

THE
MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†
(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR
(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON;
A. B. GAJENDRAGADKAR †; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE;
V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†; RAGHU VIRA;
H. D. VELANKAR; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†;
AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY
SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI
RAJA OF AUNDH

*Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union
Government of the Republic of India; Governments of the States of Bombay,
West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesh, Hyderabad and Mysore;
the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore and Poona; the
Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms
and Charitable Trusts; and other Distinguished Donors*

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1952

Reviews and Opinions

His Excellency Sir LESLIE WILSON, Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you on this production. The first critical examination of the Mahābhārata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive whole-hearted support in this publication."

The late Professor HERMANN JACOBI: "Your edition furnishes us with *just* what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances. . . . Your plan of editing the Great Epic is the best that could be devised."

The late Professor HEINRICH LÜDERS: "I was greatly impressed by the arrangements that have been made at the Institute for the collation of the Mahābhārata MSS. The arrangements are such as will ensure great accuracy and perfect clearness in the registration of the various readings. . . . Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MSS. evidence has been recorded."

The late Professor E. WASHBURN HOPKINS: "Every library or individual possessed of Sanskrit texts will find this new edition of the great Sanskrit epic indispensable."

Indian Culture, Calcutta: "It is appropriate that it should have fallen to Indian scholarship to produce the first critical edition of the *Mahābhārata*. . . . Indians, who have assimilated Western scholarship and adapted it to the special conditions of the task, are fully capable of carrying even so formidable an undertaking to its destined close. . . . In the present edition, one cardinal merit is the richness of the apparatus criticus. . . . The new edition would be invaluable for this merit alone. . . . The methods of constituting the text adopted by the editor are unquestionably sound."

— The late Professor A. BERRIEDALE KEITH.

Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute: "The *Ādi-parvan*, in Dr. Sukthankar's Critical Edition of the Mahābhārata, is now complete, and I have no hesitation in saying that this is the most important event in the history of Sanskrit philology since the publication of Max Müller's edition of the *Ṛgveda*. . . . His collaborators will be greatly helped not only by the example set by the first editor in the edition itself, but also by the scholarly way in which he has treated, in the Prolegomena, the complicated manuscript tradition, and mastered the whole

problem of Mahābhārata text criticism."—The late Professor M. WINTERNITZ.

CARL G. LOHMANN, Secretary, Yale University, New Haven: "The University wishes to take this opportunity of tendering its cordial felicitations to your Institute on its remarkably useful career of scholarship. The great critical edition of the Mahābhārata alone, though only one of your worthy undertakings, is enough to establish your permanent reputation in the world of learning."

The Times of India, Bombay: "The publication of this volume is a literary event of the first magnitude; for it marks the successful accomplishment of the first and most difficult stage of what is probably the greatest undertaking in the field of Oriental Research. . . . There is no doubt that, when completed, this first critical edition of the great epic will be an achievement of international importance reflecting no little credit on the Sanskrit scholarship of India. We have no hesitation in appealing to the Indian public and all lovers of learning to extend their generous help to a work of such monumental importance."

Journal Asiatique, Paris: "Quoi qu'il en soit de cette controverse et quelle que doive être la solution du problème posé, il reste que nous possédons désormais, grâce au zèle, à la science, à la conscience de M. Sukthankar, une édition modèle de l'*Ādi-parvan*, que les recherches ultérieures ne pourront ni modifier, ni enrichir sensiblement, une édition telle que des générations d'indianistes l'avaient souhaitée sans oser l'espérer."—The late Professor SYLVAIN LÉVI.

Acta Orientalia: "It would therefore seem to be proper that the first critical edition [of the Mahābhārata] should be made in India, where so much important material is to be found. And the new edition shows that Indian scholars, who have always been our teachers in Indian traditional lore, now have become our equals in critical acumen and methods. The critical edition of the Mahābhārata may be said to inaugurate a new epoch in the history of Indian lore and Indian philology. . . . The beautiful illustrations are highly interesting as specimens of modern Indian art, and are a very welcome feature of this great national undertaking."—Professor Dr. STEN KONOW (Oslo).

Journal of the American Oriental Society, New Haven (Conn.): "Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active

यतेत तस्मिन्प्रामाण्यं गन्तुं यशसि चोत्तमे ॥ ८
तपसा वा सुमहता विद्यानां पारणेन वा ।
इज्यया वा प्रदानैर्वा विप्राणां वर्धते यशः ॥ ९
यावदस्य भवत्यसिल्लोके कीर्तिर्यशस्करी ।
तावत्पुण्यकृताल्लोकाननन्तान्पुरुषोऽश्रुते ॥ १०
अध्यापयेदधीयीत याजयेत यजेत च ।
न वृथा प्रतिगृहीयान्न च दद्यात्कथंचन ॥ ११

याज्यतः शिष्यतो वापि कन्यया वा धनं महत् ।
यद्यागच्छेद्यजेद्दानैकोऽश्रीयात्कथंचन ॥ १२
गृहमावसतो ह्यस्य नान्यत्तीर्थं प्रतिग्रहात् ।
देवर्षिपितृगुर्वर्थं वृद्धातुरबुभूक्षताम् ॥ १३
अन्तर्हिताभितप्तानां यथाशक्ति बुभूषताम् ।
द्रव्याणामतिशक्त्यापि देयमेषां कृतादपि ॥ १४
अर्हतामनुरूपाणां नादेयं ह्यस्ति किंचन ।

C. 12. 8569
B. 12. 235(A). 15
K. 12. 240. 15

8 ^b) K4. 6. 7 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7 Da3
Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 Ms Ca (Cap as in text) वि-
द्यात् (for विद्या-). B9 G1 तथावसेत्; D5 तदभ्य-;
M1. 6 तमाव- (for तदाव-). — ^c) K6 Bo. 6 (marg.)
Dn4 Ds1 गते तु; K7 D4. 9 यजेत (for यतेत). S1 K1.
2. 4 B6 (marg. as in text). 9 Da3. a4 D5 प्रामाण्ये (for
'ण्य-). D7 T1 G1. 3. 6 यदे (G1 'ते) तदस्मिन्प्रामाण्यं.
— ^d) K1 lacuna for गन्तुं यशसि. S1 K2. 4 धर्मे चैव
सदोत्तमे.

9 ^a) Da4 om. वा. T2 सुमहतां. — ^b) B9 D5. 7
पारणेन (for 'णेन). S1 K1. 2 च (for वा). Da4
विद्यानां पारमेणमः (sic). — ^c) K6 इज्यया. — ^d) V1
B6 (marg. as in text) विद्यानां (for विप्राणां).

10 ^a) D4 भवसि; D5 भवेद् (for भवति). — ^b)
K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1. 3. 6
M1. 5-7 transp. लोके and कीर्तिर. K1 यशंकरी; D5
यशस्विनी (for 'स्करी). — ^d) K1 आनंतान्; Da3
अनंतः; M1. 6 अनंतान्; M7 आनंतान् (for अनन्तान्).
V1 D6 पुरुषोत्तमे (for 'षोऽश्रुते).

11 ^a) S1 K1. 2 अधीयेत. — ^b) K2 याजयेय; K7
D4. 9 याजजीत; Dn4 योजयेत (for याज-). K7 B6.
7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1. 3. 6 M1. 5-7 वा (for
च). — ^c) Da3. a4 परि- (for प्रति-). K6. 7 Ds1
-गृहीयान्. — ^d) D5 प्र- (for च). Da3 यद्यत्; Da4
सद्यत् (for दद्यात्).

12 K2. 4 om. (hapl.) 12. S1 reads 12 on marg.
— ^a) Da4 व्याज्यतः (for याज्यतः). D7 चापि (for
वापि). — ^b) K6 V1 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3.
5. 7. 8 T G1. 3. 6 कन्याया (for कन्यया). K7 Da3. a4
D4. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5-7 सह; D5 यथा (for महत्).
❧ Cs: याज्यतः यागार्हाद्यजमानात् । (Cv adds: यज्ञ-
क्षिणारूपेण, शिष्यतः गुरुदक्षिणारूपेण, कन्यया सह वर-
दक्षिणारूपेण) । ❧ — ^c) K1 यस्यागच्छेद्; K6 V1 Bo.
6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 यदा (V1 D5 'था).

गच्छेद्; D6 यद्यग- (for यद्याग-). D4 अजेद् (for
य-). — ^d) D4 नैका; M1 नैते (for नैको).

13 ^a) D5. 7 गृहान् (for गृहम्). Bo आवसते. Da4
D7 T1 G1. 3. 6 यस्य (for ह्यस्य). — ^b) Da4 G1 M1. 6
नान्य- (for नान्यत्). S1 K1. 2 B6 (marg.) D4 परि-
ग्रहे (D4 'हात्); K7 Da4 प्रतिग्रहान्; D6 'ग्रहे; D7
T G1. 3. 6 M1. 5-7 उदाहृतं (for प्रतिग्रहात्). — ^c) K2
-पिश्य- (for -पितृ-). S1 K1 -गुर्वर्थ- (for 'र्थ-). D7 T1
G1. 3. 6 देवर्षिगुरुपित्र (D7 'तृप्त्य-; G1 'पिश्य-; G3
'पित्रा)र्थ-). — ^d) K7 D4. 9 -बुभूक्षितान्; B7 M1. 6
-बुभू (B7 'भु)षतां; Da3 -बुभूक्षता.

14 M1. 6. 7 om. (hapl.) 14^{ab}. — ^a) S1 K1. 4. 7
D6. 9 अन्तर्हिताभितप्तानां; K2. 6 Dn4 Ds D2. 4. 3 'रित-
(K2 'त्र्य-; D4 'तृ)प्तानां; V1 B6 (marg.) अन्तर्हितां
वितृप्तानां; Bo. 6. 7. 8 (marg.) 9 Da3. a4 Ds. 5 अनर्हतां
विसृष्टा (Bo D3 वितृप्ता-; B7 विशिष्टा-; D5 च तृप्ता-
नां; Dn1 अन्तर्हिताधितप्तानां. ❧ Ca: अन्तर्हिता भूता-
दयः ॥ Cs: अन्तर्हिताभितप्तानां वैरिभिरपहतद्रव्याणाम् । ❧
— ^b) K7 D4. 7. 9 T1 बुभूक्षतां (for बुभूषताम्). — ^c)
D5. 7 (before corr. as in text) देवानाम् (for द्रव्या-
णाम्). S1 K1. 2 V1 अमि-; B7. 8 Da4 Dn4 D5. 7
अपि; D3 अथ (for अति-). K2 [अ]मि-; K7 D4.
6. 9 च; M1. 6. 7 हि (for [अ]पि). — ^d) K7 Da3
पृषा. V1 कृतावपि; M1. 5-7 कृतः (M5. 7 'ते) सदा
(for कृतादपि). ❧ Cn: कृतात्पक्वान्नादपि । ❧

15 ^a) K2 अर्थताम्; T2 असताम् (for अर्ह-). M1.
6. 7 अमि (M7 'नु)सप्तानां (for अनुरूपाणां). — ^b) B6
(marg.) न देयं (for नादेयं). — ^c) Da1 प्रापनीयं.
Da3 सता. D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 काश्यपाय महात्मने.
— After 15, D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 Kumbh. ed. ins.:

674* दत्त्वा जगाम ब्रह्मादौ लोकान्दैवैरभिष्टुतान् ।

[Kumbh. ed. प्रह्लादो (for ब्रह्मादौ). M1. 6 अमिष्टुतः
(for 'ष्टुतान्).]

C. 12. 8589
B. 12. 235[4]. 15
K. 12. 240. 15

उच्चैःश्रवसमप्यश्वं प्रापणीयं सतां विदुः ॥ १५
अनुनीय तथा काव्यः सत्यसंधो महाव्रतः ।
स्वैः प्राणैर्ब्राह्मणप्राणान्परित्राय दिवं गतः ॥ १६
रन्तिदेवश्च सांकृत्यो वसिष्ठाय महात्मने ।
अपः प्रदाय शीतोष्णा नाकपृष्ठे महीयते ॥ १७
आत्रेयश्चन्द्रदमयोरर्हतोर्विविधं धनम् ।
दत्त्वा लोकान्ययौ धीमाननन्तान्स महीपतिः ॥ १८
शिविरौशीनरोऽङ्गानि सुतं च प्रियमौरसम् ।
ब्राह्मणार्थमुपाकृत्य नाकपृष्ठमितो गतः ॥ १९

16 ") B₈ अर्थनीय; T₂ अनुनीय (for "नीय). §1 K₁. 2. 4 यथा काव्यः; K₆ यथा काव्यं; K₇ V₁ Bo. 6-9 Da₄ Dn₁. n₄ D₂-6. 8. 9 यथाकामं; Da₃ D₈ यथा काव्यः; M₁. 6 महाकाव्यः; Ca. s. v तथा काव्यः (as in text). § Ca. s. : काव्यः शुक्रवंशप्रभवः (Cs : शुक्रः) । § —^b) K₇ D₄. 6. 9 दृढव्रतः; B₈ महाबलः; D₅ दृढव्रतः; M₅ जितेन्द्रियः (for महाव्रतः). —^c) V₁ B₉ G₁ M₁. 6 ब्रह्मणः; Da₄ ब्रह्मणाः (for ब्राह्मण-). § Cv : ब्राह्मण-प्राणान् स्वोदरगतकचाख्यवृद्धस्पतिपुत्रप्राणान् । § —^d) V₁ B₈-9 Da₃. a₄ परित्राय; Bo D₈. 5 "त्राय (for "त्राय). D₅ परं (for दिवं).

17 With 17, cf. B. 13. 137. 6. —^a) D₈ इति देवश्च; D₈ (marg. as in text) रन्तिदेवश्च; G₁ रन्ति-वेदश्च. V₁ Bo संकृत्यो. —^b) K₇ V₁ B₇-9 वसिष्ठाय. —^c) K₂ आपः; B₉ तपः (for अपः). —^d) K₂ नाकपृष्ठी; B₈ "पृष्ठे (for "पृष्ठे).

18 With 18, cf. B. 13. 137. 3. —^a) T G₁. 3. 6 अत्रये; M₅ आत्रेये (for "यश्च). K₁ चंद्र*मयोर; K₂ "दयमोर; K₆ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 5. 7. 8 T₂ M₅ चं (K₆ D₈ D₅ T₂ M₅ चं) द्रदमनः (D₅. 7 "ने); V₁ चंद्रमनो; T₁ G₁. 3. 6 हृद्रदमनस् (for चन्द्रदमयोर). K₇ D₄. 6. 9 आत्रेयार्थेद्रदमनो. § Ca : चन्द्रदमनौ विप्रौ । § —^b) K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 5. 7. 8 हर्हते; Da₃. a₄ हर्हते; D₄. 6. 9 M₁. 6 अर्हते; T G₁. 3. 6 M₅ त्वर्हते (for अर्हतोर्). §1 K₁. 2 विधि-बंधनं; Da₃ विधिवद्धनं; Da₄ M₇ विधिवर्धनं (for विविधं धनम्). —^c) D₇ T G₁. 3. 6 दत्त्वा धीमान्ययौ लोकान्.

19 = (var.) B. 13. 137. 4. For the incident, cf. 3. 131. —^a) Da₃. a₄ शिविरौशीनरोगानि; D₈ शिविरौशि. —^b) §1 K₁. 2. 4 पुत्रं; Da₄ श्रुतं (for

प्रतर्दनः काशिपतिः प्रदाय नयनै स्वके ।
ब्राह्मणायातुलां कीर्तिमिह चामुत्र चाश्रुते ॥ २०
दिव्यं मृष्टशलाकं तु सौवर्णं परमर्द्धिमत् ।
छत्रं देवावृधो दत्त्वा सराष्ट्रोऽभ्यपतदिवम् ॥ २१
सांकृतिश्च तथात्रेयः शिष्येभ्यो ब्रह्म निर्गुणम् ।
उपदिश्य महातेजा गतो लोकाननुत्तमान् ॥ २२
अम्बरीषो गवां दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः प्रतापवान् ।
अर्बुदानि दशैकं च सराष्ट्रोऽभ्यपतदिवम् ॥ २३
सावित्री कुण्डले दिव्ये शरीरं जनमेजयः ।

सुतं). —^c) Da₄ ब्रह्मण्यर्थम् (for ब्राह्मण^a). K₆ Bo. 7-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈. D₂. 3. 8 उपाहृत्य; B₈ (marg.) समुत्सृज्य; M₁ अपाकृत्य (for उपा^a). —^d) V₁ B₈ उपागतः; D₈ इवागतः (for इतो गतः).

20 = (var.) B. 13. 137. 5. —^a) K₂ Da₄ प्रातर्दनः. K₁. 4 काशिपतिः; K₂ काश^a. —^b) K₂ प्रदाय. Da₄ स्वकं; T₂ उमे (for स्वके). — V₁ om. 20^a-22^a. D₈ reads 20^{ed} on marg. —^d) K₆ चामुत्र; Da₄ त्वामुत्र (for चा^a). K₇ इह चामुत्रमश्रुते (sic).

21 = (var.) B. 13. 137. 7. V₁ om. 21 (cf. v. l. 20). —^a) §1 K₁. 2. 4 पृष्ठः; K₆. 7 Bo. 6-9 Dn₁. n₄ D₈ D₂-3. 8. 9 अष्टः; T₂ मृष्टं; G₁ मृष्टिं (for मृष्ट-). § Ca : मृष्टशलाकं सुवर्णरसल्लिप्तशतशलाकम् । § —^b) §1 K₁ M₅ परमर्द्धिमत्; K₂ परिमर्द्धिमत्; T₂ परमर्द्धिवत् (for "मत्). —^c) D₇ G₁ चित्रं (for छत्रं). §1 देववृधो; K₁. 2 देववधो (K₂ "दो); D₂. 3 देवा-वृषो; D₇ T₁ G₁ देवप्रियो; G₃. 6 देवावृधे; M₁. 5-7 "वृधो (for "वृधो). —^d) D₈ सराष्ट्रे. D₇ व्यगमद्; T₁ G₁. 3. 6 M₁. 5-7 [s]भ्यगमद्; T₂ ह्यगमद् (for सभ्यपतद्).

22 = (var.) B. 13. 137. 3. V₁ om. 22^a (cf. v. l. 20). —^a) §1 K₁. 2. 4 T G₁. 3. 6 संकृतिश्च; Da₄ Dn₄ साकृतिश्च; D₇ सकृतिश्च (for सां^a). G₁ तथात्रेयः (for "त्रेयः). —^d) K₇ D₄. 6. 9 गतो लोक-मनुत्तमं; V₁ "कादनुत्तमात्.

23 With 23, cf. B. 13. 137. 8. —^a) §1 K₁. 2. 4 [s]पि गा (K₄ गां) (for गवां). —^c) K₁ अर्बु-दानि; K₂. 4 अर्बुधानि. Da₃. a₄ बु (for च). —^d) D₇ T₁ G₁. 3. 6 M₁. 5-7 [s]भ्यगमद्; T₂ ह्यगमद् (for

ब्राह्मणार्थे परित्यज्य जग्मतुर्लोकमुत्तमम् ॥ २४
 सर्वरत्नं वृषादर्भो युवनाश्वः प्रियाः स्त्रियः ।
 रम्यमावसथं चैव दत्त्वाष्टुं लोकमास्थितः ॥ २५
 निमी राष्ट्रं च वैदेहो जामदग्न्यो वसुंधराम् ।
 ब्राह्मणेभ्यो ददौ चापि गयश्चोर्वी सपत्तनाम् ॥ २६
 अवर्षति च पर्जन्ये सर्वभूतानि चासकृत् ।
 वसिष्ठो जीवयामास प्रजापतिरिव प्रजाः ॥ २७
 करंधमस्य पुत्रस्तु मरुतो नृपतिस्तथा ।
 कन्यामङ्गिरसे दत्त्वा दिवमाशु जगाम ह ॥ २८

ब्रह्मदत्तश्च पाञ्चाल्यो राजा बुद्धिमतां वरः ।
 निधिं शङ्खं द्विजाग्रेभ्यो दत्त्वा लोकानवाप्तवान् २९
 राजा मित्रसहस्रापि वसिष्ठाय महात्मने ।
 मदयन्तीं प्रियां दत्त्वा तथा सह दिवं गतः ॥ ३०
 सहस्रजिच्च राजर्षिः प्राणानिष्टान्महायज्ञाः ।
 ब्राह्मणार्थे परित्यज्य गतो लोकाननुत्तमान् ॥ ३१
 सर्वकामैश्च संपूर्णं दत्त्वा वेदम हिरण्मयम् ।
 मुद्रलाय गतः स्वर्गं शतद्युम्नो महीपतिः ॥ ३२
 नाम्ना च द्युतिमान्नाम शाल्वराजः प्रतापवान् ।

C. 12. 8607
B. 12. 285[A]. 33
K. 12. 240. 33

सम्पत्तद्) .

24 With 24, cf. B. 13. 137. 9. —^a) Da₄ सावित्रि;
D₄. 6. 9 'त्रः (for 'त्री). T₂ मंडले (for कुण्डले). —^c)
Da₃. a₄ ब्राह्मणाय (for 'णार्थे). —^d) K₇ D₄-6. 9 गतो
(D₄. 9 'तौ) लोकाननुत्तमान्; B₉ Da₄ जग्मतुर्लोकमुत्तमं.

25 With 25, cf. B. 13. 137. 10. —^a) K₇ D₄. 6. 9
सर्वराष्ट्रं (for 'रत्नं). K₁ वृषादर्भो; K₈ V₁ Bo. 6-9
Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds₁ D₂. 3. 5. 8 M₇ 'दर्भिर; Ds₂ T₂
'दर्वी; G₁ 'दर्वो (for 'दर्भो). —^b) Ś₁ K₁. 4 Ds₁
यवना (Ds₁ 'मा)श्वः; D₆ यौव; G₁ युवानश्वो; M₇
युवनाश्वः (for 'नाश्वः). D₇ T₁ G₁ वरः; T₂ G₃. 6
वराः (for प्रियाः). K₂ स्त्रियाः. —^c) K₁ तस्य (for
रम्यम्). Da₄ आवसथं; Dn₄ 'शथं; D₇ 'सधं. —^d)
K₄ B₉ Da₃. a₄ स्वं; K₈ Bo. 7. 8 Dn₁. n₄ Ds₁ D₂. 3.
6. 8 स्वरः; B₆ (orig.) [अ]र्थं; B₆ (marg.) [अ]इये
(for [अ]मुं). D₅ दत्त्वा स्वर्लोकसंस्थितः.

26 With 26^a, cf. B. 13. 137. 11. —^a) K₁ निमे.
D₄ corrupt; M₅ वैदर्भो (for वैदेहो). — With 26^b,
cf. B. 13. 137. 12^{ab}. —^b) Da₄ ग्रामदस्यो वसुंधारां (sic).
—^c) D₇ गयश् (for ददौ). K₈ वापि; K₇ D₄-6. 9
राजा; D₆ (marg.) कन्या (for चापि). —^d) D₇ ददौ
(for गयश्). D₇ T₂ M₇ सपत्तनां (D₇ M₇ 'नां).

27 = (var.) B. 13. 137. 13. —^b) K₈ Bo. 6. 8
(marg.) Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds₁ D₂. 3. 5. 8 M₁. 5-7 भूत-
कृत्; V₁ B₆ (marg.) 7. 8 (orig.) भूतभृत् (for चास-
कृत्). K₇ सर्वभूतनिवासकृत्; D₆ 'भूताभिरामकृत्.
—^c) K₇ V₁ B₆. 8. 9 वसिष्ठो; D₉ प्रसिष्ठो. ☞ Ca:
जीवयामास प्रजापतिरिव वृष्ट्या ॥ Cp: मेघो भूत्वा वृष्ट्या । ☞

28 = (var.) B. 13. 137. 16. —^a) Da₄ Dn

करंधमस्य; D₂ करधमस्य; D₇ कारंढमस्य; T₁ G₃. 6
कारंधम (G₈ 'मं)स्व (for करं). D₅ च (for तु). —^b)
K₈ Dn₁ D₂ कृतात्मा; Dn₁ D₅ D₃. 8 कृतात्मा (for
मरुतो). Dn₁. n₄ मरुतस् (for नृपतिस्). —^c) K₁
अभिरसे; D₇ अंगिरसो.

29 With 29, cf. B. 13. 137. 17. —^a) Da₃ ब्राह्म-
दत्तश्च; D₇ ब्रह्मदत्तं. Ś₁ K₂. 4 पंचाल्यो. —^c) K₈
विधिं; K₇ Da₄ D₉ निधिं (for निधिं). D₇ शङ्खो.
Ś₁ K₁. 2. 6. 7 Da₄ Ds₁. s₂ (before corr.) T₂ M₁ द्विजा-
ग्रेभ्यो; B₉ D₄. 5 'तिभ्यो (for 'इयेभ्यो). —^d) D₆
अवाप्तवान् (for अवाप्तवान्).

30 = (var.) B. 13. 137. 18. For the incident,
cf. 1. 173; 113. 21-22. —^a) K₂ चैव (for चापि).
—^b) K₈. 7 V₁ B₆. 7. 9 वसिष्ठाय. —^c) Ś₁ K₁. 2. 4
Bo. 8 Da₄ T₂ G₁ M₁. 6 Cal. ed. मदयन्तीं (for मदयन्तीं).
V₁ द्विवा; Da₄ दृष्ट्वा (for दत्त्वा). —^d) V₁ वनं
(for दिवं).

31 = (var.) B. 13. 137. 20. —^a) Ds₁ lacuna;
D₆ तु (for च). —^b) Da₄ प्राणदिष्टान् (for प्राणा-
निष्टान्). —^c) Da₃. a₄ ब्राह्मणाय; Dn₁ D₇ T₁ G₁. 3. 6
M₁. 5-7 'णार्थं (for 'णार्थे). —^d) B₉ गता (for गतो).
K₁ अनुत्तमां; K₈ Ds₁ 'कमान् (Ds₁ 'त्).

32 = (var.) B. 13. 137. 21. D₇ G₁ om. (hapl.)
32-33. —^a) D₅ संपन्नं (for संपूर्णं). —^c) Dn₄ मुद्र-
लाय (for मुद्रं).

33 = (var.) B. 13. 137. 23. Dn₄ D₇ G₁ om. 33
(for D₇ G₁, cf. v. 1. 32). —^a) D₄ ताम्ना; D₅ राजा
(for नाम्ना). Da₄ नामा (for नाम). —^b) Ś₁ K₁.
2. 4. 7 D₄. 6. 9 T₂ M₁. 5-7 शाल्वराजः (for शाल्वं). Da₄

C. 12. 8507
B. 12. 235[4]. 33
K. 12. 240. 33

दत्त्वा राज्यमृचीकाय गतो लोकाननुत्तमान् ॥ ३३
मदिराश्वश्च राजर्विदत्त्वा कन्यां सुमध्यमाम् ।
हिरण्यहस्ताय गतो लोकान्देवैरभिष्टुतान् ॥ ३४
लोमपादश्च राजर्षिः शान्तां दत्त्वा सुतां प्रभुः ।
ऋष्यशृङ्गाय विपुलैः सर्वकामैरयुज्यत ॥ ३५
दत्त्वा शतसहस्रं तु गवां राजा प्रसेनजित् ।

सवत्सानां महातेजा गतो लोकाननुत्तमान् ॥ ३६
एते चान्ये च बहवो दानेन तपसा च ह ।
महात्मानो गताः स्वर्गं शिष्टात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ ३७
तेषां प्रतिष्ठिता कीर्तिर्यावत्स्थास्यति मेदिनी ।
दानयज्ञप्रजासंगैरेते हि दिवमाप्नुवन् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

२२७

व्यास उवाच ।

त्रयीविद्यामवेक्षेत वेदेषूक्तामथाङ्गतः ।

ऋक्सामवर्णाक्षरतो यजुषोऽथर्वणस्तथा ॥ १

वेदवादिषु कुशला ह्यध्यात्मकुशलाश्च ये ।

प्रतापतः (for 'वान्'). —^a) K₁ रति (for गतो). K₈
Ds₁ अनुक्रमात् (for 'त्तमान्').

34 = (var.) B. 13. 137. 24. K₇ om. 34. Editions
transp. 34 and 35. —^b) K₂ दत्त्वा कन्या स्वमध्यमाम्
(sic). —^c) B₈ transp. लोकान् and देवैर. B₀
अनुत्तमान्; D₄. 6. 9 अभिष्टुतः (for 'ष्टुतान्').

35 = (var.) B. 13. 137. 25. Editions transp. 34
and 35. —^a) K₇ मदिराश्वश्च; D₇ T G₁. 3. 6 M₅ रोम-
पादस (for लोम). B₈ D₇ T G₁. 3. 6 M₇ तु (for च).
—^b) K₂ शान्तां; K₇ Da₃ शान्ता (for शान्तां). —^c)
Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ B₀. 6-9 Da₃ Dn₁. n₄ Ds₂ D₂-5. 7-9
T₁ G₈. 6 ऋष्यशृङ्गाय. —^d) K₇ Da₄ अयुज्यतः.

36 = (var.) B. 13. 137. 27. —^a) T₂ तद्वा
(for दत्त्वा). D₇ T₁ G₁. 3. 6 सहस्रे (for सहस्रं).
—^b) D₄ गवा. —^c) K₂ सवत्सानां; D₅ सवत्साका;
G₀ उत्सवानां.

37 = (var.) B. 13. 137. 28. —^a) K₁ चान्यं
(for चान्ये). —^b) K₄ सह; K₈ B₀. 6. 7. 9 Da₃. a₄
Dn₁. n₄ Ds₂ D₂. 3. 8 [ए]व च; V₁ B₈ [ए]व ह (for
च ह). K₇ D₄-6. 9 राजानो भूरिदक्षिणाः. —^c) K₁
महात्मानो. Da₄ गतः. —^d) K₇ D₄. 6. 9 जितात्मनो;
G₂. 6 निष्ठा (for शिष्टा).

38 38^{ab} = B. 13. 137. 29^{ab}. —^b) Ś₁ K₁ मीदिनी
(for मे). — 38^{cd} = (var.) B. 13. 137. 30^{cd}. —^c)
K₇ D₄-6. 9 क्रियासंगै (D₅ 'वै')र; V₁ क्रियासंगैर (for

-प्रजा'). —^d) Ds₂ एतैर (for एते). M₇ च (for हि).
Da₄ Ds₂ आप्नुयात् (for 'वन्'). G₁ एते दिवसमाप्नुवन्;
M₁. 6 एते दिवसमाप्नुवन्.

Colophon: G₂ missing; K₃. 5 B₁-5 Da₁. a₂ Dn₂.
n₈ D₁ G₄. 5 M₂-4 absent. — Sub-parvan: Ś₁ K₁.
2. 4. 6. 7 V₁ B₀. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds₂ D₂. 3. 7-9 T
G₁. 3. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 2. 4
शुकप्रश्नः; K₈ V₁ B₀. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds₂ D₂. 3.
5. 8 शुकानुप्रश्नः; K₇ दानप्रश्नांसा; D₄. 6. 9 शुकानुप्रश्ने
दानप्रश्नांसा; M₅. 6 शुकानुप्रश्ने ब्राह्मणसत्कृत्यं (M₆ 'णकृत्यं');
M₇ शुकानुप्रश्ने ब्राह्मणकृत्यकथनं. — Adhy. no. (figures,
words or both): K₇ 70; B₇ 56; Dn₁ D₇ T₁
G₁. 3. 6 M₅ 61; Dn₄ Ds₂ 60; Ds₁ 62; T₂ 75;
M₁. 6. 7 59. — Śloka no.: Dn₁ 38; Dn₄ D₈ 37.

227

 This adhy. is missing in G₂ (cf. v. l. 12.
222: 19).

1 ^a) K₈. 7 Dn₁. n₄ Ds₂ D₂. 4. 6. 8. 9 T₂ M₁. 5. 7
त्रयी (for त्रयी). K₇ Ds₁ अवेक्ष्येत्. ✽ Cs: त्रयी-
विद्यां, अकारादिवर्णत्रयात्मिकां प्रणवविद्याम् । ✽ —^b)
Da₄ देवेषु (for वेदेषु). B₉ यथागतः; Da₃ अथागतः;
D₅ सतां मता (for अथाङ्गतः). K₈ Ds₂ D₇ T G₁. 3. 6
M₇ Cs वेदेषुत्त (K₈ 'शत'; G₁ 'पूक्त')मतां गतः; Dn₄
'पूक्तार्थतां गतः; M₁. 5. 6 'पूक्ता (M₅ 'क्त'; M₆ 'क्ता')
तथागतः. —^c) ✽ Ca: वर्णात् स्वरतः, अक्षरात् व्यञ्ज-

सत्त्ववन्तो महाभागाः पश्यन्ति प्रमवाप्ययौ ॥ २
 एवं धर्मेण वर्तेत क्रियाः शिष्टवदाचरेत् ।
 असंरोधेन भूतानां वृत्तिं लिप्सेत वै द्विजः ॥ ३
 सद्भ्य आगतविज्ञानः शिष्टः शास्त्रविचक्षणः ।
 स्वधर्मेण क्रिया लोके कुर्वाणः सत्यसंगरः ॥ ४
 तिष्ठत्येतेषु गृहवान्पदसु कर्मसु स द्विजः ।
 पञ्चभिः सततं यज्ञैः श्रद्धानो यजेत च ॥ ५
 धृतिमानप्रमत्तश्च दान्तो धर्मविदात्मवान् ।

वीतहर्षभयक्रोधो ब्राह्मणो नावसीदति ॥ ६
 दानमध्ययनं यज्ञस्तपो हीरार्जवं दमः ।
 एतैर्वर्धयते तेजः पाप्मानं चापकर्षति ॥ ७
 धृतपाप्मा तु मेधावी लब्धाहारो जितेन्द्रियः ।
 कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीपेद्रहणः पदम् ॥ ८
 अग्नींश्च ब्राह्मणांश्चाचेदेवताः प्रणमेत च ।
 वर्जयेद्दुषर्ती वाचं हिंसां चाधर्मसंहिताम् ॥ ९
 एषा पूर्वतरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।

C. 12. 8522
 B. 12. 236[5]. 10
 K. 12. 241. 10

नात् । ॐ — ^d) D₁ T G₁. 3. 6 M₅ [s] वर्णत (M₅ 'क')स
 (for सध्वणस्) . — After 1, K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁
 Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 6. 8 ins. :

675* तिष्ठत्येतेषु भगवान्पदसु कर्मसु संस्थितः ।

[B₃ Da₃. a₁ D₅ तिष्ठते तेषु; B₉ 'ति तेषु (for 'त्ये-
 तेषु). D₂. 3 [अ]वस्थितः (for सं').]

2 ^a) D₁ T G₁. 3. 6 M₅ -वेद्येषु (for -वादेषु). — ^b)
 D₅ अध्यात्मः; M₇ आध्यात्म- (for ह्य'). Ś₁ K₁. 4 ते;
 D₅ वै (for ये). — ^d) B₆ (marg. as in text). 7. 9
 Da₃. a₁ D₅ पश्यन्ति (for 'श्यन्ति). K₇ Bo. 9 Da₃ Dn₄
 प्रमवाप्ययौ; Dn₁ 'प्ययं (for 'प्ययौ).

3 ^a) K₁ D₅ वर्तेत (for वर्तेत). — ^b) K₆ V₁
 Bo. 6. 7. 8 (orig.). 9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 8
 क्रियां (for क्रियाः). D₅ आचरन् (for 'रेत्). — ^d)
 G₁ वृद्धिं (for वृत्तिं). K₁. 2 D₅ लिप्सेत. K₂ द्विजाः.

4 D₅ om. (hapl.) 4^a-5^b. — ^a) D₁ T G₁. 6 सभ्य
 (for सद्भ्य). — ^b) K₆ Ds₁ T₂ शिष्ट- (for शिष्टः).
 V₁ -विचारणः; Ds₁ D₄ -विवक्षणाः (Ds₁ 'णः) (for
 -विचक्षणः). — ^c) K₆ Ds M₅ क्रियां लोके; M₇ क्रिया-
 वांश्च (for क्रिया लोके). — ^d) K₄ कुर्वाणाः; B₆
 (marg.). 8 कर्मस्थः; Da₃. a₁ धर्मस्थः; M₁. 6. 7 कुर्वाणां
 (for 'णः). K₁ सत्यसंगतः; B₃ T₂ M₁. 5-7 सोप्य-
 (B₃ सत्य) संकरः; D₁ T₁ G₁. 3. 6 सोप्युपायतः (for सत्य-
 संगरः). K₆. 7 V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn₁. n₄ Ds
 D₂-4. 3. 9 कर्मसत्त्वस्थसंचरः (K₇ D₂. 9 'चरं; D₅ 'करः);
 D₅ कर्मदुस्तरतत्परः.

5 D₅ om. 5^ab (cf. v. 1. 4). — ^a) K₄ V₁ Bo.
 6. 7. 9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 8 तिष्ठते तेषु; K₆
 तिष्ठत्येतेषु; K₇ D₄. 9 तिष्ठेदे; D₁ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7
 निष्ठि (M₇ तिष्ठ) तस्तेषु (for तिष्ठत्येतेषु). — ^b) K₂
 [अ]कर्मसु (for क'). K₇ Da₄ D₄. 7. 9 T G₁. 3. 6 वै;

B₉ D₅ च (for स). ॐ C₃: पदसु कर्मसु, अध्ययना-
 ध्यापनादिषु । ॐ — ^c) K₇ समतं (for सततं). — ^d)
 B₇ यजेति; D₅ यतेति (for यजेत). K₇ यः (for च).

6 ^b) Da₃. a₁ शान्तो (for दान्तो). K₂ धर्मविचारम-
 वान्. — ^c) K₆ Bo. 6. 7. 8 (marg.) Da₃ Dn₁. n₄ Ds
 D₂. 3. 7. 8 T₁ G₁. 3. 6 M₇ -मदः; B₉ -दमः; Da₁ -मदः
 (for -भय-).

7 7^{cd} = (var.) 12. 232. 11^{ab}. Ś₁ reads 7^{cd} on
 marg. — ^c) Da₁ ववर्धते; D₅. 7 T G₁. 3. 6 M₆. 7
 विवर्धते (for वर्धयते). — ^d) K₁ पाप्मानां. K₁ चाप-
 कर्षति; D₁ प्रापकर्षति; G₁ च प्रकर्षति (for चाप').

8 = (var.) 12. 232. 12. — ^a) K₂ Ds₁ धृतः;
 V₁ B₃ धृत- (for धृत-). K₄. 6 V₁ Bo. 7. 8 Da₁ Dn₁.
 n₄ Ds D₂. 3. 5. 8 च (for तु). — ^b) K₆. 7 G₁ लब्धा-
 हारो (for लब्धा'). K₂ जितेन्द्रियाः. — ^d) Da₁ निषिद्धे;
 D₁ निनिषेद्. K₂ ब्रह्मणा. Ds₂ परं (for पदम्).

9 = (var.) 12. 232. 8. — ^a) K₂ अग्नींश्च; Da₄
 D₁ अग्निं. Da₃ ब्राह्मणश्च. Da₁ चर्चे; D₄-6. 9 चैव;
 G₁ चान्ये (for चार्चेद्). — ^b) K₇ Da₁ Ds₁ देवता.
 D₁ प्रणमेन (for 'मेत). — ^c) K₆ B₃. 8 Dn₁. n₄ Ds₁
 D₂. 3. 8 T₁ G₁. 3. 6 उषतीं (Ds₁ 'तां); K₇ Ds₂ D₄.
 7. 9 T₂ M₁. 5-7 रुशं (K₇ 'शि) तीं; V₁ Bo. 7. 9 Da₃. a₁
 उषतीं; D₅ उष्यतीं; D₆ असतीं (for रुषतीं). ॐ C₃:
 उषती, अकल्याणी । ॐ — ^d) K₁. 1. 7 Dn₁ D₄. 9 हिंसां
 (for हिंसां). K₁ -संहितं; K₆ Ds₁ -संज्ञितां; K₇ B₃
 (marg.) D₄-6. 9 -संयुतां (for -संहिताम्).

10 ^a) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8
 पूर्वगता; K₇ D₉ हार्यतरा; D₄-9 पुरातनी; D₁ T₁
 G₁. 3. 6 हि पूर्व (G₃. 6 'वि) का (for पूर्वतरा). ॐ C₃:
 पूर्वतरा अतिमुख्या । ॐ — ^c) Da₃. a₁ ज्ञानागमनः;
 Dn₁ 'ज्ञमेन; M₁ 'गमेण; M₇ 'गमे च (for 'गमेन).

C. 12. 8623
B. 12. 236(5). 11
K. 12. 241. 10

ज्ञानागमेन कर्माणि कुर्वन्कर्मसु सिध्यति ॥ १०

पञ्चेन्द्रियजलां घोरां लोभकूलां सुदुस्तराम् ।

मन्युपङ्कामनाधृष्यां नदीं तरति बुद्धिमान् ॥ ११

काममन्युद्धतं यत्स्यान्नित्यमत्यन्तमोहितम् ।

महता विधिदृष्टेन बलेनाप्रतिघातिना ।

स्वभावस्रोतसा वृत्तमुद्यते सततं जगत् ॥ १२

कालोदकेन महता वर्षावर्तेन संततम् ।

मासोर्मिणर्तुवेगेन पक्षोलपट्टणेन च ॥ १३

Ds धर्माणि (for क°). —^a) Ds कर्माणि (for कर्मसु).
Da4 विध्यति (for सि°). Ds कुर्वन्सिद्धिर्वाप्स्यति.

11 ^b) T2 लोभकूलां; M1.6.7 लोभावतां (for लोभकूलां). Ds दुरासदां (for सुदुस्तराम्). D1 लोभ-
कूलो सुदुस्तरो. —^c) Ś1 K1.2.4 M1.6 मृत्यु- (for मन्यु-). K2 अनादृष्टां; Ks 'वृष्यां (for 'धृष्यां).

12 ^a) Ks Bo.7 Dn1. n4 Ds D2.3.5.8 काल (Ds1
'म)मभ्युद्यतं; K1 Ds कर्म चात्युद्धतं; Bs कालमन्युद्धतं;
D1 T1 G1.3.6 M1 काममन्युद्धतां (for 'द्धतं). Ks V1
Bo.6.7.9 Ds D2.3.5.8 M1.5-7 पश्य; K1 B8 D4.6.9
यस्य; Da3. a4 यस्यां; Dn1. n4 D2 G1 पश्येन्; D1
T G8.6 पश्यन् (for यस्यान्). —^b) Ks.7 D4.9
नित्यमत्यन्तमोहितं; Dn1. n4 Ds1 'मोह (Ds1 'हि)नं; D1
T1 G1.3.6 'कोविदः. —^c) D1 T G1.3.6 M1.5-7
बलिना (for बलेन). —^d) Da4 स्वभावे (for 'व-).
Ks.7 D4.9 श्रोतसा. D1 T G1.3.6 नित्यम्; M1.5-7
सर्वम् (for वृत्तम्). * Ca: स्वभावस्रोतसा स्वीयप्राग्भ-
वीयवासनया स्रोतसेव । * —^e) K1.2 D1 T1 G8.6
उद्यते; Ks उद्यसे (for 'ते). Dn1 सकलं (for सततं).

13 Da4 reads 13^a-14^b after 15^{ab}. —^b) K1
वर्षावर्तेन (for 'वर्तेन). Ds वर्षावर्तेन संततं. —^c) Ś1
K1.2 D1 T G1.3.6 मासोर्मिणा (Ś1 K2 D1 'जं; K1
'णां) तु वेगेन; Ds 'मिर्कतुवेगेन. —^d) Ś1 K1.2.6.7
D4.6.9 पक्षोदुप-; B8.9 Ds.7 Cp (Cpp as in text)
पक्षावर्त-; Da4 पक्षोलप-; Dn1 Ds2 T2 M1 पक्षोपल-;
Dn4 यज्ञोत्थय-; G1 पक्षोलप-; M1.6 क्षपोदुप- (for
पक्षोलप-). Ks वा (for च). B8 (marg. as in
text) कलाकाष्टासृतेन च. * Ca: उलपं हरितं, तृणं
सामान्यम् । *

14 For the sequence in Da4, cf. v. l. 13. Ds
om. 14^{ab}. K1 D4.9 read 14^{ab} after 15^{ab}. —^a)

निमेषोन्मेषमेव अहोरात्रजवेन च ।

कामग्राहेण घोरेण वेदयज्ञपुवेन च ॥ १४

धर्मद्वीपेन भूतानां चार्थकामरवेण च ।

ऋतसोपानतीरेण विहिंसातरुवाहिना ॥ १५

युगहृदौघमध्येन ब्रह्मप्रायभवेन च ।

धात्रा सृष्टानि भूतानि कृष्यन्ते यमसादनम् ॥ १६

एतत्प्रज्ञामयैधीरा निस्तरन्ति मनीषिणः ।

प्लवैरप्लवन्तो हि किं करिष्यन्त्यचेतसः ॥ १७

Bo.7.9 Ds T2 निमेषोन्मेष- (for निमेषो°). K1.6 B8
Ds1 Ds -केणेन; Da4 -केतेन (for -केनेन). —^b) B1
अहोरात्र- (for 'रात्र-). Ś1 K1.2.4 Bo Da3. a4 Dn1. n4
Ds D2.3.7.8 T1 G1.3.6 -जलेन; B1 -द्वेणेन (for -जवेन).
— Ds reads 14^c after 15^{ab}. —^c) Ds1 -ग्राहेन. K2
घोषेण (for घोरेण). —^d) K1 देव- (for वेद-).

15 For the sequence in Da4, cf. v. l. 13. —^b)
Ś1 K1.2.4 कामकर्म-; Ks.7 V1 B8-8 Da3. a4 Ds
D4-6.9 M1.6.7 अर्थकाम-; D1 T G1.3.6 M5 धन° (for
चार्थ°). Ś1 K1.2.4 V1 Da3. a4 -जवेन; Ks.7 Bo.6.
7.9 Dn1. n4 Ds D2-6.8.9 M1.6.7 Ca -जलेन (for
-रवेण). Ks वा (for च). * Ca: जलेन, अतिशी-
तत्वाद्दुस्त्रेण । * — After 15^{ab}, K1 D4.9 read 14^{ab};
while Ds reads 14°. K1 om. 15°-16°. —^c) Dn1
सत- (for ऋत-). Ks.7 V1 Bo.6-9 Dn1. n4 Ds
D2-4.6.8.9 T G1.3.6 M1.5-7 -वाङ्मोक्ष- (for -सोपान-).
Da3. a4 ऋतवो मोक्षतीरेण; Ds.7 ऋतुषट्कोर्मिती°. —^d)
G8.6 विविंसा- (for विहिंसा-). Ks Ds -तनु- (for
-रु-). D1 T1 G1 विघटसातरुवाहिना.

16 K1 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). —^a) D1 T G1.
3.6 M1.5-7 स्रोतसा युगभूतेन. —^b) K2 ब्रह्मपाय-; B8
(marg. as in text). 7.8 ब्रह्मोपाय-; Da3. a4 ब्रह्मापा-
(Da4 'प्रा)य-; Ds ब्रह्मप्राणि- (for ब्रह्मप्राय-). Ks वा
(for च). * Cn.8: ब्रह्मप्रायभवेन ब्रह्मकार्यभूतेन । *
—^c) K2 Da4 सृष्टानि (for सृ°). —^d) Ks कृष्यन्ते;
K1 Ds नीयन्ते (for कृष्यन्ते). K2 D4 -साधनं; M1
-सादने (for -सादनम्).

17 ^a) Ś1 K1.2.4 एतैः; M1.6.7 एनं (for एतत्).
Ds1 प्राज्ञमयैर; M1.6 प्रज्ञाप्लवैर (for 'मयैर). Ks
धीमन्; Da4 धीरो (for धीरा). — D4 om. (hapl.)
17^b-18^a. —^b) K1 निस्तरन्ती. —^c) K1 Ds.9 अ-
प्लवन्तो; Da4 अप्लववतो; D1 T G1.3.6 'यन्तो (for

उपपन्नं हि वत्प्राज्ञो निस्तरेन्नैतरो जनः ।
 दूरतो गुणदोषौ हि प्राज्ञः सर्वत्र पश्यति ॥ १८
 संशयात्मा स कामात्मा चलचित्तोऽल्पचेतनः ।
 अप्राज्ञो न तरत्येव यो ह्यास्ते न स गच्छति ॥ १९
 अप्लवो हि महादोषमुद्यमानोऽधिगच्छति ।
 कामग्राहगृहीतस्य ज्ञानमप्यस्य न प्लवः ॥ २०
 तस्मादुन्मज्जनस्यार्थं प्रयतेत विचक्षणः ।

एतदुन्मज्जनं तस्य यदयं ब्राह्मणो भवेत् ॥ २१
 श्रवदाते कुले जातस्त्रिसंदेहस्त्रिकर्मकृत् ।
 तस्मादुन्मज्जनस्तिष्ठेन्नितरेत्प्राज्ञया यथा ॥ २२
 संस्कृतस्य हि दान्तस्य नियतस्य कृतात्मनः ।
 प्राज्ञस्यानन्तरा सिद्धिरिह लोके परत्र च ॥ २३
 वर्तते तेषु गृहवानकुध्यन्नसयकः ।
 पञ्चभिः सततं यज्ञैर्विषसाशी यजेत च ॥ २४

C. 12. 8637
B. 12. 23[5]. 25
K. 12. 141. 25

°वन्तो). K० ये (for हि). D० प्लवैरपि प्लवतो वै.
 —^a) K१.४ अचेतसा (K४ 'सं'); K२ अल्पचेतसः
 (hypermetric).

18 D१ om. 18^a (cf. v. l. 17). —^a) D० उप-
 पन्नो (for 'पन्नं'). D० तत् (for यत्). —^b) M१
 नैतरो (for ने°). K१ जनाः. K० निस्तरेन्नैतरो जनः;
 Da१ निरस्ते ते नरो जनाः (sic). —^c) Da१ -दोषः; D१
 M१.६ -दोषो (for -दोषौ). B० च (for हि). —^d)
 T२ तत्रैव (for सर्वत्र).

19 ^a) K२.४ T G१.३.६ M५.७ संशयात्तु; K० Dn१.
 n१ D० D२.३.८ संशयं स (K० D० तु) (for 'यात्मा').
 V१ Bo. ६.७.९ Da३.२४ Dn१. n१ D२.३.६.८ M१.६ तु;
 B० D५.७ च (for स). T२ कालात्मा; M१ कामो वा
 (for कामात्मा). —^b) Da१ बलः; Dn१ चलच्- (for
 चल-). Ds१ D४ -चित्तो (for -चित्तो). Da३ -चेतना;
 Da१ Ds१ -चे (Ds१ -वे)तसः; D४.८ -चेतवः (for -चे°).
 —^c) Ś१ K१ G३ अप्राज्ञो. K१ D४ तरति. K४.६ V१
 Bo. ६-९ Da३ Dn१. n१ D० D२.३.६.८ M१.६ एनं; K१
 D५.७ एवं; Da१ एतं (for एव). —^d) G१ यो-
 श्यासत्वेन गच्छति.

20 V१ Ds२ read 20^{ab} on marg. —^a) D५.७
 अप्लवे. K१ D० महानेष; D४ T२ G१ महान्दोषो (D४
 °ष); D५.७ T१ G३.६ महादोषो; D० नद्यां; M१.५-७
 °दोषैर् (for °दोषम्). —^b) Ś१ K२ T२ M१.६ उद्यमानो;
 K४ Dn१. n१ D० D२-८ मुद्य (for उद्य°). K१ [s]धिग-
 च्छति; K४ V१ Bo. ६-९ Da३.२४ Dn१ D२.३.५-८ T२ Ca
 निय (Bo D० Ca °ग)च्छति; K० Dn४ D० [s]पि य (D०
 ग)च्छति; K१ D४.९ M१.५.६ हि ग (K१ हि य-; M१.५.६
 न ग)च्छति; M१ न यच्छति (for sधिग°). T१ G१.३.६
 मोहमात्मनि य (G३.६ ग)च्छति. —^c) K० -ग्राही-; D५.७
 -ग्रह-; D० -ग्राह-; M१.५-७ -क्रोध- (for -ग्राह-). Da१
 -ग्राहीतस्य (for -गृ°). —^d) T१ G१.३.६ मतिर् (for
 ज्ञानम्).

21 ^a) K१ उन्मज्जनस्य (sic); K१ उन्मज्जतस्य; D५.७
 उत्सृज्य तस्य. —^b) Dn४ G१ प्रयते च (for °तेत).
 —^c) K१ D४.५.७.९ ह्यस्य; D० यस्य (for तस्य). —^d)
 K४ यदायं (for यदयं). G१.३.६ [s]भवत् (for भवेत्).
 D४-७ ब्राह्मणो यदयं भवेत्.

22 ^a) K१.२.४.६.७ V१ Bo. ६.८ Da३.२४ Dn४ D०
 D२-९ G० अवदाते; G१ श्रवदाते (for °दाते). Dn१
 अवदातेषु संजाते. ☞ Ca : त्रीण्यवदातानि विद्यायोनिकर्म-
 रूपाणि यस्य ॥ Cp : ब्राह्मणसौवर्माखैरमले । ☞ —^b) T
 G१ निःसंदेहस्. D५.७ निःस्नेहस्त्रिकर्मकृत्. ☞ Ca :
 त्रिसंदेहः काहं. कथं दुःखी. केन बद्धः. इति मुमुक्षोः संदेह-
 त्रयम् ॥ Cn : त्रिषु अध्यापनयाजनप्रतिग्रहेषु संदेहवान्. तत्रा-
 प्रवृत्तः । त्रिकर्मकृत् स्वाध्याययजनदानकृत् ॥ Cp : नित्यनैमि-
 त्तिककार्येषु संदेहः । ☞ —^c) K०.७ Dn१. n१ D० D२-४.
 ६.९ उन्मज्जने; Bo D५.७ M१.५-७ °जितस्; T१ G१.३.६
 °जनं; T२ °जितस् (for °जनस्). D० तस्मादुन्मज्जन-
 स्यार्थं. —^d) K२ प्राज्ञया. K१ D५.९ M१.६ स्वया; T१
 G१.३.६ तथा; T२ M१ यथा (for यथा). K० V१ Bo.
 ६-९ Da३.२४ Dn१. n१ D० D२.३.५.७ प्राज्ञया निस्त (Ds१
 निःस)रेद्यथा (Da१ °या); D० प्रयतेत विचक्षणः.

23 ^a) K४ संस्कृतः; T१ स तु तस्य; G१ संस्कृत्य*
 (for °तस्य). B० च (for हि). —^b) K२ निवतस्य;
 V१ निह°; D१ नियमस्य (for °तस्य). K० V१ Bo. ६-९
 Da३ Dn१. n१ D० D२.३.५.७.८ यतात्मनः (for कृता°).
 Da१ corrupt. —^c) K२ प्रज्ञस्य; D५.७ प्रज्ञया.

24 Da१ om. 24. —^a) Dn१ T२ G१.३.६ M१.५.६
 वर्तेत; M१ वर्तेते (for वर्तते). G१ ग्रहवान्. D५.७
 एवं वर्तेत गृहवान्. —^b) K२.७ D० D४.७.९ T२ G० M१.
 ५.६ न कुध्यन् (for अकु°). K० D० D४ अनु°; D५.७
 नातु°; T२ नान° (for अन°). —^c) M१ om. (hapl.) 24^a-27^b.
 —^d) K० यजेत (for यजेत). D५-७ यः (for च).

25 M१ om. 25 (cf. v. l. 24). —^a) Dn४ स्तुतां
 (for सतां). K०.७ V१ Bo. ६.७ Da३.२४ Dn१. n१ D०

C. 12. 8638
B. 12. 236[5]. 25
K. 12. 241. 26

सतां वृत्तेन वर्तेत क्रियाः शिष्टवदाचरेत् ।

असंरोधेन धर्मस्य वृत्तिं लिप्सेदगर्हिताम् ॥ २५

श्रुतिविज्ञानतत्त्वज्ञः शिष्टाचारो विचक्षणः ।

स्वधर्मेण क्रियावांश्च कर्मणा सोऽप्यसंकरः ॥ २६

क्रियावाञ्छ्रद्धानश्च दाता प्राज्ञोऽनसूयकः ।

धर्माधर्मविशेषज्ञः सर्वं तरति दुस्तरम् ॥ २७

धृतिमानप्रमत्तश्च दान्तो धर्मविदात्मवान् ।

वीतहर्षभयक्रोधो ब्राह्मणो नावसीदति ॥ २८

एषा पूर्वतरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।

ज्ञानवित्त्वेन कर्माणि कुर्वन्सर्वत्र सिध्यति ॥ २९

अधर्मं धर्मकामो हि करोतीहाविचक्षणः ।

धर्मं चाधर्मसंकाशं शोचन्निव करोति सः ॥ ३०

धर्मं करोमीति करोत्यधर्म-

मधर्मकामश्च करोति धर्मम् ।

उभे बालः कर्मणी न प्रजान-

न्स जायते म्रियते चापि देही ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

D2. 8. 5. 7. 8 धर्मेण (for वृत्तेन). T G1. 8. 6 M5. 7 धर्मेण (for वर्तेत). —^b) K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 क्रियां; K7 Ds1 D6 क्रिया (for क्रियाः). —^c) K7 D9 असंरोधनः; T1 G1. 8. 6 अनु-रोधेन (for असं). K6. 7 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8 T G1. 8. 6 M5-7 लोकस्य (for धर्मस्य). —^d) K7 D4. 9 नगर्हितां; D8 अगर्हितं. K1 Da4 D5 वृत्तिं लिप्सेत गर्हितां (Da4 'तं).

26 M1 om. 26 (cf. v. l. 24). —^a) K4 श्रुतिः; K6 Bo. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 T1 G1. 8. 6 M5. 6 श्रुत- (for श्रुति-). K2 तत्त्वज्ञोः; Da3 तत्त्वज्ञा; Da4 'ज्ञ-'. —^b) K7 D4. 9 M6. 7 शिष्टाचारः; T1 G1. 6 शिष्टः शास्त्रः; T2 G3 शिष्टशास्त्र- (for शिष्टाचारो). —^c) B9 om. (hapl.) 26^a-30^b. —^d) T G1. 8. 6 M5 क्रियालोके (for क्रियावांश्च). —^e) K7 D4. 5. 7. 9 M7 कर्मणां; T G1. 8. 6 M5 कुर्वणः (for कर्मणा). K2 सोपि संकरः; K7 Da4 D4-7. 9 नास्य (Da4 प्रोष्य) संकरः.

27 M1 om. 27^a (cf. v. l. 24). B9 om. 27 (cf. v. l. 26). —^a) K6 V1 Bo. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 हि (for च). —^b) K7 दांतः; Dn1. n4 D2. 4-9 दांतः; G1 तदा (for दाता). —^c) Da4 -विशेषज्ञा. —^d) Da3. a4 दुष्कृतं (for दुस्तरम्).

28 B9 om. 28 (cf. v. l. 26). —^a) M7 प्रीति-मान् (for धृति-). —^b) Da3. a4 धर्मभृद् (for 'विद्'). —^c) K6. 7 V1 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 M1. 6. 7 -मद्- (for -भय-).

29 B9 om. 29 (cf. v. l. 26). —^a) K6 V1 Bo.

6-8 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8 T1 पुरातनी (for पूर्वतरा). K1 वृत्ति-'. —^c) K2. 6 V1 Bo Dn4 D2. 3. 6. 8 ज्ञान-वित्त्वे (V1 'द्वे')व; K7 D4. 5. 9 'विच्चैव; B6-8 M7 'वानेव; Dn1 'वत्त्वे च; D7 T G1. 8. 6 M1. 5. 6 'वृच्छैव (for 'वित्त्वेन). —^d) T2 सिध्यते. K6 कुर्वन्सिद्धिमवा-प्स्यसि. ❀ Ca: उत्पन्नतत्त्वज्ञानेन किं हेयं कर्म। नेत्याह। ❀

30 B9 om. 30^a (cf. v. l. 26). —^a) Da4 अधर्म- (for 'र्म). —^b) Dn1 D7 T G1. 8. 6 M5 हि; Da4 स (for [इ]ह). K6 Dn4 विचक्षणः (for [अ]वि-). —^c) K4. 6 B7 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 वाधर्म-; K7 D9 च धर्म- (for चाधर्म-). D7 संकाशः (for 'शं). —^d) K7 D6. 9 स वेत्ति च; D6 बुध्यन्निव; G1 मोच- (for शोच-).

31 ^a) D7 T1 करोति (for 'मि). —^b) D6 न धर्म- (for अधर्म-). D7 -कामे. Da4 lacuna; Dn4 तु (for च). K2 D7 [अ]धर्म (for धर्मम्). —^c) K4 बालाः; K6 Ds1 D8 बालः; B9 भालः; D7 बलः; M1 बालं (for बालः). K7 D6 कर्मणा; D7 'णि (for 'णी). K2 प्रकुर्वन् (for प्रजानन्). —^d) K7 Dn4 D4. 6. 9 M1. 5-7 सं-; Da3. a4 प्र- (for स). Bo Ds चापि देही; D7 T1 G1. 8 चापदेति (G3 'देही); G6 जायते हि (for चापि देही).

Colophon: G2 missing; K3. 5 B1-5 Da1. a3 Dn3. n8 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1. 8. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4. 6 Ds1 शुक्रप्रश्नः; K7 D4. 6. 9 शुकानुप्रश्ने प्रज्ञालश्रुतयः;

२२८

व्यास उवाच ।

अथ चेद्रोचयेदेतद्ब्रूयेत मनसा तथा ।

उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च ज्ञानवान्पुनवान्भवेत् ॥ १

प्रज्ञया निर्मितैर्धीरास्तारयन्त्यबुधान्पुनैः ।

नाबुधास्तारयन्त्यन्यानात्मानं वा कथंचन ॥ २

छिन्नदोषो मुनिर्योगान्युक्तो युज्जीत द्वादश ।

दश कर्मसुखानर्थानुपायापायनिर्मयः ॥ ३

चक्षुराचारवित्प्राज्ञो मनसा दर्शनेन च ।

यच्छेद्वाङ्मनसी बुद्ध्या य इच्छेच्छानमुत्तमम् ।

ज्ञानेन यच्छेदात्मानं य इच्छेच्छान्तिमात्मनः ॥ ४

एतेषां चेदनुद्रष्टा पुरुषोऽपि सुदारुणः ।

यदि वा सर्ववेदज्ञो यदि वाप्यनृचोऽजपः ॥ ५

C. 12. 8830
B. 12. 237(a). 5
K. 12. 242. 6

V1 Bo. 6. 8. 9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 शुक्रानुप्रश्नः;
B7 शुक्रानुप्रश्नशासनं; M5 शुक्रानुप्रश्ने ज्ञानकर्मसमुच्चयो-
द्देशः; Mg. 7 शुक्रानुप्रश्ने शिष्टाचारकथनं. — *Adhy. no.*
(figures, words or both): Dn1 Ds1 D7 T1 G1. 3. 6
M5 62; Dn4 Ds2 61; Ds M1. 6. 7 60; T2 76.
— *Sloka no.*: Dn1. n4 32.

228

☞ This adhy. is missing in G2 (cf. v. l. 12.
222. 19).

1 *) S1 K1 Ca द्रोहयेद्; K6 रोचये हि; Bo. 6
(marg.). 8 रोहयेद् (for रोचयेद्). —^b) K1 द्रुहेत;
K4 M7 Cp उह्येत; K7 D4. 9 बुह्येत; D5. 7 G6 द्रुह्यते;
D8 मुह्येत; T1 G8 ऊह्येत; T2 M6 ऊह्यते; G1 मुह्यते;
M1. 5 उह्यते (for द्रुह्येत). T2 सह; G3 तदा (for
तथा). K6 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 9 Dn1. n4
Ds D2. 3. 8 उ (Bo. 6 द्रु-; Dn1 Ds D8 ऊ) ह्येत स्रोतसा
यथा; Da3. a4 द्रु (Da4 ऊ) ह्येत स्वयमेव वा. —^c) K4
निर्मज्जंश्च (for उन्मज्जं). —^d) Da4 दान- (for ज्ञान-).
S1 K1. 2. 4. 7 Da3. a4 D4. 6. 9 Ca लाभवान्; D5 लोभ-
(for पुव').

2 *) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8
निश्चि (B8 'ष्ठि) ता (for निर्मितैर्). —^c) B8 एतान्
(for अन्यान्). —^d) Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2
D8. 6. 7 T1 G1 नात्मानं (for आ'). B8 (marg. as in
text) Dn1 M5 कदाचन; Da4 कथं च नः.

3 *) D7 T G1. 3. 6 M5 हीनः; M7 भिन्न- (for
छिन्न-). K6 Ds1 -रोषो; B7 M7 -योगो (for -दोषो).
D8 मुनेर्. K7 B8 D1. 9 योगं; B7 दोषान्; D7 T1
G1. 3. 6 योगाद् (for 'नृ'). —^b) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4
Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 T2 मुक्तो (for युक्तो). D7 T1

G1. 3. 6 वा दश (for द्वादश). B8 युज्जीत द्वादशीं कलां.
☞ Ca. p: द्वादश योगान् मनोनियमनप्रकारान् (Cp: दशो-
न्द्रियमनोबुद्धिनियमलक्षणान्) ॥ Cn: द्वादश देशादीन् ॥
Cs: शरीरस्य नवद्वारे आकाशं, त्वक्पाण्योः वायुं, जठराशौ
चक्षुषि अग्निं, रुधिरादिद्रवे जलं, वाह्यादादिषु (sic) भूमिं,
मनसि चन्द्रं, श्रोत्रे दिशः, पादयोः उपेन्द्रं, वाचि अग्निम्,
गुदे पितरं, मेण्डे प्रजापतिं ध्यायेत्—एते द्वादश योगाः ।
तथा च मनुः (12. 120-121, with v. l. बले हरिम्,
which Cs omits in counting) ॥ Cv: द्वादश—यजना-
दिषट्कर्मणि कामादिषड्वर्गनिग्रहाख्यषट्कर्मणि, स्नानशौच-
तपःसत्यदयातिथिक्षाख्यानि वा षट्कर्मणि । ☞ —K6 om.
3rd. —^c) K7 B6-9 Da3 Ds D5 M1 देश- (for दश).
V1 B8 -स्वकान्; B6 -स्वथान्; D4. 5 -गुणान्; G8
-सुतान् (for -सुखान्). Dn1. n4 D2. 3. 8 देशकर्मानुरागा-
(D2. 3 'गान'थान्; Cs (also as in text) दश कर्मा-
नुरागानर्थान्. —^d) B9 Da3. a4 अपायापाय-. K4 -निर्मरः;
V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Ds D8. 7 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 Cs
-निष्क्रियः; Dn1. n4 -निश्चयैः; D2. 3. 5. 8 T2 -निश्चयः
(for -निर्मयः). ☞ Cs: उपायापायनिष्क्रियः, आदानत्याग-
योरविशेषः । ☞

4 *) S1 K1. 4 चक्षुराचरः; K7 Dn1. n4 Ds D2-5. 8. 8
Cs 'राहार- (for 'राचार-). K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4
Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 -संहारैर्; D7 T G1. 3. 6 M1.
5-7 Cv -संग्राहै (T1 'ह्यै; G1 Cv 'हे) र् (for -वित्प्राज्ञो).
—^b) K7 D6. 9 मनसो (for 'सा). —With 4th ed., cf.
Kāṭha Up. 1. 3. 13. —^c) Da1 वाङ्मनसि; D7 T1 G1
वाचं मनो; T2 G3. 6 वाङ्मनसे (for 'सी). —Bo om.
(hapl.) 4th ed. —^d) M1. 5-7 तां यच्छेज् (for य इ').
—^e) K4 इच्छेद् (for य'). ☞ Cn. 3. 7: आत्मानं
बुद्धिम् । ☞ —^f) S1 K1. 2 G1 (marg. as in text)
ज्ञानम् (for शान्तिम्).

5 *) K1 ये तेषां; D8-9 इत्येषां (for एतेषां). Da1

C. 12. 8150
B. 12. 237(6). 6
K. 12. 242. 6

यदि वा धार्मिको यज्वा यदि वा पापकुत्तमः ।
यदि वा पुरुषव्याघ्रो यदि वा क्लैब्यधारिता ॥ ६
तरत्येव महादुर्गं जरामरणसागरम् ।
एवं ह्येतेन योगेन युञ्जानोऽप्येकमन्ततः ।
अपि जिज्ञासमानो हि शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ७
धर्मोपस्थो ह्रीवरूथ उपायापायकूबरः ।

D₄ वेद् (for चेद्). K₁ अनुद्वष्टा; Da₁ दृष्टा; D₅. 7 M₁. 5-7 दृष्टा (for दृष्टा). —^b) G₁ om. from सुदारुणः up to एवं ह्ये (in 7°). M₇ [ह]ह (for सु). —^d) K₄ अनृतौ (for चो). K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 8 द्विजः; K₇ D₄. 9 मवेत्; D₆ स्थितः (for सज्जः).

6 G₁ om. 6 (cf. v. l. 5). The portion from 6^a up to 31^r is lost in K₇ on missing fol. —^a) Da₄ जित्वा; D₄. 5. 9 विद्वान्; D₆ वत्स (for यज्वा). —^c) D₅ पुरुषो (for व). —^d) K₂ क्लैबः; Bo. 6 (marg. as in text). 7. 9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 क्लेश- (for क्लैब्य-). K₄ Bo. 7. 9 Dn₁. n₄ D₅ धारितः; K₆ धारकः; B₆ (marg. as in text) D₂. 3 धारितः; Da₄ धारिताः; D₅ D₇ T G₃. 6 M₁. 5-7 धार (D₅ D₇ रि)णः; D₆ वादिना (for धारिता).

7 K₇ missing (cf. v. l. 6). G₁ om. up to एवं ह्ये (cf. v. l. 5). —^a) K₄. 6 Bo. 6. 7. 9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 एवं (for एव). S₁ K₁. 2 महादुःखं; Dn₁ गुहादुर्गं; M₅. 7 महादुःखं (for दुर्गं). —^b) D₆ सागरात् (for सागरम्). —^d) K₆ V₁ Bo. 6. 8. 9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂ (before corr.). 4 6. 9 लोकम्; B₇ D₅ D₂. 3 (by corr.). 8 Cn होवम्; D₇ T G₁. 3. 6 M₁. 6. 7 [स]प्येवम् (for कम्). C₇ एकम्, मनः हरो युञ्जानः । C₇ —^c) K₆ B₇ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 7. 8 T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 [स]पि (for हि). —^d) K₆ D₄ ब्रह्मा निः; Dn₄ M₁ ब्रह्मापि; M₆ ब्रह्माभि- (for ति).

8 K₇ missing (cf. v. l. 6). —^a) D₅ धर्मोपस्थो. K₁ ह्रीवरूथः; K₄ रूथः; Da₄ जीवरूप्यम्; D₇ ह्रीवरूथः; Ca ह्रीनिषेधः (gloss: रथगुप्तिः; Cap as in text) (for ह्रीवरूथः). C₇ उपस्थो रथमध्यम् ॥ Cn उपस्थं सारथेरुपवेशनस्थानम् । C₇ —^b) M₁. 5-7 दानव्यान् (submetric) (for उपायापाय-). S₁ K₁. 2 D₅ D₄ कूबरः; Da₄ कुरवः; D₇ कूदरः (for कूबरः). C₇ Cn कूवरौ धूर्दण्डौ । C₇ —^c) D₂. 3 पान- (for प्राण-). C₇ Ca अक्षश्चक्रधारकं काष्ठम् । C₇ —^d) K₁. 6 G₃

अपानाक्षः प्राणयुगः प्रज्ञायुर्जीवबन्धनः ॥ ८
चेतनावन्धुरश्चारुचारग्रहनेमिवान् ।
दर्शनस्पर्शनवहो प्राणश्रवणवाहनः ॥ ९
प्रज्ञानाभिः सर्वतत्रप्रतोदो ज्ञानसारथिः ।
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितो धीरः श्रद्धादमपुरःसरः ॥ १०
त्यागवर्त्मानुगः क्षेम्यः शौचगो ध्यानगोचरः ।

प्रज्ञायुः V₁ B₆ Da₃. a₄ D₇ T₁ G₆ M₇ प्रज्ञायुग् (for युग्). D₆ प्रज्ञारज्जुनिबन्धनः. C₇ Ca: प्रज्ञायुक् प्रज्ञा योक्तः । C₇

9 K₇ missing (cf. v. l. 6). —^a) Da₄ D₅ T₂ G₁. 3 M₅ बन्धनश् (for बन्धुरश्). K₆ D₅ चानुर (for चारु). C₇ Ca: बन्धुरं सारथिस्थानम् ॥ Cn: बन्धुरः फलकद्वयसंश्लेषः । C₇ —^b) D₆ om. आचा. S₁ K₁. 2 चारुविग्रहः; Da₃ Ca खविनिग्रहः; Da₄ खमितिग्रहः; Dn₁ स्वाचारग्रहः; D₂. 3 M₇ चाचारग्रहः; D₇ T₁ G₁ आचारग्रह- (for ग्रह-). K₂ नेविमान्; K₆ B₆. 9 Da₃ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 T₂ G₁ M₁. 5. 6 नेमिमान्; M₇ नेमिवान् (for नेमिवान्). C₇ Ca (reading खविनिग्रहः): खनिग्रहा इन्द्रियसंयमा एव नेमिश्चक्रप्रान्तो यस्य । C₇ —^c) D₄ om. स्पर्शन. K₆ वाहो (for वहो).

10 K₇ missing (cf. v. l. 6). —^a) D₇ T G₁. 3. 6 M₅ धर्म- (for सर्व-). S₁ K₁. 2. 4. 6 B₇ D₂. 3. 5. 6 T₁ G₁ M₁. 5. 6 तन्त्रः; Bo. 6 (marg. as in text). 9 तन्तुः; D₆ (marg.) तन्त्र- (for तन्त्र-). C₇ Cn: नाभिर्मध्यभागः, रथिन उपवेशनस्थानम् । C₇ —^b) S₁ K₁. 2. 4 प्रबोधः; M₅ प्रतोद- (for प्रतोदो). —^c) S₁ K₁. 2 V₁ वीरः; D₇ T G₁. 3. 6 M₅. 7 धैर्यः (for धीरः). —^d) B₈ D₅ पुरस्कृतः (for पुरःसरः).

11 K₇ missing (cf. v. l. 6). —^a) Dn₁ गत्या; Dn₄ त्यागः (for त्याग-). K₆ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 सूक्ष्मानुगः; V₁ D₇ T G₁. 3. 6 M₅ रक्ष्यः; B₆. 8 (both marg.) धर्मो; D₄. 6. 9 श्रेष्ठः; M₁. 6. 7 रोषा (for वर्त्मा). Da₄ M₇ क्षेम्य- (for क्षेम्यः). D₅ योगधर्मानुगक्षेमः. —^b) Dn₄ D₄. 9 शौचगो. M₅ ध्वानु- (for ध्यान-). D₄. 6. 9 तत्परः; M₇ गोचरं (for गोचरः). C₇ C₇ (reading शौचगाध्वानगोचरः): शौचगाः शौचरता मुनयः, तेषामध्वा गोचरो विषयो यस्य । C₇ —^c) Da₄ दिव्ययुक्तो; D₅ जीवनमुक्तो; D₇ T₁ G₁. 3. 6 जययुक्तो; T₂ M₅ जव (for जीव). K₆ G₁ रथे (for रथो). —^d) K₁ D₇ G₁ ब्रह्मलोको; D₆ युक्तो (for लोके). T₂ विराजिते.

जीवयुक्तो रथो दिव्यो ब्रह्मलोके विराजते ॥ ११
अथ संत्वरमाणस्य रथमेतं युयुक्षतः ।
अक्षरं गन्तुमनसो विधिं वक्ष्यामि शीघ्रगम् ॥ १२
सप्त यो धारणाः कृत्स्ना वाग्यतः प्रतिपद्यते ।
पृष्ठतः पार्श्वतश्चान्या यावत्त्यस्ताः प्रधारणाः ॥ १३
क्रमशः पार्थिवं यच्च वायव्यं खं तथा पयः ।
ज्योतिषो यत्तदैश्वर्यमहंकारस्य बुद्धितः ॥ १४
अव्यक्तस्य तथैश्वर्यं क्रमशः प्रतिपद्यते ।

विक्रमाश्चापि यस्यैते तथा युक्ते स योगतः ॥ १५
अथास्य योगयुक्तस्य सिद्धिमात्मनि पश्यतः ।
निर्मथ्यमानः सूक्ष्मत्वाद्वाणीमानि दर्शयेत् ॥ १६
शैशिरस्तु यथा धूमः सूक्ष्मः संश्रयते नभः ।
तथा देहाद्विमुक्तस्य पूर्वरूपं भवत्युत ॥ १७
अथ धूमस्य विरमे द्वितीयं रूपदर्शनम् ।
जलरूपमिवाकाशे तत्रैवात्मनि पश्यति ॥ १८
अपां व्यतिक्रमै चापि बहिरूपं प्रकाशते ।

C. 12. 8664
B. 12. 23761. 19
K. 12. 242. 19

12 K7 missing (cf. v. l. 6). —^a) Ś1 K1. 2. 4 [अ]स्य; B6 (marg. as in text) च; Da4 D5 स (for सं.); Ś1 K1 त्वरमानस्य. Dn4 अश्वसाध्यरपारस्तु (sic); D7 T1 G1 अथ सत्त्वं समासाद्य. —^b) K6 Dn4 D5 D6 एव; B6. 8 Dn1 D2. 8 M1. 6 एवं; D7 T G1. 3. 6 M5 एनं (for एतं). M7 युयुक्षतः. —^d) D5 बुद्धि (for विधि). D7 शीघ्रगां; T2 'गः.

13 K7 missing (cf. v. l. 6). —^a) Ś1 K1. 2. 4 D6 ये; Dn1 D4 M5-7 या; D2 lacuna; M1 सा (for यो). K2 Dn4 D6 धारणा; Ds1 'णां; T1 'णे; M7 'णं (for 'णाः). K6 सूक्ष्मा; Ds1 सूक्ष्मां; D4. 9 ज्ञात्वा; D5 कृत्वा (for कृत्स्ना). —^b) Ś1 K1. 2 वाग्यताः; K6 वास्तवतः; D7 T G1. 3. 6 बाह्यतः (for वाग्यतः). Ś1 K1. 2. 4 -पेदिरे; T1 -पाद्यते (for -पद्यते). —^c) K6 D4 om. (hapl.) 13^c-15^b. —^e) G3. 6 प्राणवांश्च; M1. 6. 7 प्राश्नि (M1 'णि)कांश्च (for पार्श्वतश्च). D7 G1 चान्ये. ✽ Ca: पृष्ठतः पार्श्वतः इति । एताः सप्त प्रधानभूताः शेषास्तु पृष्ठत इव पार्श्वत इव गौण्यो मनोनियमनात्रफलाः । ✽ —^d) Da3. a4 D6. 7 T1 G1 यावत्त्यस्य; Dn1. n4 D2. 8 M5 तावत्त्यस्य (for या^a). D5 प्राणः; D6. 9 ताश्च (for ताः प्र-). K4 Dn4 -धारणा. ✽ Ca: मोक्षस्याद्वय साधिकाः सप्तेति भावः । अत एव शेषाः प्रधारणाः । ✽

14 K7 missing (cf. v. l. 6). K6 D4 om. 14 (cf. v. l. 13). —^a) Ś1 K1. 2. 4 यश्च (for यच्च). —^b) ✽ Cn: पयः पयसः जलस्य । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । ✽ —^c) V1 तथैश्वर्यम्.

15 K7 missing (cf. v. l. 6). K6 D4 om. 15^{ab} (cf. v. l. 13). —^a) Da4 तव; D7 G1. 3. 6 M1. 5. 7 यथा (for तथा). —^c) K6 D5 D7 T G1. 3. 6 Cs (gloss: पूर्वोक्तस्य क्रमस्य विपरीतक्रमेण) व्युत्क्रमाच्च (for

विक्रमाश्च). B6 (marg.) D5 वापि (for चापि). B6. 7. 9 Da3. a4 M1. 5-7 विक्र (M5. 7 व्युत्क्र)माद्वा यथा ह्येते (B7 'था ह्येतत्; M1. 5-7 'थाभ्येति). ✽ Ca: विक्रमाः उद्यमविशेषाः ॥ Cn: अनुभवक्रमाः । ✽ —^d) K6 Dn1. n4 D5 D6 यथा (for तथा). K1 V1 T2 G1. 3. 6 M1. 5 युक्ते स; K4. 6 B6. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 8 M6. 7 युक्तेषु; D7 युक्ते स्तः; T1 युक्तः स (for युक्ते स). B7 तथा युक्ते युगो गतः (sic).

16 K7 missing (cf. v. l. 6). —^a) V1 D7 T1 G1. 3. 6 तथास्य (for अ^a). K6 B6. 6-9 Dn1. n4 D5 D2. 3. 8 त (B6 अ)था योगस्य युक्तस्य. —^c) B6. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 D2-6. 8. 9 M1. 5-7 Cn निर्मु (D6 'रु)च्यमानः (for निर्मथ्य). K6 सूक्ष्मः सन्; D5 सूक्ष्मं स; D4. 9 सूक्ष्मत्वाद्; T1 G3. 6 सूक्ष्मात्मा (for सूक्ष्मत्वाद्). —^d) D7 T1 G1. 3. 6 [ए]तानि (for [इ]मानि). K4 शर्मयेत्; K6 B6. 6. 7. 9 Dn1. n4 D5 D2. 3. 8 पश्यतः; D4. 6. 9 निर्दिशेत्; D5 दर्शयन् (for 'येत्).

17 K7 missing (cf. v. l. 6). —^a) K6 शैशिरस्; Da3. a4 शैशिरं. —^b) Da4 सूक्ष्मः; D4. 9 सूक्ष्मः. D7 संश्रियते. Ś1 K1. 2. 4 सूक्ष्म (K4 'क्ष्मं)संश्रयणे (K2 'ने) रतः. —^c) B6 D5 यथा; Cv तस्य (for तथा). K1 चेहाद् (for दे^a). M1. 6 विभक्तस्य; M5 वियु (for विमु^a). —^d) K1. 2 पूर्व (for पूर्व-). V1 Da4 भवेत्पुनः (for भवत्युत).

18 K7 missing (cf. v. l. 6). —^a) T2 देहस्य (for धूमस्य). M1. 6 अथ धूमव्युपरमे. —^b) Ś1 K1. 2 V1 B6 D5 धूम- (for रूप-). —^c) K4 जालरूपम्; D7 T G1. 3. 6 ज्वाला (for जल^a). —^d) K4. 6 V1 B6. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 6. 8 तथैव (for तत्रैव).

19 K7 missing (cf. v. l. 6). —^a) D7 T1 G1. 3. 6 परं (for अपां). M1 ह्यतिक्रमे (for 'न्यति'). K6

C. 12. 8664
E. 12. 237(8). 20
K. 12. 142. 20

तस्मिन्नुपरते चास्य पीतवस्त्रवदिष्यते ।

ऊर्णारूपसवर्णं च तस्य रूपं प्रकाशते ॥ १९

अथ श्वेतां गतिं गत्वा वायव्यं सूक्ष्ममप्यजः ।

अशुक्लं चेतसः सौक्ष्म्यमव्यक्तं ब्रह्मणोऽस्य वै ॥ २०

एतेष्वपि हि जातेषु फलजातानि मे शृणु ।

V₁ Bo. 6-9 Das. a4 Dn₁. n4 Ds D₂. s. 3 M₅ चास्य;
D₄ चापि; D₅ चैव (for चापि). —^b) K₆ Ds₂ पूर्व-;
Ds₁ पूर्व (for वह्नि-). ❀ Cs: वह्निरूपं पिङ्गलो वर्णः। ❀
—^c) B₈ यस्मिन् (for त-). K₆ Dn₁ [s]जोस्य; Da₄
चापि; Ds₁ वास्य (for चास्य). — After 19^{ab}, D₇
T G₁. s. 6 M₅ ins.:

676* वायव्यं सूक्ष्ममप्यथ ।

रूपं प्रकाशते तत्र.

—^d) D₇ T₁ G₁. s. 6 -वर्णवद् (for -वस्त्र-). K₆ Bo.
6-9 Da₃ Ds D₈ M₅ अप्यजः (B₆. 9 Das 'ज-); D₄. 9
अप्युत; D₅ अच्युतः; D₇ T G₁. s. 6 M₅ अप्यजे (for
इष्यते). Da₄ तं शस्त्रवद्व्यंजनं; Dn₁. n4 D₂. s Cn
पीतशस्त्रः (Dn₄ D₂. s 'वर्णः) प्रकाशते; M₁. 7 पीतवस्त्रप-
(M₇ 'व)द्व्यजः (M₇ 'द-). ❀ Cn: पीतशस्त्रवत् —
पीतानि गिलितानि शस्त्रवद्विच्छेदकत्वादुक्षागारपर्वतादीनि
शस्त्राणि येन तद्वत् । ❀ — After 19^d, D₇ T G₁. s. 6
M₅ ins.:

677* तस्मिन्नुपरते रूपमाकाशस्य प्रकाशते ।

— T₂ om. (hapl.) 19^{ff}. —^e) K₁. 4 तू (K₄ ऊ)र्ण-
रूपम्; K₆ वर्णरूप-; B₈ (marg. as in text). s. 9 D₅
उल्का-; M₁. 6 ऊर्णरूप- (M₆ 'पं) (for ऊर्णरूप-).
K₁. 4 अवर्णं च; K₆ V₁ Bo. 6-9 Das Dn₁. n4 Ds
D₂. 4. s. 9 M₁. 7 -सवर्णस्य; Da₄ D₅ M₅ -सुवर्णस्य; D₅
-सुवर्णं स; M₅ -सवर्णं तत् (for 'र्णं च). D₃ ऊर्णस-
रूपवर्णस्य; D₇ T₁ G₁. s. 6 ऊ (D₇ औ)र्णसि (T₁ G₁ 'सु)-
वर्णरूपं तत्. D₄ om. (hapl.) from च up to सवर्णं
(in 23^d). —^f) V₁ रूपं तस्य (by transp.); Dn₄
न स्वरूपं; D₅ तथा रूपं.

20 K₇ missing (cf. v. l. 6). D₄ om. 20 (cf. v. l.
19). —^a) K₄ Dn₄ अथ श्वेतां (sic); D₇ T₁ G₁. s. 6
ततश्चै (G₂. 6 'श्चे)तां; T₂ ततः श्वेतां (for अथ श्वेतां).
B₉ ज्ञात्वा (for गत्वा). ❀ Ca: श्वेतामुपाधिश्चून्त्या रूप-
मात्रप्रतिनिर्मलामिति वा । ❀ —^b) Ś₁ K₁. 2. 4 अप्यजं;
K₆ Dn₁. n4 Ds D₂. s. 8 अप्युत (for अप्यजः). D₇ T
G₁. s. 6 M₅ सोहंकारे प्रकाशते. — After 20^{ab}, D₇ T
G₁. s. 6 M₅ ins.:

जातस्य पार्थिवैश्वर्ये सृष्टिरिष्टा विधीयते ॥ २१

प्रजापतिरिवाक्षोभ्यः शरीरात्सृजति प्रजाः ।

अङ्गुल्यङ्गुष्ठमात्रेण हस्तपादेन वा तथा ॥ २२

पृथिवीं कम्पयत्येको गुणो वायोरिति स्मृतः ।

आकाशभूतश्चाकाशे सवर्णत्वात्प्रणश्यति ॥ २३

678* तस्मिन्नुपरते चास्य बुद्धिरूपं प्रकाशते ।

[G₁ बुध- (for बुद्धि-).]

— G₈ om. 20^e-21^d. —^e) Ś₁ K₁. 2 B₉ Das. a4 अशुक्ल-;
D₉ T G₆ M₁. 5-7 सुशुक्लं (M₁. 6. 7 'कु-); G₁ सुशक्यं
(for अशुक्लं). B₈ (marg.). 8 (marg. as in text)
तेजसः; D₅ चेतसं (for चेतसः). Ś₁ K₁. 2 M₁. 6. 7
सूक्ष्मम्; K₆ Bo. 6 Da₃. a4 Ds D₆ Cnp (gloss: प्रसा-
दकरं) सौख्यम्; D₅. 7. 9 T G₁. 6 सौम्यम् (for सौक्ष्म्यम्).
—^d) K₆ V₁ Bo Dn₁. n4 Ds D₂. s. 8 अप्युक्तं; T₁ G₁. 6
अव्यक्तो; T₂ 'क्ते (for 'क्तं). K₄ ब्राह्मणोस्य; K₆
V₁ Bo. 6-9 Das Dn₁. n4 Ds D₂. s. 6. 8 G₁. 6 M₁. 6. 7
ब्राह्मणस्य; Da₄ D₇ T₁ ब्रह्मणस्य (for 'णोऽस्य). M₁. 6
हि (for वै). Cpp अव्यक्तं प्रतिपाद्यते.

21 K₇ missing (cf. v. l. 6). D₄ G₈ om. 21 (cf.
v. l. 19, 20). —^a) M₇ तातेषु (for जा-). —^e)
V₁ Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn₁. n4 Ds D₂. s. 6-9 T₁ G₁. 6
M₁. 5 Cp पार्थिवैश्वर्ये; B₈ पटमैश्वर्ये (for पार्थिवै-).
—^d) Ś₁ K₁. 2. 4 यष्टिर् (for सृष्टिर्). B₈ एषा; Das
Dn₁ अत्र (for इष्टा).

22 K₇ missing (cf. v. l. 6). D₄ om. 22 (cf.
v. l. 19). —^b) D₇ T₁ G₁. s. 6 शरीराः (for शरीरात्).
K₆ ससृजे; V₁ Bo. 6-9 Da₃. a4 Dn₁. n4 Ds D₂. s. 6.
s. 9 M₁. 6. 7 सृजते (for 'ति). — After 22^{ab}, D₇ T
G₁. s. 6 M₅ read 24. —^e) D₇ T G₁. s. 6 M₅ अङ्गुल्या-
(T₂ 'कयं)गुष्ठमात्रेण. —^d) D₇ T₁ G₁. s. 6 स हि (for
हस्त-). Ś₁ K₁. 2 पुनः; G₆ तथा (for तथा).

23 K₇ missing (cf. v. l. 6). D₄ om. up to
सवर्णं (cf. v. l. 19). —^a) T₂ पृथिवीं क्षपयत्येते. —^b)
Ś₁ K₁. 2 गुणा (for गुणो). Ś₁ K₁. 2. 4 D₆ इव (for
इति). Ś₁ K₁. 2. 4 स्मृताः; K₆ V₁ Bo. 3 Dn₁. n4
Ds D₂. s. 8 M₅ श्रुतिः; B₆. 7. 9 Da₃. a4 श्रुतः; D₆
स्थितः; D₉ स्थितिः (for स्मृतः). —^e) K₁ -भूताश्च;
K₆ Ds G₁ M₁ -भूतं (for -भूतश्च). —^d) K₆ Bo. 6.
7. 9 Da₃. a4 Dn₁. n4 Ds D₂. s. 6. 8 M₅ प्रकाशते; D₇
T G₁. s. 6 M₁. 6. 7 न दृश्यते (for प्रणश्यति).

वर्णतो गृह्यते चापि कामात्पिबति चाशयान् ।
न चास्य तेजसा रूपं दृश्यते शाम्यते तथा ॥ २४
अहंकारस्य विजितेः पञ्चैते स्युर्वशानुगाः ।
षण्णामात्मनि बुद्धौ च जितायां प्रभवत्यथ ॥ २५
निर्दोषा प्रतिभा ह्येनं कृत्स्ना समभिवर्तते ।
तथैव व्यक्तमात्मानमव्यक्तं प्रतिपद्यते ॥ २६
यतो निःसरते लोको भवति व्यक्तसंज्ञकः ।
तत्राव्यक्तमयीं व्याख्यां शृणु त्वं विस्तरेण मे ।

तथा व्यक्तमयीं चैव संख्यां पूर्वं निबोध मे ॥ २७
पञ्चविंशतितत्त्वानि तुल्यान्युभयतः समम् ।
योगे सांख्येऽपि च तथा विशेषांस्तत्र मे शृणु ॥ २८
प्रोक्तं तद्व्यक्तमित्येव जायते वर्धते च यत् ।
जीर्यते म्रियते चैव चतुर्भिर्लक्षणैर्युतम् ॥ २९
विपरीतमतो यत्तु तदव्यक्तमुदाहृतम् ।
द्वावात्मानौ च वेदेषु सिद्धान्तेष्वप्युदाहृतौ ॥ ३०
चतुर्लक्षणजं त्वन्यं चतुर्वर्गं प्रचक्षते ।

C. 12. 8677
B. 12. 237(6). 32
K. 12. 242. 33

24 K₁ missing (cf. v. l. 6). D₁ T G₁. 3. 6 M₅ read 24 after 22^{ab}. — ^a) K₆ D₅₁ वर्णता (for 'तो'). Bo. 6-8 D₁₁. n₄ D₅₂ D₂. 3. 8 गृह्यते (for 'गृ'). V₁ Bo. 6. 9 Da₃. a₄ नापि; B₈ D₆ वापि; D₆ सोपि; D₁ T G₁. 3. 6 M₁ चाप्सु; M₁. 5. 6 नाप्सु (for चापि). — ^b) Ś₁ K₁. 2 B₃ (marg. as in text) D₅ D₄. 6. 9 कामान्; D₁ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 नापः (for कामात्). Ś₁ K₁. 2 D₁ T G₁. 3. 6 M₅ C₈ (gloss: पिपासया) चाशया; V₁ Bo. 7. 8 (marg.). 9 Da₃. a₄ D₅ वापयः; Bo. 8 चाश्रयात्; D₁₁. n₄ D₂-4. 8. 9 Ca (gloss: समुद्रादीन्) चाश्रयान्; D₅ M₁. 6. 7 वा (M₆. 7 चा) शयात् (for चाशयान्). — ^c) D₄. 9 वास्य (for चास्य). Da₃. a₄ तेजसो; D₁₁ D₈. 8 'सां (for 'सा). Ś₁ K₁. 2. 4 न चास्य तेजो रूपं च. — ^d) V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ D₄-7. 9 T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 दृश्यते (for दृश्यते). Ś₁ K₁ चाप्यते; K₂ शाम्यते (for शाम्यते). V₁ च वा; D₆ [S] पि वा; M₅ [S] थ वा (for तथा).

25 K₁ missing (cf. v. l. 6). — ^a) K₄. 6 B₈. 8 D₁₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 8 अहंकारस्य; D₄. 6. 9 'रे तु (for 'रस्य). K₂. 4. 6 Bo. 6-9 Da₃. a₄ D₁₁. n₄ D₅ D₂-6. 8. 9 विजिते; V₁ D₁ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 विजये (for विजिते). — ^b) B₆. 9 Da₃. a₄ [S] स्य (for स्युर्). — ^c) T₁ बुद्ध्या. D₄-7. 9 T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 तु (for च). — ^d) Da₃ जिताया; D₄. 9 जितानां (for 'यां). B₈ प्रभवति. K₂ अपि; Da₄ अपः; D₄. 7. 9 T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 उत (for अथ).

26 K₁ missing (cf. v. l. 6). — ^a) K₄. 6 Bo. 8 D₁₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 निर्दोषः; D₅ 'षात्; M₁. 6 'षः (for 'षा). K₆ प्रतिभा; M₁. 6 प्रातिभा (for प्र'). D₅ T₂ ह्येनां; M₁. 5-7 ह्येषा (for ह्येनं). — ^b) ❀ C₈: कृत्स्ना सर्वव्यापिनी । ❀

27 K₁ missing (cf. v. l. 6). — ^a) K₄. 6 Da₄

D₅₂ D₅ निःसरतो; D₁₁. n₄ विस्सरते (D₁₁ 'तो); D₅ G₃. 6 निःसा (D₅ 'स) रितो (for निःसरते). D₁ T₁ G₁ सतो निःसारितो लोके (G₁ 'को). — ^b) M₁ व्यक्त- (for व्यक्त-). Ś₁ K₁. 2. 4 -संज्ञितः (K₂ 'ता:); D₄. 6. 9 (before corr.) T₂ -संज्ञिकः (for -संज्ञकः). — After 27^{ab}, M₁. 5-7 read 32^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. — ^c) D₅ अत्र (for तत्र). K₆ B₈ D₅₁ व्यक्तमयीं; V₁ Bo. 6. 7. 9 Da₃ D₁₁ D₅₂ D₆. 6 G₃. 6 M₁. 5-7 व्यक्तमयीं; D₂. 8 [अ]-व्यक्तमयीं (for 'क्तमयीं). K₆ दिव्यां; Bo. 7. 8 D₁₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 विद्यां; B₈ (marg.) Da₃. a₄ संख्यां (for व्याख्यां). — ^d) G₁ तं (for त्वं). K₄ ते; V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ D₄. 6. 7. 9 T G₁. 3. 6 M₅. 7 वै (for मे). — ^e) D₁₁ यथा; D₅. 6 अथ (for तथा). K₄ Bo. 6. 9 D₁₁ D₂. 3. 8 व्यक्तमयं (for 'मयीं). — ^f) K₆ V₁ Bo. 6-9 D₅₁ D₆. 7. 9 T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 संख्याः; D₁₁. n₄ D₅₂ D₂. 3. 5. 8 सांख्ये (for संख्यां). D₅₁ ते; D₅ वै (for मे).

28 K₁ missing (cf. v. l. 6). — ^a) D₅ तत्त्वेन (for तत्त्वानि). — ^b) G₃ योग- (for योगे). G₁ तदा (for तथा). — ^c) K₄. 6 Bo. 9 Da₄ D₁₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 M₁. 6. 7 विबोधं (for 'बांस). B₇ विबोधं शृणु तत्र मे.

29 K₁ missing (cf. v. l. 6). — ^a) D₄-6. 9 यद् (for तद्). Ś₁ K₁ इतीव; Da₄ D₁₁ इत्येवं (for 'व). — ^b) D₆ ज्ञायते (for जा'). D₆ [S] पि (for च). D₄-6. 9 तत् (for यत्). — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 जी-यते; K₆ D₅ D₅ (by corr.) जायते; D₁₁ जीयते (for जीर्यते). K₁ म्रियते; D₁₁ द्वीयते (sio) (for म्रियते). D₄ ह्येव (for चैव). — ^d) Da₄ G₁ युगं (for युतम्).

30 K₁ missing (cf. v. l. 6). — ^a) D₆. 7 G₁ यस्तु; G₃. 6 वस्तु (for यत्तु). — ^b) K₂ देवेषु (for

C. 12. 8577
B. 12. 237(a). 32
K. 12. 242. 33

व्यक्तमव्यक्तं चैव तथा बुद्धमथेतरत् ।
सत्त्वं क्षेत्रज्ञ इत्येतद्वयमप्यनुदर्शितम् ॥ ३१
द्वावात्मानौ च वेदेषु विषयेषु च रज्यतः ।
विषयात्प्रतिसंहारः सांख्यानां सिद्धिलक्षणम् ॥ ३२
निर्ममश्चानहंकारो निर्द्वन्द्वश्चिन्तनसंशयः ।
नैव क्रुध्यति न द्वेष्टि नानृता भाषते गिरः ॥ ३३
आक्रुष्टस्ताडितश्चैव मैत्रेण ध्याति नाशुभम् ।

वेदेषु). —^a) Dn₁ उदाहृतं. B₉ सिद्धाति चाप्युदाहृतौ.

31 K₁ missing (cf. v. l. 6). —^a) Ś₁ K_{1.2} त्वन्यश्च; K₆ V₁ Bo. 6. 7. 9 Da₃ Dn_{1. n4} Ds D_{2.3.6.8} त्वाद्यं; B₈ त्वन्ये; Da₁ ह्याद्यं; D₇ T G_{1.3.6} M_{1.5-7} त्वन्यच् (for त्वन्यं). D₅ चतुर्लक्षणसंख्यायां. —^b) Ś₁ K_{1.2.4} चतुर्वेगं; D₇ 'लक्षं' (for 'वेगं'). Ds₁ प्रचक्षते; D₅ प्रक्षयते (for प्रचक्षते). —^c) M_{1.6} च व्यक्तजं; M₇ चाव्यं (for अव्यं). Da_{3. a4} चान्ये (for चैव). —^d) T₂ तदा (for तथा). D₇ T G_{1.3.6} M_{1.5-7} बुद्धिर् (for बुद्धश्च). K_{1.4} D_{4.6.9} अथेतरं; K₆ V₁ Bo. 6-9 Da_{3. a4} Dn_{1. n4} Ds D_{2.3.5.8} अचेतनं (for अथेतरत्). —^e) D₅ सत्त्वं (for सत्त्वं). B₈ D₅ एव (for एतद्). —^f) Ś₁ K_{1.2} B₈ D_{4-6.9} अप्यत्र; V₁ अन्यत्र (for अप्यनु). B₈ -दर्शनं (for -दर्शितम्). D₇ T G_{1.3.6} M_{1.5-7} द्वयमव्यक्तदर्शनं (M₅ 'शितं').

32 ^a) D₈ अप्यात्मानौ (hypermetric) (for आत्मानौ). T₂ देवेषु (for वेदेषु). —^b) K₆ Da₃ Dn_{1. n4} Ds D_{2.3.8} [अ]नु; B₈ (marg. as in text). 7. 9 तु (for च). D₅ विषयेषु दुरत्यतः. — M_{1.5-7} read 32^{ed} for the first time after 27^{ed}. —^c) K₆ विधयात्; K₇ विषयः; Da_{3. a4} D_{4-6.9} M_{1.5.6} (last three first time). 7 (both times) विषयः; D₇ T G_{1.3.6} M₆ (second time) विषयान् (for 'यात्'). —^d) K₄ संख्यानां; D₅ पंचानां; D₆ संख्यानं (for सांख्यानां). Ś₁ K_{1.2.4} V₁ Bo. 6-9 Dn_{1. n4} D_{2.3.8} विद्धि (for सिद्धि). T₂ लक्षणः; M₇ (first time) -कारणं (for लक्षणम्).

33 ^b) D₈ निर्द्वंद्वं (for निर्द्वंद्वश्च). —^a) K₇ D_{4.6.9} नानृतां; M_{1.5-7} 'तं' (for 'ता'). K₇ गिरां; D_{4.6.9} गिरं; M_{1.5-7} गिरा (for गिरः).

34 ^a) K₁ आक्रुष्टः; Ds₁ T₂ आकृ⁰; D₅ अक्रुध्यं; D₇ G₁ अक्रुष्टः (for आ⁰). K₇ स्ताडितश्च (sic); V₁ तानितश्च; D₇ M₁ ताधि (D₇ 'सि') तश्च (for ताडितश्च). D₇ T G_{1.3.6} M_{1.5-7} चापि (for चैव). —^b) Da_{3. a4}

वाग्दण्डकर्ममनसां त्रयाणां च निर्वर्तकः ॥ ३४
समः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्माणमभिवर्तते ।
नैवेच्छति न चानिच्छो यात्रामात्रव्यवस्थितः ॥ ३५
अलोलुपोऽव्यथो दान्तो न कृती न निराकृतिः ।
नास्येन्द्रियमनेकाग्रं नातिक्षिप्तमनोरथः ।
अहिंसः सर्वभूतानामीदृक्सांख्यो विमुच्यते ॥ ३६
अथ योगाद्विमुच्यन्ते कारणैर्यैर्निबोध मे ।

मित्रेण (for मै⁰). D₄ om. from ध्याति up to ब्रह्माण (in 35^b). Ś₁ K_{1.2.4} व्येति; K₆ [आ]ध्याति (for ध्याति). K₇ नाध्रुवं (for नाशुभम्). D_{6.7} T G_{1.3.6} M_{1.5-7} मैत्रीं (D₆ 'त्रो'; G₆ 'त्रं') ध्यायति नाशुभं. —^c) K₆ Ds₁ वाग्दण्डः (for वाग्दण्डः). K₆ मनसा (for 'सां'). D₇ T G_{1.3.6} M₆ वाङ्मनःकायदंडानां. —^d) M_{1.6.7} वि- (for नि-).

35 D₄ om. up to ब्रह्माण (cf. v. l. 34). —^a) K₄ समः; Ds₁ समाः (for समः). —^b) K_{2.6} Ds₁ ब्राह्मणम् (for ब्रह्मा⁰). K_{6.7} Bo. 7-9 Da₃ Ds D_{4.6.7.9} T G_{1.6} M_{5.7} अतिः; Da₄ इति; G₃ lacuna (for अभि-). G₃ lacuna for वर्तते. —^c) K₁ इच्छंति. K₆ वाविष्टो; D₅ वानिच्छो; D₆ चानिच्छे; G_{3.6} 'च्छा (for 'च्छो).

36 ^b) K₁ न कृती (sic); K₆ न कृतीर; Da₄ न कृतिर; Ds D_{6.7} T G_{1.3.6} M_{1.5-7} नाकृतिर (for न कृती). B_{7.9} निराकृतः (for 'कृतिः'). —^c) Ds T₂ अनैकाग्रं; D₇ T₁ G₁ अनेकाग्रं (for 'काग्रं'). K₇ D_{4-6.9} नास्येन्द्रियमनोव्यग्रं. —^d) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da_{3. a4} Dn_{1. n4} Ds D_{2.3.8} M_{1.6} नाविक्षिप्तः (M_{1.6} 'सो'); D₅ न विक्षिप्तः; D₇ T G₁ नातिक्षिप्तो; M₇ नाविक्षिप्तः (for नाति⁰). Da_{3. a4} -मनोरथाः. G_{3.6} नाक्षिप्तो नामनोरथः. — After 36^{ed}, K₇ Ds₂ D_{4-6.9} Kumbh. ed. ins.:

679* सर्वभूतहितो मैत्रः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ।

अस्पृहः सर्वकामेभ्यो ब्रह्मचर्ये दृढश्च यः ।

[Lines 1-2 = (var.) 6. 36. 24. — (L. 1) D₅ -समो; Kumbh. ed. -सदृक् (for -हितो). — (L. 2) K₇ तुल्या- (for तुल्य-). — (L. 3) K₇ Ds₂ D₆ Kumbh. ed. ब्रह्मचर्य- (for 'चर्ये'). D₅ Kumbh. ed. -दृढव्रतः (for दृढश्च यः).]

—^c) K₄ Da₃ अहिंसः; Da₄ 'सा; D₇ 'सुः (for 'सः'). —^f) Ś₁ K_{1.2} एष (for ईदृक्). Da_{3. a4} संख्या; Dn₄ संख्यो; D₈ सांख्ये D₇ G₁ सां (G₁ सं) ख्याद्

योगैश्वर्यमतिक्रान्तो योऽतिक्रामति मुच्यते ॥ ३७
इत्येषा भावजा बुद्धिः कथिता ते न संशयः ।

एवं भवति निर्द्वन्द्वो ब्रह्माणं चाधिगच्छति ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

२२९

व्यास उवाच ।

अथ ज्ञानप्लवं धीरो गृहीत्वा शान्तिमास्थितः ।
उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च ज्ञानमेवाभिसंश्रयेत् ॥ १

शुक उवाच ।

किं तज्ज्ञानमथो विद्या यया निस्तरति द्वयम् ।

प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तिरिति चैव हि ॥ २

व्यास उवाच ।

यस्तु पश्येत्स्वभावेन विना भावमचेतनः ।

पुण्यते च पुनः सर्वान्प्रज्ञया मुक्तहेतुकः ॥ ३

येषां चैकान्तभावेन स्वभावः कारणं मतम् ।

C 12. 8691
B. 12. 238[7]. 4
K. 12. 243. 4

(for सांख्यो). K₇ यमुच्यते (for विमु^०).

37 T₁ om. (hapl.) 37. —^a) K₆ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 6. 8 यथा (for अथ). Ds₂ योगैर् (for योगाद्). K₇ D₄. 9 विमुच्यते (for 'च्यन्ते'). —^b) D₇ G₁ करणैर् (for का^०). K₁ Da₁ निबोधसे (Da₁ 'नात्') (for 'ध मे). K₆ Bo. 6-9 Da₃ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 तत् (for मे). —^d) Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 8 निष्क्रामति (for सतिक्राम^०). Dn₁. n₄ स मुच्यते (for मुच्यते).

38 ^a) K₇ Ds D₄. 7. 9 T G₃. 6 Ms. 7 Cs (gloss: सांख्ययोगजा) [उ]भयजा; Da₁ भावना; G₁ M₁. 5 भयजा (for भावजा). Ś₁ K₁. 2. 4 बुद्धिः; K₇ D₄. 5. 9 सिद्धिः (for बुद्धिः). Ds इत्येवामात्मजा सिद्धिः. —^b) M₁. 6 कथिता. — Ds reads 38^{ed} twice. —^c) Ds (second time) कर्मणा मनसा युक्तो. —^d) K₇ D₄. 9 ब्राह्मणं (for ब्रह्माणं). Bs (marg.). 8 (marg. as in text) Ds (second time) T₂ M₁. 6. 7 ब्रह्माणं चातिवर्तते; D₇ T₁ G₁. 3. 6 ब्रह्म (G₁ ब्रह्मा; G₃. 6 ब्राह्म)णश्चातिवर्तते.

Colophon: G₂ missing; K₃. 5 B₁-5 Da₁. a₁ Dn₂. n₃ D₁ G₁. 5 M₂-4 absent. — Sub-parvan: Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7. Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂-4. 6. 9 T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 2. 4 शुकप्रश्नः; K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 8 M₅ शुकानुप्रश्नः; K₇ D₄. 6. 9 शुकानुप्रश्ने योगोपदेशः; M₁. 6. 7 मोक्षोपायविधिः. — Adhy. no. (figures, words

or both): K₇ 5; Dn₁ Ds₁ D₇ T₁ G₁. 3. 6 Ms. 63; Dn₄ Ds₂ 62; D₃ M₁. 6. 7 61; D₈ 58. — Śloka no.: Dn₁ 39; Dn₁ 40.

229

☞ This adhy. is missing in G₂ (cf. v. l. 12. 222. 19).

1 Ds om. the ref. —^a) G₁ धीमान् (for धीरो). Ds अथ ज्ञानप्लवं कर्तुं. —^b) K₆ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 6. 8 आत्मनः (for आस्थितः). Ds गृही शान्तिमवस्थितः. —^d) D₇ T G₁. 3. 6 Ms विद्याम् (for ज्ञानम्).

2 Da₁ व्यास (for शुक). —^a) K₇ D₄. 6. 9 नु (for तज्). Ms अहो; Cap अथो (as in text). Ś₁ K₁. 2 V₁ Ca (Cap as in text) विद्याद्; Da₁ विप्रः; Dn₁. n₄ Ds₁ D₂. 3. 8 Cs विद्यां (for विद्या). ☞ Ca: ज्ञानं ज्ञानकारणं, ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या । ☞ —^b) Ś₁ K₁. 2 V₁ येन; K₄ तेन; Bo Dn₁. n₄ Ds₁ D₂. 3 G₁. 6 यथा (for यया). K₂. 4 विस्तरति; K₆ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 6. 8 M₁. 6. 7 निस्तरते (for 'रति'). —^c) Ds₁ प्रकृतिः (for प्रवृत्तिः). —^d) K₁ निवृत्तिर; G₁ निवृत्तिम् (for 'त्तिर'). G₃ इह; M₇ अथ (for इति). K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 वा वद; K₇ D₄. 6. 9 चोच्यते; Da₁ वाहवः (sic); M₁. 5-7 चैव ह (for चैव हि). — After 2, G₁ reads 10.

3 After the ref., D₇ T G₃. 6 read 10. —^a)

G. 12. 8691
B. 12. 238[7]. 4
K. 12. 242. 4

पूत्वा तृणबुसीकां वै ते लभन्ते न किञ्चन ॥ ४

ये चैनं पक्षमाश्रित्य वर्तयन्त्यल्पचेतसः ।

स्वभावं कारणं ज्ञात्वा न श्रेयः प्राप्नुवन्ति ते ॥ ५

स्वभावो हि विनाशाय मोहकर्ममनोभवः ।

निरुक्तमेतयोरेतत्स्वभावपरभावयोः ॥ ६

कृष्यादीनि हि कर्माणि सस्यसंहरणानि च ।

Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 पश्यन् (for पश्येत्).
Ds यः पश्येत्स्वस्वभावेन. —^b) K7 B8 (marg. as in
text) D4-5. 9 T2 G3 अचेतनं (for 'नः'). B8 (marg.
as in text) स विना भावचेतनः; Da4 corrupt. —^c)
Ś1 K1. 2 B8 पश्यते; K7 V1 D4. 5. 9 T2 G8. 6 M1. 5-7
पुष्पाति; Da4 उच्यते; D8. 7 T1 G1 मुष्पाति (for
पुष्यते). K7 न; D7 T G1. 3. 6 M1. 5. 6 स (for च).
K7 D4-5. 9 M1. 6 भावं (for सर्वान्). —^d) K1 प्रज्ञाया.
K8 Bo. 7. 8 Ds युक्तः; K7 B8 (orig.) D4. 9 मुक्तिः;
B8 (marg.) युक्तिः; Ca लक्त (for मुक्त). K8 Bo.
6. 7. 8 (marg.) 9 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 8 हेतुकान्; B8
T2 M7 हे (M7 है) तुकं; Da4 हेतुमान् (for हेतुकः).

4 ^a) D7 T G1. 3. 6 M1 एषां (for येषां). D4 वा
(for च). —^b) Bo. 7. 8 (marg.) 9 Dn1. n4 Ds D2.
3. 8 स्वभावात्; M7 वं (for 'वः'). K8 मनः; V1
B8. 9 Da3. a4 मतः; D7 T G1. 3. 6 महत् (for मतम्).
—^c) K2. 4 पूत्वा (K4 'र्वा') तृणबुसीकां वै; K8. 7
(marg.) Bo. 8 (marg.) 9 Dn4 Ds शु (Bo पू)त्वा
तृ (B8. 9 Dn4 Ds नृ)णामृषीणां वा; K7 दूर्वातृणांबुसी-
कान्वै; V1 B7 Da3. a4 Dn1 D2. 5. 8 Ca पूत्वा तृणमि-
षीकां वा (B7 'काया'); B8. 8 बुद्धा (B8 [marg.] पूत्वा)
तृणमिषीकां वा (B8 'काणां'); Ds दूर्वातृणवृषीका वा;
D8 श्रुत्वा तृणमृषीणां वै; D7 T G1. 3. 6 Cv दूर्वातृणमृ-
(T2 'वृ')सीका वै; M1. 5-7 भूत्वा तृणबुसीका वै. ❀ Cv
(reading दूर्वातृणवृसीका ये): परवञ्जनार्थं दूर्वातृणादिकृतं
बुसीकमासनं येषां ते । ❀ —^d) K4 च किञ्चन; D7
T1 G1 कथंचन.

5 ^a) B8 (marg.) 8 (marg. as in text) चैवं (for
चैनं). —^b) K4 B7. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8
निवर्तति; B8 D7 T1 G1. 3. 6 वर्तयन्ते; Da4 corrupt;
D8 वर्णयन्ति (for वर्तं). Dn1. n4 D2. 3. 8 G1 मेधसः
(for चेतसः). —^c) K7 D4. 9 स्वभावे (for 'वं').
—^d) T1 नि- (for न). K7 D4. 9 च (for ते).

6 ^b) D8 मोहकर्मा (for 'कर्म'). K7 D4. 6. 9 ससु-
भवः; D7 T G1. 3. 6 मनोभवं (for 'भवः'). ❀ Ca:

प्रज्ञावद्भिः प्रकृतानि यानासनगृहाणि च ॥ ७

आक्रीडानां गृहाणां च गदानामगदस्य च ।

प्रज्ञावन्तः प्रवक्तारो ज्ञानवद्भिरनुष्ठिताः ॥ ८

प्रज्ञा संयोजयत्यर्थैः प्रज्ञा श्रेयोऽधिगच्छति ।

राजानो भुञ्जते राज्यं प्रज्ञया तुल्यलक्षणाः ॥ ९

पारावर्यं तु भूतानां ज्ञानेनैवोपलभ्यते ।

मोहकर्ममनोभवः, मोहेनाज्ञानेन, कर्मणा पुण्यपापलक्षणेन मन-
सा चाहंकारादिमता जन्यते इति । ❀ —^c) Ś1 K1. 2 Da3.
a4 G8. 6 एव; D7 T G1 M5 एवं (for एतत्). —^d)
Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 M5 परि; M7 वर- (for पर-).

7 ^a) K2 कृष्यादीनि (for कृष्या). K8 Bo. 6-8
Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 7. 8 T1 G1. 3. 6 M1. 6 [इ]द्व;
B8 Da4 द्व (for हि). Dn4 कर्मा च (for कर्माणि).
—^b) K8 यस्य; V1 शस्य- (for सस्य-). K4 संहारणा-
नि; D7 T1 G1. 3. 6 M1. 6 संहार- (G1 'र')णानि; T2
M7 संधार- (for संहार-). —^c) Ds1 प्राज्ञावद्भिः; G1
प्रज्ञा (for प्रज्ञा). K8 Dn4 D4 प्रकृतानि; B8 प्रकृ-
ष्टानि; B8 (marg.) प्रकृतानि; Da4 प्रकृष्टाभिर् (for
प्रकृतानि). —^d) B8 पानापन- (for यानासन-). Ś1
K1. 4 D8 गृहानि; Da4 ग्रहाणि (for गृ-).

8 ^a) K1 आक्रीडानां; K7 आक्रीडाणां; Da4 आक्री-
डतां (for 'डानां'). Ś1 K1. 2 D8 गृहानां; Da4 ग्रहाणां
(for गृ-). —^b) K8 पदानाम् (for ग-). D7 T1
G1. 3. 6 गतानामागतस्य च. —^c) Da4 प्रज्ञावन्तं (for
'वन्तः'). K4. 6. 7 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-3.
8. 9 प्रयोक्तारो (for प्रव-). —^d) D8 ज्ञानविद्भिर् (for
'वद्भिर्'). G8. 6 M7 अनुष्ठितं (M7 'तां').

9 ^a) D8 प्रज्ञा; D8 प्रज्ञाः. Ś1 K1. 2. 4 संचोद-
यति; Da3 संयोजयति; D8 संयोगयति; M7 संयाज-
(for संयोज-). Dn4 D4 अर्थैः; D8 अर्थै (for अर्थैः).
Da4 प्रज्ञानं योजयत्यर्थैः. —^b) K7 प्रज्ञा; M7 प्राज्ञः
(for प्रज्ञा). —^c) K2 भुञ्जते; M1 भुञ्जितो. —^d)
Da3 लक्षणः; D7 T1 G1 लक्षणं.

10 D7 T G3. 6 read 10 after the ref. of stanza
3; G1 after st. 2. —^a) K1. 2. 4. 7 V1 Bo. 8 D4. 9
परावर्यं; B8. 7. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 प (Da3 पा)-
रावरं; Ca. 7 पारावर्यं (as in text). K2 च (for तु).
—^b) K7 D4. 6. 9 मन्यते (for लभ्यते). K2 प्रज्ञा-
नेनैव लभ्यते. —^c) B8 (marg.) चानु- (for तात्). K7
सृष्टानां; B8 (marg. as in text) सृष्टानि; D7 G1. 3. 6

विद्यया तात सृष्टानां विद्यैव परमा गतिः ॥ १०
 भूतानां जन्म सर्वेषां विविधानां चतुर्विधम् ।
 जराय्वण्डमथोद्भेदं स्वेदं चाप्युपलक्षयेत् ॥ ११
 स्थावरेभ्यो विशिष्टानि जङ्गमान्युपलक्षयेत् ।
 उपपन्नं हि यच्चेष्टा विशिष्येत *विशेष्ययोः ॥ १२
 आहुर्द्विबहुपादानि जङ्गमानि द्वयानि च ।
 बहुपाज्यो विशिष्टानि द्विपादानि बहून्यपि ॥ १३

द्विपदानि द्वयान्याहुः पार्थिवानीतराणि च ।
 पार्थिवानि विशिष्टानि तानि ह्यन्नानि भुञ्जते ॥ १४
 पार्थिवानि द्वयान्याहुर्मध्यमान्युत्तमानि च ।
 मध्यमानि विशिष्टानि जातिधर्मोपधारणात् ॥ १५
 मध्यमानि द्वयान्याहुर्धर्मज्ञानीतराणि च ।
 धर्मज्ञानि विशिष्टानि कार्याकार्योपधारणात् ॥ १६
 धर्मज्ञानि द्वयान्याहुर्वेदज्ञानीतराणि च ।

C. 12. 8704
 B. 12. 236(7). 17
 K. 12. 243. 17

दृष्टानां; T₁ घृ (for सू). —^a) D₁ T₁ G₁ हि (for [ए]व). K₄. 6. 7. V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂-6. 8. 9 विद्यैवेह (K₇ D₄. 6. 9 'व हि' परा (Da₁ 'रा') गतिः.

11 ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 चैव (for जन्म). —^b) Da₄ चतुर्विधा. —^c) K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂-6. 8. 9 जरायुजांडजोद्भिज्ज- (K₆. 7 B₉ D₄-6. 9 'ज्जेद-'); D₁ T₁ G₁. 3. 6 जरा चांडमथोद्भेद- —^d) K₄. 6 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 -स्वेदजं (K₆ 'पं') च; K₇ D₄. 5. 9 -स्वेदजेति; B₈ (marg.) -स्वेदजांश्च; D₆ -स्वेदजानि; D₁ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 स्वेद इति (for स्वेदं चापि).

12 K₁ om. 12^a. —^a) B₉ विसृष्टानि (for विशि'). —K₂ reads 12^b after द्व (in 13^b) and repeats there- after from उपपन्नं (in 12^c) up to द्व (in 13^b). —^b) K₆. 7 V₁ B₈ Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂-4. 6. 8. 9 M₁. 6. 7 -धारयेत्; Bo. 6 (marg. as in text). 7. 9 D₆ -लक्षय (D₆ 'ये') (for -लक्षयेत्). —^c) K₇ D₄. 6. 9 तु (for हि). Ś₁ K₁. 2 (first time). 4 M₇ यच्चेष्टा; D₁ T₁ G₁. 3. 6 यच्चेष्टे; T₂ 'ष्टं' (for 'ष्टा'). —^d) K₂ (first time) विशिष्येत (sic); K₂ (second time) विशिष्येत; Dn₁ D₂. 8 विशिष्येत; T₂ विशिष्टेन (for 'ष्येत'). Ś₁ K₁. 2 (both times). 4 B₈ (marg.) विशेष्योः; K₆ V₁ विशिष्ययोः; Bo. 6. 7. 9 Da₃. a₄ D₆. 6 M₆ विचेष्टया; B₈ (orig.) विचितया; Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 M₁ विशेष्य या (M₁ 'ष्यतः'); D₁ T₁ G₁. 3. 6 M₆ विचेष्टकः (M₆ 'तः'); T₂ विशेषतः (for *विशेष्ययोः). K₇ D₄. 9 M₇ विशेष्ये (M₇ 'शिष्यै') ताविचेष्टया (M₇ 'तः').

13 For the repetition in K₂, cf. v. l. 12. —^a) B₆. 7. 9 Da₃ D₅ चतुर् (for आहुर्). Ś₁ K₂ (both times) द्विविध-; K₄. 6. 7 Bo Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 वै बहु-; B₈ (marg.) Da₃ हि बहु-; D₁. 9 T₁ G₁. 3. 6 द्विबाहु- (for द्विबहु-). D₄. 9 -पादीनि (for -पादानि). M₇ आहुर्द्विबहुधादीनि. —^b) K₆ Da₃. a₄ तु यानि;

B₈ M₁ च यानि (for द्वयानि). K₆. 7 Bo. 6-8 Dn₁. n₄ D₅ D₂-9 T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 तु (for च). —K₂ om. (hapl.) 13^c-14^b. —^c) Ś₁ K₁ D₅ M₇ बहुपद्मयोः; D₁ T G₁. 3. 6 द्विपा (G₁. 3. 6 'प') दानि (for बहुपाद्मयो). —^d) Ś₁ K₁ B₉ Da₄ D₅ द्विपदानि; Da₃ lacuna; D₄. 9 M₁. 6. 7 द्विपादीनि (for 'दानि'). D₁ T G₁. 3. 6 M₆ जातिधर्मवि (M₆ 'र्मोप') धारणात्.

14 K₂ om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). —^a) K₇ D₄. 9 M₁. 6. 7 द्विपादीनि; D₅ D₂. 6. 7 T G₃. 6 M₆ द्विपा- दानि (for द्विपदानि). Ś₁ K₁ D₅ बहूनि; Da₄ द्व- यानि; T₂ च यानि. —^b) D₅ मध्यमान्युत्तराणि च. —K₁. 2 om. (hapl.) 14^d-15^c; Ś₁ reads the same on marg. D₄ repeats 14^d-15^c after 16^{ab}. —^d) D₅ यानि (for तानि). B₈ (marg. as in text) कृ- त्तानि; M₁ चाह्वानि (for ह्य').

15 For the repetition in D₄, cf. v. l. 14. K₁. 2 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). Ś₁ reads 15^{ab} on marg. —^a) D₅ पार्थिवानि. —^b) K₇ D₄. 6. 9 अधमानि; D₅ उत्तराणि (for 'मानि'). K₄ B₈ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 तु (for च). —^c) Ś₁ V₁ D₁ T G₁. 3. 6 उत्त- मानि; D₅ मध्यस्थाने (for 'मानि'). —^d) B₈ (marg.) जातिधर्मवि (for 'धर्मोप').

16 D₅ om. (hapl.) 16. —^a) D₁ T G₁. 3. 6 M₆ उत्तमानि (for मध्य'). V₁ B₁ D₃. 7 T₁ G₃. 6 द्वयाना- हुर् (for 'न्याहुर्'). —D₄ repeats 16^{ab} after the repetition of 14^d-15^c. —^b) D₅ reads from तराणि up to ज्ञानि (in 16^c) on marg. —Ś₁ K₁. 2. 4 om. (hapl.) 16^c-17^b. D₄ om. (hapl.) 16^d-17^c. —^d) T₂ कार्याकार्याव- (for 'कार्योप-'). G₁ -कारणात् (for -धारणात्).

17 Ś₁ K₁. 2. 4 om. 17^{ab}; D₄ om. 17^{ab} (for both, cf. v. l. 16). —^b) M₇ वेदज्ञान्यपराणि च. —K₂ om. (hapl.) 17^d-18^c; K₁ reads the same

C. 12. 2704
B. 12. 239(7). 17
K. 12. 243. 17

वेदज्ञानि विशिष्टानि वेदो ह्येषु प्रतिष्ठितः ॥ १७
वेदज्ञानि द्वयान्याहुः प्रवक्तृणीतराणि च ।
प्रवक्तृणि विशिष्टानि सर्वधर्मोपधारणात् ॥ १८
विज्ञायन्ते हि यैर्वेदाः सर्वधर्मक्रियाफलाः ।
सयज्ञाः सखिला वेदाः प्रवक्तृभ्यो विनिःसृताः ॥ १९
प्रवक्तृणि द्वयान्याहुरात्मज्ञानीतराणि च ।
आत्मज्ञानि विशिष्टानि जन्माजन्मोपधारणात् ॥ २०

twice. — ^a) K₁ (orig.) देवो; K₁ (marg.) वेदा;
T₂ G₁ वेदे (for वेदो). Ś₁ K₁ (both times). ⁴ येषु;
Da₃. a₄ D₅ ह्येष (for ह्येषु).

18 For the repetition in K₁ and om. of 18th in
K₂, cf. v. l. 17. — ^a) B₉ वेदज्ञान- (for 'ज्ञानि').
T₂ [इ]तराणि (for द्वयानि). — ^b) K₇ D₉ प्रवक्षाणि;
B₆ 'हृणि; D₄ 'कृणि (for 'क्तृणि). — ^c) K₇ प्रव-
क्षणीणि; B₆ 'हृणि; D₄ प्रवक्षणीर्; D₅ D₉ प्रवक्तृनि;
D₄ प्रवक्त्रि (for 'क्तृणि). — ^d) K₂. 6 ज्ञा(K₆ जा)ति-
धर्मोप-; K₇ D₄. 6. 9 वेदज्ञानोप-; Da₄ सर्वे धर्मोप-;
M₁. 6. 7 धर्माधर्मोप- (for सर्व). G₁ -कारणात् (for -धा').

19 ^a) K₂ ह; M₁. 6 [s]पि (for -हि). K₇ D₄.
6. 9 तैर् (for यैर्). — ^b) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄
Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 8 सधर्माः स-; K₇ D₄. 6. 9 स-
यज्ञाः स-; M₁. 6 सर्वधर्माः; M₅ सहधर्म- (for सर्व).
Bo -फलक्रियाः (for -क्रियाफलाः). D₇ T G₁. 3. 6 सह-
धर्मफलक्रियाः. — ^c) K₂ D₅. 7 सर्वज्ञाः; Da₃ lacuna;
Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 सधर्माः (for सयज्ञाः). Ś₁ K₁. 4
चाखिला; K₂ च खिला; K₇ D₄-7. 9 सफला; Dn₁.
n₄ D₂ निखिला; D₅ त्वं (for स'). T₂ प्रज्ञायन्ते
हि यैर्वेदाः. — ^d) D₅ प्रवक्तृभ्यो. K₁. 4 विनिःसृताः;
K₂ 'गताः; D₅ विनिःश्रिताः (for विनिःसृताः). K₇
D₄. 7. 9 T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 प्रवक्तृष्वभिनिःसृताः (D₇ G₁
'तान्).

20 ^a) K₇ Dn₄ प्रवक्षाणि (for 'क्तृणि). K₁ द्वया-
नाहुर (for 'न्याहुर). — ^b) K₁ आत्मज्ञानेतराणि च;
Da₄ 'जातीतराणि च. — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4 धर्माधर्मोप-;
B₈ जन्मजन्मोप-; D₆ जन्मकर्मोप-; D₇ T₁ G₁. 3. 6 जन्म-
मोक्षोप- (for जन्माजन्मोप-). G₁ -कारणात् (for -धा').

21 ^b) B₉ M₁. 5 धर्मज्ञः; D₇ T₁ G₁. 3. 6 सर्वज्ञः
(for स सर्वः). K₆ V₁ Bo. 6-8 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅
D₂ M₆. 7 स धर्मज्ञः स सर्वं (Bo. 7 M₆. 7 धर्मं)वित्; K₇
D₄-6. 9 T₂ स सर्वज्ञः स धर्मवित्; D₂. 3 स सर्वज्ञः स

धर्मद्वयं हि यो वेद स सर्वः सर्वधर्मविद् ।

स त्यागी सत्यसंकल्पः स तु क्षान्तः स ईश्वरः ॥ २१

धर्मज्ञानप्रतिष्ठं हि तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

शब्दब्रह्मणि निष्णातं परे च कृतनिश्चयम् ॥ २२

अन्तःस्थं च बहिष्ठं च येऽऽधियज्ञाधिदैवतम् ।

जानन्ति तान्नमस्यामस्ते देवास्तात ते द्विजाः ॥ २३

तेषु विश्वमिदं भूतं साग्रं च जगदाहितम् ।

सर्ववित्. — ^a) K₇ D₉ संत्यागी; D₇ T G₁. 3. 6 M₁.
5-7 सत्याशीः (for स त्यागी). — ^d) K₆. 7 V₁ B₆. 7. 8
(marg.). ⁹ Da₃. a₄ D₄-7. 9 T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 सत्य-
क्षातिर् (V₁ B₈ 'तः); Bo. 8 (orig.) Dn₁. n₄ D₂. 3. 8
सत्यः शुचिर् (for स तु क्षान्तः). K₆ Bo. 6-9 Da₃. a₄
Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 [अ]थ (for स).

22 ^a) K₆ B₆-9 Da₃ Dn₁. n₄ D₂. 3. 8 ब्रह्म-; D₆
सर्व- (for धर्म-). Dn₄ -विशिष्टं; D₇ T₁ G₁. 3. 6
-प्रतिष्ठा; T₂ -प्रतिष्ठां (for 'ष्ठं). — ^b) Da₄ ब्रह्मणं;
M₁ ब्राह्मणो (for 'णं). — ^c) K₂ निष्क्रांतं; Dn₄
निस्नातं; M₁. 6. 7 निष्णाताः (for 'तं). — ^d) M₁. 6 तु
(for च). G₁ M₁. 6 -निश्चयाः (G₁ 'यः).

23 ^a) G₁ अंतस्थश्च (for अन्तःस्थं). Ś₁ K₁. 2. 6
Bo Da₃ Dn₁ D₅ T₁ बहिःस्थं; G₁ बहिष्ठश्च (for बहिष्ठं).
— ^b) K₆. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg.). ⁹ Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅
D₂-9 साधि-; B₈ पंच-; T₁ ये च (for येऽऽधि-).
M₇ -यज्ञाति- (for -यज्ञाधि-). — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 न
पश्यामस्; V₁ नमस्यन्ति (for नमस्यामस्). K₆ Bo. 6. 7.
8 (marg.). ⁹ Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 ज्ञानान्विता
हि पश्यन्ति; B₈ (orig.) जानन्ति ते नमस्यामस्; D₅ ज्ञाना-
न्वितान्नमस्यामस्. — ^d) K₆ transp. देवाः and ते. K₇
D₄. 9 ते च वै; D₆ तात न (for तात ते).

24 ^a) D₅ येषु; M₁. 6. 7 तेषां (for तेषु). — ^b)
K₂ साग्रजं; K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₂. 3.
5. 8 सर्वं (for साग्रं). — ^c) T G₁. 3. 6 महात्म्य- (T₂
G₆ 'त्म-; G₁ 'त्मा-) (for माहात्म्य-).

25 ^a) K₄. 6 V₁ Bo. 6. 7. 9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂.
3. 6. 8 आद्यं ते; K₇ D₄. 9 अर्हते; B₈ आद्यंतौ; D₅
विज्ञेय-; D₇ T₁ G₁. 3. 6 आद्यंत-; T₂ आद्यं तं (for
आदि ते). — ^b) D₇ T₁ G₁. 3. 6 धर्मं (for कर्म).
Da₄ चातिल्य; D₅ D₇ T₁ G₃. 6 M₁. 6 चाधी (D₅
'धि)ल्य (for चातील्य). K₇ D₄. 6. 9 सर्वतः (for 'ज्ञः).
— ^d) Da₄ सर्वदेवाः; D₇ M₁. 6 सर्वलेशः; G₁ धर्म-

तेषां माहात्म्यभावस्य सदृशं नास्ति किञ्चन ॥ २४
आदिं ते निधनं चैव कर्म चातीत्य सर्वशः ।

चतुर्विधस्य भूतस्य सर्वस्येशः स्वयंभुवः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

२३०

व्यास उवाच ।

एषा पूर्वतरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।

ज्ञानवानेव कर्माणि कुर्वन्सर्वत्र सिध्यति ॥ १

तत्र चेन्न भवेदेवं संशयः कर्मनिश्चये ।

किं नु कर्म स्वभावोऽयं ज्ञानं कर्मेति वा पुनः ॥ २

तत्र चेह विवित्सा स्याज्ज्ञानं चेत्पुरुषं प्रति ।

उपपत्त्युपलब्धिभ्यां वर्णयिष्यामि तच्छृणु ॥ ३

पौरुषं कारणं केचिदाहुः कर्मसु मानवाः ।

दैवमेके प्रशंसन्ति स्वभावं चापरे जनाः ॥ ४

पौरुषं कर्म दैवं च फलवृत्तिस्वभावतः ।

C. 12. 2717
B. 12. 230[5]. 5
K. 12. 244. 5

स्येशः. D7 G1 स्वयंभुवः (for 'भुवः'). ❀ Cv: स्वयं-
भुवः, स्वयं स्वतन्त्रः परमात्मा, भूः स्थानमेषां ते तथोक्ताः । ❀

Colophon: G2 missing; K3. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2.
n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan: Ś1 K1.
2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2-4. 6-9 T
G1. 3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4
शुकप्रश्नः; K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2. 3.
5. 8 M1. 6 शुकानुप्रश्नः; K7 D4. 6. 9 शुकानुप्रश्ने ज्ञान-
प्राधान्यं; M6 शुकानुप्रश्ने ज्ञानप्रशंसा; M7 शुकानुप्रश्ने आत्म-
ज्ञानप्रशंसनं. — Adhy. no. (figures, words or both):
K6 D3 M1. 6. 7 62; K7 D4. 6. 9 6 (sic); Dn1
D7 T1 G1. 3. 6 M5 64; Dn4 Ds2 63; Ds 59; T2
78. — Śloka no.: Dn1. n4 Ds 25.

230

❀ This adhy. is missing in G2 (cf. v. l. 12.
222. 19).

1 Da1 om. the ref. —^a) K7 D4. 9 पूर्वकृता (for
'तरा'). —^b) ❀ Ca: ब्राह्मणस्य ब्रह्मज्ञानाय प्रवृत्तस्य । ❀
—^c) B8 (marg.) ज्ञानवानिव; D6 'न्येव. —^d) T2
सिध्यते.

2 ^a) K6 Bo न चेत्तत्र (for तत्र चेन्न). Ś1 K1. 2
देवः; B8 एतं; D4. 7. 9 T G1 एव (for एवं). —^b)
B8 (marg. as in text) सर्व- (for कर्म-). K7 Dn1. n4

D2-6. 8. 9 -सिद्धये (for -निश्चये). —^c) K4. 7 B8
(marg.) Das Dn1. n4 D2. 5-8 T2 G1 नु (for नु).
D7 T G1. 3. 6 M7 वा; M5 वो (for स्यं). —^d) Ś1
K1. 2 M1. 6 ज्ञान-; D7 T G1. 3. 6 M5 दैवं (for ज्ञानं).

3 Ds1 om. 3^{ab}. —^a) Ś1 K1. 2. 4 देह- (for चेह).
K6 Bo चेज् (for स्याज्). V1 B8 D5 तत्र वे (V1 चे-
दविधित्सा स्याज्; B8. 7. 9 त (B1 अ) त्र चेदविधित्सा स्याज्;
Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 तत्र वेदविधिः स स्याज्; D7 T1
G1. 3. 6 M1. 6. 7 तत्र वेदविधि (M1. 6 'दि'स्तार्थं (M1. 6. 7
'ह्यं); T2 किं तत्र वेदविधित्साध्यं. —^b) Da3. a1 कृत्या
(for ज्ञानं). Ś1 K1. 2. 6 Bo Da3. a1 सत्; V1
तत्; D7 T G1. 3. 6 M5 यत्. (for चेत्). D4. 6. 9
पुरुषं.

4 With 4, cf. 12. 224. 50. D6 repeats 4^{ab} after
4. —^a) K7 D4. 6. 7. 9 T2 G1. 3. 6 M1. 5-7 पुरुषं (for
पौ). —^b) T2 G8 केचित् (for आहुः). K6. 7 V1
D4. 5. 9 कर्म च; T2 G3. 6 कर्मेति (for कर्मसु). —^c)
G1 देवम् (for दैवम्). K7 D4. 9 एकं; D6. 7 T1 G1
एव (for एके). —^d) K7 D4. 9 स्वभाव. K4 Bo. 9
Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T1 G1. 6 अपरे; K6. 7 V1
B8-8 Da3 D4. 6. 9 इतरे (for चापरे). D5 स्वभावं भूत-
चित्ताः.

5 = (var.) 12. 224. 51. —^a) Da4 पुरुषं; M7
पौरुषः. Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6-9 Da3. a1 Ds Ds-6. 8. 9
M1. 7 नु (for च). —^b) Ś1 K1. 2 Ds1 फलवृत्तिः;

C-12. 6717
B-12. 239(81). 5
K-12. 244. 5

त्रयमेतत्पृथग्भूतमविवेकं तु केचन ॥ ५
एवमेतन्न चाप्येवमुमे चापि न चाप्युमे ।
कर्मस्था विषमं ब्रूयुः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः ॥ ६
त्रेतायां द्वापरे चैव कलिजाश्च ससंशयाः ।
तपस्विनः प्रशान्ताश्च सत्त्वस्थाश्च कृते युगे ॥ ७
अपृथग्दर्शिनः सर्वे ऋक्सामसु यजुःषु च ।
कामद्वेषौ पृथग्दृष्ट्वा तपः कृत उपासते ॥ ८

K₁ D₁. 6. 9 फलं वृत्तिः; B₁. 8 Dn₁. n₄ Ds₂ D₂. 3. 8 कालवृत्ति- (Dn₁ 'त्तिः); D₁ T₁ G₁ फलवृत्तिः; T₂ G₆ फलवृत्ति- (for 'वृत्तिः'). —^a) B₆ द्वयम्; D₃ वयम् (for त्रयम्). D₁ पृथग्भूते. —^d) V₁ D₁ T₁ G₁. 3. 6 M₅ च (for तु). K₆ केन च; G₁ M₅ किंचन (for केचन). ❀ Cn: अविवेकं समुच्चयम् ॥ C₃: अविवेकं विवेकरहितं मूढभाषितमित्यर्थः । ❀

6 = (var.) 12. 224. 52. —^a) K₁ D₁. 9 एव; D₁. 1 T₁ G₂. 6 एवं; T₂ एतं (for एतन्). — K₁ om. (hapl.) 6^b-7^a. —^b) K₁ D₁. 9 चैवं; T₂ M₅ एवं (M₅ 'व') (for चापि). V₁ उमे वापि न चाप्युमौ; D₆ उमे चैव न चाप्युमे; D₁ T₁ G₁. 3. 6 M₁. 6. 7 उभावेव (T₁ G₁. 3. 6 'वं') न चाप्युमौ (M₁ 'मे'). K₆ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 8 एतदेवं च नैवं (Da₄ च दैवं; D₅ न चैवं) च न चोमे नानुमे (D₅ चाप्युमे) तथा (B₈ न च). —^c) K₁ D₁. 9 कर्मस्थाः; D₆ एकस्था (for कर्मस्था). K₄. 6. 7 Bo. 6-9 Dn₁. n₄ Ds₂ D₂-6. 8. 9 M₅ Cn विषयं (for 'मं'). Da₃. a₁ प्राह (for ब्रूयुः). ❀ Cn: कर्मस्थाः आर्हताः । ❀ —^d) K₁ Da₁ सत्त्वस्थाः. Ś₁ K₂. 4 दर्शनाः (for दर्शिनः).

7 K₁ om. 7^a (cf. v. l. 6). K₁ om. 7. —^b) K₆ कलिजाघः; Bo 'जश्च'. Ś₁ K₁. 2. 4 कलौ (K₁ उमे) चापि न संशयः; D₅ T₂ कलिजाश्च न संशयः; D₁ G₁ 'जाताश्च संशयाः (G₁ 'यः'). — For 7^a, K₆ (also) B₆-9 Das. a₁ subst.:

680* त्रेतायुगे विधिस्त्वेष धर्माणां न कृते युगे ।

— Da₁ om. (hapl.) 7^a. —^c) K₄ प्रशान्त्यश्च (for प्रशान्ताश्च). D₁-6 हि (for च). ❀ Cn: प्रशान्ताः निःसंशयाः । ❀ —^d) K₂ कृते (for युगे).

8 = (var.) 12. 224. 63. —^a) K₆ Bo Dn₁. n₄ Ds₂ D₂. 3. 5. 8 दर्शनाः; Da₁ दर्शनात् (for दर्शिनः). — K₁ reads 8^b twice. —^b) K₁ (first time) D₆ om. सु. K₆ V₁ Bo. 1. 8 Ds D₂. 3. 5 G₃. 6 यजुःसु

तपोधर्मेण संयुक्तस्तपोनित्यः सुसंशितः ।
तेन सर्वान्वामोति कामान्यान्मनसेच्छति ॥ ९
तपसा तद्वामोति यद्भूत्वा सृजते जगत् ।
तद्भूतश्च ततः सर्वो भूतानां भवति प्रभुः ॥ १०
तदुक्तं वेदवादिषु गहनं वेददर्शिभिः ।
वेदान्तेषु पुनर्व्यक्तं क्रमयोगेन लक्ष्यते ॥ ११
आरम्भयज्ञाः क्षत्रस्य हविर्यज्ञा विशः स्मृताः ।

(for यजुःषु). D₁ T₁ G₁ अपि (for च). K₂ ऋक्सामस्वयजुःस्व च; K₁ (second time) ऋक्सामयजुषि च. —^c) B₆ कामक्रोधौ (for 'द्वेषौ'). K₁ D₁. 9 वशे (for पृथग्). K₂ सृष्टा; K₁ Dn₁. n₄ D₂. 4. 8. 9 कृत्वा; Da₁ दृष्टा; Ds₁ दृष्ट्या (for दृष्ट्वा). —^d) M₁. 6 कृतम्.

9 ^a) K₁ D₁. 6. 9 M₁ संयुक्तासु; G₃. 6 'क्तं' (for 'क्तसु'). —^b) K₁ ततो नित्यः; K₄ D₂. 8 तपोनित्यं; D₅ 'निष्ठः' (for 'नित्यः'). K₆ Das Ds₂ D₅ सुसंशितः; V₁ सुसंशितः; B₈ 'स्कृतः'; Da₁ 'सति'; D₁ T₁ G₁. 3. 6 'हितः' (D₁ T₁ 'तं') (for सुसंशितः). K₁ D₁. 9 तपो-यज्ञसुसंशितः; D₆ 'नित्याः सुसंशिताः'. — 9^d = (var.) 12. 224. 53^d. —^c) Ś₁ K₁. 2 सर्वम् (for सर्वान्). —^d) Bo कामान्यान्; Da₁ कामं यान्; D₁ T₁ G₁ यान्कामान् (by transp.).

10 = (var.) 12. 224. 54. —^b) Ds D₁ T₁ G₁. 3. 6 M₁. 6-7 यद्भूतं (for 'त्वा'). K₁ D₁. 6. 9 भूतं सृजति यजगत्. —^c) K₆ B₆ (marg.) Da₄ D₅ उद्भूतश्च. Ds₂ तपः (for ततः). K₄ Da₄ Dn₄ सर्वे; Dn₁ सर्व- (for सर्वो). D₁ T₁ G₁. 3. 6 सत्यं तपश्च भूतानां; T₂ M₁. 6. 7 स तद्भूतं (M₁. 6 तु भू) तश्च भूतानां; M₅ स तद्भूतं च सर्वेषां. —^d) D₁ T₁ G₁. 3. 6 M₁. 6. 7 सर्वेषां (for भूतानां).

11 = (var.) 12. 224. 58. —^a) K₁ D₁. 6. 9 यदुक्तं; B₆ तमुक्तं (for तदुक्तं). K₁ -पादिषु (for -वादिषु). —^b) K₁ D₁-6. 9 तत्त्व- (for वेद-). D₅ -वादिभिः (for -दर्शिभिः). ❀ Ca: गहनं, गहनमिव लेखतः दर्शितम् । ❀ —^c) Ś₁ K₁. 2. 4 पदांतेषु; D₅ वेदांगेषु (for वेदान्तेषु). K₆ [अ]पुनर्. Ś₁ K₁. 2 व्यस्तं (for व्यक्तं). —^d) K₆ Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds₁ D₂. 3. 5. 8 Cn कर्म- (for क्रम-). Da₃ -योगं न; D₅ -योगे च (for -योगेन). K₆ B₆ (marg. as in text). 1 Da₃. a₄ युज्यते; Dn₄ लक्ष्यते; D₅. 6 T₂ G₁. 3. 6 M₁. 6. 7 लभ्यते (for लक्ष्यते).

परिचारयज्ञाः शुद्राश्च जपयज्ञा द्विजातयः ॥ १२
परिनिष्ठितकार्यो हि स्वाध्यायेन द्विजो भवेत् ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ १३
त्रेतादौ सकला वेदा यज्ञा वर्णाश्रमास्तथा ।
संरोधादायुषस्त्वेते व्यस्यन्ते द्वापरे युगे ॥ १४
द्वापरे विप्लवं यान्ति वेदाः कलियुगे तथा ।
दृश्यन्ते नापि दृश्यन्ते कलेरन्ते पुनः पुनः ॥ १५
उत्सीदन्ति स्वधर्माश्च तत्राधर्मेण पीडिताः ।

गवां भूमेश्च ये चापामोषधीनां च ये रसाः ॥ १६
अधर्मान्तर्हिता वेदा वेदधर्मास्तथाश्रमाः ।
विक्रियन्ते स्वधर्मस्थाः स्थावराणि चराणि च ॥ १७
यथा सर्वाणि भूतानि वृष्टिर्भौमानि वर्षति ।
सृजते सर्वतोऽङ्गानि तथा वेदा युगे युगे ॥ १८
विसृतं कालनानात्वमनादिनिधनं च यत् ।
कीर्तितं तत्पुरस्तान्मे यतः संयान्ति यान्ति च ॥ १९
धातेदं प्रभवस्थानं भूतानां संयमो यमः ।

C. 12. 8732
B. 12. 23981. 20
K. 12. 244. 20

12 = (var.) 12. 224. 61. —^a) D₁₁ D₈ D₃
आलम्भ- (for आरम्भ-). Ś₁ K_{1.2} -यज्ञः (for -यज्ञाः).
K₈ Bo. 6. 8 (marg.).⁹ D₃. a₁ D₁₁. n₄ D₈ D₂. 3. 8
क्षत्राश्च; B₇. 8 T₂ क्षत्राः स्युर; D₅ क्षत्रा हि; G₁ कंत्रस्य
(for क्षत्रस्य). K₄ आरंभक्षत्रयज्ञश्च. ✽ C₈: आलम्भः
पश्चालम्भः । यद्वा पाठान्तरे रक्षाहेतुषु युद्धादिषु आरम्भ-
यज्ञाः । ✽ —^b) Ś₁ K_{1.2} M₇ -यज्ञो (for -यज्ञाः). M₁.
6. 7 विशां (for विशः). Ś₁ K_{1.2} स्मृतः (for स्मृताः).
—^c) Hypermetric. K₂ -यज्ञः (for -यज्ञाः). K₇
D₄. 6. 7. 9 T G₁. 3. 6 M₁. 6. 7 तु (for च). —^d) D₈
तपोयज्ञा (for जप⁹).

13 ^a) B₇ D₃. a₁ -निष्ठित- (for -निष्ठितः). —^b)
D₁₁ स्वाध्यायो न; M₈ 'ये यो (for 'येन). B₈ (marg.)
द्विजोत्तमः (for द्विजो भवेत्). K₇ D₄-8. 9 स्वाध्यायेनैव
ब्राह्मणः. — 13^{cd} = Manu. 2. 87^{cd}. —^c) K₂. 6 अन्यं
न; D₄ D₁₁ अन्यत्र (for 'ज्ञ).

14 = (var.) 12. 224. 65. With 14^{ab}, cf. 1. 209.
5^{ab}; 5. App. I (No. 3), line 28. —^a) D₈
त्रेतादेः; D₇ T G₁. 3. 6 त्रेतायां (for 'दौ). K₈ V₁
Bo. 6-9 D₃. a₁ D₁₁. n₄ D₈ D₂. 3. 6. 8 केवला; D₇
T₁ G₁. 3. 6 संहिता; M₅ सखिला (for सकला). —^b)
K₂ यज्ञ- (for यज्ञाः). D₈ वर्णश्रमास्. K₇ D₄. 6. 9
वेदधर्मास्तथाश्रमाः; D₅ यज्ञा वर्णास्तथाश्रमाः. —^c) K₁
सरोधाद्. Ś₁ K₂. 4 त्वेद; K₁ त्वेह (for त्वेते). M₁
संरोधास्वायुषस्त्वेते. —^d) K₇ D₄. 6. 9 तथा (for युगे).

15 15^{ab} = (var.) 12. 224. 62^{cd}. —^a) D₄
विप्लवं; D₈ विफलं (for विप्लवं). —^b) D₇ देवाः (for
वेदाः). — 15^{cd} = (var.) 12. 224. 66^{ab}. —^c) M₇
दृश्यते. K₈ चापि (for नापि). D₈ दृश्यते. —^d)
D₄ कलेरन्तः (for कलेरन्ते). Bo D₁₁. n₄ D₈ D₂. 3. 8
किल (for the second पुनः).

16 16^{ab} = (var.) 12. 224. 66^{cd}. —^a) G₁ स्वक-
र्माश्च (for स्वध⁹). — D₈ om. (hapl.) 16^b-17^c. —^b)
D₄ नात्र (for तत्र). D₇ G₁ धर्मेण (for [अ]धर्मेण).
—^c) D₄ भूतेषु (for भूमेश्च). K₇ D₄. 9 हीयन्ते; D₈
पयसाम्; D₇ ये पापा (for ये चापाम्). —^d) D₈
M₁. 6. 7 औषधीनां (for ओ⁹).

17 With 17, cf. 12. 224. 68. D₈ om. 17^{abc}
(cf. v. l. 16). 17^{ab} is partly damaged in B₇.
—^a) Ś₁ K_{1.2} अधर्मांतरिता; D₄ 'तर्हितो; D₅ अ-
धर्मोतर्हितो. —^b) D₄ वेदधर्मस्थाश्रमाः. —^c) B₈ D₁₁.
n₄ D₈ D₆ T₁ G₁. 3. 6 विक्रीयन्ते. K₇ D₄. 9 स्वधर्मद्वै;
D₇ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 'र्माश्च (M₈ 'च्च) (for 'र्मस्थाः).
—^d) M₁. 5. 6 त्रसानि (for चराणि).

18 With 18, cf. 12. 224. 69. —^a) K₈ यथा
भूतानि सर्वाणि. —^b) B₈ यच्छति (for वर्षति). D₇
T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 वृष्ट्या तृप्यन्ति प्रावृषि. —^c) Ś₁ K_{1.2}
सृजन्ति; D₇ T₁ G₁. 3. 6 M₅ सृज्यन्ते; T₂ M₇ सृजन्ते
(for सृजते). D₇ T G₁. 3. 6 वेदतो (for सर्वतो).
—^d) D₄ यथा; D₈ यतो (for तथा). D₃. a₁ मा-
चा; D₄. 9 वेदाद् (for वेदा). M₇ कृते (for the first
युगे). D₄ D₈ om. the second युगे.

19 = (var.) 12. 224. 71. —^a) K_{1.4} विसृत्वं;
K₈ V₁ Bo. 6-9 D₃. a₁ D₁₁. a₁ D₈ D₂. 3. 5. 8 निश्चितं;
K₇ D₄. 6. 9 विसृत्तं; D₇ T G₁. 3. 6 M₅ विहितं (for
विसृत्तं). —^c) K₄. 6. 7 Bo. 7 D₄ D₁₁. n₄ D₈ D₂-4.
6. 8. 9 यत् (for तत्). B₈ (marg. as in text) D₅. 7
T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 ते (for मे). —^d) M₇ यत्र (for
यतः). K₇ D₇ T₁ G₃. 6 संयान्ति (for संयान्ति). K₇
D₄. 6. 7. 9 T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 च प्रजाः (for यान्ति च).
K₈ V₁ Bo. 6-9 D₃. a₁ D₁₁. n₄ D₈ D₂. 3. 5. 8 सूते
यच्चात्ति (K₈ यच्चात्ति; V₁ यच्चात्ति) च प्रजाः.

C. 12. 8732
D. 12. 239(8). 20
K. 12. 244. 20

स्वभावेन प्रवर्तन्ते द्वंद्वसृष्टानि भूरिशः ॥ २०

सर्गः कालो धृतिर्वेदाः कर्ता कार्यं क्रियाफलम् ।

एतत्ते कथितं तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥

२३१

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तोऽभिप्रशस्यैतत्परमर्षेस्तु शासनम् ।

मोक्षधर्मार्थसंयुक्तमिदं प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ १

शुक उवाच ।

प्रजावाञ्छ्रोत्रियो यज्वा वृद्धः प्रज्ञोऽनसूयकः ।

अनागतमनैतिह्यं कथं ब्रह्माधिगच्छति ॥ २

तपसा ब्रह्मचर्येण सर्वत्यागेन मेधया ।

सांख्ये वा यदि वा योगे एतत्पृष्टोऽभिधत्स्व मे ॥ ३

मनसश्चेन्द्रियाणां चाप्यैकाग्र्यं समवाप्यते ।

येनोपायेन पुरुषैस्तच्च व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४

20 = (var.) 12. 224. 72. — ^a) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. s. 8 यत्तेदं; D₁ T₁ G₁. 6 यातेदं (G₁ 'तं'); G₃ सा तेदं (for यातेदं). Da₃. a₄ प्रभवं; Dn₁ 'वः' (for 'व-'). — ^b) B₇. 8 (marg.) Dn₁. n₄ Ds D₂. s. 8 स्वभावेनैव वर्तते. — ^c) K₆ Bo. 6 (marg. as in text). 9 Da₃. a₄ Ds ब्रह्म- (for द्वंद्व-). Ś₁ K₁. 2 शस्त्रानि; K₇ D₄-6. 9 युक्तानि (for सृष्टानि). B₈ (marg.) सर्वज्ञः (for भूरिशः).

21 = (var.) 12. 224. 73. — ^a) K₇ सर्गः; B₈ (marg.) G₃ स्वर्गः; Da₁ Ds सर्गाः (for सर्गः). B₈ (marg.) कामो (for कालो). Ds धृतिर्; D₁ T G₁. 3. 6 M₅ क्रिया (for धृतिर्). — ^b) K₂ कंता (for कर्ता). K₇ कार्य- (for कार्य). — ^c) B₈ (marg.). 8 (marg. as in text) सर्व (for तात). — ^d) M₁. 6. 7 मा (for मां). G₃ पृच्छति.

Colophon: G₂ missing; K₃. 5 B₁-5 Da₁. a₂ Dn₂. n₈ D₁ G₄. 5 M₁-4 absent. — Sub-parvan: Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-4. 6-9 T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 2. 4 शुक-प्रश्नः; K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. s. 5. 8 M₅ शुकानुप्रश्नः; K₇ D₄. 6. 9 शुकानुप्रश्ने धर्मानुव्यापनं; M₁. 6 क्रियाफलप्रतिपादनः; M₇ क्रियाफलविपाकः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₆ M₁. 6. 7 63; K₇ 7; Dn₁ D₁ T₁ G₁. 3. 6 M₅ 65; Dn₄ Ds₂ 64; Ds 60; T₂ 79. — Śloka no.: Dn₁. n₄ Ds 21.

231

This adhy. is missing in G₂ (cf. v. l. 12. 222. 19).

1 Da₄ व्यास (for भीष्म). — ^a) K₇ D₄. 6. 9 [s]थ; B₉ तु; D₁ T₁ G₁. 3. 6 हि (for ऽभि-). — ^b) B₉ च (for तु). — ^c) K₆ चयार्थ- (for ध-मार्थ-). M₁ सहितम् (for संयुक्तम्). — ^d) B₈ इमं; B₇ इति (for इदं). B₈ (marg. as in text). 7. 9 प्रश्नं; B₈ (marg.) वक्तुं (for प्रष्टुं). D₅ इदं वचनमब्रवीत्.

2 ^a) K₄. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-9 T₁ G₃ प्रजावान् (for प्रजा). — ^b) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. s. 5. 6. 8 कृतः; T₂ M₅ वृद्धः; M₇ वृद्धं (for वृद्धः). K₁. 2. 4. 7 D₄. 7. 9 T₁ G₁. 3. 6 M₁. 5-7 प्राज्ञो (for प्रज्ञो). — ^c) D₅ अनागतमते तिष्ठन्. ✽ Ca: अनागतं, प्रत्यक्षादिप्रमाणानवधृतम् । अनैतिह्यं, इति हासादावश्रुतम् । ✽

3 ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 संग- (for सर्व-). D₇ मे यथा (for मेधया). — ^c) K₇ D₄. 6. 9 सांख्यो; D₇ T₁ G₁. 3. 6 सांख्यं (for सांख्ये). D₄. 6. 9 योगी; D₇ T₁ G₁. 3. 6 योगं (for योगे). — ^d) K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-6. 8. 9 वदस्व; D₇ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 ब्रवीहि (for ऽभिधत्स्व).

4 ^a) K₇ D₅ वा (for च). — ^b) K₄ एकाग्रं. K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. s. 5. 8 यथैका-

व्यास उवाच ।

नान्यत्र विद्यातपसोर्नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।
नान्यत्र सर्वसंत्यागात्सिद्धिं विन्दति कश्चन ॥ ५
महाभूतानि सर्वाणि पूर्वसृष्टिः स्वयंभुवः ।
भूयिष्ठं प्राणभृद्भ्रामे निविष्टानि शरीरिषु ॥ ६
भूमेर्देहो जलात्सारो ज्योतिषश्चक्षुषी स्मृते ।
प्राणापानाश्रयो वायुः खेष्वाकाशं शरीरिणाम् ॥ ७
क्रान्ते विष्णुर्बले शक्रः कोष्ठेऽग्निर्भुक्तमर्हति ।

कर्णयोः प्रदिशः श्रोत्रे जिह्वायां वाक्सरस्वती ॥ ८
कर्णौ त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
दर्शनानीन्द्रियोक्तानि द्वाराण्याहारसिद्धये ॥ ९
शब्दं स्पर्शं तथा रूपं रसं गन्धं च पञ्चमम् ।
इन्द्रियाणि पृथक्त्वर्थान्मनसो दर्शयन्त्युत ॥ १०
इन्द्रियाणि मनो युक्ते वक्ष्यान्यन्तेव वाजिनः ।
मनश्चापि सदा युक्ते भूतात्मा हृदयाश्रितः ॥ ११
इन्द्रियाणां तथैवेषां सर्वेषामीश्वरं मनः ।

C. 12. 6745
B. 12. 24039.12
K 12. 249. 12

इयम(Da4 'ग्रम-; D6 'इयाद)वाप्यते; K7 D4. 6. 7. 9 T
G1. 8. 6 M1. 5-7 ऐ(K7 D4. 9 [अ]प्यै)काऽयं यदि वा(D4. 9
'दि चा-; M1. 6. 6 'दवा)प्यते; B8 (marg.) यथैकाऽयं
समश्नुते. —^०) D6 केन (for येन). B8 (marg.) पुरु-
षसु; Da4 'षौ (for 'षैसु). —^१) Ś1 K1. 2 तं च;
K4. 6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1.
n4 Ds D2-5. 8. 9 तत्त्वं; V1 तन्मे (for तच्च). Da4
Dn4 अर्हति.

5 ^a) ❀ Cs: तपः सात्त्विको निवृत्तिधर्मः । ❀ —^b)
Ś1 K1 -विग्रहात् (for -नि'). —^०) D7 T G1. 8. 6 M1.
6. 7 लोभ- (for सर्व-). Ś1 K1 -संन्यासात्; K2 -सं-
ध्यासात् (for -संन्यागात्). —^१) D6 सर्व (for सिद्धिं).
V1 B8 (marg.) D6 मानवः; Da4 कश्चनः.

6 ^a) B8 (marg. as in text) महान्येतानि (for महा-
भू). —^b) K2 B7 पूर्वा सृष्टिः; K6 पूर्वसृष्टिः; K7
पूर्व सृष्टिः; Bo पृथक्सृष्टिः; B8 (orig.; marg. as
in text) भूतसृष्टिः; B8 (also marg.) Dn4 Ds
D2. 8 पृथक्सिद्धिः; D6 सर्वसृष्टिः; D7 T1 G1. 8. 6 पूर्व-
सृष्टौ (for 'सृष्टिः). —^०) D7 T G1. 8. 6 M7 काये (for
-ग्रामे). K2 भूयिष्ठं प्राणभृद्भ्रामे (sic); K7 D4. 6. 9
'ष्ठं भूत(D6 प्राण)संघाते; D6 'ष्ठं प्राणभिद्वाहैर. —^१)
K1 निर्विष्टानि; K2 विनि; Bo विवि (for निवि).

7 G8 om. 7^a-8^b. —^a) Ds2 D7 T G1. 6 देहा
(for देहो). K4. 7 D4. 6. 9 खेदो; K6 V1 Bo. 6-9
Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 स्नेहो; D5. 7 T G1. 6
M1. 5-7 स्रोतो (for सारो). —^b) D7 T1 G8 सृते (for
स्मृते). —^०) D6 वायुं. V1 Da4 D8 प्राणापानाश्रितो
(Da4 'समो) वायुः. —^१) Ds1 खं च; D4. 6. 9 खानि
(for खेषु). D7 T G1. 6 M7 आकाशः (for 'शं).

8 G8 om. 8^a (of. v. l. 7). —^a) D7 G1 कांते
(for क्रान्ते). K2 Da3 विष्णुर्बले; Da4 Dn4 M5
विष्णुर्बले (Da4 'ले). —^b) K1 कौष्ठे; K2. 4 V1 Ds2

काष्ठे (for कोष्ठे). K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds
D2. 8. 5. 8 भोक्तुम्; B8 (marg.) भुजम्; D7 T1 G1. 6
भुक्तिम् (for भुक्तम्). K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1.
n4 Ds D2. 8. 5-8 T1 G1. 6 M1 इच्छति (Dn4 'सि);
B8 (marg.) T2 M5-7 ऋच्छति (for अर्हति). —^०)
Dn1 M5. 7 च (for प्र). Ś1 K1. 2. 4 Dn1 Ds D2. 8. 8
श्रोत्रं (for श्रोत्रे). K7 D4. 9 कर्णमूले दिशः श्रोत्रे.
—^१) K7 D4. 9 च (for वाक्). Ds1 शरीरिणी (for
सरस्वती).

9 ^a) D6 दर्शनानि; D7 T G1. 8. 6 M1. 6. 6 दश
तानि (for दर्शनानि). K6 Bo. 6 (marg.). 7. 8 (marg.)
Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 दर्शनीयेन्द्रियोक्तानि. —^१)
K1 आवारः; D7 T G1. 8. 6 आहार्य (for आहार).

10 ^a) K1. 4. 7 T1 शब्दस्पर्शः; K6 Bo. 6. 7. 8
(marg. as in text) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 शब्दः
स्पर्शसु; B9 Da4 शब्दस्पर्शसु; M1. 5-7 शब्दः स्पर्श (for
शब्दं स्पर्श). —^b) K4. 6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in
text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 M7 रसो गंधश्च
पंचमः (K4 'मं). —^०) V1 Bo. 6-8 Dn1. n4 Ds
D2. 8. 8 इन्द्रियार्थान् (V1 'र्थ) (for 'याणि). K6 V1
Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 विद्यादु; K7
D4. 6. 9 चार्थान्; D7 T G1. 8. 6 M1. 5-7 स्वार्थान् (for
त्वार्थान्). —^१) K6 V1 B8. 7 Da3 D7 T G1. 8. 6 M1.
5-7 मनसा (for 'सो). Bo. 8. 9 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8
इन्द्रियेभ्यस्तु (B9 'श्र) नित्यदा; Da4 मनसादर्शयन्तुनः.

11 ^a) K1 Da4 Dn4 युक्ते. —^b) B8. 8 वक्षीन्
(for वक्ष्यान्). Da3. a4 D7 यंते च (for यन्तेव).
—^०) K4. 6 Da4 Dn4 सदा युक्ते; B7 समायुक्ते. —^१)
M1 भूतानां (for 'त्मा). Ś1 K1. 2 हृदयस्थितः; K4
'यसंस्थितः (hypermetrio); D7 T1 G1. 8. 6 'ये स्थितः
(for 'याश्रितः).

12 ^a) K4. 6 B9 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 8 तथैवेषां;

C. 12. 8746
B. 12. 240(39). 12
K. 12. 245. 12

नियमे च विसर्गे च भूतात्मा मनसस्तथा ॥ १२
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स्वभावश्चेतना मनः ।
प्राणापानौ च जीवश्च नित्यं देहेषु देहिनाम् ॥ १३
आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य गुणशब्दो न चेतना ।
सत्त्वं हि तेजः सृजति न गुणान्वै कदाचन ॥ १४
एवं सप्तदशं देहे वृत्तं षोडशभिर्गुणैः ।
मनीषी मनसा विप्रः पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १५
न ह्ययं चक्षुषा दृश्यो न च सर्वैरपीन्द्रियैः ।

K₇ V₁ D₄. 6. 9 M₅ य(V₁ अ)यैतेषां; D₇ T G₁. 3. 6
यथा तेषां; M₁. 6 तथैतेषां; M₇ तथा तेषां (for तथैतेषां).
— ^b) B₈ (marg. as in text) ईश्वरो. — ¹) S₁ K₁. 2. 4
om. (hapl.) 12°-13^b. — ^d) D_{as} D_{n1}. n₄ D₂. 8 मा-
नसस् (for म^०). D₅ तदा (for तथा). ✽ Ca: भूता-
त्मा अहंकारः ॥ Cn: बुद्ध्याधिर्जीवः । ✽

13 ¹) S₁ K₁. 2. 4 om. 13^{ab} (cf. v. 1. 12). D₄ reads
13 twice. — ^c) D₅ om. from जीव up to देहेषु (in
13^d). K₆ जीवस्तु; K₇ D₄ (both times). 6. 9 देही
च; D_{as}. a₄ जीवस्य (for 'श्च'). — ^d) M₇ नित्य (for
नित्यं). M₁. 6. 1 भूतानि (for देहेषु).

14 ^a) K₆ आश्रयो; T₂ G₁ (before corr.) आश्रये
(for 'यो'). D₄ M₁. 5. 6 नाति- (for नास्ति). S₁ K₁
2. 4 शब्दस्य; T₁ देहस्य; G₁ तत्त्वस्य (for सत्त्वस्य).
✽ Ca: आश्रयः उपादानकारणम् । सत्त्वस्य आत्मनः ॥ Cn:
सत्त्वस्य बुद्धेराश्रयः प्राणुक्तो देहः ॥ Cv: सत्त्वस्य प्राणिसम्-
हस्य । ✽ — ^b) K₄ D_{as} गुणशब्दे; B₇₋₉ D_{n1}. n₄ D₅
D₂. 8 C₅: गुणाः शब्दो (D₅ 'ब्दे'); D₈ गुणः शब्दो (for
गुणशब्दो). K₆ Bo D_{as}. a₄ चेतनः (for 'ना'). D₇ T
G₁. 3. 6 M₁. 5-7 गुणः सत्त्वस्य चेतना. ✽ Ca: गुणत्वेन कार्य-
त्वादिना शब्दयत इति गुणशब्दो बुद्ध्यादिविषयान्तः । ✽ — ^c)
D_{n4} सत्त्वे (for सत्त्वं). M₇ चेतः (for तेजः). ✽ Ca:
सत्त्वमात्मा तेजो बुद्धिं सृजति ॥ Cn: तेजः वासना सत्त्वं सृजति,
न तु गुणान् ॥ C₅: तेजः दर्शनस्पर्शनादिसामर्थ्यम् । ✽ — ^d)
K₄ [अ]गुणान्; Cap गुणाः (for गुणान्). K₇ V₁ Bo.
6. 8 D_{n1}. n₄ D₂-6. 8. 9 कथंचन (for कदा^०).

15 ^a) D_{n4} सप्तदशे. V₁ B₆. 7. 8 (marg. as in
text). 9 D_{as} D₇ T G₁. 3. 6 देहं; D_{as} स्नेहं (for देहे).
— ^b) K₆ वृत्तं; K₇ D_{as} D₄. 9 वृत्तं (for वृत्तं).
✽ Ca: सप्तदशमात्मानं षोडशभिर्विकारैर्भूतैरेकादशेन्द्रियैः ॥
Cn: सप्तदशं चिदात्मानं, षोडशभिः पञ्चेन्द्रियाणि पञ्चेन्द्रि-
यार्थाः स्वभावादयश्च षट् तैः ॥ C₅: षोडशभिः एकादशेन्द्रि-

मनसा संप्रदीप्तेन महानात्मा प्रकाशते ॥ १६
अशब्दस्पर्शरूपं तदरसागन्धमव्ययम् ।
अशरीरं शरीरे स्वे निरीक्षेत निरिन्द्रियम् ॥ १७
अव्यक्तं व्यक्तदेहेषु मर्त्येष्वमरमाश्रितम् ।
योऽनुपश्यति स प्रेत्य कल्पते ब्रह्मभूयसे ॥ १८
विद्याभिजनसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १९
स हि सर्वेषु भूतेषु जङ्गमेषु ध्रुवेषु च ।

यपञ्चमहाभूतैः । ✽ — ^c) D₅ मनीषा (for मी^०). K₇
विप्रः; D₅ व्यग्रः. — ^d) S₁ K₁. 2 Bo D₅ Cp (gloss:
स्वरूपेण) आत्मना (for 'नि').

16 ^a) D_{as}. a₄ चक्षुषो; T₂ 'षां. K₁ दृश्येन्; M₅
प्राहो (for दृश्यो). — ^b) D₅ हि (for च). — ^c)
K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 D_{as}. a₄ D_{n1}. n₄ D₅ D₂-6. 8. 9 मनसा
तु प्रदीपेन; D₇ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 'सा दीपभूतेन. — ^d)
D_{as} महात्मा न (for 'नात्मा').

17 With 17, cf. Katha Up. 1. 3. 15; 2. 22.
— ^a) S₁ K₁. 2 रूपस्पर्श (for 'स्पर्शरूपं'). D₇ च; T
G₁. 3. 6 M₁. 6. 7 तम् (for तद्). — ^b) D₇ मनसा गंध-
मव्ययं. — ^c) B₈ (marg.) अशरीरी (for 'रीरं'). K₂.
4. 6 V₁ Bo. 7. 8 (marg. as in text) D_{n1}. n₄ D₅ D₂. 8.
7. 8 T G₁. 3. 6 M₅ शरीरेषु; K₇ D₄-6. 9 'रस्थं; B₆. 9
'रे स्वं (for 'रे स्वे'). — ^d) K₆. 7 D_{n1} D₈ T₁ M₁
निरीन्द्रियं (M₁ 'यः'); M₅. 7 निरीन्द्रियः.

18 ^a) K₆. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 D_{as}. a₄ D_{n1}. n₄
D₅ D₂-9 T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 सर्व- (for व्यक्तः). T₁
G₈. 6 -देहेषु; M₅ -भूतेषु (for -देहेषु). — ^b) B₈ (marg.)
सत्त्वेषु (for मर्त्येषु). K₁. 4. 6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9
D_{as}. a₄ D_{n1}. n₄ D₅ D₂-6. 8. 9 परम्; K₂ अपरम्; D₇
T G₁. 3. 6 M₇ अमृतम् (for अमरम्). D₇ T G₁. 3. 6
आहितं (for आश्रितम्). V₁ मर्त्येषु शरणाश्रितं. — ^c)
D_{as} यो न. D_{as} D₅ M₅ सं- (for स). — ^d) S₁ K₁. 2
D₅ -भूतये; D_{as} -भूयते (for -भूयसे).

19 = (var.) 6. 27. 18. — ^a) K₇ D₄. 6. 7. 8 T
G₁. 3. 6 M₅ (inf. lin. as in text) विद्याविनयसंपन्ने;
D_{as} D₅. 5 'विजनसंपन्ने. — ^d) ✽ Cv: समदर्शिनः समं
नारायणं पश्यतीति समदर्शिनः । ✽ — After 19, K₇
reads 22^a followed by 20^d-21^d for the first time,
repeating the same in the proper place.

20 For the repetition in K₇, cf. v. 1. 19. K₇

वसत्येको महानात्मा येन सर्वमिदं ततम् ॥ २०
 सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
 यदा पश्यति भूतात्मा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ २१
 यावानात्मनि वेदात्मा तावानात्मा परात्मनि ।
 य एवं सततं वेद सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ २२
 सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतहितस्य च ।
 देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ २३
 शकुनीनामिवाकाशे जले वारिचरस्य वा ।
 यथा गतिर्न दृश्येत तथैव सुमहात्मनः ॥ २४

कालः पचति भूतानि सर्वाण्येवात्मनात्मनि ।
 यस्मिंस्तु पच्यते कालस्तं न वेदेह कश्चन ॥ २५
 न तदूर्ध्वं न तिर्यक्च नाधो न च तिरः पुनः ।
 न मध्ये प्रतिगृहीते नैव कश्चित्कुतश्चन ॥ २६
 सर्वेऽन्तःस्था इमे लोका बाह्यमेषां न किञ्चन ।
 यः सहस्रं समागच्छेद्यथा बाणो गुणच्युतः ॥ २७
 नैवान्तं कारणस्येयाद्यद्यपि स्यान्मनोजवः ।
 तस्मात्सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नास्ति स्थूलतरं ततः ॥ २८
 सर्वतःपाणिपादान्तं सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।

C. 12. 8762
B. 12. 240(18). 28
K. 12. 245. 28

reads 20 on marg. — ^a) D₁ T₁ G₁. 3. 8 च (for हि). D₂ om. भूतेषु. — ^o) D₁ T₁ G₁. 3. 8 महात्मा तु (for 'नात्मा). — ^d) G₁ ततः (for ततम्).

21 With 21, cf. 6. 28. 29. For the repetition in K₁, cf. v. 1. 19. — ^a) D₁ न भूते हि (for भूतेषु). — ^s1 K₁. 2. 4 om. (hapl.) 21°-22^b.

22 ^s1 K₁. 2. 4 om. 22^{ab} (cf. v. 1. 21). — ^a) D₁ T₁ G₁. 3. 8 M₁. 6. 1 मे ह्यात्मा (for वेदात्मा). ^o Cs: वेदात्मा वेदपुरुषः । आत्मा जीवात्मा । परमात्मनीति विवेकः स्यादिति योग्यपदाध्याहारः । यावद्यावद्वेदाभ्यासो भवति तावत्तावदात्मविवेकबुद्धिर्भवतीति भावः । ^o K₈ D₄ एव (for एवं). — ^d) K₈ यो (for सो).

23 With 23, cf. B. 12. 262. 32; 269. 22; B. 13. 113. 7. Quoted in Br. Sūtra. Bhāṣya under iv. 2. 14. — ^a) D₃ भूतात्मा; D₄ lacuna. — ^b) Bom. ed. विभोर् (for सर्व). D₄ वा (for च). — ^o) ^s1 K₁. 2 M₁. 6. 1 (sup. lin. as in text) च; G₁ वि- (for [अ]पि). T₂ मुह्यन्ते. V₁ देवा अपि विमुह्यन्ति. — ^d) ^s1 K₁. 2 चापदस्य; K₄ शापां; M₁. 6. 8 ह्यप' (for अप'). ^o Cs: अपदस्य पदन्यासरहितस्य, पदन्यासलक्षणरहिते ब्रह्मणि वर्तमानस्य मार्गागम्ये परमात्मनि पदैषिणः पदन्यासं कर्तुमिच्छन्तः ॥ C₇: अपदस्य, पद्यते ज्ञायते अनेनेति पदं प्राकृतदेहः तद्रहितस्य । ^o

24 With 24, cf. 12. 174. 19; B. 12. 323[2]. 19. — ^a) K₈ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ D₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 श (D₁ स)कुंतानाम्; K₁ D₄-6. 9 शकुनानाम् (for 'नीनाम्). — ^b) K₁ D₄-6. 9 T₁ G₁. 3. 8 च (for वा). K₈ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ D₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 मत्स्यानामिव चोदके. — ^o) K₁ तथा (for यथा). V₁ दृश्यते (for दृश्येत). — ^d) D₅ [अ]स्य (for सु). K₈ V₁

Bo. 6-9 Da₃. a₄ D₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 तथा ज्ञानविदां गतिः.

25 ^a) ^o C₁: कालः उक्तरूपो जीवः । ^o — ^o) K₁. 2. 4 पश्यते (for पच्यते). — ^d) D₁ ते (for तं). K₈ Bo. 6. 7. 9 Da₃. a₄ D₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 8 transp. न and वेदेह. Da₄ कश्च नः.

26 D₅ om. (hapl.) 26^a-27^b. — ^a) D₁ T₁ G₁. 3. 8 M₅ नातः; M₁. 6. 1 न चैव (for न तद्). — ^b) K₈ Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da₃. a₄ D₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 पुनः; B₈ (marg.) पुरः (for तिरः). K₁ D₄. 9 तु नः (for पुनः). D₈ नाधस्तात्तापि पार्श्वतः; D₁ T₁ G₁. 3. 8 M₅. 1 नाधश्चरति वा पु (M₁ यत्पु)नः; M₁. 6 नाधस्तात् कुतश्चन. — After 26^{ab}, M₁. 6. 1 ins.:

681* इन्द्रियैरपि बुद्ध्या वा गृह्यते न कदाचन ।

— ^o) D₄. 6. 9 परि- (for प्रति-). K₂ गृह्येत; K₁ Da₃ D₄. 6. 9 गृहीत (K₁ ता); D₁ T₁ G₁. 3. 8 M₁. 5-7 गृह्णाति (for गृहीते). — ^d) K₈ B₈ Da₃. a₄ नैव; D₁ T₁ G₁. 3. 8 न तु (for नैव). K₈ Bo. 6-9 Da₃ D₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 किञ्चित्; Da₄ किं स्त्रित् (for कश्चित्). Da₁ कुतश्च नः.

27 D₅ om. 27^{ab} (cf. v. 1. 26). — ^a) D₁ सर्वे-तर्था. Da₁ हीमे (for इमे). — ^o) K₈. 1 V₁ Bo. 6. 8 (marg.). 9 D₁. n₄ D₂. 3. 5. 8 यद्यजस्रं (for यः सहस्रं). — ^d) D₁ बाणोर्. K₂ Da₃ T₁ G₁. 3. 8 गुणाच्युतः; Da₄ गुणोच्युतः (for गुण').

28 ^a) D₅ [ए]ष (for [इ]याद्). — ^b) B₇. 8 (marg. as in text) यद्यदि; D₁ T₁ G₁. 3. 8 यदि च (for यद्यपि). D₅ मनोजवाः. — ^o) K₂. 6. 1 D₄. 6. 7. 9 T₁ G₁. 3. 8 M₁. 5-7 तस्मात्सूक्ष्मतरं नास्ति. — ^d) K₂ सूक्ष्मात् (for नास्ति). D₁ T₁ G₁. 3. 8 स्थूलतरं (for 'तरं'). K₈ यथा; B₈. 9 Da₄ तथा; G₁ ततः (for ततः).

C. 12. 8762
B. 12. 240(39). 29
K. 12. 245. 29

सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ २९

तदेवाणोरणुतरं तन्महद्भ्यो महत्तरम् ।

तदन्तः सर्वभूतानां ध्रुवं तिष्ठन्न दृश्यते ॥ ३०

अक्षरं च क्षरं चैव द्वैधीभावोऽयमात्मनः ।

क्षरः सर्वेषु भूतेषु दिव्यं ह्यमृतमक्षरम् ॥ ३१

नवद्वारं पुरं गत्वा हंसो हि नियतो वशी ।

ईशः सर्वस्य भूतस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥ ३२

हानिभङ्गविकल्पानां नवानां संश्रयेण च ।

शरीराणामजस्याहुर्हसत्वं पारदर्शिनः ॥ ३३

हंसोक्तं चाक्षरं चैव कूटस्थं यत्तदक्षरम् ।

तद्विद्वानक्षरं प्राप्य जहाति प्राणजन्मनी ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

29 = (var.) 6. 35. 13. —^a) Da₁ Dn₁ पादं तं; D₁ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 पादं तत् (for पादान्तं). ☞ Cs: सर्वत इति सार्वविभक्तिकस्तसि: सर्वेषां पाणयः पादाश्च यस्य । ☞ —^c) D₃ लोकं (for लोके).

30 ^a) K₈ अपवृत्तरं; K₇ (also as in text) Ds₁ अनुतरं. —^b) D₁ T G₁. 3. 6 सहद्भ्यश्च महत्तरं. —^c) Da₁ तदांतः. —^d) T₂ ध्रुवस्य (for ध्रुवं). Ś₁ K₁. 2. 4 सर्वं (for तिष्ठन्). G₁ दृश्य च (for दृश्यते).

31 ^a) D₅ चाक्षरं (for च क्षरं). D₁ T G₁. 3. 6 अक्षरश्च क्षरश्चैव. —^b) Da₁ द्वैधि- (for द्वैधी-). —^c) Ś₁ K₁. 2 M₅ क्षरं (for क्षरः). —^d) D₁ T G₁. 3. 6 M₅ दिवि (for दिव्यं). K₈ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁ Ds Ds. 3. 3 त्वमृतम्; K₇ Dn₄ D₂. 4. 9 तमृतम् (for ह्यमृतं). Ś₁ K₁. 2. 4 अव्ययं; K₇ D₄. 6. 9 अक्षयं (for रम्). D₅ दिव्यं त्वक्षरमव्ययं.

32 ^a) Ds₁ om. (hapl.) रं पु. — V₁ reads 32^b-34^c on marg. —^b) K₇ D₃ D₄-6. 9 T M₅. 6 Cs वि-; D₁ G₁. 3. 6 M₁. 7 [s]पि (for हि). D₄ नियता; M₇ नयते (for नियतो). ☞ Cs: विनियतो बद्धः । ☞ —^c) Da₃ om. सर्वं. K₇ D₄-6. 9 य ईशः सर्वभूतस्य; V₁ Bo. 8 (marg.) Dn₄ D₁ T₁ G₁. 3. 6 M₇ ईश्वरः (B₃ ईदृशः) सर्वभूतस्य.

33 V₁ reads 33 on marg. —^a) K₇ D₉ ही(D₉ हा)नानांग-; Bo. 8 (marg. as in text) D₄. 6 हानेनांग-; B₇ हानिभंग-; T₂ एतेनांग- (for हानिभङ्ग-). D₁ T₁

G₁. 3. 6 M₁. 5-7 भावे(M₁. 5-7 हाने)न ग(M₅ ह)त-कालानां; Cs पातेनाजं विकल्पानां. —^b) Da₄ नराणां (for नवानां). K₄. 6 B₆-9 Dn₁. n₄ Ds Ds. 5. 7. 8 T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 संश्रयेण; V₁ Bo संश्रयेण (for 'येण). —^d) Ś₁ K₁ M₆ पर-; Dn₄ पाद- (for पार-).

34 V₁ reads 34^{abc} on marg. —^a) K₆ Da₃ हंसोक्ते (for 'क्तं). Bo. 7-9 Da₁ Dn₄ Ds M₇ च क्षरं; Da₃ त्वक्षरं; D₁ T G₁. 3. 6 M₁. 5. 6 Cs यत्क्षरं (for चाक्षरं). —^b) D₉ कूटकं (for 'स्थं). B₃ (marg.) कूटस्थत्वात्तदक्षरं. —^c) K₄ प्राप्ते; B₃ (marg.) ब्रह्म (for प्राप्य). —^d) Ś₁ K₁. 2. 4 मृत- (for प्राण-). K₈ कर्मणी; B₇ जन्मनां; Da₁ Dn₄ Ds₁ जन्मनि (for 'नी). D₁ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 जह्यान्मरणजन्मनी (D₁ T₁ G₁ 'नि). — After 34, D₁ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 read 12. 232. 2^{adef} for the first time, repeating the same in the proper place.

Colophon: G₂ missing; K₃. 5 B₁-5 Da₁. a₂ Dn₂. n₃ D₁ G₁. 5 M₂-4 absent. — Sub-parvan: Ś₁ K₁. 2. 4 6. 7 V₁ Bo. 6. 8. 9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-9 T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 2. 4 शुक्प्रश्नः; K₆. 7 V₁ Bo. 8. 9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds₁ D₂-6. 8. 9 M₅ शुक्लप्रश्नः; M₁. 6 ब्रह्माभिगमनाभ्युपायनं (M₆ 'पायं); M₇ ब्रह्माधिगमाभ्युपायकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₈ D₃ M₁. 6. 7 64; K₇ 8; Dn₁ D₁ T₁ G₁. 3. 6 M₅ 66; Dn₄ Ds₂ 65; D₃ 61; T₂ 80. — Śloka no.: Dn₁ 34; Dn₄ D₃ 33,

२३२

व्यास उवाच ।

पृच्छतस्तव सत्पुत्र यथावदिह तत्त्वतः ।
 सांख्यन्यायेन संयुक्तं यदेतत्कीर्तितं मया ॥ १
 योगकृत्यं तु ते कृत्स्नं वर्तयिष्यामि तच्छृणु ।
 एकत्वं बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणां च सर्वशः ।
 आत्मनो ध्यायिनस्तात ज्ञानमेतदनुत्तमम् ॥ २
 तदेतदुपशान्तेन दान्तेनाध्यात्मशीलिना ।
 आत्मारामेण बुद्धेन बोद्धव्यं शुचिकर्मणा ॥ ३
 योगदोषान्समुच्छिद्य पञ्च यान्क्वयो विदुः ।

कामं क्रोधं च लोभं च भयं स्वप्नं च पञ्चमम् ॥ ४
 क्रोधं शमेन जयति कामं संकल्पवर्जनात् ।
 सत्त्वसंसेवनाद्वीरो निद्रामुच्छेत्तुमर्हति ॥ ५
 धृत्या शिशोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ।
 चक्षुः श्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च कर्मणा ॥ ६
 अप्रमादाद्भयं जह्याल्लोभं प्राज्ञोपसेवनात् ।
 एवमेतान्योगदोषाञ्जयेन्नित्यमतन्द्रितः ॥ ७
 अग्नींश्च ब्राह्मणांश्चार्चयेद्देवताः प्रणमेत च ।
 वर्जयेद्गुणितां वाचं हिंसायुक्तां मनोनुगाम् ॥ ८

C. 12. 8776
B. 12. 241[40]. 9
K. 12. 246. 9

232

☞ This adhy. is missing in G₂ (cf. v. l. 12. 222. 19). — With this adhy., cf. Brahmapurāṇa (Ānandāshram) 235. 36-68.

1 ^a) K₁. 2. 4 सत्पुत्र (for सत्पुत्र). — ^b) D₂ D₃. 5. 7 सत्त्वतः; T₂ तत्परं (for तत्त्वतः). — ^c) K₄ G₁ सांख्यं (for सांख्य-). K₈ Bo. 6-9 D₂ 3. 24 D₁ 1. 24 D₅ 2. 3. 8 ज्ञानेन (for न्यायेन). Ś₁ K₁. 2 M₅ युक्तं यत्; K₇ D₄. 8. 9 युक्तं च (for संयुक्तं). — ^d) Ś₁ K₁. 2 V₁ B₈ D₅ M₅ तदेतद् (for यदे°).

2 ^a) D₂ 4. 1 कृतं (for कृत्यं). K₈ च; D₄ तु (for तु). D₇ G₁. 3. 6 तत्; T₁ यत् (for ते). — ^b) K₁. 2. 4. 6 D₅ वर्णयिष्यामि; M₅ कीर्तं (for वर्तं). — D₇ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 read 2nd for the first time after 12. 231. 34. — ^c) K₈ एकस्त्वं (for त्वं). K₁ मानसोर् (for म°). ☞ Cn: एकत्वं बुद्धिमात्रेणावस्थानम्, बुद्धिवृत्तिनिरोध इति यावत् । ☞ — ^e) K₂ ध्यायनसु; K₈ V₁ Bo. 6-9 D₂ 3. 24 D₁ 1. 24 D₅ 2. 3. 5. 8 व्यापिनसु; D₇ T₁ G₁. 3 (all second time) व्यधि°; D₇ T₁ (both first time). 2 (both times) G₁. 3 (both first time). 6 (both times) M₁ (second time). 5-7 (all both times) [s]व्ययि°; M₁ (first time) [s]प्ययिनसु (for ध्यायि°). — ^f) T₂ ज्ञानमेव तदुत्तमं.

3 ^b) D₂ 4. 1 शालिना (for शी°). T₂ दान्तेनाध्यात्मनि स्थितं. ☞ C₈: अध्यात्मशीलिना देहात्मविवेकतत्परेण । ☞ — ^c) D₅ D₇ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 बुद्धेन (for

बु°). ☞ Cn: बुद्धेन अविचलता तत्त्वज्ञानात् । ☞ — ^d) K₇ श्रुति°; D₇ T₁ G₁. 3. 6 शुद्ध- (for शुचि-).

4 ^a) K₂ समुच्छिद्य; K₇ D₄. 9 त्सृज्य; D₇ T G₁. 3. 6 M₇ समुच्छिद्यात् (for छिद्य). — ^b) is damaged in Br. — ^c) D₇ T₁ G₁ पञ्चधा (for पञ्चयान्). — ^e) Bo D₂ 4. 1 काम- (for कामं). — ^d) D₈ om. (hapl.) from पञ्चमम् up to पादं च (in 6^b).

5 D₈ om. 5 (cf. v. l. 4). — ^a) K₇ D₄. 9 शमेन (for शमेन). — ^c) K₈ सत्य-; D₂ 4. 1 सत्त्वं (for सत्त्व-). ☞ Cn: सत्त्वसंसेवनात् सत्त्वेन बुद्ध्या संसेवनं परिशीलनमर्थानां तेन । ☞ — After 5, D₇ T G₁. 3. 6 M₅ read 7.

6 D₈ om. up to पादं च (cf. v. l. 4). — ^a) V₁ रक्षेत्. — ^b) D₂ 4. 1 पादस्य; T₂ पादौ च; M₁. 6 पादश्च (for पादं च). — ^c) D₇ T₁ G₁. 3. 6 श्रोत्रं (for श्रोत्रे). — ^d) M₁. 6 वाचश्च (for वाचं). D₅ बुद्धिमान्; D₇ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 विद्यया (for कर्मणा). D₄. 6. 3. 9 मनोबुद्धिसमाधिना. ☞ Cn: कर्मणा यज्ञादिना । ☞

7 D₇ T G₁. 3. 6 M₅ read 7 after 5. — ^a) K₁ अप्रसादाद् (for अप्रमा°). — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4. 6 V₁ Bo. 6-9 D₂ 3. 24 D₁ 1. 24 D₅ 2. 3. 5. 8 दंभं; D₈ दंभं (for लोभं). D₇ T₁ G₁. 3. 6 M₁ प्रज्ञोप- (for प्राज्ञोप-).

8 = (var.) 12. 227. 9. — ^a) Ś₁ K₁. 2 D₂ 4. 1 अग्निं च (for अग्नींश्च). D₅. 7 T G₁. 3. 6 अर्चेद् (for चा°). — ^b) D₂ 4. 1 प्रणमेन (for मेत). G₃. 6

C. 12. 8776
B. 12. 241[46].
K. 12. 246. 9

ब्रह्म तेजोमयं शुक्रं यस्य सर्वमिदं रसः ।

एकस्य भूतं भूतस्य द्वयं स्थावरजङ्गमम् ॥ ९

ध्यानमध्ययनं दानं सत्यं हीरार्जवं क्षमा ।

शौचमाहारसंशुद्धिरिन्द्रियाणां च निग्रहः ॥ १०

एतैर्विवर्धते तेजः पाप्मानं चापकर्षति ।

सिद्ध्यन्ति चास्य सर्वार्था विज्ञानं च प्रवर्तते ॥ ११

समः सर्वेषु भूतेषु लब्धालब्धेन वर्तयन् ।

वा (for च). —^a) K₂ रुषितां; K₆ V₁ Bo. 6. 8 (marg. as in text).⁹ Da₃. a₄ Ds₁ Ds₅ Cp (gloss: दाहिकां, परोपतापिनीं) उषतीं; K₇ Ds₂ Ds₃. 4. 7. 9 T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 रुषतीं; B₁ Dn₄ उषतां; Dn₁ Ds₃ Ca (Cap कृषतीं) Cn (gloss: कामप्रधानां, विटगोष्ठी-रित्यर्थः) उषतीं; D₆ असतीं (for रुषितां). —^d) Da₄ Ds₅ हिंसायुक्तं; Ds₁ युक्तो; D₄. 9 युक्ता (for युक्तां). K₆ मनोनुगः; K₇ D₄. 6. 9 मनस्तुदां; Bo. 8 Dn₁. n₄ Ds₂ Ds₃. 8 Cn (gloss: मनोमङ्गकारिणीं) मनोनुदां; D₆ मनस्तथा; G₁ मनोयुगमं; M₁. 6. 7 अनर्थिकां (for मनो-नुगाम्).

9 ^a) D₇ T₁ G₁. 3. 6 M₁. 5. 7 शुक्रं (for शुक्रं). —^b) D₇ T₁ G₁. 3. 6 यस्मिन् (for यस्य). D₅ T₂ (sup. lin.) M₁. 7 रसं; D₇ T₂ (orig.) G₃. 6 ततं; G₁ ततः (for रसः). —^c) V₁ Bo. 8 (marg.) Da₃ Dn₁. n₄ Ds₂. 3. 5-8 एतस्य (for एकस्य). K₆. 7 D₄. 9 नूनं; T₁ सर्वं; M₁. 5. 6 भूत- (for भूतं). Dn₁ Ds₂ मध्यस्य (for भूतस्य). ❀ Ca: भूतं सत्यं न तु विवर्तवादिनामिवासत्यम् । भूतस्य सिद्धस्याकल्पितस्य । ❀ —^d) K₄. 6 B₆-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds₂. 3. 6. 8 दृष्टं (for द्वयं).

10 ^a) Ś₁ K₁. 2 दानम् (for ध्यानम्). Ś₁ K₁ ध्यानं; D₆ lacuna (for दानं). —^b) Da₄ सद्भक्तिर (for सत्यं हीरं). —^c) K₆ Bo. 6. 7. 8 (marg.).⁹ Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds₂. 3. 8 आचार- (for आहार-). Ś₁ K₁. 2. 4 Ds₂ (marg. as in text).⁶ संसिद्धिर (for संशुद्धिर). —^d) K₆ संग्रहः; Dn₁ वि- (for नि-).

11 11^{ab} = (var.) 12. 227. 7^{ed}. —^a) K₇ D₄. 9 विवर्धयन् (for 'वर्धते'). D₄ om. from तेजः up to वर्त-यन् (in 12^b). —^b) D₇ पापानां (for पाप्मानं). D₆ क्षति- (for चाप-). —^c) K₇ M₁. 6. 7 om. 11^{ed}. —^d) Bo सर्वार्था (for 'र्था'). —^e) G₁ प्रज्ञानं (for वि-). B₆ (marg.) प्रवर्धते; D₇ T₁ G₁. 3. 6 प्रकाशते (for प्रवर्तते). ❀ Ca: विज्ञानं साक्षात्कारलक्षणम् । ❀

12 D₄ om. 12^{ab} (cf. v. 1. 11). —^a) D₆ स्थितः

धृतपाप्मा तु तेजस्वी लब्धाहारो जितेन्द्रियः ।

कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मणः पदम् ॥ १२

मनसश्चेन्द्रियाणां च कृत्वैकाग्र्यं समाहितः ।

प्राग्रात्रापररात्रेषु धारयेन्मन आत्मना ॥ १३

जन्तोः पञ्चेन्द्रियस्यास्य यदेकं छिद्रमिन्द्रियम् ।

ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥ १४

मनस्तु पूर्वमादद्यात्कुमीनानिव मत्स्यहा ।

(for समः). —^b) K₆. 7 D₆. 9 यथालब्धेन (for ल-ब्धाल-). K₂ M₁. 7 वर्धय (M₁ 'ये'त्); K₆ Bo Dn₄ Ds₂ D₇ T₁ G₁. 3. 6 M₆. 6 वर्तयेत् (for 'यन्'). —^c) V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds₂. 3. 5. 6. 8 T₁ G₁. 3. 6 M₁. 5-7 धृतपाप्मा; D₇ दृत- (for धृत-). Ds₁ lacuna; Ds₂ T₂ च (for तु). —^d) G₁ M₁ लब्धाहारो (for लब्धा-). D₄ यतन्द्रियः (for जितेन्द्रियः). —^e) D₇ G₁ om. 12^e-13^d; G₃ om. (? hapl.) 12^e-14^b. Ds₁ reads 12^e-13^b on marg. —^f) K₁. 2 Da₄ D₄ कामक्रोधो (K₁ 'धा') (for 'क्रोधौ'). —^g) ❀ Ca: निनीषेत्, निदिध्यासनेनेच्छेत् ॥ Cn: निनीषेद् वशीकर्तुमिच्छेत् । G₃: निनीषेद् आत्मानमिति शेषः । ❀

13. 13^{ab} = (var.) B. 12. 251[50]. 4^{ab}. D₇ G₁. 8 om. 13 (cf. v. 1. 12). Ds₁ reads 13^{ab} on marg. —^b) K₂ Da₄ D₆ T₂ कृत्वैकाग्रं (for 'ग्रयं'). K₇ समाहितं. —^c) K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 Dn₁. n₄ Ds₂. 3. 5. 8 Cp पूर्व-रात्रापरार्धे (K₇ D₄. 9 'त्रे') च; Da₃. a₄ प्राग्रात्रेपररात्रे च; T₁ पूर्वरात्रेपररात्रे च; G₃ M₁. 5. 7 पूर्वरात्रेपररात्रे च; M₆ पूर्वरात्रेपररात्रे; Cpp प्राग्रात्रापररात्रे च. Ca cites प्राग्रात्रेर्. —^d) Ś₁ K₁. 2. 4 Bo धारयन् (for 'येन्'). Ś₁ K₁. 2. 4 आत्मवान्; K₆. 7 V₁ Bo. 8 Dn₁. n₄ Ds₂. 3. 5. 9 G₃ आत्मनि (G₃ 'नः') (for 'ना').

14 = (var.) 5. 33. 65; (var.) Manu. 2. 99. G₃ om. 14^{ab} (cf. v. 1. 12). T₁ reads 14^{ab} twice. —^a) D₇ T₁ (second time) G₁. 6 ततः (for जन्तोः). —^b) B₆ यदेकं (for यदेकं). K₄ इन्द्रियः. ❀ Ca: छिद्रं विषयासङ्गि । ❀ —^c) K₄ [s]सि (for स्य). K₆. 7 D₆ श्रवति (K₆ 'ते'); V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds₂. 3. 5. 8 M₁. 6. 7 स्रवते (for 'ति'). —^d) D₆ गिरेः; D₇ T₁ G₃. 6 द्रुतेः; G₁ दृतेः (for दृतेः). K₂. 4 पात्राद् (for पादाद्). K₆ इवोदकं (sic). ❀ Cn: दृतेः चर्मकोशस्य । ❀

15 ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 विषयान् (for मनस्तु). K₇ D₄-6. 9 तत् (for तु). D₆ सर्वम् (for पूर्वम्). —^b)

ततः श्रोत्रं ततश्चक्षुर्जिह्वां घ्राणं च योगवित् ॥ १५
तत एतानि संयम्य मनसि स्थापयेद्यतिः ।
तथैवापोह्य संकल्पान्मनो ह्यात्मनि धारयेत् ॥ १६
पञ्च ज्ञानेन संधाय मनसि स्थापयेद्यतिः ।
यदैतान्यवतिष्ठन्ते मनःषष्ठानि चात्मनि ।
प्रसीदन्ति च संस्थाय तदा ब्रह्म प्रकाशते ॥ १७
विधूम इव दीप्ताचिरादित्य इव दीप्तिमान् ।

वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे पश्यत्यात्मानमात्मना ।
सर्वं च तत्र सर्वत्र व्यापकत्वाच्च दृश्यते ॥ १८
तं पश्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।
धृतिमन्तो महाप्राज्ञाः सर्वभूतहिते रताः ॥ १९
एवं परिमितं कालमाचरन्संशितव्रतः ।
आसीनो हि रहस्येको गच्छेदक्षरसात्म्यताम् ॥ २०
प्रमोहो भ्रम आवर्तो घ्राणश्रवणदर्शने ।

C. 12. 8790
S. 12. 241[40].23
N. 12. 246.23

Ks के मीनम्; V1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 T2 M1. 5-7 Cn. 8 कुमीनम्; Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 कूर्माणाम्; D1 T1 G1. 3. 6 कुलीरम्; Ds के मीनान् (for कुमीनान्).
ॐ Ca: कुमीनान् क्षुद्रमत्स्यान् ॥ Cn: कुमीनम् जालदंश-
क्षमम् ॥ Cp (reading कृमीलान्): कृमीन् लान्ति गृह्णन्तीति
कृमीला मत्स्याः । तान्यथा उपायेनैकचित्ततया बध्नाति । ॐ
—^a) T2 अत्र; M1 तत्र (for ततः). D1 T G1. 3. 6
च चक्षुश्च; M1. 5-7 त्वचं चक्षुर (for ततश्चक्षुर). —^d)
Da4 M1 जिह्वा- (for जिह्वां). K1 घ्राणं (for घ्राणं).

16 ^b) K1 नमसि (for मनसि). Ks ध्यापयेद् (for
स्थाप). Br. 9 Da3. a4 यदि; D1 T1 G1. 3. 6 व्रती
(for यतिः). ॐ Ca: मनसि स्थापयेत् विषयविमुखानि
कुर्यादित्यर्थः । ॐ — After 16^{ab}, K1 reads 17^{ad} for
the first time, repeating it in its proper place. K1
Gs om. (hapl.) 16^c-17^b. —^c) B3 (marg. as in
text) [अ]योज्य (for [अ]पोह्य). T2 संकल्पं. —^d)
Ks [s]ध्यात्मनि; Da3. a4 आत्मनि; Ds [s]ध्यात्मनि
(for ह्यात्मनि). K1 धारये; Ms (sup. lin. as in
text) सारयेत् (for धार).

17 K1 Gs Ms om. 17^{ab} (for K1 Gs, cf. v. 1.
16). —^a) D1 T1 G1. 3 तं च; T2 तत्त्व- (for पञ्च).
M1. 6. 7 स्थावानि (for ज्ञानेन). K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3.
a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 पंचेन्द्रियाणि संधाय (Bm. 8
[marg. as in text] 'र्थ'). ॐ Ca (reading पञ्चज्ञानेन):
पञ्चविषयनिष्ठेन ज्ञानेन । ॐ —^b) S1 K2 D1 T G1. 3 मनः
सं- (for मनसि). B3 Da3. a4 Cpp यदि; D1 T1
G1. 3 व्रती (for यतिः). — K1 reads 17^{ad} for the
first time after 16^{ab}. —^c) K1 (both times) D4. 1. 9
T G1. 3. 6 M1 यदैतानि; V1 M1 तदै; Da3. a4 यदि
तानि (for यदैतानि). D4. 5 एव (for अत्र). K1
Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 5-7 -तिष्ठन्ति (for -तिष्ठन्ते).
—^d) D4 वा (for च). Ks Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4
Ds D2. 3. 8 मनःषष्ठान्यथात्मनि. —^e) Ds प्रसीदति.
Ks B3 Ds2 Ds संस्थाप्य; B3 (marg. as in text). 1. 8

(marg.). 9 'यां (for 'य). ॐ Ca: संस्थाय सम्यग्रूपेणा-
त्मप्रवणतया स्थित्वा ॥ Cn: संस्थाय नाशं प्राप्य । प्रसीदन्ति
संकल्पजं कालुष्यं त्यजन्ति । ॐ —^f) T1 G1. 3. 6 तथा
(for तदा).

18 ^a) B3 दीप्ताचिर; Da3. a4 D1 T G1. 3. 6 सप्ता-
चिर. —^b) K4 दीप्तमान्; D5. 7 T1 G1. 3. 6 मूर्ति (for
दीप्ति). —^c) S1 K1. 2 V1 Bo वैद्युताग्निर (for 'तो-
ऽग्निर). —^d) D1 G1. 3. 6 पश्यन्ति (for पश्यति).
K1 V1 D4-7. 9 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 आत्मनि (for 'ना).
Ks Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 दृश्यतेऽत्मा
तथात्मनि; Ms दृश्येतात्मा तदात्मनि. —^e) Dn1 D2.
3. 8 सर्वस (for सर्व). Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4
Dn1 Ds D2-4. 6-9 T G1. 3. 6 M1. 5-7 तत्र स; Ds तत्र
च (by transp.). Dn1 सत्रह्यत्रसमर्वत्र (sic). —^f)
T2 व्यापकत्वं (for व्यापकत्वाच्च). Ds M1. 6. 7 न
(for च).

19 19^{ab} = B. 12. 251[50]. 7^{cd}. —^a) Ds ते
(for तं). G1 पश्यन्ती. —^b) Dn4 Ds ब्राह्मणाय (for
'णा ये). —^c) Ks महायज्ञाः; Ks Br. 8 Dn1 D3. 1
'प्राज्ञाः; Gs 'प्राज्ञः (for 'प्राज्ञाः). —^d) M1 सर्वभूते
(for 'भूत).

20 ^b) Da4 यच्चरन् (for आचरन्). B3 संशितः;
B1 Dn4 Ds D3-5. 9 शंसितः; M1. 6 संशितः (for 'त').
M1. 6 सदा (for -व्रतः). —^c) Ca रसस्य (for रहसि).
—^d) Dn4 रक्षेद्; Ca दृच्छेद् (for गच्छेद्). K4. 6
V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1
Cn. p (Cpp as in text) -सात्म्यतां; B3 (marg.). 8 D1 T
G1. 3. 6 Ms -सात्मतां (for -सात्म्यताम्). ॐ Cn (read-
ing सात्म्यतां): समतां लक्षणभेदाभावं, स्वार्थे व्यञ् । ॐ

21 ^a) B1. 9 आमोहो; Da4 D4 Gs. 6 प्रमोदो; T1
G1 प्रमादो (for प्रमोहो). K1 भ्रम (sic); Da4
ब्रह्म; Ds अंश (for अम). Ds आवर्त- (for 'र्तो).
ॐ Ca: आवर्तो वातविकारः । उदरमलादीनामावर्तनं शरीर-

C. 12. 6780
B. 12. 241[40]. 23
K. 12. 246, 23

अद्भुतानि रसस्पर्शे शीतोष्णे मारुताकृतिः ॥ २१

प्रतिभासुपसर्गाश्चाप्युपसंगृह्य योगतः ।

तांस्तत्त्वविदनादित्य स्वात्मनैव निवर्तयेत् ॥ २२

कुर्यात्परिचयं योगे त्रैकाल्यं नियतो मुनिः ।

गिरिशृङ्गे तथा चैत्ये वृक्षाग्रेषु च योजयेत् ॥ २३

संनियम्येन्द्रियग्रामं गोष्ठे भाण्डमना इव ।

एकाग्रश्चिन्तयेन्नित्यं योगान्नोद्वेजयेन्मनः ॥ २४

येनोपायेन शक्येत संनियन्तुं चलं मनः ।

सैव भ्रमणमिव वा ॥ Cp: आवर्तो विषयान्तररसास्वादः । ❀ —^b) Ś1 K1. 2. 4 V1 Bo Ds1 M1 प्राणं; K7 प्राणः; Da4 प्राणः (for प्राण-). Ds दशनैः. —^c) Ś1 K1. 2 V1 Bo. 8 रसस्पर्शौ; D7 T1 G1 रसैः स्पर्शैः; T2 M5 रसे स्पर्शे (for रसस्पर्शे). —^d) Da3. 24 शीतोष्णः; D7 T1 G1 'ष्णो (D7 'ष्णौ) (for 'ष्णे). K2 मरुता-कृतिः.

22 ^a) Ś1 K1. 7 D4. 6. 9 प्र (K1 D4. 6. 9 प्रा)तिमान्; K2. 4 प्रतिताम् (for 'भाम्). Ś1 K1. 2. 4 उपसंसर्गाद् (for 'सर्गाश्च). D7 T1 G1. 3. 6 प्रतिहारापस (G1 'व-गर्गाश्च. ❀ Ca: प्रतिभा कवित्वोत्कर्षः ॥ Cn: सकलशास्त्रार्थ-भानम् । ❀ —^b) Ś1 K1. 2. 4 उप- (for [अ]प्युप-). D7 T G1. 2. 6 M1. 5-7 प्रतिसंहत्य योगतः. —^c) K6 Dn4 तासु (for तासु). K3 अनामृत्य (sic); Ds1 D4. 7. 9 T1 G1. 3. 6 'वृत्य (for 'इत्य). —^d) K4 Da3. 24 Ds D2. 3. 8 आत्मन्येव; K6 आत्मने च; V1 Bo. 6-9 D4 स्वात्मनैव; D7 T G1. 3. 6 M5 मनसैव; M1. 6. 7 सोऽस्म-नैव (for स्वा'). D4 [अ]भि- (for नि-). D5 वर्धयेत् (for -वर्त').

23 ^a) D7 आर्यात् (for कु'). K1. 2 परिचरं; Da4 'चयो (for 'चयं). Ś1 K1. 2 योगी (for योगे). —^b) K4. 6. 7 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2-4. 3. 9 M5. 6 Cn त्रैकाल्ये; Da3. 24 'त्यः; D5 'लो; D6 'ले; M1 'त्यो (for 'त्यं). ❀ Cn: त्रैकाल्ये, प्रातः पूर्वरात्रे अपर-रात्रे च ॥ Cp: त्रैकाल्ये, त्रिकालनिर्वाह्ये । ❀ —^d) M1 वृक्षाग्रेषु.

24 ^b) K6 कोष्ठं; K7 B6 (marg. as in text). 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn (gloss: हृदय-पुण्डरीके) Cp (gloss: गृहाभ्यन्तरे; Cpp as in text) Cs कोष्ठे (for गोष्ठे). D7 T G1. 3. 6 M5 भांडं मनागू (for भाण्डमना). K2 गोष्ठे गोपीर्जुनीमिव; M1. 6. 7 कोष्ठे भांडं (M7 कांडे) यथापि च. ❀ Ca: गोष्ठे गो-

तं तं युक्तो निषेवेत न चैव विचलेत्ततः ॥ २५

शून्या गिरिशृङ्गश्चैव देवतायतनानि च ।

शून्यागाराणि चैकाग्रो निवासार्थमुपक्रमेत् ॥ २६

नाभिष्वजेत्परं वाचा कर्मणा मनसापि वा ।

उपेक्षको यताहारो लब्धालब्धे समो भवेत् ॥ २७

यश्चैनमभिनन्देत यश्चैनमपवादयेत् ।

समस्तयोश्चाप्युभयोर्नाभिष्यायेच्छुभाशुभम् ॥ २८

न प्रहृष्येत लाभेषु नालाभेषु च चिन्तयेत् ।

समूहस्य मध्ये यथा दुरधादिपूर्णभाण्डे अनेकेभ्यो गोभ्य एक-मना रक्षितुं चिन्तयत्येवमनेकोपसर्गपराहृतमात्मतत्त्वमेकाग्रश्चि-न्तयेत् । ❀ —^c) K2. 4. 6 Bo. 8 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 G1. 6 M1. 6 एकाग्रं (for 'ग्रश्च). K6 विनयेन्; G1 च जयेन् (for चिन्तयेन्). —^d) K2 उद्वेजयेन्; V1 B8 D4. 9 नोद्वेज' (for नोद्वेज').

25 Ś1 K1. 2. 4 om. (hapl.) 25^{ab}; V1 reads the same on marg. —^b) K6 संनियंतं. D6 चलेन् (for चलं). B8 नियंतुं चंचलं मनः. —^c) K4. 6 V1 Bo. 6 7. 9 Da3. 24 Dn1 Ds D2. 3. 8 तं च; B8 तत्त्व-; Dn4 त्वः; D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 तत्तद् (for तं तं). K4 B7 Dn1 Ds D2. 3. 8 युक्तो (for युक्तो). —^d) K6 निश्चलेत्; T2 विचरेत्; M7 विमलेत् (for विच').

26 ^a) M1. 6 शून्यागार- (for शून्या गिरि-). Ds -गुहा (for -गुहाश्च). —^b) Dn1 देवतायतनानि च. —^c) Ds om. (hapl.) 26^{cd}. —^d) Da4 चैकाग्रे; Ds1 D4 वैकाग्रो. M1. 6 क्षेत्रारण्यानि चैकाग्रो. —^e) G8 निवा-साग्रम् (for 'सार्थम्). K7 D4. 9 उपाक्रमेत् (for उप').

27 ^a) K6 नाभियजेत्; Dn1 D8 Cp (gloss: आ-स्मीयत्वेन न गृह्णीयात्) 'स्वजेत्; Dn4 'सज्येत्; D4. 9 'व्यजेत्; M6 'षज्येत् (for 'स्वजेत्). Ś1 K1. 4 परां (K4 'रं) वाचं (for परं वाचा). ❀ Ca: नाभिष्वजेत् न पीडयेत् । ❀ —^b) K7 D4-6. 9 T2 M1. 5-7 तथा; V1 गिरा; Ds1 D8 [अ]पि च (for [अ]पि वा). D7 T1 G1. 3. 6 मनसा कर्मणा तथा. —^c) K7 D4. 6. 9 जिता-हारो (for यता'). —^d) K1 लब्धालब्धे; D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 लब्धालब्ध- (for 'लब्धे).

28 ^a) Ś1 K1. 4 न (for यश्च). Ś1 K1. 2 D7 T1 G1. 3. 6 अभिनिन्देत (for 'नन्देत). —^b) B7 अति-; Da4 अपि; D7 T1 G1. 3. 6 अभि-; Ca अव- (for अप-). K7 D6 वादयेत् (for -वादयेत्). ❀ Cn: अपवादयेत्

समः सर्वेषु भूतेषु सधर्मा मातरिश्वनः ॥ २९
 एवं सर्वात्मनः साधोः सर्वत्र समदर्शिनः ।
 षण्मासान्नित्ययुक्तस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ३०
 वेदनार्ताः प्रजा दृष्ट्वा समलोष्टाश्मकाश्चनः ।
 एतस्मिन्निरतो मार्गे विरमेन्न विमोहितः ॥ ३१
 अपि वर्णावकृष्टस्तु नारी वा धर्मकाङ्क्षिणी ।
 तावप्येतेन मार्गेण गच्छेतां परमां गतिम् ॥ ३२
 अजं पुराणमजरं सनातनं

यदिन्द्रियैरुपलभते नरोऽचलः ।
 अणोरणीयो महतो महत्तरं
 तदात्मना पश्यति युक्त आत्मवान् ॥ ३३
 इदं महर्षेर्वचनं महात्मनो
 यथावदुक्तं मनसानुद्दश्य च ।
 अवेक्ष्य चेयात्परमेष्ठिसात्म्यतां
 प्रयान्ति यां भूतगतिं मनीषिणः ॥ ३४

C. 12. 8803
 B. 12. 241(40). 36
 K. 12. 246. 36

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वाविंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

निन्देत्, स्वार्थे णिच् । ॐ — °) B₃ (marg.) मनस्तयोश्
 (for सम°). Dn₄ चाशु; D₅ वापि (for चापि).

29 °) M₁. 6. 7 प्रहृष्येत् (for °ष्येत). — °) K₄
 lacuna for नालाभेषु. K₇ D₄. 6. 9 M₁. 5-7 वि-; D₇ T₁
 G₁. 3. 6 [अ]थ; T₂ [अ]व- (for च). Ś₁ K₁. 2. 4 V₁
 B₃ (marg. as in text) D₅ संज्वरेत्; B₅ (marg.) चिरं
 तपेत् (for चिन्तयेत्). — °) K₂ मातरिश्वना; D₅ °रि-
 ष्वनः. ॐ Ca: मातरिश्वनो वायोः सधर्मा सदशः । सर्वं
 स्पृशन्नपि शुचिः गमनशीलो वा । ॐ

30 °) Ś₁ K₁. 2 D₅ सर्वात्मना; K₅ Bo. 9 सुस्था-
 त्मनः; V₁ B₅-3 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 स्वस्था°;
 M₇ धर्मा° (for सर्वा°). B₅ Da₄ Dn₄ साधो. — °) K₂
 दर्शितः (for °नः). — °) Da₄ Dn₄ D₅ षण्मासा
 (for °सान्). — °) Ś₁ K₂ V₁ ब्रह्माभिः; K₁ ब्रह्मादि-
 (for °ति-).

31 °) K₁ वेदनार्ताः; D₅ °नार्ताः; D₇ T₁ G₁. 3. 6
 अनन्ताश्च (for वेदनार्ताः). V₁ परान् (for प्रजा). D₅
 दृष्टाः; D₅ दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). — °) Ś₁ K₁. 2. 6 V₁ B₅.
 7. 9 Da₃ M₇ एकस्मिन् (for एत°). V₁ Bo. 7-9 Da₃
 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 विरतो; Da₄ विस्तरे; D₅ अंतरे;
 G₁ अंतरतो (hypermetric) (for निरतो). D₅ D₅
 मार्गो (for मार्गे). — °) Bo Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 च
 (for the second वि-). K₇ D₄. 5. 9 विहरेद (D₅ °त-)
 विमोहितः; D₅ विहारादवमो°.

32 °) Ś₁ K₁. 2 D₅ (marg. as in text) धर्माप-;
 K₅ V₁ D₇. 9 T G₁. 3. 6 M₇ वर्णाप- (for वर्णाव-). Ś₁
 कृष्टस्य; Ca कृष्टा तु (for कृष्टस्तु). ॐ Ca: वर्णाव-
 कृष्टाः शूद्राः संकीर्णजातयो वा । ॐ — °) D₅ नाडी (sic)
 (for नारी). — °) Da₃ गच्छेते; Da₄ °त्य (for तां).

D₄ (also as in text) पदं (for गतिम्). D₇ T G₁.
 3. 6 M₁. 5-7 गच्छेतां परमं पदं.

33 °) Dn₄ अंतं (for अजं). K₇ B₃ (marg. as in
 text) D₄. 5. 7. 9 T₁ G₁. 3. 6 परमं (for अजरं). — °)
 K₅ D₅ यदिन्द्रियैरुपलभते; D₇ T G₁. 3. 6 यत्तेन्द्रि-
 (for यदि-
 न्द्रि°). K₁ B₃ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 8 उपलभेत; K₅
 V₁ °लभ्यते; B₅. 7. 9 Da₃. a₄ लभ्यति वा; D₇ T G₁. 3. 6
 M₁. 5-7 उपलभ्येत (for °लभते). K₅ V₁ Bo च निश्चलैः;
 B₅ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 T₂ G₃. 6 M₁. 5-7 निश्चलैः; Da₄
 [आ]त्मनोऽकलः; D₅ नरोवलं; D₇ T₁ G₁ निश्चये (for
 नरोऽचलः). K₇ D₄. 6. 9 यदिन्द्रियैरुपलभ्यमीश्वरैः. — °)
 Ś₁ K₁. 2. 4 M₁. 6 अणोरणीयान् (for °णीयो). K₂ महतो
 (for महतो). Ś₁ K₁. 2. 4 महत्तरम्. — °) K₅ B₇. 9 Da₃
 D₅. 6 Cp (Cp as in text) तमात्मना; M₇ तमात्मानं
 (for तदात्मना). K₅ Bo Da₃. a₄ Dn₁ D₅ D₂. 3. 8
 युक्तम्; B₅ D₇ T₁ G₁. 3. 6 युक्तम् (for युक्त).

34 °) Ś₁ K₁. 2. 4 Da₃. a₄ इमं (for इदं). Da₃.
 a₄ महर्षिर्. — °) M₁. 6 यथा यदुक्तं (for यथावदुक्तं).
 Ś₁ K₁. 2. 4. 7 विमृश्य (K₁. 2 °व्य); D₄. 6. 9 [अ]नुमृश्य;
 G₃. 6 M₇ [अ]नुपश्य (for °दृश्य). Bo. 8 (marg. as in
 text) ते (for च). Dn₄ यथावदुक्तमनुद्दश्यते च. ॐ Cn:
 अनुद्दश्य गुरुवचनमनु शब्दतोऽर्थतश्च ज्ञात्वा । ॐ — °)
 K₄. 6 V₁ Bo. 6. 7. 9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 8
 चेमां; B₅ चैनां; B₅ (marg.) ते मां; D₇ T₁ G₁. 3. 6
 चैतत् (for चेयात्). K₂. 4 Bo. 6. 7. 9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄
 D₅ D₂. 3. 7. 8 T₁ G₁ M₁. 6. 7 सात्म्यतां; K₅ सात्वतां;
 V₁ B₅ D₅ T₂ G₃. 6 सात्मतां (for सात्म्यतां). — °)
 K₄. 6 Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 चाभूतः; D₅
 तां भूतः; D₄. 6 यां तत्त्व- (for यां भूत-). D₂ गतिरः

२३३

शुक उवाच ।

यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।
 कां दिशं विद्यया यान्ति कां च गच्छन्ति कर्मणा ॥ १
 एतद्वै श्रोतुमिच्छामि तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ।
 एतत्त्वन्योन्यवैरूप्ये वर्तते प्रतिकूलतः ॥ २

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं पराशरसुतः सुतम् ।
 कर्मविद्यामयावेतौ व्याख्यास्यामि क्षराक्षरौ ॥ ३

यां दिशं विद्यया यान्ति यां च गच्छन्ति कर्मणा ।
 शृणुष्वेकमनाः पुत्र गह्वरं ह्येतदन्तरम् ॥ ४
 अस्ति धर्म इति प्रोक्तं नास्तीत्यत्रैव यो वदेत् ।
 तस्य पक्षस्य सदृशमिदं मम भवेदथ ॥ ५
 द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः ।
 प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तौ च सुभाषितः ॥ ६
 कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया तु प्रमुच्यते ।
 तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥ ७

D₁ -मतिर; T₁ -मति; G₁ पति; M₁ -मतीर (for -गति). Das मनीषिणाः. ❧ Ca (reading चाभूतगति): अभूतगतिं तत्त्वगतिम् । ❧

Colophon: G₂ missing; K₃, 5 B₁₋₄ Da₁, a₂ Dn₂, n₈ D₁ G₄, 5 M₂₋₄ absent. — Sub-parvan: Ś₁ K₁, 2, 4, 6, 7 V₁ Bo. 6-9 Das, a₄ Dn₁, n₄ D₈ D₂₋₉ T G₁, 3, 6 M₁, 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁, 2, 4 शुक-प्रश्नः; K₆, 7 V₁ Bo. 6-9 Das, a₄ Dn₁, n₄ D₈ D₂₋₈, 8, 9 M₅ शुकानुप्रश्नः; M₁, 6 शुकानुप्रश्ने ब्रह्मप्रतिपादनं; M₁ ब्रह्मप्रतिपादनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₆ D₈ M₁, 6, 7 65; Dn₁ D₈ D₇ T₁ G₁, 3, 6 M₅ 67; T₂ 81. — Śloka no.: Dn₁, n₄ 35; D₈ 36.

233

❧ This adhy. is missing in G₂ (cf. v. 1. 12. 222. 19). — With this adhy., cf. Brahmapurāṇa (Ānandāshram) 236. 1-20.

1 ^a) T₁ इतीदं; G₁ य इदं (for यदिदं). Da₄ देव (for वेद). — After 1^{ab}, D₇ T G₁, 3, 6 M₅ read 2^{ad}. — ^c) D₄, 9 गति (for दिशं). D₇ T G₁, 3, 6 याति (for यान्ति). — ^d) Da₄ कां वा; D₇ T₁ G₁, 3, 6 यां च (for कां च). T₂ गच्छति.

2 D₇ reads 2-4 on marg. — ^a) Da₃ वेदितुम् (for वै श्रोतुम्). — ^b) K₇ D₄, 6, 9 भगवा (D₆ 'व)न् (for तद्भवान्). — D₇ T G₁, 3, 6 M₅ read 2^{ad} after 1^{ab}. — ^c) K₄, 6 Bo. 7, 8 Dn₁, n₄ D₈ D₈, 5, 7, 8 चान्योन्य-; K₇ V₁ D₄, 6, 9 T₂ G₁, 3, 6 M₁ अन्योन्य-; B₆ T₂ M₅₋₇ ह्यन्योन्य-; B₉ चान्योन्य- (for त्वन्योन्य-). D₅, 7 T G₁, 3, 6 वैरूप्यं (for 'प्ये). — ^d) K₄ Bo. 6-8 Dn₁, n₄

Das D₂, 3, 8 वर्तते (for वर्तते).

3 B₉ om. 3-5. D₇ reads 3 on marg. Ś₁ K₁, 2 T₁ G₁ om. the ref. — ^a) G₁ इत्युक्तं. — ^c) D₇ चैतौ (for एतौ).

4 B₉ om. 4 (cf. v. 1. 3). D₇ reads 4 on marg. — ^a) T G₁, 3, 6 याति (for यान्ति). — ^b) K₇ Da₄ D₄, 6, 9 गच्छन्ति च (by transp.); T₂ G₁ च गच्छति. — Before 4^{ad}, D₇ T₁ G₁, 3, 6 ins. व्यासः. — ^c) D₇ T G₁, 3, 6 शृणु च (for शृणुष्व). K₆ विप्र; Bo. 8 (marg.) Dn₁, n₄ D₈ D₂, 3, 6, 8 वक्ष; B₈ (orig.) भूत्वा (for पुत्र). K₇ D₄, 5, 9 शृणु त्वमेकाग्रमना (D₄ 'ता). — ^d) Ś₁ K₁, 2, 4 गुह्यमेतदनंतरं; K₇ T₁ G₁, 3, 6 गह्वरं ते तदनंतरं; D₇ गह्वरं तदनंतरं.

5 B₉ om. 5 (cf. v. 1. 3). — ^a) B₈ (marg.) स्व-स्ति (for अस्ति). B₈ कर्म (for धर्म). K₆ B₆₋₈ Das, a₄ D₅, 6 हुक्तं; K₇ D₄, 7, 9 T G₁, 3, 6 M₁, 5-7 हुक्त्वा (for प्रोक्तं). — ^b) V₁ B₈ (marg. as in text) तत्रैव; D₇ T₂ G₃, 6 [ह]त्यत्र च (for 'त्रैव). Da₄ नास्ति-श्चैव यो वदेत्; T₁ नास्तीत्यत्र वचो वदेत्. — ^d) D₆ इमं (for इदं). K₄ T₁ यथा; T₂ अपि (for अथ).

6 ^a) K₇ D₄, 6, 9 तात; D₆ अत्र; M₅ अपि (for अथ). — ^d) B₈ (marg.) सु-; B₉ स्व- (for च). K₆, 7 B₆₋₉ D₄, 5, 9 Cp (gloss: विस्पष्टतया भाषितः) विभाषितः; D₆ सुभावतः; D₇ T G₁, 3, 6 M₁, 5-7 व्यव-स्थितः (for सुभाषितः). ❧ Ca (reading स्वभावितः): स्वभावितः, स्वयं मयोक्त इत्येके पाठमर्थं च मन्वते, तच्चि-न्त्यम् । ❧

7 D₇ G₁, 3, 6 om. 7^a-8^b. — ^a) Da₄ बाध्यते (for बध्यते). — ^b) K₆ V₁ B₇, 9 Das D₄, 6 तु वि-; K₇ B₈

कर्मणा जायते प्रेत्य मूर्तिमान्बोडशात्मकः ।
 विद्यया जायते नित्यमव्ययो ह्यव्ययात्मकः ॥ ८
 कर्म त्वेके प्रशंसन्ति स्वरूपबुद्धितरा नराः ।
 तेन ते देहजालानि रमयन्त उपासते ॥ ९
 ये तु बुद्धिं परां प्राप्ता धर्मनैपुण्यदर्शिनः ।
 न ते कर्म प्रशंसन्ति कूपं नद्यां पिबन्निव ॥ १०
 कर्मणः फलमाप्नोति सुखदुःखे भवाभवौ ।
 विद्यया तदवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥ ११

यत्र गत्वा न म्रियते यत्र गत्वा न जायते ।
 न जीर्यते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्धते ॥ १२
 यत्र तद्ब्रह्म परममव्यक्तमजरं ध्रुवम् ।
 अव्याहतमनायासममृतं चावियोगि च ॥ १३
 द्वंद्वैर्यत्र न बाध्यन्ते मानसेन च कर्मणा ।
 समाः सर्वत्र मैत्राश्च सर्वभूतहिते रताः ॥ १४
 विद्यामयोऽन्यः पुरुषस्तात कर्ममयोऽपरः ।
 विद्धि चन्द्रमसं दर्शे सूक्ष्मया कलया स्थितम् ॥ १५

C. 12. 233. 15
 B. 12. 244. 1. 15
 K. 12. 247. 15

Ds. 9 T Ms च वि-; Da4 भुवि; Ds M1. 8. 7 च प्र-
 (for तु प्र-). —^d) Dn4 Ds पर- (for पार-). K2. 4
 दर्शनः; K7 Ds दृश्नः (for दर्शिनः).

8 D7 G1. 8. 6 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). —^c) Da4
 विद्याया (for विद्यया). Ds व्यक्तम् (for नित्यम्).
 —^d) K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 अव्य-
 क्तं (for अव्ययो). K6 Bo. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Ds
 ह्यक्षरात्मकः (B9 'जं'); K7 V1 D4. 6. 7. 9 T G1. 8. 6 M1.
 5-7 ह्य (M7 [s] प्य) क्षरात्मकः; Bo. 8 (orig.) Dn1. n4
 Ds D2. 8. 8 ह्यव्ययात्मकं (for 'त्मकः').

9 ^a) K4 त्वेकं; D7 T1 G1. 8. 6 त्वेते (for त्वेके).
 —^b) Ś1 K1. 2 चारुप-; Da3. a4 अल्प- (for स्वरूप-).
 K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5.
 6. 8 बुद्धिरता; B8 (orig.) बुद्धितमा; D7 T G1. 8. 6
 Ms 'तया' (for 'तरा').

10 ^a) K4. 6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 8. 8. 9 स्म (for
 तु). Da4 D4 बुद्धि- (for बुद्धि). —^b) K7 D4. 6. 9
 धर्मे; Da4 कर्म- (for धर्म-). K7 D4. 6. 9 निपुण-;
 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 9 Dn4 Ds G1 M7
 नैपुण- (for 'ण्य-'). V1 दर्शनाः (for दर्शिनः).
 ✽ Cs: धर्मनैपुण्यदर्शिनः, धर्मयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपयोर्नै-
 पुण्यं संसारप्रदानमोक्षप्रदानशक्तित्वं, तत् पश्यन्तः। ✽ —^c)
 V1 M1 transp. न and ते. D7 T G1. 8. 6 Ms-7 ते
 कर्म न प्रशंसन्ति. —^d) Ś1 K1. 2. 4 नद्यां कू (K1 रु) पं
 (by transp.); K6 कूपे नद्यां; D4. 9 T1 G1. 8. 6 रूपं
 नद्यां; T2 M1. 5-7 कूपं नद्याः. Bo पिबन्नपि; D2. 8
 पिबन्ति च; D5. 7 'ति ये (for पिबन्निव).

11 Ds om. 11^a-12^b. —^a) Da4 Ds1 D7 T2
 कर्मणा (T2 'जां') (for 'णः'). —^b) D4 सुखदुःख- (for
 'दुःखे'). —^c) T2 विद्यायास. —^d) Da4 om. (hapl.)
 from न up to गत्वा (in 12^b).

12 Da4 om. up to गत्वा; Ds om. 12^{ab} (for
 both, cf. v. l. 11). —^a) Ś1 K1. 2. 4 म्रियेत (for
 म्रियते). —^b) Da4 वर्धते (for जायते). —^c) K4
 जीर्यते. K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 न
 पुनर्जाय (K6 Bo. 9 'जीर्य') ते यत्र. —^d) M7 तत्र (for
 यत्र). K6 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 8 वर्तते; Bo वर्तयेत्
 (for वर्धते).

13. ^a) Ds तत्र (for यत्र). M1. 5. 6 तद्याति (Ms
 'द्याति') (for यत्र तद्). D7 T G1. 8. 6 M7 तद्याति
 (G1 'द्यामि; M7 'द्याति') परमं ब्रह्म. —^b) D7 T
 G1. 8. 6 पुराणम् (for अव्यक्तम्). K6. 7 Bo. 6-9 Da3.
 a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 अचलं (for अजरं). —^c)
 Ś1 K1. 2. 4 अनाहतम्; K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1.
 n4 Ds D2. 8. 5. 8 अव्याकृतम्; K7 D6 'हृतम्' (for
 'हृतम्'). —^d) Da3. a4 अनृतं; Dn1 Ds D2. 6. 8 Cn
 (Cnp as in text) अव्यक्तं (for अमृतं). Bo च
 वियोगि; Da4 M1. 5. 6 चापि योगि; Ds D6 अवि-
 योगि; D4 चावि' (for चावि'). D7 T1 G1. 8. 6 अमृ-
 तत्वं च विंदति.

14 ^a) D7 G1. 8. 6 द्वंद्वे (for द्वंद्वैर). K4. 6. 7 V1
 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2-6. 8. 9 न यत्र (by
 transp.); B8 (marg.) न नित्यं; D7 G1 यत्र नि-. B7
 बध्यते; D4. 7 T2 G1. 8. 6 Ms बध्यते (for बा').

15 ^a) K2 यः (for अन्यः). —^b) Ds [s] क्षरः
 (for स्परः). —^c) K1 चंद्रमसं (for 'मसं'). K7 D4. 9
 स्पर्शो; Da4 दृशे (for दर्शे). —^d) Ś1 K1. 2. 4 घृतं
 (for स्थितम्). — After 15, D7 T G1. 8. 6 Kumbh.
 ed. ins. :

682* विद्यामयं तं पुरुषं नित्यं ज्ञानगुणात्मकम् ।

16 ^a) K6 V1 Bo. 8 यदेतद्; Da4 तदेव; M7
 तदैतद् (for तदे'). ✽ Ca: ऋषिणा वेदेन ॥ Cn: बृह-

C. 12. 8819

B. 12. 242[1]. 16

K. 12. 247. 16

तदेतद्विषया प्रोक्तं विस्तरेणानुमीयते ।

नवजं शशिनं दृष्ट्वा वक्रं तन्तुमिवाम्बरे ॥ १६

एकादशविकारात्मा कलासंभारसंभृतः ।

भूर्तिमानिति तं विद्धि तात कर्मगुणात्मकम् ॥ १७

देवो यः संश्रितस्तस्मिन्नबिन्दुरिव पुष्करे ।

क्षेत्रज्ञं तं विजानीयान्नित्यं त्यागजितात्मकम् ॥ १८

तमो रजश्च सत्त्वं च विद्धि जीवगुणानिमान् ।

जीवमात्मगुणं विद्यादात्मानं परमात्मनः ॥ १९

सचेतनं जीवगुणं वदन्ति

स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् ।

ततः परं क्षेत्रविदो वदन्ति

प्रावर्तयद्यो भुवनानि सप्त ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

दारण्यक(1. 5. 14) दर्शना याज्ञवल्क्येन । ❀ —^b) D₁ T₁ G₁ नीयते (for नीयते). —^c) K₈ न च तं; B₁. 8 D₁ T G₁. 3. 6 M₅ नवं च (B₁. 8 तु); Da₁ नरजं (for नवजं). K₂ नवजशशिनं दृष्ट्वा (sic). —^d) K₈ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 5. 8 T₂ M₁. 5-7 वक्रतंतुम्; D₁ T₁ G₁. 3. 6 शतकतुम् (for वक्रं तन्तुम्).

17 ^a) ❀ Ca: भूतानि पञ्च षडिन्द्रियाणि इत्येकादश विकाराः । ❀ —^b) Da₁ कथा; D₁ G₁. 3. 6 M₁ काल- (for कला). K₁ संभाव- (for संभार-). K₁ संभृ- ताः; K₂ संवृतः; K₁ D₈ संवृतः; Da₁ संस्मृतः; Ds₁ संवृतः (for संभृतः). —^c) K₈ V₁ इव (for इति). — After 17, D₁ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 Kumbh. ed. Cv ins.:

683* तस्मिन्यः संस्थितो ह्यग्निर्नित्यं स्थाल्यामिवाहितः ।

आत्मानं तं विजानीहि नित्यं त्यागजितात्मकम् ।

[(L. 1) D₁ T₁ G₃. 6 तस्यां हि; G₁ तस्यां हि (for तस्मिन्यः). G₁. 2. 6 ह्यग्निं. G₃. 6 [आ]हितं; M₁. 6 [अ]पितं. — (L. 2) T₂ तु (for तं). T₂ ज्ञान- (for त्याग-).]

18 ^a) K₂ वः (for यः). Ś₁ K₁. 4 संशितस्; V₁ B₈ (marg. as in text) D₁. 5. 9 M₁ संशितस्; D₈ संस्मृतस् (for संशितस्). D₁ T₁ G₁. 3. 6 ह्यस्मिन् (for तं). Cp देवोपमः श्रितो ह्यस्मिन्. —^b) K₈ बिन्दुम् (for बिन्दुर्). —^c) B₈ (marg.) क्षेत्रज्ञस्; Da₁ क्षेत्रे ज्ञं. Dn₁ सं- (for तं). K₁ D₁. 5. 7. 9 T G₁. 3. 6 विजानीहि (for यान्). —^d) G₁ M₁. 6 नित्य- (for नित्यं). K₄. 6 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₂. 3. 5. 8 योग; T₂ G₈ M₁. 5-7 ज्ञान- (for त्याग-). K₁ D₈

-गुणात्मकं (for -जिता^a). D₈ नित्यं त्यागायतात्मकं.

19 K₁ om. (? hapl.) 19^{ab}. D₁ transp. 19^{ab} and 19^{cd}. —^b) D₁ T₁ G₁ चैव (for जीव-). K₈ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₈ D₂-9 T G₁. 3. 6 M₅ -गुणात्मकं (G₁ 'कः') (for -गुणानिमान्). —^c) Da₁ आत्मगुणे (for 'गुणं'). K₁ D₈ विद्याद् (for वि^a).

20 ^a) D₁ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 अचेतनं (for स^a). B₈. 8 (both marg.) Ca (Cap as in text) -गणं (for -गुणं). ❀ Cn: जीवगुणं जीवगुणेन चैतन्येन युक्तम् ॥ Cv: जीवगुणमचेतनम् स्वनिष्ठचैतन्यस्यापि परमाधीनत्वादचेतनमिव जीवगुणं वदन्ति । ❀ — B₉ om. (hapl.) 20^{bc}. —^b) Ś₁ K₁. 2. 4 यश्च; T₂ न (for स). K₈ Bo. 8 (marg.) Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 8 जीवयते (for चेष्ट^a). —^c) D₁ T G₁. 3. 6 अतः (for ततः). Ś₁ K₁. 2. 4 क्षेत्रविदं; D₁ 'विदा (for 'विदो). —^d) K₈ प्रावर्तयन्; V₁ Bo. 6 (marg.). 7. 8 (marg.). 9 Dn₁. n₄ D₂. 3. 7. 8 T G₁. 3. 6 M₁. 7 प्राकल्पयद् (for प्रावर्तयद्).

Colophon: G₂ missing; K₃. 5 B₁-5 Da₁. a₂ Dn₃. n₈ D₁ G₁. 5 M₂-4 absent. — Sub-parvan: Ś₁ K₁. 2. 4. 5. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₈ D₂-5. 7-9 T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 2. 4 शुक्रप्रश्नः; K₈. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₈ D₂-8. 9 शुकानुप्रश्नः; M₁. 6. 7 शुकानुप्रश्ने विद्याकर्मफलभेदः; M₅ शुकानुप्रश्ने क्षराक्षरविवेकः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₈ D₈ M₁. 6. 7 66; Dn₁ D₁ T₁ G₁. 3. 6 M₅ 68; Dn₁ Da₂ 67; Ds₁ 6 (sic); T₂ 82. — Śloka no.: Dn₁. n₄ D₈ 20.

२३४

शुक उवाच ।

क्षरात्प्रभृति यः सर्गः सगुणानीन्द्रियाणि च ।
 बुद्धैश्वर्याभिसर्गार्थं यद्भ्यानं चात्मनः शुभम् ॥ १
 भूय एव तु लोकेऽस्मिन्सद्बृत्तिं वृत्तिहेतुकीम् ।
 यथा सन्तः प्रवर्तन्ते तदिच्छाम्यनुवर्णितम् ॥ २
 वेदे वचनमुक्तं तु कुरु कर्म त्यजेति च ।
 कथमेतद्विजानीयां तच्च व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३

लोकवृत्तान्ततत्त्वज्ञः पूतोऽहं गुरुशासनात् ।

कृत्वा बुद्धिं वियुक्तात्मा त्यक्ष्याम्यात्मानमव्ययम् ॥ ४

व्यास उवाच ।

यैषा वै विहिता वृत्तिः पुरस्ताद्ब्रह्मणा स्वयम् ।
 एषा पूर्वतरैः सद्भिराचीर्णा परमर्षिभिः ॥ ५
 ब्रह्मचर्येण वै लोकाञ्जयन्ति परमर्षयः ।
 आत्मनश्च हृदि श्रेयस्त्वन्विच्छ मनसात्मनि ॥ ६

C. 12. 8829
 B. 12. 243[2]. 6
 K. 12. 248. 6

234

1 ^a) G₂ पुरा (for क्षरात्). V₁ प्रभृतयः (for 'ति यः). Ś₁ K_{1.2} यत्सर्वं (for यः सर्गः). * Cn : क्षरात् प्रधानात् । * — ^b) K₁ Dn₄ सगुणान् (for 'गानि). — ^c) K₆ Bo. 6. 7 Dn₁ D_{7.8} G₂ M_{1.5.7} बुद्धैश्वर्याति- (D₇ G₂ M_{5.7} 'दि') (for 'र्षाभिः'). K₆ Bo. 6-8 Dn_{1. n₄} D₈ D_{2.8.5.8.8} -सर्गोयं; V₁ B₉ -सर्गोयं; D₇ T G_{1-3.6} M_{1.5-7} संसर्गः (for -सर्गार्थं). Da_{3. a₄} बुद्धै- श्वर्येवि (Da₄ 'नि)सर्गार्थं. * Ca : बुद्धैश्वर्यमणिमादि । * — ^d) K₆ V₁ Bo. 6-9 Dn_{1. n₄} D₈ D_{2-5.7.8} T G_{1-3.6} M_{1.5-7} प्रधानम् (D₄ T G_{1.3.6} M_{5.7} 'नं') (for यद्भ्यानं). D₇ T₁ G_{1-3.6} चात्मना (for -नः). K₆ V₁ Bo. 6-9 Dn_{1. n₄} D₈ D₂₋₈ T G_{1-3.6} M_{1.5-7} श्रुतं (for शुभम्).

2 ^a) K₇ भूत (for भूय). — ^b) Da₄ सद्बृत्तिं (for 'त्ति). K₆ V₁ Bo. 6-9 Da_{3. a₄} Dn_{1. n₄} D₈ D_{2.8.5.8} Cp कालः; D₆ मोक्ष- (for वृत्तिः). Ś₁ K_{1.2.4.7} D₉ M₅ हेतुकीं (M₅ 'कां'); B₇ Dn₄ हेतुकं (Dn₄ 'कां') (for हेतुकीम्). D₇ T G_{1-3.6} सद्बृत्तिं हे (D₇ G₁ 'त्ति हे'; G₂ 'त्तिहे')तुकीं (G₂ 'की') क्रियां (G₂ 'या'). * Cn : कालहेतुकीं युगानुसारिणीम् । * — ^c) K₃ सर्वोतः (hypermetric) (for सन्तः). — ^d) K₃ तद्य- च्छामि; D₇ T G_{1.3.6} M_{5.7} तामि (for तदि'). K_{4.7} B_{6.8} (marg.) Dn_{1. n₄} D₈ D_{2-6.8.9} G₁ -वर्तितुं; K₆ B_{7.8} (orig.)₉ Da_{3. a₄} D₇ T G_{3.6} M_{1.5.7} -वर्णितुं; V₁ Bo -वर्तितं (for -वर्णितम्). G₂ तामिहाद्यानुवर्णय.

3 ^a) K₂ वेदैर् (for वेदे). Da_{3. a₄} तत् (for तु). — ^b) K₆ धर्म (for कर्म). — ^c) D₇ विजानीयात् (for 'या'). — ^d) D₈ तत्त्वं; D_{4-6.9} तन्मे (for तच्च). K₆

अर्हति. D₇ T G_{1-3.6} M_{1.5-7} तद्भवान्वक्तुमर्हति (G₂ 'सि').

4 ^a) K₄ -कर्ताश्च (for -वृत्तान्त-). K₆ B_{6.8} Da_{3. a₄} -तत्त्वज्ञ-; Dn₄ -तत्त्वज्ञात्; D₇ T G_{1-3.6} M_{1.5-7} -वृत्तज्ञः (for -तत्त्वज्ञः). — ^b) Ś₁ K_{1.2.4} तव (for गुरु). — ^c) K_{4.6} V₁ B₆₋₉ Dn_{1. n₄} D₈ D_{2.8.5.8} T₂ G₂ M_{1.5-7} विमुक्तात्मा; K₇ D_{4.6.7.9} T₁ G_{1.3.6} विष्णु- (D₆ 'बु')द्धात्मा; Bo स युक्तात्मा (for वियु'). — ^d) V₁ Bo. 6-9 Da_{3. a₄} Dn_{1. n₄} D₈ (before corr. as in text) D_{2.8.5.8} द्रक्ष्यामि; D₄ त्यक्ष्यामि (for त्यक्ष्या- मि). K₇ D_{4.9} अव्ययः; V₁ B₈ (orig.) D₇ T G_{1-3.6} M_{1.6.7} आत्मना; Bo. 6.7.8 (marg.)₉ Da_{3. a₄} Dn_{1. n₄} D₈ D_{2.8.5.8} अव्ययं; B₆ (marg.) आत्मनि; D₆ अव्ययं (for 'यः'). K₆ विमुक्तात्मानमव्ययं.

5 ^a) K_{4.6} Bo. 6.7.9 Da₄ Dn_{1. n₄} D₈ D_{2-6.8} यथा; V₁ M₁ येषां; Da₃ D₇ T G_{1.3.6} M₇ एषा; G₂ एका; Ca यैषा (as in text). Ś₁ K_{1.2} बुद्धिः (for वृत्तिः). — ^b) Ś₁ K₂ परस्ताद्; G₂ प्रय (for पुर). Ś₁ K_{1.2} D₇ G_{1.2} ब्रह्मणः (K₂ 'णाः'); K₄ ब्राह्मणः (for ब्रह्मणा). — ^c) M_{1.5.6} सैषा (for एषा). M_{1.6} पूर्वतरा; M₇ 'परैः (for 'तरैः). K₆ G₂ सिद्धिर् (for सद्भिर्).

6 ^a) D₈ ब्रह्मचर्ये च (for 'चर्येण). — ^c) K_{6.7} V₁ Bo. 6 (marg.)₇₋₉ Dn_{1. n₄} D₈ D_{2-6.8.9} ततः; B₆ Da_{3. a₄} तथा (for हृदि). -K₆ Bo. 6-9 Da₃ Dn_{1. n₄} D_{2.8.8} श्रेयांसि; Da₄ श्रेयाणि; D₈ श्रेयान् (for श्रेयस). — ^d) K₄ त्वन्विच्छन्; K₆ V₁ Bo. 6-9 Da_{3. a₄} Dn_{1. n₄} D_{2.8.5.7.8} T G_{1.3.6} M_{5.7} अन्विच्छन् (Bo 'व्यन्; K₇ D_{4.6.9} ह्यन्विच्छन्; D₈ चान्विच्छन्; M_{1.6} तन्विच्छन् (for त्वन्विच्छ). G₂ अस्मिञ्जन्मनि सत्त्वानः.

C. 12. 8830
B. 12. 243[2]. 7
K. 12. 248. 7

वने मूलफलाशी च तप्यन्सुविपुलं तपः ।
पुण्यायतनचारी च भूतानामविर्हिसकः ॥ ७
विधूमे सन्नमुसले वानप्रस्थप्रतिश्रये ।
काले प्राप्ते चरन्भैक्षं कल्पते ब्रह्मभूयसे ॥ ८
निःस्तुतिर्निर्नमस्कारः परित्यज्य शुभाशुभे ।
अरण्ये विचरैकाकी येन केनचिदाशितः ॥ ९
शुक उवाच ।
यदिदं वेदवचनं लोकवादे विरुध्यते ।
प्रमाणे चाप्रमाणे च विरुद्धे शास्त्रता कुतः ॥ १०

इत्येतच्छ्रोतुमिच्छामि भगवान्प्रब्रवीतु मे ।
कर्मणामविरोधेन कथमेतत्प्रवर्तते ॥ ११
भीष्म उवाच ।
इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं गन्धवत्याः सुतः सुतम् ।
ऋषिस्तत्पूजयन्वाक्यं पुत्रस्यामिततेजसः ॥ १२
गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
यथोक्तकारिणः सर्वे गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ १३
एको य आश्रमानेताननुतिष्ठेद्यथाविधि ।
अकामद्वेषसंयुक्तः स परत्र महीयते ॥ १४

7 °) G₂ तेन (for वने). — °) Ś₁ K₁ तप्यस्व;
K₂ तस्य सु-; K₄ तप्ये स्व-; K₇ D₄-8.9 तद्वा सु-;
B₈ D₇ T G₁-3.6 M₇ तप्यस्व (for तप्यन्सु-). B₇ M₇
-विमलं; D₇ T G₁-3.6 परमं (for -विपुलं). — °) D₈
अविर्हिसकः (for अवि-).

8 With 8, cf. 12. 9. 22; Manu. 6. 56. — °) Ś₁
सन्नमुसले; K₁ 2.4 सन्नमुसले; K₆ V₁ B₈-9 Da₃
मुषले; K₇ मूशले; Da₄ मुखले; D₄-8.9 मुशले
(D₈ लं) (for मुसले). — °) D₈ G₁ वानप्रस्थ-;
G₂ प्रस्थैः (for प्रस्थ-). D₈ प्रतिश्रयेत्. — °) K₇
D₄ 5.7.9 T G₁-3.6 M₁ 6 चरेद् (for चरन्). K₄ 7 V₁
B₈-8 Da₄ D₈ D₂-8.8.9 G₂ भैक्ष्यं (for भैक्षं). — °) Ś₁
K₄ G₈ M₇ (inf. lin.) कल्पसे; K₁ 2 कल्प मे;
Da₄ लक्ष्यसे; M₇ (orig.) कल्पने (for ते). Ś₁ K₁
3.4 -भूतये (for -भूयसे).

9 With 9, cf. Māṇḍūkya-Kārikā 2. 37. — °) K₂ 4
निःस्तुति (for निःस्तुतिर्). G₂ निस्त्रयं निर्नमस्कारं.
— °) K₂ 4 परित्यक्तः; M₁ त्यज (for त्यज्य). Ś₁
शुभाशुभः. K₁ परित्यक्तशुभाशुभः. — °) K₇ D₄ 9 अ-
(K₇ आ) रण्यचरणे (D₄ 9 र ए) काकी. — °) K₆
अंशितः; D₈ आश्रितः; D₈ आसितः (for आशितः).

10 °) Da₄ देव- (for वेद-). — °) T₂ लोके वादो;
G₂ लोकवाचा (for वादे). K₁ निरुध्यते. — °) K₄
B₈ Da₃ a₁ Dn₁ D₈ 1 D₂ 8.9 वा (for the first च).
B₈ Da₃ a₁ वा (for the second च). Dn₄ प्रमाणे
वा विरुध्यते; D₈ अप्रमाणे प्रमाणे वा. — °) K₄ विरुद्धे;
Dn₄ lacuna (for विरुद्धे). K₂ विरुद्धे शास्त्रतोर्थतः;
B₈-8 द्वे शास्त्रतां गतः (B₈ ते); D₇ T G₂ 8.6 द्वे
शास्त्रतः कृतं (T₂ कथं).

11 °) B₇ Da₃ एतत्ते (Da₃ तु) (for इत्येतत्).

— °) D₇ T G₁-3.6 M₆ भगवान्; M₇ तद्भवान् (for
भगवान्). K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃ a₁ Dn₁ n₄ D₈ D₂ 3.
6.8 प्रमाणं तू (K₆ V₁ B₈ 8.9 Da₃ a₁ णमु-; D₈ णे
तू) भयं कथं (Da₃ a₁ कुतः). — °) K₆ V₁ Bo. 6-9
Da₃ a₁ Dn₁ n₄ D₈ D₂ 3.6.8 मोक्षः (for एतत्). D₇
G₁ प्रवर्धते (for तंते).

12 G₈ om. the ref. — °) Da₄ D₈ गंधवत्या.
— °) Da₄ हृदि (for ऋषिस्). K₇ D₈ 1.82 (marg. as
in text) पूजयद्; M₁ 6.7 पूज्य सद् (for पूजयन्).
— °) D₈ 1 पुत्राय (for पुत्रस्य). D₈ तेजसा.

13 Before 13, Ś₁ K₁ 2.4.6.7 V₁ Bo. 6-9 Da₃
Dn₁ n₄ D₈ D₂-9 T G₃ 6 M₁ 5-7 ins. व्यास उवाच.
— °) K₆ 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃ a₁ Dn₁ n₄ D₈ D₂-8.8.9
M₆ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च (Da₄ स्). — °) K₆ V₁ Bo.
6.7.9 Da₃ a₁ Dn₁ n₄ D₈ D₂ 3.5.8 चारिणः (for
कारिणः). Dn₄ सर्व (for सर्वे). — °) Ca: परमां,
तत्त्वसाक्षात्कारलभ्याम्। एतेन कर्मणो ज्ञानेनाविरोधो दर्शितः।
या तु कर्मनिन्दैव सा उक्तविधया काम्यनिषिद्धपरतया
द्रष्टव्या। ❀

14 °) D₄ 9 [s]यम्; D₈ तथा (for च). K₄ 6
Bo. 6.7.8 (marg. as in text). 9 Da₃ a₁ Dn₁ n₄ D₈
D₂ 3.8 वाप्याश्रमान् (for य आश्रं). G₁ एकान् (for
एतान्). — °) K₄ 6 Bo. 6-9 Da₃ a₁ Dn₁ n₄ D₂ 3.8
योनुतिष्ठेद्; K₇ D₄ 9 अनुतिष्ठन्; D₈ उपतिष्ठेद्; D₇
T G₁-3.6 अधि (for अनु). D₈ यथा विधिः. — °) K₆
Bo Dn₁ n₄ D₈ D₂ 3.8 विधीयते; D₇ T₁ G₁-3.6
न हीयते (for मही).

15 15^{ab} = (var.) 12. 20. 4^{ab}. D₈ om. (hapl.)
15. — °) K₇ Dn₁ D₈ 2 चतुष्पदा; D₈ 1 D₄ 9 M₁.
6-7 ष्पादी; D₇ T₁ G₁ ष्पदे (for ष्पदी). M₁ 7 ह

चतुष्पदी हि निःश्रेणी ब्रह्मण्येषा प्रतिष्ठिता ।
 एतामाश्रित्य निःश्रेणीं ब्रह्मलोके महीयते ॥ १५
 आयुषस्तु चतुर्भां ब्रह्मचार्यनसूयकः ।
 गुरौ वा गुरुपुत्रे वा वसेद्धर्मार्थकोविदः ॥ १६
 कर्मातिरेकेण गुरोरध्येतव्यं बुभूषता ।
 दक्षिणो नापवादी स्यादाहूतो गुरुमाश्रयेत् ॥ १७
 जघन्यशायी पूर्वं स्यादुत्थायी गुरुवेश्मनि ।

यच्च शिष्येण कर्तव्यं कार्यं दासेन वा पुनः ॥ १८
 कृतमित्येव तत्सर्वं कृत्वा तिष्ठेत् पार्श्वतः ।
 किंकरः सर्वकारी च सर्वकर्मसु कोविदः ॥ १९
 शुचिर्दक्षो गुणोपेतो ब्रूयादिषुरिवात्वरः ।
 चक्षुषा गुरुमव्यग्रो निरीक्षेत् जितेन्द्रियः ॥ २०
 नाभुक्तवति चाश्लीयादपीतवति नो पिवेत् ।
 न तिष्ठति तथासीत् नासुप्ते प्रस्वपेत् च ॥ २१

C. 12. 2244
 B. 12. 242[2]. 21
 K. 12. 248. 21

(for हि). Ś1 Da3 Da. 6 T2 G2 M7 निःश्रेणी; D7 निःश्रेणिर्. Dn4 चतुष्पदादिनिःश्रेणी. —^b) Da4 D6 प्रतिष्ठिताः. —^c) K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2-4. 6. 8. 9 M1. 5. 6 आरुह्य (for आश्रित्य). K1 Da4 निःश्रेणी; Da. 6 T2 G2 निःश्रेणी; D7 निःश्रेणि.

16 ^a) Da3. a4 आयुषं (for 'षस्'). K2 D5 च (for तु). —^b) K6 Ds1. s2 (before corr.) D5. 6 अनुसूयकः (for अन'). Ś1 K1 Da4 T1 G1. 8 M1. 6 ब्रह्मचार्यं (Da4 T1 M6 'र्या') नसूयकः. —^d) B8 (marg.) चरेद् (for वसेद्).

17 K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 read 17 after 19. —^a) Ś1 K1. 2. 4 धर्मातिरेकेण (K2 'केन; K4 'के च' गुरोर; K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 कर्मातिशेषेण (B8 'देशेन' गुराव् (V1 B9 'रोर); D5 कर्माविरोधेन गुरोर; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 कर्मशेषेण तु गुरोर. —^c) Ds2 D6 T2 G1 M1. 5-7 दक्षिणे (for 'णो). K4 V1 Bo. 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6. 8 [s] नप (B8 D6 'य)-वादी; Ds1 [s] नपसादी; Ds2 T G1 नोपसादी (T 'दि-); D7 M1. 5-7 नोपवासी; G3. 6 नोपवादी (for नाप'). G2 दक्षिणेनोपसादित्वाद्. —^d) Da3. a4 आहूतो; M6 आभूतो. T G1-3. 6 M1. 5-7 आव्रजेत् (for आश्रयेत्). — After 17, M5 reads 22^a-23^b.

18 ^a) Da4 G1 जघन्यशायि. —^b) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T2 G2 M1. 5. 6 उत्थाय (for 'यी). Da4 'वेश्मनी. D6 आहूतो गुरुमाश्रयेत् (= 17^d). —^c) K1 यश्च; D6 पूर्व (for यच्च). —^d) Da4 दानेन (for दासेन).

19 ^a) Ś1 K1. 4 कृत्यम् (for कृतम्). T1 तं (for तत्). D6 पूर्व (for सर्व). D6 कृतकृत्यं च तत्सर्वं. —^b) K7 D4. 9 तिष्ठेत् (for 'त). —^c) Da4 Dn4 सर्वकारी. K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 स्यात्; D6 lacuna (for च). — After 19, K6. 7

V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 read 17.

20 G3 om. 20^a-21^b. Ds1 reads 20^a-21^b twice. —^a) K7 D4 दीक्षा (for दक्षो). —^b) Ś1 K1. 2 भूयाद् (for ब्रू'). K6. 7 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 G2 M1. 5. 6 Cp इष्टम्; Da3. a4 D4. 7. 9 T G1. 6 M7 इष्टम् (for इष्टुर). K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1. 2. 6 M1. 6. 7 Cp इवांतरा (V1 Da4 D6 'रा:); B8 इवांतरः; D4. 9 इवातुरः; M6 इवांतरं (for इवात्वरः). ❀ Ca: इष्टुरिवान्तर इति यथा ईश्वरोऽन्तर्गत एवमन्तर्मति भूत्वा ब्रूयात्, न तु बाह्यवचनं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ Cp (reading इष्टमिवांतरा; Cpp as in text): अन्तरा निकटे इष्टं प्रियं शनैर्ब्रूयात् । ❀ — Bo om. 20^a-21^b.

21 For the repetition of 21^{ab} in Ds1, cf. v. l. 20. Bo G3 om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). —^a) D4-6. 9 अभुक्तवति (for नाभु). B8 Ds2 D5. 6. 9 नाश्लीयाद् (for चाश्ली). K1 नानुकुर्वति चाश्लीयाद्; Da4 नाभुक्त्वन्ती यवाश्लीयाद् (sic). —^b) D6 अभीतमपि; D7 T G1-3. 6 M1. 6 न (G1. 2 M1. 6 ना) पीतवति (for अपीत). D7 चापिबेत्; G2 वा पि (for नो पि). —^c) Ś1 K1. 2 अतिष्ठति; K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 M7 Cv नातिष्ठति (for न तिष्ठति). Ś1 K1. 2. 4 च नासीत्; K7 D4. 5. 9 तथा तिष्ठेत्; B7 D6 तथासीत्; Da4 यथासीत्; M1. 6 तथासीनो (M6 'ने) (for 'सीत). ❀ Cv: अतिष्ठति, निद्रातः उत्थानमकुर्वन्ति सति, तथा, यथा निद्राभङ्गो न भवति तथा, आसीत् । ❀ —^d) Ds2 नास्वपे (for नासुप्ते). K7 D4. 9 M1. 6 प्रस्वपेत् च; D5. 6 'पीति च; T2 'पेदपि; G2 'पेदुरौ (for 'पेत च).

22 With 22, cf. Manu. 2. 72. For the sequence in M5, cf. v. l. 17. —^b) D6 मृदुः (for मृदु). T2 स्पृशन् (for स्पृशेत्). —^c) D7 दक्षिणां (for 'ण). Da4 दक्षिणे दक्षिणे चैव. —^d) K6 वामं (for सव्यं). K1

C. 12. 8845
B. 12. 243[2]. 22
K. 12. 246. 22

उत्तानाभ्यां च पाणिभ्यां पादावस्थ मृदु स्पृशेत् ।
दक्षिणं दक्षिणेनैव सव्यं सव्येन पीडयेत् ॥ २२
अभिवाद्य गुरुं ब्रूयादधीष्व भगवन्निति ।
इदं करिष्ये भगवन्निदं चापि कृतं मया ॥ २३
इति सर्वमनुज्ञाप्य निवेद्य गुरवे धनम् ।
कुर्यात्कृत्वा च तत्सर्वमाख्येयं गुरवे पुनः ॥ २४
यांस्तु गन्धात्रसान्वापि ब्रह्मचारी न सेवते ।
सेवेत तान्समावृत्त इति धर्मेषु निश्चयः ॥ २५

ये केचिद्विस्तरेणोक्ता नियमा ब्रह्मचारिणः ।
तान्सर्वाननुगृहीयाद्भवेच्चानुपगो गुरोः ॥ २६
स एवं गुरवे प्रीतिमुपहृत्य यथाबलम् ।
आश्रमेष्वाश्रमेष्वेवं शिष्यो वर्तेत कर्मणा ॥ २७
वेदव्रतोपवासेन चतुर्थे चायुषो गते ।
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा समावर्तेद्यथाविधि ॥ २८
धर्मलब्धैर्युतो दारैरग्नीनुत्पाद्य धर्मतः ।
द्वितीयमायुषो भागं गृहमेधिव्रती भवेत् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्विंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

सव्येप- (for 'न'). M1. 5-7 पाणिना (for पीडयेत्).

23 For the sequence in M5, cf. v. l. 17. D5 om. 23^b-24^a. —^b) K1 V1 Bo. 7. 8 D4. 9 अधीये; D4 अधिष्व; D5 अधीष्व; D5 M1 'त्य (for 'स्व'). D4 G2 भगवान्. K5 अपि (for इति). —^d) K1 D4 वा (for च). D5 transp. कृतं and मया. — After 23, K4. 6 V1 Bo. 6-9 D4. 8 Dn1. n4 D5 D2. 3. 5. 8 Kumbh. ed. ins.:

684* ब्रह्मसूदपि कर्तास्मि यज्ञवान्वक्ष्यते पुनः ।

[B5 (marg.) यदपि (for तं). K5 वक्षते; D5 वांछते. K4 यज्ञवान्कुरुमर्हसि (for the post. half).]

24 D5 om. 24^a (cf. v. l. 23). K1 D4. 9 transp. 24^{ab} and 24^{cd}. —^a) D5 repeats from सर्व up to ख्येयं (in 24^d), after इति (in 25^d). D5 इदं कर्मम् (for इति सर्वम्). K1 D4. 9 अनुज्ञाप्य (for 'ज्ञाप्य'). —^b) V1 Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 D5 D2-4. 8 (both times) निवेद्य च यथाविधि. —^c) V1 ततः (for च तत्). —^d) D5 M5. 7 ततः (for पुनः).

25 For the repetition in D5, cf. v. l. 24. —^a) K1 D4. 9 यस्तु (for यांस्तु). D5 ध्रियं गन्धात्रसं चापि. —^c) K5 D4. 9 D7 G2 सेवते (for सेवेत). V1 समावृत्य (for 'वृत्त'). —^d) D5 om. from धर्मेषु up to चारिणः (in 26^b). S1 K1. 2 सर्वेषु; D1 T1 G1. 8. 9 धर्मेषु (for धर्मेषु). T2 निश्चयं.

26 D5 om. 26^{ab} (cf. v. l. 25). —^c) K5 V1 Bo. 6-9 D4. 8 Dn1. n4 D5 D2. 3. 8 तान्सर्वानाचरेन्नित्यं. —^d) K1. 2. 4 भवेत् (for भवेच्). K1 चानापगो; Dn4 च नियमो; D5. 9 वानपगो; G1 चानु (for चानं).

D5. 7 T1 G5. 6 भवेद्भानुपगो गुरोः (D5 'रौ; G5. 6 'रु:); G2 निवेद्य चांतिके गुरुः; M1. 5-7 भवेच्चानुपगो (M5 'ज्ञो) गुरो (M5. 7 'रो:). ☞ Ca: अनपगः समीपस्थः ॥ Cp: नित्यानुवर्ती । ☞

27 ^a) D5 एवं च (for स एवं). —^b) K5. 7 B5 D4-6 उप (K5 'पा) कृत्य; Bo. 7-9 D4. 8 Dn1 D5 D2. 3. 7. 8 T G1-3. 6 M7 उपाह्व (D7 'वृ) त्य (for उप). —^c) K5 V1 B5-9 D4. 8 Dn1. n4 D5 D2. 3. 6. 8 आश्रमाद्; K1 D4. 5. 9 अगत्वा च; Bo अग्राम्येषु; D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 अग्राम्येण (for the first आश्रमेषु). K5. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 D5 D2-4. 6. 8. 9 एव (for एवं).

28 ^a) K2 T1 देव (for वेद). S1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 -योगे (S1 'जे) न; D5 -वासी च (for -वासेन). —^b) M1 चतुर्थं (for 'र्थ). D4 D5 D7 चायुषे; D2 त्वायुषो (for चा). —^c) T1 G1. 8. 6 दद्यात् (for दत्त्वा). —^d) Bo D4 समवर्तेद् (for समा).

29 = (var.) 12. 235. 1. D5. 7 om. 29. —^a) B5 कर्म (for धर्म). S1 K1 -लब्धो (for -लब्धैर्). K1 दाने (for दारैर्). — K4 om. (hapl.) from 29^b up to 12. 235. 1^c. —^b) T1 G5. 6 अग्निम् (for अग्नीन्). D5 D6 आहृत्य (for उत्पाद्य). K5 Bo. 6-9 D4. 8 Dn1. n4 D2. 3. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 यत्नतः; D5 सुव्रतः (for धर्मतः). — V1 reads from 29^c up to 12. 235. 1^d on marg. —^c) B5 चायुषो (for आ). K2 D4 द्वितीय-मानुषो भागं. —^d) K2 -मेधिव्रतो; V1 B5. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 -मेधी व्रती (G1 M1 'तो); B5 -मेधे व्रती; D4 -मेधी वृत्तो (for -मेधिव्रती). K1 Bo Dn1. n4 D5 D2-4. 8. 9 गृहमेधी भवेद्भ्रती (K1 D4. 9 'दिति); D5 'मेधी गृहे वसेत्.

२३५

व्यास उवाच ।

द्वितीयमायुषो भागं गृहमेधी गृहे वसेत् ।

धर्मलब्धैर्युतो दारैरग्नीनुत्पाद्य सुव्रतः ॥ १

गृहस्थवृत्तयश्चैव चतस्रः कविभिः स्मृताः ।

कुसूलधान्यः प्रथमः कुम्भीधान्यस्त्वनन्तरम् ॥ २

Colophon om. in K₄; K₃. 5 B₁₋₅ D₂₁. a₂ D₂₂. n₃ D₁ G₁. 5 M₁₋₄ absent. V₁ reads the colophon on marg. — *Sub-parvan*: Ś₁ K₁. 2. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 D₂₃. a₄ D₂₁. n₄ D₈ D₂₋₉ T G₁₋₃. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś₁ K₁. 2 शुक्रप्रश्नः; K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 D₂₃. a₄ D₂₁. n₄ D₈ D₂₋₉. 8. 9 शुकानुप्रश्नः; M₁. 6. 7 ब्रह्मचारिवृत्तं; M₅ शुकानुप्रश्ने ब्रह्मचर्याश्रमधर्मोपदेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₆ D₂₁ D₂₃ G₂ 68; D₂₁ D₂₃ D₇ T₁ G₁. 8. 6 M₅ 69; D₃ M₁. 6. 7 67; T₂ 83. — *Sloka no.*: D₂₁ D₈ 30; D₂₃ 29.

235

1 = (var.) 12. 234. 29. With 1^{ab}, cf. Manu. 4. 1^{cd}. K₄ om. 1^{abc} (cf. v. l. 12. 234. 29). K₇ D₄. 9 om. 1. V₁ reads 1 on marg. G₂ वेदव्यासः (for व्यास). D₇ G₁ transp. 1^{ab} and 1^{cd}. — ^a) D₆ om. भागं. K₁. 2 द्वितीयमायुषो (K₁ 'नु)षो मो (K₂ भा)गं; M₆. 7 'ये त्वा (M₇ 'येप्या)युषे भागं (M₇ 'ने). — ^b) D₅ गृही (for गृहे). D₆ भवेत्; T₁ G₁₋₃. 6 वसन् (for वसेत्). Ś₁ K₁. 2 गृहमेधिव्रतं चरेत्; D₇ 'मेधिव्रती भवेत्. — K₁ reads 1^{cd} twice. — ^c) Ś₁ K₁ (both times) G₈ लब्धैर्युतो (G₈ 'यु)तो (for लब्धैर्युतो). — ^d) D₅. 7 अग्निम्. K₆ Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 D₂₃. a₄ D₂₁. n₄ D₈ D₂. 3. 6. 8 आहृत्य (for उत्पाद्य). Ś₁ K₁ (both times). 2. 4 चार्चयेत्; D₂₁ सुव्रतः; D₇ T G₁₋₃. 6 M₁. 5-7 यत्नतः (for सुव्रतः).

2 ^a) K₇ D₄. 5. 9 चैताशः; T₂ चैताशः; M₅ शस्ता (for चैव). — ^b) Ś₁ K₁ स्मृतः (for स्मृताः). G₂ प्रशस्ताश्च विधित्सतां. — With 2^{cd}, cf. Manu. 4. 7^{ab}. — ^c) K₇ V₁ Bo. 6. 7. 9 D₂₃. a₄ D₂₁. n₄ D₂₁. s₂ (by corr. as in text) D₄₋₈. 3. 9 Cp कुसूल- (for कुसूल-). Ś₁ K₁. 2. 4 -धान्याः; G₂ -धान्यं (for -धान्यः). Ś₁ K₁. 2. 4 D₆ प्रथमाः; G₁₋₃. 6 M₇ प्रथमं (for 'मः). ☞ Cp: कुसूलः कुडलेति प्रसिद्धः । ☞ — ^d) K₄ कुम्भीरः;

अश्वस्तनोऽथ कापोतीमाश्रितो वृत्तिमाहरेत् ।

तेषां परः परो ज्यायान्धर्मतो लोकजित्तमः ॥ ३

षट्कर्मा वर्तयत्येकस्त्रिभिरन्यः प्रवर्तते ।

द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रे व्यवस्थितः ।

गृहमेधिव्रतान्यत्र महान्तीह प्रचक्षते ॥ ४

K₆ V₁ B₇ D₂₁. n₄ D₂. 3. 8 कुम्भी; D₆ कुम्भा (for कुम्भी). D₈ त्वतः परं; D₅ T₂ M₁ त्वनंतरः (for 'रम्). Ś₁ K₁. 2 कुम्भीधान्यास्त्वनंतराः; G₂ 'न्यमनंतरं. ☞ Cp: कुम्भी क्षुद्रः कलशः । ☞

3 With 3^{ab}, cf. Manu. 4. 7^{cd}. — ^a) D₆ अश्व-
तनो; G₂ 'स्थनो (for 'स्तनो). ☞ Cn: कापोतीम्
उच्छृत्तिम् । ☞ — ^b) D₇ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 आश्रितो
(for आश्रितो). K₆ V₁ B₆. 7. 9 D₂₁ D₈ D₇ T G₁₋₃. 6
Cp आहरन्; K₇ D₄₋₆. 9 M₁ आचरेत् (for आह^०).
☞ Cp: वृत्तिमाहरन्, कालमतिवाहयन् । ☞ — With
3^{cd}, cf. Manu. 4. 8^{cd}. — ^c) D₇ T G₁₋₃. 6 एषां
(for तेषां). K₆ परापरो; M₆ परं परो (for परः परो).
— ^d) D₇ धर्मको; T₁ G₁ धार्मिको (for धर्मतो).
D₂₁. n₄ D₂. 3. 8 धर्म- (for लोक-). K₆ D₂₁ D₂. 3
-वित्तमः (for -जित्तमः).

4 With 4^{abc}, cf. Manu. 4. 9. — ^a) K₇ V₁
षट्कर्मा. ☞ Cn: षट्, यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रति-
ग्रहाः ॥ Cp (also): षट्कर्माणि शिला [लोच्छ] याचित-
कृषिवाणिज्यकुसीदरूपाणि । ☞ — ^b) D₇ अन्याः; T₂
अन्यं (for अन्यः). D₆ प्रवर्तयेत् (for 'तते). ☞ Cp:
त्रिभिः उत्थानयाचितायाचितैर्वा । ☞ — K₇ reads 4^{cd}
on marg. G₁ reads 4^e twice. — ^c) K₁ एकाशः. G₁
(first time) त्रिभिरन्यो (for चतुर्थस्तु). D₂₁ D₇ T₁
G₁ (second time). 2. 3. 6 च (for तु). ☞ Ca. n:
द्वाभ्यां यागा (Cn दाना)ध्ययनाभ्याम् । ☞ ☞ Ca: चतुर्थः
कापोतीं वृत्तिमाश्रितो गृहस्थः । ☞ — ^d) K₆. 7 D₄. 5. 9
Cp ब्रह्मसत्रे (K₆ 'त्वे) (for 'सत्रे). D₄ व्यवस्थिताः.
Ś₁ K₁. 2. 4 गुरु (K₂. 4 ब्रह्म)शुश्रूषणे रतः; V₁ B₈ (marg.)
ब्रह्मसत्रे (B₈ 'ले)व्रते स्थितः. ☞ Ca: ब्रह्मसत्रं वेदजपः,
आत्मचिन्तनमित्यन्ये ॥ Cp: पाठान्तरे ब्रह्म तत्त्वज्ञानं तदेव
सत्यं तत्र स्थितः ॥ C₈: ब्रह्मसत्रे अध्यापने ॥ C₇: ब्रह्मसत्रे
ब्राह्मणैः क्रियमाणसत्रयागे । ☞ — ^e) K₆ T₁ G₁. 6 गृह-
मेधी; B₆ 'मेध-; B₃ (marg. as in text) 'मेधे (for
'मेधि). — ^f) Ś₁ K₁. 2. 4 सुमहान्ति (for महान्तीह).
Bo D₆ प्रचक्षते; G₂ प्रवर्तयेत्.

C. 12. 8856
B. 12. 244(5). 5
K. 12. 249. 5

C. 12. 8858
B. 12. 244[3]. 5
K. 12. 249. 5

नात्मार्य पाचयेदन्नं न वृथा घातयेत्पशून् ।
प्राणी वा यदि वाप्राणी संस्कारं यजुषार्हति ॥ ५
न दिवा प्रखपेज्जातु न पूर्वापररात्रयोः ।
न भुञ्जीतान्तराकाले नानृतावाह्वयेत्स्त्रियम् ॥ ६
नास्यानश्नन्वसेद्विप्रो गृहे कश्चिदपूजितः ।
तथास्यातिथयः पूज्या हव्यकव्यवहाः सदा ॥ ७
वेदविद्याव्रतस्नाताः श्रोत्रिया वेदपारगाः ।
स्वधर्मजीविनो दान्ताः क्रियावन्तस्तपस्विनः ।

5 ^a) K₂. 4 नात्मानं; K₆ Bo. 6. 7. 9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 7. 8 T G₁-3. 6 M₆. 7 ना(G₂ आ)त्मार्ये (for 'र्थ'). — ^b) Ds₁ घातयेत्. K₁ फलं (for पशून्). — ^c) * Ca: प्राणी विहितहविर्मध्ये पशूः, अप्राणी पुरोडा-
शादिः ॥ Cn: प्राणी छागादिः, अप्राणी अश्वत्थादिः ॥ Cv: प्राणी पैतृकाद्यर्थमानीतः प्राणी, अप्राणी नित्यभोजनार्थमानीतं व्रीह्यादिकम् । * — ^d) B₇ partly damaged. B₈ (marg.) संघातिर् (for संस्कारं). D₇ T₁ G₁ विदुषा; M₁. 6 यजुषो (for 'षा'). D₆ संस्कारं यजुषार्हति (sic).

6 ^a) Ś₁ K₂ प्रसुपेज् (for प्रखपेज्). — ^b) K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 -रात्रिषु (for -रात्रयोः). — ^c) K₇ D₄. 6. 9 भुञ्ज्याद् (for भुञ्जीत). * Ca: अन्तरा सायंप्रातर्भोजनद्वयमध्ये । * — ^d) T₁ नानृताम्.

7 With 7^{ab}, cf. Manu. 3. 105^{cd}; 4. 29. — ^a) K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 गृहे (for वसेद्). G₂ नानानस्वपन्विप्रो (sic). — ^b) K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 वसेत् (for गृहे). — ^c) Ds₂ अथ (for तथा). Ś₁ K₁. 2. 4 उपास्यातिथयः पूज्या; K₇ D₄-6. 9 पूज्या ह्य(D₆ 'ज्यास्व')तिथयस्त(D₄. 9 'स्व')स्य. — ^d) M₇ कव्यं (for कव्य-).

8 With 8^{ab}, cf. Manu. 4. 31. — ^a) K₇ वृत्-
स्नाताः; Dn₄ व्रतस्नात- (for 'स्नाताः'). — ^b) K₇ V₁ D₄-7. 9 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 स्वधर्मः; B₉ Da₄ सधर्म (for स्व). — ^c) Ś₁ K₁ कव्यं (for हव्यं). K₁ हव्यं (for कव्यं). K₆ V₁ B₈ वा (for च). — ^d) K₂ [अ]प्यर्ह-
नार्थं; T₂ [अ]भ्यर्हणार्थं; G₂ प्रहर्षार्थं (for [अ]प्यर्हणार्थं).

9 ^a) K₁ नावरैः; G₂ ते नरैः (for न खरैः). D₇ T₁ G₁ संप्रधा(T₁ 'खा')तस्य (for 'यातस्य'). * Cn: नखरैः नखैः, दग्धार्थं नखलोमधरस्य । * — ^b) K₁ स्वध-
र्मज्ञातकस्य; K₄ V₁ Bo. 6 (marg.) Das. a₄ Dn₁. n₄

तेषां हव्यं च कव्यं चाप्यर्हणार्थं विधीयते ॥ ८
न खरैः संप्रयातस्य स्वधर्मज्ञानकस्य च ।
अपविद्वाग्निहोत्रस्य गुरोर्वालीककारिणः ॥ ९
संविभागोऽत्र भूतानां सर्वेषामेव शिष्यते ।
तथैवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृहमेधिना ॥ १०
विधसाशी भवेन्नित्यं नित्यं चाभृतभोजनः ।
अमृतं यज्ञशेषं स्याद्भोजनं हविषा समम् ।
भृत्यशेषं तु योऽश्नाति तमाहुर्विधसाशिनम् ॥ ११

Ds D₂. 3. 8 Ca. Cpp स्वधर्म (K₄ 'धर्मा'; V₁ 'कर्म')ज्ञाप-
कस्य; K₆ (orig.). 7 D₄. 5. 9 स्वक (K₆ [sup. lin.]. 7 D₉ 'ध')मोज्जितकस्य; K₈ (before corr.) B₈ (orig.). 9 Cp स्व (Cp अ)कर्मजनितस्य; B₈ D₇ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 स्वक (B₈ [marg.] T₂ 'ध')मर्हया (G₁ 'व्या')पकस्य; D₆ स्वकर्मार्जितस्य; G₂ स्वकर्मर्हयापितस्य (for स्वधर्मज्ञान-
कस्य). K₆ Bo. 6. 7. 9 Das. a₄ Ds D₈ T G₁-3. 6 M₁. 5-7 वा (for च). * Ca: स्वधर्मज्ञापकस्य, ममैता-
वान्धर्मः कृत इति कथकस्य ॥ Cp: अकर्मजनितस्य, अकर्म-
लब्धवृत्तेः । * — ^d) K₆ वाफलः; T₂ G₂ M₇ वालीक-
(for वालीक). D₆. 7 -धारिणः (for -कारिणः).

10 With 10, cf. Manu. 4. 32. — ^b) T₁ G₁ अव-
(for एव). K₇ D₄. 5. 7. 9 शस्यते; Da₄ सिष्यते (for शि). — ^c) K₂ M₁. 6. 7 अथ वा (for तथैव). Da₄ G₂ पाच (G₂ पच)मानेभ्यः; D₆. 7 [अ]पच्यमा. * Cn. p. 8: अपचमानेभ्यः ब्रह्मचारिसंन्यासिभ्यः (Cp 'भिष्टुभ्यः'; Cs 'परिव्राजकेभ्यः') । * — ^d) K₄ मेधिनाः; Dn₄ मेधिनां.

11 With 11, cf. 3. 2. 58: B. 13. 93. 8. Ds om. 11. 11^{ab} = (var.) Manu. 3. 285^{ab}. — ^a) K₆ विध-
शासो; Da₄ 'साशि (for 'साशी'). — ^b) K₆. 7 D₄. 6 वामृत- (for चा). Dn₄ G₁. 3. 6 -भोजनं (for 'नः'). — ^c) Da₄ अनृतं (for अमृतं). Ś₁ M₇ -शेषः स्याद्; T₁ G₁. 3. 6 -शेषस्य (for -शेषं स्याद्). — ^d) T G₁. 3. 6 भोजनं हविषः स्मृतं. — ^e) G₂ मुक्त- (for मृत्य-). D₄. 9 तु (for तु). M₅ [s]श्रीयात् (for श्नाति). — ^f) K₇ विधसाशिनं. — After 11, K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 7. 8 Editions ins.:

685* विधसं भृत्यशेषं तु यज्ञशेषमथाभृतम् ।

[= (var.) Manu. 3. 285^{cd}. D₆ विधसा (for 'सं'). Das cm. (hapl.) पं तु यज्ञशे. B₈ Das. a₄ तथा (for अथ).]

खदारनिरतो दान्तो ह्यनसूयुर्जितेन्द्रियः ।
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथिसंश्रितैः ॥ १२
 वृद्धबालातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसंबन्धिवान्धवैः ।
 मातापितृभ्यां जामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ॥ १३
 दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ।
 एतान्विमुच्य संवादान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १४
 एतैर्जितैस्तु जयति सर्वाल्लोकान्न संशयः ।
 आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः ॥ १५

अतिथिस्त्विन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः ।
 जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवे तु ज्ञातयः ॥ १६
 संबन्धिवान्धवा दिक्षु पृथिव्यां मातृमातुलौ ।
 वृद्धबालातुरकुशास्त्वाकाशे प्रमविष्णवः ॥ १७
 भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वका तनुः ।
 छाया स्वा दासवर्गस्तु दुहिता कृपणं परम् ॥ १८
 तस्मादेतैरधिक्षिप्तः सहेनित्यमसंज्वरः ।
 गृहधर्मरतो विद्वान्धर्मनित्यो जितकृमः ॥ १९

C. 12. 8874
 B. 12. 244(3). 21
 K. 12. 249. 21

12 ^a) M₁ नित्यम् (for दान्तो). — ^b) K_{1.2} Da₄ ह्यनसूयुः; D₄ ह्यनुसूयूर; M₁ अनसूयुर (for ह्यन).
 K₁ D_{4.9} यतैर्द्वियः; G₃ जितैर्द्वियं (for जितेन्द्रियः).
 — 12^{cd} = Manu. 4. 179^{ab}. — ^e) K₁ -पुरोहिताचा-
 र्यैः; G₂ -पुरोहिताचार्य- (for 'चार्यैः'). — ^d) D₅
 -संभृतैः; D₇ -संभृतैः (for -संश्रितैः). Da₄ मातुलाति-
 समन्वितैः.

13 = Manu. 4. 179^c-180^b. — ^a) K₂ -बालातुरा.
 K₁ वाद्यैर् (for वैद्यैर्). T G_{1-3.6} M_{1.5-7} बालवृद्धा-
 तुरैर्वैद्यैर्. — ^b) D₅ G₁ M₁ -संबन्ध- (for -संबन्धि-).
 — ^c) D_{5.7} जामात्रा; D₆ जानीभिर्; T₁ ज्ञातीभिर्;
 G₁ जामि; G₂ जानाभिर्; M₁ (sup. lin. as in text)
 ज्ञाती (for जामी). ✽ Ca (reading यामीभिः):
 यामी कुलस्त्री ॥ Cn: जामीभिः सगोत्रस्त्रीभिः । ✽ — ^d)
 K₄ Da₁ G₂ भ्राता (for भ्रात्रा).

14 = (var.) Manu. 4. 180^c-181^b. — ^a) K₂
 दुहित्र्या; G₂ 'ता (for 'त्रा). T₁ वास; G₂ सास-
 (for दास-). — ^b) D_{5.7} न विवा (D₅ 'वा) दं तु योज-
 येत्; T G_{1-3.6} M_{1.5-7} विवादं ना (T₂ 'दान्ना) नुयोज-
 येत्. ✽ Ca (reading विवादान्): संरम्भपूर्वकवादान् । ✽
 — ^c) Dn₁ T G_{1-3.6} एतैर् (for एतान्). K₄ संवा-
 युन् (for 'दान्). ✽ Cn: संवादान् अंशाद्यर्थं कलहान् । ✽
 — ^d) K₆ Bo. 6. 7. 9 Das Dn_{1. n₄} D_{2. 8. 6. 8} M₁ विमु-
 च्यते (for प्रमु').

15 = (var.) Manu. 4. 181^c-182^b. — ^a) K_{4.7}
 V₁ B₆ (marg.). 8 Dn₁ D₈ D_{2. 3. 6. 8} T₂ G_{1. 3. 6}
 जितस; G₂ जितं (for जितैस). — ^d) K₄ D₄ प्रजा-
 पत्ये; B₇ प्राजापत्य- (for 'पत्ये). D_{2. 3} तथा (for
 पिता).

16 = (var.) Manu. 4. 182^c-183^b. — ^a) K₁
 त्विन्द्रि- (for त्विन्द्र-). K₆ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn_{1. n₄} D₈

D_{2. 3. 8} -लोकस्य (for -लोकेशो). — ^b) K₁ चर्त्विजाः.
 — In Ś₁, the portion from 16^c up to 12. 236. 19^a is
 written sec. m. — ^c) D₇ यामयो; G_{1. 3. 6} ज्ञातयो
 (for जामयो). — ^d) B₆ (marg.) लोक (for वैश्व-).
 K₁ -देवं तु; D₂ -दैवे तु; T₁ G_{1-3.6} -देवेषु; M_{1. 6. 7}
 -देवस्य (for -देवे तु). D₇ G_{2. 6} (sup. lin.) जातयः;
 G₃ जामयः (for ज्ञातयः).

17 17^{ab} = (var.) Manu. 4. 183^{cd}. — ^a) Ś₁
 समधिः; D₆ संबन्ध- (for संबन्धि-). — ^b) D₅₁ -मातुलैः
 (for -मातुलौ). G₂ पृथिव्यां मातुला मताः. — ^d) Ś₁
 K_{1.2} G₂ आकाशे; D_{1.9} स्वाकाशे; M₁ स्वाकाश-
 (for 'शे).

18 = (var.) Manu. 4. 184^c-185^b. — ^a) Ś₁
 भ्रात्रा. Ś₁ ज्येष्ठा; G₂ ज्येष्ठ- (for ज्येष्ठः). B₉ पिता;
 D₅₁ पुत्रा; G₂ पुत्रो (for पित्रा). — ^b) G₂ भ्रातृ-
 (for भार्या). K₁ T₂ G_{1.2} M₁ पुत्र- (for पुत्रः). M₆
 तथा (for स्वका). — With 18^{cd}, of. Śāṅkhāyana Ś.
 Sūtra 15. 17. 12. — ^c) K₁ छायां (for छाया). K₁
 वा; Da_{3. a₄} D_{2. 3} (before corr.). 5. 7 T₂ G_{2. 6} स्व-;
 G₂ स्वं; Ca (gloss: आत्मीयः; Cap as in text) स्वः
 (for स्वा). K₄ -वर्यस्तु; K₆ V₁ Bo. 7-9 Das Dn_{1.}
 n₄ D₈ D_{2. 3. 8} M₆ -वर्ग- (D₅₁ 'र्गा)श्च; Da₄ -वर्गस्य;
 D_{5.7} -वर्गोस्ति (for -वर्गस्तु). T₁ छायासमा दासवर्गा;
 G₁ स्वदासवर्गस्तु सदा. — ^d) K₁ कृपणा; Dn₄ M₁
 कृपणां; T₁ रोपणं (for कृपणं). Da₄ पुरां (for परम्).
 ✽ Ca: कृपणं कृपापात्रम् । ✽

19 19^{ab} = (var.) Manu. 4. 185^{cd}. — ^a) G₂
 तस्मात्तैरधि (sup. lin. 'मि)तः क्षिप्ता. — ^b) T₁ G_{1. 3. 6}
 अपज्वरः; M₆ अस (for असं). — ^c) K₆ D_{4. 9}
 -कर्म- (for -धर्म-). K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn_{1. n₄}
 D₈ D_{2. 3. 8} -परो; D₆ -रयो (for -रतो). D_{5.7}
 धीमान् (for विद्वान्). — ^d) K₁ D₉ धर्मे (for धर्म-).

C. 12. 8875
B. 12. 244(3). 22
K. 12. 249. 22

न चार्थवद्धः कर्माणि धर्मं वा कंचिदाचरेत् ।
गृहस्थवृत्तयस्तिस्त्रस्तासां निःश्रेयसं परम् ॥ २०
परस्परं तथैवाहुश्चातुराश्रम्यमेव तत् ।
ये चोक्ता नियमास्तेषां सर्वे कार्ये बुभूषता ॥ २१
कुम्भीधान्यैरुच्छशिलैः कापोतीं चास्थितैस्तथा ।
यस्मिंश्चैते वसन्त्यर्हास्तद्राष्ट्रमभिवर्धते ॥ २२

Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 शीलो;
K7 निले (for नित्यो).

20 °) K1 तदार्थः; Ks न चानु; B8 (marg. as in text) न चात्म- (for न चार्थ-). Da4 Dn4 -बद्धः; Ds -वृद्धः; T1 G1-3. 6 -बंधः; T2 M1. 6 -बंधः; M5 -बंध (for -बद्धः). Ds. 7 आत्मवद्धर्मकर्माणि. — °) Ks. 7 Br. 8 Dn1. n4 Ds2 Ds-5. 7-9 धर्मवान् (for धर्मं वा). K4. 7 V1 Das. a4 D2-4. 9 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 किंचिद्; Dn1. n4 Ds2 Ds (also). 5 कश्चिद् (for कंचिद्). — °) Ds1 गृहस्थस्य (hypermetrio) (for गृहस्थ-). G2 गृह-वृत्तिरनिवृत्तिस. — °) Da4 D2 निश्रेयसं; G2 स्वस्त्य-यनं. S1 K1. 2. 4 मतं; K7 D4. 6. 9 फलं (for परम्).

21 °) Das. a4 Dn1 Ds परं परं (for परस्परं). G2 [आ]ल्ले (for [आ]हुश्). Cn: परस्परमित्यपपाठः । परं परं श्रेयः ॥ Cs: परस्परं तथैवाहुः प्रत्येकं निःश्रेयसमाहुः । चातुराश्रम्यमेव तद्वृत्तिचतुष्टयम् । C — °) Ds चातुराश्रम्यम्; G2 हेतुराश्रम्यम्. K7 D4. 6. 9 तु; G2 ताः (for तत्). G1 चतुराश्रम्यं वै तत् (sic). — °) S1 अथोक्ता; K1. 2. 4 Dn1. n4 Ds Ds यथोक्ता; G2 यथोक्ता (for ये चोक्ता). K1 नियमस. — °) K1. 4 Dn4 सर्वकार्यः; K7 D4. 9 T2 सर्वे कार्यः; Bo. 6. 7. 9 Da1 Ds. 7 T1 G1. 3. 6 सर्व-कार्यं (for सर्वं कार्यं). Ks बुभूषतां; Bs. 7. 9 Da4 Ds1 Ds बुभूषतां (for षता).

22 °) K1 Da4 Dn1 Ds1 D2-4. 3. 9 कुम्भ- (for कुम्भी-). S1 K2. 4 -धान्या (for -धान्यैर्). Dn4 Ds उच्छ- (for उच्छ-). S1 K2. 4 -शिला; K1 G2 M1. 5-7 -सिलैः; V1 Bs-9 Da4 Dn4 Ds D2. 8 -शीलैः; G1 -सिलैः (for -शिलैः). C: उच्छशी[शि]लैः उच्छः धान्यशः आदानम्, शी[शि]लः शिलापृष्ठपतितस्यादानम् । C — °) Br Das Ds कापोती (for 'ती'). Ks. 7 Bs Das. a4 Ds. 7 वास्थितैस्; Bs Ds2 आस्थि; Dn1 D2 चास्थितास् (D2 'तिस्'); D4. 6 'ते (for 'तैस्). Ds M1 तदा (for तथा). S1 K1. 2. 4 कापोतीवृ (S1 'पोती वृ)त्तिमाश्रिताः (K1 'स्थितैः). — °) G1 चैव (for चैते). Ds. 7 G2 भवन्ति (for वसन्ति). K2 D2. 5 G2. 6 अर्थास; Da4

दश पूर्वान्दश परान्पुनाति च पितामहान् ।
गृहस्थवृत्तयस्त्वेता वर्तयेद्यो गतव्यथः ॥ २३
स चक्रचरलोकानां सदृशीं प्राप्नुयाद्भतिम् ।
यतेन्द्रियाणामथ वा गतिरेषा विधीयते ॥ २४
स्वर्गलोको गृहस्थानामुदारमनसां हितः ।
स्वर्गो विमानसंयुक्तो वेददृष्टः सुपुष्पितः ॥ २५

अर्थास; G2 आशु. — °) G2 अनु- (for अभि-). G2 Ms -वर्तते (for -वर्धते).

23 °) S1 K2 T1 दश पूर्वा; K4. 6 Br Das. a4 D2. 3. 8 पू (Ks स)र्वान्दश (by. transp.); Bo. 6. 9 Dn1. n4 Ds M1. 6 पूर्वापरान्. K7 परा (for परान्). Cv पूर्वा-परान्दश परान् (gloss: परान् अन्यूनान्). — °) T1 G2. 3. 6 पुनन्ति; G1 पुनन्ती (for पुनाति). G2 स्व- (for च). — °) S1 K2. 4 -वृत्तीर्यस्तु; K1 -वृत्तीभिस्तु; Ks Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 -वृत्तीश्चापि (for -वृत्त-यस्तु). M1 एतान् (for एता). Bs गृहस्थवृत्तीस्त्वे-ताश्च; T G1-3. 6 'वृत्तिं चा (G1 'द्धिं चा-; G2 'त्ति यो)प्येतां; Ms 'वृत्तिश्चाप्येता; M7 'वृत्तिमेतां वै. — °) S1 K1. 2. 4 वर्तयेत्; G2 याति यो वै (for वर्तयेद्यो).

24 °) T2 शक्र- (for चक्र-). K1. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 -धर-; T G1-3. 6 -चार- (for -चर-). C: चक्रधराः सदा शकटेन चक्रवता तीर्थयात्राशीला ये चरन्ति ते । गन्धर्वादयो वा ॥ Cn: चक्र-धराश्चक्रवर्तिनो मान्धात्रादयः ॥ Cp: चक्रधरो विष्णुः । चक्र-धराः सूर्यादयो गणदेवाः ॥ Cs: चक्रधरलोकानां ग्रहनक्षत्रतार-कादिलोकानाम् । C — °) K4. 7 V1 Bo. 8 Das Dn1. n4 D2-4. 6. 3. 9 T2 M1. 5-7 आमुयाद् (for प्रा°). — °) V1 Bo. 6 (marg.). 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T1 G2. 3. 6 जितेन्द्रियाणाम् (for यतेन्द्रि°). — °) Dn1 M1. 6 एषां; Ds1 एव (for एषा).

25 Dr om. (hapl.) 25. D1 reads 25 twice. — °) Ds स्वर्गो (for स्वर्ग-). K1 T2 G2. 3. 6 M1. 5. 6 -लोके; Ks G1 -लोक- (for -लोको). — G2 om. (hapl.) 25^b-26^a. Ds reads 25^b-26^b on marg. — °) Bo (marg.) -मनसो; M7 -मनसा (for -मनसां). K1 हिताः; K2 हितां; K7 D4-6. 9 स्मृतः; Bs (marg.) गतिः; T G1. 6 Ms इह; Gs इव (for हितः). — °) K1. 6 स्वर्गे (for स्वर्गो). — °) T2 देव- (for वेद-). S1 -दृष्टिषु; K1 -दृष्टिः सु-; K2 -दृष्टिः स- (for -दृष्टः सु-). K7 D4. 9 स्वयंभुवा (K7 'व-); Bs (marg. as in text) Da4 सुपुष्पितः; M1. 5 (inf. lin.). 6. 7 स (Ms. 7 सु)कल्पितः

स्वर्गलोके गृहस्थानां प्रतिष्ठा नियतात्मनाम् ।
 ब्रह्मणा विहिता श्रेणिरेषा यस्मात्प्रमुच्यते ।
 द्वितीयं क्रमशः प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ॥ २६
 अतः परं परममुदारमाश्रमं

तृतीयमाहुस्त्यजतां कलेवरम् ।
 वनौकसां गृहपतिनामनुत्तमं
 शृणुष्वैतत्क्लिष्टशरीरकारिणाम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

२३६

भीष्म उवाच ।
 प्रोक्ता गृहस्थवृत्तिस्ते विहिता या मनीषिणाम् ।
 तदनन्तरमुक्तं यत्तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ १

क्रमशस्त्ववधूयैनां तृतीयां वृत्तिमुत्तमाम् ।
 संयोगव्रतस्त्रिभानां वानप्रस्थाश्रमौकसाम् ॥ २
 श्रूयतां पार्थ भद्रं ते सर्वलोकाश्रयात्मनाम् ।

C. 12. 8886
B. 12. 249(4). 3
K. 12. 250. 3

(for सुपुष्पितः). Ds वेदसृष्टः स्वयंभुवा.

26 G₂ om. 26^a (cf. v. l. 25). Ds reads 26^{ab} on marg. — ^a) B₆ स्वर्गे (for स्वर्ग-). K₆ B₇ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 7. 8 M₁. 5-7 -लोको; G₁ -लोका- (for -लोके). — ^b) Ds₁ नियतात्मना. — ^c) K₂ Da₁ ब्राह्मणा (for ब्र'). K₇ निहिता (for वि'). K₆ B₈ (marg.) Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 योनिर्; K₇ B₇ Da₄ T₁ G₁. 3 M₆. 7 श्रेणीर् (for श्रेणिर्). Ds ब्रह्मणा विहिता रेखा. — ^d) M₇ हेषा (for एषा). T G₁-3. 6 यस्मिन् (for यस्मात्). K₆ Bo. 8 (marg. as in text) Dn₁. n₄ Ds D₂. 8 विधीयते; K₇ D₄. 5. 7. 9 प्रवर्तते; V₁ M₁. 5. 6 विमुच्यते; B₆. 9 प्रमुच्यते (for प्रमुच्यते). Ds corrupt. — ^e) K₂. 4 om. 26^f. — ^f) Ds. 7 द्वितीयो (for 'य'). — ^g) G₂ स्वर्गे (for स्वर्ग-).

27 ^b) G₁ तृतीयम्. M₁. 6 त्यजतः (for 'तां'). T₂ G₂ M₇ कलेवरं. — ^c) Ds -मतिनाम् (for -पति'). K₇ D₄. 7. 9 अनन्तरं; Ds निरन्तरं; T₁ अनुत्तमां (for 'त्तमं'). ❀ Cn: गृहपतिनाम्, हस्वत्वमार्षम् । ❀ — ^d) T G₁-3. 6 M₁. 5-7 शृणु त्वम् (for शृणुष्व). K₄. 6 B₆. 7. 9 Das तत्क्लिष्ट-; K₇ B₈ (marg.) D₄. 9 तं क्लिष्ट-; V₁ संक्लिष्ट-; B₆. 8 Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 संक्लिष्ट-; Da₄ *क्लिष्ट-; D₆. 7 तच्छिष्ट-; D₆ यत्क्लिष्ट-; T G₈. 6 M₁. 5. 6 अक्लिष्ट-; G₁ M₇ अक्लिष्ट-; G₂ अक्लेश- (for [ए]तक्लिष्ट-). K₂ Ds₂ Ds. 7 T₂ G₂ -कारणं; G₁ -कारिणं; M₇ -कारिणः (for -कारिणाम्).

Colophon. — Sub-parvan: Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 Bo. 6. 7 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-9 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म- — Adhy. name: Ś₁ K₂. 4 शुकप्रश्नः; K₁. 6. 7 V₁ B₆.

6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-9 शुकानुप्रश्नः; M₁. 5-7 शुकानुप्रश्ने गृहस्थवृत्तं (M₅ 'धर्मः'; M₇ 'वृत्तिः'). — Adhy. no. (figures, words or both): K₆ Dn₄ Ds₂ G₂. 69; Dn₁ Ds₁ D₇ T₁ G₁. 3. 6 M₅ 70; Ds M₁. 6. 7 68; T₂ 84. — Śloka no.: Dn₁ 30; Dn₄ 31; Ds 29.

236

Ś₁ is written sec. m. up to 12. 236. 19^a.

1 Da₄ व्यास (for भीष्म). — ^a) Da₄ प्रोक्तां. G₂ या (for ते). — ^b) Da₄ विहितां; M₁ गदिता; M₆ (inf. lin.) गलिता (for विहिता). K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 T G₁-3. 6 M₅-7 मनीषिभिः; M₁. 5. 6 (last two inf. lin.) 'षिणा (for 'षिणाम्). — ^c) T₁ हि (for यत्). K₆ तदनन्तरमुक्तं यत्. — After 1, T₂ Kumbh. ed. ins.:

286* व्यासेन कथितं पूर्वं पुत्राय सुमहात्मने ।

[T₂ सुताय (for पुत्राय).]

2 ^a) Ś₁ K₁. 2. 4. 7 D₄. 9 अवधूयन्ते; K₆ अवधूयैनां; Bo. 8 (orig.; marg. as in text) Ds D₂. 8 'धूयैतां; Ds. 7 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 विधीयेत (for अवधूयैनां). — ^b) K₂ D₉ उत्तमं; Ds उत्तमा (for 'माम्). Ds₁ तृतीयां वृत्तिसत्तमं; D₇ T G₁-3. 6 M₁. 5-7 तृतीया वृत्तिरु (D₇ 'मु)त्तमा. — ^c) Dn₄ संयोगे (for 'ज-). Ś₁ K₆. 7 Da₄ -वृत्तः; T₁ G₁-3. 6 -वृत्तिः; M₁ -प्रति- (for -व्रत-). ❀ Ca: संयोगाय सम्यग्योगाय यानि व्रतानि तैः स्त्रिभानाम् ॥ Cn: संयोगः सहधर्मचारिणीसंयोगस्तत्र यद्भूतं तेन स्त्रिभानाम् । ❀ — ^d) K₇ D₄ वानप्रस्थाश्रमौकसां; Da₄ 'प्रस्थवनौकसां.

3 ^a) G₂ om. from श्रूयतां up to लोकाश्र (in 3^b).

C. 12. 236
B. 12. 245(4). 3
K. 12. 236. 3

प्रेक्षापूर्वं प्रवृत्तानां पुण्यदेशनिवासिनाम् ॥ ३

व्यास उवाच ।

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं वनमेव तदाश्रयेत् ॥ ४

तृतीयमायुषो भागं वानप्रस्थाश्रमे वसेत् ।

तानेवाग्नीन्परिचरेद्यजमानो दिवौकसः ॥ ५

नियतो नियताहारः षष्ठभक्तोऽप्रमादवान् ।

तदग्निहोत्रं ता गावो यज्ञाङ्गानि च सर्वशः ॥ ६

Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 पुत्र; T2 तत्र (for पार्थ).
—^b) Ś1 K1. 2. 4 सर्वलोकाश्रमौकसां; K6 V1 Bo. 8
(marg.). 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 8. 8 Ms (inf. lin. as
in text). 7 Cpp 'लोकाश्रमात्मनां (Ms Cpp 'श्रमात्मकं;
M1 'श्रयात्मकं); Cs as in text. —^c) K1 Da4
प्रेक्ष्यापूर्वं; K6 प्रेक्षापूर्वं; M1 'पूर्वा (for 'पूर्व). K7
प्रवृत्तीनां; D5. 7 T G1-3. 6 Ms निवृत्तानां; M1 परां
वृत्तां (for प्रवृत्तानां). —^d) D6 पुण्यं (for पुण्य-).
G2 -देह-; M1. 6. 7 -लोक- (for -देश-).

4 = (var.) Manu. 6. 2. T2 om. the ref. G2
देवा (for व्यास). —^a) Ś1 K1. 2 च (for तु). K6
सदा; Da4 तदा (for यदा). —^b) Da4 om. वली.
—^c) Ś1 T1 om. च. K7 D4 [हृ]व; T2 G1. 8. 6
[अ]पि; G2 च (for [ए]व). G2 वा (for च). —^d)
K1 नवम् (for वनम्). Ś1 K2 समाश्रयेत् (for तदा').

5^a) K1 तृतीयाम्; G1 त्रितीयम्. D6 भागे (for
भागं). —^b) Ś1 K1. 2. 4 वनवासाश्रमे; Da4 G1 Ms
वानप्रस्थाश्रमो (for 'श्रमे). K1 (sup. lin. as in text)
Da4 भवेत् (for वसेत्). —^c) K1 स्थाने वाग्नीन् (for
तानेवा'). ❀ Cs: तानेव, न पुनराधानं कार्यमित्यर्थः । ❀

6^a) K1 नियतो निहताहारः. —^b) T2 M1 -भुक्तो
(for -भक्तो). K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8.
5. 8 Cs [s]प्रमत्तवान्; V1 [अं]तरांतरा; D1 [s]प्रताप-
वान् (for sप्रमाद'). G2 शदभक्ते देवमानवान् (sic).
—^c) Da3. a4 तदाग्नि- (for तदग्नि-). G2 नाभावो (for
ता गावो). —^d) K2 om. च.

7^a) K6. 7 V1 B6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6.
8. 9 Cs अफालकृ (D5. 6 'क)ष्टं; Bo अपच्यकृष्टं; B9
(marg.) अकालहृष्टं; D1 अपालकृत् (for अकृष्टं वै).
K7 व्रीहियवं (for 'यवं). —^b) Da4 निवारं. M1. 6. 7
च विसानि (for विघसानि). Dn4 नीवारं वियसानिव.

अकृष्टं वै व्रीहियवं नीवारं विघसानि च ।

हवींषि संप्रयच्छेत मखेष्वत्रापि पञ्चसु ॥ ७

वानप्रस्थाश्रमेऽप्येताश्चतस्रो वृत्तयः स्मृताः ।

सद्यःप्रक्षालकाः केचित्केचिन्मासिकसंचयाः ॥ ८

वार्षिकं संचयं केचित्केचिद्वादशवार्षिकम् ।

कुर्वन्त्यतिथिपूजार्थं यज्ञतन्त्रार्थसिद्धये ॥ ९

अभ्रावकाशा वर्षासु हेमन्ते जलसंश्रयाः ।

ग्रीष्मे च पञ्चतपसः शश्वच्च मितभोजनाः ॥ १०

—^a) G2 मघेषु (for मखेषु). B8 D7 एतेषु (for
अत्रापि). D6 मशेषत्रीणिपंचकं (sic).

8^a) Ś1 वानप्रस्थाश्रमम्; K1. 2 lacuna (for
'श्रमे). Ś1 B8 (marg.) [s]स्यैताश्च; K4. 7 D4. 6. 9 T2
M1. 6. 7 होताश्च; B8 (marg. as in text). 9 पूताश्च;
G2 [s]प्येकाश्च (for स्येताश्च). —^b) K7 स्मृतः. G2
चतस्रो वृत्तसंकृताः. — With 8^{cd}, cf. Manu. 6. 18^{ab}.
—^c) T2 G2 साद्यः- (for सद्यः-). Ms -प्रक्षालिकं; M1
'लकाः (for 'लकाः). —^d) Ś1 om. (hapl.) केचि.
D8 कचिन् (for केचिन्). Ms -संचयं.

9^a) K7 D4-7. 9 षण्माससंचयाः केचित्; M1. 7 वार्षि-
कसंचयाः के'. —^b) K2 om. from केचिद् up to मित
(in 10^d). K1 lacuna; K7 B8 (marg. as in text)
Ds2 D4. 6. 9 T2 G2 Ms. 6 -मासिकं; D5. 7 T1 G1. 8. 6
M1. 7 -मासिकाः (for -वार्षिकम्). —^c) G2 पूर्व चातिथिः
पूजार्थं. —^d) K1 -तन्त्रार्थ- (for -तन्त्रार्थ-). K6. 7 V1
Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 6-7
यज्ञ (Dn4 यक्ष; G2 प्रजा) तन्त्रार्थमेव वा (B8 Ds D5. 7
T G1-3. 6 Ms च).

10 With 10, cf. Manu. 6. 23. K2 om. up to
मित (cf. v. l. 9). —^a) Ś1 K1. 4 अत्या (Ś1 'भ्या)-
वकाशा; B8 (marg. as in text). 7. 9 Da3. a4 D2 G1. 2
M1. 6. 7 अभ्रा (B7 'त्रा-; M1. 7 'भ्या)वकाशं (D2 G2
'शे; G1 'श- (for 'काशा). Da4 सर्वासु (for
वर्षासु). ❀ Cs: अभ्रावकाशाः अगृहवर्तिनः । ❀ —^b)
Da4 मेहन्ते (metathesis for हेमन्ते). Da4 -संचयाः (for
-संश्रयाः). —^c) Ds1 ग्रीष्मे च; G2 ग्रीष्मे तु; Ms
ग्रीष्मेषु (for ग्रीष्मे च). Ś1 -तपसा; G2 -तपसाः (for
'सः). K1 ग्रीष्मे च पर्वतमसः. —^d) K1 lacuna;
K6. 7 B7. 9 Da3 D4-7. 9 चामृत-; B8 G2 चामित- (for
च मित-). Dn4 -भोजना; G8 -भोजनः.

भूमौ विपरिवर्तन्ते तिष्ठेद्वा प्रपदैरपि ।
स्थानासनैर्वर्तयन्ति सवनेष्वभिषिञ्चते ॥ ११
दन्तोलूखलिनः केचिदश्मकुट्टास्तथापरे ।
शुक्लपक्षे पिबन्त्येके यवागूं कथितां सकृत् ॥ १२
कृष्णपक्षे पिबन्त्येके भुञ्जते च यथाक्रमम् ।
मूलैरेके फलैरेके पुष्पैरेके दृढव्रताः ॥ १३
वर्तयन्ति यथान्यायं वैखानसमतं श्रिताः ।

एताश्चान्याश्च विविधा दीक्षास्तेषां मनीषिणाम् ॥ १४
चतुर्थश्चौपनिषदो धर्मः साधारणः स्मृतः ।
वानप्रस्थो गृहस्थश्च ततोऽन्यः संप्रवर्तते ॥ १५
अग्निमेव युगे तात विप्रैः सर्वार्थदर्शिभिः ।
अगस्त्यः सप्त ऋषयो मधुच्छन्दोऽधमर्षणः ॥ १६
सांस्कृतिः सुदिवा तण्डिर्यवान्नोऽथ कृतश्रमः ।
अहोवीर्यस्तथा काव्यस्ताण्ड्यो मेधातिथिर्बुधः ॥ १७

C. 12. 8900
B. 12. 245(4). 17
K. 12. 250. 17

11 With 11, cf. Manu. 6. 22. — ^b) Ca: प्रपदैः, पादाग्रावस्थानैः सूर्याभिमुखं गमनैरवस्थानैर्वा । ^c) Ks Da3. a4 Dn4 Ds1 स्थानाशनैर् (for 'सनैर्'). ^d) Ca: स्थानाशयेन आसनतयावस्थितिभिः वर्तयन्ति । ^e) Cp: स्थानैः स्थाणुसदृशैः, आसनैः वीरासनादिभिः । ^f) Ms वसनेषु (for 'सव'). Ks अग्नि- (for 'अभि-'). S1 -सेचनैः; K1. 2 Da3. a4 Ds -वेचनैः; V1 Ds. 7 -विचनैः (for -विञ्चते).

12 With 12^{ab}, cf. Manu. 6. 17^{ad}. — ^a) Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 M1. 5-7 दं (M1. 6 दां) तोलू (Ds 'लूः) खलिकाः (Ks 'लकाः; K1 Da4 Ds 'लिका); G1. 2 दंतोलू (G2 तत्तोलू) खलिनः (for दन्तोलू). Ds om. केचि. ^b) Cs: दन्तैरेव उलूखलकार्यं येषां ते दन्तोलूखलिनः, सतुषभोजिनः । ^c) S1 K1. 2 अश्मकुट्टासः; Da3. a4 'कुट्टासः; Dn4 'कुट्टीस (for 'कुट्टास). — With 12^{cd}, cf. Manu. 6. 20^{cd}. Ds reads 12^{cd} twice. — ^d) K1 शुक्लपक्षे; Ds (second time) कृष्ण; D1 सुक्त (for शुक्ल). K1 पिबन्ति; Da4 पिबति. — ^e) K1 यवागूं; Ks Dn4 यवागूं; Da4 यवागु; Dn1 'गु; G2 बह्वागु (for यवागूं). K1 Da4 Dn1 G2 कथितं; Dn4 कथकां (for कथितां). B1 शकृत् (!). Bs (marg. as in text) यवागूं केपि चासकृत्.

13 With 13^{ab}, cf. Manu. 6. 20^{ab}. — ^a) G2 भवन्ति (for पिबन्ति). Ks Bo. 6-9 Dn1 D2. 3. 5. 7. 8 अन्ये; Da3. a4 एते; Dn4 इमे (for एके). — ^b) Ks भुञ्जते. Ks V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 5-7 वा (for च). Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2-9 Ms यथागमं; Ds T G1. 3. 6 M1. 6 Cs 'गतं; G2 'सुखं; M1 'तथं (for 'क्रमम्). — With 13^{cd}, cf. Manu. 6. 21^{ab}. — ^c) G2 क्रीडैरेके (for मूलैरेके). S1 एक- (for एके). T2 पलैर् (for फलैर्). — ^d) K1 पुष्पैरेको; Da4 'रेक-; Ds laouna (for 'रेके). K4 दृढव्रता; Dn4 दृढैर्व्रताः.

14 ^a) K1 D1. 6. 9 प्रवर्तते (D1. 6 'ति) (for वर्तयन्ति). S1 K2 यथा न्यायं (for यथान्यायं). ^b) Ca: यथान्यायम्, यथागमं कृच्छ्रचान्द्रायणादिब्रतबोधकागमानतिक्रमेण । ^c) K1 Da4 D1. 6. 9 वैषा (Da4 'ख्या)-नस-; D1 वैश्वानर- (for वैखानस-). K1. 7 D1. 9 M1. 6 -मतिः; K2 T G1-3. 6 Ms -मते; Ks V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 -मति (Ks 'ति-); Ds -मिति; M1 -विधि (for -मतं). K2 T G1-3. 6 Ms स्थिताः; Ds स्मृताः (for श्रिताः). — ^d) S1 K1. 2 वै प्रोक्ता (for विविधा). Dn4 एताश्चान्या विधा दीक्षासः. — ^e) K1 D1-7. 9 महात्मनां; Gs मनीषिणः (for 'षिणाम्). Dn4 तेषां चैव मनीषिणां.

15 ^a) K1 Da4 Ds M1. 6 चोपनि (K1 'रि) षदो; K1 D1. 5. 7. 9 औप (for चौप). — ^b) Ds. 7 मतः (for स्मृतः). — ^c) Bs. 8 (marg. as in text) Ds2 वानप्रस्थाद् (Bs 'स्था) (for 'प्रस्थो). Ks V1 Bo. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 G2 वानप्रस्थाद् (Da3. a4 'स्था गृ; G2 'स्थगृ) हस्याच्च (Da4 G2 'श्च). — ^d) Da4 [s]न्ये; Ds1 [s]न्या; D4 [s]न्यं (for सन्यः).

16 ^a) V1 Bs (marg.) Ds. 7 T1 तस्मिन् (for अ'). — ^b) K2 D1 विप्रे. Ds. 7 विप्राः सर्वार्थदर्शिनः. — ^c) Ds आगस्त्यः. B1. 8 (marg.) 9 Da3. a4 सर्व- (for सप्त). S1 K1. 2. 4 चार्षेया; Bs. 7. 9 वार्ष्णेयो; Bs (marg.) M1. 6. 7 चर्षेयो; Da3. a4 वार्ष्णेया; D1. 9 वार्षेयो; Ds चर्षेयो (for ऋषयो). — ^d) K1. 4 मधुच्छन्दो; D1. 9 'वृन्दो; G2 'च्छन्दा (for 'च्छन्दो). S1 [s]वयर्षिणः; K1. 2. 4 'वर्षिणः; G2 'मर्षणाः (for 'मर्षणः).

17 ^a) D1 G1 सांस्कृतः (for 'तिः). Da4 सुदीना; D1 G2 सुदिवा (for सुदिवा). K4 Da4 तंडी; Ds. 7 तंडी; T G1. 3. 6 तस्थिर; G2 तस्मिन्; M1 दिव्ये (for तण्डिर). — ^b) K1 यथान्नोय; Ks Bo Dn1. n4 Ds तण्डिर. — ^c) K1 यथान्नोय; Ks Bo Dn1. n4 Ds तण्डिर. — ^d) K1 यथान्नोय; Ks Bo Dn1. n4 Ds तण्डिर. — ^e) K1 यथान्नोय; Ks Bo Dn1. n4 Ds तण्डिर. — ^f) K1 यथान्नोय; Ks Bo Dn1. n4 Ds तण्डिर.

C. 12. 236
B. 12. 243(A). 18
K. 12. 230. 17

शलो वाकश्च निर्वाकः शून्यपालः कृतश्रमः ।
एवंधर्मसु विद्वांसस्ततः स्वर्गमुपागमन् ॥ १८
तात प्रत्यक्षधर्माणस्तथा यायावरा गणाः ।
ऋषीणामुग्रतपसां धर्मनैपुणदर्शिनाम् ॥ १९
अवाच्यापरिमेयाश्च ब्राह्मणा वनमाश्रिताः ।

शोधः; Da3 शोधः; Da4 न्मोधः; D5 यवज्ञोताः; D7 यवज्ञोताः; T G1-3.6 M1.5-7 यवज्ञोतः (Gs 'ता') (for यवज्ञोऽथ). K1 कृतश्रमाः; K4 'कृमः'; Da3. a4 कृतः (Da4 'त-') कृशः. — °) K1 काशसः; K7 D4.6.9 तांढ्यः; B6.7.9 Da3. a4 D5.7 कान्यसः; Dn4 काव्ये; Da3 कायसः; G2 कार्यः (for काव्यसः). S1 K2 अहोवी- (S1 'हो वी') र्यश्च काश्यश्च; K4 'वीर्यस्य काश्यपश्च' (hypermetrio). — After 17^{abc}, M5 (inf. lin.) reads 18^b for the first time, repeating it in its proper place. — °) K1 तंडो; K2 तंडौ; K4 M5 (with dittography for तथा) तंड्यो; K6 त्वाद्यो; K7 D4-7.9 T1 G1-3.6 कण्वो (for ताण्ड्यो). D7 बुधाः; T1 G1.3.6 कुशः; T2 स्मृतः; G2 M7 कृशः; M1.6 वसुः (for बुधः).

18 °) S1 शिलो; K7 D4.6.9 बलो; T2 M1.5-7 चलो; G2 वहो (for शलो). K6 V1 Bo.6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.8 बलवान्कर्ण (V1 'कर्ण-'; B8 'कर्म-'; B9 'कंद') निर्वाकः (Da4 'वातः'; Ds1 D2 'वापः'); B8 (marg.) उपद्रुः कर्णनिर्वातः; D5 बालोर्कः कोशनिर्वाकः; D7 बालः काकोशनीवाकः; T1 G1.3.6 स्मृतपालश्च निर्वाकः. — M5 (inf. lin.) reads 18^b for the first time after 17^{abc}. — °) S1 K1.2.4 V1 शून्य (K4 'न्या')-वाकः; K6 शून्यापालः; K7 Da4 शून्यपालः; B6.8 (marg. as in text) पाणिः; G1 M5 (both times) शूलपालः (for शून्य). Dn1 कृताश्रमः; D6 कृतश्रमः; T G1-3.6 M1.5 (both times). 6.7 श्रु (G2 प्र) तश्रवाः (for कृतश्रमः). — °) M1.6 एतद् (for एवं). D4.6.9 एवंधर्मा (D6 'मं') स्तु; T एतद्धर्म सु; G1.9 एवं धर्म सु; G2.6 एतं धर्मसु; M5 एतद्धर्मः सु; M7 एते धर्म सु (for एवंधर्मसु). K6 Bo.6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.8 एतं ध (B6.9 एतं ध-; B7.8 एतद्ध-; Da3 श्रुतं ध-; Ds1 D2 एवं ध) कृतवन्तसु; V1 एतं सुधर्म विद्वांससु. — °) K4 त्वतः (for ततः). K7 D4.6.9 M1.5-7 अवाप्तुवन्; Da4 Dn4 Ds1 उपागमत् (for 'मन्'). D5.7 ततः स्वर्ग समाप्तुयुः; T G1-3.6 ततस्ते स्वर्गामाप्तुवन्.

19 °) K6.7 तातः; G1 ततः (for तात). S1 K1.2 धर्मेण; D5.7 T G1-3.6 कर्मणसु (for 'धर्मा'). — The portion from 19^b up to 12. 240. 16^a is lost in S1

वैखानसा वालखिल्याः सिकताश्च तथापरे ॥ २०
कर्मभिस्ते निरानन्दा धर्मनित्या जितेन्द्रियाः ।
गताः प्रत्यक्षधर्माणस्ते सर्वे वनमाश्रिताः ।
अनक्षत्रा अनाष्ट्या दृश्यन्ते ज्योतिषां गणाः ॥ २१
जरया च परिधूनो व्याधिना च प्रपीडितः ।

on missing fol. — °) K7 Da4 यायावरां; M1.6 जायावरा (for याया). G1 गुणाः (for गणाः). ☞ Cs: गृहस्थसमभिष्टुसमबानप्रस्थाश्रमयुगले विद्येते येषां ते यायावराः; यायावरनामानः प्रत्यहं याच्य यथोपलब्धवर्तिनः । ☞ — °) K6 -तपसो (for 'सां'). G1 ऋषीणामृद्धितपसां. — °) K2.4 Da3. a4 Ds D2.5-7 G1.2 -नैपुण्य- (for -नैपुण-). Da3. a4 -दर्शिनः; D5.7 -दक्षिणाः (for -दर्शिनाम्).

20 S1 missing (cf. v. l. 19). — °) K6 Bo.6.9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2.3.5.7.8 अन्ये च; V1 B8 अन्येपि; B7 Ds2 अन्ये वा (for अवाच्याः). K2 ते (for च). — °) K1 Da3 ब्रह्मणा (for ब्रा). K1 धर्मम् (for वनम्). K6 B7.9 D5.7 आश्रिताः (for आश्रिताः). K2 सर्वे वनमुपाश्रिताः. — K2.7 om. (hapl.) 20^a-21^d. — °) K6 V1 Bo.8 Da3. a4 Ds1 D4.6.9 वालखिल्याः (K6 'लाः') (for वाल). — °) K4 Bo.8 Dn1. n4 Ds D2.3.8 सैकताश्च; D5.7 सिकतेश्च (sic); T1 G1.3.6 विदिताश्च (for सिक).

21 S1 missing (cf. v. l. 19). K2.7 om. 21^{abc} (cf. v. l. 20). — °) K1 कर्मभिस् (for कर्म). Da4 तन्; D7 तैर् (for ते). D6 निरानन्द- (for 'नन्दा'). G2 कर्मभिर्जनितानन्दा. ☞ Cn: निरानन्दाः कृच्छ्रचान्द्रायणादिपरत्वात् । ☞ — °) D5.7 जितधर्मो (for धर्मनित्या). G2 (also as in text) तथा परे (for जितेन्द्रियाः). — °) M1 गणाः (for गताः). K1.4 -धर्माणसु (for -धर्मणसु). — °) D5.7 ये पूर्व (for ते सर्वे). — °) K1 अनक्षत्रसु; Bo.8 (marg. as in text) D7 स्वनक्षत्रा; B6.9 अनक्षरा (for अनक्षत्रा). K1.4.6 V1 Bo.6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.8 T G2.3.6 M1.5-7 त्वनाष्ट्या; K2 त्वनाष्ट्या; G1 स्वनष्ट्या (for अना). K7 D4.6.9 सुनक्षत्रास्तथाष्ट्या (K7 'ष्ट्या'). ☞ Cn: अनक्षत्राः नक्षत्रताराभ्योऽन्ये अपांतरतमः प्रभृतयः । अनाष्ट्या निर्भयाः । ☞ — °) Da4 गुणाः (for गणाः). M1.6.7 (inf. lin.) दृश्यन्ते ज्योतिषो गताः.

22 S1 missing (cf. v. l. 19). — °) K7 D4.6.9 मजसा; B6.9 T1 G8 जरसा; Da4 रजया; D5.7 क्षुधया (for जरया). K1.2.4 Bo D8 (also). 4-7 T G1.3.6 M1.

चतुर्थे चायुषः शेषे वानप्रस्थाश्रमं त्यजेत् ।
सद्यस्कारां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ॥ २२
आत्मयाजी सोऽऽत्तरतिरात्मक्रीडात्मसंश्रयः ।
आत्मन्यग्नीन्समारोप्य त्यक्त्वा सर्वपरिग्रहान् ॥ २३
सद्यस्क्रांश्च यजेद्यज्ञानिष्टीश्वैवेह सर्वदा ।

सदैव याजिनां यज्ञादात्मनीज्या निवर्तते ॥ २४
त्रीश्वैवाग्नीन्यजेत्सम्यगात्मन्येवात्ममोक्षणात् ।
प्राणेभ्यो यजुषा पञ्च षट् प्राश्नीयादकुत्सयन् ॥ २५
केशलोमनखान्वाप्य वानप्रस्थो मुनिस्ततः ।
आश्रमादाश्रमं सद्यः पूतो गच्छति कर्मभिः ॥ २६

G. 12. 2310
B. 12. 245(A). 27
K. 12. 250. 25

5-7 तु; K1 D9 G2 [अ]पि; V1 [अ]ति (for च).
K1.4 B8.8 (marg.).9 Ds1 D3 (by corr.).5.7 T1
परिचूना; B8 (orig.) 'क्षुण्णा; M1.6 'न्यूना; M7
'न्यूनी (for 'चूनी). —^b) K1.2.7 D4-6.9 चापि; V1
वा प्र; D7 च सु; T G1-3.6 M1.5.6 परि; M7 वा*
(for च प्र). K1.6 V1 B0.6.8.9 Ds1 D5.7 T1 M1.6
-पीडिता; (for -पीडितः). —^c) K1.2.4 T G2.8.6 M5
त्वायुषः; D8 चायुषा (for 'षः). Ds1 शेषं (for शेषे).
Da4 चतुर्थमानुषः शेषे; G1 चतुर्थेऽवायुषः शेषे. —^d)
Ds1 वानप्रस्थाश्रमे. M1 त्यजन् (for त्यजेत्). — With
22^a, cf Manu. 6. 38^{ab}. —^e) K1 सद्यस्कारां; K6
सत्यस्करां; B9 Da3 Ds2 D5 सद्यस्करां; Da4 'स्करो;
D8 सत्यस्कारां; T G1-3.6 साद्यस्कां सं; M1.5-7 सद्य-
स्कां सं (M7 च) (for 'स्कारां). K1 G1 निरूपेष्टिं;
G2 -निकृष्टेष्टिं (for निरूप्येष्टिं). ☞ Ca: सद्यस्कारामेकाह-
निर्वर्त्यमिष्टिं प्राजापत्याख्याम् । ☞ ☞ Cp: निरूप्य
त्यक्त्वा । ☞ —^f) K1.2.7 B0.6.7.8 (marg. as in
text).9 D2-7.9 Cn (described as अपपाठ) Cpp सर्वांवे-
(D5.7 'र्वे)दान्सदक्षिणान्; Ds1 सर्ववेदस्वदक्षिणां (sic);
Cv सर्वावेदां (gloss: सर्ववेदेषु विहितान्) सदक्षिणां.

23 S1 missing (cf. v. l. 19). —^a) K1.2.4 D4.6
वात्सरतिर; K6.7 V1 B6.8.9 Da3.24 D5.7.9 चात्मं;
Ds1 सात्मं; T G1-3.6 वसेत्कर्म (T2 'र्मा); M1 सोमर-
तिर (for सोऽऽत्म). ☞ Cn: आत्मयाजी जीवच्छाह-
दिकृत् । ☞ —^b) K6 B8 (marg. as in text).9
Da3.24 आत्मचार्यात्म; Dn4 Ds2 D8 (before corr.)
'क्रीडार्थः; D5.7 'क्रीडामि; D9 M5.7 'क्रीडोत्स- (for
'क्रीडात्म). K4 Da4 -संशयः; D6 -संश्रयं (for 'यः).
K1 आत्मक्रीतोत्ससंश्रयाः; T G1.3.6 रति (T2 'तिः)क्रीडा-
त्मसंश्रयः. — With 23^{ed}, cf. Manu. 6. 38^{ed}. —^c) Dn4
अग्रात्; M1 अग्निं (for अग्नीन्). K1.4.7 D4.6.9 समा-
धाय; K2 'दाय (for 'रोप्य). —^d) Dn4 त्यक्ता;
D9 त्यक्ता: (for त्यक्त्वा). B8 (marg. as in text)
सर्वान् (for सर्व). D6 -परिग्रहात्.

24 S1 missing (cf. v. l. 19). —^a) B0 सत्य-
स्क्रांश्च; B7.9 D3 T G2 साद्यं (for सद्यं). Dn1.24
त्यजेद् (for यं). K7 याजीन्; D5.7 अन्यान् (for

यज्ञान्). —^b) K1.2 इष्टा; Da4 इष्टिश्च; Ds1 D7
T1 G1 इष्टीश्च; D6 इष्टांश्च (for इष्टीश्च). K6 B6
(marg. as in text).7.9 Da3.24 T G1.3.6 M1.5 (inf.
lin. as in text).6.7 सर्वशः (for 'दा). G2 इष्टाश्वैव
सहस्रशः. —^c) V1 B9 Dn1 D2.3.8 यदैव; G3.6 M1
सदैव (for सदैव). K1 याजिनं; D6 यजिनां (for
याजिनां). K1.2.4.6.7 B9 Da4 D6.9 यज्ञान्; D4
M6 यज्ञा; T1 याज; T2 G1-3.6 M1.6.7 यज्ञ (for
यज्ञाद्). ☞ Ca: सदैव आत्मन्येवानिश्चम् । ☞ —^d) K6
आत्ममीज्या; V1 'यज्ञा; Ds1 D6 'नाज्या; Ds2 'निष्ठा;
M1.6.7 Cap नात्मनीज्या (for आत्म). B7 Dn1.24 D8
D2.3.8 प्र; M7 हि (for नि). K1.2.4 आत्मेज्या
विनिवर्तते; D7 आत्मनीत्यादि वर्तते; T G1.3.6 M5
तथैवात्मनि वर्तते; G2 तदैवात्मनि दृश्यते (also वर्तते).

25 S1 missing (cf. v. l. 19). —^a) K1.4 त्रीश्वैवा-
ग्नीन्; D6 त्रींश्च अग्नीन्; G1-3.6 तां (G2 य)श्वैवाग्नीन्
(for त्रींश्चैवा). K1.2.4.6.7 V1 B6-9 Da3.24 D5.7
T1 G1.3.6 त्यजेत्; G2 त्यजे: (for यजेत्). ☞ Cn:
आत्मनीज्यायाः स्वरूपमाह—त्रीनिति । 'हृदयं गार्हपत्यो मनोऽ-
न्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः' इति वैश्वानरविद्योक्तप्रकारेण
(Ch. Up. 5. 18. 2) । ☞ —^b) B8 (marg.) आत्म-
यज्ञ- (for 'न्येव). K7 B6 (marg.) D4.6.9 M1.6.7
[अ]विमोक्षणात्; B8 (marg.) -विमो; D5.7 [अ]मिमो
(for [आ]त्ममो). —^c) K1.4.6 V1 B0.6-9 Da3.24
Dn1.24 D2.3.8 M1.6 यजुषः; K7 D4.6.9 T2 G1 'वां
(for 'षा). —^d) K1.2 D6 प्रश्नीयाद्; D5.7 अग्नीं;
T G1.3.6 M1.5-7 चाग्नीं (for प्राग्नीं). G2 षष्ठाग्नी-
यादत्तसयन् (sic).

26 S1 missing (cf. v. l. 19). —^a) K7 Das
केशान् (for केश). V1 T G1-3.6 M1.5-7 रोम-;
Das.24 न्याप्य (for -लोम). K7 D4.6.9 कृत्वा; D6
भूत्वा; M6 वापि (for वाप्य). D7 केशलोमनखी
भूत्वा. ☞ Ca: केशलोमनखान् वानप्रस्थाश्रमे घृतान् । ☞
☞ Cp: वाप्य वापयित्वा । ☞ —^b) K7 वनप्रस्थो.
K6 B6 (marg. as in text) Da4 स्थितः; T1 G2.
3.6 तदा; G1 तथा (for ततः). K2 वानप्रस्थमुप-
स्थितः. —^c) B0 Dn1.24 D8 D2.3.8 पुण्यं (for

C. 12. 8911
B. 12. 245(A). 28
K. 12. 250. 27

अभयं सर्वभूतेभ्यो यो दत्त्वा प्रव्रजेद्विजः ।
लोकास्तेजोमयास्तस्य प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥ २७
सुशीलवृत्तो व्यपनीतकल्मषो
न चेह नामुत्र च कर्तुमीहते ।
अरोषमोहो गतसंधिविग्रहो
भवेदुदासीनवदात्मविनरः ॥ २८
यमेषु चैवात्मगतेषु न व्यथे-

त्स्वशास्त्रसूत्राहुतिमन्त्रविक्रमः ।
भवेद्यथेष्टा गतिरात्मयाजिनो
न संशयो धर्मपरे जितेन्द्रिये ॥ २९
ततः परं श्रेष्ठमतीव सद्गुणै-
रधिष्ठितं त्रीनधिवृत्तमुत्तमम् ।
चतुर्थमुक्तं परमाश्रमं शृणु
प्रकीर्त्यमानं परमं परायणम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्त्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

सद्यः). —^d) Da4 भवति; G2 यच्छति (for ग°).

27 = (var.) Manu. 6. 39. Ś1 missing (cf. v. l. 19). —^b) K1 ये दत्त्वा; K4 V1 Bo. 7 Dn1. n4 D2. 3. 8 दत्त्वा यः (by transp.); Ds दत्त्वा स; Gs यो दद्यात्. K1 प्रवणेद्; Ds. 7 व्रजते (for प्रव्रजेद्). T1 G1-3. 6 पुनः (for द्विजः). —^c) K1 तेजोमयात् (for 'मयात्'). —^d) Gs चानंतम् (for चानन्त्यम्).

28 Ś1 missing (cf. v. l. 19). —^a) D4 सुशी-
तलः; T G1-3. 6 M5 सुनीत- (for सुशील-). K6. 7
D4. 9 G1 M1 [s]प्यपनीत-; T2 ह्यप- (for व्यप-).
Dn1 किल्बिषो; G2 कल्मषं (for 'षो). —^b) D4
वेह; D1 चैव (for चेह). V1 B9 Ds. 7 T1 G1-3. 6
चामुत्र (for ना). G1 om. च. Da4 कर्ममीहते;
Ds. 7 कर्म चेहते; T1 Gs. 6 कर्म हीहते; T2 G1 M5
कर्म हीयते; M1. 6 स स हीयते; M1 सौतमृच्छति (for
कर्तुमीहते). —^c) Da3 आरोष-; D6 अशेष- (for
अरोष-). G2 मोहा (for मोहो). —^d) K2 उपासीन-
(for उदासीन-). V1 Ds2 वदात्मवा (Ds2 'व)न्; D5
वति स्मृतिं; D1 वती स्मृतिर् (for वदात्मविन्). Ds
मुनिः (for नरः).

29 Ś1 missing (cf. v. l. 19). —^a) K4 Da3.
a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 चैवानु- (for चैवात्म-). K1
रतेषु; G2 गते च (for गतेषु). Da4 Dn4 Ds व्यथे;
D1 व्यथे; G2 स्वथेत् (for व्यथेत्). —^b) K1 सु-
शास्त्र- (for स्व-). K2 मात्राहुति-; Br. 8 (marg.
as in text) M1 सुताहुति-; T2 सूत्राहुति- (for सूत्रा-
हुति-). K1. 2. 4. 6. 7 V1 D4. 6. 9 Ca मात्र- (for

-मन्त्र-). T1 G1. 3. 6 -विक्रमात् (for -विक्रमः). Ds. 7
स्वशांत (D1 'ति)मन्वाहुतिमन्त्रविक्रमः; G2 स्वशास्त्रताभू-
तितमन्त्रविक्रमैः. ✽ Ca: स्वशास्त्रं यतिशास्त्रं तदेव, अनु-
ष्ठानाद्यशक्यत्वात् सूत्रं, तत्र या आहुतिपदोपलक्षिता क्रिया
तन्मात्रविक्रमः आत्मा यस्येत्यर्थः ॥ Cn: स्वस्य संन्यासविधेः
शास्त्रम् तत्रस्थं सूत्रम्—इमं लोकमसुं च परित्यज्यात्मानमन्वि-
च्छेदित्येवंरूपम् ॥ Cv: स्वशास्त्रेषु सूत्रेषु या आहुतयः ये
मन्त्राः तेषु विक्रमः क्रमरहितः । ✽ —^c) Ds सर्वेष्वथेष्टा;
D1 भवेद्यथेष्टा (for भवेद्यथेष्टा). Da3. a4 यथेच्छा;
D6 यजेष्टा; T1 G1-3. 6 अथैषा (G2 'वि); T2 अथेष्टा
(for य°). K1 -याजिने; K6 V1 B8 (marg.). 9 Da3. a4
Ds. 7 Cpp -चेतसो; K1 B8 (marg.) D4. 6. 9 -याजिनां;
Bo. 6 (orig.) -चेतनो; B7 Ds Ds वेदिनो; Dn1. n4
D2. 8 वेदिनि (Dn4 'नी) (for -याजिनो). —^d) K1
संश्रयो; K2 संचयो; T1 संशये (for 'यो). D6 धर्म-
परो. Ds. 7 जितेन्द्रियः. ✽ Cn: यथेष्टा चिरजीविता वा,
सद्योमुक्तिर्वा क्रममुक्तिर्वा इच्छया भवतीत्यर्थः । ✽

30 Ś1 missing (cf. v. l. 19). —^a) K2. 4 Ds
T G1-3. 6 M5 अतः (for ततः). Da4 श्रेयम् (for
श्रेष्ठम्). —^b) K2 अधीष्टितं; D4 अनु°. Da4 om.
(hapl.) धितं त्रीनधि. Ds1 T2 G2 M5. 7 अति-; Ds. 7
अभि-; M1. 6 अपि (for अधि-). K4 V1 Bo. 6-9
Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 M1. 6 -वृत्तिम् (for -वृत्तम्).
Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Ds1 D2 M1. 6 उत्तमां; T2 G2.
3. 6 M5 आश्रमान् (for उत्तमम्). T1 G1 अधिष्ठितं
त्रीनधिवृत्तमत्सरात् (G1 'रान्). ✽ Ca: त्रीनाश्रमानधि,
त्रिभ्योऽप्याश्रमेभ्योऽधिकं वृत्तं यतिसमाचारः । ✽ —^c)
K1 परमाश्रु मां; G2 'मात्मकं (for 'माश्रमं). —^d)
K2 प्रकीर्तिमानं; D1 G2 'यमां.

२३७

शुक उवाच ।

वर्तमानस्तथैवात्र वानप्रस्थाश्रमे यथा ।

योक्तव्योऽऽत्मा यथा शक्त्या परं वै काङ्क्षता पदम् ॥ १

व्यास उवाच ।

प्राप्य संस्कारमेताभ्यामाश्रमाभ्यां ततः परम् ।

यत्कार्यं परमार्थार्थं तदिहैकमनाः शृणु ॥ २

कषायं पाचयित्वा तु श्रेणिस्थानेषु च त्रिषु ।

प्रव्रजेच्च परं स्थानं परिव्रज्यामनुत्तमाम् ॥ ३

तद्भवानेवमभ्यस्य वर्ततां श्रूयतां तथा ।

एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ॥ ४

एकश्चरति यः पश्यन्न जहाति न हीयते ।

अनग्निरनिकेतः स्याद्भ्राममन्नार्थमाश्रयेत् ॥ ५

C. 12. 8919
B. 12. 24[5]. 8
K. 12. 251. 5

Colophon: Ś1 missing; K3. 5 B1-5 Da1. a1 Dn1. n1 D1 G1. 5 M1-4 absent. — *Sub-parvan*: K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6. 7. 9 Da3. a1 Dn1. n1 Ds D2-3 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K2. 4 शुकप्रश्नः; K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n1 Ds D2-3. 8. 9 शुकानुप्रश्नः; M1. 6. 7 शुकानुप्रश्ने वानप्रस्थाश्रमवृत्तिकथनं; M5 शुकानुप्रश्ने वानप्रस्थधर्मः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 80; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 71; Dn4 Ds2 G2 70; D3 66; D8 65; T2 85; M1. 6. 7 69. — *Śloka no.*: Dn1 D8 31; Dn4 26.

237

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 12. 236. 19).

1 ^a) K1. 7 D9 वर्तमानासु; G2 माने (for मानस). D2 om. वात्र. — ^b) K7 D4. 6. 7. 9 तथा; D5 M1 तदा (for यथा). K2 G3 व (G3 वा) नप्रस्थाश्रमे (G3 मो) यथा; G2 वानप्रस्थाश्रमेण च. — ^c) K1. 2. 4. 7 D4. 6. 9 योज्य आत्मा; B9 Ds1 D7 G2 M1. 5. 6 योक्तव्यात्मा (for 'व्योऽऽत्मा). K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a1 Dn1. n1 Ds D2. 3. 8 T G1-3. 6 M5 Cp. 8 कथं (for यथा). K1. 2. 4 शक्ति; T1 G1-3. 6 शक्यः (for शक्त्या). — ^d) K1. 2. 4. 6 B8. 9 दमं चेत् (K6 B3. 9 वै); V1 दमे वै; Bo. 6 Da3. a1 पदं वै; B7 Dn1. n1 Ds D2. 3. 8 M5 वैद्यं वै; M7 वरं वै (for परं वै). K2 कांक्षिता; Ds1 वांछता; Ds2 कंक्षतां. K4. 6 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n1 Ds D2. 3. 8 परं (for पदम्). D6. 7 पदं कांक्षस्ततः परं; D6 परं चैकस्ततः परं.

2 G1 om. 2-3. — ^a) B6 (marg. as in text). 8 (marg.) Da3. a1 सत्कारम् (for संस्का). G2 एकाभ्याम् (for एता). ☞ Cn: संस्कारं, चित्तशुद्धिम् । ☞ — ^b) K1 om. आश्रमाभ्यां. Bo. 8 (marg. as in text)

यथाक्रमं (for ततः परम्). — ^e) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n1 Ds D2-4. 8 T1 G2. 3. 6 यत्कार्यं परमार्थं तु (B6. 9 'र्थं तत्; B8 [marg.] 'रमार्थं; T1 'र्थं च; G2. 3. 6 'र्थं त्वं). — ^d) G2. 3. 6 तम् (for तद्).

3 G1 om. 3 (cf. v. l. 2). — ^a) D3 काषायं. G2 पालयित्वा; M5 (inf. lin.) वरं (for पाच). K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3 Dn1. n1 Ds D2. 3 (also). 7. 8 [आ]शु; K7 D4. 6. 9 T G2. 3. 6 M1. 6. 7 Cv च (for तु). ☞ Cv (reading काषायाम्बरयित्वा): काषायाम्बरवन्तं कृत्वा । ☞ — ^b) K1. 2. 6 B7. 8 Da3. a1 श्रेणी-; D7 G2 श्रेणि- (for श्रेणि-). D5. 7 वर्तिषु; T1 G3. 6 [इ]ति त्रिषु; G2 संधिषु (for च त्रिषु). D6 ब्रह्मचर्यादिषु त्रिषु. ☞ Ca: श्रेणिस्थानेषु पङ्क्तिमेण स्थितेषु । ☞ — ^c) K1. 2 प्रवजा- (K2 'ज)श्च; K7 Ds2 D4. 6. 9 प्रव्रजेत (for प्रव्रजेच्च). K6 D5. 7 प्रव्रजेदपरं (D6 'रे) स्थानं. ☞ Ca (reading परस्थानं): त्रिभ्योऽधिकफलत्वाद्यत्याश्रमस्य परत्वम् । ☞ — ^d) K2 परिव्रजाम्; K4 D6. 7 'व्रज्यम्; K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Ds D2. 3. 8 Cp पारिव्राज्यम्; Dn1 परिव्राज्यम्; Dn4 पारिव्रज्यम् (for परिव्रज्याम्). K6 V1 Bo. 6-9 Dn1. n1 Ds D2-3 अनुत्तमं; Da3. a1 अनन्तरं (for अनुत्तमाम्). G2 प्रव्रज्यामनुमुत्तमां (sic).

4 ^a) G2 तद्भावात् (for तद्). K7 D4. 9 अभ्यस्य; B6. 8 (both marg.) अन्विष्य (B6 'स्य) (for अभ्यस्य). — ^b) K6 वर्तता. — ^c) = Manu. 6. 42^{ab}. — ^e) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n1 Ds D2. 3. 8 T G1. 3. 6 Cp धर्मं (for नित्यं). G2 एकमेवाचरेद्धर्मं.

5. With 5^{ab}, cf. Manu. 6. 42^{cd}. — ^a) K1 यत् (for यः). ☞ Cs: पश्यन् परमात्मानं ध्यायन् । ☞ — ^b) G1 अजहति (for न जहाति). — 5^{cd} = Manu. 6. 43^{ab}. V1 reads 5^c-7^d after 11. — ^c) T1 G1-3. 6 निरग्निः (for अन). K7 इति केतः (for अनिकेतः). K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n1 Ds D2. 3. 8 च (for स्याद्).

C. 12. 8920
B. 12. 246[3]. 6
K. 12. 251. 6

अश्वस्तनविधानः स्यान्मुनिर्भावसमन्वितः ।
लघ्वाशी नियताहारः सकृदन्ननिषेविता ॥ ६
कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
उपेक्षा सर्वभूतानामेतावद्विशुलक्षणम् ॥ ७
यस्मिन्वाचः प्रविशन्ति कूपे प्राप्ताः शिला इव ।
न वक्तारं पुनर्यान्ति स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥ ८
नैव पश्येन्न शृणुयादवाच्यं जातु कस्यचित् ।

— ^a) Da4 आचरेत् (for आश्रयेत्). K1 Dn4 ग्रामस-
त्वा (Dn4 'मात्रा' र्थमाश्रयेत्.

6 For the sequence in V1, cf. v. l. 5. — ^a)
G2 अवस्थान- (for अश्वस्तन-). K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4
Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 -विधाता; D6 निवासः; T1 G1-3. 6
M1. 5-7 -निधा (G2 'दा'नः (for -विधानः). ❀ Cs:
श्रोभवं विधानमन्नादिसंपादनं यस्य नास्ति सोऽश्वस्तनविधानः । ❀
— ^b) Da4 G1 मुनिभाव- K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9
Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-8 -समाहितः (for -सम-
न्वितः). ❀ Cs: भावसमन्वितः प्रत्यगात्मनि विहितदिन-
कृत्यः । ❀ — ^c) Dn1 लघ्वाशी; Dn4 लघ्वाशा (for
'शी). — ^d) K1. 2 B6. 8 D7 T G1-3. 6 अन्नं (for अन्न-).
D7 T1 G3. 6 निषेविते; T2 G1. 2 निषेवते; M1. 6 -निषे-
वता (M6 'ताः') (for 'विता').

7 = (var.) Manu. 6. 44. For the sequence
in V1, cf. v. l. 5. — ^a) G2 कपाले (for 'लं').
❀ Cp: कपालं भिक्षापात्रम् । ❀ — ^b) K6. 7 B8 Dn1
D3-7. 9 Cn कुचेलम्; V1 B8 (marg.) कौचेल्यम्; Dn1
(marg.) विवर्णम्; Ds1 D8 कुचेलम्; G1 कचेलम्;
M1 कुचेलम् (for कुचेलम्). K7 D8 असहायिता (for
'यता). Da4 कुलसहसायताम्. ❀ Cn: कुचेलम्
काषायवस्त्रम् । ❀

8 ^a) K2 V1 Da4 प्रविश्यन्ति; K6 Bo. 6. 7. 9 Da3
Dn1 D2. 3. 8 प्राविशन्ति; K7 D8 Da-7. 9 T G1-3. 6
M1. 5-7 प्रणश्यन् (G2 'श्य'ति; Dn4 प्रविशति (for
'शन्ति). ❀ Cv: वाचः परकृतनिन्दावाचः । ❀ — ^b) T2
कुले (for कूपे). K1. 2. 4 प्राप्तास्ति (K4 'सि) मा; V1
प्राप्तद्विपा; Bo. 6 (marg.). 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.
3. 8 त्रस्ता (Ds1 'स्था) द्विपा; B8 (orig.) अष्टा द्विपा;
B8 (marg.) मष्टा द्विपा; D6. 7 प्राप्य शिला; T1
G1-3. 6 M1. 5-7 प्रास्ताः (G2 'स्त-) शिला (for प्राप्ताः
शिला). — ^c) K1 नैव द्वारं; G2. 3. 6 नवद्वारं (for
न वक्तारं). K7 Dn4 G3. 6 पुनर्यान्ति; G2 पुरं हन्ति.

ब्राह्मणानां विशेषेण नैव ब्रूयात्कथंचन ॥ ९

यद्ब्राह्मणस्य कुशलं तदेव सततं वदेत् ।

तूष्णीमासीत् निन्दायां कुर्वन्भेषजमात्मनः ॥ १०

येन पूर्णमिवाकाशं भवत्येकेन सर्वदा ।

शून्यं येन जनाकीर्णं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ११

येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः ।

यत्रकचनशायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ १२

❀ Ca: पुनरुत्तराद्यदानेन कोपाद्यभावान्न वक्तारं यान्ति । ❀
— ^a) M1 कैवल्यश्रमे (for 'कैवल्य').

9 ^b) K1. 2 नावाच्यं; T1 G3. 6 न वाच्यं; G2 न
वाचं (for अवाच्यं). — ^c) T1 G2. 3. 6 ब्राह्मणानविशेषेण.
— ^d) B8 M1. 6 नैवं (for नैव). K1. 2. 4 B7. 9 कदा-
चन; Da4 कथं च नः. G2 नैव ज्यायान्कथंचन.

10 ^a) D4-7. 9 ब्राह्मणानां (for 'णस्य). — ^b) D6. 7
वचनं (for सततं). T1 वसेत् (for वदेत्). — ^c) D5
भिक्षायां (for निन्दायां). — ^d) Da4 पूर्व- (for कुर्वन्).
K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 M5
भेषज्यम्; B8 (marg.) विजयम् (for भेषजम्). ❀ Cs:
भेषजं ब्राह्मणनिन्दाश्रवणप्रतिक्रियां ... श्रोत्रपिधानम् । ❀

11 ^a) T G1-3. 6 M5 स्वेन (for येन). Da4 पूर्वम्
(for पूर्णम्). ❀ Cp: आकाशं शून्यस्थानम् । यद्वा,
ब्रह्मभावापन्नेन आकाशमिव व्यापकम् । ❀ — ^b) D6. 7
वदति; T2 भवन्ति. D8 एतेन (for एकेन). K2 Da4
भवेदेकेन सर्वदा. — ^c) T G1-3. 6 M1. 5-7 यस्य (for
येन). K6 जलाकीर्णं (for जना). Da3. a4 सर्वभूतेष्व-
भयदस् (= 14°). ❀ Cs: यस्य जनाकीर्णं स्थानं शून्य-
मिव निर्जनस्थानमिव भवति । ❀ — ^d) K1 G1 तदेव;
G2 तदेया (sic) (for तं देवा). K1. 4 ब्राह्मणा (for
'णं). ❀ Cn: ब्राह्मणं ब्रह्मिष्ठम् । ❀ — After 11,
V1 reads 5°-7°.

12 K7 D2. 4. 9 om. (hapl.) 12. K2 reads 12
twice. — ^a) Da3 om. केन. G2 आच्छिन्नो (for
आच्छन्नो). — ^b) K4 आश्रिता; K6 Bo. 8 आसितः;
Da4 आशिनः; D6. 7 आश्रितः; D8 आस्थितः (for
आशितः). T1 G2 M1. 5. 6 यस्य कस्यचिदाशि (M1 'सि)-
तः. — ^c) Da4 शायि; T1 वासी. T G1-3. 6 M1. 6
स्यात् (for च). — After 12, D4 reads 14 for the
first time, repeating it in its proper place.

13 K4 transp. 13 and 14. K7 reads 13 on
marg. — ^a) K1 अहीरिव K2 अग्नी; Da4 अहो;

अहेरिव गणाद्गीतः सौहित्यान्नरकादिव ।
कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ १३
न कुप्येन्न प्रहृष्येच्च मानितोऽमानितश्च यः ।
सर्वभूतेष्वभयदस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ १४
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
कालमेव प्रतीक्षेत निदेशं भूतको यथा ॥ १५
अनभ्याहतचित्तः स्यादनभ्याहतवाक्कथा ।

निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यो निरमित्रस्य किं भयम् ॥ १६
अभयं सर्वभूतेभ्यो भूतानामभयं यतः ।
तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥ १७
यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम् ।
सर्वाण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे ॥ १८
एवं सर्वमहिंसायां धर्मार्थमपिधीयते ।
अमृतः स नित्यं वसति योऽहिंसां प्रतिपद्यते ॥ १९

C. 12. 233
B. 12. 246 (5). 19
K. 12. 251. 19

G₁ यो हरीव (for अहेरिव). K₁ गुणाद्; G₂ जनाद् (for गणाद्). G₁ भीता (for भीतः). ❧ Cs: गणात् लोकसमूहात् । ❧ —^b) D_{5.7} सुहृदो; M₁ सौहित्यं (for 'त्यान्). K₇ D_{4.6.9} G₁ सन्मानान्मरणादिव. ❧ Ca: सौहित्यादत्यन्तभोजनजन्यायास्तृप्तेः । Cn: मिष्टान्न-जनिततृप्तेः ॥ Cs: सौहित्यं मैत्री, तस्याः पक्षपातो वा । ❧ —^c) B₈ (marg. as in text) D_{5.7} राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यस्.

14 K₁ D₅ om. (hapl.) 14. K₄ transp. 13 and 14. D₄ reads 14 for the first time after 12. —^a) Dn₄ कृप्येन्; T G_{1-3.6} M₇ कुप्येन् (for कु-
प्येन्). M₅ च (for प्र-). B₈ (marg.) भैषज्यं (for
प्रहृष्येच्). K_{2.4} न च कुप्ये (K₄ 'हे) प्रहृष्येन्; K₇
D₄ (both times). 6.7.9 न प्रहृष्येन्न च कुप्येन्. —^b)
Da₁ om. (hapl.) तोऽमानि. —^c) K₂ भयदस्; D₄
(both times) T₁ G_{2.3.6} अभयदं (for 'यदस्).

15 = (var.) Manu. 6. 45. —^a) K_{1.2.4} V₁
D_{4.9} G_{1-3.6} नाभिनिदेत (for 'नन्देत). K₄ om.
(hapl.) from मरणं up to नन्देत (in 15^b). —^b)
G_{1.2} नाभिनिदेत. B₇ D₆ जीवन् (for जीवितम्).
—^c) K₇ कालमेवं. B₀ प्रतीक्षेत. —^d) K₁ निवेशं;
K₄ T₂ निर्देशं; B_{0.6.8} (marg. as in text) D₈₁ T₁
G_{1-3.6} M₅₋₇ Cap (gloss: श्रुतिः) Cs (gloss: वृत्ति-
कालं) निर्वेशं; M₁ निर्वेदे; Ca. n (gloss: आज्ञां)
निदेशं (as in text). K₂ Dn₄ भूतको (for भू').

16 ^a) B₈ (marg.) D₅ अनभ्याहत- (for अनभ्या').
❧ Ca: अनभ्याहतमप्रतिघाति, न विद्यतेऽभ्याहतमस्मादिति
व्युत्पत्त्या ॥ Cn: अभ्याहतं दोषाक्रान्तम् । ❧ —^b) B₈
(marg.) D₅ Cs (gloss: अपराभूतं) अनभ्याहत- (for
अनभ्या'). K₄ (also as in text) यथा; K₆ V₁ B₀.
6-9 Da_{3.4} Dn_{1.4} D₅ D_{2.3.8} G₈ भवेत् (for तथा).
—^c) B₈ विमुक्तः (for निर्मुक्तः). —^d) D_{5.7} om. (hapl.)
16^d-17^a. —^d) T₁ G_{8.6} निरमित्रोक्तोभयः; G₂

मित्रकथोभयः.

17 With 17, cf. Manu. 6. 40. D_{5.7} om. 17^a
(cf. v. l. 16). G₂ om. 17^{ab}. —^a) K_{1.2.4.7} D_{4.6.9}
यस्य (for सर्व-). —^b) Dn₁ ततः; D_{5.7} करः (for
यतः). V₁ न भूतानां भयं यतः. —^c) K_{4.6} V₁ B_{0.6}
(marg. as in text). 7.8 (marg. as in text). 9 Da₃.
a₁ Dn_{1.4} D₅ D_{2.3.8} मोहाद्; G₂ देवाद् (for देहाद्).
—^d) Da₁ कुतश्च नः.

18 ^a) B_{0.6} (marg.) Da_{3.4} M₇ (sup. lin.) Ca
(gloss: प्रसिद्धौ) नाम; M₇ (orig.) नाक- (for
नाग-). Da_{3.4} पदा (for पदे). —^b) B₈ यामिनां
(for गामिनाम्). —^c) K_{1.2} परी (K₂ 'रे)यंते; K₄
[अ]परी; K₇ [अ]प्यधीयते; Da₄ [अ]विधीयते; D₆
विधी; G₁ [अ]पि ली; G_{2.3.6} M₇ [अ]मिधी; M_{1.6}
[अ]वही (for [अ]पिधी). —^d) K_{1.2} पदे (for पद-).
K₄ कौतरे; Da₁ कैजरे; D₃ कौतते. G₂ पदका *नि***रे.
❧ Cn: कौञ्जरे, कुं पृथिवीं शरीररूपां जरयतीति कुञ्जरः
समाधिस्थो योगी तस्य स्थाने कौञ्जरे पदे ॥ Cp: कुं सुवं
जरयतीति कुञ्जरो गजेन्द्रः । ❧

19 ^b) B₈ (marg. as in text) Da₁ Cp (Cpp as
in text) धर्मागम्; D₅ धर्माख्यम् (for 'र्थम्). B₀
अवधीयते; B₈ Da₄ D₆ T₁ G_{1-3.6} M_{1.6} अभि; D_{5.7}
अपि दृश्यते (for अपिधीयते). —^c) Hypermetric.
K₄ T G_{1.3.6} M₅ मृतः; D_{4.5.7} M_{1.6.7} अमृते (for
'तः). D₄ lacuna; M₁ न (for स). K_{1.2.4} D_{6.9}
T G_{1.3.6} M₅ भवति; K₇ भवेद् (for वसति). B_{8.8}
(marg.) Da_{3.4} अमृतः (B₈ 'ते) स वसेन्नित्यं; B₈
(orig.) 'ते वसते नित्यं; G₂ नित्यं व्रतस्थो भवति. —^b)
K₁ यो हि मां; Da_{3.4} योहिंसा (Da₄ 'सः); D_{5.7}
हिंसां न (for योऽहिंसां). K₆ V₁ B_{0.6.7.9} Da_{3.4}
Dn_{1.4} D₅ D_{2.3.8} न प्र- (for प्रति-). D₆ यो
हिंसायां प्रपद्यते.

20 ^a) K_{1.2} G₁ M₅ स स्याद्; K₆ सद्यो; T₂ तस्य;

C. 12. 8934
B. 12. 246[5]. 20
K. 12. 251. 20

अहिंसकः समः सत्यो धृतिमान्नियतेन्द्रियः ।

शरण्यः सर्वभूतानां गतिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ २०

एवं प्रज्ञानतृप्तस्य निर्मयस्य मनीषिणः ।

न मृत्युरतिगो भावः स मृत्युमधिगच्छति ॥ २१

विमुक्तं सर्वसङ्गेभ्यो मुनिमाकाशवत्स्थितम् ।

अस्वमेकचरं शान्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २२

जीवितं यस्य धर्मार्थं धर्मोऽरत्यर्थमेव च ।

M₇ च स्याद् (for सत्यो). T₁ G₂. 8. 8 अहिंसकः स्यान्म-
तिमान्. —^b) G₂ मतिमान् (for धृति). D₅. 7 विजि-
तेन्द्रियः; G₂ निजिते (for नियतेन्द्रियः). —^c) D₄
शरण्यः; D₁ 'ण्या. —^d) K₄ D₃. 8. 9 प्राप्नोति (for
आ). D₂. 9 अनुत्तमं.

21 ^a) G₂ तस्य (for एवं). V₁ विज्ञानः; D₅. 7
वाज्ञानः; G₂ प्रज्ञानु- (for 'न-). K₈ -इस्य (for
तृप्तस्य). ☞ Cn : प्रज्ञानमात्मानुभवः । ☞ —^b) K₄. 8. 7
V₁ Bo. 6-9 D₄. 8. 1 D₁. 1. 4 D₈ D₂-9 निराशिषः (for
मनीषिणः). —^c) D₄ M₅ मृत्युम्. T G₁-3. 8 M₁. 8. 7
C₈ अधिको (for अतिगो). K₈ भावं; D₇ भागः; T
G₁-3. 8 भावात् (for भावः). ☞ Ca : न मृत्युरतिगो
भावः; न मृत्युलक्षणो भावोऽतिक्रम्य तं वर्तते ॥ Cn : तस्य
अतिगो अतिक्रम्य गन्ता न भवति ॥ C₈ (reading न मृत्यु-
रधिको भावः) : भावादभिप्रायादधिको मृत्युर्न । मनीषी स्वय-
मेव मृत्युं कामयते, संसारस्थानित्यत्वात् ॥ C₇ : न मृत्युम-
तिगो, मृत्युमति देहे गच्छतीति मृत्युमतिगः, भावो यस्य
नेति योजना । ☞ —^d) D₅. 2 G₂ M₇ मृत्युरः; G₁ मुक्तिम्
(for मृत्युम्). K₂. 4. 7 V₁ D₄. 8 अवः; D₁. 1. 4 T₂
अभिः; D₅. 7 अतिः; G₁ उप- (for अधि-). D₅. 7 वर्तते
(for -गच्छति).

22 ^a) K₁ D₄. 9 विमुक्तः; D₅. 1 M₁. 8. 7 (sup. lin.
as in text) विमुक्तः (for 'क्तं). —^b) V₁ M₇ (sup.
lin. as in text) मुनिर् (for मुनिम्). M₁. 8. 7 (sup.
lin. as in text) स्थितः (for स्थितम्). G₂ मुनिमाशयः
स्थितं (submetric). ☞ Cn : आकाशवत्, निर्विषयत्वात् ॥
C₈ : केवलं सङ्गरहितम् । ☞ —^c) K₄ V₁ B₉ D₄ D₂. 8
अश्वम्; K₈. 7 D₄-7. 9 स्वस्थम्; G₁ अलम् (for अस्वम्).
K₁. 2 एव परं (for एकचरं). M₁. 8-7 दांतं (for शान्तं).
T G₂. 8 आकाशशरणे शां (T₂ दां) तं; G₂ अस्तगे शरणं
शांति. ☞ Cn : अस्वं निर्द्वयम् । अत एव एकचरं ज्ञातृज्ञेय-
शून्यज्ञानमात्रम् । ☞ —^d) D₈ देवानां (for तं देवा).

23 K₂. 4 D₅. 7 om. (hapl.) 23. G₁ M₁ om.

अहोरात्राश्च पुण्यार्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २३

निराशिषमनारम्भं निर्ममस्कारमस्तुतिम् ।

अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २४

सर्वाणि भूतानि सुखे रमन्ते

सर्वाणि दुःखस्य भृशं त्रसन्ति ।

तेषां भयोत्पादनजातखेदः

कुर्यान्न कर्माणि हि श्रद्धानः ॥ २५

(hapl.) 23-24. K₁ transp. 23 and 24. —^a) B₇
जीवितं. ☞ Cn : धर्मार्थं, धर्ममैवाख्य (Yogasūtra 4. 29) -
निर्विकल्पकसमाधिजपुण्योत्पत्त्यर्थम् । ☞ —^b) K₁ ह्यन्या-
र्थम्; K₇ D₄. 8. 9 T G₂. 8. 8 M₅. 7 ज्ञानार्थम्; B₇. 8
(marg. as in text) D₁. 1 D₃ (marg. as in text) Cn
ह्यर्थः; D₄. 8. 1 D₄ ह्यर्थ (for सत्य). ☞ Cn (read-
ing ह्यर्थः) : हरस्ति ते हरयः, तत्समीपवर्तिनः । रत्यर्थमिति
पाठे परेषां सुखार्थम् ॥ C₇ : रत्यर्थं सुखार्थं, दुःखसंभिन्नसु-
खार्थमित्यर्थः ॥ C₇ : रत्यर्थं विष्णुप्रीत्यर्थम् । ☞ —^c) T
G₂. 8. 8 M₇ अहोरात्रं (for 'रात्राश्च). ☞ Cn : पुण्यार्थं
लोकशिक्षार्थम् । ☞

24 G₁ M₁ om. 24 (cf. v. l. 23). K₁ transp. 23
and 24. —^a) K₁. 2 निरारम्भं (for अनारम्भं). —^b) G₂
आस्तिकं (for अस्तुतिम्). —^c) K₈ V₁ Bo. 6-9 D₄.
8. 1 D₁. 1. 4 D₈ D₂. 3. 8 निर्मुक्तं बन्धनैः सर्वैस्. ☞ C₈ :
अक्षीणम्, अदीनमनसम् । ☞

25 ^a) K₁ D₄. 9 सुखे; T G₁-3. 8 सुखं (for सुखे).
K₈ B₇. 9 रमन्ति; D₄. 8 रज्यन्ते (for रमन्ते). —^b) K₄ om.
(hapl.) 25^b-26^a. —^c) B₉ दुःखेस्य; D₉ दुःखे च;
G₁ M₁. 8. 7 दुःखानि (for दुःखस्य). B₈ D₁. 1. 4 D₈
D₂. 3. 8 त्रसन्ते; D₅. 7 तरन्ति (for त्रसन्ति). —^d) K₁
भयोत्पादनः; C₇ भयोत्पादन- (for 'त्पादन-). D₇ T₁ G₂
जातखेदः; G₈ C₇ जातवेदः (for 'खेदः). —^e) D₅. 1
कुर्यान्नि (for कुर्यान्न). K₇ कर्माणि; B₈ (marg. as in
text) रूपाणि. D₄. 1 D₇ हि; G₁ lacuna (for हि).
K₈ B₈. 1. 9 D₄ हि जातवेदः; D₅. 2 हि श्रद्धानाः; G₂
बहिरश्रद्धानः (for हि श्रद्धानः). D₄. 1 कुर्यात्खेदं कर्मणि
जातखेदः. ☞ C₇ : कर्माणि देहयात्राकर्माणि । ☞

26 K₄ om. 26^a (cf. v. l. 25). —^a) V₁ च (for
हि). K₇ D₉ M₁ दक्षिणा या; T G₁. 3 'णायां (for
'णायाः). —^b) K₁ सर्वान्यदानानि; T₁ G₂. 8 दानानि
सर्वाणि (by transp.); G₂ दानं हि सर्वाणि. D₅. 7 अवः;
G₂ अनु- (for अधि-). G₁ om. तिष्ठ. K₇ हि (for [हि]ह).

दानं हि भूताभयदक्षिणायाः

सर्वाणि दानान्यधितिष्ठतीह ।

तीक्ष्णां तनुं यः प्रथमं जहाति

सोऽनन्तमाप्नोत्यभयं प्रजाभ्यः ॥ २६

उत्तान आस्येन हविर्जुहोति

लोकस्य नाभिर्जगतः प्रतिष्ठा ।

तस्याङ्गमङ्गानि कृताकृतं च

वैश्वानरः सर्वमेव प्रपेदे ॥ २७

प्रादेशमात्रे हृदि निश्चितं य-

तस्मिन्प्राणानात्मयाजी जुहोति ।

तस्याग्निहोत्रं हुतमात्मसंस्थं

सर्वेषु लोकेषु सदैवतेषु ॥ २८

दैवं त्रिधातुं त्रिवृतं सुपर्णं

ये विद्युरग्न्यं परमार्थतां च ।

ते सर्वलोकेषु महीयमाना

देवाः समर्थाः सुकृतं व्रजन्ति ॥ २९

वेदांश्च वेद्यं च विधिं च कृत्स्न-

मथो निरुक्तं परमार्थतां च ।

C. 12. 8944
B. 12. 246[s]. 30
K. 12. 251. 30

— °) K₂ M₁ तीक्ष्णांतरं; D₄ तीक्ष्णं तनुं; G₁ तृष्णां तनुं (for तीक्ष्णां तनुं). G₂ प्रथमं (for 'मं').
* C_n: तीक्ष्णां तनुं, हिंसामयं धर्मम् ॥ C_v: तनुमल्पामपि तीक्ष्णां कूरवाचम् । * — °) K₄ V₁ B₈ D_{n1} n₄ D₂ 3. 6. 8 G₂ M₆ 7 सोऽनन्तम् (for सोऽनन्तम्). K₂ अयं (for [अ]भयं).

27 °) T G₂ 6 M₁ 5. 6 C_v स दत्तम्; G₁ यदत्तम्; G₂ M₇ संदत्तम् (for उत्तान). B₀ आस्येति; D₈₁ हास्येन; T₁ G₂ 3. 6 आस्येन (for आस्येन). T₂ हरिर् (for हविर्). * C_p: जुहोति, प्राणाय स्वाहा, इत्यादिना । * — °) D₇ ताभिर् (for नाभिर्). K₁ जगति (for 'तः'). D₂ प्रतिष्ठां; G₂ 'ष्टा'; M₇ 'ष्ठिता' (for 'ष्टा').
— °) K₆ तस्यायमंगानि; K₇ D₄ 9 तस्यांगसंगानि; D₅ 7 'यज्ञानि'; G₂ तद्यागमंहासि (sic) (for तस्याङ्गमङ्गानि). K₁ कृतं कृतं च; D₅ 7 हुताहुतानि (for कृताकृतं च). K₇ D₄ 6. 9 वै (for च). * C_n: कृताकृतम्, वैकल्पिकम्, न तु समुचितम् । * — °) D₈₁ D₈ (before corr. as in text) विश्वानरः (for वैश्वानरः). K₁ D₉ इव; V₁ B₀ 8 D_{n1} n₄ D₈ D₂ 3. 8 इदं (for एव). K₂ प्रपेदे; D₅ 7 प्रवेद (for प्रपेदे).

28 D₈ 44 om. 28^{ab}. — °) K₁ 2. 4 V₁ B₆ 9 निश्चितं; K₇ D₄ 9 मिश्रितं; B₀ 7. 8 D_{n1} n₄ D₈ D₂ 3. 8 Ca निःसृतं; D₅ धिष्ठितं; D₆ संश्रिते (for निश्चितं). D₇ आदेहमात्रं हृदि धिष्ठितं यत्; T G₁ 3. 6 M₁ 5-7 प्रादेशमात्रेण हृदि स्थि (M₁ 6 श्रि) तं यत्. * C_s: अङ्गुष्ठतर्जन्योः प्रसृतयोरन्तरं प्रादेशः । * — °) G₁ स्थितं (for तस्मिन्). — °) K₁ 2 आज्यसंस्थं (for आत्म). — °) K₆ B₀ 6. 7. 9 D₈ 44 D₈ G₂ M₁ 6. 7 सदैवकेषु; D_{n1} n₄ D₂ 4. 8 सदैवके (D₄ 'ते')षु (for सदैवतेषु).

29 °) K₂ B₉ D₄ 7. 9 T₁ G₂ 3 M₁ 5-7 देवं; D₈

देवं (for दैवं). K₁ 7 D₄ 6. 9 Ca वि (D₆ त्रि)धात्रं; K₂ V₁ B₇ 9 D₄ D₃ (before corr.) विधातुं; C_{ap} C_n C_{pp} C_s (gloss: सत्त्वादिगुणत्रयात्मकम्) C_v त्रिधातुं (as in text). K₁ D_{n4} विवृतं; K₆ त्रिवृतं; B₆ 7. 8 (marg. as in text). 9 D₈ 44 G₁ 2 C_p (C_{pp} as in text) त्रिविधं (for त्रिवृतं). K₂ स्वर्णां; K₆ B₀ 6. 7. 8 (marg.). 9 D₈ 44 D₈ D₅ 7 T₁ G₂ 6 C_{ap} (also) सुवर्णं; D₃ (marg. as in text) सुदेवं (for सुपर्ण). * Ca (reading विधात्रं): विदधातीति विधात्रं, सर्वधातुभ्यः इणि रूपम्, (Pāṇ. 3. 2. 181; Upādi 608) । त्रिधातुमिति पाठे त्रिविधा धातवो वातपित्तश्लेष्माणो धारका यस्य । पक्षे साकारशुद्धत्रिविधध्यानान्येव धातवोऽभिव्यञ्जका यस्य ॥ C_p: त्रिधातुमिति पाठे तेजोवत् त्रिकारणम् । सुवर्णमिति पाठे अन्याभास्यत्वे सति भासमानम् ॥ C_v: सुपर्णं सम्यक्पूर्णं, दैवं नारायणम् । * — °) K₁ यो (for ये). K₂ विद्युरग्नं; K₄ D₆ 'रग्निः'; V₁ B₇ 8 D_{n1} n₄ D₈ D₂ 3. 8 G₁ M₁ 6. 7 विद्युरग्न्यां (D₈₁ 'दृश्यां'; G₁ 'दृश्यं'); D₄ D₅ 7 'रग्निः'; T₁ 'रग्न्यं'; G₂ 'रेकं' (for 'रग्न्यं'). K₇ परमार्थता; B₇ D_{n1} n₄ D₈ D₂ 3 'स्मृतां' (for 'र्थतां'). — °) K₁ T₁ G₂ 3. 6 सर्वेषु (for ते सर्वे). D_{n4} महीयमाना; G₂ महीयमानो (for महीयमाना). — D₈ 44 read 29^d twice. — °) K₆ V₁ B₀ 6-9 D₈ (first time) D₂ 3. 8 समर्थाः; D_{n1} समं वै; D_{n4} समन्याः; T₁ G₂ समस्ता (for समर्थाः). K₁ स्वकृतं; V₁ D₈ D₅ T G₁ 3. 6 M₁ 5-7 असृतं; D₈ 44 (both second time) सुहुतं; D₄ 6. 9 अकृतं; D₇ असृतान् (for सुकृतं). K₆ B₆ M₇ वहति; V₁ B₀ 7-9 D₈ (first time) D_{n1} D₈ C_n (C_{pp} as in text) वदति; D₈ भवति; D₅ 7 सृजति; T₁ G₁ 3. 6 M₅ भजति; T₂ G₂ भजते; M₁ 6 वहते (for व्रजन्ति). D₄ (first time) स वा देवपत्न्या सुकृतं वदति. * C_n: व्रजन्तीति पाठे सुकृतं ब्रह्मानन्दम् — 'यद्वै तत्सुकृतं रसो वै सः' इति

C. 12. 8844
B. 12. 246(5). 30
K. 12. 251. 30

सर्वं शरीरात्मनि यः प्रवेद
तस्मै स देवाः स्पृहयन्ति नित्यम् ॥ ३०
भूमावसक्तं दिवि चाप्रमेयं
हिरण्यं योऽण्डजमण्डमध्ये ।
पतत्रिणं पक्षिणमन्तरिक्षे
यो वेद भोग्यात्मनि दीप्तरश्मिः ॥ ३१
आवर्तमानमजरं विवर्तनं

श्रुतेः (Tait. Up. 2. 7. 1) । ❀

30 °) K₁ D₈₁ C₈ (gloss: कर्मप्रकाशकमन्त्रान्) देवांश्च;
B₈ (marg.) विद्यांश्च; D₇ T₂ G₂ वेदाश्च (for वेदांश्च).
K₄ V₁ D₈₈ D₈₁. n₄ D₈ D₂. 8 तु (for the second
च). D₈ तु (for the third च). — °) K₁. 2. 4 अहो;
K₇ D₈₄ D₄. 6. 9 अथो; D₇ T₁ G₂. 6 मिथो; G₁ अधो;
G₂ विधि (for अथो). B₈ (marg. as in text) परमा-
त्मतां (for 'यतां'). ❀ C_n: निरुक्तं शब्दैकगम्यम् ॥ C₈:
शब्दवचनपूर्वकमर्थवादवाक्यम् । ❀ — °) D₈₁ सर्वे (for
सर्व). G₁ या (for यः). K₁. 2. 4 तु वेद; D₈₄ प्रवे-
दस्; D₈ T₁ G₁-3. 6 C₈ प्रपेदे; M₅ च वेद (for प्रवेद).
❀ C_v: शरीरात्मनि शरीरान्तर्यामिणि नारायणे । ❀ — °)
K₈ B₈. 6-9 D₈₈. a₄ D₈₁. n₄ D₂. 3. 8 तस्यैव; K₇ D₄.
6. 9 तस्यै च; D₈ T₁ G₁. 3. 6 M₁. 5-7 तस्य स; G₂
तस्यास्य (for तस्यै स). K₂ देव; D₈₄ चैव; G₂ देहे
(for देवाः).

31 °) K₁ om. from वसक्तं up to यो (in 31^d).
D₇ भूमावसक्तिं (for 'सक्तं'). K₈ D₄ G₂ वा (for च).
❀ C_p: भूमौ शरीराधोभागे, दिवि ब्रह्मरन्ध्रे असक्तम्, हृद-
याकाशगतत्वात् । ❀ — °) K₂ योजजम्; K₈ (marg.). 7
B₈ D₄. 9 चंचलम्; B₈ (marg. as in text) M₈ सौण्ड-
जम्; D₈₄ षो; D₅. 7 प्रोहितम्; T₁ G₁-3. 6 M₅ चाण्ड-
जम्; M₁ सौण्डजम्; M₇ साण्डजम् (for योऽण्डजम्).
B₇ तु मध्ये (for अण्डमध्ये). ❀ C₈: अण्डमध्ये
परमाकाशे, अण्डजं हिरण्यगर्भं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तम् । ❀
— °) K₂. 7 B₈. 8 D₈₈. a₄ D₄. 6. 9 प्रदक्षिणं; G₈ पत-
त्रिणां (for 'त्रिणं'). K₂ पक्षिणम्; G₁ पत्रिणम् (for पक्षि-
णम्). K₈. 7 B₈. 6. 9 D₈₁ अन्तरीक्षे; G₂ चांतरिक्षे (for
अन्तं) ❀ C₈: पतत्रिणं हृदलोकपरलोकपतनशीलम् । ❀
❀ C_p: पक्षिणं पक्षाभ्यां शुभाशुभकर्मभ्यां युक्तम् । ❀ — °)
B₈ (marg. as in text) D₄. 6. 9 भोग्यात्मनि; B₈ भोग्य-
मुनि (sic); G₂ योऽध्यात्मनि; M₁. 6. 7 योग्या (for
भोग्या). K₈ B₈. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as
in text). 9 D₈₈. a₄ D₈₁. n₄ D₂. 3 रश्मिदीप्तः; K₇ D₈

षण्णोमिकं द्वादशारं सुपर्व ।
यस्येदमाख्ये परियाति विश्वं
तत्कालचक्रं निहितं गुहायाम् ॥ ३२
यः संप्रसादं जगतः शरीरं
सर्वान्स लोकानधिगच्छतीह ।
तस्मिन्दुतं तर्पयतीह देवां-
स्ते वै तृप्तास्तर्पयन्त्याख्यमस्य ॥ ३३

D₄. 9 T₁ G₂. 3. 6 M₅ दीप्त (T₂ 'सि') रश्मिः; D₈ दीप्तिर-
श्मिः (for दीप्त). ❀ C₈: भोग्यात्मनि, हृदयप्रपञ्चस्या-
त्मनि, परमात्मनि । ❀ C_n (reading रश्मिदीप्तः):
रश्मिभिरिव प्रसृमरैश्चक्षुःश्रोत्रादिभिर्दीप्तः ॥ C₈: दीप्तरश्मिम्
इन्द्रियद्वारा विषयग्राहकम् । ❀

32 °) K₈ आवर्ते मानम्. D₈-7 विवर्तनं; T₁ G₈. 6
अजरं (for अजरं). B₈ D₅. 7 निवर्तनं (for विव).
❀ C_a: विवर्तनं, परिवर्तनधर्मकम् ॥ C₈: एकस्मिन्वत्सरे
दृष्टानां दिवसपक्षमासक्रतूनां वत्सरान्ते दर्शनमावर्तनम् । परि-
णामरहितं विवर्तनम् । ❀ — °) K₁. 2 M₇ षण्णोमि च;
K₄ D₈₁. n₄ D₂. 8 C_n षण्णाभिकं; K₈ षण्णोमिकं; D₇
षष्टोमिकं; T₁ G₁-3. 6 M₁. 6 षण्णोमिनं; M₅ 'मिवद् (for
'मिकं). K₁ D₈₈ द्वादशारं (for 'शारं'). K₈. 7 B₈
सुपर्वः; B₈ (marg. as in text) सपर्वः; D₈₄ सुपर्णः;
D₈ स पर्वः; T₁ G₁-3. 6 M₁. 6. 7 सुपर्व (for 'व'). B₈
(marg.) षण्णोमिकं द्वादशं पर्वसंधिः. — °) K₄. 6 V₁
B₈. 6. 7. 9 D₈₈. a₄ D₈₁. n₄ D₈ D₂. 3. 6. 7. 8 आ (K₈ अ)-
स्योपरि; M₇ आद्ये परि (for आख्ये परि). T₁ G₂. 3. 6
परिधा (G₈ 'या') य (for 'याति').

33 °) B₈ (marg. as in text) यशः (for यः सं).
K₄ संप्रदानं; K₇ D₄. 6. 9 'वेद; B₇ 'वोदं; D₈₁ D₈
संप्रसादं; T₁ संप्रजानां; T₂ M₅ संप्रजानाज्; G₁. 3. 6
'जानां; G₂ M₁. 6. 7 'जानज् (for 'सादं). T₁ सृजतः
(for जगतः). ❀ C_a: संप्रसादं, सम्यक् प्रसादकं प्रकाशकं
शरीरम् ॥ C_n: संप्रसीदत्यस्मिन्निति संप्रसादः सुषुप्तम् । ❀
— °) T₁ सर्वासु; T₂ सर्वान् (for सर्वान्स). — °)
K₈ B₈. 7. 9 D₈₈ D₇ C_p यस्मिन् (for त). K₁. 2. 4. 6
V₁ B₈. 8 D₈₁. n₄ D₈₁ D₂ हि सं; B₈ (marg.) D₈₄
हि तत्; B₇ D₈₈ D₈₂ D₈. 5 हितं; D₈ हि स; G₁ न
तान् (for हुतं). D₈ तर्पयति. K₈ D₈₂ G₈ देवास्य
(for देवांस). G₂ यस्मान्न तत्तर्पयतीह देवांस. ❀ C_a:
देवान् इन्द्रियाणि । ❀ — °) T₂ चैव; G₂ देवास्य (for
ते वै). K₈ देवास्य; D₇ निवृत्तास्य (for तृप्तास्य). D₅. 7
अस्यमास्यं (D₈ 'स्य'); G₁ आस्यमध्ये (for 'मस्य).

तेजोमयो नित्यतनुः पुराणो
 लोकाननन्तानभयानुपैति ।
 भूतानि यस्मान्न त्रसन्ते कदाचि-
 त्स भूतेभ्यो न त्रसते कदाचित् ॥ ३४
 अगर्हणीयो न च गर्हतेऽन्या-
 न्स वै विप्रः परमात्मानमीक्षेत् ।

विनीतमोहो व्यपनीतकल्मषो
 न चेह नामुत्र च योऽर्थमृच्छति ॥ ३५
 अरोषमोहः समलोष्टकाञ्चनः
 प्रहीणशोको गतसंधिविग्रहः ।
 अपेतनिन्दास्तुतिरप्रियाप्रिय-
 श्रन्नुदासीनवदेष भिक्षुकः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

२३८

व्यास उवाच ।

प्रकृतेस्तु विकारा ये क्षेत्रज्ञस्तैः परिश्रितः ।

ते चैनं न प्रजानन्ति स तु जानाति तानपि ॥ १
 तैश्चैव कुरुते कार्यं मनःषष्ठैरिहेन्द्रियैः ।

C. 12. 8952
B. 12. 247[6].2
K. 12. 252, 2

34 ^a) Ds तेजोमयं (for 'मयो'). K1.2 नित्यतनुः;
 K4 नित्यमतः; K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Ds D2. 8 Cs
 (gloss: षड्भावशून्यः) 'मजः; Dn1. n4 Ds 'मयः (for
 'तनुः). ❀ Cp: तेजोमहणे ज्ञानाद्युपलक्षणम् । ❀ — ^b)
 M6 अनंतान्. K1.2 उत यान्; Dn1 Ds उभयान् (for
 अ). — ^c) K6.7 D4-7.9 नोद्विजंते; G2 नेत्रसदै (sic)
 (for न त्रसन्ते). — G2 om. (hapl.) 34^d. — ^d) K4
 Da3. a4 सर्वः; Bo Ds.7 सं- (for स). K1.2.6 V1
 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3.8 भूतानां (for भू-
 तेभ्यो). Ds1 G1 M1 त्रसं (G1 सत्रं) ते (for त्रसते).

35 ^a) K2 अगर्हणीयो; Da3. a4 अगर्हणीया (for
 'णीयो). T1 G8 गर्हतो. B6 (marg.) [s]न्यन् (for
 सन्यान्). — ^b) T G1. 3.6 ऋच्छेत्; G2 इच्छेत् (for
 ईक्षेत्). — ^c) K1.2 व्यपेत्; Ds1 विवीत् (for विनीत्).
 Da3. a4 'मोह- (for 'मोहो). K7 D4. 5.7.9 [s]व्यप-
 नीत्; T1 G1. 3.6 ह्यपनीत्; G2 ह्यविनीत् (for व्यप').
 — ^d) D7 चात्र (for चेह). K4 V1 Dn1 Ds सोमम्;
 K6 Bo. 6-8 Da3. a4 सोर्यम्; Dn4 Ds2 Ds M1. 6.7
 सौतम्; T2 लोभम्; M5 यौतम् (for योऽर्थम्). K4.7
 V1 Bo. 6 Dn1. n4 D2. 8 अर्चति; K6 अर्चति; B7
 अर्चति; B8 Da3. a4 Ds.7 अर्हति; G2. 3.6 इच्छति
 (for ऋच्छति). B9 सोनुकषति; Ds1 Cs (gloss: [n]
 अनुमर्छति, विनाशं गच्छति) सोनुमर्छति. ❀ Cn: न
 अन्नं अदनीयं भोग्यं लोके अर्हति । 'न तस्य प्राणा उत्क्रा-
 मन्ति' (Bṛh. Up. 4. 4. 6) इति तस्य गत्यभावश्चुतेः । ❀

36 ^a) K7 Da3. a4 D4-7.9 T1 G1-3.6 M1. 5-7 अरो-
 षणो यः (for 'षमोहः). — ^b) K1.2.4.6.7 Ds.7 प्रहीण-;
 Da3. a4 प्रक्षीण- (for प्रहीण-). K6 V1 Bo. 7-9 Da3.
 a4 Dn4 Ds1 D2 Cs 'कोषो; Dn1 Ds2 Ds. 5 'कोशो;
 Ds 'कोषौ (for 'शोको). — ^c) Dn4 अप्रियश्च च (for
 'याप्रियश्च). — ^d) K1.2 T2 चरेद् (for चरन्). Ds एक-;
 G2. 2.6 [ए]व (for [ए]ष). Da3 भिक्षुः (for भिक्षुकः).

Colophon: Ś1 missing; Ks. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2.
 n8 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan: K1. 2. 4.
 6.7 V1 Bo. 6.9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 6-9 T G1-3. 6
 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K2. 4 शुक्रमशः;
 K6.7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-3. 8. 9 M5
 शुक्रानुप्रमः; M1. 6.7 शुक्रानुप्रमे यतिवृत्तकथनं. — Adhy.
 no. (figures, words or both): K6 81; Dn1 Ds1
 D7 T1 G1. 3. 6 M5 72; Dn4 Ds2 G2 71; Ds M1.
 6.7 70; Ds 66; T2 86. — Śloka no.: Dn1. n4
 Ds 36.

238

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 12.
 236. 19).

1 ^a) K6.7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9
 प्रकृत्यास (for 'तेस्). — ^b) K1 क्षेत्रज्ञोसौ; K2 'ज्ञैस्तेर;
 B7.9 Da3. a4 'ज्ञास्ते (for 'ज्ञैस्ते). K1 B7 परिचुतः
 (B7 'ताः); K2. 4 उपद्रुताः; K6 B6 (orig.). 9 Da3. a4

C. 12. 8952
B. 12. 247(6). 2
K. 12. 252. 2

सुदान्तैरिव संयन्ता दृढैः परमवाजिभिः ॥ २
इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यः परमं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ ३
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्परतोऽमृतम् ।
अमृतान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ४
एवं सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया तत्त्वदर्शिभिः ॥ ५

परिस्मृताः (Ks 'तः'); K7 'श्रितं'; V1 Bo. 6 (marg.). 8
Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अविष्टितः (for परिश्रितः). ☞ Ca:
परिश्रु[त्]तः, संसारनद्यां प्रवाहितः । ☞ —^a) K4 Das
Dn1. n4 D2. 8 न; B8 (orig.) ये; M7 तं (for ते).
Ds वैतन् (for चैनं). K4 Dn1 D2. 8 ते (for न).
K1. 2 B8 (marg.) ते चैनं प्रतिजानं (K1 'बाधं')ति. ☞ Ca:
प्रतिजानन्ति, प्रतिशब्दः प्रातिकूल्ये, [प्रातिकूल्ये]न जानन्ति ।
अन्तर्गतण्यर्थम् । ते चैनमेते प्राकृता महदहंकारादयः प्रातिकूलं
बोधयन्ति, अहितमेव हिततया दर्शयन्ति । ☞ —^a) Ks स
च; V1 न स; Ds स न (for स तु). K1. 2. 7 B8
Das. a4 D4. 5. 9 Ca न (B8 प्र-) जाना (Da4 'नं'ति स
तानपि (B8 'वृष'); D7 T G1. 3. 8 M1. 5-7 स विजाना-
(M1. 6 'नं')ति तानिह; G2 सविज्ञानोपि तानिह.

2. ^a) Ks V1 B8 D5. 7 T G1-3. 8 चैव; Bo. 7. 8
Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 चैवं; B8 Das. a4 चापि; M1. 6
च षट् (for चैव). —^b) Ds इव (for इह). —^c)
B8 स (for सु-). K2 स यन्ता; K7 Das Dn4 D4. 9
सं (D4 स)यन्ता (for 'न्ता'). G2 सुदर्शनैरिव संयातो
(hypermetric). —^d) T1 G1. 3. 8 दृढः; G2 दृढैः
(for इदैः). Dn4 -वाजिनः (for 'भिः').

3 3-5 = (var.) Katha Up. 1. 2. 10-12. 3 = (var.)
6. 25. 42. —^a) K2 पुरा; K7 B7 Dn1. n4 Ds2
D2-4. 3. 9 परे; Ds1 परं (for परा). —^b) Ks. 7
Ds D4. 7. 9 T G1-3. 8 च परं (for परमं). V1 reads
मनः मनसस्तु on marg. —^c) V1 हि (for तु). —^d)
Da4 om. बुद्धे. K7 D4-6. 9 यो बुद्धेः परतस्तु सः.
☞ Ca: आत्मा, अहमास्पदत्वादहंकारः । ततो महान् परः
इति समुच्चयो द्रष्टव्यः । ☞

4 Gs reads 4^a twice. —^a) Da4 om. (hapl.)
कमन्य. —^b) Gs M1. 6 परमो (for 'तो'). Ds [s]मृती;
Ca (gloss: मरणहीनो नित्य आत्मेत्यर्थः) [s]मृतः (for
'तम्'). Da4 व्यक्ता परतरी मृते. —^c) Gs नामृतात्

अन्तरात्मनि संलीय मनःषष्ठानि मेधया ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च बहु चिन्त्यमचिन्तयन् ॥ ६
ध्यानोपरमणं कृत्वा विद्यासंपादितं मनः ।
अनीश्वरः प्रशान्तात्मा ततोऽर्ह्यमृतं पदम् ॥ ७
इन्द्रियाणां तु सर्वेषां वश्यात्मा चलितस्मृतिः ।
आत्मनः संप्रदानेन मर्त्यो मृत्युमुपाश्रुते ॥ ८
हित्वा तु सर्वसंकल्पान्सत्त्वे चित्तं निवेशयेत् ।

(for अमृतान्). K1. 2 Dn4 नापरं; G3. 8 परमं (for
न परं). G2 कश्चित् (for किञ्चित्). —^a) K7 D4. 9
या; Da4 D3 स (for सा). K7 D4. 9 सा महा-; Ds
M1. 6 परमा (for सा परा).

5 ^b) K1. 2 V1 Bo. 7-9 Da4 Ds D2. 4. 9 M1. 6. 7
गूढात्मा; D7 T1 G2. 3. 8 निगूढो (for गूढोऽऽत्मा). Da4
G1 नः (for न). B8 गूढात्मनि प्रकाशते. —^c) K1
दृश्यते; D2 दृश्येते. K4 Da4 Dn1 Ds1 D2. 6. 8
त्वग्रया; T2 त्वग्रिया; G1 त्वग्रया* (for त्वग्रया).
—^d) K7 D4. 9 सूक्ष्मया; Ds सूक्ष्मया; D7 T G1-3. 8
M1. 6. 7 महात्मा (for सूक्ष्मया). K4. 6 V1 Bo. 6-8
Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. 8 सूक्ष्म- (for तत्त्व-).
Da4 -दर्शिभिः.

6 ^a) K1 आंतरात्मनि. D7 G3. 8 संधीय; T1 G1
संधाय; G2 संवीय (for संलीय). —^b) Ks -षष्ठीनि
(for -षष्ठानि). ☞ Ca: मेधया तत्त्वज्ञानस्थैर्येण । ☞ —^c)
K1 G2 [इन्द्रियार्थं च; K6. 7 V1 Dn1 Ds1 D3. 5. 7 M1. 6
'यार्थाश्च; D1 हितार्थं च; Ds [इन्द्रियार्थेभ्यो; Ds हितार्थं
(for [इन्द्रियार्थाश्च). B8 (marg. as in text) Das
a4 इन्द्रियार्थाश्च सुबहून्. —^d) D4 om. (hapl.) चिन्त्यम.
Dn4 Ds T2 G2 M1. 5. 7 अचितयत् (for 'यन्').

7 ^a) Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds
D2-4. 3. 8. 9 G3. 8 Cs ध्यानेनोपरमं कृत्वा; Ds 'नोपश-
मान्कृत्वा. —^b) K1 -संपादितं; G2 -संपादितो; M1
'दिनं (for 'दितं'). —^c) D7 T G1-3. 8 M5-7 अनीश्वरन्
(D7 'रः') (for अनीश्वरः). V1 Das. a4 प्रसन्नात्मा; G2
प्रसन्तात्मा (for प्रशान्तात्मा). —^d) V1 B8 (marg. as
in text) Das. a4 ततो याति; B8 ततो याति; D5. 7
तत्तदस्य; D7 तातार्हति; T G1. 3. 8 M1. 5-7 तदच्छति
(for ततोऽर्हति). K2 मृतं (for अमृतं). V1 T1 G3. 8
परं (for पदम्). G2 तादृशं च परं पदं.

8 ^a) K1. 2. 4 च (for तु). —^b) K2 Das Dn4
चलितः; Ks D4. 9 चकित- (for चलित-). K2 -मृतिः

सत्त्वे चित्तं समावेश्य ततः कालंजरो भवेत् ॥ ९
चित्तप्रसादेन यतिर्जहाति हि शुभाशुभम् ।
प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमानन्त्यमश्नुते ॥ १०
लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तृप्तः सुखं स्वपेत् ।
निवाते वा यथा दीपो दीप्यमानो न कम्पते ॥ ११
एवं पूर्वापरे रात्रे युञ्जन्नात्मानमात्मना ।
सत्त्वाहारविशुद्धात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १२

(for -सृष्टिः). — °) K₂ B₈ (marg. as in text) D₅
संप्रसादेन; K₇ D₄. 9 'मोहेन; V₁ 'काशेन (for 'दानेन).
— °) K₆ मर्त्या. K₁. 2 सृष्टम् (for सृष्ट्युम्). K₁
Da₄ G₃ अपाश्रुते; G₂ इहाश्रुते (for उपा'). D₅ जहातीह
शुभाशुभं.

9 V₁ reads 9-10 on marg. — °) K₆ B₈ विहृत्य;
K₇ D₄-8. 9 विहाय; B₇. 9 विहृत्य; B₈ अपेत्य; Dn₁.
n₄ D₅ D₂. 3. 8 G₂ M₁. 6. 7 आह (D₅ M₇ [sup. lin.]
'हृत्) (for हित्वा तु). K₁ B₀ च; Da₃. a₁ हि (for
तु). K₇ D₄. 6. 9 सर्वान् (for सर्व). B₈ संस्कारान्
(for संकल्पान्). B₈ (marg.) अपाहृत्य स संकल्पान्.
— B₈ om. (hapl.) 9^b. — °) K₁ सत्त्वं (for सत्त्वे).
G₂ सत्त्वेच्छतन्त्यवेक्षयेत् (sic). — °) K₁ Da₃ समावेश्य;
Da₄ संनिवेश्य (for समा'). — °) D₅. 7 G₃ कालंजयो;
T₂ कालकरो (for कालंजरो).

10 = (var.) 12. 180. 29. With 10, cf. 3. 203.
35; Kātha Up. 1. 3. 12. V₁ reads 10 on marg.
— °) Da₃ पतीर्; D₄ यातिर् (for यतिर्). — °) Da₃. a₁
जुहोति; G₂ निर्हति (for जहाति). K₆. 7 V₁
Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₅
D₂. 3. 5. 8 T₂ M₁. 5. 6 [इ]ह; G₂ च (for हि). — °)
D₅ प्रसन्नात्मानि स्थित्वा च. — °) K₂ आनंतिम्; K₄. 6
V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 7. 8 T₁ G₁. 3. 6
अत्यंतम्; D₅ अव्यक्तम्; M₁. 6. 7 अव्ययम् (for आन-
न्यम्).

11 = (var.) 3. 203. 36. — °) K₆ न क्षणं; Da₄
आलक्ष्यं; D₅ लक्षणां (for 'णं). — °) K₂ M₁ सुप्तः;
K₄. 6 Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 स्वप्ने; M₅
स्वस्थः (for तृप्तः). — With 11^{ad}, cf. 6. 28. 19^{ab}.
— °) K₂ D₅ निवातो (D₅ 'वति) वा; Da₃. a₁ निवा-
तस्थो (for 'ते वा). D₄ corrupt. — °) K₆ कात्यते
(for कम्पते).

12 = (var.) 3. 203. 37 : 12. 180. 28. — °) Da₃

रहस्यं सर्ववेदानामनैतिह्यमनागमम् ।
आत्मप्रत्ययिकं शास्त्रमिदं पुत्रानुशासनम् ॥ १३
धर्माख्यानेषु सर्वेषु सत्याख्यानेषु यद्वसु ।
दशेदमृक्सहस्राणि निर्मथ्यामृतमुद्धृतम् ॥ १४
नवनीतं यथा दध्नः काष्ठादशिर्यथैव च ।
तथैव विदुषां ज्ञानं पुत्रहेतोः समुद्धृतम् ।
स्नातकानामिदं शास्त्रं वाच्यं पुत्रानुशासनम् ॥ १५

C. 12. 2956
B. 12. 2476. 16
K. 12. 252. 16

पूर्वापरं; D₇ T₁ G₁. 3. 6 'परौ; G₂ 'पर (for 'परे).
K₆. 7 D₄ रात्रेर; Bo. 8 (marg.) Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 काले;
D₇ T₁ G₁-3. 6 M₁. 5-7 रात्रौ (for रात्रे). — °) K₄ G₂
आत्मनः; K₆ V₁ Bo. 7. 8 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 आत्मनि
(for 'ना). — °) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₅
D₂. 3. 5. 7. 8 T₁ G₁-3. 6 M₁. 5-7 लब्ध्वा (Dn₁. n₄ G₂ 'श्वा).
हारो (for सत्त्वाहार). K₇ विहारत्मा; D₅ विमुक्तात्मा
(for विशुद्धात्मा). — °) D₅ पश्यतु (for 'ति). K₁. 2
D₇ T₁ G₁. 3. 6 आत्मना (for 'नि). K₆ G₂ पश्यन्नात्मा-
नमात्मनि (G₂ 'ना).

13 °) D₅ M₁. 6. 7 (sup. lin. as in text) -भूतानाम्;
G₁ -देवानाम् (for -वेदानाम्). — °) G₂ नैकतिह्यम् (for
अनै'). K₇ B₆. 7. 9 D₄. 6. 7. 9 T₁ G₁-3. 6 M₁. 5-7 अना-
गतं; V₁ Bo D₅ D₃ 'गतं; D₅ अनागति (for अना-
गमम्). — After 13^{ab}, D₅ reads 16^{ab}, for the first
time, repeating it in its proper place. — °) K₁. 2
D₇ -प्रत्यायकं; K₇ D₅ D₄. 9 -प्रत्यवि (D₅ 'धि)कं; T₁
G₁. 2 M₇ -प्रत्यायिकं (for -प्रत्य'). — °) K₇ D₄. 6. 9
M₁. 6. 7 वाच्यं (for इदं). M₁. 6. 7 -शासनात् (for
-शासनम्). K₁. 2 इदमु (K₂ 'मा)त्रानुशासनं. — After
13, K₇ D₄. 9 read 16^{ab} for the first time, repeating
it in its proper place.

14 °) D₅ धर्मास्थानेषु (for 'ख्यानेषु). — °) V₁
Bo. 7. 8 (marg.). 9 Dn₁. n₄ D₂. 3. 5. 8 सत्याख्याने च; T₁
G₁-3. 6 चित्राख्यानेषु (for सत्या'). K₂ यत्स्व (sic); B₇
यज्वसु; M₇ तद्वसु (for यद्वसु). — °) K₁. 2. 4 सर्व-
शास्त्रं; Da₄ corrupt; D₅ व्यस्येदमृक्; D₇ दश चाष्टः;
G₁ दशे ददत्; G₂ दर्शनानां (for दशेदमृक्). ❀ C₇
(reading दशैतद्वक्सहस्राणि): दशा इतः युक्तः दशेतः। ❀
— °) K₁. 2 उच्यतं; Da₄ उद्धृतं. Dn₁ G₂ निर्मथ्यामृत-
मुद्ध (G₂ 'द्ध)तं.

15 °) K₇ Da₄ D₄. 9 तथैव (for य'). D₇ T₁ G₁.
3. 6 ह; G₂ हि (for च). D₅ तथेदं मथितं मया. — D₅

C. 12. 8966
B. 12. 247(6). 16
K. 12. 252. 16

तदिदं नाप्रशान्ताय नादान्तायातपस्विने ।

नावेदविदुषे वाच्यं तथा नानुगताय च ॥ १६

नासूयकायानृजवे न चानिर्दिष्टकारिणे ।

न तर्कशास्त्रदग्धाय तथैव पिशुनाय च ॥ १७

श्लाघते श्लाघनीयाय प्रशान्ताय तपस्विने ।

इदं प्रियाय पुत्राय शिष्यायानुगताय च ।

रहस्यधर्मं वक्तव्यं नान्यस्मै तु कथंचन ॥ १८

यद्यप्यस्य महीं दद्याद्रत्नपूर्णामिमां नरः ।

इदमेव ततः श्रेय इति मन्येत तत्त्ववित् ॥ १९

अतो गुह्यतरार्थं तदध्यात्ममतिमानुषम् ।

यत्तन्महर्षिभिर्दिष्टं वेदान्तेषु च गीयते ।

तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

om. 15^{ed}. — °) K1, 2 D5 M7 विदुषा (for 'षां').
— °) K1 समुद्यतां; K2 Da4 'द्धतं'; K4 'द्धतं' (for
'द्धतम्'). — °) K2 इदं; D5 वाच्यं (for वाच्यं).

16 K7 D4, 9 read 16^{ab} for the first time after
13; D5 reads the same for the first time after 13^{ab}.
— °) D5 (first time) नाप्रशान्ताय (for 'शान्ताय').
— °) Da3 om. दान्ता. K1, 6, 7 D4, 9 (last three
second time) तपस्विने; K2 [अ]तपस्विनी (for [अ]तप-
स्विने). D4, 9 (both first time) नाधर्मज्ञाय वोद्य (D5
चोद्य) ते. — K2, 4 om. (hapl.) 16^c-18^b. — °) K6
G1-विदुषो (for -विदुषे). — °) K1 Da3, a4 Ds1 G2
नानुगताय (for नानु').

17 K2, 4 om. 17 (cf. v. l. 16). — °) Da3 ऋजये
(for 'वे). K6 नासूयकाननृजवे. — V1 om. 17^b.
— °) D4 वा (for च). G2 निर्दिष्ट- (for [अ]निर्दिष्ट-).
K1 न चैवानुतकारिणे. — °) K1 न हेतुवाचमुग्धाय; D7
न तत्कुशास्त्रदग्धाय; G2 न तच्छास्त्रविदग्धाय.

18 K2, 4 om. 18^{ab} (cf. v. l. 16). K7 om. 18^{abed}.
— °) K6 Bo. 6, 7, 9 Da3 Dn4 Ds D2, 3, 8 श्लाघिने;
Da4 श्लाघतीये (sic); Dn1 श्लाघने; D5 G2 श्लाघ्यते
(for श्लाघते). B9 श्लाघिनेयाय. — °) D4 तपस्विनं
(for 'स्विने). — °) D5 विप्राय (for प्रियाय). D7
T1 G1-3, 6 transp. पुत्राय and शिष्याय. — °) V1
-धर्म्यं (for -धर्मं). K7 D4, 6, 9 धर्म्यं (D4 'र्म्ये; D6, 9
'र्म) रहस्यं वक्तव्यं; D5 धर्म्यं रहस्यमव्यक्तं; M1, 6 रहस्यं
धर्म्यं (M6 'र्म) मव्यक्तं. — °) Da4 तान्यस्मै (for ना').
B8 च; Ds1 तत् (for तु). K1, 2, 4 G2 कदाचन (for
कथं').

19 °) T2 यद्यपि (for यद्यपि). — °) D6 अन्न-
(for रत्न-). K7 D1, 6, 9 M7 इमां परः (M7 'रां); D7
इवापरः (for इमां नरः). — °) T1 G1, 3, 6 तदा (for
ततः). — °) K4 G2 तत्कचित्; V1 B8 (marg. as in

text) M1, 5-7 धर्मवित्; T1 G1 न कचित् (for तत्त्व-
वित्). D5, 7 मन्य (D7 'न्यं) ते सर्वधर्मतः.

20 °) M7 गुह्याद् (for अतो). Ds1 गुह्यभरार्थं (for
'तरार्थं). K1 T G1-3, 6 यद्; K2, 4 वा (for तद्).
— °) K1 तं; G1 तु (for तन्). K6 जुष्टं; G2 दिष्टं
(for दृष्टं). — °) K1 चीयते; Da4 गीयते; Dn4
गायते (for गी'). T1 G1 वेदांते च प्रगीयते. — °)
Da4 तत्रेदं (for तत्तेऽहं). K1, 2 T G1-3, 6 M1, 6, 7
तत्तेहं वर्तयि (K1, 2 'र्तयि-; G2 'र्तयि) ज्ञायामि. — °) K1, 2
T G1-3, 6 M1, 5-7 यदि मां; Dn4 यन्मा त्वं (for यन्मां
त्वं). Ds1 -पृच्छति (for 'सि). — After 20, K6 V1
Bo. 6-9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds D2, 3, 5-8 T G1-3, 6 M1,
5-7 Kumbh. ed. ins.:

687* यच्च ते मनसि वर्तते परं

यत्र चास्ति तव संशयः कचित् ।

श्रूयतामयमहं तवाग्रतः

पुत्र किं हि कथयामि ते पुनः ।

[(L. 1) Ds1 (also as above) मे (for ते). K6
परे (for परं). — (L. 2) D7 यच्च (for यत्र). K6
नात्र; Ds1 G2 नास्ति; D7 वास्ति (for चास्ति). — (L. 3)
K6 परमहं; V1 G1 अहमयं (by transp.). K6 वचाग्रतः
(for तवा'). — (L. 4) D6 [इ]ह; T G1, 2, 6 M1, 5, 6
प्र- (for हि). T G1-3, 6 M1, 5-7 [S]परं (for पुनः).]

Colophon: S1 missing; K3, 5 B1-5 Da1, a2 Dn2,
n3 D1 G4, 5 M2-4 absent. — Sub-parvan: K1, 2, 4,
6, 7 V1 Bo. 6, 7, 9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds D2-4, 6-9 T
G1-3, 6 M1, 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1, 6 V1
Bo. 6, 8, 9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds1 D2, 3, 5, 8 M5 शुकानु-
प्रश्नः; K2, 4 शुकप्रश्नः; M1, 6, 7 शुकानुप्रश्ने प्रकृतिविकार-
कथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn1

२३९

शुक उवाच ।

अध्यात्मं विस्तरेणेह पुनरेव वदस्व मे ।

यदध्यात्मं यथा चेदं भगवन्नृषिसत्तम ॥ १

व्यास उवाच ।

अध्यात्मं यदिदं तात पुरुषस्येह विद्यते ।

तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि तस्य व्याख्यामिमां शृणु ॥ २

भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च ।

महाभूतानि भूतानां सागरस्योर्मयो यथा ॥ ३

प्रसार्येह यथाज्ञानि कूर्मः संहरते पुनः ।

तद्वन्महान्ति भूतानि यवीयःसु विकुर्वते ॥ ४

इति तन्मयमेवेदं सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।

सर्गे च प्रलये चैव तस्मान्निर्दिश्यते तथा ॥ ५

महाभूतानि पञ्चैव सर्वभूतेषु भूतकृत् ।

अकरोत्तात वैषम्यं यस्मिन्यदनुपश्यति ॥ ६

शुक उवाच ।

अकरोद्यच्छरीरेषु कथं तदुपलक्षयेत् ।

C. 12. 239. 7
B. 12. 248[7]. 7
K. 12. 259. 7Dr T1 G1. s. 6 Ms 73; Dn4 Ds2 G2 72; D3 M1. 6. 7 71; D3 69; T2 87. — *Śloka no.*: Dn1 D3 23; Dn4 22.

239

This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 12. 236. 19). — With adhy. 239-241, cf. 12. 187 and B. 12. 286[5].

1 = B. 12. 286[5]. 1. With 1, cf. 12. 187. 1. — ^b) Da4 एवं (for एव). — ^c) K1 G1 यदाध्यात्मं (for यद्). D2 om. from यथा up to तथा (in 3^a). K7 D4. 6. 9 यत्तश्च (for यथा). K6 B6 Dn1. n4 Ds2 D5. 8 T G1-3. 6 वेद; M6 वेदं (for चेदं). Da4 यद्यध्यात्मं समा चेदं. — ^d) K1 Da4 Dr T G1-3. 6 M1. 5. 6 भगवान् (for 'वन्'). B7 Da4 T2 M1. 5. 6 सत्तमः (for सत्तम).2 With 2, cf. 12. 187. 2; B. 12. 286[5]. 2. D2 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^a) Da1 यदि तं (for यदिदं). K7 D4-7. 9 अध्यात्मं नाम यदिदं. — ^b) K6 पश्यते; K7 Bo. 6-9 Das. a4 Ds Ds-9 M1. 6 पश्यते; G2 damaged (for विद्यते). — ^c) K6 Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Ds Ds तत्तेहं वर्तयिष्यामि. — ^d) K1 Da4 व्याख्याम् (for व्याख्याम्). K4 इमे (for इमां). K7 D4. 6. 9 यथावदिह दर्शनं.3 3^{ab} = 12. 187. 4^{ab}; B. 12. 286[5]. 3^{ab}. D2 om. up to तथा (cf. v. l. 1). — ^a) T G1-3. 6 M1. 6. 7 वायुर् (for ज्योतिर्). — ^b) Dn1 Ds2 D2. 3. 6 आकाश (for 'शम्'). T G1-3. 6 M1. 6. 7 आकाशं ज्योतिरेव च. — 3^{cd} = 12. 187. 5^{cd}; (var.) B. 12.286[5]. 5^{cd}. — ^c) D2 lacuna; Dr G2 M5 भूतानि; T1 G1. s. 6 पंचैव (for भूतानां). — ^d) Dn4 यदा (for यथा). ☞ Cn: भूतानां जरायुजादीनां सागरोर्मिन्यायेन प्रतिजीवं भूम्यादयः पृथक् कल्पिताः सन्तीत्यर्थः । ☞4 With 4, cf. 12. 187. 6; B. 12. 286[5]. 6. — ^a) K1 प्रसावेह; M1 प्रसार्येव (for 'वेह'). — ^b) Da4 कर्म (for कूर्मः). — ^c) Bo om. भूतानि. K2 तद्वन्ति महाभूतानि; Da4 तद्वन्महन्ति भूतानां. — ^d) V1 यवीयांसो; Da4 यवीयःसु; T1 G1. s. 6 यवीयांसि; G2 ईश्वरो वै (for यवीयःसु). K2 यवीयःसुपि कुर्वते. ☞ Cn: यवीयःसु स्वरूपेषु शरीराकारेषु महाभूतेषु स्थित्वा विकुर्वते, सृष्टिलयाख्यं विकारं जनयन्ति । ☞5 T1 reads 5^a-7^b on marg. — ^a) Ds. 7 अकरो-स्त्वयमेवेदं. — ^c) K1 Da4 सर्वे; K6 सर्गे (for सर्गे). T2 G2 M7 प्रलये. — Ds om. (hapl.) 5^d-6^a. — ^d) K6 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 G3. 6 तस्मिन् (for तस्मान्). K1 निर्दिश्यते; G2 निवृत्त्यते (for निर्दिश्यते).6 = (var.) 12. 187. 7; B. 12. 286[5]. 9. Ds om. 6^a (cf. v. l. 5). T1 reads 6 on marg. — ^b) B3 सर्वं (for सर्व-). — ^c) Dr तानि; T G1-3. 6 M5 तेषु (for तात). — ^d) K7 D4. 6. 7. 9 योस्मिस्तद्; Ds यास्मिस्तद्; T1 G1 योप्यन्यद्; T2 G2. 3. 6 M1. 5-7 योस्मिन्यद् (M1 'न्यम्') (for यस्मिन्यद्). B3 नेदं न (for यदनु).7 T1 reads 7^{ab} on marg. — ^a) K7 Ds. 9 T1 G1-3. 6 यः (for यत्). — ^b) K7 V1 Das D4. 9 M1. 5-7 Cpp G3 लक्षये; B3 लक्ष्यते (for लक्षयेत्). T1 G1-3. 6 सर्वं समुपलक्ष्य (G1 'भ्य')ते; T2 कथं समुपल-

C. 12. 239
B. 12. 240[7]. 7
K. 12. 253. 7

इन्द्रियाणि गुणाः केचित्कथं तानुपलक्षयेत् ॥ ७

व्यास उवाच ।

एतत्ते वर्तयिष्यामि यथावदिह दर्शनम् ।

शृणु तत्त्वमिहैकाग्रो यथातत्त्वं यथा च तत् ॥ ८

शब्दः श्रोत्रं तथा खानि त्रयमाकाशसंभवम् ।

प्राणश्चेष्टा तथा स्पर्श एते वायुगुणास्त्रयः ॥ ९

रूपं चक्षुर्विपाकश्च त्रिधा ज्योतिर्विधीयते ।

क्षये. — K₂ Da₄ om. (hapl.) 7^{ad}; B₈ reads the same on marg. — °) K₆. 7 D₄-7. 9 M₁. 6. 7 इन्द्रियाणां (for 'याणि). K₁ D₆-7 M₅. 6 के च (for केचित्). — °) D₈ D₈ तद्; G₁ ताम् (for तान्). K₇ D_n D₉ T G₁. 8. 6 M₁. 6-7 लक्षये (for लक्षयेत्).

8 G₁ om. 8-9. — °) K₁. 2. 4 एतत्ते दर्शयिष्यामि. — °) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. 24 D_n. 1. 4 D₈ D₂. 3. 5. 8 M₅ अनु. (for इह). Bo. 8 D_n. 1. 4 D₈ D₂. 3. 8 पूर्वशः; Da₃. 24 शासनं; D₆. 7 वर्धनं; G₂ दर्शितं (for दर्शनम्). — °) M₇ शृणुष्वेह तद्व्यग्रो. — °) K₆ यथातत्त्वं (for 'तत्त्वं). K₁. 2 यथाक्रमं; B₈ तथा च यत्; D₆. 7 यथार्थवत् (for यथा च तत्).

9 With 9, cf. 12. 187. 8; B. 12. 286[5]. 10^{ab}, 12^{ab}. G₁ om. 9 (cf. v. l. 8). — °) K₇ शब्दः; G₂ शब्दं (for शब्दः). K₁ श्रोत्रं; D₄ श्रोत्रे (for श्रोत्रं). K₁ खानि; Da₄ ख्याति; G₂ हानि (for खानि). — °) Da₄ यत्र माकाशं* भवं (sic). — °) D₆. 7 प्राणाश्च; G₂ प्राण- (for प्राणाश्च). K₆ D₄. 6. 7. 9 G₂ चेष्टाश्च; D₈ चैषां (for चेष्टा). K₁. 2 स्पर्शा; G₂ स्पर्शम् (for स्पर्श). — °) B₈ T G₂. 3. 6 स्मृताः; D₄ त्रयाः (for त्रयः).

10 With 10, cf. 12. 187. 9; B. 12. 286[5]. 11^{ab}, 10^{ad}. V₁ reads 10^a-11^b on marg. — °) G₂ रापं चतुर्विभागं च (sic). — °) B₈ द्विधा; D₈ D₂. 6. 9 तथा; G₂ क्रिया (for त्रिधा). — °) K₁. 2. 4 रसनं (for रसनं). K₇ स्नेह- (for स्नेहो). — °) Da₄ ततो (for त्रयो). K₄ Da₄ D₈ [अं]मसा; K₆ Bo D_n. 1. 4 D₈ D₂. 3. 5. 7. 8 M₁. 5. 6 'सः (for सम्भसाम्).

11 With 11^{ab}, cf. 12. 187. 10^{ab}; B. 12. 286[5]. 11^{ad}. V₁ reads 11^{ab} on marg. — °) K₁. 2 transp. घ्रेयं and घ्राणं. D₆ च शरीरं (for शरीरं च). — °) K₁. 2. 4 transp. गुणास् and त्रयः. Da₄ गुणस्.

रसोऽथ रसनं स्नेहो गुणास्त्वेते त्रयोऽम्भसाम् ॥ १०

घ्रेयं घ्राणं शरीरं च भूमेरेते गुणास्त्रयः ।

एतावानिन्द्रियग्रामो व्याख्यातः पाञ्चभौतिकः ॥ ११

वायोः स्पर्शो रसोऽञ्च ज्योतिषो रूपमुच्यते ।

आकाशप्रभवः शब्दो गन्धो भूमिगुणः स्मृतः ॥ १२

मनो बुद्धिश्च भावश्च त्रय एतेऽऽत्मयोनिजाः ।

न गुणानतिवर्तन्ते गुणेभ्यः परमा मताः ॥ १३

— After 11^{ab}, T G₁-3. 6 M₅ Kumbh. ed. ins.:

688* श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।

[G₁ च (for त्वक्).]

— °) K₁ Da₄ इन्द्रियाग्राम्यो (Da₁ 'मो); K₄ D_n. 1. 4 D₈ D₂. 3. 8 'यग्रामैर्; D₆ 'ग्रामे (for 'यग्रामो). — °) K₁. 2. 6 G₁ पञ्चभौतिकः; Da₃ lacuna; M₇ पाञ्चभौतिकं.

12 °) K₁. 2. 4 प्राणो (for स्पर्शो). — D₄ om. (hapl.) 12^b-13^a. — °) K₂ ज्योतिरुपविमुच्यते (sic). — D₇ om. 12^a-13^a. — °) Bo D_n आकाशः; G₁ 'शं (for 'श-). Da₄ प्रथमः (for प्रभवः). M₁ आकाशस्य गुणः शब्दो. — °) Da₄ गणः; D₈ गुणाः.

13 D₄. 7 om. 13^a (cf. v. l. 12). — °) K₄ om. (hapl.) from the first श्र up to बुद्धि (in 14^a). D₉ बुद्धेश्च. K₆ D_n. 1. 4 D₂. 8 T₁ G₁. 3. 6 Cn (gloss: पूर्व-वासना) स्वभावश्च; K₇ भवेश्चात्र; Da₃ lacuna (for च भावश्च). — °) K₆ V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da₃. 24 D_n. 1. 4 D₈ D₂. 8 एते स्व-; K₇ D₄-7. 9 G₂ एवात्म- (for एतेऽऽत्म-). K₆ योनयः; Bo D_n योनिताः; D₄. 6. 9 योनयः (for योनिजाः). K₁. 2 त्रय एतेऽऽत्मजा निजाः. ✽ Cn: स्वयोनिजाः तत्तत्संस्कारसचि-वाचित्तादाविर्भूताः । ✽ — °) Da₃ ते गुणान्; M₁. 6. 7 निर्गुणान् (for न गुणान्). K₁. 7 D₈ T₂ G₆ M₁. 6. 7 अनि-; K₆ अमि-; B₇ अनु-; Da₄ इव (for अति-). G₂ न गुणा विनिवर्तन्ते. — °) Da₄ D₇ G₂ परमां (for 'मा). K₁ मतः; K₆ Bo. 6-9 Da₃. 24 D_n. 1. 4 D₂. 3. 5. 7. 8 गताः; D₈ T G₁. 3. 6 M₅ गतिः; G₂ गतिं (for मताः). — After 13, K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. 24 D_n. 1. 4 D₈ D₂. 3. 8 Kumbh. ed. read 17-19.

14 With 14, cf. 12. 187. 11; B. 12. 286[5].

15. K₄ om. up to बुद्धि (cf. v. l. 13). — °)

इन्द्रियाणि नरे पञ्च पष्ठं तु मन उच्यते ।
 सप्तमीं बुद्धिमेवाहुः क्षेत्रज्ञं पुनरष्टमम् ॥ १४
 चक्षुरालोचनायैव संशयं कुरुते मनः ।
 बुद्धिरध्यवसानाय साक्षी क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ १५
 रजस्तमश्च सत्त्वं च त्रय एते स्वयोनिजाः ।
 समाः सर्वेषु भूतेषु तद्गुणेषूपलक्षयेत् ॥ १६
 यथा कूर्म इहाङ्गानि प्रसार्य विनियच्छति ।
 एवमेवेन्द्रियग्राहं बुद्धिः सृष्ट्वा नियच्छति ॥ १७

यदूर्ध्वं पादतलयोरवाङ्मूर्धनश्च पश्यति ।
 एतस्मिन्नेव कृत्ये वै वर्तते बुद्धिरुत्तमा ॥ १८
 गुणान्नेनीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाण्यपि ।
 मनःषष्ठानि सर्वाणि बुद्ध्यभावे कुतो गुणाः ॥ १९
 तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं किञ्चिदात्मनि लक्षयेत् ।
 प्रशान्तमिव संशुद्धं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २०
 यत्तु संतापसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।
 रजः प्रवर्तकं तत्स्यात्सततं हारि देहिनाम् ॥ २१

C. 12. 2394
 B. 12. 2467. 21
 K. 12. 253. 21

K1 परे; Da3 D6 [इ]तरे; T G1-3.6 M1 तथा (for नरे). Da1 शं च (for पञ्च). —^b) D4 उच्यते (for उच्यते). —^c) Da4 सप्तमि; Dn4 'मा. G3 इति (for एव). K1 D4-7.9 G2 सप्तमी बुद्धिरित्याहुः. —^d) T G1-3.6 M1. 6.7 क्षेत्रज्ञः पुनरष्टमः.

15 = (var.) 12. 187. 12; B. 12. 286[5]. 17. —^a) K6 वक्षुर (for चक्षुर). K1 B6 Da4 D8-5. 7.9 T1 G2.3 आलोकनाय (for 'चनाय). G1 चक्षुषालोचनायैव. —^c) K1. 2.4.7 D1.9 बुद्धिरध्यवसानाय. —^d) Da4 साक्षि (for साक्षी).

16 ^b) D1 T1 G1.6 M1 एतेस्म; G2.8 एवास्म- (for एते स्व-). D6 T2 त्रय एव [T2 'ते] त्वयोनिजाः. ✽ Cp: स्वयोनिः प्रकृतिः, तजाः आकाशादिगतसात्त्विकांशेभ्य उत्पन्ना इत्यर्थः. ✽ —^c) K1. 2.4 Ds1 D5.7 समः; T2 मनः (for समाः). Da4 समानसर्वो भूतेषु. —^d) T1 G1-3.6 प्र- (for [उ]प-). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तान्गु (D6 तद्गु)णानुपलक्षयेत्.

17 K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 Kumbh. ed. read 17-19 after 13. —^a) K1 कूर्मा. K1. 6.7 V1 Ds1 D4. 6.9 T2 G1 M1.6 इव; K2 यथा (for इह). M5.7 यथैव कूर्मः स्वांगानि. —^c) T1 एतज् (for एवम्). G1 ग्राम- (for -ग्रामं). —^d) K6 V1 B8.9 Da3. a4 Dn4 Ds1 D3.8 सृष्टा; Dn1 सृत्वा; Ds2 (before corr.) सृष्ट्या; D6 स्रष्टा; T1 G1 सृष्ट्या; T2 G3.6 सृष्ट्या; G2 सृष्टं; M6 (sup. lin. as in text) दृष्टा (for सृष्ट्या). D5.7 [अ]नुय (D1 'ग)च्छति (for नियं).

18 18^{ab} = (var.) 12. 187. 13^{ab}; B. 12. 286[5]. 14^{ab}. For the sequence in K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 Kumbh. ed., cf. v. l. 17. —^a) K1. 2 य; K4 यथा (for यद्). D5.7 चोर्ध्व (for ऊर्ध्व). D6 यदूर्ध्व पादतलाद् (submetric). —^b)

K2. 4 D6 अर्वाग् (for अवाङ्). K1. 2.4 Da3. a4 Dn1 M6 ऊर्ध्व; K5.7 V1 B6. 7.8 (marg. as in text). 9 D4. 7-9 चोर्ध्व; G2 नामेश (for मूर्धनश्च). G2 पश्यसि (for 'ति). ✽ Cp: पादतलयोरूर्ध्वं मूर्धनश्चावर्गिति शरीरमुच्यते. ✽ —^c) Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 7. 8 G3 कृत्ये तु; D6 कृत्येषु; T1 G1. 2.6 कृत्ये च (for कृत्ये वै). —^d) Da4 वर्तते बुद्धिरात्मनः.

19 = 12. 187. 16; (var.) B. 12. 286[5]. 18^{ab}. For the sequence in K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 Kumbh. ed., cf. v. l. 17. —^a) T1 G1-3.6 M1 नि (M1 नै)नीयते (for 'ने'). Cap स्वार्थं (for बुद्धिर्). K1. 2.4.7 D4. 5.9 Ca Cpp गुणान्ते (D6 'णार्थे) नीयते बुद्धिर्; D1 गुणार्थे वर्तते बुद्धिर्. ✽ Ca: गुणान्ते विषयसमीपे नीयते इन्द्रियादिभिर्जन्यते ॥ Cs: गुणान् सत्त्वादीन्, नेनीयते पुनः पुनः प्रवर्तयति ॥ Cv: गुणान् वैराग्यादिगुणान्. ✽ —^b) K2 M5.7 बुद्धेर; K1 lacuna (for बुद्धिर्). G6 च (for अपि). T1 G1. 8 सुदृढैवे- (G3 'दैरि)न्द्रियाणि च; G2 स्वबुद्धिर्ज्ञेन्द्रियाणि च. —^c) D8 (marg. as in text) भूतानि; T1 G1. 3.6 [इं]द्रियाणि (for सर्वाणि). —^d) K1 transp. कुतो and गुणाः. ✽ Ca: कुतः इति सार्वविभक्तिकः तसिः तस्मै इत्यर्थे । बुद्धिं विना निष्प्रयोजनत्वात् । ✽

20 With 20, cf. 12. 187. 30; B. 12. 286[5]. 29. K6 om. 20. —^a) D1 तत्तद् (for तत्र). G2 सत् (for यत्). —^c) Da4 काञ्चिद् (for किं). M1 पश्यति (for लक्षयेत्). —^d) Da4 प्रज्ञातम् (for प्रशान्तम्). Da4 उप-; G2 अथ (for इव). —^e) B8 (marg. as in text) transp. सत्त्वं and तद्. G2 समुप- (for तदुप-).

21 K1 G2 om. 21-22. Da4 om. 21^{ab}. —^b) K1 काले; K4 कार्य (for काये). T G1. 3.6 M1 अप्रीति-करोत्मानः. — After 21^{ab}, M1. 6 (om. 21^{ad}) read

C. 12. 8995
B. 12. 248[7]. 22
K. 12. 258. 22

यत्तु संमोहसंयुक्तमव्यक्तविषयं भवेत् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधार्यताम् ॥ २२

प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः साम्यं स्वस्थात्मचित्तता ।

अकस्माद्यदि वा कस्माद्वर्तते सात्त्विको गुणः ॥ २३

अभिमानो मृषावादो लोभो मोहस्तथाक्षमा ।

लिङ्गानि रजसस्तानि वर्तन्ते हेत्वहेतुतः ॥ २४

तथा मोहः प्रमादश्च तन्द्री निद्राप्रबोधिता ।

कथंचिदभिवर्तन्ते विज्ञेयास्तामसा गुणाः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

22^{ad} for the first time, repeating it in its proper place. Da4 reads 21^{ad} twice. — ^a) D5.7 G3.6 तस्मात् (for तस्यात्). — ^d) K1 वारि; D4-7.9 सर्व- (for हारि). T1 सत्त्वसंहारि देहिनां. — For 21^{ad}, K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 (both times) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M7 subst.:

689* प्रवृत्तं रज इत्येवं तत्र चाप्युपलक्षयेत् ।

[K6 संवृद्धं (for प्रवृत्तं). M7 इत्येव. M7 ततस्तदपि चितयेत् (for the post. half).]

22 With 22, cf. 12. 187. 32; B. 12. 286[5]. 31. K7 G2 om. 22 (cf. v. 1. 21). — ^a) B8 (marg.) यत्तत्; M7 अथ (for यत्तु). D5.7 यच्च प्रकाशसंयु-क्तम्. — ^b) K2 Da3. a4 D5.7 अव्यक्तं (for 'क्त'). M7 कंठे मनसि वा भवेत्. — M1.6 read 22^{ad} for the first time after 21^{ab} (om. 21^{ad}). — ^d) M1.6 (both first time) रजस् (for तमस्). K1. 2. 4 Da3. a4 D4. 9 T G1-3. 6 M1 (both times). 5. 6 (both times). 7 -धारयेत्; D8 -धार्यते (for -धार्यताम्).

23 With 23, cf. 12. 187. 33; B. 12. 286[5]. 25^e-26^b. — ^b) K1. 2. 4 सौम्यं; V1 शान्तिः; B8 Ds D4 Cs स्वाम्यं; T1 G1. 3. 6 साह्यं; G2 स्पर्द्धा (for साम्यं). K6 सुस्थात्मः; Dn1 स्वास्थात्म- (for स्वस्थात्म-). K1 -चित्तदा; K7 D4. 9 -चित्तना; Da3 -चित्तया; Da1 -चित्तया; G1 -चित्तता (for -चित्तता). ❀ Cs: स्वाम्यं सर्वत्र सत्तया वर्तमानस्वम् । स्वस्थात्मचित्तता, अक्षुभितान्तः-करणता । ❀ — ^d) K1. 4 V1 वर्तते (for वर्तते). M7 गुणाः. K6 B8. 7. 9 Da3. a4 वदं (K6 'र्त') ते सात्त्विकान्गु-णान्; K7 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2-9 M1. 6 वर्तं (D7 'र्त')-ते सात्त्विका गुणाः.

24 With 24, cf. 12. 187. 34; B. 12. 286[5]. 26^e-27^b. — ^a) K7 Da3. a4 Ds2 D5-7 T G1-3. 6 M5. 7 अतिमानो; D4. 9 M1. 6 अतिवादो (for अभिमानो). T1 G1. 3. 6 मृषा हंता; G2 मृषावाचो (for 'वादो'). — ^b) K7 लोभदंभस्; D4-7. 9 लोभस्तंभस्; G3. 6 मोहो लोभस् (by transp.). B9 तथैव च; Da4 ततः क्षमा (for तथाक्षमा). — ^c) K2 तात (for तानि). — ^d) K1. 2 D7 वर्तते. D6 T1 G1 हेत्वहेतुभिः (for 'हेतुतः'). G2 वर्तते गुणहेतवः. ❀ Cs: हेत्वहेतुतः दृष्टहेतोरदृष्टहेतोश्च । ❀

25 With 25, cf. 12. 187. 35; B. 12. 286[5]. 28. — ^a) D6 ततो; T1 G1. 3. 6 अथ; M6 यथा (for तथा). K7 D4. 9 मोह- (for मोहः). K6 प्रसा-दश्च (for प्रमादश्च). G2 असंमोहः प्रमादश्च. — ^b) K4 तंढी निद्रा; Da3 D5-7 तंढा निद्रा; Dn1. n4 Ds D2. 8 निद्रा तंढा; D3 निद्रा तंढी (by transp.). Da4 [अ]-बोधिताः; Ds1 [अ]प्रबोधिताः; Ds2 D2 'धता; D7 [अ]प्रमादिता (for [अ]प्रबोधिता). — ^c) Da3 D9 अति-; Da4 इति (for अभि-). D7 -वर्धते (for -वर्तन्ते). — ^d) K2 तमसा (for ता').

Colophon: S1 missing; Ks. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G1. 5 M1-4 absent. — Sub-parvan: K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2-4. 6-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 3. 6 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8. 9 M5 शुक्लानु-प्रश्नः; K2 शुक्लप्रश्नः; M1. 6. 7 इंद्रियग्रामकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K6 83; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 74; Dn4 Ds2 G2 73; D8 M1. 6. 7 72; T2 88. — Śloka no.: Dn1 25; Dn4 26.

२४०

व्यास उवाच ।

मनः प्रसृजते भावं बुद्धिरव्यवसायिनी ।
हृदयं प्रियाप्रिये वेद त्रिविधा कर्मचोदना ॥ १
इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यः परमं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा परो मतः ॥ २
बुद्धिरात्मा मनुष्यस्य बुद्धिरेवात्मनोऽऽत्मिका ।

यदा विकुरुते भावं तदा भवति सा मनः ॥ ३
इन्द्रियाणां पृथग्भावाद्बुद्धिर्विक्रियते ह्यणु ।
शृण्वती भवति श्रोत्रं स्पृशती स्पर्श उच्यते ॥ ४
पश्यन्ती भवते दृष्टी रसती रसनं भवेत् ।
जिघ्रती भवति घ्राणं बुद्धिर्विक्रियते पृथक् ॥ ५
इन्द्रियाणीति तान्याहुस्तेष्वदृश्याधितिष्ठति ।

C. 12. 9004
B. 12. 249(6). 6
K. 12. 254. 6

240

1 Ś1 is missing up to 16° (cf. v. l. 12. 236. 19).
—^a) Bo संसृजते; B₉ प्रसूयते; Dn₁ विसृजते; D₂
प्रसृजते; G₂ प्रसृजते; C₅ प्रसृ (as in text). ☞ Cn
(reading विसृजते): विविधमुत्पादयति । ☞ ☞ Ca: भावं
भवितुधर्मं ज्ञानादि । ☞ —^b) K_{1.4} Ds₁ M_{1.6} बुद्धिरव्य-
वसायिनी (M_{1.6} 'की'); Bo Da₁ 'रघ्यवसायिनी (Da₁
'सायिनि). —^c) Hypermetric. Dn₄ एवं; Ds₂
D₈ चित्तं; D_{5.7} मनः (for हृदयं). K₇ D_{5-7.9} वेत्ति
(for वेद). K_{1.2.4} प्रियाप्रिये च हृदयं; D₄ चित्तं
प्रियाप्रियो वेत्ति; G₂ हृदयं प्रियाप्रियादेव. —^d) D₅
त्रिविधाः; G₈ 'धः (for 'धा). G₂ धर्म- (for कर्म-).
D₈ D₄ T G_{1-3.6} M_{1.5-7} वेदना; D₅ नोदनाः; D₇
चोदनाः (for 'ना).

2 = (var.) Kātha Up. 1. 3. 10. Ś1 missing
(cf. v. l. 1). —^a) K₇ D₉ M_{1.6} परे (for परा).
D₈ ह्यर्थाभू. —^b) K_{1.2} T₁ G_{2.3} च परं (for परमं).
— D₈ reads 2^d twice. —^d) K₇ D_{4.6} (second
time).⁹ बुद्धिर् (for बुद्धेर्). K₇ Da₄ D₉ मनः; M₁.
6.7 स्मृतः (for मतः). G₂ बुद्धेरात्मा महान्परः.

3 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^b) B₆ D₇ बुद्धेर् (for
बुद्धिर्). K_{1.2.4.6.7} Da_{3.44} Dn_{1.44} Ds D₂₋₉ [आ]-
त्मना (for 'नो). K₇ Dn_{1.44} Ds D₂₋₉ [आ]त्मनि;
M₇ 'त्मनः; Ca. p ऽऽत्मिका (as in text). V₁ बुद्धिरेवा-
त्मनो निजा; T G_{1-3.6} 'वमनात्मनि. ☞ Ca: आत्मिका
आत्मीया, तथा शेषाणां व्यापारणात् । ☞ —^c) T₂ G₂
यथा (for यदा). —^d) T₂ G_{1.2} तथा (for तदा).
K₂ transp. भवति and सा. K₆ सा पुनः; Da₄
सामजः; D₈ सन्मनः; G₂ मानवः (for सा मनः).

4 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K₆ -भावाद्;
D₅ -भावा; G₂ -भावं (for -भावाद्). —^b) K_{1.2.4}
विकुरुते; T₁ विक्रीयते (for विक्रि'). K₀ Bo. 7. 8 Dn₁.
n₄ D_{2.3.8} ह्यतः; V₁ B_{6.9} Da_{3.44} D_{5.7} ह्यनु; D₉
यतः; D_{4.6.9} ह्यणुः; T G_{1-3.6} M_{1.5-7} [s]सकृत् (for
ह्यणु). —^c) D₇ शृण्वती; G₂ शृण्वते. B₇ Da₄ G₁
भवती (for 'ति). Da₄ स्तोत्रे; T₁ G₁ श्रोत्रे; G₆
श्रोत्रः (for श्रोत्रं). —^d) K_{1.2} Da₄ Dn₄ G_{1.2} स्पृ-
शति; Dn₁ स्पर्शती; D_{5.7} M_{1.5.6} स्पृशती (for स्पृ-
शती).

5 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K_{6.7} V₁ Bo.
6.7.9 Dn_{1.44} Ds D_{2-4.3.3.9} T₂ M₁ पश्यती; Da₃
पश्यति; Da₄ पश्यति (for पश्यन्ती). K₂ B_{6.7.9}
Ds₂ T G_{1-3.6} M_{1.6.7} भवती; K₇ B₈ (marg. as in
text) D_{4-7.9} च भवेद्; Da₄ भवति (for 'ते). Da₄
दृष्टिः; T₂ G_{1.2} दृष्टि (for दृष्टी). M₅ दृष्टिर्भवति पश्यन्ती.
—^b) K_{1.2} D₆ T₁ G_{1-3.6} M_{1.5.6} रसन्ती; Da₄ रसति;
(for रसती). K₁ रसतं; K₇ B₉ Da_{3.44} D_{4.6.9}
रसना; Bo रसनां; B_{6.8} (marg.) रसता (for 'नं).
D₈ रसती रसनोच्यते; D_{5.7} रसं (D₇ 'स) ती रस उच्यते.
—^c) K₆ जिघ्रतेर्; Da₄ जिघ्रमा; D_{5.7} T₁ G_{1-3.6}
M_{1.5.6} जिघ्रती (for जिघ्रती). K₆ B_{6.9} D₅ भवते;
G_{2.8} 'ती (for 'ति). M_{1.6} घ्राणो (for घ्राणं). —^d)
D₇ बुद्धि (for बुद्धिर्). T₁ विक्रीयते.

6 With 6, cf. 12. 187. 20°-21°; B. 12. 286[5].
21°-22°. Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K_{2.6} V₁
Bo. 6.7.8 (marg.)⁹ Da₃ Dn_{1.44} Ds D_{2.3.8} T₁ G₁.
3.6 तु (for [इ]ति). K_{1.2.7} V₁ D_{4.6.9} T G_{1.2}
M₇ यानि (for तानि). —^b) K_{1.2.6} Bo इदयो; K₄
V₁ B₆₋₈ Da_{3.44} Dn₁ Ds D_{2.3.5.8} अदयो; M₇
'इये (for 'इया). D₇ च (for [अ]धि). —^c) K₁
B₈ (marg. as in text) D_{4.6.7.9} M₅ तिष्ठती; K₂

C. 12. 8004
B. 12. 249[a]. 6
K. 12. 254. 6

तिष्ठती पुरुषे बुद्धिस्त्रिषु भावेषु वर्तते ॥ ६
कदाचिल्लभते प्रीतिं कदाचिदपि शोचते ।
न सुखेन न दुःखेन कदाचिदिह युज्यते ॥ ७
सेयं भावात्मिका भावांस्त्रीनेतानतिवर्तते ।
सरितां सागरो भर्ता महावेलाभिवोर्मिमान् ॥ ८
यदा प्रार्थयते किञ्चित्तदा भवति सा मनः ।
अधिष्ठानानि वै बुद्ध्या पृथगेतानि संस्मरेत् ।
इन्द्रियाण्येव मेध्यानि विजेतव्यानि कृत्स्नशः ॥ ९

तिष्ठते; Da4 तिष्ठति; Dn4 तिष्ठता (for तिष्ठती).

7 = (var.) 12. 187. 21^a-22^b; B. 12. 286[5]. 22^a-23^b. S1 missing (cf. v. l. 1). —^a) M5 अनु-; M7 अभि- (for अपि). K1. 2. 4. 7 V1 B8 D4-7. 9 T1 G2. 8. 6 M1. 5-7 शोचति; G1 रोचति (for शोचते). —^c) K1 नु (for the second न). —^d) K1. 2. 4. 7 D4-7. 9 अपि (for इह). K1 वर्तते; B8 (marg. as in text) मुह्यते; D5. 7 मुच्यते; G2 सज्जते (for युज्यते).

8 = (var.) 12. 187. 23; B. 12. 286[5]. 23^a-24^b. S1 missing (cf. v. l. 1). —^a) T1 G1-3. 6 एवं (for सेयं). D5. 7 भावात्मिकान्; G2 'त्मका (for 'त्मिका). K3 भावं; K6 भावास; B8 (marg. as in text) बुद्धिस् (for भावास). ☞ Cp: भावात्मिका, उत्पत्तिस्व-भावा ॥ Cv: भावात्मिका भगवद्भक्त्यात्मिका । ☞ —^b) B6. 9 तान् (for त्रीन्). D4 om. (hapl.) from तान् up to तदा भव (in 9^b). K2 V1 B6. 8 (marg. as in text) Das M5 नाति-; Da4 नाभि-; D5 अभि-; D5. 7 T G1-3. 6 अनु-; D6 अनि- (for अति-). —^c) T2 नदीनां; G1 सरिता (for 'तां). —^d) D6 [ऊ]र्मि-वान् (for 'मान्). K7 corrupt; T G1-3. 6 वेलाभिव महोर्मिमान्.

9 S1 missing (cf. v. l. 1). D4 om. up to तदा भव (cf. v. l. 8). —^a) M7 यथा (for यदा). —^c) B8 (marg.) साधि- (for अधि-). Da4 अधिष्ठात्मनि (for 'नानि). K4 D2 बुद्ध्या; T G1-3. 6 M1. 5-7 बुद्धे: (for बुद्ध्या). ☞ Cn: अधिष्ठानानि इन्द्रियगोलकानि । ☞ —^c) K1 [इ]व (for एव). K4 [इ]व सव्यानि; Da4 इव मेघानि; D4 T G1-3. 6 M1. 5-7 एवमेतानि (for इव मेघानि). ☞ Cn: मेघानि, मेघा रूपादिज्ञानं, तत्र हितानि ॥ Cp: मेघायै प्रज्ञायै हितानि । ☞ —^d) K6 B6. 7. 1 Da4. 24 D5. 7 विचे (D5. 7 'जे) तव्यानि; D4. 6 वेदि-

सर्वाण्येवानुपूर्व्येण यद्यन्नानुविधीयते ।
अविभागगता बुद्धिर्भावे मनसि वर्तते ।
प्रवर्तमानं तु रजः सत्त्वमप्यनुवर्तते ॥ १०
ये चैव भावा वर्तन्ते सर्व एष्वेव ते त्रिषु ।
अन्वर्थाः संप्रवर्तन्ते रथनेमिमरा इव ॥ ११
प्रदीपार्थं नरः कुर्यादिन्द्रियैर्बुद्धिसत्त्वमैः ।
निश्चरद्भिर्यथायोगमुदासीनैर्यदृच्छया ॥ १२
एवंस्वभावमेवेदमिति विद्वान्मुह्यति ।

(for विजे). ☞ Ca: विजेतव्यानि, रागानपेक्षवृत्तितया । ☞

10 S1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K2. 4. 6. 7 Bo Da4 Ds1 [अ]नुपूर्व्येण (for 'पूर्व्येण). —^b) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. 24 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 Ca यद्यन्नानु-; K7 D4. 9 यद्यन्नानु-; D5 यदा नानु-; D5. 7 यद्यन्नानु- (for यद्यन्नानु-). —^c) 10^{ed} = (var.) 12. 187. 24; B. 12. 286[5]. 24^a-25^b. —^c) B7 अभिभाग-; D6 प्रविभाव-; D7 अधिभाग-; T1 G1-3. 6 साविभाग-; G2 साविभाव- (for अधिभाग-). M7 नतं (for -गता). Ds2 अवि-भागतया बुद्धिर्. —^d) K2 भावो (for भावे). Ds T G1. 2 M5 तमसि (for मनसि). —^e) K4 B6 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 om. (hapl.) 10^{ed}. —^f) Da4 प्रवर्त्यमानं; G2 'तर्कं न (for 'तर्मानं). T1 G1-3. 6 M1. 5-7 मनः (for रजः). —^g) V1 Bo. 7-9 Ds2 D4-7. 9 अति-; Da3. 24 अभि- (for अनु-).

11 11^{ab} = (var.) 12. 187. 26^{ab}. S1 missing (cf. v. l. 1). —^a) T2 ये वै भावाश्च वर्तन्ते. —^b) K1. 2. 4 सर्वतस्त्वेव ते त्रिषु; Da4 सर्व एतेषु ते त्रिषु. —^c) Da4 अन्यार्थ-; D6 मिलिताः; T1 G1. 3. 6 अन्वर्थ-; T2 M7 'र्थान् (for 'र्थाः). G2 ये चैनमनुवर्तन्ते. —^d) K2 रथा; K6. 7 रथे; D4 रथो (for रथ-). K2. 4 -नेमिमरा; D7 'चरा (for 'मरा).

12 S1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K4 प्रदीपार्थ-; B8 'सार्थ (for 'पार्थ). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1 G1. 3. 6 मनः (for नरः). ☞ Cs: प्रदीपार्थ, प्रदीपमात्रप्रयोजनं, कुर्यात् । ☞ —^b) K6 Bo. 6-9 Da3. 24 -संभवैः; D5. 7 -सत्त्वमैः (D7 'रैः) (for -सत्त्वमैः). —^c) Da4 यदा योगम्; D9 यथायोगे (for यथायोगम्). —^d) K1. 2. 4 उच्चरद्भिर-; B8 (marg. as in text). 9 Da3. 24 उपासीनैर-; Dn4 उदासीन-; T G1-3. 6 'सीनो (for 'सीनैर-).

अशोचन्नप्रहृष्यंश्च नित्यं विगतमत्सरः ॥ १३
न ह्यात्मा शक्यते द्रष्टुमिन्द्रियैः कामगोचरैः ।
प्रवर्तमानैरनये दुर्धरैरकृतात्मभिः ॥ १४
तेषां तु मनसा रश्मीन्यदा सम्यङ्गियच्छति ।
तदा प्रकाशते ह्यात्मा घटे दीप इव ज्वलन् ।
सर्वेषामेव भूतानां तमस्यपगते यथा ॥ १५
यथा वारिचरः पक्षी न लिप्यति जले चरन् ।

एवमेव कृतप्रज्ञो न दोषैर्विषयांश्चरन् ।
असज्जमानः सर्वेषु न कथंचन लिप्यते ॥ १६
त्यक्त्वा पूर्वकृतं कर्म रतिर्यस्य सदात्मनि ।
सर्वभूतात्मभूतस्य गुणमार्गेण्वसज्जतः ॥ १७
सत्त्वमात्मा प्रसवति गुणान्वापि कदाचन ।
न गुणा विदुरात्मानं गुणान्वेद स सर्वदा ॥ १८
परिद्रष्टा गुणानां स स्रष्टा चैव यथातथम् ।

C. 12. 9019
B. 12. 240[21]. 21
K. 12. 254. 21

13 = (var.) 12. 187. 47; B. 12. 286 [5]. 39.
Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^b) M7 मुह्यते (for 'ति).
—^c) K1 अशोच्यन्; G2 नशोचन्. K2 न प्रहृष्टं (for
अप्रहृष्यंश्च). K4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 हि (for च).

14 = (var.) 12. 187. 56^{ab}. Ś1 missing (cf.
v. l. 1). —^a) Ks Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 D2.
3. 8 चात्मा (for ह्यात्मा). —^b) D4. 6. 9 कर्म- (for
काम-). —^c) V1 Bo Ds प्रवृत्तमानैर्; D1 प्रवर्ध-
(for प्रवर्त-). K1. 4 अनिशं; K2 अचितं; Ks Bo.
6. 7. 9 Dn1. n4 D2. 3. 8 M1 अनयैर्; V1 Bs Das D2. 7
T G1-3. 6 Ms. 7 अनयैर्; Da4 अयनैर् (for अनये).
—^d) K7 D4. 9 T G1. 8. 6 दुर्धरैर्; Dn1 D2. 8 दुष्क-
रैर्; M7 दुर्धरैर् (for दुर्धरैर्). D4 अक्षतात्मभिः (for
अकृता').

15 15^{abc} = (var.) 12. 187. 44. Ś1 missing
(cf. v. l. 1). —^a) D4 तु (for तु). —^c) K4
V1 B7. 8 Dn1. n4 Ds1 D2-9 [s]स्यात्मा; Ks ह्यर्था;
K7 Ds2 स्वात्मा (for ह्यात्मा). —^d) Ks Bo. 6-9
Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 दीपदीप्ता यथाकृतिः; K7
V1 D4-7. 9 Gs. 6 घटे दीपो ज्वलन्निव; T G1. 2 M1. 6-7
दीपो दीप्यन्निवा (G2 'प्यन्नरा-; M7 'प्यानिवा)कृतिः.
—^e) Ks T G1-3. 6 M1. 5-7 उपरते; Bs. 9 Das. a4
उपगते (for अपगते). V1 Ds तथा; G2 यदा (for
यथा). — After 15, Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4
Ds D2. 3. 5-8 Cn Kumbh. ed. ins.:

690* प्रकाशं भवते सर्वं तथेदमुपधार्यताम् ।

[Ds2 D2. 8 (by corr. as above). 5 लभते (for
भवते). Bs तदेवम् (for तथेदम्). Dn1 धार्यते (for
धार्यताम्).]

16 16^{abc} = (var.) 12. 187. 46. Ś1 is missing
up to 16^{abc} (cf. v. l. 1). —^a) K1 lacuna; G2 तथा
(for यथा). —^b) K1. 2. 7 D4-7. 9 लिप्यते न (for
न लिप्यति). K7 तरन्; D4 वरन्; G2 चरः (for

चरन्). — After 16^{ab}, Ks Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4
Ds D2. 3. 5. 7. 8 Kumbh. ed. ins.:

691* विमुक्तात्मा तथा योगी गुणदोषैर्न लिप्यते ।

[B9 विमुक्तात्मा (for विमु'). Bo यथा (for तथा).]

—^c) K2 कृताप्रज्ञो; Da4 कृतः प्रज्ञो. —^d) G2 सदो-
षैर्विषयैश्चरन्. —^e) K1 असज्जमानाः; Dn4 M7 असक्ष-
(M7 'ज्य)मानः (for असज्ज'). Ś1 K1. 2. 4 सर्वत्र;
Ds सर्वोपि; M7 संगेषु (for सर्वेषु). —^f) Bo. 7 Dn1.
n4 Ds D2. 3. 8 कथंचन न (by transp.); T2 G2 न
कदाचन; Gs न कंचन न. V1 reads from लिप्यते
up to कदाचन (in 18^b) on marg.

17 With 17, cf. 12. 187. 45. V1 reads 17 on
marg. —^b) G1 मितिर् (for रतिर्). B7 यदात्मनि;
G2 परा' (for सदा'). —^c) Ds1 T1 G1-3. 6 M7 -भूतः
स; Ds. 7 -भूतेषु; T2 -भूतात्मा; Ms -भूतः सन् (for
-भूतस्य). —^d) M7 गुणः (for गुण-). K4. 7 Bo.
6. 7 Dn1. n4 D2-4. 6. 8. 9 -वर्गेषु; Ks V1 Bs Das. a4
Ds. 7 M1. 6. 7 -सर्गेषु; Bs -संगेषु (for -मार्गेषु). K1
V1 Bo. 6 (marg.). 9 सज्जतः; D1 [अ]संयुतः; M1. 6. 7
[अ]सज्जतिः (M7 'ति) (for [अ]सज्जतः). Ds T G1-3. 6
Ms गुणस (T1 G1. 3. 6 'णः स)र्गे न सज्जति (Ds G2 'ते).

18 With 18^{ab}, cf. 12. 187. 43^{cd}; B. 12. 286[5].
36^{cd}. V1 reads 18^{ab} on marg. —^a) K2 प्रसवति;
K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 प्रसरति;
K7 D4-7. 9 प्रभवति; T G1-3. 6 M7 प्रसृजति (M7 'ते);
M1. 6 प्रस्रवति (for प्रस'). —^b) K7 D4. 6. 9 T
G1-3. 6 Ms अपि (for वापि). Ś1 K1. 2 कथंचन; Ks
Da4 कदा च नः (for कदाचन). — 18^{cd} = (var.)
12. 187. 40^{ab}; B. 12. 286[5]. 35^{ab}. —^c) G2 स
(for न). Ms गुणान् (for गुणा). ❀ C7: गुणाः
अप्रधानभूता जीवाः । ❀ —^d) Ds. 7 वै वेद; G2 स्वयम्
(for वेद स). K1 सर्वशः (for 'दा). Da1 Ms. 7
सगुणान्वेद सर्वदा.

C. 12. 9020
B. 12. 249[2].21
K. 12. 254. 21

सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरेतदन्तरं विद्धि सूक्ष्मयोः ॥ १९
सृजते तु गुणानेक एको न सृजते गुणान् ।
पृथग्भूतौ प्रकृत्या तौ संप्रयुक्तौ च सर्वदा ॥ २०
यथा मत्स्योऽद्भिरन्यः सन्संप्रयुक्तौ तथैव तौ ।

मशकोदुम्बरौ चापि संप्रयुक्तौ यथा सह ॥ २१
इषीका वा यथा मुञ्जे पृथक्च सह चैव च ।
तथैव सहितावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

19 19^{ab} = (var.) 12. 187. 40^{ad}; B. 12. 286[5]. 35^{ed}. K₂. 4 D₁ om. (hapl.) 19-20. Ś₁ reads 19-20 on marg. — ^a) V₁ अपि द्रष्टा; B₃ (marg. as in text) परिच्छष्टा; G₂ 'पुष्ट' (for 'द्रष्टा'). K₆. 7 Bo. 6. 7. 9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂-6. 8. 9 च (for स). — ^b) Ś₁ मह **; K₆ B₁ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 5. 8 परिस्त्र (Dn₄ 'सृष्टा'; K₇ V₁ B₃ T G₁-3. 6 स्पृष्टा (K₇ सृष्टा; V₁ B₈ द्रष्टा; T₂ स्पृष्टा) चैव; Bo. 6. 9 Da₃. a₄ परिद्र. (Da₃ 'प्र'ष्टा (for स्रष्टा चैव). Ś₁ यदृच्छया; T G₁-3. 6 M₆ यथा भवेत्; M₁. 6. 7 यथा तथा (for यथातथम्). — 19^{ed} = (var.) 12. 187. 37^{ab}; B. 12. 286[5]. 33^{ab}. — ^c) K₁ सर्व; V₁ सत्त्वं; B₁. 9 Da₃. a₄ साक्षि; T G₁-3. 6 Cvp क्षेत्र (for सत्त्व). T G₁-3. 6 एवम् (for एतद्). — ^d) T₁ G₁ अन्तरं (for अन्तरं). G₂ होव (for विद्धि). K₇ D₄. 9 सूक्ष्मयोः; G₂ गूढयोः (for सूक्ष्मयोः).

20 = (var.) 12. 187. 37^{ed}, 39^{ab}. B. 12. 286[5]. 33^{ed}, 34^{ab}. K₂. 4 D₁ om. 20 (cf. v. l. 19); Ś₁ reads the same on marg. — ^a) D₅. 6 सृजति. B₇ Dn₁. n₄ D₈ D₃ (before corr.). 5. 6 T₂ M₁. 6 [s]त्र; Da₃. a₄ हि; G₂ च; M₁ त्रि (for तु). T₂ एकम् (for एक). — ^b) K₁ एके (for एको). G₁ om. न. D₂ om. from ते गुणान् up to द्धितौ (in 22^d). K₇ D₄-6. 9 एकः सृजति नो गुणान्. — ^c) K₁ भूतो; G₂ भूमौ (for भूतौ). Ś₁ K₁-B₉ Da₃ M₆ [ए]तौ; K₇ [आ]दौ; D₅ [उ]भौ (for तौ). Da₄ पृथग्भूतैश्च कृत्यैतौ (sio). — ^d) D₄ संप्रयुक्तौ; D₉ युक्तस.

21 21^{ab} = (var.) 12. 187. 39^{ed}; B. 12. 286[5]. 34^{ed}. D₂ om. 21 (cf. v. l. 20). — ^a) Ś₁ K₁ अन्यस्य; K₂ अन्योन्य; K₄. 6. 7 Bo. 6. 9 Da₃. a₄ Dn₁.

n₄ D₈ D₂. 5-8 अन्यः स्यात् (for अन्यः सन्). — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 T G₁-3. 6 M₆ संप्रयुक्तस्य (for 'युक्तौ'). D₇ तथैव ते; G₁ तथेतरो. — 21^{ed} = (var.) 12. 187. 38^{ab}. — ^c) Ś₁ K₁. 2 मशकोदुम्बरश्च; K₇ D₄. 6. 9 G₂ मश (K₇ 'स'कोदुम्बरे; Bo. 8 मश (Bo 'स'कोदुम्बरौ; B₆. 9 Da₃. a₄ मशकोदुं (Bo 'कोदुं'; Da₃ 'कोदुं'वरं; Dn₄ G₁ 'कोदुम्बरौ (for 'कोदुम्बरौ). K₄. 6 Bo. 7. 8 Dn₄ D₈. 8 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 चापि; Dn₁ वान्यौ (for चापि). — ^d) K₁. 2 संप्रयुक्तौ; Bo संयुक्तौ च (for संप्रयुक्तौ). K₇ V₁ D₇. 9 T G₁-3. 6 M₅. 7 तथैव हि (K₇ V₁ M₁ तौ; M₆ ह); Dn₁ तथा सह; M₁. 6 तथेह तौ (for यथा सह).

22 D₂ om. 22 (cf. v. l. 20). — ^a) B₈ इषिका; Da₄ इतिकां; Dn₄ इषाका (for इषीका). K₁ T₂ G₁-3. 6 या; K₇ D₄. 6. 9 च; M₆ यां (for वा). K₂ मुंजी; T₂ G₂ M₆ मुंजः; G₁. 8 मुंजा (for मुंजे). T₁ इषीकया यथा मुंजा. — ^b) K₇ Da₂ (before corr.) D₄. 6. 9 पृथक्त्वे (for 'क्वच'). G₂ हि सहैव (for सह चैव). K₆ Da₃. a₄ T₂ G₁. 2 M₁. 5-7 ह; T₁ G₃. 6 हि (for च). — ^d) D₆ T₂ अन्योन्यस्य (for 'न्यस्मिन्'). G₂ परिस्थितौ (for प्रतिष्ठितौ).

Colophon. — Sub-parvan: Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂-9 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 6. 7 V₁ Bo. 6. 8. 9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂-9 शुकानुप्रश्नः; K₂. 4 शुकप्रश्नः; M₁. 6 शुकानुप्रश्ने क्षेत्रक्षेत्रज्ञकथनं; M₆ शुकानुप्रश्ने अध्यात्मज्ञानोपदेशः; M₇ क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₆ 84; Dn₁ D₇ T₁ G₁. 3. 6 M₆ 75; Dn₄ D₈ 74; D₈ M₁. 6. 7 73; D₈ 69; T₂ 89; G₂ 77. — Śloka no.; Dn₁. n₄ D₈ 25.

२४१

व्यास उवाच ।

सृजते तु गुणान्सत्त्वं क्षेत्रज्ञस्त्वनुतिष्ठति ।
गुणान्विक्रियतः सर्वानुदासीनवदीश्वरः ॥ १
स्वभावयुक्तं तत्सर्वं यदिमान्सृजते गुणान् ।
ऊर्णनाभिर्यथा सूत्रं सृजते तन्तुवद्गुणान् ॥ २
प्रध्वस्ता न निवर्तन्ते प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते ।

एवमेके व्यवस्यन्ति निवृत्तिरिति चापरे ॥ ३
उभयं संप्रधार्यैतदध्यवस्येयमिति ।
अनेनैव विधानेन भवेद्गर्भशयो महान् ॥ ४
अनादिनिधनं नित्यमासाद्य विचरेन्नरः ।
अकुप्यन्नप्रहृष्यंश्च नित्यं विगतमत्सरः ॥ ५
इत्येवं हृदयग्रन्थि बुद्धिचिन्तामयं दृढम् ।

C. 12. 9029
B. 12. 256[49]. 6
K. 12. 115. 6

241

1 1^{ab} = (var.) 12. 187. 42^{ab}; B. 12. 286[5]. 37^{ab}. — ^a) K₂ T₂ हि; D₄. 9 G₂. 3. 6 नु; D₅. 7 च; D₆ [s]ति-; M₁. 6 (inf. lin.). 6. 7 त्रि- (for तु).
✽ Cp: सत्त्वं प्रधानम् ॥ Cv: सत्त्वं जीवसमूहम् । ✽
— ^b) K₁. 2. 4. 6 Bo. 8 Dn₁. n₄ D₂. 3. 8 त्वधि-; D₅. 7 तत्र (for त्वनु-). M₁ क्षेत्रज्ञस्त्वानुपश्यति. — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 विकुरुते; K₁ B₉ Dn₄ विक्री (K₁ 'कृ' यतः; G₂ विक्रियते (for 'यतः').

2 = (var.) 12. 187. 48; B. 12. 286[5]. 40.
— ^a) K₁ सुभाव-; Dn₄ स्वाभाव-; D₄ स्वनाव- (for स्वभाव-). K₁ D₄. 6. 9 T₁ G₁. 3. 6 M₁ सत्त्वं; D₁ सर्वे (for सर्वं). — ^b) Ś₁ K₁. 2 G₁ यदीमान् (for यदि').
— D₅. 7 om. (hapl.) 2^{ad}. — ^c) K₁ तूर्णनाभिर् (for ऊर्ण'). Da₃. a₄ सूत्रे; T G₁. 3. 6 सत्त्वं (for सूत्रं).
✽ Cn: अभिन्ननिमित्तोपादानत्वसूचनाय ऊर्णनाभिदृष्टान्तः । ✽
— ^d) G₂ M₁ गुणाः (for गुणान्). K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃ Dn₁. n₄ Ds₁ D₂. 3. 8 सृजते तद्गुणांस्तथा; Da₄ 'ते तु गुणास्तथाः'.

3 = (var.) 12. 187. 49^{ab}, 50^{ab}; B. 12. 286[5]. 42.
— ^a) G₁ प्राध्वंस्ते; G₂ वयस्ता (for प्रध्वस्ता). Da₄ D₅. 7 न तु; G₂ न तु (for न नि). Ś₁ K₄ निवर्तत; D₄ विवर्तते (for निव'). K₂ Dn₁ Ds₁ प्रध्वस्तानतिवर्तते (K₂ 'तैत'). ✽ Cn: एते गुणास्तत्त्वज्ञानेनादर्शनं गताः सन्तो न निवर्तन्ते, घटादिवन्न नश्यन्ति, किं तु रज्जूरगादिवद्वाध एवात्र प्रध्वंसपदार्थः ॥ Cs: न निवर्तन्ते, न पुनः क्षेत्रज्ञं बध्नन्ति । ✽ — ^b) K₁ प्रवृत्ति; T₁ G₁. 6 M₁ निवृत्तिर्; T₂ G₂. 3 M₁. 5. 6 निवृत्ति (for प्रवृत्तिर्). ✽ Cn: निवृत्तस्य हि घटादेः कपालादिरूपेण प्रवृत्तिर्लभ्यते, अत्र घटो ध्वस्त इति । इह तु तादृक्प्रवृत्त्यदर्शनाभिरन्वयनाश एव गुणानामित्यर्थः । ✽ — After 3^{ab}, M₅ ins. (= 12. 187. 49^{ab}) :

692* प्रत्यक्षेण परोक्षं तदनुमानेन सिध्यति ।

— ^a) G₂ एकं (for एके). — ^d) D₅ M₁. 6 निवृत्तिम्; T₁ न वृत्तिर् (for निवृत्तिर्). D₁ इव (for इति). D₄ चा (for च).

4 4^{ab} = 12. 187. 50^{ad}. — ^a) G₁. 6 संप्रथा (G₆ 'सा' यं (for 'धार्य'). — ^b) K₆ अध्यवस्यद्; B₉ व्यद-
स्येत; Dn₄ अध्यवश्येद् (for 'वस्येद्'). B₉ Da₃ Dn₄ G₃ M₁. 6. 7 यथामतिः (G₃ 'ति'); D₅-7 'विधि (for 'मति'). K₂ corrupt. — After 4^{ab}, D₃ T G₁-3. 6 M₅ read 6. — ^c) D₆ अनेन विधिना चैव. — ^d) K₂ न तद् (for भवेद्'). K₂. 4 गर्भचयो; K₁ Dn₁. n₄ D₃-6. 9 आत्माश्रयो; B₈ Ds₂ D₁ गर्भाश (D₁ 'श्र' यो; G₂ स्वच्छाशयो; M₁. 6 गर्तं (for गर्म'). ✽ Ca: अनेनैवोभयपक्षकस्वीकारलक्षणेन संशयेन प्रवर्तमानस्त्वज्ञानाभावाद्गर्भशयः संसारी बाल इव महान् ... ज्ञानहीनो भवति ॥ Cs: गर्भशयः संसारी अनेन प्रकारेण महान्भवेत्, परमात्मैव स्यात् । ✽

5 ^a) M₁. 6 अनाद्य- (for अनादि-). Ś₁ K₁. 2. 4 देवम् (for नित्यम्). K₆ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₂. 3. 8 अनादिनिधनो ह्यात्मा. — ^b) K₆ V₁ Bo. 6-9 Dn₁. n₄ D₂. 3. 8 तं बुद्धा; Da₃. a₄ तं (Da₄ तु) बुद्ध्या (for आसाद्य). Ś₁ K₁. 2. 4 प्रचरेन्; K₆ B₁. 8 (marg.). 9 Da₃. a₄ Cp विहरेन्; D₄ विचरेन् (for 'रेन्'). T₁ नरं (for नरः). — After 5^{ab}, G₂ ins. a passage given in App. I, (No. 27). G₂ om. 5^{ad}. — ^c) K₂ अकुप्यन्; M₁ नकुप्यन्. Da₄ corrupt. — ^d) G₁ व्यगत- (for विगत-).

6 = (var.) 12. 187. 51; B. 12. 286[5]. 42.
D₅ T G₁-3. 6 M₅ read 6 after 4^{ab}. — ^a) D₅ T G₁-3. 6 M₅ इतीमं; D₄. 9 इत्येव (for 'वं'). K₁ D₄ हृदयं (for 'य'). — ^b) Ś₁ K₁. 4 D₅. 7 बुद्धि; Da₄ बुद्धि (for बुद्धि'). Ś₁ K₁. 2. 4 -चित्तमयं (for -चिन्ता'). ✽ Cn:

C. 12. 9029
B. 12. 230(49).6
K 12. 255. 6

अतीत्य सुखमासीत् अशोचंश्छिन्नसंशयः ॥ ६
तप्येयुः प्रच्युताः पृथ्व्या यथा पूर्णा नदी नराः ।
अवगाढा हविर्द्रांसो विद्धि लोकमिमं तथा ॥ ७
न तु ताम्यति वै विद्वान्स्थले चरति तत्त्ववित् ।
एवं यो विन्दतेऽऽत्मानं केवलं ज्ञानमात्मनः ॥ ८
एवं बुद्धा नरः सर्वा भूतानामागतिं गतिम् ।
समवेक्ष्य शनैः सम्यग्लभते शममुत्तमम् ॥ ९
एतद्वै जन्मसामर्थ्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

बुद्धिधर्माश्चिन्तादयस्तत्प्रधानं बुद्धिचिन्तामयम् ॥ Cs: बुद्धि-
चिन्तामयं संशयबहुलम् । इदं तर्केण दुश्छेद्यम् । ☞ —^o)
Ś1 K1. 2. 4 V1 विमुच्य (V1 'ह्य'); K6 Bo. 6-9 Da3.
a4 Ds Ds. 8 अनित्यं; Dn1 अतीतः; Dn4 D2 'त-'; D3
अनीतः; D7 G2 अधीत्य (for अतीत्य). K7 Ds1 G1
आसीन (for 'त'). —^d) K1. 2 ह्यशोचंश्च; K7 Dn4 Ds
अशोचंश्च; T G1-3. 6 नशोचंश्च (for अशो'). G2 भिन्न-
(for छिन्न-).

7 With 7, cf. 12. 187. 52; B. 12. 286[5].
43. T1 G1. 8. 6 om. 7-8. G2 om. 7-14. —^a) K4
तप्येयुः; K7 B6. 8 (marg. as in text) Dn1 Ds Ds. 8
(before corr.). 8. 9 T2 M1. 5-7 Cp. 8 ताम्येयुः; Da4
ताम्येयुः; Dn4 ताम्येयुः; Ds. 7 तान्येयुः; Ca तप्येयुः (for
ताम्येयुः). B6 Ds प्रच्युताः. K6 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Ds. 8
T2 M1. 6 पृथ्व्यां; K7 Ds1 पृथ्वी; B6 (marg.) बुद्ध्या;
Da. 5. 7 पृथ्वी (for पृथ्व्या). Ds तरेयुरच्युता मह्यं.
—^b) Ds. 7 यदा (for यथा). Ds. 7 तूर्णं; Ds M7
पूर्णा (for पूर्ण). K4 Da4 Ds नदी. —^c) Ds. 7
अवि (D7 'ति') गाढा (for अव'). Dn4 अवगाढाः समवि-
र्द्रांसो. ☞ Cn: अविर्द्रांसस्तरणविद्याहीनाः ॥ Cs: गाधप्रदे-
शानभिज्ञाः । ☞ —^d) T2 तदा (for तथा).

8 With 8, cf. 12. 187. 53; B. 12. 286[5]. 44.
T1 G1-3. 6 om. 8 (cf. v. l. 7). —^a) Ś1 K1. 2. 4
तप्यति; K6 तप्यति; Ds-7 ताम्यति (for ताम्यति).
K7 Ds-7 विद्रांसः; B6 विद्वान्वै (by transp.); Ds. 9
Ms विद्रांसु. —^b) Ś1 K1. 2. 4 मूले; K6 स्थाने; K7
Da. 6. 9 तथा (for स्थले). —^c) K7 विदिते; Da1
निन्दते (for विन्दते). Ś1 K1. 2. 4 एकं विं (K4 वि) देव
आत्मानं; Ds. 7 य एवं विदतात्मानं. —^d) Ds. 7 M7
केवल (for 'लं'). M7 आत्मवान् (for आत्मनः).

9 = (var.) 12. 187. 54. G2 om. 9 (cf. v. l. 7).
—^a) D2 om. from एवं up to ज्ञानं (in 10^a). K4

आत्मज्ञानं शमश्चैव पर्याप्तं तत्परायणम् ॥ १०
एतद्बुद्धा भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणम् ।
विज्ञायैतद्विमुच्यन्ते कृतकृत्या मनीषिणः ॥ ११
न भवति विदुषां महद्भयं
यदविदुषां सुमहद्भयं भवेत् ।
न हि गतिरधिकास्ति कस्यचि-
द्भवति हि या विदुषः सनातनी ॥ १२
लोकमातुरमस्यते जन-

बुद्धा; Da4 बुधा (for बुद्धा). K7 Ds. 6. 9 M1. 6. 7
नराः (for नरः). K1 Bo Dn1 Ds Ds. 6. 8 M1. 6 सर्व;
K7 Ds. 9 M7 सर्वे; Dn4 D7 सर्व-; T G1. 8. 6 Ms सर्वो
(for सर्वा). —^b) Ds1 D4 आगतां; T1 G1. 6 अभयं
(for आगतिं). —^c) Ś1 K1. 2. 4 शनैः सर्व; K6 Bo.
6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 8 च वैषम्यं (for शनैः
सम्यगू). —^d) B6 भजते; Ds. 9 लभते; M1. 6 वहते
(for लभते). Ś1 K2 Da3. a4 Ca लभते शमनुत्तमं; T
G1. 8. 6 लभते गतिमुत्तमां.

10 G2 om. 10 (cf. v. l. 7). Ds om. up to
ज्ञानं (cf. v. l. 9). G1. 8. 6 om. 10-11. —^a) K7
Ds D4-7. 9 साफल्यं; B6 T2 M1. 5-7 Cs सामर्थ्यं (for
सामर्थ्य). Ś1 K1. 2. 4 एतदेवात्मसामर्थ्यं; T1 एतद्वै मम
सामर्थ्यं. —^c) Ds. 7 आत्मज्ञान- (for 'ज्ञानं'). K6
V1 B7. 8 Ds. 1. 6 समश्च; T M7 शमं (for शमश्च).
K2. 4. 6 V1 Bo. 6. 9 Ds. 7 T M1. 5-7 चेह (for चैव).
—^d) Ds-7 पर्याप्तं तज्जिदर्शनं. ☞ Cs: पर्याप्तं परायणं,
पूर्णोपायः परप्राप्तावित्यर्थः । ☞

11 = (var.) 12. 187. 57. 11^{ab} = B. 12. 286[5].
32^{ad}. G1-3. 6 om. 11 (cf. v. l. 7, 10). —^a) K7
B6. 7 Dn1 Ds Ds. 8. 6. 8 बुद्धः (for बुद्धः). —^b)
Ds. 7 T1 बुद्धि- (for बुद्धः). —^c) K1 विज्ञातैतद् (for
'यैतद्'). Dn4 विमुच्येते.

12 = (var.) 12. 187. 58; B. 12. 286[5]. 45.
G2 om. 12 (cf. v. l. 7). —^b) T1 यत्तद् (for यद्).
V1 om. सु. V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 8. 6.
7. 8 T G1. 8. 6 M1. 5-7 परत्र (for भवेत्). —^c) Ds
काचिद्; D7 काचिदेषा (for कस्यचिद्). —^d) K1 यो;
Da4 यदि; T1 यां (for या). K6 V1 B6. 8. 9 Da3
Ds. 7 T G1. 8. 6 M1. 6. 7 विदुषां (for 'षः'). K7 Ds. 9
M1. 6 सनातना (K7 Ms 'ना:'); Da4 'तनी'; G1
'तनानि (for 'तनी).

स्तत्तदेव च निरीक्ष्य शोचते ।
तत्र पश्य कुशलानशोचते
ये विदुस्तदुभयं कृताकृतम् ॥ १३
यत्करोत्यनभिसंधिपूर्वकं

तच्च निर्णुदति यत्पुरा कृतम् ।
न प्रियं तदुभयं न चाप्रियं
तस्य तज्जनयतीह कुर्वतः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

२४२

शुक उवाच ।
यस्माद्धर्मात्परो धर्मो विद्यते नेह कश्चन ।
यो विशिष्टश्च धर्मेभ्यस्तं भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १
व्यास उवाच ।
धर्मं ते संप्रवक्ष्यामि पुराणमृषिसंस्तुतम् ।

विशिष्टं सर्वधर्मेभ्यस्तमिहैकमनाः शृणु ॥ २
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि बुद्ध्या संयम्य यत्नतः ।
सर्वतो निष्पतिष्णूनि पिता बालानिवात्मजान् ॥ ३
मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः ।
तड्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥ ४

C. 12. 8041
B. 12. 251[50]. 4
K. 12. 256. 4

13 = (var.) 12. 187. 60. G₂ om. 13 (cf. v. l. 7). G₁. 3. 6 om. 13-14. K₇ D₄. 6. 9 read 13^{ab} twice. — ^a) T₁ आकुरम्; M₁. 5-7 आतरम् (for आतुरम्). K₇ D₄. 6. 9 (all second time) लोक आतुरजना-
न्विराविणस्. ☞ Cn : लोक्यते इति लोको भोग्यं रुथादिः ।
तमातुरं दोषाक्रान्तं जनः असूयते दोषेण पश्यति भोगवैक-
ल्यात् ॥ C_v (reading लोकमातुरनु-) : लोकमातुः प्रकृतेः
सकाशात् । ☞ — ^b) K₇ D₄. 6 (all first time) तं त (K₇
तत्त)दैव च; D₅. 1 तत्र चैव वि- (for तत्तदेव च). D₆
(second time) शोचतः; T M₁. 5-7 शोचति (for 'ते').
K₇ D₄. 6 (all second time) तत्तदेव बहु लप्य शोचतः.
— ^c) K₂ असूयतो; D₂ अशोचता (for 'चतो'). D₅. 1
तत्र पश्य कुशलो न शोचते. — ^d) K₁ यो (for ये).
T₁ विदुषस् (for विदुस्). D₄ तदुभयं (for तदु°).
K₆ कृताकृति (for कृताकृतम्).

14 = (var.) 12. 187. 59; B. 12. 286[5]. 46.
G₁-3. 6 om. 14 (cf. v. l. 7, 13). — ^a) D₅ D₆-7 T
यः (for यत्). D₄ अनधि-; D₅ अभिन- (for
अनभि-). — ^b) Ś₁ K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 D₃ D₄ D₅.
52 (marg. as in text) D₂. 3 (by corr.). 4-9 T M₁. 6
Ca. p निर्णुदति; K₁ निनुदति; D₄ निर्णु° (for निर्णु°).
V₁ B₁ D₅ D₆ तत् (for यत्). — ^c) D₇ T M₇
नाप्रियं (for न प्रियं). D₅ om. तदुभयं. D₄. 6. 1 न
चाप्रियं; T कुतः प्रियं; M₇ न च प्रियं.

Colophon. — *Sub-parvan* : Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 Bo. 6. 7. 9
D₃. 54 D₄. 1. 4 D₅ D₆-9 T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म.
— *Adhy. name* : Ś₁ K₁. 6. 7 V₁ Bo. 6. 8. 9 D₃. 54
D₄. 1. 4 D₅ D₆-9 शुकानुप्रश्नः; K₂. 4 शुकप्रश्नः; M₁. 6
ब्राह्मणजन्मसामग्र्यं; M₅ शुकानुप्रश्ने अध्यात्मज्ञानोपदेशः;
M₇ ब्राह्मणजन्मसामग्र्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures,
words or both) : K₆ 85; D₄ D₅ D₇ T G₁. 3. 6
M₅ 76; D₄ D₅ 75; D₆ G₂ M₁. 6. 7 74; D₅ 70;
T₂ 90. — *Śloka no.* : D₄. 1. 4 D₅ 14.

242

1 ^a) K₁ परे (for परो). — ^b) D₅. 1 हि न (for
नेह). — ^c) Ś₁ K₁. 2 कौ; K₄ किं (for यो). D₃.
54 विशेषश्च (for विशिष्टश्च). B₃ (marg. as in text)
M₁. 6. 1 स्व- (for च). K₆ Bo D₅ भूतेभ्यस्; D₇
सर्वेभ्यस् (for धर्मे°). — ^d) K₂. 7 B₃ D₄. 6. 7. 9 M₇. 6. 1
तद् (for तं).

2 ^a) G₂ तेहं (for ते सं). — ^b) G₂ पुराणम्
(for पुराणम्). K₁ सत्तमं; T₂ संस्कृतं; G₁ सत्कृतं
(for संस्तुतम्). K₆ Bo. 6-9 D₃. 54 D₄. 1. 4 D₅ D₆.
8. 8 पुराणमृषिभिः कृतं. — ^c) M₁. 6 भूतेभ्यस् (for
धर्मे°). — ^d) D₄ D₅ तद्; M₇ त्वम् (for तम्).
D₄ तमिहैकमिहा शृणु (sio).

C. 12. 9042
B. 12. 231[50]. 5
X. 12. 254. 5

तानि सर्वाणि संधाय मनःषष्ठानि मेधया ।
आत्मतृप्त इवासीत् बहु चिन्त्यमचिन्तयन् ॥ ५
गोचरेभ्यो निवृत्तानि यदा स्थास्यन्ति वेदमनि ।
तदा त्वमात्मनात्मानं परं द्रक्ष्यसि शाश्वतम् ॥ ६
सर्वात्मानं महात्मानं विधूममिव पावकम् ।
तं पश्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥ ७
यथा पुष्पफलोपेतो बहुशाखो महाद्रुमः ।
आत्मनो नाभिजानीते क मे पुष्पं क मे फलम् ॥ ८

3 ^b) D1 बुद्ध्यां (for बुद्ध्या). T G1-3. 6 M5 संयच्छ
(for संयस्य). V1 B8 (marg. as in text) तत्त्वतः;
G1 यत्ततः (for यत्नतः). — ^c) K1. 6 निष्पतिष्णु (K6
'स्तु'नि; B8 (marg.) निष्पतिष्ठश्च; T2 निपतिष्णूनि.
— ^d) S1 K1. 2. 4 [औ]रसान् (for [आ]त्मजान्).

4 ^a) K6 Ds1 Ds-5. 7 वा (for च). — ^b) K2 V1
Bo T1 G2. 3. 6 होकाइयं; K4. 6. 7 B7-9 Dn1. n4 Ds
D2-9 [अ]प्यैकाइयं (K4 'ग्रं'); B6 Das. a4 T2 ऐकाइयं
(for हो). Da4 रमतं (sic); D4 परम-; D5. 7
मनसम् (for परमं). — ^c) K2 तज्जाया; Da4 तत्याज
(sic); G1. 3. 6 तज्ज्योतिः; G2 तदेव (for तज्जायाः).
D5 -कर्मैभ्यः (for -धर्मैभ्यः). — ^d) K6 सधर्मा; Da4
स धर्मे; M1. 6 संयोगः; M7 यो धर्मः (for स धर्मः).
D5. 7 परम् (for पर). D4 उद्यते (for उच्यते). G2
तपः परममुच्यते.

5 ^a) K4 Ds1 G2 संधाय; K7 D4. 6. 9 संयस्य
(for संधाय). — ^c) M1. 6. 7 मधु- (for आत्म-).
D5. 7 इवासीनो; T2 इहासीत्; G2. 3 उपासीत् (for
इवा). K6 V1 B8. 7. 8 (marg.). 9 Das अ (B8 स्व-
तृप्त इव चासीत्. — ^d) G2 चिंताम् (for चिन्त्यम्).
K1 M7 अचितयं (M7 'यत्'). G1 बहु चिन्त्य विचितयन्.

6 ^a) Da3. a4 निमित्तानि (for निवृत्). — ^b) K2
यदि (for यदा). Da4 स्थाप्यन्ति; D9 स्थाल्यन्ति (for
स्थास्यन्ति). S1 K1. 2. 4 खानि ते; Ds1 वेदमनि; T
G1-3. 6 वेदमसु (for 'नि'). — ^c) K6 तदायम्; B9
तदात्मम् (for तदा त्वम्). Ds2 ज्ञानं (for [आ]त्मानं).
— K2 om. (hapl.) 6^d-7^a. — ^d) K1 द्रक्ष्यामि; K6. 7
द्रक्षसि; G2 पश्यसि (for द्रक्ष्यसि).

7 K2 om. 7^a (cf. v. 1. 6). — ^a) Das om. (hapl.)
मं महात्मा. — D9 om. 7^b. — ^c) B8 (marg. as in
text) यं; Da4 न; Dn4 ते (for तं). K7 पश्यति.

एवमात्मा न जानीते क गमिष्ये कुतो न्वहम् ।
अन्यो ह्यत्रान्तरात्मास्ति यः सर्वमनुपश्यति ॥ ९
ज्ञानदीपेन दीप्तेन पश्यत्यात्मानमात्मना ।
दृष्ट्वा त्वमात्मनात्मानं निरात्मा भव सर्ववित् ॥ १०
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो मुक्तत्वच इवोरगः ।
परां बुद्धिमवाप्येह विपाप्मा विगतज्वरः ॥ ११
सर्वतःस्रोतसं घोरां नदीं लोकप्रवाहिनीम् ।
पञ्चेन्द्रियग्राहवर्ती मनःसंकल्परोधसम् ॥ १२

S1 K1. 2 महात्मानं (for 'त्मानो). M1. 6 पश्यन्ति हि
महात्मानो. — ^d) D4 ब्रह्मणाय (for ब्राह्मणा ये). B8
(marg.) ते (for ये). S1 K1. 2. 4 विपश्चितः (for
मनीषिणः).

8 ^a) K4 यदा (for यथा). — ^b) K7 D9 यथा
द्रुमः (for महाद्रुमः). — V1 reads 8^{ed} twice. — ^c)
K6 नात्मनो; B8 (marg.) आत्मानं (for आत्मनो).
D5. 7 नाति- (for नाभि-). — ^d) K4 om. पुष्पं. D6
द्रुमे पुष्पं द्रुमे फलं.

9 V1 Ds1 om. 9^{ab}. — ^a) M5 जानाति (for
जानीते). — ^b) K4. 6 कुतो (for कुतो). K7 Bo Dn1.
n4 Ds2 D2-4. 6. 8. 9 त्वहं; D5. 7 T1 ह्यहं (for न्वहम्).
— ^c) K2 T1 G1 अन्योन्यत्र (for अन्यो ह्यत्र). S1
K1 [अ]सि (for [अ]स्ति). G2 अन्यो ह्यत्रांतरात्मानम्.
— ^d) B8 स्वप्नम् (for सर्वम्). G2 स्त्रियः समनुपश्यति.

10 ^a) K1. 2. 4 दीपेन (for दीप्तेन). K6 ज्ञानदीप-
प्रदीपेन. — ^b) D9 पश्यतु; M1. 6 पश्यन्ति. K7 Dn1
D2. 4-9 Cn (Cnp as in text) आत्मनि (for 'ना').
Da3. a4 पश्यन्नात्मानमात्मना (Da3 'नि'). ❀ Cs: आत्मना
बुद्ध्या। ❀ — ^c) K6 Bo Da4 D5. 7 तम् (for त्वम्).
— ^d) Da4 om. भव. D4. 6. 9 तत्त्ववित् (for सर्वं).
K6 निरात्मानं च सर्ववित्. ❀ Cv: निरात्मा निर्गताहं-
कारः। ❀

11 ^b) S1 K1. 2. 4 G1 विमुक्तत्वम् (K1 'त्वम्'; K4
'त्वम्'); Da3. a4 G2 M5 मुक्तस्त्वच (M5 'चम्'); T2
M7 त्वचं त्यक्त्वा; M6 मुक्तस्त्वक्त्वा (for मुक्तत्वच).
T2 M6. 7 यथा (for इव). — ^c) Da1 परा (for
परां). — ^d) Da4 निपाप्मा (for वि').

12 ^a) K1 B9 D5 -स्रोतसां; K6. 7 Bo D4. 9 -स्रोतसं;
Ds1 corrupt; D7 T G1. 2 M5. 7 -प्रभवां (G1 'वं');
G8. 6 M1. 6 -प्रवहां (for -स्रोतसं). G1 घोरे. — ^b)

लोभमोहवृणच्छन्नां कामक्रोधसरीसृपाम् ।
 सत्यतीर्थानृतक्षोभां क्रोधपङ्कां सरिद्वराम् ॥ १३
 अव्यक्तप्रभवां शीघ्रां दुस्तरामकृतात्मभिः ।
 प्रतरस्व नदीं बुद्ध्या कामग्राहसमाकुलाम् ॥ १४
 संसारसागरगमां योनिपातालदुस्तराम् ।
 आत्मजन्मोद्भवां तात जिह्वावर्तां दुरासदाम् ॥ १५
 यां तरन्ति कृतप्रज्ञा धृतिमन्तो मनीषिणः ।

तां तीर्णः सर्वतोमुक्तो विपृतात्मात्मविच्छुचिः ॥ १६
 उत्तमां बुद्धिमास्थाय ब्रह्मभूयं गमिष्यसि ।
 संतीर्णः सर्वसंक्लेशान्प्रसन्नात्मा विकल्पपः ॥ १७
 भूमिष्ठानीव भूतानि पर्वतस्थो निशामय ।
 अकुप्यन्नप्रहृष्यंश्च ननुशंसमतिस्तथा ।
 ततो द्रक्ष्यसि भूतानां सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ॥ १८
 एवं वै सर्वधर्मेभ्यो विशिष्टं मेनिरे बुधाः ।

C. 12. 3056
 B. 12. 251 (30). 19
 K. 12. 256. 19

Ś1 K1. 2. 4 Ds T G1-3. 6 M5 लोभ- (for लोक-). —^a)
 Da4 -ग्राहवतीम्; G1. 2 -ग्रहवतीं. —^d) Da4 अंतः-
 (for मनः-). D4 -रोधसां.

13 ^a) K6 -तृणाच्छन्नां; Ds1 -तृणच्छन्नी. —^b)
 K2. 4 -सरीसृपं (K4 'पौ'); Bo -शरीसृपां; Da4 -सरि-
 सृपा. —^c) K1 -क्षोभं (for -क्षोभां). —^d) K1 क्रोध-
 पङ्क-; Da3 कामपङ्कां; Da4 क्रोधपङ्का; D1 कोपक्रोध-
 (for क्रोधपङ्कां). K1 D4-7. 9 दुरासदां (for सरिद्वराम्).

14 ^a) Da4 अव्यक्तः (for 'क्त-). G2 घोरां (for
 शीघ्रां). ☞ Ca: अव्यक्तप्रभवां, सांख्यदर्शनानुसारात्
 प्रकृतिजाताम् । ☞ — K6 V1 B6-9 Da4 transp. 14^b
 and 14^d. —^c) B8 प्रतरस्व त्वं (for प्रतरस्व). D1 बुद्ध्या.
 —^d) K6 D6. 7 कामक्रोधः; M1. 6. 7 कर्मग्राह- (for
 काम'). K4 D8 -समाकुलं.

15 ^a) Da3. a4 -सागरशया; Dn4 -यमां (for 'गमां').
 —^b) T G2. 3. 6 -पाताल- (for -पाताल-). ☞ Cn:
 योनिः वासना ॥ Cs: योनिशब्देन गर्भप्रवेशो लक्ष्यते । ☞
 — D6 om. 15^{cd}. —^c) V1 Bo Da3. a4 -कर्मोद्भवां
 (for -जन्मोद्भवां). —^d) K2 जिह्वां वर्तां; D5 T1
 G1. 3. 6 M7 जिह्वाव (G1 'भ') वर्तां; D1 जुह्वावर्तां (for
 जिह्वा'). Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 सुदुस्तरां (for दुरासदाम्).

16 ^a) G1 तरन्ती. —^b) Ś1 K1. 2. 4 बुद्धिमन्तो (for
 धृति'). —^c) K6. 7 Ds1 D4. 9 सर्वतोमुक्तो (for 'मुक्तो').
 —^d) K6. 7 D4. 6. 9 Cp (gloss: विशेषेण धृतो वशीकृत
 आत्मा येन) विधृतात्मा; V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4
 Ds D2. 3. 5. 7. 8 विधृतात्मा; T G1-3. 6 M1. 5-7 पूतात्मा
 हि (for विपृतात्मा). K6 Bo. 9 [आ]त्मवान्; B8
 (marg.) भवेत्; D4 [आ]त्मवत् (for 'वित्'). K1
 [आ]त्मविच्छविः.

17 ^a) K6 B6 Da3. a4 प्रीतिम् (for बुद्धिम्). —^b)
 K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 M1. 6. 7
 ब्रह्मभूयान् (for 'भूयं'). K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4

Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 M1. 5. 7 भविष्यसि
 (Da3. a4 Ds1 'ति'); G2 M5 भजि' (for गमि').
 B8 (marg. as in text) ब्रह्मभूयाय यास्यसि. —^c) B9
 Ds D5. 7 स तीर्णः; D6 सोत्तीर्णः (for संतीर्णः). K6
 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -संसा-
 रात् (for -संक्लेशान्). K4 संतीर्णः सर्वं मे क्लेशान् (sic);
 Da4 संकीर्णवृत्तसंसारान्. —^d) B8 प्रज्ञातात्मा; Ds2
 प्रसंपन्ना; G1 सर्वज्ञात्मा (sic) (for प्रस').

18 With 18, cf. 3. 198. 93; 12. 17. 19; Yoga-
 sūtrabhāṣya on 1. 47; Ahirbudhnyasamhitā 15.
 71^a-72^b; Mahāvagga 1. 5. 7; Dhammapada 28;
 Milinda (Treckner) 387. —^a) K6 भुविस्थानि; K1
 D4. 6. 9 M1. 6. 7 भूमिस्थानि; Ds 'ष्ठानां (for 'ष्ठानि').
 Da4 ह; Ds2 च (for [ह]व). —^b) K2 G1 सर्व-
 तस्थो; K1 पर्वतस्थो (for 'तस्थो'). Ś1 K1 निशामये:
 (K1 'ये'); K2. 4 'मयः; K6 Bo. 7. 9 Da3. a4 विलोकय;
 T G1. 3. 6 M5 निशामयेत् (for 'मय'). G2 सर्वैरन्तानि
 कामयेत्. —^c) K2 अकुप्यन्; T1 G1. 3. 6 नकुप्यन्
 (for अकु'). K2 न प्रहृष्टं; K6. 7 V1 Bo. 6 (marg.
 as in text). 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 D4-5. 9 न प्रसीदंश्च
 (for अप्रहृष्यंश्च). K4 अकुप्यं न प्रहृष्टश्च; D1 अकुप्यंश्च
 प्रसीदं च. —^d) T G1-3. 6 अनृशंस- (for ननु'). K1
 D9 -गतिस् (for -मतिस्). D6 ननुशंसमतिस्तथा. —^e)
 D8 तमो (for ततो). K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1.
 n4 Ds D2. 3. 8. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 transp. भूतानां
 and सर्वेषां. K6 T G1. 3. 6 M1. 5 प्रभवाप्ययं; Bo. 7. 9
 Da3. a4 Ds1 D8 G2 M6. 7 'वा (G2 'वो) व्ययं; B6
 D4. 6 'वाप्ययौ; D6 'वालप* ; D7 प्रविकल्पकं (for
 प्रभवाप्ययौ).

19 ^a) K6 B1 M1. 5-7 एवं; K1 V1 B6 Da3. a4
 Dn1. n4 D4. 6. 8. 9 T G2. 6 एवं (for एवं). G2 om.
 वै. Dn1. n4 D2. 3. 8 M5 -भूतेभ्यो (for -धर्मेभ्यो).
 —^b) D5. 7 इतरे (for मेनिरे). Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9
 जनाः (for बुधाः). —^c) K1 धर्मे; D8 धर्मे (for

C. 12. 9057
B. 12. 251[50]. 19
K 12. 256. 19

धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठं मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ १९
आत्मनोऽव्ययिनो ज्ञात्वा इदं पुत्रानुशासनम् ।
प्रयताय प्रवक्तव्यं हितायानुगताय च ॥ २०
आत्मज्ञानमिदं गुह्यं सर्वगुह्यतमं महत् ।
अब्रुवं यदहं तात आत्मसाक्षिकमञ्जसा ॥ २१
नैव स्त्री न पुमानेतन्नैव चेदं नपुंसकम् ।
अदुःखमसुखं ब्रह्म भूतभव्यभवात्मकम् ॥ २२
नैतज्ज्ञात्वा पुमान्स्त्री वा पुनर्भवमवाप्नुयात् ।

अभवप्रतिपत्त्यर्थमेतद्वर्त्म विधीयते ॥ २३
यथा मतानि सर्वाणि न चैतानि यथा तथा ।
कथितानि मया पुत्र भवन्ति न भवन्ति च ॥ २४
तत्प्रीतियुक्तेन गुणान्वितेन
पुत्रेण सत्पुत्रगुणान्वितेन ।
पृष्टो हीदं प्रीतिमता हितार्थं
ब्रूयात्सुतस्येह यदुक्तमेतत् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

धर्मं). Ds1 om. (hapl.) धर्मं. K4. 6 V1 Bo 6-9 Das. a4
Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7 T1 Gs. 6 श्रेष्ठा (for श्रेष्ठ). —^d)
Ks Bo. 7. 9 Das. a4 सत्यः; Ds1 सत्त्व- (for तत्त्व-).
Ks B1 चादिनः (for दर्शिनः).

20 ^a) K2 [s]व्ययिनो; K7 B6. 9 D4. 9 व्यायिनो
(K7 'नं); V1 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 व्यापिनो;
G1 व्ययिनो; G2 ज्ञानिनो; M1. 6. 7 [s]व्ययिनं (for
'यिनो). K4 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1-3. 6
M5 ज्ञानम्; V1 B6. 8 (marg.). 9 तात (for ज्ञात्वा).
Ks Das. a4 Ds. 7 आत्मानं व्यायिनस्तात. —^e) Das प्रप-
न्नाय; Da4 प्रसन्नाय (for प्रयताय). T G1. 3. 6 M1.
6. 7 प्रदातव्यं (for प्रवक्तव्यं). G2 यतः प्रदाय दातव्यं.
—^d) K2 [अ]नुचराय (for 'गताय).

21 ^b) M7 धर्म- (for -गुह्य-). G2 सर्वगुह्यमहं
महत्. —^e) Ds अब्रुवं; M1. 6. 7 अब्रुवं (for अब्रुवं).
G1 यदिदं (for यदहं). K1 om. तात. —^d) Da4
corrupt; G1. 3. 6 साक्षिणम् (for साक्षिकम्). G2
अजहा (for अञ्जसा).

22 22^{ab} = (var.) Śvetāśvatara Up. 5. 10^{ab}.
—^a) K7 न च (for न). B3 (marg. as in text)
चैव; Da4 lacuna; Ds. 7 एते; T G1. 3. 6 M5 वापि;
G2 एष (for एतन्). Ś1 K1. 2 नैव स्त्री पुरुषो नैतन्.
—^b) Ś1 K1. 2 न च; Ds नैतच् (for नैव). Ś1 K1. 2
[ए]वेदं; K4 Ds. 3. 8 वेद; K7 Ds2 Ds. 9 चैतन्; Ds1
D4 चैतन्; Ds. 7 वेदं; G2 चायं (for चेदं). G2 नपुं-
सकः. — G3 om. (hapl.) 22^{cd}. —^e) Da4 ब्रह्मन्;
T G1. 3. 6 M1. 5-7 चैव (for ब्रह्म). —^d) T G1. 3. 6
M1. 5. 6 ब्रह्मभूतं (M1. 6 'त-') (for भूतभव्य-). M7 ब्रह्म

तत्प्रभववात्मकं. ❀ Cn: भूतभव्ययोर्भवः उत्पत्तिः कारणं
तदात्मकम् । ❀

23 ^a) Ś1 K1. 2. 4 नैव; G1 M5 नैव (for नैतज्).
T G2. 3. 6 श्रुत्वा; G1 छित्वा (for ज्ञात्वा). —^b)
Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अवामुते (for 'मुयात्'). T1
पुनर्भवमवाप्नुयात्. —^c) Ś1 K2. 4 D4. 6. 7. 9 अभावः;
K7 अभावं; T G1-3. 6 M1. 5-7 स्वभाव- (for अभव-).
❀ Ca: अभवप्रतिपत्त्यर्थं पुनर्जन्मनिवृत्तये ॥ Cn: अभवः,
अनुत्पत्तिरात्मा, तस्य प्रतिपत्त्यर्थम् ॥ Cs: अभवो मोक्षः, तत्प्र-
तिपत्त्यर्थम् । ❀ —^d) K4. 7 D4. 9 ब्रह्म; Ks V1 Bo.
6-9 Dn1. n4 Das. a4 Ds D2. 3. 5-8 T G1. 2 M1. 5. 6
धर्म; Gs. 6 धर्म्यं (for वर्त्म).

24 ^a) Da4 मनानि; Ds. 7 गतानि (for मं).
M5 धर्माणि (for सर्वाणि). G2 यथात्मा तानि सर्वाणि.
—^b) K4. 6 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 तथा;
K7 D4. 9 तव; V1 Ds यथा; T1 तच्च (for न च).
K7 V1 D4. 6. 9 T1 G1. 3. 6 M1. 6. 7 तथा तथा (for यथा
तथा). —^d) V1 transp. भवन्ति and न.

25 Before 25, Ks. 7 Ds D4-7. 9 ins. भीष्म उवाच.
—^a) Ds. 7 यत् (for तत्). Ś1 K1. 2 -युक्तात्म- (for
-युक्तेन). Ds. 9 पिता महाधिया (for गुणान्वितेन). —^b)
K7 पिता महाधिया; V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds
D2. 3. 5. 8 दमान्वितेन; D7 T1 G1-3. 6 M5 मनोनुगेन;
T2 मनोगतेन (for -गुणान्वितेन). —^c) B3. 9 (also as
in text) Ds. 7 दृष्ट्वा; Da4 पृष्ट्वा; Ds1 पृष्टे (for पृष्टो).
K4. 6 B7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M7 हि सं; K7
D1. 9 M5 हीमं; V1 Bo. 8 [s]स्मि सं; B3. 9 Da4
Ds. 7 हितं; M1 मया (for हीदं). Ks Dn1 T G1-3. 6

२४३

व्यास उवाच ।

गन्धात्रसानानुरुन्ध्यात्सुखं वा

नालंकारांश्चाभ्यायात्तस्य तस्य ।

मानं च कीर्तिं च यशश्च नेच्छे-

त्स वै प्रचारः पश्यतो ब्राह्मणस्य ॥ १

सर्वान्वेदानधीयीत शुश्रूषुर्ब्रह्मचर्यवान् ।

Ms. 7 प्रीति (T₂ G₁-3 प्रीत) मना; K₇ D₄. 5. 7. 9 प्रीतियुक्तं (for 'मता'). K₇ D₄-7. 9 महार्थ; Dn₁. n₄ T G₁-3. 6 Ms यथार्थ (for हितार्थ). —^a) G₂ भूयात्; G₃. 6 ब्रूयाः (for ब्रूयात्). K₁ युक्तम् (for यदुक्तम्).

Colophon: — *Sub-parvan*: Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 Bo. 6. 9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-9 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś₁ K₁. 6. 7 V₁ Bo. 6. 8. 9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-9 T₂ M₁. 5 शुकानुप्रश्नः; K₂. 4 शुकप्रश्नः; M₆ शुकानुप्रश्ने अग्रयधर्मकथनं; M₇ शुकानुप्रश्ने धर्मकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₆ 86; Dn₁ D₇ T₁ G₁. 3. 6 M₆ 77; Dn₄ 76; Ds G₂ M₁. 6. 7 75; Ds 71; T₂ 90. — *Śloka no.*: Dn₁ Ds 26; Dn₄ 29.

243

G₂ om. this adhy.

1 ^a) K₂ अनुहंघ्यात्; K₇ B₈ (marg.) Ds T₁ G₁. 3. 6 ना (B₈ अ) नुरुह्ये (K₇ Ds 'ध्या'त्; T₂ M₆ 'रुह्येत्; M₁. 6 'रुह्यत् (for 'रुह्यात्). —^b) M₁. 6. 7 नालंकारं (for 'कारांश्च). K₂ आमुयात्; K₇ D₄-7. 9 प्रामु' (for चामु'). Ds कृत्स्नतश्च (for तस्य तस्य). —^c) G₁ om. the first च. B₈ (marg.) कीर्तिश्च (for कीर्ति). Ds₁ om. the second च. Ds₂ Ds नैच्छेत्. —^d) ☞ Cn: प्रचारो व्यवहारः ॥ Cp: आचारः ॥ Cs: अनुष्ठानम् । ☞ ☞ Ca: पश्यतो विदुषः । ☞

2 ^a) Ś₁ K₁. 2 सर्ववेदानधीयेत; Ds₄ सर्वदा च न धीयीत. —^b) K₁ शुश्रूषुं. —^c) K₇ यजुषि. K₁ सामानि; K₂ मासानि (for सामानि). —^d) K₄ B₆. 7. 9 Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5-8 यो वेद न स (D₅. 7 स च; D₆ न च) वै द्विजः; K₆ V₁ Bo. 8 Das. a₄ यो न (V₁ Das. a₄ हि) वेद न वै (V₁ न स; Das. a₄ स वै) द्विजः; K₇ D₄. 9 स तेन ब्राह्मणो भवेत्; T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 वेद-

ऋचो यजुषि सामानि न तेन न स ब्राह्मणः ॥ २

ज्ञातिवत्सर्वभूतानां सर्ववित्सर्ववेदवित् ।

नाकामो म्रियते जातु न तेन न च ब्राह्मणः ॥ ३

इष्टीश्च विविधाः प्राप्य क्रतुंश्चैवाप्तदक्षिणान् ।

नैव प्राप्नोति ब्राह्मण्यमभिध्यानात्कथंचन ॥ ४

यदा चायं न विभेति यदा चास्मान् विभ्यति ।

C. 12. 9068
B. 12. 252[1]. 5
K. 12. 257. 5

वेदांगपारगः .

3 Ds reads 3 after 5. T G₁. 3. 6 Ms transp. 3 and 4. —^a) K₆. 7 ज्ञाति (K₇ 'न) वित्; Das. a₄ Ds D₆ T G₈ ज्ञाता यः (D₆ च); D₂. 3 G₆ ज्ञातयः; D₄ जनिजः; D₉ जानिवित्; G₁ ज्ञायतः; M₁. 5-7 ज्ञातिर्यः (for ज्ञातिवत्). D₅. 7 -भूतानि; T G₁. 3. 6 -भूतात्मा (for -भूतानां). —^b) Ś₁ K₁. 2. 4 V₁ -देववित्; T G₁. 3. 6 -भूतकृत्; M₁. 6. 7 -भूतवित् (for -वेद'). —^c) K₆ धर्मकामो (hypermetric); K₇ D₄. 9 T₂ स (T₂ न) कामो; T₁ G₁. 3. 6 नाकाले (for 'मो). D₆ प्रीयते (for 'म्रि'). T₁ जंतुर् (for जातु). ☞ Ca: नाकामः नानभिसंहितफलकर्ता म्रियते, मुक्त एव भवतीत्यर्थः । ☞ — Ds reads 3^d twice. —^d) T₁ G₁. 3. 6 देवो; T₂ दैवो; M₆ वेदे (for तेन). Ś₁ K₁. 2. 4 D₇ न स; Bo च न (by transp.). K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 6 (first time). 8 वै द्विजः (for ब्राह्मणः). D₅. 6 (second time). 7 न तेन ब्राह्मणो भवेत्.

4 T G₁. 3. 6 Ms transp. 3 and 4. —^a) Ds₁ D₆ इष्टीश्च. K₂ विविराः; T₂ 'धान्. —^b) K₁ क्रतुश्च; K₇ क्रतुश्च. M₇ चापि (for चैव). K₂ [आ]त्स-; G₁ [आ]त्त- (for [आ]त्स-). —^c) K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 transp. नैव and प्राप्नोति. G₆ नैव (for नैव). K₂ नैव प्राप्नो ब्राह्मणस्य. —^d) K₁. 4 V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a₄ Dn₁. n₄ D₂. 3. 5. 6. 8 अविधा (K₁ 'ध्या) नात्; Ds T G₁. 3. 6 Ms अविज्ञाता (M₆ 'तं); D₇ अभिवादात्; Cpp अभिधानात् (for 'ध्यानात्). ☞ Ca: अभिध्यानात् फलाभिध्यानात् ॥ Cn (reading अविधानात्): दयानैष्कर्म्ययोरननुसरणात् ॥ Cs (reading अविज्ञाता): परमात्मज्ञानरहितः । ☞

5 = (var.) 12. 168. 42; Śānti. App. I, (No. 4), lines 27-28; B. 12. 326. 33; Harivaṃśa I. 30. 41. 5^{ab} = (var.) 12. 21. 4^{ab}. —^a) T₂ यया (for यदा). D₄. 7 T₁ G₁ वायं (for चायं). Das Ds₁ D₅. 7

C. 12. 9058
B. 12. 252[1]. 5
K. 12. 257. 5

यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ५
यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ६
कामबन्धनमेवैकं नान्यदस्तीह बन्धनम् ।
कामबन्धनमुक्तो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ७
कामतो मुच्यमानस्तु धूमाभ्रादिव चन्द्रमाः ।
विरजाः कालमाकाङ्क्षन्धीरो धैर्येण वर्तते ॥ ८
आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

G₃ विभ्येति (for विभेति). Ś₁ K₁. 2. 4 न विभेति यदा चायं. — ^b) Da₄ चास्यान्न; D₇ T₁ G₁ वास्यान्न; M₇ चास्मान्न (for चास्मान्न). K₁ (also as in text) विद्यते (for विभ्यति). — ^c) M₇ च (for the second न). — After 5, D₈ reads 3.

6 = (var.) 12. 168. 44; B. 12. 326. 34; Śānti. App. I, (No. 4), lines 29-30; Harivaṃśa 1. 30. 40. K₁. 2. 4 D₇ om. (hapl.) 6. D₈ reads 6 on marg. — ^b) T₂ M₇ पावकं; G₁ पापकः (for 'कम्). — 6^{c2} = 12. 21. 5^{c2}.

7 Bo om. (hapl.) 7^{ab}. — ^a) Ś₁ K₁. 2. 7 D₄. 6. 9 कामो; D₈ कामं (for काम-). T G₁. 8. 6 M₁. 5-7 [इ]दं (for [ए]कं). — ^b) G₁ नाद्यद् (for नान्यद्). — ^c) Da₈ om. (hapl.) कामबन्धन. B₈ कामबंधविमुक्तो हि.

8 ^a) M₁. 6 विप्रमुक्तस् (for मुच्यमानस्). D₃. 5. 7 हि (for तु). — ^b) K₁ D₄ धूमाभ्राद्; K₆. 7 D₈ T₁ G₁. 8. 6 M₇ धूमा° (for धूमा°). K₇ Da₄ चंद्रमा. — ^c) K₁ B₈ विराजाः (for विरजाः). Bo कामम् (for कालम्). D₇ आकांक्षी. ☞ C₈: कालं शरीरपतनकालम् । ☞ — ^d) M₁ वीर्यो (for धीरो).

9 9^{ab} = 6. 24. 70^{ab}. — ^a) K₂ आपूर्यमाणम्; Dn₄ अपूर्यमाणम्. Ds₁ अचलं (for अचल-). Da₄ प्रविष्टं (for प्रतिष्ठं). — ^b) Ś₁ K₁ [s]मि-; M₁. 6. 7 [s]मु- (for प्र-). — K₆. 7 V₁ B₈ Dn₁. n₄ D₈ D₂-4. 6. 8. 9 Cn ins. after (K₆. 7 D₄. 9 subst. for) 9^{ab}: D₅. 7 ins. after 9^c:

693* तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे

स शान्तिमाप्नोति न कामकामः ।

[= (var.) 6. 24. 70^{cd}. D₅. 7 om. line 1. V₁ B₈ om. line 2. — (L. 2) K₇ D₈ D₄-7. 9 कामकामी (for 'कामः).]

स कामकान्तो न तु कामकामः

स वै लोकात्स्वर्गमुपैति देही ॥ ९

वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषद्मः ।

दमस्योपनिषद्दानं दानस्योपनिषत्तपः ॥ १०

तपसोपनिषत्त्यागस्त्यागस्योपनिषत्सुखम् ।

सुखस्योपनिषत्स्वर्गः स्वर्गस्योपनिषच्छमः ॥ ११

क्लेदनं शोकमनसोः संतापं तृष्णया सह ।

सत्त्वमिच्छसि संतोषाच्छान्तिलक्षणमुत्तमम् ॥ १२

विशोको निर्ममः शान्तः प्रसन्नात्मात्मवित्तमः ।

— V₁ B₈ om. (hapl.) 9^c. D₈ reads 9^{cd} on marg. — ^a) D₅. 7 अकाम-; M₇ स काम्य- (for स काम-). D₃. 6. 7 T G₁. 8. 6 M₁. 5-7 कामो (for कान्तो). K₁ lacuna; M₇ कामी (for कामः). ☞ Cn: कामैः संकल्पमात्रोपनतैः कान्तः मनोहरः । ☞ — D₅. 7 om. (hapl.) 9^d. — ^d) Ś₁ K₁. 2 लोकान्; K₄ V₁ B₈-9 Da₈. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 6. 8 कामात् (Da₈ D₈ 'न्); T G₁. 8. 6 M₁. 5-7 लोकं (for लोकात्). G₁ देहि.

10 With 10-11, cf. B. 12. 300[299]. 13. — ^a) D₅. 7 सत्यः; D₈ सत्ये (for सत्यं). — ^d) K₁ तमः; V₁ lacuna (for तपः).

11 V₁ reads 11 on marg. — ^a) Ś₁ K₁ तप-स्युप-; K₂. 4 D₄. 5 तपस्योप- (for तपसोप-). Da₄ सर्गः (for त्यागस्). — ^b) Da₄ सर्गस्य (for त्यागस्य). — ^c) K₆ स्पर्शः; M₁. 5 स्वर्ग (for स्वर्गः). — ^d) K₆ स्पर्शस्य (for स्वर्गस्य). B₈ (marg.) कुमः; Da₄ समः (for शमः). ☞ Cn: शमः निर्गुणब्रह्मभावः । ☞

12 ^a) D₈ T G₁. 8. 6 तमसोः (for मनसोः). ☞ C₇ (reading क्लेदने): क्लेदने, अन्योन्यमिश्रणे निस्तीर्णे सतीति शेषः । ☞ — ^b) K₆ B₈. 9 Da₈. a₄ D₅. 7 T₁ संतोषस्; T₂ G₁. 6 M₅ सं (G₁ स)तीर्णस्; M₁. 6. 7 संतीर्ण (for संतापं). Ś₁ K₁. 2. 4 संतापं मर्षयाम्यहं; K₇ D₄. 6. 9 तदसंतापभयापहं. ☞ Cn: संतापं संताप्य क्लेदनं विकृत्तीकरणम् । संतापमिति णमुलन्तम् । ☞ — D₈ reads 12^c-18^d on marg. — ^c) K₆. 7 D₆ M₁. 6. 7 इच्छति; Da₄ इच्छामि; D₅. 7. 9 इच्छति; T G₁. 8. 6 M₅ ऋच्छति (for इच्छसि). ☞ Cn: इच्छति, इच्छेत — पञ्चमलकारोऽयम् । ☞

13 D₈ reads 13 on marg. — ^a) G₁ विशेषो (for विशोको). Da₄ M₁. 6 निर्मलः (for निर्ममः)

षड्विंशत्येवैतैः समग्रः पुनरेष्यति ॥ १३
 षड्विंशः सच्चगुणोपेतैः प्राज्ञैरधिकमन्त्रिभिः ।
 ये विदुः प्रेत्य चात्मानमिहस्थांस्तान्स्थथा विदुः ॥ १४
 अकृत्रिममसंहायं प्राकृतं निरुपस्कृतम् ।
 अध्यात्मं सुकृतप्रज्ञः सुखमव्ययमश्नुते ॥ १५
 निष्प्रचारं मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वतः ।

यामयं लभते तुष्टिं सा न शक्यमतोऽन्यथा ॥ १६
 येन तृप्यत्यभुञ्जानो येन तुष्यत्यवित्तवान् ।
 येनास्नेहो बलं धत्ते यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १७
 संगोप्य ह्यात्मनो द्वाप्यपिधाय विचिन्तयन् ।
 यो ह्यास्ते ब्राह्मणः शिष्टः स आत्मरतिरुच्यते ॥ १८
 समाहितं परे तच्चे क्षीणकाममवस्थितम् ।

C. 12. 9083
 B. 12. 252[1]. 20
 K. 12. 257. 20

— ^b) K₆. 7 V₁ B₆. 8 (marg. as in text). ⁹ Da₄ Ds₁ D₄. 6. 9 T₁ G₁ प्रज्ञांतात्मा (for प्रसन्नात्मा). K₄. 6. 7 V₁ B₆. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 7. 8 G₃. 6 विमत्सरः; T G₁ M₁. 5-7 [आ]त्मविच्छुचिः (for 'वित्तमः'). — ¹ S₁ K₁. 2. 4 V₁ om. (hapl.) 13^{ca}. — ² B₈ (marg.) सद्भिर् (for षड्विंशः). * Cn: षड्विंशः, संतोषसहितैर्विशोकत्वादिभिः । * — ³ D₈ T G₁. 3. 6 M₅ समग्रं (for 'ग्रः'). K₆ B₆. 6-9 D₂. 3. 6 इष्यते (D₆ 'से'); Da₄ Ds₁ इष्यति; Dn₁. n₄ इष्यते (for 'ति'). K₇ D₄. 5. 7. 9 समग्रं (D₄ 'यं'; D₅. 7 'ग्रः') प्रतरिष्यति.

14 D₃ reads 14 on marg. — ^a) B₇. 8 (marg. as in text) सद्भिः (for षड्विंशः). D₄ -गुणोपेतो (for 'पेतैः'). * Cn: षड्विंशः पूर्वोक्तैः सत्यदमदानतपस्यागशमाख्यैः । * — ^b) S₁ K₁ अधिग- (for अधिक-). K₄. 6 V₁ B₆. 7-9 Dn₁. n₄ D₂. 3. 6. 8 प्राज्ञैरधि (K₆ 'पि') गतं (K₆ 'त-') त्रिभिः; B₆ Da₃. a₄ 'रधि (Da₄ 'मि') ष्टितं त्रिभिः. — ^c) K₇ D₄. 5. 7. 9 नैव च (D₄ वा); D₈ T G₁. 3. 6 M₁. 5. 7 प्रत्यगू (for प्रेत्य च). * Cn: प्रेत्य जीवत्यपि देहे देहाभिमानादुत्थाय । * — ^d) S₁ K₁ तान्स हाविदुः; K₇ D₄. 5. 7. 9 T₁ G₃. 6 तान्मृतान्विदुः; D₈ T₂ G₁ M₁. 5-7 अमृतान्विदुः (M₁. 5. 7 'तं विदुः') (for तांस्तथा विदुः). K₆ V₁ B₆. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₂. 3. 6. 8 इहस्थं तं गुणं विदुः.

15 D₃ reads 15 on marg. — ^a) K₇ आकृत्रिमम्; M₇ अकर्तृकम्. K₂ असंचार्य; D₇ 'हार्ये (for 'हार्य'). * Ca: असंहार्यम्, अविनाशि ॥ Cn: स्वभावसिद्धम् । * — ^b) D₇ भीरुपस्कृतं (for निरुप-). * Ca (reading अनुपस्कृतं): अनुपस्कृतं, विकारैरुपचयादिभिस्त्यक्तम् ॥ Cn: निरुपस्कृतं, गुणाधानमलापकर्षणात्मकसंस्कारहीनम् । * — ^c) T₁ G₁ अध्यात्म- (for 'रमं'). D₈ स्व- (for सु-). K₇ -प्रज्ञ; T₁ G₁. 6 -प्रज्ञं (for -प्रज्ञः). K₆ V₁ B₆. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₂. 3. 5. 7. 8 T₂ अध्यात्मं (D₅ 'रम्यं') सुकृतं (V₁ 'ति') प्राप्तः (V₁ D₅. 7 T₂ 'ज्ञः').

16 D₃ reads 16 on marg. — ^a) T₁ G₁. 3. 6 निष्प्रचारं (for 'चारं'). — ^b) K₄. 6 B₆. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁.

n₄ Ds₂ D₂. 3. 5. 7. 8 T सर्वज्ञः (for 'तः'). — ^c) K₂. 4 M₅ यामलं; D₆ यामियं (for यामयं). K₁. 7 तुष्टिः; M₁ दृष्टि (for तुष्टि). — ^d) S₁ शक्यामतो; K₂ B₈ (orig.) Da₃. a₄ D₅-7 M₅. 7 शक्या ह्य (D₆ त) तो; K₆. 7 B₆. 8 (marg.) Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 शक्यात्मनो; B₆. 9 G₁ शक्यमितो; M₁ 'मनो (for 'मतो).

17 D₃ reads 17 on marg. — ^a) D₅. 7 तुष्यति (for तृप्यति). Da₃ G₁ अभुञ्जाना (G₁ 'ने'). K₄ Da₄ D₄ येन तृ (K₄ त) प्यत भुञ्जानो. — ^b) K₄ B₆. 6. 7. 8 (marg.). ⁹ Da₃ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 T₁ G₁. 3. 6 तृप्यति (for तुष्यति). K₁ D₅. 7 वित्तवान्; V₁ B₆. 8 अवि-त्तमान्; T₁ G₁. 3. 6 अपीतवान् (for अवि-त्त-). Da₄ येन तृप्यन्नवीर्यवान्. — ^c) K₇ D₉ यो नि (D₉ नि) स्नेहो; B₆ यथास्नेहो; Da₄ D₄. 5. 7 T₂ येन स्नेहो (for येना-स्नेहो). K₁. 7 D₄. 9 दत्ते (for धत्ते). * C₇: येन परमात्मना, अस्नेहः तैलघृतादिस्नेहरहितोऽपि बलं धत्ते । * — ^d) D₅ om. स वेद.

18 D₃ reads 18 on marg. — ^a) B₆. 8 Dn₁. n₄ D₂. 3. 8 Cn संगुप्तानि; D₈ C₈ स संगृह्य; D₅ संगु-ह्यभिः; D₇ संगो ह्यपि; T G₁. 3. 6 M₅ असंगो हि; M₇ संगोप्येह (for 'प्य हि). G₁ आत्मने. D₇ T₁ G₁. 3. 6 द्वारम् (for द्वाराणि). — ^b) K₁ अधिधाय; Da₄ अवि-; Dn₄ Ds₁ अभि- (for अपि-). M₇ [अ]विधि-तयन्. — K₂. 4 om. 18^a-19^b; S₁ reads the same on marg. — ^c) K₇ D₈ D₄. 9 T₂ M₅ ब्र (K₇ T₂ ब्रा)-ह्मणा (for ब्राह्मणः). K₇ श्लिष्टः; Ds₁ D₄. 7. 9 T₂ M₁. 5. 6 श्लिष्टः (for शिष्टः). * Ca: शिष्टस्तदेकनिष्ठः । * — ^d) M₆ सोत्मा (for स आत्म-).

19 K₂. 4 om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). S₁ reads 19^{ab} on marg. — ^a) K₁ समाहिता; D₈ 'हितः (for 'हितं). Da₄ Dn₄ परं (for परे). — ^b) Da₄ अव-स्थिति. D₈ क्षीणकामो व्यवस्थितः. — ^c) K₇ D₄-7. 9 अभ्येति (K₇ 'त्य) (for अन्वेति). — ^d) D₅. 7 वायुश्च (for वपुश्च). S₁ K₁. 4. 7 D₄. 5. 7. 9 M₁. 5. 6 चन्द्रमसं (for चान्द्र-). D₆ तथा (for यथा). S₁ (sup. lin.)

G. 12. 9083
B. 12. 252 (1). 20
K. 12. 257. 20

सर्वतः सुखमन्वेति वपुश्चान्द्रमसं यथा ॥ १९
सविशेषाणि भूतानि गुणांश्चाभजतो मुनेः ।
सुखेनापोह्यते दुःखं भास्करेण तमो यथा ॥ २०
तमतिक्रान्तकर्माणमतिक्रान्तगुणक्षयम् ।
ब्राह्मणं विषयाश्लिष्टं जरामृत्यू न विन्दतः ॥ २१

स यदा सर्वतो मुक्तः समः पर्यवतिष्ठते ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च शरीरस्थोऽतिवर्तते ॥ २२
कारणं परमं प्राप्य अतिक्रान्तस्य कार्यताम् ।
पुनरावर्तनं नास्ति संप्राप्तस्य परात्परम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

२४४

व्यास उवाच ।
द्वंद्वानि मोक्षजिज्ञासुरर्थधर्मावनुष्ठितः ।

वक्त्रा गुणवता शिष्यः श्राव्यः पूर्वमिदं महत् ॥ १
आकाशं मारुतो ज्योतिरापः पृथ्वी च पञ्चमी ।

यथा चांद्रमसं पुरं.

20 °) K₂ सविशेषेण; Bo. 8 Das Dn1. n4 D2. 3. 8 Cn (Cnp as in text) अविशेषाणि (for सवि). ☞ Cn: विशेषाः स्थूलपृथिव्यादय एकादशेन्द्रियाणि च । अविशेषः पञ्च तन्मात्राणि बुद्धिश्च । लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वम्, अलिङ्गं प्रधानम् । तत्र पूर्वपूर्वत्यागेनोत्तरमुत्तरं प्रतिपद्यमानो योगी गुणानपि त्यजति । सविशेषाणीति पाठे भूतशब्देन पञ्चतन्मात्राण्येव स्वकार्यस्थूलभूतसहितानीत्यर्थः । ☞ — °) Da4 गुणक्षयः; D6 गुणाश्च. Ś1 K1. 2. 4 D6 भजते (D6 'तो); K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 जहते; K7 D4. 9 G6 [अ]भुञ्जते (for [अ]भजते). Ś1 K1. 2. 4. 7 B8 D6. 7 T1 G1. 3 मुने; B6 स्नने: (for मुने:). — °) K2 सुखेनोपहृते दुःखे (sic).

21 °) Ś1 K1. 2 B8 धर्माणम् (for कर्माणम्). — °) Das om. क्रान्त. K7 D4. 6. 9 गुणक्रियं; V1 श्रियं; M1 गुणं चयं (for गुणक्षयम्). — °) K1. 2 T1 G1. 3. 6 ब्राह्मणं विषयावि (K1. 2 'क्षि)ष्टं. — °) K1 Da3 G1 जरामृत्यू; D6 जरामृत्यू. G1. 6 विद्यतः (for विन्दतः). D4 जरामृत्युरविन्दतः.

22 °) K1 सर्वदा; Da4 सर्व यः (for स यदा). D1 मुक्तः (for मुक्तः). — °) B8 शमः; D6 समं; T1 G1. 6 तमः (for समः). B6. 7. 9 Da4 T1 G1. 3. 6 तिष्ठति; D6 तिष्ठत (for 'ते). — °) Dn1 Ds1 D4 [इन्द्रियार्थाश्च; D6. 7 'र्थेभ्यः (for 'र्थाश्च). — °) M5-7 शरीरस्थान् (for 'स्थो). K6 B8 (marg. as in text) Da4 D6-8 G8 M5-7 निवर्तते (D8 M5 'तयेत्); T1 G1. 6 [S]नु; T2 न वं (for 'तिव').

23 °) D4. 6. 9 प्रथमं; G1 lacuna (for परमं). M1. 6 प्राप्यम्. T2 कारणं प्राप्य परमम्. — °) Ś1 K1. 2 ह्यतिक्रान्तस्य (for अति). Da3. a4 कार्यता; M1. 6 कार्यवत् (for 'ताम्). ☞ Ca: कार्यताम्, उपाधिवशात् जन्मसंबन्धम् ॥ Cn: कार्यताम्, अव्यक्तताम् । ☞ — °) K6 आवर्तना (for 'नं). — °) K6. 7 B6. 9 D4. 6. 9 संप्राप्तः स्यात् (for 'स्य). K6 Bo. 7. 9 Das Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 परं पदं; B6 परमं पदं (hypermetric); M7 परं परं (for परात्परम्). Da4 प्राप्तः स्यात्परमं पदं.

Colophon: G2 missing; Ks. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n8 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 6. 7 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1. 3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 M5 शुकानुप्रश्नः; K2. 4 शुकप्रश्नः; M6 शुकानुप्रश्ने सर्वनिवृत्तिप्रशंसनं; M7 सर्वनिवृत्तिप्रशंसनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K6 Dn4 Ds2 77; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 78; Ds M1. 6. 7 76; T2 92. — Śloka no.: Dn1. n4 Ds 29.

244

1 °) K2 दुर्मतिर्मोक्षः; K6. 7 Da3. a4 Ds D4. 6. 9 G2 M5. 7 Ca. 8 द्वंद्वनिर्मोक्षः; B8 T G1. 3. 6 M6 द्वंद्वानि (for द्वंद्वानि मोक्ष). K4 विज्ञासुर (for 'जि'). — °) Ds कामान् (for 'धर्माव'). Dn1 T1 G1. 3. 6 अधिष्ठितः; G2 अतिष्ठतः; M1 अनुष्ठितौ (for 'ष्ठितः). — °) K6 Da4 G1 M1. 6 वक्ता (for वक्त्रा). Ś1 गुणवतः; K6 'वतां;

भावाभावौ च कालश्च सर्वभूतेषु पञ्चसु ॥ २
 अन्तरात्मकमाकाशं तन्मयं श्रोत्रमिन्द्रियम् ।
 तस्य शब्दं गुणं विद्यान्मूर्तिशास्त्रविधानवित् ॥ ३
 चरणं मारुतामेति प्राणापानौ च तन्मयौ ।
 स्पर्शनं चेन्द्रियं विद्यात्तथा स्पर्शं च तन्मयम् ॥ ४
 ततः पाकः प्रकाशश्च ज्योतिश्चक्षुश्च तन्मयम् ।

G₂ 'स्तदा (for 'वता). K₂ शिष्टः; D_{5.7} M₁ शिष्याः (for शिष्यः). —^d) D₄ श्राव्य- (for श्राव्यः). Śi K₁ सर्वम् (for पूर्वम्). K₁ मतं; T₁ G_{1.3.6} वचः (for महत्).

2 ^a) Śi K_{1.2.4} आकाश- (for 'शं). Śi K₂ -मा- (K₂ -म)स्तौ; D₈ मरुतो (for मा'). M₁ वह्निर् (for ज्योतिर्). —^b) D₂ om. from पः पृथ्वी up to न्मूर्ति (in 3^d). K₁ D_{4.6.9} तु; D_{5.7} [इ]ति (for च). D_{3.4} पंचमं (for 'मी). —^c) M_{1.5-7} भावोभावश्च (for भावाभावौ). —^d) D_{3.4} पूर्व (for सर्व). K₁ D_{4.6.9} सर्वदा (for पञ्चसु). Śi K_{1.2} संयुक्तेषु पंचसु.

3 D₂ om. up to न्मूर्ति (cf. v. l. 2). —^a) T₁ G_{1.3.6} अन्तराकाशमाकाशं. ✽ Cn: अन्तरात्मकम् अवका- शात्मकम् । ✽ —^b) D₄ गोत्रम् (for श्रो'). —^c) D₅ विद्यान् (for वि'). — D₇ om. (hapl.) 3^d-5^c. —^d) Śi K_{1.2} मोक्षः; D₄ मूर्तिमान् (hypermetric); D₅ मूर्तिः; T₁ G_{3.6} M_{1.5-7} मुनिः; G₂ *नः (for मूर्ति). ✽ Cn: मूर्तिः शरीरं तस्य शास्त्रं स्वरूपप्रकाशकं विधानं यद्वेदवाक्यं तद्विद्, मूर्तिशास्त्रविधानविद् । ✽

4 D₇ om. 4 (cf. v. l. 3). —^a) D_{3.4} मरुतात्मा (for मा'). K₆ D₄ चरणं मारुतोन्वेति. —^b) K₁ प्राणौ पानौ (sic) (for प्राणापानौ). G₂ तन्मया (for 'यौ). —^c) D₄ T₁ G₃ विद्या; D₈ विद्यात्; G₂ विद्यास्; G₆ विद्यां (for विद्यात्). Śi K_{1.2} इन्द्रियं स्पर्शनं विद्यात्. —^d) D₄ शब्दं (for स्पर्श). G₂ तथा स्पर्शं चरन्मयं.

5 D₇ om. 5^{abc} (cf. v. l. 3). —^a) V₁ तेजः; D₄ D₅ D_{2.3.5} T₁ G_{1.3.6} M_{1.5-7} तापः; D₄ तापः; G₂ तापं (for ततः). D₃ पाक- (for पाकः). K₁ ततः पाकप्रकाशश्च; K₁ D_{4.6.9} तेजः पाकः (K₁ 'कं; D₄ 'क-) प्रकाशं च (K₁ 'शं तु); D₄ तापः पाकप्रकाशश्च. —^b) D₄ om. चक्षुः. K₆ Bo. 8 (marg. as in text) D₄ D₅ D_{2.3.8} पंचमं; D_{3.4} तन्मयः (for तन्म- यम्). —^c) D₄ तेजः; G₂ न च; M₅ तच्च (for तस्य). D_{3.4} G_{1.2} M_{5.6} रूप- (for रूपं). D₈ विद्यात्

तस्य रूपं गुणं विद्यात्तमोऽन्ववसितात्मकम् ॥ ५

प्रकृदः क्षुद्रता स्नेह इत्यापो ह्युपदिश्यते ।

रसनं चेन्द्रियं जिह्वा रसश्चापां गुणो मतः ॥ ६

संघातः पार्थिवो धातुरस्थिदन्तनखानि च ।

श्मश्रु लोम च केशश्च सिराः स्नायु च चर्म च ॥ ७

इन्द्रियं घ्राणसंज्ञानं नासिकेत्यभिधीयते ।

C. 12. 9095
B. 12. 25321. 8
K. 12. 258. 8

(for वि'). —^d) K₁ [S]त्यः; D₄ स्व- (for सन्व-). K₂ तथा स्पर्शं च तन्मयं; K₆ V₁ Bo. 6-9 D_{3.4} D₄ n₄ D₅ D_{2.3.5-8} M_{1.7} ताम्रगौरासि (K₆ D₅₋₇ M₁ 'रसि-; M₁ 'रजु) तात्मकं; T₁ G_{1-3.6} M_{5.6} तमोनाशकमात्मवान्.

6 ^a) D₄ प्रकृदाः; T₁ 'दे; M_{1.6} प्रस्वेदं (M₆ 'दः) (for प्रकृदः). D₅ T₁ G_{1.3.6} M₅ द्रवता; G₂ भवत (for क्षुद्रता). ✽ Cn: क्षुद्रता, अन्तः प्रविश्य पार्थिवा- वयवश्लथीकरणेन सूक्ष्मता । ✽ —^b) D_{5.7} इ (D₇ नि)- त्यपां (for इत्यापो). K_{6.7} V₁ Bo. 6-9 D_{3.4} D₄ n₄ D₅ D_{2-4.6.8.9} इत्यपामुपदिश्यते; G₂ इत्यापो न ह्युदीर्यते. — After 6^{ab}, V₁ Bo. 6-9 D_{3.4} D₄ n₄ D₅ D_{2.3} 5-8 ins.:

694* असृज्याजा च यच्चान्यस्त्रिगुणं विद्यात्तदात्मकम् ।

[B₈ संधि (for लिगं). D₈ विद्यात् (for वि'). D₇ तथात्मकं.]

— G₁ om. 6^{ab}. —^d) K₂ चापं; B₉ (marg. as in text) चापो (for चापां).

7 ^a) G₂ संघातः (for संघातः). —^b) D₇ अक्षि- (for अस्थि-). —^c) D₄ transp. लोम and च. K₄ 6.7 V₁ Bo. 6-9 D_{3.4} D₄ n₄ D₅ D_{2-4.8.9} T₁ G₁ 3.6 M_{1.5-7} रोम; D₆ रोमं; T₂ रोमा (for लोम). M_{1.6} केशांश्च (for केशाश्च). K₂ श्मश्रुलोमनखकेशाः. —^d) K_{6.7} V₁ Bo. 6-9 D_{3.4} D₄ n₄ D₅ D₂₋₉ M₁ 5.6 सिरा; T₁ सिर-; T₂ G_{1-3.6} M₁ सिरा (for सिराः). K₂ D₄ D₅ T₁ G₁ स्नायुश्च. K₂ धर्म च; D₄ सर्वशः; G₂ कर्म च (for चर्म च).

8 ^a) K₆ V₁ Bo. 8.9 (last two marg.) D₃ D₄ n₄ D₅ D_{2.5.8} M_{1.6.7} -संज्ञातं; B_{8.9} (both orig.) D₄ D₇ -संघातं (D₇ 'तो) (for -संज्ञानं). —^b) D₄ reads from नासिके up to सर्वे (in 9^b) twice. D₄ (both times).⁹ नासिका. K₆ V₁ अपि (for अस्मि-). K₆ V₁ Bo. 6-9 D₄ n₄ D₅ D_{2.3.8} -संज्ञिता; K₁ D₄ (both times).⁹ -संज्ञितं; D_{3.4} -विश्रुता; D_{5.7} T₂ M₁ -शब्दिता; T₁ G_{1-3.6} M_{1.5.6} -शब्दितं (for

C. 12. 9096
B. 12. 252(2). 9
K. 12. 256. 8

गन्धश्चैवेन्द्रियार्थोऽयं विज्ञेयः पृथिवीमयः ॥ ८
उत्तरेषु गुणाः सन्ति सर्वे सर्वेषु चोत्तराः ।
पञ्चानां भूतसंघानां संततिं मुनयो विदुः ॥ ९
मनो नवममेषां तु बुद्धिस्तु दशमी स्मृता ।
एकादशोऽन्तरात्मा च सर्वतः पर उच्यते ॥ १०

व्यवसायात्मिका बुद्धिर्मनोऽव्याकरणात्मकम् ।
कर्मानुमानाद्विज्ञेयः स जीवः क्षेत्रसंज्ञकः ॥ ११
एभिः कालाष्टमैर्भावैर्यः सर्वैः सर्वमन्वितम् ।
पश्यत्यकलुषं प्राज्ञः स मोहं नानुवर्तते ॥ १२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

-धीयते). — ^a) Ds गंधाश्. T₂ M₅ यो (for स्यं).
T₁ G₁-3. 6 गंधैश्च चन्द्रियार्थो (G₁. 2 'थै') यो. — ^d) Da₁
विज्ञेयः पृथिवीमिव; M₁ 'यं' पृथिवीमयं.

9 For the repetition in D₂, cf. v. l. 8. — ^a)
G₂ उत्तरेण (for 'षु'). K₆ गुणान् (for गुणाः). — ^b)
K₁ सर्व- (for सर्वे). D₅. 7 सर्वेषु च; T G₁-3. 6 M₁
पूर्वेषु न (for सर्वेषु च). K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄
Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8 सर्वस (K₆ 'त'त्वेषु चोत्तराः; D₈ पूर्वे
पूर्वे* नंतराः; M₁. 5. 6 संति (M₅ पूर्वे) पूर्वेषु नोत्तराः.
— ^c) K₄ -संखानां; K₇ -संघातानां (hypermetric); D₈
-संज्ञानां (for -संघानां). B₈ पंचानामपि भूतानां. — ^d) Ś₁
K₁. 2 संति ते; K₇ संनति; Da₁ D₅ संततिर्; D₄. 6. 9
सततं; T₂ संतती; G₁ संततं; M₁. 6 संततीर् (for
संतति). Da₁ सुमनो; D₅ सुधियो; D₇ तु धियो (for
मुनयो).

10 ^a) K₇ D₄-7. 9 एतेषां (for एषां तु). K₂ मने-
ननममेयां तु (sic); T G₁-3. 6 M₁. 6. 7 मनस्तु नवमं चै-
(M₁. 6 'मस्ते')षां. — ^b) K₇ स्मृताः; D₅ मता. — ^c)
K₆ Bo. 7. 9 Da₃ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8 M₁. 6 त्वनंतात्मा;
K₇ V₁ Bo. 8 Da₁ D₄-7. 9 T G₁. 3. 6 M₁. 7 त्वंतरात्मा;
G₂ त्वं परात्मा (for सन्तरात्मा च). — ^d) K₇ V₁ Bo.
6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂-9 T G₂. 3. 6 M₁. 5-7 स
सर्वः (K₇ D₄. 6. 9 T G₂. 3. 6 M₇ 'र्व-'); G₁ न सर्व-
(for सर्वतः). D₅. 7 परम्.

11 ^a) Da₁ बुद्धीर्. — ^b) K₇ मनोव्याकरणात्मकः;
V₁ T₁ G₁. 3. 6 मनो व्याहरणात्मकं. ✽ Cs : अव्याकरणात्म-

कमिति । अव्याकरणं संशयः ॥ Cv (reading व्याकरणा-
त्मकं): व्याकरणात्मकं विकारात्मकम् । ✽. — ^a) G₁
विज्ञेयं (for 'यः'). G₂ कर्मानुगात्मा विज्ञेयो. — ^d) D₇
साक्षी च; G₂ जीवस्तत् (for स जीवः). D₆ क्षेत्रि- (for
क्षेत्र-). K₇ D₄-7. 9 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 -संज्ञितः (G₂
'तं') (for -संज्ञकः).

12 ^a) K₆ V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da₃.
a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 5-8 कालात्म (D₈ D₆ 'ष्ट')कैर् (for
'ष्टमैर्'). Ś₁ K₁. 2 भागैर् (for भावैर्). — ^b) Ś₁ K₂
सर्व (for सर्वैः). Ś₁ K₁. 2 B₈ सत्त्वम् (for सर्वम्).
V₁ D₈ D₅. 7 T₁ G₁ सर्वैः सर्व- (V₁ 'त्त्व')समन्वितं; D₆
यः सर्वैः सुसमं. — ^c) K₄ अकलुषा; K₆ V₁ D₆-7
M₁. 6 अकलुषं; K₇ D₄. 9 T G₁-3. 6 M₇ 'लमषः (D₄. 9
'ष-'); M₅ 'लुषो (for 'लुषं'). K₆ सत्त्वं; K₇ D₄. 9
प्राज्ञः; V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈
D₂. 3. 8 कर्म; T G₁-3. 6 M₁. 5-7 बुद्ध्या (for प्राज्ञः).
— ^d) K₁. 4 शमोहं; K₂ मनोहं; B₈ संमोहं (for स
मोहं).

Colophon om. in G₂; K₃. 5 B₁-5 Da₁. a₂ Dn₂.
n₃ D₁ G₄. 5 M₂-4 absent. — Sub-parvan: Ś₁ K₁.
2. 4. 6. 7 Bo. 6. 7. 9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂-9 T G₁. 3. 6
M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 6. 7 V₁
Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂-9 M₅ शुकानुप्रश्नः;
K₂. 4 शुकप्रश्नः; M₆. 7 शुकानुप्रश्नेतरात्मकथनं. — Adhy.
no. (figures, words or both): Dn₁ D₈ D₇ T₁ G₁.
3. 6 M₅ 79; Dn₄ D₈ 78; D₈ M₁. 6. 7 77; D₈
73; T₂ 93. — Śloka no.: Dn₁. n₄ D₈ 12.

२४५

व्यास उवाच ।

शरीराद्विप्रयुक्तं हि सूक्ष्मभूतं शरीरिणम् ।

कर्मभिः परिपश्यन्ति शास्त्रोक्तैः शास्त्रचेतसः ॥ १

यथा मरीच्यः सहिताश्चरन्ति

गच्छन्ति तिष्ठन्ति च दृश्यमानाः ।

देहैर्विमुक्ता विचरन्ति लोकां-

स्तथैव सत्त्वान्यतिमानुषाणि ॥ २

प्रतिरूपं यथैवाप्सु तापः सूर्यस्य लक्ष्यते ।

सत्त्ववांस्तु तथा सत्त्वं प्रतिरूपं प्रपश्यति ॥ ३

तानि सूक्ष्माणि सत्त्वस्था विमुक्तानि शरीरतः ।

स्वेन तत्त्वेन तत्त्वज्ञाः पश्यन्ति नियतेन्द्रियाः ॥ ४

स्वपतां जाग्रतां चैव सर्वेषामात्मचिन्तितम् ।

प्रधानद्वैधयुक्तानां जहतां कर्मजं रजः ॥ ५

यथाहनि तथा रात्रौ यथा रात्रौ तथाहनि ।

वशे तिष्ठति सत्त्वात्मा सततं योगयोगिनाम् ॥ ६

तेषां नित्यं सदानित्यो भूतात्मा सततं गुणैः ।

C. 12. 9107
B. 12. 254(2). 7
K. 12. 259. 7

245

1 Ds2 om. the ref. — ^a) K2. 4. 7 V1 Dn4 D2-4. 6. 8. 9 विप्रयुक्तं; Da4 'युक्ति' (for 'युक्त'). — ^b) K2 सूक्ष्मे; K7. D4. 9 सूक्ष्म- (for सूक्ष्म-). — ^c) G1 दृश्यन्ति (for -पश्यन्ति). — ^d) Da3. a4 सर्व-; Ds1 श्रान्त-; Ds2 T G2. 3. 6 श्रान्त-; G1 श्रान्ति- (for शास्त्र-). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 -चेदिनः (for -चेतसः).

2 ^a) G2 तथा (for यथा). K2. 4 मरीच्याः; Da4 मरीच्यः. Ś1 K1. 2. 4 सवितुश्च (for सहिताश्च). — ^b) K6 सर्वत्र; Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 सर्वत्र (for गच्छन्ति). G2 गच्छन्ति (for तिष्ठन्ति). K1 D7 दृश्यमानः. K7 D4. 9 सर्वत्र गच्छन्ति च पश्यमानाः. — ^c) K7 D9 दोषैर् (for देहैर्). T2 M1. 5-7 विमुक्ता (for विमुक्ता). Ś1 K2. 7 Dn1 D2. 4. 8. 9 विमु(K7 D4. 9 'यु')-क्तानि चरन्ति. K6 Da4 लोकाश्च. — ^d) T1 G1. 3. 6 तत्त्वानि (for सत्त्वानि). K6 अतिमानसानि (for 'मानुषाणि').

3 ^a) G2 इति (for प्रति-). Ds1 M1. 6 -सूर्यं (for -रूपं). K2 यथा वाप्सु; K4. 6 D7. 9 तथैवाप्सु; G2 यदे. — ^b) B8 (marg.) ताम्रः; Da4 पापः; Ds T G1-3. 6 M7 तावत्; M1. 5. 6 तावान् (for तापः). Ds कात्स्न्येन (for सूर्यस्य). K2 लभ्यते; V1 लक्षणं; M1 लक्ष्यसे (for 'ते'). — ^c) Ś1 K1. 2 सत्त्वमन्तसः; K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सत्त्ववत्सु; Cap सत्त्ववन्तसु (for 'वांस्तु'). K7 D4. 6. 9 तत्; D5. 7 हि (for तु). K6 T2 G2 यथा; K7 तयोः (for तथा). T2 Cap सत्त्व- (for सत्त्वं). ✽ Cv: सत्त्ववान् ज्ञानसत्त्ववान् । सत्त्वं जीवराशिम् । ✽ — ^d) Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 स (for प्र-).

4 ^a) B8 (marg.) Da4 नाति- (for तानि). K1 Ds1 सूक्ष्मानि; K7 D4. 9 सूक्ष्माणि; G2 सर्वाणि (for सूक्ष्माणि). K6 सर्वाणि; K6 (also) Bo. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सत्त्वानि; B8 (marg. as in text) तत्त्वानि (for सत्त्वस्था). ✽ Ca: सत्त्वस्थाः आत्मनिष्ठाः । ✽ — ^b) Da4 D5 शरीरिणः (for 'रतः'). Da3 विमुक्ता न शरीरिणः. — ^c) T G2. 3. 6 तेन; G1 नैतत् (for स्वेन). D6 सत्त्वेन (for तत्). K1 तत्त्वज्ञाः; G2 सत्त्वज्ञानं. K4 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 स्वेन सत्त्वेन सत्त्वज्ञाः (Ds 'स्थाः'). — ^d) D4 पश्यति. K4 Ds1 नियतेन्द्रियः.

5 ^a) T1 चापि; Bom. ed. चैष (for चैव). — ^b) K2. 4. 7 D4. 6. 9 T G1-3. 6 -चित्तनं; Ds Ds -चित्तितः (for -चिन्तितम्). — ^c) V1 B6. 8 (marg.). 9 प्राधान्यं (V1 B9 'न्य-'); T2 प्रधानं (for 'न-'). M7 द्वैत- (for द्वैध-). K7 B9 D4. 6. 9 Cv -मुक्तानां (for -युक्तानां). K4 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 G3. 6 प्रधाना (B7 'न्या-') द्वैधमु(Bo Ds1 'यु')क्तानां; D5. 7 प्रधानाच्चैव युक्तानां; G2 'नेन विमुक्तानां. — ^d) K2 D7 महतां; Ds1 जहती; D4. 6 जयतां; T1 G1. 3 दहने; T2 G2. 6 दहते (for जहतां). K1 जहतां कर्मणं रतः (sic).

6 ^a) Ds1 यथाहानि (for 'हनि'). — ^b) G1 तथा (for यथा). D6 om. या रात्रौ. — ^c) Ś1 K1. 2. 4 D4 Ms तत्त्वात्मा; T G1-3. 6 तत्रात्मा (for सत्त्वात्मा). ✽ Cn: सत्त्वात्मा लिङ्गदेहः । ✽ — ^d) ✽ Cs: योगयोगिनां ध्याननिष्ठानाम् । ✽

7 ^a) G2 ते नित्येव (for तेषां नित्यं). Ś1 K1. 2 स चानित्यो; Da4 यदा नित्यो; T2 सतां नित्यो (for सदानित्यो). — ^c) K1. 2. 4 त्वर्चितः; Da4 त्वनितः; D7

C. 12. 9107
B. 12. 254(3). 7
K. 12. 259. 7

सप्तभिस्त्वन्वितः सूक्ष्मैश्वरिष्णुरजरामरः ॥ ७

मनोबुद्धिपराभूतः स्वदेहपरदेहवित् ।

स्वप्नेष्वपि भवत्येष विज्ञाता सुखदुःखयोः ॥ ८

तत्रापि लभते दुःखं तत्रापि लभते सुखम् ।

क्रोधलोभौ तु तत्रापि कृत्वा व्यसनमर्हति ॥ ९

प्रीणितश्चापि भवति महतोऽर्थानवाप्य च ।

तत्त्वतः; G₂ त्वन्वितैः (for त्वन्वितः). Dn₁ सूक्ष्मश्च;
D₉ सूक्ष्मैश्च. ✽ Ca: सप्तभिः पञ्चभूतमनोबुद्धिभिः । ✽
—^d) G₂ अजरामरः; M₅ अजरामरः. ✽ Cs: चरिष्णुः
नानाविधयोगिषु संचरणशीलः । ✽

8 ^a) K₁ V₁ B₀ मनोबुद्धिः (for 'बुद्धि-'). G₁ परा-
भूत- (for 'भूतः'). —^b) D₈ स्वदेहे (for 'ह-'). D₈
देहवत् (for 'वित्'). ✽ Ca: स्वदेहपरदेहवित्, न तत्त्व-
व्यतिरिक्तात्मदर्शी । ✽ —^c) Ś₁ K_{1.2} स्वप्ने च; K₁ D₁.
6.9 स्वप्ने; B₈ (marg.) स्वप्ने तु (for स्वप्नेषु). Ś₁ K₁
B₈ (marg.) Da₃. a₁ D₁. 6.9 [अ]भि-; K₂ वि- (for [अ]-
पि). D₇ एषा; G₁ एषु; M₁ एव (for एष). —^d) K₂
विज्ञातः; K₁ Da₄ D₉ विज्ञाना; G₂ 'न- (for 'ता).

9 ^b) B₈ (marg. as in text) सुखं तत्रापि विंदति.
—^c) B₈ D₇ च (for तु). D₁ क्रोधलोभौ तु तत्रापि;
T G_{1-3.6} M_{1.5-7} कामं (T₁ M_{1.5-7} 'म-') क्रोधं (M_{1.6}
'धौ') च त'. — K₁ repeats 9^d after 10^{ab}. —^d) K₁
(first time) दमनम् (for व्यसनम्). D_{5.7} अर्हति; T
G_{1.3.6} M_{1.5-7} ऋच्छति; G₂ इच्छति (for अर्हति).

10 ^a) B₈ (marg. as in text) सुप्रीतश्च; Da₄
प्रीतितश्च; Dn₁ प्रीणितश्च; D₃ (before corr.) T₂ G₂
प्रणीतश्च (for प्रीणितश्च). V₁ B₈ (marg.) तत्रापि (for
भवति). —^b) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄
D₈₁ (before corr. as in text). s₂ D₂. 3. 5. 8 T₂ G₂
M_{1.5-7} हि; K₁ D₁. 6.9 तु (for च). — After 10^{ab},
K₁ repeats 9^d. —^d) Ś₁ K_{1.2.4} V₁ जाग्रदेव; B₇
Dn₁. n₄ D₃. 5 जीवन्निव (for जाग्र°). D₇ जागर्ति च
स पश्यति. — After 10, K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁
Dn₁. n₄ D₃. 5. 8 Cn. 8 ins.:

695* महोष्मान्तर्गतश्चापि गर्भत्वं समुपेयिवान् ।

दश मासान्वसन्कुक्षौ नैषोऽन्मिव जीर्यते ।

[(L. 1) Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₃. 3. 5. 8 Cn (gloss :
अहेति प्रसिद्धयर्थमन्ययम्) Cs अहो (Da₄ यथो) ष्मान्तर्गतश्चापि;
D₈ महोष्मान्तर्गते चापि (for the prior half). B₈ (marg.

करोति पुण्यं तत्रापि जाग्रन्निव च पश्यति ॥ १०

तमेवमतितेजोऽं भूतात्मानं हृदि स्थितम् ।

तमोरजोभ्यामाविष्टा नानुपश्यन्ति मूर्तिषु ॥ ११

शास्त्रयोगपरा भूत्वा स्वमात्मानं परीप्सवः ।

अनुच्छासान्यमूर्तीनि यानि वज्रोपमान्यपि ॥ १२

पृथग्भूतेषु सृष्टेषु चतुर्वाश्रमकर्मसु ।

as above) गर्भस्थानमुपेयिवान् (for the post. half).]

11 ^a) K₆ Bo. 6. 7. 9 Da₃ Dn₁. n₄ D₂. 3 एतम्;
D₃ एतम् (for एवम्). Ś₁ K₄ तेजिष्ठं; V₁ B₈ (orig.)
तेजस्कं; D_{5.7} M_{1.5-7} तेजांसं (for तेजोऽं). K_{1.2}
तमेवमभिते (K₂ 'तो') ज्येष्ठं; T G_{1.3.6} तमोग्रमतितेजांसं
(T₂ 'सि'); G₂ स तमोग्रमतितेजांसं (hypermetric).
—^b) T G_{1-3.6} भूतानां हृदये स्थितं. — T G_{1-3.6} M₅
repeat 11^{cd} after 12^{ab}. —^c) K₁ D_{5.7.9} G₂ (first
time) आविष्टं; T G_{1.3.6} (all first time) आविष्टो;
T G_{1-3.6} M₅ (all second time) निर्मुक्तास् (for
आविष्टा). —^d) T G_{1-3.6} M₅ (all second time)
तं प्र- (for नानु-). K₂ D_{5.7} पश्यति. T G_{1-3.6}
(all first time) नान्यं पश्य (G₂ 'इयं')ति मूर्तिषु.

12 ^a) Ś₁ M₇ शास्त्रयोगं; K_{1.6.7} V₁ Bo. 6-9 Da₃.
a₁ Dn₁. n₄ D₃ D₂₋₉ Ca. 8 योगशास्त्र- (for शास्त्रयोग-).
K₁ T₁ G_{3.6} -परो (for -परा). —^b) K_{4.6} V₁ Bo.
6-8 Dn₁. n₄ D₃ D₂. 3. 8 तमात्मानं; B₉ Da₃. a₁ D_{5.7}
भूता° (for स्वमा°). Da₄ परिप्सवः; T G_{1.3.6} अभी°
(for परी°). G₂ स्वात्मानमनभीप्सवः. — After 12^{ab},
T G_{1-3.6} M₅ repeat 11^{cd}. —^c) K₆ निरुच्छासानि;
M₇ अनिच्छासीनि (for अनुच्छासानि). K_{4.6.7} V₁ Bo.
6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₃ D₂. 3. 5-8 T₁ G_{3.6} Cp अमू-
र्तानि (for 'र्तानि'). —^d) G₂ वज्रोपमानि (for वज्रो°).
✽ Cn: वज्रोपमानि ब्राह्मप्रलयेऽप्यविनाशीनि कारणशरी-
राणि ॥ Cs: वज्रोपमान्यपि हिंसात्मकतया कूराण्यपि । अनु-
च्छासो विच्छेदः तद्रहितानि सततं कर्तव्यानीत्यर्थः । अत एव
अमूर्तानि, फलरागवैकल्यात्पुनः शरीरमकुर्वन्ति । ✽

13 ^a) B_{7.9} (marg. as in text) -गतेषु (for -भूतेषु).
Ś₁ K_{1.2.7} V₁ Da₄ D₁. 6. 9 दृष्टेषु; G₂ ह° (for सू°).
—^b) K₆ V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da₃.
a₁ Dn₁. n₄ D₂. 5-7 चतुर्थाश्रमकर्मसु; T₁ G_{1-3.6} चतुरा-
श्रम°. —^c) Da₄ D₆ M_{1.6} [ए]तं; T G_{1.3.6} M_{5.7}
[ए]षां; G₂ [ए]ष (for [ए]तत्). —^d) Da₄ शांडिल्ये (for
शाण्डिल्यः). Ś₁ K_{1.2.6} B_{7.8} D_{3.7} समम् (for शमम्).

समाधौ योगमेवैतच्छाण्डिल्यः शममब्रवीत् ॥ १३
विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गं च महेश्वरम् ।

प्रधानविनियोगस्यः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १४

इति श्रीमद्भारते शान्तिपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकविंशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

२४६

व्यास उवाच ।

हृदि कामदुमश्चित्रो मोहसंचयसंभवः ।
क्रोधमानमहास्कन्धो विविक्तापरिमोचनः ॥ १
तस्य चाज्ञानमाधारः प्रमादः परिवेचनम् ।

सोऽभ्यसूयापलाशो हि पुरादुष्कृतसारवान् ॥ २
संमोहचिन्ताविटपः शोकशाखो भयंकरः ।
मोहनीमिः पिपासामिलतामिः परिवेष्टितः ॥ ३
उपासते महावृक्षं सुलुब्धास्तं फलेप्सवः ।

S. 12. 2119
B. 12. 220(4). 4
K. 12. 260. 4

Ś1 आब्रवीत्. G2 शाण्डिल्योत्तममब्रवीत्.

14 °) K7 D4.9 सूक्ष्माणि; Da4 सूक्ष्मादि. ☞ Ca: सप्त पञ्चभूतमनोबुद्ध्याख्यानि । ☞ — °) T2 प्रदान- (for प्रधान-). Ś1 K1.9 Da4 D4.6.7.9 विधियोगस्यः; K6 विनियोगं यः; K7 विधियोगस्तु; Dn1. n4 विनियोगस्थं; D8 T1 G1-8.6 M6 (sup. lin.) 'ज्ञः' (for विनियोगस्यः). ☞ Cn: (reading 'विनियोगज्ञः'): प्रधानं त्रिगुणात्मकमज्ञानं तस्य विनियोगो विपरिणाम इदं जगदिति जानन् ॥ C7: प्रधानस्यान्तःकरणस्य विनियोगः, तस्मिन् स्थः स्थिरो योगी । ☞ — °) D4 पर- (for परं). K6.7 Bo.6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-5.7-9 M1.6-7 Cn. p [अ]नुपश्यति (for [अ]धिगच्छति). ☞ Cn: अनु, गुरुवेदवाक्यमनुध्यानेन, पश्यति साक्षात्करोति । ☞

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K1.2.6.7 V1 Bo.6.7.9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-9 T G1-8.6 M1.6-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1.4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D8-9 शुकानुप्रश्नः; K2 शुकप्रश्नः; M6.6 शुकानुप्रश्ने ब्रह्मदर्शनोपायकथनं; M7 ब्रह्मदर्शनोपायकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn1 D7 T1 G1.8.6 M6 80; Dn4 D8 79; D8 M1.6.7 78; T2 94; G2 76. — Śloka no.: Dn1. n4 D8 15.

246

1 °) Dn1 G1 दुहृश्; T2 दृष्टश् (for दुमश्).
— °) Da4 संशयः; G1 संभव- (for संचय-). D5 मोहं चयसमुत्पन्नः. — °) G1 नाम- (for मान-). K2

— महास्कंदो; K7 महास्कंधौ; Bo महास्कंधो. — °) K6 V1 Bo.6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-8 M7 Cn. p (gloss: कर्तुमिच्छा) विधित्वा; K7 D8 विलिप्ता; T1 G1.8 विवृत्ता; Ca (gloss: लिप्ता) विविक्ता (as in text). K1 मोचना; K6 V1 Bo.6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2.8.6.8 M1.6.7 वेचनः; K7 D4.9 वारितः; B8 (marg.) वेचकः; D5.7 वेचनं; T G1-8.6 M6 वेचनः (for मोचनः). ☞ Cn.8: परिवेचनम् आलवालः । ☞

2 °) Da4 चाज्ञातम्; M6 चात्मानम् (for चाज्ञा). Bo आचारः; G2 आधारं (for 'र'). D4 तस्य वातानमाध्यरः (sic). — °) K1.6 प्रसादः; Da4 प्रमादः; T1 G1-8.6 प्रधानं (for प्रमादः). D2 वेचनः; D7 वेचना. — °) K7 सां (for सो). M6 [s]मि (for हि). G2 सोमसूर्योपलाशोमिः; M1 सोमसूयाफलाशो हि. ☞ C8: पलाशः रश्मीनिव परगुणानभ्यसूयति तिरस्करोति तेनाभ्यसूयापलाशवानिश्चुक्तम् । ☞ — °) K6 वासराः (for सारवान्). ☞ C8: सारो बलम् । नमो यथा सारेण हर्मसहते तथायमपि पूर्वदुष्कृतेनेति तस्य सारता । ☞

3 °) K4 शोकशाखिः; K7 (orig.) 'शापो; K7 (marg.) 'पाशो; D8 T1 G1-8.6 'शाखा- (for 'शाखो'). K4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-4.6.8.9 M7 भयांकुरः (for भयंकरः). — °) Ś1 K1.9 V1 G1.8 मोहिनीमिः; Da4 T2 मोहनामिः (for 'नीमिः'). — °) K2 लतामिः; B7 नुतामिर्; D8 तता; G2 लतामिः (for लतामिः). K6.7 V1 Bo.6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-9 M1.6-7 अनु- (for परि-).

C. 12. 2119
B. 12. 239(4). 4
K. 12. 260. 4

आयासैः संयतः पाशैः फलानि परिवेष्टयन् ॥ ४

यस्तान्पाशान्वशे कृत्वा तं वृक्षमपकर्षति ।

गतः स दुःखयोरन्तं यतमानस्तयोर्द्वयोः ॥ ५

संरोहत्यकृतप्रज्ञः संतापेन हि पादपम् ।

स तमेव ततो हन्ति विषं ग्रस्तमिवातुरम् ॥ ६

4 °) Ds उपासते. K1 महावृक्षः; Ds 'वृक्ष'. — °) K2, 4 Ds सुलब्धास (for सुल). Dn1, n4 Ds G2 M1, 5-7 तत्; Ds1 स; T1 G2, 6 ते (for तं). — °) K2 आयसैः; K4, 6 V1 Bo. 6-8 Da4 Dn1, n4 D2, 8, 5, 6, 9 T1 G2, 6 M1, 5, 6 आयसैः; B9 आयसि; Ds T2 G1 M1 आयसैः; G2 आयत्ये (for आयासैः). K4 B6 Dn1, n4 D2, 7, 8 T1 G2, 6 संयुताः; K6 V1 Bo. 7-9 Da3, a4 Ds D2, 8, 5, 6 Ms संयतः (for 'तः'). D9 प्रासैः (for पाशैः). — °) K4, 6 Bo. 6, 7, 8 (marg.), 9 Dn1, n4 Ds D2, 8, 5, 8 Cp फलदं; K1 D4, 7, 9 फलवान्; V1 B8 (orig.) Da3, a4 Cpp फलदाः (for फलानि). K4 वेष्टयत्; K6 V1 Bo. 6-9 Da3 Dn4 Ds D2, 8, 5, 8 वेष्टय तं; Da4 वेष्ट तां; Dn1 वेष्ट्य ते; D1 वेष्टवान्; D9 वेष्टिताः; T G1, 8, 6 Ms भक्षयन् (T2 'येत्' (for वेष्टयन्). M1, 6, 7 फलदाभिः फलान्वितैः.

5 °) B9 lacuna; Da4 उपकर्षति; G2 परि (for अप). — °) Da4 गतं; G1, 2 ततः (for गतः). S1 (inf. lin.) K1, 2, 4 G1, 2, 6 M1 सु (for स). — °) K4, 6, 7 V1 Bo. 6, 9 Da3, a4 Dn1, n4 D2-9 लज्ज (Bo त्याज; B9 Da4 लज्जमानस; Da1 लज्ज (for यत). T G1, 8, 6 M1, 5-7 जरामरणयोर्द्वयोः (M1, 5, 6 'नैरः'); G2 एकमासतयोर्द्वयोः.

6 °) D2 स रोहति (for संरोहति). Da4 G1 [ज]कृतः (for 'तः'). K4 प्रज्ञाः; Da4 प्रज्ञ (for प्रज्ञः). — °) K6, 7 Bo. 6 (marg. as in text), 7, 9 Dn1, n4 Ds D2, 8, 8 Cap सदा येन; Cp स्वभावेन; Cpp (gloss: स्वपरिणामेन) स्वदायेन (for संतापेन). V1 [ज]प- (for हि). D1 पादपः. T G1, 8, 6 ससत्त्वो (G2 'त्वा') हन्ति पादपं; G2 स समो हन्ति पा; M1, 6 सत्त्वेन हतपादपः; M5, 7 सत्त्वमोहनपादपः (M1 'पं'). ☞ Ca: संतापेन संतापहेतुना रागादिना । सदा येनेत्यपपाठः । ☞ — °) K1 Ds om. स. K2 सव्यम् (for स तम्). V1 Ds M1, 6 हतो; Ds1 तमो; D1, 6, 9 हतं; D1 हितो; T1 G1, 8, 6 Ms, 1 [जा]हितो (for ततो). G2 स तमो वाहतं हन्ति. — °) K6, 7 Bo. 6-9 Dn4 Ds D2, 5-9 विषग्रंथिर्; Da3, a4 Dn1 Ds विषग्रंथिम्; G2 M1, 5, 6 विषग्रस्तम् (for विषं ग्रस्तम्). K4 हन्तारं.

तस्यानुशयमूलस्य मूलमुद्रियते बलात् ।

त्यागाप्रमादाकृतिना साम्येन परमासिना ॥ ७

एवं यो वेद कामस्य केवलं परिकर्षणम् ।

वधं वै कामशास्त्रस्य स दुःखान्यतिवर्तते ॥ ८

शरीरं पुरमित्याहुः स्वामिनी बुद्धिरिष्यते ।

7 °) K6, 7 V1 Bo. 6-9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds D2-9 T G1-3, 6 M1, 5-7 अनुगत- (for 'शय-'). — °) D1 फलम्; D9 lacuna (for मूलम्). K2 उद्धूयते; D1 उद्धि; G1 उद्धि; M1 उद्धी (for उद्धि). G2 फलानि ध्रियते बलात्. — °) K4 Bo. 6-9 Dn1, n4 Ds1 D2, 8, 5, 7, 8 योग (D5, 7 पर) प्रसादाकृतिना; K6 Da4 G2 त्यागाप्रसा (Da4 G2 'मा' दाकृ; K1 Ds2 D4, 9 त्यागप्र (K1 त्यागः प्र) सादाकृतिना; B8 (marg.) Da3 G1 त्याग (Da3 'गा') प्रमादाकृ (G1 'दाकृ') तिना; D6 त्यागाच्छमादाकृतिना. ☞ Ca: त्यागः प्रमादश्च आकृतिः शरीरं यस्य । योगप्रसादाकृतिना इति पाठो लेखकप्रमादात् । ☞ — °) S1 K2, 4 Da3, a4 D1 सौम्येन; K1 सौम्येन; K1 D4, 6, 9 शमेन; T1 G1, 8, 6 सत्त्वेन (for साम्येन). B1 परमासिना; Ds2 'मात्मना; G1 'मात्मसु (for 'मासिना).

8 °) K1 D4, 6 समग्रं (for केवलं). K1 B8 D4, 6, 9 T G1-3, 6 M1, 5-7 सपणं (for कर्षणम्). K6 Bo. 6, 7, 8 (marg.), 9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds D2, 8, 5-8 केवलस्य निवर्तनं. — °) K4 Bo. 6 (marg.), 8 (marg. as in text) Da3 Dn1 Ds D2, 8, 8 Cn (gloss: बन्धकत्वम्) बंधं वै; K6 Dn4 बलं वै; Da4 संबधैः; T G1-3, 6 Ms (orig.), 6, 7 एतच्च (G2 'तु') (for वधं वै). S1 K1, 2, 4 V1 Bo Ca शास्त्रकामस्य; T G1-3, 6 Ms (orig.), 6, 7 शस्त्रं कामस्य (for कामशास्त्रस्य). K1 D4, 6, 9 विवेदिता तु (D6 तु) कामस्य; D5, 7 विद्धि हिंसा तु कामस्य; M1, 5 (inf. lin.) एव श (Ms वधश) श्वं च कामस्य. ☞ Cn: वधमिति पाठे त्यागम् । ☞ — °) Ms सु- (for स). Da3, a4 अभि- (for अति). K1 D4-7, 9 स दुःखात्प्रवि (D5, 7 'ति') मुच्यते; Ds1 *दुःखात्प्रतिवर्तते.

9 °) D9 शरीर- (for 'रं'). G1 om. from पुर up to पौरा (in 12°). K1, 2, 4 G2 परम् (for पुरम्). — °) Ds1 M1 उद्धूयते (for इद्धूयते). — °) K6 B6, 8 (orig.), 9 Da3, a4 तजु; Bo. 7, 8 (marg.) Dn1, n4 Ds D2, 8, 8 Cn तत्त्व-; G2 तस्य (for तत्र). B8 (marg. as in text) Cpp बुद्धिः; G2 बुद्धि- (for बुद्धेः). D5, 7 समीपस्थं (for शरीरस्थं). ☞ Cn: तत्त्वबुद्धेः निश्चयात्मि-

तत्र बुद्धेः शरीरस्थं मनो नामार्थचिन्तकम् ॥ ९
 इन्द्रियाणि जनाः पौरास्तदर्थं तु परा कृतिः ।
 तत्र द्वौ दारुणौ दोषौ तमो नाम रजस्तथा ॥ १०
 यदर्थमुपजीवन्ति पौराः सहपुरेश्वराः ।
 अद्वारेण तमेवार्थं द्वौ दोषावुपजीवतः ॥ ११
 तत्र बुद्धिर्हि दुर्धर्षा मनः साधर्म्यमुच्यते ।
 पौराश्चापि मनस्त्रस्तास्तेषामपि चला स्थितिः ॥ १२

यदर्थं बुद्धिरध्यास्ते न सोऽर्थः परिषीदति ।
 यदर्थं पृथग्ध्यास्ते मनस्तत्परिषीदति ॥ १३
 पृथग्भूतं यदा बुद्ध्या मनो भवति केवलम् ।
 तत्रैनं विवृतं शून्यं रजः पर्यवतिष्ठते ॥ १४
 तन्मनः कुरुते सख्यं रजसा सह संगतम् ।
 तं चादाय जनं पौरं रजसे संप्रयच्छति ॥ १५

C. 12. 9130
 B. 12. 260. 14
 K. 12. 260. 15

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

काया बुद्धेः स्वामिन्याः । ☞ — ^a) Ks Bs (marg.)
 मानार्थः; K7 D4. 8. 9 नानार्थः; Ds वामार्थः (for
 नामार्थः).

10 G1 om. 10 (cf. v. 1. 9). — ^a) Dn4 Ds
 इन्द्रियार्थं (D3 'र्थः') (for 'याणि'). Ks Bo. 6-9 Das.
 a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6 मनः; K7 Ds1 (also) D4. 9
 जनः (for जनाः). K1. 7 D4. 8. 7. 9 पौरस् (for पौरास्).
 ☞ Cn (reading मनःपौराः) : मनसा अमात्येन प्रवर्त्या
 इति मनःपौरा इत्युच्यन्ते । ☞ — ^b) Ds1 तदर्थः; M1. 6. 7
 तदर्थस् (for 'र्थ'). Ks Bs M1. 7 पुरा; Ds पुरात्
 (for परा). K7 D4. 9 तदर्थः (Ds 'था') पुरस्कृतिः;
 Ds. 7 'र्थं तु पुरस्कृताः; Ds T G2. 8. 6 Ms 'थास्तु पुरो-
 हिताः. ☞ Ca (reading पुराकृतिः) : तदर्थमिन्द्रियार्थं
 पुरस्य शरीरस्य वा समन्ततोभावेन कृतिः करणं ॥ Cn : परा
 कृतिः महती क्रिया प्रवृत्तिः । ☞ — ^c) K1 द्वारणो; K7
 दारुणो (for 'णौ'). — ^d) Da4 जरस्; G2 तमस् (for
 रजस्).

11 G1 om. 11 (cf. v. 1. 9). — ^a) K7 D4. 7 ये
 (K7 यं) चार्थम्; Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 D2. 8. 5. 6. 8
 तदर्थम्; Ds यं चार्थम्; T G2. 8. 6 M1. 5-7 Ca (gloss :
 पुरुषार्थं, मोक्षं) यमर्थम् (T1 'था') (for यदर्थम्). — ^b)
 K1. 2 पौरः; G2 परः (for पौराः). Ks V1 Bo. 6-9
 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 M1. 7 सह पु (Ds प)-
 रेश्वरैः; K7 Ds. 7 सहपुरःसरैः; D4 'पुरश्चरैः; Ds 'पुर-
 श्वरौ (for 'पुरेश्वराः). ☞ Ca. n : पुरेश्वरैः मनोबुद्ध्या
 कारैः । ☞ — ^c) B7 एवान्वं; D4 'र्थः. ☞ Ca : अद्वा-
 रेण चोरवत् । ☞ — ^d) T G2. 8. 6 तौ (for द्वौ). K1
 Ds. 7 दोषान्; T2 दोषा (for दोषाव्). K3 D7 जीवितः
 (for -जीवतः).

12 G1 om. up to पौरा (cf. v. 1. 9). G2 om.
 12^a-13^b. — ^b) K1. 2. 4 Ds साधर्म्यं; K7 'मन्मः; V1
 Bs (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4

D7 Cpp (Cp as in text) सामर्थ्यम्; Bo. Dn1. n4 Ds
 D2. 8. 5. 8 सामान्यम् (for साधर्म्यम्). Ds अभ्युते (for
 उच्यते). ☞ Ca (reading मनःसाधर्म्यम्) : मनसोऽपि
 साधर्म्यं बुद्धिसादृश्यं रजस्तमोनभिभवनीयत्वमुच्यते ॥ Cn
 (reading मनःसामान्यम्) : दुर्धर्षापि दोषकलुषितेन मनसा
 सह समानत्वं भजते । ☞ — ^c) K1 (also as in text)
 तत्र; K4 तास्त्रास्; Bs-9 -स्त्रास्; Ds T G1. 8. 6
 -वृत्तास् (for -त्रास्त्रास्). — ^d) K1 Bs Da4 Ca अवि-;
 Ks अधि- (for अपि). Ds ददा; G1 स्थितः (for
 स्थितिः).

13 G2 om. 13^a (cf. v. 1. 12). — ^a) K7 समर्थः;
 Ds D4. 6. 9 T1 G1. 8. 6 M1. 5-7 यमर्थं (for यदर्थं).
 Bs (marg.) पृथग् (for बुद्धिर्). — ^b) K4. 6 Bo. 6.
 7. 8 (marg.) Das. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 8. 3 सोनर्थः;
 Bs मनस्तत् (for न सोऽर्थः). Ks. 7 Bo Das. a4 Dn1.
 n4 Ds D2-9 M1. 5-7 परिषीदति (for 'षीदति). T G1.
 8. 6 सोर्थः परिषीदति. — After 13^a, T G1. 8. 6 M1.
 5-7 ins.:

696* पौरमन्त्रवियुक्तायाः सोऽर्थः संसीदति क्रमात् ।

[M1 पौरमन्त्रि- (for 'मन्त्र-). T2 पौरमन्त्रिवियुक्तोयं (for
 the prior half).]

— Ś1 K1. 2. 4. 7 Bs. 9 Das. a4 D4-7. 9 om. (hapl.)
 13^a. — ^c) T G1. 8. 6 Ms. 7 यमर्थम् (for यदर्थम्).
 V1 Ds बुद्धिर् (for पृथग्). — ^d) V1 न सोर्थः (for
 मनस्तत्). Ks Bo Dn1. n4 Ds D2. 8 M1. 5-7 परिषी-
 दति (for 'षीदति).

14 ^a) Ks. 7 Bo. 6. 9 Ds. 7 T1 G1. 8. 6 यथा; B7 Das
 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 मनो (for यदा). — ^c) G1 मन्त्र
 (for तत्र). Ś1 K1. 2 V1 [ए]कं; K7 Bs (marg. as
 in text) D4. 9 [ए]क; Ds-7 [ए]कं; Ms [ए]कत् (for
 [ए]कं). K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 D2. 8. 8 Ca

२४७

C. 12. 9131
B. 12. 296[3]. 1
K. 12. 261. 1

भीष्म उवाच ।

भूतानां गुणसंख्यानं भूयः पुत्र निशामय ।
द्वैपायनमुखाद्भ्रष्टं श्लाघया परयानघ ॥ १
दीप्तानलनिभः प्राह भगवान्धूम्रवर्चसे ।

Cpp विष्टतं; Ds T G1-3.6 विकृतं (for विवृतं). ❧ Cn: पुनम् आत्मानम् । विष्टतं प्रतिबिम्बरूपेण स्थापितम् । ❧ —^a) K1 B1 Ds2 D4.6.9 -तिष्ठति (for -तिष्ठते).

15 ^a) K4 उन्मनः (for तन्मनः). K2 सार्धं; K1 सत्यं (for सत्यं). —^b) B8 संगमं (for संगतम्). —^c) K1 ते; T2 तच् (for तं). K4 वा (for च). K6 Ds1 जनः (for जनं). Bo Ds D3 पौरो; G2 भारं (for पौरं). —^d) S1 K1 स (for सं). K6 प्रयच्छति (for 'च्छति). T2 रजसैनं प्रयच्छति.

Colophon. — *Sub-parvan*: S1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 6-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्मः. — *Adhy. name*: S1 K1. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1 Ds D2-5. 7-9 शुक्रानुप्रभः; K2. 4 शुक्र-प्रभः; M5-7 शुक्रानुप्रभे काम (M5 'म्य' त्यागोपायकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 Dr T1 G1. 3. 6 M5 81; Dn4 Ds2 80; Ds 76; T2 95; G2 77; M1. 6. 7 79. — *Śloka no.*: Dn1. n4 14; Ds 17.

247

1 S1 K1. 2. 4 व्यास (for भीष्म). —^a) K4 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7-9 Das. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 परि- (for गुण-). K1 G1. 2 -संख्यानां; K2 -संख्यातं; K1 Ds -संस्थानं (for -संख्यानं). —^b) S1 K1. 2. 4 चात्र (for पुत्र). K4 निशामयः. —^c) T1 G1. 3. 6 -मुखोत्सृष्टं; G2 -मुखात्सृष्टं (for 'सृष्टं). K6 द्रष्टुं (for अष्टं). —^d) S1 K1. 2. 4 नृप; Da4 [अ]नघः; G3. 6 तव (for [अ]नघ). Ds. 7 इलक्षणां मधुरयानघ. ❧ Cs: श्लाघया श्लाघया । ❧

2 ^a) K4 दीप्तोनलः; K6 दीर्घानिल- (for दीप्तानल-). B8 (marg.) समः (for -निभः). —^b) K4 Ds. 7 T1 G1-3. 6 धर्मः; K6. 7 V1 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8 M1 Cn. p धूमः; M1. 6 भूरि- (for धूम-). T1 G1. 3. 6 -वर्चसः; T2 G3 -वर्चसः (for 'से). ❧ Ca: धूम्रवर्चसे, आत्मज्ञानाभावादमतिनिर्मलतेजसे शुक्राय । ❧

ततोऽहमपि वक्ष्यामि भूयः पुत्र निदर्शनम् ॥ २
भूमेः स्थैर्यं पृथुत्वं च काठिन्यं प्रसवात्मता ।
गन्धो गुरुत्वं शक्तिश्च संघातः स्थापना धृतिः ॥ ३
अपां शैल्यं रसः क्लेदो द्रवत्वं स्नेहसौम्यता ।

—^a) S1 K1 इति (for अपि). —^d) S1 K1. 2. 4 तत्र (for पुत्र). D4. 5. 7 निशामय (for निदर्शनम्).

3 Before 3, Ms ins. व्यासः. —^a) G2 भूयस्त्वैक्यं (for भूमेः स्थैर्यं). K4 प्रभुत्वं; K6. 7 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 Cn गुरुत्वं (for पृथुत्वं). —^b) K1 काठिन्य- (for 'न्यं). V1 Bo. 6. 8. 9 Ds D2. 5. 7 प्रसरात्मता; B1 Dn1. n4 Ds. 8 Cn 'वार्थता; Da4 'वात्मता (for 'वात्मता). ❧ Ca: प्रसवात्मता तृणादिजनकता ॥ Cn (reading प्रस-वार्थता): प्रसवो धान्याद्युत्पत्तिस्तदर्थता । ❧ —^c) D4 पुरुत्वं; T1 G1. 3. 6 भावश्च; T2 M1. 5-7 भारश्च (for गुरुत्वं). B8 (marg.) सक्तिश्च (for शक्तिश्च). G2 गंधा-भावं च शक्तिश्च. ❧ Ca: (reading सक्तिश्च): सङ्गाति-पदीभावः ॥ Cn: शक्तिः गन्धग्रहणसामर्थ्यम् । ❧ —^d) S1 K1. 2 Das. a4 Ds Ca (gloss: अनलदाहादिविलयः) संहारः (Da4 'र-); K6. 7 T2 G1 M1. 5-7 संघातः; Ds संतापः; G2 संभूत- (for संघातः). S1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 कृतिः; K6 सृतिः; M1 सृतिः (for धृतिः). ❧ Cn: स्थापना मनुष्याद्याश्रयत्वम् । धृतिशब्देनात्र भूतान्तरप्रवेशस्था-नत्वमुच्यते । ❧

4 ^a) S1 K1. 2. 4. 7 V1 B8 (marg.) D4. 9 अन्धः (for अपां). K6 B8 सत्यं; B1 सैत्यं; Ds1 G2 शैल्य- (for शैल्यं). K1 रसाः; G2 M1 रसं (for रसः). —^b) K1 -सौम्यते; T G1-3. 6 -सौम्यते (for -सौम्यता). —^c) K4 Da4 Ds1 D2 विस्यं (Da4 'स्पं) दिनी; K6. 7 Bo. 7. 9 Das Ds2 D4-7. 9 विस्यं (K6 'स्पं) दिनी; V1 Bo. 6 (marg.) 8 Ds निस्यं दिनी; Dn1 Ds विस्यं दनं; Da4 विस्यं दिनं; T G1-3. 6 M1. 5. 6 विस्यं दनं; M1 विस्यं दिनं (for विस्यं दिनी). Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 चापि; M1. 5. 6 Cv (gloss: भूयस्त्वं) भूमा (for चैव). —^d) K4 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Cp भौमानां श्रव- (K4 Cp स्रव-; Bo. 8 [marg.] Ds. 8 श्रय-; B1 Dn1 Ds1 D2. 3 श्रप) तथा; K6 भौमानाश्रयणं तथा; K1 D4. 9 Ca भौ (D4 भू) मान्यात् (K1 'श्र) वणानि च; V1 भूमान्या-श्रवणं तथा; Da4 भूतानां श्रवणं तथा; Ds. 7 भौमानां श्र*णानि च; T G1. 3. 6 M1 भूमावा (M1 'सा आ-) स्रवणं

जिह्वा विष्यन्दिनी चैव भौमाप्यास्त्रवणं तथा ॥ ४
अग्नेर्दुर्धषता तेजस्तापः पाकः प्रकाशनम् ।
शौचं रागो लघुस्तैक्ष्ण्यं दशमं चोर्ध्वभागिता ॥ ५
वायोरनियमः स्पर्शो वादस्थानं स्वतन्त्रता ।
बलं शैद्यं च मोहश्च चेष्टा कर्मकृता भवः ॥ ६

आकाशस्य गुणः शब्दो व्यापित्वं छिद्रतापि च ।
अनाश्रयमनालम्बमव्यक्तमविकारिता ॥ ७
अप्रतीघातता चैव भूतत्वं विकृतानि च ।
गुणाः पञ्चाशतं प्रोक्ताः पञ्चभूतात्मभाविताः ॥ ८
चलोपपत्तिर्व्यक्तिश्च विसर्गः कल्पना क्षमा ।

C. 12. 9139
B. 12. 256 (5). 9
K. 12. 261. 9

तथा; G2 भूमा चाश्रवणं तथा; M1.6 देहेन्द्रा (Ms 'हस्वा')
स्त्रापणं तथा; M5 देहे चास्त्रवणं तथा; Cs सौम्यतास्यन्दनं
तथा (gloss: सौम्यता शान्तिः, विस्मयन्दनं लालादिकम्).

5 G2 om. 5-6. —^a) Da1 दुर्धषतां; D5.7 उधर्व-
गता. K6.7 Bo.6-9 Da3.24 Dn1.24 Ds D2.3.8 ज्यो-
तिस; T G1.3.8 दीप्तिस् (for तेजस्). —^b) K6
शोकः; M1.6 पाकः (for पाकः). D6 प्रकाशनः. ☞ Cs:
प्रकाशनं चक्षुरिन्द्रियम् । ☞ —^c) K6 Bo.6-9 Da3.24
Dn1.24 Ds D2.3.8.8 शोको; D7 M1 शौचः (for
शौचं). B3 (marg. as in text).9 M1 रोगो (for
रागो). S1 K1.2.4 सौक्ष्म्यं; K6.7 तैक्ष्ण्यं; B3 स्थैर्यं;
D6.9 तैक्ष्ण्यं (for तैक्ष्ण्यं). —^d) K6 V1 Bo.6-9 Da3.
24 Dn1.24 Ds D2.3.8.8 सततं; K7 D6 प्रशमनः;
B6 (marg.) प्रशमाश्च; D4.6 दशमी; D7 सततं; T1
G1.3.8 दशमश्च (for 'मं'). K2 चोबु-; Da3.24 चोर्ध्व-;
D4 बद्धि- (for चोर्ध्व-). V1 Dn4 Ds भाविता; Bo
Dn1 Ds.5.7 आसिता; D2.8 (marg.) भाविता (for
भागिता).

6 G2 om. 6 (of. v. l. 5). —^a) K6.7 B6.7 Da3
Dn1.24 Ds D2.3.8.8 Cn.p अनियमः; B6 'यतः';
T1 G1.3.8 तिर्यग्गतिः; T2 M1.5-7 अनियत- (T2 M7
'ति') (for 'यमः'). T2 स्पर्शा; M1 स्वर्गो (for स्पर्शो).
☞ Ca: अनियमः अनुष्णाशीत इत्यर्थः । ☞ —^b) K2
वादस्थानः; B6.9 D6 वादः स्थानं; D6 नादः (Da2 'द-')
स्थानं; D5.7 वाहस्थानं; T1 G1.3.8 पांसुस्थानं; M1.6
वातस्थानं (for वाद-). D6 च तन्त्रता; G6 स्वतन्त्रता.
☞ Cn: वादस्थानं वागिन्द्रियगोलकानि । ☞ —^c) Da4
बालं; Dn4 वक्षं; D4 बले; G1.6 चलं (for बलं).
K1 D4 शैद्यं; K2.4 G1 शैत्रं; K6 B6-9 शौर्यं; Da4
स्थैर्यं (for शैद्यं). G1 om. च मोहश्च. K6.7 B6-9
Da4 Ds D6 (by corr.).4.6.9 T1 मोक्षश्च; Bo Da3
Dn1.24 D2.8 (before corr.).7.8 T2 G6 M1.5-7 मोक्षं
(for मोहश्च). Da3 om. च. G3 चलं शैद्यविमोक्षं च.
☞ Cn (reading मोक्षं): मोक्षो मूत्रादेः । ☞ —^d) K7
D4-7.9 T2 M1.5-7 कर्मात्मता; T1 G3.8 कर्माश्रया; G1
कर्म तथा (for कर्मकृता). D5.7 भ्रमः; T G1.3.8 M5
तथा; M1.6 ततः; M7 मता (for भवः). K6 V1 Bo.

6-9 Da3.24 Dn1.24 Ds D2.3.8 कर्म चे (B6 धर्मचे;
Ds कर्म दु)ष्टात्मता भवः (V1 'ता नव; Ds 'ना भवः').
☞ Cn: भवो जन्ममरणे । ☞

7 ^a) Ds2 गुणं (for गुणः). —^b) K6 व्यापित्वं;
G2 व्याप्तिश्च (for व्यापित्वं). B6 (marg.) G2 तथा (for
[अ]पि च). T1 G1.3.8 व्यापिताच्छिद्रि (C1 'च्छादि')तापि
च. —^c) M7 अनाश्रयम् (for 'श्रयम्'). S1 K1 अना-
लम्बम्; Dn4 अनीलं च (for अनालम्बम्). ☞ Cs:
अनालम्बनत्वं यथा शरीरे भूतान्तरं भूतान्तरस्यालम्बनं, न
तथाकाशः । ☞ —^d) Ds (marg. as in text) अवि-
भाविता; M1 'कारता. ☞ Cn: अविकारिता द्रव्यान्तरा-
नारम्भकत्वम् ॥ Cs: एकस्वरूपता । ☞

8 ^a) B6 अजाती (for अप्रती-). Bo.8 Da3 Dn1.
24 Ds1 D2.3.5.7.8 T2 -घातिता; T1 G1-3.8 -काश (G1
'शि')ता (for -घातता). —^b) K1 भूतत्वं; T1 श्रोतृत्वं;
T2 G2 M5.7 श्रुतत्वं; G1 श्रोत्रत्वं; G3.8 श्रोत्रत्व- (for
भूतत्वं). Ds T G1-3.8 M5.7 Cs (gloss: आस्थादिद्वा-
राणि) विवराणि; D4-7.9 वैकृतानि (for विकृ-). ☞ Ca
(reading भूतत्वविकृतानि च): भूतद्वारकृतः उत्पातः ॥
Cn: भूतत्वं श्रोत्रेन्द्रियोपादानत्वात् । विकृतानि देहान्तर्गत-
च्छिद्राणि । ☞ —^c) V1 G3 पञ्चादश; Da4 M6 पञ्चाशतं;
T1 G6 पञ्चाशतः (for 'शतं'). S1 K1.2.4.7 D4-7.9
गुणाः पञ्चाशदेवो (K7 D4-7.9 'दित्यु')क्ताः. ☞ Cn.p:
पञ्चाशतमित्यार्थम् । ☞ —^d) V1 B6 (marg. as in text)
D6-7 M1 भाविनः (for 'ता'). T G1-3.8 M7 पञ्चभूत-
विभाविता (G2 'काः; M7 'नः'). ☞ Cn: पञ्चभूतात्म-
भाविताः, पञ्चानां भूतानामात्मा, प्रातिस्विकं स्वरूपं, तत्र
लक्षिताः । ☞

9 ^a) K1.4 Da4 G2 M7 चलोपपत्तिः; K6 Bo.6
(marg. as in text).7-9 Da3 Dn4 D2.3.5-8 बलोपपत्तिः;
Dn1 Cn (gloss: ऊहापोहकौशलम्) धैर्यो (for चलो-).
Da3 युक्तिश्च; Da4 युक्तश्च; Cn (gloss: स्मरणम्)
व्यक्तिश्च (as in text). ☞ Ca: चला चलनम्, उपपत्तिः
युक्तिः, व्यक्तिः ज्ञानकारणत्वम् ॥ Cp: चलशब्दश्चलत्वे, उप-
पत्तिर्युक्तिः निश्चययोग्यता, व्यक्तिः पदार्थज्ञानम् । ☞ —^b)
K1.2 विमर्षः; Da4 D6 विसर्गः (for 'नः'). B7 क्षमः ।

C. 12. 9139

B. 12. 286(13). 9

K. 12. 261. 9

सदसचाशुता चैव मनसो नव वै गुणाः ॥ ९

इष्टानिष्टविकल्पश्च व्यवसायः समाधिता ।

संशयः प्रतिपत्तिश्च बुद्धौ पञ्चेह ये गुणाः ॥ १०

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं पञ्चगुणा बुद्धिः कथं पञ्चेन्द्रिया गुणाः ।

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व सूक्ष्मज्ञानं पितामह ॥ ११

भीष्म उवाच ।

आहुः षष्टिं भूतगुणान्वै

भूतविशिष्टा नित्यविषक्ताः ।

भूतविषक्ताश्चाक्षरसृष्टाः

पुत्र न नित्यं तदिह वदन्ति ॥ १२

तत्पुत्र चिन्ताकलितं यदुक्त-

Da4 क्षमाः; M7 समा (for क्षमा). ❧ Ca. p: विसर्गः न्यासः (Cp: त्यागः) अनपेक्षितस्य, कल्पना नामजात्यादि, क्षमा क्रोधादिशमनम् (Cp: -सहनम्) ॥ Cn: विसर्गः विपरीतः सर्गो भ्रान्तिः, कल्पना मनोरथवृत्तिः । ❧ —^a) K1.2 M1 सदसश्च; G2 यदा सच् (for सदसच्). K1. 2. 4. 6. 7 B8 D2. 5. 7 चाशुता; B8 (marg. as in text) चाणुता; Da4 चाशुताश्च; D5 चाशुमश्च; D6 चातता. S1 K1. 2. 4 भावा (for चैव). T1 G1-3. 6 सदसत्त (G1 'त्ता) उता चैव; M5. 7 'त्ताशुता चैव. ❧ Ca: सत् प्रकाशकत्वात् भासनं, असदप्रकाशकत्वादभासनम् ॥ Cn: सत् वैराग्यादि, असत् रागद्वेषादि, आशुता अस्थिरत्वम् । ❧ —^a) D6 च (for चैव).

10 Before 10, S1 K1. 2. 4 V1 ins. युधिष्ठिर उवाच. B8 om. (hapl.) 10^a-11^b. —^a) K2 इष्टानिष्टा; G1 'नीष्ट- (for 'निष्ट-). K4 -विकल्पाश्च; B8 (marg.) Dn1. n4 D5 D2. 3. 8 Cn (gloss: नाशः, निद्रारूपा वृत्तिः) -विपत्तिश्च (for -विकल्पाश्च). —^b) K1 व्यवसायाः; K7 V1 Da4 'साय-; G2 'सायी (for 'सायः). K7 D4 समाधिना; Da4 M1. 7 'धिता; Dn4 समन्विता (for समाधिता). — Before 10^a, M1. 6. 7 ins. युधिष्ठिरः. —^a) K1 संश्रयं; D6 G1-3. 6 M1 संशयः; T2 'यं (for 'यः). —^a) K4 वधौ; D6 T1 G2. 6 बुद्धेः; G2 युद्धे (for बुद्धौ). K7 D4. 6. 9 वै (for ये). K6 V1 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 5. 7. 8 बुद्धेः पंच गुणान्विदुः (V1 'अ ये); G1 बुद्धेः पंचभये गुणा (sic).

11 B8 om. 11^{ab} (of. v. l. 10). K7 D4. 9 T1 G1-3. 6 om. 11. S1 K1. 2. 4 T2 om. (hapl.) 11^{ab}. — For 11^{ab}, M1. 5-7 subst.:

697* एतेभ्य एते निर्दुक्ताः स्वगुणायात्मनोपि वा ।

[M7 स्युर (for स्व-).]

—^a) B8 (marg.) एतन्ममाचक्ष्व परं; T2 'से सर्वमा' क्वातं. —^a) Da4 पितामहः; T2 मयानघ. D6 सूक्ष्मं ज्ञातिपितामहः (sic).

12 K7 D4. 9 T G1-3. 6 om. the ref. —^a) K7

D4. 9 चतुः (for आहुः). D4. 9 षष्टिः; G1 सृष्टिं (for षष्टिं). K6 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 5. 7. 8 Cn. p बुद्धिः; Cs भूत- (as in text). D4 -गणान्; G1 -गुणा (for -गुणान्). G1 lacuna; G2 च (for वै). ❧ Ca: भूतानां पञ्चाशत्, मनसो नव, बुद्धेरेकोऽध्यवसाय एवेति षष्टिरेव गुणाः ॥ Cn (reading बुद्धिगुणान्वै): पञ्च-भूतान्यपि बुद्धेरेव गुणाः, पूर्वे च पञ्चपञ्चाशदिति षष्टिं बुद्धि-गुणानाहुः । ❧ —^a) Da4 -विशक्ता; M1. 6. 7 Cp -विषक्ता (for -विशिष्टा). S1 K1 -विषक्ता; K2 lacuna (for -विषक्ता). K7 D4. 6. 7. 9 नित्य (D7 'त्यं) विषक्ता भूतविशि (D7 'सृष्टा); D5 T G1. 3. 6 M5 भूतविषक्ताः (G1 'वि*त्ताः) प्रकृतिविषष्टाः; G2 'विषक्ताः प्रीतिविशिष्टाः. ❧ Cs: नित्यविषक्ताः यावद्ब्रह्मभाविनः । ❧ —^a) K2 lacuna; B8 भूतिः; D6 भूतिरु; T G1-3. 6 M5 नित्यः; M1. 6 सूक्तः; M7 सूक्ष्म- (for भूत-). K6 -विभक्ताश्च; K7 Da4 D4. 5. 7. 9 -विभूताश्च; V1 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 D5 D2. 3. 6. 8 Cn -विभूती (D5 D6 'ति)श्च; T1 G1. 3. 6 -विमुक्ताश्च (for -विषक्ताश्च). K6. 7 B8 D4-7. 9 Cp (gloss: ब्रह्मसंस्थाः तस्य कारणत्वात्) चाक्षरसंस्थाः; T1 चाक्षविषष्टाः; G1 M5 चाक्षरवि (M5 'नि) सृष्टाः (M5 'ष्टः); M1 चाक्षरसृष्टिः (for 'सृष्टाः). ❧ Ca: भूतविषक्ताः सदा संबद्धाः । चकारात्मनोबुद्ध्योरपि एते सर्वे अक्षरेण ईश्वरेण सृष्टाः ॥ Cn (reading भूतविभूतीरु): भूतानि पञ्च तद्वि-भूतयश्च मनोबुद्धिभ्यां सह उक्ता एकषष्टिरित्येकसप्ततिं पदार्थानक्षरेण ब्रह्मणा प्रशासित्वा सृष्टान्वदन्ति । ❧ —^a) D7 पुनर्नित्यं; T G1-3. 6 M5 सर्वमनित्यं (for पुत्र न नित्यं). S1 K1. 2 तदपि; D7 G8 तदिदं (for तदिह). K7 D4. 9 भवन्ति; Da4 वदितं; D2 वदन्ति (for वदन्ति). ❧ Ca: न नित्यम्, तेषां प्रलये मोक्षे च विलयात् । ❧

13 ^a) K6 G1 यत् (for तत्). G2. 3 om. चिन्ता. K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 6. 8 Ca (v. l.) Cn -कलिलं; T G1. 3. 6 M5 -लयनं; G2 -पालनं; M1. 6 -कलयं (for -कलितं). B8. 7 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 8 M6 तदुक्तम् (for यदु). ❧ Cn: चिन्ताकलिलम्, विचारतो दुष्टम् ॥ Cp: चिन्ता-

मनागतं वै तव संप्रतीह ।
भूतार्थतत्त्वं तदवाप्य सर्वं

भूतप्रभावाद्भव शान्तबुद्धिः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

२४८

युधिष्ठिर उवाच ।

य इमे पृथिवीपालाः शेरते पृथिवीतले ।
पृतनामध्य एते हि गतसत्त्वा महाबलाः ॥ १
एकैकशो भीमबला नागायुतबलास्तथा ।

एते हि निहताः संख्ये तुल्यतेजोबलैर्नरैः ॥ २
नैषां पश्यामि हन्तारं प्राणिनां संयुगे पुरा ।
विक्रमेणोपसंपन्नास्तेजोबलसमन्विताः ॥ ३
अथ चेमे महाप्राज्ञ शेरते हि गतासवः ।

C. 12. 917
B. 12. 257(6). 4
K. 12. 262. 4

कलितं चिन्तनीयम् । ❀ — ^b) K₂ अनागा; D₉ अना-
गतं; T G₁-3. 6 M₅ मनोगतं (for अनागतं). B₃ (marg.
as in text) ते तव; B₉ स वै तव; T G₁. 3. 6 M₁.
5-7 तेन च (for वै तव). K₁ D₄. 6. 9 सांप्रतं च (for
संप्रतीह). ❀ C_n: अनागतम्, अनागमं वेदविरुद्धम् अन्यै-
र्वादिभिरुक्तम् ॥ C_v: अनागतम्, केनाप्यज्ञातम् । ❀ — ^a)
Ś₁ K₁ भूतार्थतत्त्वेव; B₉ C_a 'तत्त्वं'; D₅. 7 C_a (v. l.)
'स्मव' (C_a 'त'स्वं); T₁ G₂. 3. 6 'र्थसत्त्वं' (for 'तत्त्वं'). G₂
तदवाप्य (for तद). T₁ G₁ सर्वं (for सर्व). K₂
भूतार्थतत्त्वेव तव व्यापि सर्वं; K₁ 'तत्त्वज्ञमवाप्य सर्वं';
V₁ B₃ (marg. as in text) D₄. 9 'तत्त्वमवाप्य सर्वं'.
— ^d) T G₁. 3. 6 -प्रवाहाद्; G₂ -प्रवाहं (for -प्रभावाद्).
G₂ तव (for भव). K₁ D₆ शान्ति- (for शान्त-).
❀ C_n: भूतप्रभावात् ब्राह्मैश्वर्यात् । ❀

Colophon. — Sub-parvan: Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ B₀.
6. 7. 9 D₃. 3. 4 D_n. 1. 4 D₅ D₂-9 T. G₁-3. 6 M₁. 5-7
मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ B₀. 6. 7
D₄ D_n D₅ D₂-5. 7. 9 T₁ G₃. 6 M₁. 5. 6 शुक्रानुप्रश्नः
(Ś₁ K₄. 6 B₁ D₄ D_n 'ज्ञा:') समाप्तः (Ś₁ K₄. 6 B₁
D₄ D_n 'ज्ञा:'); B₃. 9 D₃ D₅ शुक्रानुप्रश्नः; D₆
शुक्रानुगमनं समाप्तं; T₂ व्यासशुक्रसंवादः समाप्तः; G₂ M₁
शुक्रानुप्रश्नं समाप्तं; M₅. 7 (also) शुक्रानुप्रश्ने भूतगुणसं-
ख्यानं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₆
D₃ M₁. 6. 7 80; D_n D₅ D₁ T₁ G₁. 3. 6 M₅ 82;
D_n D₅ 81; D₃ 76; T₂ 96; G₂ 78. — Śloka
no.: D_n D₅ 13; D_n 12.

248

Adhy. 248-250 from Śāntiparvan seem to
have been repeated (mutatis mutandis) in the

Dronaparvan (B. 7. 52-54) in all versions except
the ŚK. They are given as an Appendix passage
in the Critical Edition of the Dronaparvan.

1 ^a) D₃ भूतानां (for पृतना). D₄ -मध्यपते; T
G₁-3. 6 M₅ -मध्यगास्ते (for -मध्य एते). D₅. 7 पृतना-
मध्यपतिता. — ^d) D₄ गता; G₂ कृत- (for गत-).
K₆. 7 V₁ B₀. 6-9 D₃. 3. 4 D_n. 1. 4 D₅ D₂-9 M₁. 5-7
-संज्ञा (for -सत्त्वा). D₅ महाहवा: (for 'बला:').

2 ^a) G₁ भूमिपाला (for भीमबला). — ^b) D₄
-बलस (for -बलास). — ^c) K₁ D₄. 9 M₁ वि- (for
हि). D₄ विगता:; D₅ निहिता:; G₂ नियता: (for
निहता:). T₁ M₁. 5. 7 संख्ये; G₁. 3 M₅ संखे (for
संख्ये).

3 ^a) K₂ तेषां (for नैषां). K₁ T₁ G₁. 3. 6 हर्तारं;
T₂ G₂ भर्तारं (for हन्तारं). — ^b) B₃ (marg.) भूतानां;
T G₁ प्राणानां (for प्राणिनां). K₆ V₁ B₀. 6-9 D₃. 3. 4
D_n. 1. 4 D₅ D₂. 3. 6 परं (for पुरा). — ^c) K₂ विक्र-
मेन; K₁ D₄. 6. 9 पौरुषेण (for विक्रमेण). T G₁-3. 6
[ए]व संपन्नास; M₁. 6 [उ]पपन्नास्ते (for 'संपन्नास').
— ^d) G₁ -मदान्विता: (for -समन्विता:).

4 ^a) K₁ च मे; T₂ चैमे (for चेमे). K₂. 6. 7 B₀.
6-9 D₃. 3. 4 D_n. 1. 4 D₅ D₂-9 T G₁. 3. 6 M₅ महाप्रा-
(K₆ B₀ D₃. 3. 4 'प्र')ज्ञा:; B₃ (marg.) 'प्रज्ञ (for 'प्राज्ञ'.
— ^b) Ś₁ K₁. 2. 6 B₀ D₅. 7 M₁. 7 ह; K₁ च; B₃ [स]त्र
(for हि). D₄ शेरते गृहतासवः (sic). — ^d) Ś₁ K₁.
2. 4 भवति; D_n D₅. 7 T वर्तते (for वर्तति). K₂ B₁
M₁. 6. 7 [ए]व; D₅. 7 हि; T₁ G₁. 3. 6 M₅ [ए]व; T₂ च
(for [ए]व). K₁ गतासवु (sic); K₄. 7 D₃ D₁. 6. 9
M₁. 6. 7 गताध्वसु; K₆ 'युषु; B₀ lacuna; D₅ 'स्मसु

G. 12. 9147
B. 12. 257(6). 4
K. 12. 262. 4

मृता इति च शब्दोऽयं वर्तयेषु गतासुषु ॥ ४
इमे मृता नृपतयः प्रायशो भीमविक्रमाः ।
तत्र मे संशयो जातः कुतः संज्ञा मृता इति ॥ ५
कस्य मृत्युः कुतो मृत्युः केन मृत्युरिह प्रजाः ।
हरत्यमरसंकाश तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६
भीष्म उवाच ।

पुरा कृतयुगे तात राजासीदविकम्पकः ।
स शत्रुवशमापन्नः संग्रामे क्षीणवाहनः ॥ ७
तस्य पुत्रो हरिर्नाम नारायणसमो बले ।
स शत्रुभिर्हतः संख्ये सबलः सपदानुगः ॥ ८

(for 'सुषु'). Da4 corrupt.

5 ^a) Ms हता (for मृता). — ^b) K1 प्रयासा;
Da4 Da. 9 प्रायसो. — ^c) K2 संशयो (for 'यो').
— ^d) M1. 6 संज्ञो (for संज्ञा). D6 मृताय ते (for मृता
इति).

6 Da2 reads 6 on marg. — ^a) B8 कश्च; T
G1-3. 6 M1 कः स (for कस्य). — ^b) Ś1 K1. 2. 4 V1
इति; T G1. 3. 6 M6 इमाः (for इह). K1. 2. 4 प्रभो
(for प्रजाः). — ^c) T1 G1-3. 6 अमृत- (for अमर-).
K1. 2 Da1 -संकाशं; T G1-3. 6 M1 -संकाशसु (for 'श').
— ^d) K1 Da. 9 ततो (for तन्मे). Da4 पितामहः.

7 ^a) Da. 9 युगे कृते (for कृतयुगे). — ^b) Dn1
ह्यासीद् (for [आ]सीद्). K1 अविकम्पकाः; K4 'कल्पकः;
K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 M1. 6
Ca अनुकम्पकः (Bo. 6 [marg.]. 8. 9 Da4 Dn1 Ds Ds. 7
'नः); K7 Da. 6. 9 अविकम्पनः (for 'कम्पकः). T
G1-3. 6 M5. 7 राजा ह्या (T2 आ)सीदकम्पनः. — ^c) Ds1
आपन्नाः.

8 ^a) K4 हरेर् (for हरिर्). — ^b) K1 बलं. Da4
नारायणसतो रणे. — ^c) Ds1 om. स. G1. 2 M1. 6 संखे;
M5. 7 संखे (for संख्ये). V1 Da. 5. 7 स शत्रुनिहतः संख्ये.
— ^d) Ś1 K1. 2. 4 सबलः सहवाहनः.

9 ^b) T2 पुत्रः (for पुत्र-). K1 -समन्विताः; K7
Da. 6. 9 -समाहतः; D1 -वशानुगः (for -समन्वितः).
— ^c) ❀ Cs : अशान्तिपर इति पदम् । ❀ — ^d) T1
G1. 3. 6 दृशे (for ददर्श). D6 मुनि- (for मुवि).

10 ^a) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8

स राजा शत्रुवशगः पुत्रशोकसमन्वितः ।
यदृच्छयाशान्तिपरो ददर्श भुवि नारदम् ॥ ९
स तस्मै सर्वमाचष्ट यथा वृत्तं जनेश्वरः ।
शत्रुभिर्ग्रहणं संख्ये पुत्रस्य मरणं तथा ॥ १०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नारदोऽथ तपोधनः ।
आख्यानमिदमाचष्ट पुत्रशोकापहं तदा ॥ ११
राजञ्छृणु समाख्यानमद्येदं बहुविस्तरम् ।
यथा वृत्तं श्रुतं चैव मयापि वसुधाधिप ॥ १२
प्रजाः सृष्ट्वा महातेजाः प्रजासर्गे पितामहः ।
अतीव वृद्धा बहुला नामृष्यत पुनः प्रजाः ॥ १३

तस्यै स (by transp.); G2 स तस्मिन्. G1 आदिष्ट;
M1. 7 आचष्टे (for 'ष्ट). — ^b) G2. 3. 6 जनेश्वर. — ^c)
Da4 हरणं (for ग्रहणं). G2 M1. 6 संखे; M5. 7 संखे
(for संख्ये).

11 ^a) T1 G1. 3. 6 ततस्य; G2 स तु (for तस्य).
— ^b) K1 Da. 9 [s]स्य; M6 स (for स्य). Dn4 परे
धनः; D6 महातपाः; G2 तपोधनाः. — ^c) M1. 6 एतम्
(for इदम्). T1 G1-3. 6 M1. 6. 7 आचष्टे (for 'ष्ट).
— ^d) T1 G1. 3. 6 -शोकहरं (T1 'तं); T2 -लोकापहं;
G2 -शोकनतस्य (for -शोकापहं). K1 Da. 9 T G1-3. 6
तथा (for तदा).

12 Before 12, Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4
Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 ins. नारद उवाच. — ^a) K2. 4
V1 transp. राजन् and शृणु. Ś1 K1 B9 ममाख्यानम्;
V1 T G1-3. 6 M1. 5-7 महाख्यानं (for समा). — ^b)
Ś1 K1. 2. 4 अद्येह; K6 अद्यैवं; B9 T G1-3. 6 ममेदं;
Ds. 7 अद्येदं (for अद्येदं). — ^c) Ś1 K1. 2. 4 च; K6
B8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 [इ]दं; Da1 हि (for [अ]दि).
G1 मया चैव सुराधिप.

13 ^a) K1 प्रजा. K6 Bo. 7. 9 Da3. a4 इष्ट्वा; K1
सृष्ट्वा (for सृष्ट्वा). K1 महातेजा. — ^b) K1 G1 प्रजाः
सर्गे; G2 पूर्वसर्गे (for प्रजा). K1 D6 पितामह.
— ^c) Da3. a3 अतिप्र- (for अतीव). Ds2 वृद्धिः; Ds. 7
वृद्ध्या (for वृद्धा). Ś1 K1. 2 बहुला; T G3. 6 बहुला
(for 'ला). G2 अभिवृद्धाश्च बहुला. — ^d) K1 न
मृष्यत; Ds. 7 नामृष्यत. T2 M5 ततः (for पुनः). B8
पुनः (for प्रजाः). T1 G1. 3. 6 न मृतास्ते ततः पुनः; G2
नाभूमृष्युस्ततः प्रजाः.

न ह्यन्तरमभूत्किञ्चित्कचिज्जन्तुभिरच्युत ।
 निरुच्छ्रासमिवोन्नद्धं त्रैलोक्यमभवन्नृप ॥ १४
 तस्य चिन्ता समुत्पन्ना संहारं प्रति भूपते ।
 चिन्तयन्नाध्यगच्छच्च संहारे हेतुकारणम् ॥ १५
 तस्य रोषान्महाराज खेभ्योऽग्निरुदतिष्ठत ।
 तेन सर्वा दिशो राजन्ददाह स पितामहः ॥ १६
 ततो दिवं भुवं खं च जगच्च सचराचरम् ।
 ददाह पावको राजन्भगवत्कोपसंभवः ॥ १७

तत्रादह्यन्त भूतानि जङ्गमानि ध्रुवाणि च ।
 महता कोपवेगेन कुपिते प्रपितामहे ॥ १८
 ततो हरिजटः स्थाणुर्वेदाध्वरपतिः शिवः ।
 जगाद शरणं देवो ब्रह्माणं परवीरहा ॥ १९
 तस्मिन्निभिगते स्थाणौ प्रजानां हितकाम्यया ।
 अब्रवीद्वरदो देवो ज्वलन्निव तदा शिवम् ॥ २०
 करवाण्यद्य कं कामं वराहोऽसि मतो मम ।
 कर्ता ह्यसि प्रियं शंभो तव यद्धृदि वर्तते ॥ २१

C. 12. 9164
B. 12. 257(6). 21
K. 12. 262. 21

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

14 ^a) G₂ न ह्यन्तरमगमन्मृमिः (hypermetrio). — ^b)
 Dn₁ किञ्चिज् (for कचिज्). K₇ Da₃ D₆. 7. 9 T₂ M₁.
 5. 6 अच्युत (Da₃ 'तः'); V₁ B₇ D₈ D₈ अच्युतः. Da₄
 कचिज्जन्तुभिरच्युतः; G₂ पूर्वा प्राणिभिरच्युत. — ^c) B₇. 8
 (marg.) इवोत्पन्नं; G₂ 'न्मन्नं' (sic) (for 'न्नद्धं').
 — ^d) D₈ त्रैलोक्यम् (for 'क्यम्'). B₇ तदा (for नृप).

15 ^a) G₁. 3. 6 कस्य (for तस्य). Da₄ समुत्पन्नाः;
 D₈ 'न्नद्धा. — ^b) K₇ D₄. 6. 9 मानद (for भूपते). S₁
 K₁. 2. 4 संहारायापि भूपते (K₄ 'भिभूतये'). — ^c) K₁. 2
 G₁ नाध्यगच्छन्; D₈ नाधिगच्छत्; M₁. 6 नाभ्य' (for
 नाध्य'). K₇ D₄. 6. 9 T G₁-3. 6 M₆ स (for च). D₅. 7
 चितयन्नाभ्युपागच्छत्. — ^d) K₇ D₄-7. 9 हंत (for हेतु-).

16 ^a) G₂ रोषं (for रोषान्). Da₃. 24 महातेजो;
 D₈ 'राजन्' (for 'राज'). — ^b) S₁ K₁. 2. 4 उदितस्ततः;
 Da₄ उदतिष्ठतः (for 'तिष्ठत'). B₈ (marg. as in text)
 मुखेभ्योऽग्निरजायत. — ^c) Da₃ दश; G₁ सर्वान् (for
 सर्वा). — ^d) K₁ M₇ पितामह.

17 ^a) B₆. 9 तदा (for ततो). — ^b) M₅ जगत्स
 ह चराचरं. — ^c) K₇ D₄-7. 9 अदहत् (for ददाह).
 — ^d) K₁. 2. 4. 7 B₀ Dn₁ D₈. 4. 9 भगवान्; K₆ Da₄
 D₈. 1. 2 (before corr.) D₂. 6. 8 M₁. 6. 7 'वन्' (for 'वत्').
 T₁ G₁. 3. 6 'क्रोध' (for 'कोप').

18 ^a) K₁ [अ]दहति; Da₃. 24 [अ]दहत्; G₁ [अ]दे-
 हंत (for [अ]द'). — ^b) K₁ ध्रुवानि. — ^c) K₄. 6. 7
 V₁ B₀. 6-9 Da₃. 24 Dn₁. 1. 4 D₈ D₂-9 M₁. 6 क्रोध-
 (for कोप-). K₁. 2 'वेगेण. — ^d) T₁ नु (for प्र-).

G₁ कुपितेन पितामह.

19 ^a) Da₄ मनो (for ततो). K₇ D₄. 9 हरिजटः;
 Da₄ 'जरा; Dn₁ D₈ D₂ Cn (Cnp as in text) [s]-
 ध्वरजटः; D₇ T G₁. 3. 6 M₇ हरो जटी; G₂ हराजमि
 (sic); M₁. 5. 6 हरिजटी (for हरिजटः). ☞ Cn: अध्वरः
 'ध्वृ हिंसायां' अहिंसैव जटा इव शिरसि धार्यत्वेन मान्या
 यस्य सोऽध्वरजटो दयालुः ॥ C₈: अध्वरा ज्योतिष्टोमादयः
 सप्त, त एव जटा मूर्धस्थाः केशा यस्य। अनेन यज्ञरूपत्वमुक्तं
 भवति। ☞ — ^b) M₁. 6. 7 देवो (for वेद-). K₂ [अ]-
 धन- (for [अ]ध्वर-). D₅ -परिः; D₇ -परः (for -पतिः).
 S₁ K₁ वेधा धनपतिः शिवः; T G₁-3. 6 M₅ इमशाननि-
 लयः शिवः. — ^c) M₁. 6. 7 देवं (for देवो). — K₁
 om. (hapl.) 19^d-20^c. — ^d) K₆ ब्राह्मणं (for ब्रह्माणं).
 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 ब्रह्माणं परमेष्ठिनं.

20 K₁ om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). — ^a) K₂ अभ्या-
 गते; K₆ अनिगते; D₈ अति'; D₈ अधि'; G₂
 अंतर्हिते (for अभिगते). K₆ स्थासौ; K₇ स्थाणोः;
 D₈ स्थाणुं (for स्थाणौ). — ^c) K₆ V₁ B₀. 6-9 Da₃.
 24 Dn₁. 1. 4 D₈ D₂. 3. 8 G₂ M₁. 6. 7 परमो; B₈ (marg.)
 परमं (for वरदो). K₇ D₄. 6. 9 देवं (for देवो).
 — ^d) D₇ हुताशनं; G₁ सदाशिवं (for तदा शिवम्).

21 ^a) D₈ M₁. 5. 6 किं (for कं). M₅ कार्यं (for
 कामं). M₇ करवाणि कृतं कामं. — ^b) K₄ Da₁ G₁ M₇
 वसहोसि (G₁ 'स्ति') (for 'होसि'). K₂ गतो; B₈
 Da₃. 24 मतिर्; T₁ G₈. 6 ततो (for मतो). — ^c)
 B₈ [अ]स्मि च (for ह्यस्मि).

२४९

C. 12. 9169
B. 12. 29877. 1
K. 12. 293. 1

स्थाणुरुवाच ।

प्रजासर्गनिमित्तं मे कार्यवत्तामिमां प्रभो ।

विद्धि सृष्टास्त्वया हीमा मा कुप्यासां पितामह ॥ १

तव तेजोभिना देव प्रजा दहन्ति सर्वशः ।

ता दृष्ट्वा मम कारुण्यं मा कुप्यासां जगत्प्रभो ॥ २

प्रजापतिरुवाच ।

न कुप्ये न च मे कामो न भवेन्प्रजा इति ।

लाघवार्थं धरण्यास्तु ततः संहार इष्यते ॥ ३

इयं हि मां सदा देवी भारता समचोदयत् ।

संहारार्थं महादेव भारेणाप्सु निमज्जति ॥ ४

यदाहं नाधिगच्छामि बुद्ध्या बहु विचारयन् ।

संहारमासां बुद्धानां ततो मां क्रोध आविशत् ॥ ५

स्थाणुरुवाच ।

संहारान्तं प्रसीदस्व मा कुधस्त्रिदशेश्वर ।

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1. 2. 6 M1. 5
मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9
Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2-6. 8. 9 मृत्युप्रजापतिसंवादः; G6
अर्कपननारदसंवादे मृत्युत्पत्तिकथनं; M6 मृत्युप्रजापतिसं-
वादे ब्रह्मकोपः; M6 मृत्युप्रजापतिसंवादे प्रजापतिकोपः;
M7 मृत्युप्रजापतिकोपः. — *Adhy. no.* (figures, words
or both): K6 M1. 6. 7 81; Dn1 T1 G1. 2. 6 M6 83;
Dn4 Ds2 82; T2 97; G2 79. — *Śloka no.*: Dn1.
n4 Ds 21.

249

1 ^a) K1 प्रजासर्गा; Da4 'सर्गे (for 'सर्ग). T
G1-3 -निमित्तां; G6 -निमित्तान् (for 'त्तं). G2 हि
(for मे). — ^b) K4 कार्यवर्ताम्; Da4 'मित्राम् (for
'वत्ताम्). G2 इह (for इमां). K1 प्रभोः; B6
(marg.) विभो. ✽ Gn. p: कार्यवत्ताम् अर्थिता (Gp
'त्वम् । ✽ — G1 om. (hapl.) 1^a-2^a. — ^c) G2
विधिं; M7 विधि- (for विद्धि). B6 (marg. as in
text) D6 सृष्टां (for सृष्टास्). G2 त्रयो (for त्वया).
B6 (marg. as in text) D6 M7 हीमां; M1. 6 भीमां
(for हीमा). — ^d) K7 D4. 9 कुप्यासां; D7 कुप्यसि;
T G2. 8. 6 कुप्यस्त्वं (for कुप्यासां). M6 (*inf. lin.*;
orig. as in text) ततः स ह (for पितामह).

2 G1 om. 2 (cf. v. l. 1). Ds reads 2 on marg.
— ^a) M1. 5. 6 भवत्- (for तव). — ^b) D6 दहन्ति;
G2 दहति; M1. 6 दहति (for दहन्ति). Ś1 K1. 2. 4
दहन्ति (K2 'तं) सर्वतः प्रजाः. — ^c) K7 D4-6. 9 G2. 8. 6
दह; Ds1 M1. 6 तां; D7 T2 तं; T1 M7 तान् (for
ता). Ś1 K1. 2 T1 कारुण्यान् (for 'ण्यं). — ^d) D7
कुप्यसि; T1 कुप्यसि; G2 कुप्यस्तु; G2. 8 कुप्यस्त्वं (for

कुप्यासां). K1 M7 जगत्प्रभोः; V1 B6 (marg.) प्रजा-
पते; Da4 D6 जगत्पते (for 'प्रभो). T2 मामव्यास्त्वं
जगत्प्रभो.

3 Ś1 K1. 2. 4 M6 ब्रह्मा (for प्रजापति). — ^a) T1
G1-3. 6 [S]हं न (for न च). B6 कामो मे (by
transp.); G1 lacuna; M1. 6 मे कामान्. — ^b)
K6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4
Ds D2-9 G2 भवेयुः (for भवेन्). K2 प्रजापतिः (for
प्रजा इति). — ^c) Ds1 लाघवार्थं.

4 ^a) K2 om. हि. G1 हीमां; G2 हि मा. M6
धरा (for सदा). — ^b) K1. 2 भारता (for भारता).
K1 समयोदयत्; Da4 Ds1 'चोदयन्; D6 'नोदयत्.
— ^d) K6 भावेन (for भारेण). K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9
Dn1. n4 Ds D2-9 T1 G2. 6 M6 निमज्जती (for 'जति).

5 ^a) D4. 6. 9 G2 यदाहं; T1 G1. 8. 6 यदाहं; T2
तदाहं (for यदाहं). G6 च (for न). — ^b) G2 बुद्ध्या
बहुमिवाचरन्. — ^c) K1. 2 आसं; G1 एषां (for आसां).
— ^d) D6 तात (for ततो). K2 T G1. 6 M1. 5-7 मा
(for मां). D6. 7 रोष; G1 क्रोधम्. M6 आविशं
(for 'शत्).

6 K7 D4. 6. 9 देवदेव (for स्थाणुर्). — ^a) K6. 7 V1
Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 M1. 6. 7 संहारार्थं (for
'रान्तं). T G1-3. 6 M6 संहारार्थं (G2 'र्थं) निवर्तस्व.
— ^b) Da4 Ds2 M1. 6 क्रुद्धो; D2 क्रोधो; D7 T G1.
8. 6 क्रुध्यस् (for क्रुधस्). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4
Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 M1. 5-7 विबुधेश्वर (Da4 'रः)
(for त्रिदशे). — ^c) Da4 D6 G2 प्रजा; G1 प्रजां
(for प्रजाः). K1 स्थावरे; T G1. 8. 6 स्थावरांश्च; G2
स्थावरा (for 'रं). — D7 om. (hapl.) 6^d-7^a. — ^d)
T G1-3. 6 जंगमांश्च (for जङ्गमं). K2. 4. 6. 7 B6. 7 D4. 9

मा प्रजाः स्थावरं चैव जङ्गमं च विनीनशः ॥ ६
 पल्वलानि च सर्वाणि सर्वं चैव तृणोलपम् ।
 स्थावरं जङ्गमं चैव भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥ ७
 तदेतद्भस्मसाद्भूतं जगत्सर्वमुपप्लुतम् ।
 प्रसीद भगवन्साधो वर एष ब्रूतो मया ॥ ८
 नष्टा न पुनरेष्यन्ति प्रजा ह्येताः कथंचन ।
 तस्मान्निवर्त्यतामेतत्तेजः स्वेनैव तेजसा ॥ ९
 उपायमन्यं संपश्य प्रजानां हितकाम्यया ।

यथेमे जन्तवः सर्वे निवर्तेरन्परंतप ॥ १०
 अभावमभिगच्छेयुरुत्सन्नप्रजनाः प्रजाः ।
 अधिदैवनियुक्तोऽसि त्वया लोकेष्विहेश्वर ॥ ११
 त्वद्भवं हि जगन्नाथ जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
 प्रसाद्य त्वां महादेव याचाम्यावृत्तिजाः प्रजाः ॥ १२
 नारद उवाच ।

श्रुत्वा तु वचनं देवः स्थाणोर्नियतवाञ्चनाः ।
 तेजस्तत्स्वं निजग्राह पुनरेवान्तरात्मना ॥ १३

C. 12. 9177
B. 12. 250(7). 13
K. 12. 263. 15

T G1. 6 व्यनीनशः; V1 Bo. 8. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds
D2. 3. 5. 8 G3 व्यनीनशत् (Dn1 G3 'न्') (for विनीनशः).

7 Dr om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). — ^a) K2 पल्व-
लाणि. — ^b) Ds चैतत् (for चैव). K1 [उ]त्पल्लोर्पं;
K4 तृणोपमं; K7 D4. 5. 9 'लुपं'; V1 Dn1 Ds T2 G1. 2
'पलं'; Da4 Dn4 तृणो (Dn4 'णा') लयं (for 'लपम्').
॥ Cn: उलपमपि तृणविशेषः । ॥ — ^c) M5 चेदं (for
चैव). — ^d) Ds भूतं चैव (for भूतग्रामं). ॥ Cs:
ग्रामशब्दस्य नपुंसकत्वमार्थम् । ॥

8 ^a) Ds ततस्तद्; M5 अकाले (for तदेतद्). M1. 6
भस्मसंभूतं (for 'साद्भूतं'). — ^c) K6. 7 Da4 Ds2 Ds. 7
भगवान् (for 'वन्'). K7 Ds साधुर; D4. 6 T1 G1-3. 6
साधु (for साधो). — ^d) G3 ब्रूत एष वरो मया.

9 ^a) K2 एवंति. — ^b) K7 प्रजा (for प्रजा).
S1 K1. 2. 4 हीमाः (for ह्येताः). — ^c) K4. 6 Bo. 8 Das.
a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 G1. 3. 6 निवर्तताम्; G2
निवृत्य (for निवर्त्य). — ^d) Da4 तेन (for तेजः).

10 V1 reads 10-12 on marg. — ^b) K4. 6. 7 Bo.
6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 भूतानां (for प्रजानां).
— ^c) K4. 7 Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds
D2-9 यथामी (for यथेमे). — ^d) K1 निवृत्तेरन्; Ds. 7
न दह्यते (for निवर्तेरन्). Da4 Ds पितामह (for परं-
तप). K6 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 3 न दह्ये (Bo. 8
both marg. as in text) न्पि (Dn4 'त पि') तामह; Das
Ca विवर्तेरन्पितामह. ॥ Cn: विवर्तेरन्, जन्ममरणप्रबन्धेन
पुनः पुनरावर्तेरन् । दह्ये इति पाठश्चिन्त्यः ॥ Cs (reading
निवर्तेरन्): युगपत्संहाराच्चिन्त्येतेरन् इत्यर्थः । ॥

11 V1 reads 11 on marg. — ^a) K7 D4. 6 अभावे;
Bs प्रसादं (for अभावम्). K2 अभि-; K6 Bo. 6-9
Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 हि न; K7 D4. 6. 9 T

G1-3 M5 नाभि-; V1 Ds. 7 G6 नाभि-; M1. 5 (inf.
lin.) न च; M6. 7 न हि (for अभि-). — ^b) K4
Dn1. n4 Ds2 D2. 8 उच्छिन्न-; K6. 7 V1 Bo. 6-9 Das.
a4 Ds1 Ds. 4 उच्छिन्न-; Ds-7 M1 उत्पन्न-; G1 उत्सन्न-
(for 'न्न-'). K1 प्रजा; Bs (marg.) नराः (for प्रजाः).
— After 11^{ab}, M5 ins.:

698* पर्यायिणाभ्युपायेन नेया मृत्युवशं ततः ।

M5 cont.: T G1. 3. 6 ins. after 11^{ab}:

699* पुत्रत्वेनानुसंकल्प्य त्वयाहं तपसाप्यज ।

[M5 तपसा प्रजाः (for 'साप्यज').]

— Ds G2 om. (hapl.) 11^c-12^d. — ^c) K1. 6 Das
Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn (gloss: अहंकाराधिष्ठातृत्वे) Cs
(gloss: अधिपतित्वे) अधिदैवे; K2 'देव-; K7 V1 Bs
Da4 D4. 9 T2 G1. 3. 6 M5. 7 Cp 'दैवं; Bs 'दैवे (for
'दैव-). — ^d) M1. 6. 7 लोकेषु हि (for 'ष्विह). K7
D4. 9 [ई]श्वरः (for 'र). K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1.
n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 त्वया लोकेश्वरेश्वर (V1 'श हीश्वरः;
Da4 'श्वरेश्वरः; Dn4 'श्वरेति च); Ds1 त्वया लोके
सु **र; T G1. 3. 6 M5 लोकानां हितकारणात्.

12 Ds G2 om. 12 (cf. v. l. 11). V1 reads 12
on marg. — ^b) K6 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 8
एतत् (for जगत्). — ^c) S1 K1 G1 M5. 7 त्वा (for
त्वां). T G2. 6 अहं देव; M1. 5 अहो (M5 'तो) देव (for
महादेव). ॥ Cn: महादेवेति रुद्रेण प्रहसंबोधनम् । ॥
— ^d) G1 वाचामि (for याचामि). V1 आवर्तिताः (for
आवृत्तिजाः). K1. 6 Das. a4 Dn4 याचाम्या (K1. 6 'या-
वृत्तिजाः प्रजाः. ॥ Cn: आवृत्तिजाः, आवृत्त्या जाताः ।
मृत्वा मृत्वा पुनर्जायन्तामित्यर्थः । ॥

13 K7 D4. 6. 9 T G1-3. 6 M1. 5. 5 om. the ref. M7
भीष्म (for नारद). — ^a) Bs M5 तद् (for तु). Ds

C. 12. 9178
B. 12. 256[7]. 14
K. 12. 263. 14

ततोऽग्निमुपसंगृह्य भगवाँल्लोकपूजितः ।

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कल्पयामास वै प्रभुः ॥ १४

उपसंहरतस्तस्य तमग्निं रोषजं तदा ।

प्रादुर्बभूव विश्वेभ्यः खेभ्यो नारी महात्मनः ॥ १५

कृष्णा रक्ताम्बरधरा रक्तनेत्रतलान्तरा ।

दिव्यकुण्डलसंपन्ना दिव्याभरणभूषिता ॥ १६

सा विनिःसृत्य वै खेभ्यो दक्षिणामाश्रिता दिशम् ।

T₂ M₁ देव; G₂ देवं (for देवः). —^b) G₁ स्थाणुर् (for स्थाणोर्). K₂ B₈ (marg.) नियमः; K₇ निवृत्त- (for नियत-). Da₁ G₂ चाब्जानः. —^c) K₈ lacuna; Bo. 6-9 Da₃ Dn₁, n₄ Ds D₂, 3, 8 सं- (for स्वं). D₅, 7 तेजः स्कन्धं निजग्राह. —^d) Ś₁ K₁, 2, 4 अंते (for एव). K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃, a₄ Dn₁, n₄ Ds D₂, 3, 5, 7, 8 T G₁-3, 6 M₅ [अ]न्तरात्मनि; M₁, 6, 7 [आ]त्मनात्मनि (for [अ]न्तरात्मना).

14. ^a) D₇ [s]मिस्तूप- (for sग्निमुप-). T G₁-3, 6 M₁, 5, 6 संहत्य (for संगृह्य). —^b) B₆ (marg.) T G₁-3, 6 भावनः (for पूजितः). —^c) K₆ अवृत्तिं (for प्र°). * C₂: प्रवृत्तिं जन्म, निवृत्तिं मरणम् । अनेन नात्यन्तं प्रजानामुच्छेदो नाप्यत्यन्तं भूमेर्भार इति दर्शितम् । * —^d) D₅, 7 कल्पयामास वै पुनः.

15. ^b) K₁, 6 Da₃ अग्निः; Da₄ अग्नि- (for अग्निं). G₁ रोषजं (for रो°). V₁ B₈ (marg. as in text) T₂ M₁, 5-7 तथा (for तदा). —^c) T G₁-3, 6 M₁ विश्वे- शात् (for 'भ्यः). * Ca: विश्वेभ्यः खेभ्यः सर्वेभ्यो मुख- नासिकादिभ्यः । * —^d) * Cs: खेभ्यो नारीत्यनेन कुतो मृत्युरस्योत्तरम् । *

16. ^a) K₂ V₁ Bo. 6, 7, 9 Dn₁, n₄ Ds₂ D₂, 3, 5, 7, 8 T₁ G₁, 3, 6 M₁, 6 कृष्ण- (for कृष्णा). M₇ रक्ताम्बर- (for रक्ताम्बर-). K₆ कृष्णवर्णांबरधरा. —^b) K₆ Bo. 6, 7, 8 (marg.) Da₃, a₄ Dn₁, n₄ Ds₁ D₂, 3, 8 कृष्ण- (for रक्त-). Dn₁ D₇ तलान्तरा; Dn₄ तरान्तरा; G₁ तला तदा (for तलान्तरा). —^c) G₂ दीर्घ- (for दिव्य-). K₆ कुण्डल- (for कुण्डल-). —^d) T₁ G₁, 3, 6 सर्वा- भरण- (for दिव्या°).

17. ^a) Ś₁ K₁, 2, 4 विनिर्गल्य; T₂ G₁ विनिस् (G₁ 'जि)ल्य; M₁, 6, 7 विनिःपत्य (for विनिःसृत्य). B₈ (also as in text) T G₁-3, 6 M₁, 5-7 खेभ्योऽस्य; Da₁ दैतेभ्यो; D₅, 7 विश्वेभ्यो (for वै खेभ्यो). D₆ विनिःसृत्य सा खेभ्यो (submetric). —^b) K₇ Da₃, 9 आगता; Ds₁ आश्रिता;

ददृशातेऽथ तौ कन्यां देवौ विश्वेश्वराबुभौ ॥ १७

तामाहूय तदा देवो लोकानामादिरीश्वरः ।

मृत्यो इति महीपाल जहि चेमाः प्रजा इति ॥ १८

त्वं हि संहारबुद्ध्या मे चिन्तिता रुषितेन च ।

तस्मात्संहर सर्वास्त्वं प्रजाः सजडपण्डिताः ॥ १९

अविशेषेण चैव त्वं प्रजाः संहर भामिनि ।

मम त्वं हि नियोगेन श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ २०

T G₁-3, 6 M₁, 6, 7 आश्रयद् (for आश्रिता). —^c) K₆, 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃, a₄ Dn₁, n₄ Ds D₂-9 M₁, 5-7 च तां; T₁ G₂, 6 तथा; T₂ [s]थ तां; G₁ तदा (for sथ तौ). G₂ तादृशा ते तथादन्या (sic). —^d) Da₄ दैवौ; G₂ देवो (for देवौ). G₁ देवौ विश्वेश्वरौ तदा.

18. ^a) K₆, 7 आहूय; D₇ T₁ G₁, 3, 6 आहाय; T₂ M₁, 5-7 आहूयत्; G₂ आदाय (for आहूय). D₅ सर्वा (for देवो). —^b) B₆ देवानाम् (for लोका°). K₇ Da₁, 6, 7, 9 लोकानामीश्वरेश्वरः; D₅ लोकानापारीश्वरेश्वरः (sic); M₁, 6 लोकानामीश्वरः प्रभुः. —^c) Ś₁ K₁, 2 व्याजहार; B₇ Da₄ D₆ G₆ मृत्योरिति. G₁ महीपालं. —^d) D₆ तर्हि (for जहि). G₂ चेमां (for चेमाः). D₇ प्रजापतिः (for प्रजा इति).

19. ^a) Da₄ संसार- (for संहार-). T G₁-3, 6 संहार- बुद्ध्या (G₂ 'रसाध्या) मे (G₂ द्वे) कन्ये. —^b) D₅ वै (for च). G₂ चिन्तिते रुषितेन च. —^c) K₂ Ds₁ संहार (for संहर). M₁, 6 सर्वास (for सर्वास). —^d) Da₄ सर्वजः; D₅, 7 मूर्खाश्च; T G₁-3, 6 M₁, 5-7 सजड- (T₂ 'ल-) (for सजड-).

20. ^b) K₁, 2 Da₄ D₄ प्रजा (for प्रजाः). Ds₁ संहार. K₆ Bo. 6, 7, 8 (marg.) Da₃, a₄ Dn₁, n₄ Ds D₂, 3, 5, 7, 8 कामिनि; V₁ B₈ (orig.) भाविनि (for भामिनि). K₇ D₆, 9 त्वर चा (D₆, 9 त्वरस्वा) शु शुभानने. —^d) K₆ प्रेयः (for श्रेयः).

21. ^a) Ś₁ G₁ M₁ उक्त्वा (for उक्ता). —^b) T₁ G₁-3, 6 कमल- (for कमल-). D₅, 7 लोचना (D₇ 'नी) (for 'मालिनी). —^d) Ś₁ K₁, 2 साक्षुपातम्; D₆ अश्रु°; T G₁-3, 6 M₇ साक्षु° (for साक्षु°). K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃, a₄ Dn₁, n₄ Ds D₂, 3, 8 च; M₅ ह (for हि).

22. ^a) Ś₁ K₁ एव; B₈ (marg.) प्रति; T G₁-3, 6 साथ (for चैव). —^b) Ś₁ K₁ अक्षुणि; K₂ अक्षुनि. K₂ V₁ Bo. 6-9 Ds₂ Ds₃-7, 9 T G₁-3, 6 M₅ जनेश्वर; M₁,

एवमुक्ता तु सा देवी मृत्युः कमलमालिनी ।
प्रदध्यौ दुःखिता बाला साश्रुपातमतीव हि ॥ २१

पाणिभ्यां चैव जग्राह तान्यश्रूणि जनेश्वरः ।
मानवानां हितार्थाय ययाचे पुनरेव च ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

२५०

नारद उवाच ।

विनीय दुःखमबला सा त्वतीवायतेक्षणा ।
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा लतेवावर्जिता तदा ॥ १
त्वया सृष्टा कथं नारी मादृशी वदतां वर ।
रौद्रकर्माभिजायेत सर्वप्राणिभयंकरी ॥ २
बिभेम्यहमधर्मस्य धर्म्यमादिश कर्म मे ।

त्वं मां भीतामवेक्षस्व शिवेश्वर चक्षुषा ॥ ३
बालान्वृद्धान्वयः स्यांश्च न हरेयमनागसः ।
प्राणिनः प्राणिनामीश नमस्तेऽभिप्रसीद मे ॥ ४
प्रियान्पुत्रान्वयस्यांश्च भ्रातृन्मातृः पितृनपि ।
अपध्यास्यन्ति यद्देव मृतांस्तेषां बिभेम्यहम् ॥ ५
कृपणाश्रुपरिक्लेदो दहेन्मां शाश्वतीः समाः ।

C. 12. 9192
B. 12. 250(a). 6
K. 12. 254. 6

०. १ महेश्वरः (for जनेश्वरः). ❀ Cn: मृत्योरश्रुपाते युग-
पत्सर्वभूतक्षयो मा भूदिति भावः । ❀ —^d) K7 B3 D4-7. 9
हि; V1 Bo. 6. 7 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 M1. 6. 7
ह; T G1-3. 6 Ms सा (for च).

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo.
6. 7. 9 Das. a4 Dn4 Ds D2-5. 7-9 T G1-3. 6 M1. 5-7
मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9
Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 Ms मृत्युप्रजापतिसंवादः; Ms
कोपप्रशमनं; M7 प्रजापतिकोपप्रशमनं. — *Adhy. no.*
(figures, words or both): Ks Ds M1. 6. 7 82; Dn1
D7 T1 G1. 3. 6 Ms 84; Dn4 Ds2 83; Ds 76; T2
98; G2 80. — *Sloka no.*: Dn1. n4 22; Ds 21.

250

1 Ks. 7 Bs. 7. 8 (marg. as in text) Das. a4 D4-7. 9
T G1-3. 6 M1. 5-7 भीष्म (for नारद). —^a) Ks
विनीय; G2 द्वितीय- (for विनीय). ❀ Cn: विनीय
प्रमार्ज्य । ❀ —^b) Ks Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds
D2. 8. 5. 7. 8 सात्मनैव; K7 D4. 6. 9 सांख्यता च (for सा
त्वतीव). —^d) Da4 जलेव; Dn1 तमेव (for लतेव).
T2 G2 तथा (for तदा). ❀ Ca: आवर्जिता प्रणता ॥
Cn: ऋजुभूता ॥ Cp: भूमौ पतिता । ❀

2 Before 2, G2 ins. कन्या. — Da4 om. 2nd.

—^a) V1 T2 M7 रौद्रं (for रौद्र-). Das रौद्रकर्माणि
जातैव; Ds. 7 रौद्रं कर्म करिष्यामि. —^d) Ś1 K1. 2. 4
V1 Bs (marg. as in text). 7 T2 G2 -भयंकरी; M7
-भयंकरः (for 'करी).

3 ^a) K1 Da4 बिभेसि (for 'मि). —^b) Ks V1
Bo Dn1. n4 Ds1 D4-7 T1 G1 धर्मम् (for धर्म्यम्).
G1 आविश (for आदिश). —^c) K7 अवेक्ष्यस्व. —^d)
Ks Bo Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8 T2 [ई]क्षस्व (for [ई]-
श्वर). Ś1 K1. 2. 4 शिवेन स्वेन कर्मणा.

4 ^a) M7 बालान्वृद्धान्. Das. a4 Dn1 (marg.) वय-
स्यांश्च (for वयःस्यांश्च). —^b) K1. 2 अनागमः; Ds
'गतः (for 'गसः). —^d) K7 मनस्ते (for नमस्ते).
K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6
स्तु; M7 हि (for स्मि-). Da4 नमस्तु सुप्रसाद मे.

5 ^a) Da4 विप्रान् (for प्रियान्). Ds. 7 वयस्यांश्च
(for 'स्यांश्च). —^b) V1 Ds M1. 6 भ्रातृन्मातृन्; Da4
भ्रातृन्मातृन्; T1 G1. 3. 6 भ्रातृमातृ- (for भ्रातृन्मातृन्).
Ds अथ (for अपि). —^c) B7 अपि-; Bs भूमि-;
T G1. 3. 6 अनु-; G2 अन- (for अप-). Ś1 K1. 2 T2
ध्यायन्ति; Bs -ध्यास्यन्ति (for -ध्यास्यन्ति). K1. 7 Bs
(marg.) यदेव; K4 V1 Bo. 7. 8 Das Dn1. n4 Ds
D2-4. 3. 9 यदेवं; Ks Bs. 9 Da4 Ds. 7 यद्येषां; T
G1-3. 6 M1. 5-7 ये (G2 ते) देव (for यदेव). ❀ Cn. p:

C. 12. 92
B. 12. 254(a). 6
K. 12. 254. 6

तेभ्योऽहं बलवद्भीता शरणं त्वामुपागता ॥ ६

यमस्य भवने देव यात्यन्ते पापकर्मिणः ।

प्रसादये त्वा वरद प्रसादं कुरु मे प्रभो ॥ ७

एतमिच्छाम्यहं कामं त्वत्तो लोकपितामह ।

इच्छेयं त्वत्प्रसादाच्च तपस्तप्तुं सुरेश्वर ॥ ८

पितामह उवाच ।

मृत्यो संकल्पिता मे त्वं प्रजासंहारहेतुना ।

गच्छ संहार सर्वास्त्वं प्रजा मा च विचारय ॥ ९

एतदेवमवश्यं हि भविता नैतदन्यथा ।

अपध्यास्यन्ति शप्यन्ते । ॐ —^a) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 M1. 5. 6 मृतास; K7 D4. 9 स्मृत्वा (for मृतास). T G1-3. 6 M1. 5-7 तेभ्यो (for तेषां). K2 विभीमि; M7 विभेमि.

6 ^a) K1 om. from कृपणा up to मुपा (in 6^d). Ś1 K2 D4 कृपणास्तु- (D4 'स्तु-); K6 Ds कृपणां (K6 'णा)स्तु (for 'णास्तु-). Ds2 G2 -परिक्षेपो; D5 -परिच्छेदो (for 'छेदो). —^b) Ś1 K1. 2 T2 G2 M1. 5-7 मा (for मां). K7 Da4 शाश्वती. —^c) Da4 हि (for संह).

7 ^a) T2 M7 भवनं (for 'ने). D4 देवी (for देव). —^b) Ś1 K2 यात्यन्ते; K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 8 M7 पात्यन्ते; K7 D4. 9 पीड्यन्ते; Ds यात्यन्ते; D7 पच्यन्ते; T1 G1. 6 M7 (inf. lin.) यात्यन्ते; G2 यात्यन्ते; G3 योज्यन्ते (for यात्यन्ते). Ś1 K2 भाव-; K1 भावि-; Ds पुण्य- (for पाप-). Bo -धर्मिणः; B6 D7. 9 -कर्मणः; G3. 6 -कर्मणि; M1. 6 -कारिणः (for -कर्मिणः). —^c) T2 G1. 2 M6 निवेदये (for प्रसा). K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 त्वां (for त्वा). —^d) K2 Da4 प्रभोः; K7 Ds. 9 T G1-3. 6 M7 विभो (for प्रभो).

8 ^a) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1-3. 6 एतद्; K7 D4. 6. 9 एवम् (for एतम्). T1 G1-3. 6 कर्म (for कामं). —^b) G2 om. 8^d. —^c) B8 (marg.) इच्छेहं. K1. 2 -प्रसादाश्च; Bo. 7. 8 (marg.) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 'दार्थ (for 'दाच्च). —^d) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 महे-श्वर (Da4 'रः) (for सुरे).

9 Dn1 प्रजापतिर; G2 M6 ब्रह्मा (for पितामह). —^a) M1. 5. 6 मृत्युः (for मृत्यो). K1 मे त्वां; Da4 Ds मेवं; Ds [अ]सि त्वं (for मे त्वं). —^b) Da3. a4

क्रियतामनवद्याङ्गि यथोक्तं मद्रचोऽनघे ॥ १०

नारद उवाच ।

एवमुक्ता महाबाहो मृत्युः परपुरंजय ।

न व्याजहार तस्थौ च प्रह्ला भगवदुन्मुखी ॥ ११

पुनः पुनरथोक्ता सा गतसत्त्वेव भामिनी ।

तूष्णीमासीत्ततो देवो देवानामीश्वरेश्वरः ॥ १२

प्रससाद किल ब्रह्मा स्वयमेवात्मनात्मवान् ।

स्मयमानश्च लोकेशो लोकान्सर्वानवैक्षत ॥ १३

निवृत्तरोषे तस्मिंस्तु भगवत्यपराजिते ।

-संहार- (for -संहार-). M1. 6 -बुद्धिना (for -हेतुना). — For 9^{ab}, D7 T G1-3. 6 M7 subst.:

700* त्वं हि संहारबुद्ध्या मे चिन्तिता रुषितेन च ।

—^a) T G1-3. 6 M7 तस्मात् (for गच्छ). K2 संहार (for संहार). Da4 T1 सर्वास्य. —^b) K7 D4. 6. 9 स; B6 lacuna; B8 वै; Ds. 7 मा (for च). T2 विचारणा (for 'रय).

10 ^a) Ds. 7 एवमेवम्; T G1-3. 6 एवमेतद् (by transp.). Da4 T अपश्यं (for अवश्यं). B8 अवश्य-मेतदेवं हि. —^b) Da4 भविता ते तदान्यथा. —^c) Da4 G1 अनवद्याङ्गी. —^d) B6 यथेदं (for यथोक्तं). T G1-3. 6 मम च (for मद्रचो). Da4 [S]नघ; Ds [S]नघे (for सनघे).

11 MSS. om. the ref. —^a) Ś1 K1. 2. 4 उक्ते; M7 उक्त्वा (for उक्ता). —^b) K2 -पुरंजय; K4 Da4 'जयः; T1 G1. 3. 6 'जया (for 'जय). —^c) G1 तस्थस्व (sic) (for तस्थौ च). —^d) G2 तथा (for प्रह्ला). K6 V1 B8. 9 Ds1 प्रह्लाभवदुद्वुखी; K7 D4. 6. 9 Cp (Cp as in text) प्रह्लाभवदधोमुखी; Ds. 7 प्रह्लाभवदवाङ्मुखी.

12 ^a) B8 (marg. as in text) [ए]वोक्ता (for [उ]-क्ता सा). M1. 6. 7 ततः पुनस्तदेवोक्ता. —^b) K6 -सत्त्वे च (for -सत्त्वेव). K6 V1 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 D2. 3 भाविनी (for भामिनी). —^c) M7 आस (for आसीत्). M1 तदा (for ततो). —^d) T G1-3. 6 M7 लोकानाम् (for देवा). Ds देवानामादिरेश्वरः; M6 (inf. lin. as in text) 'मीश्वरः प्रभुः.

13 ^a) Ds1 आससाद (for प्रस). V1 B8 प्रसाद-मकरोद्ब्रह्मा. —^b) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 [आ]त्मनि (for 'वान्). T1 G1. 3. 6 स्वमेवात्मानमात्मवान्. —^d) K4. 7

सा कन्यापजगामास्य समीपादिति नः श्रुतम् ॥ १४
 अपसृत्याप्रतिश्रुत्य प्रजासंहरणं तदा ।
 त्वरमाणेव राजेन्द्र मृत्युर्धेनुकमभ्ययात् ॥ १५
 सा तत्र परमं देवी तपोऽचरत दुश्चरम् ।
 समा ह्येकपदे तस्थौ दश पद्मानि पञ्च च ॥ १६
 तां तथा कुर्वतीं तत्र तपः परमदुश्चरम् ।
 पुनरेव महातेजा ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ॥ १७
 कुरुष्व मे वचो मृत्यो तदनादृत्य सत्त्वरा ।
 तथैवैकपदे तात पुनरन्यानि सप्त सा ॥ १८

तस्थौ पद्मानि पञ्चैव पञ्च द्वे चैव मानद ।
 भूयः पद्मायुतं तात मृगैः सह चचार सा ॥ १९
 पुनर्गत्वा ततो राजन्मौनमातिष्ठदुत्तमम् ।
 अप्सु वर्षसहस्राणि सप्त चैकं च पार्थिव ॥ २०
 ततो जगाम सा कन्या कौशिकीं भरतर्षभ ।
 तत्र वायुजलाहारा चचार नियमं पुनः ॥ २१
 ततो ययौ महाभागा गङ्गां मेरुं च केवलम् ।
 तस्थौ दार्विव निश्चेष्टा भूतानां हितकाम्यया ॥ २२
 ततो हिमवतो मूर्ध्नि यत्र देवाः समीजिरे ।

C. 12. 9209
B. 12. 250[2]. 23
K. 12. 264. 23

अवेक्ष्यतः; Da⁴ अवेक्षतः; Dn⁴ D⁴. 6 G² M¹ अवे-
 (D⁶ 'पे')क्षत (for अवै').

14 ^a) M⁷ निवृत्ति- (for निवृत्त-). — ^e) K⁶ Bo.
 6. 1. 9 Da³. a⁴ Dn¹. n⁴ D⁵ D². 3. 5. 7. 8 [अ]थ; K⁷
 M¹. 6 [उ]प-; T G¹-3. 6 [अ]पि; M⁵ च (for [अ]प-).
 — ^d) B⁶. 9 Da³. a⁴ D⁵. 7 सकाशाद्; M¹. 6. 1 (inf.
 lin.) समीपम् (for 'पाद्'). T G¹-3. 6 M¹. 6. 7 श्रुतिः
 (for श्रुतम्).

15 ^a) Ś¹ (sup. lin. as in text) उपसृत्य (for
 अप⁹). G² [अ]प्रतिश्रुत्य. — ^b) D⁵ D² -संहरणात् (for
 'रणं'). Ś¹ K¹. 2. 4 ततः; K⁷ D⁴-7. 9 प्रसो (K⁷ D⁹
 'भो:'); B⁶. 8 T G¹. 3. 6 तथा (for तदा). K⁶ B⁹
 Da³. a⁴ प्रजापहरणं तदा. — ^e) Da⁴ च; G² [स]पि
 (for [ह]व). — ^d) Ś¹ K¹. 2 धेनुवद्; K⁴ धेनवम्;
 K⁷ हेतुकम्; M⁶ धेनुगम् (for 'कम्'). K². 4 अत्यगात्;
 K⁶ V¹ Bo. 6-9 Da³. a⁴ Dn¹. n⁴ D⁵ D². 3. 8 T G². 3. 6
 अभ्यगात्; G¹ अप्यगात् (for अभ्ययात्). ☞ Ca. 8: धेनुकं
 धेनुकाश्रमम् ॥ Cn. p: धेनुकं गोतीर्थं मायान्तर्वर्ति । ☞

16 ^b) G² तपश्चरत. — ^e) K⁷ D⁴. 6. 9 ह्येकपदा;
 G² 'पदौ' (for 'पदे'). — ^d) V¹ B⁸ (both marg. as
 in text) चाष्टौ च (for पद्मानि). ☞ Ca: पद्मं त्रयो-
 दशाङ्ग एवैकसादृशगुणवृद्ध्या । पञ्चदशोऽङ्गः पद्म इत्यपरे । ☞

17 G² M¹. 5-7 om. 17^a-18^b. — ^a) K¹ तं (for
 तां). K¹. 7 Da⁴ कुर्वती. K³ तात (for तत्र).

18 G² M¹. 5-7 om. 18^a (cf. v. l. 17). — ^b)
 G⁶ तदनादृत्य. Ś¹ K¹. 2. 4 तद्वचः; K⁷ D⁴. 9 सत्त्वतः
 (K⁷ 'ता'); D⁵. 7 तत्त्वरा (for सत्त्वरा). — ^e) G²
 तदा (for तथा). K⁷ D⁴. 6. 9 [ए]कपदा (for 'पदे').
 K³ तथैव प्रपदी तात; D⁵. 7 तथैवैकपदेनिच्छत् (sit).

— ^d) K¹. 2. 4 D⁵. 1 D⁶. 7 सप्तमा; V¹ Dn⁴ सप्तधा (for
 सप्त सा).

19 ^a) V¹ B⁸ (marg.) सप्तैव (for षट्चैव). D²
 तथौपयानि षट्चैव. — ^b) K¹ षट्च (for पञ्च). D⁴. 9
 वैव (for चैव). K⁷ Da⁴ मानदः. — ^e) K¹ पद्मायुतं;
 K³ पद्माधूतं. G² जातं (for तात). — ^d) T¹ G¹. 3
 (before corr. as in text). 6 ह (for सा). — After
 19, K⁶ V¹ Bo. 6-9 Da³. a⁴ Dn¹. n⁴ D⁵ D². 3. 8-8
 ins.:

701* द्वे चायुते नरश्रेष्ठ वायवाहारा महामते ।

[Da⁴ D⁷ वा (for च). D⁵. 7 महाराज (for नरश्रेष्ठ).
 K⁶ वायवाहारा; B⁸ (marg. as above) D⁷ वायवाहारा;
 Da² 'हारं' (for 'हारा'). D⁷ महीपते (for महामते).]

20 ^a) K⁶ V¹ Bo. 6-9 Da³. a⁴ Dn¹. n⁴ D⁵ D². 3. 8
 एव; T² गता (for गत्वा). D⁵. 7 महाराज; T G¹.
 3. 6 M⁶ ततो नन्दं (T² 'दे'); G² ततो नन्दं (for ततो
 राजन्). — ^b) K⁴ उत्तरं (for उत्तमम्). — ^d) Da⁴
 पार्थिवः; D⁶ 'वं'; M⁵ सावसत्.

21 ^b) K¹ कौशिकी; D⁷ G¹. 3 'कं'; G⁶ 'किं' (for
 'की'). K⁴. 6 V¹ Bo. 6-9 Da³. a⁴ Dn¹. n⁴ D⁵ D². 3. 8
 कौशिकी (Da⁴ 'किं') नृपसत्तम (Da⁴ 'म:'). ☞ Cn:
 कौशिकीं गण्डकीं नदीम् । ☞ — ^e) Da⁴ तत्र वा जलजा-
 हारम्. — ^d) V¹ B⁸ (marg. as in text) G². 6 नियुतं;
 T¹ G¹. 2 नियतं (for 'मं').

22 ^a) K⁷ transp. ततो and ययौ. Da⁴ D⁶ G¹
 महाभाग (D⁶ 'गां') (for 'भागा'). — ^b) D⁷ एकां (for
 मेरुं). K⁷ D⁵ D⁴. 9 केवला. — ^e) K⁶ दार्विव; G²
 सर्वत्र (for दार्विव). — ^d) K⁶ V¹ Bo. 6-9 Da³. a⁴
 Dn¹. n⁴ D⁵ D². 3. 8 T G¹-3. 6 M¹. 5-7 प्रजानां (for
 भूतानां).

C. 12. 9250
B. 12. 250[2]. 24
K. 12. 254. 24

तत्राङ्गुष्ठेन राजेन्द्र निखर्वमपरं ततः ।
तस्थौ पितामहं चैव तोषयामास यत्नतः ॥ २३
ततस्तामब्रवीत्तत्र लोकानां प्रभवाप्ययः ।
किमिदं वर्तते पुत्रि क्रियतां तद्वचो मम ॥ २४
ततोऽब्रवीत्पुनर्मृत्युर्मगवन्तं पितामहम् ।
न हरेयं प्रजा देव पुनस्त्वाहं प्रसादये ॥ २५
तामधर्मभयत्रस्तां पुनरेव च याचतीम् ।
तदाब्रवीद्देवदेवो निगृह्येदं वचस्ततः ॥ २६
अधर्मो नास्ति ते मृत्यो संयच्छेमाः प्रजाः शुभे ।

23 K1 om. (hapl.) 23^a-24^b. — ^b) Dn1 समा-
जिरे; D5.7 M1.6 समीचिरे; D6 समीजिरे; G2 समी-
हिरे (for 'जिरे). — ^a) Da4 निवर्षम् (for निखर्वम्).
K2 आपरं; T1 G1.8.6 अचरत्; T2 G2 परमं (for
अपरं). K7 D4-7.9 पुनः; B8 T G1-8.6 M1.5-7 तपः
(for ततः). ☞ Ca: निखर्वं द्वादशोङ्कः । ☞ — ^c) K7
D4.9 G1 यत्नतः; D7 संततः (for यत्नतः).

24 K1 om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). — ^a) K6 B6.9
Das. a4 D5.7 राजन् (for तत्र). — ^b) K6 V1 Bo. 6-9
Das. a4 Dn1 Ds D2.3.5.7.8 T G1-8.6 M1.5-7
क्रियते; D5.7 वर्तसे (for 'ते). Da4 पुत्री; G2 पुत्र;
M7 पुत्रं (for पुत्रि). Ś1 K1.2 किमेवं वर्तसे पुत्रि (K1
'त्र). — ^a) K6 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.5.
7.8 T G1-8.6 M1.5-7 क्रियतां मम तद्वचः.

25 ^a) Ś1 K1.2 नाहरेयं (for न ह^a). — ^a) K6
Bo. 6.7.9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.5.7.8 M1 चाहं
(for त्वाहं). Ś1 K1.2.4 प्रसीद मे; T1 प्रसादय (for
'दये).

26 ^a) K4.6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.
5.7.8 M1.5-7 अभयाङ्गीतां; G1 अभयत्रस्ताः (for 'त्रस्तां).
— ^b) K4 V1 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2.3 T2 M1.
5-7 प्रयाचतीं; K6 प्रधावतीं; Da4 प्रयावती; D2 प्रजा-
वतीं; D5.7 T1 G1-8.6 प्रजापतिः (for च याचतीम्).
— ^c) Da4 D4 ततो (for तदा). K2 देवदेवं (for
'देवो). — ^a) Ś1 K1.2 M7 निगृह्येदं; G1 निगृह्येनं;
M6 न गृह्येदं. K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 D5.7 तदा (for
ततः). M1 न ह्येदं वचनं तव.

मया ह्युक्तं मृषा भद्रे भविता नेह किञ्चन ॥ २७
धर्मः सनातनश्च त्वामिहैवानुप्रवेक्ष्यते ।
अहं च विबुधाश्चैव त्वद्विते निरताः सदा ॥ २८
इममन्यं च ते कामं ददामि मनसेप्सितम् ।
न त्वा दोषेण यास्यन्ति व्याधिसंपीडिताः प्रजाः ॥ २९
पुरुषेषु च रूपेण पुरुषस्त्वं भविष्यसि ।
स्त्रीषु स्त्रीरूपिणी चैव तृतीयेषु नपुंसकम् ॥ ३०
सैवमुक्ता महाराज कृताञ्जलिर्वाच ह ।
पुनरेव महात्मानं नेति देवेशमव्ययम् ॥ ३१

27 ^a) M1.6.7 वै (for ते). — ^b) Da3 संयच्छेम;
G1 M6 सा (M6 नि-) यच्छेमाः; ^a) G2 संयच्छेमां (for
'च्छेमाः). K2 Da4 प्रजा; D4 प्रजां. D8 इति (for
शुभे). — D8 om. 27^a-29^a. — ^c) Ś1 K1.2 T G1-8.6
[अ]प्युक्तं; Bo युक्तं (for ह्युक्तं). — ^a) G2 न हि (for
नेह).

28 D8 om. 28 (cf. v. l. 27). — ^a) D5 धर्मश्च
शाश्वतश्च त्वाम्. — ^b) K1 इवैह (for इहैव). Ś1 K1.
2.4 [अ]यं; D5.6 [आ]यु (for [अ]यु). K6 V1 Bo.
6-9 Das. a4 Dn1 Ds D2.3.5.7.8 T G1-8.6 M1.5-7
प्रवेक्ष्य (Dn1 'क्ष)ति; Dn4 'क्षते (for 'क्ष्यते). — ^c)
K7 D9 चेमे (for चैव).

29 D8 om. 29 (cf. v. l. 27). — ^a) Ś1 K1.2.4
V1 M6 अहम्; B6.9 D5.7 G2 M7 इदम्; D4.6.9
स्वयम् (for इमम्). K4 अन्ये; M7 अन्यच् (for
अन्यं). — ^b) V1 Bo. 8 Dn1. n4 D2.3 M7 ददानि (for
'मि). G2 मनसीप्सितं. — ^c) K4.6.7 V1 Bo. 6-9
Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-7.9 G2 त्वां (for त्वा). Ś1
K1 ध्यास्यन्ति; K2 दास्यन्ति (for यास्यन्ति). — ^a)
D5.7 व्याधिना (for व्याधिसं-). K7 Da4 -संपीडिता;
G1 -सापीडिताः. K6 शुभे (for प्रजाः). ☞ Ca (read-
ing व्याधिनिष्पीडिताः): व्याधिनिष्पीडिता इति वदन् व्या-
धेरेव दूषणं दास्यन्ति न तवेति ब्रह्मा स्वाभिप्रायमाविश्वकार । ☞

30 ^a) K6 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.5
स्व-; B8 (marg.) तु (for च). — ^b) K2 Da4 G2
पुरुषत्वं (for 'षस्त्वं). K4 G2 भविष्यति. — ^c) Da4
स्त्रीषु; G1 त्रिषु. — ^a) K6 B7.9 Das. a4 T G1-8.6 M1.
5-7 तृतीये च; V1 'येन (for 'येषु). M1.6 नपुंसके.

31 ^a) Ś1 D6 सैवमुक्त्वा (D6 'को); D7 सैव युक्ता
(for सैवमुक्ता). — ^b) K1 कृताञ्जलिम्; M1.6.7

तामव्रवीत्तदा देवो मृत्यो संहर मानवान् ।
 अधर्मस्ते न भविता तथा ध्यास्याम्यहं शुभे ॥ ३२
 यानश्चुविन्दून्पतितानपश्यं
 ये पाणिभ्यां धारितास्ते पुरस्तात् ।
 ते व्याधयो मानवान्धोररूपाः
 प्राप्ते काले पीडयिष्यन्ति मृत्यो ॥ ३३
 सर्वेषां त्वं प्राणिनामन्तकाले
 कामक्रोधौ सहितौ योजयेथाः ।
 एवं धर्मस्त्वामुपैष्यत्यमेयो

न चाधर्मं लप्स्यसे तुल्यवृत्तिः ॥ ३४
 एवं धर्मं पालयिष्यस्यथोक्तं
 न चात्मानं मज्जयिष्यस्यधर्मे ।
 तस्मात्कामं रोचयाभ्यागतं त्वं
 संयोज्याथो संहरस्वेह जन्तून् ॥ ३५
 सा वै तदा मृत्युसंज्ञापदेशा-
 च्छापाद्भीता बाढमित्यव्रवीत्तम् ।
 अथो प्राणान्प्राणिनामन्तकाले
 कामक्रोधौ प्राप्य निर्मोह्य हन्ति ॥ ३६

C. 12. 9223
B. 12. 259(a). 37
K. 12. 264. 38

कृत्वाञ्जलिम्. — °) T₂ पुनरेवेदमत्मानं.

32 °) G₃ तम् (for ताम्). Ś₁ K_{1.2} M₅ ततो
 (for तदा). — °) G₁ मृत्योः (for मृत्यो). K₂
 संसारः; Da₁ संहार (for संहर). — °) K₂ अधमस्
 (for 'मस्'). — °) Ś₁ K₁ Ds₂ दास्यामि; V₁ B₉
 Ds₁ M₇ धास्यामि (for ध्या'). K₂ तथा दद्यामहं शुभे.
 — After 32, T G_{1-3.6} M₅ ins.:

702* त्वं हि यत्ता च युक्ता च पूर्वोत्पन्ना च भामिनी ।

अनुशिष्टा च निर्दोषा तस्मात्त्वं कुरु मे मतम् ।

[(L. 1) T₁ om. हि. T₂ G_{3.6} M₅ शक्ता; G₂ तज्ज्ञा
 (for यत्ता). — (L. 2) M₅ निर्दोषात् (for 'षा').]

33 °) Ś₁ K_{1.2.4.6} अश्नु. (for अश्नु). Da₁ M₇
 बिन्दुन् (for बिन्दून्). K₆ पतिताम्. Ś₁ K_{1.2.4}
 अपश्यः (for 'इयं'). — °) Ś₁ K_{1.2.4} पाणिभ्यां ये (by
 transp.); G₂ यत्पाणिभ्यां. K₂ दारितास्; K₆ धावि';
 Da₄ भावि' (for धारि'). — °) K_{1.2} व्याधयो (for
 व्याधयो). D₇ M₇ धोररूपान् (for 'रूपा:'). — °) T₁
 G_{1.6} प्राप्ताः; G₃ प्राप्तां (for प्राप्ते). K_{3.6} Bo. 6
 (marg. as in text). 7.9 Da_{3.4} Dn_{1.4} Ds D_{2.3.8}
 Cn. p (gloss: मारयिष्यन्ति) कालयिष्यन्ति (for पीड').
 D₆ मृत्योः.

34 °) D₆ lacuna; M₅ त्वां (for त्वं). Da₄
 अन्तकालः; T₁ G_{1-3.6} अन्तकाले (for अन्त'). — °)
 K₆ काल- (for काम-). K_{1.2} G₁ M_{1.6.7} संहितौ (for
 स'). K_{1.2} योजयेथाः (for 'येथा:'). — °) K₁ उपै-
 स्यति; K₇ Da₄ Dn₁ Ds D_{4.6.9} T₁ G_{3.6} M₇ उपैष्यति
 (for उपै'). T G_{1-3.6} असोघो (for अमेयो). — °)
 D_{5.7.9} वा (for च). D₆ धर्म (for [अ]धर्म). B₉
 Da₄ लप्स्यते (for 'से'). Ś₁ K₁ तुल्यवृत्ति; V₁ धर्म-

वृत्तिः; T₂ धर्मतुल्यं; G₂ तुल्यवृत्ति; M₁ 'वृत्तः (for
 'वृत्ति:).

35 °) K₆ B_{6.7.8} (marg. as in text). 9 Da_{3.4}
 एतद्-; M_{1.6} एतैर्; M_{5.7} एतं (for एव). Ś₁ K_{1.4}
 पालयिष्यन्; K₇ D_{4.9} 'यन्तीम्; B₉ Da₄ G₂ पालयिष्य-
 (G₂ 'स्यं)ति; D₆ पालयता (for 'यिष्यसि). Ś₁ K₁
 4.7 Da₁ D_{4.6.9} यथोक्तं; K₆ Bo. 6.8 (marg. as in
 text) Da₃ Dn_{1.4} Ds D_{2.3.5.8} M_{1.6} अथो त्वं; B₉
 अमेयो; G₂ असोघं (for अथोक्तं). — °) D₄ वा (for
 च). Ds मज्जयिष्यति (for 'प्यसि). — °) M_{1.6.7}
 धर्म (for कामं). K₇ D_{4-7.9} रोषम्; Ds₁ रोचये (for
 रोचय). Ś₁ K_{1.2} त्वागतं; K₆ [अ]द्यागतं; T₁ G_{1.3.6}
 [अ]भ्यागता (for 'गतं). Da₁ M₅ त्वां; M_{1.6} त्वा (for
 त्वं). ☞ Ca: काममस्मदभिमतम् । अभ्यागतः यः प्रजा-
 संहारः तम् ॥ Cp: अभ्यागतं अबाध्यत्वेन प्राप्तम् । ☞ — °)
 Ś₁ K_{1.2.4.7} D_{4-7.9} संयोज्या (K₂ 'ज्य)यो; K₆ संमो-
 हाथो; T G_{1-3.6} M_{1.6} सत्यं साधो; M₅ सा त्वं
 सर्वान्; M₇ सा त्वं साधो (for संयोज्याथो). The
 portion from स्वेह up to निषेवितान् (in 12. 255. 41^d)
 is lost in Ś₁ on missing fol. Da₄ Ds₁ संहरस्वेह;
 D₆ 'स्वेव; D₇ 'स्वेह; G₂ 'त्येव (for 'स्वेह).

36 Ś₁ missing (cf. v. l. 35). — °) M₅ तद्
 (for सा). M₅ तथा; M₇ ततो (for तदा). K₁
 2.7 D_{4-7.9} -संज्ञोपदेशात् (K₇ D_{4.9} 'न्); T G_{1-3.6}
 M₇ -संज्ञा कृता सा (M₇ तु); M₅ -संज्ञानुशिष्टा (for
 -संज्ञापदेशात्). — °) K_{4.6} V₁ Bo. 6-9 Da_{3.4} Dn₁
 4 Ds D_{2.3} transp. शापात् and भीता. K₁ वाचम्
 (for बाढम्). K_{1.2.4} तु (for तम्). — °) K₇
 D_{4.6.7.9} अथ; T G_{1-3.6} M₇ तेषां (for अथो).
 K_{1.4} प्राणाः (for प्राणान्). Da₄ om. (hapl.) from

C. 12. 9224
B. 12. 259(a). 38
K. 12. 264. 39

मृत्योर्ये ते व्याधयश्चाश्रुपाता
मनुष्याणां रुज्यते यैः शरीरम् ।
सर्वेषां वै प्राणिनां प्राणनान्ते
तस्माच्छोकं मा कृथा बुध्य बुद्ध्या ॥ ३७
सर्वे देवाः प्राणिनां प्राणनान्ते
गत्वा वृत्ताः संनिवृत्तास्तथैव ।
एवं सर्वे मानवाः प्राणनान्ते
गत्वावृत्ता देववद्राजसिंह ॥ ३८
वायुभीमो मीमनादो महौजाः
सर्वेषां च प्राणिनां प्राणभूतः ।

नानावृत्तिर्देहिनां देहभेदे
तस्माद्वायुर्देवदेवो विशिष्टः ॥ ३९
सर्वे देवा मर्त्यसंज्ञाविशिष्टाः
सर्वे मर्त्या देवसंज्ञाविशिष्टाः ।
तस्मात्पुत्रं मा शुचो राजसिंह
पुत्रः स्वर्गं प्राप्य ते मोदते ह ॥ ४०
एवं मृत्युर्देवसृष्टा प्रजानां
प्राप्ते काले संहरन्ती यथावत् ।
तस्याश्चैव व्याधयस्तेऽश्रुपाताः
प्राप्ते काले संहरन्तीह जन्तून् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥

मन्तकाले up to प्राणिनां (in 37^a). Ks. 7 Bs. 8 (marg.). 9 Ds. 6. 9 M1. 6. 7 Cp प्राणनान्ते; T1 G1-3. 6 अंत्यकाले (for अन्त^a). Ms अथो प्राणान्प्राणनान्ते. —^a) K2 प्रापि (for प्राप्य). Ds. 7 निर्मोहयन्ती; T G1-3. 6 M1 नित्यं निहन्ति (for निर्मोह्य हन्ति).

37 Ś1 missing (cf. v. l. 35). Da4 om. up to प्राणिनां (cf. v. l. 36). —^a) Ks. 7 V1 Bo. 9 Dn1 D4-7. 9 T G1. 3. 6 मृत्योः; B8 (marg. as in text) M1. 5. 6 मृत्युर् (for मृत्योर्). K2 G2 हे ते; Ks. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 D4-7. 9 T G1. 3. 6 ह्येते; B8 ह्येष; M1. 5-7 ह्येषा (for ये ते). K1. 2 चाश्रुपाता; Ds चाश्रुपातान्. —^b) D1 मानुष्याणां. K1. 2. 3. 7 B1 Das D4. 6. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 6 युज्यते; Ks B9 सुह्यते (for रुज्यते). K1 शरीरैः. —^c) Ks. 7 B9 om. वै. Ds. 7 ते भवन्ति; G2 प्राणिनांते (for प्राणनान्ते). — V1 B9 om. (hapl.) 37^a-38^a. —^d) K2 सा (for मा). G2 लुब्ध- (for बुध्य).

38 Ś1 missing (cf. v. l. 35). V1 B9 om. 38^a (cf. v. l. 37). —^a) K1 D4. 6. 9 देवाः सर्वे (by transp.); G1 सर्वे वेदाः; Bom. ed. सर्वे जीवाः. Ds. 7 प्राणनांतं (for 'नान्ते'). ❧ Cn: देवाः इन्द्रियाणि ॥ Cs: देवाः आजानदेवाः कर्मदेवाश्च । ❧ — K1. 2. 4 om. (hapl.) 38^b. —^b) M1 हित्वा (for गत्वा). K1 D4. 6. 9 जाताः; G1 वृत्ता; M1. 6 वृद्धाः; M1 वृद्धान् (for वृत्ताः). Ds reads from स्तथैव up

to वृत्ता (in 38^d) twice. — Gs om. 38^{cd}. —^c) Ks D4. 6. 9 मानुषाः (for मानवाः). Ds प्राणिनांते; D1 प्राणनांतं. —^d) T2 [आ]वृत्तौ (for 'वृत्ता'). K2 जीववद्; T1 G1-3 देवता (for देववद्). D1 राजसिंहः; G2 'सिंहाः; M1 'सिंहं (for 'सिंह).

39 Ś1 missing (cf. v. l. 35). —^a) K1. 4 Ds1 D4 M1 वायु- (for वायुर्). ❧ Cn: वायुः पञ्चवृत्तिः प्राणः । ❧ —^b) Bo. 6. 7 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 स सर्वेषां (for सर्वेषां च). K1. 2. 4 B8 वै; Ks B9 Da4 lacuna; G2 नः (for च). —^c) K1 नानावृत्तिः; K2. 6 T2 'वृत्ति-; Das. a4 मनोवृत्तिर्; Ds. 7 नानावृत्ते; G1 'वृष्टिर्; Ms अनावृत्तिर् (for नाना'). —^d) B8 निविष्टः; Da4 वसिष्टः; Ds1 विशिष्टाः.

40 Ś1 missing (cf. v. l. 35). Ds om. (hapl.) 40^a. —^b) Da4 देवा मर्त्यं (for मर्त्या देव-). —^c) Dn1 पुत्रे (for पुत्रं). Da4 D1 राजसिंहः (D1 'हं); Ds1 पुत्रं सिंहः. —^d) K1. 2 सर्वः; K4 सोहं; Das Dn4 D2. 6. 8 M1 स्वर्गं (for स्वर्ग). Ds वै (for ते). K1. 2. 4 मोदतीह; Ds मोहते ह; D1 मोहदेहः (for मोदते ह). Bo तु; T G1-3. 6 हि (for ह).

41 Ś1 missing (cf. v. l. 35). —^a) K1 D4 एव (for एवं). K1. 2. 4 G1 देवसृष्टाः (K4 'ष्टः); Dn1 'सृष्टा; G2 प्राप्य सृष्टा (for देवसृष्टा). — K1. 2 om. (hapl.) 41^b. —^b) Ks प्राप्तं (for प्राप्ते). Ks D4. 6. 9 M1. 6 संहरन्ती; T2 सहरन्ती (for संहरन्ती).

२५१

युधिष्ठिर उवाच ।

इमे वै मानवाः सर्वे धर्मं प्रति विशङ्किताः ।
 क्रोड्यं धर्मः कुतो धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
 धर्मो न्वयमिहार्थः किममुत्रार्थोऽपि वा भवेत् ।
 उभयार्थोऽपि वा धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २
 भीष्म उवाच ।
 सदाचारः स्मृतिर्वेदास्त्रिविधं धर्मलक्षणम् ।

चतुर्थमर्थमित्याहुः कवयो धर्मलक्षणम् ॥ ३
 अपि युक्तानि कर्माणि व्यवस्यन्त्युत्तरावरे ।
 लौकयात्रार्थमेवेह धर्मस्य नियमः कृतः ।
 उभयत्र सुखोदकं इह चैव परत्र च ॥ ४
 अलब्ध्वा निपुणं धर्मं पापः पापे प्रसजति ।
 न च पापकृतः पापान्मुच्यन्ते केचिदापदि ॥ ५
 अपापवादी भवति यदा भवति धर्मवित् ।

C. 12. 9234
 B 12. 250[59]. 6
 K. 12. 285. 6

— °) Ds. 7 चैवं (for चैव). Ds (marg. as in text) ये; Ds. 7 T G1-3. 6 M1 च (for ते). Ks [s]क्षुपातः (for सक्षुपातः). — D1 om. 41^d. — ^d) K1 सहस्रि-
 त्रीह (sic); K2 Ds संहस्रि (Ds ते) ह (for न्तीह).

Colophon. Ś1 missing: Ks. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G1. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan: K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6-9 Das a1 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1 Ds D2. 3. 8 G1 M1. 5-7 मृत्युप्रजापतिसंवादः; K7 मृत्युपत्तिः समाप्तः; Dn1 D4-7. 9 T1 G2 मृत्युप्रजाप-
 तिसंवादः समाप्तः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ks B7 83; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 Ms 85; Dn4 Ds2 84; Ds 79; T2 99; G2 81. — Śloka
 no.: Dn1 42; Dn4 45; Ds 32.

251

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. 1. 12. 250. 35).

1 °) Da4 इति वै; G1 य इमे (for इमे वै). G2 मानुषे (for मानवाः). K1. 2. 4 तात; K7 सर्वा; G2 लोके (for सर्वे). — ^d) Da4 Ds पितामहः.

2 K4 Ds1 Ds om. (hapl.) 2; K7 reads the same on marg. — °) Da3 धर्माः; Ds धर्मे (for धर्मो). K1 Bo [s]थ यम्; Ks चायम्; K7 Das. a1 Ds. 5. 7. 9 ह्ययम्; Dn1. n4 D2. 3 T G1. 3. 6 M1. 5-7 त्वयम्; G2 इह (for न्वयम्). Da4 इवार्थः; G1 इहार्थः. — ^b) K1. 2 स मुत्रार्थो; K7 तु मु; Da4 असु-
 त्रार्थो (for त्रार्थो). V1 यो; Ds. 7 हि; G1 सा (for वा). G2 corrupt. — °) B7 Das Dn1. n4 Ds2 D2.

3. 5-7 G2 हि (for सपि).

3 K2 भीम (for भीष्म). — °) K2 T1 G1. 3. 6 सदाचाराः; Da4 Ds1 चार (for चारः). K2 Ds1 वेदस्. — ^b) D1 लक्षणे (for णम्). K4 त्रिविधं लक्षणं परं. — K1. 2. 4 Bs G2 om. (hapl.) 3^d. — °) V1 D7 T G1. 3. 6 M1. 5. 7 अपि (for इति). ☞ Cs: अर्थमर्थशास्त्रं दण्डनीत्याख्यम् । ☞ — ^d) V1 B8 दर्शिनः (for लक्षणम्).

4 °) Da4 अपि युक्तानि; Ds D7 T G1-3. 6 Cs अविध्यु (G2 यु) क्तानि; Ds अपीत्यु (for अपि हु). Ks Bs (orig.) सर्वाणि; Bo. 9 Da4 Ds1 Ca Cal. ed. धर्माणि; Bs. 7. 8 (marg.) Das Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 7. 8 धर्म्याणि (for कर्माणि). ☞ Cs (reading अवि-
 ध्युक्तानि): विधिवेदः, तदन्यो बुद्धागमोऽविधिः, तेनोक्तानि चैत्यवन्दनादीनि । ☞ — ^b) K7 V1 Bs D1. 6. 9 उत्तरा-
 धरे; Ds1 उपरेवरे; Ds2 उखरेवरे; Ds उत्तरावले; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 उत्त (G1 क) मूधरे; Ca उत्तरावरे (as in text). K2 व्यवस्युत न नापरे; Ks Bs. 7. 9 Das. a1 व्यवस्यु (B7 Da4 न्मु) कमाचरेत्. — °) G2 एवाह (for एवेह). — ^d) K1. 2 Ds. 7 धर्मः स; K4. 7 D1. 6. 9 M1. 6. 7 धर्मसं. (for धर्मस्य). Da4 च समः; G2 नियतः (for मः). Bs (marg. as in text) स्मृतः (for कृतः). — °) G2 उभयस्य (for यत्र). Ks Bs. 9 शुभोदकं; Das. a1 श्रुतो; Ds1 सुखोदकं (for दकं). — ^f) Ks. 7 Ds-7 लोके (for चैव).

5 °) K1 Ds1 अलब्धा; Dn4 Ds अलुब्धा (Ds ण्ध्वा) (for अलब्ध्वा). K1. 3 निपुणो; Bs नियमः; Ds. 7 विपुलं (for निपुणं). — ^b) K4 Ds पापं; M7 पापैः (for पापे). K1. 4. 6. 7 V1 Bs 7. 8 (orig.) 9 Das. a1 D4-7. 9 प्रसज्ज (Da4 D7 ज्य) ते; Bo. 8 (marg.)

C. 12. 9235
B. 12. 260[59].7
K. 12. 265. 6

धर्मस्य निष्ठा स्वाचारस्तमेवाश्रित्य भोत्स्यसे ॥ ६
यदाधर्मसमाविष्टो धनं गृह्णाति तस्करः ।
रमते निर्हरन्स्तेनः परवित्तमराजके ॥ ७
यदास्य तद्धरन्त्यन्ये तदा राजानमिच्छति ।
तदा तेषां स्पृहयते ये वै तुष्टाः स्वकैर्धनैः ॥ ८
अभीतः शुचिरभ्येति राजद्वारमशङ्कितः ।
न हि दुश्चरितं किञ्चिदन्तरात्मनि पश्यति ॥ ९

प्रयुज्यते; Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 न युज्यते; M7 प्रसज्यति (for प्रसज्जति). T1 G1. 3. 6 पापः (G1 'प') पापेषु सज्जति. —^d) V1 मुच्यते; Dn1 ह्युच्यते; G2 मुह्यते (for मुच्यन्ते). Da4 G1 किञ्चिद् (for के').

6 ^b) Dn1 lacuna for यदा भवति. Ks Bo. 6-9 Da3. 24 Dn1 Ds D2. 3. 5. 7. 8 G2 यथा; K7 सदा (for यदा). Da3 Ds धर्मकृत्; G1 कर्मवित्; G2 धर्मकृत् (for धर्मवित्). —^a) Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds. 3. 5. 8 Ms स्वाचारस्; Da3. 24 आचारस्; M1 सा' (for स्वा'). T1 G1-3. 6 धर्मनिष्ठः सदाचारस् (G2 'वासस्'). ❧ Cs: निष्ठा निर्णयः। ❧ — K2 om. 6^a-7^d. —^d) K1. 4 त्वम् (for तम्). K1. 4 बोत्स्यसे; Ks. 7 Ds. 5. 8. 9 भोक्ष्यसे; B9 भोत्स्यति; Da1 'ते; Ds1 नोत्सहे; Ds. 7 मोक्ष्यसे; T G1. 3. 6 M1. 5-7 चावसेत्; Ca (gloss: ज्ञात्यसि) भोत्स्यसे (as in text). G2 तमेवाश्रम्यथावसेत्. — After 6, T G1-3. 6 Ms read 10^a-13^b.

7 K2 om. 7 (cf. v. l. 6). T G1-3. 6 M1. 5-7 read 7^{ab} after 8^{ab}. —^a) K1 Dn1. n4 Ds2 Ds यथा (for यदा). Ds. 7 [अ]धर्मः (for 'मै'). Bs (marg. as in text) समाविष्टो; M7 विष्टं (for 'विष्टो'). G2 यथा-धर्मत्वमाविष्टो. —^b) T2 G2 Ms-7 रौद्रं; G1 रौद्रौ; M1 रौद्रो (for धनं). Ks गृह्णाति; Ms गृह्णत. G2. 6 M1. 5-7 तस्करं (for 'रः'). — V1 reads 7^c-8^b on marg. —^c) K1 विहरन्; Da4 Ds. 7 निर्हरस्; T2 Ms [s]-पहरन्; G2 च रहस्; M1. 7 हि हरन्; Ms [s]भिभरन् (for निर्हरन्). K1 Bo Ds. 7 T2 G2 तेन; Ms पापः (for स्तेनः). Ks न च पापकृतस्तेनः; V1 रमते निरभि-स्नेहः; T1 G1. 3. 6 रमते परहस्तेन. —^d) K1 परिषक्तम्; Ks परिवित्तम्; Da4 परतिन्नम् (sic) (for 'वित्तम्').

8 V1 reads 8^{ab} on marg. —^a) Bs यदा च; G2 यथास्या (for यदास्य). K2 तदहंति (for तद्धरन्ति). Da1 Ds एते; Ds. 7 अन्यस्; Ca (gloss: बलवत्तराः चोराः) अन्ये (as in text). —^b) T2 G2 तथा (for

सत्यस्य वचनं साधु न सत्याद्विद्यते परम् ।
सत्येन विष्टतं सर्वं सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ १०
अपि पापकृतो रौद्राः सत्यं कृत्वा पृथक्पृथक् ।
अद्रोहमविसंवादं प्रवर्तन्ते तदाश्रयाः ।
ते चेन्मिथोऽधृतिं कुर्युर्विनश्येयुरसंशयम् ॥ ११
न हर्तव्यं परधनमिति धर्मः सनातनः ।
मन्यन्ते बलवन्तस्तं दुर्बलैः संप्रवर्तितम् ।

तदा). T1 G1 3. 6 ऋच्छति (for हृच्छति). — After 8^{ab}, T G1-3. 6 M1. 5-7 read 7^{ab}. —^a) G2 तथा; M1 यदा (for तदा). K7 Ds. 6. 7. 9 स्पृहयति (for 'यते). —^d) D7 ते (for ये). K7 (sup. lin. as in text) रुष्टाः; Da4 दुष्टाः (for तुष्टाः).

9 ^a) Da4 Ds1 T1 Gs Ms. 7 अभितः (for अभीतः). K2 अभीत्य; Da4 अपेति (for अभ्येति). Ds. 7 अभी- (D7 'भि)तः शुभमस्येति. —^a) T2 तस्य (for न हि).

10 10^{ab} = (var.) 3. 203. 42^{ab}: = 8. 49. 27^{ab}: 12. 110. 4^{ab}. T G1-3. 6 Ms read 10^a-13^b after 6. —^a) K7 च धनं (for वचनं). —^a) Da4 सत्येन (for सत्येन). Bs विहितं (for विष्टतं). G2 साधु (for सर्वं). —^d) D4 सर्वसत्ये; Ds lacuna; D7 सत्यसर्वं (for सर्वं सत्ये).

11 For the sequence in T G1-3. 6 Ms, cf. v. l. 10. —^a) V1 अति- (for अपि). Da4 पापः कृता; Ds1 पापकृतौ; Ds 'कृता; G2 चारकृता; Ca पापकृताः (for पापकृतो). K4 रात्राः (sic) (for रौद्राः). —^b) K7 Ds. 6. 9 ज्ञात्वा (for कृत्वा). K1. 2. 7 Bs (marg.) Ds. 6. 9 T2 G1 M1. 5-7 मिथः कृतं; V1 T1 G3. 6 मिथः पृथक्; G2 मितः कृतः (for पृथक्पृथक्). Da3. 24 सत्येन समयं तदा. —^c) V1 इव; B7 Dn1 T G1. 2. 6 M7 अपि (for अवि-). —^d) Ds. 6. 9 M1. 6 तदाश्रयात् (for 'श्रयाः). —^e) B9 केचिन्; Ds. 7 ते च; T1 G1. 3. 6 तेपि (for ते चेन्). Ks B9 Ds1 T2 M1. 5-7 मिथ्या धृतिं (Ks 'ति:); K7 Ds. 9 मिथ्याकृतं; T1 G1-3. 6 मिथ्या-विधिं (for मिथोऽधृतिं). ❧ Cn: अधृतिं समयत्यागम्। ❧ —^f) K2 असंशिवं; Bs न संशयः; Da4 नसंशयं.

12 For the sequence in T G1-3. 6 Ms, cf. v. l. 10. —^a) K2 हंतव्यं; Ms अर्तव्यं (for हं). —^b) K7 Ds. 6. 9 एष (for इति). T G1-3. 6 Ms इति धर्म-विदो विदुः. —^c) K7 सत्यं ते; Da4 Ds मन्यते (for

यदा नियतिदौर्बल्यमथैषामेव रोचते ॥ १२
 न ह्यत्यन्तं बलयुता भवन्ति सुखिनोऽपि वा ।
 तस्मादनार्जवे बुद्धिर्न कार्या ते कथंचन ॥ १३
 असाधुभ्योऽस्य न भयं न चोरेभ्यो न राजतः ।
 न किञ्चित्कस्यचित्कुर्वन्निर्भयः शुचिरावसेत् ॥ १४
 सर्वतः शङ्कते स्तेनो मृगो ग्राममिवेयिवान् ।
 बहुधाचरितं पापमन्यत्रैवानुपश्यति ॥ १५
 मुदितः शुचिरभ्येति सर्वतो निर्भयः सदा ।

न हि दुश्चरितं किञ्चिदात्मनोऽन्येषु पश्यति ॥ १६
 दातव्यमित्ययं धर्म उक्तो भूतहिते रतैः ।
 तं मन्यन्ते धनयुताः कृपणैः संप्रवर्तितम् ॥ १७
 यदा नियतिकार्षण्यमथैषामेव रोचते ।
 न ह्यत्यन्तं धनवन्तो भवन्ति सुखिनोऽपि वा ॥ १८
 यदन्यैर्विहितं नेच्छेदात्मनः कर्म पूरुषः ।
 न तत्परेषु कुर्वीत जानन्नप्रियमात्मनः ॥ १९
 योऽन्यस्य स्यादुपपत्तिः स कं किं वक्तुमर्हति ।

C. 12. 92/9
 B. 12. 26 (59). 2
 K. 12. 265. 21

मन्यन्ते). G₂ बलवन्तं. Ds₁ D₇ T G₁. 3. 6 M₅-7 तद्;
 G₂ सद्; M₁ तु (for तं). —^a) K₂ दुर्लभैः; G₂
 दुर्बलः (for 'लैः'). —^a) T₂ G₂ यथा (for यदा).
 D₈ (marg.) कालेन; T₁ G₁. 3. 6 [अ]नीयन्तः; T₂ G₂ M₆
 नियन्त- (G₂ M₆ 'ति-); M₁ नियन्तु-; M₇ नीयन्ति- (for
 नियति-). ❧ Ca: नियतिदौर्बल्यम् भाग्यद्वान्युपस्थानम्। ❧
 —^a) V₁ न तेषाम् (for अथैषाम्). D₆. 6 अपि; D₇
 अति- (for एव). K₂ रोषते (for रोचते).

13 For the sequence in T G₁-3. 6 M₅, cf. v. 1.
 10. —^a) K₁. 2. 4 D₃ बलवतो; K₆ 'मतो; Dn₁.
 n₄ 'वन्तो; Ds₁ D₂. 6-8 'वता; G₂ लघुं याता (for
 बलयुता). —^a) T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 अर्थार्जने (for अना-
 र्जवे). G₂ तस्मादनार्जवे (sic). —^a) K₂ कार्यं ते;
 G₂ कार्येत. K₆ Bo. 6. 7. 9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8
 कदाचन (for कथंचन).

14 ^a) B₈ (marg. as in text) न साधुभ्यो (for
 असा'). B₈ तु न; Da₁ च न; G₁ न हि (for सस्य
 न). —^b) K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 6-8 Da₃. a₁ Dn₁. n₄
 Ds D₂-9 चोरेभ्यो (for 'चो'). —^a) K₄. 6. 7 V₁ Bo.
 6-8 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₂-9 अकिञ्चित्; Ds न कश्चित्
 (for न किञ्चित्). T₁ G₃. 6 कस्य च; G₁ कस्य वा (for
 कस्यचित्). Da₃. a₁ सर्वं; T₁ G₃. 6 [अ]कुर्वन् (for
 कुर्वन्). —^a) K₁. 2. 4 निर्भयः शुचिमा (K₂ 'रा')विशेत्.

15 ^a) G₂ शङ्कते; M₁. 5-7 शङ्कित- (for शङ्कते).
 —^b) G₁ मृगे (for मृगो). Dn₁ Ds D₈ उपेयिवान्
 (for हवेयि'). B₈ मृगो ज्ञानमिवेयिवान्. —^a) G₂
 वापि (for पापम्). Ds T₂ M₆. 7 बहुला (T₂ 'ला')-
 चरितं पापम्. ❧ Cs (reading बहुला): बहुलाचरितं
 बाहुल्येन कृतम्। ❧ —^a) K₂. 4 अन्यत्रैव; K₇ D₄. 6. 9
 मनस्ये (D₄ 'न्यस्ये-; D₆ 'न्यसे)व; V₁ आत्मन्येव;
 D₆. 7 इह चैव; T G₁-3. 6 M₁. 5-7 अन्यस्यै (G₂ 'स्ये)व
 (for 'त्रैव), T₁ G₁. 3. 6 [अ]धिगच्छति (for [अ]नु-

पश्यति).

16 K₁. 2. 4 om. (hapl.) 16. —^a) Ds₁ अप्येति
 (for अभ्येति). —^b) T₁ G₁. 3. 6 तदा; G₂ तथा
 (for सदा). —^a) T₂ दुश्चरितः. —^a) M₇ ह्येष
 (for अन्येषु). Dn₄ आत्मकेन्येषु पश्यति.

17 ^a) K₁ यं धर्मम्; M₁. 6 यद्धर्मम् (for [अ]यं
 धर्म). —^b) G₂ इति (for उक्तो). D₄-7. 9 धर्म- (for
 भूत-). Ds₂ G₂ रतः (for रतैः). —^a) Da₁ M₇ तन्
 (for तं). G₁ मान्यन्ते; G₂ मन्यते. Da₄ धनयुतं; T₁
 G₁. 3. 6 धने लुब्धाः; G₂ धनयुतः (for 'युता'). —^a)
 K₆ B₆. 7 9 Da₃. a₁ G₂ -कीर्तितं; B₈ -कीर्तिताः; M₇
 -वर्तितः (for -वर्तितम्).

18 ^a) K₆ मियति- (sic); T G₁. 3. 6 [अ]नीयन्तः;
 G₂ नियद-; M₁. 5-7 नीयन्ति- (for नियति-). —^b)
 K₆ अथैषाम्; T₁ G₁-3. 6 तदे (G₂ 'दै')षाम् (for अथै').
 —^a) K₆. 7 ह्यस्यं (K₆ 'तं')तं. K₁. 2 B₆ (marg.). 8
 (marg as in text) D₄. 6. 9 धनयुता; Bo. 6 Ds D₄. 7
 धनवतो; Da₁ 'वन्ति (for 'वन्तो). T G₁. 3. 6 M₁. 5-7
 धनवन्तो न चा (T₁ G₁. 3. 6 'तोपि ना')त्यन्तं; G₂ न च्यवन्ते
 यथाद्यन्तं. —^a) Da₁ om. भवन्ति.

19 ^a) D₆ यदान्यैर् (for यद'). Dn₁ विततं; D₈
 नियतं (for विहितं). Ds D₈ नैतद् (for नेच्छेद्).
 —^b) Ds D₈ आत्मना (for 'नः). Da₁ पुरुषः; D₄. 9
 पूरुषं; D₆ M₁. 6 पौरुषं (for पूरुषः). M₇ आत्मनः
 पापकर्मकं. —^a) K₆ कुर्वति (for कुर्वीत). Ds न तत्परे
 प्रकुर्वीत; G₂ corrupt. —^a) Da₁ न जानन्नप्रियम्;
 Ds जानतः प्रि' (for जानन्नप्रि').

20 ^a) K₁. 2. 4 योऽन्यस्यः (for योऽन्यस्य). Da₁ M₁.
 5. 6 उपपत्तिः (for 'पतिः). T₁ G₂. 3. 6 योन्यस्य स्वादु-
 वद्वक्ति; T₂ 'स्य स्यात्साधुपतिः; G₂ यो ह्यन्यस्यामुपा-
 वृत्तिः; M₇ योस्य स्वादुपपत्तिस्तु; C₇ यो न स्यादुपरतः

C. 12. 9150
B. 12. 260[59].21
K. 12. 265. 21

यदन्यस्तस्य तत्कुर्यान्न मृष्येदिति मे मतिः ॥ २०
जीवितुं यः स्वयं चेच्छेत्कथं सोऽन्यं प्रधातयेत् ।
यद्यदात्मन इच्छेत तत्परस्यापि चिन्तयेत् ॥ २१
अतिरिक्तैः संविभजेद्भोगैरन्यानर्किचनान् ।
एतस्मात्कारणाद्वात्रा कुसीदं संप्रवर्तितम् ॥ २२
यस्मिंस्तु देवाः समये संतिष्ठेरंस्तथा भवेत् ।
अथ चेच्छाभसमये स्थितिर्धर्मेऽपि शोभना ॥ २३

सर्वं प्रियाभ्युपगतं धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
पश्यैतं लक्षणोद्देशं धर्माधर्मे युधिष्ठिर ॥ २४
लोकसंग्रहसंयुक्तं विधात्रा विहितं पुरा ।
सूक्ष्मधर्मार्थनियतं सतां चरितमुत्तमम् ॥ २५
धर्मलक्षणमाख्यातमेतत्ते कुरुसत्तम ।
तस्मादनार्जवे बुद्धिर्न कार्या ते कथंचन ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

(gloss : उपरमवान् शान्त इत्यर्थः). — ^b) K1. 4 B8. 1. 9 D4. 9 कं स (by transp.); K2 Da3. a4 किं स; K7 M1. 5-7 कः स; D5. 7 कोसौ. D6 कंचित् (for कं किं). K1 D4 अर्हसि (for 'ति). V1 B8 (marg. as in text) किं कर्तुं (B8 वक्तु)मिहार्हति (submetric); T G1-3. 6 कस्तं हिंसितुं (G2 विहित)मिच्छति. — ^c) K2 अभ्यन्यस; K7 D1. 9 जघन्यस; Da3. a4 D5 यदान्यस; G2 यदस्य (for 'न्यस). K6 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 यद् (B8 'दा'न्यस्य ततः कुर्यान्. — ^d) K1. 2 B8 (marg.) मृषेद्; K6 B6-9 D5. 7 हृष्येद्; D8 D8 मृष्येद् (for मृष्येद्).

21. ^a) K1. 6. 7 V1 B6. 7. 9 Da4 D4. 6. 9 T1 G1. 3. 6 जीवितं (for 'तुं). D8 चेत् (for यः). K1. 6. 7 B6. 9 D4-7. 9 हीच्छेत्; K2 Da1 इच्छेत्; M6 चेथै (sic) (for चेच्छेत्). G2 जीवितं ह्यस्य यं चेच्छेत्. — ^b) K2 अन्यं; G1. 2 सैन्यं (for सोऽन्यं). K6 V1 D6 प्रपातयेत् (for प्रधातं). — ^c) G1 यम्; G2 तद् (for the second यद्). K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-9 T1 G3. 6 यद्यदात्मनि चेच्छेत् (K7 B8 [orig.] D4-7. 9 वाञ्छे; Da3. a4 यच्छेत्).

22. ^a) D81 T G1-3. 6 अतिरिक्तः (G2 'क्तं) (for 'रिक्तैः). B9 Da3. a4 सुवि (Da4 तु वि)भजेद्; D7 संविभजते; G2 'विभ्यद् (for 'भजेद्). — ^b) Da3. a4 D5 भागैर्; G2 बोधैर् (for भोगैर्). K1 अर्किचनान्; Da4 अर्चितयन् (for अर्किचनान्). M1. 6 भोगैरन्यैर्न किंचन. — ^c) K1 एकस्माद् (for एतं). D8 धारणाद् (for कारं). D7 राज्ञा (for धात्रा). ☞ Cs : एतस्मात्कारणात् संविभागकरणहेतोः । ☞ — ^d) K6. 7 Bo D4. 9 कुसीदं; B6. 9 कुषीदं; T2 कुलितं; M6 कुसीदः (for 'दं). K7 विः; B8 (marg.) D2-7. 9 वै (for सं). T1 G1 M1. 6 संप्रवर्तितं (for 'वर्तितम्). ☞ Cn :

कुसीदं वृद्धयर्थं धनप्रयोगः । स दीनपोषणार्थमेव कार्यो न धनमात्रवृद्धयर्थम् ॥ Cp : कुसीदं वृत्तिधनम् । केवललोभेन कुसीदं न प्रावर्त्यमित्यर्थः । ☞

23. ^a) K1. 2. 7 D4-7. 9 द्वि (for तु). ☞ Ca (reading देवसमये) : देवोक्तधर्मफलकल्पे । ☞ — ^b) B7 D5. 7 M6 तदा; M7 सदा (for तथा). D5. 7 वसेत्; M6 [आ]रभेत् (for भवेत्). T G1-3. 6 संपद्येरन्समा (T2 'रन्समा)रभेत्. — ^c) V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 वा (for चेत्). K7 D4-7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5. 6 लोभ- (for लाभ-). G2 अधरे लोकसमये. — ^d) K1. 2 D8. 7 स्थिति- (for स्थितिर्). V1 धर्मो; Da4 सर्वे; D81 धैर्ये (for धर्मे). B8 (marg.) M1. 5-7 [s]ति- (for सपि). Dn4 [s]पि शोभनी; T1 G1. 3. 6 ह्यशोभना (G1 'नं); T2 [s]प्यशोभना; G2 स शोभिता (for सपि शोभना).

24. ^a) Bo D4. 6. 9 सर्व- (for सर्वं). K1. 2 सर्वं प्रयात्युपगतं. ☞ Cs : प्रियाभ्युपगतं परस्य प्रियत्वेनाभ्युपगतम् । ☞ — ^b) B7. 9 धर्म्यम्; T G1-3. 6 M7 पुण्यम् (for धर्मम्). — ^c) K1 M1. 6. 7 पश्यैतत्; K2 पश्येत्; K7 यश्चेमं; B8 (marg. as in text) D4. 9 पश्येमं; B9 T2 पश्ये तं; D8 पश्यैनं; D6 पश्येत्सं; D7 T1 G1. 3. 6 पश्येदं (for पश्यैतं). G2 पश्येत् लक्षणात्तैस्ते. — ^d) K1. 2. 4 धर्माधर्म (for 'धर्मे). Da4 युधिष्ठिरं.

25. ^a) B8 (marg.) D81 M1. 5-7 लोकसंग्रहणं युक्तं. — ^b) K1. 2. 7 B8 (marg.) D4. 6 T G1-3. 6 M1. 5-7 विधात्- (for विधात्रा). — Bo om. 25^{ed}. — ^c) K7 D4. 9 सूक्ष्म- (for सूक्ष्म). T G1. 3. 6 M1. 5-7 -तत्त्वार्थ- (for 'धर्मार्थ-). — ^d) T G1-3. 6 M1. 5-7 सदा (for सतां). K1. 2. 4. 7 D4-7. 9 चा (K7 च)रित्रम् (for चरितम्).

26. ^b) T G1-3. 6 M1. 5-7 हृदं (for एतत्). — ^c) K6 अन्यार्जवे; G2 अनादरे (for 'र्जवे). — ^d) K6 V1

२५२

युधिष्ठिर उवाच ।

सूक्ष्मं साधु समादिष्टं भवता धर्मलक्षणम् ।

प्रतिभा त्वस्ति मे काचित्तां ब्रूयामनुमानतः ॥ १

भूयांसो हृदये ये मे प्रश्नास्ते व्याहृतास्त्वया ।

इममन्यं प्रवक्ष्यामि न राजन्विग्रहादिव ॥ २

इमानि हि प्रापयन्ति सृजन्त्युत्तारयन्ति च ।

न धर्मः परिपाठेन शक्यो भारत वेदितुम् ॥ ३

अन्यो धर्मः समर्थस्य विषमस्य चापरः ।

आपदस्तु कथं शक्याः परिपाठेन वेदितुम् ॥ ४

सदाचारो मतो धर्मः सन्तस्त्वाचारलक्षणाः ।

C. 12. 9281
B. 12. 261[40].5
K. 12. 266. 5

Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 ते कार्य (by transp.); D7 कार्यं ते; M1. 6 कुर्यात्ते. M1. 5-7 कदाचन (for कथंचन).

Colophon om. in Ds1; Ś1 missing; Ks. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Subparvan*: K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2-9 T G1. 3. 6 M1. 5-7 मौक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1. 2. 4 धर्मलक्षणं समाहं; Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 D2-9 Gs M5. 6 धर्मलक्षणं (M5 'ण:); M7 धर्मलक्षणोद्देशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ks B7 M1. 6. 7 84; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 86; Dn4 Ds2 85; Ds 80; T2 100; G2 82. — *Sloka no.*: Dn1. n4 Ds 27.

252

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 12. 250. 35).

1 B8 (marg. as in text) भीष्म (for युधिष्ठिर). — ^a) K2. 4. 7 Da3 D1. 6. 9 सूक्तं; Ks साक्ष्यं; Da4 युक्तं (for सूक्ष्मं). K1. 2. 4 समाविष्टं; Ks V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 समुद्दिष्टं (for समादिष्टं). — ^b) Ks V1 Bo. 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 नियतं (for भवता). K1. 2. 4 धर्ममुत्तमम्; B7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ब्रह्मलक्षणं; B9 धर्मरक्षणं (for धर्मलक्षणम्). — ^c) Ks प्रतिभा (for 'भा). D4 न्वस्ति; T1 G1. 3. 6 ह्यस्ति; T2 त्वस्य; G2 स्वस्ति (for त्वस्ति). — ^d) B8 (marg. as in text) त्वां; T G1-3. 6 M5 प्र- (for तां). B9 Da4 D4 ब्रूयाद् (for ब्रूयाम्). K1. 4 अनुमानितः; K2 'मागतः; D7 'मानवान् (for 'मानतः).

2 ^a) K1 भूयांसौ. G2 भूयांसो व्याहृता ये ते. — ^b) Ks तया (for त्वया). G2 प्रश्नास्ताभ्यां हृतास्त्वया. — ^c) Ks V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 7. 8 G2 हृदं (for इमम्). K1. 2. 4. 7 D4-7. 9 अर्थ; Ks

V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 त्वन्यत् (for अन्यं). — ^d) K4 विग्रहाम्; Ks. 7 B8. 7. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cp निग्रहाद् (for विग्रं). D4. 9 lacuna for दिव. G2 न तान्विग्राहती इव. ☞ Cn (reading निग्रहात्): कुतर्कप्रहेण। ☞

3 ^a) K1. 4. 7 B8 Da3. a4 D4. 9 Ca (also प्रार्थयन्ते) Cpp प्रार्थयन्ति; Ks प्रापयन्ति; Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 G2 Cn (gloss: जीवयन्ति) प्राणयन्ति; Cp (gloss: बोधयन्ति) प्राप' (as in text). K2 इमानि प्रार्थयन्ते न; Ds. 7 इमानि ह प्रापयन्ते; T1 G1. 3. 6 इमे हि पालयन्तीह; T2 M1. 5-7 इमानि प्रापयन्तीह. ☞ Cs: इमानि, पूर्वाध्याये सदाचारः स्मृतिर्वेदो दण्डनीतिरिति यान्युक्तानि । ☞ — ^b) Ds सृजति; G2 सृजत (for सृजन्ति). B8 (marg. as in text) उद्धारयन्ति; Cn (gloss: देहाकाराख्यायन्ति) Cs (gloss: कुतर्कपङ्कादुद्धारयन्ति) उत्तार' (as in text). K1. 2 नराश्चांतरयन्ति च; K4. 7 Da3. a4 D4. 9 सृजन्त्यं (K4 सृजन्त्यंतरयन्ति च; Ds. 7 सृजयन्त्युत्तपयन्ति च (sic). ☞ Ca: सृजन्ति, विध्यर्थेन कर्मसु मज्जयन्ति। ☞ — G2 om. 3rd. — ^c) Ks न च (hypermetric) (for न). V1 B7. 8 Da1 धर्म; Da3 धर्म; Dn1 धर्म (for धर्म:). — ^d) K1. 2. 4 B9 Da3. a4 शक्यं (for शक्यो). Ds. 7 भवति (for भारत). K1 वेदितं.

4 ^a) D4 T2 G1. 2 धर्म- (for धर्म:). K2. 4. 7 D4. 9 समर्थस्य; Ds1 G2 'स्तस्य (for 'स्थस्य). K1 अन्योन्यधर्माः समर्थस्य (hypermetric). — ^b) Ks चापरः; G1. 2 चापरं (for 'र:). K1 D4. 6. 9 धर्म आपदि चा (D4 वा) परः. — ^c) T1 G1. 3. 6 अतस्ते (for आपदस्). K1 शक्यः; Da1 शक्या. — ^d) G2 प्रतिपाठेन (for परिपाठेन).

5 ^a) K1 धर्माः. — ^b) D4. 9 चाचारः; T1 स्वाचारः; G1 साचार- (for स्वाचार-). G2 लक्षणाः. — ^d) D2 तु; T1 G1. 3. 6 [s]पि (for हि). K1. 2 M1. 6. 7 लक्षणं; K4. 8 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T2 Cv (gloss: लक्षितुमशक्यः) अलक्षणः

C. 12. 9261
B. 12. 261[60]. 5
K. 12. 252. 5

साध्यासाध्यं कथं शक्यं सदाचारो ह्यलक्षणम् ॥ ५

दृश्यते धर्मरूपेण अधर्मं प्राकृतश्चरन् ।

धर्मं चाधर्मरूपेण कश्चिदप्राकृतश्चरन् ॥ ६

पुनरस्य प्रमाणं हि निर्दिष्टं शास्त्रकोविदैः ।

वेदवादाश्चानुयुगं हसन्तीति ह नः श्रुतम् ॥ ७

अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे ।

अन्ये कलियुगे धर्मा यथाशक्तिकृता इव ॥ ८

(for 'क्षणम्'). B₃ (orig.) G₂ सदाचारोप (G₂ 'क्त')-
लक्षणं. ✽ Ca: अन्योन्याश्रयकवलितस्वान्न सदाचारोऽपि
लक्षणम् । ✽

6 ^a) K_{1.2} D₂ G₂ दृश्यते (for दृश्यते). Bom.
ed. दृश्यते हि धर्मरूपेण (hypermetric). — K₇ om.
(hapl.) 6^{be}; V₁ reads the same twice. — ^b) K₁.
2.4 चाधर्म; K₆ Da₃.a₁ स्वधर्म; B₃ (marg.) M₁
अधर्म; D₅-7 विधर्म; T G₁-3.6 ह्यधर्म (for अ^o).
— D₂ D₄ om. (hapl.) 6^{ed}. B₉ reads 6^{ed} twice.
— ^c) D₂ lacuna; D₅.7 वाधर्म (for चाधर्म). M₁.6
धर्म्य चाधर्म्यरूपेण. — ^d) T₁ G₁.3.6 कश्चिद् (for कश्चिद्).
K₁ अप्राकृताश्; G₂ अप्रकृतश्.

7 ^a) G₁ वेदवेदाश् (for 'वादाश्'). D₅.7 वेदवाद-
स्त्वनुयुगं. — ^d) K₁ प्रसन्ति; K₇ D₉ न संति; T₁
G₁.3.6 स्रवंति; G₂ भवंति (for हसन्ति). K₁.2.4.
6.7 V₁ Da₁ D₄.6.9 T₁ G₁-3.6 हि; D₅ lacuna; D₇
[इ]ति; T₂ च (for ह). K₆.7 T₂ न (for न:).
T₂ श्रुति: (for श्रुतम्). ✽ Cp: हसन्ति, आयुरादिवत् ।
तेन वेदमूलत्वं श्रुतीनां प्रतिभामूलत्वं वेति संशयप्रस्तत्वादप्र-
माणमेव । ✽

8 = (var.) Manu. 1. 85. — ^a) D₄ धर्मस्.
— ^b) D₂ D₂.3 युगे (for स्परे). — ^c) D₆ काले (for
कलि). — ^d) V₁ B₆.3 (marg. as in text).⁹ Da₃.a₁
M₆.7 इति; B₇ [अ]र्हति (for इव).

9 ^a) D₅.7 आम्नानु; D₆ आस्थाय; G₂ आसेयं
(for आम्नाय). K₁ अस्त्रायवचनं सत्यम्. — ^b) D₂
लोकसंग्रहं. ✽ Cn: लोकसंग्रहः । लोकरजनमात्रम् । ✽
— D₂ reads 9^{ed} on marg. — ^c) K₆ V₁ Bo.6-9
Da₃ Dn₁.n₄ D₅ D₂.3.8 T G₁-3.6 M₁.5-7 पुनर् (for
परं). — ^d) B₇.3 (marg. as in text).⁹ Da₃ D₂
प्रसूता; D₅.7 प्रश्रुता (for प्रसूता). K₆ V₁ Bo.6-9
Da₃.a₁ Dn₁.n₄ D₅ D₂.3.8 T G₁-3.6 M₁.5-7 सर्वतो;
D₇ विश्रुता (for विश्वतो). ✽ Ca.p: विश्वतोमुखा:

आम्नायवचनं सत्यमित्ययं लोकसंग्रहः ।

आम्नायेभ्यः परं वेदाः प्रसूता विश्वतोमुखाः ॥ ९

ते चेत्सर्वे प्रमाणं वै प्रमाणं तन्न विद्यते ।

प्रमाणे चाप्रमाणे च विरुद्धे शास्त्रता कुतः ॥ १०

धर्मस्य हियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः ।

या या विक्रियते संस्था ततः सापि प्रणश्यति ॥ ११

विद्य चैवं न वा विद्य शक्यं वा वेदितुं न वा ।

सर्वदर्शनानुयायिनः । Ca: यद्वा, अनेकशास्त्रत्वेन प्रायो बहु-
लोच्छिन्नप्रकीर्णशाखाः । ✽

10 ^a) D₅.7 तदेतत् (hypermetric); G₂ ते च
(for ते चेत्). K₇ D₂.9 M₁.6 सर्व; Bo.8 Da₃ Dn₁.n₄
D₅ D₂.3.8 Cv सर्व (for सर्वे). D₂ lacuna for प्रमाणं
वै. K₇ D₄-7.9 हि (for वै). — ^b) K₁.2.4 Da₄ यत्र;
V₁ Bo.6-9 Da₃ Dn₁.n₄ D₅ D₂.3.8 M₁.6.7 ह्यत्र; D₅.7
त्वत्र; T₂ M₅ तत्र; G₂ भूप (for तन्न). B₇.9 Da₃.
a₁ Dn₁ मिद्यते. T₁ G₁.3.6 नाप्रमाणं तु विद्यते. — ^c)
D₈ [s]पि; D₅ वा (for the second च). K₄ प्रमाणं
चाप्रमाणं च; Bo.6.7.8 (marg. as in text).⁹ Dn₁.n₄ D₅
D₂.3.8 Cpp प्रमाणेभ्यप्र (B₆.7.9 'जेपि प्र-; D₆ Cpp
'जे चाप्र)माणेन; T G₁-3.6 M₁.5-7 'जं चेत्प्र (M₁.6.7
च प्र)माणेन. — ^d) K₆ निरुद्धे; T₂ G₁.2 M₁.6.7
विरुध्येत् (for 'द्धे). K₂ शास्त्रतः (for 'ता).

11 ^a) K₆ V₁ Bo.6.7.9 Da₃.a₁ Dn₁.n₄ D₅ D₂.
3.8 Cp क्रियमाणस्य; K₇ T₂ G₁ ह (T₂ G₁ ही)यमान-
(G₁ 'ण)स्य. G₂ धर्मश्चाद्रियमाणस्य. — ^c) K₁.2 G₂
यथा; D₇ T G₁.3.6 M₅ यदा; M₁.6 यया (for या
या). T₁ विक्रीयते; G₁ [अ]विक्रीयते; G₂ विश्रमते; Cp
[आ]विक्रीयते; Cpp विक्रीयते (as in text). M₆
संस्थस्. D₆ पापा विहियते संस्था. — ^d) G₁.3.6 तदा;
G₂ तथा (for ततः). G₁.3.6 M₆.7 वि- (for [अ]पि).
V₁ B₈ (marg.) प्रमिद्यते; D₉ प्रणश्यति. T₁ तदा सा
प्रविणश्यति.

12 ^a) K₁ M₅ चैतं; K₂ V₁ Da₄ M₇ Cp चैनं (for
चैवं). V₁ चाविद्य; D₆ M₅ वा विद्य. D₅.7 विद्यश्चैनं
न वा विद्य; T G₁-3.6 विद्यो वै (T₁ नै)नं न वा विद्यः
(T₂ G₁ 'द्य). — ^b) B₈ (marg. as in text) स्याद्
(for वा). K₁ B₉ वेदितं (for 'तुं). G₂ तव (for
न वा). — ^c) D₅.7 क्ष (D₇ क्षु)रधारायां (for 'राया).
K₂ अजीयांकुरधाराया. — ^d) Da₄ गरियान्. K₆ Bo.
6-9 Da₃.a₁ Dn₁.n₄ D₅ D₂.3.8 M₁.6.7 क्षपि पर्वतात्
(by transp.); D₅.7 पर्वता इव.

अणीयान्धुरधाराया गरीयान्पर्वतादपि ॥ १२
 गन्धर्वनगराकारः प्रथमं संप्रदृश्यते ।
 अन्वीक्ष्यमाणः कविभिः पुनर्गच्छत्यदर्शनम् ॥ १३
 निपानानीव गोभ्याशे क्षेत्रे कुल्येव भारत ।
 स्मृतोऽपि शाश्वतो धर्मो विप्रहीणो न दृश्यते ॥ १४
 कामादन्ये क्षयादन्ये कारणैरपरैस्तथा ।
 असन्तो हि वृथाचारं भजन्ते बहवोऽपरे ॥ १५

धर्मो भवति स क्षिप्रं विलीनस्त्वेव साधुषु ।
 अन्ये तानाहुरुन्मत्तानपि चावहसन्त्युत ॥ १६
 महाजना ह्युपावृत्ता राजधर्मं समाश्रिताः ।
 न हि सर्वहितः कश्चिदाचारः संप्रदृश्यते ॥ १७
 तेनैवान्यः प्रभवति सोऽपरं बाधते पुनः ।
 दृश्यते चैव स पुनस्तुल्यरूपो यदृच्छया ॥ १८
 येनैवान्यः प्रभवति सोऽपरानपि बाधते ।

C. 12. 9275
 B. 12. 261[60].19
 K. 12. 266. 19

13 ^a) M₁ नगराकारं (for 'कारः'). — ^b) K₁ प्रथमं स प्रदृश्यते; G₂ पादमासां प्रदृश्यते. — ^c) Da₄ M₁ 6 अन्वीक्ष्य (Da₄ 'क्ष्य'माणः; D₄-6 G₂ अन्वीक्ष' (for अन्वीक्ष्य'). — ^d) K₁ गच्छन्ति; D₆ G₂ गच्छतु (for गच्छति). G₂ दर्शनं (for अदर्शनम्).

14 ^a) Da₄ नियाग्रानि; D₆ निवापानि; T₁ विपानानि; G₁ निता'; G₂ निवातानि (for निपानानि). T₂ च (for [ह]व). K₁ गोत्रा ये; K₂ 7 D₄ 9 Ca गोत्राये; K₄ 6 V₁ Bo. 6-9 Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₂ 3. 6. 8 गोभ्योपि; D₅ गौधरीये; G₂ कोशादि; M₆ (inf. lin.) शौडये (for गोभ्याशे). ❀ Ca: यथा निपानेषु, जलाधारेषु प्रथमं दृष्टं जलं गोत्रायेन, गवां निश्चयेन आद्ये आगमने सति पीतं सन्नोपलभ्यते ॥ Cs: गवादीनामुपभोगार्थं कृपादेरुद्धृतोदकं यत्र ध्रियते तन्नपानम् । ❀ — ^b) D₅ lacuna; D₇ क्षेत्र- (for क्षेत्रे). K₂ कुलेव; K₄ 6 B₈ (marg.) 7. 8 Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₂ 3. 6. 8 T₂ M₁ 6-7 कुल्ये च (for कुल्येव). Da₄ भारतः. G₂ क्षेत्रज्ञस्यैव भारत. ❀ Ca: कुल्या कृत्रिमा नदी प्रणालिक्रिया क्षेत्रे प्रविष्टा शुष्यमाणत्वाच्च दृश्यते । ❀ — ^c) Bo. 8 Dn₁ n₄ Da₁ D₂ 3. 8 स्मृतिर; D₆ स्मृतेर् (for स्मृतो). K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃ a₄ Dn₁ n₄ Ds₁ D₂ 3. 6. 8 M₁ 6-7 हि (for सपि). B₈ (marg.) सञ्चूति- (sic) (for स्मृतोऽपि). K₇ D₄ 9 शाश्वतो (for शाश्वतो). — ^d) K₁ 2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 6. 7. 9 Da₃ a₄ D₅ D₂ 4-7. 9 विप्रहीनो (for 'हीणो). Da₃ a₄ [s]पि (for न).

15 ^a) K₄ कामम् (for कामाद्). Da₄ om. the first दन्ये. D₅ 7 क् (D₇ क्ष)मादन्ये (for क्षया'). V₁ B₈ Dn₁ n₄ D₅ D₂ 3. 8 कामादन्येच्छया चा (V₁ 'याद)-न्ये; T G₁ 3. 6 कामादपेक्षया चान्ये. ❀ Cn (reading अन्येच्छया): श्रुतकाध्यापनादिः । ❀ — ^b) G₁ कारणाद् (for 'णैर्). K₁ 2. 4 अपरे (for 'रैस्). — ^c) K₆ Bo. 6. 7. 8 (marg.) 9 Da₃ Dn₁ n₄ D₅ D₂ 3. 5. 7. 8 T G₁-3. 6 M₁ 6-7 [s]पि (for हि). D₅ 7 वृथाचा (D₅ 'का)रान्; T G₁-3. 6 'चारा (for 'चारं). ❀ Cn:

वृथा, श्रद्धाराहित्यात् । ❀ — ^d) G₂ भजन्ति. K₄ सजन्तो बहतो जनाः (sic).

16 ^a) G₂ धर्मे (for धर्मो). Da₄ संक्षिप्रं; D₇ संक्षिप्तं; T₁ G₁ 3. 6 M₅ 7 न क्षिप्रं; T₂ G₂ M₆ नः क्षिप्रं (for स क्षिप्रं). — ^b) K₄ विलेपस्; K₆ V₁ Bo. 6-9 Dn₁ n₄ D₅ D₂ 3. 5. 7. 8 Cp (gloss: जडा एते इति) प्रलापस्; K₇ Da₃ a₄ D₄ 9 M₁ 6. 7 विलोपश्; B₈ (marg.) D₆ विलापश् (for विलीनस्). K₇ D₄ 6. 9 चैव; M₁ 6. 7 तेषु (for त्वेव). T G₁-3. 6 विलोमस्ते-ष्वसा (G₂ 'पु सा)धुषु (G₃ 'वत्). — ^c) K₆ V₁ Bo. 6-9 M₁ 6. 7 अप्येतान्; Dn₁ n₄ D₅ D₂ 3. 8 अथैतान् (for अन्ये तान्). Bo Da₄ D₅ उत्पन्नान्; G₂ उन्मत्ता (for उन्मत्तान्). — ^d) K₆ चापि; K₇ V₁ Da₄ चाव-; B₈ M₅ 6 वाचा; T G₁-3. 6 M₁ 7 वाचं (for चाव-). D₅ 7 अपि वागहसन्त्युत.

17 ^a) K₁ 2 वृथावृत्ता; K₆ [अ]भ्युपावृत्ता; K₇ D₄ 9 द्व्युपावृत्तं; Da₃ Dn₁ Ds₁ ह्युपावृत्ता; Da₂ D₅ 6 [अ]नुपावृत्ता (D₆ 'त्त-); D₇ [अ]प्युपा' (for ह्युपा'). T G₁-3. 6 M₁ 6-7 महाजनादु (M₁ 6. 7 'ह्यु)पावृत्ता. ❀ Cn: महाजनाः, द्रोणाचार्यादयः । ❀ — ^b) K₆ B₈-9 Da₃ a₄ D₂ G₂ राजधर्म- (D₂ 'र्म); G₁ 'धर्मः; M₁ 6. 7 'धर्माः (for 'धर्म). G₂ समाहताः (for समाश्रिताः). ❀ Ca. p: राजधर्मं, अर्थशास्त्रोक्तं, अर्थकप्रकरणत्वात् (Cp: अर्थेषु तात्पर्यात्) ॥ Cs: राजधर्मं श्रेष्ठं धर्मं, प्राकृतजनानुमताद्धर्माश्रितवृत्तम् । ❀ — ^c) T G₁ 3. 6 च (for हि). Bo धर्मः; D₂ सर्वे (for सर्व-). T G₁-3. 6 गतः (for -हितः). D₆ कैश्चिद्. — ^d) K₄ 6 V₁ Bo. 6-9 Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₂ 3. 5. 7. 8 G₁ वर्तते (for -दृश्यते).

18 ^a) V₁ B₈ (marg. as in text) D₅ 7 M₇ येन (for तेन). G₁ 2 [अ]न्यं (for [अ]न्यः). K₆ B₈ Da₃ a₄ Cp (gloss: समृद्धो भवति) संभवति; Cpp प्र' (as in text). — ^b) K₇ D₄ 6. 9 यो परं (for सोऽपरं). K₁ मनः (for पुनः). — ^c) K₁ दृश्यते. — ^d) D₅ स्थूल-

C. 12. 9275

B. 12. 261[60].19

K. 12. 266. 19

आचाराणामनैकाग्र्यं सर्वेषामेव लक्षयेत् ॥ १९

चिरामिपन्नः कविभिः पूर्वं धर्म उदाहृतः ।

तेनाचारेण पूर्वेण संस्था भवति शाश्वती ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

२५३

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

तुलाधारस्य वाक्यानि धर्मे जाजलिना सह ॥ १

वने वनचरः कश्चिज्जाजलिर्नाम वै द्विजः ।

सागरोद्देशमागम्य तपस्तेपे महातपाः ॥ २

नियतो नियताहारश्चीराजिनजटाधरः ।

मलपङ्कधरो धीमान्बहून्वर्षगणान्मुनिः ॥ ३

स कदाचिन्महातेजा जलवासो महीपते ।

चचार लोकान्विप्रर्षिः प्रेक्षमाणो मनोजवः ॥ ४

स चिन्तयामास मुनिर्जलमध्ये कदाचन ।

विप्रेक्ष्य सागरान्तां वै महीं सवनकाननाम् ॥ ५

न मया सदृशोऽस्तीह लोके स्थावरजङ्गमे ।

रूपो (for तुल्य°).

19 °) D5.7 [अ]स्य (for [अ]न्यः). B1 Ds2 D3 स (for प्र-). —^b) K4 बाध्यते. —^c) Da4 आचाराणाम्. K1.2 अनैकाग्र्यं; D4 G1.2 अनेकाग्र्यं (G2 °ग्रं). —^d) K4.6 V1 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.24 Dn1.24 Ds D2.3.5.7.8 उप- (for एव). K1 लक्ष्यते; K2 T G1-3.6 Ms लक्षये (for लक्षयेत्).

20 Before 20, T G2.3.6 ins. भीष्मः. —^a) Ds1 D4 T1 G1.3.6 वी (Ds1 D4 वि)रामिपन्नः; G2 चिरामि° (for चिरामि°). T2 कतिभिः (for कविभिः). ☞ Ca: चिरामिपन्नः, अविगीतानादिप्रवृत्तः ॥ Cs: दीर्घकालानुष्ठितः । ☞ —^b) K7 D4.6.9 स वै; D5.7 G2 पूर्व-; M1 पूर्वे (for पूर्व). B9 जन्म (for धर्म). —^c) K7 D4.9 शूक्ष्मेण (for पूर्वेण). —^d) K2 शाश्वतीः.

Colophon om. in K1.2; S1 missing: K3.5 B1-5 Da1.22 Dn2.23 D1 G4.5 M2-4 absent. — Sub-parvan: K6.7 V1 Bo.6-9 Da3.24 Dn1.24 Ds D2-9 T G1-3.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K4 Dn1 D5.7 युधिष्ठिरप्रश्नः; B6.7.9 Da3.24 तुलाधारजाजलिसंवादः; Ms आचाराणामनैकाग्र्यं; M7 आचाराणैकाग्रं. — Adhy. no. (figures, words or both): K5 D3 M1.6.7 85; K7 D4.6.9 84; Dn1 D7 T1 G1.3.6 Ms 87; Dn4 Ds2 86; Ds 81; T2 101; G2 83. — Śloka no.: Dn1.24 Ds 20,

253

☞ This adhy. is missing in S1 (cf. v. l. 12. 250. 35).

1 °) G8 om. from प्युदा up to पुरात (in 1^b). —^c) K1 तुल्याधारस्य; D3 तुलाधरस्य. K7 D4.6.7.9 M1.5 (inf. lin.).6 संवादं (for वाक्यानि). —^d) K4 ज्वाजलिना; G1 जाजं.

2 °) K7 D4-7.9 तु (D4.9 तु; D5.7 च) विचरन्; G1 वने चरन् (for वनचरः). —^b) G1 जाजलिर्. —^d) K1.2 महातपः; K7 D4-7.9 यथाः (for तपाः).

3 °) Da1 नियतो नियताधारश्च (sic). —^d) V1 B6.9 Da1 बहु (for बहून्). K7 (marg. as in text) -गणान्वितः (for न्मुनिः).

4 °) K1 जालावासो; K7 B6 (marg.) Da1 D5.7.9 जलवासान्; B8 Da3 D4.6 G2 वासा (G2 °स-) (for वासो). —^c) G2 चचार (for चचार). —^d) K4.6.7 Bo.7 Da4 D3 D4.5.9 G1 प्रेक्षमाणो (K7 °नो) (for प्रेक्ष°). K1 मनोजवाः; T G1-3.6 M1.5-7 महाजवः (G1 °पः) (for मनो°).

5 °) G2 न (for स). K2 तदा (for मुनिर्). —^b) K1 Dn1.24 Ds D2.3.8 Cn जलवासे (for मध्ये). Da1 कदाचनः. —^c) Da4 विप्रेक्ष; G2 प्रवेद्य (for विप्रेक्ष्य). K1.7 G2 सागरान्ता. ☞ Cn: जलवासे महीं

अप्सु वैहायसं गच्छेन्मया योऽन्यः सहेति वै ॥ ६
 स दृश्यमानो रक्षोभिर्जलमध्येऽवदत्ततः ।
 अब्रुवंश्च पिशाचास्तं नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ७
 तुलाधारो वणिग्धर्मा वाराणस्यां महायशाः ।
 सोऽप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं द्विजसत्तम ॥ ८
 इत्युक्तो जाजलिर्भूतैः प्रत्युवाच महातपाः ।
 पश्येयं तमहं प्राज्ञं तुलाधारं यशस्विनम् ॥ ९
 इति ब्रुवाणं तमृषिं रक्षांस्युद्धृत्य सागरात् ।

अब्रुवन्गच्छ पन्थानमास्थायेमं द्विजोत्तम ॥ १०
 इत्युक्तो जाजलिर्भूतैर्जगाम विमनास्तदा ।
 वाराणस्यां तुलाधारं समासाद्याब्रवीद्वचः ॥ ११
 युधिष्ठिर उवाच ।
 किं कृतं सुकृतं कर्म तात जाजलिना पुरा ।
 येन सिद्धिं परां प्राप्तस्तन्नो व्याख्यातुमर्हसि ॥ १२
 भीष्म उवाच ।
 अतीव तपसा युक्तो घोरेण स बभूव ह ।

C. 12. 9289
 B. 12. 262[1]. 13
 K. 12. 267. 13

विप्रेक्ष्य, तपोबलादूरदर्शनादिसिद्धिं प्राप्य । ॐ — ^a) K1. 2. 4. 7 Dn1 D1. 8. 9 सनग-; B3 (marg.) सगिरि- (for सवन-). B3 (marg. as in text) -पत्तनां; Ds1 -काननं; G1 -पर्वतां (for -काननाम्).

6 ^a) G2 मनया (for न मया). — ^b) G2 M1. 5. 6 सस्थाणु- (for स्थावर-). — ^c) Dn1 अक्षु; D5 अस्तु; D7 अस्ति (for अप्सु). Da3. a1 वैयायसं; T1 G1. 3. 6 वैहायसान् (for 'यसं'). T G1-3. 6 M5 गच्छन् (for गच्छेन्). ॐ Ca: वैहायसं नक्षत्रादि ॥ Cn: आकाशगतं ग्रहनक्षत्रादि । गच्छेदवगच्छेत् ॥ Cs: वैहायसं, आकाशव-
 द्भावसाहित्यम् ॥ Cv: अप्सु वैहायसं, पवनोद्धन्धनेन जलोपरि-
 संचारम् । ॐ — ^d) K2. 4 मया योन्यं; Ds1 मया योज्यः; M5 महायोग्यः (for मया योऽन्यः). K7 D9 सहेति (for सहेति). K1 मयान्योन्यसहेति वै (sic.); T G1-3. 6 महायोग्यसि ही (T2 है)ति वै. — After 6, Da3. a1 read 42^{ab} for the first time, repeating it in its proper place.

7 ^a) K2. 4. 7 Dn1. n1 Ds2 Ds-8. 8. 9 G2 अ (G2 न)दृश्यमानो; D2 स दृश्यमाणो (for 'मानो'). — ^b) V1 Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n1 Ds D2. 3. 8 वदंस्तथा (V1 'तः'); D5. 7 भवत्युत; T G1-3. 6 M1. 5-7 च भारत (for सवदत्ततः). K6 B7. 9 Da4 तथा; B6. 8 (marg.) Das तदा (for ततः). — After 7^{ab}, T G1-3. 6 M5 read 41^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. — ^c) K2 B1 अब्रुवंश्च; K6 अस्तुवंश्च. T1 G1. 3. 6 तं; G2 तु (for च). K2 पिशाचस्. K2 Ds1 तां; D9 च; T1 G1-3. 6 तु (for तं). — ^d) K1 Bo Da4 Ds M1. 5-7 नैव (for नैवं). T1 G1-3. 6 नैवं वक्तुमिदमर्हसि.

8 = (var.) 43. — ^a) K2 तुलाधरो; B9 'धारेण (hypermetric) (for 'धारो'). K2. 7 वनिग्- (for वणिग्-). K7 T1 G2. 3. 6 -धर्मो (for -धर्मा). — ^b) K2

Bo. 6. 8 Ds2 Ds. 5. 7 T1 G2. 3. 6 M1. 5. 6 वाराणस्यां (for वारा'). — ^c) Da4 एतं (for एवं). G1 नार्हसे. — ^d) V1 तथा (for यथा). G3 वा (for त्वं). Da4 यथा त्वं द्विजसत्तमः.

9 Before 9, K7 D4. 9 ins. भीष्म उवाच. K1. 2. 4 G2 om. (hapl.) 9-10. — ^a) Ds1 इत्युक्ता. — ^c) G1 तु (for तम्). B7 D5-7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 महा- (for अहं).

10 K1. 2. 4 G2 om. 10 (cf. v. l. 9). — ^b) K7 B8 D4. 9 T G1. 3. 6 M1. 5-7 उत्थाय (for उद्धृत्य). — ^d) D6 आस्थायेमां; T1 G1. 3. 6 आस्था चेत्ते; T2 आस्थायेति; M6 'यैमं (for 'येमं). K7 द्विजोत्तमं; Da4 'त्तमः.

11 ^a) K4 जाज्वलिर्. — ^b) T1 G1. 3. 6 तथा (for तदा). — ^c) K2 M1. 5. 6 वाराणस्यां. Da4 तुलाधारे; M1 तुराधारं (for तुला'). — ^d) B8 (marg. as in text) समागत्य (for 'साद्य). K1 वचाः; K6 V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n1 Ds D2. 3. 8 इदं (for वचः). M1. 6 दिदक्षुः पांडुनंदन.

12 ^{ab}) D6 विकृतं (for किं कृतं). K6 V1 Bo. 6-9 Das Dn1. n1 Ds2 D2-4. 6. 8. 9 T2 M1. 5. 6 दुष्करं; K7 Da4 Ds1 दुष्कृतं (for सुकृतं). K6 V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n1 Ds D2. 3. 8 तात कर्म (by transp.); D6 कर्मजातं; M1. 6 कर्म कृतं. K4 जाज्वलिना. K2 परा; Dn1 तदा (for पुरा). — ^c) K6 M6 पुरा; D6 परा (for परां). T2 G3. 6 येन सिद्धिः पु (T2 प)रा प्राप्ता. — ^d) K6 अर्हति. K1 (sup. lin. sec. m. as in text) तन्मे ब्रूहि पितामह.

13 ^a) Da4 तेजसा (for तपसा). — ^b) Da4 सं; T1 G1-3. 6 च (for स). — ^c) K2 नभ्युप-; K6 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n1 Ds D2. 6. 8 तथोप-; K7 D6

C. 12. 9269

B. 12. 262[11. 13]

K. 12. 267. 13

नद्युपस्पर्शनरतः सायं प्रातर्महातपाः ॥ १३

अग्नीन्परिचरन्सम्यक्स्वाध्यायपरमो द्विजः ।

वानप्रस्थविधानज्ञो जाजलिर्ज्वलितः श्रिया ॥ १४

सत्ये तपसि तिष्ठन्स न च धर्ममवैक्षत ।

वर्षास्वाकाशशायी स हेमन्ते जलसंश्रयः ॥ १५

वातातपसहो ग्रीष्मे न च धर्ममविन्दत ।

दुःखशय्याश्च विविधा भूमौ च परिवर्तनम् ॥ १६

ततः कदाचित्स मुनिर्वर्षास्वाकाशमास्थितः ।

लघूप-; V1 D7 नद्युप-; D3 तस्योप-; G2 इत्युप- (for नद्युप-). Ds2 -तरः; T G1-3.6 M1.5-7 -परः (for -रतः). K4 न नद्युपस्पर्शनरतः; D4 corrupt. —^a) K2 महातपः.

14 ^a) G1.2 M5 अग्नि (for अग्नीन्). —^b) G2 मुनिः (for द्विजः). —^c) K7 D4.9 -विहारज्ञो; D5 -विधानेन (for 'नज्ञो'). —^d) K1 जाजलिर्; K4 जाज्वलिर्. K2.7 G1 M1.5 ज्वलित-; G2.8 ज्वलन- (for ज्वलितः). G1 -क्रिया; G2.8 -प्रियः (for श्रिया).

15 ^a) G1 तत्त्वे; M1.6 वन्ये (for सत्ये). K1.4.7 M1.6 [अ]तिष्ठत् (for तिष्ठन्). K6 V1 Bo.6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.5.7.8 M5.7 वने तपस्यतिष्ठत्स. —^b) K4 स च; D5.7 न वै (for न च). K7 D4.6.9 चाहारम्; T G1.3.6 M1.5.7 चाधर्मम् (for च धर्मम्). D5 T1 M5 अवैक्षत; G1.3.6 अपे (for अवै). G2 न वा वर्षमवैक्षत. ✽ Cn: न च धर्ममवैक्षत, धर्मवानस्तीति मानं न प्रापेत्यर्थः ॥ Cs: कामक्रोधादियुक्ते मनसि न धर्मो बभूवेत्यर्थः । ✽ —^c) K6 वर्षाषु (for 'सु'). K1 -यायी (for -शायी). —^d) D6 -संश्रया (for 'यः').

16 ^a) B6 (marg.) पंचताप- (for वातातप-). G2 वातातपसहोनीहो. —^b) D5.7 वा (for च). K2 चर्मम्; Ds1 T G1-3.6 M1.5.6 [अ]धर्मम् (for धर्मम्). Da4 अविन्दतः. ✽ Ca: धर्मानाचरन्नपि अशाश्वतं धर्मं विवेद [न शाश्वतम्] । Cs (reading [अ]धर्मम्): वाक्कायाभ्यां न किञ्चित्पापं कृतवान् । ✽ —^c) K2 Bo Ds दुःखशय्या; T G1-3.6 दुःख(G1 'खं)शय्यां (for 'शय्याश्च). D2 om. from च up to वर्तनम् (in 16^d). T2 G1-3.6 विविधां (for 'धा'). —^d) Ds1 M5 वि- (for च). K6 Bo.6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds1 Ds.5.7.8 -वर्तते (for -वर्तनम्).

17 ^a) K6.7 V1 Bo.6.7.9 अंतरीक्षाज्. K1.2.7

अन्तरिक्षाज्जलं मूर्ध्ना प्रत्यगृह्णान्मुहुर्मुहुः ॥ १७

अथ तस्य जटाः क्लिन्ना बभूवुर्ग्रथिताः प्रभो ।

अरण्यगमनान्नित्यं मलिनो मलसंयुताः ॥ १८

स कदाचिन्निराहारो वायुभक्षो महातपाः ।

तस्यौ काष्ठवदव्यग्रो न चचाल च कर्हिचित् ॥ १९

तस्य स स्थाणुभूतस्य निर्विचेष्टस्य भारत ।

कुलिङ्गशकुनौ राजनीडं शिरसि चक्रतुः ॥ २०

स तौ दयावान्विप्रर्षिरुपप्रेक्षत दंपती ।

D4-7.9 मूर्ध्नि (for मूर्ध्ना). —^a) K6.7 प्रत्यगृह्णाद्; D5.7 प्रपतंतं (for प्रत्यगृह्णान्). B6 (marg. as in text) मुनिर् (for मुहुर).

18 ^a) D2 om. अथ तस्य जटाः. K6.7 B7 Ds D9 M1.6 जटा. —^b) K7 D4.6 व्यथिता (for ग्रथिताः). K1.2.4.7 D4-7.9 विभो; V1 इव; Da4 M1 प्रभोः (for प्रभो). — For 18^a, T G1-3.6 subst.:

703* क्लिन्ना बभूवुर्ग्रथिता आहुतस्य जटाः प्रभो ।

—^c) K1.2 वासिनो; T1 G1-3.6 -गमनो (for -गमनान्). —^d) K7 जाजलो; B6-9 Da4 D5.7 M1.7 मलिना; D1.6.9 जटिलो (for मलिनो). K7 Dn1. n4 Ds Ds.4.6.9 T G1-3.6 -संयुतः; M1 -संवृताः (for -संयुताः).

19 ^b) K2 महातपः. —^a) D4 स (for च).

20 ^a) K6 तस्य स्व-; B9 तत्र स; Ds2 तस्य च; Ds (marg. as in text) स्थितस्य (for तस्य स्व). K7 [अ]स्थाणु- (for स्थाणु-). —^c) K2 तुलिंग-; K4 D4.9 भुलिंग-; K6 D2.3.8 G2 Cs कलिंग-; K7 D6 भूलिंग-; T2 कुलिंग-; Cp Csp कुलिङ्ग- (as in text). K1 -शकुनो; K7 D4.6.9 T2 -शकुनी; G2 'ना (for 'नौ). —^d) Da4 निडं; T2 इदं; M1.6.7 नीलं. K2 नीलं चिरस्य चक्रतुः. ✽ Ca: कलिङ्गशकुनौ धूम्यारपक्षिणौ । कुलिङ्गशकुनाविति पाठे कपोतपक्षिणौ ॥ Cs: कुलिङ्गश्चटकः । ✽

21 ^a) D5.7 ततो; G2 न तौ (for स तौ). Da4 यथावान् (for दयावान्). K6 V1 Bo.6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.8 M1.5-7 ब्रह्मर्षिर्; T G1-3.6 स मुनिर् (for विप्रर्षिर्). —^b) K7 B6.9 G2 उपप्रेक्षत; V1 उदैक्षत (submetric); B6 (marg. as in text) M1.6 उदप्रे (B6 'पे)क्षत; Cs (gloss: उपैक्षत) उपप्रेक्षत (as in text). —^c) Da4 ताडकं; M1.5-7 निलयं (for नीडकं).

कुर्वाणं नीडकं तत्र जटासु तृणतन्तुभिः ॥ २१
 यदा स न चलत्येव स्थाणुभूतो महातपाः ।
 ततस्तौ परिविश्वस्तौ सुखं तत्रोषतुस्तदा ॥ २२
 अतीतास्वथ वर्षासु शरत्काल उपस्थिते ।
 प्राजापत्येन विधिना विश्वासात्काममोहितौ ॥ २३
 तत्रापातयतां राजञ्छिरस्यण्डानि खेचरौ ।
 तान्यबुध्यत तेजस्वी स विप्रः संशितव्रतः ॥ २४
 बुद्धा च स महातेजा न चचालैव जाजलिः ।
 धर्मे धृतमना नित्यं नाधर्मं स त्वरोचयत् ॥ २५

अहन्यहनि चागम्य ततस्तौ तस्य मूर्धनि ।
 आश्वासितौ वै वसतः संप्रहृष्टौ तदा विभो ॥ २६
 अण्डेभ्यस्त्वथ पुष्टेभ्यः प्रजायन्त शकुन्तकाः ।
 व्यवर्धन्त च तत्रैव न चाकम्पत जाजलिः ॥ २७
 स रक्षमाणस्त्वण्डानि कुलिङ्गानां यतव्रतः ।
 तथैव तस्यौ धर्मात्मा निर्विचेष्टः समाहितः ॥ २८
 ततस्तु कालसमये बभूवुस्तेऽथ पक्षिणः ।
 बुबुधे तांश्च स मुनिर्जातपक्षाञ्शकुन्तकान् ॥ २९
 ततः कदाचित्तांस्तत्र पश्यन्पक्षीन्यतव्रतः ।

C. 12. 9306
B. 2. 262[1]. 30
K. 12. 267. 30

22 ^a) Da4 सदा (for यदा). Ks V1 Bo. 6-9
 Das Dn1. n4 D2. 6. 8 M1. 6. 7 न स (by transp.).
 Bo. 8 (marg. as in text) एष (for एव). — ^b) K1
 स्थाणुभूतौ. K1 B1 महातपः. — ^c) T2 M1 ततस्यौ
 (for 'स्तौ'). Bo Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 सुखं (for परि-).
 Ks -विश्वस्तौ; Ds -विश्वस्तौ; G2 -वर्तस्यौ (for
 -विश्वस्तौ).

23 ^a) Ks G1 अतीतासु; Da4 अतीतासु. Bs च
 (for [अ]थ). — ^b) T1 G1-3. 6 उपस्थितः (for 'स्थिते').
 — ^c) G2 प्रजापत्येन. — ^d) K2 विश्वात्मात्; Ds 'स्ये
 (for 'सात्'). Ds क्षाम- (for काम-).

24 ^a) Ms तस्य (for तत्र). D7 T G1-3. 6 Ms
 [उ]त्पादयतां; M1. 6 पातयतां (for [अ]पात°). — ^b)
 K2 चिरस्यण्डानि खेचरौ; V1 शिरश्चां. — ^c) G2 न
 तस्य विप्रियं चक्रे. — ^d) K1. 4 संश्रित-; Ds1 D4. 6. 9
 संशित- (for संशित-).

25 ^a) K1. 2. 4 Da4 Ds T2 G2 बुद्ध्या; D2 बुद्धिः;
 M1 बुद्धा (for बुद्धा). K1. 2. 4 Dn4 T2 G1. 2 Ms सु-
 (for स). — ^b) Das Dn1. n4 Ds (before corr.)
 च; T G1-3. 6 स (for [ए]व). K4 जाज्वलिः. — K1
 reads 25^c-27^d twice. — ^c) K4. 6 Bo. 6 (marg. as
 in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 Dn1. n4 Ds
 D2. 8. 8 धृतमना; Gs धृतिमता (for धृतमना). K1
 (both times). 2 धृतधर्ममना नित्यं. — ^d) G1 न धर्मं.
 K1 (both times). 2 व्यरोचयत्; K1 D4. 6. 9 [S]न्व°;
 T1 G2. 8. 6 ह्य°; T2 M1. 5-7 [S]भ्यरोचयत् (M1
 'पयेत्') (for त्वरो°).

26 For the repetition in K1, cf. v. l. 25. — ^a)
 K1 (both times) Ds चागम्य (sic); Ks चाप्यङ्गौ;

Dn1. n4 Ds2 Ds चागम्य (for 'म्य'). — ^b) T1 G1-3. 6
 अस्य (for तस्य). — ^c) Da4 आश्वासितौ; T2 विश्वा-
 सितौ (for आश्वा°). K4. 6. 7 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 8
 निवसतः (Ds 'तां'); Ds निवसितौ; D4 वै सततं;
 Ds परौ नित्यं; T G1-3. 6 च सततं (for वै वसतः).
 Ds वा; M1. 5-7 च (for वै). — ^d) Da4 स; Ds
 तं (for सं). K1 (both times) Da4 तदा विभो; Ds
 स चाभिभो.

27 For the repetition in K1, cf. v. l. 25. — ^a)
 K1 त्वाथ (for त्वथ). K1 (both times). 2. 4 पुष्पन्तः
 (for पुष्टेभ्यः). G2 अण्डेभ्यस्तावदुष्टेभ्यः. — ^b) K2. 4. 6
 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 T2 M1
 प्राजायन्त; Ds. 7 प्रापन्तः; G2 प्रीणयन्त (for प्रजा°).
 — G1 om. (hapl.) 27^c-29^d. — ^c) K1 न्यवर्धन्त (for
 व्यवर्धन्त). — ^d) Ks चाकम्पत (for 'म्पत'). K4
 जाज्वलिः.

28 G1 om. 28 (cf. v. l. 27). — ^a) T2 G2 M1.
 6. 7 सं- (for स). K1. 2. 7 रक्षमाणसु; Bs Da4 Ds
 Ds. 7. 9 रक्षमाणसु (for रक्ष°). — ^b) K1. 4. 7 D4. 6. 9
 सु (K1 भू)लिङ्गानां; K2 तुलिङ्गानां; Ks D2. 8. 8 G2
 कलिङ्गानां; Ds कुलिङ्गानि; T2 कुलिङ्गानां (for कुलि-
 ङ्गानां). Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8
 धृतव्रतः (for यत°). — G2 repeats 28^d after 30^{ab}.
 — ^c) G2 (second time) तदैव.

29 G1 om. 29 (cf. v. l. 27). — ^a) M1. 6. 7
 काले (for काल-). — ^b) Ks Das. 24 T G2. 8. 6 त्वथ;
 K1 D4. 6. 9 ते तु (for तेषु). — ^c) K4. 6. 7 Dn1. n4
 Ds D2-4. 6. 8. 9 Ms तु (for च). — ^d) Ks Ds कलि-
 गजा (Ds 'का'न्; V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds

C. 12. 9303
B. 12. 262[1]. 30
K. 12. 267. 30

बभूव परमप्रीतस्तदा मतिमतां वरः ॥ ३०

तथा तानभिसंवृद्धान्दृष्ट्वा चामुवतां मुदम् ।

शकुनौ निर्भयौ तत्र ऊषतुश्चात्मजैः सह ॥ ३१

जातपक्षांश्च सोऽपश्यदुड्डीनान्पुनरागतान् ।

सायं सायं द्विजान्विप्रो न चाकम्पत जाजलिः ॥ ३२

कदाचित्पुनरभ्येत्य पुनर्गच्छन्ति संततम् ।

त्यक्ता मातृपितृभ्यां ते न चाकम्पत जाजलिः ॥ ३३

D2. 8 कु(B8 [marg] क)लिंगका(Da4 ता)न; D5 सकुंत (for शकुन्त) .

30 K1 om. 30. — ^a) Da3. a1 Ca. p पक्षैर्वि(Da1 कुक्षैर्वा)पंचतस्तांस्तु. ☞ Ca: पक्षैर्विपञ्चतः पक्षसंघोद्धमा-
दुड्डीयमानान् ॥ Cp: पक्षैरुद्धतैरितस्ततो गतानित्यर्थः । ☞
— ^b) K2. 7 B8 (marg.) D4-7. 9 पक्षैर; Da1 पक्षिन्;
M1. 6 विप्रो (for पश्यन्). K2 विवर्धनः; D6 यतस्ततः
(for यतन्नतः). — After 30^{ab}, G2 repeats 28^{ed}.
— ^c) D6 प्रीतिस (for प्रीतस्). — ^d) M5 तथा
(for तदा). K2 D6 वर (for वरः).

31 K1 reads 31 twice. — ^a) B8 तदा; T G1-3. 6
M1. 6. 7 ततस् (for तथा). K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a1
Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 अपि; D4 T2 M1. 5-7 अति-;
T1 G1-3. 6 इह (for अभि-). K4 संवृक्षान् (for उड्डीनान्).
— ^b) K1 (first time) सृष्ट्वा; D4 lacuna (for इष्ट्वा).
K1 (both times). 2. 4 प्राप्तवतो; V1 B8. 9 Da3. a1
चामुवतो; D5. 7 प्रापयतां; T G1. 3. 6 M1. 6 चैवामुवन्;
G2 M7 चैवाप्तवान्; M5 प्राप परां; M5 (sup. lin.) चैवा-
मुतां (for चामुवतां). K2 मदं (for मुदम्). — ^c)
K7 D4. 6. 9 T G2. 3. 6 M1. 6. 7 शकुनी; G1 निर् (for
नौ). K7 D4. 6. 9 निर्भयं; G1 निर्भयौ (for निर्भयौ).
— ^d) K1 (second time) तूषतुश्च; K2 ह्यु (for ऊ).
T2 G1. 2 चाडजैः (for चात्मजैः). K1 (first time) तदा
मतिमतां वरः (= 30^d).

32 ^a) T2 खात- (for जात-). T1 G1-3. 6 च
तान्; M5 तथो (for च सो). T1 G1-3. 6 पश्यन् (for
ऽपश्यद्). — ^b) K1 उड्डीनान्; K2 उत्थितान्; K4
उड्डीनान्; K7 उड्डीं; D4. 9 उड्डीनान्; T2 G2 M1. 5-7
वि(G2 नि)ली; M5 (sup. lin.) विनीडान् (for उड्डी-
नान्). B8 (marg.) पुरतो गतान् (for पुनरा). — ^c)
T G1. 3. 6 M1. 5-7 साये साये (for सायं सायं). — ^d)
K4 जाज्वलिः. K2 न सोकंपत जाजलिः. — After 32,
M1. 5. 7 read 36 for the first time, repeating it in

अथ ते दिवसं चारीं गत्वा सायं पुनर्नृप ।

उपावर्तन्त तत्रैव निवासार्थं शकुन्तकाः ॥ ३४

कदाचिद्विवसान्पञ्च समुत्पत्य विहंगमाः ।

षष्ठेऽहनि समाजग्मुर्न चाकम्पत जाजलिः ॥ ३५

क्रमेण च पुनः सर्वे दिवसानि बहून्यपि ।

नोपावर्तन्त शकुना जातप्राणाः स्म ते यदा ॥ ३६

कदाचिन्मासमात्रेण समुत्पत्य विहंगमाः ।

its proper place.

33 K1. 2 D7 om. (hapl.) 33. K4 om. (hapl.)
33-37; G1 om. (hapl.) 33-35. V1 reads 33-35 on
marg. — ^a) K7 D4. 6. 9 आयांति; B8 (marg. as in
text) आगत्य (for अभ्येत्य). — ^b) Ds1 G2 गच्छति (for
गच्छन्ति). V1 सत्वरं; G2 संगतिं; M1. 6 संगताः (for
संततम्). — ^c) T2 M1. 6 त्यक्त्वा (for त्यक्ता). K7
V1 Bo. 6-8 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 माता- (for
मातृ). Da3. a1 तु; M1 तौ (for ते). — ^d) D4
वाकंपत; T1 च कंपत.

34 K4 G1 om. 34 (cf. v. 1. 33). V1 reads 34
on marg. — ^a) K6 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds2
D2. 3. 8 तथा (for अथ). T G3. 6 दिवसे; M5 सौ
(for सं). K7 Dn1 D2-4. 6. 8. 9 M6 चापि; Ds2
चारी; D5. 7 वापि; T1 G2. 3. 6 M7 चारं; T2 चार्यं;
M1 चारिर; M5 वारं (for चारीं). K1 अथ ते दिवि
संचारी; Ds1 तथा दिवससंचारी. — ^b) V1 Bo. 6. 8
(marg.). 9 Da3. a1 T G2. 6 M1. 5-7 साये (for सायं).
D6 नृपः. — ^d) K6 सकुंतकाः.

35 K4 G1 om. 35 (cf. v. 1. 33); V1 reads the
same on marg. — ^b) Ds गत्वा सायं (for समुत्पत्य).
— ^c) T2 G2 M5 पुनर्जग्मुर् (for समाजग्मुर्). — ^d)
G2 तं न (for न च).

36 K4 om. 36 (cf. v. 1. 33). M1. 5. 7 read 36
for the first time after 32. — ^a) K1 क्रमेण. — ^b)
K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 दिवसा-
न्सुबहून्य (V1 पि). — ^c) K2 Ds1 T1 नोपतर्तत
(sic). — ^d) Ds1 यातप्रायाः स्म; D7 T G1-3. 6 M5
(both times) जातपक्षाश्च (M5 [both times] स्तु) (for
प्राणाः स्म). K6 D7 T1 G1. 3. 6 तदा (for यदा).

37 K4 om. 37 (cf. v. 1. 33). — ^a) G2 जात-
(for मास-). T1 G1. 3. 6 कदाचिज्जातपक्षास्ते. — ^b)
K6 समुत्पाद्य (for त्यत्य). — ^c) B8 (marg.) [अ]ति-

नैवागच्छंस्ततो राजन्प्रातिष्ठत स जाजलिः ॥ ३७
 ततस्तेषु प्रलीनेषु जाजलिर्जातविस्मयः ।
 सिद्धोऽस्मीति मतिं चक्रे ततस्तं मान आविशत् ॥ ३८
 स तथा निर्गतान्दृष्ट्वा शकुन्तान्नियतव्रतः ।
 संभावितात्मा संभाव्य भृशं प्रीतस्तदाभवत् ॥ ३९
 स नद्यां समुपस्पृश्य तर्पयित्वा हुताशनम् ।
 उदयन्तमथादित्यमभ्यगच्छन्सहातपाः ॥ ४०
 संभाव्य चटकान्मूर्ध्नि जाजलिर्जपतां वरः ।
 आस्फोटयत्तदाकाशे धर्मः प्राप्तो मयेति वै ॥ ४१
 अथान्तरिक्षे वागासीत्तां स शुश्राव जाजलिः ।
 धर्मेण न समस्त्वं वै तुलाधारस्य जाजले ॥ ४२

वाराणस्यां महाप्राज्ञस्तुलाधारः प्रतिष्ठितः ।
 सोऽप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं भाषसे द्विज ॥ ४३
 सोऽमर्षवशमापन्नस्तुलाधारदिदृक्षया ।
 पृथिवीमचरद्राजन्यत्रसायंगृहो मुनिः ॥ ४४
 कालेन महतागच्छत्स तु वाराणसीं पुरीम् ।
 विक्रीणन्तं च पुण्यानि तुलाधारं ददर्श सः ॥ ४५
 सोऽपि दृष्ट्वैव तं विप्रमायान्तं भाण्डजीवनः ।
 समुत्थाय सुसंहृष्टः स्वागतेनाभ्यपूजयत् ॥ ४६
 तुलाधार उवाच ।

आयानेवासि विदितो मम ब्रह्मन् संशयः ।
 ब्रवीमि यत्तु वचनं तच्छृणुष्व द्विजोत्तम ॥ ४७

C. 12. 9323
 B. 12. 262[1]. 47
 K. 12. 267. 47

ष्टं (for [अ]गच्छंस्). K1. 2. 7 D1. 6. 9 तदा (for ततो).
 —^a) K1. 7 G1. 8 प्रतिष्ठत (for प्राति).

38 ^a) K1. 2 प्रनीडेपु; K4 प्रलीडेपु; K6 प्रहीणेपु;
 V1 B8 (marg.) Dn4 D4. 6. 9 M6 प्रहीनेपु; M1 प्रया-
 तेषु (for प्रलीनेषु). —^b) G2 जाजली. K4 -विस्मितः;
 K7 B6. 8 D6-7 T1 G3. 6 -विस्मयः (for -विस्मयः). —^d)
 Ds1 तस्मान्न (for तं मान).

39 ^a) K1. 2. 4 सर्वथा; T1 G2. 3. 8 स तु तान्; T2
 स तदा; G1 सानुगान् (for स तथा). D4 अनिर्गतान्
 (sic) (for निर्ग). K1 सृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). —^b) V1
 शकुनान् (for 'न्तान्). K1 -व्रताः. —^c) K1. 2 संभाव्ये
 (for 'व्य). K7 D4. 9 साभिमानी कृतमना. ☞ Cn:
 संभाव्य, वर्धयित्वा ॥ Cs: जीवन्त्येते इति दृष्ट्वा । ☞ —^d)
 K7 D4. 9 गाढं (for भृशं). K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4
 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 प्रीत (V1 'ति)मना; D6 प्रीत्य तदा
 (for प्रीतस्तदा). K2 Bo भवेत् (for [अ]भवत्).

40 ^a) G1 स नद्या स उपस्पृश्य. —^c) Da4 उदरं
 च (for उदयन्तम्). —^d) K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4
 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 उपा (K6 Da4 'प)तिष्ठन् (for अभ्य-
 गच्छन्).

41 ^a) K1 D6 चटकां; Da4 चटांकान्; M6 च जटान्
 (for चटकान्). —^b) K4 जाज्वलिर्. Da4 जयतां (for
 जपतां). — T G1-3. 6 M6 read 41^{ad} for the first time
 after 7^{ab}. —^c) Dn1. n4 D2. 3. 8 G1 (second time)
 तथा (for तदा). —^d) K6 धर्मः (for धर्मः). Ds
 प्राप्ते. T G1-3. 6 (all second time) च (for वै).

42 Das. a4 read 42^{ab} for the first time after 6.
 —^a) Da4 (first time) तथा (for अथ). K6. 7 V1
 Bo. 6-9 Da4 (both times) Ds1 अन्तरीक्षे. —^b) K6
 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 (both both times) Dn1.
 n4 Ds2 D2. 3. 8 च (for स). Da4 (both times)
 सुश्राव. K4 जाज्वलिः. D6. 7 तां शुश्राव स जाजलिः.
 —^c) T2 तं (for त्वं). —^d) K4 जाज्वले; D6
 जाजले.

43 = (var.) 8. —^a) K2 Bo. 8 D3. 5. 7 T G3. 6
 वारणस्यां. B6 महाप्राज्ञस्; G2 'भागस्; M1. 7 'प्राज्ञ
 (for 'प्राज्ञस्). —^b) Das प्रतिष्ठतः. —^d) Da4
 द्विजः. B8 यथा त्वं द्विज भाषसे.

44 ^a) K1 Da4 आपन्नास्; G1 'ज्ञे (for 'ज्ञस्).
 —^c) K6 अभवद्; Da4 अचलद् (for अचरद्). G2
 पृथिवीचन्द्रमा राजन्.

45 ^a) K6. 7 Da4 T1 G1. 3. 6 गच्छन् (for [अ]ग-
 च्छत्). —^b) K1 M1. 5 वाराणसीं; K7 वाराणसीं. —^c)
 K1 पुण्यानि; K2. 4 पुण्यानि (for पुण्यानि). K7 Ds.
 6. 9 विक्रीणानं तु पुण्यानि; Da4 निक्रीणं स च पुण्यानि;
 G2 विशीर्णतं च पुण्येन (sic). —^d) Ds. 7 ह (for
 सः).

46 ^a) B7 विप्रैव (for दृष्ट्वैव). —^b) Ds आसीनं
 (for आयान्तं). B7. 8 G1. 9 -जीविनः (for -जीवनः).
 ☞ Ca: भाण्डैः नानाविधैः पुण्यैः जीवनं जीविका यस्य । भाण्ड-
 शालिक इत्यर्थः ॥ Cn: भाण्डं मूलधनं, तेन जीवनं यस्य ।
 'स्यान्नाण्डमश्वाभरणेऽमन्त्रे 'मूलवणिग्धने' इति विश्वः (also

C. 12. 9324
B. 12. 262(1). 48
K. 12. 267. 48

सागरानूपमाश्रित्य तपस्तप्तं त्वया महत् ।

न च धर्मस्य संज्ञां त्वं पुरा वेत्थ कथंचन ॥ ४८

ततः सिद्धस्य तपसा तव विप्र शकुन्तकाः ।

क्षिप्रं शिरस्यजायन्त ते च संभावितास्त्वया ॥ ४९

जातपक्षा यदा ते च गताश्चारीमितस्ततः ।

मन्यमानस्ततो धर्मं चटकप्रभवं द्विज ।

खे वाचं त्वमथाश्रौषीर्मां प्रति द्विजसत्तम ॥ ५०

अमर्षवशमापन्नस्ततः प्राप्नो भवानिह ।

करवाणि प्रियं किं ते तद्ब्रूहि द्विजसत्तम ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

quoted in Cp) ॥ Cs: भाण्डानि चन्दनकुङ्कुमादीनि, तेषां विक्रयेण जीवनं यस्य । ❀ — °) Bs (marg. as in text) स्वयं; D4 स सं- (for सुसं-). — °) K2 [अ]भि- (for [अ]भ्य-). K1 Da3. a4 D8 -पूजयन् (for 'यत्').

47 T1 G1-3.6 om. the ref. — °) K1.2 D4.9 T2 M1.5-7 आ (K2 अ)यज्ञेव; K4 Da4 आयात्ते (Da4 'ते')न; K6.7 आयाज्ञेव; D7 T1 G1-3.6 आगतेन (for आयानेव). K8 [अ]पि; Dn4 [अ]स (for [अ]सि). — °) K1 सम- (for मम). K2 मम ब्रह्मणसंशयः (sic). — °) G2 अब्रवीद् (for ब्रवीमि). — °) Da4 द्विजोत्तमः.

48 °) Da4 सागरात्परमाश्रित्य; D7 'रांतरमाश्रित्य; G1 'रातुपमाश्रित्य. ❀ Cn: सागरानूपं, सागरसमीपस्थं सजलप्रदेशम् । ❀ — °) K2 तु या; G1 मया (for त्वया). G2 मुहुः (for महत्). — °) K1.2 तु (for च). K1 Da4 संज्ञात्वं; B8 (marg. as in text) संस्थां त्वं; D7 T1 G1-3.6 संस्थानं (for संज्ञां त्वं). — °) Da4 कथं च नः. T1 G1.8.6 त्वं पुरा वेत्थ किंचन.

49 °) G2 तप- (for ततः). K1.2.4 ततश्च तप्तप- सप्त. — °) Ds1 न च (for तव). — °) K4 अजायन्ते. — °) K1.2.4 संतापितास् (for संभावि°). Da4 चेतसं भावितास्त्वया.

50 °) T1 G1-3.6 तथा; T2 M1.6.7 तदा (for यदा). — °) K1.4 गतश्च. K7 D4.9 चारम् (for चारीम्). D7 T G1-3.6 M1.5-7 गताश्च च (G2 om. च)- रितुं ततः. — °) K1.2.4 B8 (marg.) तु तं; Da4 तपो- (for ततो). G2 मन्यमानस्तमेवातो. — °) D4 चटक-; G1 चकट-; G2 धर्मं च (for 'चटक-'). B9 D4 G2

-प्रभव- (for 'वं'). K1.2 द्विजः. Da4 corrupt. ❀ Cs: चटकप्रभवं, चटकोत्पत्तिहेतुभूतनिश्चलावस्थानप्रभवम् । ❀ — °) K1.2.4 Ds1 D5 वाचो (for वाचं). K1.2.4 अथ त्वम् (by transp.); Da4 M1.6 तमथ; D7 T1 G3.6 त्वं तदा. K1.2 अश्रौषीन्. V1 B0 खे च वाचं त्वम- श्रौषीर्; Dn1 खे वाचमथमश्रौ°; G2 खे वाचं त्ववशा- श्रौष्य (sic). — °) Da4 सत्तमः.

51 K2 om. (hapl.) 51; V1 reads it on marg. — °) K4 अमर्ष- (for अमर्ष-). — °) G2 तन्नः (for ततः). K1.6 इति (for इह). — °) G2 करवाणि प्रियोहं ते. — °) K1 तद्ब्रूहि त्वं (hypermetric) (for तद्ब्रूहि). K4.6 B0.6.7.8 (marg.).9 Da3. a4 D5.7 T2 M5.7 त्वं द्विजोत्तम (for द्विजसत्तम). B8 (orig.) M1.6 तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम; T1 G1.8.6 तत्तद्ब्रूहि द्विजोत्तम; G2 तव ब्रूहि द्विजोत्तम.

Colophon. S1 missing: K3.5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4.5 M2-4 absent. — Sub-parvan: K1.2.4. 6.7 B6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-5.7.8 T G1-3.6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1.2.4 V1 B0.6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2.3.5.7.8 M5.7 तुलाधारजाज (K4 'ज्व)लिसंवादः; K6 जाजलितुलाधारसंवादः; K7 D4.6.9 तुलाधारजाजलिसंवादे विस्मयः; G6 तुलाधारजाजलिः; M6 तुलाधारजाजलिसंवादे तुलाधारसमागमः. — Adhy. no. (figures, words or both): K6 D8 M1.6.7 86; K7 85; Da3 Dn1 Ds1 D7 T1 G1.8.6 M5 88; Dn4 Ds1 87; D8 82; T2 102; G2 84. — Śloka no.: Dn1 D8 52; Dn4 50,

२५४

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः स तदा तेन तुलाधारेण धीमता ।
 प्रोवाच वचनं धीमाञ्जाजलिर्जपतां वरः ॥ १
 विक्रीणानः सर्वरसान्सर्वगन्धांश्च वाणिज ।
 वनस्पतीनोषधीश्च तेषां मूलफलानि च ॥ २
 अध्यगा नैष्ठिकीं बुद्धिं कुतस्त्वामिदमागतम् ।
 एतदाचक्ष्व मे सर्वं निखिलेन महामते ॥ ३
 एवमुक्तस्तुलाधारो ब्राह्मणेन यशस्विना ।

उवाच धर्मसूक्ष्माणि वैश्यो धर्मार्थतत्त्ववित् ।

जाजलिं कष्टतपसं ज्ञानवृत्तस्तदा नृप ॥ ४
 वेदाहं जाजले धर्मं सरहस्यं सनातनम् ।
 सर्वभूतहितं मैत्रं पुराणं यं जना विदुः ॥ ५
 अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।
 या वृत्तिः स परो धर्मस्तेन जीवामि जाजले ॥ ६
 परिच्छिन्नैः काष्ठवृणैर्मयेदं शरणं कृतम् ।
 अलक्तं पद्मकं तुङ्गं गन्धांश्चोचावचांस्तथा ॥ ७

C. 12. 9346
 B. 12. 261[2]. 7
 K. 12. 268. 7

254

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 12. 250. 35).

1 B₉ om. 1-3. G₃ om. the ref. — ^a) Da₄ सदांते च (for तदा तेन). — ^b) K_{1.2.4} वै द्विजः; K₇ D_{4.7.9} जाजलिः (for धीमता). — ^c) G_{1.8.6} उवाच (for प्रो). — ^d) K₄ जाज्वलिर्; K₇ D_{4.6.9} महर्षिर् (for जाजलिर्). K_{1.2.4} B₈ (marg. as in text) वदतां; Da_{3.44} Dn₄ D₆ जयतां (for जपतां). D₅ वर.

2 Before 2, K_{1.2.4.6} V₁ Bo. 6-8 Da_{3.44} Dn_{1.4} D₈ D_{2.8.5-8} T G_{1.2.6} M_{1.5-7} ins. जाज (K₄ 'ज्व') लिखाच. B₉ om. 2 (cf. v. l. 1). — ^a) K₃ विक्रीणातान्; Da_{3.44} Dn_{1.4} D_{5.7.8} G₂ M₇ विक्रीण (Da₄ 'णा'; G₂ 'णी')तः; M_{1.6} 'णतं' (for 'णानः'). M₁ बहु- (for सर्व-). — ^b) K₇ Da₄ D₆ G₂ M₅ वाणिजः; D₄ 'जाः' (for 'ज'). — ^c) D₅ वनस्पतीर् (for 'स्पतीन्'). K₆ D₈ D₇ T₁ G_{1.2.6} M_{1.6} ओषधीश्च; D₆ औषधीश्च (for ओ). K₄ वनस्पती चोषधीश्च (sic). — ^d) Da₃ मूलं (for मूल-).

3 B₉ om. 3 (cf. v. l. 1). — ^a) K₇ D₆ M_{1.5-7} अध्यगान्. K₆ नैष्ठिकं; K₇ Da₄ D₇ G₂ 'की-' (for 'कीं'). D₇ G₂ बुद्धिः (for बुद्धिं). B₈ (marg. as in text) D_{4.5} T₂ अध्यगान्नैष्ठिकी बुद्धिः. — ^b) K₁ त्वम् (for त्वाम्). B₈ आगता (for 'तम्'). T G_{1.8.6} M_{1.5-7} कुतस्त्वामियमागता (M₆ 'तः'); G₂ कुतस्त्वामिजाकृता (sic). — ^c) K₁ आचक्ष्वसे (for 'क्ष्व मे'). G₃ मनसा (for मे सर्व).

178

[1377]

4 Before 4, K_{1.2.4.6.7} V₁ Bo. 6-8 Da_{3.44} Dn_{1.4} D₈ D₂₋₉ T G_{1.8.6} M_{1.6.7} ins. भीष्म उवाच. — ^a) Da₄ उक्तास्. — ^b) B₈ तपस्विना (for यश'). — ^c) K₆ Da₄ सूक्ष्मानि; K₇ D_{4.9} सूक्ष्माणि (for 'सू'). — Bom. Kumbh. ed. om. 4th. — ^d) K₇ D_{4.8} M_{1.6.7} काष्ठ-; T G₁₋₃ छिष्ट-; Cp कष्ट- (as in text). — ^e) K_{4.7} B₆₋₈ Da_{3.44} Dn_{1.4} D₅ D₂₋₅ 7-9 G₆ ज्ञानवृत्तं; K₆ 'इष्टं'; Bo 'इत्तं' (for 'वृत्तस्'). Da₄ तदा नृपः; D_{5.7} तदानव; M_{1.8.6} महामतिः; M₇ तथा नृप (for तदा नृप).

5 Before 5, MSS. ins. तुलाधार उवाच. — ^a) K₄ जाज्वले (for जाजले). — ^b) V₁ Bo मित्रं; Cs (gloss: मित्रस्य कर्म) मैत्रं (as in text). T₁ G_{1-3.6} सर्वभूतेषु मैत्रत्वं. — ^c) T₁ G₁ सज्जना; M₆ यज्जना (for यं जना). K_{1.2.4} transp. जना and विदुः.

6 With 6, cf. 3. 281. 34: 12. 156. 21; Manu. 4. 2. — ^a) K₂ अद्रोहेन. — ^b) K₇ D_{4.9} सा परो; D_{8.2} सफलो (for स परो). — ^c) K₄ जाज्वले (for जाजले).

7 ^a) K₆ Da₃ Dn_{1.4} D₈ M_{5.6} पर- (for परि-). K_{1.2.4} तृणकाष्ठैः परिच्छिन्नैर्. — ^b) T₁ G_{1-3.6} मम (for मया). — ^c) K_{1.2} अलका; K₇ D_{4.6.9} बालकं; B₈ (marg.) Da_{3.44} Ca. p अलकं; D_{8.1} अन्नकं; T₁ G_{1.8.6} M_{1.5-7} अलातं; G₂ समितं (for अलकं). G₁ M₇ पद्मगं (for 'कं'). K₂ तुंग-; Da₄ तुश्च (sic); G₂ तुभ्यं (for तुङ्गं). ☞ Cp: अलकं लाक्षा, पद्मकं पद्मकाष्ठं, तुङ्गं रसविशेषम् ॥ Cs: अलकं उल्मुकं, पद्मकं गजमदं, तुङ्गं चन्दनभेदम् । ☞ — ^d) K_{6.7} B₆₋₈ Da_{3.44} D_{4.7.9} T G_{1.8.6} M_{1.5-7} अपि; D_{5.7} इह (for तथा). G₂

C. 12. 9347
B. 12. 254. 8
K. 12. 258. 8

रसांश्च तांस्तान्विप्रर्षे मध्यवर्जानहं बहून् ।
क्रीत्वा वै प्रतिविक्रीणे परहस्तादमायया ॥ ८
सर्वेषां यः सुहृन्नित्यं सर्वेषां च हिते रतः ।
कर्मणा मनसा वाचा स धर्म वेद जाजले ॥ ९
नाहं परेषां कर्माणि प्रशंसामि शपामि वा ।
आकाशस्येव विप्रर्षे पश्यल्लोकस्य चित्रताम् ॥ १०

सदश्रोद्धावचानि च.

8 ^a) K1. 2. 4 च सर्वान्; V1 B8 तांस्तान् (by transp.); T2 च तानि. M1. 6 सुबहून् (for विप्रर्षे). G2 राजंश्च तांस्तान् विप्रर्षे. — ^b) K2 मध्यवर्जान्; K4 सत्यवर्जान्; K5 V1 B8. 1 Dn1 Ds2 D2. 8. 8 M5-7 मध्यवर्जान्; K7 B8. 9 Das. a4 D4-7 T1 G1. 8. 6 'वर्जम्'; D9 lacuna; G2 corrupt (for 'वर्जान्'). K5 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 9 बहून्हं (by transp.); M1. 6 अहं सदा. — ^c) B8. 8. 9 Da4 D5. 1 क्रीत्वाहं; D6 क्रोधा वै; T G1. 8. 6 क्रीत्वा तु; M5 क्रीत्वा च (for क्रीत्वा वै). K2 क्रीत्वा वै प्रतिविक्रीणे (sic); G2 पीत्वापि प्रतिविक्रीणन्; M7 क्रीत्वा चैव प्रतिविक्रीणे. — ^d) K4 परहस्ताम्; G1 'हस्ताम्' (for 'हस्ताद्').

9 ^a) Cp पूर्वेषां (for सर्वेषां). K2 वः; G1. 2 यत् (for यः). K1. 2 स्वहून् (for सुहून्). — ^b) D9 damaged. — ^c) Dn4 lacuna; G2 न (for स). Ds [अ]धर्म (for धर्म). K4 जाज्वले.

10 B8 om. (hapl.) 10. V1 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 transp. 10 and 11. — ^a) K3 partly damaged. K5 ह्यानि; V1 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 कृत्यानि (for कर्माणि). — ^b) K5 B8. 1 Das. a4 D5. 1 क्षिपामि वा (Da4 D5. 1 च); V1 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 न गर्हये; G2 वदामि न (for शपामि वा). K7 D8. 9 च (for वा). — After 10^{ab}, M5 reads 11^{ab}. T2 reads 10^{ed} twice. — ^c) D5. 1 T1 G1-3. 6 [ए]व (for [ह]व). K4. 6. 1 V1 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 विप्रैर्द्व; T1. 2 (second time) G1-3. 6 M5 लोकस्य; M1. 6 पक्षस्य (for विप्रर्षे). T2 (first time) M7 आमकस्यै (M7 आमकस्ये)व पक्षस्य. — ^d) D9 damaged. B8 Das. a4 Ds1 D5 M1. 6 पश्य (for पश्यल्ल). D6 चित्रता. T1. 2 (second time) G1-3. 6 M5 जाजले पश्य चित्रतां; T2 (first time) आकाशस्यैव जाजले; M7 लोके पश्यामि चित्रतां. ☞ Ca: चित्रता गन्धर्वनगरालोकनादौ ॥ Cp: लोकस्य स्वप्रकाशस्यात्मनः । ☞

11 V1 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 transp. 10 and

नानुरुध्ये विरुध्ये वा न द्वेष्मि न च कामये ।
समोऽस्मि सर्वभूतेषु पश्य मे जाजले व्रतम् ॥ ११
इष्टानिष्टविमुक्तस्य प्रीतिरागबहिष्कृतः ।
तुला मे सर्वभूतेषु समा तिष्ठति जाजले ॥ १२
इति मां त्वं विजानीहि सर्वलोकस्य जाजले ।
समं मतिमतां श्रेष्ठ समलोष्टाश्मकाञ्चनम् ॥ १३

11. M5 reads 11^{ab} after 10^{ab}. — ^a) K4 तानुरुध्ये; B8 (marg. as in text) नानुरुध्ये; B9 कानुरुध्ये; T2 नाप' (for नानु'). K2 D8 नानुरुध्ये विरुध्ये वा; K7 D4. 9 'रुध्ये विरुद्धं वै; G2 नास्मि मध्ये विरुध्ये च. — B7 reads 11^c-19^b twice. — ^c) K4 B8 (marg.) Dn1. n4 D2. 8 [s]हं; Bo Ds1 (also as in text) D8 G2 हि (for स्मि). Da4 समः सर्वेषु भूतेषु. — ^d) K4 जाज्वले. — After 11, K1 reads 13^c for the first time, repeating it in its proper place.

12 For the repetition in B7, cf. v. l. 11. K4 V1 Bo. 6 Das Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 om. 12^{ab}. K1. 2. 6. 1 B7 (both times). 8. 9 Da4 D4-7. 9 T G1-2. 6 M1. 5-7 transp. 12^{ab} and 12^{ed}. — ^a) G2 इष्टानिष्ट- (for इष्टा'). K1 -बहिःस्थस्य; K2 -बहिःस्थं च; B8 T G1-3. 6 M1. 5-7 -वियुक्तश्च (B8 T2 M1. 6. 1 'स्य'); D5. 1 -विमुक्तश्च (for 'स्य'). K5 B7 (both times) इष्टानिष्टानियुक्तस्य. — ^b) K2 प्रीतियुक्तः; B8 (also as in text) रागद्वेष- (for प्रीतिराग-). K1. 6 B7 (both times). 9 -बहिष्कृता; K2 -बहिष्कृतं (for 'तः'). T G1-3. 6 M5 प्रियद्वेषविवर्जितः (T2 'नः'); M1. 6. 1 प्रियद्वेष (M7 'व्य')-बहिष्कृताः (M7 'ता'). — Da4 reads 12^{ed} twice. 12^{ed} is damaged in D9. — ^c) Bo Ds1 समं; G1 समस्य; M5 समां (for समा). Da4 भूतेषु (for तिष्ठति). K4 जाज्वले.

13 For the repetition in B7, cf. v. l. 11. — ^a) D9 M7 मा (for मां). — ^b) M5 -भूतस्य (for -लोकस्य). K4 जाज्वले. — K1 reads 13^c for the first time after 11. — ^c) K1 (both times). 2 मतं; D9 lacuna; T G2. 8. 6 समो; G1 समे (for समं). K2 lacuna; G1 श्रेष्ठः. — ^d) G1 समो (for सम-). Da4 D5. 6 T G1-3. 6 M5 -कांचनः (for 'नम्').

14 For the repetition in B7, cf. v. l. 11. — ^a) Da4 यथाय (for यथान्ध-). K1 यथायबहिरोर्मत्ता (sic); G1 'बधिरे मत्ता; G2 'धो बधिरो मत्त. — ^b) B7 (both times) Da4 Ds1 -परमा; G1 -परमः (for 'माः'). G2

यथान्धबधिरोन्मत्ता उच्छ्वासपरमाः सदा ।
देवैरपिहितद्वाराः सोपमा पश्यतो मम ॥ १४
यथा वृद्धातुरकुशा निःस्पृहा विषयान्प्रति ।
तथार्थकामभोगेषु ममापि विगता स्पृहा ॥ १५
यदा चायं न विभेति यदा चास्मान् विभ्यति ।
यदा नेच्छति न द्वेष्टि तदा सिध्यति वै द्विजः ॥ १६
यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ १७

न भूतो न भविष्यश्च न च धर्मोऽस्ति कश्चन ।
योऽभयः सर्वभूतानां स प्राप्नोत्यभयं पदम् ॥ १८
यस्मादुद्विजते लोकः सर्वो मृत्युमुखादिव ।
वाक्कूरादण्डपारुष्यात्स प्राप्नोति महद्भयम् ॥ १९
यथावद्वर्तमानानां वृद्धानां पुत्रपौत्रिणाम् ।
अनुवर्तामहे वृत्तमर्हिसाणां महात्मनाम् ॥ २०
प्रनष्टः शाश्वतो धर्मः सदाचारेण मोहितः ।
तेन वैद्यस्तपस्वी वा बलवान्वा विमोह्यते ॥ २१

C. 12. 2160
B. 12. 243/21.20
K. 12. 248. 21

इहासं परमः सदा; M₁ उच्छ्वासपरमास्पदा. ✽ Cs: उच्छ्वा-
सपरमाः प्राणधारणमात्रपराः । ✽ — 14^{ed} is damaged
in D₉. — °) M₁ देवैर्. K₁ द्वारः; Da₄ Dn₁ D₄
द्वारा (for द्वारः). T G₁. 3. 6 M₅ देवेव वि (T₂ M₅
न पि) हित (G₃. 6 ता) द्वाराः; M₁ देवैस्त्रिविहितद्वाराः.
— °) K₈ सोपमाः; K₇ B₈ सोमपा (for सोपमा).

15 For the repetition in B₇, cf. v. l. 11. — °) K₂ कृषा; M₁ कृशान् (for कृषा). — °) T₁ G₁-3. 6
विषयं (for यान्). — D₄ om. (hapl.) 15^e-16^b. — °) K₈ D₅. 7 यथार्थ- (for त°). B₈ तथार्थभोगकामेषु (marg.
पि); T G₁-3. 6 M₁. 5-7 तथा कामा (G₂ ला) र्थभोगेषु.
— °) Da₃. a₄ समापि (for ममापि). B₀ Da₄ विगतः;
B₇ (both times) तां; Ds₁ D₈ विषय- (for विगता).
G₂ स्पृहा: (for स्पृहा).

16 16-17 (var.) Śānti. App. I, (No. 4, lines
27-30). For the repetition in B₇, cf. v. l. 11. D₄
om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — °) D₅. 7 T₁ G₃. 6 विभ्येति
(for विभेति). K₁. 2 न विभेति (K₂ भ्येत्य) यदा
चायं. — °) B₇ (both times) चास्मार्थ (for त्र). — °) T₁ G₁. 3. 6 तथा (for तदा). K₇ D₄-7 T G₁-3. 6 M₅-7
द्विज (for द्विजः). K₄. 6 V₁ B₀. 6. 7 (both times). 8. 9
Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 8 ब्रह्म संपद्यते तदा.

17 = (var.) Nārada Parivṛājaka Up. 3. 22.
With 17, cf. Bhāgavata P. 9. 19. 15. For the
repetition in B₇, cf. v. l. 11. — °) D₉ lacuna
for यदा न कु. K₁ न कुतं (for कुरुते). — °) T₂
पापकं (for पापकम्).

18 For the repetition in B₇, cf. v. l. 11. — °) D₅
भूयो; Cp भूते (?) (for भूतो). K₈ V₁ B₀. 6. 7
(both times). 8. 9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 8 M₁. 6. 7
भविष्योस्ति; B₈ (marg.) व्यंति; D₅. 7 व्यं च; T
G₁. 3. 6 M₅ व्योत्र; Cp व्येस्ति (for व्यश्च). — °)

K₇ D₄. 9 स (for च). D₅. 7 [अ]धर्मो (for धर्मो).
Da₄ न; G₂ [s]स्तु (for स्ति). — °) K₁ भवः;
Da₄ corrupt; T₁ G₁. 3. 6 [s]भवत्; M₁. 5-7 यतः
(for अभयः). — °) D₇ T G₁. 3. 6 M₁. 6. 7 संप्राप्नोति
(T₁ G₁. 3. 6 सोस्ति) (for स प्राप्नोति). Ds₁ परं (for
पदम्). K₂ न संप्राप्त्यभयास्पदं (sic); K₄ स प्राप्नोत्य-
भयास्पदं; G₂ स प्राप्नोत्याभयव्रतं.

19 19^{ab} = (var.) 25^{ab}, 30^{ab}. With 19^{ab}, cf.
3. 29. 21^{ed}. For the repetition in B₇, cf. v. l. 11.
— °) K₁ corrupt; K₈ B₀ M₁. 6 तस्माद् (for त°).
K₂ उद्विज्यते; T₂ उज्ज्वलिते. — °) G₂ M₁ सर्वे (for
सर्वो). K₇ D₄. 9 भयाद् (for मुखाद्). — After
19^{ab}, B₇ reads 25^{ed}, for the first time, repeating
it in its proper place. D₄ repeats 19^e-25^b after
उद्विजते (in 26^a). — °) D₅ वाक्कूराद्. K₁ पुरु-
ष्यात्; K₄ पारुष्यात्; K₈ V₁ B₀. 3. 9 Da₃ Dn₁ Ds₁
D₂. 3. 8 पुरुषात्; B₀. 7 Da₄ Dn₄ पुरुषात्; M₁ पुरु-
ष्यात् (for पारु°). D₇ T₁ G₁. 3. 6 क्रूरवाक्यो दंडपरः;
T₂ G₂ क्रूरो वाग्दंडपरः. — °) D₇ T₁ G₁. 3. 6 सं-
(for स).

20 For the repetition in D₄, cf. v. l. 19. — °) G₂
च (for वद्).. B₈ वर्तमानानां (for मानानां).
— °) K₁ वृद्धानां. — °) K₂ G₁ अनुवर्तामहे; Da₄
Ds D₅. 7 M₁ वृत्तामहे (for वर्तामहे). K₈ वृत्तिम्
(for वृत्तम्). — °) D₅. 7 अर्हिसानां.

21 For the repetition in D₄, cf. v. l. 19. — °) K₁. 4. 6 B₈ Ds₁ T₂ G₁. 3 प्रनष्टः (for प्रनष्टः). ✽ Cp:
शाश्वतः, अपारमार्थिकः, अन्धपरंपरयानुष्ठीयमानः । ✽ — °)
K₁. 2 समाचारेण; D₅. 7 स्वना (for सदा). K₁ मो-
हिताः. ✽ Cp: सदाचारेण इत्युपहासे । असत्तामाचारेणे-
त्यर्थः ॥ Cs: सदाचारेण, अद्यतनसदाचारेण । ✽ — °)
K₇ D₄ (both times). 8. 9 तेन (for तेन). K₁ वैद्यात्.

C. 12. 9360
B. 12. 265[2].21
K. 12. 266. 22

आचाराज्जाजले प्राज्ञः क्षिप्रं धर्ममवाप्नुयात् ।

एवं यः साधुभिर्दान्तश्चरेदद्रोहचेतसा ॥ २२

नद्यां यथा चेह काष्ठमुद्धमानं यदृच्छया ।

यदृच्छयैव काष्ठेन संधिं गच्छेत केनचित् ॥ २३

तत्रापराणि दारुणि संसृज्यन्ते ततस्ततः ।

तृणकाष्ठकरीषाणि कदाचिन्नसमीक्षया ।

एवमेवायमाचारः प्रादुर्भूतो यतस्ततः ॥ २४

Ds च (for वा). ☞ Ca. n. p: वैद्यः, विद्यावान् । ☞ —^d) Ds T G1-3.8 ज्ञानवान्; Ds.7 शील° (for बल°). K4 विमोक्ष्यते; Ks V1 Bo. 6.7.8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3.8 G2 विमुह्य (Da3. a4 °च्य)ते; K7 D4 (both times). 6.8 [अ]पि मोह्यते; Ds.7 विमुह्यति; T1 G1. 3.8 [अ]पि मुह्यते (for विमो°). Bs (marg.) बलवान्विप्रमुच्यते.

22 For the repetition in D4, cf. v. l. 19. T G1-3.8 transp. 22^{ab} and 22^{cd}. —^a) Da4 Gs. 8 आचाराज् (for °राज्). K4 जाज्वले; D7 जायते. K7 Da4 Ds2 Ds T1 G1 प्राज्ञः; M1. 6.7 प्राप्तः (for प्राज्ञः). —^e) Ds.7 सः (for यः). M1. 6 साधुकृद् (for °भिर्). M7 युक्तश्च (for दान्तश्च). T1 G1-3.8 एवं यः साधु दांतश्च. ☞ Cp: साधुभिः कर्मभिः । ☞ —^d) Ds अद्रोहं (for °ह-).

23 With 23, cf. 12. 28. 36; 168. 15; Rām. 2. 105. 26; Hitopadeśa IV. 73. For the repetition in D4, cf. v. l. 19. —^a) K1 D7 नद्या. K4 यथा दहे; Ks V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 चेह यथा (by transp.); D4 (both times). 9 यथा वेह; M1. 6 इव यथा; M7 यथेह वै. T1 G1-3 नद्या वेगाद्यथा काष्ठम्. —^b) Ms ऊद्धमानं. —^c) K1 D4 (both times) G1.2 यदृच्छयेव. —^d) T2 सिद्धिं; G2 न सं- (for संधिं).

24 For the repetition in D4, cf. v. l. 19. —^a) Ds तथा; G1 अत्र (for तत्र). K1. 2.4 काष्ठानि (for दारुणि). —^b) K2 संसृज्यते; Ks Bs संगृह्यते; K7 संसृज्यते (for संसृ°). Ks Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3.8 परस्परं; D7 T G1. 3.8 यतस्ततः (for तत°). —^c) K1 तृणकष्टाः; G1 °काष्ठे (for °काष्ठ-). K1 Da4 करिषाणि. —^d) Da4 न ससिद्धया; G3 न विमोक्षया. ☞ Cs: कदाचित्, कृतयुगात्यये । ☞ — After 24^{cd}, Ks reads 27^{ab}, while G1 reads 27^{cd}. Ms om. 24^{ef}. Ks Bs-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 M1. 6.7 read 24^{ef}

यस्मान्नोद्विजते भूतं जातु किञ्चित्कथंचन ।

अभयं सर्वभूतेभ्यः स प्राप्नोति सदा मुने ॥ २५

यस्मादुद्विजते विद्वन्सर्वलोको वृकादिव ।

क्रोशतस्तीरमासाद्य यथा सर्वे जलेचराः ॥ २६

सहायवान्द्रव्यवान्यः सुभगोऽन्योऽपरस्तथा ।

ततस्तानेव कवयः शास्त्रेषु प्रवदन्त्युत ।

कीर्त्यर्थमल्पहृल्लेखाः पटवः कृत्स्ननिर्णयाः ॥ २७

after 26; while K7 Ds D4 (both times). 6.8 repeat the same after 26. Bo G1 read 24^{ef} after 25. —^f) V1 ततस्ततः. — After 24, T G2. 3.8 read 27.

25 = (var.) 30. For the repetition in D4, cf. v. l. 19. Bs om. (hapl.) 25. K7 om. 25^{ab}. K1. 2.4 V1 read 25^{ab} after 26. —^a) Ks तस्मान् (for य°). — B7 reads 25^{cd} for the first time after 19^{ab}. T2 G2 repeat 25^{cd} after 27. —^e) V1 Bo सोभयं; B7 (first time) स°; G2 (second time) न भयं (for अभयं). —^d) K7 D4-7.9 प्राप्नोति स (by transp.); V1 Bo T1.2 (second time) G1.2 (second time) M1. 5-7 संप्राप्नोति; B7 (first time) समाप्नोति. K1. 4.7 V1 Bo. 7 (first time) D4-7.9 महा-मुने; Ds D2. 3 तदा मुने; T1.2 (both times) G1.2 (both times). 3.8 M1. 5-7 महामते (for सदा मुने). — After 25, Bo G1 read 24^{ef}.

26 Bo G1 om. 26. —^a) Da4 तस्माद् (for य°). K7 D4. 6.9 नोद्विजते (for उद्वि°). After उद्विजते, D4 repeats 19°-25^b. K2 भूतं; K4. 6 T1 G2. 3.8 विद्वान्; K7 D4-7.9 चैव; V1 (also as in text) लोका (for विद्वन्). —^b) V1 सर्वे (for सर्व-). —^c) K2 क्रोशतस्; D4. 9 Gs. 8 क्रोशतस्. —^d) T2 जला-चराः. — K1. 2.4 V1 read 25^{ab} after 26. Ks Bs-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 M1. 6.7 read 24^{ef} after 26, while K7 Ds D4 (both times). 6.8 repeat the same after 26.

27 Ms om. 27^a-28^b. V1 om. 27^{ab}. Ks reads 27^{ab} after 24^{cd}. T G2. 3.8 read 27 after 24. —^a) Ds D2 च (for यः). —^b) K1 स्वभगो (for सु°). Ks Bs-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3.8 [s]य; Bo Da4 वा (for ऽन्यो). Ds.7 सुभाग्योन्यो परंतपः. ☞ Cn: परः परलोकहेतुः । ☞ — G1 reads 27^{cd} after 24^{cd}. —^c) K1.2 अतस् (for ततस्). Ds1 ताम्; Ds.7 तम् (for तान्). —^d) Ds शास्त्रेषु; T2 °ण (for °पु). Da4 प्रवदन्त्युत (for प्रवदन्त्युत). ☞ Cp:

तपोभिर्यज्ञदानैश्च वाक्यैः प्रज्ञाश्रितैस्तथा ।
 प्राप्नोत्यभयदानस्य यद्यत्फलमिहाश्रुते ॥ २८
 लोके यः सर्वभूतेभ्यो ददात्यभयदक्षिणाम् ।
 स सर्वयज्ञैरीजानः प्राप्नोत्यभयदक्षिणाम् ।
 न भूतानामहिंसाया ज्यायान्धर्मोऽस्ति कश्चन ॥ २९
 यस्मान्नोद्विजते भूतं जातु किञ्चित्कथंचन ।
 सोऽभयं सर्वभूतेभ्यः संप्राप्नोति महामुने ॥ ३०

यस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वैरुमगतादिव ।
 न स धर्ममवाप्नोति इह लोके परत्र च ॥ ३१
 सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः ।
 देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ ३२
 दानं भूताभयस्याहुः सर्वदानेभ्य उत्तमम् ।
 ब्रवीमि ते सत्यमिदं श्रद्धास्व च जाजले ॥ ३३
 स एव सुभगो भूत्वा पुनर्भवति दुर्भगः ।

C. 12. 9374
 B. 12. 263(2). 34
 K. 12. 268. 28

तानेव अन्धपरंपरया प्रवदन्ति, प्रकृष्टान् वदन्ति । ॐ —^a) B₇ अन्य- (for अल्प-). K₁ -लेखः. T₁ G₁. 3. 6 कृत्यर्थ-
 मर्थं हल्लेखा (G₁ 'खा:); T₂ कीर्त्यर्थमदहल्लेखा:; G₂
 कृत्यार्थमर्थदुल्लेखा: (sic); M₁. 6. 7 कीर्त्यर्थमभ्य (M₁ 'द्य-)
 सुल्लेखा: ॐ Ca. p: अल्पहल्लेखा: क्षीणप्रायान्तःकरण (Cp:
 'प्रायमनो)मलाः, तत्त्वदर्शिनः ॥ Cn: अल्पं बाह्यसुखं हृदि
 लेखेन प्रतिष्ठितं येषां ते, बहिर्मुखः ॥ Cp: कीर्त्यर्थं, न तु
 परार्थम् ॥ Cs: हृदयगतालेखा: तत्र पटवः, कामितार्थप्राप्ति-
 समर्थाः । ॐ —^f) K₁. 2. 4. 7 D₂. 4. 6. 9 [s]कृष्ण- (for
 कृत्स्न-). T₁ G₁. 3. 6 -निर्णयं (for 'या:). ॐ Ca: कृत्स्न-
 निर्णयाः निर्मलज्ञानाः ॥ Cn: कृत्स्नं ब्रह्म, तन्मूलकः निर्णयो
 येषाम् ॥ Cp: कृत्स्ननिर्णयाः भूमप्राप्तिनिश्चयाः ॥ Cs: कृत्स्न-
 निर्णयाः कालत्रयाभिज्ञाः । ॐ — After 27, T₂ G₂
 repeat 25^{ed}.

28 ^a) G₂ तपो हि (for तपोभिर). T G₁-3. 6 M₅
 वा (for च). —^b) K₁ G₂ वाक्यं (for वाक्यैः). B₉
 प्रज्ञास्थितैस् (for 'श्रितैस्). ॐ Cp: प्रज्ञाश्रितैः प्रतीको-
 पासनाश्रितैः । ॐ — K₄ om. 28^{ed}. —^c) D₄. 9 T
 G₁-3. 6 M₅. 7 (sup. lin.) नाप्नोति (for प्रा°). —^d)
 K₁. 2 यत्तत्; K₇ D₆. 9 यथा; D₆. 7 यदा (for यद्यत्).
 K₁. 2. 7 D₄-7. 9 T G₁-3. 6 उपाश्रुते (for इहा°).

29 ^a) Dn₁ लोको (for लोके). K₇ D₄. 9 च (for
 यः). —^b) G₁ ददामि (for 'ति). K₇ -दक्षिणं.
 — K₂. 7 D₄. 7. 9 G₁ om. (hapl.) 29^{ed}. —^c) K₁. 4
 B₀. 8 (marg.) T G₂. 3. 6 M₁. 5-7 सत्य- (for सर्व-).
 K₁ ईजानाः; K₈ ईजमानः. —^d) K₁ भय- (for
 अभय-). —^e) T₂ जायान्; G₁ अन्यो (for ज्यायान्).
 K₄ D₄ Dn₃ कश्च नः; B₉ किंचन. — After 29,
 M₁. 6 read 30^{ed} for the first time, repeating it in
 its proper place.

30 = (var.) 25. K₈ om. 30. B₉ om. 30^{ab}.
 —^a) K₇ D₄. 6. 9 M₁. 6. 7 भीतो; T G₁-3. 6 M₅ दीनो
 (for भूतं). — D₆ om. 30^b-31^a. —^b) K₇ D₄. 9

T G₁-3. 6 M₁. 5-7 कश्चित् (for किञ्चित्). D₄ कथं च
 नः; D₆ कदाचन. — M₁. 6 read 30^{ed} for the first
 time after 29. —^c) D₄ योभयं; D₄. 5. 7. 9 G₁ अभयं
 (for सोऽभयं). —^d) K₂ समाप्नोति; K₇ D₄. 7. 9 स
 प्राप्नोति; D₆ प्राप्नोति स (for संप्राप्नोति). G₂ महामते
 (for 'मुने).

31 31^{ab} = (var.) 12. 123. 16^{ed}. D₆ om. 31^{ab}
 (cf. v. 1. 30). —^a) K₁. 2 यस्माच्चोद्विजते लोकः. —^b)
 K₁ (sup. lin. as in text) वेष्म. —^c) G₂ M₅ न च
 धर्मम्; M₇ अथाधर्मम् (for न. स धर्मम्).

32 = (var.) 12. 231. 23; 261. 21: B. 13. 113.
 7. Quoted in Śaṅkara's Br. Sū. Bhāṣya under iv.
 2. 14. —^b) B₉ D₄ Dn₄ T₂ सर्व- (for सम्यग्).
 ॐ Cp: सम्यक्, ब्रह्माभिपन्नतया ॥ Cs: सम्यक्, साम्येन । ॐ
 —^c) D₆ देवो (for देवा). K₁. 2 हि; G₁ वि- (for
 [अ]पि). T₂ अस्य (for मार्गे). K₁ युज्यन्ति; D₄ मुह्यते
 (for मुह्यन्ति). —^d) K₁. 2 चापदस्य; K₇ B₉ (marg.
 as in text) D₆ M₁. 6 ह्य° (for अ°). ॐ Cp: अप-
 दस्य, अनाश्रयस्य, आत्मप्रतिष्ठस्य ॥ Cs: अपदस्य, अविद्य-
 माननामरूपस्य परमात्मनः, पदैषिणः स्थानमिच्छन्तः ॥ Cv:
 अपदस्य स्थानरहितस्य विरक्तस्य, पदैषिणः मार्गमिच्छन्तः । ॐ

33 ^a) G₂ नावां (for दानं). B₉. 8 दानं भूताभयं
 प्राहुः. —^b) B₉ (marg. as in text). 7. 9 D₄ सत्यं
 (for सर्व-). B₉ D₄ दानस्य (for दानेभ्य). —^c) K₁
 ब्रवीसि (for 'मि). B₉ (marg.) M₁. 6 सर्वम् (for सत्यम्).
 K₂ ब्रवीमि ते सत्यमोद (sic); G₂ 'मि ते न त्वमिदं.
 —^d) K₁. 2. 4 तच्छ्रद्ध (K₄ 'द्धा)स्त्व च; K₇ तच्छ्रद्ध-
 स्त्वैव; D₄. 6. 9 तद्बुध्यस्त्वैव; T₁ G₁-3. 6 श्रद्धस्त्व यत;
 T₂ M₁. 5. 6 श्रद्धस्त्वाथ च; M₇ श्रद्धस्त्वाथ (for 'स्व च).
 K₄ जाज्वले; G₂ जालये.

34 ^a) T₁ M₇ व्यावृत्तिं; G₁ व्यापत्तिः (for 'त्ति).
 K₈ क्षप्त्वा (sic) (for दृष्ट्वा). —^d) K₇ D₄-7. 9 T₁ जगु-

C. 12. 9374
B. 12. 26321. 34
K. 12. 269. 35

व्यापत्तिं कर्मणां दृष्ट्वा जुगुप्सन्ति जनाः सदा ॥ ३४
अकारणो हि नेहास्ति धर्मः सूक्ष्मोऽपि जाजले ।
भूतभन्यार्थमेवेह धर्मप्रवचनं कृतम् ॥ ३५
सूक्ष्मत्वान्न स विज्ञातुं शक्यते बहुनिह्वः ।
उपलभ्यान्तरा चान्यानाचारानवबुध्यते ॥ ३६
ये च छिन्दन्ति वृषणान्ये च भिन्दन्ति नस्तकान् ।
वहन्ति महतो भारान्वहन्ति दमयन्ति च ॥ ३७

प्सन्ते (T1 'त') (for 'प्सन्ति').

35 ^a) K1. 2. 4 सकर्मणां; G2 अकारणा (for 'रणो').
K6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M1
नैव; D4 तेन (for नेह). ❀ Cs: अकारणः फलर-
हितः । ❀ — ^b) K1 D4. 9 सूक्ष्मो (for सूक्ष्मो). K7 V1
Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T1 G1-3. 6 हि (for सिपि).
K4 जाजले. — ^c) D4 om. from भूत up to उपल
(in 36°). M1. 6 -वृक्षार्थम् (for -भन्यार्थम्). T2 भूत-
मप्यर्थमेवेह (sup. lin. as in text). ❀ Ca: भूतं कारणं,
प्राक्सिद्धत्वात् । भन्यमुत्पाद्यं कार्यम् । तदर्थं, यज्ञादेर्धर्मकारण-
त्वप्रदर्शनार्थमेव ॥ Cn: भूतं ब्रह्म, भन्यं स्वर्गादि । उभयार्थ-
मेव ॥ Cp: भूतार्थं ब्रह्मज्ञानार्थम्, भन्यार्थं स्वर्गाद्यर्थम् ॥
Cs: भूतानां भन्यं शोभनं, तदर्थम् । ❀ — ^d) K2 धर्मः
(for धर्म-).

36 D4 om. up to उपल (cf. v. l. 35). — ^a) K1
D9 सूक्ष्मत्वान्. M1. 5. 6 च (for स). G2 सूक्ष्मं च
सम्यग्विज्ञातं. — ^b) Da4 न शक्ये; T1 G1. 3. 6 शक्य-
स्ते; G2 'स्तु (for शक्यते). T1 G1. 3. 6 -निर्णयः; G2
-निर्णयं (for -निह्वः). ❀ Ca: बहुनिह्वः, शब्दवैषम्या-
दर्थवैषम्याच्च दुर्ज्ञेयार्थः ॥ Cs: बहुभिर्धर्मान्तरार्थवादैः तिर-
स्कृतः । ❀ — ^c) T G1. 3. 6 M1 [अ]न्तरे (for [अ]न्तरा).
K1. 2 चान्यो; D6 चान्यम्; M1 त्वन्यान् (for चा°).
— ^d) D6 आचारं (for आचारान्). K6 V1 D5. 7 T
G2. 3. 6 M1 Ca नावः; K1 D6 न च (for अव-). K2
-बुध्यते (for -बुध्यते). ❀ Cp: आचारानवबुध्यते,
मूलकारणानुसंधानं न बुध्यते । ❀

37 With 37, cf. 12. 15. 51. — ^a) K1 ये के
(for ये च). K2 D4 छिन्दति. T1 G1. 3. 6 वृक्षाणां
(for वृषणान्). G2 ये च विदित्युषिगणान्. — ^b) K1.
2. 4 B9 D6 G2. 3. 6 M1. 5-7 छिन्दन्ति; D4 छिन्दति; T2
चिन्वति (for भिन्दन्ति). K1. 2. 4 M1. 5-7 न (M1. 6
ने)स्तकान्; K6. 7 B9 Da4 D2. 4. 5. 7-9 मस्तकान्; Ds

हत्वा सत्त्वानि खादन्ति तान्कथं न विगर्हसे ।
मानुषा मानुषानेव दासभोगेन भुञ्जते ॥ ३८
वधबन्धविरोधेन कारयन्ति दिवानिशम् ।
आत्मना चापि जानासि यदुःखं वधताडने ॥ ३९
पञ्चेन्द्रियेषु भूतेषु सर्वं वसति दैवतम् ।
आदित्यश्चन्द्रमा वायुर्ब्रह्मा प्राणः क्रतुर्यमः ॥ ४०
तानि जीवानि विक्रीय का मृतेषु विचारणा ।

नस्तकं; T1 G1-3. 6 संस्थितान्; T2 नस्तुतान् (for नस्त-
कान्). — ^c) K1. 2. 4 V1 T G1-3. 6 M1 कृषन्ति (for
वहन्ति). G2. 6 (before corr.) राजन् (for भारान्).
K1 D4-7. 9 कर्षयन्ति महाभारान्. ❀ Cp: वहन्ति, वाह-
यन्ति । ❀ — ^d) G2 बध्यन्ति (for बधन्ति).

38 ^a) D6 वादन्ति. K1 हत्वा खादन्ति सत्त्वानि. — ^b)
G1 च (for न). — ^c) K2 मानुष्या; M1. 6. 7 मनुष्या
(for मानुषा). K2 मानुष्यान्; K1 'वाद्. — ^d)
K6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 G8
-भावेन; D6 (also) -भागं न (for -भोगेन). K1
भुञ्जते.

39 ^a) V1 B7 Dn1. n4 Das Ds T G1-3. 6 M1. 5-7
-निरोधेन; D6 -नियोगेन (for -विरोधेन). K1 D4. 9
वधबन्धनयोगेन. — ^b) B6 धारयन्ति; D5. 7 कर्षन्तीव (for
कारयन्ति). ❀ Cp: कारयन्ति, कर्माणीति शेषः । ❀ — ^c)
K6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1
G1. 3. 6 आत्मनश्च; G2 आत्मानं (for आत्मना). K1. 2.
4. 7 D4. 6. 9 चाभि- (for चापि). K1. 6 V1 Bo. 6-9 Das
जानामि; K4 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M5 जानाति;
K7 D4. 6. 9 जानन्ति; G2 तानासी (sic) (for जानासि).
— ^d) K1 या (for यद्). D6 दुःखे (for दुःखं). K6 V1
Bo. 6-9 Das. 24 Dn1 Ds D2. 3. 8 -बन्धने; Dn1 -बन्धजं
(for -ताडने). G2 यदुःखं हि वितायते.

40 ^a) Ds1 देवेन्द्रियेषु (for पञ्चे°). — ^b) Da4
वदति; T G1. 2. 6 M5 भवति (for वसति). Da4 दैवते.
— ^c) Ds ब्रह्म. K2. 6 V1 Bo. 8 प्राणाः (for प्राणः).
❀ Cp: आदित्यश्चक्षुषि, चन्द्रमा मनसि, वायुस्त्वचि, ब्रह्मा
आत्मा, वायुः प्राणः, क्रतुः प्राणाहुतिसाध्यो यज्ञः, यमः
क्रोधो मनोधर्मः ॥ Cs: आदित्यो दक्षिणभागे चरति, चन्द्रमा
वामभागे । तथा योगयाज्ञवल्क्यः—इडायां चरते चन्द्रः पिङ्ग-
लायां तु भास्करः, इति । वायुर्गानादिः, ब्रह्मा आत्मा,
प्राणः प्राणवायुः । क्रतुरपानवायुः, अपानः क्रतुरिति ब्राह्मणम् ।
यमः परमात्मा । ❀

का तैले का घृते ब्रह्मन्मधुन्यप्स्वौषधेषु वा ॥ ४१
 अदंशमशके देशे सुखं संवर्धितान्पशून् ।
 तांश्च मातुः प्रियाञ्जानन्नाक्रम्य बहुधा नराः ।
 बहुदंशकुशान्देशान्नयन्ति बहुकर्दमान् ॥ ४२
 वाहसंपीडिता धुर्याः सीदन्त्यविधिनापरे ।
 न मन्ये भ्रूणहत्यापि विशिष्टा तेन कर्मणा ॥ ४३

कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा च वृत्तिः सुदारुणा ।
 भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम् ।
 तथैवानुहो युक्तान्समवेक्ष्य जाजले ॥ ४४
 अधन्या इति गवां नाम क एनान्हन्तुमर्हति ।
 महच्चकाराकुशलं पृषध्रो गालभन्निव ॥ ४५
 ऋषयो यतयो ह्येतन्नहुषे प्रत्यवेदयन् ।

G. 12. 9388
 B. 12. 263[2]. 46
 K. 12. 268. 49

41 ^a) K₁ यानि; T G₁. 3. 6 तान्हि; G₂ तान्वा (for तानि). V₁ B₀. 6 M₅. 7 जीवामि; B₃. 8 (both marg.) D₃. 34 जैवानि; T G₁-3. 6 जीवन्ति (for जीवानि). D₄ विक्रिय; D₅. 7 जीवन्ति; G₈ जीर्यते (for विक्रीय). M₅ तानि विक्रीय जीवन्ति. ❀ Ca: जीवानि, जीवसमूहान् । जैवानीति पाठो युक्तः । समूहार्थेऽण् । ❀ — ^b) K₁. 2 D₄ D₅. 7 नृतेषु (sic); K₈ च तेषु (for मृतेषु). G₂ विचारणं. — After 41^{ab}, K₁ D₁. n₄ D₈ D₁. 6. 9 ins.:

704* अजोऽग्निर्वरुणो मेघः सूर्योऽश्वः पृथिवी विराट् ।

धेनुर्वत्सश्च सोमो वै विक्रीयैतन्न सिध्यति ।

[(L. 2) D₉ वसुश्च (for वत्सश्च).]

— ^c) K₁ T₂ तैल (for तैले). D₁ नृते (for घृते). G₂ काले वै कल्पते ब्रह्मन्. — ^d) K₁ मधूनि. K₁ D₁. n₄ D₂. 4. 9 अपि (for अण्णु). K₁. 2. 4 B₈ औषधीषु; K₁ D₄. 9 'धेपि; T G₁-3. 6 M₁. 5. 6 औषधीषु (for औषधेषु). K₁. 2. 4 D₈ D₅-7 G₂ च (for वा).

42 ^a) K₂ अदंश-; K₄ अदंश-; D₁ आदेश- (for अदंश-). K₁. 4 -मशके; D₄ -मकरे (for -मशके). — ^b) K₄. 6. 7 B₀. 6-9 D₃. 34 D₁. n₄ D₂. 3. 8 T₂ M₁. 5 सुख- (for सुखं). T G₁-3. 6 M₅ (inf. lin. as in text). 6. 7 बहुन् (for पशून्). — ^c) D₅-1 चात्मनः (for च मातुः). K₂ प्रियं (for प्रियान्). K₁. 2. 4 ज्ञात्वा; K₈ V₁ B₉ D₃. 34 जातान्; D₅. 7 अज्ञान्; D₈ अन्यान्; T₁ G₁. 3. 6 धुर्यान्; G₂ जातु; M₁. 6. 7 ज्ञातान् (for जानन्). — ^d) K₁. 2. 4 प्राक्रम्य (for आ^०). K₁ D₅. 7 नराः. — ^e) K₄ -दंशकुशान्; K₈ -दंशकुशान्; K₁ D₄. 6. 9 -दंशमशान्; B₇. 9 D₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 7. 8 -दंशा (B₉ D₅. 7 'श)कुलान्; T G₁-3. 6 M₁. 5-7 -दंशक- (M₇ 'यु)तान् (for 'कुशान्).

43 G₂ om. 43-44. — ^a) K₈ बहु-; B₈ D₅. 7 M₇ Cp (Cpp as in text) बाहु- (for वाह-). K₆. 7 धुर्याः; D₄ सूर्याः. D₁ निवासं पीडिता धुर्याः. ❀ Cs: वाहसंपीडिता: वाहनसंपीडिता: । ❀ — ^b) ❀ Cs: अवि-

धिना, विधिमतिक्रम्य, तुरुष्कबहुले देशे । ❀ — ^c) K₈ D₃. 34 तान् (for न). K₁. 2. 4. 6 D₃. 34 -हत्याया (for 'पि). — ^d) K₈ D₃ विशिष्टांस; D₄ 'ष्टास् (for 'ष्टा). K₁. 2. 4 विशिष्टानेव कर्मिणः (K₄ 'मंणा).

44 44^{abcd} = Manu. 10. 84. G₂ om. 44 (cf. v. l. 43). T₁ om. 44^{ab}. — ^a) D₄. 6 मन्यन्ति. M₁. 5-7 कृषिः साध्वी (M₇ 'ध्व)ति मन्यन्ते. — ^b) D₈ वृत्ति- (for वृत्तिः). — ^c) D₈ M₁. 6 भूमिशयाश्च; T₁ G₁. 3. 6 प्रमाथयंश्च. V₁ चापि (for चैव). ❀ Cn: भूमिशयान् सर्पादीन् । ❀ — ^d) D₄ अयोमुखे; D₈ 'मयं (for 'मुखम्). T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 हन्ति काष्ठैरयोमुखैः. ❀ Cn: काष्ठमयोमुखं, लाङ्गलम् । ❀ — ^e) K₁. 2 B₈ (marg.) D₈. 5. 7 T₁ G₁. 3. 6 अनुहुहो; B₈ अर्थद्वहो; B₇ [अ]-नद्वाहो (for 'हुहो). — ^f) K₁ D₄ D₈ समवेक्ष्यस्व; V₁ समीक्षस्व (submetric). K₄ जाजले. T G₁. 3. 6 क्षुचृष्णाश्रमकर्षितान्.

45 ^a) K₁ अद्या; K₂ अद्या; K₈ अंधा; V₁ D₇. 9 G₂. 3. 6 M₁. 5. 7 अर्ध्या; B₈ D₄ अद्या; T₁ G₁ अर्ध्या; T₂ आर्या; M₈ अन्या (for अधन्या). K₈ भवान्; T₁ भवं (for गवां). — ^b) K₆. 7 V₁ B₈. 3 D₃. 34 D₈ D₅ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 एतान्; B₀ एनं; B₇. 9 D₁. n₄ D₈ D₂. 3. 5. 7. 8 G₂ एता (for एतान्). — ^c) K₁. 4 T₂ महश्च (for महन्). D₄ T₁ G₂ कुशलं (for [अ]कु^०). D₈ महवाकाशकुशलं (sic); D₈ 'वाचारकुशलं. — For the incident, cf. 12. 260. 6ff. — ^d) K₁ पृथान्नो; K₂ पृथश्नो; K₄. 6 D₄ वृषध्रो; K₁ B₈ D₁ D₈ D₂-4. 6. 8. 9 वृषं गां; D₃ पृषध्रो; D₄ पृषध्रो; D₅ वृषध्रो; T₂ पृथध्रो; M₁. 6. 7 वृषध्रो; M₈ पृथध्रो; Ca पृषध्रो (as in text). K₁. 2. 4 V₁ B₈. 3 D₅ M₇ गां लभन्निव; K₈ गां चालभन्निव (hypermetric); K₁ D₄. 6. 9 चालभन्नप; B₈ D₁. n₄ D₂. 3. 8 बालमेतु यः; D₈ बालमेतु (D₈ 'व) यः; T₂ गां महन्निव; M₁. 6 गाश्चलन्निव; M₈ गां लभन्ति ह (for गालभन्निव). D₇ T₁ G₁. 3. 6 वृथा (D₇ 'धा) यो गां निहन्ति ह; G₂ वृथारोगान्महानिह. ❀ Ca: पृषध्रः

C. 12. 9388
B. 12. 263[2]. 48
K. 12. 249. 49

गां मातरं चाप्यवधीर्वृषभं च प्रजापतिम् ।

अकार्यं नहुषाकार्षीर्लप्स्यामस्त्वत्कृते भयम् ॥ ४६

शतं चैकं च रोगाणां सर्वभूतेष्वपातयन् ।

ऋषयस्ते महाभागाः प्रजास्वेव हि जाजले ।

भ्रूणहं नहुषं त्वाहुर्न ते होष्यामहे हविः ॥ ४७

इत्युक्त्वा ते महात्मानः सर्वे तत्त्वार्थदर्शिनः ।

इक्ष्वाकुपुत्रः होमधेनुं हत्वा शुद्धतामागमदिति इतिहासः ॥
Gn: पृषधो गां लभन्निव इति पाठे, गां पृषधो बाणः लभन्
स्पृशन्निव, व्याघ्रभ्रान्त्या निस्पृष्टो बाणो गवि पतितो, न तु
गवि विस्पृष्टः इत्यर्थः । ❀

46 ^a) G₂ एष ते (for ऋषयो). D₄ ह्यतयो (for य). T₁ G₁. 3. 6 M₅. 7 ह्येते; T₂ G₂ ये ते; M₁ ह्येवं;
M₆ ह्येव (for ह्येतन्). — ^b) K₁ नहुषे; K₆ T₁
G₁. 3. 6 नहुषं; D₄ नहुषे; D₆ नयुषे (for नहुषे). K₂
प्रत्यवेभवन्; V₁ M₆ वेदयत्; G₁ वेगवान्. G₂ न हि
प्रेक्ष्यत्यवेदयन्. — ^c) G₁ गा (for गां). K₁ अप्यव-
धीर्; K₂ चापि वधीर्; K₆ च न्यवधीर्; D₅. 7 त्वम-
वधीर् (for चाप्य). G₂ मा आतरं चाप्यतिथि. — ^d)
K₄ प्रजापतिः; D₈ पतिः. ❀ C₈: प्रजापतिम्, पितृ-
सदृशम् । ❀ — ^e) K₂ अकार्ष (for र्य). K₁ नहुषो;
D₄. 6 नहुष; G₂ नाहुष. — ^f) K₇ D₄. 9 शप्स्यामस्;
D₄ लप्स्यते; G₂ लक्ष्याम्यस् (for लप्स्यामस्). K₁.
2. 7 D₄. 6. 9 तत्कृते; G₂ मत्कृते (for त्वत्कृते). K₁. 2.
6. 7 D₂. 4. 6. 9 वयं; K₄ V₁ Bo. 6-9 D₂. 3. 4 D₁. n₄
D₈ D₈. 5. 8 व्यथा (for भयम्).

47 ^a) G₂ गतं (for शतं). K₆ रोगानां. — ^b)
K₁ V₁ Bo T₁ G₈. 6 पातयन्; K₇ D₄. 5. 7. 9 अपातयं;
D₄ D₈ G₂ M₁. 6 तयत्. — D₈ om. (hapl.) 47^a-48^b.
— ^d) K₆ अजास्वेव; D₁ प्रजास्ते वै (for स्वेव). K₄
जाज्वलि. B₈ प्रजास्तेवेति जाजले; T G₁. 3. 6 M₅ प्रशस्ता-
स्तेन जा; G₂ प्रजास्ते तेन जा. — T₁ G₂ om. (hapl.)
47^a-49^b. — ^e) K₁ तृणहं (sic); K₂ तृणहं (sic); Bo
D₈1 भ्रूणहा; D₇ T₂ G₁. 3. 6 M₆ (inf. lin. as in text)
भ्रूणहं (for भ्रूणहं). D₄. 6 नहुषं (for नहुषं). K₇
D₁ D₈. 4. 6. 9 M₁. 6 प्राहुर; D₇ G₁. 3. 6 चाहुर (for
त्वाहुर). K₆ B₆-9 D₂. 3. 4 D₈ भ्रूणहा नहुष त्वं (B₆. 7
D₂. 3. 4 'वस्त्वं' हि; M₅. 7 भ्रूणहं नहुषेत्वाहुर. — ^f)
K₁ होष्यामहे (sic); K₂ होषामहे; K₆ D₅. 7 T₂ G₁. 3. 6
C₈ (Csp as in text) भोक्ष्या (for होष्या). T₂ G₈. 6
M₁. 5-7 वयं (for हविः).

48 D₈ om. 48^{ab}; T₁ G₂ om. 48 (for both, of.

ऋषयो यतयः शान्तास्तरसा प्रत्यवेदयन् ॥ ४८

ईदृशानशिवान्धोराणाचारानिह जाजले ।

केवलाचरितत्वात् निपुणान्नावबुध्यसे ॥ ४९

कारणाद्धर्ममन्विच्छेन्न लोकचरितं चरेत् ।

यो हन्याद्यश्च मां स्तौति तत्रापि शृणु जाजले ॥ ५०

समौ तावपि मे स्यातां न हि मे स्तः प्रियाप्रिये ।

v. l. 47). — ^a) K₄ D₅. 7 इत्युक्तास् (for 'क्त्वा').
K₁. 2. 4 महाभागाः (for 'त्मानः'). — ^b) K₂ D₄ T₂
G₁. 3. 6 सर्व- (for सर्वे). K₂ दर्शनः. — ^c) D₄
तपयः (for यतयः). K₁. 2. 4 दांतास् (for शान्तास्).
— ^d) K₆ V₁ Bo. 6. 7. 9 D₂. 3. 4 D₁. n₄ D₈ D₂. 3. 5.
7. 8 तपसा; T₂ प्रशस्ताः; M₅ सहसा (for तरसा).
T₂ G₈. 6 M₅ प्रत्यवे (T₂ 'बो') धयन् (for 'वेदयन्').
❀ Cp: प्रत्यवेदयन्, प्रतिकूलतया ज्ञापितवन्तः । ❀

49 T₁ G₂ om. 49^{ab} (cf. v. l. 47). — ^a) K₇
D₄ इदृशा (K₇ 'शी') न्. K₆ घोषान्; K₇ वारान् (for
घोरान्). — ^b) K₄ जाज्वले. K₂ आचाराणि ह जाजले;
D₇ G₁. 3. 6 आचरंतीह जा. — ^c) D₅. 7 T₁ G₁-3. 6
केवलाचरितं त्वं तु (D₇ 'तत्त्वं तु; G₁ 'तं त्वां तु; G₂
'तं कर्म'); D₆ 'लांतरितत्वात्; T₂ केवला वीरतत्वात्.
❀ Cp: केवलाचरितत्वात्, श्रुत्याद्यप्रतिपादितत्वात् ॥ C₈:
आचरितत्वमेवात्र हेतुर्नान्य इत्यर्थः । ❀ — ^d) K₄ V₁ Bo.
6-9 D₂. 3. 4 D₁. n₄ D₈ D₂. 3. 5-8 निपुणो; K₆ D₈1
निपुणो; K₇ D₄. 9 G₂ निपुणं (K₇ 'नं'); T₁ G₁. 6
M₅. 7 C₈ नैपुणान्; T₂ M₁. 6 नैपुण्यान्; G₈ नैपुण्यं
(for निपुणान्). D₈ G₁ नावबुध्यते; D₅. 7 न विबु-
ध्यसे; G₂ नाम बु (for नावबु).

50 ^a) T₂ G₂ कारणं (for 'णाद्'). T G₁-3. 6 M₁. 7
अन्विच्छन् (for 'च्छेन्'). ❀ C₈: कारणात् श्रुतेः ॥ Cp:
श्रुत्यादेः । ❀ — ^b) K₁. 2. 6 D₈ लोकाचरितं; K₇ लोक-
चरिते; D₄ लोके चरितं; T G₁-3. 6 M₁. 5-7 लोकं वि-
(T₂ 'कं वी-; G₁ 'कान्वि-; M₁. 5. 6 'कवि') रसं (for
लोकचरितं). — ^c) G₁ ये (for यो). G₂ हन्या (for
हन्याद्). — ^d) K₄ जाज्वले.

51 ^a) G₁ मेधस्यान् (for मे स्यातां). — ^b) K₄ V₁
Bo. 6. 7. 9 D₂. 3. 4 D₁. n₄ D₈ D₂. 3. 5. 8 [s] स्ति; K₆. 7
B₆ (marg.). G₁ स्त (for स्तः). Bo. 7 D₄ D₁. n₄ D₈
D₂-4. 6. 8 प्रियाप्रियं (for 'प्रिये'). — ^c) D₄. 6. 7. 9 एतम्;
T G₂. 3. 6 M₁. 6 एवम् (for एतद्). K₁. 2. 6. 7 D₅. 7
कर्म; G₂ कर्म (for धर्म). — ^d) K₇ प्रसंशंति; D₄

एतदीदृशकं धर्मं प्रशंसन्ति मनीषिणः ॥ ५१
उपपत्त्या हि संपन्नो यतिभिश्चैव सेव्यते ।

सततं धर्मशीलैश्च नैपुण्येनोपलक्षितः ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

२५५

जाजलिरुवाच ।

यथा प्रवर्तितो धर्मस्तुलां धारयता त्वया ।
स्वर्गद्वारं च वृत्तिं च भूतानामवरोत्स्यते ॥ १
कृष्या ह्यन्नं प्रभवति ततस्त्वमपि जीवसि ।
पशुभिश्चौषधीभिश्च मर्त्या जीवन्ति वाणिज ॥ २

यतो यज्ञः प्रभवति नास्तिक्यमपि जल्पसि ।
न हि वर्तेदयं लोको वार्तामुत्सृज्य केवलम् ॥ ३
तुलाधार उवाच ।
वक्ष्यामि जाजले वृत्तिं नास्मि ब्राह्मण नास्तिकः ।
न च यज्ञं विनिन्दामि यज्ञवित्तु सुदुर्लभः ॥ ४

C. 12. 9399
B. 12. 264[3]. 4
K. 12. 269. 4

शंसन्ती च.

52 ^a) Da₄ उपपत्त्या (for 'पत्त्या'). Da₃, a₄ T G₈, 6 [अ]भि-; M₁, 6 [अ]पि (for हि). D₆ संपन्नौ (for 'न्नो'). — ^b) T₁ G₁-3, 6 चेह (for चैव). T₁ G₈, 6 सेवते. — ^c) K₁ शीलश्च. — ^d) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃, a₄ Dn₁, n₄ Ds D₂, 3, 5, 7, 8 T G₁, 3, 6 M₁, 5, 6 Cp नि (Bs, 9 Da₃, a₄ Cp नै) पुणेन; G₂ M₇ निपुणा (M₇ 'णो) न (for नैपुण्येन). B₈ T₁ G₁-3, 6 [उ]पलक्ष्यते; Da₃, a₄ 'लक्षिता.

Colophon. Ś₁ missing: K₈, 5 B₁-5 Da₁, a₂ Dn₂, n₃ D₁ G₄, 5 M₂-4 absent. — Sub-parvan: K₁, 2, 4, 6, 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃, a₄ Dn₁, n₄ Ds D₂-5, 7, 8 T G₁, 2, 6 M₁, 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K₁, 2, 4, 6 Bo. 6-9 Da₃, a₄ Dn₁, n₄ Ds D₂-4, 8 तुलाधारजाजलिसंवादः; K₇ D₆-7, 9 तुलाधारजाजलिसंवादे वृत्तिविगर्हा; V₁ जाजलिसंवादः; M₅ जाजल्युपाख्याने हिंसारहितधर्मप्रश्नः; M₆ तुलाधारजाजलिसंवादे धर्मकथनं; M₇ तुलाधारजाजलिसंवादे सत्कथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₈ B₇ M₁, 6, 7 87; K₇ 86; Dn₁ Ds₁ D₇ T₁ G₁, 3, 6 M₅ 89; Dn₄ Ds₂ 88; D₈ 83; T₂ 103; G₂ 85. — Śloka no.: Dn₁, n₄ 56; D₈ 54.

255

 This adhy. is missing in Ś₁ (cf. v. 1. 12. 250. 35).

1 B₉ om. the ref. K₈ जाजलिरु. B₉ lacuna for 1^a. — ^a) K₄, 6 V₁ Bo. 6-8 Da₃, a₄ Dn₁, n₄ D₂, 3, 5.

1, 8 अयं (for यथा). G₂ प्रवर्तते (for 'र्तितो'). — ^b) K₄, 7 D₆ T M₁, 6, 7 तुला (for तुलां). D₄ धारयिता; T₂ धारयथा; M₁ 'यतस्' (for 'यता'). G₁ तुलाधरधृता-स्त्वया (sic). ☞ G₈: तुलां धारयता, सर्वभूतेषु समत्वं कुर्यात् । ☞ — ^c) B₈ सुकुमारं (for स्वर्गद्वारं). K₁ वृत्तं; T₁ G₁ M₇ वृत्तिश्च (for वृत्तिं). Dn₁ न (for च). T₂ स्वर्गद्वारप्रवृत्तिश्च. — ^d) G₁ वृत्तानां (for भूतानाम्). D₆ एव; G₁ सम-; G₃ अप-; M₁, 5, 7 उप- (for अव-). K₁ -रोप्यसे; K₂ V₁ B₈, 7, 9 Da₃, a₄ D₄, 5, 7, 9 G₃ -रोप्यसे; T₂ -रोप्यते; G₂ -रस्यते; M₁, 5-7 -रोप्यते (for -रोप्यते).

2 ^a) K₄ कृषा; Da₄ कृष्या (for कृष्या). T₂ M₁, 6, 7 च (for प्र-). T₁ G₁-3, 6 कृषि (G₂ 'ष्टे)भ्योन्नं च (G₁ 'भ्योन्नश्च) भवति. — ^b) V₁ अग्नि-; Da₄ T₁ G₁-3, 6 उप-; M₇ वि- (submetric) (for अपि). G₂ -जीवति. — ^c) K₁, 7 T₂ G₁ M₁, 6 चोषधीभिश्च. — ^d) V₁ T₂ G₁ वाणिजः.

3 ^a) K₆, 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃, a₄ Dn₁, n₄ Ds₂ D₂, 3, 5-8 G₃, 6 ततो (for यतो). D₆ धर्मः (for यज्ञः). T₁ G₁, 3, 6 च (for प्र-). — ^b) G₂ तस्मात्प्रम (for नास्तिक्यम्). K₇ V₁ B₈-9 Da₃, a₄ D₄, 9 M₁, 5-7 अग्नि-; T G₁-3, 6 इह (for अपि). V₁ -जल्पसे. ☞ Cn: नास्तिक्यम्, हिंसात्मकत्वेन यज्ञनिन्दा । ☞ — ^d) K₆, 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃, a₄ Dn₁ Ds D₂-5, 8 T₁ M₁, 5-7 केवलां; D₇ 'लीं' (for 'लम्'). ☞ G₈: वार्ता, कृषिगोरक्षवाणिज्या-दिरूपाम् । ☞

4 ^a) K₄ जाजले. T₂ M₁, 6, 7 वृत्तं; G₂ तुभ्यं

C. 12. 9400
B. 2. 164(3).5
L. 12. 269.5

नमो ब्राह्मणयज्ञाय ये च यज्ञविदो जनाः ।
स्वयज्ञं ब्राह्मणा हित्वा क्षात्रं यज्ञमिहास्थिताः ॥ ५
लुब्धैर्वित्तपरैर्ब्रह्मनास्तिकैः संप्रवर्तितम् ।
वेदवादानविज्ञाय सत्याभासमिवानृतम् ॥ ६
इदं देयमिदं देयमिति नान्तं चिकीर्षति ।

(for वृत्ति). — ^b) K₁ नास्तिन्; Da₁ T₂ G_{1.2} M₁ नास्ति (for नास्ति). K₁ B₉ नास्तिकाः; G₁ 'कं (for 'कः). — ^c) K_{4.6} Bo. 6-9 Da₃ Dn_{1. n4} Ds D_{2.3.8} transp. च and यज्ञं. Da₁ न यज्ञं न च विदामि; G₂ न च वृत्तिं च निर्विदामि (hypermetric). — ^d) D_{5.7} यज्ञवृत्तिः सुदुर्लभा. ☞ Cn: यज्ञवित्, 'यज्ञो वै त्रिष्णुः' इति श्रुतेयो यज्ञभोक्तारं परमात्मानं वेद स दुर्लभः । ☞

5 ^a) T₂ न मे (for नमो). ☞ Ca: ब्रह्मणोऽयं ब्राह्मणो यज्ञः, आत्मज्ञानसाध्यः ॥ Cn: ब्राह्मणानां ब्रह्मविदां यज्ञः, ब्रह्माग्नौ जीवहविषस्यागः ॥ Cp: ब्रह्मण इदं ब्राह्मणं, तत्त्वज्ञानं, तदेव यज्ञः ॥ Cs: ब्राह्मणानां मैत्राणां, 'मैत्रो ब्राह्मण उच्यते' इति स्मृतेः (Manu. 2. 87, 11. 35) । ☞ — ^b) K₁ यज्ञविदो. — ^c) K₂ M_{1.6.7} स्वं यज्ञं; B₉ सुयज्ञं; D_{5.7} स्वयं हि (for स्वयज्ञं). T₁ G_{1.3.6} ब्राह्मणो (for 'णा). — ^d) K₂ V₁ D_{5.7} क्षात्रं; B₉ Dn_{1. n4} Ds D_{2.3.8} T G_{1-3.6} M_{1.6-7} क्षत्रं (for क्षात्रं). D₈ इहास्थितः; T G_{1-3.6} M_{1.5} (inf. lin.). 6.7 अनुष्ठितः; M₅ (orig.) समास्थिताः (for इहा). K₁ क्षात्रं यज्ञं हि मा स्थितः (sic). ☞ Ca: क्षात्रं, हिंसाप्रधानत्वात् । ☞

6 K₄ om. 6^{ab}. — ^a) D₁ बुद्धैर् (for लुब्धैर्). M₈ वृत्त- (for वित्त-). — ^b) K₈ च; D_{5.7} तु (for सं). Ds₁ संप्रवर्तितः; G_{1.2} 'कीर्तितं. — ^c) V₁ B₉ वेद वेदान् (for वेदवादान्). K₁ वेदो देवान्परिज्ञाय; K₂ विधीन्वेदान्परि; K₄ वेदो वेदान्परि; K₇ वेदवादापरि; D₅ वेदवादं न वि; D_{4.9} वेदा देवा परि; T₂ वेद-भासमिव ज्ञानं; G₁ वेदवेदा सविज्ञानं (sic); G₂ वेदा-वेदपरिज्ञानं; M_{1.5.7} वेदादेवाव (M₁ 'प) विज्ञानं; M₈ वेदवादावविज्ञानं. ☞ Cn: वेदवादान् अर्थवादान् । तेषां स्तुतिमात्रे तात्पर्यमित्यविज्ञाय । ☞ — ^d) D₁ संस्था-भासम्; M₈ सत्याभावम् (for 'भासम्). K_{1.2.4} अना-वृतं; M₇ हवाहृतं (for 'नृतम्). ☞ Cs: हिंसायुक्तो यज्ञो वेदविहितोऽपि क्रतुयुगे पुरुषैर्नानुष्ठितः । त्रेतायुगे पुन-लुब्धैः प्रवर्तित इत्यभिप्रायः । ☞

7 ^a) D₂ om. (hapl.) मिदं देय. — ^b) G₁ इदं (for इति). V₁ T G_{1.2} M_{1.5-7} नान्यत्; D₈ चायं (for नान्तं). K₇ B₉ (marg.) D_{4.9} T₁ G₂ M₇ चिकीर्षं (M₁ 'व्यं) ते; T₂ G₁ च कीर्षं (G₁ 'व्यं) ते (for

अतः स्तैन्यं प्रभवति विकर्माणि च जाजले ।
तदेव सुकृतं हव्यं येन तुष्यन्ति देवताः ॥ ७
नमस्कारेण हविषा स्वाध्यायैरौषधैस्तथा ।
पूजा स्यादेवतानां हि यथा शास्त्रनिदर्शनम् ॥ ८
इष्टापूर्तादसाधूनां विषमा जायते प्रजा ।

चिकीर्षति). K₆ Bo. 6 (orig.). 7. 8 (orig.; marg. as in text). 9 Da_{3. a4} Dn_{1. n4} D_{2.3.5.7.8} G_{3.6} इति चायं (K₆ चायं; D₇ वाचं) प्रशस्यते (D₂ 'ति). — After 7^{ab}, K₇ Dn₄ Ds D_{4.6.9} Cs ins.:

705* देवैः प्रवर्तितं ह्येतं विद्धि धर्मं च जाजले ।

अपरा ह्यनवस्थेषा नास्माकं बुद्धिरीदृशी ।

[(L. 1) D₄ दैवैः (for देवैः).]

— ^c) V₁ ततः (for अतः). K_{1.2.4} स्तैन्यं; G₂ तेभ्यः (for स्तैन्यं). K₆ om. प्र. T₁ भवति हि (for प्रभवति). ☞ Cn: स्तैन्यं, लुब्धस्य यजमानस्य, सामर्थ्ये सति यथोक्तदक्षिणामददतः । ☞ — ^d) K₄ जाज्वले; Da₁ जायते; D₈ जाजले. M_{1.5-7} कर्मणा च हि (M₁ 'णामिह) जाजले. — ^e) K₆ Bo. 6-9 Da_{3. a4} Dn_{1. n4} Ds D_{2.3.5.8} T₁ G_{3.6} Cp यदेव; D_{4.9} तदेवं; D₇ यदैवं (for तदेव). B₈ (marg. as in text) सुकृतं (for सुकृतं). G₂ भव्यं (for हव्यं). — ^f) K_{4.6} Bo. 6-9 Da_{3. a4} Dn_{1. n4} Ds D_{2.3.5.7.8} तेन (for येन). G_{3.6} दुष्यन्ति (for तुष्यन्ति).

8 ^a) ☞ Cs: हविषा गोघृतादिना । ☞ — ^b) K₁ औषधैस्; K₂ औषधैस्; K₆ चौष (for औष). K₇ D_{4.6.9} M_{1.5.6} स्वाध्यायेनाग्निगौषधैः; G₁ M₇ 'येनौषधिस्तथा. ☞ Cp: औषधैः औषधिमयैर्निर्जोवैरित्यर्थः । ☞ — ^c) K₁ पूज्या (for पूजा). B₉ Da_{3. a4} D_{5.7} दैव-तानां (for दे). — ^d) B₈ (marg. as in text) निबन्धनं; D₈ निदर्शनात् (for 'र्शनम्). G₁ यथा शास्त्रं हि दर्शिनं.

9 K_{1.2} read 9^{ab} twice. — ^a) K₁ (second time). 2 (both times). 4 V₁ B₈ (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da_{3. a4} Ds₁ D_{5.7} T G_{1-3.6} M_{1.5} (inf. lin. as in text). 6.7 इष्टापूर्ताच्च (T G_{1-3.6} M_{1.5-7} 'तु) साधू (M₈ धात्) नां; K₁ (first time) इष्टाः पूर्णाश्च सा. ☞ Cv: असाधूनां, केवलं स्वर्गकाम्यया कीर्तिकाम्यया वा प्रवृत्तिकर्मनिरतानाम् । ☞ — ^b) K₆ विषमा; K₇ V₁ विषमाज्; B₉ Da₃ Dn_{1. n4} Ds_{2.3.8} विगुणा; B₈ (marg.) विजयाज्; Da₁ विषया; D₈ सगुणा; T G_{1-3.6} M_{1.5-7} विदुषां (for विषमा). K_{4.7} Da₄ Ds₁ D₄ T₂ G₁ M_{1.5-7} प्रजाः. — ^c) M_{1.5-7} लुब्धाः (for

लुब्धेभ्यो जायते लुब्धः समेभ्यो जायते समः ॥ ९

यजमानो यथात्मानमृत्विजश्च तथा प्रजाः ।

यज्ञात्प्रजा प्रभवति नभसोऽम्भ इवामलम् ॥ १०

अथौ प्रास्ताहुतिर्ब्रह्मादित्यमुपतिष्ठति ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ ११

तस्मात्स्वनुष्ठितात्पूर्वं सर्वान्कामांश्च लेभिरे ।

अकृष्टपच्या पृथिवी आशीर्भिर्वीरुधोऽभवन् ।

न ते यज्ञेष्वात्मसु वा फलं पश्यन्ति किञ्चन ॥ १२

शङ्कमानाः फलं यज्ञे ये यजेरन्कथञ्चन ।

जायन्तेऽसाधवो धूर्ता लुब्धा वित्तप्रयोजनाः ॥ १३

स स पापकृतां लोकान्गच्छेदशुभकर्मणा ।

प्रमाणमप्रमाणेन यः कुर्यादशुभं नरः ।

पापात्मा सोऽकृतप्रज्ञः सदैवेह द्विजोत्तम ॥ १४

कर्तव्यमितिकर्तव्यं वेत्ति यो ब्राह्मणोभयम् ।

C. 12. 9411
B. 12. 264(3). 16
K. 12. 269. 16

लुब्धः). — ^d) M1. 5-7 समाः (for समः).

10 ^a) K6 V1 Dn1 n4 D2. 8 M5 यजमानाः; T1 G1. 3. 6 M1. 6. 7 'मानं'; T2 यजमानां (for यजमानो). K1 V1 यथात्मा वै; K2 'स्मैव'; K6 Bo. 8 Da2. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5. 7. 8 M1. 5-7 Cv तथा (Da4 'दा')-त्मानम्; T G1. 3. 6 यथा चाहुर; G2 यथापोहम् (for यथात्मानम्). — ^b) K1 ऋत्विजाश्च; M1 'जं'. K6 Bo. 6-9 D4 (also as in text) G2 M1. 6 यथा (for तथा). K1 D1 प्रजा. — ^c) K1. 2 V1 सर्वं (for प्रजा). Bo यज्ञा यस्मिन्प्रभवति; Da4 यज्ञात्मजा प्र; G1 यज्ञाः प्रजार्था भवति; G2 यज्ञः प्राज्ञात्प्रभवति; M1. 6. 7 यज्ञात्प्रजाः संभवति. ☞ Cp: यथा आत्मानं प्रति यजमानो यज्ञोपाधिरेव, यथा ऋत्विजश्च क्रतुयजनोपाधिकास्तथा प्रजननोपाधिका प्रजा यज्ञात्प्रभवति । ☞ — ^d) Da4 नभसोस्त; M5. 6 'सोभा' (for 'सोऽम्भ'). K2. 4 V1 इवामलम्; T G1-3. 6 M1. 5-7 यथामलं (for इवामलम्).

11 = (var.) Manu. 3. 76. — ^a) D4. 6. 9 आग्निं (for अग्नी). K1. 2. 7 D4. 6. 9 T2 M1 (before corr.). 5 सम्यग् (for ब्रह्मन्). — ^b) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1-3. 6 M1 गच्छति; M1. 6 तिष्ठते (for तिष्ठति). — ^d) G1 वृष्टेनान्नं (for वृष्टेरन्नं).

12 ^a) T G1-3. 6 M1. 5-7 यज्ञात् (for तस्मात्). K1 2. 4 Bo. 6. 7. 8 (marg.) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn (gloss: यज्ञमात्रनिष्ठाः, न तु कामपराः) सुनिष्ठिताः (B8 [orig.] Da3 'तात्'); K6 V1 B9 Da4 D6 स्वनुष्ठिताः (for 'ष्ठितात्'). K2 सर्वान्; D6 पूर्व; T1 सर्वे (for पूर्वे). ☞ Ca: पूर्वं वसिष्ठादयः कृतयुगमवा ब्राह्मणाः । ☞ — ^b) K1 कामाश्च. K2 कामान्पूर्वं च लेभिरे. — ^c) K1. 2 अकृष्टपच्या; G2 अकृष्टापच्या. ☞ Cn: अकृष्टपच्या, यथा च कर्षणाभावात्त गवां, भुवो, भूमिशयानां वा हिंसा भवति । ☞ — ^d) K2 आशीर्भिर्; G1 आशीर्भिर् (for आशीर्भिर्). K2 वीरुधो; K4 Da4 Ds1 विरुधो

(K4 'धे') (for वीरुधो). K4 G2 अवेत्; K7 Da4 [S]-भवत्. ☞ Cn: आशीर्भिः, जगतः शुभानुष्ठानेन । ☞ — ^e) G1 om. न. B8 अतो (for न ते). V1 च; T G1. 3. 6 यत् (for वा). K2. 7 B6 न ते यज्ञे स्वात्मसु वा; G2 एते यज्ञेष्वात्मसु यत् (sic).

13 ^a) K1 शङ्कमानः; T2 G1-3. 6 शंसमानाः (G2 'नां'). — ^b) Da3. a4 प्रजेरन् (for यज्ञे). K7 D4. 9 कदाचन (for कथं). K1. 2. 4 योजयेरन्कथञ्चन (K4 'थं च न:'); D5. 7 यजंते ये कथञ्चन. — ^c) Ds1 जानंते (for जायन्ते). B6 [S]वृत्ता (for धूर्ता). K1. 2. 4 V1 B8 (marg. as in text) C8 जानंतः (K1 'ताः) साधव-था (K2 'धुथा'; V1 'ध्वथो)साधु; K7 Da. 6. 9 ये जा- (D4 जा)नंतोध्वरं कुर्युर; T G1. 3. 6 जानंतश्च य (T2 'तः स तथा साधु; G2 जानाईस्त्वद्विजो लुब्धो; M1. 5-7 जानंतः सर्वथासाधु (M1. 6 'धुर'). — ^f) K1. 4 D1 G1 लुब्धा; Da4 लुब्धा (for लुब्धा).

14 ^a) K1. 2. 4 समाः; K7 D4. 6. 9 तस्मात्; D5. 7 T1 G2. 3. 6 M8. 7 ते स्म; T2 ते तु; G1 ये स्म; M1. 5 ते च (for स स्म). K2 पापकृतं; K7 B8 (marg. as in text) Ds1 D4. 6. 9 T2 M1. 6. 7- 'कृतालैः; G2 'क्षयालैः' (for 'कृतां). D4 om. लोका. — ^b) K1-कर्मणां. K7 D4-7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 गच्छेयुः पाप-कारिणः (D6 G2 'कर्मणः; T G3. 6 M5 'कर्मिणः; G1 'कर्मणा; M1. 6 'कर्मिणां). — ^c) K7 Dn4 D3. 4. 6. 9 प्रमाणे नप्र (Dn4 D3 'णमप्र)माणं च. ☞ Ca: अप्रमाणेन, अनुगतेन विपर्ययज्ञानेन, प्रमाणं वेदादिकं अन्यथा व्याख्याय अशुभमिति मन्वानः ॥ Cn: प्रमाणं वेदः, अप्रमाणेन कुत-र्केण । ☞ — ^d) K2 नराः. — Da3. a4 om. 14^e. — ^e) T G1-3. 6 स पापात्मा (by transp.). — ^f) K2 G1 द्विजोत्तमः.

15 ^a) K1 G2 M1 इत्यकर्तव्यं (for इतिकर्तव्यं). — ^b) K1. 2 यो वेत्ति (by transp.); Bo. 7. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 5. 6 वेत्ति वै. K1. 2. 4 ब्राह्मणो द्वयं;

G. 12. 9412
B. 12. 264[3]. 16
K. 12. 269. 16

ब्रह्मैव वर्तते लोके नैति कर्तव्यतां पुनः ॥ १५

विगुणं च पुनः कर्म ज्याय इत्यनुशुश्रुम् ।

सर्वभूतोपघातश्च फलभावे च संयमः ॥ १६

सत्ययज्ञा दमयज्ञा अलुब्धाश्चात्मवृत्तयः ।

उत्पन्नत्यागिनः सर्वे जना आसन्नमत्सराः ॥ १७

Ks 'जं भयं; G1 'जोदयं; G2 'णा वयं; Cn 'जो भयं (कर्माकरणे इति शेषः) (for 'जोभयम्). — °) K2 D4. 9 ब्रह्मैव; D7 T G1-3. 6 Ms ब्राह्मे स (G1. 3. 6 सं-) (for ब्रह्मैव). — °) K1. 2 G2 नैति; Ks Bo. 6-9 Da3. 84 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G1 Ms नैव (for नैति). K1. 2 V1 B8 Ds. 7 Gs. 6 कर्तव्यता (for 'व्यतां). ❀ Cn (reading नैव कर्तव्यतां): कर्तुं नर्हनामः तमनि, वर्णाध्यासपूर्वकं कर्तुं नैव वेत्ति । ❀

16 °) Ds विगुणा; D7 'जे; M1. 6 Cp (also as in text) द्विगुणं; Ca निर्गुणं (for विगुणं). Ds. 7 स (for च). — °) B8 (marg. as in text) पाप; G1 जाय (for ज्याय). K4. 7 Da3 Ds1 D4-7. 9 T G1 3. 6 M1. 6. 7 -शुश्रुम्: (for 'म). — °) K1 -घाताश्च; Ds1 T G1-3. 6 Ms -कारश्च (for -घातश्च). K7 Ds. 6. 9 सर्वभूता (D4 'त) विघातश्च. — °) K1. 2. 7 B8 D4 6. 9 G2 Cpp फलभावे; Ks Br. 9 Cp लाभालाभे; B8 (marg. as in text; orig.) भावाभावे; Cn (gloss: उपघातफलस्य इदं कर्म मे. अनेनोपघातेन नष्टमिति बुद्धिसत्त्वे) फलभावे (as in text). K1. 2 संशयः; K4 संचयः; B7 संयमे (for 'म:). Da4 फलभावेन संयमः.

17 °) K1 सत्ययज्ञः; Gs. 6 'यज्ञाज् (for 'यज्ञा). K7 दमो यज्ञा; Ds. 7 त्वलुब्धाश्च; T G1-3. 6 M1. 5-7 जप (Gs. 6 'पा) यज्ञा (for दमं). — °) K2. 4 अलुब्धश्च. K7 Bo Ds. 6. 9 T G2. 3. 6 Ms. 7 Cs -वृत्तयः (for -तृप्तयः). B8. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अर्थलुब्धार्थतृप्त (Ds 'त्मवृत्त) यः; Ds. 7 सर्वे चैवात्मवृत्तयः; G1 अलुब्धात्मप्रवृत्तयः. ❀ Cp: अलुब्धाः स्वर्गनिःस्पृहाः ॥ Cs (reading आत्मवृत्तयः): परमात्मन्येव तत्त्वभावतया वर्तनशीलाः । ❀ — °) Ms पूर्वे (for सर्वे). ❀ Cn: उत्पन्नत्यागिनः, श्वसनसंग्रहमकुर्वन्तः । अमत्सराः, इति पदच्छेदः ॥ Cp: उत्पन्नत्यागिनः, परोपस्थापितविषयवितृष्णाः । ❀ — °) Da4 [s] जराः (for जना). Da3. 84 स्वासन्नमत्सराः; Ds. 7 त्वासन्न (for आसन्न). ❀ Cp: अमत्सराः, परोत्कर्षप्रीतिमन्तः । ❀

18 °) K2 क्षेत्रे; D7 क्षिप्र- (for क्षेत्र-). K2 तत्त्वज्ञः. Ms क्षेत्रज्ञाः क्षेत्रतत्त्वज्ञाः. — °) Da3. 84 सुयज्ञाः; T G2. 3. 6 M1. 5-7 स्वयज्ञे; G1 यज्ञे स्व- (for

स्वयज्ञ-). ❀ Ca: स्वयज्ञे आत्मयज्ञे निरताः ॥ Cn: स्वयज्ञो, योगः ॥ Cp: 'मयि सर्वमहं सर्वं मद्भिन्नं नास्ति किंचन' इति ज्ञानवन्तः । ❀ — °) K1 ब्राह्म-; Ds. 7 ब्रह्म (for ब्राह्मं). K2 देवम् (for वेदम्). K1. 2 Dn4 अधीयानास; T1 'यन्ते; G1. 3. 6 'यंते (for 'यन्तस्). ❀ Cp: ब्राह्मं वेदम्, आरण्यकादि ॥ Cs: ब्राह्मं वेदं, प्रणवम् । ❀ — °) G2 दोषयंति (for तो). K1. 6 V1 Bo 6 (marg. as in text). 7. 9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 T2 G1. 2 अपरान् (for अम). B8 (marg. as in text) तोषयंतः परानपि.

19 °) K1. 2 आसुरं (for अखिलं). M7 देवतं. B9 स्वर्गं (for सर्वं). K4 असुरं देवते सर्वे. — °) K4 ब्रह्मा; D7 T G1-3. 6 Ms. 7 ब्रह्मन् (for ब्रह्म). Ks V1 Bo. 6-9 Da3. 84 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1-3. 6 Ms. 7 Cn (gloss: ब्रह्मविदि) ब्रह्मणि (for ब्राह्मण-). K7 Dn1 D4. 6. 7. 9 -संस्थितं; V1 -संवृतं; B8 (marg. as in text). 9 Da3. 84 Cp (gloss: गतं) -संस्तुतं; G1 -संश्रुतं (for -संश्रितम्). — °) Ks V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 Cp तृप्तयंति; T2 तृप्तयंति; Ca तृप्तयन्ति (as in text). V1 Br. 8 (marg.) तृप्तयो; B8 (orig.) तर्पिता (for तृप्तयो). Da3. 84 देवांस (for देवास). — °) Ds1 तृप्तांस; Ds. 7 तृप्त्यास; G2 तृप्तस्. B8. 8 (marg. as in text). 9 Da3. 84 Ds. 7 तृप्तयंति (for तृप्तस्य). K1 जायते; Da4 जाजते (for 'ले). K4. 6 Dn4 D2. 3. 8 तृप्तातृप्तस्य जाजले (K4 'ज्वले; Ds 'यते). ❀ Cn: तृप्तस्य, सप्तम्यर्थे षष्ठी — ब्रह्मविदि तृप्ते सति । ❀

20 °) Ds सर्वे (for सर्व-). G1 -सुरैस् (for -रसैस्). T1 G2 तृप्ता; G1. 3. 6 तृप्तान् (for तृप्तो). — °) Da3. 84 नाति; G1. 3. 6 अभि- (for नाभि-). K2 Dn4 T1 G2. 3. 6 -नंदति; Ks Ds -निंदति; Da3. 84 -विंदति; G1 -निंदति (for -नन्दति). — °) G2 यथा (for तथा). — °) K4 Bo. 6-8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T2 G2 Ms. 7 नित्य-; K7 नित्ये (for नित्यं). K2 Da3 Ds1 Ds तृप्ति- (for तृप्तिः). Ks. 7 Da4 Ds M1. 6 सुखोदयाः; G1 सुखोदयाः (sic). ❀ Cp: सुखोदया, सुखानामिन्द्रियजन्यानामुदयो यस्याः — एतस्मैवानन्दस्य मात्रामन्यानि भूतानि जीवन्ति (Br. Up. 4. 3. 32) इति श्रुतेः ॥ Cs: सुखोदया, परमानन्दजननी । ❀

तथा प्रज्ञानवृत्तस्य नित्यं तृप्तिः सुखोदया ॥ २०
धर्मारामा धर्मसुखाः कृत्स्नव्यवसितास्तथा ।
अस्ति नस्तच्चतो भूय इति प्रज्ञागवेषिणः ॥ २१
ज्ञानविज्ञानिनः केचित्परं पारं तितीर्षवः ।
अतीव तत्सदा पुण्यं पुण्याभिजनसंहितम् ॥ २२
यत्र गत्वा न शोचन्ति न च्यवन्ति व्यथन्ति च ।

ते तु तद्ब्रह्मणः स्थानं प्राप्नुवन्तीह सात्त्विकाः ॥ २३
नैव ते स्वर्गमिच्छन्ति न यजन्ति यशोधनैः ।
सतां वर्तमानुवर्तन्ते यथाबलमर्हिसया ॥ २४
वनस्पतीनोषधीश्च फलमूलं च ते विदुः ।
न चैतानृत्विजो लुब्धा याजयन्ति धनार्थिनः ॥ २५
स्वमेव चार्थं कुर्वाणा यज्ञं चक्रुः पुनर्द्विजाः ।

C. 12. 9422
B. 12. 264[3]. 27
K. 12. 269. 27

21 °) K1 G2 धर्मारामा (G2 'जो'); Bo. 8 (marg.)
Dn1. n4 D2. 3. 8 Cn (gloss: धर्मैकाग्रयाः) धर्माधारा;
Ds T G1. 3. 6 M5 धर्मारा (G1 'ध') मो (for 'रामा').
Ds धर्ममुखः; T G1. 2 M5 'परः'; M7 'पर' (for
'सुखाः'). — °) K2 D7 कृच्छ्रः; Ds T2 M6. 7 कृत्स्नः;
Ds कृच्छ्रं (for कृत्स्न-). Ds T G1-3. 6 M5 -व्यवसि-
तस्य; D9 'सिनस्य'; M7 'सितं' (for 'सितास्य'). ❀ Cn:
कृत्स्नं कार्याकार्यं व्यवसितं निश्चितं यैः ईदृशाः वयं स्मः ॥
Cp: कृत्स्नव्यवसिताः, सर्वदासंस्तुतोदकस्थानीयभागवतधर्म-
प्राप्तिनिश्चयाः ॥ Cs: कृत्स्नं परिपूर्णं सुखं प्राप्तुं व्यवसिताः । ❀
— °) D6 आस्थिता; G1 असतस्य (for अस्ति नस्य).
D4. 9 अस्ति नास्ति त्वतो भूय; G2 अस्ति नास्तीत्यतो भूय
(sic). — °) K1 इति प्रज्ञागवेषिणः (sic); K6 V1 Bo.
6-9 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7
इति प्राज्ञस्त्व (Da4 प्राज्ञस्त्व-; G1 प्रज्ञा त्व) वेक्षते (Da4
'वेक्षयते'; D6 'वैक्षतः'; G2 'पेक्षते'); K7 D4. 6. 9 इति
प्राज्ञोन्ववैक्षत (K7 'तः'). ❀ Cp: इदं समामनन्ति, भूमा
त्वेव विजिज्ञासितव्यः (Chh. Up. 7. 23) इति । ❀

22 °) G2 -विज्ञानिनः (for 'निनः'). ❀ Ca: ज्ञानमेव
विज्ञानं शिष्यं येषां ते, ज्ञानविज्ञानैकरसिकाः । Cn: ज्ञानं
शास्त्रजं, विज्ञानमनुभवस्तद्वन्तः ॥ Cp: ज्ञानं परोक्षं, विज्ञान-
मपरोक्षम् ॥ Cs: ज्ञानं परमात्मविषयं, विज्ञानं तदभ्यसना-
न्वितम् । ❀ — °) K7 D2. 8 पर- (for परं). Da3. 24
om. पारं. T1 G2. 6 निनीषवः; G2 तितीर्षते (for
'षवः'). ❀ Cs: परं पारं, मूलप्रकृतिम् । ❀ — °) K6
Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 पुण्यदं; K7 V1 B6-9 Da3.
24 D4-7. 9 G8. 6 तत्पदं; T2 M1. 5-7 तत्सदः (for 'दा').
D4 om. पुण्यं. K1 अतीवत्सदः पुण्यं; K4 अतीवत्सां
तदा पुण्यं; G2 अपेतमत्सरः पुण्यः. — °) K7 om. जन.
Ds -शोभिनः; T G1-3. 6 M5 -शोभितं (for -संहितम्).

23 °) K4 अत्र; D7 तत्र (for यत्र). — °) B8
(marg. as in text) T2 G2 M1. 5-7 न च्यवन्ते; Da3. 24
व्यवस्यन्ति; G1 न व्ययन्ते (for न च्यवन्ति). D7 G1
व्ययन्ति (for व्यथन्ति). K2 न; K6 V1 Bo. 6. 7. 9
Dn1 Ds D2. 8 वा (for च). — °) B8 (marg. as in

text) ते तत्र; G2 ते तुल्लो (for ते तु तद्). T2 G1
ब्राह्मण (for ब्रह्मणः). — °) G1 स (for [ह]ह).
❀ Cp: इह, न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति, इहैव समवलीयन्ते
(Br. Up. 4. 4. 6) इति श्रुतेः । ❀

24 °) V1 जनयन्ति; T1 न जयन्ति; G1 न नयन्ति (for
न यजन्ति). Ds1 Ds. 7 T2 G2 M5. 7 Cs यशोधनाः (G2
'ना'); T1 G1. 3. 6 तपोधनाः (T1 'न') (for यशोधनैः).
❀ Cn (reading यशोधनैः): यशो ब्रह्म, धनैर्धनसाध्यैः
कर्मभिः । ❀ — °) D6 सत्य- (for सतां). V1 वर्तमनि;
B8 (marg. as in text) धर्मेनु-; B9 D6 धर्मानु- (for
वर्तमानु-). K6 Bo. 6. 8 (marg.). 9 Da4 Ds. 5 -वर्ततो
(for -वर्तन्ते). ❀ Ca: सतां सदेकरूपाणां जन्ममरणप्रव-
न्धहीनानां यतीनां । ❀ — °) Ca (gloss: ज्ञानानुसारेण)
यथावर्णम् (for 'बलम्'). K2 यथाबलविर्हिसया; K4. 6
Bo. 6-9 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 यजन्ते त्व (K4
D2. 8 'ते चा-; K6 B6. 7 Da4 'ति त्व) विर्हिसया.

25 °) K1. 6 Da3. 24 G1 औषधीश्च; Ds Ds. 4. 6. 9
औषधी (Ds1 'धी')श्च (for औ). — °) K4. 6 V1 Bo. 6-9
Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 फलं (for फल-). T
G1-3. 6 -मूलानि (for -मूलं च). K2 तते; K6 वने
(for च ते). ❀ Cn: विदुः हविष्टेन ॥ Cp: ते छागादि
न जानन्ति । ❀ — °) K2 Bo. 6-9 Da3 Ds M5. 7 चैतान्
(for चैतान्). G2 न चैवान्यद्विजानन्ति. — °) Da3. 24
योजयन्ति; G2 अर्जं (for याजं). K6 Bo. 6-9 Da3.
24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T2 फलार्थिनः; G2 धनादिना
(for 'र्थिनः).

26 °) Dn1 वार्थ (for चार्थ). K7 विकुर्वाणा
(hypermetrio) (for कु). V1 स्वयमेवार्थं विकुर्वाणा
(hypermetrio); Ds T G1-3. 6 M1. 5-7 Cs स्वमेवार्थं
विकु'. ❀ Cn: स्वमात्मानमेव अर्थं यज्ञोपकरणसामग्रीं संक-
ल्पसमकालोत्थितां कुर्वाणाः मानसिकं यज्ञं चक्रुः ॥ Cs: स्वमे-
वार्थं स्वभोक्तव्यमेव विषयं विकुर्वाणाः, जतुपुरोडाशादिरूपेण
भावयन्तः । ❀ — °) K1. 2. 4 Bo. 9 पुनर्द्विज (K4 Bo
'जः'); Ds पुरा द्विजाः; M1. 5-7 पुरस्विजः (for पुनर्द्वि-

C. 12. 9423
B. 12. 2: 4[3]. 27
K. 12. 269. 27

परिनिष्ठितकर्माणः प्रजानुग्रहकाम्यया ॥ २६

प्रापयेयुः प्रजाः स्वर्गं स्वधर्मचरणेन वै ।

इति मे वर्तते बुद्धिः समा सर्वत्र जाजले ॥ २७

प्रयुञ्जते यानि यज्ञे सदा प्राज्ञा द्विजर्षभ ।

तेन ते देवयानेन पथा यान्ति महामुने ॥ २८

आवृत्तिस्तत्र चैकस्य नास्यावृत्तिर्मनीषिणाम् ।

उभौ तौ देवयानेन गच्छतो जाजले पथा ॥ २९

स्वयं चैषामनदुहो युज्यन्ति च वहन्ति च ।

स्वयमुस्त्राश्च दुहन्ते मनःसंकल्पसिद्धिभिः ॥ ३०

स्वयं यूपानुपादाय यजन्ते स्वाप्तदक्षिणैः ।

यस्तथाभावितात्मा स्यात्स गामालब्धुमर्हति ॥ ३१

ओषधीभिस्तथा ब्रह्मन्यजेरंस्ते नतादृशाः ।

जाः). T G1. 8. 6 यज्ञांश्चक्रुर्नृत्विजः; G2 यज्ञांश्चक्रुः पुनः
क्षिजः (sic). — °) Da3. a4 Ca परिनिष्ठितकर्माणः (Da3
Ca 'कर्माणः); G1 'निष्ठितकर्माणः. — °) K1 D1. 6. 9
परानुग्रहः; G2 प्रजा (for प्रजा). K6 V1 B6. 9 Da3.
a4 काक्षया; T1 G1-3. 6 M5. 7 काक्षिणः; T2 कर्मणा;
M1. 6 कारिणः (for काम्यया). — After 26, K6 V1
Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 ins. :

706* तस्मात्तानृत्विजो लुब्धा याजयन्त्यशुभाश्वरान् ।

[V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Ds2 Ds लुब्धान् (for लुब्धा).
Da3. a4 याजयति शु (Da4 'त्यशु)भाश्वरान् (sic); D5. 7
'यत्यशुभाः शुभान्; D6 'यत्यशुभादिजान् (for the post.
half).]

27 °) G1 प्रजायेयुः (for प्राप°). K1 G1 प्रजा (for
प्रजा). Dn1. n4 Ds2 Ds. 3 स्वर्गे (for स्वर्ग). — °) G3. 6 स- (for स्व). K4. 7 B7. 8 Dn1. n4 Ds D2-9
T2 स्वधर्मा (K1 Ds1 'मे)चरणेन वै; G1 'मंचरणेन वै (sub-
metric). — °) M1 वै (for मे). K2 इति वर्तते ते
बुद्धिः. — °) K6 Ds1 M1 समाः (for समा). K4
जाजले; D6 G2 जायते (for जाजले).

28 °) G2 प्रयुज्यन्ते. T1 G1. 8. 6 येन (for यानि).
K1. 2. 4 सदा; M1. 6 यज्ञैः (for यज्ञे). K6 B8 (marg.)
युञ्जते यानि यज्ञेषु; Bo. 6 (marg.). 8 (orig.) यानि यज्ञेषु
हो (Bo 'त्वहो)य्यन्ति; B6 (orig.). 7. 9 Da3. a4 Dn1.
n4 Ds D2. 8. 8 यानि यज्ञेष्विहेज्यन्ति (Da3. a4 'ते).
°) Cp: यानि यज्ञेषु, यज्ञो वै विष्णुरिति विष्ण्वर्थम् । °)
— °) K1. 2. 4 महाप्राज्ञा (K2 'ज्ञ); K6 सदा प्राज्ञो;
K7 B8 (marg. as in text) D1. 5. 7. 9 सदा ब्रह्मन् (B8
'ह्य); B9 G3. 6 सदा प्रज्ञा; D6 सदा ब्राह्मन्; T1 G1
सदा (G1 'मा) प्राप्ता; G2 सर्वप्रज्ञा; M1. 6 सदा प्रज्ञान्;
M1 यथाप्रज्ञं (for सदा प्राज्ञा). K6. 7 Bo. 8 Da3 Dn1.
n4 Ds D2-9 द्विजर्षभाः (for 'र्षभ). °) Cn: प्राज्ञाः
कर्मणा उपासका वा । °) — °) D1 तेनैव तेन पापेन.
— °) G2 सदा; M6 यथा (for पथा). T2 मुने सदा
(for महामुने).

29 °) V1 Ds D1. 6. 8 तस्य (for तत्र). K2 D4
वैकस्य; T G1-3. 6 चैते (T2 'के)षां; M1. 6 वैकेषां; M5
केषांचिद्; M7 चैतेषां (for चैकस्य). — °) T1 G1. 3. 6
नास्ति वृत्तिर् (for नास्यावृत्तिर्). K4. 7 V1 Bo. 8 Dn1.
n4 D2-9 G2 Cn मनीषिणः (for 'षिणाम्). °) Cn: मनी-
षिणः मनोरोधशीलस्योपासकस्य । °) — °) K2 गच्छते;
D5. 7 गच्छेतां; M7 गच्छेते (for गच्छतो). K4 जाजले.
K4. 6. 7 V1 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T1 G1-3. 6
यथा; B8 तथा (for पथा). °) Cn: देवैः धूमाश्वया-
दिभिरातिवाहिकैः सह यान्त्यस्मिन्निति देवयानः, तेन दिव्येन
मार्गेण । °) — After 29, K1 reads 31^{ab} for the
first time, repeating it in its proper place.

30 °) K1 D1 T G1-3. 6 M1. 6. 7 अनङ्गाहो (G1
'स्वाहो; M1. 6 'ङ्गाहौ); K2 अनुङ्गाहो; B8 D6 अनु-
ङ्गाहो (for अन°). — °) K1. 2 युज्यन्ते; K6 युज्यन्ति;
D6 युजन्ति; T G3. 6 M5 युजन्ति (for युज्यन्ति). G2
जयन्ति (for वहन्ति). G1 यं जयन्ति वहन्ति च. — °)
K1. 2 उस्त्रः स; K7 उस्त्रास्व; V1 Bo. 6. 8 (marg.
as in text). 9 D4. 9 M1. 6. 7 उस्त्राः स; D2. 3 (before
corr.) उग्राश्च; D6 उष्णाश्च; G2 उद्राश्च (for उस्त्राश्च).
K7 M6 दुहन्ते; V1 Bo दुहन्ति; B8 (marg.) युज्यन्ति;
Ds2 दहन्ते; T G1-3. 6 M1. 5-7 दुहते (for दुहन्ते).
D5. 7 स्वयमेव च मुहन्ते. — °) T1 G1-3. 6 मनः संकल्प्य
सिध्यति.

31 K1 reads 31^{ab} for the first time after 29.
— °) D6 स्वयं यूपाम्; G2 स्वयंभुवो (for स्वयं यूपान्).
— °) D4 यजन्त; M1 यजते. Bo आस; D5. 7 त्वात;
G1 M7 स्वास्त (for स्वास्त). T G1. 3. 6 M1. 5-7
दक्षिणाः (for 'णैः). G2 यजस्वावाप्तदक्षिणाः. — °) T1 G1
भावितात्मा; C5 [अ]भावितात्मा (for 'भावि°). °) Cn:
भावितात्मा योगाभ्यासशोधितचित्तः ॥ C5: अभावितात्मेति
पदम् । °) — °) B8 (marg. as in text). 9 Da3. a4
स ताम्; D5. 7 स तान् (for स गाम्). K1. 2 आलुब्धुम्
(K2 'ब्धम्); K6 आरब्धम्; B8 (marg. as in text). 9
Da3 M1. 6. 7 आरब्धुम् (for आल°). T1 G1-3. 6 स
कामार्हलब्धुमर्हति.

बुद्धित्यागं पुरस्कृत्य तादृशं प्रब्रवीमि ते ॥ ३२
 निराशेषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ।
 अक्षीणं क्षीणकर्मणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३३
 नाश्रावयन्न च यजन्न ददद्ब्राह्मणेषु च ।
 ग्राम्यां वृत्तिं लिप्समानः कां गतिं याति जाजले ।
 इदं तु दैवतं कृत्वा यथा यज्ञमवाप्नुयात् ॥ ३४

32 ^a) K₂ D_{5.7} औषधीभिस्; D₈ तूष'; T₁ औषधीषु. T₁ G₂ तदा (for तथा). — ^b) B₀ न यादृशाः; D₉ च तादृशाः (for नतादृशाः). — ^c) K₄ 6 V₁ B₀. 6-9 D₃ a₄ D_{n1. n4} D₈ D_{2. 3. 5. 7. 8} Ca इति त्यागं; T₁ G₁₋₃ 6 M_{1. 5. 6} श्रद्धयाहं (M_{1. 5. 6} 'या गां'); T₂ श्रद्धयागं; M₁ श्रद्धयागं (for बुद्धित्यागं). — ^d) K_{1. 2} ता K₂ उ दत्तं तद्; K₁ D₄ तच्च तत्त्वं; V₁ B₃ (marg.) तादृशं तद्; D_{5. 7} यादृशं यद्; D₇ तदतत्त्वं; D₉ तत्र तत्त्वं; T₂ M₇ तदत्तं प्र-; G₁ तादृशः प्र- (for 'शं प्र-).

33 With 33, cf. 12. 234. 9; 237. 24; 261. 2.
 — ^a) V₁ B_{3. 9} निरामिषम्; C₃ (gloss: फलाभिसंधिरहितम्) शिषम् (as in text). D₈₁ अनालंभं (for 'रम्भं'). — ^b) B₈ निर्नमस्कारमं (marg. as in text) स्तुतिं. ☞ C₃: परमात्मव्यतिरिक्तां कांचिद्देवतां नमस्कारेण स्तुत्या वाप्ययजन्तम् । ☞ — ^c) D₃ अतीक्ष्णं तीक्ष्णकर्मणं. ☞ C₃: अक्षीणं, पशुहिंसाया इव क्षीणफलमभावयन्तम् । क्षीणकर्मणं, क्षीणसंसारम् । ☞

34 ^a) K_{1. 2} 4 B₈ नाप्ययजन्; K₁ D_{4. 9} न चा-
 K₁ वा)यजन्; V₁ D_{3. 2} a₄ नापजयन्; B₀ नापजदन्;
 B₈ अप्ययजन्; B₉ नापि यजन्; D_{n1} न च वदन्; D₁
 न च जपन्; G₁ न यज्ञदेद् (sic); M_{1. 5-7} न तु यज (M₈
 'च्छ)न् (for न च यजन्). D₈ नाश्रावयेन्न चायजेन्; G₂
 नाश्रयन्न च यज्ञैश्च. ☞ Cp: नाश्रावयन्, नाप्यापितवान् । ☞
 — ^b) K_{1. 6. 7} V₁ B_{0. 6. 8. 9} D_{3. 2} a₄ D_{5. 7. 9} वाददद्
 (K₁ B₈ [marg.] D_{5. 7} 'न्); K₂ नाजपन्; D_{n1}
 न ददन्; D₈ नाददुर; T₂ G_{3. 6} M₇ न नदन्; G₁
 दिवेषु; G₂ न दानं (for न ददद्). K₂ ब्रह्मणेषु (for
 ब्रा'). M_{1. 6} गां; M₅ गाः; M₇ [इ]ह (for च).
 — ^c) K₄ D₃ ग्राम्यं; D_{n1. n4} D_{3. 8} C_n काम्यां;
 D_{5. 6} ग्राम्यां; T₂ ग्राम्य-; G₂ कामां (for ग्राम्यां).
 K_{1. 2. 4. 7} D_{1. 6. 9} M₁ लिप्समानाः (M₇ 'नं'); K₆
 लिप्समानः; V₁ लप्समानाः (for लिप्समानः). ☞ Cp:
 ग्राम्यां, आहारमैथुनादिरूपाम् । ☞ — ^d) K₂ किं (for
 कां). K_{1. 2. 4. 7} B₈ D_{4. 6. 9} याति (for याति). K₄
 जाज्वले. — K_{1. 2. 4} read and K_{6. 7} V₁ B_{0. 6-9} D₃.

जाजलिरुवाच ।

न वै मुनीनां शृणुमः स्म तत्त्वं

पृच्छामि त्वा वाणिज कष्टमेतत् ।

पूर्वे पूर्वे चास्य नावेक्षमाणा

नातः परं तमृपयः स्थापयन्ति ॥ ३५

अस्मिन्नेवात्मतीर्थे न पशवः प्राप्नुयुः सुखम् ।

C. 12. 9474
B. 12. 764(31. 37
K. 12. 269. 37

a₁ D_{n1. n4} D₃ D_{2-4. 6. 8. 9} M₆ repeat 31st after 38^{ab}.
 — ^a) T G_{1. 2} M_{1. 5} (first time). 6. 7 इष्टं (for इदं).
 — ^b) G₂ यदा; M₅ (second time) पशु- (for यथा).
 B₀ (second time) यज्ञान्. K₆ B_{6. 7. 9} (all second
 time) समामुवन्; V₁ (second time) समामुयात् (for
 अवा'). ☞ C₀: यज्ञं परमात्मानम् । यज्ञो वै विष्णुरिति
 श्रुतेः । ☞ — After 34, T G_{1-3. 6} M_{1. 5-7} read
 38^{cd}.

35 D₁ M₆ Cv Kumbh. ed. repeat and T G_{1-3. 6}
 read 35^a-36^b, followed by the repetition of 38^{ab},
 after 12. 256. 16^{ab}; M₇ repeats 35, followed by
 the repetition of 38^{ab}, after 12. 256. 16^{cd}. — ^a)
 D₁ (second time) T₁ G_{1. 3. 6} चेन् (for वै). K₂ D₄
 D₂ T₂ G₂ M₁ (second time) शृणुमः; B₈ (marg.)
 शृणोमि; D₉ शृणु नः (for शृणुमः). D_{4. 7} (first
 time) स्वतत्त्वं; D₇ (second time) T₁ G_{1. 3. 6} च तत्त्वं;
 M₁ सतत्त्वं; M₅ (first time) ससत्त्वं; M₅ (second time)
 स्म सत्त्वं; M₆ समत्त्वं (for स्म तत्त्वं). ☞ Ca (reading
 अशृणुर्व): शृणुम इति पाठे आत्मनि गौरवाधानात् । ☞
 — ^b) K_{4. 6. 7} B_{0. 6-9} D_{3. 2} a₄ D_{n1. n4} D₈ D_{2. 3. 7}
 (second time). 8 T G_{1-3. 6} M_{5. 7} (last two second
 time) ते; D_{4-6. 7} (first time). 9 त्वां (for त्वा). D₇
 (second time) T G_{1-3. 6} M₅ (both times). 7 (second
 time) तत्त्वम् (for कष्टम्). — ^c) D₄ पूर्व- (for the first
 पूर्व). K_{1. 2} नास्य; B₈ (marg. as in text) D₄ नास्य
 (for चास्य). K_{1. 2. 4} नोपेक्षमाणा; K₇ B₈ (marg.). 8
 (marg.) D_{3. 2} a₄ D_{4-6. 7} (first time). 9 नोपेक्ष (B₈
 D_{4. 9} 'क्ष्य)माणा (K₇ 'ना); B_{0. 8} (orig.) D₈₁ D₃
 नावेक्ष्य (for नावेक्ष'). D₇ (second time) T₁ G_{1. 3. 6}
 पूर्वे हि पूर्वैष्यनवेक्ष (D₇ G₁ 'क्ष्य)माणा; T₂ G₂ M₅ (both
 times) पूर्वे पूर्वैष्यनवेक्ष (M₅ [both times] 'क्ष्य)माणा;
 M₇ (second time) पूर्वे पूर्वे चाप्यनवेक्षमाणौ. — ^d) G₂
 नास्मत्- (for नातः). D_{5. 7} (first time) पूर्व- (for
 परं). K_{1. 2. 7} V₁ D_{5. 6. 7} (first time). 9 ते सृषा; B₈
 (marg.). 8 (marg. as in text) न सृषा; D₄ कृषयः;
 D₇ (second time) T G_{1-3. 6} ते कृषयः; M_{1. 5} (first

C. 12. 9434
B. 12. 264[3]. 37
K. 12. 269. 37

अथ स्वकर्मणा केन वाणिज प्राप्नुयात्सुखम् ।

शंस मे तन्महाप्राज्ञ भृशं वै श्रद्धामि ते ॥ ३६

तुलाधार उवाच ।

उत यज्ञा उतायज्ञा मखं नार्हन्ति ते क्वचित् ।

time). ६. १ (both times) तद्वत् (M₁ [first time] 'ष्ट'यः; M₅ (second time) तेवृषयः (for तमृषयः).

36 For the repetition in D₁ M₅ C₇ Kumbh. ed. and the sequence in T G₁-३.६, cf. v. 1. 35. M₁ ६ om. 36^{ab}. M₁ reads 36^{ab} after the repetition of 35. —^a) K₆ Bo. ६. १. ३ (marg.). ९ Da₄ Dn₁. n₄ D₈ D₁. ३. ५. १ (both times). ९ T G₁-३.६ M₅ (both times). १ यस्मिन् (for अ). K₁. २ एवानुतीर्थे च; K₇ D₄. ६. ९ एव सुतीर्थे ते (D₅ 'र्थे न); V₁ T₂ G₂ M₅ (both times) एव तु तीर्थे न; B₅. ३. ९ Da₃. a₄ D₅. १ (first time) ए- (B₅. ३. ९ दे)वानुतीर्थे न (Da₄ 'र्थे च); D₇ (second time) T₁ G₁. ३. ६ एव तु तत्वेन; M₁ एवात्मतीर्थे वै (for 'तीर्थे न). ✽ C₂ (reading यस्मिन्): यस्मिन् इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं यद्यर्थे । आत्मतीर्थे — आत्मेव तीर्थं यज्ञ-भूमिः । ✽ —^b) K₄ Bo. १. ३ (marg.) Dn₁. n₄ D₈ D₂. ३. १ (first time). ९ मखं (for सुखम्). V₁ प्राप्तव्यः पशवः सुखं (sic). ✽ C₂: पशवः पशुप्रायाः मन्दमतयो, मखं मानसिकं क्रतुं न प्राप्नुयुः । तत्प्राप्तेः बहुपुण्यसाध्यत्वात् । ✽ — Before 36^{ab}, T₁ G₁-३.६ ins. जाजलिरुवाच. V₁ reads 36^{ab} on marg. —^c) K₄. ६ Bo. ६-९ Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. ३. ३ T₁ G₁. ३. ६ M₁ अथ स्म; T₂ अधर्मः; G₂ lacuna (for अथ स्व). K₇ B₈ (marg. as in text) D₄-१. ९ M₅ तेन (for केन). —^d) K₁. २. ६. १ B₇. ९ D₄ G₂ वा (K₁ G₂ व)णिजः; T₁ G₃. ६ वाणिज; G₁ वाणिजं; M₁. ५. ६ पशवः; M₁ जंतवः (for वाणिज). K₂. १ D₄-१. ९ M₁. ५-१ प्राप्नुयुः (for 'यात्). B₈ मखं (for सुखम्). ✽ C₂: प्राप्नुयात् प्राप्नुयुः । वचनव्यत्यय आर्षः । ✽ —^e) K₂ यंस; K₇ संश (for शंस). V₁ त्वं (for तन्). B₈ (marg. as in text) महाभाग; B₉ Da₄ 'प्रज्ञ. T G₁-३.६ M₁. ५-१ महाप्राज्ञ वदस्वैतद्. —^f) K₁ श्रद्धामि; G₁. २ श्रद्धामि (for 'धामि).

37 = (var.) 12. 260. 27^{abed}. —^a) K₁ उत यज्ञं न वा यज्ञं; K₂ Da₃. a₄ D₄. ६. १. ९ Cap उभ (K₂ तत)-यज्ञानुपायज्ञा; K₇ उभयतुपाये यज्ञा (sic); D₅ उत यज्ञानुपायज्ञा; T G₃. ६ M₅. १ उभयस्यानुपायज्ञो; G₁ उभयं स्यादुपायज्ञो; G₂ उभावस्यानुपायज्ञो; M₁. ६ उता- (M₁ 'पा)यज्ञोनुपायज्ञो; Cpp (gloss: उभयं द्वयं आत्म-नोऽकर्तृत्वं कर्मणामविद्यत्वं) उभयज्ञा उतायज्ञा; Cap (gloss:

आज्येन पयसा दध्ना पूर्णाहुत्या विशेषतः ।

वालैः शृङ्गेण पादेन संभवत्येव गौर्मखम् ॥ ३७

पत्नीं चानेन विधिना प्रकरोति नियोजयन् ।

पुरोडाशो हि सर्वेषां पशूनां मेध्य उच्यते ॥ ३८

यज्ञो भवेन्न भवेदिति संदिहानः) उत यज्ञो न यज्ञो वा. ✽ Ca: उत पक्षव्यावृत्तौ । यज्ञस्य उपायं हितं ये न जानन्ति । अत्र उभयज्ञा इति तकारस्थाने भ्रमात् भकारं कृत्वा कैचित्पठन्ति, व्याचक्षते च, उभयं कर्म ब्रह्म चेति । तत्प्रकृताननु-गुणमशास्त्रं चेति हेयम् । ✽ —^b) K₁ मुखं; K₂ D₅. १ Cp (Cpp मृषा) C₇ (Cvp as in text) मुखं; B₀ मखा; D₉ मखे; Ca अर्थ (for मखं). K₁ नार्हति. T G₁-३. ६ M₁. ५-१ नैव यज्ञमथार्हति. —^d) K₄ मूढा हत्या (sic); D₅. १ पूर्णाहुत्या (for 'हुत्या). T G₃. ६ M₁. ६. १ शकृता-मिक्ष (T₂ M₅. १ 'मीक्ष)या त्वचा; G₁ कृशतामीक्षया त्वचा; G₂ शकृतामिक्षयाद्धि च; C₇ Kumbh. ed. सत्कृत्यामिक्षया त्वचा. —^e) K₁. २. १ शृङ्गेण. B₀ पाशेण; B₈ (marg.) पादैश्च (for पादेन). K₆ V₁ B₆-९ Da₃. a₄ D₇ T G₁-३. ६ M₁ वालैः (G₂ पादैः) पादैश्च (K₆ B₆-९ Da₃. a₄ D₇ 'देन) शृङ्गेण. —^f) K₄ V₁ Bo. ६ (marg. as in text). १. ९ Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₂-४. ९. ९ T₂ M₁. ६. १ संभर- (T₂ 'रं)ति; K₇ संरंभ्येति (for संभवति). K₆ D₅ गोर्मखं; K₇ V₁ D₅ D₅. १ G₂ गोमुखं; B₈ (marg. as in text). १. ९ Da₃. a₄ Dn₄ D₉ T₁ G₁. ३. ६ M₁. ५-१ गौर्मखं; T₂ गोर्मखं (for गौर्मखम्). ✽ Ca: न हि पशवो यज्ञे [न] उपकुर्वन्तीति ब्रूमः, किं तु न मांसद्वारेति भावः । वालैः यज्ञोपवीतादि, शृङ्गेण कृष्णविषाणाभेन कण्डू-यनं, पादेन सोमकयण्याः 'पदे जुहोति', 'सप्तमं पदं गृह्णाति' इति, यज्ञमुपकरोति ॥ C₂: वालैः गोपुच्छे पितृतर्पणादिना, शृङ्गेण गोशृङ्गेणामिषेकादिना, पादेन पादरजसा ॥ C₇: मरणा-नन्तरं त्वचा वालैः पादैः शृङ्गैश्च यद्धनं संभवति । ✽

38 For the repetition in D₁ T G₁-३.६ M₅. १, cf. v. 1. 35. —^a) K₆ चानेन (for चानेन). K₇ D₄-६. १ T₁ (last two both times). २ G₁ (both first time). २. ३. ६ (all both times) M₁. ६. १ (both times) पत्नीव्रतेन विधिना; T₂ G₁ M₅ (all second time) पतिव्रतेन वि'; M₅ (first time) पत्नीं व्रतेन वि'. —^b) K₁ प्रकरोति; K₂ Dn₄ प्राकरोति; G₂ (second time) प्रकरोषि (for 'रोति). K₆ नियोजनं; K₇ Dn₄ D₄-६. १ T₁ (last two both times) G₂ (first time). ३. ६ (both both times) नि (D₅ वि)योजयेत् (for नियोजयन्). G₁ (first time) उपकारो वियोजयत्. ✽ Ca: पत्न्यपि यज्ञे सहायं... हविरवेक्षणादिना, न तु मांसद्वारा ॥ C₂: पत्नीं च मानसीमेव करोति । श्रद्धामिति शेषः । ✽

सर्वा नद्यः सरस्वत्यः सर्वे पुण्याः शिलोच्चयाः ।
जाजले तीर्थमात्मैव मा स्म देशातिथिर्भव ॥ ३९
एतानीदृशकान्धर्मानाचरन्निह जाजले ।
कारणैर्धर्ममन्विच्छन्न लोकानामुते शुभान् ॥ ४०

भीष्म उवाच ।

एतानीदृशकान्धर्मास्तुलाधारः प्रशंसति ।
उपपत्त्या हि संपन्नान्नित्यं सद्भिर्निषेवितान् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

२५६

तुलाधार उवाच ।

सद्भिर्वा यदि वासद्भिरयं पन्थाः समाश्रितः ।

प्रत्यक्षं क्रियतां साधु ततो ज्ञास्यसि तद्यथा ॥ १

एते शकुन्ता बहवः समन्ताद्विचरन्ति हि ।

C. 12. 9443
B. 12. 26 [A] 2
K. 12. 270. 2

— After 38^{ab}, K1.2 read and Ks.7 V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 Ms repeat 34^{ef}. T G1-2. 6 M1. 5-7 read 38^{cd} after 34. — ^c) Some MSS. पुराडोक्षो. — ^d) ❧ Ca: एवं गौरपि दृतादिभिः, न च पशुना, [इति] पुरोडाशसामर्थ्यादिवगन्तव्यम् । तस्मादेकेनाज्यादिना यज्ञसिद्धावर्त्तं बहुगवेषणयेति । ❧

39 ^a) K1.2.4 नद्याः. K2.4 G1 M7 सरस्वत्याः. — ^b) K2 पुण्यः (for पुण्याः). K1.4 शिलोश्च (K4 'श्र)याः; Da4 'त्वयाः (for 'क्षयाः). — ^c) K4 जाज्वले. ❧ Cv: आत्मा, परमात्मा । ❧ — ^d) Da4 मात्म-; Ds.7 मा मा (for मा स्म). K1.2.4 तीर्थातिथिर्; G2 देशाविधिर् (for 'तिथिर्). T G1-3. 6 भवेत् (for भव).

40 B9 om. 40^{ab}. — ^a) Ds.7 एतादृशानि धर्माणि; G1 एतानि दृशिकर्माणि; G2 एतादृशांश्च धर्मास्तु. — K4 om. (hapl.) 40^b-41^a. — ^b) K1.2 Da.7 Cpp आचरन्ति हि; K7 Ds. 6. 9 T1 G1-3. 6 M1. 5-7 'रन्तीह; T2 'रन्ति ह (for 'रन्निह). — ^c) ❧ Ca: कारणैः स्वर्ग-पुत्रधनकामनादिभिः अन्तवत्फलैः ॥ Cs: फलरागैः ॥ Cv: पुत्रपञ्चादिप्रापकैः । ❧ — ^d) Ks V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 स (for न). Ks आश्रुते; Ds.7 आमुयात्; T2 G1 M1. 5-7 प्रामुते; G2 प्रामुयात् (for आमुते).

41 K4 om. 41^a (cf. v. l. 40). Ds om. 41. — ^a) D7 एतानीदृशधर्मास्तु; G1 एतानिदृशकान्धर्मास्तु (sic). — ^b) Ks Bo. 7. 9 D7 प्रशंसते. — ^c) Ds उपपत्त्या (for 'पत्त्या). Ks [अ]पि; V1 Bo. 7. 9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2-4. 7. 8 T1 G1-3. 6 Ms [अ]भि- (for हि). K1.2.4 M1. 6 संपन्नो; G1 'न्नं (for 'ज्ञान्). — ^d) K1.2 M1. 6 निषेवितः.

Colophon. Ś1 missing: Ks. 5 B1-5 Da1. a1 Dn2. n3 D1 G4. 5 M1-4 absent. — Sub-parvan: K1. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2-5. 7. 8 T G1-2. 6 M1 6-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2-4. 7. 8 Ms. 6 तुलाधार-जाज (K1 'ज्व)लिसंवादः; K7 Ds तुलाधारजाजलिसंवादे संन्यासयोगः; Ds तुलाधारजाजलिसंवादे सत्यात्मयोगः; M7 तुलाधारजाजलिसंवादे बुद्धिसाम्यप्रशंसनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ks B7 M1. 6. 7 88; K7 87; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 Ms 90; Dn4 Ds2 89; Ds 84; T2 104; G2 86. — Śloka no.: Dn1 Ds 46; Dn4 45.

256

1 Ś1 resumes after the lacuna, but is partly damaged for the first few lines. — ^b) V1 Bo. 6. 7 वयं (for अयं). K1.2.4.7 D4. 6. 9 G2 समाहितः; V1 Bo. 3. 9 Da3. a1 'श्रिताः; T2 G2. 6 Ms 'स्थितः; G1 'श्रुतः (for 'श्रितः). B3 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 6. 7 पन्थानमिममास्थितं (M1. 6. 7 'श्रिताः). — ^c) Ds.7 प्रत्यक्षीः; Ds 'क्षां (for 'क्षं). K7 Da. 9 प्रत्यक्षः क्रियया साधुर. — ^d) K7 Da. 9 अतो (for ततो). Dn4 G2 ज्ञास्यति; Ds ज्ञास्यामि (for ज्ञास्यसि). Ks Bs. 9 Da3. a1 T G1. 3. 6 M1. 5-7 यद्यथा; B7 यद्यदा; Ds तच्छृणु (for तद्यथा).

2 Ś1 partly damaged. — ^a) Ds इते (for एते). — ^b) Ks Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n4 D2. 3. 8 M1. 6. 7 ह (for हि). — ^c) M1. 5-7 उत्तमांगात् (M7 'न्) (for 'माङ्गे). K1 सज्जताः. — ^d) D4 सेनाशः; Ds. 9 सर्वाश्च

C. 12. 9443
B. 12. 265(4) 2
K. 12. 270. 2

तवोत्तमाङ्गे संभूताः श्येनाश्चान्याश्च जातयः ॥ २
आह्वयैनान्महाब्रह्मन्विशमानांस्ततस्ततः ।
पश्येमान्हस्तपादेषु श्लिष्टान्देहे च सर्वशः ॥ ३
संभावयन्ति पितरं त्वया संभाविताः खगाः ।
असंशयं पिता च त्वं पुत्रानाह्वय जाजले ॥ ४
भीष्म उवाच ।
ततो जाजलिना तेन समाहूताः पतत्रिणः ।

(for श्येनाश्च). Ds. 1 चान्ये (for चान्याश्च).

3 Ś1 partly damaged. —^a) Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1 Ds2 D2. 8. 5. 1. 8 आह्वय; Ds1 आह्वय (for आह्वय). Ś1 K1. 2. 4. 7 Da1 Dn1 Ds D1. 1 T2 [ए]तान्; Ks G1 M1 [ए]नां; G2 [इ]मान् (for [ए]नान्). K1 महान् (for महा-). T G1-3. 6 M1. 5-7 -प्राज्ञ (for ब्रह्मन्). —^b) Dn4 विषमानांस्; G1 विश्वं (sic) (for विशमानांस्). ❧ Cp: विशमानान्, निविश्यमानान् । ❧ —^c) K1. 2 पश्येम; K1 V1 B8 Ds. 6. 9 पश्यै (V1 D1 'इये)-तान्; B8 (marg.) यश्चैमान्; M1 पश्यैमान् (for पश्येमान्). Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 Cp. 8 -पादैश्च; T G1-3. 6 M1. 5-7 -पादेन (for -पादेषु). Ds. 1 पश्येमा दुष्टपादैश्च. ❧ Cs: हस्तपादैः, पक्षिणां हि पक्षा एव हस्तपादाः । ❧ —^d) Ks B9 T1 G1. 8. 8 श्लिष्टान्; K1 श्लिष्टान्; D1 श्लिष्टान्; Ds. 1 इष्टान्; G2 श्लिष्टान् (for श्लिष्टान्). Ks. 1 V1 B8 Das Dn1. n4 Ds D2-1. 8. 8. 9 देहेषु; T G1-3. 6 M1. 5-7 देहेन (for देहे च). V1 नित्यशः; Da1 Ds1 G2 सर्वतः (for 'शः'). ❧ Cp: हस्तैः पादैश्च देहे सर्वशः श्लिष्टान् आकुञ्चितान् । त्वदर्शनसंकुचित-हस्तपादत्वं गुरुत्वमवगमयति । ❧

4 Ś1 partly damaged. —^a) T2 पितरस् (for 'रं'). —^b) K1 संभाविताः (for संभा). —^c) B1 स्मिता (for पिता). K4. 6 Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8 वै; K1 Ds. 4. 8. 9 [इ]व; V1 त्वं (for च). V1 च; M5 [अ]सि (for त्वं). —^d) K4. 6. 7 V1 Bo. 7-9 Dn1 Ds2 D2. 8. 5. 1-9 Cp (Cp as in text) आह्वय; Da3 आह्वय (for आह्वय). K4 जाज्वले; Da4 जाजले; Ds जाजले.

5 Ś1 partly damaged. —^a) K4 जाज्वलिना. K1 V1 B8 (marg.) D4. 9 ते तु; T G1-3. 6 M1. 5-7 तत्र (for तेन). —^b) Ds. 1 om. 5^a. —^c) Ds प्रत्या-हरन् (for उच्चारयन्). Ks. 1 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.; orig. as in text). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 8. 9

वाचमुच्चारयन्दिव्यां धर्मस्य वचनात्किल ॥ ५
अहिंसादिकृतं कर्म इह चैव परत्र च ।
स्पर्धा निहन्ति वै ब्रह्मन्सा हता हन्ति तं नरम् ॥ ६
श्रद्धावृद्धं वाङ्मनसी न यज्ञस्त्रातुमर्हति ।
अत्र गाथा ब्रह्मगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ॥ ७
शुचेरश्रद्धानस्य श्रद्धानस्य चाशुचेः ।
देवाश्चित्तममन्यन्त सदृशं यज्ञकर्मणि ॥ ८

Cp वाचमुच्चारयन्ति स्म; G1 'रणं दिव्यं. —^d) ❧ Cs: धर्मस्य, तुलाधारस्यानुष्ठितस्याहिंसाक्षयस्य धर्मस्य साधनात् ॥ Cv: धर्मस्य वचनात्, धर्मशास्त्रात् । ❧

6 Ś1 partly damaged. —^a) K1 Ds. 6. 9 धर्मम् (for कर्म). T2 अहिंसादीनि सर्वाणि. —^b) K1 Dn4 T2 M1 इहैव च; K4 इह चैव; K1 Ds. 7. 9 इह लोके (for इह चैव). G2 शुद्धा वै सार्विकी क्रिया. ❧ Cn: इह परत्र च, प्रत्यक्षफलमिति शेषः । ❧ —^c) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da1 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 Cv श्रद्धां; Das Cpp (gloss: अहमेवैतत्करोमीत्यहंकारः) श्रद्धा; T1 G1. 8. 8 हिंसा; M5 स्पर्धा (for स्पर्धा). D1 T G1. 8. 8 M1. 6. 7 वै धर्म; M5 धर्म वै (for वै ब्रह्मन्). K1 Ds. 6. 9 श्रद्धा वै वर्धते धर्म; G2 कृतं सर्वं सद्भावे (submetric). ❧ Cn: हिंसा श्रद्धां निहन्ति इत्यध्याह्वय योज्यम् ॥ Cp (reading श्रद्धां): श्रद्धां हन्ति, सत्त्वशुद्धिं जनयित्वा कर्मण्यनधिकारता-मावहति । ❧ —^d) G2 om. 6^a. —^e) K1 सा हतौ; K2 सा हता; D1 T Gs. 6 M1. 5-7 स हतो (D1 'ता'); G1 स ततो (for सा हता). M5 (sup. lin.) वै (for तं). Cv साहंकारस्य वा पुनः. ❧ Cp (reading न हरन्ति): तमश्रद्धानं न हरन्ति, न पीडयन्ति, श्रद्धारहित-कर्मणो निष्फलत्वात् । ❧ —^f) Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 1. 8 read 20^a-22^b after 6; Ds reads 20^a-22^b for the first time after 6, repeating it in its proper place. T G1. 8. 8 M1. 5-7 read st. 20 for the first time after 6, repeating it in its proper place, followed by 21^a-22^b.

7 7^a is partly damaged in Ś1. —^a) Ś1 K1. 2. 4 श्रद्धावृत्तं; B8 'वृत्ते; Ds. 6. 7. 9 'हीनं; Ds M5 'श्रद्धं; G2 श्रद्धापिदं (for श्रद्धावृद्धं). K1. 2 Ca वाङ्मनसे; D1 'नसं; T G1-3. 6 'नसि (for 'नसी). —^b) K2 यज्ञस्य; G2 यज्ञैस्; Bom. ed. कर्म (for यज्ञस्). K4 अर्हसि. —^c) K1 Ds. 9 तथात्र (hypermetric); G2 अथ (for अत्र). Ds1 M5 ब्रह्मगीता. —^d) Da4 पुराविदं; Ds1 G2 'विदाः; G3 पुरा विदुः. ❧ Cs: ब्रह्मगीताः, वेदप्रोक्ताः । ❧

श्रोत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्य च वार्धुषेः ।
मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥ ९
प्रजापतिस्तानुवाच विषमं कृतमित्युत ।
श्रद्धापूर्तं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ।
भोज्यमन्नं वदान्यस्य कदर्यस्य न वार्धुषेः ॥ १०
अश्रद्धान एवैको देवानां नार्हते हविः ।
तस्यैवान्नं न भोक्तव्यमिति धर्मविदो विदुः ॥ ११
अश्रद्धा परमं पापं श्रद्धा पापप्रमोचनी ।

जहाति पापं श्रद्धावान्सर्पो जीर्णमिव त्वचम् ॥ १२
ज्यायसी यापवित्राणां निवृत्तिः श्रद्धया सह ।
निवृत्तशीलदोषो यः श्रद्धावान्पूत एव सः ॥ १३
किं तस्य तपसा कार्यं किं वृत्तेन किमात्मना ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ १४
इति धर्मः समाख्यातः सद्भिर्धर्मार्थदर्शिमिः ।
वयं जिज्ञासमानास्त्वा संप्राप्ता धर्मदर्शनात् ॥ १५
स्पर्धां जहि महाप्राज्ञ ततः प्राप्स्यसि यत्परम् ।

C. 12. 2450
B. 12. 265(4). 19
K. 12. 270. 16

8 ^b) K₇ lacuna for श्रद्धानस्य. K_{2.7} वाशुचे;
K₈ V₁ Da₄ D₄ T₁ G_{1.3.8} वाशुचे; B₇ चाशुमेः.
— ^c) K₁ पित्तम्; K₈ D_{5.7} चित्रम्; K₇ B_{8.8} Das
Dn_{1.4} D₈ D_{2.3.8.9} M₇ Cp (Cp as in text) वित्तम्;
B₈ (marg.) चान्नम्; D_{4.8} T G_{1-3.8} वृत्तम् (for
चित्तम्). D₈ अमन्यते; G₂ अनन्यस्य (for अमन्यन्त).
— ^d) D_{5.7} कर्मणः (for °णि).

9 = Manu. 4. 224. — ^b) Ś₁ K_{1.2} वदन्यस्य.
K₁ वाशुषेः; K₂ वाशुषेः; K₄ वाचपै; B₇ D₄ वार्धुषेः.
— ^c) K₁ मेमांसित्वं भयं देवाः (sic). — ^d) K₇ D_{4.9}
G₂ अन्यम्; D_{5.7} अन्तम् (for अन्नम्). K₈ D_{5.7} अकं-
पयन्; K₇ Da₄ M₇ अकल्पयत्. D₈ सममन्नं व्यकल्प-
येत्.

10 With 10, cf. Manu. 4. 225. — ^a) D₈ ताम्
(for तान्). — ^b) K₈ विषयं (for विषमं). Das.
a₄ क च (for कृतम्). — ^c) K₁ श्रद्धापूर्वं (for 'पूतं').
K_{1.2.4} वदन्यस्य; B₈ (marg. as in text) वदानस्य.
— D_{4.8} om. (hapl.) 10^{ad}. — ^d) D_{5.7} हतमश्रद्धयेतरं.
— K₇ D₈ om. 10^{ad}. — ^e) G_{1.3} भोज्यमानं (for 'मन्नं').
Ś₁ K_{1.2} वदन्यस्य. — ^f) K₁ कचयैत्य न; D_{5.7} T
G_{1-3.8} M₈ न कदर्यस्य (by transp.). K_{4.8} B₇₋₉ Da₄
M_{1.8} C₇ च (for न). K_{1.4} वाशुषेः; K₂ वाशुषेः;
Dn₁ च द्विषः; D₄ वार्धुषः (for वार्धुषेः).

11 ^a) K_{1.2} D₈₁ अश्रद्धान. K₂ वै एको (for
एवैको). — ^b) Ś₁ K_{1.2} नास्त्वैवान्नं; T₁ G_{1-3.8} तस्य
चान्नं (for तस्यैवान्नं). K₂ हि भोक्तव्यम्; D₈₁ D₈
अभो (for न भो).

12 ^a) T₂ M_{1.5-7} परमः (for 'मं'). T₂ G₁₋₃ M_{1.}
5-7 पाप्मा (for पापं). — ^b) Ś₁ K_{1.2.4} विशोधि (K₄
'ध')नी; V₁ D_{5.7} G_{3.8} प्रमोचिनी; D₂ चनि. — ^d)
D₈₁ जीर्णम् (for जीर्णम्).

13 ^a) K₂ D₈₁ वा; B₇ D₇ T G_{1-3.8} M₈ सा
(for या). K₈ या परिणामान्; M_{1.6.7} चापवित्राणां
(for यापवित्रं). — ^b) K_{1.2} T₂ निवृत्तिः; G₁ निवृत्त-
(for निवृत्तिः). T G_{1-3.8} M₇ हि सा (for सह).
❧ C₇: श्रद्धया सहिता या निवृत्तिः, निवृत्तिमार्गः, सा
पवित्राणां मध्ये ज्यायसी । ❧ — ^c) K₁ निवृत्तः; K₂
निवृत्तः; D₄ M₇ निवृत्ति (for निवृत्त). V₁ reads
from यः up to पुरुषो यो (in 14^a) on marg. D_{5.7}
निवृत्तिश्रितदोषो यः; T G₁ निवृत्तदोषशी (G₁ 'षः शी')-
लो यः; G₂ अनिवृत्तिदोषशीलः. ❧ C₇: शीलदोषः,
स्वभावदोषः, आशारूपो दोषः । ❧ — ^d) K₄ पूर्वः; B₈
(marg.) मुक्त (for पूत).

14 D₈ transp. 14 and 15. V₁ reads up to पुरुषो
यो on marg. — ^b) M_{1.8} किमात्मनः (for 'त्मना').
❧ C₈: आत्मना, आत्मज्ञानेन । ❧ — 14^{ad} = 6. 39. 3^{ad}.
— ^d) Ś₁ K_{1.8.7} T₂ यः (for यत्). Das. a₄ च
(for सः).

15 D₈ transp. 14 and 15. — ^a) D_{5.7} इति
सद्भिः समाख्यातं. — ^b) D_{4.8} वेदिभिः. — After 15^{ab},
M_{1.5-7} read 22^{ad}. Before 15^{ad}, B₈ ins. तुलाधार
उवाच. — ^c) Ś₁ K_{1.2} T G_{1-3.8} एवं (for वयं). T₁
G_{1.3.8} जिज्ञासमानम्. K_{4.8.7} V₁ Bo. 8-9 Das. a₄
D_{4-7.9} M_{5.7} त्वां; Dn_{1.4} D₈ D_{2.3.8} तु; T G_{1.}
3.8 त्वं; G₂ तं (for त्वा). ❧ Cp: वयं इति पक्षि-
वाक्यम् । ❧ — ^d) T₁ G_{1-3.8} संप्राप्तो (for 'सा').
M₇ शासनात् (for 'दर्शनात्'). M_{1.8} धर्मेणोक्ता इहा-
गताः. ❧ Cn: धर्मदर्शनाख्यानमुनेः । ❧

16 ^a) K₈ Bo. 8-9 Das. a₄ Dn_{1.4} D₈ D_{2.3.8.7.8}
Cp श्रद्धां कुरु; C₇ स्पर्धां जहि (as in text). K₂ महा-
प्राज्ञा; B₈ Da₄ D₈ 'प्राज्ञ (for 'प्राज्ञ). — ^b) D₇ यतः
(for ततः). K₈ प्राप्स्यति. V₁ G₂ तत् (for यत्).
— D₇ M₈ C₇ Kumbh. ed. repeat, while T G_{1-3.8}

C. 12. 9460
B. 12. 265[A]. 19
K. 12. 270. 16

श्रद्धावाञ्छद्धानश्च धर्माश्चैवेह वाणिजः ।
स्ववर्त्मनि स्थितश्चैव गरीयानेष जाजले ॥ १६
एवं बहुमतार्थं च तुलाधारेण भाषितम् ।
सम्यक्चैवमुपालब्धो धर्मश्चोक्तः सनातनः ॥ १७
तस्य विख्यातवीर्यस्य श्रुत्वा वाक्यानि स द्विजः ।

तुलाधारस्य कौन्तेय शान्तिमेवान्वपद्यत ॥ १८
ततोऽचिरेण कालेन तुलाधारः स एव च ।
दिवं गत्वा महाप्राज्ञौ विहरेतां यथासुखम् ।
स्वं स्वं स्थानमुपागम्य स्वकर्मफलनिर्जितम् ॥ १९
समानां श्रद्धानानां संयतानां सुचेतसाम् ।

read, 12. 255. 35-36^b, followed by the repetition of 12. 255. 38^{ab} after 16^{ab}. M1.8 om. 16^{cd}. M7 repeats 16^{cd} after the repetition of 12. 255. 35-36^b and 38^{ab} after 16^{cd}. — ^c) Da4 D8 श्रद्धानस्य (for 'नश्च'). — ^d) K2 वाणिज. M7 (second time) धर्मश्च. K4.7 D4.8 G2 M5 धर्मश्चैव (M5 'मै' चैवेह वाणिज; K8 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8 धर्मश्चैव हि (D5. 7 'वेह) जाजले (V1 वाणिज; D8 जायले); T G1. 3. 6 याम्यहं याहि वाणिज (G1 'जं'); M7 (first time) धर्मश्चैव विवर्षति. — B9 Dn4 om. (hapl.) 16^{ef}; Ds2 reads it on marg. — ^e) Ś1 K1. 2. 4 स्वधर्मैव; B9 सुवर्त्मनि (for स्व'). Da3. a4 स्थिताश्च (for स्थितश्च). K7 D4. 7. 9 चैव (for चैव). — ^f) K1. 2 T G1-3. 6 M1. 6 Ca वरीयान् (for ग'). K8 इव; V1 Bo. 7. 9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 7. 8 M5 एव (for एष). K4 जाजले; D8 जाजले; T G1-3. 6 M5 भूतले (for जाजले). M7 गरीयानिति मे मतिः. ✽ Ca: वरीयान् वरतरः । ✽ — After 16, K7 V1 Bo Dn1. n4 Ds D2-4. 8. 8. 9 T G1-3. 6 M1. 6. 7 read 19.

17 Before 17, K8 Da3. a4 M5 ins. भीष्मः. K8 Bo. 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8 repeat 17^{ab} after 18. — ^a) Ś1 K1 महार्थ; K2 समर्थ; K4. 6 (first time). 7 Bo (first time). 8. 7-9 (last three first time) Da4 (both times) Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8 (all first time) विधार्थ; D7 (second time) मतार्थ (for मतार्थ). D5. 7 तु (for च). — V1 om. 17^e-18^d. — ^e) K8. 7 Ds1 D4. 9 वेदम्; Bo. 7. 8 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 5-8 M1. 6. 7 चेदम्; B6. 9 Da4 त्विदम्; T1 G1. 3. 6 चैनम्; G2 श्रेमम् (for चैवम्). K8 B9 Da4 D5. 7 उपालब्धं; B8 उवाचेदं.

18 V1 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^a) K7 D4. 9 M1. 6 व्याख्यातः; T G1-3. 6 M5. 7 प्रख्यातः (for विख्यातः). K8 B9 Da3. a4 D5. 7 शब्दस्य (for वीर्यस्य). — ^b) Da3. a4 D5. 7 श्रद्धा (for श्रुत्वा). K2. 4 वीर्याणि; D5. 7 वाक्येन (for वाक्यानि). T G1-3. 6 M1. 5-7 जाजलिः (for स द्विजः). — ^d) K2 B8 D7 [अ]नु- (for [अ]न्व-). — After 18, K8 Bo. 7-9 Da3. a4 Dn1. n4

Ds D2. 3. 5. 7. 8 repeat 17^{ab}.

19 Before 19, V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 ins. भीष्म उवाच. B9 om. 19^{ab}. K7 V1 Bo Dn1. n4 Ds D2-1. 6. 8. 9 T G1-3. 6 M1. 6. 7 read 19 after 16. — ^b) Ś1 K1. 4 चैव हि; K2 V1 एव हि; K8 एव वा; D7 एव तु. — ^c) K7 D5. 7. 9 M1. 6. 7 महाप्राज्ञौ; D8 'प्राज्ञैर्; D4 'प्राज्ञौ; T2 'प्राज्ञ; G8 'प्राज्ञा (for 'प्राज्ञौ). — ^d) Ś1 K1. 2 T1 G1. 3. 6 M5 व्या (M5 व्य)हरेतां; B3 (marg. as in text) विचरेतां; D5. 7 विजहार; M1. 6 विहरेत (for 'रेतां). — ^e) K7 D4. 9 उपागम्य (for 'गम्य). — ^f) K8 यत्कर्म (for स्वकर्म). Da3. a4 G1 निर्मितं (for निर्जितम्). K4 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 स्वकर्मपरिव- (Bo 'नि)र्जितं.

20 K4 om. 20^a-22^b. K8 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 read 20^a-22^b after 6; D8 reads 20^a-22^b for the first time after 6; while T G1. 3. 6 M1. 5-7 read 20 for the first time, after 6, followed by 21^a-22^b. — ^a) D7 समानाः; G8 'नं (for 'नां). — ^b) V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Ds D5. 7 T1 G8 6 M1. 5-7 (last seven first time) Cp. 8 संमतानां; T2 (first time) संमतानां; Cn (gloss: दान्तानां) संयतानां (as in text). K8 स्वचेतसां; Dn4 Ds1 सु (Ds1 स्व)चेतसा. Ś1 K1. 2. 7 D4. 6 (second time). 9 तन्मता (D4 तन्मती; D5. 9 सन्मती)नां यथाबलं; T G1 (all second time). 2. 3. 6 M1. 5-7 (last six second time) युक्तानां च यथाबलं. — ^c) K1 Da4 कुर्वतां. Ś1 K1. 2. 7 D4. 6 (second time). 9 यज्ञम् (for यज्ञ). K8 V1 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 (first time) इत्येवं (for 'व). ✽ Cv: यज्ञ इत्येव कुर्वतां, न तु कीर्त्यं कुर्वतामित्यर्थः । ✽ — ^d) G1 (second time) M5 (first time) नायज्ञो; M1. 6 (both first time) न यज्ञे (for न यज्ञो). K7 यातु (for जातु). Ś1 K1. 2 नेच्छति; D7 T1 (first time). 2 (second time) G1 (first time). 2. 3. 6 (last two first time) चेष्ट्यते; M1 (first time) हेष्ट्यते; M8 (second time) जे' (for ने'). V1 यज्ञो जातु न नेष्ट्यते. ✽ C3: नयज्ञो यज्ञाभावः । जकारानुबन्धः

कुर्वतां यज्ञ इत्येव न यज्ञो जातु नेष्यते ॥ २०
 श्रद्धा वै सात्त्विकी देवी सूर्यस्य दुहिता नृप ।
 सावित्री प्रसवित्री च जीवविश्वासिनी तथा ॥ २१

वाग्वृद्धं त्रायते श्रद्धा मनोवृद्धं च भारत ।
 यथौपम्योपदेशेन किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

२५७

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

प्रजानामनुक्रमार्थं गीतं राज्ञा विचख्णुना ॥ १

छिन्नस्थूणं वृषं दृष्ट्वा विरावं च गवां भृशम् ।

C. 12. 9468
B. 12. 266[5]. 2
K. 12. 271. 4

रहितसमस्तत्वाद्यज्ञ इत्यत्र लोपाभावः ॥ Cv : यज्ञः नेष्यत
 इति न, किं तु इष्यत एव । ❀

21 For the sequence in Ks V1 Bo. 6-9 Da3. a4
 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1. 3. 6 M1. 5-7, cf. v. l. 20.
 K4 om. 21 (cf. v. l. 20). — ^a) B1. 8 Ds वैवस्वती
 (for वै सात्त्विकी). Ks Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2.
 3. 5. 6 (first time). 7. 8 श्रद्धा (D2. 8 श्रुत्वा) वैवस्वती
 सेयं (Ds. 7 चेयं); G1 सात्त्विकी क्रिया देवी (sub-
 metric). ❀ Cn (reading वैवस्वती): विवस्वान् प्रका-
 शारूपश्चिदात्मा तत्संबन्धिनी, ब्रह्मविषयिणीति यावत् । ❀
 — ^b) B3 दयिता (for दुहिता). Ks Bo. 6 (marg. as
 in text). 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6 (first time). 7. 8
 द्विज; T G1-3. 6 M5 (sup. lin.). 7 नृपु (for नृप).
 ❀ Cn : सूर्यस्य, सूर्यवत्प्रकाशधर्मिणः सत्त्वस्य दुहितेव दुहिता,
 सात्त्विकीत्यर्थः । ❀ — ^c) T1 G1-3. 6 सवित्री; M5 पवित्री
 (for सा^०). Cpp गङ्गादिरूपा सावित्री. ❀ Ca : सावित्री,
 सूर्यस्य ब्रह्मतेजोमयस्य दुहिता, तदनुग्रहप्रभवात् । प्रसवित्री,
 तत्त्वोपाधिवशात् स्वर्गादिजनिका ॥ Cn (reading सा+ज-
 वित्री) : पालयित्री । प्रसवित्री, विशुद्धजन्मप्रदा । ❀ — ^d)
 K7 D4. 6 (second time). 9 -विश्वासिनी (for 'सिनी').
 Ks V1 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6 (first
 time). 8 M1. 5-7 बहिः (M1. 5-7 हविः)र्वाङ्मनसी (Ds 'सां')
 ततः; B9 बहिर्मा मनसा ततः; T G1. 3. 6 हविर्मानमयी
 ततः (T2 'यीति च; G1 'धी ततः'); G2 हविर्वा शमसे
 ततः.

22 For the sequence in Ks V1 Bo. 6-9 Da3. a4
 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1. 3. 6 M1. 5-7, cf. v. l. 20.
 K4 om. 22^{ab} (cf. v. l. 20). — ^a) ❀ Cn : वाग्वृद्धं,
 वाचा स्वरवर्णविपर्यायेन यद्वृद्धं, छिन्नं नष्टं मन्त्राद्युच्चारणे ॥
 Cp : वागितीन्द्रियोपलक्षकम्, मन इति बुद्ध्याद्युपलक्षकम् ॥

Cv : वाग्वृद्धं, विद्यावृद्धम् । ❀ — ^b) S1 K1. 2 तथैव च;
 Ds. 7 च भावतः; T G1-3. 6 M5. 7 च जाजले (for च
 भारत). ❀ Cn : मनोवृद्धं, मनसा व्यग्रेण यज्ञष्टं देवताध्या-
 नादि । ❀ — T G1-3. 6 om. 22^{ab}; M1. 5-7 read it
 after 15^{ab}. — ^c) Ks तथा (for यथा). B3 (marg.
 as in text) यथातथ्योपदेशेन; Ds1 ययौ यस्योप^०;
 Ds. 4 ययौपम्योप^०; Ds. 7 'पम्येन देशेन. ❀ Ca :
 ययौपम्योपदेशेन, इयं यथोपदिश्यते तथैषा साधयति । ❀
 — ^d) Bo Ds1 Ds इच्छति.

Colophon. — Sub-parvan : S1 K1. 2. 4. 6. 7 V1
 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 7-9 T G1-3. 6 M1.
 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name : S1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo.
 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 G1-3. 6 M1. 5. 6 तुलाधार-
 जाज (K4 'ज्व' लिसंवादः समाप्तः (K2. 6 V1 Bo. 7-9 Da3.
 a4 Dn1 om. समाप्तः); K7 D4-7. 9 तुलाधारजाजलि-
 संवादे श्रद्धाप्रशंसा; M6 (also). 7 श्रद्धाप्रशंसा. — Adhy.
 no. (figures, words or both) : Ks M1. 5. 7 89; K7
 88; B7 86; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 91; Dn4 Ds2
 90; Ds 85; T2 105; G2 87. — Sloka no. : Da4
 25; Dn1. n4 Ds 24.

257

1 Before 1, T1 G2. 6 read 12-13 and D7 G1
 read 13 for the first time, repeating the same in
 proper place. K4. 7 Da3 Dn1. n4 D7. 8 T1 G1. 3. 6
 om. the ref. — ^a) S1 K1. 2 [प]व (for [ज]पि).
 Gs om. from व्युदा up to पुरा (in 1^b). — ^c) T
 G1-3. 6 प्रजानामुपकारार्थं. — ^d) Da4 गीतां; M6 गीता
 (for गीतं). G1 प्राज्ञा (for राज्ञा). K4 Ds विव-
 ख्णुना; Ks B3 Dn4 D2. 3 (marg). 8 T G1-3. 6 M1.

C. 12. 9468
B. 12. 266(5). 2
K. 12. 271. 4

गोग्रहे यज्ञवाटस्य प्रेक्षमाणः स पार्थिवः ॥ २
स्वस्ति गोभ्योऽस्तु लोकेषु ततो निर्वचनं कृतम् ।
हिंसायां हि प्रवृत्तायामाशीरेषानुकल्पिता ॥ ३
अव्यवस्थितमर्यादैर्विमूढैर्नास्तिकैर्नरैः ।
संशयात्मभिरव्यक्तैर्हिंसा समनुकीर्तिता ॥ ४

५-१ विचक्षुणा; K₁ V₁ B₀ D₈₁ विचक्षुणा; B₈ विच-
क्षु (marg. 'क्षु) ना; D₈₃ चरक्षुणा; D₈₄ विचरक्षुणा;
D₈₂ विवक्षुणा; D₈ विचन्कुना; D_{4.6} विवकुना; D₈
विच*ना; D₇ विचक्षिणा (for 'रुनुना).

2 ^a) K₁ छिन्नस्थूणं; K₂ 'स्थूणं; K₁ 'स्थूणां;
D₈₁ भिन्नस्थूणं; D_{4.9} छिन्नस्थूण-; D_{8.7} T₁ G_{1.3.6}
भि (D_{8.7} छि) न्नं स्थूलं; T₂ G₂ भिन्नं स्थूल-; M_{1.5-7}
छिनस्थूर-; Cpp छिन्नज्ञानं (for 'स्थूणं). K₁ वृषे;
K₂ विषं; D₈ वृकं (for वृषं). ☞ Ca: स्थूणा कण्ठ-
देशः, तत्र छिन्नम्, स्थूणीकृतकण्ठमित्यर्थः । अथ वा स्थूणायां
यूपसमीपे छिन्नमित्यर्थः ॥ Cn: छिन्ना, विशस्ता स्थूणा,
प्रतिमा शरीरं यस्य ॥ Cp: छिन्ना स्थूणा यूपो यस्मै सः ॥
Cs: मखकार्यार्थं शिलादिना ताडितम् ॥ Cv: छिन्नस्थूणं
छिन्नशृङ्गम् । ☞ — ^b) K₄ विरावे; K₈ V₁ B_{0.6-9}
D_{83.84} D_{81.84} D₈₂ D_{2.3.5.7.8} T₁ विलापं (for
विरावं). D₈ गवा. D₈₁ वृषं (for भृशम्). — ^c) K₂
M₁ गोमृहे; T G_{1.3.6} जगर्हे; G₂ जग्रहे (for गोग्रहे).
K₂ यस्य (for यज्ञ-). K₁ वाक्यस्य; K₇ D₈₂ D_{4.6.9}
T G_{1.3.6} वाटस्य; D₈₁ वाटस्ये; D_{8.7} M_{1.5-7} वाटे
च (for वाटस्य). ☞ Ca: गोग्रहे पशुनिग्रहे । ☞ — ^d)
K₇ B_{7.8} D₈₄ D_{4-7.9} प्रेक्षमाणः (K₇ 'न:); D₈₁
प्रेष्य* (for प्रेक्ष*). G₂ प्रेक्षमाणस्य पार्थिवः.

3 3^{ab} is damaged in S₁. — ^a) K₈ B_{8.8.9} D₈₃.
84 [S]थ; V₁ B₇ D₈ G₁ [S]स्ति; G₂ च (for ऽस्तु).
D₈ लोकेभ्यः (for 'षु). — ^b) B₈ om. कृतम्. ☞ Ca.n:
निर्वचनं, निश्चितं वचनम् । ☞ — ^c) S₁ K_{1.2} च; D₈₃.
84 T G_{1.3.6} तु (for हि). K₂ प्रवृत्तां वा; T₁ G_{8.6}
प्रवृत्ते (G₈ 'तौ) च; G₁ प्रवर्ते च (for प्रवृत्तायाम्).
G₂ हिंसया नु प्रवर्ते च. — ^d) K₇ D_{4.9} आसीद् (for
आशीर्). K_{1.2} T₂ [अ]नुकंपि (T₂ 'प) ता; K_{4.6} B_{0.6}
(marg.; orig. as in text). 7.8 (marg.) D_{83.84} D₈₁
D₈ D_{2.3.8} तु कल्पिता; K₇ D_{4.6.9} [अ]नु (D₈ सु)-
वर्णिता; V₁ B₈ प्रकल्पिता; B₀ तु कंपिता (for [अ]नु-
कल्पिता). D_{8.7} पशूनां यज्ञकर्मणि; T₁ G_{1-3.6} आशिषो
(G₂ 'षे) मान्वकंपत.

4 4^{ab} is damaged in S₁. — ^a) B₈ (marg.) अव्य-

सर्वकर्मस्वहिंसा हि धर्मात्मा मनुरब्रवीत् ।
कामरागाद्विहिंसन्ति बहिर्वेद्यां पशून्मराः ॥ ५
तस्मात्प्रमाणतः कार्यो धर्मः सूक्ष्मो विजानता ।
अहिंसैव हि सर्वेभ्यो धर्मेभ्यो ज्यायसी मता ॥ ६
उपोष्य संशितो भूत्वा हित्वा वेदकृताः श्रुतीः ।

कस्थितः; D₈₋₇ अनव* (for अव्यव*). — ^b) B₇ नास्ति
किं (for 'स्तिकैर्). — ^c) B₈ (marg.) उद्युक्तैर्; D_{8.7}
T G₁ M_{1.6} अव्यग्रैर् (for अव्यक्तैर्). G₂ संशयाद्विकर-
व्यक्तैर्. ☞ Cn: अव्यक्तैर्यज्ञादिद्वारैव ख्यातिमिच्छद्भिः ॥
Cs: अप्रसिद्धैः । ☞ — ^d) K₇ B_{0.8} (marg.) D_{81.84}
D₈ D_{2-4.6.8.9} M_{1.6.7} -वर्णिता; B₈ (orig.; marg.
as in text) -कल्पिता; D_{8.7} M₈ -वर्तिता; T G_{1-3.6}
-दर्शिता (G₂ 'ताः) (for -कीर्तिता).

5 S₁ is partly damaged. — ^a) B₈ (marg. as in
text) D₈ -कर्मणि (for 'सु). K_{1.2} अहिंसा (K₂ 'सां)
च; K₇ V₁ D₈₃ D_{4.9} T₁ G₈ M₇ अहिंसां हि; D₈
हिंसा हि; D_{8.7} हिंसायां (for अहिंसा हि). D₈₁ G₂
सर्वकर्मस्व (G₂ 'मं त्व) हिंसां (G₂ 'सां) हि. — ^b) B₈
(marg. as in text) धर्मज्ञो; G_{1.2} धर्मार्थां (G₂ 'थां)
(for 'त्सा). — ^c) K_{4.7} B_{0.6} 7.8 (marg. as in
text) D_{81.84} D₈ D₂₋₉ T G_{1-3.6} M₈ कामकाराद् (for
'रागाद्). K₈ विहंसन्ति. — ^d) D₈ बहून् (for बहिर-).
S₁ K_{2.4} वेदिं; K₁ वेद; V₁ B₈ (marg. as in text)
D₇ T G_{1-3.6} वेद्याः; D₈₁ वैद्यां; D_{4.9} वेद्यान्; D₈
वैद्याः (for वेद्यां). D₄ पशून्मराः; G₂ पशुस्वरान्.

6 S₁ is partly damaged. — ^b) K₇ T₁ G_{1.2} M₇
धर्म- (for धर्मः). K₇ D_{4.9} सूक्ष्मो; G₂ सूक्ष्मं; M₇
सूक्ष्माद् (for सूक्ष्मो). — ^c) K_{8.7} V₁ B_{8.8.9} D₈₃.
84 D_{4-7.9} T G_{1-3.6} M_{1.5-7} transp. एव and हि. B₈
G₂ धर्मेभ्यः (for सर्वेभ्यो). B_{0.7.8} (marg.) D_{81.84}
D₈ D_{2.3.8} अहिंसा सर्वभूतेभ्यो. — ^d) B₈ G₂ सर्वेभ्यो
(for धर्मेभ्यो). M₈ तथा (for मता).

7 S₁ is partly damaged. — ^a) M₁ उपोषी
(for 'स्य). K₁ संशितो; K₂ B₇ संशितो; K₇
संयतो; B₈ D₈ D_{3.4.9} संशितो; D₈₄ [अ]संशितो (for
सं). ☞ Cn: उपोष्य, उप समीपे ग्रामस्य वासं कृत्वा ।
संशितः, तीक्ष्णव्रतः । ☞ — ^b) K₇ D_{4.6.9} M₈ -कृता;
D₈ -कृतां (for -कृताः). D₈ M₈ शुचिः; D₈ शुचीः;
Cn (gloss: फलश्रुतीः) श्रुतीः (as in text). D₇ T
G_{1-3.6} देव (T₂ वेद-; G₂ देव) कृताः शुचिः; M_{1.6.7}
देव (M₇ वेद) कृता (M₇ 'तां) श्रुतिः. — ^c) T₁ G₈ M₇

आचार इत्याचाराः कृपणाः फलहेतवः ॥ ७
 यदि यज्ञांश्च वृक्षांश्च यूपांश्चोद्दिश्य मानवाः ।
 वृथा मांसानि खादन्ति नैष धर्मः प्रशस्यते ॥ ८
 मांसं मधु सुरा मत्स्या आसवं कृसरौदनम् ।
 धूतैः प्रवर्तितं ह्येतन्नैतद्वेदेषु कल्पितम् ॥ ९
 कामान्मोहाच्च लोभाच्च लौल्यमेतत्प्रवर्तितम् ।
 विष्णुमेवाभिजानन्ति सर्वयज्ञेषु ब्राह्मणाः ।

पायसैः सुमनोभिश्च तस्यापि यजनं स्मृतम् ॥ १०
 यज्ञियाश्चैव ये वृक्षा वेदेषु परिकल्पिताः ।
 यच्चापि किञ्चित्कर्तव्यमन्यचोक्षैः सुसंस्कृतम् ।
 महासत्त्वैः शुद्धभावैः सर्वं देवार्हमेव तत् ॥ ११
 युधिष्ठिर उवाच ।
 शरीरमापदश्चापि विवदन्त्यविहिंसतः ।
 कथं यात्रा शरीरस्य निरारम्भस्य सेत्स्यति ॥ १२

C. 12. 9:79
 B 12. 266[5].12
 K. 12. 271. 1, 14

आचारा. K2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds
 D2-9 T2 G1 M1. 5. 6 अनाचारः; M7 'रं. —^a) ❧ Cs:
 कृपणाः प्रार्थनाबहुत्वात् कृपणाः । ❧

8 S1 is partly damaged. —^a) D7 T G1. 3. 6
 छिंदन्ति (for यज्ञांश्च). K1 वृक्ष्यांश्च; B3. 8 वेदांश्च.
 —^b) ❧ Cv: उद्दिश्य, चाङ्गान्नेणोक्त्वा । ❧ —^c) K4
 Das Dn4 Ds2 D2. 8. 8 मांसं न (for मांसानि). —^d)
 K1 धर्माः. K7 प्रशस्यते; G1 प्रपश्यते.

9 S1 is partly damaged. —^a) K6 V1 Bo. 8. 9
 Da4 M1. 5 सुरा (B3 'रां) मत्स्या मधु मां (M5 'धुमां)सम्;
 K7 Br Das Dn1. n4 Ds D2-1. 6. 8. 9 M7 सुरां (K7
 Ds1 Da. 6. 9 'रा) मत्स्यान्मधु मांसम्; B6 T G1-3. 6 सुरा
 मत्स्यो मधुमां (B6 G3. 6 'धु मां)सम्; D5. 7 मधु मत्स्याः
 सुरा मांसम्; M1. 6 सुरा मत्स्याः मधु मांसाः. ❧ Cs:
 सुरा पैष्टी, आसवो गौडी । ❧ —^b) K7 Bo Da. 6. 9 T
 G1-3. 6 M5 आसवः; M1. 6 सत्त्वः (for आसवं). K1
 कृसरौचनं; K2 'रोधनं; K7 V1 Bo. 7 Das. a4 D2. 4.
 6. 9 कृशरौ (K7 Da. 6. 9 'रो)दनं; B3. 9 Ds2 कृषरौ;
 Ds1 कृषरौ; T2 G1. 2 M1. 5-7 कृसरौ (for कृसरौ).
 ❧ Cn: कृसरौदनम्, तिलमिश्रौदनम् ॥ Cv: सूपतिलमुद्गा-
 दिमिश्रौदनम् । ❧ —^c) K2 धूतैः प्रवृत्तितमत्तन् (sic);
 T1 G1-3. 6 धूतैः प्रवर्तिता ह्येते. —^d) Ds2 D5. 7 न तद्
 (for नैतद्).

10 S1 is partly damaged. Bo reads 10^{ab} twice.
 —^a) K6 Bo (first time). 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds
 D2. 8. 8 मानान् (for कामान्). K2. 4. 7 B6. 8 Da-7. 9
 transp. मोहाच्च and लोभाच्च. —^b) K6. 7 Bo (second
 time). 6. 8 (marg. as in text). 9 Da4 Da-7. 9 T G2.
 3. 6 M1. 5-7 Ca (v. l., gloss: स्वर्गादिलोकप्रापकं) लौ-
 (Bo T1 G3. 6 लो)क्यम्; Ds1 लौपम्; G1 लोकम्
 (for लौल्यम्). K7 B3 Da-7. 9 प्रकीर्तितं; Bo (first
 time) Das Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 प्रकल्पितं (for प्रवर्ति-
 तम्). —^c) T G1-3. 6 M1. 5-7 यजंतीह (for [अ]भि-

जानन्ति). —^d) S1 K1. 2 [अ]भि-; T2 G1. 2 M1. 5. 7
 एव; M6 [ए]वं (for [अ]वि). T G1-3. 6 M1. 6 कृतं
 (for स्मृतम्).

11 S1 is partly damaged. —^a) V1 T G1 M5. 7
 याज्ञियाश्च; D7 G3. 6 M1. 6 याज्ञी'; G2 याज्ञ' (for
 यज्ञि'). K1 वृद्धा (for वृक्षा). —^b) V1 देवेषु परिर-
 क्षिताः. —^c) K1 यश्चापि; D5. 7 जश्चापि. —^d) S1
 K1. 2 अन्यश्च; B3 (marg. as in text) अन्यैश्च; Ds
 अक्षं; G2 अनु- (for अन्यश्च). S1 K1. 2 चाक्षैः;
 K6. 7 B6 (the last two marg. as in text). 8 (marg.). 9
 D7 चोक्षैः; Da4 चेक्षैः; Ds1 चोक्षैः; Ds2 M5. 7
 Ca. 8 चोक्षैः; G2 वृक्षैः (for चोक्षैः). D5. 7 सुसंस्कृतैः
 (for 'स्कृतम्). ❧ Ca: चोक्षैः शुद्धैः, हिंसाशून्यैः ॥ Cv
 (splitting into च उक्षैः): उक्षैः प्रोक्षणैः । ❧ —^e)
 K4 Bo. 7 Da4 Dn1. n4 D2. 8. 8 महत् (for महा-). V1
 सत्त्व-; D5. 7 T1 महा- (for शुद्ध-). —^f) K7 G2
 सर्व-; D4 सर्वे (for सर्व). B3 (marg. as in text)
 G2 वेदार्हम्; Das lacuna; G1 देवार्हम् (for देवां).

12 T1 G3. 6 read 12-13 for the first time before
 1. Ds1 om. the ref. G3. 6 (both second time)
 भीष्म (for युधिष्ठिर). —^a) B3 T1 (first time). 2
 G1. 2. 3. 6 (last two both times) M1. 7 चैव (for
 चापि). —^b) S1 K1. 2. 6 Das. a4 Ca वित्त (S1 Ca
 'तु)दन्ति; D5. 7 विरदन्ति (for विवदन्ति). K2 विहिं-
 सतः; K7 D4 अविहिंसिनः; D6 'हंसतः; D9 'हिसनाः;
 G2 'हिसितः; G3 (both times). 6 (second time)
 'हिसकाः; M1. 6 'हिसकः; M7 'हिसिकः (for 'हिसतः).
 ❧ Cs: शरीरमापदो नाशयितुमुत्सहन्ते । ताश्च नाशयितुं
 शरीरं यतते । अतो विवादो भवति । ❧ —^d) K6 निरा-
 हारस्य; T1 (first time) G1. 3. 6 (last two first time)
 M5 निरालम्भस्य (for 'रम्भस्य). K4. 6 V1 Das Dn1. n4
 Ds D2. 8. 5. 7. 8 T2 G2. 3. 6 (last two second time)
 M7 सेत्स्यते (for 'ति).

C. 12. 9480
B. 12. 266[5]. 13
K. 12. 271. 2. 15

भीष्म उवाच ।

यथा शरीरं न ग्लायेन्नेयान्मृत्युवशं यथा ।

तथा कर्मसु वर्तेत समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

२५८

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं कार्यं परीक्षेत शीघ्रं वाथ चिरेण वा ।

सर्वथा कार्यदुर्गेऽसिन्भवान्नः परमो गुरुः ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

चिरकारेस्तु यत्पूर्वं वृत्तमाङ्गिरसे कुले ॥ २

चिरकारिक भद्रं ते भद्रं ते चिरकारिक ।

चिरकारी हि मेधावी नापराध्यति कर्मसु ॥ ३

चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्याभवत्सुतः ।

चिरं हि सर्वकार्याणि समेक्षावान्प्रपद्यते ॥ ४

चिरं संचिन्तयन्नर्थान् चिरं जाग्रच्चिरं स्वपन् ।

चिरकार्याभिसंपत्तेश्चिरकारी तथोच्यते ॥ ५

13 For the repetition in T₁ G₂. 6, cf. v. l. 12. D₁ G₁ read 13 for the first time before st. 1. G₂. 6 (both second time) om. the ref. — ^a) K₁. 6 लप्ता-
येन्; D₁ T₁ G₁. 8. 6 (all second time) न ग्लायेन्;
G₁ (first time) न ग्रीयेन्; G₂ न श्रेयो (for न ग्लायेन्).
— ^b) D₁ T₁ G₁. 8. 6 (all second time) नैव मृत्युवशं
भवेत्. — ^c) Ś₁ K₁. 2 धर्मः प्र-; G₁ (first time)
कामसु (for कर्मसु).

Colophon om. in T₂ G₂: K₂. 5 B₁-5 Da₁. a₂ Dn₂.
n₃ D₁ G₁. 5 M₂-4 absent. — *Sub-parvan*: Ś₁ K₁.
2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₃ D₂-9 T₁ G₁.
8. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś₁ K₁. 2. 4
विचक्षुः (K₁ विदक्षुः; K₂ निवर्जुः; K₄ विविक्षु) गीताः
समाप्ताः; K₅. 7 B₅ Da₄ D₃ D₅ विचक्षुः (D₅ 'क्ष) गीताः;
V₁ Bo. 8 Dn₁ D₂. 8 विचक्षुगीता; B₁. 9 विचक्षुगीता;
Da₃ D₃ विचक्षुगीता; D₄. 6. 9 विवक्षुगीता; G₅ हिंसा-
निन्दनं; M₅. 6 विचक्षुगीतं; M₇ विचक्षुगीतिः.
— *Adhy. no.* (figures, words or both): K₅ M₁. 6. 7
90; K₇ 89; B₁ 60; Dn₁ D₁ T₁ G₁. 8. 6 M₅ 92;
Dn₄ D₃ 91; D₃ 86. — *Śloka no.*: Da₄ Dn₁. n₄
D₃ 14.

258

With this adhy., cf. Skānda Purāṇa,
Māheśvara khapḍa, adhy. 266, the variants from
which are included in Appendix II, (No. 2).

1 ^a) T₂ कार्यः; M₁. 6 कार्ये (for कार्य). — ^b) K₇

D₄. 6. 9 T₁ G₂ शी(K₇ D₅ शौ)घ्रेण (for शीघ्रं वा).
V₁ च (for वा). D₅ शीघ्रं वाप्यचिरेण वा. — ^c)
D₇ सर्वथा (for 'था).

2 B₁ om. the ref. — ^a) G₂ om. from प्युदा up
to पुरा (in 2^b). — ^c) B₁ Dn₄ चिरकालेस्तु; D₅. 7
'कालेन; D₆ 'कारस्य (for 'कारेस्तु). K₅. 7 पूर्व- (for
पूर्व). — ^d) G₅ वृत्तस्य (for वृत्तम्). D₇ T G₁-8. 6
M₁. 5-7 अं(T₂ G₂ M₁. 5-7 आं)गिरसां.

3 3^{ab} = 51^{ab}. T₁ om. (hapl.) 3^{ab}. — ^a) K₇
D₄. 9 चिरकारक; G₁ चिचकारीह (sic). — ^b) K₇ D₄. 9
चिरकारक; G₁ 'कारिकाः. B₈ (marg. as in text) चिर-
कारिककारिका. — ^c) K₄ चिरकारो (for 'कारी). K₅
[इ]ति; K₇ ह (for हि). K₂ महाप्राज्ञो (for हि
मेधावी). — ^d) K₁ नापराध्यन्ति; Da₃ 'राध्यतु; M₁
'राध्यसि (for 'राध्यति). K₅ धर्मसु (for कर्मसु).

4 D₇ om. (hapl.) 4^{ab}. — ^a) K₂ हि मेधावी;
G₂ महाप्राज्ञा (for 'प्राज्ञो). — ^b) K₇ B₁ गौतमस्य;
G₂ शुक्रमस्य. M₇ भवेत् (for [अ]भवत्). — ^d) K₁
समीक्षायान्; K₅ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₃ D₂.
8. 8 विमृश्या (Da₄ Dn₁ D₃ D₅. 8 'इया) र्थान् (for
समेक्षावान्). K₄. 7 D₄-7. 9 M₅ विमृश्य प्र(K₄ 'मर्शन्प्र-;
D₅. 7 'मर्शात्प्र)तिपद्यते; T G₁. 8. 6 M₅. 7 विमर्शात्प्रत्य-
पद्यत (T₁ G₂ 'ते); G₂ विमृशन्प्रत्यपद्यत; M₁ विमर्गा-
न्प्रतिपद्यते.

5 D₅ om. (hapl.) 5^a-6^b. — ^a) M₅ स (for सं).
D₅ अर्थ. K₄. 6 V₁ Bo. 6. 9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₃ D₂

अलसग्रहणं प्राप्तो दुर्मेधावी तथोच्यते ।
बुद्धिलाघवयुक्तेन जनेनादीर्घदर्शिना ॥ ६
व्यभिचारे तु कस्मिंश्चिद्व्यतिक्रम्यापरान्सुतान् ।
पित्रोक्तः कुपितेनाथ जहीमां जननीमिति ॥ ७
स तथेति चिरेणोक्त्वा स्वभावाचिरकारिकः ।
विमृश्य चिरकारित्वाचिन्तयामास वै चिरम् ॥ ८
पितुराज्ञां कथं कुर्यां न हन्यां मातरं कथम् ।

कथं धर्मच्छले नास्मिन्मज्जेयमसाधुवत् ॥ ९
पितुराज्ञा परो धर्मः स्वधर्मो मातरक्षणम् ।
अस्वतन्त्रं च पुत्रत्वं किं नु मां नात्र पीडयेत् ॥ १०
स्त्रियं हत्वा मातरं च को हि जातु सुखी भवेत् ।
पितरं चाप्यवज्ञाय कः प्रतिष्ठामवाप्नुयात् ॥ ११
अनवज्ञा पितर्युक्ता धारणं मातरक्षणम् ।
युक्तक्षमावुभावेतौ नातिवर्तेतमां कथम् ॥ १२

C. 12. 9493
B. 12. 267[6]. 13
K. 12. 272. 12

M1. 6. 7 चिरं संचि (K1 Da3. a1 Dn1. n1 D1. 8 M1. 6 स
चि) तयत्यर्थाश्च (K6 Da4 'र्थाश्च; G2 'त्यत्तं); D8 'चय-
यत्यर्थाश्च; D1 T1 G1. 8. 8 'जनयत्यर्थः. —^b) K1 चिरा
(for चिरं). K1. 2 जाग्रश्चिरं; Dn1 Ds1. 92 (before
corr.) D2. 7 T G1. 8. 8 जाग्रश्चिरं; G2 जाग्रश्चिरं; M1. 6
जाग्रं चिरं (for जाग्रश्चिरं). ❧ Cs: चिरं जाग्रत्, चिरेण
निरूपकः । चिरेणार्थेभ्यश्च निवर्तकः । ❧ —^c) K4 Bo. 8. 9
Das Dn4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1-3. 8 चिरं (for चिर-).
K4 V1 संपत्तिश्च; K6 Bo. 6-9 Das. a1 Ds D2. 7 T
G1-3. 8 M1. 6 पत्तिश्च; Dn1. n1 D2. 8 पत्ति च; M6
पत्तिश्च; M7 पर्या च (for संपत्तिश्च). —^d) K6 चिरं
कार्यार्थं उच्यते; B6. 7. 9 चिरकार्यं (B6 'र्यं) उच्यते;
Das. a1 'कार्यं तदुच्यते.

6 Ds om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). —^a) K4 Ds अलं
सं; Bo. 8 (orig.). 9 (marg.) D2. 8 अलं सं; B6
(marg.) Dn4 Ds1 G1 M1 अलसं; G2 अथ सं (for
अलस-). K4 प्राप्ते; V1 प्राज्ञो; Ds1 प्राप्तौ (for प्राप्तो).
❧ Cn: गृह्यते उपादीयते लोकेऽनेनेति ग्रहणं नामधेयम् । ❧
—^b) M1. 6 यथा (for तथा). K1 B6. 9 Dn1. n1 Ds1
D2-4. 9 दुर्मेधावीत्यथोच्यते; D1 T G1-3. 8 M6. 7 'था
इति सो (T2 M6. 7 चो; G2 शो) च्यते. —^c) Das a1
बुद्धि- (for बुद्धि-). —^d) K2 जवेन (for जनेन).

7 ^a) Ś1 K1 वृथिताता (sic); K2 व्यथितेन; D4
व्यनिवारे; D6 व्यतिचारे (for व्यभि-). D3 नु (for तु).
—^b) K4 व्यतिक्रम्य (for 'क्रम्य). D5. 7 G1 M1. 6
परान् (for [अ]परान्). —^c) D1 पित्रोस्ति (sic); T1 G1
पित्राति- (for पित्रोक्तः). G2 पित्रोक्तमखिलेनाथ. —^d)
K2 Da4 जहि मां (for जहीमां). Das अतः; Dn4
हव (for इति). — After 7, Ds. 7 editions ins.:

707* इत्युक्त्वा स तदा विप्रो गौतमस्तपतां वरः ।

अविमृश्य महाभागो वनमेव जगाम ह ।

[(L. 1) Editions जपतां (for तपतां). — (L. 2)
Editions सः (for ह).]

8 ^a) D1 तथेति. D5. 7 M1. 6 [उ]क्तः (for [उ]क्त्वा).
—^b) K1. 2 स्वभावा (K2 'व)श्च (for 'वाच्). K1 D1. 9
चिरकारकः (D2 'काः); M1 'कारिकाः. —^c) Ś1 K1. 6
V1 Bo. 8. 7. 9 Da4 Ds1 विमृश्य; K2 विमृष्ट (sic) (for
विमृश्य).

9 ^a) Ś1 K1. 2. 4 T1 G1. 8. 8 अहं; V1 तथा (for
कथं). —^b) K1 T G1. 8. 8 नि- (for न). — Ds om.
9°-10^b. —^c) Da4 धर्मवले (for 'च्छले). K2 हस्मिन्
(for नां). —^d) Ds1 न (for नि). M7 असाधु-
वान्.

10 Ds om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). —^{ab}) Das om.
(hapl.) धर्मः स्व. K2 रक्षिणं; G1 लक्षणं (for रक्ष-
णम्). — M7 repeats 10^a-12^b after 13. —^d)
K1. 2. 4. 7 Das. a1 Dn1. n1 Ds1 D2. 3. 9 T2 G1 नु (for
नु). K6 Bo. 8. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n1 Ds D2. 3.
5. 6. 8 मां नानु; Das. a1 मां नाव-; D1 T G1-3. 8
मामत्र; M1. 8. 6. 7 (first time) नामात्र (for मां नात्र).

11 For the repetition in M7, cf. v. l. 10. K4
om. 11. —^b) Ś1 K1. 2 G2 नु; G1 न; M1 (second
time) [s]पि (for हि). —^c) B3 (marg. as in
text) D1. 9 वा (for च). T2 चाभि- (for चापि).
—^d) M1 (second time) कं (for कः).

12 For the repetition in M7, cf. v. l. 10. —^a)
K6 मुक्ता (for युक्ता). —^b) K1 D1. 6. 9 कारणं; T
G1-3. 8 M6 स्वधर्मो (for धारणं). K1 रक्षणं; M6
लक्षणं (for रक्षणम्). —^c) K6 B3 Dn4 युक्तक्षेमाव्;
D4 युक्तक्षमाव् (for युक्तं). K1 D6 अनुद्येयौ गुणा-
वेतौ; D5. 7 युक्तं क्षमं द्वयं (D1 द्वयं क्षमं) द्वेतन्; T2
G1. 2 युक्तक्षमाग्र (T2 'स्व)भावौ (G2 'वे) तौ. —^d)
Ś1 K1. 2. 4 चा (K4 ना)तिवर्तेय वा कथं; K6 D1. 9
नातिवर्तेत मा (D1. 9 वै) कथं; D5. 7 नातिवर्तेतमां कथं;
T G1-3. 8 M6 नानुवर्त्यौ कथं मया. ❧ Cn: कथमहमेतौ
नातिवर्तेतमाम्, अतिशयेन नातिवर्ते (Pāṇini 5. 4. 11) । ❧

C. 12. 9494
B. 12. 297[6]. 14
K. 12. 272. 14

पिता ह्यात्मानमाधत्ते जायायां जज्ञियामिति ।
शीलचारित्रगोत्रस्य धारणार्थं कुलस्य च ॥ १३
सोऽहमात्मा स्वयं पित्रा पुत्रत्वे प्रकृतः पुनः ।
विज्ञानं मे कथं न स्याद्बुधे चात्मसंभवम् ॥ १४
जातकर्मणि यत्प्राह पिता यच्चोपकर्मणि ।
पर्याप्तः स दृढीकारः पितुर्गौरवनिश्चये ॥ १५
गुरुरग्न्यः परो धर्मः पोषणाध्ययनाद्धितः ।

13 °) K1. 6 B9 Da4 आदत्ते (for आधत्ते). — °) K1 जज्जुशाम्; K2 जज्याम्; K6. 7 Bo 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T1 G8. 6 M5 सोहं मात्रा; G2 सो महात्मा (for सोऽहमात्मा). Da3. a4 पित्र्य- (for पित्रा). — °) Ds G2 पुत्रत्वेन कृतः; T1 G1. 3. 6 °त्वे च कृतः; M1. 7 (sup. lin. as in text) °त्वे प्रकृते (for °त्वे प्रकृतः). M7 (sup. lin. as in text) पुरा (for पुनः). — °) V1 G1-3. 6 एतत्किं (for मे कथं). K2 तु (for न). C7 (reading विज्ञानं मे यथा): विज्ञानं विरुद्धं ज्ञानम् । C7 — °) K1 बोबुधे; V1 Bo. 6 (marg.) Da3. a4 D3 Ca (gloss: अतिशयेन बुधे) बोबुधे; Dn1. n4 D2. 8 बौबुधे; M1. 6 स्वबुधे; Kumbh. ed. द्वौ बुधे (for बुबुधे). M1. 6 संभवः (for संभवम्). K7 D1-6. 9 बुधे चैवात्मसंभवः.

15 °) M1. 6 कर्मणि (for कर्मणि). K7 यत् (for यत्). D4 प्रोद् (for प्राह). — °) K1. 2 D8 यश् (for यच्). C7 Ca: उपकर्मणि, जातकर्मणः कर्मान्तर-कर्मणि । C7 — °) G1 पर्याप्ता (for °प्तः). K6. 7 Da4 सुदृढीकारः; Dn4 D8 स दृढीकारः; G2 M1 सदृशीकारः (G2 °लः) (for स दृढी). — °) K4 D4. 6. 9 लिप्स-या (for निश्चये).

16 °) T G1-3. 6 M1. 5. 6 गुरोर् (for गुरुर्). G1 अग्न्यः; G2 उग्रः; M6 अग्न्यं (for अग्न्यः). — °) K4. 6. 7 V1 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 M1 पोषणा-ध्याप (D1 M1 °य)नान्वि (K7 B3 [marg. as in text]

पिता यदाह धर्मः स वेदेष्वपि सुनिश्चितः ॥ १६
प्रीतिमात्रं पितुः पुत्रः सर्वं पुत्रस्य वै पिता ।
शरीरादीनि देयानि पिता त्वेकः प्रयच्छति ॥ १७
तस्मात्पितुर्वचः कार्यं न विचार्य कथंचन ।
पातकान्यपि पूयन्ते पितुर्वचनकारिणः ॥ १८
भोगे भाग्ये प्रसवने सर्वलोकनिदर्शने ।
भर्त्रा चैव समायोगे सीमन्तोन्नयने तथा ॥ १९

D4. 6. 9 M1 °द्धितः; B6. 9 Da3. a4 D7 T G2. 3. 6 M5-7 °णाध्यय (T G8. 6 M5-7 °णाप्यायः; G2 °णोप्याय)-नान्वितं (M6 °द्धितं; M7 °द्धितः). — °) M5 यमाह (for यदाह). V1 Bo M1. 6 धर्मस्य; D5. 7 धर्मं वै (for धर्मः स). — °) Ds वेदेष्वपि (for वेदेष्वपि). K6 B9 Da3. a4 सुनिश्चितः; K7 Bo D4. 6. 7. 9 विनिश्चितं (Bo D7 °तः); B7 स्वबुद्धितः; D5 हि निश्चितः; G1 सुनिश्चयः (for °श्चितः).

17 °) Ds1 मात्र- (for मात्रं). — °) K7 सर्व- (for सर्वं). — °) S1 K1. 2 सर्वाणि (for देयानि).

18 °) K2 विकार्यं (for विचार्यं). K6. 7 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 कदाचन (for कथंचन). — °) D2 पातकामपि; G1 पता-कान्यपि; G2 पतंगा (for पातका). Da4 युज्यंते; Ds1 पूर्यंते; T1 G1. 3. 6 दूयंते (for पूयन्ते). — °) K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 शासन- (for वचन). V1 कारकाः; D7 कारणात्; M1. 6. 7 कारिणि (for °णः). — After 18, M5 reads 21^{cd}.

19 M5 om. 19. — °) K4. 6 भाग्ये (K6 °ज्ये) भाग्ये; K7 Dn1. n4 Ds1 D4. 6. 9 भाग्ये भाज्ये; V1 Bo. 8 D3 भोज्ये भाग्ये; B6. 7. 9 Da3. a4 Ds2 भोज्य-भाग-; D5 भागे भाग्ये; D6 भाग्यभोज्ये; D7 T1 G1 भाग्यभोग-; T2 G2 भो (G2 आ)ग्यभोगे; G3. 6 भाग्य-भोग्य-; M1. 6. 7 भाग्याभोग्ये (for भोगे भाग्ये as in S1 K1. 2). K4 G2 प्रवसने; K6. 7 V1 Bo. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3-6. 8. 9 प्रवचने; M1. 6. 7 प्रसवने (for °वने). D2 भाग्ये प्रवचने चैव. — G1 om. (hapl.) 19^b-20^c. — °) K1 सर्वलोकनिदर्शने; D2 °लोकनिदर्शनं. — °) S1 K1. 2 B7 कर्त्रा; K7 V1 D4. 6. 7. 9 T भर्ता; G2 हत्वा (for भर्त्रा). M1. 6 समायोगो (for °योगे). — °) K7 [s]पि च; Dn4 D2. 3. 8 तदा (for तथा). — After 19, T G2. 3. 6 read 21^{ab}.

पिता स्वर्गः पिता धर्मः पिता परमकं तपः ।
 पितरि प्रीतिपापने सर्वाः प्रीयन्ति देवताः ॥ २०
 आशिषस्ता भजन्त्येनं पुरुषं प्राह याः पिता ।
 निष्कृतिः सर्वपापानां पिता यदभिनन्दति ॥ २१
 मुच्यते बन्धनात्पुष्पं फलं वृन्तात्प्रमुच्यते ।
 क्लिश्यन्नपि सुतस्नेहैः पिता स्नेहं न मुञ्चति ॥ २२

20 G1 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). — ^a) K₆ चैव;
 M₇ स्वर्ग (for स्वर्गः). K₄ Bo. 7 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds
 D₂. 3. 8 T₁ G₂. 3. 6 पिता धर्मः पिता स्वर्गः (Da₄ om.
 स्वर्गः; G₂ स्वर्ग). — Bo om. (hapl.) 20^b-22^e.
 — ^b) K₆ Bo. 7. 8 (marg. as in text).⁹ Da₄ Dn₁. n₄
 Ds D₂. 3. 5. 7. 8 हि परमं; Da₃ हि वचनं (for परमकं).
 — ^d) K₇ Da₄ प्रीयन्ति; T₂ G₁ प्रीणन्ति. K₆ B₇. 8
 (marg.) M₆ प्रीयन्ते सर्वदेवताः.

21 Bo om. 21 (cf. v. l. 20). G₁ M₆ om. 21^{ab}.
 T G₂. 3. 6 read 21^{ab} after 19. — ^a) Da₄ आशिषं.
 D₆-7 तु (for ता). K₁ भवन्ति (for भजन्ति). G₂
 आशिषोस्तं भजत्येनं. — ^b) Ds₁ D₃ पुरुषं (for पुं).
 Ś₁ K₁ V₁ G₃. 6 M₁. 6 यः; K₆ B₆-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄
 Ds D₂. 3. 5-8 यत्; G₂ मा (for याः). — M₅ reads
 21^{ad} after 18. — ^c) Da₄ निष्कृतिः; Ds G₁. 3. 6
 निष्कृतिः; D₇ निष्कृतिः; M₁. 6 निष्कृतः (for निष्कृतिः).
 M₁. 6 पापमानां (for पापानां). — ^d) K₆ V₁ B₆-8
 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 चाभिः; B₉ चापि (for
 अभि-).

22 Bo om. 22^{ab} (cf. v. l. 20). — ^b) G₁ फल-
 (for फलं). K₁. 2 वृत्तात्; K₆ कृतात्; B₉ वृन्दात्;
 Da₄ Dn₁. n₄ Ds वृत्तात्; G₁. 2 वृत्तात् (for वृन्तात्).
 Ś₁ K₁. 2. 7 D₆. 9 T G₁-3. 6 M₅-7 च; D₄. 5. 7 वि- (for
 प्र-). Ds मुञ्चति (for मुच्यते). — ^c) K₇ Ds₁ कृ-
 (Ds₁ क्लिश्यन्नपि; D₉ क्लेश्यं; M₁. 6. 7 क्लिश्यन्तोपि
 (for क्लिश्यन्नपि). K₄ B₈ (marg.) Dn₁. n₄ D₂. 3
 सुतं; B₈ (orig.) पिता; Ds₁ सुतः; T G₁. 2. 6 M₅. 7
 पितुः (for सुत-). K₆ T G₁. 3. 6 M₁. 5. 6 स्नेहः; D₇
 M₇ स्नेहात्; G₂ स्नेहं (for स्नेहैः). — ^d) B₈ पुत्रं;
 T₁ पितुः; T₂ G₁-3. 6 M₁. 5-7 पुत्र- (for पिता). K₄. 6
 V₁ Bo Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 पुत्रं; B₈ (marg. as in
 text). 7. 9 पुत्रान्; B₈ स्नेहान्; Da₃. a₄ पुत्रा; D₉
 lacuna; M₁. 6. 7 स्नेहो (for स्नेहं). K₂. 7 G₂ मुच्यति
 (for मुञ्चति).

23 ^a) M₁. 6. 7 हि (for वि-). Ś₁ K₁. 2. 4 तात;

एतद्विचिन्तितं तावत्पुत्रस्य पितृगौरवम् ।
 पिता ह्यल्पतरं स्थानं चिन्तयिष्यामि मातरम् ॥ २३
 यो ह्ययं मयि संघातो मर्त्यत्वे पाञ्चभौतिकः ।
 अस्य मे जननी हेतुः पावकस्य यथारणिः ।
 माता देहारणिः पुंसां सर्वस्यार्तस्य निर्वृतिः ॥ २४
 न च शोचति नाप्येनं स्थाविर्यमपकर्षति ।

C. 12. 9507
 B. 12. 267[6]. 27
 K. 12. 271. 27

V₁ राजन् (for तावत्). — ^b) D₅. 7 गौरवान् (for
 गौरवम्). — ^c) D₅. 7 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 पितुर् (for
 पिता). K₂ ह्यल्पतरं; K₄. 7 Dn₁. n₄ D₂-4. 5. 8. 9
 नाल्पतरं; V₁ B₈ (marg. as in text).⁹ D₅. 7 ह्यनुत्तरं
 (V₁ D₇ 'मं'); Ds₂ ह्यल्पतरं; T₁ G₁-3. 6 M₇ अल्पतरं
 (G₃ 'र-'); T₂ अल्पतरं; M₁. 5. 6 अल्पतरं; G₃
 (gloss: पितृकल्पाम्) अल्पतरि- (for ह्यल्पतरं). B₉
 स्थाणुं (for स्थानं).

24 ^a) Da₄ संघातो. G₂ यो ह्यधर्मसंघातो. — ^b)
 K₂ पंच; G₁ गां च (for पाञ्च-). Da₄ D₆ भौतिकं
 (for 'कः'). — ^c) D₅. 7 M₁ तस्य (for अस्य). K₁
 जनने; M₆ जीवनी (for जननी). — ^d) D₆ पापकस्य
 (for पाव-). K₁ यथारणिः; M₆ 'रणीः. — ^e) M₆
 देहारणिः. Ds₂ D₄. 6. 9 पुंसः (for पुंसां). — ^f) K₁. 4
 [अ]तस्य; K₂ G₁ [आ]तस्य; K₆ [आ]वृत्तिः; B₈
 (marg. as in text) [अ]धस्य (for [आ]तस्य). K₁. 4
 निर्वृतिः. — After 24, K₄. 7 Dn₁. n₄ Ds D₃-7. 9
 editions ins.:

708* मातृलाभे सनाथत्वमनाथत्वं विपर्यये ।

[D₆ मातृत्वात् (for 'लाभे).]

25 ^a) M₁ स (for न). K₄ V₁ Bo. 6-9 Da₄ D₄. 6. 9
 T G₁-3. 6 M₅. 7 स; M₁ न (for च). Ds₁ शौचामि;
 M₇ शोचन्ति. K₆ नान्येनं; K₇ Ds₁ D₆. 7 M₁ नाप्येवं;
 D₄. 9 चाप्येवं; T G₁-3. 6 नाप्येष (G₂ 'व') (for 'नं').
 M₆ स शोचति समाप्येवं. — ^b) K₁. 2 स्थाविर्यम्; D₅. 7 न
 वीर्यम्; T G₁-3. 6 M₁. 5-7 स्ववीर्यम् (for स्थाविर्यम्).
 B₉ अपि (for अप-). — ^c) B₇. 8 (marg. as in
 text) M₁ प्रियाः; M₆ स्त्रिया (for श्रिया). Ds
 योगेपि (for हीनोऽपि). B₈ (marg. as in text) M₆
 हि; M₁. 6 वि- (for सपि). K₆ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁.
 n₄ Ds D₂. 3. 8 T₂ M₁. 5-7 गेहम् (for गेहे). G₂
 श्रिया हीनो वियोगेन. — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4 त्वंवेति; V₁
 तन्वेति; B₉ अन्वेति; G₂ धर्मे ह (for अन्वेति). Da₃.
 a₄ प्रतिपाद्यते. ✽ Cp: प्रतिपाद्यते, गृहं गच्छति । ✽
 — After 25, D₅. 7 ins.:

C. 12. 2507
B. 12. 267[6]. 27
K. 12. 272. 27

श्रिया हीनोऽपि यो गेहे अम्वेति प्रतिपद्यते ॥ २५
पुत्रपौत्रसमाकीर्णो जननीं यः समाश्रितः ।
अपि वर्षशतस्यान्ते स द्विहायनवचरेत् ॥ २६
समर्थं वासमर्थं वा कृशं वाप्यकृशं तथा ।
रक्षत्येव सुतं माता नान्यः पोष्टा विधानतः ॥ २७
तदा स वृद्धो भवति यदा भवति दुःखितः ।
तदा शून्यं जगत्तस्य यदा मात्रा वियुज्यते ॥ २८

नास्ति मातृसमा छाया नास्ति मातृसमा गतिः ।
नास्ति मातृसमं त्राणं नास्ति मातृसमा प्रपा ॥ २९
कुक्षिसंधारणाद्धात्री जननाजननी स्मृता ।
अङ्गानां वर्धनादम्बा वीरसूत्वेन वीरसूः ॥ ३०
शिशोः शुश्रूषणाच्छुश्रूमाता देहमनन्तरम् ।
चेतनावाहरो हन्याद्यस्य नासुषिरं शिरः ॥ ३१
दंपत्योः प्राणसंश्लेषे योऽभिसंधिः कृतः किल ।

709* प्राप्नुयादेव हर्षं स चिन्तात्मा मानुषः स्वयम् ।

[Ds चिन्ता* (for चिन्तात्मा).]

26 *) K₁ V₁ D₁-7. 8 T G₁-8. 8 M₁ 5-7 समापन्नो
(M₁ 6 'ज्ञा') (for 'कीर्णो'). K₆ Bo. 6-9 D₂ 2. 24 D₁ 1.
n₄ D₅ D₂ 2. 8 पुत्रपौत्रोपपन्नोपि (B₈ D₈ 'ज्ञो हि').
—^b) K₁ 4. 8 G₁ जननी (for 'नीं'). G₁ समाश्रितः
(for 'श्रितः'). —^c) K₂ 4 T₂ -सहस्रांते (for 'शत-
स्यान्ते'). —^d) K₁ 2. 8 द्विहायनव (K₆ 'र'श्च (for
'वच'). K₁ चयेत्; D₁ भवेत् (for चरेत्). B₈ 9
द्विहायनः स वर्तते; B₇ स द्विहायनमाचरेत्; D₅ 7
पुत्रत्वेनाभिवर्तते; T G₁-8. 8 M₁ 5-7 हायनत्वे स वर्तते.

27 *) B₈ (marg.) च (for the first वा). K₇
B₈ (marg.) D₁ 9 च (for वा). —^b) K₇ D₈ च
(for वा). K₁ कृतं वाप्यकृतं तथा; V₁ B₈ (marg.)
1-9 D₂ 2. 24 कृशं (B₈ [orig.] 9 स्थूलं) वाकृशमेव च (B₈ 7
D₂ 2. 24 वा). —^c) D₅ 1 D₅ 7 एवं (for एव). —^d)
K₂ पौष्टा (for पोष्टा). T G₁-8. 8 M₁ 5-7 तथाविधः
(G₂ 'दः') (for विधानतः).

28 *) G₂ ततः (for तदा). K₆ M₁ 6. 1 (824p.
lin. as in text) समृद्धो; T₁ (also as in text) प्रवृद्धो
(for स वृद्धो). —^c) B₈ (marg.) D₇ यदा (for
तदा). S₁ K₁ 2. 8 तदा तस्य जगच्छून्यं. —^d) D₂ 1
माता. V₁ [अ]पि (for वि). B₇ विमुच्यते (for
वियुज्यते).

29 K₁ reads 29 twice. —^a) K₁ (first time)
कुक्षि (for नास्ति). D₉ मात्रा (for मातृ). T₁ G₁ 2. 8
-समः; G₂ -समः (for -समा). G₂ प्रेया (for छाया).
* Cp: छाया आह्लादहेतुः । * —^b) D₉ G₁ मात्रा;
G₂ पितृ- (for मातृ). * Cp: गतिः आश्रयः । * —^c)
Bo -समा तुल्या (for -समं त्राणं). —^d) K₇ -समः;
D₅ 7 -समः; D₈ -समं (for -समा). K₄ 6. 1 V₁ Bo.
6-9 D₂ 2. 24 D₁ 1. n₄ D₅ D₂ 2. 8. 8. 8 प्रिया; D₅ 7

प्रियः; G₁ प्रभा; G₂ हिता (for प्रपा).

30 *) D₇ T G₁-8. 8 M₁ 5-7 कुक्षौ (for कुक्षि-).
G₁ संभरणाद् (for -संधा*). —^b) D₁ 2. 8 तथा (for
स्मृता). —^c) K₄ D₂ 4 वीरसू ते (D₂ 4 'सूक्ते') न; M₁
6. 1 'सूस्वेव' (for 'सूत्वेन'). * C₈: वीरो गर्भः । *

31 *) S₁ K₁ शशूरः; K₆ स्वशूरः; V₁ Bo. 6-9
D₈ 7 T G₂ 2. 8 M₁ 5-7 Cp शशूरः; D₈ स्वशूरः (for
शुशूरः). —^b) K₂ गता; T G₁-8. 8 M₅ मातृ- (for
माता). —^c) S₁ (orig. as in text; by corr.) G₂ तु
नो; K₁ ततो; T G₁ 2. 8 M₅ स को; G₂ स ते (for
नरो). —^d) G₂ तस्या; M₁ 7 यस्या (for यस्य).
K₁ 4 नासुषिरं; K₂ नासुषिरं; K₆ Bo. 8 D₅ 1 D₂ 2
नासुषिरं; K₇ V₁ Bo. 7. 9 D₂ 2. 24 D₁ 2. 8 नासु-
षिरं; D₂ 4 D₃ नासु स्थिरं; D₅ नासुस्तिरं; G₂ तु सुषिरं
(for नासु*). K₆ शिवः; D₂ 4 D₃ मनः (for शिरः).
* C₂: नासुषिरं, अपि तु ससुषिरं, चक्षुरादिवत् दर्शनश्रवणा-
दिकारीत्यर्थः ॥ C₂: यस्य शिरः, सुषिरं भेदोमज्जादिना रिक्तं,
शुष्कालाबुवत् पथि पतितम् । तद्विपरीतमसुषिरं स्यात् ॥
Cp: नासुषिरं श्रोतृच्छिद्रयुक्तम् ॥ C₃: नासुषिरं, कर्णनासा-
दिसुषिरहीनमसुषिरम्, तथा यस्य शिरो न भवति, यः शृणोति,
पश्यति, जिघ्रति, भक्षयति ॥ C₇: यस्य शिरः असुषिरं न,
किं तु सुषिरमेव, यस्य शिरः सहस्रधा भिद्यते स एव मातरं
हन्यादिति भावः । *

32 *) G₂ दंपत्यौ (for 'ल्यो'). B₈ (marg. as in
text). 7. 8 (marg. as in text). 9 D₅ D₅ 7 T G₂ 8
M₁ 5-7 पाणि; G₁ 2 प्राणि (for प्राण). S₁ K₂
4. 1 Bo D₂ 8 -संश्लेषो (K₄ 'शो'); T₁ G₁ -संश्लेषो;
G₂ 'शो' (for 'वे'). —^b) G₂ M₁ 6 हि (for अभि-).
G₂ -संधी- (for -संधिः). K₆ T₁ G₂ 8 कृता (for
कृतः). —^c) K₄ ते; D₅ T₂ G₁ तन् (for तं).
K₄ B₈ (marg. as in text) D₂ 4 D₁ 1. n₄ D₂ 2. 8. 8
G₂ च; D₄ lacuna (for वा). D₄ lacuna; D₉ G₂
[अ]पिता (for पिता). K₆ V₁ Bo. 6. 1. 8 (marg.). 9

तं माता वा पिता वेद भूतार्थो मातरि स्थितः ॥ ३२
माता जानाति यद्वोत्रं माता जानाति यस्य सः ।
मातुर्भरणमात्रेण प्रीतिः स्नेहः पितुः प्रजाः ॥ ३३
पाणिबन्धं खयं कृत्वा सहधर्ममुपेत्य च ।
यदि याप्यन्ति पुरुषाः स्त्रियो नार्हन्ति याप्यताम् ३४
भरणाद्धि स्त्रियो भर्ता पात्याच्चैव स्त्रियाः पतिः ।

गुणस्यास्य निवृत्तौ तु न भर्ता न पतिः पतिः ॥ ३५
एवं स्त्री नापराधोति नर एवापराध्यति ।
व्युच्चरंश्च महादोषं नर एवापराध्यति ॥ ३६
स्त्रिया हि परमो भर्ता दैवतं परमं स्मृतम् ।
तस्यात्मना तु सदृशमात्मानं परमं ददौ ।
सर्वकार्यापराध्यत्वान्नापराध्यन्ति चाङ्गनाः ॥ ३७

C. 12. 9520
B. 17. 257(a). 40
K. 12. 272. 40

Da4 Ds3 M1. 5-7 वेति; K7 Ds1 Da. 6. 9 T G1. 3. 6
वेति; Bo (also). 3 (orig.) D7 चा(Bo वा)पि; Da3
Dn1. n4 D2. 8. 5. 8 G2 चेति (for वेद). —^d) K1
भूताक्तो; Da3. a4 'स्मा; D5. 1 भूतंति (for भूतार्थो).
G1 स्थितिः (for स्थितः). G2 भूतार्थो मातरस्थिताः.

33 ^a) G2 गात्रं (for गोत्रं). —^b) K4 यश्च; B3
तस्य (for यस्य). K2 V1 B7. 8 (marg.). 9 Da3. a4
D5. 1 यः; K6 च (for सः). —^c) T1 G1-3. 6 मरण-
(for म). —^d) Ś1 K1. 2 Da4 D4 G1 प्रीति (for
प्रीतिः). K4 प्रजा.

34 ^b) Ds स च (for सह-). —^c) B9 यदा (for
यदि). Ś1 K1 याच्यन्ति; K2 वाच्यन्ति; K6 B6. 1. 9
Da3 D7. 8 Ms. 1 याच्यन्ति; K7 D4. 9 वाच्यन्ति; V1
Bo. 8 Dn1. n4 Ds Ds. 5 T2 M1 याच्यन्ति; Da4 वाच्यन्ति;
D2 वाच्यन्ति; Ca (gloss: याच्य निन्दामाचरन्ति)
याप्यन्ति (as in text). —^d) Ś1 K1. 2. 6. 1 V1 Bo.
6-9 Da4 D4-7. 9 [s]पि; G2 वा (for न). Ms [अ]-
च्यन्ति (for [अ]र्हन्ति). Ś1 K1 याच्यतां; K2 वाच्यतां;
K4 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 8 M1. 6. 1 याच्यतां;
K6 पात्यतां; K7 D4. 9 याच्यतां; B6 (marg.) याचनां;
D8 वच्यतां; D5. 1 [अ]याच्यतां (for याप्यताम्).

35 ^a) Ś1 K1. 2. 4 भरणाच्च (K1. 2 'श्च) (for 'णाद्धि).
K6. 1 V1 Bo. 8. 9 Da1 Da. 6. 9 T G1-3. 6 स्त्रिया (for
स्त्रियो). —^b) K1 पश्यौश्चैव; K2. 4 पत्याश्चै (K4 'चै)-
व; K7 V1 B8 (orig.) T G1-3. 6 M1. 5-7 पाल (M1
'व)नाच्च (M7 'द्धि); Bo. 6. 8 (marg.). 9 Da3 Ds. 4
पात्या चैव; Da1 Ds पत्या चै (D9 'त्यश्चै)व; D5. 1
पात्याचैव (for पात्या). K2 Dn1 D2 स्त्रियः पतिः; B7
Ds Ds स्त्रिया पतिः; D5. 1 प्रियः पतिः; T G1-3. 6 M1.
5. 6 पतिस्तथा; M7 पतिः स्त्रियाः (by transp.). ☞ Cn:
पत्युर्भावः कर्म वा पात्यं, पालयितृत्वं, तस्मात् । ☞ —^c)
K6. 1 V1 Bo. 8 (marg. as in text). 9 D4. 6. 1 च (for
तु). —^d) K6. 1 V1 Bo-9 Da3. a4 D4-7. 9 T G1-3. 6
M1. 5-7 पतिस्तथा; Bo Dn1. n4 Ds Ds. 8 पुनः पतिः
(for पतिः पतिः).

36 K6. 1 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T2
G1-3. 6 M1. 5-7 repeat 36^{ab} after 37^{cd}. —^a) M1.
6. 1 (all first time) नापराध्नाति. K6. 1 V1 Bo. 6-9
Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7
(all second time) नापराधोस्ति नारीणां; D5. 1 (both
second time) न चापरोस्ति नारीणां. —^b) D5. 1 (both
second time) न च; G2 (first time) पर (for नर).
G2 (second time) नारीणां ध्यापराध्यति (sic). —Da3.
a4 om. (hapl.) 36^{cd}. T1 om. 36^c-37^d. —^c) K1
न्युच्चरंश्च; K2 corrupt; K4 व्युच्चरेश्च; D6 व्यचरंश्च;
G2 व्युच्चारंश्च (for व्युच्च). K4 महादेशो; K7 D4. 9
सदा घोषा (D9 'षा) (for महादोषं). —^d) G2 नरा
एवाभिराध्यति (sic). ☞ Cn: व्युच्चरन् आचरन्, महा-
दोषं पारदार्यम् । यदि प्रार्थयितैव न स्यात्तर्हि नायं दोषः
प्रसज्येत । अतः प्रथमप्रवृत्ते पुंस्येवायं दोष इत्यर्थः । ☞

37 T1 om. 37^{abcd} (of. v. l. 36). —^a) Ś1
K1. 2. 4 G1. 3 स्त्रियो (for स्त्रिया). —^b) Ś1 K1. 2. 4
transp. दैवतं and परमं. K6 V1 Bo. 9 Da3. a4 Ms. 1
च परं (for परमं). —^c) B6 (marg. as in text)
[अर्थेलाभः; M1. 6. 1 [आ]स्मनात्म- (M7 'ना स) (for
'ना तु). K2 तस्यात्मना सदृशत्वम्. —^d) Ms अपरं
(for परमं). T2 आददत्; G1 ददेत्; G2 दधौ (for
ददौ). —After 37^{cd}, K6. 1 V1 Bo. 6-9 Da3. a4
Dn1. n4 Ds D2-9 T2 G1-3. 6 M1. 5-7 repeat 36^{ab}.
—^c) Ś1 K1. 2. 4 सर्वा (K4 'र्व) एवापराध्यत्वान्; T
G1-3. 6 Ms सर्वकार्यपराधीना; M1. 6. 1 'कार्योप (M7
[sup. lin.] 'र्यानु)रोधत्वान्. —^d) B6. 9 Da1 नापरा-
ध्यति. K7 Bo. 1. 9 D5. 1 चांगना; Da4 D4 चांगना.
☞ Ca: आत्मानं देहं, तस्य आत्मानुरूपं यत्समर्पणम् । स्वश-
रीरप्रभृति तदधीनं कुर्वाणाः अङ्गनाः नापराध्यन्तीत्यन्वयः । ☞

38 ^a) K4 V1 Bo. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 1. 3.
T G2. 8. 6 M1. 6 C7 Kumbh. ed. यश्चनोको (D7 'के)य;
K6 B6. 1. 9 Da1 M7 यश्चनोकोथ; G1 यश्चनोको न (for
'नोको हि). B6 (marg. as in text) निर्दोषः; T
G1-3. 6 Ms निर्वेष्टं (for निर्वेष्टः). K7 D4. 6. 9 यश्च

C. 12. 9521
B. 12. 297[6].41
K. 12. 272. 41

यश्चनोक्तो हि निर्देशः स्त्रिया मैथुनतृप्तये ।
तस्य सारयतो व्यक्तमधर्मो नात्र संशयः ॥ ३८
यावन्नारीं मातरं च गौरवे चाधिके स्थिताम् ।
अवध्यां तु विजानीयुः पशवोऽप्यविचक्षणाः ॥ ३९
देवतानां समावायमेकस्य पितरं विदुः ।
मर्त्यानां देवतानां च स्नेहादभ्येति मातरम् ॥ ४०
एवं विमृशतस्तस्य चिरकारितया बहु ।

भोगार्थनिर्देशः. ❧ Cn: यश्चनेति, चनशब्दोऽप्यर्थे । ❧ —^b) Ks क्रिया; M1.० स्त्रियो; M7 स्त्रियां (for स्त्रिया). Bs (marg. as in text) T1 G1.० मिथुन- (for मै). Ds1 T G1-३.० M1.५-७ Cv वृत्तये; Kumbh. ed. वृद्धये (for तृप्तये). ❧ Ca: मैथुनतृप्तये नोक्तो निर्देशः, प्रत्युत याथाकाम्यमेवासां विहितम् । तेन कामप्रवणत्वमपि नारय दोषः । ❧ —^c) Ś1 K1.२.० तस्या (for तस्य). K7 D4.० चास्मरतो; Ds T2 G2 मार(G2 'न)यतो (for सार). —^d) K1 स धर्मो (for अधर्मो). Ks Bo. ०-९ Da3. ५1 Dn1. ५1 Ds D2-३.० नास्ति; Ms [S]सि न (for नात्र).

39 ^a) Ks या च; Da3 Dn1. ५1 Ds D2. ३.० एवं (for यावन्). K1. २.५ Da4 Ds G2 M1 नारी (for नारीं). Ds. ७ वा (for च). ❧ Cn: यावन्नारीं, कृत्स्नां नारीम् । ❧ —^b) K7 वाधिके; Da4 ना. K4 स्थितः; Ds स्थितं. K2 गौरवी चाधिकी स्थिता. —^c) Ś1 K1.२ प्रति; K7 D4.० भुवि (for तु वि). —^d) G1 [अ]वि- लक्षणाः.

40 ^a) K2 दैवतानां. Ś1 K7 T G1-३.० Ms समा- वापम्; Ks 'चायम्; Bo Ds D2.३ (marg.) 'घाय; Ds M1.०.७ 'वासम्; Ds. ७ 'धानम्; Ca (gloss: संघातं) 'वायम् (as in text). —^b) G2 सा न सा (for एकस्य). —^c) K2 दैवतानां. Ks वा (for च). —^d) G2 Ms अत्येति; Cv (gloss: अधिकमेति) अध्येति (for अभ्येति). Ks स्नेहात्तायेति मातरं; K7 D4.०.० पूगो नात्येति मा.

41 ^a) Ś1 K1.२.० Bo. ०.३.० Ds विमृषतस्; K4 Ds. ७ 'व्यतस्; G1 विमर्शितस्; G2 विमर्शतस् (for विमृशतस्). —^b) K7 चिरकारितया; G2 'कारी. K2.७ बहु; Ks सह (for बहु). —^c) K7 V1 Bo. ३.० Da4 D4.०.७.१.० T G2.३.० Ms. ७ दीर्घ- (for दीर्घः). G1 [S]प्यतिक्रान्तस्; M1.०.७ व्यतिक्रामत् (for 'क्रान्तस्). —^d) Ks V1 Bo. ०-९ Da3. ५1 Dn1. ५1 Ds D2. ३.० ततोऽप्यभ्यागमत्पि; K7 D4.० ततोऽप्यभ्यागमत्पिता; K7 D4.० ततोऽप्यभ्यागमत्पिता ॥ ४१

दीर्घः कालो व्यतिक्रान्तस्ततस्तस्यागमत्पिता ॥ ४१
मेधातिथिर्महाप्राज्ञो गौतमस्तपसि स्थितः ।
विमृश्य तेन कालेन पत्न्याः संस्थाव्यतिक्रमम् ४२
सोऽब्रवीदुःखसंतप्तो भृशमश्रूणि वर्तयन् ।
श्रुतधैर्यप्रसादेन पश्चात्तापमुपागतः ॥ ४३
आश्रमं मम संप्राप्तस्त्रिलोकेशः पुरंदरः ।
अतिथिव्रतमास्थाय ब्राह्मणं रूपमास्थितः ॥ ४४

Ds ततोऽप्यभ्यागमत्पि; T G1-३.० Ms. ७ तथास्योप (G1. २ Ms. ७ 'पा)गमत्पिता; M1.० ततोऽप्यभ्यागमत्पिता (Ms 'तोऽप्यभ्यागमत्पिता).

42 ^a) Dn1 D4 मेधातिथिर्. Bs -प्राज्ञो (for -प्राज्ञो). —^b) K1.२ गौतमस्. B7 स्मृतः (for स्थितः). Ds गौतमश्च तपःस्थितिः. ❧ Cp: मेधातिथिर्नामा, गौतमो गोत्रतः । ❧ — G2 om. (hapl.) 42^a-44^d. T1 reads 42^a-43^b twice. —^c) Ś1 K1.२.५.०.७.१ Bo. ०.७.१.० Da3. ५1 Dn1 Ds1. ५1 (before corr.) D2.३ विमृश्य (K1 'व्ये); T1 (both times) G1.३.० सं (G1 स)मृश्य (for वि). K1 कालेन. —^d) K1 Da4 पत्न्या; K7 D4-७.० पत्न्या; M1.७ (inf. lin.) पत्न्या (for पत्न्याः). T1 (both times) G3.० तस्या; T2 G1 तस्य (for संस्था-). Ds. ७ संस्थाव्यतिक्रमः (for 'क्रमम्). ❧ Cn: संस्थाव्यतिक्रमं मरणानौचित्यम् ॥ Cv: संस्था, मरणं तस्य व्यतिक्रमः, अभावः । ❧

43 For the repetition in T1, cf. v. 1. 42. G2 om. 43 (cf. v. 1. 42). —^a) Ks V1 Bo. ०-९ Da3. ५1 Dn1. ५1 Ds D2. ३.०.७.१.० भृश- (for दुःख-). K7 D4.० -संप्राप्तो; Ms -संत्रस्तो (for -संतप्तो). —^b) Ks V1 Bo. ०-९ Da3. ५1 Dn1. ५1 Ds D2. ३.०.७.१.० दुःखेनाश्रूणि (for भृशम्). Bs Ds. ७ T2 M1 अवर्तयन् (T2 'यत्); Ds वर्तयत् (for 'यन्). M7 भृशमश्रू ह्य (sup. lin. 'श्रू हि)वर्तयन्. —^c) Ds. ७ सुतः; T1 G1.३.० धूत- (for श्रुत-). T1 -धैर्यः (for -धैर्य-). Ks V1 Bo. ०-९ Da3. ५1 Ds. ७ -प्रभावेन; T1 G1.३.० -प्रसादश्च (for 'देन). —^d) B7 उपागताः. ❧ Cv: पश्चात्तापमुपागतः इत्यत्र पश्चात्तापं, तापस्य पश्चाद्भागं, तापाभावमित्यर्थः । ❧

44 G2 om. 44 (cf. v. 1. 42). —^a) Ś1 K1.२ M7 (sup. lin. as in text) समनु; V1 मे हि सं; Bs (marg. as in text) परमं; D7 T1 G1.३.० प्रति सं (for मम सं). D4 -प्राप्ता; M1.७ (sup. lin. as in text) -प्राप्य (for -प्राप्तस्). —^c) Bs (marg. as in

समया सान्त्वितो वाग्भिः स्वागतेनाभिपूजितः ।
 अर्घ्यं पाद्यं च न्यायेन तयाभिप्रतिपादितः ॥ ४५
 परवत्यसि चाप्युक्तः प्रणयिष्ये नयेन च ।
 अत्र चाकुशले जाते स्त्रियो नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४६
 एवं न स्त्री न चैवाहं नाध्वगस्त्रिदशेश्वरः ।
 अपराध्यति धर्मस्य प्रमादस्त्वपराध्यति ॥ ४७

ईर्ष्याजं व्यसनं प्राहुस्तेन चैवोर्ध्वरेतसः ।
 ईर्ष्याया त्वहमाक्षिसो मयो दुष्कृतसागरे ॥ ४८
 हत्वा साध्वीं च नारीं च व्यसनित्वाच्च शासिताम् ।
 भर्तव्यत्वेन भार्या च को नु मां तारयिष्यति ॥ ४९
 अन्तरेण मयाज्ञसश्चिरकारी ह्युदारधीः ।
 यद्यद्य चिरकारी स्यात्स मां त्रायेत पातकात् ॥ ५०

C.12. 9533
B.12. 257(61.53)
K.12 272.53

text) अतिथिर् (for 'थि-). T1 वृत्तम् (for 'व्रतम्).
 —^d) K2 T G1.6 M5 ब्रह्माणो; M1.6.7 Cp (gloss:
 ब्राह्मणस्येदं) ब्राह्मण्यं (for 'णं). K1 परम् (for रूपम्).

45 Da4 reads 45^{ab} twice. —^a) Ś1 K1.2 स
 तया (for समया). V1 Bo.8 शान्त्वितो. Da4 (both
 times) वाग्भिः (for वाग्भिः). G2 स तदा सहितैर्वाक्यैः.
 —^b) T1 G1.3.6 समयेन (for स्वागतेन). K1 -पूजिताः.
 —^c) K7 Da4 Ds1 D4.6 अर्घ्यं (for अर्घ्यं). K2 om.
 च. K6 V1 Bo.6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.5.7.8
 य (B1 Dn1 त)थान्वायं; K1 D4.6.9 च गां चैव (for
 च न्यायेन). —^d) K4 M5 मयाभिः; K6 Bo.6.7.9
 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.5.7.8 Cs मया च; K1 D4.
 6.9 न्यायेन; V1 B8 M1.6 मया सं- (M1.6 स); T
 G1-3.6 M1 मया हि (for तयाभि- as in Ś1 K1.2). B8
 (marg. as in text) Ds.7 T G1-3.6 M1.6.7 प्रतिपादितं
 (for -प्रतिपादितः).

46 ^a) K4.6.7 V1 Bo.6-9 Da2. a4 Dn1. n4 Ds
 D2-9 T G1-3.6 M1.5-7 Cp.8 परवानसि (for 'वत्यसि).
 K6 V1 Bo.6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.5.8 T
 G1-3.6 M1.5-7 चेति; D4 वापि; D1 वेति (for चापि).
 K7 D4.6.9 T2 उक्तं (for उक्तः). —^b) K4.7 V1 Bo.
 6-8 Da3 Dn1. n4 Ds D2-4.6.8.9 T2 G1 M1.5.6 Cs. v
 प्र (V1 Bo.7 Da3 प्री)णयि (G2 'शि)ष्यति तेन च (K1
 D6.9 तेनच; B8 तेन स); K6 प्रीणयिष्यति च तेन च
 (hypermetric); B9 Da4 M1 प्र (B9 प्री)णयिष्येति
 तेन च; D6.7 प्रीणयिष्ये प्रिया (D6 'ष्येतिथी)निति; T1
 G1.8.6 अनुशिष्टोऽसि तेन च. ☞ Cv (reading प्रण-
 यिष्येति तेन च): तेन अकृतोपचारेण प्रणयिष्यतीति मत्वा
 परवानसीति मयोक्तः । ☞ —^c) B1 Da3 तत्र (for अत्र).
 Da3. a4 D4-7 T2 M1 वा (for च). K4 कुशले (for
 [अ]कु). G2 अग्रजा कुशलो के स्त्री (sic). —^d) K6.7
 V1 Bo.6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.5.7.8 T2 M1.5-7
 स्त्रिणा; G2 यस्य (for स्त्रियो). D1 नाति- (for नास्ति).

47 ^a) Ds transp. न and स्त्री. —^b) K6 नाध्व-
 गारः; K1 D2.9 नामरसः; D6 न*गसः; D1 नास्वांगस

(for नाध्वगस). K1 M1.6.7 त्रिदशे (M1 'दिवे)श्वराः
 (M1.6 'र; M1 'रः). ☞ Cp: त्रिदशेश्वरः, द्वादधर्मग-
 तत्वात् । ☞ —^c) K1.7 D4.6.9 T1 G1-3.6 M1 (sup.
 lin.) अपराध्यंति (for 'ध्यति). Ds.7 धर्मेण (for
 धर्मस्य). —^d) K1.4 प्रमादस् (for प्रमा).

48 ^a) K1 ईर्ष्याजं; D6 ईर्ष्याजं. M1.6 ईर्ष्यं जन्म
 व्यसुं प्राहुस्. —^b) Ś1 खल्वोर्ध्व-; K1.2 खल्वोर्ध्व-;
 K1 D4.6.9 खल्वूर्ध्व-; M1 वोढूर्ध्व- (for चैवोर्ध्व-).
 K2 -चेतसः (for -रेतसः). —^c) K1 G1 ईर्ष्याया;
 K6.7 ईर्ष्याया. K2 अक्षिसो; Cp (gloss: पातितो)
 आक्षिसो (as in text). —^d) K1 ममः; T1 G1.6 M1
 मनो (for ममो). B1 दुष्कृति- (for 'त).

49 ^a) K2 हंतुं; Da2. a4 हृष्टां (for हत्वा). Ś1
 V1 G1 transp. साध्वीं and नारीं. K1.4 हत्वा नारी च
 साध्वी च. —^b) K1.2 व्यसनित्वाश्च; D6 व्यसनित्वाद्;
 M1.7 वसुं नीत्वा (for व्यसनित्वाच्). K1.2 Da3. a4
 D1 T2 G2.3.6 च (G2 om. च) शासितं (Da3. a4
 'ता); K4.6 Bo.6-9 Dn1. n4 Ds D2.3.5.8 Cp
 (gloss: दोषैराच्छादितं; Cpp as in text) च वासितां
 (K6 'नां); K1 D4.6.9 वसे स्थितां (K1 'तं); T1
 च शासितुं; M1.6.7 च नाशिता (M1 'तां); M5 च
 शंसतं (sic) (for च शासिताम्). —^c) K1 M1 भर्त-
 व्यत्वे च; Da3. a4 'व्यात्वेन; T G2.3.6 M5 हंतव्यत्वेन
 (for भर्तव्य). K4 च भार्या; D6 नार्या च (for भार्या
 च). —^d) K6 आवयिष्यति; M1.6.7 धा (M1 sup.
 lin. as text)रयिष्यति (for तार). G2 को न मंता
 नयिष्यति.

50 Ds om. 50-52. —^a) K1 Ds सौतरेण; D4.7
 M1.6.7 सत्तरेण (for अन्त). D4 त्वया (for मया).
 Ś1 K1.2 T1 G3.6 [आ]क्षिसश्च; G1 M1.7 प्राप्तश्च (for
 [आ]ज्ञसश्च). ☞ Cn: अन्तरेण. प्रमादेन ॥ Cp: अव-
 जिना । ☞ —^b) Ds lacuna; T G1-3.6 M1.6.7
 चिरकारी (G1.2 'री)र् (for 'कारी). K6 Bo.6.7.9
 Dn1. n4 Ds D2.3.7.8 M5 [ह]ति (for हि). —^c) D1
 om. 50^{ad}. —^d) Ś1 K1.2 यद्यपि; K6 यद्यति; K1

C. 12. 9534
B. 12. 267[6].54
K. 12. 272.54

चिरकारिक भद्रं ते भद्रं ते चिरकारिक ।

यद्यद्य चिरकारी त्वं ततोऽसि चिरकारिकः ॥ ५१

ब्राहि मां मातरं चैव तपो यच्चार्जितं मया ।

आत्मानं पातकेभ्यश्च भवाद्य चिरकारिकः ॥ ५२

सहजं चिरकारित्वं चिरप्राज्ञतया तव ।

सफलं तत्तवाद्यास्तु भवाद्य चिरकारिकः ॥ ५३

चिरमाशंसितो मात्रा चिरं गर्भेण धारितः ।

सफलं चिरकारित्वं कुरु त्वं चिरकारिक ॥ ५४

चिरायते च संतापाच्चिरं स्वपिति वारितः ।

आवयोश्चिरसंतापादवेक्ष्य चिरकारिक ॥ ५५

एवं स दुःखितो राजन्महर्षिर्गौतमस्तदा ।

चिरकारिं ददर्शार्थं पुत्रं स्थितमथान्तिके ॥ ५६

चिरकारी तु पितरं दृष्ट्वा परमदुःखितः ।

शस्त्रं त्यक्त्वा ततो मूर्ध्ना प्रसादायोपचक्रमे ॥ ५७

D₁. 6. 9 यद्यद्य; T G₁. 3. 8 अद्य यच्च (G₁ यं) (for यद्यद्य). Ś₁ K₁. 2. 8 [अ]चिरकारी (for चिर). —^a) Bo G₂ समं; M₁ स मा (for स मां). K₆ ज्ञायेत (for त्रा). D₉ lacuna; G₁ वा पुनः; M₁. 8. 7 पापकात् (for पात).

51 51^{ab} = 3^{ab}. D₂ om. 51 (cf. v. l. 50). —^a) D₄ चिरकारीक. —^b) K₄ om. भद्रं ते. K₁. 7 D₄. 24 D₆ T₂ G₁ चिरकारिकः (D₆ T₂ G₁ 'का). — K₇ D₇ om. (hapl.) 51^c–52^d. —^c) Ś₁ K₁. 2 यद्यपि; K₆ यद्यति; D₁. 6. 9 T₁ G₂. 8 यद्यद्य; M₆ यद्यस्ति (for 'द्य). Ś₁ K₁. 6 [अ]चिरकारी; D₉ lacuna (for चिरकारी). G₂ स्यात् (for त्वं). T₂ G₁ M₁. 7 यद्यद्य (T₂ G₁ यद्यद्य) चिरकारित्वं. —^d) K₄ V₁ D₆ T₂ M₁. 7 चिरकारिक (M₁ 'का).

52 K₇ D₅. 1 om. 52 (cf. v. l. 50, 51). K₄ om. (hapl.) 52–53. V₁ reads 52^a–55^b on marg. —^a) Ś₁ K₁. 2 पाहि (for ब्राहि). —^b) D₄ ततो; D₉ lacuna (for तपो). K₁ यच्च (for यच्च). B₇. 9 D₄ महत्; D₆ तथा; M₁. 8 त्वया (for मया). K₂ तपो यश्च मयार्जितं. —^c) M₁. 8 आत्मानं पातकाच्च त्वं. —^d) K₁ तवाद्य; D₄. 24 भवति; T G₁–3. 8 M₆ ततोद्य (for भवाद्य). Ś₁ K₁. 2 V₁ D₄ D₃ T G₁. 2 चिरकारिक (K₁ 'रक; G₂ 'रितः); D₄. 24 [अ]चिरकारिकः.

53 K₄ D₅ om. 53 (for K₄, cf. v. l. 52). V₁ reads 53 on marg. —^a) D₄ सहजः; M₁ 'जश्च (for 'जं). —^b) K₆ अभिप्रज्ञतया; K₇ V₁ D₄–7. 9 चिरप्रज्ञः; Bo. 6–9 D₄. 24 D₁. 24 D₆ D₂. 8 G₂. 6 अतिप्रज्ञः; T M₆–7 अतिप्राज्ञः; G₁ अप्रतिज्ञः; G₂ मुनिप्रज्ञः; M₁ महिप्राज्ञः (for चिरप्राज्ञ). K₇ D₄. 9 तथा (for तव). — After 53^{ab}, M₁ ins.:

710* आवयोश्चित्तसंतापः न ह्यसत्फलतस्तथा ।

—^a) D₆ सकलं (for सफलं). K₆ Bo. 6–9 D₄. 24 D₁. 24 D₆ D₂. 8. 7. 8 तथा ते; T₁ G₁. 3. 8 तदद्य; T₂

M₁. 5–7 तथाद्य; G₂ प्रदद्य (for तदाद्य). —^d) D₄ D₆–7 M₁. 8 चिरकारिक.

54 V₁ reads 54 on marg. —^a) Ś₁ K₁. 2. 4. 6 V₁ D₇ T₁ G₂. 8. 8 Cp (gloss: प्रार्थितः) आशासितो; Bo. 7 D₄ D₆. 8 आसंसि (D₆. 8 'शि'तो; D₆ आशंसिता (for 'सितो). Ś₁ K₁. 2. 4. 7 D₄. 6. 9 Ca Cpp धाव्या (for मात्रा). —^b) D₄ चिर- (for चिरं). K₆ गर्भे सा; M₁. 8 गर्हेण (for गर्भेण). —^c) M₇ भव (for कुरु). K₆. 7 D₄ M₇ चिरकारिकः.

55 V₁ reads 55^{ab} on marg. —^a) M₇ चिरायिते. Ś₁ K₁. 2. 7 V₁ M₁. 6. 7 न; T G₁–3. 8 M₆ तु (for च). K₁. 2 संतापा (K₂ 'प)श्च; K₆ संतापाच्च; T G₁. 2. 8 सत्यात्मा; G₂ संज्ञात्मा; M₁. 5–7 सञ्ज्ञात्मा (M₆. 6 'त्माच्च) (for संतापाच्च). —^b) K₇ V₁ Bo. 5 (marg.). 7 D₁. 24 D₆ D₂–4. 6. 8. 9 M₁. 8 धारितः; T₂ तारितः (for वा). Ś₁ K₁. 2. 4 चिरं स्वपितवानितः; G₂ चरस्वेपि निवारितः. —^c) T G₁–3. 8 M₇ आवयोश्चित्तसंतापम् (T₂ 'पान्). —^d) D₆ M₇ अवेक्षः; M₆ अवेक्षश्च (for अवेक्ष्य). K₆. 7 D₄ T₂ G₁. 2 चिरकारिकः (T₂ 'कं; G₁ 'का).

56 —^a) K₇ B₇ D₄. 9 G₁ सु- (for स). G₁ राजा (for राजन्). —^b) D₄ om. from महर्षि up to ततो (in 57^c). Ś₁ K₁. 2. 4 ततः; K₆ B₆ D₄ D₆. 7 T G₁ M₇. 6 तथा (for तदा). —^c) K₇ V₁ D₄. 5. 7. 9 M₁. 6. 7 चिरकारिकं (D₆. 7 'जं) (hypermetric); B₆ (marg.) 'कारि; G₁ 'कारि; G₂ 'कारी (for 'कारि). —^d) T G₁–3. 8 M₁. 5–7 transp. पुत्रं and स्थितम्. K₇ D₄. 9 उपांतिके; D₆ इवांतिके; T₁ G₁–3. 8 तथांतिके; M₁. 6 अथांतिके (for अथान्तिके).

57 D₄ om. up to ततो (cf. v. l. 56). —^a) K₂ G₂ चिरकारे (for 'कारी). Ś₁ K₁. 2. 4 परमं (for पितरं). —^b) D₆. 7 तं भृश- (for परम-). —^c) K₇

गौतमस्तु सुतं दृष्ट्वा शिरसा पतितं भुवि ।
पत्नीं चैव निराकारां परामभ्यगमन्मुदम् ॥ ५८
न हि सा तेन संभेदं पत्नी नीता महात्मना ।
विजने चाश्रमस्थेन पुत्रश्चापि समाहितः ॥ ५९
हन्याच्चनपवादेन शस्त्रपाणौ सुते स्थिते ।
विनीतं प्रश्नयित्वा च व्यवस्येदात्मकर्मसु ॥ ६०
बुद्धिश्चासीत्सुतं दृष्ट्वा पितुश्चरणयोनतम् ।

शस्त्रग्रहणचापल्यं संवृणोति भयादिति ॥ ६१
ततः पित्रा चिरं स्तुत्वा चिरं चाग्राय मूर्धनि ।
चिरं दोभ्यर्थां परिष्वज्य चिरं जीवेत्युदाहृतः ॥ ६२
एवं स गौतमः पुत्रं प्रीतिहर्षसमन्वितः ।
अभिनन्द्य महाप्राज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ६३
चिरकारिक भद्रं ते चिरकारी चिरं भव ।
चिरायमाणे त्वयि च चिरमस्मि सुदुःखितः ॥ ६४

C. 12. 9547
B. 12. 2676147
K. 12. 272. 67

D. 1. 6. 9 स्थितो; T. 1 G. 3. 6 तदा; G. 1 तथा (for ततो).
—^d) T. 2 स (for [उ]प-).

58 ^a) K. 6 V. 1 Bo. 3. 9 Da. 1 Dn. 1. 1 Ds D. 2. 3. 8
M. 1. 6. 1 (sup. lin. as in text) तं (for तु). K. 6 V. 1
Bo. 6-9 Das. 1. 1 Dn. 1. 1 Ds D. 2. 3. 8 T. 1 G. 1-3. 6 M. 1. 6-7
ततो (for सुतं). —^d) T. 2 शिरसा (for शि). —^e)
Ds. 1 D. 4 पत्नी (for पत्नी). Ds. 1 निराकारी; G. 2
चिराकारां; G. 3 [अ]निरा; Ms. निराकारं; Cp. निरा-
कारां (as in text). S. 1 K. 1. 2 निर्विकारां च पत्नीं
स्वां; Ds. 1 पत्नीं च निर्विकारां स्वां. ☞ Ca. : निरा-
कारां, लज्जया पाषाणभूताम् ॥ Cp. : निराकारं [रां], सम-
प्राज्ञां, अज्यग्रां, क्रीडमयाद्यावेशशून्याम् ॥ Cv. : निराकारां,
नितरामाकारा यस्यास्ताम् । ☞ —^d) Das. G. 3 परम्
(for पराम्). K. 1 Br. 9 Das. 1. 1 Dn. 1. 1 Ds. 1 M. 1. 6-7
अभ्या (M. 1 'द्या) गमन् (for अभ्य). M. 1 (sup. lin.)
मुनि (for मुदम्). K. 3 परां बुद्धमुपागमत्; G. 2 सुखम-
ध्यगमद्बुधं.

59 ^a) Da. 4 हिंसा; G. 2 हि सौ (for हि सा). K. 3
संभेदं (for संभेदं). B. 9 न हि ते मानसंभेदं. ☞ Ca. p. :
संभेदं, स्वाभिप्रायप्रकटनेन मनोदौस्थ्यम् ॥ Cp. : दौर्मनस्यतां ॥
G. 3 : तेन पुरंदरेण अयतः पत्नी संभेदं संगमं न नीता । ☞
—^b) S. 1 K. 1 नीता (for नीता). G. 2 पदयानीतमहात्मना
(hypermetrio). —^c) K. 6 Bo. 8 (marg.) Dn. 1 Ds
Da. 4 वा (for च). Br. 8 (marg. as in text). 9 [आ]-
श्रमस्ये B. 8 'मे ते न; T. 1 G. 1-3. 6 Ms. 'स्थाने (for
'स्थेन). —^d) Ds. 1 तेन (for चापि).

60 ^a) K. 1 D. 1. 6. 9 इति न सा वेद (for स्वनपवादेन).
K. 6 B. 8 Dn. 1. 1 Ds D. 2. 3. 8 हन्या इति समा (B. 8
[marg.] मदा दिशः; V. 1 Bo. 1. 9 Das. 1. 1 Ds. 1 हन्या
इ (V. 1 'न्यामि) ति न वावेगः; T. 1 G. 1. 6 M. 1. 6-7 'मिति
न वावेति (T. 2 वा वेति; G. 1 वा नेति; M. 1. 6 पापेति);
G. 2 दृश्यते सेति वावेति. —^b) S. 1 K. 1. 2. 3. 7 D. 1. 6. 9
स्थिते (K. 1 'सौ) सुते (by transp.); T. 1 च सुस्थिते;

G. 1 चिरं स्थिते. —^c) K. 6. 1 B. 6-9 Da. 1 D. 1-6 T. 1 G. 1-3. 6
M. 1. 6. 9 विनीतः V. 1 Bo. 1. 9 Das. 1. 1 Dn. 1. 1 Ds D. 2. 3. 8
Kumbh. ed. 'ते; M. 1 'तः (for 'तं). K. 6 प्रसरत्वाच्च;
K. 1 D. 1. 9 प्रश्नयत्वाच्च; Bo. 1. 1 Dn. 1. 1 Ds D. 2. 3. 8 Kumbh.
ed. प्रसवत्यर्थे; B. 6-9 Da. 1 T. 1 G. 1-3. 6 M. 1. 6. 9 प्रसव-
त्वाच्च; Ds. 1 प्रसवत्वाच्च (for प्रश्नयित्वा च). —^d)
K. 2 विवसेदात्मः; K. 4 विवसेदात्मः; K. 6 B. 8 Das. 1. 1
विनाशे चा (K. 6 वा) रमः; V. 1 Bo. 1. 9 Das. 1. 1 Dn. 1. 1 Ds
D. 2. 3. 8 T. 1 G. 3. 6 M. 1 Cv. विवा (Br. Dn. 1 'ना) से चात्मः;
Ds. 1 विनाभावात्स्वः; T. 2 G. 1. 2 M. 1-7 निवासे चात्मः (for
व्यवस्येदात्मः). ☞ Cv. : आत्मकर्मसु विवासे विशेषेण वासे
कुर्वति, बहुकालं विचार्य तिष्ठतीत्यर्थः । ☞

61 ^a) B. 8 तु (for च). S. 1 K. 3 तु तं; K. 1 तदं (sic)
(for सुतं). —^b) K. 4 नितं (for नतम्). —^c) G. 1
चापल्यं (for चापल्यं). —^d) D. 1 T. 2 G. 1-3. 6 भया-
दिभिः (for 'दिति). ☞ Cv. : संवृणोति, अङ्गीकरोति । ☞

62 ^a) T. 1 G. 2. 3. 6 तत्र (for ततः). B. 8 (marg.
as in text) सुतं (for चिरं). Ds. श्रुत्वा; G. 2 स्तित्वा;
Ms. स्थित्वा (for स्तुत्वा). G. 1 तत्र पित्वा चिरस्थित्वा
(sic). —^b) G. 2 पिता (for चिरं). S. 1 K. 1. 2 आग्राय
(for चा). G. 1 चिराग्राय च मूर्धनि. —^c) Da. 1 चिर-
(for चिरं). —^d) K. 3 जीवीति; G. 1 देवेति (for
जीवेति). G. 3 उदास्मृतं (for 'हृतः).

63 Ds. om. 63. K. 1 om. (hapl.) 63^{ab}. —^a) Br.
transp. एवं and स. K. 1. 6 M. 1 गौतमः. —^b) K. 1. 6
V. 1 Bo. 6-9 Das. 1. 1 Dn. 1. 1 Ds. 1. 1. 8 गुणैर्युतः; Ds.
गुणान्वितः; D. 1. 6. 9 T. 1 G. 1. 6 M. 1. 6-7 मुदा युतः (M. 1. 6
'तं) (for समन्वितः). G. 2 प्रीतिहर्षमुपागतं. —^c) Ds. 8
महाप्राज्ञः; D. 1 (also as in text) भयादिति; Ds. महा-
प्राज्ञं (for 'प्राज्ञ).

64 Das. 1. 1 om. (hapl.) 64^{ab}. —^a) S. 1 K. 1 चिरकारे;
K. 3 'कारि; T. 2 'चारिन् (for 'कारी). V. 1 स्मिरी (for

C. 12. 9548
B. 12. 267[6].68
K. 12. 272. 68

गाथाश्चाप्यब्रवीद्विद्वान्गौतमो मुनिसत्तमः ।

चिरकारिषु धीरेषु गुणोद्देशसमाश्रयात् ॥ ६५

चिरेण मित्रं बन्धीयाच्चिरेण च कृतं त्यजेत् ।

चिरेण हि कृतं मित्रं चिरं धारणमर्हति ॥ ६६

रागे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च कर्मणि ।

अप्रिये चैव कर्तव्ये चिरकारी प्रशस्यते ॥ ६७

बन्धूनां सुहृदां चैव भृत्यानां स्त्रीजनस्य च ।

अव्यक्तेष्वपराधेषु चिरकारी प्रशस्यते ॥ ६८

चिरं). B₈ (marg.) D₈ (marg. as in text) भद्रं ते चिरकारिक. —^a) K₈ Bo. 6-9 Da₈. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 3 T₂ G₁ M₁. 5. 6 चिराय यदि ते सौम्य; K₇ D₄. 6. 9 M₇ चिरायितेन ते सौम्य; V₁ यमानेस्वपि च; D₅. 7 'य यत्कृतं सौम्य (D₇ कर्म); T₁ G₂. 3. 6 'ययति ते सौम्य (G₂ 'ति तेनाद्य). —^d) K₈ Bo. 6-9 Da₈. a₄ Dn₁. n₄ D₈. 5-7 M₈ अस्मि न- (Bo च); K₇ D₄. 9 अस्म्यसु; D₈ D₂. 8 अस्ति न; D₈ M₁. 7 अस्मिन्न; G₁ M₈ अस्मिन्सु; G₂ अस्मै सु (for अस्मि सु).

65 ^a) T₂ गाथां; G₂ यदा (for गाथाश्). D₈ [अ] स्यापि; T G₁-3. 6 M₈ चात्र; M₁. 6. 7 चैव (for चापि). K₂. 4 आब्रवीद्. —^b) K₇ D₄ मुनिसत्तम (D₄ 'मा); D₈ 'रुत्तमः. —^c) 65^{cd} is damaged in G₂. —^e) S₁ K₁. 2 चिरकार (K₂ 'रि)क; K₇ Da₄ Dn₄ G₁ 'कारीषु (for 'कारिषु). B₈ वीरेषु; D₂ lacuna; D₄ धीयेत; G₁ धीतेषु (for धीरेषु). —^d) K₇ V₁ Da₈. a₄ D₈ D₄-7. 9 गुणोद्देशः (Da₈. a₄ 'शे) (for 'द्देशः). K₄. 6 Bo. 6-9 Da₈. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 8 T₂ G₁ M₅. 7 समाश्रयाः; K₇ D₄. 6. 9 समाश्रयेत्; V₁ D₇ समाश्रितः; D₅ T₁ G₂. 6 समाश्रयः (for 'श्रयात्).

66 ^a) D₈ [अ]मित्रं (for मित्रं). K₁. 2 बन्धीयाश्; K₇ D₄. 6. 9 संधीयाच् (K₇ 'याच्); G₂ बुद्धी (for बन्धी). —^b) M₁. 6 तु (for च). S₁ K₁. 2 परि- (for कृतं). —^c) K₇ D₄-7. 9 विहि (K₇ 'दि)तं; T G₁-3. 6 च कृतं (for हि कृतं). D₅. 7 चित्रं (for मित्रं). —^d) D₅. 7 वारणम् (for धा). G₁ चिरकारण-मर्हति.

67 ^a) D₈ lacuna; G₁ राग- (for रागे). T₁ G₁-3. 6 गर्वे (for दर्पे). M₁. 6 मोहे (for माने). —^b) G₂ पापी; M₇ चापे (for पापे). G₁ कर्मणः; G₂ lacuna. —^c) G₂ damaged. K₂ चापि (for चैव). —^d) S₁ K₁ चिरकाले; K₂ 'कालं; K₄ 'कारं

एवं स गौतमस्तस्य प्रीतः पुत्रस्य भारत ।

कर्मणा तेन कौरव्य चिरकारितया तया ॥ ६९

एवं सर्वेषु कार्येषु विमृश्य पुरुषस्ततः ।

चिरेण निश्चयं कृत्वा चिरं न परितप्यते ॥ ७०

चिरं धारयते रोषं चिरं कर्म नियच्छति ।

पश्चात्तापकरं कर्म न किञ्चिदुपपद्यते ॥ ७१

चिरं वृद्धानुपासीत चिरमन्वास्य पूजयेत् ।

चिरं धर्मान्निषेवेत कुर्याच्चान्वेषणं चिरम् ॥ ७२

(for 'कारी).

68 S₁ K₁. 2. 4 D₂. 4. 8 om. (hapl.) 68. —^a) T₂ सुहृदे. —^b) T₂ मान्यानां (for भृत्यानां). K₈ स्व- (for स्त्री-). D₈ वा (for च). —^c) K₈ अप- राधेषु; B₇ 'राधेषु. ❀ Cp: अव्यक्तेषु, प्रमाणान्तरा- परिशुद्धेषु । ❀

69 ^a) K₄. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₈. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂-9 तत्र (for तस्य). —^b) D₅. 7 प्राप्तः (for प्रीतः). —^c) G₂ damaged. S₁ K₁. 2. 4 राजेन्द्र; B₈ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 कौतेय (for कौरव्य). —^d) B₇ Da₄ M₁ चिरकारीतया (for 'कारितया). K₂. 4. 7 Da₈. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 4. 6. 8. 9 तथा (for तया).

70 ^a) S₁ K₁. 2. 4 भूतेषु (for कार्येषु). —^b) S₁ K₁. 2. 4. 7 V₁ Bo. 6-9 Dn₄ D₈ D₂. 8 विमृश्य (K₁ 'ष) (for 'श्य). K₈ तदा; K₇ D₄-7. 9 स्वयं; B₈ (marg. as in text) तथा (for ततः). —^c) G₂ चिरकारेण (hypermetric) (for चिरेण). M₁. 6 गत्वा (for कृत्वा). —^d) D₈ चिरेण (for चिरं न). K₇ D₄-7. 9 T G₁-3. 6 चिरेण (T₂ G₁ 'रं च) प्रतिपद्यते.

71 ^a) K₁ G₁ चिर- (for चिरं). Da₈. a₄ धा (Da₄ का)रयता; T₂ G₂. 3. 6 M₅ धा (G₂ का)रयतो; G₁ कारयते (for धार). —^b) G₂ चिर- (for चिरं). D₈ T G₁. 3. 6 M₅ नियच्छतः; G₂ निय** (for 'च्छति). —^c) G₂ damaged. S₁ K₁. 2 कृतं (for करं). —^d) M₁. 6 उपलभ्यते (for 'पद्यते).

72 ^a) D₅. 7 विद्याम् (for वृद्धान्). K₈ Bo. 7. 9 वृद्धानुपासीत चिरं. —^b) T₁ G₂. 3. 6 M₁. 5-7 मान्यांश्च; T₂ आर्यांश्च; G₁ अन्यांश्च (for अन्वास्य). —^c) Bo कर्मान्; B₈ Da₈ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 8 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 धर्म (for धर्मान्). —^d) K₁. 2 कुर्याश् (for कुर्याच्). S₁ K₁. 2 चान्वेषणं; K₇ D₄. 6 'षणे (for 'षणं).

चिरमन्वास्य विदुषश्चिरं शिष्टान्निषेव्य च ।
चिरं विनीय चात्मानं चिरं यात्यनवज्ञताम् ॥ ७३
ब्रुवतश्च परस्यापि वाक्यं धर्मोपसंहितम् ।

चिरं पृच्छेच्चिरं ब्रूयाच्चिरं न परिभूयते ॥ ७४
उपास्य बहुलास्तस्मिन्नाश्रमे सुमहातपाः ।
समाः स्वर्गं गतो विप्रः पुत्रेण सहितस्तदा ॥ ७५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

२५९

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं राजा प्रजा रक्षेन्न च किञ्चित्प्रतापयेत् ।
पृच्छामि त्वां सतां श्रेष्ठ-तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
द्युमत्सेनस्य संवादं राज्ञा सत्यवता सह ॥ २

C. 12. 9560
B. 12. 259[7]. 2
K. 12. 273. 2

73 ^a) K₇ Da₃ D_{1.9} विदुषः; V₁ D₈ T G_{1-3.6} M_{1.5-7} विद्वांसं; B₈ विदुषां (for 'षश्'). — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 इष्टान्; D₇ शिष्टं (for शिष्टान्). K₇ D_{1.9} निषेव (D₁ 'ध')येत्; D_{5.7} 'ब्रु' (for 'व्य च'). — ^c) G₂ damaged. K₇ चिर- (for चिरं). K₆ विलीय; G₁ निनीय (for वि'). — ^d) D₇ M₅ याति; G₁ यामि (for याति). B₉ अनवज्ञतां; Da₄ 'ज्ञातां; Ds₁ 'ज्ञतं (for 'ज्ञताम्).

74 74^{ab} is damaged in G₂. — ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 स्वात्मनश्; D₈ कुर्वतश् (for ब्रुव'). Ds₂ परस्यापि (for 'स्यापि). — ^b) B₉ वाक्य- (for वाक्यं). B₆ (marg. as in text) D_{5.7} धर्मार्थ- (for धर्मोप-). B₃ (marg. as in text) -शोभितं; Ds₂ -सेवितं; T₂ -संसितं (for -संहितम्). — ^c) T₂ वाक्यं (for चिरं). K₆ Bo. 6. 7. 9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 पृ (Da₄ इ)ष्टोपि (K₆ 'सि') च; V₁ पृष्टे च न; D_{5.7} पृष्टश्च वि-; T G_{1-3.6} M_{1.5.6} पृष्टो हि यो (G₁ च) (for पृच्छेच्चिरं). K₇ D_{1.6.9} च ब्रूयाच्च (for चिरं ब्रूयाच्). M₇ चिरं पृष्टो हि ब्रूयाच्च. — ^d) K_{4.6} Bo. 6 (marg. as in text) 7. 8 (marg.) 9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 तप्यते (for -भूयते).

75 ^a) G₂ चिरास्य; Cpp (gloss: उषित्वा) उपोष्य; Cp (gloss: क्षिप्त्वा) उपास्य (as in text). G₁ यस्मिन् (for त'). — ^b) Ś₁ K₁. 4. 6. 7 B₆₋₉ Da₃ Ds D₅₋₇ M_{1.6.7} आश्रमेषु; K₂ 'मे च; V₁ T G_{1.8.6} M₅ 'मे स (for 'मे सु). Ś₁ K₁. 2. 4 म (K₂ स)हर्षयः (for महातपाः). G₂ आश्रमे बहुलं तपः. — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 ययुः; T₂ स हि; G₁ M₇ समा; G₂ समं

(for समा:). D₇ स्वर्ग- (for स्वर्गं). Ś₁ K₁. 2 ततो विप्रः; D₇ -गतो विप्र (for गतो विप्र:). — ^d) K₂ सहतास (sic) (for सहितस).

Colophon. — Sub-parvan: Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂₋₉ T G_{1.8.6} M_{1.5-7} मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 2. 4. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂₋₉ G_{1.2.6} M_{5.7} चिरकारि-कोपाख्यानं; M₅ चिरकार्युपाख्यानं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₆ B₇ M_{1.6.7} 91; Dn₁ Ds₁ D₇ T₁ G_{1.8.6} M₅ 93; Dn₄ Ds₂ 92; D₈ 87; T₂ 106; G₂ 88. — Śloka no.: Da₄ 76; Dn₁. n₄ 77; Ds₁ 39; D₈ 75.

259

The portion from st. 1 up to end of 12. 285 is lost in G₆ on missing folios.

1 ^a) D₄ प्रजां; G₃ lacuna (for प्रजा). K₇ D₁. 6. 9 M_{1.5-7} रक्षन् (for रक्षेन्). — ^b) K₆ चा; D_{5.7} हि (for च). K₆ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁ Ds D₂. 3. 4 (before corr.) 5. 7 G₃ प्रघातयेत्; Dn₄ प्रपात'; D₈ प्रघार' (for प्रताप'). Ś₁ K₁. 2 न किं (K₁ कं)-चित्परितापयन्; K₄ न किञ्चित्परिपालयन्. — ^c) K₇ Da₄ प्रच्छामि. Ś₁ K₁. 2 G₁ M₇ त्वा (for त्वां). — ^d) G₂ damaged.

2 G₂ is partly damaged. Da₃ om. 2^{ad}. — ^c) Da₄ द्युमत्सेनस्य. — ^d) K₇ Ds₁ D_{6.9} M_{5.7} राज्ञः; Da₄ राजः; D₄ राजा (for राज्ञा). G₁ राजः सत्यवतः सह.

C. 12. 9561
B. 12. 25873.3
K. 12. 173. 3

अव्याहृतं व्याजहार सत्यवानिति नः श्रुतम् ।

वधाय नीयमानेषु पितुरेवानुशासनात् ॥ ३

अधर्मतां याति धर्मो यात्यधर्मश्च धर्मताम् ।

वधो नाम भवेद्धर्मो नैतद्भवितुमर्हति ॥ ४

द्युमत्सेन उवाच ।

अथ चेदवधो धर्मो धर्मः को जातुचिद्भवेत् ।

दस्यवश्चेन्न हन्येरन्सत्यवन्संकरो भवेत् ॥ ५

ममेदमिति नास्यैतत्प्रवर्तेत कलौ युगे ।

लोकयात्रा न चैव स्यादथ चेद्वैत्य शंस नः ॥ ६

सत्यवानुवाच ।

सर्व एव त्रयो वर्णाः कार्या ब्राह्मणवन्धनाः ।

धर्मपाशनिबद्धानामल्पो व्यपचरिष्यति ॥ ७

यो यस्तेषामपचरेत्तमाचक्षीत वै द्विजः ।

अयं मे न शृणोतीति तस्मिन्नाजा प्रधारयेत् ॥ ८

तत्त्वाभेदेन यच्छास्त्रं तत्कार्यं नान्यथा वधः ।

असमीक्ष्यैव कर्माणि नीतिशास्त्रं यथाविधि ॥ ९

3 °) Ś1 K1.2 B1 अव्याहृतं; D1 'हृतं'; M1.6.1 'हृत्य' (for 'हृतं'). °) C2: अव्याहृतं, पितरं प्रति शिक्षा-
रूपं वचनं पुत्रेण व्याहृतमयोग्यमपि ॥ Cn: अव्याहृतं, दण्डा-
नामप्यदण्डं, प्राक्नेनविदुक्तम् ॥ C8: केनाप्यनुक्तपूर्वम् । °)
— °) K1 D1 विश्रुतं; T1 G1-3 नः श्रुतिः (T1 'तः').
— After 3^{ab}, T2 reads 9^a-10^b, repeating 9^{ab} in
its proper place. — °) K6 [अ]न्वीयमानेषु; K1
V1 Bo.6-9 Das.21 Dn1.14 Ds D2-9 M1.6 [उ]न्वी-
(K1 'न्वी')यमानेषु (Ds 'नस्य'); T G1-3 M1.1 नीय-
मानस्य (G1 'ने तु'); Ca 'मानेषु (as in text). — °)
Ds.1 [अ]स्य (for [अ]नु). K1 'शासनं'.

4 Before 4, T G1 M1.6.1 ins. सत्यवान्. G2
partly damaged. — °) Das.21 अधर्मितां. — °) K6
यात्यधर्मेष्वधर्मतां; Das धर्मो यात्यपि धर्मः; M1.6 यात्य-
धर्मं च धर्मः. — °) M1 यदि (for नाम). K1 [अ]भवद्.
T1 धर्मं (for धर्मो).

5 °) M1 चेदवधे. Ś1 K1.2 अथ तमभ्य (Ś1 K1
lacuna for तमभ्य)धावत्सः; T1 G2 कथंचित्त्वधो धर्मो;
G2 कथं च तद्विधो धर्मो. — °) K1 (before corr.)
धर्माः; Dn1 D2 [S]धर्मः (for धर्मः). Ś1 K1.2.4.1
V1 D4.9 जातु (K1 त-)यो; B8 जातु किं; Das
जातुविद् (for 'चिद्'). °) Ca: को जातुचिद्भवेत्, न
कोऽपीत्यर्थः । °) — K2 om. (hapl.) 5^a. — °)
K6 हन्येरन्; Ds.1 हन्यते (for हन्येरन्). — °) G2
damaged. K6.1 Ds.5.1 M1.6 सत्यवत्; Ds T1 G2.6
'वान् (for 'वन्'). V1 सत्यधर्मः कथं भवेत्.

6 G2 partly damaged. — °) Ś1 K1.2.4 नश्येत्;
K1 नाक्येत्तत्; T G2 M1.5-7 चाक्येत्तत्; G1 नाक्ये'
(for नाक्ये'). — °) B8.2.9 Ds.1 प्रावर्तेत; B1 Das.
21 प्रावर्तेत; T G2.2 M1.5-7 प्रवर्तति. — °) D4
(before corr.) लोके (for लोक-). Ds नश्च (for न).
M1 [अ]स्याद् (for स्याद्). — °) K2 अथ चेदकुशंसनः;

K6 अथ चेद्वैत्यसंशयः; G1 अथ चेद्वैत्य शासनं.

7 °) K1 सर्वम्; Ds सत्यः; D1 सत्यम् (for सर्वं).
Das Dn1.14 Ds2 Ds.3 एते (for एव). K1 चयो
वर्णाः; K2 त्रयो बालाः; D1 त्रयो वर्णः; G2 अत्र वर्णाः.
— °) K1 कार्यो; M1 कार्याद्. K2 ब्राह्मणवन्धनाः; K6
बंधनिबं; B8 Das.21 Dn1 ब्रह्मनिबं; Ds.1 ब्राह्मण-
बंधुना. °) Ca. n: ब्राह्मणवन्धनाः ब्राह्मणाधीनाः । °)
K6 सर्वं; G1.2 कर्म (for धर्म-). Ds 'विषयदानाम्;
G1 'निबंधानाम् (for 'निबद्धानाम्). — °) K1 corrupt.
G2 damaged. Ś1 अल्पो; B8 (marg.) अन्यो; M1.6
कश्चिद्; M6 नाल्पो (for अल्पो). K6.1 V1 B8-9
Das 21 D4.6.9 [S]व्यपचरिष्यति; Ds.1 व्यभिच' (for
व्यपच'). Bo Dn1.14 D2.8.8 अन्योप्येवं चरिष्यति;
T1 G2 नाल्पो व्यतिच'; T2 G1 नाल्पोप्यतिच (G1 'क-
रि'; M1 एको नापचरिष्यति (also 'सि). °) Ca:
अल्पो, क्षुद्रो व्यपचरिष्यति, अपचारं करिष्यति । °)

8 °) G2 partly damaged. K6 यत्; M1 यं (for
यत्). B8 (marg.) T2 अतिचरेत्; G2 *पि च ते;
M1.6 अभिचरेत् (for अप'). — °) K2 Ds M1 आव-
क्षेत्; G1 'क्षीत् (for 'क्षीत). T2 (also as in text)
ब्राह्मणः (for वै द्विजः). G2 मा च काक्षीत वै द्विज.
— °) T1 G1.8 अधर्मेण; T2 अधर्मो न (for अयं मे
न). — °) Ś1 K1.2 प्रधावयेत्; K6.1 D4-7.9 [उ]प-
धारयेत्; Ca (gloss: दण्डं धारयेत्) Cp (gloss: प्रकृष्टं
शासनं प्रणमेत्) Cs (gloss: अपचारमवधारयेत्) प्रधारयेत्
(as in text).

9 T2 reads 9^a-10^b after 3^{ab}, repeating 9^{ab} here.
— °) K6 तद्वा भेदेन; K1 Das.21 Dn1 Ds.5.1 तत्त्वं
(K1 'त्वे'; Das.21 'त्वं')मे; Ds T1 G2.8 M1 Cnp.
Cs सत्त्वमे; T2 (first time) सत्यमे; T2 (second
time) M1.6.1 त (M1 [sup. lin.] स)त्त्वभावेन (for तत्त्वा-
भेदेन). M1 यच्छास्त्रं. °) Cn: तत्त्वात्मकत्वात् तत्त्वं शरीरं

दस्यून्निहन्ति वै राजा भूयसो वाप्यनागसः ।
 भार्या माता पिता पुत्रो हन्यते पुरुषे हते ।
 परेणापकृते राजा तस्मात्सम्यक्प्रधारयेत् ॥ १०
 असाधुश्चैव पुरुषो लभते शीलमेकदा ।
 साधोश्चापि ह्यसाधुभ्यो जायतेऽशोभना प्रजा ॥ ११
 न मूलघातः कर्तव्यो नैव धर्मः सनातनः ।
 अपि खल्ववधेनैव प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ १२

उद्वेजनेन बन्धेन विरूपकरणेन च ।
 वधदण्डेन ते क्लेश्या न पुरोऽहितसंपदा ॥ १३
 यदा पुरोहितं वा ते पर्येयुः शरणैषिणः ।
 करिष्यामः पुनर्ब्रह्मन् पापमिति वादिनः ॥ १४
 तदा विसर्गमर्हाः स्युरितीदं नृपशासनम् ।
 विभ्रदण्डाजिनं मुण्डो ब्राह्मणोऽर्हति वासनम् ॥ १५
 गरीयांसो गरीयांसमपराधे पुनः पुनः ।

C. 12. 9574
 B. 12] 26871.16
 K. 12. 273. 16

(सत्वेति पाठे जन्तुः), तस्य अभेदेन, अविनाशेन यत्प्रवृत्तं शास्त्रम् ॥ Cs (reading सत्त्वभेदेन): उन्सार्गप्रवृत्तबुद्धिः निवृत्त्यर्थम् । ❀ ❀ Ca s: शास्त्रं, शासनं दण्डः । ❀ —^b) Ks बुधः; Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5-8 विधं (Bs 'धि'); Gs भवेत् (for वधः). —^c) G2 damaged. Bo. 7. 8 (marg.). 9 सुसमीक्ष्य. K1 G1 [ह]व; Ds न (for [ए]व). ❀ Ca: कर्माणि, अपराध-हेतुभूतानि, असमीक्ष्य, अविचार्य । ❀ —^d) K1 नीतिशस्त्रं यथा विधिः; Ks Bo. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Ms 'शास्त्रविधिं तथा.

10 For the sequence in T2, cf. v. l. 3. —^a) Ś1 K1. 2. 4 Bo. 7. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2-3. 6. 8. 9 निहन्ति (for हिनस्ति). —^b) D4. 9 भूयसा; D5. 7 भूयसा; M1. 6. 7 भूयांसः; Ca (gloss: बाहुल्येन) भूयसो (as in text). K1 T2 नाप्यनागसः; K1 Ds. 9 M1. 6 चाप्य; B1 वा अनागसः; D4 चाप्यनागसाः. —^d) K4. 7 Da3 Dn4 D1-9 M1. 5-7 हन्यते; T1 Gs दहते. K4 Dn1. n4 Ds2 Ds. 8 पुरुषेण ते (for 'वे हते'). —^e) Ś1 K1 [अ]पकृतैः; K1 V1 Da3 Dn1. n4 Ds2 Ds. 3. 8 'कृतो; D5. 7 [अ]पि कृतं (for [अ]पकृते). —^f) Ś1 K1. 2. 4 सर्वं (for सम्यक्). Ś1 K1. 2 प्रधावयेत्; V1 प्रताप; D5. 7 प्रकाश' (for प्रधार').

11 ^a) G2 damaged. Ś1 K1 नसाधुश्च (for असा'). —^b) K2 लभेत; T वदते (for लभते). G2 एकधा. —^c) Ds स्वसाधुभ्यः. Ks V1 B3. 7. 8 T2 G2. 8 M5-7 असाधुश्चैव (Gs M1 'भ्यश्च; M5. 6 'श्चापि) साधुभ्यः; B3 (marg. as in text) असाधोश्चैव सा'; B3 (also marg.) Da4 M1 साधो (M1 'धु)श्चैवाप्यसा'; D5. 7 साधुभ्यश्चाप्यसा'; Ds असाधुभ्यश्चापि सा' (hypermetric); T1 साधुश्चैव ह्यसा'; G1 असाधुभ्योपि पुरुषो. —^d) Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T1 G1-8 M1. 5-7 Cs शोभना (G2 'नो) जायते (for जायतेऽशोभना). K1 Da1 Ds1 D4. 9 G2 M1. 6 प्रजाः. T2 शासनाजायते प्रजाः. ❀ Cp: साधुभ्यः सकाशादसाध्वी प्रजा शोभना

जायते । ❀

12 ^a) K1 Ds स- (for न). Gs मूलभूतः (for 'घातः). —^b) Ds. 8 नैव (for नैव). —^c) K4 Da3. a4 Dn1 Ds1 D2. 8 M1. 5. 6 खल्ववधेन (for खल्व'). Ds [ए]व (for [ए]व). Gs न हि खल्ववदधैव (sic).

13 ^b) Da4 विरूपकरणेन च. —^c) Ś1 K1. 2 वध-बन्धेन; G1. 2 पददण्डेन (for वध'). D2. 9 न; G2 वै (for ते). Da3 Ds क्लेशा; Dn1. n4 D2. 8 T2 क्लेश्या. —^d) K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2-9 G2. 8 Cpp न (K1 D4. 9 G2 स-) पुरोहितसंसदि (K1 'पदि; Bo. 6. 7. 9 Cpp 'पदः). ❀ Cp: पुरोहितसंपदः पुरोहिताधिकारादपि । पाठान्तरे संसदि सभायाम् ॥ Cs: पुरोऽहितसंपदा अहितसंपदा, अपराधादतिशयेन हेतुना पुरः प्रथमं न वधदण्डेन क्लेश्या इत्यर्थः । ❀

14 ^a) G1 दया; G2 यथा (for यदा). —^b) Ś1 पर्येयुः; K1 पर्येयवः; K2 पर्येयुः; Ks T1 G1-8 पर्येयुः; Dn4 धर्मेयुः. —^c) K1 करिष्यामः; M1. 6. 7 'स्यामि. —^d) Da4 वादितः.

15 ^a) G2 partly damaged. T2 तथा (for तदा). K4 विमर्शमर्हाः; T G1. 8 M1. 5-7 विसर्जनमर्हाः. —^b) T2 हृदानीं (for हृतीदं). Ks. 7 Bo. 6-8 Dn1. n4 Ds D2-9 T2 M1. 5-7 Cap Cp (Cpp as in text) Cs घातु-शासनं (Bs 'लक्षणं) (for नृपशा'). T1 G1. 8 इति दंडानु (Gs 'त्र) शासनं; G2 नीतिदंडोत्र शासनः. ❀ Cp: घातुशासनं ब्रह्मशास्त्रम् । राज्ञामदण्डयो नास्तीत्याह—नादण्डयो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति—मनुः (8. 335^{ed}). ❀ —^c) Ś1 K1. 2 दंडा (K2 'ड) जिने (for 'जिनं). K1 मंडो; T2 Gs मुंडी; G1 मुंडं; M1. 5. 6 दंड्यो (for मुण्डो). —^d) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8 T1 G1-8 Cn शासनं; Ds चासनं; T2 वा धनं (for वासनम्).

16 ^a) Ś1 K1 M1. 6 गरीयांसः; K2 'वस-; K1 'यसी; D4. 9 'यसि; Ds 'वसा; G2 'यान्यो (for 'यांसो).

B. 12. 9575
C. 12. 268[7]. 16
K. 12. 273. 16

तथा विसर्गमर्हन्ति न यथा प्रथमे तथा ॥ १६

द्युमत्सेन उवाच ।

यत्र यत्रैव शक्येरन्संयन्तुं समये प्रजाः ।
स तावत्प्रोच्यते धर्मो यावन्न प्रतिलङ्घ्यते ॥ १७
अहन्यमानेषु पुनः सर्वमेव पराभवेत् ।
पूर्वे पूर्वतरे चैव सुशास्या अभवञ्जनाः ॥ १८
मृदवः सत्यभूयिष्ठा अल्पद्रोहाल्पमन्यवः ।

V1 Ds-7 गरीयासो; G1.2 'यांसो; Cs (gloss: मोघरहितं) 'यांसम् (as in text). * Ca: गरीयांसः पूज्याः, विद्या-भिजनतपःसंबन्धेनोत्कृष्टाः ॥ Cs: विद्याशीलादिभिर्गरीयांसो ब्राह्मणाः । * —^b) V1 Ds ह्यपराधे; Ds.1 [s]प्यप'; G1.2 अपराधाः (G2 'धात्). —^c) K4 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 तदा (for तथा). K2 अर्हति. G2 तदा द्वितीयसर्गास्तु (sic). —^d) G2 damaged. Ds.1 तथा (for यथा). Ds.1 यथा; T1 G1.3 नराः (for तथा). * Cs: प्रथमे पुरुषा यथा विसर्गमर्हन्ति, न तथा गरीयांस इत्यर्थः । *

17 G2 partly damaged. Dn4 युधिष्ठिर (for द्युम-त्सेन). —^a) Ks V1 B3 (marg. as in text).⁹ Da2 Ds तत्रैव. K7 D4.9 शिष्येरन्; V1 सज्जे'; T G1-3 शक्यन्ते (for शक्येरन्). —^b) K1 संयन्तं; K2 संयन्तु; B3 (marg.) संपन्नं; Da4 सयन्तु; Ds संयन्तं. S1 K1.2 नियमे; Ds समरे; Ds.1 श(Ds स)मयेत् (for समये). Ds व्रजाः (for प्रजाः). —^c) K4 Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds Ds.8 Ms. 6 Cs तावान् (for तावत्). Ks V1 B6-9 Da3. a4 उच्यते; Ds1 मो'; G2 रो'; M1. 6 q' (for प्रो'). —^d) Ks B6. 7. 8 (marg. as in text).⁹ Da4 T2 Cp व्यतिलङ्घ्यते (B7 'ति); T1 G1-3 ह्यति' (for प्रति'). * Cs: धिग्दण्डेन समये नियन्तुं न शक्येरन्श्रेयदण्डो धर्मः । तत्रापि न शक्येरन्श्रेयदण्डो धर्मः इत्यर्थः । *

18 ^a) G2 हन्यमानेषु न पुनः. —^b) D4 om. (hapl.) from भवेत् up to पुरा (in 19^c). —^c) Ks.1 Ds पूर्वतरे; G1 पूर्वपदे. Ks ये वै (for चैव). —^d) S1 K1.6 चाशा (K1 'श)स्या; K2 वाशास्या; Da3. a4 प्र'; Ds स्व'; Ds.1 M1. 6 आ'; T1 Gs ह्या'; T2 ह्या'; Ms.1 अ' (for सु'). K4. 5.1 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5-9 M1.1 ह्यभवन् (Dn4 'ज्) (for अभ'). K7 Ds1 Ds (marg. sec. m.).⁹ प्रजाः (for जनाः). G1 corrupt.

पुरा धिग्दण्ड एवासीद्वाग्दण्डस्तदनन्तरम् ॥ १९

आसीदादानदण्डोऽपि वधदण्डोऽद्य वर्तते ।

वधेनापि न शक्यन्ते नियन्तुमपरे जनाः ॥ २०

नैव दस्युर्मनुष्याणां न देवानामिति श्रुतिः ।

न गन्धर्वपितृणां च कः कस्येह न कश्चन ॥ २१

पद्मं श्मशानादादत्ते पिशाचाच्चापि दैवतम् ।

तेषु यः समयं कुर्यादज्ञेषु हतबुद्धिषु ॥ २२

19 D4 om. up to पुरा (cf. v. l. 18). —^a) G2 partly damaged. K4 मृदवः; T1 G1.3 जन्तवः; T2 ऋजवः (for मृदवः). K7 D6.9 M1. 5-7 सत्त्व' (for सत्य'). —^b) G1 अल्पद्रोहोल्प' (for 'द्रोहाल्प'). —^c) K4 दिग्; G2 [अ]नु' (for धिग्). K2 om. (hapl.) एवासीद्वाग्दण्ड. G2 एवास्ति (for 'सीद्) and दंडतस् (for वाग्दण्डस्). G1 समनंतरं. * Cs: वाग्दण्डः दुरात्मज्ञित्यादिपरुषभाषणरूपः । *

20 ^a) K2 lacuna for दान. D4 आसीद्वादं *दंडेपि. —^b) K1 वधदंडो; K2 वयदंडो (sic). K2 [s]भ्यवर्तते; B3 (marg.) [s]पि व'; Ds.1 वयव'; G2 [s]पि दृश्यते. —^c) G2 पथेन (for वधेन). —^d) S1 K1.2 ये परे; K7 इतरे (for अपरे). K2 om. जनाः.

21 Ds T G1-3 Ms transp. 21 and 22. —^b) Bo न वेदानाम्; G1 नैवेदानीम् (for न देवानाम्). —^c) K7 D4. 6. 9 तु (for च). K4. 6 न च गंधर्वपितृणां; V1 गंधर्वाणां पितृणां च. —^d) K2 यत्नेह. K7 (also as in text) च (for न). T G1-3 Ms कथं च न (for न कश्चन). S1 K1.4 न कः कस्येह कश्चन; M1. 6. 7 न यक्षोरगर (M1 'रा)क्षसां. * Cn: दस्युवधे तन्मार्गादीनां वधो नास्तीत्यर्थः । *

22 M1. 6 om. 22^{ab}. Ds T G1-3 Ms transp. 21 and 22. —^a) K7 D4 पद्म; Ds1 Ds यमं; D2. 8 पुनं; G1. 8 पात्रं; M1 (sup. lin. as in text) Cv पक्कं; Ca. n (gloss: शवालंकारं) पक्कं (as in text). S1 K1.2 पिशाचाद्; Ks श्मशानाद्; Ds स्वशा' (for श्मशा'). S1 K1 M7 आदित्ये; V1 B3 (marg.) Csp आदित्यं; Ds आद्यते (for आदत्ते). * Cp: आदत्ते इति काक्का ॥ Cv: पक्कं श्मशानादादत्ते इत्यत्र, इतश्चोरः पिशाचो भूत्वा दैवतं, देवतासंबन्धि । पक्कं, मरणदिनादारभ्य दशमेऽहनि, दक्षिणपार्श्वे यमाय, उत्तरपार्श्वे रुद्राय, मध्ये प्रेतराजायेति दत्तं पक्कं पिण्डाद्यन्नं श्मशानादादत्ते, अपहरति । इदं चोपलक्षणम् । तत्रागताः प्रजाश्च आविश्य बाधते । * —^b) S1 K4.1

सत्यवानुवाच ।

तान्न शक्नोषि चेत्साधून्परित्रातुमर्हिसया ।

कस्यचिद्भूतभव्यस्य लाभेनान्तं तथा कुरु ॥ २३

द्युमत्सेन उवाच ।

राजानो लोकयात्रार्थं तप्यन्ते परमं तपः ।

अपत्रपन्ति तादृग्भ्यस्तथावृत्ता भवन्ति च ॥ २४

वित्रास्यमानाः सुकृता न कामाद्भवन्ति दुष्कृतीन् ।

सुकृतेनैव राजानो भूयिष्ठं शासते प्रजाः ॥ २५

श्रेयसः श्रेयसीमेवं वृत्तिं लोकोऽनुवर्तते ।

सदैव हि गुरोर्वृत्तमनुवर्तन्ति मानवाः ॥ २६

C. 12. 9585
B. 12. 266 [7]. 26
K. 12. 273. 26

D1-6.9 M7 पिशाचाश्च; Ds 'चांश्च; D1 C7 'चश्च; T G1-3 M5 'चं (for 'चाच्). K2 Da3 अधि-; K1.7 D4-6.9 चाधि-; B9 चैव (for चापि). G2 देवनं (for दैव तम्). S1 (sup. lin.) K1.6 B8 (marg.) Da4 Cpp पिशाचाश्च (Da4 'च) धिदैवतं; Cp पिशाचा देवयोनयः. ❀ Cp: जीर्णदेवायतनस्था देवप्रतिमाः पिशाचैराक्रम्यन्त इत्यागमः । ❀ —^a) S1 (sup. lin.) K1 Dn1. n4 Ds. 5.7 कः (for यः). K1 समये. K4.6 Bo. 6-9 Da2. a1 Ds D2.8 T G1-3 M1.5.6 कश्चिद्वर्ति (T2 'वर्ते) (for कुर्यादज्ञेषु). M1 गत- (for हत-). ❀ Ca: यथा इमशा- नाजातं पञ्च न देवाराधनेषु अधिकुरुते कश्चित्तथा तदाश्रय- गर्हिता नोपादीयते यथा आदित्यप्रतिमा । यत्र पिशाचादि अधि- दैवतं जीर्णदेवकुले च प्रतिमा च किल पूज्यमाना च पिशाचाः अधिभुञ्जते इत्याशयः । एवमाश्रयगर्हितेषु भावेषु कः समयं व्यवहारं कुर्यात् ॥ Cn: पिशाचात् पिशाचोपहृतात्, आदत्ते चैलादिकमिति शेषः । दैवतं समयं देवताशपथादिरूपम् ॥ Cs: तेषु समयं शास्त्रमर्यादां यः कुर्वति स कुणपनिर्मात्यं गृह्णाति, पिशाचान्देवत्वेन गृह्णाति । ❀

23 K6.7 B6-9 Da3. a4 D4. 6.9 om. the ref. —^a) T1 G1-3 तात (for तान्न). S1 K1.4 न शक्नोमि; K2 अशक्योमि (sic); Da4 अशक्नोषि (for न शः). T G1-3 M1.5-7 साधु. K7 D4.9 सत्यवं (K7 'वां) स्तान्न शक्नोमि; D5.7 तान्नशक्नोमि न चेत्साधून्. —^b) S1 K1 परित्रातुम् (for 'त्रातुम्). —^c) S1 भूतभाव्यस्य; K1.2.6.7 D4-6.9 'भावस्य; G2 'संघस्य; Ca (gloss: चक्षुरादेः) 'भव्यस्य (as in text). —^d) G2 partly damaged. K1 लाभे- नान्यं; D3 (marg. as in text) लाभः स्यात्तत्; T1 G1.3 लाभेनाथ; T2 M1.5-7 लोभेनान्तं. Ds कुतः (for कुरु). K7 D4.5.7.9 लाभस्यांतस्तथा भवेत्. ❀ Ca: अन्तं दण्डम् । ❀ Cp: कस्यचिद्भूतभव्यस्य, पृथिव्याद्यन्यतर- कार्यस्य चक्षुर्ग्राणपादहस्तादेरेकैकस्यान्तं कुरु, दस्योर्लाभेन । यद्वा दस्योर्लाभे सति नान्तं कुरु, किं तु एकाङ्गवधेनान्येषामङ्गानां रक्षणं कुरु ॥ Cs: भूतानां भव्यस्य क्षेमस्य कस्यचिद्लाभेन लाभहेतोः ॥ Cv: भूतभव्यस्य जगतः लाभेन तद्रक्षणार्थं मित्यर्थः । ❀

24 Before 24, S1 K1.4 Ca. p give the ref. (as

in text). —^a) Ds1 राजानं. ❀ Ca: लोकयात्रा, लोकस्य स्वधर्मे स्थापना ॥ Cp: जनतास्वधर्मोपदर्शनार्थम् ॥ Cs: दण्डमन्तरेण लोकरक्षार्थम् । ❀ —^b) S1 K1.2 तपंते. K1 तपाः. —^c) K4.6 Bo.8 Da4 Dn1 Ds1 D2.8.8 तेषत्रपन्ति (for अप). K2 अतादृग्भ्यस्. —^d) S1 (sup. lin.) K1.2.4 B8 (marg.) तथाभूता; B7 Da3 तथा वृत्त्या; Ds1 तदावृत्ता. Da3. a4 ह (for च). ❀ Ca: चोराः अपत्रपन्ति, यथावृत्तो राजा तथाप्रवृत्ता- श्रन्ति ॥ Cn: राजानस्तादृग्भ्यः स्तेनेभ्योऽपत्रपन्ति, तथा- वृत्ताः, प्रजानां निर्दोषत्वं कामयमानाः पितर इव तपस्विनो भवन्ति ॥ Cs: तथावृत्ताः स्वयमदण्डादिवृत्ता भवन्ति । ❀

25 ^a) S1 K1.4 Ds Ca वित्रासमानः (Ds 'मानान्; Ca [gloss: अस्माकमपि एवं दण्डोऽपराधे सति भवतीति चिन्तयन्] 'माणः); K2 त्रासमानो हि; V1 Ds2 Ds.7 वित्रास्यमानः (Ds2 'नान्); T G1-3 M1.5-7 वित्रायमानाः (T1 Gs 'नाः). S1 K1.2.4 V1 सुकृती (K1 'ते); D4 'ता; T1 G1.8 'तैर्; Ca (gloss: शोभनकर्मप्रवृत्ताः) 'तो (as in text). —^b) G2 damaged. T G1.3 M7 कामान्. K6.7 B6.9 Da3. a4 D4. 5.7-9 T1 G1.3 Ca (gloss: हन्तिर्गत्यर्थः छान्दसत्वात्) हन्ति (for भवन्ति). Ds Ds.8 दुष्कृतान्; D4.6.9 T G1.3 M1.5.6 'दुष्कृतः (M1.6 'ति); D5.7 'दुष्कृतां (Ds 'ती). S1 K1.2.4 निक्कामा- द्दति दुष्कृतं. —^c) Cp स्वकृतेन (for सु). K6 V1 B7.9 Da3. a4 हि; B6.8 (marg. as in text) [अ]पि; D4 [ह]व (for [ए]व). S1 K1.2.4.6 V1 B7.3 (marg.).9 Da4 Ds D3 राजापि; B6.8 राजा हि; M1.6 राजाभिर. —^d) D4 भूयिष्ठे. B6.7.8 (marg.) 9 Da3. a4 T G1-3 M5-7 शासति; B8 पालयेत्; D5.7 शासते (for शासते).

26 ^a) V1 B8 (marg.) श्रेयसी; Ds2 Cs श्रेयः स्व- D4 श्रेयः (submetric); T G1.8 श्रेयसु (for श्रेयसः). K6 Bo.6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.6.8 T G1-3 M1.5-7 श्रेयसो (M7 'से) (for 'सीम्). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds T2 M1 [s]प्येनं; K7 D4.5. 7.9 T1 G1.8 M5-7 ह्येनं; G2 ह्येव (for एवं). ❀ Ca: श्रेयसः अपि श्रेयसी, अयुष्कृतम् । ❀ —^b) B5.7.8 (marg.).9 Dn1. n4 Ds D2.3.6.8 M1.5-7 वृत्तं (for

C. 12. 9586
B. 12. 27 (7). 27
K. 12. 273. 27

आत्मानमसमाधाय समाधित्सति यः परान् ।
विषयेष्विन्द्रियवशं मानवाः प्रहसन्ति तम् ॥ २७
यो राज्ञो दम्भमोहेन किञ्चित्कुर्यादसांप्रतम् ।
सर्वोपायैर्नियम्यः स तथा पापान्निवर्तते ॥ २८
आत्मैवादौ नियन्तव्यो दुष्कृतं संनियच्छता ।
दण्डयेच्च महादण्डैरपि बन्धूननन्तरान् ॥ २९
यत्र वै पापकृत्केश्यो न महदुःखमर्हति ।

वृत्तिः). G₂ प्रतिकूलोन्वर्तते. —^a) K₁ स चैव; D₁ T₁ G₁ सदेव (for सदैव). T₁ G₁ [ह]ति (for हि). S₁ K₁ गुणैर् (for गुरोर्). T₁ G₁-s M₅ वृत्तिम्. —^d) T₁ G₁ स अन्ववर्तते (for अनुवर्तन्ति).

27 Before 27, T G₁-s ins. युमत्सेनः. G₂ damaged. —^a) K₂ असमादाय; T₁ G₁ स च (G₃ चा) समाधाय (for अत्). —^b) D₃ a₄ M₅ समाधित्सति. K₄ T₁ G₁ पुमान्; K₇ D₄-r. s G₃ परं (for परान्). —^d) B₈ (marg.) Ca (gloss: अभिभवन्ति) प्रसहति; T₂ पातयति.

28 Before 28, S₁ K₁ 2.4 V₁ ins. युमत्सेनः. T G₁-s M₇ transp. 28 and 29. —^a) D₅ 1 यद् (for यो). D₄ 9 राज्ञा; D₅ 1 राज्ञा; D₅ [s]शक्तो (for राज्ञो). K₅ B₈ s (marg. as in text). D₄ 4 दम्भयोगेन; T₁ G₁-s M₁ 5.6 दम्भमोहेन (for दम्भ). —^b) G₁ कार्याद् (for कु). S₁ K₁ 2 कुर्यादितिदसांप्रतं. C₃ असांप्रतं, प्रजाहिंसनम् । C₃ —^c) K₁ 2 स्म; B₈ (marg.) स्यात् (for स). —^d) K₇ D₅ D₄ 6.9 यथा (for तथा).

29 T G₁-s M₇ transp. 28 and 29. —^a) K₁ निवर्तस्यो; K₇ निर्यतान्या (for नियन्तव्यो). —^b) S₁ K₁ 2 D₄ दुष्कृतः; M₁ 'ति; M₇ 'तीन्. K₇ संनियच्छता (sic); D₃ D₅ D₂ संनियच्छति (D₂ 'तां). —^c) S₁ K₁ 2 दण्डयेच्च; K₇ 'ये (for 'येच्). T₂ G₁ s M₅ तथा; M₁ महान् (for महा). G₃ दण्डो (for दण्डैर्). —^d) B₇ अनन्तरा; G₃ च नेतरान्. C₃ अनन्तरान्, पुत्रसोदर्यादीन् । C₃

30 Before 30, M₇ ins. युमत्सेनः. —^a) K₂ यत्रैव; T G₁-s यो राज्ञः (for यत्र वै). B₈ (marg. as in text) पापकः (for 'कृन्). K₅ V₁ B₅ 6-9 D₄ D₅ 1 ह्रीवो; D₃ D₁ 1 न₁ D₂ 2.8 नीचो; T G₁-s केश्यः; M₁ 5-1 केशान् (for केश्यो). —^b) T₂ महा- (for महद्). K₂ 4 B₈ (marg. as in text) D₄ D₅ 7

वर्धन्ते तत्र पापानि धर्मो हसति च ध्रुवम् ।
इति कारुण्यशीलस्तु विद्वान्वै ब्राह्मणोऽन्वशात् ॥ ३०
इति चैवानुशिष्टोऽसि पूर्वैस्तात पितामहैः ।
आश्वासयद्भिः सुभृशमनुक्रोशाच्चयैव च ॥ ३१
एतत्प्रथमकल्पेन राजा कृतयुगेऽभजत् ।
पादोनेनापि धर्मेण गच्छेत्रेतायुगे तथा ।
द्वापरे तु द्विपादेन पादेन त्वपरे युगे ॥ ३२

अर्हति; B₇ अर्चति; D₃ T₁ G₁ s इच्छति; D₅ D₅ T₂ G₂ M₁ 5-1 अर्च्छति (for अर्हति). —^a) K₂ वर्धते; D₄ 4 वर्धते; T G₁-s वर्त (T₂ 'तं)ते. T G₁ s वा पापं (for पापानि). —^d) D₅ 1 D₅ हसति; T₂ G₁ s अ (for ह). T₁ G₁ s तं; T₂ वै; M₁ तद्; M₅-1 तु (for च). — Before 30^a, M₁ 6 ins. युमत्सेनः. —^c) T G₁-s M₁ 5-1 वै (for तु). D₅ 1 इति कारुणी-
शालस्तु. —^f) T₁ G₁-s यो विद्वान् (for विद्वान्वै). M₁ 6.1 मा (for वै). K₂ ब्राह्मणो. K₇ ब्राह्मणान्नवशात् (hypermetric); T G₁-s 'णानुगः (for 'णोऽन्वशात्). K₄ M₅ [s]नुगात् (M₅ 'गः); D₅ 1 [s]वशात्; D₅ 1 M₅ [s]न्वगात्.

31 ^a) D₄ 4 तिष्ठो (for शिष्टो). —^b) D₅ 4 पिता-
महः. —^c) V₁ damaged; G₂ आश्वासयद्भिः (for 'यद्भिः). D₅ सुकृत (D₅ 'श)म्; T₂ सततम्; G₂ सुहृदम् (for 'भृदम्). —^d) D₅ 7 अनुक्रोशं. G₂ ये (for च).

32 ^a) K₇ D₄-r. s पूर्वैण (for प्रथम-). C₃ Cp: एतत्, राज्यम् । C₃ C₃ C₃ प्रथमकल्पेन, मुख्येनार्हिसा-
मयेन दण्डेन ॥ C₃ सर्वभूतहिंसावर्जनधर्मेण । C₃ —^b) D₅ 1 D₄ राज्ञा (for राजा). D₄ कृत्यं (for कृत-). K₂ D₅ 9 [s]भवत्; K₅ B₈ यजेत्; K₇ Cpp भवेत्; V₁ B₅ 6.7.8 (marg.). D₃ a₄ D₁ 1 n₄ D₅ D₂ 2.8.5.7.8 G₂ M₁ 5-1 जयेत्; D₄ युगे; T₁ G₁ s [s]जयत्; T₂ लभेत् (for अभजत्). —^c) S₁ K₁ 2.4 पा (K₄ प-
हेनैकेन धर्मेण; G₂ पादेनापि न च. —^d) K₇ D₄ 9 गते (for गच्छेत्). D₅ 1 त्रेतायुगं. D₅ [s]नच (for तथा). —^e) B₈ (marg. as in text) द्वापरे तु तदर्थेन; M₁ 6.1 'रे तदुपाधेन. —^f) K₂ D₇ T₁ G₁ s तु परे; K₇ B₈ D₃ a₄ D₅ D₄-6.9 M₇ त्वपरे; V₁ B₅ 8 (marg.). D₁ 1 n₄ D₂ 2.8 T₂ त्वपरे (for त्वपरे).

33 ^a) C₃ प्राप्ते, प्रवृत्ते । C₃ —^b) G₂ damaged. S₁ K₁ 4.1 B₅ D₇ T₁ G₁ s राज्ञा; K₂ D₃ a₄ M₁ 9

तथा कलियुगे प्राप्ते राज्ञां दुश्चरितेन ह ।
भवेत्कालविशेषेण कला धर्मस्य षोडशी ॥ ३३
अथ प्रथमकल्पेन सत्यवन्संकरो भवेत् ।

आयुः शक्तिं च कालं च निर्दिश्य तप आदिशेत् ॥ ३४
सत्याय हि यथा नेह जह्याद्धर्मफलं महत् ।
भूतानामनुकम्पार्थं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

२६०

युधिष्ठिर उवाच ।

अविरोधेन भूतानां त्यागः षाड्गुण्यकारकः ।
यः स्यादुभयभागधर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
गार्हस्थ्यस्य च धर्मस्य त्यागधर्मस्य चोभयोः ।

अदूरसंप्रस्थितयोः किं स्विच्छ्रेयः पितामह ॥ २

भीष्म उवाच ।

उभौ धर्मौ महाभागवुभौ परमदुश्चरौ ।
उभौ महाफलौ तात सद्भिराचरितावुभौ ॥ ३

C. 12. 9598
B. 12. 261(a). 3
K. 12. 274. 3

राजा; Dn1, n4 Ds D2. 8. 6. 8 T2 M7 राज्ञो. B8-9
Das. a4 Ds. 7 च (for ह). —^a) B7. 9 Das. a4 तावत्
(for भवेत्). K7 D4. 6. 9 कालविशेषेण (for कालवि).
—^d) Dn1 काला; G1. 2 काल- (for कला). Dn4
धर्मेण. K2 षोडशी; Ds1 G2 षोडशी.

34 ^a) T1 अतः (for अथ). T1 G1. 8 प्रथमकल्पे तु
(for 'कल्पेन'). —^b) K2. 1 Da1 D2. 2. 5. 6. 8 G1. 2 M1.
5-7 सत्यवत्; T1 G8 M7 (sup. lin.) 'वान् (for सत्य-
घन्). —^d) G2 partly damaged. Ś1 (sup. lin. as in
text) K2 ततः; K1 तप्त (for तप). K2 T G1-8
M1. 6 आविशेत्; B9 D2 (by corr.) आदिशत्. ❀ C2:
निर्दिश्य, निश्चित्य । ❀

35 ^a) B2 (marg. as in text) सत्येन. Ds1 M6. 7
तेन (for नेह). D7 T G1-8 सत्यायनं (T1 'य हि) तथा तेन
(D7 नेह). —^b) K2 Das. a4 जह्या; T1 G1. 8 तस्माद् (for
जह्याद्). B9 धर्मफले; G2 'बलं (for 'फलं). ❀ Cn:
धर्मफलं महत्, ज्ञानम् । स्वर्गादिः क्षुद्रत्वात् । ❀ —^c) K2
-कल्पार्थं (for -कम्पार्थं). —^d) K1 मनः. D9 यतिः
स्वायंभुवोऽब्रवीत्.

Colophon. G2 missing: K2. 5 B1-8 Da1. a3 Dn3.
n3 D1 G4. 8 M2-4 absent. — Sub-parvan: Ś1 K1.
2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-8 T G1-8
M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4 सत्य-
वतोः संवादः; K2 Bo. 7. 9 Das. a4 D6 सत्यवद्भुमत्सेन-
संवादः; K7 D4. 5. 7. 9 भुमत्सेनसंवादः; V1 B8 D8 M1.
5-7 भुमत्सेनसत्यवत्संवादः; Bo Dn1. n4 Ds D2. 8 भुम-
त्सेनसत्यवद्वाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or

both): K2 B7 M1. 6. 7 92; Dn1 D7 T1 G1. 8 M5
94; Dn4 Ds2 93; Ds1 84; Ds 88; T2 107;
G2 damaged. — Śloka no.: Da1 Dn1 37; Dn4
35; Ds1 27; Ds 36.

260

❀ This adhy. is missing in G2 (cf. v. 1. 12.
259. 1).

1 ^a) D6 अविशेषेण भूतानां. —^b) K4. 6 Bo. 6-9
Dn1. n4 Ds1 D2. 2. 8 योगः (for त्यागः). K1. 7 Das
G1 षाड्गुण्य- (K7 'ण-') (for षाड्गुण्य-). T G1-8 -कारितः
(for -कारकः). ❀ Ca: षाड्गुण्यकारकः, षण्णां ज्ञानै-
श्वर्यबलवीर्यतेजःशक्तीनां गुणानामीश्वरे नियतानां जीवेऽपि
कारक इति निश्चित्य ज्ञातं मया । अधुना तु य उभयभाक्
ज्ञानकर्मसमुच्चयान्वयी स्यात्तं मे ब्रूहि । ❀ —^c) G1 स्यात्
(for स्याद्). Ds उभयथा (for 'भाग्'). —^d) Ś1
K1 Dn1 G2 तं (for तन्).

2 K2. 4 Ds. 7 G2 om. (hapl.) 2. —^a) K1 गार्ह-
स्थ्यस्य; K7 Bo. 6 Da4 Ds1 Ds T1 G2 गार्हस्थ्यस्य (for
'स्थ्यस्य). Ds lacuna; T1 G1. 8 स्व- (for च).
—^b) K7 D4. 6. 9 न्यास-; Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2.
8. 8 योग- (for त्याग-). — V1 reads 2^a-4^b on marg.
—^c) K7 D4. 9 अदूरस्थं. Ds T G1. 8 Cp (Cp as in
text) C2 सु (Da1 सू) दूरसंप्रस्थितयोः. ❀ C2: अत्यन्त-
भिन्नप्रस्थानयोः । ❀ —^d) K7 Dn4 D4. 9 किंचित्; Ds
कश्चित् (for किं स्वित्).

3 V1 reads 3 on marg. K2 Da4 om. the ref.

G. 12. 9580
B. 12. 260[3].4
K. 12. 274. 4

अत्र ते वर्तयिष्यामि प्रामाण्यमुभयोस्तयोः ।

शृणुष्वैकमनाः पार्थ छिन्नधर्मार्थसंशयम् ॥ ४

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

कपिलस्य गोश्व संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ५

आज्ञायमनुपश्यन्हि पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ।

नहुषः पूर्वमालेभे त्वष्टुर्गामिति नः श्रुतम् ॥ ६

G₂ om. (hapl.) 3^{ab}. — ^a) D₄₁ T G_{1.8} महाभाग (for 'मागाव्'). — ^b) T G₈ M_{1.8.7} दुर्धरौ (for 'दुधरौ'). — ^c) T₁ G_{1.8} महत् (for महा-). K₄ B₀ D₄₈ D_{1.1.4} D₈ D_{2.8.8} T G₁₋₈ तौ तु (for तात्). B₉ उभौ महाफलोपेतौ.

4 V₁ reads 4^{ab} on marg. — ^a) G₁₋₈ पुत्र (for अत्र). K₄ om. ते. Ś₁ K_{1.2.4} वर्णयिष्यामि (for वर्त-). — ^b) K₁ प्रमाण्यम्; T₁ G_{1.8} माहात्म्यम्. V₁ अपि; B₀ तथा (for तयोः). — ^c) T G_{1.8} M_{1.8-7} राजन्; G₂ lacuna (for पार्थ). — ^d) T₂ शृणु (for छिन्न-). B₈ (marg. as in text) D₈ संशयः; T₁ संशयं (for संशयम्).

5 T₁ om. 5^{a-6^b}. — ^a) Hypermetric (Cn: अक्ष-राधिक्यमार्थम्). Ś₁ K_{1.2.8.7} B_{0.8} om. च. D_{1.9} कपिलगोश्व संवादं; D_{8.7} कपिलर्षेण सं; G_{1.8} कपिलस्य च गोश्वश्च; G₂ 'स्य यतेश्चैव. — ^d) G₁₋₈ संवादं तं निबोधय.

6 T₁ om. 6^{ab} (of. v. 1. 5). — ^a) G_{1.8} आत्मा-र्थम्; G₂ आत्मानम् (for आत्मायम्). D_{48.44} D_{8.7} पश्यति; G₂ पश्यामि (for पश्यन्हि). K₈ om. हि. ☞ Ca: आज्ञायं श्रोत्रियागमने मधुपर्कार्थं पशोर्मरणप्र-ज्ञासकम् । ☞ — 6^{bc} is damaged in G₂. — ^b) D₈₁ प्रामाण्यं; T₂ प्रमाणं (for पुराणं). — ^c) D₄ नहुषः. D_{4.9} M_{8.7} जारेभे (for आलेभे). — ^d) T G_{1.8} M_{1.8-7} यष्टुं (for त्वष्टुः). D₇ माम् (for गाम्). K₇ D₄ न (for नः). D₄₈ त्वष्टुर्गामिति श्रुतं; G₂ इष्टां गति-मिति श्रुतिः. ☞ Cp: त्वष्टुः, त्वष्टारं देवमुद्दिश्येत्यर्थः । ☞

7 ^a) K_{1.4} ता; D_{4.9} तान्; T₁ G_{1.8} गां; G₂ तं (for तां). G₂ नियुक्तम्. ☞ Cn: नियुक्तां, हन्तुं पुरस्कृतम् ॥ Cs: नियुक्तां यूप्ते बद्धाम् । ☞ — ^b) D_{8.7} सत्यथः (for सत्त्वथः). K₇ V₁ B_{0.8-9} D₄₈ D_{1.1.4} D₈ D_{2.8.8} T₂ M_{1.8} संयमे (for समये). G₂ नरः (for रतः). — ^c) D₄₁ निहताहारो (for नियता).

तां नियुक्तामदीनात्मा सत्त्वथः समये रतः ।

ज्ञानवानियताहारो ददर्श कपिलस्तदा ॥ ७

स बुद्धिमुत्तमां प्राप्तो नैष्ठिकीमकुतोभयाम् ।

स्मरामि शिथिलं सत्यं वेदा इत्यब्रवीत्सकृत् ॥ ८

तां गामृषिः स्यूमरश्मिः प्रविश्य यतिमब्रवीत् ।

हंहो वेदा यदि मता धर्माः केनापरे मताः ॥ ९

— ^a) K₈ V₁ B_{0.8-9} D_{48.44} D_{1.1.4} D₈ D_{2.8.8} T₂ तथा (for तदा).

8 ^a) D₄₁ Cp सं- (for स). Ś₁ K_{1.2.4} अनुलां (for उत्तमां). ☞ Cp: संबुद्धिं सम्यग्बोधम् । ☞ — ^b) K₁ D₄ नैष्ठिकीम्; G₁ नैष्ठिकम्. K₁ D₈₁ -भयं; K₇ D_{4.9} -भयः (for -भयाम्). ☞ Cp: नैष्ठिकीं प्रामाणिकत्वेन इह-मूलत्वात् ॥ Cs: नैष्ठिकीं, मोक्षविषयाम् । ☞ — ^c) K₈ D_{4.9} Cp स नाम (for स्मरामि). K₈ सौत्यं (for सत्यं). K₇ D_{48.44} D₇ सता (D₄₈ 'ती') मशिथिलं सत्यं; V₁ B_{0.8-9} D_{1.1.4} D₈ D_{2.8.8} T G_{1.8} M_{1.8-7} Cs सता (B₀ सत्या-; D_{1.1.4} D_{2.8.8} सती-; D₈ T G_{1.8} M_{1.8-7} Cs [gloss: औपनिषद्] परा) मशिथिलां सत्यां; G₂ परमां शिथिलां सत्यां. ☞ Ca: अशिथिलां, शिथिलवचनं तु दयापरम् ॥ Cp: (reading स नाम शिथिलं): शिथिलं, शनैः । सत्यं वचनम् । वेदा एवमेव प्रतिपादयन्तीत्यभिप्रायेण सत्यपदप्रयोगः ॥ Cs: अशिथिलां, तर्कशालयितुमशक्याम् । सत्यां, नित्यफलाम् ॥ Cv (reading स्वरेण शिथिलोऽसत्या): उच्चैर्बहुं भीत्या अल्पस्वरो भूत्वा, गोमेधस्यापि विधानात्, वेदा असत्या इति सकृदब्रवीत् । ☞ — ^d) Ś₁ K_{1.2.7} D_{4.9} T₁ G_{1.8} M_{1.8} वेद (for वेदा). ☞ Cn (reading वेदाः): वेदाः इति गर्हायां झुतिः ॥ ☞

9 ^a) K₇ D_{4.9} G_{1.8} स्यूतरश्मिः; Some MSS. स्यूमरश्मिः; D₈ संसृजन्स; G₂ सूर्यरश्मिः (for स्यूम-). — ^b) T₁ G₂ यतिर (for यतिम्). — ^c) K₈ T₂ अहो; B₈ (marg.) हं भो; D_{4.7} भो न; T₁ G₂ हंहो; Cs (gloss: अयथार्थत्वेन) दंभो; Cv (gloss: पापहेतु-त्वात्) अंद्धः (for हंहो). D_{4.7} जमि- (for यदि). G_{1.8} हंभो वेदा यते धर्मो. ☞ Ca: तर्हि के नाम संसार-मोचका ग्रन्थाः । न केऽपीत्याक्षेपार्थः ॥ Cn (reading वेदाः): अत्रापि गर्हायाः झुतेरनुवादः । ☞ — ^d) K₇ धर्मः. G_{1.8} धर्मः केन परो मतः. Cp: वेदा यदि मताः अवमताः इत्यर्थः । तदा केन प्रकारेण प्रमाणेन अपरे भवद्भिमतता शम-दमाद्योऽपि धर्मा मताः । तत्रापि वेदानामेव प्रामाण्यस्वीकारा-दित्यर्थः ॥ Cs: अपरे त्वदीयाः सांख्यादयः के धर्मा दम्भत्वे न मताः । सर्वाणि शास्त्राणि दम्भत्वेन मतानीत्यर्थः । ☞

तपस्विनो धृतिमतः श्रुतिविज्ञानचक्षुषः ।
सर्वमार्ष हि मन्यन्ते व्याहृतं विदितात्मनः ॥ १०
तस्यैवं गततृष्णस्य विज्वरस्य निराशिषः ।
का विवक्षास्ति वेदेषु निरारम्भस्य सर्वशः ॥ ११
कपिल उवाच ।
नाहं वेदान्विनिन्दामि न विवक्षामि कर्हिचित् ।
पृथगाश्रमिणां कर्माण्येकार्थानीति नः श्रुतम् ॥ १२
गच्छत्येव परित्यागी वानप्रस्थश्च गच्छति ।

गृहस्थो ब्रह्मचारी च उभौ तावपि गच्छतः ॥ १३
देवयाना हि पन्थानश्चत्वारः शाश्वता मताः ।
तेषां ज्यायःकनीयस्त्वं फलेषूक्तं बलाबलम् ॥ १४
एवं विदित्वा सर्वार्थानारमेदिति वैदिकम् ।
नारमेदिति चान्यत्र नैष्ठिकी श्रूयते श्रुतिः ॥ १५
अनारम्भे ह्यदोषः स्यादारम्भेऽदोष उत्तमः ।
एवं स्थितस्य शास्त्रस्य दुर्विज्ञेयं बलाबलम् ॥ १६
यद्यत्र किञ्चित्प्रत्यक्षमर्हिसायाः परं मतम् ।

C. 12. 2612
B. 12. 259(2). 17
K. 12. 274. 17

10 ^a) Ś1 K1. 2. 4 धृतियुताः; B3 Dn1 D2. 2. 9 'मतः
(for 'मतः). — ^b) K1 D5. 9 T1 G1. 3 M1. 6. 1 श्रुत-
(for श्रुति). K1 D5 विज्ञात- (for 'ज्ञान-). — ^c)
Dn1 पूर्वम्; M1. 6. 1 सत्यम् (for सर्वम्). Ś1 K1. 2. 4
च; M1 तु (for हि). — ^d) K2. 4 व्याहृतं; Dn4
D4 व्याहृते; G1 व्याघृतं; G2 व्यावृतं (for व्याहृतं).
Ś1 K1. 2. 4. 1 D4. 5. 1 9 विदितात्मनं (K1 'स्मवान्'); G2
'तं मनः (for 'तारमनः). ☞ Cn: विदितात्मनः, नित्य-
ज्ञानवतः परमेश्वरस्य । ☞

11 ^a) Ś1 K1. 2. 4 Ds1 D3 M1. 6 -तृप्तस्य (for 'तृष्ण-
स्य). — ^b) K1 विज्वरस्य; K2 विजुः; D2 विदुः (for
विज्वर). B3 (marg.) गताशिषः (for निरा'). — ^c)
K4 G2 का विवक्षया; G1 अविवक्षा. M1. 6 देवेषु; M5
Cv देहेषु (for वेदेषु). — ^d) K5 V1 Bo. 6-9 Das
Dn1. n4 Ds D2. 2. 5-8 सर्वतः; T2 योगिनः (for सर्वज्ञः).
☞ Ca: निरारम्भस्य सुमुखोः वेदेषु कर्मप्राशस्त्यदर्शकेषु का
विवक्षा अस्तीत्यर्थः ॥ ☞ Cn: तस्य ह्यंशस्य न वैषम्यविव-
क्षया वेदवचनं संभवति ॥ Cp: तृष्णावन्तो हि कामउवरसंतप्ताः
पापिष्ठा विषयलोलुपतया वेदान्निन्दन्ति, स्वाभिप्रायेणार्थं कल्प-
यन्ति । भवांस्तु न तथेत्यर्थः ॥ Cv: निरारम्भस्य, यज्ञाचारम्भ-
रहितस्य तव देहेषु का विवक्षास्ति । अत एवेदं विनिन्दसीति
भावः । ☞

12 ^a) T1 G1-3 वेदं न (for वेदान्निव-). — ^b) M5
के (for न). K1 V1 B5-9 Da4 Dn1 Ds D2-5. 3
Cn (gloss: विषमान्वक्ष्यामि) विवक्ष्यामि; T1 G1-3
M1. 5-7 Cp. 3 विवक्षा (G2 'क्ष्या')स्ति (for 'क्ष्यामि).
☞ Cp: विवक्षा वेदस्य तात्पर्यार्थः । ☞ — ^c) K5 Bo. 6.
3. 9 Ds1 D2 आश्रमिणः (for 'णां). Da4 धर्माणि;
G1. 2 कर्म (for कर्माणि). — ^d) G1 कर्मार्थानि (sic);
G2 नैका. ☞ Cv: एकार्थानि, एकस्वर्गाख्यफलानि । ☞

13 ^a) K1 D1. 9 एवं (for एव). Ds1 परित्यागी
(for 'त्यागी). ☞ Cp: गच्छति, संसाराक्षिर्गच्छति ॥ Cv:

गच्छति, परलोकम् । ☞ ☞ Ca: परित्यागी, मिथुकः । ☞
— ^b) Ds1 वानप्रस्थस्य (for 'स्थश्च). — ^c) Ds2 अग्नि-;
T1 M1. 6 अग्नि- (for अग्नि). M5 तादृभावापि गच्छतः.

14 ^a) K2 देवयानाय; K1 D4. 9 'यानादिः; G2
'यानानि (for 'याना हि). — ^b) Ds1 स्याचारः (for
चत्वारः). Ds1 शाश्वतो. Ś1 K4 शुभाः; K1 शुभाः;
Ds1 मतः (for मताः). — Ds om. 14'-15'; D1
reads the same on marg. — ^c) K5 V1 Bo. 6-9
Das. 24 Dn1. n4 D2. 2. 5. 8 M5 पूर्वा; B3 (marg.)
एते; Ds D1 T G1-3 M5 नैषां (for तेषां). — ^d)
Ś1 K1 बलेषु (for फलेषु). ☞ Cp: फलेषु, अवान्तरप्रयो-
जनेषु सर्वशुद्ध्यादिषु बलाबलत्वं, ज्यायःकनीयस्त्वं नाम । ☞
— After 14, Ds reads 17, for the first time, repeat-
ing it in its proper place.

15 Ds. 3 om. 15 (for Ds, cf. v. l. 14). D1 reads
15 on marg. — ^a) Da4 सर्वोत्मान्; D1 G1 'स्मा
(for 'यान्). — ^b) K5 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2.
3. 6 T1 M5 आर (M5 'ल')मेतेति; K1 D4. 9 आरमे (K1
'ले')दिति; T2 G2. 3 आलमे' (for आरमे'). K1 D4
वैदिकं; T2 वै मतं. D1 G1 सर्वार्थानारमेदिति. ☞ Ca:
आरमेत, आश्रमविहितं, फलाभिसंधिं विना कर्मैत्यर्थः । ☞
— ^c) K5 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 6 T1 G1. 3
M5 नार (G2 M5 'ल')मेतेति; T2 G2 नालमेदि (G2
'मेचे')ति; M1 नालंमेनेति (for नारमेदिति). D5
वान्यत्र; G2 तान्यत्र (for चा'). D1 वैदिकं नारमेतेति.
— ^d) B5. 1. 9 सततं; B5 (marg.) नैष्ठिकात् (for 'की').
☞ Cn: नैष्ठिकीत्यनेनैतस्याः सिद्धान्तत्वं दर्शितम् ॥ C5:
नैष्ठिकी, मोक्षविषया । ☞

16 ^a) B3 (marg.) M1. 6 अनारंभो; T2 'लमे
(for 'रम्भे). B3 M1. 5-7 हि दोषः (for ह्यदोषः).
— ^b) Das. 24 आरंभो; T2 आलमे (for आरम्भे). G2
उत्तमं. ☞ Ca: दोषः, अनिमोक्षरूपः । ☞ — ^c) G2

C. 12. 9512
B. 12. 2: 9[6]. 17
K. 12. 274. 17

ऋते त्वागमशास्त्रेभ्यो ब्रूहि तद्यदि पश्यसि ॥ १७

स्युमरश्मिरुवाच ।

स्वर्गकामो यजेतेति सततं श्रूयते श्रुतिः ।

फलं प्रकल्प्य पूर्वं हि ततो यज्ञः प्रतायते ॥ १८

अजश्चाश्वश्च मेपश्च गौश्च पक्षिगणाश्च ये ।

ग्राम्यारण्या ओषधयः प्राणस्यान्नमिति श्रुतिः ॥ १९

एवमस्थितशास्त्रस्य.

17 Ds reads 17 for the first time after 14. —^a) B₂ (marg.) s (marg. as in text).⁹ यद्यच्च; D₂₁ D₂. 1 T G₁-3 M₂ यदत्र (for यद्यत्र). —^b) T₁ G₁. 3 हिंसायाः परमं मतं. —^c) T₁ भूते (for ऋते). G₂ स्वमथ (for स्वागम-). D₂ (second time) एषां ज्यायःकनीयस्त्वं. —^d) D₂ (second time) फले (for ब्रूहि). K₁ तस्य हि; D₂₁ D₂ D₂. s. c. s (both times) यद्यदि (for त). K₂ पश्यति.

18 T₁ G₁-3 om. the ref. K₁ द्युमरश्मिः; K₁ D₂. 9 स्युत; D₂ स्थुम; D₂ स्युम; D₁ स्थुन (for स्युम). —^a) B₁ कालो (for -कामो). K₂ यजे-तीति; K₂ प्रजेतेति (for यजे). —^c) K₁ D₂ प्रकल्प-; K₂ B₂. 1. 9 प्रत्यक्ष- (for प्रकल्प्य). K₁ [अ]पूर्वं (for पूर्व). D₂. 1 फलं कल्पयते पूर्व; T₁ G₁-3 सफलं कल्प्य G₂ 'ल्प्य'पूर्वं हि. —^d) K₁. 1 B₁. 9 D₂ प्रतीयते; K₂ B₂ (marg.) D₂ D₄ T₁ G₁. 3 प्रजा (for प्रता).

19 ^a) D₁ T₁ G₁ अजाश्व (for अजश्व). K₂ T₁ चाश्वश्व; D₂ G₂ च श्वश्व; M₂ छागश्व (for चाश्वश्व). K₁ om. the second च. D₂ अजश्चाश्वनेधश्च (sic). —^b) K₂ गोश्च; D₂ पशोः (for गौश्च). G₂ -गुणाश्व (for -गजाश्व). M₁. 6. 1 गोश्च पक्षिण एव च. —^c) K₁. 6 B₂ (marg.) ग्राम्यारण्या; D₂ lacuna; M₁. 6 ग्राम्यारण्याद् (for 'रण्या). K₂ V₁ Bo. 6-9 D₂. 24 D₂₁. 24 D₂ D₂. s. c. s चौषधयः; K₁ D₂. 9 M₁. 1 औष (for औष). —^d) K₁ इतः (for इति). D₂ प्राणार्थ-मिति नः श्रुतिः; D₁ प्रायश्चार्यमिति श्रुतिः.

20 D₂ om. (hapl.) 20. —^a) B₂ (marg. as in text) यथा (for तथा). G₂ [अ]न्या (for [अ]न्न). S₁ K₁. 2. 4 अहरहः; B₂ (marg. as in text) त्वह; D₂ अहरहं (for 'रहः). —^b) K₂. 1 V₁ Bo. 6-9 D₂. 24 D₂₁. 24 D₂-s. 1-9 T₁ G₁-3 M₁. 6 निरूप्यते; D₂ निरूप्यते (for निरूप्यते). —^c) D₂. 1 चापि (for चाय). D₂₁ M₁. 6 धान्यश्च; T₁ G₁. 3 M₂ धान्यानि (for धान्यं च). —^d) B₂ (orig.)⁹ [अ]न्नम्; B₂ (marg.)

तथैवान्नं अहरहः सायं प्रातर्निरूप्यते ।

पशवश्चाथ धान्यं च यज्ञस्याङ्गमिति श्रुतिः ॥ २०

एतानि सह यज्ञेन प्रजापतिरकल्पयत् ।

तेन प्रजापतिर्देवान्यज्ञेनायजत प्रभुः ॥ २१

ते स्मान्योन्यंचराः सर्वे प्राणिनः सप्त सप्त च ।

यज्ञेषुपाकृतं विश्वं प्रादुरुत्तमसंज्ञितम् ॥ २२

[अ]न्नम्; D₂. 5. 1 [अ]र्णम् (for [अ]न्नम्).

21 ^a) D₂. 1 यज्ञानि (for यज्ञेन). —^b) K₁ D₂₁ अकल्पयेत्; D₂ 'यन् (for 'यत्). —^c) D₂. 1 ततः (for तेन). D₂₁ वेदान् (for देवान्). —^d) K₂. 1 M₁. 6 [अ]यजतः; G₂ M₁ यजत (M₁ 'तः) (for [अ]यजत).

22 ^a) K₂ V₁ Bo. 6-9 D₂. 24 D₂. s. 1. 8 तस्या- (V₁ तस्या-; D₂. 1 अस्या)न्योन्यच (B₁ D₂ 'च)राः सर्वे; K₁ D₂ तस्याद्येन्ये वराः सर्वे; D₂. 24 D₂ (marg.) तद-न्योन्यचराः सर्वे; D₂₁ ते अन्योन्यवराः सर्वे; D₂ तस्याद्यो-न्यवराः सर्वे; T₁ G₁. 3 तेन्योन्यं च प्रजाः सर्वे; T₂ तस्या-न्योन्यपराः सर्वे; G₂ तेन्यान्यां च पराः सर्वे; M₁. 6 तस्या-स्मोच्चराः सर्वे; M₂ तेस्मान्योन्यवराः सर्वे; M₁ तस्याद्य-जपराः सर्वे. ☞ Ca (reading अन्योन्यचराः) : परस्परं भक्षजाः ॥ Cs : अन्योन्यवराः, अन्योन्यस्माद्विशिष्टाः । ☞ —^b) T₁ G₁. 3 तत्र (for the first सप्त). S₁ (sup. lin.) K₁. 6 Bo. 8 (marg.) D₂. 24 D₂₁. 24 D₂. s. 3 सप्तधा (K₁ 'तः); D₂ सप्त वा (for सप्त च). — After 22^{ab}, T₁ G₁. 3 Kumbh. ed. ins. :

711* गौरजो मनुजो मेघः अश्वश्चतरगर्धभाः ।

पुते ग्राम्याः समाख्याताः पशवः सप्त साधुभिः ।

सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च महिषा वारणास्तथा ।

महिषी वानराश्चैव सप्तारण्यास्तथा स्मृताः ।

[(L. 1) Kumbh. ed. आ वा (for मेघः). G₁ उद्गा-थतरः (for अश्व). — (L. 3) G₂ सिंहव्याघ्र- (for सिंह व्याघ्रा). — (L. 4) Kumbh. ed. हरिणः शलकाश्चैव (for the prior half).]

—^c) B₂ T₁ [उ]पाकृतं (for 'कृतं). ☞ Ca : उपा-कृतम्, अभिमन्त्रितम् ॥ Cs : उपाकृतं, विनियुक्तम्, उपयुक्त-मिति यावत् । ☞ —^d) D₁ प्रादुरुत्तमसन्वितं; G₂ पशु-रुत्तमसंज्ञितं.

23 ^a) S₁ एतश्च; K₁ एतैश्च; K₂. 4 B₂. 1. 9 ततश्च (for एतश्च). D₂ -ज्ञातः; D₂ M₁ (sup. lin.) -ज्ञातं

एतच्चैवाभ्यनुज्ञातं पूर्वं पूर्वतरैस्तथा ।
 को जातु न विचिन्वीत विद्वान्स्वां शक्तिमात्मनः २३
 पशवश्च मनुष्याश्च दुमाश्चौषधिभिः सह ।
 स्वर्गमेवाभिकाङ्क्षन्ते न च स्वर्गस्तद्वृत्ते मखम् ॥ २४
 ओषध्यः पशवो वृक्षा वीरुदाज्यं पयो दधि ।
 हविर्भूमिर्दिशः श्रद्धा कालश्चैतानि द्वादश ॥ २५
 ऋचो यजूंषि सामानि यजमानश्च षोडशः ।
 अग्निर्ज्ञेयो गृहपतिः स सप्तदश उच्यते ।

अज्ञान्येतानि यज्ञस्य यज्ञो मूलमिति श्रुतिः ॥ २६
 आज्येन पयसा दध्ना शकृतामिक्षया त्वचा ।
 बालैः शृङ्गेण पादेन संभवत्येव गौर्मखम् ।
 एवं प्रत्येकशः सर्वं यद्यदस्य विधीयते ॥ २७
 यज्ञं वहन्ति संभूय सहत्विग्भिः सदक्षिणैः ।
 संहत्येतानि सर्वाणि यज्ञं निर्वर्तयन्त्युत ॥ २८
 यज्ञार्थानि हि सृष्टानि यथा वै श्रूयते श्रुतिः ।
 एवं पूर्वं पूर्वतराः प्रवृत्ताश्चैव मानवाः ॥ २९

C. 12. 260
 B. 12. 260 (cl. 30)
 K. 12. 274. 23

(for -ज्ञातं). — ^b) V₁ सदा; B₁ यथा; D_{5.1} तदा
 (for तथा). — ^c) V₁ के (for को). G₁ विचिन्वीत
 (sic). ☞ Ca: विचिन्वीत, कर्तव्यतया विचिन्वीत । ☞
 — ^d) K_{1.2.4} विद्वान्वा; D₄₁ विद्वान्स्व; D₅ विदित्वा;
 G₁ विद्वान्स्वान् (for 'न्स्वा'). K₁ D_{4.9} आत्मना (for
 'न:'). D_{5.1} विद्वान्स्वां (D₅ 'न्स्व') शक्तिमात्मनः; G₂
 'न्स्वाशिवमात्मनः'. ☞ Ca: शक्ति, द्रव्यादिसंपत्तिम् ॥ Cs:
 स्वां शक्तिं, मयेदं कर्तुं शक्यमिति यावत् । ☞

24 ^b) K₈ ह्यौषधिभिः; K₁ G₂ M_{1.6} चोष' (for
 चौष'). — ^c) G₂ हि (for [अ]भि-). K₁ V₁ D_{4.5}
 १.९ -कांक्षन्ति; D₅₁ -कांक्षते (for -काङ्क्षन्ते). — ^d)
 B_{0.1} D₄₁ D₃ स्वर्गम्; D₅ स्वर्गाः (for स्वर्गस). K_{8.1}
 B₈ D_{4.9} T₁ G_{1.3} M_{1.7} [s]स्मृते; B₀ D₄₁ D₅
 स्मृते; B_{0.1.9} D₄₁ D_{5.5.7} ऋते; D₄₁ D₅ [s]स्मृते;
 D₄₁ corrupt; D₄₁ D₅₁ D₃ सतो; T₂ [s]द्य ते;
 G₂ [s]स्तु ते; M_{5.6} [s]स्मृते (for स्मृते). K₂ मुखं;
 K₈ B_{0.6-9} D_{41.41} D₄₁ D_{5.8} ५-९ T₁ G₁₋₃ M₁
 ५.९ मखात् (D₁ T₂ 'धात्'; M₅ [inf. lin.] 'खे');
 D₄₁ मुखं; M₁ मखात् (for मखम्). V₁ न च स्वर्गो
 मखादते.

25 ^a) Some MSS. औषध्यः. — ^b) K₄ चीरदाज्यं;
 D₄₁ वीरुदाज्यं; D_{5.8} वीरुदा (D₅ 'धा') धं; D₅ वीरु-
 दाज्यं; T₂ G₅ वीरुदाज्य-; M_{1.6} 'धाज्यं' (for 'दाज्यं').
 K₁ D₄₁ दधिः. — ^c) S₁ K_{1.2.4} बहिर (for हविर).
 K₁ भूमि (for भूमिर्). G₁ दिशा. G₁ सूर्या; G₂ शाका
 (for श्रद्धा). — ^d) D₄₁ द्वादशः.

26 ^a) K₂ यजूंषि; D₄₁ यजूंसि. K₁ समानानि
 (sic); M₁ सत्त्वानि (for सामानि). K₄ ऋचं यजूंषि
 सामानि. — ^b) D₄ om. from यजमान up to मिति
 (in 26'). D₄₁ यजमानाश्च. V₁ B_{0.6.8.9} D₄₁ D_{41.41}
 D₅ D₂₋₉ षोडश. T₁ G₁₋₃ M_{1.5-7} ऋत्विजश्चापि षोडश-
 — ^c) D₄₁ D₅ अग्निश्चैवो; D_{5.1} यज्ञस्थानं; T₁ G₁ अग्नि-

चेयो; G₂ अग्निश्च यो (for अग्निर्ज्ञेयो). D₅ गार्हपतिः;
 G₁ ग्रह' (for गृह'). — ^d) B₀ सं-; T₁ G₁ lacuna;
 M₁ सु- (for स). — ^e) K₂ T₁ यज्ञे; B₁ D₄₁ D₅
 G₂ यज्ञ-; D_{5.1} G₂ सोमो (for यज्ञो).

27 27^{abed} = (var.) 12. 255. 37. K₈ om. (hapl.)
 27^a-29^b. — ^b) K₂ V₁ D₅ सकृता (for शकृता). S₁
 K_{1.2.4} [अ]सितया; K₁ D_{4.9} सकृता; B₈ मेदमा;
 D₄₁ [अ]मिक्षता; T₁ M₅ [अ]मीक्षया; M₅ [अ]-
 मिषया (for 'क्षया'). D₄₁ *या (for त्वचा). — ^c)
 K₁ B_{8.9} D₄₁ बालैः; G₂ हवैः; M₁ पालैः (for बालैः).
 K₂ D₄₁ शृङ्गेन; T₂ G_{1.3} M₁ शृङ्गैश्च (for शृङ्गेण).
 B₈ पादैश्च (for पादेन). — ^d) B₈ (marg.) D_{41.41}
 D₄₁ D₅ D_{2-4.9} M_{1.5-7} संभरति; D₄₁ संभरति; D₅
 lacuna; T₂ संभरति; G₂ संगरति; Cp (gloss: संभा-
 वयति, उत्पादयति) संभवति (as in text). S₁ K₁
 गो-; D₄₁ गौ-; T₂ गौर (for गौर). B_{0.6} (marg.).
 १.९ D₄₁ D_{4.1} T₁ G₁₋₃ M_{1.1-7} मुखं (for मखम्).
 — ^e) G₂ प्रत्येकशः (for 'कशः'). S₁ K_{1.3} स्वर्गं; V₁
 B_{0.6.9} D_{41.41} D₄₁ D₅ सर्वे (for सर्व). — ^f) S₁
 K_{1.2.1} D_{4.9} यद्यज्ञस्य; B₈ (marg. as in text) D₄₁
 यद्यज्ञस्य; G₂ यद्यदन्वद् (for यद्यदस्य).

28 K₈ om. 28 (cf. v. 1. 27). — ^a) K₁ D_{4.9}
 वहति; T₁ G₁₋₃ M₁ वहति (for वहन्ति). — ^b) K_{1.3}
 corrupt (for सहत्विग्भिः). — ^c) K_{1.1} V₁ B_{0.6-9}
 D_{41.41} D_{41.41} D₅ D_{2.8.9} संहत्य (for संहत्य). D_{5.1}
 संभूय (for सर्वाणि). — ^d) D₅ G₂ निर्वर्तयति; G₂
 निर्वर्तयति (for निर्वर्तं).

29 K₈ om. 29^{ab} (cf. v. 1. 27). — ^a) S₁ K_{1.2.4}
 यथार्थानि (for यज्ञां). V₁ D_{4.1} G₂ ह; B_{8.1.3}
 (marg. as in text). D₄₁ T₁ G_{1.3} M_{1.5.7} [ह]ह
 (for हि). G₂ हृष्टानि (for हृ'). — ^b) K_{2.4} यथैव;

C. 12. 9629
B. 12. 269(a). 31
K. 12. 274. 34

न हिनस्ति ह्यारभते नामिदुहति किंचन ।
यज्ञो यष्टव्य इत्येव यो यजत्यफलेप्सया ॥ ३०
यज्ञाङ्गान्यपि चैतानि यथोक्तानि नसंशयः ।
विधिना विधियुक्तानि तारयन्ति परस्परम् ॥ ३१
आम्नायमार्षं पश्यामि यस्मिन्वेदाः प्रतिष्ठिताः ।
तं विद्वांसोऽनुपश्यन्ति ब्राह्मणस्यानुदर्शनात् ॥ ३२
ब्राह्मणप्रभवो यज्ञो ब्राह्मणार्पण एव च ।

K₁ D₄. 5. 7. 9 यथैवा; V₁ B₀ D₂ D₁. n₄ D₂. 8. 6. 8 यथार्था; B₀-9 D₂ T₁ G₁. 8 यथा हि; D₅ M₅. 7 यथार्थी (D₂ 'र्थी'); T₂ G₂ यथर्वे (T₂ 'र्वि'); M₁. 6 यथर्वे (M₀ 'र्वे') (for यथा वै). S₁ K₁. 2. 4 हविः (for श्रुतिः). — °) K₅ V₁ B₀. 7. 9 D₂. 2. 1 D₅. 7 T₁ G₁-3 M₅ सर्वे (for पूर्वे). M₅ पूततराः (for पूर्वे). K₁ B₀. 8 (marg.) D₁ D₅ D₂. 8 6. 8 एवं पूर्वतराः सर्वे (D₂ 'र्वे'). — °) K₁ प्रवृत्तश्च. K₅ B₀-9 D₂. 2. 1 [अ]पि हि; T₁ G₁-3 M₁. 6. 7 चापि (for चैव).

30 °) K₅ हि नास्ति. K₁ D₂ D₁. 9 नालभते; V₁ B₀ 6-9 D₂. 2. 1 D₁. n₄ D₂. 2. 8 5. 6. 8 M₁. 6. 7 (also as in text) नार'; D₁ T₁ G₁. 8 M₅ ह्याल' (for ह्यार'). G₂ न हिसेत्यालभते. ☞ Ca: न हिनस्तीति । न नु हिंसा तत्र क्रोधफलम् । ☞ — °) T₁ G₁. 8 M₁. 6 नापि (for नाभिः). K₁ दुहन्ति; D₅. 7 दुहते (for दुहति). S₁ K₁. 2. 4 D₂ किंचन; D₅ T₁ G₁. 8 कश्चन (for किंचन). G₂ नास्तिद्वयेत किंचन (sic). — °) K₅ V₁ B₀. 7. 9 D₅. 7 T₁ G₁. 8 M₁. 5-7 यज्ञैर् (for यज्ञो). K₅ V₁ B₀ D₂. 2. 1 T₁ G₁. 8 M₅. 7 Cp यष्टव्यम् (for 'ष्टव'). B₀ D₂. 2. 1 एवं (for एव). B₀ (marg.) यजेद्यष्टव्यमित्येव; G₂ यज्ञैरिष्टांगमित्येव. — °) K₅ D₁ T₂ G₂ योजयति (for यो यजति). K₅. 7 D₂ D₁ D₄. 9 अफलेप्सया (for 'प्सया').

31 °) T₂ G₂ येतानि (sic) (for चैतानि). — °) K₅. 7 B₀. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 D₂ D₁. n₄ D₂. 8 6 यज्ञोक्तानि; D₅ मयो' (for यथो'). K₅ B₀. 6. 7. 9 D₂. 2. 1 D₁. n₄ D₅ D₂. 2. 8 5. 6. 8 अनुप' (B₀ 'स')वंशः; K₁ D₁. 5. 7. 9 M₁. 5-7 अत्र सर्वशः; V₁ B₀ (marg.) अत्र सं' (B₀ अनुसं)वंशः; B₀ (orig.) T₁ G₁-3 अपि सर्वशः (for नसंशयः). — °) M₁ विनियुक्तानि (for विधि'). S₁ K₁. 2. 4 V₁ कर्मणा विनियुक्तेन; G₂ विधिना विधिना युक्तम्. — °) K₄ वरयन्ति; K₅ V₁ B₀. 6-9 D₂. 2. 1 D₁. n₄ D₅ D₂. 8 5. 6-8 धार' (for तार').

32 °) G₂ आम्नायम् (for 'यम्'). D₅. 7 नाम्नायमर्थं

अनु यज्ञं जगत्सर्वं यज्ञश्चानु जगत्सदा ॥ ३३
ओमिति ब्रह्मणो योनिर्नमः स्वाहा स्वधा वषट् ।
यस्यैतानि प्रयुज्यन्ते यथाशक्ति कृतान्यपि ॥ ३४
न तस्य त्रिषु लोकेषु परलोकभयं विदुः ।
इति वेदा वदन्तीह सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ ३५
ऋचो यजूंषि सामानि स्तोभाश्च विधिचोदिताः ।
यस्मिन्नेतानि सर्वाणि बहिरेव स वै द्विजः ॥ ३६

पश्यामि; M₁ आम्नायमार्गं प'. — °) K₅ B₀-9 D₂ D₅. 7 ते; D₂ T₁ G₁-3 M₁. 5-7 तद् (for तं). K₅ B₀. 7. 8 (marg. as in text) D₂. 2. 1 D₅. 7 T₁ G₁-3 M₁. 5-7 न मुह्यन्ति (for अनुपश्यन्ति). — °) ☞ Ca: ब्राह्मणस्य विधिविधायकवेदभागस्य अनुदर्शनादुपदेशात् । ब्राह्मणजातीयस्य गुरोरिति वा ॥ ☞

33 °) G₁ ब्राह्मणः (for 'ण-'). S₁ K₁. 2. 4 धर्मो (for यज्ञो). D₅. 7 ब्राह्मणप्रभवा यज्ञा. — °) B₁. 9 D₂. 2. 1 D₅. 7 ब्राह्मणार्पणमेव च (B₁ ह); T₂ 'णा ब्रह्म एव च; Cp 'णार्पण एव च (as in text). — °) D₅ अन्न- (for अनु). D₂ ज्ञानं (for यज्ञं). T₁ स्वर्गं (for सर्वं). ☞ Ca: अनु यज्ञं, यज्ञनिमित्तम् ॥ Cp: यज्ञं लक्ष्यीकृत्य ॥ Cs: यज्ञाधीनम् । ☞ — °) K₁ D₁. 9 यज्ञस्य; D₅. 7 यज्ञाश्च (for यज्ञश्च). B₀ (marg. as in text) [अ]नुजगत्तया (for 'नु जगत्सदा). K₂ यज्ञश्च जगत्सदा (sic). ☞ Ca: अनु जगत्, जगत्निमित्तः ॥ ☞

34 °) K₁ B₀ G₂ ब्राह्मणो (for ब्र'). G₂ ओमिति ब्राह्मणा नित्यं. ☞ Ca: योनिः आविर्भावस्थानम् । ☞ — °) K₄ नमः; D₂ मनः (for नमः). S₁ K₁ वौषट् (for वषट्). — °) K₅. 7 D₁. 9 प्रसज्यन्ते; D₅. 7 प्रयुज्यन्ते; D₀ प्रयुज्यन्ते; M₁. 6 प्रयुज्यन्ते (for प्रयुज्यन्ते). — °) D₅. 7 यथैतानि (for यथाशक्ति). D₁ कृतानपि (for 'न्यपि).

35 °) K₁ D₁. 9 T₂ G₁-3 परलोके (for 'लोक-'). M₁. 6. 7 ब्राह्मण्यं विप्रणयति. — °) K₅ बहति; K₁ वदति. D₂ ह (for [ह]ह). — °) K₁. 2 T₁ G₁. 8 M₁. 5-7 वृद्धाश्च; D₂ सिद्धाश्च; G₂ इष्टाश्च (for सिद्धाश्च).

36 °) K₅ G₁ स्तोमाश्च; D₂ स्तोताश्च; G₂ यज्ञाश्च (for स्तोभाश्च). K₁ D₅. 9 विधि (K₁ 'दि')नोदिताः (for 'चोदिताः). ☞ Ca: स्तोभाः गीत्याधारभूतान्यक्षराणि ॥ Cn: सामपूरकाक्षराणि, हाऽऽयि, हाऽऽनु, इत्यादीनि । ☞ — °) T₁ G₁. 8 M₁. 5-7 बाह्यानि; G₂ इष्ट्यानि (for

अग्राधेये यज्जवति यच्च सोमे सुते द्विज ।
यचेतरैर्महायज्ञैर्वेदं तद्गवान्स्वतः ॥ ३७
तस्माद्ब्रह्मन्यजेतैव याजयेच्चाविचारयन् ।

यजतः स्वर्गविधिना प्रेत्य स्वर्गफलं महत् ॥ ३८
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञानां परश्चेति विनिश्चयः ।
वेदवादविदश्चैव प्रमाणमुभयं तदा ॥ ३९

C. 12. 9438
B. 12. 260[3]. 40
E. 12. 274. 49

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

सर्वाणि). — ^a) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅
D₂. 8. 6. 3 भवन्तीह (Da₄ 'ति ह) (for बहिरेव). K₆. 1
द्विज. D₅. 7 भवन्ति स ह वै द्विज.

37 °) K₆ अग्राधेये (sic); Da₄ Dn₁ अग्राधे-
(Da₄ 'ध)ये; G₂ अग्राधेये (for अग्न्या). D₂ भवन्ति.
— ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 यश्च; K₁ Bo. 8 तच् (for यच्).
Ś₁ K₁. 3 सोम- (for सोमे). D₅. 7 सुत; M₁. 6 सुधे
(for सुते). K₁ V₁ Dn₄ D₆ द्विज; Dn₁ D₅ D₂. 8
द्विजं (for द्विज). T₁ G₁-3 यच्च (G₂ यं च) सोमे स्थितं
जगत्. — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 यश्च (for यच्). K₄ D₄
चेतरे; Da₄ G₂ चैतरैर्; G₂ च वेदैर् (for चैतरैर्).
✽ G₅: महायज्ञैः, अश्वमेधादिभिः पञ्चमहायज्ञैः । ✽ — ^d)
K₁ वेदस्; T₁ G₁-3 वेदैस् (for वेद). K₆ Bo. 6
(marg.). 8. 9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 3 पुनः; K₁
D₅. 9 ततः; B₅. 1 प्रभुः; D₆ युत; T₁ तदा; T₂
G₁-3 M₅ तथा; M₁. 6. 7 अपि (for स्वतः). D₅. 7
वेदवांश्च ततस्ततः.

38 °) B₅ D₅. 1 T₂ Ca ब्रह्म (for ब्रह्मन्). K₆. 1
Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂-9 M₁. 5-7 यजेत्; T₂
यजेत (for यं). G₂ [ए]वं (for [ए]व). K₁. 3
तस्माद्ब्रह्मण्यजे (K₄ 'ने)तैव. — ^b) T₂ योजयेच् (for
याजं). K₆ Bo. 6. 8 (marg.). 9 Da₃. a₄ विचारयन्;
V₁ [अ]पि धारयन्; B₇ [अ]विधा; Dn₄ D₇ विचां
(for [अ]वि). D₂ याजये वापि चारयन्. ✽ Ca
(reading ब्रह्म): ब्रह्मैव यजेत, ब्रह्मार्पणविधया यजेत ।
यजमानवदस्त्रिजोऽपि ब्रह्मार्पणन्यायेन याजनं कुर्युः । ✽ — ^c)

K₆ Bo. 6. 7. 9 Da₃. a₄ यजते; B₅ D₅ यजेत (for
यजतः). K₆ B₅. 8 (marg. as in text). 9 Da₃. a₄
प्रेत्य; V₁ Bo Dn₄ D₂-8. 7. 9 T₁ G₁-3 M₁. 5-7 यज्ञ-
(for स्वर्ग). — ^d) B₅ (marg. as in text) यथा
(for प्रेत्य).

39 °) = (var.) 6. 26. 31°. G₁ यज्ञानां (for [अ]-
यं). — ^b) D₇ परंश्च; G₁ परस् (for परश्च). K₅
परश्चेत्यविनिश्चयः; G₂ परं लोकाश्च निश्चयः. — ^c) T₁
G₁-3 M₅. 7 वेदा वेद- (for वेदवाद-). D₅ 1-विधिश्
(for विदश्). D₅ M₁. 6 चैवं (for चैव). — ^d) T₁
G₁-3 M₅ उभये (for 'यं'). K₆. 1 B₅. 9 Da₃. a₄ D₇
T₂ G₂ M₁. 5-7 तथा (for तदा). ✽ Ca: उभयं,
कर्मकरणं कर्मत्यागश्च । ✽

Colophon. G₆ missing: K₂. 3 B₁-3 Da₁. a₃ Dn₃.
n₃ D₁ G₄. 5 M₂-4 absent. — Sub-parvan: Ś₁ K₁. 1.
4. 6. 1 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂-9 T₁ G₁-3
M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 2 V₁ Bo. 8
D₅ D₆. 8 गोकापिली (Ś₁ K₁. 3 'ले)यं; K₆ B₅. 1. 9
Da₃. a₄ D₂. 3 गोकापिलीयं; K₁ D₄. 5. 9 गो (K₁ om.
गो)कापिलीयप्रशंसा; D₇ गोकापिलीयसंवादे यागप्रशंसा;
G₂ कपिलगायत्रीसंवादायोश्चैवं (sic); M₅ गोकापिलीये
यज्ञप्रशंसा; M₅ कपिलगोसंवादे श्रैष्ठ्यकथनं; M₇ कपिलगो-
संवादे यागश्रैष्ठ्यकथनं. — Adhy. no. (figures, words or
both): K₆ B₇ M₁. 6. 7 93; Dn₁ D₅ D₇ T₁ G₁. 8
M₅ 95; Dn₄ D₅ 94; D₅ 89; T₂ 108; G₂ 90.
— Śloka no.: Da₄ D₅ 40; Dn₄ 41; D₅ 28.

२६९

C. 12. 9628
B. 12. 270(91). 1
K. 12. 278. 1

कपिल उवाच ।

एतावदनुपश्यन्तो यतयो यान्ति मार्गगाः ।
 नैषां सर्वेषु लोकेषु कश्चिदस्ति व्यतिक्रमः ॥ १
 निर्द्वन्द्वा निर्नमस्कारा निराशीर्बन्धना बुधाः ।
 विमुक्ताः सर्वपापेभ्यश्चरन्ति शुचयोऽमलाः ॥ २
 अपवर्गेऽथ संत्यागे बुद्धौ च कृतनिश्चयाः ।
 ब्रह्मिष्ठा ब्रह्मभूताश्च ब्रह्मण्येव कृतालयाः ॥ ३
 विशोका नष्टरजसस्तेषां लोकाः सनातनाः ।

261

☞ This adhy. is missing in G₈ (cf. v. l. 12. 259. 1).

1 *) D₈₁ D₈. 8 T₁ G₁ Cn -पश्यन्तो; Cp. 8 -पश्यन्तो (as in text). — ^b) D₈₁ यति (for यान्ति). T₁ मार्गगाः; G₁ मार्गिताः (for मार्गगाः). ☞ Cn : मार्गगाः, मार्गे सविशेषावस्थायां स्थिताः ॥ Cp : मार्गगाः सत्ययगामिनः ॥ ☞ — ^c) K₄ D₈. 9 तेषां; G₂ नेह; M₈ नैतां (for नैषां). Ś₁ K₁. 2. 4. 1 D₄. 5. 1. 9 भूतेषु (for लोकेषु). — ^d) ☞ Cn : व्यतिक्रमः, मिथ्यासंकल्पः ॥ Cp : विगानम् । ☞

2 With 2, cf. 12. 234. 9; 237. 24. — ^a) B₈ निर्द्वन्द्वा; K₄ निनमस्कारा; D₈. 1 निर्मन (for निर्नम). ☞ Cn : निर्नमस्काराः न कंचिन्नमस्कुर्वन्ति ॥ C₈ : फलेच्छया देवतानमस्कारादिरहिताः । C₇ : स्वात्मानं प्रति परैः क्रियमाण-नमस्काराशारहिताः । ☞ — ^b) K₁ निराशीः; K₂. 1 G₁ 'शी' (for 'शीर्'). K₁ धर्मेना; K₇ वचना; D₈ बंधुना (for बन्धना). G₂ युधाः; M₇ बुभाः (for बुधाः). — ^d) D₈₁ [s]मताः (for 'लाः').

3 K₂. 4 om. 3^a-4^b. — ^a) Ś₁ K₁ अपवर्गेण; B₈ 'वर्गेत'; D₈₁ D₈. 4. 9 M₁. 8-1 'वर्गे च'; D₈₁ G₂ 'वर्गेषु'; D₈ 'वर्गेथ' (for 'वर्गेऽथ'). K₈ V₁ B₈. 1. 8 (marg. as in text). 9 D₈₁. 24 D₈. 1 Cp संत्यागे; D₈₁ [अ]सत्यागे; G₂ संत्यागो (for 'ने'). ☞ C₈ : संत्यागे, अपवर्गविरो-धिनां कर्मफलानां त्यागे । ☞ — ^b) Ś₁ K₁. 8 B₈ (marg.). 1 D₈₁ -निश्चयाः (for -निश्चयाः). — ^c) D₈₁ ब्रह्मिष्ठा. D₈. 1 ये (for च). — ^d) D₂ कृतालयाः. ☞ Cp : ब्रह्मण्येव कृतालयाः, न तु गार्हस्थ्यचिन्तापराः । ☞

तेषां गतिं परां प्राप्य गार्हस्थ्ये किं प्रयोजनम् ॥ ४

स्युमरश्मिरुवाच ।

यद्येषा परमा निष्ठा यद्येषा परमा गतिः ।
 गृहस्थानव्यपाश्रित्य नाश्रमोऽन्यः प्रवर्तते ॥ ५
 यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।
 एवं गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्त इतरेऽऽश्रमाः ॥ ६
 गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः ।
 गार्हस्थ्यमस्य धर्मस्य मूलं यत्किंचिदेजते ॥ ७

4 K₂. 4 om. 4^a (cf. v. l. 3). — ^a) D₈₁. 24 विशोक (for 'का'). D₈₁ -रजसास्. — ^b) T₂ तेषां लोकः सनातनः. — ^c) T₂ परं (for परां). D₈₁ om. प्राप्य. — ^d) V₁ गार्हस्थ्यं; B₈ 'स्थे'; D₈₁ D₈. 8 'स्थः' (for 'स्थे').

5 G₁ om. the ref. K₈ D₈ स्युमरश्मिर्; K₇ D₈. 9 स्युत'; D₈ स्थूत'; D₇ स्थूण'; T₁ G₂. 8 यतिर् (for स्युमरश्मिर्). — ^a) T G₁-8 एषां (for एषा). B₈ om. परमा. K₇ D₈₁. 14 D₂-5. 1-9 काष्ठा (for निष्ठा). — ^b) D₈ T G₁. 8 एषां (for एषा). — D₈. 1 om. 5^a. — ^c) Ś₁ K₂ एव चाश्रित्य; T₂ अमपाश्रित्य; G₁. 8 अनुपा'; G₂ न ह्युपा'; M₁. 8-1 च ह्युपा' (for अह्युपा'). — Ś₁ K₂. 4 M₁. 8. 1 om. (hapl.) 5^a-6^a. — ^d) K₁ नाश्रमे.

6 With 6, cf. Manu. 3. 77; Vāsisṭha Dharma-śāstra 8. 16. Ś₁ K₂. 4 M₁. 8. 1 om. 6^a (cf. v. l. 5). — ^b) V₁ जीवते सर्वजन्तवः. — With 6^a, cf. Manu. 3. 77^a; 6. 90^a. — ^c) D₈ एषां; G₂ तथा (for एवं). K₈ V₁ B₈. 8. 1. 8 (marg. as in text). 9 D₈₁. 24 D₈₁. 14 D₂. 2. 5-8 T G₁-8 M₁. 8. 1 गार्हस्थ्यम् (B₈ D₈₁ D₂ T₂ 'स्थम्') (for गृहस्थम्). — ^d) K₄ वर्तते; K₇ D₈₁ D₈. 9 वर्तते (for वर्तन्त). Ś₁ K₁. 2. 4. 8 B₈ D₈₁ D₈ T G₁-8 M₁. 8-1 इतराश्रमाः.

7 K₁ om. 7^a. — ^a) G₁ गृहस्था (for 'स्थ'). — ^b) V₁ D₈. 1 तपते (for तप्यते). — ^c) K₁ गृहस्थम्; K₇ D₈₁ गार्हस्थ्यम्; D₈₁ corrupt; D₈. 1 ग्रहस्थस् (for गार्हस्थ्यम्). D₈. 1 तस्य; T₁ G₁. 8 उक्तं (for अस्य). T G₁. 8 M₁. 8-1 सर्वस्य (for धर्मस्य). — ^d) Ś₁ K₁. 2. 1 D₄. 8 Cn. p. 8 किंचन (for किंचिद्). K₇

प्रजनाद्यभिनिर्वृत्ताः सर्वे प्राणभृतो मुने ।
 प्रजनं चाप्युतान्यत्र न कथंचन विद्यते ॥ ८
 यास्ताः स्युर्वहिरौषध्यो बह्वरण्यास्तथा द्विज ।
 ओषधिभ्यो बहिर्यस्मात्प्राणी कश्चिन्न विद्यते ।
 कस्यैषा वाग्भवेत्सत्या मोक्षो नास्ति गृहादिति ॥ ९

D4. 9 पुंगतिः; V1 B8 Ca (gloss: चलति, व्यवहरति) एजति; B8 (marg.) एधति; D5. 7 एक्षति; T G1-8 M5 एव हि; M1. 6. 7 ईदति; Cn Cap Cs एजते (as in text). ☞ Cn: एजते, यत्किंचित्सुखार्थं चेष्टते । ☞

8 ^a) K4 पूजनादि-; K6 V1 B6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G2. 3 प्रजनादि-; Da4 प्रजानादि- (for प्रजनादि). K4 Bo अति-; M1 अधि- (for अभि-). G2 -निर्वृत्तं (for 'त्ता:'). K7 D4-8. 9 M5 प्रजनादभिनिर्वृत्ताः; G1 प्रजानामभि- — ^b) K7 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 D5. 9 सर्व-; Ds1 सर्व (for सर्वे). Ś1 K1. 2. 4 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-8 जनाः; G2 मुने: (for मुने). — ^c) K6 यजनश्च; Bo T2 G1. 3 प्रजनश्च (for 'न'). D7 वाप्युत; T1 M1. 7 चाप्यतो; G1. 3 चान्यतो; G2 चापि वो; M5. 6 चाप्युतो (for चाप्युत). — ^d) D5. 7 तत् (for न). T1 कंचन न; G2 कथं चापि (for कथंचन).

9 K7 om. 9. — ^a) K1 यास्तः; V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 यास्तु; D7 T G1-8 M5 यथा (for यास्ताः). K4. 6 Da3. a4 Dn1 D2. 6. 8 G1. 3 M7 Cn बहिरः; Ds1 बहुर (for बहिर). Ds औषध्यो. ☞ Cn (reading बहिरौषध्यः): बहौषि तृणानि, औषध्यो धान्यानि, बहिरन्या औषध्योऽद्विजाः सोमपूतिकाद्याः । तासां मूलं वृष्ट्यादिगर्हस्थमेव । तथा ह्याह—अग्नौ प्रास्ताहुतिः (Manu. 3. 76) ॥ Cp: बहिरौषध्यः, यज्ञाहविर्भूता अयज्ञीयाः ॥ Cs: औषधिशब्देनात्र अन्नं विवक्ष्यते । ☞ — ^b) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 9 बहिरन्यासः; T G1. 2 M1. 5-7 बहिरन्यस (for बह्वरण्यास). Bo Da3 G1. 2 M5. 7 द्विजः; B8 (marg.) Dn1 Da2 D2. 3. 7 [अ]द्विजाः; Dn4 Ds1 D6. 8 द्विजाः; T1 G8 [अ]द्विजः (for द्विज). Ds हिरण्यायास्तथा द्विजः (sic). — ^c) T2 M7 औषधीभ्यो. T1 G1-8 औषधीभ्योप्यबर्हिष्मान् (G1 'हिष्मान्'; G2 'हिष्यन्'). ☞ Cn: औषधिभ्यः प्राणादिति समानाधिकरणे पञ्चमी । ☞ — ^d) K6 Ds प्राणान्; Dn1 Ds D2. 8 Cn प्राणात्; D2. 6 प्राणा (for प्राणी). Ds T1 G1. 8 M5 कश्चन (for कश्चिन्न). K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-8 दृश्यते (for विद्यते). — ^e) G1. 2 तस्य (for कस्य). Da3 वासवेत्; Ds1 वास्तवेत् (for

अश्रद्धानैरप्राज्ञैः सूक्ष्मदर्शनवर्जितैः ।
 निराशैरलसैः श्रान्तैस्तप्यमानैः स्वकर्मभिः ।
 श्रमस्योपरमो दृष्टः प्रव्रज्या नाम पण्डितैः ॥ १०
 त्रैलोक्यस्यैव हेतुर्हि मर्यादा शाश्वती ध्रुवा ।
 ब्राह्मणो नाम भगवान्जन्मप्रभृति पूज्यते ॥ ११

C. 12. 8647
B. 12. 270(69). 12
K. 12. 275. 12

वाग्भ'). K7 सत्यो; G1 सत्यान् (for सत्या). Ds कस्यैषा चाप्युतान्यत्र. — ^f) B6. 8 (marg. as in text). 9 Da4 [s]स्ति नगृहादिति; Da3 ते नगृहादिति.

10 ^a) K7 D4 अश्रद्धानैरः; T1 G8 नश्रद्धानैरः. K1. 4. 7 T G1. 3 अप्रज्ञैः; G2 अप्रथमैः (hypermetric) (for अप्राज्ञैः). — ^b) K4 सूक्ष्मदर्शनः; D4. 9 सूक्ष्म (for सूक्ष्म). Ds2 -दर्शितैः (for -वर्जितैः). ☞ Cs: यज्ञीया हिंसा न हिंसेति ज्ञानं सूक्ष्मदर्शनम्, तद्वर्जितैः । ☞ — ^c) K6 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 7. 8 Cn (gloss: अप्रतिष्ठैः) निराशैर (for 'शैर'). D2 असलैः (for अलसैः). Ś1 K1. 2. 4 चैव (for श्रान्तैस्). K7 D4. 6 T1 G8 अलसैर्निरसैरल्पै (D9 'न्यै-; T1 G8 'ज्ञैस्); Ds अलसैर्निधनैरज्ञैस्; T2 M1. 6. 7 अलसैर्निराशैरप्राज्ञैस् (T2 'रत्पज्ञैस्; M7 'रप्रज्ञैस्); G1 अलसैर्निरसैर्यज्ञैस्. — ^d) G2 तप्यमाने (for 'मानैः). — ^e) K1 शरस्य; K2. 4 V1 Bo. 6. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-8 G2 M1. 6. 7 (sup. lin. as in text) शमस्य; B7 समस्य; D4. 9 शमः स (for श्रमस्य). G1 [उ]परतो; G2 'रमैर (for 'रमो). G1 सृष्टः (for दृष्टः). ☞ Ca: श्रमस्य, जन्ममरणप्रबन्धजन्यस्य ॥ Cp: परगृहे भोजनसिद्धेरुपार्जनादिश्रमो नास्तीति । ☞ — ^f) K2 प्रव्रज्या; G1. 2 प्रव्रज्या (for प्रव्रज्या). K4 पूर्वज्यान्यासपंडितैः (sic); K6 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-8 Cap प्रव्रज्या (K6 'वज्या)यामपंडितैः; Ds G8 'यां (G8 'ना) च पंडितैः. ☞ Ca: श्रद्धाना वेदवचसि कृताश्वासाः पुनर्गृहस्थस्यापि मोक्षं सुखविधयेच्छन्तीत्यर्थः । नामपण्डितैरिति सोपहासम् । ☞

11 The portion from 11^a up to 57^f is lost in Ś1 on missing fol. — ^a) K1. 4 V1 M1. 5-7 [ए]व; K2 Da4 [ह]व; K7 D4. 9 [ए]वस् (for [ए]व). K2 हेतुर्वि-; K7 D4. 9 एवं हि; Ds हेतुभिर (for हेतुर्हि). — ^b) K4 ध्रुवं; K7 Da4 ध्रुवाः; G1 ध्रुवः (for ध्रुवा). — ^c) K1. 2. 4 ब्राह्मणो (K4 'णा); D4 ब्राह्मणौ (for 'णो). Dn1 Ds T2 M1. 5-7 भगवन्; G1 बलवान् (for भग').

12 Ś1 missing (of. v. l. 11). — ^a) G2 स्त्री- (for प्राग्). K2 Dn1 Ds T G1-8 M1. 5-7 गर्भाधान- (for 'धानान्). T G1. 8 -मंत्राद्; M1. 6 -मंत्रैर (for मन्त्रा). — ^b) Ds वर्तते च (for प्रवर्तन्ते). T1 G1. 8 द्विजातयः

C. 12. 9648
B. 12. 270(69). 16
K. 12. 275. 13

प्राग्गर्भाधानान्मन्त्रा हि प्रवर्तन्ते द्विजातिषु ।
अविश्रम्भेषु वर्तन्ते विश्रम्भेष्वप्यसंशयम् ॥ १२
दाहः पुनः संश्रयणे संस्थिते पात्रभोजनम् ।
दानं गवां पशूनां वा पिण्डानां चाप्सु मज्जनम् ॥ १३
अर्चिष्मन्तो बर्हिषदः क्रव्यादाः पितरः स्मृताः ।

(for 'तेषु). — G₂ om. (hapl.) 12°-15^d. — °)
K₁ B₁ D_{n1} अविसंभेषु; K₂ B₆. 9 'स्रष्टेषु; K₆ M₁.
6. 7 'संस्तेषु; K₇ D₁. 9 'श्रस्तेषु; D₈ D₈. 6 T G₁. 8
M₅ Ca. p (gloss [both]: जीवत्सु) 'श्रस्तेषु; D₅ 'श्रद्धेषु
(for 'श्रम्भेषु). B₉ D₁ om. from वर्त up to विश्रम्भे
(in 12^d). D_{n1} वर्तत. ✽ Ca. 8 (reading अवि-
श्रस्तेषु): [Ca: अविश्रस्तेषु, जीवत्सु। Cs: कर्मविश्वासदीनेषु
संन्यासिष्वपि, वर्तन्ते प्रवर्तन्ते मन्त्राः] ॥ Cn: अविश्रम्भेषु,
मानान्तरागम्येषु स्वर्गादिषु। ✽ — °) K₁. 2 B₆ विस्त्र-
ष्टेषु; K₄ विश्रष्टेषु; K₆ विस्त्रस्ते च; K₇ D₉ विश्रस्तेषु;
V₁ B₆. 7 D_{n1} विस्त्रंभेषु; D_{n1} D₈. 6 T₂ G₁. 8 M₅ Ca. p
(gloss [both]: मृत्युषु) विश्रस्तेषु; D_{n1} विश्रंतेषु; D₅
विश्रम्येषु; M₁. 6. 7 विस्त्रस्तेषु (for विश्रम्भेषु). D₈ D₈. 8
[अ]संशयः; T G₂ संश्रिताः; G₁ संश्रिताः (for [अ]संश-
यम्). ✽ Cn: विश्रम्भेषु ऐहिकेषु वृद्ध्यादिषु साध्येषु। ✽

13 S₁ missing (cf. v. l. 11). G₂ om. 13 (cf. v. l.
12). — °) K₁ दाहाः; D_{n1} D₈. 2 D₈ (before corr.). 6
दाहे; T G₁. 8 दानं; Cn. p (gloss: अन्त्येष्टिरूपः). 8
दाहः (as in text). K₁. 4 संश्रयेण; K₇ 'यणं; D₈ T
G₁. 8 Cs (gloss: अस्थिसंचयनं) संग्रहणं; D₁. 9 संश्रवणं;
D₅. 7 'वणे; M₁. 6-7 संचयनं; Cn. p संश्रयणे (as in
text). ✽ Ca: दाहो मन्त्रवान् अन्त्येष्टिविधया प्रथमः
संस्कारः। ततः संश्रयणे सपिण्डने पितृभावः संस्कारसाध्यः। ✽
— °) K₁. 2. 4. 7 D₁. 9 T₂ संश्रिताः; K₆ V₁ B₆. 6-9
D₈. 2. 4 D₅. 7 संश्रितः; D_{n1}. 4 D₈ D₇. 8. 6. 8 Cn
संश्रिते; T₁ G₈ संश्रिताः; G₁ संश्रिता (for संस्थिते).
K₁ पत्रिः; K₄ पत्रः; M₁. 6 वात्र; M₅ चात्र (for
पात्र). D_{n1}. 4 D₂. 8. 6. 8 M₆ Cn भोजने; T₂ भोजनाः
(for भोजनम्). ✽ Cn: देहे पुनः संश्रिते सति पात्रं जलं,
भोजनं च, ते उभे तर्पणनित्यश्राद्धादिरूपेण देये ॥ Ca. p:
प्रतिवर्षं मृताहनि पात्रभूतानां (Ca 'भूतस्य) ब्राह्मणानां (Ca
'णस्य) भोजनम्। ✽ — K₇ om. 13^{ed}. — °) D_{n1}.
4 D₈. 2. 4 D₅. 7 दाने (for दानं). B₆. 8 (marg. as
in text). 9 D₈. 4 D₁. 9 M₁. 5-7 च; T G₁. 8 हि (for
वा). K₁. 2. 4 दानं शु (K₂ 'नं श्वः; K₄ 'हं शु)नां गवां
चैव; D₅. 7 Ca दानं गवां शुनां चैव. ✽ Ca: गवामित्यु-
त्तमसंप्रदानलक्षकं, शुनामिति नीचवर्णस्योपलक्षणम् ॥ Cn:

मृतस्याप्यनुमन्यन्ते मन्त्रा मन्त्राश्च कारणम् ॥ १४
एवं क्रोशत्सु वेदेषु कुतो मोक्षोऽस्ति कस्यचित् ।
ऋणवन्तो यदा मर्त्याः पितृदेवद्विजातिषु ॥ १५
श्रिया विहीनैरलसैः पण्डितैरपलापितम् ।
वेदवादापरिज्ञानं सत्याभासमिवानृतम् ॥ १६

गवां चैतरण्यादीनां, पशूनां वा गोवृषादीनामुत्सर्गः ॥ Cp:
दानं गवां, गोभ्यः पिण्डादीनां दानमित्यर्थः। पशूनां छागा-
दिभ्यः। अप्सु वा मज्जनम्। तदुक्तम्—पिण्डास्तु गोजविप्रेभ्यो
दद्यादग्नौ जलेऽपि वा। ✽ — °) K₂ D_{n1}. 4 अप्सु;
K₆ D₈. 2. 4 वाप्सु; D₅. 7 च शु- (for चाप्सु). K₁
निमज्जनं (hypermetric); D_{n1}. 4 D₈. 2 D₈. 6 मज्जने;
G₁ भोजनं (for मज्जनम्).

14 S₁ missing (cf. v. l. 11). G₂ om. 14 (cf.
v. l. 12). — °) K₁ अर्चिष्मं (sup. lin. as in text)-
तो; D₄. 4 'ष्मातो; D₈. 1 'ष्मतो; G₁ 'ष्मदो (for
'ष्मन्तो). — °) K₁. 2. 4 D₇. 9 क्रव्यादः; K₆ काव्यदाः;
D₂ कव्यादाः (for क्र). K₆ B₆. 6. 7. 8 (marg.). 9
D₈. 2. 4 D_{n1}. 4 D₈ D₂. 3. 5-8 तथा (for स्मृताः).
— °) T₁ G₁ भूतस्य (for मृतस्य). K₁. 2. 4 उपपद्यते;
K₆. 7 D₄. 5. 7. 9 अनुवर्तते (for 'मन्यन्ते). — °) K₁.
2. 4 V₁ विधि- (for मन्त्रा). D_{n1} D₈ M₅ मन्त्रश्च; T₂
मन्त्रस्य (for मन्त्राश्च). ✽ Cs (reading मन्त्रामन्त्रश्च):
मन्त्रैरामन्त्रः आमन्त्रणं मांसभक्षणार्थं पितृणाम् ॥ Cv (reading
मन्त्रामन्त्राश्च): मन्त्राः मन्त्रसहितकर्माणि, अमन्त्राः मन्त्रं विना
तूष्णीं क्रियमाणकर्माणि, उपवीतस्य सन्यापसव्यकरणादीनि। ✽
✽ Ca: कारणं, धर्माचरणयोः। ✽

15 S₁ missing (cf. v. l. 11). G₂ om. 15 (cf.
v. l. 12). — °) D₇ क्रोशस्तु; G₁ क्रोशात् (for
क्रोशत्सु). G₁ om. शु. D₄. 9 G₈ M₆ देवेषु; D₅. 7
सर्वेषु (for वेदेषु). — °) D₈. 1 तु (for ऽस्ति). — °)
B₆ ऋणमन्तो (for 'वन्तो). T₂ यथा (for यदा). K₁.
2. 4 विप्राः; D₄. 4 D₆ मर्त्यः (for मर्त्याः).

16 With 16, cf. 12. 10. 20. S₁ missing (cf.
v. l. 11). — °) G₁-8 क्रिया- (for श्रिया). K₁. 2. 4
चपलैः (for अलसैः). ✽ Cp: श्रिया विहीनैरलसैरिति
विशेषणाभ्यां कर्मासामर्थ्यं सूचितम्। ✽ — °) M₅ पिण्ड-
तैर् (for पण्डितैर्). K₄ D₁. 9 अपलापितं (D₄. 9 'तैः);
K₆. 7 V₁ B₆. 6-9 D₈. 2. 4 D_{n1}. 4 D₈ D₂. 3. 5-8 संप्र-
वर्तितं (K₇ 'तनं); M₁ अपलापितान् (for अपलापि-
तम्). T₁ G₁. 8 पितरो ह्यपलापि (G₁ 'वि)ताः; T₂ पिण्ड-
दानपलापितान्; G₂ पितरो न पलापिताः. ✽ Cp: पण्डि-
तैरिति विशेषणाद्यौक्तिकं सूचितम् ॥ Cv (reading पण्डि-

न वै पापैर्हियते कृष्यते वा

यो ब्राह्मणो यजते वेदशास्त्रैः ।

ऊर्ध्वं यज्ञः पशुभिः सार्धमेति

संतर्पितस्तर्पयते च कामैः ॥ १७

न वेदानां परिभवान्न शास्त्रेण न मायया ।

महत्प्राप्नोति पुरुषो ब्रह्म ब्रह्मणि विन्दति ॥ १८

कपिल उवाच ।

दर्शं च पौर्णमासं च अग्निहोत्रं च धीमताम् ।

चातुर्मासानि चैवासंस्तेषु यज्ञः सनातनः ॥ १९

अनारम्भाः सुधृतयः शुचयो ब्रह्मसंश्रिताः ।

ब्रह्मणैव स्म ते देवांस्तर्पयन्त्यमृतैषिणः ॥ २०

सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यतः ।

C. 12. 9657
B. 12. 270[69]. 22
K. 12. 275. 22

तैश्चपलायितम्) : चपलायितं चञ्चलीकृतम् । ❀ — °) K1 वेदवादापतिज्ञातं; K2 परिज्ञातं; V1 Cp (gloss: अप्रा-
माणिकत्वं सूचितम्) 'वादपरिज्ञानं'; D4.9 M1.6-7 वेदा-
देवापविज्ञानं (D4.9 'तं'); T1 G1-3 वेदा (G1 'द') वेदा-
पवि (G2.8 'रि')ज्ञानं; T2 वेदा देवाश्च विज्ञानं. — °) D4
lacuna; D5.7 G8 सत्यभास (D1 'ष')म् (for सत्या).

17 Ś1 missing (cf. v. l. 11). — °) G2 पात्रे
(for पापैर्). K6 कृष्यते; D3 T2 M1.6 हीयते; D5.7
Cp (gloss: वशीक्रियते) क्रियते; T1 G1-3 श्रूयते (for
हियते). K1.2.4 लिप्यते; K6 हियते; K7 D4.9
दूयते; V1 रियते; T G2.8 Cs गृह्यते; G1 ग्रहते;
Cp (gloss: धर्ममार्गादाकृष्यते) कृष्यते (as in text).
— °) K6 यद्; D51 lacuna (for यो). B8 वा यजते;
M1.6.7 नी (M1 नि)यते (for यजते). K2 देव- (for वेद-).
❀ Ca: वेदशास्त्रैः, वेदैरेव शास्त्रैः । अथ वा वेदैः ऋगादिभिः,
शास्त्रैः स्मृतिप्रधानेतिहासमीमांसान्यायादिभिः ॥ Cs: वेद-
शास्त्रैः, वेदबोदनाभिः । ❀ — °) K1 तूर्ध्वं; D6 ऊर्ध्व-
(for ऊर्ध्वं). K1 Da8.24 D5.7 M7 यज्ञात्; K4 यज्ञाः;
Dn1.24 D2.8.6.8 यज्ञैः; T G1-3 M5 यजन्; M1.6
यज्ञं (for यज्ञः). D5 lacuna; D1 सार्धमेभिः (for
'मेति'). — °) K7 D4.9 स तं पुनस्; V1 न तं पुनस्
(for संतर्पितस्). K7 D4.5.7.9 तर्पयतीह (for 'ते च').
B6 च कामं; M1.6.7 न कामं (M7 'मान्') (for च
कामैः). K1.2.4 न तं पुरस्त (K4 'स्ता')र्कयते च कामः;
T G1-3 M5 ततः पुनस्तत्किं (T2 M5 'स्तर्क')यते न कामं.

18 Ś1 missing (cf. v. l. 11). — °) V1 B6.8
(marg. as in text).9 Da8.24 Cp देवानां (for वेदानां).
K2 M7 परिभवान् (for 'भवान्'). ❀ Cn: परिभवान्,
अनादरात् ॥ Cp: वञ्चनात् ॥ Cs: निन्दनात् । ❀ — °)
K1 B6 सा (K1 शा)ध्येन; D51 D4.9 शास्त्रेण (for
शास्त्रेण). G2 माययन् (for मायया). K2 न शास्त्रेण म*
यथा; D5.7 शास्त्रेण न च मायया. — °) B6 Da8 Dn1.
24 D6 ब्रह्मणि (Dn4 'णे') ब्रह्म (by transp.); D5
D2.8.8 M5 Cv ब्राह्मणो ब्रह्म. M1.6 ब्रह्मन् (for ब्रह्म).
K2 ब्रह्मणः; K4 'नि' (for 'णि'). K4 वर्धते (for

विन्दति). ❀ Cp.8: ब्रह्मणि वेदे साक्षात्प्रतिपादितम्
(Cs: प्रकाशितम्) ब्रह्म, परमात्मानम् (Cs: कैवल्यम्) । ❀

19 Ś1 missing (cf. v. l. 11). T1 G2 om. the
ref. — °) K1.2 दार्शं; K4.7 Da4 D2.4.5.7.9
T G1-3 M5 दर्शश्च (for दर्शं). B6 D5.7 T G1-3 M5
पौ (T2 G2 M5 पू)र्णमासश्च; D51 पूर्णमासं; M1.6.7
पौर्णमास्यं (for 'मासं'). — °) K2 त्वग्निहोत्रं; D2 अग्नि-
होत्रे; M5 [अ]प्यग्निहोत्रं (for अग्नि). B6 Da8 Dn1.
24 D2.8.6.8 धीमतः; T G1-3 'ता' (for 'ताम्').
— °) K2 चातुर्मासानि. G2 चैवाहं (for 'संस'). — °)
K1.2.4 येषु; K7 D4.9 M7 (sup. lin.) एष (for तेषु).
K4 यज्ञः; K6 B6.6-9 Dn1 D2.8.5-8 धर्मैः; Da8
ब्रह्मः; Da4 Dn4 धर्मैः; T1 G1 यज्ञे (for यज्ञः).

20 Ś1 missing (cf. v. l. 11). — °) K4 अनारंभे;
Da4 आ*रंभा. K2 सुधृतयः; K4 सुवृत्तयः (for
सुधृतयः). ❀ Cp: सुधृतयः, शोभना धृतिः बहिर्विक्षेपरा-
हित्यं येषाम् । ❀ — °) K6 V1 B6.7.9 Da8.24
'संश्रिताः; B6.8 (marg.) Dn1.24 D5 D2.8.5-8 M1.6
'संश्रिताः; G1 संश्रिताः (for 'संश्रिताः'). B8 शुचयो ब्रह्मणि
स्थिताः. — °) K7 ब्राह्मणा. K1.2 स (for स्म). D52
तान् (for ते). Dn1 D51 D4 देवास् (for देवांस). T
G1-3 M5 ब्रा (T1 G8 ब्र)ह्मणा एव तान्देवांस. — °)
D5.7 तर्पयति. K1.2.4 Cp (Cp as in text) अमृतैरपि;
K7 D4.9 T G1-3 M5 Ca 'रिव; D5 मनीषिणः (for
[अ]मृतैः). ❀ Cp: अमृतैषिणः, अविनश्यरफलार्थिनः । ❀

21 = (var.) 12. 231. 23; 254. 32; B. 13. 113.
7. Quoted in Śaṅkara's Br. Sū. Bhāṣya under iv.
2. 14. Ś1 missing (cf. v. l. 11). D5 om. (hapl.)
21. — °) T2 G2 M5 सर्वं; M1.6.7 सम्यग् (for सर्व-).
T G1-3 M5 ज्ञानेन (for 'भूतानि'). D4 पश्यति (for
'तः'). — °) K1.2.4 हि (for [अ]पि). ❀ Ca: इवार्थे
अपिशब्दः । ❀ — °) K1.2 चापदस्य; T1 G1-3 M5
ह्यपदस्य (for अ*). ❀ Cp: अपदस्य त्यक्तमिध्यावलम्बस्य,
पदैषिणः परमपुरुषार्थस्य [एषिणः] ॥ Cv: अपदस्य लौकिक-

C. 12. 9657
B. 12. 270[69].22
K. 12. 275. 22

देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ २१

चतुर्द्वारं पुरुषं चतुर्मुखं

चतुर्धा चैनमुपयाति निन्दा ।

बाहुभ्यां वाच उदरादुपस्था-

तेषां द्वारं द्वारपालो बुभूषेत् ॥ २२

नाक्षैर्दीव्येनाददीतान्यवित्तं

न वायोनीयस्य शृतं प्रगृह्णेत् ।

स्थानाशारहितस्य, पदैषिणः मुक्तिपदैषिणः । ❀

22 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —^a) G2 om. चतु. K1.2.4 हि पुरं; K6 पुरुषं च; G2 परं* (for पुरुषं). K4 तु चतुर्मुखं (for चतुर्मुखं). ❀ Ca. p: चतुर्द्वारं, चत्वारि बाहुवदनोदरोपस्था (Cp: 'पस्थरूपाणि द्वाराणि' द्वारामिवानर्थस्य । ❀ —^b) D5.7 चतुर्धाश्च (for 'धा'). T G1 M5 चतुर्मुखे (G1 'खो') नैनम्; G2.8 'मुखेनैवम्; M1.6.7 'मूर्ध्वैवैनम् (for 'धा' चैनम्). K1 एतम्; K2.4 एनम्; K7 D5.9 एवैनम् (for चैनम्). K1 Da4 D5.7.9 M1 उपयाति (for 'याति'). K6 B6.7-9 बाधा; B6.8.9 (last two marg.) Da3.44 Dn1.44 D5 D2.3.8 वाचा; D5.7 G3 नित्यं; D6 चैव; M1.6 निष्ठा; M7 निष्ठा (for निन्दा). Kumbh. ed. चतुर्मुखो नैनमुपैति निन्दा. ❀ Cn: चतुर्धा विराट्सूत्रान्तर्यामिशुद्धरूपेण । ❀ —^c) K1 वच; K6 D5.2 D6 वाचम्; D5 चातु; T1 G1.2 M1.5.6 चैवम्; T2 G3 चैनम् (for वाच). K4.6 D5.1 उदराद् (for उद'). D5.7 उपास्यते (for उपस्थात्). M7 वाशब्दा तुभ्यामुपरामुदस्था (sic). ❀ Cs: उदरादुपस्थादिति तृतीयार्थे पञ्चमी । ❀ —^d) K6 तेषां द्वारैर्; T1 वाचैवैतद्; T2 M5 वाचा चैव; G1-8 वाचैव; M1.6 तेषां च द्वारं (for तेषां द्वारं). K4 द्वारपाले (for 'पालो'). D5.7 तेषां द्वारं द्वारपालैः सुगुप्तं. ❀ Cp: बुभूषेत् संवृणुयात् । ❀

23 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —^a) K4 माक्षं; K6 नाक्षौ (for नाक्षैर्). K2 देवीन्; K4 दैव्या; K6 देव्येन्; K7 G1 दिव्यैर्; B7 दीव्यैर्; B6 M7 दीव्यैर्; D5.1 दिव्येन् (for दीव्येन्). K1.2 नाददेत; G2 'धीत (for 'दीत). G2 om. from न्यवित्तं up to भाषो (in 24°). K6 [अ]न्यवित्तं; D5 [अ]न्यवृत्तं; D5.7 [अ]थ वित्तं; G1 [अ]न्यवित्ता (for 'वित्तं). —^b) K1.2.6.7 V1 B6.8.9 Da4 D5.2 D3.9 च (for वा). K2 [अ]न्यनीयस्य; Da3.44 [अ]योनीयस्य; Cv 'निजस्य (for 'नीयस्य). K1.2 B6.8.9 सुवं; K6 V1 Da4 D5.1 Cs श्रुवं; K7 B6.7 D5.2 D2-4.6.9 श्रुतं; Cv सुतां (for श्रुतं). K1.2.4

क्रुद्धो न चैव प्रहरेत धीमां-

स्तथास्य तत्पाणिपादं सुगुप्तम् ॥ २३

नाक्रोशमर्छेन्न मृषा वदेच्च

न पैशुनं जनवादं च कुर्यात् ।

सत्यव्रतो मितभाषोऽप्रमत्त-

स्तथास्य वाग्द्वारमथो सुगुप्तम् ॥ २४

नानाशनः स्यान्न महाशनः स्या-

V1 प्रगृह्णेत्; B6 'ह्नीयात्; Dn1 D5.2 D2.3 Cn प्रगृह्णात्; Dn4 D5 'ह्नर्; D5.1 'ह्नात् (for 'ह्नेत्). D5.7 न (D5 om.) गृह्णीयाद्धीनयोनिः श्रुतं च; T G1.8 M5 ना (T1 G3 न; G1 [अ]न्य) योनिजस्येह ध्रु (T2 M5 सु) वं प्रगृह्णेत्; M1.6 नायोनिजस्यैव सुवं प्रगृह्णेत्; M7 न योनिहीनस्येह ध्रुवं प्रगृह्णेत्. ❀ Cn: श्रुतं, हविः प्रगृह्णात्, प्रतिगृह्णीयात् । पञ्चमलकारोऽयम् ॥ Cs (reading श्रुवं): हीनजन्मानं न याजयेदित्यर्थः । ❀ —^c) B6 [s]पि (for न). K1.2 चेह; K6 B6 D5.7 T G1.8 M1.5.6 [प]व; K7 D9 चैवं; B9 नैव (for चैव). K6 प्रहरेद् (for 'रेत). K6 V1 B6-9 Da4 D5.7 T G1.8 M1.5-7 विद्वांस (for धीमांस). —^d) B6 तस्यास्य (for तथास्य). K7 Da4 D9 [अ]स्य स्यात्; B6 चास्य; B9 D5.7 ह्यस्य; D4 [अ]स्य सत्; T1 G1.8 तस्य (for [अ]स्य तत्). D4 पाणिपदे; T G1.8 पाणि (G1 'ण्य) द्वारं (for 'पादं). K4 सुतसं (for सुगुप्तम्). K6 तथा ह्यस्य स्यात्पाणिपादं प्रसुप्तं. ❀ Cp: पाणिपादमित्युक्तेः पादगुहिरपि कुतिसतदेशगमननिवृत्त्या विवक्षिता । ❀

24 Ś1 missing (cf. v. l. 11). G2 om. up to भाषो (cf. v. l. 23). K7 om. (hapl.) 24. —^a) K6 B6.7.8 (marg. as in text). Da3.44 ना (K6 न) क्रोधम्; T2 lacuna (for नाक्रोशम्). K4 D5.5.9 आच्छे (D5 'छे) न्; B6 (marg.) T1 G1.8 M1.5-7 इच्छेन्; B9 अर्हेन्; Dn1.44 D5 D2 T2 ऋच्छेन्; D5 ऋच्छेन् (for अर्हेन्). B6.8 (marg.) Dn1 D5.2 D3.5-7 वृथा (for मृषा). ❀ Cp (reading न क्रोधमर्छेत्): क्रोधपूर्वं न वदेदित्यर्थः । ❀ —^b) D5 पैशुनं; M6 पैशुन्यं (for पैशुनं). K1.2.4 परवादं; Da3.44 नातु (for जनं). T1 G1.8 M1.6.7 न (for च). ❀ Cp: जनवादं जनैः सह ग्राम्यकथाम् । ❀ —^c) T1 G1 तस्य (for सत्यं). T1 वृत्तम्; G3 व्रतम् (for व्रतो). T G1.8 [अ] मितभाषी; M1.6 मितभाषे (for 'भाषो). G2 [s] प्रमत्तास्य. —^d) M1 तथास्यो (for 'स्य). D5.7 तथास्य वाग्जातमथो नु गुप्तं.

दलोलुपः साधुभिरागतः स्यात् ।

यात्रार्थमाहारमिहाददीत

तथास्य स्याज्जाठरी द्वारगुप्तिः ॥ २५

न वीरपत्नीं विहरेत नारीं

न चापि नारीमनुतावाह्यीत ।

भार्याव्रतं ह्यात्मनि धारयीत

तथास्योपस्थद्वारगुप्तिर्भवेत् ॥ २६

द्वाराणि यस्य सर्वाणि सुगुप्तानि मनीषिणः ।

उपस्थमुदरं बाहू वाक्चतुर्थी स वै द्विजः ॥ २७

मोघान्यगुप्तद्वारस्य सर्वाण्येव भवन्त्युत ।

किं तस्य तपसा कार्यं किं यज्ञेन किमात्मना ॥ २८

अनुत्तरीयवसनमनुपस्तीर्णशायिनम् ।

बाहूपधानं शाम्यन्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २९

द्वंद्वारामेषु सर्वेषु य एको रमते मुनिः ।

परेषामननुध्यायंस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३०

येन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या ।

C. 12. 9667
B. 12. 270[69].32
K. 12. 275. 32

25 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —^a) K4 नामा-
मनः; T2 नानाशनाः (for 'शनः'). —^b) K1.2 नलो-
लुपः (for अलो). K1.2.4.7 D4.9 साधुरिहागतः; V1
'भिः संगतः; T G1.8 M1.5-7 'रनागतः; Cp साधु निरा-
गतः (for साधुभिरागतः). G2 अलोलुपः सादरनागतः
स्यात्. — D4 reads 25^a-26^b twice. —^c) K5 V1
B6.8 Da4 D5.7 अथाददीत; B9 उपा; D6 इहाददान
(for 'ददीत). —^d) M7 तदा (for तथा). D5.7
ततस्तस्या (for तथास्य स्यात्). K1.2.4.7 D9 M1.6 सा;
T1 G1-8 तज्ज; M7 स्यां (for स्यात्). Ds1 जागरी;
D4 (both times) जावरी; T G1-8 M5-7 जठर; M1
जठरे (for जाठरी). K1 द्वारातसि; G2 -द्वारगुप्तं (for
द्वारगुप्तिः).

26 Ś1 missing (cf. v. l. 11). For the repetition
in D4, cf. v. l. 25. —^a) Da4 -पत्नी (for -पत्नीं).
❧ Cn: हे वीर, युधिष्ठिर(!) पत्नीं यज्ञसंबन्धवतीं नारीं न
विहरेत, न विभजेत, तदुपरि कथन्तरकरणेन धर्मार्थकामेषु तां
विभागवतीं न कुर्यात् ॥ Cp: वीरपत्नीमन्यपूर्वां न विवहेत्,
न परिगृह्णीयात् ॥ ❧ —^b) T G1.8 M5 चैव (M5 चापि)
भार्याम् (for चापि नारीम्). K1 D6 अनृता; K2 'तं;
K5 'ते; Da1 D5 अमृताव; D4 (both times).7
अनृताम् (for अनृताव). K1.4 च (K4 चा) ह्येत; K6
B6.9 Da3.24 D6 चाह्यीत; K7 D4 (both times).9
T G1.8 M5 आह्वयेत (K7 'ति); B7 चाभूयीत (for
आह्व). G2 तद्वेद भार्याममृतावाह्ययेत. —^c) K1.2 D5
व्रतस्य; T1 व्रतं हि; G2 वृत्तं हि (for व्रतं हि).
K6 V1 B6.9 Da4 चात्मनि; D5 ह्यात्मना (for 'नि).
K1.2.7 B6 (marg. as in text).7 Da1 D4.9 T G1-8
M5 धारयेत (B6 'त्); D5.7 'रयेत्तथा (D7 om. तथा)
(for 'यीत). ❧ Cn: भार्याव्रतं, परस्त्रीवर्जनम् । ❧
—^d) Da4 [अ]स्योपस्था; T1 G8 तस्योपस्थ- (for [अ]-
स्यो). G2 -द्वाम- (for -द्वार-). K7 D4.9 भवेत्; Da3
D6 भवेत् (for भवेत्). D5.7 यथास्योपस्थ (D7 यथा

तस्योपस्थ) द्वारगुप्तिं समेति.

27 = (var.) B. 12. 300[299]. 28. Ś1 missing
(cf. v. l. 11). —^a) M5 चत्वारि (for द्वाराणि).
D5.7 चास्य (for यस्य). K1.2.4 गुप्तानि; M5 द्वाराणि
(for सर्वाणि). —^b) K1.2.4 सर्वाणि (K2 'णि)
हि (for सुगुप्तानि). — Da3.24 om. 27^a. —^c)
K1.2 पादं; T2 G1.2 M5 पाणिर्; M1.6.7 पाणी (for
बाहू). —^d) K5 V1 B6.9-9 च स; Dn1.24 D8
D2.6.8 भवेद्; T2 G2 च वै (for स वै). K4.7 B8
Dn1.24 D8 D2-6.8.9 T2 द्विज (for द्विजः). ❧ Cp:
स वै द्विजः, कर्मण्यकृत्वापि । गुप्त्यभावे कर्मणां कृतानामपि
वैयर्थ्यम् । ❧

28 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —^a) K7 यो
याति; D4.9 यो यानि; D9 (marg. sec. m.) यान्यस्य
(for मोघानि). D5.7 मोहादगुप्तद्वारस्य. —^b) K2
सर्वाणि (for 'णि). —^c) D5 तपसः (for 'सा). —^d)
K2 अज्ञेन; K5 B6.7.9 दारेण; Da4 द्वारेण (for
यज्ञेन). K1.2.4 आयुषा (for आत्मना).

29 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —^b) K1.2.4 G1
अनुपस्तीर्य (for 'स्तीर्ण-). K2 -शायितं; D5 -साधनं
(for -शायिनम्). —^c) K1 D7 बहूपधानं; K2 बाहू-
पदानं (for 'पधानं). K7 सामर्थ्यं (for शाम्यन्तं). T1
G1-8 बाहूपशायिनं शान्तं. —^d) K2 ब्रह्मणं (for ब्रा').
— After 29, K5 reads 32.

30 Ś1 missing (cf. v. l. 11). K2.4 om. (hapl.)
30. —^a) K1 द्वारारामेषु; G2 द्वंद्वं (for द्वंद्व').
❧ Ca: द्वंद्वारामेषु, सुखदुःखादौ बद्धरतिषु संसारिषु मध्ये ॥
Cp: शीतोष्णादौ बद्धरतिषु ॥ C5: सहायरतेषु । ❧ —^b)
D5.7 य एवं; G2 यल्लोको (for य एको). K1 वसते
(for रमते). V1 B6-9 Da3.24 बुधः (for मुनिः).
—^c) K7 D4.9 अनभि; B6 अनुप; M1.6 अनव-
(for अननु). K7 D5 -ध्यायस् (for -ध्यायंस).

C. 12. 9667
B. 12. 270(69). 32
K. 12. 275. 32

गतिज्ञः सर्वभूतानां तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३१

अभयं सर्वभूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः ।

सर्वभूतात्मभूतो यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३२

नान्तरेणानुजानन्ति वेदानां यत्क्रियाफलम् ।

अनुज्ञाय च तत्सर्वमन्यद्रोचयतेऽफलम् ॥ ३३

फलवन्ति च कर्माणि व्युष्टिमन्ति ध्रुवाणि च ।

विगुणानि च पश्यन्ति तथानैकान्तिकानि च ॥ ३४

गुणाश्चात्र सुदुर्ज्ञेया ज्ञाताश्चापि सुदुष्कराः ।

अनुष्ठिताश्चान्तवन्त इति त्वमनुपश्यसि ॥ ३५

स्यूमरश्मिरुवाच ।

यथा च वेदप्रामाण्यं त्यागश्च सफलो यथा ।

तौ पन्थानावुभौ व्यक्तौ भगवंतद्ब्रवीहि मे ॥ ३६

31 Ś1 missing (cf. v. l. 11). K1 om. (hapl.) 31-32. D1 transp. 31 and 32. —^a) G1 पुन (for येन). K2 G1 बद्धं; B9 सर्वं; Da4 युद्धं; D5.7 विश्वं (for युद्धं). —^b) K7 प्रकृतिः; Da4 प्रवृत्तिः; D1 प्रकृति (for 'तिर'). D51 याः; D5.7 यः (for या). ✽ Cp: प्रकृतिर्ब्रह्मात्रम्, विकृतिर्मायाहेतुकं द्वैतजातम् । ✽ —^c) K2 गतिज्ञः; K6 मतिज्ञः; M5 गतिश्च (for 'ज्ञः').

32 Ś1 missing (cf. v. l. 11). K1 om. 32 (cf. v. l. 31). K2.4 om. (hapl.) 32. K6 reads 32 after 29. D1 transp. 31 and 32. With 32^a, cf. 12. 21. 4^{ab}; 168. 42^{ab}; B. 12. 326. 33^{ab}; 12 App. I (No. 4), line 27; Harivamśa 1. 30. 41^{ab}. —^a) B6 D52 D5 अभयः (for 'यं'). B8 (marg.) यस्य (for सर्व-). K7 D4.5.7.9 M7 अभयं यस्य सर्वेभ्यः. —^b) Da3.44 कुतः (for यतः). —^c) K7 यं (for यस).

33 Ś1 missing (cf. v. l. 11). Before 33, V1 Bo. 6-9 Da4 D5 Cp ins. कपिल उवाच. —^a) D5 नांतरे न. T G1.8 M5.7 -जानाति (for -जानन्ति). —^b) K2.4 G2.8 देवानां (for वेदानां). K6 V1 Bo. 6-9 Da3.44 Dn1. n4 D5 D2.3.5-8 Cp.8 दान (V1 वेद-यज्ञ- (for वेदानां यत्). T G1-8 M1.5-7 यः; B8 (marg.) तु (for यत्). M7 Cp.8 क्रियाः (for क्रिया-). ✽ Ca: वेदानामिति वेदानित्यर्थे, छान्दसत्वात् । कर्मणो वेदान्विना क्रियाफलमपि न जानन्तीति अवश्यं वेदः सर्वैः प्रमाणतया अभ्युपगम्यः । ✽ — K7 om. (hapl.) 33^{ad}; V1 reads the same on marg. —^c) Dn1. n4 D5 D2-4. 6.8.9 अविज्ञाय (for अनु-). V1 अनुज्ञाय तत्सर्वम्. —^d) Dn1 दोहयते (for रोचयते). ✽ Ca: सुसुष्ठुः पुनः तत्सर्वमभ्यनुज्ञायापि अफलमेवाखिलं कर्म रोचते, ब्रह्मार्पण-विधया ॥ Cp: यद्यपि पूर्वकाण्डे फलमन्तरेण दानयज्ञक्रियाः नानुजानन्ति तथापि तत् फलरागिणं प्रत्यनुज्ञाय उत्तरकाण्डे फलमन्तरेण तेषामेव दानादीनां अन्यत्फलं विविदिषाख्यं रोचयते । ✽ — After 33, K1.2.4.6.7 V1 Bo. 6-9 Da3.44 Dn1. n4 D5 D2-9 T G1.8 Ca. p. v editions read for the first time 12. 262. 16^a-18^b (K7 D4.9

16^a-17^a), repeating the same in proper place.

34 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —^b) K7 D4.5.7.9 पुष्टिम् (D1 'वं' ति (for व्युष्टि)). T2 G1 M5-7 C8 [अ]ध्रुवाणि; Cp (gloss: बहुकालव्यवस्थापिफलहेतुत्वात्) ध्रुवाणि (as in text). Da4 व्युच्छितं निष्कवाणि च (sic). ✽ Ca: व्युष्टिमन्ति, ब्रह्मलोकादिप्राप्त्या ॥ Cn: व्युष्टिः पारमैश्वर्यं, तद्वन्ति ॥ Cp: व्युष्टिमन्ति वैदिकत्वाद्बुद्धिजनकानि ॥ C8: व्युष्टिमन्ति, परिणामवन्ति ॥ Cv: व्युष्टिः विभागः, तद्वन्ति । ✽ —^c) K1 निगुणानि; K7 D4.5.7.9 निर्युः; D51 विगुः; G2 विपुः (for विगुः). ✽ Cp: विगुणानि, हिंसाबहुलतया दोषवन्ति ॥ C8: विगुणानि, अभ्युपगम्यन्ति-रिक्ततया कर्तुमशक्यानि । ✽ —^d) B8 न (for च). K1.2.4 D5 D5.9 T G1 M1.5.6 तथाने (D5 D9 T1 G1 'नै') कानि केचन (K2.4 T1 G1 केन च); G2 तथा सत्राणि केचन; G8 तथा नैकानि केनचित्. — After 34, K7 D4.9 read 12. 262. 18^{ab}, for the first time, repeating it in its proper place.

35 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —^a) K6 चास्य (for चात्र). T G1-8 M1.6.7 तु; M5 हि (for सु-). K1 सुदुर्ज्ञेया (sic); K7 सुदुर्ज्ञेयो. ✽ Ca: गुणाः, यज-मानस्य ऋत्विजां च मनःशुद्धादयः । ✽ —^b) K6 Bo. 6-9 Da3.44 ज्ञातारोत्र; V1 'रोपि; Dn1. n4 D5 D2.8.8 'श्चात्र; D5.7 M1.6.7 'रश्च; G2 ज्ञाता*पि (for ज्ञाता-श्चापि). K1 सुदुष्करः; D5.7 सुदुष्करं; M7 'लंभाः. D5 ज्ञातारश्चात्र दुष्कराः. —^d) B6 (marg. as in text). 7.8 (marg. as in text) Da3.44 T G1-8 M1.5-7 अपि (for अनु-). K6 Da4 -पश्यति (for 'सि).

36 Ś1 missing (cf. v. l. 11). K7 D4.9 om. (hapl.) 36-37. G1.9 om. the ref. K6 B9 स्यूमर-श्मिर; D5 स्थूमः; D7 स्थूणः; M7 स्यूमरमी (for 'रश्मिर'). —^a) K6 तथा (for यथा). Da4 -प्रामा-ण्यं. K1.2 यथा प्रमाणं (K1 om. णं) वेदाश्च; T1 G1-8 यथा च वेद (T1 वेद) ब्राह्मण्यम्. —^b) Da4 त्यागस्य; D5 न्यासश्च; D7 न्यायश्च (for त्यागश्च). K1.2 T2 M1.5-7 सकलो; K4 सफले (for 'लो). T1 G1-8

कपिल उवाच ।

प्रत्यक्षमिह पश्यन्ति भवन्तः सत्पथे स्थिताः ।

प्रत्यक्षं तु किमत्रास्ति यद्धवन्त उपासते ॥ ३७

स्युमरदिमरुवाच ।

स्युमरदिमरहं ब्रह्मजिज्ञासार्थमिहागतः ।

श्रेयस्कामः प्रत्यवोचमार्जवान् विवक्षया ।

इमं च संशयं घोरं भगवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ३८

प्रत्यक्षमिह पश्यन्तो भवन्तः सत्पथे स्थिताः ।

किमत्र प्रत्यक्षतमं भवन्तो यदुपासते ।

अन्यत्र तर्कशास्त्रेभ्य आगमाच्च यथागमम् ॥ ३९

आगमो वेदवादस्तु तर्कशास्त्राणि चागमः ।

यथागममुपासीत आगमस्तत्र सिध्यति ।

सिद्धिः प्रत्यक्षरूपा च दृश्यत्यागमनिश्चयात् ॥ ४०

नौर्नावीव निबद्धा हि स्रोतसा सनिबन्धना ।

C. 12. 2680
B. 12. 270(69) 45
K 12. 275. 45

अत्यागश्च कलौ यथा. — °) Ks Bs. 9 Da4 Ds (by corr. as in text) व्यक्तं; M1. 6. 7 तावद् (for व्यक्तौ). — °) K1 भगवांस; G1 उभयं. M1 तां (for तद्). Ds ब्रवीमि; T G1-3 वदस्व (for ब्रवीहि). Ds ते (for मे).

37 S1 missing (cf. v. 1. 11). K1 D4. 9 om. 37 (cf. v. 1. 36). T G1 om. the ref. — °) Bs. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 अपि; Ds1 T G1. 8 M1. 5-7 इव; G2 एव (for इह). K1. 2. 4 पश्यामि; Ds. 7 T G1-3 M1. 5-7 पश्यन्तो (for 'ति). — °) K1. 2. 4 ज्ञाश्चते (K2 'ती) (for भवन्तः). K2 सत्पथः; Bs. 7. 9 Cp (gloss: कर्म-मार्गे) स्वपथे; Da3. a4 सुप्र (Da4 'प)थे; M1. 6 सत्पथि; M1 सत्त्वति (for सत्पथे). K1. 2 स्थितः. ☞ Cs: सत्पथे स्थिताः, त्यागपथमसत्पथं पश्यन्त इव कर्मपथे स्थिता इत्यर्थः। ☞ — After 37^{ab}, M1. 6. 7 read 39^{ed} for the first time, repeating it in its proper place. G1. 8 Ms om. (hapl.) 37^a-39^b. M1. 6. 7 om. (hapl.) 37^{ed}. — °) V1 प्रत्यक्षं च; T1 'क्षकं (for 'क्षं तु). Bs. 9 Da3. a4 अत्रापि; Ds अत्रापि (for 'स्ति). G2 प्रत्यगेकं यदत्रास्ति. — °) Ds1 यदा (for यद्). G2 वदंत (for भवन्त).

38 S1 missing (cf. v. 1. 11). G1. 8 Ms om. 38 (cf. v. 1. 37). T G2 M1 om. the ref. Ks Bs Ds1 Ds स्युमरदिमर; K1 Ds स्यूतं; Ds स्थूमं; D7 स्थूणं (for स्यूमं). V1 reads 38^a-39^b on marg. — °) K1. 6 Bs Ds1 स्यु (K1 सू)मरदिमर; K1 Ds स्यूतं; Da3 स्युमरदिमर; Ds स्थूमरदिमर; D7 स्थूणं (for स्यूमं). T M1 विद्वन्; G2 विद्वान् (for ब्रह्मन्). — °) G2 [अ]त्मनः (for [अ]गतः). ☞ Cn. 8: इहा-गतः, गवि प्रविष्टः। ☞ — °) Da4 श्रेयस्कामे; Ds. 7 'स्कामं; G2 श्रेयस्कामः. G2 Ms प्रत्यवोचन् (for 'वोचम्). — °) Da4 विवक्षयात्; Ds1 'क्षतो (for 'क्षया). Bs. 8 M1 मार्जवान् (Bs [marg. as in text]) विवक्षया; G2 मा जही न विवत्सया. ☞ Cn: विवक्षया, स्वपक्षनिर्वाहेच्छया । वहतेरिदं रूपम् । न प्रातिभक्ष्येनेत्यर्थः ॥

Cs: न विवक्षया, विवादेच्छया । ☞ — °) G2 मलं (for इमं). K1. 2. 4 तु; Ds स (for च). K1 D4. 9 सशिवं; G2 संशयं (for संशयं). — °) Da4 प्रभृवितु (sic) (for प्रब्रवीतु).

39 S1 missing (cf. v. 1. 11). G1. 8 Ms om. 39^{ab} (cf. v. 1. 37). V1 reads 39^{abed} on marg. — °) Ds1 T G2 M1. 6 इव (for इह). — °) K1 D4. 9 M1. 6. 7 सत्पथि (for 'थे). — M1. 6. 7 read 39^{ed} for the first time after 37^{ab}. — °) K1 प्रत्यक्षकृतं; Ds1 'क्षं***; Ds Ms 'क्षमतं (Ds 'तमे) (for 'क्षतमं). — °) K1 भवतो यद्; Bs. 8 (marg.) Ds भगवान्यद्; T G1-3 M1 (both times). 5. 6. 7 (last two both times) भगवंत (G2. 8 'तम्) (for भवन्तो यद्). K1. 2 [s]-न्यद्; K4 [s]न्ये; Ds1 D2 यम् (for यद्). Ks Bs-9 Da3. a4 Ds. 7 दृश्यत्यागमनिश्चयात् (Bs 'नुत्तमात्; Da3. a4 'निश्चयः). — °) K1. 2. 1 D4. 9 तत्त्व; V1 T1 G1. 8 धर्मः; Bs (marg. as in text) Ds. 7 Cp (Cp as in text) तंत्र; G2 कर्म- (for तर्क). — °) Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 आगमार्थः; Ds. 7 'मश्च; G1 'माश्च (for 'माच्च). Ds. 7 यथागतः; T G2. 8 यथा मम; G1 यथाक्रमं (for 'गमम्).

40 S1 missing (cf. v. 1. 11). — °) K2 देव (for वेद). K1. 2. 4 -शास्त्रं; Ks Da3 Dn4 Ds1 Ds. 8 M1 -वादास्; D7 -मार्गस् (for -वादस्). — °) K2 देव; K4 वेद; Ks Bs (marg. as in text). 9 Da3. a4 Cp (Cp as in text) तंत्र- (for तर्क). G1. 8 सुत्राणि; G2 सूत्रमाणि (for -शास्त्राणि). M1 चागमाः. — °) Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da1 Dn1. n4 Ds1 Ds. 3. 5-8 यथाश्रमम् (for 'गमम्). M1 उपासीनाः (for 'सीत). — °) Bs. 7. 9 Da3. a4 Ds. 7 तात (for तत्र). G1 विध्यति (for सि). M1 सिध्यन्ति ब्रह्माणि श्रिताः. ☞ Cp: सिध्यति फलभागभवति । ☞ — °) K1 सिद्धिः; G1. 8 बुद्धि- (for सिद्धिः). Da4 प्रत्यक्षरूपां. — °) K1. 2. 4. 7 D4. 9 दृश्येत; G1 दृश्यति (for दृश्यति).

C. 12. 9881
B. 12. 270(69). 43
K. 12. 275. 43

हियमाणा कथं विप्र कुबुद्धींस्तारयिष्यति ।

एतद्वीतु भगवानुपपन्नोऽस्म्यधीहि भोः ॥ ४१

नैव त्यागी न संतुष्टो नाशोको न निरामयः ।

न निर्विविक्तो नावृत्तो नापवृत्तोऽस्ति कश्चन ॥ ४२

भवन्तोऽपि च हृष्यन्ति शोचन्ति च यथा वयम् ।

इन्द्रियार्थाश्च भवतां समानाः सर्वजन्तुषु ॥ ४३

41 Ś1 missing (cf. v. l. 11). — ^a) T2 M7 गौर् (for नौर). K1 V1 B8 (marg. as in text) D2.9 M5.7 नाव्येव; D5.7 नावेव; G1 नाविव (for नावीव). K2 निरुद्धा हि; D4.1 निबद्धानि; G2 विबाध्यानि (for निबद्धा हि). Cpp अंधस्येवांधलस्यस्यम्. — ^b) K6.7 V1 Bo D4.1 D2.9 श्रोतसा (for 'स्रो'). K1 D2.9 T G2.8 M5 सं; G1 तं; M1 वि (for स-). T2 निबंधता (for 'बन्धना'). K1.2.4 D5.7 श्रोतसामनि-बंधने (D5.7 'ना'); C5 (gloss: अज्ञे पुरुषे संबद्धा) श्रोत-सासंबंधना. — ^c) K1.7 हियमाणा; V1 Bo.7 क्रिय-माणा; Dn4 D2.8 T1 G1 हीय; D5.7 क्लिश्यमाणा (for हियमाणा). V1 विद्वन् (for विप्र). — ^d) K6 कुबुद्धीय; K1 D9 दुर्बुद्धीय; V1 Bo.6-9 D2.3.5-8 कुबुद्धिस्; D4.1 D2.2 T G1-8 M1.6.7 'द्धि (for 'द्धीस्). — T G1-8 M5 Kumbh. ed. read 41st after 44. — ^e) D5 दृष्टद् (for एतद्). V1 B6-9 D4.1 ब्रवीहि (for 'तु). K2 V1 B6-9 M7 भगवन् (for 'वान्). — ^f) K6 B6-9 उपसन्नो; K1 D9 उपसक्तो (for उप-पन्नो). M1.6 हि (for सस्ति). K1.2.4.7 D4.9 [अ]-धीष्व भोः (K1.4 भो); V1 वै विभो; D4.1 Dn1.4 D5 D2.8 T2 M1.6 अधीहि भो (for 'हि भो:). D5.7 उपपन्नय ब्रूहि मे; G2 'पन्नोस्सदीक्षभो: (sic).

42 Ś1 missing (cf. v. l. 11). Before 42, V1 Bo.6.7.9 D4.3 (marg.). a4 Cpp ins. कपिल उवाच. ✽ Cp: अत्र कपिल उवाचेति कचिद्दृश्यते पाठः । स च प्रमादलिखितो ज्ञेयः । ✽ — ^a) T2 त्यागे (for त्यागी). — ^b) K2 Bo.7 D2.2 D3 T1 G2.8 नशोको; K6 विशोको; K1 D2.9 नामोहो; D5.7 न मोही (for नाशोको). K6 वा (for न). K6 B7.9 D5.7 निराश्रयः; B8 lacuna (for 'मयः). — ^c) K1.2 D8 नानिर्विविक्तो; K4 V1 Bo.1.8 Dn1.4 D2.8.9.8 T1 नानिर्विधि (K4 T1 'व)-रसो; B8 lacuna; B9 D4.3.4 T2 Cn न निर्विधि- (T2 'व)रसो; C2 नानिर्जिघृक्षो (for न निर्विविक्तो). K1.2.4 नावृद्धो; K6 नातिवृत्तो (hypermetric) (for नावृत्तो). K1 D4.9 नावि (K1 om. वि)विक्तो नाति-वृत्तो; G2 न निर्वचो नापवृत्तो. ✽ Cn: ना पुरुषः,

एवं चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां प्रवृत्तिषु ।

एकमालम्बमानानां निर्णये किं निरामयम् ॥ ४४

कपिल उवाच ।

यद्यदाचरते शास्त्रमथ सर्वप्रवृत्तिषु ।

यस्य यत्र ह्यनुष्ठानं तत्र तत्र निरामयम् ॥ ४५

सर्वं पावयते ज्ञानं यो ज्ञानं ह्यनुवर्तते ।

निर्विधितः चिकीर्षाशून्यः, आवृत्तः सङ्गाविमुखः ॥ C5: विविक्तसा लब्धुमिच्छा, तद्वहितः न । नावृत्तो, रागादिभ्योऽभिवृत्तः । ✽ — ^a) K1.2.4 नाव्युत्पन्नो; K6 Bo.6-8 Dn1 D2.3 D3.5 Ca (gloss: न योगप्रवृत्तिमान्) नोप (D5 'पा)वृत्तो; V1 निर्विधितो; D4.1 G1 नाप्रवृत्तो; D8 lacuna (for नाप-वृत्तो). D7 T1 G1.8 [s]स्ति (for सस्ति).

43 Ś1 missing (cf. v. l. 11). — ^a) K6 B6.8.9 हि; K1 lacuna (for च). M1 मृष्यन्ति (for हृष्यन्ति). D4.3.4 भगवन्तोपि हृष्यन्ति. — ^b) K1 शोदयन्ति (for शोचन्ति च). — ^c) K1 नु; K2 हि (for च).

44 Ś1 missing (cf. v. l. 11). V1 reads 44^{ab} on marg. — ^b) K1.2.4 T G1.8 च वृत्तिषु; D8 च जंतुषु; G2 च वर्तिषु (for प्रवृत्तिषु). — ^c) D4.1 आलंब्य- (for आलम्ब-). — After 44, T G1-8 M6 Kumbh. ed. read 41st.

45 Ś1 missing (cf. v. l. 11). B1 om. the ref. — ^a) K1 आचरणे; K1 D4.9 समाचरेत्; D2.2 D2.7 आचरिते (for 'रते). K4 D4.3.4 शास्त्रे (for शास्त्रम्). ✽ Cp: आचरते, प्रतिपादयति । ✽ — ^b) K1.2 B6.7 D4.9 अर्थ-; K4 Dn1 D8 T G2.8 M5 C5 (gloss: अर्थादनपेतं) अर्थ-; Dn4 G1 M1.6 अर्थ (for अथ). K1.2 D4.9 'शास्त्र-; D5.7 सर्व (for सर्व-). K1 आश्रमाणां प्रवृत्तिषु. — ^c) B6 (marg.) यत्र (for यस्य). K1.2.7 V1 D4.9 तस्य तस्य; B8 D2.2 M1.6 यस्य (D2.2 'त्र) यस्य; Dn1 G2 यस्य ह्यत्र; M7 यस्य यद्यद् (for यस्य यत्र). K1 M7 अनुष्ठानं; K1 यदनु (hyper- metric); M1.6 चानु (for ह्यनु). — ^d) T1 G1.8 M5 तस्य तनु; T2 G2 तस्य तत्र (for तत्र तत्र). T2 निरामयः.

46 Ś1 missing (cf. v. l. 11). — ^a) K1 D4.9 M1.6.7 पावयति; B6 (marg.) Cpp (Cp as in text [gloss: अविद्यामलनिराकरणेन पूतं करोति]) पारयते; D4.3.4 D5.7 Ca प्लावयति; T2 M5 प्रापयति (for पावयते). K6 V1 Bo.6-9 Dn1.4 D8 D2.8.9.8 Cp.8 ज्ञानं प्ला (K6 पा-; C5 प्ला)वयते सर्वं. ✽ Ca: प्लावयति । यथा मृदा-

ज्ञानादपेत्य या वृत्तिः सा विनाशयति प्रजाः ॥ ४६
भवन्तो ज्ञानिनो नित्यं सर्वतश्च निरागमाः ।
ऐकात्म्यं नाम कश्चिद्धि कदाचिदभिपद्यते ॥ ४७
शास्त्रं ह्यबुद्धा तच्चेन केचिद्वादबला जनाः ।
कामद्वेषाभिभूतत्वादहंकारवशं गताः ॥ ४८
याथातथ्यमविज्ञाय शास्त्राणां शास्त्रदस्यवः ।
ब्रह्मस्तेना निरारम्भा अपक्वमतयोऽशिवाः ॥ ४९

वैगुण्यमेव पश्यन्ति न गुणाननुयुञ्जते ।
तेषां तमःशरीराणां तम एव परायणम् ॥ ५०
यो यथाप्रकृतिर्जन्तुः प्रकृतेः स्याद्वशानुगः ।
तस्य द्वेषश्च कामश्च क्रोधो दम्भोऽनुतं मदः ।
नित्यमेवाभिवर्तन्ते गुणाः प्रकृतिसंभवाः ॥ ५१
एतद्बुद्धानुपश्यन्तः संत्यजेयुः शुभाशुभम् ।
परां गतिममीप्सन्तो यतयः संयमे रताः ॥ ५२

C. 12. 261. 52
B. 12. 270(69). 56
K. 12. 275. 56

दिकं जलेन प्लावितं जलाकारं भूत्वा द्रवीभावे कठिनतात्यागेन
विलीयते, मृदिति न ज्ञायते, तद्वत् ॥ Cn : प्लावयते, संसारं
नाशयति ॥ Cp : संसारसागरादुत्तारयति । ❀ —^b) Ds
om. यो ज्ञानं. K1.2 Dn1 Ds अनु; Ds.1 परि- (for
ह्यनु-). D4 -वर्तते; D7 -वर्तिते. K4 अनुज्ञानं प्रवर्तते.
—^c) K7 V1 B8 (marg.) D3.9 T G1-3 अपेता (for
'त्य). Das. a4 बुद्धिः (for वृत्तिः). —^d) Da4 स वि;
T1 सापि (for सा वि-).

47 Ś1 missing (cf. v. l. 11). B8 om. 47^a-50^b.
—^a) Da3. a4 T G1-3 भवन्ति (for भवन्तो). K6 V1
Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. a4 Ds D2. 3. 6. 8 Cp व्यक्तं (for
नित्यं). —^b) K1 सर्वताश्च. K6 B8 Dn1. n4 Ds D2.
8. 5-8 T G1-3 M5.7 निरामयाः (for 'गमाः'). ❀ Ca :
निरागमाः, अगृहीतागमतत्त्वार्थाः ॥ Cp : वैदिकज्ञानशून्याः । ❀
—^c) K1. 4. 6. 7 Ds1 D4. 5. 7. 8 T1 एकात्म्यं (K1 'त्म्यो;
K6 'त्सं' (for 'दे'). D7 कं विद्धि (for कश्चिद्धि).
—^d) K6 V1 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8
Cp उप- (for अभि-).

48 Ś1 missing (cf. v. l. 11). B8 om. 48 (cf.
v. l. 47). —^a) T1 G1-3 शास्त्राणि (for शास्त्रं हि).
K2 हि बुद्धा; Dn4 स्वबुद्धा (for ह्य'). —^b) K2
वादमला; K7 D4.9 'परा; V1 Bo. 6-8 Ds Ds. 5-7 T
G1.8 M5 'बलाज्; Ca (gloss: शुष्कतकैकपराः) 'बला
(as in text). —^c) K1. 2. 4 -दोषाभिः; T1 -द्वेषोप-;
G1 -द्वेषश्च (for -द्वेषाभिः). G2 कामवेगोद्धूतत्वाद्
(submetric). —^d) B8 वशंगमाः; Ds1 वशं गतः.

49 Ś1 missing (cf. v. l. 11). B8 om. 49 (cf.
v. l. 47). —^a) K1. 2. 4 G2 यथातत्त्वम्; K6.7 Das
T G3 M6 यथातथ्यम्; B8-8 Ds2 Ds. 5.7 यातातथ्यम्;
Dn4 यथा तथा (for याथातथ्यम्). —^b) Ds1 -दश्यवः;
G2 -दस्युवत्. ❀ Cs : शास्त्रदस्यवः, शास्त्रार्थापहारकाः । ❀
—^c) K1 ब्रह्मसेना; K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text)
Ds. 1 T1 ब्राह्मणास्ते (for ब्रह्मसेना). B8 (marg.) निरा-

नंदा; G1.2 [अ]तिसंभवा (for निरारम्भा). ❀ Cn : निरा-
रम्भाः, शमाद्यारम्भशून्याः ॥ Cs : श्रवणादिहीनाः । ❀ —^d)
K1. 2. 4 अपेत- (for अपक्व-). G1 -मनयो; M1. 6. 7
'मनसो (for -मतयो). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as
in text) Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-8 Cpp दंभोद्-
वशानुगाः.

50 Ś1 missing (cf. v. l. 11). B8 om. 50^a (cf.
v. l. 47). —^a) K6 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.
3. 6-8 Cn. p. 8 नैगुण्यम् (for वैगुण्यम्). Ds अनु- (for
एव). K7 D9 पश्यन्त्यो (D9 'तो' (for 'ति). —^b)
B8 उप-; M6 अनि- (for अनु-). K7 -युज्यते; Bo.
7. 8 -भुञ्जते; Da4 -भञ्जते; Dn1 G2 -युज्यते (for -युञ्जते).
—^c) K6 Bo. 8 T1 G1.2 अंतः- (for तमः-). K2 -प्रवि-
ष्टानां (for -शरीराणां). —^d) T1 अंत (for तम).

51 Ś1 missing (cf. v. l. 11). G2 om. 51^a.
—^a) K1. 2. 4 यथा च (for यो यथा-). M1. 6 लभते
(for -प्रकृतिर्). —^b) T1 G3 प्रकृत्याः; T2 G1 M1.
5-7 'त्या (for 'तेः). K4 Bo वशानुगाः; T1 वशं
गतः. —^c) K6 प्रद्वेष-; Ds द्वेषस्य; T1 G1-3 क्रोधश्च
(for द्वेषश्च). —^d) K6 B8 G1 क्रोधदं (G1 'दं'भो;
T1 लोभो दंभो; G2 क्रोधारंभो; G3 क्रोधो दंभो (for
क्रोधो दम्भो). K1 [s]वृत्तं; M1. 5. 6 [s]नुतो (for
क्रोधो). K1 तथा; K2. 4 यथा; K7 V1 D4. 9 तमः;
B8 M1. 6 दमः (for मदः). —^e) T2 G1. 2 [अ]नु-
(for [अ]भि-). K6 B8 Dn4 D2. 3 -वर्धते (for -वर्तन्ते).

52 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —^a) Bo. 6-8 Das.
a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 एवं (for एतद्). Das Dn1.
n4 D2. 3 ध्यात्वा; T2 G1 M6 बुद्धा (for बुद्ध्या). Bo.
6. 8. 9 तु; G1 न (for [अ]नु-). K6 -पश्यन्तः; Ds
-पश्यन्त्यः; T2 -पश्यन्ति. — Bo om. 52^a-54^d. —^c)
Ds. 1 सतां (for परां). —^d) K6. 7 B8-8 Das. a4
Dn4 Ds D2. 4. 6-8 समये; G2 संयमे (for समये).
Ds यतयः समरे यताः. — After 52, Ms ins.;

C. 12. 9694
B. 12. 270(19). 57
K. 12. 275. 57

स्युमरश्मिरुवाच ।

सर्वमेतन्मया ब्रह्मशास्त्रतः परिकीर्तितम् ।

न ह्यविज्ञाय शास्त्रार्थं प्रवर्तन्ते प्रवृत्तयः ॥ ५३

यः कश्चिन्मयाय आचारः सर्वं शास्त्रमिति श्रुतिः ।

यदन्याय्यमशास्त्रं तदित्येषा श्रूयते श्रुतिः ॥ ५४

न प्रवृत्तिर्कृते शास्त्रात्काचिदस्तीति निश्चयः ।

712* यतः स्वरूपतश्चान्यो जातितः श्रुतितोऽर्थतः ।
कथमस्मिन्स इत्येव संबन्धः स्यादसंहितः ।

53 \dot{S}_1 missing (cf. v. l. 11). Bo om. 53 (cf. v. l. 52). Ks Bo Ds1 Ds. 8 स्युमरश्मिर्; K7 Ds स्युतः; Ds स्थमः; D7 स्थणः; G1 ब्रूमः (for स्युमरश्मिर्). —^a) T1 एव (for एतन्). K2 महाः; T G1-8 Ms त्वया; M1. 6 मम (for मया). Ds राजन् (for ब्रह्मन्). —^b) K1. 2 संप्र. (for परि.). D7 कीर्तितः; M7 कल्पितं (for कीर्तितम्). —^c) K2 विज्ञाय (for [अ]वि.). —^d) Da1 G1 प्रवर्तयः (for प्रवृत्तयः).

54 \dot{S}_1 missing (cf. v. l. 11). Bo om. 54 (cf. v. l. 52). —^a) K1. 2. 6 Dn1 Ds2 D4 T2 G1. 2 M1. 6. 7 न्यायः; K7 त्याज्य (for न्याय्य). Ks आधारः (for आचारः). —^b) K1. 2 सर्वे; Ds1 सर्वः; Ds2 Ds. 5. 6 G2 सर्वः; T2 स वै (for सर्व). G2 स्थितिः (for श्रुतिः). —^c) K7 Ds. 9 यद्यन्या (K7 'न्या'य्यम्; Dn1 Ds. 6 G1 M1. 6 यदन्यायम्; G2 यथान्यायम् (for यदन्याय्यम्). K2 यदन्याय्यमशास्त्रम्. —^d) K2 एषा; G1 एषां. K1. 2. 4 शाश्वती; Ks V1 Bs-9 Das. a4 Ds. 7 वैदिकी (for श्रूयते).

55 \dot{S}_1 missing (cf. v. l. 11). K1. 2. 4 om. (hapl.) 55. —^a) Ms अप्रवृत्तिर्. —^b) Ks काश्चिद् (for काचिद्). Bs Ds. 7 ह (for [ह]ति). —^c) T2 वेष्ट (for वेद-). —^d) Bs तद्वच्छास्त्रम्; Bs तत्तच्छास्त्रम्; Das. a4 तत्र शास्त्रम्; Ds. 7 T G1. 8 M1. 5-7 तद्वच्छास्त्रम्; G2 कुतः शास्त्रम् (for तदशास्त्रम्). Bs (marg.) तच्छास्त्रमिति नः श्रुतिः.

56 \dot{S}_1 missing (cf. v. l. 11). Before 56, Ds ins. कपिल उवाच. —^a) K1. 2. 4 V1 Ds. 9 अपेयः; T2 अपेता (for 'तं'). G2 अदयन्ति (for पश्यन्ति). — Br om. (hapl.) 56^{be}. —^b) Bs (marg. as in text) मुक्तः; T1 G1. 8 M1. 5-7 [स]त्यर्थः; T2 G2 व्यर्थः (for व्यक्तः). Ds -गामिनः (for मानिनः). Ds. 7 बहवोऽत्यक्तमादितः.

यदन्यद्वेदवादेभ्यस्तदशास्त्रमिति श्रुतिः ॥ ५५

शास्त्रादपेतं पश्यन्ति बहवो व्यक्तमानिनः ।

शास्त्रदोषान्न पश्यन्ति इह चामुत्र चापरे ।

अविज्ञानहतप्रज्ञा हीनप्रज्ञास्तमोवृताः ॥ ५६

शक्यं त्वेकेन मुक्तेन कृतकृत्येन सर्वशः ।

पिण्डमात्रं व्यपाश्रित्य चरितुं सर्वतोदिशम् ।

☞ Ca: व्यक्तमानिनः, व्यक्त एवायं वेदार्थ इति आन्ताः ॥
Cn: व्यक्तं प्रत्यक्षसिद्धं, तदेव मन्यन्ते । ☞ — T2 om. 56^a-58^b. Das Dn1. n4 transp. 56^{ad} and 56^{ef}. —^a) G1 शास्त्रे (for शास्त्र-). K2 Ds1 -दोषा; G1. 2 Ms. 7 -दोषं (for -दोषान्). K1 पश्यन्तः; Ds. 7 पश्यामि (for पश्यन्ति). —^d) K4 Ds. 5. 7. 8 वा (for the first च). Ds. 5. 7 वा (for the second च). Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 8. 6 शोचन्ति च यथा वयं. — After 56^{ed}, Bo. 8 Das Dn1. n4 Ds D2. 8. 6 Cn Kumbh. ed. ins.:

713* इन्द्रियार्थाश्च भवतां समानाः सर्वजन्तुषु ।

एवं चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां प्रवृत्तिषु ।

एवमाकम्बमानानां निर्णये सर्वतोदिशम् ।

[Bo om. line 2; Das om. lines 2-3.]

—Bo. 8 Ds D2. 8. 6 Kumbh. ed. cont. after the above, while G2 ins. after 56^{ed}, 714*. Br D2 om. 56^{ef}. —^c) Ds. 7 अविज्ञात- (for 'ज्ञान-). —^f) D7 हीने (for हीन-). K1. 2. 4. 7 Bs. 9 Da4 Ds. 5. 7. 9 M7 -ज्ञानास (for -प्रज्ञास).

57 \dot{S}_1 missing (cf. v. l. 11). T2 om. 57 (cf. v. l. 56). —^a) K7 Ds. 7. 9 M7 शक्यते केन (for शक्यं त्वे). Ks मुक्तेन; V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6-8 युक्तेन (for मु). ☞ Ca: एकेन द्वैतादर्शिना आत्मैकनिष्ठेन योगारूढेन । ☞ —^b) K2. 4 कृतकृत्येन (for 'कृत्येन). —^c) K7 Ds. 9 समाश्रित्य; T1 G1 उपाः; G2 उपासित्वा; G3 अपाश्रित्य (for व्यपा). — K1. 2. 4 Bo om. (hapl.) 57de. —^d) Br वित्तं (sic); Das. a4 चरितं; G2 चरन्तः (for चरितुं). M7 सर्वतो दिशः. Bs (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 चरितुं विजितात्मना. — Ks. 7 V1 Bs. 7. 9 Ds-5. 7. 9 T1 G2 (also). 8 M1. 5-7 Kumbh. ed. (also) ins. after 57^{ed}: Bo. 8 Ds D2. 8 (also). 6 Kumbh. ed. after 713*: G2 after 56^{ed}:

714* आनन्दं वदमानेन शक्तेन विजितात्मना ।

[Ks. 7 तेनाधिः; Ds तेनातिः; D7 T1 G1. 8 Kumbh.

वेदवादं व्यपाश्रित्य मोक्षोऽस्तीति प्रभाषितुम् ॥ ५७
इदं तु दुष्करं कर्म कुटुम्बमभिसंश्रितम् ।
दानमध्ययनं यज्ञः प्रजासंतानमार्जवम् ॥ ५८
यद्येतदेवं कृत्वापि न विमोक्षोऽस्ति कस्यचित् ।
धिकर्तारं च कार्यं च श्रमश्चायं निरर्थकः ॥ ५९

नास्तिक्यमन्यथा च स्याद्वेदानां पृष्ठतःक्रिया ।
एतस्यानन्त्यमिच्छामि भगवश्चोतुमञ्जसा ॥ ६०
तथ्यं वदस्व मे ब्रह्मजुपसन्नोऽस्म्यधीहि भोः ।
यथा ते विदितो मोक्षस्तथेच्छाम्युपशिक्षितुम् ॥ ६१

C. 12. 9705
B. 12. 270[69]. 68
K. 12. 275. 68

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

ed. (second time) नात्यंतं; G₂ (second time) M₅ नान्त्यं (for आनन्त्यं). Bo वदमाने च; Kumbh. ed. (second time) वंदमानेन (for वदमानेन). D₈ (second time). 4. 9 तेनाविवदमानेन (for the prior half). K₇ सक्तेन (for शक्तेन). K₆ अशक्तेन यथात्मना; Bo इह चासुत्र चापरे; B₈. 3. 9 Da₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3 (first time). 5-8 G₂ (first time) श (B₈ स) केनावर्जितात्मना; B₇ शक्तेन विदितात्मना; D₂. 9 न सक्तेन जितात्मना; T₁ G₁. 3 M₅ स (T₁ अस) केनाविदितात्मना; G₂ (second time) सलेनाविदितात्मना (for the post. half).]

—^a) K₈. 7 D₄. 9 वेदवाक्यं (for 'वादं'). T₁ G₁-3 M₁. 5-7 समाश्रित्य (for व्यपा). —^r) K₁. 6 V₁ B₇ D₈ G₁ M₇ प्रभाषितं; K₂ 'शितुं'; Da₃. a₄ 'वितं (for 'षितुम्). — After 57, K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 5-7 Kumbh. ed. ins.:

715* अपेतन्यायशास्त्रेण सर्वलोकविगर्हिणा ।

[Da₄ अपेत्य (for 'त-). D₆ -शास्त्रेण (for -शास्त्रेण). V₁ Bo D₈ -विगर्हिणा (for 'र्हिणा).]

58 Ś₁ resumes from 58. T₂ om. 58^{ab} (cf. v. 1. 56). —^a) K₂ दुष्कृतं; Da₄ पुष्करं (for दु^०). —^b) K₁. 2 कुटुम्बम्; Da₄ कुटुम्बम्; G₈ कुटु^०. K₂ -संश्रितुं; G₁ -संश्रुतं. —^c) T₁ अध्यापनं (for अध्ययनं). G₁ M₇ यज्ञं (for यज्ञः). —^d) K₈. 7 B₈ D₆. 7 प्रजाः (for प्रजा-). T₂ -संतान (for 'नम्).

59 Before 59, D₈ T₁ G₁. 3 ins. स्यु (D₈ स्यु)-मरश्मिः. K₁ om. 59. —^a) D₈ यथा (for यदि). K₇ D₄. 6. 9 एव (for एवं). Ś₁ K₂. 4 वै; G₂ [अ]स्ति (for [अ]पि). —^b) M₇ हि (for न). K₇ D₄. 9 कश्चन (K₇ 'नः') (for कस्यचित्). —^c) G₂ कामं (for कार्यं). ☞ Ca: धिकर्तारं, एतत्कर्तारं धिक् । ☞ —^d) T₂ G₁. 3 श्रमं (for श्रमश्च). T₁ G₁-3 चात्र; T₂ छाया

(for चायं). G₂ निरर्थकं.

60 ^a) G₂ नास्तिक्यम् (sic) (for नास्ति^०). Ś₁ K₂. 4. 7 D₄. 7. 9 G₈ चास्य; K₁ वास्य; B₈ Da₃. a₄ चेत्स्याद् (for च स्याद्). —^b) Ś₁ K₂. 4 देवानां (for वेदानां). B₈ (marg.) अन्यथा (for 'पृष्ठतः'). Ś₁ K₁ -कृताः; V₁ Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂ G₁ M₇ -क्रियाः. ☞ Ca: पृष्ठतःक्रिया, वेदानामप्रामाण्यमापद्येत । ☞ —^c) Ś₁ reads 60^a-61^d on marg. —^e) ☞ Ca: आनन्त्य, शाश्वतफलप्रदस्वम् । ☞ —^d) K₇ भगवान्.

61 Ś₁ reads 61 on marg. 61^{ab} partly damaged in Ś₁. —^a) Ś₁ K₁. 2. 4 सत्यं; K₆ Bo. 8 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 6. 8 G₂. 3 तत्त्वं; G₁ तथ्या (for तथ्यं). K₁ वचस्व (for वदस्व). —^b) Ś₁ K₁. 2 Da₃. a₄ D₈ D₂-5. 7. 9 T G₁. 3 M₇ उपपन्नो; K₇ उप*न्नो (for 'सन्नो). K₇ [s]सि (for सस्मि). K₁ अधीष्व; K₂ अधीषु; K₆ अधो हि; G₂ अधीश (for 'हि). K₇ Dn₁ D₈ D₄ T₂ G₈ M₁ भो (for भोः). —^c) K₂ विद्यतो; V₁ विहितो; Da₄ विदिते (for 'तो). —^d) G₁ अप (for उप-). D₅. 7 तथेदमुपशिक्षितुं.

Colophon. G₆ missing; K₈. 5 B₁-5 Da₁. a₂ Dn₃. n₃ D₁ G₄. 5 M₂-4 absent. — Sub-parvan: Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂-9 T G₁. 2 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K₁ B₈. 7. 9 Da₃. a₄ D₂. 3. 8 M₁ गोकपिलीयं; K₂. 4. 6 V₁ Bo. 8 Dn₁ D₈ D₅. 6 गोकपिली (K₂. 4 'ले')यं; K₇ D₄. 9 गोकपिलीये त्यागप्रशंसा; D₇ त्यागप्रशंसा; M₆ गोकपिलसंवादः; M₇ कपिलसंवादे मोक्षप्रशंसनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₆ B₇ Dn₄ M₁. 6. 7 94; Dn₁ D₇ T₁ G₁. 3 M₅ 96; D₈ 95; D₈ 90; T₂ 109; G₂ 91. — Śloka no.: Da₄ 66; Dn₁ 68; Dn₄ 67; D₈ 69.

२६२

C. 12. 6707
B. 12. 271(70). 1
K. 12. 276. 1

कपिल उवाच ।

वेदाः प्रमाणं लोकानां न वेदाः पृष्ठतः कृताः ।
द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १
शरीरमेतत्कुरुते यद्वेदे कुरुते तनुम् ।
कृतशुद्धशरीरो हि पात्रं भवति ब्राह्मणः ॥ २
आनन्त्यमनुयुक्ते यः कर्मणा तद्वीमि ते ।

निरागममनैतिह्यं प्रत्यक्षं लोकसाक्षिकम् ॥ ३
धर्म इत्येव ये यज्ञान्वितन्वन्ति निराशिषः ।
उत्पन्नत्यागिनोऽलुब्धाः कृपासूयाविवर्जिताः ।
धनानामेष वै पन्थास्तीर्थेषु प्रतिपादनम् ॥ ४
अनाश्रिताः पापकृत्याः कदाचित्कर्मयोनितः ।
मनःसंकल्पसंसिद्धा विशुद्धज्ञाननिश्चयाः ॥ ५
अकुप्यन्तोऽनसूयन्तो निरहंकारमत्सराः ।

262

 This adhy. is missing in Gs (cf. v. l. 12. 259. 1).

1 °) D_{1.8} प्रमाणा. D_{n1} प्रामाणं हि तु लोकानां (sic). — °) K₁ वेदः. B₈ (marg. as in text) D_{as. a1} -क्रियाः (for -कृताः). — 1^{ed} = Maitrā. Up. 6. 22; quoted in the Vākyapadīya under 1. 22. — °) G₁ चेद् (for द्वे). K₁ (by corr.) ब्रह्मणो; D_{as} D_{n1} G₁ ब्रह्मणि (D_{as} 'णा). — °) K_{2.7} तत् (for यत्). — °) D_{as} शब्दो (for शब्दः). K₂ निष्कांतः (for 'ष्णातः'). M₁ शब्दब्रह्मविनिष्णातः. ☞ Ca : शब्द-ब्रह्म, वेदः । ☞ — °) D₄ om. (hapl.) from ह्याधि-गच्छति up to ब्राह्म (in 2^d).

2 D₄ om. up to ब्राह्म (cf. v. l. 1). — °) D_{n1} पदद्वे; T₁ G₂ यद्वै तत्; G₃ यद्वेदात् (for यद्वेदे). T₁ M_{1.8.7} मति (for तनुम्). D₁ G₁ यद्वै ते कुरुतेति तं. ☞ Ca : वेदे कुरुते तनुं, वेदार्थं शरीरं उपनयनद्वारा ब्राह्मणशब्दवाच्यं कुरुते ॥ Cn : गर्भाधानविधिना उत्पादयति ॥ Cp : उपनयनेन वेदाध्ययनयोग्यं शरीरं कुरुते ॥ Cs : यदुपनयनसंस्कारं कुरुते तद्वितीयं जन्म । ☞ — °) V₁ B₈ (marg. as in text) वेदः; D_{as. a1} T₂ M₁ कृतः. S₁ K₁ D_{as} -शुद्धिः; K₂ -शुद्धिः (for -शुद्धः). T₁ G₂ [s]पि (for हि). — °) K₈ Bo. 6. 8. 9 D_{as. a1} D_{as} D_{as-1} वेदे (for पात्रं).

3 °) K₈ Bo. 6-9 D_{n1. n4} D_{2. 3. 8. 8} अत्र बुद्धे (K₈ B₈ 'द्धे'दं; V₁ अनुयुक्तोयं; B₈ (marg.) D_{as. a1} 'युक्तं यत्; T₁ G_{1.8} M₅ 'चित्तैवं (G₁ 'व); T₂ 'चित्तैदं; G₂ 'चित्तं च; M_{1.8} 'चित्तैयं; M₁ 'चित्ताहं (for 'युक्ते यः). K₁ D_{1.8} यत् (for यः). ☞ Cs :

आनन्त्यं, मुक्तिफलत्वम् । ☞ — °) B₁ D_{n1. n4} D₈ D₂ 3. 8. 8 T₂ M_{5.7} कर्मणां; T₁ G₁₋₈ 'णस्. K₁ D_{4.9} यद्; D_{as} प्र- (for तद्). D_{as} D₂ ब्रवीतु मे (for 'मि ते). ☞ Cn : कर्मणां फलमानन्त्यं मोक्षोपयोगि चित्त-शुद्धिरूपम् । ☞ — °) D_{n1} D₈ अनागमम् (for निरा'). K₄ अनंतिशुं; D₅ अनैतिह्यं (for 'तिह्यं). ☞ Cp : इति हेति स्मृतिहेतुत्वादैतिह्यमनुमानं, तन्न भवतीत्यनैतिह्यम् ॥ Cv : निरागमं, प्रवृत्तिकर्मप्रतिपादकागमे श्रद्धां विना । ☞

4 °) K₁ [s]वज्ञान्; T₁ G_{1.8} यज्ञं (for यज्ञान्). — °) D_{as} नराशिषः. — °) K₂ [s]लुब्धः. ☞ Cp : उत्पन्नत्यागिनः, उपस्थितफलत्यागिनः । ☞ — °) T₂ क्रियासूयाः; G_{1.2} कोपाः; M₅ कृता (for कृपा). — °) K₁ T₂ धन्यानाम्; T₁ G₂ दाना (for धना). T₁ G₂ पात्रं (for पन्थास्). — °) D₈ प्रतिपादिनं. ☞ Ca : तीर्थेषु, उपरागादिषु ॥ Cn : सत्पात्रेषु । ☞

5 °) K₂ अनाश्रित्याः; K₁ D₈ न लिप्यन्ते; D₄ अनासृताः; G₁ 'श्रुताः (for 'श्रिताः). K₈ V₁ Bo. 6-9 D_{as. a1} D_{n1. n4} D₈ D_{2. 3. 8-8} पाप (K₈ 'क)कर्म; K₁ D₄ 'कृत्यात्; T₁ G₁ M₅ 'कृत्यां; T₂ G₂ 'कृत्यं; M₁ 'कृताः (for 'कृत्याः). — °) K_{4.7} Bo. 8 D_{n1. n4} D₈ D_{2. 3. 8-8} Cp कर्मयोगिनः; K₈ अपि योनितः; B_{8.7} D_{as. a1} कर्ममानिनः; D₅ कार्ययोगिनः; D₈ कर्मयोगतः; T₁ G₁₋₈ ब्रह्मयोनितः; T₂ कर्मयोगितः (for कर्मयोनितः). — °) D_{4.9} -संशुद्धा; D₁ -संशुद्धिः. — °) K_{2.7} V₁ B_{n4} D_{4.9} T₁₋₈ M₁ विशुद्धा (for 'द्ध-). T₂ -निश्चये.

6 °) D_{as} नकुप्यतो. B₈ [s]नु- (for sn-). — G₂ om. 6^{ed}. K₈ B₈₋₉ D_{as. a1} D_{as-1} repeat 6^{ed} after 7. — °) T₁ (also as in text) सुशुद्धाश्च; G₁ सुशुद्धाश्च (for त्रि). K₈ (first time) V₁ B_{8.7.8} (marg. as in text). 9 D_{as. a1} (all first time) ज्ञाननिष्ठात्मवृत्ताश्च;

ज्ञाननिष्ठास्त्रिशुक्लाश्च सर्वभूतहिते रताः ॥ ६
 आसन्गृहस्था भूयिष्ठमव्युत्क्रान्ताः स्वकर्मसु ।
 राजानश्च तथा युक्ता ब्राह्मणाश्च यथाविधि ॥ ७
 समा ह्यार्जवसंपन्नाः संतुष्टा ज्ञाननिश्चयाः ।
 प्रत्यक्षधर्माः शुचयः श्रद्धधानाः परावरे ॥ ८
 पुरस्ताद्भावितात्मानो यथावच्चरितव्रताः ।
 चरन्ति धर्मं कृच्छ्रेऽपि दुर्गे चैवाधिसंहताः ॥ ९

संहत्य धर्मं चरतां पुरासीत्सुखमेव तत् ।
 तेषां नासीद्विधातव्यं प्रायश्चित्तं कदाचन ॥ १०
 सत्यं हि धर्ममास्थाय दुराधर्षतमा मताः ।
 न मात्रामनुरुध्यन्ते न धर्मच्छलमन्ततः ॥ ११
 य एव प्रथमः कल्पस्तमेवाभ्याचरन्सह ।
 अस्यां स्थितौ स्थितानां हि प्रायश्चित्तं न विद्यते ।
 दुर्बलात्मन उत्पन्नं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः ॥ १२

C. 12. 9720
 B. 12. 271[70].14
 K. 12. 276. 14

Ks B6-9 Das. 24 D5-7 (all second time) त्रिशुक्ला
 ज्ञाननिष्ठास्ते (Bs 'श्च'). ❀ Cn: त्रिशुक्लाः, जन्म कर्म
 विद्या चेति त्रीणि शुक्लानि येषाम् ॥ Cs: योनिविद्याकर्मभिः
 शुद्धाः ॥ Cv (reading त्रिशुक्लाः): त्रिभिर्वेदैर्युक्ताः। ❀

7 °) D6 गृहस्थः. G1 भूयिष्ठाः. — °) D9 अज्य-
 त्क्रान्ताः; T1 G1-3 ह्युत्क्रान्ताः; T2 M1 अव्युत्क्रान्ताः (for
 अव्यु). ❀ Cn. p: अव्युत्क्रान्ताः आदरवन्तः। ❀ — °)
 S1 K2 ईजानाश्च; Ks B6.9 Das. 24 ब्राह्मणाश्च (for
 राजानश्च). Ks V1 B6-9 Das. 24 तपोयुक्ता. — °)
 K3 ब्रह्मणाश्च; Ks B6.9 Das. 24 राजानश्च. K4.6
 B1 Das. 24 D4 य(Br त)था विधिः; T1 तथाविधि.
 — After 7, Ks B6-9 Das. 24 D5-7 repeat 6^{ed}.

8 °) Ks सममार्जवः; T2 शमाद्या (for समा ह्या).
 — °) G2 विशुद्धा (for संतुष्टा). T2 ज्ञाननिश्चये. — K2.4
 om. 8^e-9^d. — °) Ks धर्मे (for धर्माः). ❀ Cs:
 प्रत्यक्षधर्माः, प्रत्यक्षीकृतधर्मफलाः। ❀ — °) K1 श्रद्ध-
 धानः. S1 K1 B6 (marg. as in text) M1 परापरे;
 Ds 'वराः'; T1 G1-3 तपोधनः. ❀ Cs (reading परा-
 वरान्): उच्चावचान्धर्मान्। ❀

9 K2.4 om. 9 (cf. v. l. 8). — °) G2 भविता-
 त्मानो. ❀ Cp: पुरस्तात्, जन्मान्तरे ॥ Cs: भाविता-
 त्मानः, परमात्मध्यानपराः। ❀ — °) Br प्रजाः (for
 व्रताः). — °) Das चरित- (for चरन्ति). Da4 धर्मे.
 S1 K1 कृच्छ्रेण; D4 कृच्छ्रोपि; G2 कृच्छ्रेषु. — °) D4
 दुर्गो (for दुर्गे). D4.9 वै(D4 वे)व; T1 G1.3 चापि;
 G2 M1.5-7 वापि (for चैव). Ks.7 V1 D4.7.9 Ca
 (gloss: कृताभिसंघयः) Cp [अ]भिसंहिताः; Bo.6-9
 Das. 24 Dn1.24 Ds Ds.6.8 [अ]पि संहताः (for [अ]-
 धिसं). ❀ Cs (reading सुसंहिताः): सखी[! सजी]-
 भूय स्थिताः। ❀

10 Gs om. 10-11. — °) S1 K1.7 D4.9 संहित्य;
 K4 मांहित्य(sic); D2 महत्य. Bo धर्माच् (for धर्म).
 S1 K1.4 चरतः (for चरतां). K2 सांहित्य धर्मे चरताः

(sic); V1 संहत्य चरतां धर्म. — °) Da4 सुषम् (for
 सुखम्). — V1 Bo.6-9 Das. 24 Dn1.24 Ds D2.3.6
 Cp Cal. Bom. ed. repeat 10^{ed} after 12^{ab}; while
 D7 repeats 10^{ed} after 12^{ed}. — °) Dn1 Ds1 (both
 second time) T1 G1 आसीद्; G2 आसन् (for
 नासीद्). Dn1 (second time) विधातव्ये. — °) K4.6
 V1 (both times) Bo.6.7 Das (all first time). 24
 (both times) Dn1.24 Ds D2.3 (all first time). 5.6
 (first time). 7 (both times). 8 T2 G2 M1.6.7 Cal.
 Bom. ed. (both first time) कथंचन (for कदा).

11 Gs om. 11 (cf. v. l. 10). Ds om. 11^a-12^b.
 — °) G1 Ms संहत्य (for सत्यं हि). D6 सर्वम् (for
 धर्मम्). K2 आश्रित्य (for आस्थाय). T2 ते हि धर्मं
 समस्थाय. — °) K3 गताः; D7 नराः; M1 मतां
 (for मताः). — °) M1 अनुकुष्यन्ते. ❀ Ca. p: मात्राम्
 इन्द्रियम् ॥ Cn: मीयन्ते विषयं अनयेति मात्रा बुद्धिः। तां
 नानुरुध्यन्ते, अपि तु शास्त्रमेव ॥ Cs: मात्राम्, विषयपरं-
 पराम्। Cv: मात्राम्, रूपरसादिकम् ॥ ❀ — °) K1
 Da4 Ds2 D4.7.9 T1 G1.2 न धर्मच्छ (T1 'मार्च') लनं
 ततः. ❀ Cs: अन्ततः कारणकालेऽपि। ❀

12 Ds om. 12^{ab} (cf. v. l. 11). — °) T2 एषः;
 G2 मे च; M1.6 एवं. K2 प्रथमा; Das प्रथमं.
 — °) S1 K2.4 [अ]त्राचरेत्; K1 D4.9 [अ]न्वाचरन् (K1
 रेत्); Das [अ]द्याचरन्; Da4 [अ]चरन् (submetric);
 D7 T G1-3 M1.6-7 [अ]त्राचरन् (for [अ]भ्याचरन्).
 K7 D4.9 सदा; D7 T G1.3 Ms महान्; G2 महत्
 (for सह). — After 12^{ab}, D7 reads 12^{ed} followed
 by repetition of 10^{ed}; while, V1 Bo.6-9 Das. 24
 Dn1.24 Ds D2.3.6 Cp Cal. Bom. ed. repeat 10^{ed}.
 — °) Ks V1 Bo.6-9 Das. 24 Dn1.24 Ds D2.3.5-8
 तस्मिन्विधौ (for अस्यां स्थितौ). G2 अन्यान्स्थिरासितानां
 हि (sic). — °) S1 K1.2.4.7 D4.9 T G1-3 Ms यदा
 च (T G1-3 Ms तु) दुर्बलात्मानः प्रायश्चित्तं तदा (G1 तथा)
 भवेत्.

C. 12. 9721

B. 12. 271(70) 15

K. 12. 276. 15

यत एवंविधा विप्राः पुराणा यज्ञवाहनाः ।

त्रैविद्यबुद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो यशस्विनः ।

यजन्तोऽहरहर्ह्यज्ञैर्निराशीर्बन्धना बुधाः ॥ १३

तेषां यज्ञाश्च वेदाश्च कर्माणि च यथागमम् ।

आगमाश्च यथाकालं संकल्पाश्च यथाव्रतम् ॥ १४

अपेतकामक्रोधानां प्रकृत्या संशितात्मनाम् ।

13 ^a) K₂ अतः; K₇ D_{4.9} एत (for यत). G₁ M₁ प्राहुः (for विप्राः). — K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ D₂ s. 5-8 एवं बहुविधा विप्राः; T G_{2.8} M₁ s. 6 एत एवंविधाः (M₁ s. 6 'धः') प्राहुः. — ^b) Bo. 6 पुराणे; T G₁₋₃ M₁ ब्राह्मणा; Cp (gloss: पूर्वयुगभाविनः) पुराणा (as in text). ☞ Ca. p: यज्ञवाहनाः, यज्ञनिर्वाहकाः ॥ G₂: तस्मिन्बहुषयज्ञे समासीनाः । ☞ — ^d) Bo वृत्तमन्तो; M₁ s. 7 व्रतवन्तो. — ^e) K₇ D₂ D_{4.9} T G_{1.8} यजन्ते; D₅ यतन्तो. K₄ यज्ञो. — ^f) K₂ G_{1.2} M₁ s. 7 निराशी- D₅ बन्धनाद्. K₄ वधाः; D₅ च्युताः (for बुधाः).

14 ^a) Das. a₄ येषां. K_{1.2} यज्ञाश्च; G_{1.8} M₁ यज्ञाश्च (for यज्ञाश्च). G_{1.8} वेदांश्च. — ^b) Bo स्व-कर्माणि; Das. a₄ D₄ कर्माणि च; D₅ धर्माणि च. K₇ यथागमं; G₂ 'गमं'; M₁ s. 6 'गमः'. — ^c) K₇ आग-साश्च; T₂ G_{1.2} M₅ 'मश्च' (for 'माश्च'). Dn₁ T G₁₋₃ M₁ s. 7 Kumbh. ed. यथाकामं (M₁ 'मः'); Bom. ed. यथाकाले (for 'कालं'). — ^d) K₄ D₅ T G_{1.2} संक-ल्पश्च; V₁ कल्पाश्च हि; B₃ (marg.) सकर्माश्च; G₁ संकल्पय (for 'ल्पाश्च'). K₆ V₁ Bo. s. 7. 8 (marg.). 9 Das. a₄ Dn₁. n₄ D₂ s. 5-8 यथाक्रमं; B₃ M₁ 'गमं' (for 'व्रतम्').

15 ^a) Da₄ अपेतं; M₁ s. 7 व्यपेतं. T₂ -कामः. — After 15^a, K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ D₂ s. 5-8 editions read 16^b for the first time followed by 16^c, second time, repeating the same in the proper place. — ^b) K₇ अकृत्या. Ś₁ K₂ संश्रितात्मनां; K_{4.6} B₃ Das. a₄ Dn₁. n₄ D₂ s. 5-8 शंसि (Das 'शि' ता); D₅ शंसिता; G₁ संशितात्मनः. — M₁ s. 7 om. 15^c-16^b. — ^c) K₂ यजूनां; Das. a₄ धातूनां; Dn₁ lacuna; D₇ ऋतूनां; G₂ साधूनां (for ऋजूनां). Ś₁ (sup. lin. as in text) K_{1.2.4} कृतविद्यानां; K₇ V₁ Bo. 9 Das. a₄ D₅ s. 6 Cp (gloss: साम्येनैव व्यवहाररतानां) समनि (K₇ 'ती'त्यानां; B₃ (marg.) समवृत्तानां (for शमनित्यानां). — ^d) K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ D₂ s. 5. 8 स्वेषु कर्मसु वर्ततां. — ^e) K₄ इव (for एव). Das. a₄ सर्वमातंत्यायासीद् (sio). ☞ Ca: आनन्त्यम्, अनन्ताय

ऋजूनां शमनित्यानां स्थितानां स्वेषु कर्मसु ।

सर्वमानन्त्यमेवासीदिति नः शाश्वती श्रुतिः ॥ १५

तेषामदीनसत्त्वानां दुश्चराचारकर्मणाम् ।

स्वकर्मभिः संवृतानां तपो घोरत्वमागतम् ॥ १६

तं सदाचारमाश्चर्यं पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ।

अशक्रुवद्भिश्चरितुं किञ्चिद्धर्मेषु संचितम् ॥ १७

हितमानन्त्यम् ॥ Cp: आनन्त्यम् अनन्तफलम् ॥ ☞ — ^f) K₂ इत्यतः (for इति नः).

16 M₁ s. 7 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — ^a) Ś₁ K_{1.4} अधीनः; K₇ D_{4.9} अधीनः (for अधीनः). Dn₄ सत्त्वानो. — K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ D₂ s. 5-8 editions read 16^b for the first time after 15^a. — ^b) D₅ (both second time) ईश्वराचारकर्मणां; T₂ दुश्चराचारकारिणां. — K_{1.2.4.7} D_{4.9} T G_{1.8} Ca. p. v read 16^c-18^b (K₇ D_{4.9} read 16^c-17^d) for the first time after 12. 261. 33; while K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ D₂ s. 5-8 editions read 16^c for the first time after 12. 261. 33, for the second time after 12. 262. 15^a, reading 16^d-18^b for the first time after 12. 261. 33. — ^c) K₄ (second time) सु- (for स्व-). K_{1.2} (both first time) Dn₄ D₇ (both second time) T G₂ (all first time) M₁ s. 7 संश्रितानां; K_{4.6} (both first time) V₁ (first and third time) Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ D₂ s. 5-8 G₁ Ca. p. v. (all first time) संश्रितानां; K₆ V₁ B₇₋₉ Das. a₄ (all second time) शंसितानां; K₆ (third time) संस्कृतानां; K₇ D_{4.9} (all first time) नाम तेषां (K₇ [also] फलं); Bo. 6 Dn₁ D₂ s. 8 (all second time) editions (both times) शंसितानां; Bo. 6. 8 (marg.) Dn₁. n₄ D₂ s. 6. 8 (all third time) संभृत्; D₅ (second time) संश्रि* (for संभृ*). D_{51.52} (before corr.) (both third time) स्वकर्मिणां तपो घोरं. — ^d) Cp. as in text. K_{1.4} (both second time) तपो (for तपो). K₂ Da₄ (both second time) घोरं (Da₄ 'रे' त्वम् (for घोरत्वम्)). V₁ (first time) B₃ (marg. as in text) (second time) T G_{1.3} (all first time) आगमत् (for आगतम्). D_{5.7} (both first time) तपो घोरं समागतं. ☞ Cp: तत्कर्मस्थं तपः संसारजनकत्वेन घोरत्वमागतम् । ☞

17 For the repetition in K_{1.2.4.5.7} V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ D₂ s. 5-8 T G_{1.3} Ca. p. v editions, cf. v. l. 16. — ^a) D_{5.7} (both second time) सत् (for तं). D₄ (second time) सदाचारम्; M₁ समा-

निरापद्धर्म आचारस्त्वप्रमादोऽपराभवः ।

सर्ववर्णेषु यत्तेषु नासीत्कश्चिद्व्यतिक्रमः ॥ १८

धर्ममेकं चतुष्पादमाश्रितास्ते नरर्षभाः ।

तं सन्तो विधिवत्प्राप्य गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ १९

गृहेभ्य एव निष्क्रम्य वनमन्ये समाश्रिताः ।

गृहमेवाभिसंश्रित्य ततोऽन्ये ब्रह्मचारिणः ॥ २०

धर्ममेतं चतुष्पादमाश्रमं ब्राह्मणा विदुः ।

आनन्त्यं ब्रह्मणः स्थानं ब्राह्मणा नाम निश्चयः ॥ २१

अत एवंविधा विप्राः पुराणा धर्मचारिणः ।

त एते दिवि दृश्यन्ते ज्योतिर्भूता द्विजातयः ॥ २२

C. 12. 9730
B. 12. 271[70].24
K. 12. 276. 26

चारम्. Ś1 K1. 2 (last two both times). 4 (first time) आचारं; K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 Ca p. v editions (all first time) आश्रित्य; V1 (first time) आचार्य (for आश्रय). —^b K6 B6. 3. 9 Da3. a4 (all first time) पुराणे (for 'ण'). D6 (second time) शाश्वती. V1 (second time) समं (for ध्रुवम्). ☞ Cp: तं प्रसिद्धं सदाचारं त्रिराचमनस्नानादिरूपम् । पुराणं शाश्वतं ध्रुवं ब्रह्मैव कूटस्थमाश्रयेदिति भावः । ☞ —^c K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 Ca. p. v. editions (all first time) अशक्नुवन्तश्च; B3 (marg. as in text) (second time) अशक्नुवन्तिश्च; Da3. a4 (both first time) अशक्यवन्तश्च; T2 अशक्नुवन्तिश्च (for 'वन्तिश्च'). K1 (first time) रचित्वं; B6 (marg.) 7. 8 T1 G1 (all first time). 2 चरितं (for 'तु'). —^d G2 किं च; M1 कश्चिद्; M2 कंचिद्; Cv किं स्विद् (for किंचिद्). Ś1 K1. 2. 4 (last three second time) T2 (both times) धर्मेण (for 'पु'). Ś1 K1. 2 (last two first time). 4 (both times). 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T1 G1. 3 Ca. p. v editions (all first time) सूत्रितं; K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 (all second time) सूक्ष्मतां; D6. 7 (both second time) तत्त्वतां (for सूचितम्).

18 For the repetition in K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1. 3 Ca. p. v editions, cf. v. l. 16. K7 D4. 9 read 18^{ab} for the first time after 12. 261. 34. —^a T G1. 3 (all first time) निरापद्धर्ममाचारम् (G1 'रो'); Cv (gloss: चिच्छिदाख्या-पद्धर्मरहितः) अनापद्धर्म आचारः. ☞ Cp: अयमेव धर्मो निरापत्, अन्यस्तु सकामो धर्म आपत् । ☞ —^b K2 (both times). 8 (second time) त्वत्प्रसादो; K4 (both times). 7 (second time) V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds (all first time) D2. 3 (both both times). 5-7 (all first time). 8. 9 (both second time) Ca. p. v editions (all first time) ह्यप्रमादो; K6 (first time) ह्यप्रमादो (sic); K7 D6 (both first time) सोप्रमादो; Dn1. n4 Ds D4. 6 (all second time) T (both both times) G1 (second time). 2. 3 (both times) M1. 5-7

अप्रमादो; D4 (first time) सप्रमादा; G1 (first time) प्रमादो (for त्वप्रमादो). ☞ Cs: अपराभवः धर्मान्तरे-णापरिभूतः । ☞ —^c Da3. a4 सर्वे (for सर्व). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 जा (D6 जा) तेषु; T1 G3 यत्तेषु (for यत्तेषु).

19 ^a G1. 2 ते (for ते). T G1-3 M1. 5-7 नराः प्रभो (for नरर्षभाः). K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 (also as in text). 6. 7. 8 (also as in text) Cp Cal. Bom. ed. व्यस्त (K6 वृत्त) मेकं च (D51 D2 'कश्च')-तुर्धा हि ब्राह्मणा आश्रमं वि (D51 'मान्नि' दुः (cf. 21^{ab}). —^c K2. 4 ते (for तं). K1 अंतं (for सन्तो).

20 ^a T2 एवं. —^b K6 वलमन्ये; D6. 7 वन-मध्ये; G2 'मेते (for 'मन्ये). —^c Ś1 K2. 4. 6 D7 [अ]भिसंस्तु (Ś1 sup. lin. 'संह' ल्य; G2 [अ]भवन्नित्यं. ☞ Cp: स्थिता इति शेषः । ☞ —^d K6 धर्मचारिणः; M7 ब्रह्मचारिणं (for 'चारिणः).

21 Dn1 Ds D2. 3. 8 Cal. Bom. ed. om. (hapl.) 21^a-22^b. —^a K1 धर्ममेति; K2 धर्म संतश्च; K4 धर्ममंतं; K7 B6 D4. 5. 7. 9 Cp 'मेवं; V1 D6 'मेतच्च; Bo 'मेकं; B8 'मेकश्च (for 'मेतं). Bo. 6-9 Da3. a4 D6 चतुर्धा तु; Cp 'ष्पादम् (as in text). T G1. 3 M1. 5-7 Kumbh. ed. व्यस्तमे (M1. 6 'स्त ए) कं चतुर्धा तु. —^b K1 आश्रमां; K2 'मान्; G1 ह्याश्रमं. K2. 4 Da4 Cp (gloss: वेदेन; Cpp as in text) ब्राह्मणा; B6. 9 ब्राह्मणं. Kumbh. ed. ब्राह्मणा आश्रमं (by transp.). D4 om. (hapl.) from णा दिदुः up to धर्म (in 22^b). G2 ह्याश्रयं ब्रह्मणः पदं. —^c K2. 7 आनन्त्य- (K2 'त-). K2. 7 Da3 D6 -ब्राह्मणः; B7 ब्रह्मणे. T G1-3 M1. 5-7 Kumbh. ed. सर्वे (T1 'र्व-) सर्वत्र तिष्ठन्तो. —^d Cp as in text. Ś1 K1. 2. 4 V1 B6 D5. 7 ब्राह्मणो. Ś1 निश्चयाः. K7 D6 ब्राह्मणानां स निश्चयः; D6 ब्रह्म नाम निराश्रयः; T G1-3 M1. 5-7 Kumbh. ed. गच्छन्ति परमां गतिं.

22 Dn1 Ds D2. 3. 8 Cal. Bom. ed. om. 22^{ab}. D4 om. up to धर्म (in 22^b) (cf. v. l. 21). —^a K6. 7 Bo. 7 Da4 Dn4 Ds. 9 G2 M1. 5-7 Kumbh. ed. एत; D5. 7 येन; T1 G1. 3 यत; T2 एतम् (for अत). D5. 7 चैव (for एवं). T G1-3 M1. 5-7 Kumbh. ed.

C. 12. 9731

B. 12. 271[70]. 25

K. 12. 276. 26

नक्षत्राणीव धिष्ण्येषु बहवस्तारकागणाः ।

आनन्त्यमुपसंप्राप्ताः संतोषादिति वैदिकम् ॥ २३

यद्यागच्छन्ति संसारं पुनर्योनिषु तादृशाः ।

न लिप्यन्ते पापकृत्यैः कदाचित्कर्मयोनितः ॥ २४

एवं युक्तो ब्राह्मणः स्यादन्यो ब्राह्मणको भवेत् ।

कर्मैव पुरुषस्याह शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ २५

एवं पक्ककषायाणामानन्त्येन श्रुतेन च ।

प्राहुः (for विप्राः). Cp येन चैवंविधा विप्राः. —^b)
D_{as} पुराणे; Cp (gloss: पूर्वकालीनाः) पुराणा (as in
text). K_s. 7 Bo. 7-9 D_{as}. 24 D₄. 6. 9 T G₁₋₃ M₁. 5-7
Kumbh. ed. ब्रह्मचारिणः; B_s ब्रह्मचारिणं (for धर्म-
चारिणः). ❀ Cp: ब्रह्मचारिणः, मांसमैथुनत्यागपराः । ❀
—^c) K_s. 7 D₄. 9 एते तु (for त एते). D_s (before
corr.) भुवि (for दिवि). K_s इक्षंतो. ❀ C_s: एते,
नारदप्रमुखाः । ❀ —^d) K₇ D₄. 9 द्विजोत्तमाः; D_s. 7
हि जातयः (for द्विजा^o).

23 ^a) B_s (marg. as in text) D_s. 7 नक्षत्राणां.
B_s हि; D_s-7 च (for [ह]व). D_{as} विधिष्ण्येषु; D_{as}
[ह]व धिष्ण्येषु. ❀ Cp: धिष्ण्येषु, विमानेषु । ❀ —^b)
D_{n1} तारकागणः; G₂. 8 M₇ 'गुणाः. —^c) D₇ इति (for
उपः). D_{as}. 24 आनंत्यं च पदं (D_{as} 'द') प्राप्ताः. —^d)
K_s [अ]वैदिकं. T₁ G₁₋₃ वसंतो दिवि देववत्.

24 ^a) K_s T₁ G₁ यदा; B_s (marg. as in text)
ये; D_s-7 यथा; G₂. 8 तद्वा (for यदि). G₂ तरंति
(for [अ]गच्छन्ति). D_{as} संसारे. —^b) D_{as}. 24 तादृशः;
D_s. 7 तादृशं. —^c) M₇ नि. (for न). K₇ D_{n4}
लिप्यते; G_s लुप्यते (for लि^o). K₁ पापकृत्यैः; K_s. 7
B_s. 9 D_{as} M₁. 5-7 'कृत्याः; D_{as} 'कृता; D₄. 9 'कृत्यात्;
D_s. 7 'तस्तु; T₁ G₁₋₃ 'कृत्तिः (for 'कृत्यैः). —^d) B_s
(marg. as in text) कर्हिचित् (for कदा^o). K₇ D₄. 9
पापयोगिनः; D_{as}. 24 कर्मयोगतः; D_s. 7 'योगिनः (for
'योनितः). — After 24, K_s. 7 V₁ Bo. 6-9 D_{as}. 24
D_{n1}. n4 D_s D₂-9 editions ins.:

716* एकमेव ब्रह्मचारी शुश्रूषुर्धोरनिश्चयः ।

[B_s एतद् (for एव). K₇ D₄. 9 गुरु- (for धोर-).]

25 K_s om. (hapl.) 25. —^a) D_s. 7 एवमुक्तो;
G₂ एवंविधो (for एवं युक्तो). K₁ ब्रह्मणः. —^b) T₁
G₁₋₃ नब्राह्मणो (for ब्राह्मणको). D_s. 7 परः (for
भवेत्). ❀ Cp: ब्राह्मणको ब्राह्मणाधमः । निन्दायां कः
प्रत्ययः । ❀ —^c) Bo. 6. 7. 9 D_{n1} D_s D₂. 8. 8 कर्मैव;

सर्वमानन्त्यमेवासीदेवं नः शाश्वती श्रुतिः ॥ २६

तेषामपेततृष्णानां निर्णिक्तानां शुभात्मनाम् ।

चतुर्थ औपनिषदो धर्मः साधारणः स्मृतः ॥ २७

स सिद्धैः साध्यते नित्यं ब्राह्मणैर्नियतात्मभिः ।

संतोषमूलस्त्यागात्मा ज्ञानाधिष्ठानमुच्यते ॥ २८

अपवर्गगतिर्नित्यो यतिधर्मः सनातनः ।

साधारणः केवलो वा यथाबलमुपास्यते ॥ २९

T₁ G₁ कर्मैव. T G₁₋₃ [आ]हुः; M₁. 6. 7 [ह]ह (for
[आ]ह). —^d) D_s. 7 शुभं वाशुभमेव वा.

26 ^a) K₁. 2. 4 सर्व- (for पक्क-). Some MSS.
कषायानाम्; K₇ कषायेण. —^b) D_{as} आनंत्येन; M₇
संयमेन (for आनन्त्येन). S₁ K₁. 2. 4 व्रतेन; K₇ D₄. 9
ध्रुवेण (for श्रुतेन). K_s D_{as}. 24 D_s D₄ वा (for च).
—^c) D_{n4} सर्वे (for सर्वम्). K_s V₁ Bo. 6-9 D_{as}. 24
D_{n1}. n4 D_s D₂. 8. 6. 8 आसीद्वा (D_s 'द्वा'); D₄ cor-
rupt (for एवासीद्). —^d) B_s एषा; T G₁₋₃ M₁.
6. 6 इति; M₇ इयं (for एवं). M₁. 6 श्रूयते (for
शाश्वती).

27 ^a) D_s (before corr.) आपेतः; G₁ अप्येत.
—^b) K₁ निर्निधानां; K₂. 4 D_{as} निर्निक्तानां; K_s D₄
T₂ G₁ निर्नि; D_s. 7 निर्मु (for निर्णि^o). K₇ शुभा-
त्मानां. —^c) K_s V₁ Bo. 6-9 D₂. 8. 6. 8 Cp चतुर्थोप-
निषद्धर्मः; G₂ 'थैकोपनिषदो. ❀ Cp: चतुर्थः चतुर्थाधम-
साध्यः । ❀ —^d) K₄ साधारणाः. K₁ (before corr.). 4
स्मृताः; D_s मतः; D₇ श्रुतः (for स्मृतः). V₁ Bo.
6-9 D_{as} D_{n1}. n4 D_s D₂. 8. 6. 8 साधारण इति स्मृतिः
(V₁ स्मृतः; B_s. 8 D_{s1} D_s श्रुतिः); D_{as} साधारण-
निषद्धीतः (sic).

28 ^a) K₄ स सिद्धौ; K_s B_s D_{as}. 24 Cp (gloss:
मोक्षः) संसिद्धिः; K₇ B₇. 8 D_s D₂. 7. 9 M₁. 5. 6 संसिद्धैः;
V₁ यस्मिन्सं; Bo. 9 D_{n1}. n4 D₂. 4. 6. 8 T G₁₋₃ M₇
editions संसिद्धैः; D_s समिद्धौ (for स सिद्धैः). T
G₁₋₃ M₁. 5-7 Kumbh. ed. सेव्यते (for साध्यते). —^c)
K₄. 6 संतोषमूलः; D_s 'मूलं (for 'लम्). —^d) K_s
D_s ज्ञानाधिष्ठानम्; K₇ D₄. 9 T₂ G₂ M_s. 7 Kumbh. ed.
ज्ञानाधिष्ठान; G₁ 'नुष्ठानम्.

29 ^a) K₄. 6 V₁ Bo. 6-9 D_{as}. 24 D_{n1}. n4 D_{s2} D₂.
8. 5-8 G_s M₁. 6. 7 editions -मतिर; D_{s1} T₁ G₁. 2 M_s
-मतेर; T₂ -मतो (for -गतिर). —^b) D_{s1} यतिधर्माः;
D₄ 'धर्मैः; G₂ यदि धर्मः. —^c) D_{as}. 24 D_{s1} D_s

गच्छतो गच्छतः क्षेमं दुर्बलोऽत्रावसीदति ।

ब्रह्मणः पदमन्विच्छन्संसारान्मुच्यते शुचिः ॥ ३०

स्युमरदिमरुवाच ।

ये भुञ्जते ये ददते यजन्तेऽधीयते च ये ।

मात्राभिर्धर्मलब्धाभिर्ये वा त्यागं समाश्रिताः ॥ ३१

एतेषां प्रेत्यभावे तु कतमः स्वर्गजित्तमः ।

एतदाचक्ष्व मे ब्रह्मन्यथा तथ्येन पृच्छतः ॥ ३२

कपिल उवाच ।

परिग्रहाः शुभाः सर्वे गुणतोऽभ्युदयाश्च ये ।

न तु त्यागमुखं प्राप्ता एतच्चमपि पश्यसि ॥ ३३

स्युमरदिमरुवाच ।

भवन्तो ज्ञाननिष्ठा वै गृहस्थाः कर्मनिश्चयाः ।

आश्रमाणां च सर्वेषां निष्ठायामैक्यमुच्यते ॥ ३४

एकत्वे च पृथक्त्वे च विशेषो नान्य उच्यते ।

तद्यथावद्यथान्यायं भगवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ३५

कपिल उवाच ।

शरीरपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः ।

पक्वे कषाये वमनै रसज्ञाने न तिष्ठति ॥ ३६

C. 12. 9745
B. 12. 271[70].38
K. 12. 276. 39

साधारणं. — ^a) B₈ D_{as} D_{n1} उपासते; M₈ 'स्यसे (for 'स्यते).

30 ^a) Kumbh. ed. गच्छते. T₁ G₂ M_{8.7} भवति; T₂ G_{1.8} Kumbh. ed. बलिनः; M_{1.8} भवतः (for गच्छतः). K₈ B₉ D_{as.24} गच्छता गच्छता क्षेमं; B_{0.6.8} (marg.) D_{n1.24} D_{2.8.8.8} 'तां गच्छतां क्षेमं. — ^b) K₄ दुर्बलं न; D_{as.24} 'लो न; D₄ 'लान्न (for 'लोऽत्र). — ^c) K₇ D_{as} G_{1.2} M_{1.7} ब्राह्मणः (for ब्र'). G₁ पादम्. D₈ अन्विच्छत्.

31 K₇ D₉ स्यू (D₉ स्यु)तरदिमरु; D₄ शूम'; D₈ स्थूम'; D₇ स्थूत' (for स्थूम'). — ^a) K_{1.2} भुञ्जा- (K₂ 'जं'ते; D₄ भुजते. — ^b) Ś₁ K_{1.2.4.6} D₄ क्षमंते (D₄ 'त); D_{as} यजंतो; D_{n1.24} यजते (for यजन्ते). K₈ प्रीयते; G₂ दीयते (for सधीयते). — ^c) D_{as} सखाभिरु; D₈ यात्रा'; D₈ पात्रा' (for मात्रा'). Ś₁ K_{4.6} B_{7.8} धर्मलब्धाभिरु; D_{n1.24} D_{as} D_{2.8} उपल' (for धर्मल'). — ^d) K₇ च (for वा). D_{8.9} G₁ चात्यागं (G₁ 'गः) (for वा त्यागं). D_{as} समाश्रितः (for 'ता:).

32 ^a) B₈ (marg. as in text) D_{n1} D_{8.7} प्रेत्य- भावेषु. — ^b) D_{8.7} G₈ कतमाः; G₁ कतमे. Ś₁ K₁ सर्वजित्तमः; D_{as} स्वर्ग उत्तमः; D_{8.7} स्वर्गवित्तमाः; T₁ G_{1.8} 'जित्तमाः; G₂ सर्गकित्तमाः. ✽ Cp: तत्त्वज्ञानपरि- पाक एवात्र स्वर्गः, स्वर्गः सत्त्वगुणोदयः इति भगवद्ब्रूचनान् । ✽ — ^c) K₁ आचक्ष्वसे. D_{8.7} सर्व (for ब्रह्मन्). — ^d) K₈ V₁ B_{0.6-9} D_{as.24} D_{n1.24} D₈ D_{2.8.8.8} यथा तत्त्वेन; D_{4.5.7.9} T₁ G₈ M₁ Kumbh. ed. याथातथ्येन. V₁ B₇₋₉ D_{as.24} D_{8.7} T₂ M_{8.7} पृच्छते.

33 ^a) K₄ परिग्रहाः; D_{8.7} 'प्राह्माः. ✽ C₈: परि-

ग्रहाः कर्माणि । ✽ — ^b) G₁₋₈ M_{1.5-7} ते (for ये). Ś₁ गृणते अभ्युपागताः; K_{1.2.4} गृणतोभ्यु (K₁ 'तेत्यु)- दयाय ये (K₁ ते); K₈ V₁ B_{0.6-9} D_{as.24} D_{n1.24} D₈ D_{2.8.8.8} गुणतामभ्युपागताः. ✽ C₈: सत्त्वादिगुणे- भ्योऽभ्युदयः फलं येषां ते गुणतोऽभ्युदयाः । ✽ — ^c) K₇ त्यागः सुखं; G₂ त्यागशुभं. G_{1.2} प्राप्त. — ^d) T₁ G_{1.8} एवं; G₂ एव (for एतत्). K₇ D_{4.9} अनु-; G₂ अभि- (for अपि). D_{n1} D₈₁ पश्यति.

34 K₈ B₉ स्युमरदिमरु; K₇ D₉ स्यूत'; D₄ श्रूत'; D₇ स्थूण' (for स्थूम'). — ^a) K₄ भवतो. G₂ ज्ञान- निष्ठावै. — ^b) D₈ G₈ ज्ञान-; T₂ G₂ धर्मे- (for कर्म). M₇ गृहस्था ज्ञानकर्माणां. — ^c) K₇ D₉ M_{1.8} तु; D₄ नु (for च). — ^d) G₂ या निष्ठा मोक्ष उच्यते.

35 ^a) K₈ B_{0.6-9} D_{as.24} D_{n1.24} D₈₁ D₂₋₉ एक- त्वेन (D_{4.9} 'त्वे च' पृथक्त्वेन (D₈₁ 'क्त्वे च; D₉ 'क्तेन). — ^b) K₄ V₁ B_{0.6-9} D_{as.24} D_{n1.24} D₈ D_{2.8.5-8} नात्र इश्यते; K₈ नात्र गम्यते; M_{1.8} ना (M₈ वा)न्य उच्यतां. — ^c) K_{8.7} G₂ यद् (for तद्). V₁ यथै- तद्; M₁ यथा तद् (for यथावद्). Ś₁ K_{1.7} D_{4.9} T₂ यथा न्याय्यं. G₁ यथा यद्यद्यथा नायं. — ^d) M_{1.8} भगवन्. K₂ प्रभवितु.

36 Quoted in Śaṅkara's Vedāntasūtrabhāṣya under 3.4.26. — ^a) K₁ C₈ शरीरपक्तिः; K_{2.4} 'पंथिः; K_{8.7} B₉ D_{as.24} D_{n1.24} D₈ D_{4.6.7.9} 'पंक्तिः (D₉ 'क्ति); D₈ 'पक्तिः; T₁ G_{1.2} C₈ (gloss: रागद्वेषादिविपाकसाधनं) कषायप (T₂ 'पं)क्तिः (for शरीरपक्तिः). ✽ C₈: शरीर- पक्तिकर्माणीति, शरीराधिष्ठानस्य चित्तस्य वातस्त्रेष्मादीनां धातु- संज्ञानां नाडीनिरोधकानां पक्तिः पाकः निर्दोषता, तदर्थानि कर्माणि । ✽ — ^c) Ś₁ K_{1.2.4} पक्वैः कषायैर्. K_{1.4} वसनैर्; D_{4.9} कर्मभ्यो; T₁ G₁₋₈ M_{1.5-7} C₈ (gloss:

G. 12. 9746
B. 12. 271(70). 39
K. 12. 27. 40

आनृशंसं क्षमा शान्तिरहिंसा सत्यमार्जवम् ।
अद्रोहो नाभिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा शमस्तथा ॥ ३७
पन्थानो ब्रह्मणस्त्वेते एतैः प्राप्नोति यत्परम् ।
तद्विद्वाननुबुध्येत मनसा कर्मनिश्चयम् ॥ ३८
यां विप्राः सर्वतः शान्ता विशुद्धा ज्ञाननिश्चयाः ।
गतिं गच्छन्ति संतुष्टास्तामाहुः परमां गतिम् ॥ ३९

विशिष्टज्ञानं) विज्ञानं (for वमनै). Ks V1 Bo. 6-8 Das. a1 Dn1. n1 Ds D2. 8. 5-8 कषाये कर्मभिः पक्के (Ds1 'कै'). —^a) Ś1 (sup. lin. as in text) K1. 2. 4 न स (K1 सं-) ज्ञानेन; Bo. 6-8 Das. a1 Dn1. n1 Ds D2. 8. 6. 8 रसज्ञाने च; T G1-3 M1. 6-7 यथा ज्ञानेन (for रसज्ञाने न). V1 ज्ञाने च परिनिष्ठिते. ❀ Cs: रसज्ञाने न तिष्ठति, रागाधीनज्ञाने न तिष्ठति, मध्यस्थो भवतीत्यर्थः ॥ Cn: रसः प्रीतिर्ब्रह्मानन्दः । Cs: यथा रसज्ञाने, रसो वै सः, इति शुद्धकैवल्ये तिष्ठति । ❀

37 °) V1 Das आनृशंसं (Das 'सां'); Da1 Ds अनृशंसं. —^b) Ds1 D2 क्षां (D2 क्षं)तिर (for सत्यम्). —^c) Ś1 K2 [s]नभिमानश्च; K7 नाति (for नाभि). —^d) Ds. 7 समस; T G1-3 M1. 6-7 न (G1 घृ)तिस (for शमस). ❀ Cs: ह्रीः, अकार्यान्मनसो निवृत्तिः । ❀

38 °) D1 पथानां; G2 राजानो (for पन्थानो). K2 G1. 2 ब्राह्मण (G2 'णा')स्त्वेते; K7 Ds. 4. 9 T1 ब्राह्मणस्यैते; Ds. 7 ब्राह्मणा ह्येते. —^b) Ds ह्येतैः; G2 युक्तः; M7 एते. Das. a1 G2 (also as in text) यत्पदं; Dn4 सत्वरं (for यत्परम्). —^c) G1 विद्वन्. K7 Ds. 9 तद्विद्वाननुबुध्यते; Ds. 7 तद्विज्ञानं न बुध्येत. —^d) ❀ Cs: कर्मनिश्चयम्, कर्मणामन्तःकरणशुद्धिद्वारेण ज्ञानहेतुत्व-निश्चयम् । ❀

39 °) Ds G2 M1. 6 ये; G1. 8 यं (for यां). Ś1 K1. 2. 4 सिद्धाः (for विप्राः). —^b) Ś1 K1 विबुद्धा; T G1-3 विबुद्ध-. —^c) K2 इच्छन्ति; G1 तिष्ठति (for गच्छन्ति). Ds. 7 सत्त्वस्थास् (for संतुष्टास्). —^d) G1 तम् (for ताम्). Das परमा गतिः.

40 °) Ks Dn1 Ds1 G2 वेदाश्च. Das. a1 वेदितव्ये; M1. 6 वेदवेद्यं (M1 'द्यां') (for वेदितव्यं). —^b) M1. 6. 7 वेदित्वा (for वि). K4 Bs Dn1 Ds. 8 T1 G1. 8 यथास्थितिः; Ks B7. 8 Das. a1 Dn4 Ds D2 T2 Ms तथास्थिति (Bs 'ति'); K7 V1 Bs Ds. 5. 7. 9 G2 M7 यथास्थितं (V1 'ति'); Bo M1. 6 तथा स्थितं (for यथा-

वेदांश्च वेदितव्यं च विदित्वा च यथास्थिति ।
एवं वेदविदित्याहुरतोऽन्यो वातरेटकः ॥ ४०
सर्वं विदुर्वेदविदो वेदे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
वेदे हि निष्ठा सर्वस्य यद्यदस्ति च नास्ति च ॥ ४१
एषैव निष्ठा सर्वस्य यद्यदस्ति च नास्ति च ।
एतदन्तं च मध्यं च सच्चासच्च विजानतः ॥ ४२

स्थिति). — G2 om. 40^a. —^c) Ś1 K1. 2 Bs. 9 Das. a1 Ds. 7 एवं वेदविद (K1 Das 'दि')स्त्वाहुर; Ks. 7 Ds. 8. 9 एवं (Ds पृच्छा [sic]) वेदविदः (K7 'धि'; Ds. 9 'धि') प्राहुर. —^d) Ś1 (before corr.) K1. 2 B7. 8 (marg) अतोऽन्ये; D1 Ms अतान्यो (Ms 'न्या'); Ds अनन्यो; T2 कुतोऽन्ये (for अतोऽन्यो). Ś1 (by corr. as in text) K1. 2. 4 वातरेटकः; K7 Dn1. n1 Ds Ds. 4. 9 'रेचकः; Bs. 8 (marg.) 'रेटकाः; Das. a1 Cnp 'वेद' (Da1 'द')कः; Ds. 7 चेतरे गुणाः; Ds चात्मवेदकः; Ds Ms. 6 वेदवादकः; T G1. 8 वेदवादकाः; M1 वेद-पाठकः; M7 वेदघातकः (for वातरेटकः). ❀ Ca: वातरे-टकाः वातवशात्प्रलापिनः ॥ Cn: वातरेचकः, भ्रमापरनामा चर्मकोशः । वातवेटक इति गौडाः पठन्ति, व्याचक्षते च वात-वशात् वेटकः भ्राषकः । वेद परिभाषणे इति धातुः । Cpp: अतोऽन्ये वातवेटकाः इति बहुवचनान्तमपि क्वचिद्दृश्यते ॥ Cs: वातरेचकः, वेदपाठकः । ❀

41 °) Ks Ds-7 सर्वे; K7 Dn1 सर्वः; T1 G1. 2 एवं (for सर्व). Das विविदुं वेदविदोऽस्ते (sic). —^b) V1 सर्वं वेदे (by transp.); Ds1 वेदे सर्व. —^c) Ds M1. 6 om. (hapl.) 41^a-43^b. —^d) Ds T1 G2 M7 वेदो. Dn1 ह (for हि). G2 सर्वत्र (for 'स्य'). —^e) Ds यमुदस्ति (for यद्य). Ds T G1. 8 न चास्ति (for च नास्ति). ❀ Cs: अस्तीति वर्तमानस्य निर्देशो, नास्तीति भूतभविष्यतोः । ❀

42 Ds M1. 6 om. 42 (of. v. l. 41). K4 Bs Ds. 7 T G1-3 Ms. 7 om. (hapl.) 42^a. V1 reads from 42^a up to end of adhy. on marg. —^a) Ks Das. a1 च; Bs हि (for [ए]व). Ks. 7 Bo. 6-8 Das. a1 Dn1 Ds D2. 8. 8. 9 सर्वत्र (for 'स्य'). —^b) Ks. 7 Bo. 7. 8 (marg.) Das. a1 Dn1. n1 Ds. 8. 6. 8 यत्तद्; Ds एतद् (for यद्यद्). Bo न चास्ति; Dn4 lacuna (for च नास्ति). —^c) G2 नव्यं (for मध्यं). —^d) Ds. 7 सत्यासरयं; G2 यद्वा सर्वं; Ms यदसच्च (for सच्चासच्च). Ds1 विजानतः; G1 विजानता.

समस्तत्याग इत्येव शम इत्येव निष्ठितः ।
 संतोष इत्यत्र शुभमपवर्गे प्रतिष्ठितम् ॥ ४३
 ऋतं सत्यं विदितं वेदितव्यं
 सर्वस्यात्मा जङ्गमं स्थावरं च ।
 सर्वं सुखं यच्छिवमुत्तमं च

ब्रह्माव्यक्तं प्रभवश्चाव्ययश्च ॥ ४४
 तेजः क्षमा शान्तिरनामयं शुभं
 तथाविधं व्योम सनातनं ध्रुवम् ।
 एतैः शब्दैर्गम्यते बुद्धिनेत्रै-
 स्तस्मै नमो ब्रह्मणे ब्राह्मणाय ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

२६३

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्ममर्थं च कामं च वेदाः शंसन्ति भारत ।
 कस्य लाभो विशिष्टोऽत्र तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
 कुण्डधारेण यत्प्रीत्या भक्तायोपकृतं पुरा ॥ २

C. 12. 9756
B. 12. 272[1]. 2
K. 12. 277. 2

43 D₁ M₁. 6 om. 43^{ab} (cf. v. l. 41). V₁ reads 43 on marg. — ^a) Ś₁ K₁ शमस्तु; K₆ Bo. 6. 7. 9 Da₃. a₁ Dn₁. n₁ Ds D₂. 3. 6-8 T₁ G₁. 8 M₅. 7 समाप्तं; K₇ V₁ B₈ D₉ T₂ समाप्त (for समस्त). Da₃ इत्येवं. B₈ (marg.) संप्राप्तं योग इत्येव. — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4. 7 B₈ D₅. 7 सम; Da₁ शम (for शम). K₁. 6. 7 B₈. 8 (marg.) Da₃. a₁ G₁ निष्ठितं (K₁ 'ता:'); K₄ निष्ठुतः; D₅. 7 धिष्ठितं; T₁ M₅ निश्चयं; T₂ G₂. 8 M₁ निश्चितं (for निष्ठितः). Bo. 7-9 Dn₁. n₁ Ds D₂. 3. 8 सर्व (Bo Dn₁ Ds₁ 'र्व'वेदेषु निष्ठितं; D₉ स महात्सवनिष्ठितं. — ^c) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₁ Ds D₂. 3. 6. 8 M₅ अनुगतम्; K₇ D₅. 7. 9 एव शुभम्; T G₁-3 M₁ अंतगत (M₁ 'ति'म् (for अत्र शुभम्). — ^d) K₁ corrupt; K₇ अपवर्गः; G₂ 'वर्ग'. V₁ प्रतिष्ठितः.

44 V₁ reads 44 on marg. — ^a) Da₄ च सत्यं; M₁. 6 सर्व; M₁ सत्य (for सत्यं). G₁ वेदितव्यं; G₂ lacuna (for विदितं). ✽ C₃: ऋतशब्दः परीक्षवस्तु-वचनः। ✽ — ^b) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₁ Ds D₂. 3. 6. 8 T G₁-3 M₁. 5-7 स्थावरं (Da₃ M₁ 'र' जंगमं (by transp.). — ^c) T₂ सत्त्वं (for सर्व). D₉ सुखे; G₁. 2 दुःखं (for सुखं). G₂ इदम् (for शिवम्). B₇. 8 (marg.) Dn₁. n₁ Ds D₂. 3. 6. 8 उत्तरं; T G₁. 2 M₅ चोत्तरं; G₈ M₁. 6. 7 चोत्तमं (for उ'). — ^d) V₁ ब्रह्मा प्राह; B₈ (marg. as in text) ब्रह्माव्ययं; Dn₁ 'व्यक्तः'; T₁ G₁. 2 'प्युक्तं' (for 'व्यक्तं'). Ś₁ K₁. 2. 4 V₁ प्रथमश्च; Dn₁ Ds M₅. 7 प्रभवं (for 'वश्च'). K₆ B₈ (marg. as in text) D₁. 9 T₁ G₁ Cp [अ]प्ययश्च (K₆ 'यं'); Dn₁. n₁

Ds D₈ M₁. 5-7 [अ]व्ययं.

45 V₁ reads 45 on marg. — ^a) Ś₁ K₁ lacuna for रनामयं शुभं. T G₁-3 अनामयश्च (for 'यं'). K₂. 4. 6 D₁. 9 गुह्यः; T G₁-3 M₁. 5-7 च (for शुभं). — ^b) G₂ तथाशमं; M₁ तथादिवं. D₉ शुभं (for ध्रुवम्). — ^c) K₄. 7 V₁ Bo. 3. 9 Dn₁. n₁ Ds सर्वैः; G₂ शुभैः (for शब्दैः). K₇ Da₃. a₁ D₁. 9 बुद्धिनेत्रैः; D₅. 7 'तत्रे'. — ^d) G₂ om. ब्रह्मणे. Ds₁ ब्राह्मणाय च.

Colophon. V₁ on marg.; G₆ missing: K₆. 5 B₁-3 Da₁. a₁ Dn₁. n₁ D₁ G₄. 5 M₂-4 absent. — Subparvan: Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₁ Ds D₂-9 T G₁-3 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 4. 6 Ds गौका (K₁ 'का')पिलीयं; K₂ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ D₂-4. 8 गौकपिलीयं; K₇ D₅. 7. 9 M₅ गौकपिलीये (D₅. 7 'य') ज्ञानप्रशंसा; Dn₁ Ds₂ कापिलीयं; Dn₁ गौकापिलीयं संवादः; M₁. 6. 7 कपिलगो-संवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₆ Dn₁ M₁. 6. 7 95; Ds₁ 96; D₇ T₁ G₁ M₅ 97; D₈ 91; T₂ 110; G₂ 92. — Śloka no.: Da₁ Dn₁ 48; Dn₁ Ds 47.

263

✽ This adhy. is missing in G₆ (cf. v. l. 12. 259. 1).

1 ^b) K₄ वेदः. K₇ V₁ Bo संशति (for शंसन्ति). — ^c) Da₃. a₁ कस्यां; T₁ G₂. 8 कश्च (for कस्य). Ś₁

C. 12. 9757
B. 12. 272(1).3
K. 12. 277. 3

अधनो ब्राह्मणः कश्चित्कामाद्धर्ममवैक्षत ।
यज्ञार्थं स ततोऽर्थार्थी तपोऽतप्यत दारुणम् ॥ ३
स निश्चयमथो कृत्वा पूजयामास देवताः ।
भक्त्या न चैवाध्यगच्छद्भनं संपूज्य देवताः ॥ ४
ततश्चिन्तां पुनः प्राप्तः कतमदैवतं नु तत् ।
यन्मे द्रुतं प्रसीदेत मानुषैरजडीकृतम् ॥ ५
अथ सौम्येन वपुषा देवानुचरमन्तिके ।

K1. 2. 4 क(K1 त)स्य लोभो विनष्टोत्र. — K7 reads 1^d twice.

2 °) Ś1 K1. 2. 4. 6 अत्र ते वर्णयिष्यामि; K7 D4. 9 T2 G1 M5 अत्र ते वर्तयिष्येहम्; V1 अत्राप्युदाहरंतीमम्. — °) Ś1 K1. 2. 4 चेतिहासं (for इति). — °) M1 यं (for यत्). — °) Da3. 24 D8 भक्त्यायोप; G1. 2 भक्त्या चोप (for भक्तायोप). K6 B3 Da4 D6. 7 G8 द्रुतं (for कृतं).

3 °) Da3. 24 प्रधानो (for अधनो). Da3 ब्रह्मणः. — °) D8 T G1-3 धनम् (for धर्मम्). K7 D4 M1 अवैक्ष (K7 इय)त; D8 अवैक्ष्यत. ☞ Cn: कामाद्धर्म-मवैक्षत, फलकामनया धर्मं करिष्यामीति चिन्तितवान् । ☞ — °) D8 यथार्थं (for यज्ञार्थं). M1. 5-7 तदा (for ततो). T G2. 8 न (G8 स) यज्ञार्थमर्थार्थी तु (T2 'तोर्यो स; G2 'तोप्यर्थो); G1 यज्ञार्थमर्थार्थी तु. — °) B9 तप्य; T1 ततो (for तपो). G2 तयोरव्यक्तदारुणं.

4 °) T G1-3 ज्ञात्वा (for कृत्वा). — °) K7 D2 देवता. — °) K4 [अ]प्यगच्छद्; K6 V1 Bo D5. 7 T2 M1. 5-7 [अ]स्य; D4 [अ]ध्यगच्छन् (for 'गच्छद्). Da4 भक्त्या सुमनसा चैव; T1 G1-3 भक्त्या नैवाध्यगच्छत्तद् (G1 'च्छं तद्; G2 'च्छत्स). — °) Ś1 K1. 2. 4 धर्म; D5. 7 अथ (for धनं). Da4 देवता.

5 °) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. 24 Dn1. n4 D8 D2. 2. 5-8 अनु (for पुनः). Da1 प्राप्ताः; M7 प्राप्य (for प्राप्तः). — °) K7 V1 B9 Dn4 D4. 5. 7. 9 T G2. 8 M1. 5-7 कतमं (for 'मद्). D4 G2 देवतं (for दैवतं). K2 तनु; K4 न तद्; K6. 7 V1 Da3. 24 Dn1. n4 D8 D2. 2. 8. 9 T G2. 8 तु तद्; Bo. 8 D6. 7 महत्; B7 तु सः (for तु तद्). G1 कतमं दैव तत्कृतं. — °) K6 V1 तन् (for यन्). Da4 द्रुते; G2 श्रुतं (for द्रुतं). — °) K1 मानुष्यैर्; T1 G1-3 मनुष्यैर् (for मानुषैर्). K1 Da4 अजनी; T1 G3 अजलैः; T2 अंजलिः; G1 M1. 5-7 अजली; G2 अजसः (for अजडी). T2 कृतः

प्रत्यपश्यजलधरं कुण्डधारमवस्थितम् ॥ ६

दृष्ट्वैव तं महात्मानं तस्य भक्तिरजायत ।

अयं मे दास्यति श्रेयो वपुरेतद्वि तादृशम् ॥ ७

संनिकृष्टश्च देवस्य न चान्यैर्मानुषैर्वृतः ।

एष मे दास्यति धनं प्रभूतं शीघ्रमेव च ॥ ८

ततो धूपैश्च गन्धैश्च माल्यैरुच्चावचैरपि ।

बलिभिर्विविधैश्चापि पूजयामास तं द्विजः ॥ ९

(for -कृतम्). ☞ Cp: मानुषैरनवरतप्रार्थनया न जडीकृतं वरदानेन मान्यं न प्रापितम् ॥ Cs: जडीकृतं, मुहुर्मुहुर्भ्यर्थ्य-मानैः कृतवैमनस्यम् । ☞

6 °) K6 B6. 9 Da3. 24 स च; Bo. 7. 8 Dn1. n4 D8 D2. 2. 8. 8 सोथ (for अथ). Ś1 K1 सौम्येन; G2 सौमेन. K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. 24 Dn1 D8 D2. 2. 8. 8 T2 मनसा; Dn4 सा देवा; M1. 6 रूपेण (for वपुषा). — °) Ś1 K1. 2. 4 दे (K2 दै)वानुपचरंति के; G1 'नुचरंति के; G2 'नुपनमंति के. — °) Ś1 K1. 2 कुंडधारम्. Da4 अवस्थिताः. D8 कुंडधारवशे स्थितः (D8: 'तं). ☞ Ca: जलधरं मेघशरीरम् । कुण्डधारं, कुण्डानि जलाधारपात्राणि काषायवस्त्राणि वा धारयन्तम् । ☞

7 °) K4 त्वं (for तं). Bo Dn1. n4 D8 D2. 2. 8. 8 महाबाहुं (for 'त्मानं). — °) T1 G1-3 बुद्धिर् (for भक्तिर्). — °) D4 अथायं (for अयं मे). Ś1 K1. 2 B8 D7 T G1-3 M5 दास्यति (B8 T2 'ते); D2 अस्सति (for धा').

8 °) M7 स (for सं). K1. 6 B7 Da3. 24 D5. 7. 8 Cp संनिकृष्टस्य; B8 'ष्टोस्य; D8 'ष्टस्तु; T1 G1. 3 'ष्टं हि; G2 'ष्टं च (for 'ष्टश्च). K7 D4. 9 (before corr.) देवश्च; T G1-3 M5 देवानां; Cp (gloss: कुवेरस्य) देवस्य (as in text). — °) D4 वाश्चैर् (for चान्यैर्). T1 G3 मृतं; G1 वृतं; G2 स्मृतः (for वृतः). — °) G2 एतं (for एष). B8 D5 दास्यति (for दा'). — °) Ś1 K1. 2. 4 क्षिप्रम्; G8 घृतम् (for शीघ्रम्). D4. 9 वा (for च). Da1 शीघ्रमेव तथैव च.

9 °) B8 D8 transp. धूपैश्च and गन्धैश्च. K2 धूपैश्च (for धूपैश्च). D4 reads, after जलध (in 10^b), the portion from च माल्यै up to धर (in 10^b) twice. — °) G1 माल्यै (for माल्यैर्). — °) M1. 6. 7 चैव (for चापि). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. 24 Dn1. n4 D8 D2. 2. 8. 8 बलिभिर्विविधाभिश्च. — °) D2 द्विज; D4 द्विजाः.

ततः स्वल्पेन कालेन तुष्टो जलधरस्तदा ।
 तस्योपकारे नियतामिमां वाचमुवाच ह ॥ १०
 ब्रह्मणे च सुरापे च चोरे भग्नव्रते तथा ।
 निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ ११
 आशयास्तनयोऽधर्मः क्रोधोऽह्यासुतः स्मृतः ।
 पुत्रो लोभो निकृत्यास्तु कृतघ्नो नार्हति प्रजाम् ॥ १२
 ततः स ब्राह्मणः स्वप्ने कुण्डधारस्य तेजसा ।
 अपश्यत्सर्वभूतानि कुशेषु शयितस्तदा ॥ १३
 शमेन तपसा चैव भक्त्या च निरुपस्कृतः ।

शुद्धात्मा ब्राह्मणो रात्रौ निदर्शनमपश्यत् ॥ १४
 मणिभद्रं स तत्रस्थं देवतानां महाद्युतिम् ।
 अपश्यत् महात्मानं व्यादिशन्तं युधिष्ठिर ॥ १५
 तत्र देवाः प्रयच्छन्ति राज्यानि च धनानि च ।
 शुभैः कर्मभिरारब्धाः प्रच्छिदन्त्यशुभेषु च ॥ १६
 पश्यतामथ यक्षाणां कुण्डधारो महाद्युतिः ।
 निष्पत्य पतितो भूमौ देवानां भरतर्षभ ॥ १७
 ततस्तु देववचनान्मणिभद्रो महायशाः ।
 उवाच पतितं भूमौ कुण्डधार किमिष्यते ॥ १८

C. 12. 977a
 B. 12. 272(1). 12
 K. 12. 277. 18

10 For the repetition in D₁, cf. v. l. 9. — ^a) V₁ अतस् (for ततः). K_{4.6} V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₁ D₈ D₂. 3. 5-8 T₁ G_{1.8} M_{1.5.7} त्वल्पेन; G₂ स्वल्पेन (hypermetric) (for स्वल्पेन). — ^b) Ś₁ K₁ V₁ B₇ T₂ तथा (for तदा). — ^c) K_{6.7} V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₁ D₈ D₂-9 T₁ G₃ Ca. n [उ] (Da₃. a₁ [अ] पकार (for 'कारे'). Da₃ -निकारम्; D₄ -वियताम्; T₁ -निरताम्; G₁ नितराम्; M₁ नीयताम् (for 'नि'). — ^d) M_{1.5-7} गाथाम् (for वाचम्).

11 = 12. 166. 24; 12. 449*, lines 32-33; = (var.) 5. 105. 10; Rām. 4. 34. 12; Pañcatantra 3. 157. — ^a) K₁ ब्रह्मणे. — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₁ D₈ D₂. 3. 5. 6. 8. 9 G₁ चोरे (for चोरे). K₂ भग्नव्रतेस् (for 'व्रते'). D₈ शठे (for तथा). — ^c) T₁ निकृतिर्.

12 ^a) D₈ तनया; M₆ सेनयो (for तं). K₆ [स]धर्मः. — ^b) G₂ तथा (for स्मृतः). — ^c) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₁ D₈ D₂. 3. 5. 6. 8. 9 लोभः पुत्रो (by transp.); K₇ D_{4.9} पुत्रो लोभो. Dn₁ निकृत्यायाः; D₄ त्यासु; G₁ निकृताश्च; G₃ निकृत्याश्च (for 'त्यास्तु'). — ^d) D₄ नार्हति (for ना). V₁ B₈ T₂ G₁ M_{1.7} प्रजाः; Dn₁ प्रजा (for प्रजाम्).

13 ^a) K₂ ब्रह्मणः; G₁ ब्राह्मणः. — ^b) Ś₁ K₂ कुण्डधारस्य; K₆ दंडः. D₈ तेजसी (for 'सा'). — ^c) D₄ अपश्यन्. D₈ भूतादि (for 'नि'). — ^d) Da₄ कुशेषु (for कुशेषु). Dn₄ D₈ शयितस्; G₂ शयितस् (for शयितस्). K₆ Da₃ तथा (for तदा).

14 ^a) Da₃. a₁ स तेन (for शमेन). — ^b) Da₄ भक्ता (for भक्त्या). K₁ Da₃ निरुपस्कृताः; K₄ स्थितः. G₂ भक्त्या चारु परिष्मतः (sic). ☞ Cs: निरुपस्कृतः अश-

नादिरहितः । ☞ — ^c) K₄ ब्राह्मणं; D₈ D₅ ब्रह्मणो; G₃ ब्राह्मणौ (for 'णो').

15 ^a) K₄ मणि भद्रं; Bo. 6. 9 Da₃. a₁ D₈ D₄. 3. 9 T₁ G₁₋₃ M_{1.5-7} माणिभद्रं (for मणि). G₂ तत्रस्थं (for 'स्थ'). — ^b) D_{6.7} द्युतिः; D₉ द्युतं (for द्युतिम्). — ^c) Ś₁ K_{1.2} अपश्यत्तं; D₃ श्यंतं (for 'श्यत'). — ^d) K₂ व्यादिशन्तं; D₈ व्यादिश्यन्तं; D₇ गां दिशन्तं; G₂ व्यादिशन्तं (for 'शन्तं'). Da₃. a₁ Dn₁ D₂ युधिष्ठिरं; D₉ ष्टिः. ☞ Cn: व्यादिशन्तं, देवेभ्यः फलयाचकाश्चिवेदयन्तम् । ☞

16 ^a) G₂ तव (for तत्र). — ^b) K₇ D_{4.9} रत्नानि (for राज्यानि). D₃. 5. 7 विविधानि (for च धनानि). — ^c) K₁ आरब्धः; K₂ Da₃. a₁ आरब्धैः; Dn₄ येराब्धाः (sic); D_{5.7} आबद्धाः; T G₁₋₃ आराब्धाः (for आरब्धाः). — ^d) K₄ V₁ Bo. 6-9 Da₄ Dn₁. n₁ D₈ D₂. 3. 8 T₂ G_{1.3} प्रच्छिदन्ति; K_{6.7} D_{4.9} T₁ M_{1.5-7} प्रयच्छन्ति; D₆ प्रच्छिदति; G₂ प्रच्छदन्ति (for प्रच्छिदन्ति). D_{5.7} अशुभानि (for 'भेषु').

17 G₃ om. (hapl.) 17^b-18^a. — ^b) Ś₁ K₂ कुण्डधारो. B₉ Da₃. a₁ G₂ महामतिः (for महाद्युतिः). — ^c) K₇ Dn₁. n₁ D₄. 5. 7. 9 निपत्य; D₈ निष्पत्य (for निष्पत्य).

18 G₃ om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). — ^a) Bom. ed. तदेव (for तु देव). M₆ यजनान् (for वचनान्). V₁ तत्र देवस्य वचनान्; G₂ अतस्तत्सु देवानां. — ^b) K₇ Bo. 6-9 Da₃. a₁ D₈ D₂. 4. 8. 9 T G₁ M_{1.5-7} माणिभद्रो (for मणि). K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₁ D₈ D₂. 3. 6-8 महामनाः; D₆ त्मनः (for 'यशाः'). — ^c) M_{1.5-7} वचनं (for पतितं). — ^d) Ś₁ K₂ कुण्डधार (K₂ 'रं'); K_{4.7} V₁ D_{4.9} कुण्डधारं (for कुण्ड-

C. 12. 9773
B. 12. 27A. 1. 10
K. 12. 277. 19

कुण्डधार उवाच ।

यदि प्रसन्ना देवा मे भक्तोऽयं ब्राह्मणो मम ।
अस्यानुग्रहमिच्छामि कृतं किञ्चित्सुखोदयम् ॥ १९

भीष्म उवाच ।

ततस्तं मणिभद्रस्तु पुनर्वचनमब्रवीत् ।
देवानामेव वचनात्कुण्डधारं महाद्युतिम् ॥ २०
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते कृतकार्यः सुखी भव ।
यावद्भनं प्रार्थयते ब्राह्मणोऽयं सखा तव ।
देवानां शासनात्तावदसंख्येयं ददाम्यहम् ॥ २१
विचार्य कुण्डधारस्तु मानुष्यं चलमध्रुवम् ।

धार). K₁ किमिष्यते; K₂ करिष्यते; K₇ D_{1.9} किमय ते; B₈ T G₁₋₃ M_{1.5-7} कि (M₁ क) मिच्छसि; D_{n1} D₈ किमिष्यते (D₈ 'ति'); D₈ कमिष्यते (for कि').

19 K₂ कुंडाधार. —^a) K₄ ये (for मे). —^b) K₂ ब्रह्मणो (for ब्रा'). —^c) K₁ अन्यानुग्रहम्. D_{2.4} om. (hapl.) मिच्छा. —^d) D₄ corrupt.

20 MSS. om. the ref. —^a) G₁ स; M_{1.5-7} तु (for तं). K₇ Bo. 6-9 Da_{3.24} D_{n1} D_{4.8.9} T₁ G₁₋₃ M_{1.5-7} मणिभद्रस्य (for मणि'). M_{1.5.6} तं (for तु). —^c) D₄ दिहानाम् (for देवा'). K₇ वचनं (for 'नात्'). —^d) K₂ कुंडाधारं; K₈ दंड'; G_{1.2} कुंडधार (for 'धारं'). Da_{3.24} महाद्युति (Da₃ 'ति'); G₁₋₃ 'मते (for 'द्युतिम्).

21 Before 21, K₈ V₁ D_{n1.24} D₈ D_{3.5-7} ins. मणिभद्र उवाच; Bo. 6-9 Da_{3.24} D_{2.8} मणि'. —^b) K₁ कार्याः; K₈ V₁ Bo. 6-9 Da₁ D_{n1.24} D₈ D_{2.8.8.8} कृत्यः; Da₃ कल्प (for कार्यः). K₁ सुखो (for सुखी). —^c) K₈ V₁ Bo. 6-9 Da_{3.24} D_{n1.24} D₈ D_{2.8.8.8} G₁ editions ins. after 21^{ab}; D_{5.7} M_{1.5-7} after 21^{cd}:

717* धनार्थी यदि विप्रोऽयं धनमसौ प्रदीयताम् ।

[Da₃ D_{n1} धनार्थी (for 'र्थी). Da₃ विप्रायं; M_{1.5.6} विद्वान्स; M₇ विद्वांसः (for विप्रोऽयं). D_{n1} तसौ (for असौ).] —^c) D₈ प्रार्थये ते. —^d) T₁ यः (for स्यं). D₈ सुखी भव (for सखा तव). —^e) S₁ K_{1.2} वचनात् (for शास'). T G₁₋₃ तस्माद् (for तावद्).

22 ^a) G₂ om. from विचार्य up to ब्राह्मण (in 22^d). K₂ कुंडाधारस्य. M_{1.5-7} तं (for तु). —^b)

तपसे मतिमाधत्त ब्राह्मणस्य यशस्विनः ॥ २२

कुण्डधार उवाच ।

नाहं धनानि याचामि ब्राह्मणाय धनप्रदम् ।
अन्यमेवाहमिच्छामि भक्तायानुग्रहं कृतम् ॥ २३
पृथिवीं रत्नपूर्णां वा महद्वा धनसंचयम् ।
भक्ताय नाहमिच्छामि भवेदेष तु धार्मिकः ॥ २४
धर्मेऽस्य रमतां बुद्धिर्धर्मं चैवोपजीवतु ।
धर्मप्रधानो भवतु ममैषोऽनुग्रहो मतः ॥ २५

मणिभद्र उवाच ।

यदा धर्मफलं राज्यं सुखानि विविधानि च ।

K₂ मानुषं. B₈ धनम् (for चलम्). D₇ मानुष्यं च बलं ध्रुवं; T 'ज्यफलमध्रुवं; G₁ 'ज्यफलं ध्रुवं. —^c) S₁ K_{1.2.4} T₂ आदत्त; B₈ आधत्ते; G₁ आर्यत (for आधत्त). —^d) K₈ V₁ Bo. 6-9 Da_{3.24} D_{n1.24} D₈ D_{2.8.8.8} युधिष्ठिर; D₇ तपस्विनः (for यश').

23 K₁ कुंडधार; K₂ कुंडाधार. —^a) K₈ याचामि; D_{5.7} दास्यामि (for याचा'). —^b) T₁ G_{2.8} ब्राह्मणस्य (for 'णाय). K₇ Da₃ D_{4.9} धनप्रदाः (Da₃ 'दा'); B₈ (marg. as in text) वरप्रद; D₇ धनं सदा; T G_{1.2} M_{1.5.6} धन (G₁ 'नः) प्रदः; G₃ धनप्रियः (for 'प्रद'). —^c) K₁ अहम्; B₈₋₉ M_{1.5-7} अन्यद् (for अन्यम्). S₁ K_{1.2} [अ]न्यम् (for [अ]हम्). —^d) D_{n1} G₁ om. (hapl.) 23^d-24^c. —^e) D_{5.7} भक्तानुग्रहं कृतं.

24 D_{n1} G₁ om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). —^a) K_{2.7} पृथिवी; Da_{3.24} पृथिव्यां. K_{4.7} D_{4.5.7.9} T₁ G₃ M_{1.5-7} संपूर्णा; Da_{3.24} पूर्णायां (for पूर्णा वा). —^b) D₅ अहं (for महद्). K₈ V₁ Bo. 6.7.8 (marg.).^c) Da_{3.24} D_{n1.24} D₈ D_{2.8.8.8} रत्न (for धन). M_{1.5.6} संपदं; M₇ संपदः (for संचयम्). —^c) G₂ भक्ताय नाभिजानामि. —^d) K₁ अंस; T₂ एव (for एष). K₇ D_{4.9} सु- (for तु). K₁ धार्मिकाः; B₈ D₄ धार्मिक.

25 ^a) K₂ G₂ धर्मेस्य; D_{5.7} धर्मे च (for धर्मे-स्य). G₂ om. from तां up to भव (in 25^c). D_{4.5} रमता (for 'तां). K₈ धर्मेस्य बुद्धिं रमतां. —^d) D_{5.7} [ए]व (for [ए]ष). K₁ तमः; G₂ lacuna; M_{1.5.6} कृतः (for मतः).

26 K₇ Bo. 7.9 Da_{3.24} D_{n1} D_{4.8.9} T₁ G₁₋₃ M_{1.5-7} मणिभद्र. —^a) K_{4.6} Bo. 8 D_{n1.24} D₈ D_{2.8.}

फलान्येवायमश्नातु कायक्लेशविवर्जितः ॥ २६

भीष्म उवाच ।

ततस्तदेव बहुशः कुण्डधारो महायशाः ।

अभ्यासमकरोद्धर्मे ततस्तुष्टास्य देवताः ॥ २७

मणिभद्र उवाच ।

प्रीतास्ते देवताः सर्वा द्विजस्यास्य तथैव च ।

भविष्यत्येष धर्मात्मा धर्मे चाधास्यते मतिः ॥ २८

भीष्म उवाच ।

ततः प्रीतो जलधरः कृतकार्यो युधिष्ठिर ।

ईप्सितं मनसो लब्ध्वा वरमन्यैः सुदुर्लभम् ॥ २९

ततोऽपश्यत चीराणि सूक्ष्माणि द्विजसत्तमः ।

पार्श्वतोऽभ्यागतो न्यस्तान्यथ निर्वेदमागतः ॥ ३०

ब्राह्मण उवाच ।

अयं न सुकृतं वेत्ति को न्वन्यो वेत्स्यते कृतम् ।

गच्छामि वनमेवाहं वरं धर्मेण जीवितुम् ॥ ३१

भीष्म उवाच ।

निर्वेदाद्देवतानां च प्रसादात्स द्विजोत्तमः ।

वनं प्रविश्य सुमहत्तप आरब्धवांस्तदा ॥ ३२

देवतातिथिशेषेण फलमूलाशनो द्विजः ।

धर्मे चापि महाराज रतिरस्याभ्यजायत ॥ ३३

C. 12. 9788
B. 12. 272(1). 24
K. 12. 277. 34

6.8 सदा; K₁ D_{4.9} T₁ G_{2.8} यथा (for यदा). —^b) D_{as} om. विविधानि. —^c) G₁ फलान्येव (for 'न्येव'). M₁ तु (for [अ]यम्). G₂ आयातु (for अश्नातु). —^d) K₁ काल (for काय-).

27 M₅ om. (hapl.) 27-28. —^a) K₂ D_{n4} तु देव; K₈ ते देव; T G_{1.8} तमेव; G₂ तमेवं (for तदेव). D₈ बहुषः. —^b) K₂ कुण्डधारो. D_{as} महायशा; D_{as} महा यदा. —^c) D₈ धर्मसु. —^d) D_{as} D_{5.7} तुष्टाश्च; D₈ T G_{2.8} 'स्तु (for 'स्य). S₁ K₁. 2.4 तुष्टास्तस्याथ (K₄ 'स्य च) देवताः.

28 M₅ om. 28 (cf. v. l. 27). K₁ Bo. 6.7.9 D_{as}. a4 D₈₁ D_{4.8.9} T G₁₋₃ M_{1.6.7} मणिभद्र (for मणि). —^a) D₈ D_{5.7} T₂ प्रीतास्ता; G₂ प्रियस्तु. —^c) K₂ भविष्यन्ति; D₈₁ 'व्येति; T₁ G₁₋₃ 'व्यते (for 'व्यति). S₁ K₁ T₁ G₁₋₃ च; K₂ T₂ lacuna; K₄ स; D_{as} D₇ M₁ [ए]व; D_{n4} [ए]क- (for [ए]ष). —^d) D_{4.6} वा (for च). K₁ D₈₁ चाध (D₈₁ 'धी)स्यते; T G₁₋₃ M_{1.6.7} चास्य स्थिता (M_{1.6.7} 'रा) (for चाधास्यते). S₁ K₁. 2.6.7 V₁ Bo. 6-8 D_{4-7.9} मतिं (for मतिः).

29 Some MSS. om. the ref. —^b) G₂ युतकार्यो (for कृत). D_{as}. a4 D₈ युधिष्ठिरः. — After 29^{ab}, B₈ ins.:

718* ब्राह्मणः स च संतप्तो राज्यलोभादरिंदम ।

—^a) K₇ D₈ इप्सितं; D_{as} ईप्सीतं; D_{as} ईप्सितो. G_{1.8} मनसा (for 'सो). —^d) G₂ परम् (for वरम्).

30 ^b) K₇ D_{4.9} सूक्ष्माणि (for सू). K₄ B₇

सत्तमः; D₈₁ सत्तमाः; D₅ सत्तमं. — G₁ om. (hapl.) 30^a-32^b. —^c) K₂ [5]भ्यागतः; K₈ Bo. 8.9 D₈₁ D₈ 'सतो; K₇ D_{n1.2} D_{as} D_{2.8.8} M₇ 'शतो; B₈ (marg.) 'सता (for 'गतो). B₈ [अ]भ्यस्तानि (for न्यस्तानि). K_{1.4} B_{8.7} D_{as}. a4 D_{4.9} पार्श्वतोभ्यागतान्यस्तानि; D_{5.7} पार्श्वतोभ्यागतान्पश्यन् (D₇ 'तान्यस्य); T G_{2.8} न्यस्तानि पार्श्वतो दृष्ट्वा. —^d) D_{5.7} सोथ; T₂ ततो (for अथ). T₁ G₈ तत्रैमां मतिमागतः; G₂ तत्रैव** मागतः.

31 S₁ K_{1.2} om. the ref. D_{n4} G₁ om. 31 (for G₁, cf. v. l. 30). —^a) K₇ D_{4.9} नः; D_{5.7} च (for न). T₁ G₂ मत्कृतं (for सुकृतं). —^b) K₈ कोन्योन्यो; V₁ B₈ D_{as}. a4 D₈₁ D₈ कस्त्वन्यो; D_{5.7} कोन्योर्थे; T₁ G₈ का (G₈ को) न्वद्य; M_{1.6-7} कोन्यो वै (for को न्वन्यो). D_{as} वेत्सते; D₈₁ D₈ वेत्सते; T₁ G₈ [आ]वेत्स्यते (for वे). D_{5.7} सुखं (for कृतम्). —^c) T₂ धनम् (for वनम्). —^d) K₈ B_{8.9} D_{as}. a4 चरन्; T₁ G₈ परं (for वरं). D_{as}. a4 धर्मेन. K_{1.2} V₁ Bo. 7.8 D₈ D_{8.6} T₂ G₂ M_{1.6-7} जीवितं; D_{as} जीवति (for जीवितुम्).

32 S₁ K_{1.2.4} D_{n4} T G₁₋₃ M₇ om. the ref. G₁ om. 32^{ab} (cf. v. l. 30). —^a) K₄ D_{as}. a4 D_{n4} D₈₁ निर्वेदा (for 'दाद्). —^b) K_{2.6} प्रमादात् (for प्रसा). K₈ च (for स). D_{as} द्विजोत्तम. K₇ D_{4.9} T₁ G_{2.8} प्रसादाद्विजसत्तमः. —^d) B₈ D_{5.7} T₂ G₈ तथा (for तदा).

33 ^a) K_{1.7} D_{4.9} दे (D₈ दै)वतानि विशेषेण; K₂ देवतातिथिचेषेण (sio). —^b) D_{as} D₄ मूलाशनो (for 'शनो). D₈ द्विज. — K₈ om. (hapl.) 33^a-34^b,

C. 12. 9789
B. 12. 272(1). 35
K. 12. 277. 35

त्यक्त्वा मूलफलं सर्वं पर्णाहारोऽभवद्विजः ।

पर्णं त्यक्त्वा जलाहारस्तदासीद्विजसत्तमः ॥ ३४

वायुभक्षस्ततः पश्चाद्ब्रह्मवर्षगणानभूत् ।

न चास्य क्षीयते प्राणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३५

धर्मे च श्रद्धानस्य तपस्युग्रे च वर्ततः ।

कालेन महता तस्य दिव्या दृष्टिरजायत ॥ ३६

तस्य बुद्धिः प्रादुरासीद्यदि दद्यां महद्भनम् ।

तुष्टः कस्मैचिदेवाहं न मिथ्या वाग्भवेन्मम ॥ ३७

ततः प्रहृष्टवदनो भूय आरब्धवांस्तपः ।

भूयश्चाचिन्तयत्सिद्धो यत्परं सोऽभ्यपद्यत ॥ ३८

यदि दद्यामहं राज्यं तुष्टो वै यस्य कस्यचित् ।

स भवेदचिराद्राजा न मिथ्या वाग्भवेन्मम ॥ ३९

तस्य साक्षात्कुण्डधारो दर्शयामास भारत ।

ब्राह्मणस्य तपोयोगात्सौहृदेनाभिचोदितः ॥ ४०

— °) V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5-8 चास्य;
D1 वापि (for चापि). B1 महात्मानो; G1 राजन्.
— °) K2 [अ]भिजायत; T G2. 8 M1. 5-7 [उ]पजायते
(for [अ]भ्यजायत). K7 D4. 9 रतिस्तस्य व्यजायत; V1
Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5-8 दृढा बुद्धिर (D5. 7
°द्विर्भ्य) जायत.

34 K6 om. 34^{ab} (cf. v. l. 33). — °) Ds मूलं
(for मूल-). — °) T1 G1. 2 द्विजोत्तमः; G2 द्विजो-
भवत् (by transp.). — °) K1 पर्णे; K2 पूर्ण; B8
पर्णान् (for पर्ण). D5 जलाहारं; G1 धारस; M1.
5. 8 फलाहारस (for जला). — °) M1. 5. 8 तथा (for
तदा). K7 D4. 9 T G1-3 M1. 5-7 स द्वि (G1 तद्वि-
जोत्तमः (for द्विजसत्तमः). D5 सत्तमः. K6 V1 Bo.
6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 पुनरासीद्विजस्तदा
(D8 था).

35 °) B8 (marg.) [s]भवत्; T1 G1. 8 तु तत्
(for ततः). — °) B8 (marg.) अथ (for अभूत्).
T G1-3 अभूद्वर्षगणान्ब्रह्मन्. — °) D5 वास्य (for चास्य).
S1 K1. 2 [अ]क्षीयत (for क्षीयते). Ds (marg. as in
text) पर्णस्य (for प्राणस्य). — °) K1 Dn4 अद्भुतम्.
T2 भवेत् (for [अ]भवत्).

36 °) Ds धर्मे (for धर्मे). T G1-3 M1. 5-7 श्रद्-
धानस्य धर्मे च. — °) Ds तपस्यति (for तपस्युग्रे). K6
प्र- (for च). D4. 9 वर्तिनः; D5 वर्तते (for तः). K7
तपस्युग्रेण वर्तिनः. — °) T1 G2 दिव्य- (for दिव्या).
Das अजायते.

37 °) K7 D4. 9 प्रादुरभूद् (for रासीद्). — After
37^a, G1 ins. :

719* राज्यं वा मम संतुष्टो नष्टोऽहं स्यां न संशयः ।

— G1 om. 37^b. — °) K6 दद्याद् (for दद्यां). K6. 7
V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2-9 T1 G2 M7 अहं
(for महद्). G2 यदिद्याजं महाव्रतं (sic); M1. 6 यदि

दद्याम्यहं धनं. — °) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1.
n4 Ds D2. 8. 5. 8 कस्यचिद्; G2. 8 कस्यै च; M5. 6
कस्मिंश्चिद् (for कस्यैचिद्). K6. 7 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1.
n4 Ds D2-9 एवेह; T1 G1-3 देवाय (for एवाहं).
— °) K6 Bo. 6. 7. 9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8
मिथ्या वाङ् (by transp.); T G1. 8 M7 न मिथ्या
तद्; G2 समृद्धा तद्.

38 K6 B6-8 Das. a1 repeat 38^{ab} after 39. — °) K6
(both times). 7 प्रहृष्ट-; Dn4 प्रदुष्ट- (for प्रहृष्ट-).
K1 वचनो (for वदनो). — °) K7 D4. 9 पुनर् (for
(for भूय). G2 चारब्धवांस (for आ). — °) T1 G1. 8
चितयेत् (for [अ]चिन्तयत्). K7 D4. 5. 7. 9 विप्रो; G2
सिद्धा (for सिद्धो). — °) K2 यत्परः. K6 V1 Bo.
6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 सोमिमन्यते; K7
D4. 9 सोम्यमन्यत; D5. 7 सौम्य मन्यत; T G1-3 M1.
5-7 सोमिपद्यते (for सोऽभ्यपद्यत).

39 °) K6 दद्याद् (for दद्याम्). G2 यदि दद्या
महाराजन्; M1. 6 दद्याम्यहं राज्यं. — °) G2 कष्टा (for
तुष्टो). Ds [s]हं (for वै). — °) M1. 6 राजन् (for
राजा). T स हि वेद चिराद्राजा; G2. 8 स ह देव चिरा-
द्राजा. — °) B8 transp. न and मिथ्या वाग्. B8
(marg.) वचनं (for वाग्भवेन्). — After 39, K6
B6-8 Das. a1 repeat 38^{ab}.

40 °) D4. 9 M1. 5-7 तं स्य (for तस्य). G1 कुण्ड-
धरो. — G1 om. (hapl.) 40^b-42^a. — °) K1 ब्रह्म-
णस्य. D6 ततो (for तपो). Ds1 -घोरात् (for -योगात्).
— °) S1 K1 सौहृदेन; D5. 7 सौहार्देन. B8 T G2. 8
M1. 5. 7 [अ]पि (for [अ]भि-). D5 -नोदितः; D7 -रोदिताः
(for -चोदितः).

41 G1 om. 41 (cf. v. l. 40). — °) S1 K1. 2 च
(for स). — °) Dn4 पूतां (for पूजां). K1 यथा
विधिः. — °) T G2 कुण्डधारश्च. — °) D5. 7 विस्मृतश्च

समागम्य स तेनाथ पूजां चक्रे यथाविधि ।
ब्राह्मणः कुण्डधारस्य विस्मितश्चाभवन्नृप ॥ ४१
ततोऽब्रवीत्कुण्डधारो दिव्यं ते चक्षुरुत्तमम् ।
पश्य राज्ञां गतिं विप्र लोकांश्चावेक्ष चक्षुषा ॥ ४२
ततो राज्ञां सहस्राणि मग्नानि निरये तदा ।
दूरादपश्यद्विप्रः स दिव्ययुक्तेन चक्षुषा ॥ ४३
कुण्डधार उवाच ।
मां पूजयित्वा भावेन यदि त्वं दुःखमाप्नुयाः ।
कृतं मया भवेत्किं ते कश्च तेऽनुग्रहो भवेत् ॥ ४४
पश्य पश्य च भूयस्त्वं कामानिच्छेत्कथं नरः ।
स्वर्गद्वारं हि संरुद्धं मानुषेषु विशेषतः ॥ ४५

भीष्म उवाच ।

ततोऽपश्यत्स कामं च क्रोधं लोभं भयं मदम् ।
निद्रां तन्त्रीं तथालस्यमावृत्य पुरुषान्स्थितान् ॥ ४६

कुण्डधार उवाच ।

एतैर्लोकाः सुसंरुद्धा देवानां मानुषाद्भयम् ।
तथैव देववचनाद्विघ्नं कुर्वन्ति सर्वशः ॥ ४७
न देवैरननुज्ञातः कश्चिद्भवति धार्मिकः ।
एष शक्तोऽसि तपसा राज्यं दातुं धनानि च ॥ ४८

भीष्म उवाच ।

ततः पपात शिरसा ब्राह्मणस्तोयधारिणे ।
उवाच चैनं धर्मात्मा महान्मेऽनुग्रहः कृतः ॥ ४९

C. 12. 2804
B. 12. 272[1]. 50
K. 12. 277. 50

(for विस्मि). K₇ D_{4.9} त्वभवन्; T₂ चाभवत्. D_{5.7} नृपः; T₂ तदा.

42 G₁ om. 42^a (cf. v. l. 40). Da₁ repeats 42^a after 43. —^a) Da₁ (second time) lacuna for पश्य राज्ञां ग. G₁ राज्यं (for राज्ञां). K₄ om. (hapl.) from गतिं up to राज्ञां (in 43^a). D₁ रतिं (for गतिं). —^a) K₅ Bo. 6. 7. 9 Da_{3. a1} (both times) Dn_{1. n4} D₅ D_{2. 3. 6. 8} चैव तु; K₁ V₁ B₃ D_{5.7} T₁ G₁₋₃ M_{1. 5-7} चावेक्ष्य (for 'क्ष').

43 Before 43, Ś₁ K₁ ins. भीष्मः. K₄ om. up to राज्ञां (cf. v. l. 42). —^a) M₁ तदा (for ततो). K_{5.7} V₁ Bo. 6 (marg. as in text) 7. 9 Da_{3. a1} Dn_{1. n4} D₅ D_{2. 3. 6. 8} राज्ञः; D₄ रा* (for राज्ञां). —^b) G₂ निमग्नानि (hypermetric) (for मग्नानि). K₅ विषये; D₅ निरयं (for निरये). K_{5.7} तथा (for तदा). —^c) T₁ G_{1.8} आरादः; G₂ आदाव् (for दूराद्). Ś₁ K_{1.2} विप्रर्षिर् (K₁ 'र्षि'); Da₃ T₂ विप्रस्य; M₁ 'स्तु (for विप्रः स). — After 43, Da₁ repeats 42^a.

44 K_{2.4} om. (hapl.) 44-46. Ś₁ reads 44-46 on marg. K₁ B₁ om. the ref. —^a) Da_{3. a1} यां (for मां). —^b) B₃ transp. त्वं and दुःखं. K₁ त्वा; D₄ त्वां (for त्वं). K₁ Da₄ T₂ G₂ M_{5.7} आप्नुयात्; M₁ 'युः (for 'याः). —^c) G₁ कृतत्रयी (for कृतं मया). —^d) K₅ Da₄ कश्चित् (for कश्च).

45 K_{2.4} om. 45 (cf. v. l. 44). Ś₁ reads 45 on marg. —^b) Da_{3. a1} नराः (for नरः). K₇ D_{4.9}

T₁ G₁₋₃ कामानिच्छन्क (T₁ G_{1.8} 'नेच्छेः क'; G₂ 'नृच्छे-त्क) थंचन. —^a) Da₄ संरुद्धं (for संरुद्धं). —^d) D₅ मनुष्येषु; T₁ G₁₋₃ मनुष्याणां; M_{1. 5-7} मानुषाणां (for 'वेषु).

46 K_{2.4} om. 46 (cf. v. l. 44). Ś₁ reads 46 on marg. Ś₁ K₁ T₁ G₁₋₃ M_{1. 5-7} om. the ref. —^a) V₁ [s]पश्यत्; D₄ 'इयन्स. G₂ स (for च). —^b) M_{5.7} मुद्दं (for मदम्). —^c) B₃ D₅ M_{1. 5-7} निद्रा (for निद्रां). K₅ तन्त्री; K₇ V₁ Bo D_{1.9} तन्त्रां; B₁ तन्त्री; D₅ तन्त्रा (for तन्त्रीं). B₃ (marg. as in text) तदा; Da_{3. a1} lacuna; M_{1. 5. 6} अय (for तथा). K₁ D_{4.9} [आ]लब्धम् (for 'स्यम्). —^d) Ś₁ K₁ आविश्य; D₁ ह्यावृत्य (for आ). D₅ पुरुषसः; D₁ 'धं; M₅ 'षाः (for 'षान्). K₁ स्थितं; D_{5.7} तथा; G₁ स्थितां (for स्थितान्).

47 K₂ कुण्डधार (for कुण्ड). —^a) M_{1. 5. 6} लोकांस (for लोकाः). T₁ G₁₋₃ M_{1. 5-7} तु (for सु). Ś₁ K_{1.4} D₃ सुसंरुद्धा; K₁ D_{4. 5. 7. 9} 'नद्धा (for 'रुद्धा). —^b) G₁ देवानां (for देवानां). K₁ मनुषाद्; G₂ मानुषं (for 'षाद्). —^c) Ś₁ K_{1.2} ते चैव; K₁ B₃ (orig.) D_{4. 5. 7. 9} M₅ तथैते (for तथैव). G₁ देव- (for देव). —^d) T₁ G_{1.8} विघ्नाः सर्पति सर्वशः.

48 ^a) D_{4.9} -ज्ञाता (for -ज्ञातः). D_{5.7} एतदेवैरनुज्ञातः; D₅ न च देवैस्तनु. —^b) K₁ धार्मिकाः. —^c) K₅ D₅ शक्नोषि; Da₃ G₁ शक्नोति; D₁ T₁ G_{2.8} शक्नोति; T₂ शक्नोसि; M₁ शक्नो हि (for शक्नोसि). —^d) K_{5.7} Bo. 6. 7. 9 Da_{3. a1} Dn_{1. n4}

C. 12. 263
B. 12. 272[1]. 51
K. 12. 277. 51

कामलोभानुबन्धेन पुरा ते यदसूयितम् ।

मया स्नेहमविज्ञाय तत्र मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ५०

क्षान्तमेव मयेत्युक्त्वा कुण्डधारो द्विजर्षभम् ।

संपरिष्वज्य बाहुभ्यां तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५१

ततः सर्वानिमाल्लोकान्ब्राह्मणोऽनुचचार ह ।

कुण्डधारप्रसादेन तपसा योजितः पुरा ॥ ५२

विहायसा च गमनं तथा संकल्पितार्थता ।

धर्माच्छक्त्या तथा योगाद्या चैव परमा गतिः ॥ ५३

देवता ब्राह्मणाः सन्तो यक्षा मानुषचारणाः ।

धार्मिकान्पूजयन्तीह न धनाढ्यान् कामिनः ॥ ५४

सुप्रसन्ना हि ते देवा यत्ते धर्मे रता मतिः ।

धने सुखकला काचिद्धर्मे तु परमं सुखम् ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

Ds D2-9 M1. 5-7 transp. राज्यं and दातुं.

49 Ś1 K1. 2 G1. 3 M1. 5-7 om. the ref. -- ^a) B1 om. पपात. T1 सहसा (for शिरसा). K7 D4. 5. 7. 9 पपात शिरसा तत्र (D5. 7 भूमौ). — ^b) D6 ब्राह्मणास्. Ś1 K1. 2. 4 कुण्ड- (for तोय-). Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 -धारिणः; D5. 7 -धारिणं (for 'जे). — ^c) M1. 5-7 वाचं (for चैनं). — ^d) K1 महासुं ते ग्रहः कृतः (sic).

50 ^a) T G1. 3 -भोगानु-; G2 -भोगेनु- (for -लोभानु-). G1 -गंधेन (for -बन्धेन). — ^b) K7 D4. 9 असूचितं; G1 असूचुचं (for असूयितम्). D5. 7 G3 पुरा ते य (D6 तच्च-; D7 तु य) दि सूचितं; G2 पूरं ये दससूयिनं (sic). — ^c) Dn4 corrupt. Ds महा- (for मया). Das. a4 अति- (for अवि-). — ^d) Dn4 तच्च; D5. 7 तत्त्वं (for तत्र). K6 अर्हति.

51 ^a) Ś1 K1 उक्तं (for उक्त्वा). — ^b) K1 कुण्ड-धारो. — ^c) T G1-3 M7 परिष्वज्य च बाहुभ्यां.

52 ^a) Das. a4 सर्वासु. K6 ततो; K7 V1 Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 तदा (for इमाल्ल). K2 ततः सर्वाणि मां लोकान्. — ^b) K7 D4. 9 सं-; D5. 7 स (for स्नु-). — The portion from 52^e up to 12. 282. 26^{ab} is lost in Ś1 on missing fol. — ^c) K2 कुण्डधार- — ^d) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तपसा सिद्धि (D6 'सामधि)-मागतः.

53 Ś1 missing (cf. v. l. 52). — ^a) K2 विहा-वसाय गमनं. — ^b) K1 D5 ततः; K2 तदा; K4 यथा- (for तथा). K1. 2. 4 D5. 6 M1. 6. 7 संकल्पितार्थिता (K4 'र्थिता; M1. 7 [inf. lin.] 'स्थिता); B6 'तात्मता; Ds2 'तार्थतां; T1 G1-3 'तार्थतः (for 'तार्थता). — ^c)

K1 धर्माः; K4 धर्म-; Ds1 धर्माज्; D4 धर्मः (for धर्मात्). K1. 2. 4. 7 D4. 9 T2 M1. 5-7 शक्यं; Das. a4 शक्या; T1 G1. 3 शक्यस् (for शक्या). K2 तपोयोगाद्; T G1-3 तथा योगो. — ^d) Ds1 सा (for या). T1 G1. 3 योगाच्चैव परा गतिः; G2 योगादेव परा गतिः.

54 Ś1 missing (cf. v. l. 52). — ^a) K1 G1 ब्राह्मणः; G3 मानुषः. Das. a4 संता (for सन्तो). — ^b) K1. 2. 4 V1 Bo. 7. 9 Das. a4 Ds2 D5. 7 T1 M7 यक्ष- (for यक्षा). Das -मानुष्य- (for मानुष-). K1. 7 D4. 9 -चारिणः (K1 'णाः) (for -चारणाः). — ^c) D2 om. from धार्मिका up to परमं (in 55^d). D5. 7 T G1-3 धार्मिकं (for 'कान्). — ^d) D7 T G1. 3 M1. 5-7 धनाढ्यं (for 'ढ्यान्). K7 नु (for न). D7 M1. 5. 6 कामिनः; T1 कामुकं; T2 G1 कामिकं; G2. 3 कामुकं (for कामिनः). D6 न धनायातकामिनः.

55 Ś1 missing (cf. v. l. 52). D2 om. up to परमं (cf. v. l. 54). — ^a) K7 om. ते. G1 देव (for देवा). — ^b) B6 या तु; T G1-3 M7 यतो (for यत्ते). K1. 2 D5. 7 धर्म- (for धर्मे). — ^c) D6 धर्मे (for धने). T1 G1-3 कापि (for काचिद्). — ^d) Das च (for तु).

Colophon. Ś1 G6 missing: K3. 5 B1-5 Ds1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan: K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 2. 4 Ds2 कुण्डधारोपाख्यानं समाप्तं; K6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds1 D2-9 M5-7 कुण्डधारोपाख्यानं. — Adhy. no. (figures, words or both): K6 B7 M1. 6. 7 96; Dn1 Ds1 D7 T1 G1. 3 M5 98; Dn4 Ds2 97; D6 92; T2 111; G2 93. — Śloka no.: Da4 57; Dn1 D6 56; Dn4 55.

२६४

युधिष्ठिर उवाच ।

बहूनां यज्ञतपसामेकार्थानां पितामह ।

धर्मार्थं न सुखार्थार्थं कथं यज्ञः समाहितः ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि नारदेनानुकीर्तितम् ।

उच्छवृत्तेः पुरावृत्तं यज्ञार्थं ब्राह्मणस्य ह ॥ २

राष्ट्रे धर्मोत्तरे श्रेष्ठे विदर्भेष्वभवद्विजः ।

उच्छवृत्तिर्ऋषिः कश्चिद्यज्ञे यज्ञं समादधे ॥ ३

श्यामाकमशनं तत्र सूर्यपत्नी सुवर्चला ।

तित्तं च विरसं शाकं तपसा स्वादुतां गतम् ॥ ४

उपगम्य वने पृथ्वीं सर्वभूताविर्हिसया ।

अपि मूलफलैरिज्यो यज्ञः स्वर्ग्यः परंतप ॥ ५

C. 12. 9815
B. 12. 273(2). 5
K. 12. 278. 5

264

☞ This adhy. is missing in Śi G₆ (cf. v. l. 12. 263. 52; 259. 1).

1 ^b) K₇ D₉ परंतप (for पितामह). — ^c) B₉ अधर्मार्थं; D_{3.2.4} Ca (gloss: विष्णोः प्रीत्यर्थं) Cp (Cp as in text) यज्ञार्थं न; M₇ धर्मार्थं न (for 'र्थं न'). K_{1.2.4} सुखार्थार्थं; D_{5.7} 'र्थं च; Cp सुखात्मार्थं (for 'र्थार्थं'). B₉ धर्मार्थता भवेदत्र; D₁₄ धर्मार्थार्थं न सुखार्थं. ☞ Cp: यज्ञार्थं, विष्णौ समर्पणार्थम् । यद्वा यज्ञार्थं, विधिपालनद्वारा सत्त्वशुद्ध्यर्थम् । ☞ — ^d) ☞ C₃: कथं समाहितः, किंप्रकारया मनोवृत्त्यानुष्ठितः । ☞

2 G₂ om. the ref. — ^a) K_{1.2.4} D₈ वर्णं (D₈ 'र्वं)-यिष्यामि; V₁ कीर्तं; B₈ (marg.) D_{5.7} कथं (for वर्तं). — ^b) B₉ प्रभाषितं; T₂ [अ]नुवर्तितं (sic); Cp [अ]नुवर्तितं (for [अ]नुकी). K₁ नारदे वानुकीर्तितं. — After 2^{ab}, K₁ reads (hapl.) 3^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. — ^c) K₁ D_{2.4} उच्छ- (for उच्छ-). — ^d) G₂ om. from यज्ञार्थं up to उच्छवृत्तिर् (in 3^c). K_{1.2} D_{5.7} यज्ञार्थं; D_{5.1} कामार्थं (for यज्ञार्थं). K_{4.6} V₁ B_{9.6.7.8} (marg.).⁹ D_{3.2.4} D_{1.1.4} D₈ D_{2.3.5-8} M₇ च; K₇ D₉ T₁ G_{1.3} हि (for ह).

3 Before 3, MSS. ins. नारद उवाच. G₂ om. up to वृत्तिर् (cf. v. l. 2). — ^b) K₁ भवद् (for [अ]भवद्). B₉ द्विज. D₁₄ विदर्भेष्वभवद्विजः (sic). — K₁ reads 3^{cd} for the first time after 2^{ab}. — ^c) K₁ (both times) उच्छ- (for उच्छ-). K₁ (both times).² द्विजः (for ऋषिः). T₁ G₁₋₃ तस्मिन् (for कश्चिद्). — ^d) K_{4.6.7} D_{1.1.4} D₈ D_{2-5.8.9} यज्ञं यष्टुं (D_{5.1} 'ष्टुं); D₉ यज्ञं यज्ञे (by transp.); D₇ यज्ञं

प्रष्टुं; T G₁₋₃ स च यज्ञं; M₇ यश्च यज्ञं. K₁ (first time; also as in text) समाधमे (for 'दधे'). M_{1.5.6} यो यज्ञे यज्ञमादधे. Cp as in text. ☞ Ca: यज्ञे, विष्णौ ॥ Cp: यज्ञे, विष्णौ । यद्वा यज्ञनिमित्तम् । ☞ ☞ Cn: समादधे, समाहितोऽवहितोऽभवत् । ☞

4 ^a) M_{1.5.6} यत्र; M₇ यस्य (for तत्र). K₆ D_{4.6} T₂ G_{1.2} श्यामाकश (D₉ 'कशः; G₂ 'काश)मनं तत्र. Ca.p as in text (gloss: Ca: श्यामाकं, शाक-प्रायम् । Cp: यद्वा, कदन्नम्). — After 4^a, B₉₋₈ D₉ read for the first time 7^d-8^e, repeating the same in the proper place; while D_{5.7} for the first time read 7^d followed by 8^e, also repeating it in its proper place. — ^b) G₂ सूतः; Ca सूर्य (for सूर्य-). K_{6.7} V₁ B₉ D_{4.1} D_{2-4.8} Cn -पर्णी; Ca पत्नी (for -पत्नी). ☞ Cp. 8 सूर्यपत्नी सुवर्चलेति शाक-विशेषौ । Cp: मायूरी सूर्यपत्नी च विरसा मधुरा तथेति मधुमाधवी । ☞ — ^c) K₂ रिक्तं (for तित्तं). K₂ विरमं (for विरसं). D_{4.1} शाका; G₂ कोशं; M₇ शाकस् (for शाकं). — ^d) Cp तपसा स्वादुमागतं.

5 ^a) K_{1.2} उपविश्य; G₂ उपागम्य; M_{1.5.6} उपास्य स (for उपगम्य). V₁ मुनिः (for वने). B_{9.8} D_{5.7} T₁ G₁ पृथ्वी; D_{1.1.4} D₈ D_{2.3.6} सिद्धिः; D₈ शुद्धिः; G₂ वृद्धि (for पृथ्वी). K_{6.7} D_{4.9} वाचास्य प्रययुस्तुष्टिः. ☞ Cp: पृथ्वीमुपगम्य, भारतवर्षे लब्धजन्मेत्यर्थः । ☞ — ^b) K_{2.4} G₁ सर्वभूताविर्हिसया; K₇ D_{4.9} 'तान्यर्हिसया. — ^c) G₁ मूल- (for मूल-). D₄ 'कालैर् (for -कालैर्). K₄ D_{1.1.4} D₈ D_{2.3.6.8} इष्टो; K₇ D_{4.9} इज्यैर्; T G_{1.3} इज्या; M_{1.5.6} इज्ये; M₇ इजे (for इज्यो). — ^d) K₇ D_{4.9} स्वर्गः; D_{4.1} D₅₋₇ M₇ स्वर्ग्य (for स्वर्ग्यः). K_{6.7} B₉ D_{4.9} M₁ परंतपः. T G₁₋₃ यज्ञः स्वर्गपरो (G₁ 'र्गं परो; G₂ 'र्गफलो) मतः.

C. 12. 9216
B. 12. 27: [2]. 6
K. 12. 278. 6

तस्य भार्या व्रतकृशा शुचिः पुष्करचारिणी ।
यज्ञपत्नीत्वमानीता सत्येनानुविधीयते ।
सा तु शापपरित्रस्ता न स्वभावानुवर्तिनी ॥ ६
मयूरजीर्णपर्णानां वस्त्रं तस्याश्च पर्णिनाम् ।
अकामायाः कृतं तत्र यज्ञे होत्रानुमार्गतः ॥ ७

6 ^a) Ds1 -कृशा (for -कृशा). — ^b) K2 शुचि-
(for शुचिः). K1. 2. 4 दुष्कर- (for पुष्कर-). K6 -चारिणी;
Bo. 8 (marg.) Da1 Dn1. n4 Ds1 D2. 8. 8 -चारिणी; T
G1-8 M1. 5-7 -मालिनी (for -चारिणी). ❀ Ca: पुष्कर-
चारिणी, पुष्करवर्जलेपत्वेन चरणच्युतिः ॥ Cp: पुष्कर-
चारिणी, संज्ञा । यद्वा पुष्करतीर्थचरणशीला । ❀ — ^c) G2
M1. 5. 7 यज्ञे (for यज्ञ-). K4 Ds -पत्नी त्वम्; D6
-पत्नित्वम् (for -पत्नीत्वम्). T2 आधीता (for आनीता).
K1 Dn1. n4 Ds D2-4. 9 यज्ञपत्नी समानीता. — ^d)
K6 Bo Ds T2 G2 M1. 1. 6 Ca p. 8 (gloss: यज्ञं)
सत्यं न; K7 Ds. 9 नित्यं न; B6-9 Da3. a4 T1 G1
सत्याज्ञः; M7 सा तं न (for सत्येन). K6 [अ]न्यं (for
[अ]नु). Ds. 1 सत्यात्मानुविधायिनी. ❀ Cn: सत्ये,
सत्यसंज्ञे भर्तरे । नानुविधीयते, अहिंसायज्ञमश्रेयस्त्वेन मन्य-
माना अनुविधानं आनुवृत्त्यं न करोति ॥ Cp: तद्धर्मे तस्या
हचिर्नास्तीत्यर्थः । ❀ — ^e) K2 Ds मा (sic) (for सा).
Da2. a4 Ds Ca तु (for तु). B6 -अष्टा (for -अस्ता).
— ^f) K6. 7 V1 Bo. 6-8 Da2. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 Ca.
p. 8 तत् (for न). Ds -वर्तना (for -वर्तिनी). B6
तत्सुतावानु (sic).

7 For the repetition in B6-8 Ds-7, cf. v. l. 4.
— ^a) Ds T1 G1-8 मयूर-; T2 M1 Cs मा (M1 म)यूर-
(for मयूर-). — ^b) T1 G1. 8 तु (for च). K6 Bo. 6-8
Dn1. n4 Ds D2. 8. 5-8 T1 G1. 8 वर्णितं; Ds पर्णितं;
T2 M1. 5-7 वर्णिनां; Ca (gloss: वृक्षाणां) पर्णिनां (as
in text). G2 वसुतेत्युत्प्रेत्युश्च पर्णितं (corrupt). ❀ Cn:
मयूरपच्छैः संनिवेशविशेषेण गुम्फितैरुस्या वस्त्रं वर्णितम् ॥ Cp:
मयूरात्परिणामेन गलितपक्षाणां, पर्णिनां वृक्षादीनां च ॥ Cs:
मयूरा, मयूरवृत्तं वृत्रिममित्यर्थः । यथा मयूरस्य पृथक्पत्राणि
परस्परं संभूयाभूय तिष्ठन्ति तद्वत्तस्याः पर्णं वस्त्रमित्यर्थः । ❀
— ^c) Bo. 6. 7. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 8. 5-8 T1 G2
Cp अकामया (for 'माया:'). K6 V1 Bo. 6-8 Dn1. n4
Ds D2. 8. 5. 8 कृतम् (for कृतं). G2 कृतस्तेयं (for कृतं
तत्र). — ^d) K4 Bo. 6 (both times), 7 (second
time), 8 (both times), 9 Dn1 n4 Ds D2. 8. 5-7 (last
three both times), 8 T G1. 8 M1. 5-7 यज्ञो; K7 V1
Da. 9 यज्ञ- (for यज्ञे). Bo. 8 (second time), 9 (marg.

शुक्रस्य पुनराजातिरपध्यानादधर्मवित् ।
तस्मिन्वने समीपस्थो मृगोऽभूत्सहचारिकः ।
वचोभिरब्रवीत्सत्यं त्वया दुष्कृतकं कृतम् ॥ ८
यदि मन्त्राङ्गहीनोऽयं यज्ञो भवति वैकृतः ।
मां भोः प्रक्षिप होत्रे त्वं गच्छ स्वर्गमतन्द्रितः ॥ ९

as in-text) Dn1 Ds (before corr. as in text), 6
(second time), 8 होत्रनु-; B6-8 Ds. 7 (all first time)
होत्रं तु (B7. 8 तु); D2. 6 (first time) होत्रस्तु (for
होत्रानु-). K7 D2. 4. 9 Cs -ज्ञासनं; B7 Ds (both
second time) -मागतः; Dn1. n4 Ds Ds. 6 (second
time), 8 -ज्ञासनात् (for -मार्गतः). ❀ Ca. p: होत्रा-
नुमार्गतः, होत्रस्यानुष्ठानानुसारतः (Cp: अकामया कृता तत्र
यज्ञे । होत्रानुमार्गतः इति पाठस्त्वनार्थः) । ❀

8 For the repetition in B6-8 Ds-7, cf. v. l. 4.
— ^a) K7 D2. 4. 9 M1. 5. 6 शुक्रस्य (for शुक्रस्य). K1
पुनर (for पुनर्). K4. 7 D2. 4. 8. 9 Cn (Cnp as in
text) आज्ञाभिः; B7 (second time) Ds. 7 आयाति
(B7 'तिर); M1 आज्ञातिर; Ca (gloss: वंशजा) Cnp
आज्ञातिर (as in text). Ds शुक्रस्य न पुरा जातिः; Cp
शुक्रस्य प्रवरा जातिः (for 8^a). K1. 2. 4 Ds. 7 परध्यानाद्;
B6 (second time) T1 G1. 8 M1. 5. 6 अ (M1 न)व';
Ca. p. 8 अप' (as in text). K2 अधर्मवत्. K7 D2. 8
(before corr.), 4. 8. 9 पर्णा (K7 'र्ण' दो नाम धर्मवित्.
Dn1. n4 Ds शुक्रस्य चा (Da1 वा)पध्यानानु (Da1 'नु) पुनरा-
जाति (Dn1 'ज्ञाभि)धर्मवित्; G2 शुक्रस्य पुनरादिद्वेदध्यानादध-
धर्मवित् (sic). ❀ Cp: कचिदपराधेऽपध्यानादधर्मवित् ॥
Cs: पुनराजातिः, पुनरावृत्त्य जननयुक्तो धर्मोऽभवत् । ❀
— ^c) B6-8 Ds-7 (all first time) समीपस्था; G2 स
कालेन (for समीपस्थो). — ^d) K6 सहचारिकः; Bo
Dn1. n4 D2. 8. 6. 8 Ca 'वासिकः; Ds T 'चारिकः; G2
सचराचरः (for सहचारिकः). — ^e) K1. 2. 4 मनोभिर
(for वचो). B6 सर्वं; Ds2 सत्ये (for सत्यं).
❀ Ca: वचोभिरिति बहुवचनं, वारं वारमनेन बहुधोक्तं
निश्चयायेति सूचनाय ॥ Cs: वचोभिः मानुष्यवारिभिः । ❀
— ^f) G1 मया (for त्वया). T2 दुष्करकं; M6 वै
दुष्कृतं (for दुष्कृतकं). K6 V1 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1.
n4 Ds D2. 8. 5-8 Ca. p त्वयेदं दुष्कृतं (K6 Ds 'ष्करं')
कृतं.

9 ^a) K6 याहि; M1. 6 इति; M7 विधि- (for
यदि). — ^b) Ds D2 वै द्विज (for वैकृतः). — V1
reads 9^e-10^d on marg. — ^c) Ds1 Ds G2 भो (for

ततस्तु यज्ञे सावित्री साक्षात् संन्यमन्नयत् ।
 निमन्नयन्ती प्रत्युक्ता न हन्यां सहवासिनम् ॥ १०
 एवमुक्ता निवृत्ता सा प्रविष्टा यज्ञपावकम् ।
 किं नु दुश्चरितं यज्ञे दिदृक्षुः सा रसातलम् ॥ ११
 सा तु बद्धाञ्जलिं सत्यमयाचद्धरिणं पुनः ।
 सत्येन संपरिष्वज्य संदिष्टो गम्यतामिति ॥ १२

ततः स हरिणो गत्वा पदान्यष्टौ न्यवर्तत ।
 साधु हिंसय मां सत्यं हुतो यास्यामि सद्गतिम् ॥ १३
 पश्य ह्यप्सरसो दिव्या मया दत्तेन चक्षुषा ।
 विमानानि विचित्राणि गन्धर्वाणां महात्मनाम् ॥ १४
 ततः सुरुचिरं दृष्ट्वा स्पृहालयेन चक्षुषा ।
 मृगमालोक्य हिंसायां स्वर्गवासं समर्थयत् ॥ १५

C. 12. 9225
 B. 12. 272[2]. 16
 K. 12. 276. 16

मोः). Ks. 7 V1 B6-9 Ds D2-5. 7. 9 Cp प्रक्षिप्य. Dn4 यज्ञो; Cn (gloss: हूयतेऽस्मिन्निति ह्युसत्या अग्नौ) Cp Cs (gloss: होमे) होत्रे (as in text). —^a) Ks. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da1 Dn1. n4 Ds D2-9 Cp अनिदि (K1 'द'तः; Da1 corrupt; T1 अतद्वितं. G2 गच्छ स्वर्गहर्तचितः (sic).

10 V1 reads 10 on marg. —^a) D1 तमस् (sic) (for ततस्). Das. a4 च यज्ञे; Ds यज्ञेय; G2 तु यज्ञः (for तु यज्ञे). D2 lacuna; D4 सावित्री; Ca (gloss: सवितृदेवता) Cp (gloss: वेदमाता) सावित्री (as in text). —^b) B7 तस्मात् (for साक्षात्). B8 (marg. as in text) सत्यं; T G1-3 तं च (for तं सं). Ks Das. a4 साक्षात् सत्यं (Das 'त्यं'मन्नय (Ks 'ये'त्. ☞ Cp: संन्य-मन्नयत्, एवं कुर्विल्यनुमतिं दत्तवती ॥ Cs: यज्ञे तेनैव मृगेण यजने संन्यमन्नयत् । ☞ —^c) T1 प्रत्युक्तां; M1 प्रत्यु-क्त्वा. —^d) K1. 6 Da3. a4 Ds1 G1 सहवासिनां; T1 'वासिनी' (for 'वासिनम्). G2 न हन्यां हनवाहनं (sic).

11 ^a) K1 B8 (marg. as in text) D1 M1. 7 उक्त्वा (for उक्ता). T G1. 8 प्राक्; M1. 5-7 वाक् (for सा). —^b) K1 प्रतिष्ठा; T G1-8 M1. 5. 6 प्रवृत्ता (for प्रविष्टा). Ds1 T G1. 8 M1. 5. 6 -पावकात्; G2 -पावका (sic); M1 -पावकः (for -पावकम्). —^c) Das Ds1 Ds T2 M1. 5-7 किं नु; Da4 वितुं (sic); T1 G2. 8 किं च; G1 किंचिद्; Cp किं सिद् (for किं नु). ☞ Cn: 'किं नु' इति समीपवर्तिमृद्वज्जनोत्प्रेक्षानिर्देशः । रसा-तलं दिदृक्षुः सा यज्ञपावकं प्रविष्टेति संबन्धः । ☞ —^d) Ds. 7 T1 G1. 8 स (for सा). K1 रसातलं (sic) (for 'तलम्).

12 ^a) K1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-8 स; Ca. p सा (as in text). D4 नु (for तु). G2 तनु- (for सा तु). B8 (marg. as in text) Dn1 T G1-8 M1 Cv बद्धाञ्जलिः. K1. 4. 7 D4. 9 सम्यग्; K2 corrupt; Ks सद्य (sic); Ds1 (by corr. as in text) प्राह; M1. 6. 7 सत्वम् (for सत्यम्). ☞ Cn: सत्यं सत्यसंज्ञम् । ☞ —^b) K2 *याचद्; Ds. 7 मया च; Ds सयावद् (sic)

(for अयाचद्). Ks. 7 Bo. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2-9 हरिणः; T2 हरणी; Cp हरिणं (as in text). Das कृपां; Da4 कृशं (for पुनः). K4 अयाचद्धर्मचारिणं. —^c) Dn1 स तेन (for सत्येन). K4. 7 D2-4. 6. 9 स; M1 सा (for सं). Ds -परिष्वज्यः (for 'ष्वज्य). G1 सत्येन परिष्वज्य. ☞ Cn: परिष्वज्य, स्पृष्ट्वा । एतेन आलम्भादिपर्यभिन्नकरणान्तं लक्ष्यते । पर्यभिन्नकृतानां रणानुस-जन्तीति शास्त्रदृष्ट्या । ☞ —^d) T1 G1. 8 संतुष्टो; T2 संविष्टो; G2 स शिष्टा (for संदिष्टो). K1 अस्मिताम् (sic); K2 दास्यताम्; K3 धास्यताम्; K4 त्वास्य'; D4. 9 [s]न्वास्य'; T1 सोष्यताम्; T2 [s]योष्यताम्; G1 सोष्यताम्; G2 शोष्यताम्; G3 [s]थोष्य'; M1. 5-7 युज्य' (for गम्य').

13 ^b) K1 पदान्यष्टौ (for 'न्यष्टौ). Das Ds (by corr. as in text) न्यवर्तते; Dn4 न वर्तत. ☞ Cs: पदान्यष्टाविति । यः शपथं त्वं कुरु इति प्राङ्निवाकैरुक्तः शपथमहं करिष्ये इत्युक्त्वा पदान्यष्टौ गच्छति, स कृतशपथ एव भवतीति भावः । ☞ —^c) Ds1 साधुर (for साधु). T2 हिंसाय (for हिंसय). T G1-8 M1. 5-7 मा (for मां). K1. 2. 4 V1 Da1 Ds. 5 T2 M1 सत्यं; Ks सद्य (sic); T1 G1. 8 [आ]साद्य; G2 नित्यं (for सत्य). —^d) K1. 4 V1 B6 Da1 Ds. 5. 7 ततो; K2 lacuna; Ks B6 (marg. as in text). 8 T1 Gs M1. 5-7 हुतो; B6 T2 G1. 2 हुते (for हुतो). K1 यास्यासि; K2 यास्याम (for यास्यामि). K4 सद्गतिं; Dn4 सद्गतिः; G2 सद्गतिः.

14 ^a) Bo यथा (for पश्य). K2 द्विप्सरसो (sic); Ds1 ह्यप्सरसौ; Ds. 7 M5 चाप्सरसो (for ह्यप्स'). T G1-8 पश्येमा अ (G1 पश्येमसा; G2 पश्येमाम)प्सरा (G2 'रो) दिव्या. — G1 om. (hapl.) 14^c-15^b; Ds2 reads it on marg. (sec. m.). V1 repeats 14^d after 15^a.

15 G1 om. 15^a (cf. v. l. 14). Ds2 reads 15^a on marg. —^a) Ks Bo. 7. 9 Ds. 7 M1 स रुचिरं; K1 Ds. 9 T2 स (D4 सु-) रुचिरा; V1 B3 Gs स रुचिरां; Das. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 8. 6 स सुरुचिरं; Ds1 Ds स तु चिरं; T1 सु*चिरां; G2 M1. 5. 6 स रुचिरान्; Cp

C. 12. 9827
B. 12. 273[2]. 17
K. 12. 278. 17

स तु धर्मो मृगो भूत्वा बहुवर्षोषितो वने ।
तस्य निष्कृतिमाधत्त न ह्यसौ यज्ञसंविधिः ॥ १६
तस्य तेन तु भावेन मृगहिंसात्मनस्तदा ।
तपो महत्समुच्छिन्नं तस्माद्धिंसा न यज्ञिया ॥ १७

ततस्तं भगवान्धर्मो यज्ञं याजयत स्वयम् ।
समाधानं च भार्याया लेभे स तपसा परम् ॥ १८
अहिंसा सकलो धर्मो हिंसा यज्ञेऽसमाहिता ।
सत्यं तेऽहं प्रवक्ष्यामि यो धर्मः सत्यवादिनाम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

सुरचिरं (as in text). — ^b) K₁ D_{1.9} -लुप्ते (K₁ 'ग्ने)-
न; G₂ लब्धेन (for लप्तेन). — After 15^{ab}, V₁
repeats 14^{ed}. — ^c) K_{1.4} उल्लोक्य; K₂ उल्लोक्य;
B₈ (marg.) उदोप्य; D_{as. a1} Cp (gloss: छित्वा,
लुप्त्य छेदने इति धातोः) उल्लोप्य (for आलोक्य). K₈
Bo. 6-9 D_{as. a1} D_{n1. n4} D_{2. 5-7} G₂ M₇ Cp हिंसायाः.
— ^d) K₁ स्वर्गवासे. K₈ Bo. 6-9 Cp सम (B₉ 'मा')पयत्;
K₇ D_{1.9} समर्थयन्; V₁ 'न्वयत्; D_{as. a1} 'र्थयेत्;
D₅ 'प्ययत्; G₈ 'चयत् (for 'र्थयत्).

16 ^a) D₁ तु (for तु). — ^b) K_{2.4} T₂ -वर्षोषिते
(for 'षितो). G₂ बहुवर्षेण तेन च. — ^c) G₂ निष्कृ-
तम्; Cp (gloss: समार्ति) निष्कृतिम् (as in text).
K_{2.6} D_{as2} आदत्त; K₇ B₉ D_{as1} D_{1.9} आधत्ते; T₁
आसक्त; G₂ आयता (for आधत्त). ❀ Cv: निष्कृतिं,
तस्य अविधिना कृतस्य यज्ञस्य पुण्यद्वाराख्यपरिहारम् । ❀
— ^d) D₈ तु (for हि). M₇ -साविधि (sic) (for
'संविधि:). G₂ ह्यसौ यज्ञसंविधि: (sic). ❀ Cp:
यज्ञसंविधि:; यज्ञपूर्णताहेतुः ॥ Cs: यज्ञसंविधिप्रायश्चित्तम् । ❀

17 ^a) K₈ हि; K₇ B₉ D_{n1. n4} D_{2-4. 6. 8. 9} [अ]नु-
(for तु). — ^b) G₁ -सिंहात्मनस (for -हिंसा). K₇
D_{1.9} T₁ G₁₋₃ तथा (for तदा). — ^c) B₇ M₇ ततो
(for तपो). D₇ G₁₋₃ -च (G₂ -च)नं (for महत्).
— ^d) K₂ विज्ञिया (sic); K₇ यज्ञिया:; D_{2.7} T₁ G_{1.3}
याज्ञिया; M_{1.5-7} याज्ञिका (for यज्ञिया). G₁ तस्मा-
द्धिंसा मदाजया (sic). ❀ Cv (reading हिंसानयज्ञिया):
अयज्ञिया न भवतीति अनयज्ञिया । यज्ञियैव हिंसा प्रशस्ते-
त्यर्थः । ❀

18 D₇ om. (hapl.) 18^b-19^a. — ^b) K₁ यज्ञो;
K_{2.4} यज्ञे (for यज्ञं). K₇ Cp याजयते; D₈ 'यतः;
T₁ 'यतं (for 'यत). M_{1.5.6} स्वकं (for स्वयम्). D_{as1}
D_{1.9} यज्ञेनायाजयस्वयं. ❀ Cn: याजयत । अदभावः

आर्षः । ❀ — ^c) B₉ Cnp समाधाने. D_{n4} स (for
च). K_{1.2.7} V₁ D_{1.9} G₃ भार्यायां. D₄ लोभे (for
लेभे). D_{as1} सा (for स). D_{n1} T₂ G₃ तपसा; T₁
G_{1.2} तपतां (for तपसा). T₁ G₁₋₃ M₇ वरः; T₂
वरं; M_{1.6} परः (for परम्). ❀ Cp: समाधाने चेति
पाठे, यज्ञसमाधाने सति । भार्याया इति तृतीयार्थे षष्ठी ।
भार्याया सह तपसाहिंसात्मकेन स ब्राह्मणः परं परमात्मानं सत्त्व-
शुद्धितत्त्वज्ञानद्वारा लेभे । ❀

19 D₇ om. 19^a (cf. v. l. 18). — ^a) K_{1.2.4} D_{7.8}
सकलो; K₇ D_{1.5.9} T₁ G_{1-3.6} M_{1.5-7} -परमो (for
सकलो). — ^b) K₈ यज्ञा; K₇ धर्मः; D_{1.9} धर्मः; G₂
यज्ञः; M_{1.5.6} यज्ञ- (for यज्ञे). K₇ D_{as1} D_{1.9} M_{1.5.6}
समाहितः; T₁ G_{1.2} समाहिता: (for ससमाहिता). K₄
D_{n1. n4} D₈ D_{2.3.8} हिंसाधर्मस्तथाहितः. ❀ Cp (reading
समाहिता): समाहिता अपि तां, लोलुपानां कामलाभाय
मोक्षप्रतिबन्धाय च कपटेनारोपितेत्यर्थः । ❀ — ^c) K₈ V₁
B_{8.7.8} (marg.) धर्म (for सत्यं). D₄ तेदं; D₉
(before corr.) ते वः; D₈ (by corr.) तेन; G₂ त्वहं
(for तेहं). — ^d) K₄ D_{as1} D_{2.3} Cn नो; D_{n1}
सो (for यो). ❀ Cn: यो धर्म इति पाठे, किं तत्सत्यम्,
यः सत्यवादिनां धर्मः । य इति विधेयापेक्षं पुंस्त्वम् । ❀

Colophon. S₁ G₈ missing: K_{8.5} B₁₋₅ D_{as1. a2}
D_{n2. n3} D₁ G_{4.5} M₂₋₄ absent. — Sub-parvan: K₁.
2.4.6.7 V₁ Bo. 6-9 D_{as. a1} D_{n1. n4} D₈ D₂₋₈ T₁ G₁₋₃
M_{1.5-7} मोक्षधर्म. — Adhy. name: K_{1.2.4} D₈ वि-
निंदा; K₈ V₁ Bo. 7-9 D_{as. a1} D_{n1} D₈ D_{2.3.6} M₁.
6.7 यज्ञनिंदा; K₇ D_{1.9} हिंसाविगर्हा; B₈ यज्ञनिंदनं;
D₈ हिंसाविगर्हणः; M₅ अधर्मयज्ञनिंदा. — Adhy. no.
(figures, words or both): K₈ 96; D_{n1} D₇ T₁
G_{1.8} M₅ 99; D_{n4} M_{1.6.7} 97; D_{as2} (marg.) 98;
T₂ 112; G₂ 94. — Śloka no.: D_{as1} D_{n1. n4} D₈ 20.

२६५

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं भवति पापात्मा कथं धर्मं करोति वा ।
केन निर्वेदमादत्ते मोक्षं वा केन गच्छति ॥ १

भीष्म उवाच ।

विदिताः सर्वधर्मास्ते स्थित्यर्थमनुपृच्छसि ।
शृणु मोक्षं सनिर्वेदं पापं धर्मं च मूलतः ॥ २
विज्ञानार्थं हि पञ्चानामिच्छा पूर्वं प्रवर्तते ।
प्राप्य ताज्जायते कामो द्वेषो वा भरतर्षभ ॥ ३
ततस्तदर्थं यतते कर्म चारभते पुनः ।

इष्टानां रूपगन्धानामभ्यासं च चिकीर्षति ॥ ४

ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च तदनन्तरम् ।

ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ५

लोभमोहाभिभूतस्य रागद्वेषान्वितस्य च ।

न धर्मे जायते बुद्धिर्व्याजाद्धर्मं करोति च ॥ ६

व्याजेन चरतो धर्ममर्थव्याजोऽपि रोचते ।

व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु कुरुनन्दन ॥ ७

तत्रैव कुरुते बुद्धिं ततः पापं चिकीर्षति ।

सुहृद्भिर्वार्यमाणोऽपि पण्डितैश्चापि भारत ॥ ८

C. 12. 9630
B. 12. 274(3). 8
K. 12. 279. 8

265

☞ This adhy. is missing in Ś1 G8 (cf. v. 1. 12. 263. 52; 259. 1).

1 Ds2 reads 1 with the ref. on marg. —^a) K1.2 G1 (before corr.) धर्मात्मा (for पापात्मा). —^b) D8 पापं (for धर्मं). K6.7 Ds2 Ds.7 च (for वा). B8 (marg. as in text) कथं भवति धार्मिकः. —^c) B8 (marg.) कथं (for केन). Bo.8.9 Dn4 Ds D2.3.6.8 आधत्ते; Ds.7 आप्नोति (for आदत्ते).

2 Ds2 reads the ref. on marg. —^a) D7 विहिताः. K1 सर्वे धर्मास्; V1 सर्वकर्मास्; D7 G2 सत्यधर्मास्. —^b) G3 स्तुत्यर्थम् (for स्थि'). K6 V1 Bo.8.9 Da3. a1 Dn1. n4 D2.2.6 त्वं तु (D2 न) पृच्छसि; K7 B8 D4 त्वनुपृच्छसि; B7 (marg.) D9 त्वं (D9 तु) तु पृच्छति; G1 अनुपृच्छति (for अनुपृच्छसि). B7 स्थित्यर्थं त्वं तुमहसि (sic). —^c) K1 (before corr.) च धर्मं च; K1.2 च धर्मज्ञ (for सनिर्वेदं). —^d) K1.2 सर्व; K1 D4.9 पाप-; G1 पापान् (for पापं). D5 मूलतः.

3 St. 3-13 = (var.) 3. 201. 2-11. —^a) K1.2.4 B8 Dn1. n4 D2.4.6.9 G2 Ca.p विज्ञायार्थं; Cs.v विज्ञानार्थं (as in text). K1.2 B8 च; K7 G2 lacuna; Dn1 तु (for हि). ☞ Cp (reading विज्ञाय अर्थः) विज्ञाय, विशिष्टत्वेन, इष्टसाधनत्वेनानिष्टसाधनत्वेन वा, ज्ञात्वा । ☞ —^c) D8 Cn [ए]कं (for ताज्). K1.2.4 Ds.7 वर्धते; K7 V1 B8 (marg.) D4.9 T G1-3 M7 वर्तते (for जायते). —^d) T1 G1.2 M1 दोषो (for द्वेषो).

4 ^a) K6.7 V1 Bc.8-9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2-9 तदर्थे. B8 (marg. as in text) D5 यजते; D7 त्यजते (for यतते). —^b) G2 वा लभते (for चारभते). K6.7 Bo.8.7.8 (marg. as in text). 9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2.2.5-8 Cp महत् (for पुनः). —^c) T G1.3 M7 शब्दानां; M1 इच्छानां (for इष्टानां). —^d) T1 G1 मानसं (for अभ्यासं). D2.4 विकि (D2 'क') र्षति (for चिकी').

5 K7 repeats 5^{ab} after 8^{ab}. —^a) Ds.7 प्रस-
वते. —^b) B8 (marg.) मोहश्च; G2 दोषश्च (for द्वेषश्च). — K7 B8 Da3. a1 D7.9 T1 G2 om. (hapl.) 5^{cd}. Ds2 reads 5^{cd} on marg.

6 ^c) B8 धर्मे न (by transp.); G2 न धर्मो.
—^d) K2 Da3. a1 Dn4 व्याजाधर्मं; K7 व्याजकर्म;
D4.9 व्याजधर्मं. K2 वै; M1.6 वा (for च).

7 ^a) K7 Da3. a1 Dn1. n4 D2.5-7 M1.5.6 चरते;
M7 चरितो. —^b) K7 V1 Da3. a1 अर्थव्याजेन (K7
'जेपि); Dn1. n4 D2.3.5-8 अर्थं व्याजेन; Ds2 M1 अर्थ
(Ds2 [by corr.] 'र्थो) व्याजोपि. K1 रेचते; D8 सेवते;
T2 रोच्यते. K4 अर्थव्याजिपरीचते (sic). —^c) K2
सेव्यमानेषु; Da3. a1 G1 सिद्ध'; Ds1 सिध्यमाने तु; D7
विध्यमानेषु. —^d) Da3 lacuna; T G1-3 धर्मेषु (for
धनेषु). G1 कुलनन्दन; G2 (also as in text) भरतर्षभ.

8 Ds2 reads 8-13 (sec. m.). —^b) B8 (marg.
as in text) करोति च; D2 विकीर्षति (for चि').
— After 8^{ab}, K7 repeats 5^{ab}. —^c) K2.7 Ds1

C. 12. 9839
B. 12. 274(3). 9
K. 12. 279. 9

उत्तरं न्यायसंबद्धं ब्रवीति विधियोजितम् ।
अधर्मस्त्रिविधस्तस्य वर्धते रागमोहजः ॥ ९
पापं चिन्तयते चैव प्रब्रवीति करोति च ।
तस्याधर्मप्रवृत्तस्य दोषान्पश्यन्ति साधवः ॥ १०
एकशीलाश्च मित्रत्वं भजन्ते पापकर्मिणः ।
स नेह सुखमाप्नोति कुत एव परत्र वै ॥ ११
एवं भवति पापात्मा धर्मात्मानं तु मे शृणु ।
यथा कुशलधर्मा स कुशलं प्रतिपद्यते ॥ १२
य एतान्प्रज्ञया दोषान्पूर्वमेवानुपश्यति ।

वीर्यमानो. — ^a) Ds₁ पंडितश्चापि; B₂ 'श्रेय.

9 ^a) Da₁ उत्तमं; D₄. 5. 7. 9 M₁ उत्तर. K₄. 7 Da₃
D₁. 5. 7. 8 T₂ G₁ M₁. 5-7 न्यायसंबद्धं (D₅. 7 'धे'); D₆
न्यायसंबद्धं; G₂ चापि संबंधं. ☞ Cp: न्यायसंबद्धं,
न्यायाभासम् ॥ C_v: उत्तरन्यायसंबद्धं, कुतर्काख्यन्यायसंब-
द्धम् । ☞ — ^b) B₈ -याजितं; Da₃. a₄ -योजितः; Dn₁.
n₄ Ds D₁. 3. 6. 8 M₁. 5. 6 C_v -चोदितं (M₁. 6 C_v [gloss:
विपरीतया चोदितः, इदं न कुर्वित्युक्तः] 'तः'). K₁. 2. 4. 7
D₄. 9 प्रब्रवीति वि (K₁ D₄ नि) योजितं; T₁ G₁-8 प्रब्र-
वीति प्रचोदितः; M₁ ब्रवीति श्रुतिगोचरः. ☞ Cp: विधि-
योजितं, दुर्दैवेनोपस्थापितम् । ☞ — ^c) ☞ Cn: त्रिविधः,
कायिको वाचिको मानसश्च । ☞ — ^d) Da₄ वर्धते; M₁
वर्तते. K₄ रोगमोहजः; K₆ राजमोहितः; B₈ D₅. 7
रागमोहतः.

10 ^a) V₁ पापान्. Ds₁-चैव; T G₁-8 M₁ कर्म.
— ^b) B₈ ब्रवीति न; Dn₁ प्रब्रवीमि; M₁. 5-7 ब्रवीति
च; Cp (gloss: अन्यस्यै उपदिशति) प्रब्रवीति (as in
text). — ^c) G₁ धर्म- (for [अ]धर्म-). — ^d) Da₃
दोषाः; G₁ दोषं; M₁. 6. 7 गुणा (for दोषान्). K₁. 2
Da₃ M₁. 6. 7 नश्यं (Da₃ 'स्यं' ति (for प').

11 ^b) Ds₁ भजते. K₁. 2. 4 B₈ D₉ G₁. 2 पापकर्मणः.
— ^d) K₁. 2. 4 Da₄ च (for वै).

12 ^a) K₁ धर्मात्मा (for पापात्मा). — ^b) K₁
पापात्मानं (for धर्मा^o). T₂ च (for तु). — ^c) K₁. 2
यदा (for यथा). K₆ V₁ B₈. 7. 9 Da₃. a₄ D₅. 7 -धर्मा-
त्मा; T G₁-8 M₁. 5-7 -धर्मा सन् (for -धर्मा स). B₈
यथा स कुशलो धर्मात्. — After 12, Bo. 6. 7 Da₃. a₄
Dn₁. n₄ Ds D₁. 3. 6. 8 editions ins.:

720* कुशलेनैव धर्मेण गतिमिष्टां प्रपद्यते ।

[Da₄ इष्टं.]

कुशलः सुखदुःखानां साधूंश्चाप्युपसेवते ॥ १३

तस्य साधुसमाचारादभ्यासाच्चैव वर्धते ।

प्रज्ञा धर्मे च रमते धर्मं चैवोपजीवति ॥ १४

सोऽथ धर्मादवाप्तेषु धनेषु कुरुते मनः ।

तस्यैव सिञ्चते मूलं गुणान्पश्यति यत्र वै ॥ १५

धर्मात्मा भवति ह्येवं मित्रं च लभते शुभम् ।

स मित्रधनलाभात्तु प्रेत्य चेह च नन्दति ॥ १६

शब्दे स्पर्शे तथा रूपे रसे गन्धे च भारत ।

प्रभुत्वं लभते जन्तुर्धर्मस्यैतत्फलं विदुः ॥ १७

13 ^b) G₁ अनुशासति (for 'पश्यति'). D₃ प्रज्ञयानु-
व्यवस्यति; M₁ सर्वज्ञेवानुपश्यति. — ^c) D₅. 7 G₁ कुशलं.
K₁ D₁. 5. 7. 9 M₁ सुखदुःखेषु; T G₁-8 M₁. 6. 7 तु सुखा-
र्थयि. — ^d) Dn₁. n₄ अथ; D₂ अप- (for उप-).

14 ^a) Da₁ सर्वं; Dn₁ साधू. M₁. 6 -समाचाराम्.
— ^b) K₁. 2 अभ्यासात्; Da₄ आभासाच्. K₂ प्रवर्धते;
G₁-8 M₁ [ए]व वर्तते. — ^c) T₁ G₁-8 om. च. T₂
समुपजीवति (for 'चैवोप').

15 ^a) K₁ D₁. 9 धर्मलाभाद् (for सोऽथ धर्माद्).
Da₃ अवाप्ते; Da₄ 'सेव. — ^b) Bo. 6. 7 T G₁-8
M₁. 5-7 कुरुते मनः (for कुरुते मनः). — D₁ om. 15^a-16^b.
— ^c) Ds₁ तस्यैव. K₁. 2. 6. 7 D₄. 9 M₁ [आ]लिचते.
G₁ om. मूलं. — ^d) Ds₁ पश्यत; T₁ G₂. 8 पश्यन्ति.
K₁. 2. 4. 7 B₈ D₄. 9 T G₁-8 M₁ च (for वै).

16 D₁ om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — ^a) D₅ [इ]-
त्येव; T₁ G₁. 8 ह्येषः G₂ ह्येषु. — ^b) K₆ सुखं
(for शुभम्). — ^c) K₁ D₁ -लाभेषु; D₄. 9 -लाभेन
(for -लाभात्तु). G₂ स मित्रजनलाभं तु. — ^d) Da₃
निन्दति (sic).

17 G₂ om. 17-20. K₄. 7 Bo. 6-9 Dn₁. n₄ D₂-4.
6. 8. 9 T G₁. 8 repeat 17^{ab} after 19^{ab}. — ^{ab}) K₄
(both times) D₅ शब्दे- (for शब्दे). K₁. 2. 4 (both
times). 7 (second time) च रूपे च (for तथा रूपे).
K₆ Bo. 6. 7. 9 (last four first time) Da₃. a₄ Dn₁. n₄
(last two first time) Ds D₁. 3. 6. 8 (last four first
time) transp. तथा and रसे. V₁ transp. तथा रूपे
and रसे गन्धे. T₁ G₁. 8 (all first time) transp. रूपे
and गन्धे. K₄ (both times) रस- (for रसे). Bo.
6-9 Dn₁. n₄ D₂. 3. 6. 8 (all second time) Cn न च
भावयते मनः. ☞ Cn: भावयते, चिन्तावशं करोति । ☞

स धर्मस्य फलं लब्ध्वा न तृप्यति युधिष्ठिर ।
 अतृप्यमाणो निर्वेदमादत्ते ज्ञानचक्षुषा ॥ १८
 प्रज्ञाचक्षुर्यदा कामे दोषमेवानुपश्यति ।
 विरज्यते तदा कामान्न च धर्मं विमुञ्चति ॥ १९
 सर्वत्यागे च यतते दृष्ट्वा लोकं क्षयात्मकम् ।
 ततो मोक्षाय यतते नानुपायादुपायतः ॥ २०

शनैर्निर्वेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च ।
 धर्मात्मा चैव भवति मोक्षं च लभते परम् ॥ २१
 एतत्ते कथितं तात यन्मां त्वं परिगृच्छसि ।
 पापं धर्मं तथा मोक्षं निर्वेदं चैव भारत ॥ २२
 तस्माद्धर्मे प्रवर्तेथाः सर्वावस्थं युधिष्ठिर ।
 धर्मे स्थितानां कौन्तेय सिद्धिर्भवति शाश्वती ॥ २३

C. 12. 2854
 B. 12. 274(3). 24
 K. 12. 279. 24

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

— °) ❧ Cn : प्रभुत्वं, संकल्पसिद्धत्वं । ❧ Das. a1
 [s] जं तु (for जन्तुर).

18 G2 om. 18 (cf. v. l. 17). — °) K4 V1 Bo.
 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2.
 8. 8. 8 तु धर्म- (for धर्मस्य). — °) Dn1. n4 D2. 3 (sup.
 lin. as in text). 6. 8 दृश्यति (for तृप्यति). — After
 18^{ab}, T G1. 8 ins. (cf. 23^{cd}):

721* धर्मे स्थितानां कौन्तेय सर्वभोगक्रियासु च ।

— °) MSS. अतृप्यमानो; Das. a1 अदृश्यमानो. — °)
 Bo आधत्ते.

19 G2 om. 19 (cf. v. l. 16). — °) K6 Das. a1
 D6 कामो for कामे). — °) V1 B9 Dn1. n4 Ds D2. 8.
 6. 8 रसे रंधे न (D6 च) रज्यते. — After 19^{ab}, K4. 7
 Bo. 6-9 Dn1. n4 D2-4. 6. 8 T1 G1. 8 Cn repeat 17^{ab}.
 — °) K7 V1 B6 D4. 5. 7. 9 M1. 5-7 विरज्यति; Bo. 8. 9
 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 विमुञ्चते; B7 विवह्यते.
 V1 Ds यदा; D7 यथा; T2 M7 तथा (for तदा).
 T G1 तथा (G1 'दा) कामो; G3 दोषकामो; M1. 6
 तदा कामं. — °) D5. 7 धर्मं च (by transp.). D7
 विमुञ्चति.

20 G2 om. 20 (cf. v. l. 16). — °) K4 सर्व;
 Bo Dn1 Ds D2. 8. 6. 8 धर्म-; Dn4 धर्मे (for सर्व-).
 V1 D6 न (for च). B8 (marg. as in text) यजते.
 — B9 om. (hapl.) 20^{ab}. — °) K1 तत्र (for ततो).
 K1. 2 मोक्षे च (for मोक्षाय). B8 T G1. 8 M1. 5-7

ततो मोक्षे प्रयतते; Dn4 ततो मोक्षाय ययते (sic).
 — °) K7 तानुपायाद्; B8 (marg. as in text) तानु-
 पायान्. M1 उपायतः (for उपा°). ❧ Cn : न अनुपा-
 यात्, उपायाननुष्ठानात्, किं तु उपायत एव । ❧

21 °) K1. 2. 4 Dn1 T1 G1-3 पापकर्म (T1 'मं').

22 °) K7 D4. 5. 7. 9 राजन् (for तात). — °) Das
 तन्मां; M1. 6. 7 यन्मा. — °) D5. 7 धर्मात् (for धर्म).
 K6 V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 पापं
 धर्मस्तथा (Das. a1 'पो) मोक्षो. — °) K4 निर्वेदे; K6
 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 निर्वेदश्.

23 °) V1 धर्माद् (for तस्माद्). D4. 9 धर्मे; D6
 धर्मात् (for धर्मे). K7 प्रवृत्तेथाः. — °) T G1-3 सर्वा-
 वस्थो. D4 युधिष्ठिरं. — °) D2 शाश्वती.

Colophon. Ś1 G6 missing; K8. 5 B1-5 Da1. a2
 Dn2. n8 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan:
 K1. 2. 4. 6. 7 V1 (marg.) Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds
 D2-9 T G1-3 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K7
 चातुप्रक्षिकः; Dn1. n4 Ds. 6 चातुःप्राक्षि (D6 'ग्नि) कः;
 Ds1 D2. 8 चातुःप्राक्षिकः; D4. 6 चातुःप्राक्षिकः; M5. 6 मोक्ष-
 निर्वेदधर्म (M5 om. धर्म) कथनं. — Adhy. no. (figures,
 words or both): K6 Dn4 M1. 6. 7 98; B7 97;
 Dn1 Ds1 D7 T1 G1. 8 M5 100; Ds2 99; T2 113;
 G2 94. — Śloka no.: Da4 23; Dn1. n4 Ds 24;
 Ds1 12.

२६६

C. 12. 9655
B. 12. 275(4).1
K. 12. 280. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

मोक्षः पितामहेनोक्त उपायान्नुपायतः ।

तमुपायं यथान्यायं श्रोतुमिच्छामि भारत ॥ १

भीष्म उवाच ।

त्वय्येवैतन्महाप्राज्ञ युक्तं निपुणदर्शनम् ।

यदुपायेन सर्वार्थान्नित्यं मृगयसेऽनघ ॥ २

करणे घटस्य या बुद्धिर्घटोत्पत्तौ न सानघ ।

एवं धर्माभ्युपायेषु नान्यद्धर्मेषु कारणम् ॥ ३

पूर्वे समुद्रे यः पन्था न स गच्छति पश्चिमम् ।

एकः पन्था हि मोक्षस्य तन्मे विस्तरतः शृणु ॥ ४

क्षमया क्रोधमुच्छिन्द्यात्कामं संकल्पवर्जनात् ।

सत्त्वसंसेवनाद्भीरो निद्रामुच्छेत्तुमर्हति ॥ ५

अप्रमादाद्भयं रक्षेच्छ्वासं क्षेत्रज्ञशीलनात् ।

इच्छां द्वेषं च कामं च धैर्येण विनिवर्तयेत् ॥ ६

भ्रमं प्रमोहमावर्तमभ्यासाद्विनिवर्तयेत् ।

निद्रां च प्रतिभां चैव ज्ञानाभ्यासेन तत्त्ववित् ॥ ७

266

This adhy. is missing in S₁ G₈ (cf. v. l. 12. 263. 52; 259. 1).1 °) Dn₄ उक्तम्; Ds₁ उक्ता. — °) K₂ न्याय्यं (for -न्यायं). G₂ तमुवाच तथा न्याय्यं. — °) K₈. 1 B₁ Das. a₁ D₂. 5. 1. 9 तत्त्वतः (for भारत).2 G₁ om. the ref. — °) K₁. 2. 4 T₁ G₁-8 तवैव; Das Dn₄ D₂. 5. 8 त्वयेव; Ds₁ त्वया च (for त्वयेव). K₁ महाभाग; Bo. 5. 8. 9 D₂. 8 'प्रज्ञ'; Da₄ 'प्राज्ञो (for 'प्राज्ञ). — °) K₈ मुक्तं (for युक्तं). K₂ निर्वाण; K₁ B₉ Ds₁ निपुण (for 'ण-). Dn₄ दर्शने (for 'नम्). — °) K₈ Bo. 5-9 Das. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. 5. 5-8 येनोपायेन (for यदुपायेन). Bo. 7 Dn₁ Ds D₂. 5. 1. 8 सर्वार्थं (for 'र्थान्). — °) K₁ [अ]नित्यं (for नित्यं). D₁ मृगयते (for 'से). B₁ कथं (for 'नघ).3 K₂. 4 om. (hapl.) 3^{ab}. — °) Hypermetric. B₁. 9 हरणे (for क'). Dn₄ om. या. K₁ D₂. 5. 1. 9 T₁ G₁. 8 घटस्य क (Ds₁ ह-; T₁ G₈ का)रणे बुद्धिर्; G₂ क्षीणे घटस्य वा बुद्धिर्. — °) K₁ D₂. 9 पटोत्पत्तौ; T G₁-8 M₁. 5-7 घ (G₁ वि-; M₁ प)टोत्पत्त्यां (for 'त्पत्तौ). T₁ G₁-8 तु (for न). K₁ मानघ; V₁ Bo Dn₁. n₄ Ds D₂. 5. 6. 8 सा मता; T₁ G₁. 8 मानसी; T₂ M₁ सा भवेत्; G₂ तामसः (for सानघ). — °) B₁ एतद् (for एवं). K₈ B₈ Das. a₁ Ca एवं धर्माद्यु (B₈ 'भ्यु)-पायेन (K₈ Das Ca 'पु); K₁ Ds₁ D₂. 9 M₁. 5. 6 एवं धर्माभ्यु (M₁. 5. 6 'भ्यु)पायेन (Ds₁ M₁. 5. 6 'पु); M₁ एवं धर्मोऽभ्युपायेन. — °) K₁. 2 Das. a₁ Dn₄ D₂. 5. 1 T₁ G₈ नान्य-; K₄ नाना-; Ds₁ नान्यो (for नान्यद्).T₁ G₁. 8 -धर्माद्धि; T₂ धर्मो हि; G₂ धर्मोस्ति (for धर्मेषु). ❀ Cn: धर्मेषु, मोक्षधर्मेषु । ❀4 °) G₂ पूर्व (for पूर्वे). D₂ या (for यः). — °) D₂ transp. न and स. — °) Das D₁ G₁ एक (for एकः). K₁ पंक्ता; D₈ पन्था (for पन्था). — °) K₁. 2 निगदतः (for विस्तरतः).5 °) K₁. 2. 4 उच्छिद्य (K₂ 'त्य); Dn₁ D₈ उच्छि-द्यात् (for 'न्यात्). — °) K₂ कर्म; G₁ M₁ काम- (for कामं). — After 5^{ab}, K₁ D₉ read 6^{ad}. — °) K₁ सत्त्वं (for सत्त्व-). Bo -संसेचनाद् (for 'वनाद्). D₉ बीरो (for भीरो). G₂ सत्त्वं संसेवनाद्विद्धि. — °) K₁ उच्छेदुम्; Das Dn₁. n₄ Ds D₂. 5. 6. 8 च छेत्तुम्; G₂ आच्छेत्तुम् (for उ'). Dn₄ अर्हसि.6 °) T₂ रक्ष (for रक्षेत्). K₁. 2. 4 अहिसया भयं (K₁ 'क्षं) रक्षेत्. ❀ Cn: भयं लोकापवादजां लज्जाम् । ❀ — °) Ds₁ क्षेत्रं; Ca (gloss: प्राणक्रियां) श्वासं (as in text). G₂ क्षेमाञ्ज- (for क्षेत्रज्ञ-). K₁. 2. 4 Ca -सेव-नात्; M₁ -दर्श- (for -शील-). ❀ Ca: क्षेत्रज्ञसेवनात्, आत्मन्येव मनोनिवेशनात् मनःसहचरस्य वायोरपि निवृत्तिः सुकरा । तेन वायुनिरोधादपि मनसा आत्मनि निवेशनम् । ❀ — G₁ om. (hapl.) 6°-8^b. K₁ D₉ read 6^{ad} after 5^{ab}. — °) K₂ Das Dn₄ T₂ G₂ M₁ इच्छा (for इच्छां). — °) K₁. 2 D₂. 9 धर्मेण; Das धैर्येण. K₂ [ए]व; Dn₄ च (for वि-).7 G₁ om. 7 (cf. v. l. 6). Ds₁ D₂. 5. 8 G₂ om. (hapl.) 7^{ab}. — °) B₈ त्रासं; D₄ अमे; T₁ G₈ सर्व; T₂ भ्रमं (for भ्रमं). K₄. 6 Bo. 5-9 Das. a₁ Dn₁. n₄ Ds₁ D₂. 5. 1 संमोहम् (for प्र'). ❀ Cn:

उपद्रवांस्तथा रोगान्हितजीर्णमिताशनात् ।
 लोभं मोहं च संतोषाद्विषयांस्तत्त्वदर्शनात् ॥ ८
 अनुक्रोशादधर्मं च जयेद्धर्ममुपेक्षया ।
 आयत्या च जयेदाशामर्थं सङ्गविवर्जनात् ॥ ९
 अनित्यत्वेन च स्नेहं क्षुधं योगेन पण्डितः ।
 कारुण्येनात्मनो मानं तृष्णां च परितोषतः ॥ १०
 उत्थानेन जयेत्तन्त्रीं वितर्कं निश्चयाजयेत् ।

मौनेन बहुभाष्यं च शौर्येण च भयं जयेत् ॥ ११
 यच्छेद्वाङ्मनसी बुद्ध्या तां यच्छेज्ज्ञानचक्षुषा ।
 ज्ञानमात्मा महान्यच्छेत्तं यच्छेच्छान्तिरात्मनः ॥ १२
 तदेतदुपशान्तेन बोद्धव्यं शुचिकर्मणा ।
 योगदोषान्समुच्छिद्य पञ्च यान्कवयो विदुः ॥ १३
 कामं क्रोधं च लोभं च भयं स्वप्नं च पञ्चमम् ।
 परित्यज्य निषेवेत तथेमान्योगसाधनान् ॥ १४

C. 12. 9868
 B. 12. 275(A). 14
 K. 12. 280. 14

आवर्त, आ समन्ताद्भवत इति व्युत्पत्त्या अनेककोटिस्पर्शिनं संशयम् । ॐ —^b) V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn4 Das. Ds. 1 T1 Gs हि (for वि-). Ds -वर्जयेत् (for -वर्त). —^c) Ds. 9 T2 वा (for च). K1 T1 Gs M1 [अ]-प्रतिभां; D1 प्रतिभां (for 'भां'). ॐ Ca: प्रतिभा कवित्वहेतुः आत्मज्ञानप्रतीपः ॥ Cn: प्रतिभां, अन्यानुसंधानम् ॥ Cs: प्रतिभा, समाधिबेलायां बाह्यस्मृतिः । ॐ

8 G1 om. 8^{ab} (cf. v. l. 6). —^a) K1 युक्ताहारात्; K2.4 ज्ञानाभ्यासात्; K7 Ds. 9 उपद्रवं; B1 'द्रवास्. Ds. 1 घोरान्; G2 लोकान् (for रोगान्). —^b) M1 हितं (for हित-). K1.2 हितं जीर्णादिवाशनात्; Ds हितजीर्णमिता. —^c) G2 lacuna; M6 लोभ- (for लोभं). Das स (for च). G2 संतोषं. —^d) T1 G1.2 विनयांस् (for विष').

9 ^a) K1 च धर्मं; B8 (marg.) न धर्मं (for अधर्मं). —^b) Das. a4 जायेद्; D1 जपेद् (for जयेद्). K1. 2. 4 Bo. 8 (marg.) Ds. 1 T1 अपेक्षया; Das Dn1. n4 Ds Ds. 8. 8. 8 Cn (gloss: परिपालनेन) अवे (for उपे). ॐ Ca: उपेक्षया, फलानभिसंधानेन । ॐ —^c) Ds आयत्या (for 'त्या). D1 वर्जयेद् (for च जयेद्). ॐ Ca: आयत्या, उत्तरकालभाविफलेन दोषवत्तया ॥ Cv: आयत्या, आसमन्तात्, अयत्या, अप्रयत्नेन । ॐ —^d) K1 Das. a4 M1. 6 अर्थ- (for अर्थ). K1 -विवर्तनात्; M1 -विसर्ज- (for -विवर्ज). B9 अनर्थ संगवर्जनात्; D1 अर्थ संगं च वर्जयेत्; G2 अर्थ संभववर्जनात्.

10 ^a) Das अनित्यत्वेन. —^b) K4 क्षुधा; Ks. 1 V1 Bo. 6-8 Dn1. n4 Ds Ds. 8. 5-8 M6 क्षुधां (for क्षुधं). T2 पण्डितं. ॐ Cn: योगेन, वायुनिग्रहेण ॥ Cs: योगेन, आत्मदर्शनेन । ॐ —^c) T2 ज्ञानं (for मानं). —^d) K1 Das. a4 तृष्णा. K1 M1. 6. 1 परितोषितः.

11 ^a) Das उद्धानेन; Ds. 9 उच्छा' (for उत्था'). K1 यजेत्; Ds1 जयत् (for जयेत्). K1 तन्त्री; Ds. 1

तन्त्री (for तन्त्री). —^b) T2 वितर्कान्. K1 Ds. 9 निर्ण-याज्; Das निश्चयो (for निश्चयाज्). M6 त्यजेत् (for जयेत्). T1 G1. 8 विवक्षां मूलतो जयेत्; G2 तं विवक्षा हिता जयेत्. — Das om. (hapl.) 11^{ed}; B8 reads it on marg. —^c) K2 बहुभाषं; T1 G1. 8 'भाषां (for 'भाष्यं). —^d) K1 Ds. 9 शौर्येण (for शौर्येण). K1 (also as in text) भवेत्; K4. 6 V1 Bo. 6. 1: 8 (marg.). 9 Das Dn1. n4 Ds Ds. 8. 8-8 T2 G2 त्यजेत् (for जयेत्).

12 With 12, cf. Katha Up. 1. 2. 13. —^a) K4 इच्छेद्; B8 Ds. 1 जयेद्; G1 यजेद्; G2 गच्छेद् (for यच्छेद्). Ks -मनसं. —^b) K4 ता; G2 त्वां (for तां). Ds. 1 जयेज् (for यच्छेज्). Das यां यच्छे-ज्ज्ञानचक्षुषां; M1 मनो ज्ञानेन चक्षुषा. ॐ Cs: ज्ञान-चक्षुषा, प्रत्यगात्मरूपेण । ॐ —^c) G2 आत्मन् (for आत्मा). ॐ Ca: महान् अशेषविशेषालोचकः । ॐ —^d) D1 तां जयेत् (for तं यच्छेत्). T1 G1-8 ज्ञानम्; M1. 5. 6 शांत (for शान्तिर्). M1. 6 आत्मनि (for 'न:). T2 यच्छेच्छान्त्या तमात्मनः. — For 12^{ed}, Dn1. n4 Ds Ds. 8. 8 Cn. 8 subst.: while D1 ins. after 12^{ed}:

722* ज्ञानमात्मावबोधेन यच्छेदात्मानमात्मना ।

13 ^a) T1 G1-8 एवम्; T2 एनम् (for एतद्). —^b) G2 शुद्धः; M6 तु वि- (for शुचि-). Ds. 4 -कर्मणी (D1 'ण:); Ds 'णां. —^c) Das G1 -दोषात् (for -दोषान्). K2 समुच्छिद्य; T G1-8 M1-1 समुच्छि- (T1 G2 'च्छि)द्यात्; M1 'च्छिद्य (for 'च्छिद्य). —^d) T1 G1 पंचधा; G2 पंचतां (for पञ्च यात्).

14 ^a) B8 (marg.) भयं लोभं (for च लोभं च). —^b) K1 भये; B8 (marg.) तथा (for भयं). M1. 5-1 मोहं (for स्वप्नं). —^c) G2 परित्यज्य (for 'त्यज्य). —^d) Bo Dn1. n4 Ds Ds. 8. 8. 8 यतवाग्; G2 तदेमाग्; M6 यथे' (for तथे'). Das Ds. 1 -शासनात् (for -साध-नात्). K1. 2 तदिदं योगसाधनं.

C. 12. 9881
B. 12. 276(5). 8
K. 12. 281. 8

ध्यानमध्ययनं दानं सत्यं हीरार्जवं क्षमा ।
शौचमाहारतः शुद्धिरिन्द्रियाणां च संयमः ॥ १५
एतैर्विवर्धते तेजः पाप्मानमपहन्ति च ।
सिध्यन्ति चास्य संकल्पा विज्ञानं च प्रवर्तते ॥ १६
धूतपापः स तेजस्वी लब्धाहारो जितेन्द्रियः ।

कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मणः पदम् ॥ १७
अमूढत्वमसङ्गित्वं कामक्रोधविवर्जनम् ।
अदैन्यमनुदीर्णत्वमनुद्वेगो व्यवस्थितिः ॥ १८
एष मार्गो हि मोक्षस्य प्रसन्नो विमलः शुचिः ।
तथा वाक्कायमनसां नियमः कामतोऽन्यथा ॥ १९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

२६७

भीष्म उवाच ।
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

नारदस्य च संवादं देवलस्यासितस्य च ॥ १
आसीनं देवलं वृद्धं बुद्धा बुद्धिमतां वरः ।

15 °) K₁ मौनम्; K_{2.4} मानम्; K₇ D_{4.9} दानम् (for ध्यानम्). K₇ D₉ ध्यानं; D₄ ध्याने (for दानं). — °) K₁ सत्ये (for सत्यं). — °) K₂ आहारतः; K₆ Bo. 7. 9 Da₄ आचा (Da₄ "च" रतः; D_{5.7} च मनसः; T₁ G₃ आचारसं; T₂ G_{1.2} M_{1.5-7} आहारसं (for "रतः"). K₂ सिद्धिर्; G₂ शुद्धिम् (for शुद्धिर्). — °) K₇ D_{4.9} संयमः; Da₄ संयमः.

16 °) K_{1.2.4} जंतुः (for तेजः). — °) K_{4.7} Bo. 7 Dn_{1.4} D₈ D₂₋₉ उपहन्ति (for अप°). — °) K₇ सिद्धिः; D_{4.5.7.9} तस्य; G₂ चान्य- (for चास्य). — °) T₁ प्रवर्तयेत्.

17 °) K_{1.4} D_{5.7} M_{1.5-7} धू (K_{1.4} धु) तपाप्मा स; K_{2.6} धूतपापः स; K₇ D_{4.6} धूतपाप्मा सु-. — °) K₂ om. कृत्वा. — °) K₁ निनीषेद्; D₆ निषीदेद्; D₇ om. कृत्वा. — °) K₁ निनीषेद् (for निनी°). K₁ G_{3.4} ब्रह्मणः (for ब्र°). ❀ Cn: निनीषेत्, नेतुमिच्छेत्, आत्मानम् । कुत्र, ब्रह्मणः पदम् । ❀

18 °) K₆ अमूढत्वम् (for अमू°). B₇ अनंदस्वं; B₉ अशंकित्वं; Da_{3.44} Dn₄ असंग (Dn₄ "गी" त्वं (for "सङ्गित्वं"). — °) K₆ B_{7.8} T₁ G₁ विवर्जितं; D₇ G₂ विवर्जितः (for "र्जनम्"). — °) G₂ अनैत्यम् (for अदैन्यम्). B₉ अन- (for अनु-). B₈ (marg. as in text) अपैशुन्यमदीनत्वम्. — °) T₁ G₁ अनुद्वेगो (for "द्वेगो"). K_{1.2} V₁ B₉ D_{5.7} व्यवस्थितः (for "स्थितिः").

19 °) T G_{1.3} वि- (for हि). — °) Dn₄ D₅₁ मनसा (D₅₁ "सी") (for "सां"). T₁ G₁₋₃ तथा विधेयो (T₁

°धो यो; G₂ "धाय" मनसा. — °) K_{6.7} V₁ Bo. 6-9 Da_{3.41} D_{4.6.9} नियमाः (for "मः"). Da₃ कामततो; Da₄ कामयतो; T₁ G₁₋₃ M_{1.5-7} कापथो (for कामतो). K_{1.2} यथा (for सन्यथा). ❀ Cn: कामतोऽन्यथा, कामवै-परीत्येन, निष्कामः नियमः, योगः कर्तव्यः । ❀

Colophon. Ś₁ G₆ missing: K_{2.5} B₁₋₅ Da_{1.42} Dn_{2.3} D₁ G_{4.5} M₂₋₄ absent. — Sub-parvan: K_{1.2.4.6.7} V₁ Bo. 6. 8. 9 Da_{3.44} Dn_{1.4} D₈ D₂₋₉ T G₁₋₃ M_{1.5-7} मोक्षधर्म. — Adhy. name: K₁ M₇ चतु-ष्प्राप्तिकः; K_{2.4} V₁ Bo. 8 M_{5.6} चतुष्प्राप्तिकः; K₆ B₆ 7. 9 Da_{3.41} चतुष्प्राप्तिकः; K₇ Dn_{1.4} D₈ D_{4.9} योगा- (Dn₄ गोपा) चारानुवर्णनं; D_{2.3.8} योगाचारानुवर्णनं चतु-ष्प्राप्ति (D₈ "ति") कः; D₅ योगाचारवर्णनः. — Adhy. no.: (figures, words or both): K₆ B₇ Dn₄ M_{1.6.7} 99; Dn₁ D₅₁ D₇ T₁ G_{1.3} M₅ 101; D₅₂ 100; T₂ 114; G₂ 95. — Śloka no.: Da₄ Dn₁ D₈ 19; Dn₄ 20.

267

❀ This adhy. is missing in Ś₁ G₆ (of. v. 1. 12. 263. 52; 259. 1).

1 °) K₇ [उ]दाहरति. — °) Da₄ संवादे. — °) D_{5.7} देवलस्य च भारत.

2 °) T G₁₋₃ असितं. K_{1.2} D_{4.9} बुद्धं; K₆ B_{6.9} Da_{3.44} D_{6.7} हृष्टा; T G₁₋₃ बुद्ध्या; M_{1.5-7} बुद्ध्या (for वृद्धं). — °) K_{1.2.7} D_{4.9} बुद्धो; V₁ Dn₄ lacuna; D₈ बुद्ध्या; M_{1.5-7} Cp (gloss: बोधयुक्तं)

नारदः परिपप्रच्छ भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ २

कुतः सृष्टमिदं विश्वं ब्रह्मन्स्थावरजङ्गमम् ।

प्रलये च कमभ्येति तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ३

असित उवाच ।

येभ्यः सृजति भूतानि कालो भावप्रचोदितः ।

महाभूतानि पञ्चेति तान्याहुर्भूतचिन्तकाः ॥ ४

तेभ्यः सृजति भूतानि काल आत्मप्रचोदितः ।

एतेभ्यो यः परं ब्रूयादसद्ब्रूयादसंशयम् ॥ ५

विद्धि नारद पञ्चैताञ्चाश्वतानचलान्ध्रवान् ।

महतस्तेजसो राशीन्कालपष्ठान्स्वभावतः ॥ ६

आपश्चैवान्तरिक्षं च पृथिवी वायुपावकौ ।

असिद्धिः परमेतेभ्यो भूतेभ्यो मुक्तसंशयम् ॥ ७

नोपपत्त्या न वा युक्त्या त्वसद्ब्रूयादसंशयम् ।

वेत्थ तानभिनिर्वृत्तान्पडेते यस्य राशयः ॥ ८

C. 12. 267. 8
B. 12. 275(4). 15
K. 12. 280. 15

बुद्धं (for बुद्धा). D4. 5. 7. 9 मतिमतां (for बुद्धि°).
K6 Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1-3
— °) Das नारदः; G1 नारदं. K7 Dn4 परिपप्रच्छ;
Das प्रतिपप्रच्छ. — °) K1. 2 T2 प्रभवाप्ययौ; B7
Ds2 Ds Cap Cpp ([last two] gloss: आ, समन्ततो
व्ययं लयस्थानम्) प्र(Ds च)भवाप्ययं.

3 = (var.) 12. 175. 1; 12. 502*. Before 3,
K4. 6 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1-3
ins. नारद उवाच. — °) Das कृता (for कुतः). K2
सृष्टम्; B8 सृष्टिम्. T2 सर्वं (for विश्वं). ☞ Cn:
कुतः इत्यवान्तरकारणप्रश्नः । ☞ — °) Das. a4 M7 ब्रह्म;
T G1-3 जगत् (for ब्रह्मन्). — °) T G1-3 किमप्येति
(for कमभ्येति). ☞ Cn: कमभ्येतीति पार्यन्तिकोपादा-
कारणप्रश्नः । ☞ — °) Da4 यद्भवान्; T G1-3 भग°
(for तद्भ°).

4 T G1-3 M1. 6-7 देवल (for असित). — °)
K4 एभिः; T1 G1 अद्भ्यः (for येभ्यः). K2 सृजति.
— Ds om. (hapl.) 4^b-5^a; V1 reads the same on
marg. — °) K4 Dn1 Ds (before corr.) काले.
B7 भावः; G2 न्याय (for भाव-). D4. 9 प्रणोदितः.
K2. 7 V1 D2 काल आत्मप्रचोदितः (= 5^b); G1. 2
का(G1 क)लोह्याय प्र°. ☞ Cn: कालश्चतुर्युगात्मा । अधर्मे
रतः, अधर्मं तित्यक्षुः, धर्मारम्भी, धर्मे रत इति चतुर्विधः
कलिद्वारपरत्रेताकृतयुगसंज्ञः । ☞ ☞ Cp: भावप्रचोदितः,
भावेन परमात्मना प्रचोदितः । ☞ — D2 om. (hapl.)
4^c-5^b. — °) Das T2 पंचैते. — °) K7 भूतपंचसाः
(for °चिन्तकाः).

5 Ds om. 5^a; D2 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). V1
reads 5^a on marg. — °) K1. 2 Da4 G2 येभ्यः;
K4 एभिः; T1 G1 एभ्यः. — °) B8 (marg. as in
text) स्वार्थः; Dn4 T1 G1-3 आत्मा; M1. 5-7 स्वात्म-
— M1. 6 om. 5^c. Ms reads 5^{cd} after 7^{ab}. — °)

K2 एते येभ्यः; K7 D4. 5. 7. 9 भूतेभ्यो यः. G1-3 Ms
Cv यत् (for यः). Dn4 पादम्; M5 ब्रूयस् (sic) (for
ब्रूयाद्). K6 Bo. 7. 9 तेभ्यो यः परमं ब्रूयाद्. ☞ Ca:
परं, प्रकृत्यादि ॥ Cn: चेतनमीशं, अचेतनं प्रधानं वा ॥
Cv: परमन्यदज्ञानकारणं ये ब्रूयुः ते असत्यं ब्रूयुः । ☞
— °) Dn4 corrupt. D2 M7 om. (hapl.) दसद्ब्रूया.
D5 अस्य (for असद्). D7 संशयी. M5 तेसद्ब्रूयुरसंशयं.

6 °) G2 वेद्मि; M1. 5-7 तद्धि (for विद्धि). Ds1
पंचैतान् (for °तान्). — °) G2 शाश्वतानां च बांधवान्.
☞ Cp: शाश्वतान्, नित्यान्, कार्यप्रवाहरूपेण । ☞ — °)
K6 रूपान्; K7 D4. 9 T2 G1-3 M1. 5-7 रश्मीन् (for
राशीन्). ☞ Cn: महतः, महत्तरवाक्यस्य बुद्धिसूक्ष्मस्य ।
तेजसः, सत्त्वप्राधान्येन प्रकाशमयस्य । ☞ — °) G2
कालपष्ठान्.

7 °) K6 V1 Bo. 6-9 [अं]तरीक्षं; K7 D8 °री(Ds
°रि)क्षम्. — °) K7 (before corr.) वायुरेव च; Das.
a4 ह्युपपावकौ; T2 G1. 8 पावकानलौ. — After 7^{ab}, Ms
reads 5^{cd}. — °) B6-9 असिद्धेः; D5. 7 संसिद्धिः; D6
नासीच्च; T1 असिद्धिः; T2 असद्धिः; Cnp आ सिद्धेः
(for असिद्धिः). V1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 Cn
(Cnp as in text) ना(G2 आ)सीद्धि परमं तेभ्यो. — °)
K6 नात्र संशयः; T2 G2 मुक्तिसंशयः; Cp मुक्तसंशयः.

8 D2 om. 8. K1. 2. 4 om. (hapl.) 8^{ab}. V1 reads
8^{ab} on marg. — °) Ds D7 T G1-3 M1. 5-7 सोप- (for
होप-). D7 T1 G1. 8 तु (for वा). K7 D7 T G1-3
Ms-7 युक्त्यासद् (T2 G2 °न्); V1 Ds युक्त्या वा (by
transp.); D4. 9 M1 युक्त्या स. — °) Ds त्वसद्ब्रूयाद्;
D4. 9 M1. 6-7 असद्ब्रूयाद्; D7 T G1-3 ब्रूयादसद् (for
त्वसद्ब्रूयाद्). — Da4 om. 8^{cd}. — °) K4 वेत्थैतान्;
Ms विद्ध्यैतान्; K7 D4. 9 विद्ध्येतम्; G1 वेत्तुं तान्; G2
वेद्मानाम् (for वेत्थ तान्). K7 D4. 9 अभिनिर्वृत्तं; Cv
°सद्ब्रूयान्. D5. 7 यत्थैतानथ निवृत्ताः. — °) T2 पडेते.

C. 12. 9882
B. 12. 276[9]. 9
K. 12. 281. 9

पञ्चैव तानि कालश्च भावाभावौ च केवलौ ।
अष्टौ भूतानि भूतानां शाश्वतानि भवाप्ययौ ॥ ९
अभावाद्भावितेष्वेव तेभ्यश्च प्रभवन्त्यपि ।
विनष्टोऽपि च तान्येव जन्तुर्भवति पञ्चधा ॥ १०
तस्य भूमिमयो देहः श्रोत्रमाकाशसंभवम् ।
सूर्यश्चक्षुरसुर्वायुरद्भ्यस्तु खलु शोणितम् ॥ ११
चक्षुषी नासिकाकर्णौ त्वग्जिह्वेति च पञ्चमी ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थानां ज्ञानानि कवयो विदुः ॥ १२

K1. 2 T G1-8 M1. 7 तस्य (for यस्य). Dn1 धातवः;
D5. 1 हेतवः; T G1-8 M1. 7 रश्मयः (for राशयः).

9 ") K1. 2. 4. 7 D1. 5. 7. 9 T2 चै (K4 चै) तानि; B8.
3. 9 Das Cp [ए]वैतानि; Da4 [ए]वं तानि; T1 G1-8
भूतानि; M1. 5-7 [ए]तानि हि (for [ए]व तानि). K1
(before corr.) कालश्च; Das. a4 कालं च; Dn4 कालस्य;
G2 'श्रेद् (for 'श्च). —^b) K1. 2. 4 V1 केवलं; Das.
a4 कारणौ. ☞ Cn: भावो, भावनं, पूर्वसंस्कारः । अभावोऽ-
ज्ञानम् ॥ Cv: भवत्येभ्यो जगदिति भावः, सुकृतदुष्कृतात्मकं
कर्म । अभावः प्रागभावः । ☞ —^d) K1. 2. 4. 7 D1. 9
भवाप्ययै; V1 B6-8 D5. 7 'त्यये; B8. 9 Dn1 D5 D2.
8. 8 'त्ययौ; Das. a4 भवत्यये; M5. 6 भवाप्ययौ. D5
शाश्वताश्चाभिवाप्यये.

10 ") K1. 4 Das. a4 स्वभावाद्; V1 B6-9 D5
अभावः (for 'वाद). T1 G1-8 भावितेष्वेषु; M5 'तं
चैव (for 'तेष्वेव). Dn1. n4 D5 D2. 8. 6. 7. 8 अभावं
यां (D5 'वायां) ति तेष्वेव (D5 भूतानि); T2 अथायुगला-
वितेष्वेषु (sic). ☞ Cv: अभावः नाशः, तेन भाविता
उत्पत्तिः, अभावभाविता । ☞ —^b) Dn4 भूतेभ्यः; D5
(marg.) त्रयश्च (for तेभ्यश्च). K1. 2. 4 V1 B7. 9 G1. 2
प्रभवति. —^c) Das विनष्टे; G1 विनिष्टो. Da4 Bom.
Kumbh. ed. [s] प्यनु (for सपि च). T2 तान्येवं (for
'व). G2 अपि विष्टो विचेतान्ये. —^d) ☞ Ca: पञ्च-
वैति वचनं प्रत्यक्कष्टवार्थम् । ☞

11 ") K2 भूमिशयो. G2 देहं. — V1 reads
11^b-13^d on marg. —^b) K2 Ds1 श्रोतुम् (for श्रोत्रम्).
—^c) Dn4 corrupt. K1 T2 सूर्याश्च; K4 V1 B3
Dn1 Ds1. s2 (before corr.) D2. 8. 6-8 T1 G8 सूर्याच्
(for सूर्याश्च). B8 अभूद् (for असुर). K1. 4. 6 V1
B8. 6-9 Da4 Dn1 D5 D2. 8. 6-8 T G1-8 वायोर (for
वायुर). —^d) D7 अभ्यक्तः; T1 G1. 8 अग्निस्तु (for
अग्न्यस्तु). T1 G1-8 लघु (for खलु).

दर्शनं श्रवणं घ्राणं स्पर्शनं रसनं तथा ।
उपपत्त्या गुणान्विद्धि पञ्च पञ्चसु पञ्चधा ॥ १३
रूपं गन्धो रसः स्पर्शः शब्दश्चैवाथ तदुणाः ।
इन्द्रियैरुपलभ्यन्ते पञ्चधा पञ्च पञ्चभिः ॥ १४
रूपं गन्धं रसं स्पर्शं शब्दं चैतांस्तु तदुणान् ।
इन्द्रियाणि न बुध्यन्ते क्षेत्रज्ञस्तैस्तु बुध्यते ॥ १५
चित्तमिन्द्रियसंघातात्परं तस्मात्परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिः क्षेत्रज्ञो बुद्धितः परः ॥ १६

12 V1 reads 12 on marg. —^a) B7 चक्षुषां;
Dn1 'वा. V1 D5 नासिके; Das G1 नासि (G1 'डि) का-
(for नासिका). K1. 2. 4 'श्रोत्रे (for 'कर्णौ). —^b) K7
V1 B8. 7 Das. a4 D2. 9 पंचमं. D5. 7 स्वचं जिह्वेति पंचमं.
— D7 om. (? hapl.) 12^c-13^d. —^d) K2 ज्ञानिना;
G8 भूतानि (for ज्ञानानि). ☞ Cv: ज्ञानानि, ज्ञायन्ते
येभ्यस्तानीति व्युत्पत्त्या ज्ञानकरणानि । ☞

13 D7 om. 13 (cf. v. l. 12). V1 reads 13 on
marg. —^a) Da4 दर्शनं. K1. 7 G2 घ्राणं (for घ्राणं).
—^b) D2 तदा (for तथा). —^c) Da4 corrupt. G2
उपपत्त्य (for 'त्त्या). —^d) B8 पंचमं (for पञ्चधा).

14 ") T1 G1-8 M7 चैव (for स्पर्शः). —^b) G2
शब्दं; M7 स्पर्शश्च (for शब्दश्च). K1. 4 [इ]ह; D5. 7
[अ]स्तु (for [अ]थ). Das. a4 D2 T1 सङ्गुणः. —^d)
D2. 8 पंच वा (for पञ्चधा). Das om. (hapl.) पञ्च.

15 D5. 7 om. (hapl.) 15^{ab}. —^a) G2 गंधरस-
(for गन्धं रसं). T1 रसः (for रसं). G1. 8 रूपगंध-
(G8 'धं) रसस्पर्शः. —^b) Da4 M7 शब्दश्च. K6 V1
B8. 6-8 Dn1. n4 D5 D2. 8. 6. 8 M1. 5-7 [ए]वाथ; Das.
a4 [ए]तास्तु. K7 Das तदुणाः. T1 G1. 8 शब्दांश्चैतांश्च तदु-
णान्; G2 corrupt. —^c) ☞ Cv: न बुध्यन्ते, स्वशक्त्या
न बोध्यन्ति । ☞ —^d) Das क्षेत्रज्ञैस्; Ds1 क्षेत्रज्ञं.
B8 तांस्तु; G2 तु वि- (for तैस्तु). K7 D5. 9 बुध्यति.

16 D4 om. 16. —^a) G1. 2 चित्तम्. G2 संभूताव
(for 'संघा'). —^b) T1 परस्. Das om. (hapl.)
तस्मात्परं. T G1-8 M7 मनः परं (G2 'रः) (by transp.).
—^d) Ds1 D2. 8. 6. 8 T2 G1. 2 परं.

17 ") Ds1 D5 चित्तयते (for चेत). Da4 D5 जंतु-
☞ Ca: चेतयते, विषयदर्शनमात्रं चेतना । ☞ —^b)
K1. 2 इन्द्रियान्विषयैः पृथक्. —^d) K6 असद् (for
अथ). — K7 D5 om. (hapl.) 17^{cd}. —^e) Ds T

पूर्वं चेतयते जन्तुरिन्द्रियैर्विषयान्पृथक् ।
 विचार्य मनसा पश्चादथ बुद्ध्या व्यवस्यति ।
 इन्द्रियैरुपलब्धार्थान्सर्वान्यस्त्वव्यवस्यति ॥ १७
 चित्तमिन्द्रियसंघातं मनो बुद्धिं तथाष्टमीम् ।
 अष्टौ ज्ञानेन्द्रियाण्याहुरेतान्यध्यात्मचिन्तकाः ॥ १८
 पाणिपादं च पायुश्च मेहनं पञ्चमं मुखम् ।
 इति संशब्दमानानि शृणु कर्मेन्द्रियाण्यपि ॥ १९
 जल्पनाभ्यवहारार्थं मुखमिन्द्रियमुच्यते ।
 गमनेन्द्रियं तथा पादौ कर्मणः करणे करौ ॥ २०

पायूपस्थौ विसर्गार्थमिन्द्रिये तुल्यकर्मणी ।
 विसर्गे च पुरीषस्य विसर्गे चामिकामिके ॥ २१
 बलं षष्ठं पठेतानि वाचा सम्यग्यथागमम् ।
 ज्ञानचेष्टेन्द्रियगुणाः सर्वे संशब्दिता मया ॥ २२
 इन्द्रियाणां स्वकर्मभ्यः श्रमादुपरमो यदा ।
 भवतीन्द्रियसंन्यासादथ स्वपिति वै नरः ॥ २३
 इन्द्रियाणां व्युपरमे मनोऽनुपरतं यदि ।
 सेवते विषयानेव तद्विद्यात्स्वप्नदर्शनम् ॥ २४
 सात्त्विकाश्चैव ये भावास्तथा राजसतामसाः ।

C. 12. 9698
 B. 12. 276(8). 25
 K. 12. 201. 25

G1-3 उपसृष्टार्थान्; M1. 5-7 'लभ्यार्थान्. —') K1. 2. 4 दत्त्वा यस्; D4. 5. 7. 8 M1. 5 मत्वा यस्; T G1. 3 M5 मत्वा यं; M1 बुद्ध्या यं (for सर्वान्यस्). V1 मत्वा यस्तु व्यवस्यति; B0 सत्यवांस्तु व्यं; Dn1. n4 Ds D2. 3 बुद्धि-मांस्तु व्यं; G2 मत्वा यस्त्वव्यवस्थितः.

18 °) D4 वित्तम्. K2 इन्द्रियं. K3 lacuna; D5. 7 संस्थानं (for संघातं). —^b) K1 V1 B0. 9 Dn1. n4 D4. 5. 7. 9 T1 G1. 3 बुद्धिस्. K1. 4. 7 B0 Dn1. n4 [अ]ष्टमं; Ds D4-7. 9 T G1. 3 [अ]ष्टमी. —^d) K5 अंतानि (for एतानि). K1 आध्यात्म; K5 आध्यात्म-.

19 °) D4. 9 T G1. 3 M1 पाणि (for पाणि). K5 पायुश्च; K7 D9 T G1-3 M1 पायुः; Dn4 पादुश्च (for पायुश्च). —^b) K1 Das. a4 Dn4 सुखं (for मुखम्). —^c) K1. 2. 4 एवं (for इति). K1 संशब्दमानानि; K2. 4. 7 Ds संशब्द; K5 संचित्य; Das. a4 D2. 6 संशब्द; T2 संकल्प्य; G2 संशस्य (for संशब्दय). —^d) T G1-3 पंच (for शृणु). Ds1 reads कर्मेन्द्रियाण्यपि twice. G2 च (for [अ]पि).

20 °) K2 जल्पनाभ्यवहारार्थं च; K4 Ds T2 G1. 3 'नान्य (T2 'काद्वय; G8 'नाद्वय)वहारार्थं; Das. a4 'ना (Das 'ता)भ्यवहारोयं; G2 ज्वलनाभ्यवहारार्थं. —^b) Das. a4 सुखम् (for मुखम्). D4 om. from च्यते up to न्द्रिये तु (in 21^b). —^c) Hypermetrio. G1 मनेन्द्रियं; G2 गमनेन्द्रिये. T2 यथा; G2 तदा (for तथा). —^d) Das कर्मणा; T1 G1. 3 कर्मणां.

21 D4 om. up to न्द्रिये तु (in 21^b) (cf. v. l. 20). —^a) V1 Dn4 D2. 3. 6. 8 पायूपस्थ; B0 Dn1 'पस्थं; T2 M1. 5-7 पायूपस्थे. B8 (orig.) विसर्गार्थे; B8 (marg.) M1. 5-7 'गार्थं (for 'गार्थम्). —^b) K4. 6 (before corr.) Dn1. n4 Ds2 D2. 3 G3 M1 तुल्यकर्मणि; Ds1

'कर्मणां. —^c) D4. 9 विसर्गं च; D5. 7 'गौ वै (for 'गौ च). —^d) K1 विसर्गश्च; B8 विषये. B0 D4 चा (for च). K5 V1 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 [अ]पि (for [अ]भि). K5 D5 कामुके (for कामिके).

22 °) K1 बले; D5. 7 मनः (for बलं). K1 षष्ठे. D5 षडैतानि. T G1-3 मनःषष्ठान्यथैता (G1 'तीका)नि; M1. 5-7 बलषष्ठान्यथैतानि. ☞ Cn: बलं पञ्चवृत्तिः प्राणः । एतेन, सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च (सां. का. 29) इति सांख्यानां संमतः प्राणस्येन्द्रियानतिरेकपक्षः परास्तः । ☞ —^b) Dn1 यथा मम; T1 G1 य (G1 अ)थागतं; M1 व्यथागमं (for यथा). —^c) B8 Das Ds2 D2. 5-7 M1 ज्ञानं (for ज्ञान). K2 G2 ज्ञानं (G2 इति) चाष्टेन्द्रियगुणाः; V1 B0 D5 ज्ञाने चाष्टेन्द्रियं. —^d) K1. 2. 4 B0 D2. 3 (before corr.). 6 T G1. 3 सर्वेषां शब्दिता मया (Das मायाः).

23 °) K2. 6 Dn4 स्वकर्मभ्यः. —^b) K1 यथा (for यदा). —^c) D5 भवतीन्द्रिय; G2 भवमिन्द्रिय (for भवतीन्द्रिय). V1 B0 Dn4 D5 संयोगाद्; Dn1 Ds D2. 3. 8 संन्यागाद् (for संन्यासाद्). —^d) D4 om. (hapl.) from स्व up to तद्विद्यात् (in 24^d). V1 मनः (for नरः).

24 D4 om. up to तद्विद्यात् (in 24^d) (cf. v. l. 23). —^a) T G1-3 उपरमे (for व्युप). —^b) K5 V1 B0. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 Ms. 7 Cn (gloss: अन्युपरतमिति छेदः) [s]व्युपरतं (B0 D5 'मं); M1. 5 [s]व्युपरतं (Ms 'मं) (for अनुपरतं). G2 मने रूपरमं यदि (sic). —^c) K1 सर्वे ते (for सेवते). Das. a4 विषये (Das 'या-) नैव; G2 'यादेव. B0 Ds D2. 3. 6 एवं (for एव). —^d) K5 B0 Dn1 Ds D2. 3. 6. 8 तं वि (D5 वि)द्यात्; Dn4 न दिद्यात् (sic); G2 विदद्यात्

C. 12. 9899
C. 12. 276[5]. 25
K. 12. 281. 25

कर्मयुक्तान्प्रशंसन्ति सात्त्विकानितरांस्तथा ॥ २५

आनन्दः कर्मणां सिद्धिः प्रतिपत्तिः परा गतिः ।

सात्त्विकस्य निमित्तानि भावान्संश्रयते स्मृतिः ॥ २६

जन्तुष्वेकतमेष्वेवं भावा ये विधिमास्थिताः ।

भावयोरीप्सितं नित्यं प्रत्यक्षगमनं द्वयोः ॥ २७

इन्द्रियाणि च भावाश्च गुणाः सप्तदश स्मृताः ।

तेषामष्टादशो देही यः शरीरे स शाश्वतः ॥ २८

(for तद्विधात्). Ds स्वल्पदर्शनं.

25 Ds. 9 repeat 25 after 27. — ^a) G2 lacuna for ये भावाश्च. Ds. 9 (both second time) इन्द्रियाणि च भावाश्च. — ^b) K1 तामसः; K2 तापसाः. Dn1. n4 Ds1 D2. 8. 8 तथा तामसराजसाः. — ^c) K1 Ds. 9 (last two both times) T G1-3 कर्मयुक्ताः. K7 प्रशंसन्ति. — ^d) G3 सात्त्विकीन्. Ds (marg. sec. m. [first time]) इतरे. K6 B6-9 Das. a4 T G1. 2 M1. 5-7 सात्त्विकाने (B9 Da4 M1. 5. 8 'काञ्चे'तरां (G1. 2 M1 'रा'रुथा; Ds. 9 (both second time) सात्त्विका निर्मलास्तथा.

26 ^a) K1 कर्मणा. — ^b) Ds1 M1 परागतिः (for परा गतिः). — ^c) M1. 5-7 सात्त्विकान्यनिमित्तानि. — ^d) Ds-7 M1. 6 भावात्; G2 गावः (for भावान्). K2 संश्रियते (sic); B1. 9 Das संश्रयति. K7 श्रुतिः; Dn1 मतिः; Ds. 7 यदि (for स्मृतिः). V1 भावान्याश्रयते स्मृतिः; Dn4 भावानां संश्रये स्मृतिः.

27 ^a) K1 Ds. 9 एकतमेष्वेवं; V1 Ds 'मेप्येव; T G1-3 'मेप्येकं. ☞ Cv: एकतमेषु, अत्यन्तभिन्नेषु जन्तुषु । ☞ — ^b) Das. a4 भवा; Ds2 भावाद्. K1 Ds Ds. 8. 9 विधिमास्थिताः; V1 विधिना स्थिताः. T1 M1 भावं यो हि (M1 यद्धि) समास्थितं; T2 G1-3 भावं यो हि (T2 योमि-) समास्थिताः (T2 G2 'तः; G1 [before corr.] 'तान्). — ^c) M1. 5-7 भावयेद् (for 'योद्). Das. a4 इप्सितं. ☞ Cn: भावयोरिति द्वित्वं जात्यभिप्रायम्, जाम्नावजातीयस्य स्वात्मभावजातीयस्य च । ☞ — ^d) K1 V1 B6. 7. 9 Da1 Dn1. n4 Ds D2-5. 8. 9 T1 G1-3 प्रत्यक्षं. K2 तथा; V1 B6. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 8. 9 तयोः (for द्वयोः). ☞ Cv: द्वयोः ऐहिकपारत्रिकयोः । ☞ — After 27, Ds. 9 repeat 25.

28 ^a) Ds1 इन्द्रियाणां. Dn4 [ह]व; Ds lacuna (for च). Das. a4 lacuna for च भावा. Ds. 7 भा-

अथ वा सशरीरास्ते गुणाः सर्वे शरीरिणाम् ।

संश्रितास्तद्वियोगे हि सशरीरा न सन्ति ते ॥ २९

अथ वा संनिपातोऽयं शरीरं पाञ्चभौतिकम् ।

एकश्च दश चाष्टौ च गुणाः सह शरीरिणाम् ।

ऊष्मणा सह विंशो वा संघातः पाञ्चभौतिकः ॥ ३०

महान्संधारयत्येतच्छरीरं वायुना सह ।

तस्यास्य भावयुक्तस्य निमित्तं देहभेदने ॥ ३१

वाच्य; Cv (gloss: भावना, ज्ञानम्) भावश्च. — K2. 4 om. (hapl.) 28^b-29^a. — ^b) K7 सप्तदशः. ☞ Ca: इन्द्रियाण्येकादश, भावाः प्रयत्नचेतनावुद्भूतः, गुणाः सत्त्वरजस्तमांसीति सप्तदश ॥ Cn: पूर्वोक्तानि चतुर्दशेन्द्रियाणि, त्रयः सात्त्विकादयो भावाः, एते सप्तदश गुणा भोक्तुरष्टादशस्यात्मनो भोग्याः । ☞ — ^c) K7 अष्टादशा; M5. 8 अष्टदशो. Dn4 देहि. — ^d) K7 स देहेत्य; Dn4 शरीरेषु; Ds 'रेण (for 'रे स). G2 यच्छरीरे स च श्रितः.

29 K2. 4 om. 29^a (cf. v. l. 28). — ^a) G2 स्व- (for स). — ^b) G2 सर्वः. B6. 9 शरीरिणं; Ds 'रिणः. — K7 repeats 29^{ad} after 30^{ad}. — ^c) G2 संश्रितां. K7 (both times) Ds. 5. 1. 9 तद्वियोगेन; Ds तद्वि यो गो हि; T1 तद्वियोगेपि (for 'गे हि). — ^d) V1 स नांतिके; G2 न यांति ते (for न सन्ति ते).

30 ^a) Das. a4 स तथा (for अथ वा). Ds च (for वा). T2 om. from संनिपातो up to यथैवोत् (in 32^a). K1. 2. 4. 6. 7 V1 Ds. 9 संनिवासोयं; Ds T1 G1-3 संविभागे (G2 'वे)न; M1. 5-7 स (M1 सं) विभागोयं (for संनिपातोऽयं). — ^b) K1 Dn4 Ds. 9 शरीरे. K1. 2 पंचभौतिकं; K7 Dn4 Ds. 9 पांचभौतिकः (Dn4 'के); G1 'भूतिकं. — ^c) K1. 2. 4 G2 M1 एकस्य; Cv एकं च. Ds2 वा (for च). — ^d) G3 सर्वे (for सह). Dn1 Ds. 9 G1 2 शरीरिणा; D2. 3. 8 'रिणः. — After 30^{ad}, K7 repeats 29^{ad}. — ^e) Das. a4 Dn4 ऊष्मणा; Cv (gloss: देहेन) वृष्मणा. K1. 2 Ds2 Ds विंशोनाः; Dn4 वंशो वा; Ds. 9 विंशो नः; T1 G1-3 विंशेन. — ^f) K1. 2. 4 संघाताः; T1 G1. 3 'तं; G2 संभूतं. K1 (before corr.). 2. 4 पंच (K2 पांच-) भौतिकाः; T1 G1-3 पांचभौतिकं.

31 T2 om. 31 (cf. v. l. 30). — ^a) K1. 2 संधारयति; K7 Ds. 9 तु धार' (for संधार'). K6 [ए]तं; K7 Ds. 9 [ए]व (for [ए]तत्). T1 G1. 3 महांतं धारयत्येतत् (G3 'यंते ते). — ^c) K6 B8 Das. a4 Dn1. n4

यथैवोत्पद्यते किञ्चित्पञ्चत्वं गच्छते तथा ।
 पुण्यपापविनाशान्ते पुण्यपापसमीरितम् ।
 देहं विशति कालेन ततोऽयं कर्मसंभवम् ॥ ३२
 हित्वा हित्वा ह्ययं प्रैति देहादेहं कृताश्रयः ।
 कालसंचोदितः क्षेत्री विशीर्णाद्वा गृहाद्गृहम् ॥ ३३
 तत्र नैवानुत्पद्यन्ते प्राज्ञा निश्चितनिश्चयाः ।
 कृपणास्त्वनुत्पद्यन्ते जनाः संबन्धिमानिनः ॥ ३४
 न ह्ययं कस्यचित्कश्चिन्नास्य कश्चन विद्यते ।

भवत्येको ह्ययं नित्यं शरीरे सुखदुःखभाक् ॥ ३५
 नैव संजायते जन्तुर्न च जातु विपद्यते ।
 याति देहमयं भुक्त्वा कदाचित्परमां गतिम् ॥ ३६
 पुण्यपापमयं देहं क्षपयन्कर्मसंचयात् ।
 क्षीणदेहः पुनर्देही ब्रह्मत्वमुपगच्छति ॥ ३७
 पुण्यपापक्षयार्थं च सांख्यं ज्ञानं विधीयते ।
 तत्क्षये ह्यस्य पश्यन्ति ब्रह्मभावे परां गतिम् ॥ ३८

C-12. 9913
 B-12. 276(5). 38
 K-12. 281. 38

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

D₂. 3. 6. 8 तस्य प्रभावयुक्तस्य; K₁ D₄. 5. 7. 9 तस्य प्रभावो
 नामैतद्; V₁ Bo. 6. 7. 9 तस्याप्यभावयुक्तस्य. — ^a) D_{as}.
 a₁ D₅. 1 देहभेदेन पालने (D₅. 1 'न').

32 T₂ om. यथैवोत् (cf. v. l. 30). — ^a) K₆
 तथैव; T G₁-3 यदै (T₂ 'दे')व (for यथैव). K₁ (sup.
 lin. sec. m.) उत्पद्यते; D₅ उत्पाद्यते. K₁. 2. 4 D₂
 जंतुः; V₁ लोके (for किञ्चित्). K₁ D₄. 9 सोर्थवान्पा-
 ल्यते कश्चित्. — ^b) D₅1 यदा; T₁ G₁-3 तदा (for
 तथा). — ^c) V₁ om. पुण्यपापवि. K₁ D₄. 9 पुण्य-
 पापानि नश्यन्ति; D_{as}. a₁ 'पापविनाशात्ते; G₂ 'पापादि-
 नाशात्ते. — ^d) K₁. 2. 4 'समीहितं; Dn₁. n₄ D₈ 'रितः;
 T₁ G₁. 3 'समान्वितः; G₂ M₁. 5-7 'समाहितः (for 'समी-
 रितम्). K₁ D₄. 9 यदा भोगेन देहिनः. — ^e) D₅1
 विनाशति (hypermetric); D₅. 6 G₈ विशन्ति; G₂
 विरति. — ^f) K₆ तत्; K₁ D₄. 9 यत् (for स्यं).
 M₁. 5-7 कर्मसंभवः.

33 ^a) D₄ om. one हित्वा. K₂ भृशं प्रेत्य; D_{as}.
 a₁ ह्यसंप्रैति; T₁ ह्ययं प्रेत्य; G₁ ह्ययं प्रैति. D₄
 om. from प्रैति up to तप्यन्ते (in 34^a). — ^b)
 G₁-3 देह (for देहं). K₁ D₅. 7. 9 क्रियाश्रयः; D_{as}
 M₁ कृताश्रयः (for 'श्रयः). * Cn: कृताश्रयः अविद्या-
 कामकर्मभिर्निष्पादितदेहान्तरः । * — ^c) K₂. 4 काले (for
 काल-). D₁ T₁ G₁ 'संचोदितं. K₂ G₂ क्षेत्रं. — ^d)
 B₁ विशीर्णाद्. K₆ चागृहाद् (for वा गृ'). M₁ गृणं
 (for गृहम्). G₂ विशीर्याग्याकृतं गृहं. * Ca: विशी-
 र्णाद्वा, वाशब्द उपमायाम् । *

34 D₄ om. 34^a (cf. v. l. 33). — ^a) T₁ कृते;
 T₂ G₁-3 M₁. 5-7 तं तु (for तत्र). D₅ [एते न (for
 नैव). — K₂. 4 om. (hapl.) 34^b. — ^b) K₁ (sup.

lin. sec. m.). 1 D₅ M₁ प्रज्ञा-; D_{as} प्राज्ञां. T₁ G₁. 2
 'निश्चयात्. — ^c) K₁ G₁ कृपणस्य. K₆ B₅. 9 D_{as}. a₁
 त्वनुत्पद्यन्ति; K₁ 'तप्यन्ते; D₅ संप्रतप्यन्ते. — ^d) T₁
 G₁-3 मनः (for जनाः). K₄. 1 (marg. sec. m.) V₁
 B₅-9 D_{as}. a₁ M₁ संबंधमानिनः (D_{as}. a₁ 'तः); B₈
 (marg.) Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 6. 8 'दर्शिनः.

35 ^a) K₁ होवं; D₅ चायं (for ह्ययं). M₁. 5-7
 किञ्चिन् (for कश्चिन्). — ^b) G₁ कश्चिन्न (for कश्चन).
 — ^c) Bo नित्यः (for नित्यं). — ^d) K₄ D₂. 3 शरीर-;
 D₅ शरीरं. V₁ B₅-9 सुखदुःखभुक्; Bo Dn₁. n₄ D₈
 D₂. 3. 6. 8 'कृत् (for 'भाक्).

36 ^a) B₅ नैवं; M₁. 5-7 न वै. — ^b) K₁. 2
 नैव; K₆ B₅. 9 D_{as}. a₁ D₅. 1 T₁ G₁-3 न स (for
 न च). — ^c) G₁ यानि (for याति). K₄ D_{as}
 भुक्त्वा; D_{as} (before corr.) Dn₁ G₁ भुक्त्वा; T
 G₂. 8 हित्वा (for भुक्त्वा). — ^d) D_{as} गतिः.

37 ^b) K₁. 6 क्षमयन्; K₁ D₄. 9 क्षिप-; V₁ पक्ष-
 (by metathesis); D₅ T G₁-3 क्षपयेत्. K₁. 2. 4
 पाप- (for कर्म-). K₁ 'संचयेत्; K₁ Bo. 6-9 D_{as}. a₁
 Dn₁. n₄ D₈ D₂-4. 6-9 T G₁-3 'संक्षयात्; D₅. 1 'संचयं.
 — ^c) G₁ क्षीणदेहं. — ^d) D_{as}. a₁ ब्रह्मण्यम् (for
 'त्वम्). * Cv: ब्रह्मत्वं, बृहद्बृहद्वावितिधातोः स्वयो-
 ग्यसुखरूपसुखेन पूर्णत्वम् । *

38 ^a) D₁ 'क्षयार्थं. K₆ V₁ Bo. 6-9 D_{as}. a₁ Dn₁.
 n₄ D₈ D₂. 3. 6. 8 हि (for च). — ^b) K₁ संख्यां; K₂
 संख्यां; K₆ Bo. 6. 7. 9 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5-7 T₁ G₂
 Ca सांख्य-; D_{as}. a₁ हिंसा-; D₄ साक्षं (for सांख्यं).
 — ^c) D₄ न (for तत्). T G₁-3 M₁. 5-7 हृदि (for

२६८

युधिष्ठिर उवाच ।

आतरः पितरः पुत्रा ज्ञातयः सुहृदस्तथा ।
अर्थहेतोर्हताः क्रूरैरस्माभिः पापबुद्धिभिः ॥ १
येयमर्थोद्धवा तृष्णा कथमेतां पितामह ।
निवर्तयेम पापं हि तृष्ण्या कारिता वयम् ॥ २

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

गीतं विदेहराजेन माण्डव्यायानुपृच्छते ॥ ३
सुसुखं बत जीवामि यस्य मे नास्ति किञ्चन ।
मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दहति किञ्चन ॥ ४
अर्थाः खलु समृद्धा हि बाढं दुःखं विजानताम् ।
असमृद्धास्त्वपि सदा मोहयन्त्यविचक्षणान् ॥ ५
यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ ६

ह्यस्य). —^a) K1. 2 Ds Ds. 1 Cv ब्राह्मे (for ब्रह्म-).
K1 Ds. 9 ब्रह्मभावात्मिकां गतिं. ❀ Cv: ब्राह्मे भावे,
ब्रह्मसंबन्धिविज्ञाने सति । ❀

Colophon. Ś1 Gs missing: Ks. 5 B1-5 Da1. a2
Dn2. n8 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan:
K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T
G1-8 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 2. 4. 6. 7
V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8 Ms. 6 नारदा-
सितसंवादः; D1 G2 नारददेवलसंवादः; M1 नारदासित-
संवादे लोकसृष्टिकथनं. — Adhy. no. (figures, words
or both): Ks B1 Dn4 M1. 6. 7 100; Dn1 D1 T1
G1. 8 Ms 102; Ds2 (marg.) 101; Ds 99; T2 105;
G2 96. — Śloka no.: Dn1 38; Dn4 Ds1 39; Ds
40.

268

❀ This adhy. is missing in Ś1 Gs (cf. v. 1. 12.
263. 52; 259. 1).

1 ^a) Ks Bo. 6-8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 पौत्रा
(for पुत्रा). M1 ज्ञातयः सुहृदः पुत्रा. —^b) K1 सुहृ-
दास्. Ks Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 सुताः
(for तथा). M1 आतरः पितरस्तथा. —^c) G2 (also
as in text) मूढैर् (for क्रूरैर्). —^d) Ks V1 Bo. 6. 7. 8
(marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8
M1. 5. 6 कर्मभिः (for बुद्धिभिः).

2 ^a) K1. 2. 4 B8 सेयम्; Ds योयम् (for येयम्).
G2 एवमर्थेभवत्तृष्णा. —^b) Da1 एतं; T G1. 8 M1.
5-7 एतां; G2 एषां (for एतां). —^c) Dn1. n4 Ds
D2. 8 M1 निवर्तयेयं; Ds. 7 निवर्तयेयं च; Ds तंतेम (for
तंतेम). K1 पापे हि; K2 या मोहे; Ks Bo. 6. 7. 9

Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5-8 पापानि (for पापं हि)
—^d) K1. 2 तृष्ण्या.

3 = (var.) 12. 171. 55. —^a) V1 अत्रेव (for
अत्रापि). Gs om. from प्युदा up to पुरा (in 3^b).
—^c) K2 -राजेंद्र (for -राजेन). —^d) K2 मंडव्याय;
K1 माड; D1 मांडव्येन. Ds [अ]न्व- (for [अ]नु-).
K1 पृच्छति.

4 = (var.) 12. 17. 18; 171. 56. Cf. 12. 212.
50; Jātaka 539, Gāthā 125; Dhammapada 200.
Uttarādhyaṇa Sūtra 9. 14. —^a) Ks स्वसुखं;
Dn4 T G1. 8 स (for सु). K1. 2 वत; D1 तव
(for बत). G2 सुखं भवति जीवामि. —^b) Dn4 पश्य;
D1 यश्च (for यस्य). K2 किञ्च नः. — K2. 4 Bo om.
(hapl.) 4^{ad}. V1 reads 4^{ad} on marg. —^d) K1
G1 दहति; T1 G2 [s]दहति. G1 कंचन. K1 Ds
दहते मे न किञ्चन; D4 ह्यमेनं वदते किञ्च (sic).

5 ^a) V1 दुःख- (for खलु). Da3 समृद्धादि; Ds1
'दो हि; D4. 5. 7. 9 विवृद्धा हि. —^b) K1. 2 T2 G1. 8
गाढं; K4 गाढं; Ds वादे; D1 गाढ; G2 सदा (for
बाढं). —^c) K1. 2. 4 तेपि (for त्वपि). —^d) K1
Da3. a4 Ds. 7 G1 अविचक्षणान्. G2 मोहयन्त विचक्षणं.

6 = 12. 168. 36; 171. 51; Vāyu P. II. 31.
100. Quoted in Śaṅkara's Bhāṣya on Br. Up.
4. 3. 33; in Yogasūtrabhāṣya on 2. 42. —^a)
K4 यस्य (for यच्च). K1. 2. 4. 7 B8 (marg. as in
text) D4. 9 ग्राम्य-; G1 कर्म-; G2 कामं (for काम-).
—^b) B8 महा- (for महत्). —^c) G2 त्याग- (for
क्षय-). T2 G2 M1. 5-7 [ए]तत् (for [ए]ते). —^d) K1. 2
नार्हतः (K1 ताः) (for नार्हतः). K2 षोडशी. V1
T G1-8 M1. 5-7 कलां (T2 लां) नार्हं (V1 T1 G1. 8 'हं) ति
षोडशीं.

यथैव शृङ्गं गोः काले वर्धमानस्य वर्धते ।
 तथैव तृष्णा वित्तेन वर्धमानेन वर्धते ॥ ७
 किञ्चिदेव ममत्वेन यदा भवति कल्पितम् ।
 तदेव परितापाय नाशे संपद्यते पुनः ॥ ८
 न कामानुरुध्येत दुःखं कामेषु वै रतिः ।
 प्राप्यार्थमुपयुज्जीत धर्मे कामं विवर्जयेत् ॥ ९
 विद्वान्सर्वेषु भूतेषु व्याघ्रमांसोपमो भवेत् ।
 कृतकृत्यो विशुद्धात्मा सर्वं त्यजति वै सह ॥ १०

उमे सत्यानृते त्यक्त्वा शोकानन्दौ प्रियाप्रिये ।
 भयाभये च संत्यज्य संप्रशान्तो निरामयः ॥ ११
 या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
 योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् १२
 चारित्रमात्मनः पश्यंश्चन्द्रशुद्धमनामयम् ।
 धर्मात्मा लभते कीर्तिं प्रेत्य चेह यथासुखम् ॥ १३
 राज्ञस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतिमानभवद्विजः ।
 पूजयित्वा च तद्वाक्यं माण्डव्यो मोक्षमाश्रितः ॥ १४

C. 12. 927
 B. 12. 277 (a).
 K. 12. 282. 14

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

7 With 7, cf. B. 13. 93. 45. — ^a) Ds यच्चैव (for यथैव). Das Dn1 शृङ्ग (for शृङ्गं). M1. 5. 6 यथा शृङ्गं श्रोः काले. — ^b) Ds. 7 (before corr.) T1 वर्धते (for वर्धते). — K2. 4 Bo. 6. 9 om. (hapl.) 7^{ad}. — ^c) Das. 44 वि (Das वृ) त्तस्य; Dn1. n4 चित्तस्य (for वित्तेन). — ^d) Ks वर्धमानस्य वर्धते.

8 = (var.) 12. 168. 41. — ^a) G2 कश्चिद् (for किञ्चिद्). T1 G1. 2 एवं (for एव). K1 Das. 44 समत्वेन (for म). — ^b) Das T2 G2 यथा (for यदा). K1 कल्पितां. — ^c) K1 M1. 6 तदैव; T2 तथैव (for तदेव).

9 ^a) B8 अकामान् (for न कां). G2 अनुकृत्यैतद् (for 'रुध्येत'). — ^b) K1. 2 B8 दुःखा (for दुःखं). Ks कामेन; Das कालेषु (for कामेषु). Ds वैरतिः (for वै रतिः). — ^c) K1 Ds. 5. 7. 9 [अ]र्थान् (for [अ]र्थम्). K1. 2 अनु. (for उप-). K2 -युंजेत; B8 (marg. as in text). 9 Ds. 7 -युंजीत (for -युज्जीत). — ^d) Das. 44 Ds1 D2 T1 G1. 8 M1 धर्म; T2 धर्म्य (for धर्मे). K4 कामाद्. B8 (marg. as in text) निवर्तयेत्; Das Dn1. n4 Ds1 Ds विसर्जं (Dn1 'नं'); Ms विवर्जं (for विवर्जं). D4 धर्मेषु च विवर्जयेत्.

10 K2 Ds. 1 om. 10^{ab}. — ^b) Dn1. n4 D2. 8. 8 आत्मना सोपमो भवेत्. ✽ Ca: व्याघ्रमांसोपमः, यथा व्याघ्रस्य मांसं प्राप्ते उपयोगो मांसानुध्यानवर्जनम्, एवं योग्य-पदार्थेषु यत्नप्राप्तेषु उपभोगं कुर्यात्, न तेषु सत्तत् सतृष्णाः स्यात् ॥ Cp: व्याघ्रस्त्रीकृतं मांसमन्यः कोऽपि मम भोगसाधनं भविष्यतीति नाभिमन्यते, तद्वद्विद्वद्भ्यु यथा कोऽपि नाभिमन्यते तथा निष्कामो भवेदित्यर्थः ॥ Cs: व्याघ्रमांसोपमः, व्याघ्र-

मांसं शीतलमित्यर्थः । ✽ — ^a) K1 नैःस्पृहः; Ks V Bo. 6. 8 (marg.). 9 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8. 8 चैव ह (Ks हि); K1 D4 वै पुनः; B8 (orig.) पापकं; Ds. 7 वै मुनिः; Ds वै नरः; T G1-3 M1. 8-7 वै स्वयं (for वै सह).

11 = (var.) 12. 168. 43. — ^a) D1 त्युक्त्वा (for त्यक्त्वा). — ^b) Ds1 प्रियाप्रियौ. — ^c) K1 भयाश्च ये; Bo Das Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 भयाभयं; Ds तथा भयं; T1 G1-3 भावाभावौ (for भयाभये). D1 वस-त्यस्य (for च संत्यज्य). — ^d) K1 Ds2 D2. 4. 8. 8 स प्रशां (K1 'सां')तो; Ds. 7 संप्रसन्नो; T G1-3 M1 भव शांतो (G1. 8 'तौ') (for संप्रशान्तो).

12 = Ādi, 840*, lines 5-6: 3. 2. 35: 12. 168. 45: B. 13. 7. 21; Harivaṃśa I. 30. 42. = (var.) Bhāgavata P. 9. 19. 16; Vāyu P. II. 31. 91. — ^b) K1 जीर्यति. Das जीर्यत (for 'तः'). Ds जीर्यतो या न जीर्यति. — ^c) K1. 2 या (for यो). K1 रोगासः; K2 रागसः; Ds1 भोगसः (for रोगसः).

13 K1 Ds1 D2 om. (hapl.) 13. — ^a) Ds T2 चरित्रम् (for चां). — ^b) T अनाद्वयं (for 'मयम्'). G2 चंद्रः शुभमनान्ययं. — ^c) Ds. 7 कीर्तिः (for कीर्ति). — ^d) V1 B8 T2 G2. 3 M1. 6 transp. च and दृढ. V1 Ds. 5. 1. 9 T G1-3 M1 (inf. lin. as in text) तथा सुखं (for यथासुखम्).

14 Before 14, T2 ins. भीष्मः. — ^a) K2 राज्ञस् (for राजस्). — ^b) K1. 2. 6. 7 B8 (marg.) Ds. 9 T G1-3 M1 तु (for च). — ^c) K1 मंडव्यो. Ds. 7 T G1-3 M1. 5-7 आश्रितः (for आश्रितः).

२६९

युधिष्ठिर उवाच ।

किंशीलः किंसमाचारः किंविद्यः किंपरायणः ।

प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ १

भीष्म उवाच ।

मोक्षधर्मेषु निरतो लब्धाहारो जितेन्द्रियः ।

प्राप्नोति परमं स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ २

खगृहादभिनिःसृत्य लाभालाभे समो मुनिः ।

समुपोदेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥ ३

न चक्षुषा न मनसा न वाचा दूषयेदपि ।

न प्रत्यक्षं परोक्षं वा दूषणं व्याहरेत्कचित् ॥ ४

न हिंसात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतिश्चरेत् ।

नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ५

अतिवादांस्तितिक्षेत नाभिमन्येतकथंचन ।

क्रोध्यमानः प्रियं ब्रूयादाकुष्टः कुशलं वदेत् ॥ ६

Colophon. Ś1 G8 missing: Ks. 5 B1-5 Da1. a1 Dn2. n8 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan: K1. 2. 4. 6. 7 V1 B8-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 M6-7 सांड्यजनक संवादः (K1. 4 'दः समाप्तः). — Adhy. no.: (figures, words or both): Ks B7 Dn4 M1. 6. 7 101; Dn1 Ds1 D7 T1 G2. 3 M5 103; Ds2 102; T2 116; G2 97. — Śloka no.: Da1 Dn1. n4 Ds 14.

B. 12. 278 [77], which is om. in the Crit. Ed., is a repetition (with minor changes) of 12. 169. It is om. in this place by K1. 2. 4. 7 Dn1. n4 Ds1 D2. 4. 6. 8. 9 T G1. 3 Cp. 8. 7; Ś1 G8 missing: Ks. 5 B1-5 Da1. a1 Dn2. n8 D1 G4. 5 M2-4 absent. The 18 MSS. which repeat this adhy. as B. 12. 278 [77] (viz., Ks V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Ds2 Ds. 5. 7 G1 M1. 5-7) have their variants included under the Crit. App. of 12. 169. ^a

269

This adhy. is missing in Ś1 G8 (cf. v. 1. 12. 263. 52; 259. 1).

1 = (var.) 12. 222. 1. — ^b) D4 किंपरायणं. — ^c) Ks D4. 6 ब्राह्मणः (for ब्र). — ^d) K1. 6 Da3. a4 G1 प्रकृते (for 'तेर). D7 परं (for ध्रुवम्).

2 = (var.) 12. 222. 2. K7 T2 G1 om. the ref. K1. 2. 4. 7 om. (hapl.) 2. — ^a) V1 B8 (marg.) D4. 5. 1. 9 कुशलो (for निरतो). — ^b) Ks Dn1 Ds लब्धाहारो (for लब्धा). — ^c) Ks V1 B8 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G1-3 M1. 5-7 ब्र (Ks D4 ब्रा) ब्रह्मणः (for परमं). — After 2, T G1-3 ins.:

*723 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

हारीतेन पुरा गीतं तन्निबोध युधिष्ठिर ।

3 = (var.) Manu. 6. 41. — ^a) B7 D7 स (for स्व). D6 अपि (for अभि). K1. 4 -निसृत्य; K7 T2 G2 -निसृत्य (for -निसृत्य). — ^b) B7 Dn1 Ds. 5. 7 लाभे लाभे; T2 G2. 8 M1. 5. 7 लाभालाभ- (for 'लाभे). G1 मुनि. — ^c) K1. 5 कार्येषु; K7 lacuna; B8 (marg. as in text) कालेषु (for कामेषु). D7 T1 G1-3 समो दुः (G2 'मदुः) खेषु कामेषु; T2 संमुखेषु च का; M7 समूखेषु च का. ☞ Cn. 8: समुपोदेषु, उपस्थितेषु (Cs: संमुखेषु) । ☞ — ^d) K7 निरपेक्षः.

4 ^b) M7 वाचा वा (for न वाचा). K1. 2. 4 अथ; K7 D4. 7. 8 T G1-3 M1. 5-7 परं (for अपि). — ^c) K7 प्रत्यक्षः. — ^d) K7 व्याहरेत् (for व्या').

5 = (var.) 3. 203. 45: B. 12. 330 [29]. 18. Ds2 reads 5 on marg. With 5^{ab}, cf. 12. 154. 27^{ad}; 182. 12^{ab}. — D7 om. 5^{ab}. — ^b) B7 मित्रायण- (for मैत्रा). V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D6. 8 M1. 5-7 Cn -गत (M7 'ता)म्; Ds T1 G1. 3 -गतं (for -गतिम्). G2 मैत्रायण गुणतश्चरेत्. ☞ Cn: मैत्रायण-गतः । मित्रः सूर्यस्तस्येदं मैत्रं, तदयनं गमनं, तच्च मैत्रायणं, तत्र गतः सूर्यवत्प्रत्यहं विभिन्नमार्गः, अनिकेतः, ग्रामैकरात्र-विधिना चरेदित्यर्थः ॥ Cp: मैत्रायणगतः, मैत्रीमापन्नः ॥ Cs: आनुकूल्यमागतः । ☞ With 5^{ab}, cf. Manu. 6. 47^{ad}; Bhāgavata P. 12. 6. 34^{ad}. — ^c) G2 असत्य-मिदमासाद्य. — ^d) K1 कस्यचित् (for केन').

6 With 6^{ab}, cf. Manu. 6. 47^{ab}; Bhāgavata P. 12. 6. 34^{ab}. With 6^{cd}, cf. Manu. 6. 48^{ab}. — ^a) K1. 2. 4 अपवादांस; D6 अविवादांस (for अति'). Dn4 D7 M1 तितीक्षेत. — ^b) T2 G1-3 M7 नाति- (for

प्रदक्षिणं प्रसव्यं च ग्राममध्ये न चाचरेत् ।
 भैक्षचर्यामनापन्नो न गच्छेत्पूर्वकेतितः ॥ ७
 अवकीर्णः सुगुप्तश्च न वाचा ह्यप्रियं वदेत् ।
 मृदुः स्यादप्रतिकूरो विस्त्रब्धः स्यादरोपणः ॥ ८
 विधूमे न्यस्तपुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।

अतीते पात्रसंचारे भिक्षां लिप्सेत वै मुनिः ॥ ९
 अनुयात्रिकमर्थस्य मात्रालाभेष्वनादतः ।
 अलाभे न विहन्येत लाभश्चैनं न हर्षयेत् ॥ १०
 लाभं साधारणं नेच्छेन्न भुञ्जीताभिपूजितः ।
 अभिपूजितलाभं हि जुगुप्सेतैव तादृशः ॥ ११

C. 12. 2697
B. 12. 279[8]. 11
K. 12. 284. 12

नाभि-). Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9
 नाभि (Ks. 9 Ds. 7 'व-; Ds1 'धि)मन्येत कं (K1
 V1 Da8 किं)चन. —^a) K1. 2. 4 कुध्यमानः; Da3
 क्रोधः; G2 M1. 5-7 क्रोधमानं (for 'मानः). —^d)
 Da3 आकुष्टः; Ds D7 T2 आकुष्टः; Ds आकुध्यः (for
 'ष्टः).

7 ^a) K1 V1 Bo. 6-9 Da1 Dn1. n4 Ds D2. 3 5-8
 च सव्यं (Dn1 'रुयं) (for प्रसव्यं). ☞ Ca: प्रदक्षिणं
 ब्रह्मणो विशेषः, प्रसव्यमनुकूलं चेष्टाविशेषः ॥ Cp: प्रदक्षिणं
 प्रसव्यं च, ग्राममध्ये न, स्त्रीदर्शनभिया । ☞ —^b) K2
 ग्राममदे; Ca ग्राममध्ये (for ग्राममध्ये). K4. 7 D4. 9
 G2 न वा; Ks V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.
 3. 6. 8 चैन (by transp.); T1 G1. 3 सदा; T2 तथा.
 K1 [आ]चलेत्; K2 [आ]दरेत्; M7 [आ]प' (for [आ]-
 च'). —K1 om. 7^a-8^b. —^c) K2 V1 Da4 Ds. 9
 भैक्षचर्याम्; K7 भैक्षा; D7 G1. 8 भैक्षचर्यम् (for
 'चर्याम्). K2 अवापन्नो (for अना). —^d) K2
 कीर्तितं; K4 D7 T G1. 3 केतनं; G2 M7 केतनः (for
 केतितः). ☞ Cn: पूर्वकेतितः प्राङ्निमन्त्रितः ॥ Cp:
 निमन्त्रणपूर्वकमेकभिक्षाग्रहणमापत्काल एवानुमतमित्यर्थः । ☞

8 K1 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). —^a) K2. 4 न
 विकीर्णः; M7 अवि' (for अव'). Bs सुगुप्तः; Ds सुगु-
 सत्; M7 सुगुप्तिश्च. ☞ Cn: अवकीर्णः मृदुः पांशुभि-
 र्दलः, धिक्कृतः इत्यर्थः ॥ Cs: पांशुपटलादिभिर्दलः । सुगुप्तः
 गर्भगुहादिषु निरुद्धः । ☞ —^b) K7 (also as in text)
 वा; Bs-8 Da3. a4 Ds. 7 T G1-3 M1. 5-7 [अ]पि (for
 हि). K7 D4. 9 T1 G1-3 M7 चरेत् (for वदेत्). —^c)
 K1 Ca अप्रतिकूलो; Bs 'तिकूरो; Ds 'विकूरो; T
 G1-3 M1. 5-7 'तीकारो (for 'तिकूरो). ☞ Ca. p: द्वेष्टिणं
 प्रति प्रतिक्रियार्थं क्रौर्यमनाश्रितः अप्रतिकूलः (Cp 'क्रूरः) । ☞
 —^d) K1 विस्त्रब्धः; K7 V1 Bo. 8 Dn1. n4 D4. 6. 9
 विस्त्रब्धः (K7 'द्धः); Ds विस्त्रंभः; D7 G3 विस्त्रंभः;
 G1 विसृज्यः; G2 विस्त्रप्यः; Cs (gloss: निर्भयः) विस्त्रब्धः
 (as in text). K7 Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2-4.
 6. 8. 9 अकथनः (for अरोपणः).

9 = (var.) 12. 9. 22; 234. 8; B. 13. 141. 113.
 Śamkha-samhitā 7. 2. Cf. Manu. 6. 56. —^a) K1. 5

मुसुले; Ks V1 D4. 6. 8. 9 मुसुले; K7 मूशले; Bo.
 6-9 Ds1 मुषले (for मुसुले). Ds विधूमे न्यस्तवहीप-
 —^b) Da3. a4 [5]त्यंगारे; G2 [5]प्यंगारे (for व्यङ्गारे).
 Ks भुक्तवज्जने; K7 भुक्तव्यज्जने; D4. 7 T1 G1 M7
 'वर्जने; T2 Gs 'वर्जिते (for 'वज्जने). —^c) Ks Bo.
 6-9 Da3. a4 Ds Ds. 7 T G1-3 M1. 5-7 Ca अतीत- (for
 'ते). ☞ Ca: पात्रसंचारः, उच्छिष्टपात्राणां प्रक्षेपः । ☞
 —^d) K7 Ds भिक्षा (for भिक्षां). M1. 5-7 द्विजः
 (for मुनिः). Bs (marg.) भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत्.

10 = (var.) Manu. 6. 57. —^a) K1 Ca प्राणया-
 (Ca 'पा)त्रिकम्; Bs. 9 आत्मया; M1. 5-7 Cs (gloss:
 अनुगता शरीरयात्रा यत्र तदनुयात्रिकं यथा तथा स्यात्)
 आनुयात्रि (M7 'त्र)कम् (for अनु). B7. 9 Da3. a4
 अत्रत्यः; D7 T G1-3 M1. 5-7 अर्थी स्यात् (for अर्थस्य).
 Ks अनुयात्रिकयात्रार्थः; V1 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3.
 5. 6. 8 प्राण(Ds Ds आनु)या(Ca 'पा)त्रिकमात्रः (V1
 'त्र) स्यात्. ☞ Ca (reading प्राणपात्रिकम्): प्राणपात्रिकः,
 आत्मगतं प्राणधारणमात्रफलं यथा भवति । ☞ —^b) Bs
 लाभालाभे* (for मात्रालाभेषु). K1 अनादता; K2 Bo.
 7. 8 नादतः; Ds1 Ds अनादतः (for 'दतः). Ds मात्रा-
 लाभे धनादतः. ☞ Cn: मात्रा, आहारपूर्तिः तत्राप्यनादतः ॥
 Cs: मात्रालाभेषु, परिकरालाभेषु । ☞ —^c) K2. 4 [ए]व
 (for वि-). G1 विहस्येत (for 'न्येत). —^d) Ds लाभार्च
 (for लाभश्च). Dn1 चैवं; Ds-1 चैव (for चैनं). Bs
 लाभस्त्वेन न हर्षयेत्. — After 10, Ds reads 12^{ad} for
 the first time, repeating it in its proper place.

11 = (var.) Manu. 6. 58. G1 om. (hapl.)
 11-12. Ds om. 11^{ab}. —^a) ☞ Cp: साधारणं, सर्वलोक-
 सामान्यं नेच्छेत्किं तु लोकोत्तरं मोक्षलाभमिच्छेत् । ☞ —^b)
 K2 Dn1 मुञ्जेत; Ks युञ्जीत. K2 Ds. 7 [अ]ति (for
 [अ]भि-). Ds पूजिताः. —^c) K1 Ms लाभार्च; K2
 Ds. 7 लाभार्च; T G2. 8 लाभे (for लाभं). K7
 D4. 9 तु; Ds. 7 च (for हि). —^d) B7 D4 M7
 [ह]व (for [ए]व). K7 Bs D4. 9 M1 तादृशः; Ds. 7
 तादृशान् (for 'शः).

12 G1 om. 12 (cf. v. l. 11). —^a) Ks चात्मः;

C. 12. 8978
R. 12. 279(a). 12
K. 12. 264. 13

न चान्नदोषान्निदेत न गुणानभिपूजयेत् ।
शय्यासने विविक्ते च नित्यमेवामिपूजयेत् ॥ १२
शून्यागारं वृक्षमूलमरण्यमथ वा गुहाम् ।
अज्ञातचर्यां गत्वान्यां ततोऽन्यत्रैव संविशेत् ॥ १३
अनुरोधविरोधाभ्यां समः स्यादचलो ध्रुवः ।

Ds. 3. 8 चातुः; Ds T₂ G₂ चान्य- (for चान्न-). K₁ G₂ निदेत; K₈ D₈ विदेत; K₇ D_{3. 9} निगदेत् (for निन्देत). — T₁ G₂ om. (hapl.) 12^{cd}; Ds reads it for the first time after 10. — ^a) D_{6. 7} प्राप्यासने (for शय्या). B₉ विविक्तेषु; D₃ विक्ते च. — ^d) B₈ (marg.) एवानु- (for 'मि-). K₇ D_{4. 9} संश्रयेत्; V₁ -पूजिते; B₇ -प्रश्रयेत् (for 'पूज-). D₈ (first time) निर्जिताभिपूजितः (submetric).

13 V₁ reads 13 on marg. — ^a) G₂ अन्यागारं (for शून्या). — ^b) K₇ D₄ गुहं; D₈ गुही; D₄ गुहं; T G_{1. 2} M₇ गुहाः (for गुहाम्). — ^c) B₇ प्राज्ञात- (for अज्ञात-). G₁ चर्या; G₂ चर्या (for चर्या). K_{1. 4} त्यक्त्वा (for गत्वा). K_{1. 2. 4. 7} B₈ D_{4. 5. 7. 9} तु; D_{3. 24} यां; T₁ G_{1. 8} [अ]न्यत्; G₂ [अ]न्या (for [अ]न्यां). — ^d) D_{6. 7} नात्र (for सन्यत्र). G₂ संशयेत् (for संविशेत्).

14 ^a) T₁ G₁₋₃ अनिरोध- (for अनु-). M_{1. 5. 6} -निरोधाभ्यां (for -वि-). ❀ Cn: अनुरोधो योगस्य, विरोधः सङ्गस्य, ताभ्यां समः ॥ Cp: येन अनुरुध्यते, येन वा विरुध्यते, उभयोरेव, तुल्यः स्यात् । ❀ — ^b) M_{1. 5. 6} समं (for समः). D₃ T₁ M₇ ध्रुवं (for ध्रुवः). — ^c) D₄ वोमे; D₇ चैव (for चोमे). — ^d) K_{2. 6} नानुरुध्येत; D₈ नाविरुद्धेन; D₇ नानुरुध्येन. V₁ D₄ D_{4. 7. 9} T₂ M_{5. 7} कर्मणि; B_{7. 9-9} D₁ D₈ D_{2. 3. 6. 8} कर्मणा (for 'णि). — After 14, K_{6. 7} V₁ B_{7. 9-9} D_{3. 24} D_{1. 24} D₈ D₂₋₉ T G₁₋₃ M₇ Ca. n. p editions ins.:

724* नित्यतुष्टः सुसंतुष्टः प्रसन्नवदनेन्द्रियः ।
ध्यानजप्यपरो मौनी वैराग्यं समुपाश्रितः ।
अस्वन्तं भौतिकं सर्गं पश्यन्भूतात्मिकां गतिम् ।
निःस्पृहः समदर्शी च पक्वापक्वेन वर्तयन् ।
आत्मारामः प्रशान्तात्मा लब्धाहारो निरामयः । [5]

[(L. 1) Bo नित्यतुष्टः; G_{2. 3} नित्य (G₃ 'त्यं) तुष्टः (for 'तुष्टः). D₈ सुखं तुष्टः; D_{6. 7} G₈ सुसंतुष्टः; T₂ ससंतुष्टः; G₁ सुसंतुष्टं. — (L. 2) K₆ V₁ B_{7. 9-9} D_{3. 24} D_{1. 24} D₈ D_{2. 3. 6. 8} Cn. p (gloss: द्वितीयासत्त्वनिश्चयात्) editions विमीर् (for ध्यान-). D₈ जपो; D₄ -जाप्य-; G_{1. 2}

सुकृतं दुष्कृतं चोमे नानुरुध्येत कर्मणि ॥ १४

वाचो वेगं मनसः क्रोधवेगं

विवित्सावेगमुदरोपस्थवेगम् ।

एतान्वेगान्विनयेद्वै तपस्वी

निन्दा चास्य हृदयं नोपहन्त्यात् ॥ १५

-जल्प- (for -जप्य-). B_{7. 9} समुपस्थि (B₉ 'शि) तः; M₇ पाश्रितं. — (L. 3) K₇ अशंतं; V₁ B₇ D_{3. 24} D_{1. 24} D₈ D_{2. 3. 6. 8} Cn editions अभ्यस्तं; B₉ D_{5. 6} अशंतं; D₇ T G₁₋₃ M₇ अव्यक्तं; Cp अस्वन्तं (as above). K₆ V₁ B_{7. 9. 9} (marg.). ^a) D_{3. 24} D_{1. 24} D₈ D_{2. 3. 6. 8} पश्यन्; B₈ (orig.) सम्यग्; D_{6. 7} T₂ G_{1. 2} M₇ स्वर्गं (for सर्गं). K₆ V₁ B_{7. 9. 9} D_{3. 24} D_{1. 24} D₈ D_{2. 3. 6. 8} Cn. p भूतानामागतिं गतिं; B₈ पश्यन्भूतगतागतिं; D₄ भूतानां गतिं च वै (submetric); D_{6. 7} T G₁₋₃ M₇ पश्यन्भूता (G_{1. 2} M₇ 'भूता-; G₈ 'भूत-गतिं गतिं (for the post. half). — (L. 4) T G₁₋₃ M₇ विस्मितः (for निःस्पृहः). K₇ D_{4. 9} सर्व- (for सम-). K₇ पक्वापक्वेन; Cap Cpp पक्षापक्षेण. D_{4. 1} D_{4. 5. 9} T G₁₋₃ वर्तयन् (D_{4. 1} D₅ 'य) च (for 'यन्). ❀ Ca. p: पक्षापक्षेण वर्तयन्निति देवबोधपादाः । व्याचक्षते च, पक्षो मित्रम्, अपक्षोऽमित्रस्तयोः समः । ❀ — (L. 5) K₆ V₁ B_{7. 9-9} D_{3. 24} D_{1. 24} D₈ D_{2. 3. 6. 8} editions आत्मना यः (B₈ च) (for आत्मारामः). V₁ B₈ (marg. as above) D₈ प्रसन्नात्मा (for प्रशान्तात्मा). D_{1. 24} D₈ लब्धाहारो (for लब्धा). K₆ V₁ B_{7. 9-9} D_{3. 24} D_{1. 24} D₈ D_{2. 3. 6. 8} जितेन्द्रियः (for निरामयः).]

15 ^a) K₆ D₈ वचोवेगं; K₇ वाचो वेगं; G₂ वाचोद्योग- (for वाचो वेगं). K₇ मनसः; T₂ 'सा; G₈ मानस- (for मनसः). — ^b) K₆ V₁ B_{7. 9. 9} D_{3. 24} D_{1. 24} D₈ D_{2. 3. 6. 8} हिंसावेगम्; B₈ (orig.) जिह्वा; B₈ (marg.) विवित्सा; G₂ विवत्सा; M₆ विचिकित्सा (for विवित्सा). — ^c) K_{1. 2. 4} विषयेभ्यस्; K₆ D₄ D₁ D_{2. 3. 7. 8} विसहेद्वै; V₁ B_{7. 9. 9} (marg. as in text). ^a) D_{3. 24} D_{1. 24} D₈ D_{2. 3. 6. 8} विषहेद्वै; B₇ धारयद्वै (for विनयेद्वै). — ^d) K₆ D₈ निन्दा चास्य; D₈ D_{6. 7} निन्दावेगं; G₂ निन्दान्यस्य; M_{1. 5. 6} निन्दा चास्य (for निन्दा चास्य). V₁ B₇ हृदयान्; D₈ D_{6. 7} हृदये (for 'यं). M₁ योप- (for नोप-).

16 ^a) B₉ इव; D₈ एवं (for एव). K₁ तिष्ठते. — ^c) M₇ एतं (for एतत्). — ^d) D_{3. 24} D_{1. 24} M₇ पारिवाजकम्; D₈ पारिवाजक; D₈ पारिवाज्यक. G₁ repeats from श्रमे up to दान्तः (in 17^a) after आ (in 18^d). D₄ आश्रमं; T G₁₋₃ M_{1. 6-7} आश्रयेत्.

मध्यस्थ एव तिष्ठेत प्रशंसानिन्दयोः समः ।
एतत्पवित्रं परमं परिव्राजक आश्रमे ॥ १६
महात्मा सुव्रतो दान्तः सर्वत्रैवानपाश्रितः ।
अपूर्वचारकः सौम्यो अनिकेतः समाहितः ॥ १७
वानप्रस्थगृहस्थाभ्यां न संयुज्येत कर्हिचित् ।

अज्ञातलिप्सां लिप्सेत न चैनं हर्ष आविशेत् ॥ १८
विजानतां मोक्ष एष श्रमः स्यादविजानताम् ।
मोक्षयानमिदं कृत्स्नं विदुषां हारितोऽब्रवीत् ॥ १९
अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यः प्रव्रजेद्गृहात् ।
लोकास्तेजोमयास्तस्य तथानन्त्याय कल्पते ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

२७०

युधिष्ठिर उवाच ।

धन्या धन्या इति जनाः सर्वेऽस्मान्प्रवदन्त्युत ।

न दुःखिततरः कश्चित्पुमानस्माभिरस्ति ह ॥ १
लोकसंभावितैर्दुःखं यत्प्राप्तं कुरुसत्तम ।

C. 12. 9590
B. 12. 283 (79). 2
K. 12. 283. 2

17 For the repetition in G₁, cf. v. 1. 16. — ^a) K₇ महाता (for महात्मा). K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. s. s. s सर्वतो (for सुव्रतो). — ^b) K₂ [अ]नुपाश्रितः; B₇. s T₁ G₁ M₇ [अ]नुपाश्रितः. — ^c) K₁. 2 T₂ G₁ न (T₂ G₁ अ)पूर्वाचारकः; B₈ M₁. 5. 6 अपूर्वचारिकः. K₁ D₄ सौम्यस्य; Da₃ शौम्यस्य; G₂ साम्ये (for सौम्यो). ☞ Cn: अपूर्वचारकः, पूर्वाश्रमी-येषु देशासादिषु चरतीति, तदन्यः ॥ ☞ — ^d) K₁. 2. 6 V₁ Bo. 8. 9 Da₃. a₄ त्वनिकेतः; K₇ D₄. 5. 7. 9 T G₁. 3 M₁. 5-7 ह्य (for अ). Da₃. a₄ समागतः (for 'हितः).

18 For the repetition in G₁, cf. v. 1. 16. — ^b) K₁. 2 संयुज्येत; K₆ B₈ Da₃. a₄ संपू; D₄. 6 G₂ संयुज्येत (for 'ज्येत). K₆ Da₃. a₄ केनचित् (for कर्हि). — ^c) Da₃ अज्ञात- (for अज्ञात-). K₄ Da₄ lacuna; B₈ चर्या; G₁ -लिप्सो; Bom. ed. -लिप्सं (for -लिप्सां). G₂ अज्ञातविज्ञ लिप्सेत. ☞ Cp: अज्ञातस्या-त्मतत्त्वस्य ज्ञानेन लिप्साम् । ☞ — ^d) K₁. 2 वैरं; K₄ वैरैर्; Dn₄ वैलं (for चैनं). K₁. 2. 6 Da₄ हर्षम् (for हर्ष). D₈ D₂ आविशेत्.

19 ^a) D₈ नजानतां; G₂ विजानता. K₁. 2 D₇ T एव; D₈ एषां; D₄ -पथः; M₁. 5-7 यानं (for एष). — ^b) D₈ श्रमं स्यादविजानतां. — ^c) G₂ मोक्षं वानं (sio) (for मोक्षयानम्). K₁. 2 नरः; T G₁-3 नृणां (for इदं). G₁ कृत्स्नां. — ^d) V₁ om. विदुषां. D₈ हारितो.

20 = (var.) 12. 236. 27. With 20, cf. Manu.

6. 39. 20^{ab} = (var.) 12. 185. 4^{ab}. — ^a) Bo. 8. 8 (marg. as in text) सत्वेभ्यो (for -भूतेभ्यो). — ^b) Dn₁ गृहान्; D₈ G₁ गृहेत् (for गृहात्). — ^c) K₂ तेजोजयास् (for 'मयास्). G₂ स प्र- (for तस्य). T₁ G₁. 3 लोक (G₁ 'ह'स्तेजोमयस्तस्य. — ^d) K₂ स च (for तथा). Da₃ [अ]नन्ताय.

Colophon. Ś₁ G₆ missing: K₂. s B₁-s Da₁. a₄ Dn₂. n₃ D₁ G₄. s M₃-4 absent. — Sub-parvan: K₁. 2. 4. 6 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₄ D₈ D₂. 3. 5. 7. 8 T G₁-3 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂-8. 3. 9 M₆-7 हारी- (K₄ V₁ Bo Dn₄ D₈ 'रि'तगीता (K₁. 2. 4 'ता:). — Adhy. no. (figures, words or both): K₆ 2; B₇ Dn₄ M₁. 6. 7 103; Dn₁ D₈ D₇ T₁ G₁. 3 104; T₂ 117; G₂ 99; M₅ 105. — Śloka no.: Da₁ D₈ 23; Dn₁. n₄ 22.

270

☞ This adhy. is missing in Ś₁ G₆ (cf. v. 1. 12. 263. 52; 259. 1).

1 G₂ भीष्म (for युधिष्ठिर). — ^a) D₈ धन्या इति जना लोके. — ^c) D₈. 7 न च दुःखी नरः कश्चित्. — ^d) K₁ M₇ अस्ति हि; K₇ अस्तिवह. D₈ पुमानस्तीह कश्चन.

2 ^a) Cp देवसंभावितैर् (for 'लोक'). B₈ -संभाविते;

C. 12. 9991
B. 12. 280(79).2
K. 12. 282. 2

प्राप्य जातिं मनुष्येषु देवैरपि पितामह ॥ २

कदा वयं करिष्यामः संन्यासं दुःखसंज्ञकम् ।

दुःखमेतच्छरीराणां धारणं कुरुसत्तम ॥ ३

विमुक्ताः सप्तदशभिर्हेतुभूतैश्च पञ्चभिः ।

इन्द्रियार्थैर्गुणैश्चैव अष्टाभिः प्रपितामह ॥ ४

न गच्छन्ति पुनर्भावं मुनयः संशितव्रताः ।

कदा वयं भविष्यामो राज्यं हित्वा परंतप ॥ ५

T₁ G_{1.2} 'वित्तं (for 'वितैर). K₁ दुःखैर (for दुःखं). — ^b) D₄₄ -सत्तमः; D₄₄ -सत्तमं. — K₆ om. (hapl.) 2^c-3^d. V₁ reads 2^c-3^d on marg. — ^c) K₁ नातिः; K₂ नापि (for प्राप्य). K_{1.2} जातु; V₁ जन्म (for जाति). — ^d) K_{1.2} कदाचन; D₆ सुदुर्लभां; G₁ पितामहः.

3 K₆ om. 3 (cf. v. 1. 2). G₂ om. (hapl.) 3-4. V₁ reads 3 on marg. — ^a) K₂ वयं (for वयं). G₁ कन्या वयं ग्रहीष्यामः (sic). — ^b) K₂ संन्यासं; D₄₃. 24 संज्ञासं (sic) (for संन्यासं). K_{1.2} -नाशनं; K₇ D₅₂ (before corr.) D_{4.9} -संज्ञिकं; D₆ -संगरं; D₇ T G_{1.3} -भेषजं; M₇ -संज्ञकः (for 'कम्). ❀ Ca: संन्यासं दुःख-संज्ञकम्, दुःखसंन्यासं, दुःखत्यागमित्यर्थः । यद्वा दुःखसाध्यत्वेन प्रज्ञानमित्यर्थः ॥ Cp: दुःखसंज्ञकं, अन्तर्भूतगुणार्थोऽयं प्रयोगः । पकारलोपो वा. दुःखसंज्ञकम् । संपूर्वस्य ज्ञाधातोः छेदनेऽपि प्रयोगदृष्टेः, यथा पञ्च संज्ञपयतीति, दुःखच्छेदकं वा । ❀ — ^c) D_{6.1} एव (for एतत्). — ^d) D₈ धारणां.

4 G₂ om. 4 (cf. v. 1. 3). — ^a) K_{1.1} D₅₁ D₈ G₁ M_{1.5.6} विमुक्तः; D₄₃ वियुक्तः (for विमुक्ताः). — ^c) K₇ D_{4.9} एव (for चैव). — ^d) K₁ दृष्टाभिः; K_{2.4} दृष्टाभिः; V₁ अष्टभिश्च. K₆ B_{6.8.9} D₄₃. 24 तु; V₁ Bo. 7 D₄₁. 24 D₅ D_{2.8.6.8} T G_{1.3} च (for प्र-).

5 ^a) K_{1.2.4} वसन्ति ये (K₂ om. ये); B₈ गच्छन्ति न (by transp.); B₉ संगच्छन्ति; D_{4.9} विशन्ति ये. T G₁₋₃ M_{1.5-7} व्रजन्ति येषुनर्भावं. — ^b) K_{1.2} B₇ संश्रितः; B₈ D_{4.9} संशितः; D₅₁ संशित- (for संशित-). — ^c) K_{6.1} V₁ Bo 6-9 D₄₃. 24 D₄₁. 24 D₅ D_{2.8.6.8} G₂ गमिष्यामो; T₁ G_{1.8} करि (for भवि). D_{6.1} कथं तपः करिष्यामो. — ^d) K₇ D_{4.9} राष्ट्रं; D₈ G₁₋₃ Cs रागं; T₁ रोगं (for राज्यं). D_{6.1} त्यक्त्वा; G₁ गत्वा (for हित्वा). ❀ Cs: संशितव्रताः इति काय-नियमः, मुनयः इति वाङ्मनियमः, रागं हित्वेति मनो-नियमः । ❀

भीष्म उवाच ।

नास्त्यनन्तं महाराज सर्वं संख्यानगोचरम् ।

पुनर्भावोऽपि संख्यातो नास्ति किञ्चिदिहाचलम् ॥ ६

न चापि गम्यते राजनैष दोषः प्रसङ्गतः ।

उद्योगादेव धर्मज्ञ कालेनैव गमिष्यथ ॥ ७

ईशोऽयं सततं देही नृपते पुण्यपापयोः ।

तत एव समुत्थेन तमसा रुध्यतेऽपि च ॥ ८

6 ^a) G₂ न्यायानन्तं; M₆ नास्त्यन्तरं; M₇ नास्त्यन्तं (for नास्त्यनन्तं). — ^b) K₂ B₇ D₄₄ D₅ T₂ G₂ M₁ सर्वं; M₇ सर्वा (for सर्व). K₆ V₁ Bo. 8 D₄ संख्यात- (for 'न-). D₄₄ D₄₄ D₅ D_{2.6.8} -गोचरः (for 'रम्). D₄₃ सर्वसंख्यामगोचर. — ^c) K₆ B₇ D₄₃ पुनर्भा-वोस्ति; V₁ 'वेन; B_{6.8} (marg.). ^d) 'वोति- (for 'वोऽपि). K₆ संख्यानां; V₁ विख्यातं; Bo. 6. 7. 8 (marg.). ^e) D₄₃. 24 D₄₁. 24 D₅ D_{2.8.6.8} विख्यातो (for सं). — ^d) B₇ इहागतं; D₄₄ 'वयं; G₁ 'चलः.

7 ^a) G_{1.2} चापि; M₇ चाधि- (for चापि). K₆ V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg.). ^b) D₄₃. 24 D₄₁. 24 D₅ 8 मन्यते; D₅ D_{3.6} मन्यते (for गम्यते). — ^b) K_{1.2.4.7} D_{4.9} G₂ M₇ एष (for नैष). D₅₁ D_{4.9} T₂ G_{1.2} M_{1.5-7} दोष (for षः). — ^c) K₄ Bo. 7. 8 D₄₁. 24 D₅ D_{2.8.8} T₁ G_{1.8} M₇ धर्मज्ञाः; D_{6.1} सर्वत्र; T₂ धर्मज्ञः (for 'ज्ञ). ❀ Cp: धर्मज्ञेति संबोधनादुद्योगहेतुरपि धर्म एवेति सूचितम् । ❀ — ^d) K₁ [ए]वं; K₇ D_{4.9} [ए]तं; D_{6.1} [ए]नं; D₆ [इ]व (for [ए]व). D₄₃. 24 गमिष्यथ; T₂ 'व्यसि (for 'व्यथ).

8 ^a) K_{1.2.4} एषोहं; K₆ V₁ Bo. 6-9 D₄₃. 24 D₄₁. 24 D₅ D_{2.8.1} (marg. as in text). ^b) Cp नेशोयं; T G_{2.8} ईदृशो; G₂ तादृशो (for ईदृशोऽयं). K₄ स ततो; T G₁₋₃ यतते (for सततं). ❀ Cs: ईशः स्वतन्त्रः कर्तृ-त्वाभिमानो । ❀ — ^b) K₇ D_{4.9} भूपते; T G₁₋₃ सततं (for नृपते). — ^c) K₂ T₂ एवं; K₇ D_{4.5.7.9} G₃ [S]ज्ञान- (for एव). K₁ समुक्तेन; K₄ समर्थेन (for समुत्थेन). — ^d) K₆ V₁ Bo. 7-9 D₄₃ D_{6.1} तपसा (for तमसा). K₄ विध्यते; K₇ D_{4.9} रुध्यते; V₁ Bo. 6. 8 (marg.). ^e) D₄₃. 24 सिध्यते (for रु). T₁ G₁₋₃ तमसा रुद्ध एव च.

9 ^a) K₄ om. जन. K₄ -मये; D₆ T₂ -चयो; G₁ M_{1.5-7} -चयं; G₂ -जयो; G₃ -मयं (for -मयो).

यथाञ्जनमयो वायुः पुनर्मानःशिलं रजः ।
 अनुप्रविश्य तद्वर्णो दृश्यते रञ्जयन्दिशः ॥ ९
 तथा कर्मफलैर्देही रञ्जितस्तमसावृतः ।
 विवर्णो वर्णमाश्रित्य देहेषु परिवर्तते ॥ १०
 ज्ञानेन हि यदा जन्तुरज्ञानप्रभवं तमः ।
 व्यपोहति तदा ब्रह्म प्रकाशेत सनातनम् ॥ ११
 अयत्नसाध्यं मुनयो वदन्ति
 ये चापि मुक्तास्त उपासितव्याः ।
 त्वया च लोकेन च सामरेण

तस्मान्न शाम्यन्ति महर्षिसंघाः ॥ १२
 असिन्नर्थे पुरा गीतं शृणुष्वैकमना नृप ।
 यथा दैत्येन वृत्रेण अष्टैश्वर्येण चेष्टितम् ॥ १३
 निर्जितेनासहायेन हूतराज्येन भारत ।
 अशोचता शत्रुमध्ये बुद्धिमास्थाय केवलाम् ॥ १४
 अष्टैश्वर्यं पुरा वृत्रमुशना वाक्यमब्रवीत् ।
 कश्चित्पराजितस्याद्य न व्यथा तेऽस्ति दानव ॥ १५
 वृत्र उवाच ।
 सत्येन तपसा चैव विदित्वा संक्षयं ब्रह्म ।

G. 12. 10005
 B. 12. 280[79]. 16
 K. 12. 285. 16

Ks वाहुः (for वायुः). Gs यथा वनजयो वायुः. ☞ Ca: अञ्जनं कञ्जलं, तन्मयः ॥ Cp: स्वतो नीरूपोऽपि वायुस्तमस उपमानम् । ☞ —^b) Ks. 6. 7 Ds1 मानशिलं; Ds. 7 मानाविलं; Ds Gs Ca मनःशिलं; Gs मेनःशिलं (for मानःशिलं). Ds गजः; Gs व्रजः (for रजः). ☞ Ca: मनःशिलं रजस्तु रजसः । ☞ —^c) Ks तदुर्णो; Das तद्वर्णो; Ds. 7 तद्वर्णैर्; Gs तद्वर्णा (for 'र्णो'). —^d) V1 दिश्यते (for 'इ'). Ks रंजयुर् (for रञ्जयन्). Gs दृश्येरञ्जनयन्दिशः.

10 ^a) Dn4 यथा; Gs कथं (for तथा). G1 -पथैर्; Gs -फलं (for -फलैर्). Ks laouna; Ds देहा. —^b) M1. 5. 6 तपसा (for तमसा). K4 [आ]वृत्तः. Ks रंजितस्तामसः कृतः. —^c) ☞ Cs: विवर्णः, स्वभावेन चिन्तारहितः । वर्णं, तमोरजोवर्णम् । ☞ —^d) Ds. 7 -वर्धते (for -वर्तते).

11 ^a) Gs ज्ञानेन (for ज्ञानेन). Ks Bo. 6. 9 Das Dn1. n4 Ds1 Ds. 6. 8 सदा; Ds. 7 तदा; Gs यथा (for यदा). —^b) Ds -प्रभवस्. K1 तपः (for तमः). —^c) Ks व्यपोहत्य (for 'हति'). Gs तथा (for तदा). Gs M1 ब्रह्मन्. —^d) Ks. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds2-9 प्रकाशति (for 'शेत'). Gs प्रकाशेन सनातनः.

12 ^a) Ks Ds. 9 सुयत्नः (for अयत्न-). ☞ Cn: अयत्नसाध्यं; कर्मप्राप्यं न, अनित्यत्वापत्तेः ॥ Cs: ब्रह्मप्राप्ते-ज्ञानमेव साधनं, न कर्मत्याह—अयत्नसाध्यम् । ☞ —^b) Ks V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Das. a4 Ds1 Cs (gloss: रागद्वेषरहिता ज्ञानिनः) युक्तास् (for सु). Ds1 तु; T1 G1-3 तद् (for त). Ks उपासितव्यः; K4 उपासितव्याः (sic); Ds. 7 उपासितायाः. —^c) Das त्वचापि; Gs त्वयापि (for त्वया च). Das लोको न (for

लोकेन). K1 च सामरेण; Gs सहामरेण (for च सामरेण). ☞ Cp: सामरेणेत्युक्त्वा मुक्तानां सर्वोत्कर्षक्य-नम् । ☞ —^d) K1 न शास्यन्ति; Ks Ds. 9 नमस्यामि (for न शाम्यन्ति). Ks Ds. 5. 7. 9 -संघान् (D1 'त्' (for -संघाः).

13 ^a) Gs गीतः (for गीतं). —^b) M1. 5. 6 शृणु-ष्वेक- Ds -मता (for -मना). K1. 2. 4 मम; Ks Ds. 9 स्थितः (for नृप). —^c) Ks Bo यदा (for यथा). Ks om. वृत्रेण. T G1-3 यथा वृत्रेण दैत्येन. —^d) Gs मृष्टैश्वर्येण.

14 ^a) Ds Gs सहायेन; M1 [अ]पहा (for [अ]सहा). —^b) Ds1 Ds हतः; Ds गतः (for हतः). —^c) Bs (marg.) नशोचता (for अशो). Ds पुत्रः (for शत्रु). Gs अशोचन्त मुनिर्मध्ये. —^d) K1. 4 Das. a4 Dn4 Ds2 Ds. 8 Ts केवलं.

15 ^a) K1 अष्टैश्वर्या; Ds अष्टैश्वर्ये; Gs मृष्टैश्वर्यं (for अष्टै). Gs पुत्रम् (for वृत्रम्). —^b) Gs व्यशना (for उ). —^c) K1. 2. 4. 6 V1 Bt T2 Gs कश्चित्; Das. a4 कश्चित्; Dn1. n4 Ds Ds. 8. 6. 8 कश्चित् (for कश्चित्). Ks ते; T1 Gs [अ]स्य (for [अ]द्य). —^d) Ds1 Ds (by corr.). 8 [s]ति- (for स्ति). K1. 2 मानद (for दानव).

16 ^a) K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6. 9 Das. a4 Ca (gloss: विशिष्टोत्पादेन देहस्य) सर्गेण; Ks Ds. 9 धर्मेण; Ds. 7 परेण; M5. 6 स्वर्गेण (for सत्येन). Ds वा (for च). —^b) K1 संक्षयं; Ks साक्षयं; Ks Bo. 6. 7. 8 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 5. 5. 7. 8 Gs संशयं (for संक्षयं). Ds ह्ययं (for ब्रह्म). Ks Ds. 9 विदित्वा संक्षयोदयं. —^c) Ks शोचसि (for शोचामि). K1 मृश्यामि (for ह्).

G. 12. 10005
B. 12. 280(79). 16
K. 12. 285. 16

न शोचामि न हृष्यामि भूतानामागतिं गतिम् ॥ १६
कालसंचोदिता जीवा मज्जन्ति नरकेऽवशाः ।
परिदृष्टानि सर्वाणि दिव्यान्याहुर्मनीषिणः ॥ १७
क्षपयित्वा तु तं कालं गणितं कालचोदिताः ।
सावशेषेण कालेन संभवन्ति पुनः पुनः ॥ १८
तिर्यग्योनिसहस्राणि गत्वा नरकमेव च ।
निर्गच्छन्त्यवशा जीवाः कालबन्धनबन्धनाः ॥ १९
एवं संसरमाणानि जीवान्यहमदृष्टवान् ।

K₁ V₁ D₁. 5. 7. 9 न हृष्यामि न शोचामि (by transp.).
— ^a) K₂ आगतिः; Dn₁ D₁ अगतिं.

17 ^b) D₅. 7 गच्छन्ति; M₁. 5. 6 मज्जन्ते (for 'ज्जन्ति').
K₁ [s]शठाः; D₃ [s]वशा. — ^c) K₂ T G₁
-अष्टानि; K₄. 6 V₁ Bo. 6. 7. 9 D₃. 34 Dn₁. n₄ D₅. 2.
3. 5-8 G₂ -तुष्टानि (for -दृष्टानि). T G₂. 8 भूतानि (for
सर्वाणि). — ^d) Dn₄ दिव्याणि.

18 ^a) B₆ (marg. as in text). 3 (marg.) क्षप-
यित्वा; D₄. 9 क्षिप^०; T₁ G₁ क्षेप^० (for क्षप^०). T₂
कृतं (for तु तं). V₁ कालं तं (by transp.). — ^b)
K₁ -चोचिताः; D₅ -नोदितैः; D₇ -चोदितैः. — ^c)
D₃. 34 सविशेषेण; D₅. 7 अवि^०; G₂ हत^० (for सान^०).
— ^d) K₁. 2 सत्त्वापत्तिः; D₄ संभवति; T G₁-8 M₁.
5-7 संघावंति (for संभ^०).

19 ^b) K₁ D₄. 9 नीत्वा (for गत्वा). Dn₄ नरक
(for 'कम्'). — K₁. 2. 4 om. (hapl.) 19^c-21^b. — ^d)
B₆ (marg.). 7. 3 (marg. as in text) D₃. 34 Dn₁. n₄
D₅. 2. 3. 5. 8 Cn काम- (for काल-). K₅ B₆. 7 D₃.
34 T G₁-8 -बन्धनिबन्धनाः (for -बन्धनबन्धनाः).

20 K₁. 2. 4 om. 20 (cf. v. l. 19). — ^a) K₅ V₁
B₆ (marg. as in text) D₅. 7 संरभमाना (V₁ B₆ 'णा')-
नि; K₁ D₅. 1 संसरमाणानि; B₆ संरहमाणानि; G₁. 3
संसार^० (for संसर^०). — ^b) K₁ D₄. 9 भूतानि (for
जीवानि). K₅ B₆. 8 (both marg.) जीवानीहासि
दृष्टवान्; T G₁-8 M₁. 5-7 अ (M₁. 5. 6 चा) हं भूतानि
इ (G₂ पृ) दृष्टवान्. ❀ Cn: जीवानि, जीववान्ति भूतानि ।
अदृष्टवान्, न दृष्टमदृष्टं, व्यवहितमतीतमनागतादि च ।
तद् वाति गच्छति प्राप्नोतीति जानातीत्यदृष्टवान्, अतीन्द्रि-
यज्ञानी ॥ Cp: जीवानीति षण्डत्वं छान्दसम् । ❀ — ^c) G₁
यस्य (for यथा). T₁ G₂ धर्मसु; G₁ [अ]धर्मसु (for
कर्म). T₂ यथा (for तथा). T₃ लाभम्. — ^d)

यथा कर्म तथा लाभ इति शास्त्रनिर्दर्शनम् ॥ २०
तिर्यग्गच्छन्ति नरकं मानुष्यं दैवमेव च ।
सुखदुःखे प्रियद्वेष्ये चरित्वा पूर्वमेव च ॥ २१
कृतान्तविधिसंयुक्तं सर्वलोकः प्रपद्यते ।
गतं गच्छन्ति चाध्वानं सर्वभूतानि सर्वदा ॥ २२
भीष्म उवाच ।
कालसंख्यानसंख्यातं सृष्टिस्थितिपरायणम् ।
तं भाषमाणं भगवानुशना प्रत्यभाषत ।

D₅ शास्त्रेषु (for शास्त्रनि-).

21 K₁. 2. 4 om. 21^{ab} (cf. v. l. 19). — ^a) T₁
G₁. 3 तिर्यग्गतिं तु गच्छन्ति. — ^b) T₁ मनुष्यं. D₅
दैवम्; D₇ देहम् (for दैवम्). D₄. 7. 9 वा (for च).
— G₂ om. (hapl.) 21^{cd}. — ^c) D₅. 7 -दुःख- (for
-दुःखे). K₁ V₁ D₃ D₅-5. 9 G₃ M₁ प्रिये; M₅. 6
प्रियं (for प्रिय-). K₁ -द्वेष्यं; K₄ -द्वेष्ये; K₅ Dn₁.
n₄ D₅ D₂. 6. 8 -द्वेषे; D₃. 34 द्वेष्यो (for -द्वेष्ये).
— ^d) K₅ V₁ Bo. 7. 9 D₃. 34 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 6. 8
इ; B₆ हि (for च).

22 ^a) K₁. 2 -बुद्धि- (for -विधि-). K₁ V₁ Bo.
6-9 D₃. 34 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5-8 T G₁-3 -संयुक्तः
(for 'क्तं'). — ^b) V₁ B₆ Dn₁ D₅ D₂. 3. 6. 8 T₂ G₂
सर्वो (for सर्व-). K₁. 2. 4 -लोकाः. T₁ G₂. 3 प्रवर्तते
(for प्रपद्यते). — ^c) D₅ गच्छ (for गतं). D₃. 34 M₁
गच्छति. K₁. 6 D₅ चाध्वानं; D₄ G₁ वाध्वानं. — ^d)
K₅ D₄. 9 सर्वशः (for 'दा').

23 ^a) D₅ om. ख्यान. T₁ -संख्येन (for -संख्यान-).
K₅ -संख्यानं; D₅ T G₁-8 M₁. 5-7 -संख्येयं (D₃. 'तं');
D₅ -संज्ञान- (for -संख्यातं). — ^c) B₇. 9 सं-; G₁ तद्
(for तं). D₄. 7 उशनाः (for भगवान्). — ^d) K₁
उदनाः; K₂ उषनाः; K₄ उशनः; D₃. 34 D₅. 1 D₄-9
G₁-8 उशनाः; Dn₄ उषना (for उशना). K₂ -भाषतः.
D₅. 7 प्रत्यभाषत भारत. — ^e) K₁. 2. 4 Bo D₅ धीमान्;
K₁ V₁ B₇. 8 (marg. as in text). 9 Dn₁. n₄ D₅ D₂-4.
5. 8 G₃ धीमन्; D₅. 7 एतांसु; T G₁-8 इमान् (for
भीमान्). K₁ पुष्ट-; D₅. 7 त्वाष्ट-; T₁ G₁. 3 घृष्ट-;
T₂ दृष्ट- (for दुष्ट-). K₂ T₁ G₁ -प्रलापासु; K₅ -प्राल-
पांसु (for -प्रलापांसु). — ^f) D₄. 9 ततः (for तात).
K₁. 2. 4 न (for प्र-). G₁ -भाषते (for 'से').

24 ^a) T₁ G₂. 8 एव (for एतद्). D₅. 7 भवतां;

भीमान्दुष्टप्रलापांस्त्वं तात कस्मात्प्रभाषसे ॥ २३

वृत्र उवाच ।

प्रत्यक्षमेतद्भवतस्तथान्येषां मनीषिणाम् ।

मया यज्जल्लब्धेन पुरा तप्तं महत्तपः ॥ २४

गन्धानादाय भूतानां रसांश्च विविधानपि ।

अवर्धं त्रीन्समाक्रम्य लोकान्वै स्वेन तेजसा ॥ २५

ज्वालामालापरिक्षिप्तो वैहायसचरस्तथा ।

अजेयः सर्वभूतानामासं नित्यमपेतभीः ॥ २६

ऐश्वर्यं तपसा प्राप्तं भ्रष्टं तच्च स्वकर्मभिः ।

धृतिमास्थाय भगवन्न शोचामि ततस्त्वहम् ॥ २७

युयुत्सता महेन्द्रेण पुरा सार्धं महात्मना ।

ततो मे भगवान्दृष्टो हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ २८

वैकुण्ठः पुरुषो विष्णुः शुक्लोऽनन्तः सनातनः ।

मुञ्जकेशो हरिश्मश्रुः सर्वभूतपितामहः ॥ २९

नूनं तु तस्य तपसः सावशेषं ममास्ति वै ।

यदहं प्रष्टुमिच्छामि भवन्तं कर्मणः फलम् ॥ ३०

C. 12. 10020
B. 12. 250(79). 30
K. 12. 285. 30

Ds भगवंस् (for भवत्स). —^b) Ds om. from मनीषिणाम् up to अस्मिन् (in 12. 271. 8^e). K1 मनीषिणां. —^c) D1 तु (for यज्). G2 जन- (for जय-). K2 मया यज्जल्लब्धेन (sic); B1 मया ज्ञयर्लब्धेन (sic); Ds महातपोपलब्धेन. —^d) G2 महातपाः (for महत्तपः).

25 Ds om. 25 (cf. v. l. 24). —^a) Ks आदाय (for आदाय). —^b) M1. 5. 6 अहं (for अपि). V1 M1 रसांश्च विविधानि च. —^c) K1 D4. 9 अधोर्ध्वं (K1 'द्ध'); B6 (orig.) अवर्धं; B6 (marg.) अरसंस; B6 अवर्द्धं; Das. a4 Ds1 अवर्धत्; T2 अवर्धस; Gs अवर्धस्य (for अवर्ध). Ks तान्; Da4 lacuna (for त्रीन्). T1 G1 अवध्य (G1 'व्यक्त') स्त्रीनि वाक्रम्य; G2 अवर्धति समाक्रम्य. ☞ Cn: अवर्धं हिंसितवान् । ☞ —^d) K1 D4. 7. 9 T1 G1 स्वेनैव (for वै स्वेन).

26 Ds om. 26 (cf. v. l. 24). —^a) B6 (marg. as in text) हंस; Dn4 ज्वाल- (for ज्वाला). —^b) G1 वैहायस- (for 'यस-). K1. 2. 4 गमस्; T G1-3 M1 गतिस् (for चरस्). Ks Das. a4 तदा; M1 चरन् (for तथा). D1 वैहायसमवस्थया. —^c) K2 अजेयः; Ds1 'याः. —^d) G2 असंगित्वम् (for आसं नित्यम्). V1 अपीतभीः; Da4 अपेतभीः.

27 Ds om. 27 (cf. v. l. 24). —^a) K4 ऐश्वर्य- (for 'र्य'). M1. 5. 6 तपसः (for 'सा). G2 प्राप्य (for प्राप्तं). —^b) K1. 4 भ्रष्टतश्च; D1 भ्रष्टं चैव; G2 हृष्यंतश्च; Gs भ्रष्टं तं च (for भ्रष्टं तच्च). D1 स्वकर्मणा (for 'र्मभिः). —^c) K1 Da4 G1 भगवान्. —^d) T2 तपस्; M1. 5-7 गतस् (for ततस्). G2 न वोमि सततं त्वहं (sic).

28 Ds om. 28 (cf. v. l. 24). —^a) K4. 6 Bo. 6. 1. 8 (marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 युयु-

त्सुना; Ds1 G2 युयुत्सतो (for 'त्सता). D4 माहेंद्रेण. —^b) Bom. ed. पुंसा (for पुरा). K1 D4. 9 साकं (for सार्धं). K1 महात्मनः. —^c) T1 G1 हि (for मे). K2 भगवन्. K1 (sup. lin.) दृष्टो; K2 दृष्टो (for दृष्टो). —^d) B6 (marg. as in text) विभुः (for प्रभुः). ☞ Cp: नारायणः नरसमूहस्य जीववर्गस्य प्रेरयिता । ☞

29 Ds om. 29 (cf. v. l. 24). —^a) Da4 G1 M1 वैकुण्ठ- (for वैकुण्ठः). Ks V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 [s]नन्तः; D1 त्राणः (for विष्णुः). ☞ Cs: विकुण्ठोऽवगुण्ठनं, द्यावाभूम्योरेकीकरणं, तं करोतीति वैकुण्ठः । तथा च नामनिर्वचनाध्याये वक्ष्यति-संश्लेषिता मया भूमिरद्भिर्व्याप्ता च वायुना । वायुना चैव तेजश्च वैकुण्ठत्वं ततो मम ॥ इति । ☞ —^b) K4 Das शुक्ले; Ks Ds T2 G2 Cs शुक्लो; V1 Bo. 6-9 D2. 3. 6. 8 M1. 5. 6 शक्रो; D1 कृष्णो; Cap शुक्ला (for शुक्लो). Ks V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 विष्णुः (for सनन्तः). K1 D4. 9 अनन्तः स (K1 om. स) सनातनः. —^c) Ds कुञ्जकेशो; D1 T2 मुंजि; G1 मुंच (for मुञ्ज). Ks हरिःश्मश्रुः; D1 हरिस्मश्रुः; Ds हरश्मश्रुः. ☞ Ca. n: मुञ्जवत्सुदीर्घाः (Cn: पीताः) केशा अस्तेति । ☞ —^d) K1 Das -पितामहः.

30 Ds om. 30 (cf. v. l. 24). —^a) Ks तत्; V1 च (for तु). G1 नूनं तु तपसा नैव. —^b) K1. 2 D4. 9 सावशेषो; Ks सत्त्वशेषम्. K4. 6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 इह (for मम). T2 विशेषं मम नास्ति वै. —^c) Dn1 तद् (for यद्). K2 प्रेष्टुम्; B6 (marg. as in text) Ds द्रष्टुम् (for प्र). —^d) K1. 2. 4 भवतः; Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 भगवन्; M1. 5 भवन्तः (for भवन्तं).

C. 12. 10021
B. 12. 220[79]. 31
K. 12. 285. 31

ऐश्वर्यं वै महद्ब्रह्मन्कस्मिन्वर्णे प्रतिष्ठितम् ।
निवर्तते चापि पुनः कथमैश्वर्यमुत्तमम् ॥ ३१
कस्माद्भूतानि जीवन्ति प्रवर्तन्तेऽथ वा पुनः ।
किं वा फलं परं प्राप्य जीवस्तिष्ठति शाश्वतः ॥ ३२
केन वा कर्मणा शक्यमथ ज्ञानेन केन वा ।

ब्रह्मर्षे तत्फलं प्राप्तुं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३३
इतीदमुक्तः स मुनिस्तदानीं
प्रत्याह यत्तच्छृणु राजसिंह ।
मयोच्यमानं पुरुषर्षभ त्व-
मनन्यचित्तः सह सोदरीयैः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

२७१

उशनोवाच ।
नमस्तस्मै भगवते देवाय प्रभविष्णवे ।

यस्य पृथ्वीतलं तात साकाशं बाहुगोचरम् ॥ १
मूर्धा यस्य त्वनन्तं च स्थानं दानवसत्तम ।

31 Ds om. 31 (cf. v. l. 24). — ^a) Ks हि;
Kr Ds. 7. 9 सु; Ds च (for वै). Dn1. n4 Ds. 8 ब्रह्म
(for ब्रह्मन्). — ^b) Ks कस्मिन्बले; Ks ब्रह्मैकस्मिन्;
V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds2 Ds. 8. 8 वर्णे कस्मिन्
(by transp.). Ds1 वर्णः (for वर्णे). Ds1 प्रतिष्ठितः.
— ^c) D1 निवर्तते; G2 निवर्तिते. Ks Bs. 9 Das. a4
Dn4 वापि; M1 [s]पि च (for चापि). — V1 reads
31^d-32^b on marg.

32 Ds om. 32 (cf. v. l. 24). V1 reads 32^{ab} on
marg. — ^a) T2 G2 तस्माद् (for क). Bs (marg.)
जीवानि (for जीवन्ति). M1. 5-7 कस्माद्भवन्ति भूतानि.
— ^b) K4 Da4 Dn1 यथा; Ks. 7 Bo. 6-9 Das Dn4 Ds
Ds2-4. 6-9 G2 M7 तथा; T1 G1. 8 पुनः (for स्य वा).
— ^c) G1 सा (for वा). Ds2 T G1-8 transp. फलं
and प (G2 पु) रं. M1. 5. 6 प्राप्य लोके (for परं प्राप्य).
Bs (marg.) किं वा फलं प्राप्य जीवास्. — ^d) G2 जीवं.
Ks शाश्वतं. Bs (marg.) जीवास्तिष्ठन्ति शाश्वताः; Bs
(also marg.) तिष्ठन्तीह च शाश्वतं.

33 Ds om. 33 (cf. v. l. 24). — ^a) Das. a4
कर्मणे. — ^b) G2 कथं (for अथ). Ks कर्मणा (for
केन वा). — ^c) M7 परं (for फलं). K1. 4 D1 T
G1-8 M7 प्राप्तं (for प्राप्तुं). Ks V1 Bo. 6. 7. 9 Das. a4
Dn1. n4 Ds Ds2. 8. 8 तद्वाप्तुं (Bs 'प्राप्तुं; Bs 'वाप्तं)
फलं विप्र. — ^d) Ds तस्मै (for तन्मे).

34 Ds om. 34 (cf. v. l. 24). — ^a) T G1-8
तदाह (for 'नीं). — ^b) G1 तत् (for यत्). Ds1

राजसिंहः; D1 'सिंह. — ^c) Ks मयेच्यमानं (for
मयोच्य). G2 पुरुषस्य तत्त्वम् (for 'र्षभ त्वम्). — ^d)
D1 अनन्यचित्तैः.

Colophon om. in Ds. S1 Gs missing: Ks. 5
B1-5 Da1. a2 Dn2. n8 D1 G4. 5 M2-1 absent. — *Sub-
parvan*: K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 8. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds
Ds2-4. 6-9 T G1-8 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*:
K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 8. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds2-4.
6-9 G2 M7 वृत्रगीता (K1. 2. 4 'ता:); M1. 5. 6 वृत्र-
गीतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ks
5; B1 103; Dn1 Ds2 D1 T1 G1. 8 105; Dn4
M1. 6. 7 104; T2 118; G2 100. — *Sloka no.*:
Da4 Ds 35; Dn1. n4 34.

271

 This adhy. is missing in S1 Gs (cf. v. l. 12.
263. 52; 259. 1). Ds om. up to अस्मिन् (in 8^c)
(cf. v. l. 12. 270. 24).

1 K1. 2 T1 Gs M5. 6 उशनाः; Ds1 D4 उशना
उवाच; G1 उशनः. — ^b) Bs (marg. as in text) विष्णवे
(for देवाय). — ^c) Das पृथिवीतलं; Ds पृथ्वीतले
(for 'तलं). Das जातः; Ds T2 पादाव्; T1 G1-8
पादम् (for तात). Cp (reading पृथ्वी तलं):
तलं, पादतलमित्यर्थः । — ^d) K1 Ds आकाशं;
Ds T G1-8 आशा वै (T1 G1. 8 यद्) (for साकाशं).
G1 M7 बहु- (for बाहु-). B1 Dn1 D1 -गोचरः;

तस्याहं ते प्रवक्ष्यामि विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ २

भीष्म उवाच ।

तयोः संवादतोरेवमाजगाम महामुनिः ।

सनत्कुमारो धर्मात्मा संशयच्छेदनाय वै ॥ ३

स पूजितोऽसुरेन्द्रेण मुनिनोशनसा तथा ।

निषादासने राजन्महाहं मुनिपुंगवः ॥ ४

तमासीनं महाप्राज्ञमुशना वाक्यमब्रवीत् ।

ब्रह्मस्मै दानवेन्द्राय विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ ५

सनत्कुमारस्तु ततः श्रुत्वा प्राह वचोऽर्थवत् ।

विष्णोर्माहात्म्यसंयुक्तं दानवेन्द्राय धीमते ॥ ६

शृणु सर्वमिदं दैत्य विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ।

विष्णौ जगत्स्थितं सर्वमिति विद्धि परंतप ॥ ७

सृजत्येष महाबाहो भूतग्रामं चराचरम् ।

एष चाक्षिपते काले काले विसृजते पुनः ।

अस्मिन्गच्छन्ति विलयमस्माच्च प्रभवन्त्युत ॥ ८

नैष दानवता शक्यस्तपसा नैव चेज्यया ।

संप्राप्नुमिन्द्रियाणां तु संयमेनैव शक्यते ॥ ९

बाह्ये चाभ्यन्तरे चैव कर्मणा मनसि स्थितः ।

C. 12. 10034
B. 12. 281(80).10
K. 12. 286. 10

Dn4 -गोचरे; T G1.8 -गोचराः; G2 -गोचरैः (for 'रम्'). D4 आकाशं बहुविस्तरं. ☞ Cp: साकाशं, आकाशेन शून्यप्रदेशेन सह वर्तमानं मध्यमोत्तरं भवनम् । ☞

2 Ds om. 2 (cf. v. l. 1). —^a) K1.2 मूर्ध्नि; Dn1 मूर्धा; G1 आशा (for मूर्धा). K4.6 Br D2.8 त्वनंतश्च; K1 D4.9 'तं तु; B3 (marg.) Ds T G1-3 Cs 'तस्य (for त्वनन्तं च). ☞ Cn: अनन्तं स्थानं मोक्षः ॥ Cp: अनन्तं स्थानं, ब्रह्मलोकस्वर्गस्थानम् ॥ Cs: अनन्तस्य, आकाशस्य स्थानं, सीमा । ☞ —^b) Da4 D4 G1 स्थान- (for स्थानं). T1 G1.8 -नंदन (for -सत्तम). —^c) K1 तस्य हे (for तस्याहं). G2 वै (for ते). Dn4 प्रवक्ष्यामि. —^d) K6 माहात्म्यम्; Das महात्म्यम्.

3 Ds om. 3 (cf. v. l. 1). MSS. om. the ref. —^a) K1 संवादतोरे (for संव). —^b) M1 महीपते (for महामुनिः). —^c) ☞ Cp: सनत्कुमारः, निवृत्ति-धर्मप्रवर्तयिता । शुक्ल आधिकारिकत्वेन बहिर्मुखत्वात् तादृशं संशयच्छेदनसामर्थ्यं नास्तीति सूचितम् । ☞

4 Ds om. 4 (cf. v. l. 1). —^a) K1.2.4.6.7 V1 Bo Das. a4 Dn4 सं-; D6 सु- (for स). —^b) K6 [उ]सनसा. Br Das. a4 T1 तदा (for तथा). —^c) K2 मुने (for [आ]सने). —^d) K2 महार्ये (for 'हे'). K4 -पुंगव; Das. a4 -पुंगवाः; G2 (also as in text) -पूजितः.

5 Ds om. 5 (cf. v. l. 1). K1 om. 5^{ab}. —^a) Das. a4 उपासीनं (for तमा). V1 Br Das Dn4 Ds1 D2.6.8 -प्राज्ञम् (for -प्राज्ञम्). — Before 5^{ad}, T G1-3 ins. उशनाः (T 'ना). —^c) D1 असौ (for असौ). —^d) Das महात्म्यम्.

6 Ds om. 6 (cf. v. l. 1). K1.2 om. (hapl.) 6^a-7^b. —^a) G1-8 वचः (for ततः). —^b) T G1-8

चाह (for प्राह). K4 वचा; K6 G1 ततो (for वचो). — K4 om. 6^a-7^b.

7 Ds om. 7 (cf. v. l. 1). K1.2.4 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). Before 7, B3 G3 ins. सनत्कुमार उवाच. —^a) G2 श्रुत्वा (for शृणु). G2 दैत्यो. —^b) Das. a4 विष्णुर्. K6 माहात्म्यम्; Das महात्म्यम्. —^c) K1.2.7 G2 विष्णोर् (for विष्णौ). G2 महत् (for जगत्). Da4 सर्व; T1 lacuna. ☞ Cp: स्थितं, सृष्टेः पूर्वम् । ☞ —^d) K4 बुद्धि (sic) (for विद्धि). — After 7, T G1-3 read 8^{af}.

8 Ds om. up to अस्मिन् (cf. v. l. 1). —^a) Das सृजति; Da1 सजति. —^b) Dn4 भूतग्राम- (for 'ग्रामं). —^c) K1 संक्षिपते; K1 D4.6.9 वाक्षि; D1 च क्षीयते. —^d) B3 वै सृजते; Das विसृज्यते. — T G1-3 read 8^{af} after 7. —^e) Bo.8 (marg.) Ds T1 G1-3 तस्मिन् (for अ). B3 निल-यम्; Das विज (for विल). —^f) T G1-3 तस्माच्च (for अस्माच्च). T1 G1.8 हि; T2 [अ]पि; G2 च (for [उ]त).

9 ^a) Br नैषा; M1.5-7 नैव (for नैष). K4.6.7 Bo.6-9 Dn1. n4 Ds D2.3.6.8 Cs ज्ञानवता; T1 G1.8 दानकृता; Ca 'वता (as in text). Das. a4 शक्यं (for शक्यस्). —^b) Da4 Ds2 T2 चैव (for नैव). Da4 चैज्यया; M1 नेज्यया. —^c) K1.4 B3 D1 संप्राप्तम्; Ds1 D2.3.6.8 'प्यम् (for 'सुम्). K6 V1 च (for तु). —^d) K2 तपसा न; G2 समयेन (for संयमेन). K6 Bo.7.9 Das. a4 D2.3.6 M1.5-7 [ए]व (for [ए]व).

10 ^a) K1.2.4 बाह्यांतरे; D6 बाह्यं (for चाभ्यं). Ds1 Ds चैवं; D4 वैव. —^b) K1.2 Ds कर्मणो; K4 Dn1. n4 Ds D2.3.8 कर्मणोर् (for कर्मणा). K6.7 Ds1

C. 12. 10035
B. 12. 281[90].10
K. 12. 286. 19

निर्मलीकुरुते बुद्ध्या सोऽमुत्रानन्त्यमश्नुते ॥ १०
यथा हिरण्यकर्ता वै रूप्यमग्नौ विशोधयेत् ।
बहुशोऽतिप्रयत्नेन महतात्मकृतेन ह ॥ ११
तद्वज्रातिशतैर्जीवः शुध्यतेऽल्पेन कर्मणा ।
यत्नेन महता चैवाप्येकजातौ विशुध्यते ॥ १२
लीलयाल्पं यथा गात्रात्प्रमृज्यादात्मनो रजः ।
बहु यत्नेन महता दोषनिर्हरणं तथा ॥ १३
यथा चाल्पेन माल्येन वासितं तिलसर्षपम् ।

Ds. 1. 9 स्थितं; Ds T2 स्थिरं; M1. 5-7 स्थिरः (for स्थितः). — °) Ds (before corr.) G2 निर्मली (for 'ली-). — °) Das. a4 [अ]ल्यंतम्; Ca. 8 (gloss: मोक्षम्, अपवर्गम्) आनन्त्यम् (as in text).

11 °) ☞ Cn: हिरण्यकर्ता, स्वर्णकारः । ☞ — °) Dn4 रूपम्; Ds. 1 तप्तम् (for रूप्यम्). — °) G1 बहुशेति; M1. 5. 6 महताशु. Ds. 9 [s]भि- (for सति). — °) B7. 8 (marg.). 9 Da4 महता सु; M1. 5. 6 बहुशोल्पः; M7 महताल्प- (for 'त्म-). K6 B6-8 Da4 T G1-3 M1. 5-7 च; K1 Ds. 9 वै; Ds. 1 वा (for ह).

12 °) Ds तद्वज्राति; D1 तद्वज्राति; G2 तद्विजा* (for तद्वज्राति-). K1 Da4 -शनैर् (for -शतैर्). — °) K1. 2 V1 शुध्यति (for 'ते). K6. 1 Bo Ds. 6 [s]न्येन; Dn1. n4 Ds [s]नेन; Ds [s]नेक; T2 G2 स्वेन (for सल्पेन). Dn4 कर्मसु (for 'णा). — °) K1 एतजातौ; K1 एका; G2 स्वेक (for एक). K4. 1 Ds1 Ds. 9 विशुध्यति; Ds1 (before corr.) G2 विशुद्ध्ये; Ds. 1 विशिष्यते (for विशुध्यते). K6 अप्येकजातेन शुध्यता; Ca एकजातेन (gloss: जन्मना) शुध्यते.

13 °) K1 लीलयाल्पं; Ds1 लीलया त्वं (for 'याल्पं). G1. 8 यदा (for यथा). Ds. 1 गात्रं (for गात्रात्). — °) K1 प्रसृज्याद्; G1 प्रव (for प्रमृ). — °) D1 मनसा (for महता). T G2. 8 बहु (G2 [also] इह) चा (G2 जा)तिप्रयत्नेन; G1 पिब जातिप्रयत्नेन; M1 बहुशोतिप्रयत्नेन. — °) K2 -निर्हरणं.

14 °) K6 तथा (for यथा). K1 Ds. 8 चाल्पेन; B1 चान्येन (for चाल्पेन). K1 मालेन; Ds. 1 गंधेन (for माल्येन). — °) G1 वालितं (for वासितं). K1 वासितं सितमर्षपं. — °) K6 मुंचते. K1. 2 स्वजं (for स्वकं). — K1 om. (hapl.) 14^a-15^e. — °) K2. 4. 1

न मुञ्चति स्वकं गन्धं तद्वत्सूक्ष्मस्य दर्शनम् ॥ १४
तदेव बहुभिर्माल्यैर्वास्थमानं पुनः पुनः ।
विमुञ्चति स्वकं गन्धं माल्यगन्धेऽवतिष्ठति ॥ १५
एवं जातिशतैर्युक्तो गुणैरेव प्रसङ्गिषु ।
बुद्ध्या निवर्तते दोषो यत्नेनाभ्यासजेन वै ॥ १६
कर्मणा स्वेन रक्तानि विरक्तानि च दानव ।
यथा कर्मविशेषांश्च प्राप्नुवन्ति तथा शृणु ॥ १७
यथा च संप्रवर्तन्ते यस्मिंस्तिष्ठन्ति वा विभो ।

B8 (marg.) Ds. 5. 1. 9 T G1-3 तथा (for तद्वत्). K1 (also as in text) सूक्ष्मं च; Ds. 9 सूक्ष्मस्य (for सू). Bo लक्षणं (for दर्शनम्).

15 K1 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — °) B7 तदेव. K2 तदेव बहुभिर्माल्यैर्. — °) K2. 4 T1 G1-3 M1. 5-7 विमुच्य तं (K4 'च्यत) (for विमुञ्चति). K2. 4 स्वजं (for स्वकं). — °) K2. 4 माल्ये; K1 Das Dn4 माल्यं (for माल्य-). K2 गंधो (for -गन्धे). K4 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds2 Ds. 3 (before corr. as in text). 5. 1. 8 च; Ds न (for सव-). K1 Ds. 9 T G1-3 M1. 5-7 तिष्ठते (for 'ति).

16 °) K1 एव. K1 Ds. 1 याति शनै (K1 'तै)र (for जातिशतैर्). K1. 2. 4 गुप्तो; G2 युक्ते (for युक्तो). — °) M1. 5. 6. 1 (sup. lin. as in text) गुणेष्वेव (for गुणैरेव). K2 M1 (sup. lin.) प्रसङ्गिभिः; T1 G1. 2 प्रशंसति (for प्रसङ्गिषु). ☞ C7: प्रसङ्गिषु; प्रकृष्टभगवत्सङ्गवत्सु । गुणैः स्नेहादिगुणैः । ☞ — °) Ds om. from दोषो up to वर्तन्ते (in 18^a). Ds. 5. 1 दोषा (for दोषो). — °) G1 यजेन (for यत्नेन). K6 Bo. 6-9 Da4 च; V1 lacuna; Das Dn1. n4 Ds Ds. 2. 8. 6 ह (for वै). K2 corrupt.

17 Ds om. 17 (cf. v. l. 16). K2. 1 om. 17^{ab}. — °) K4 Das Dn1. n4 Ds Ds. 3 स्वनु- (for स्वेन). — °) Das. a4 lacuna; Ds. 1 वै रक्तानि (for विर). Ds. 9 स्वेन वै (for दानव). ☞ Ca: विरक्तानीति सामान्यतो जीवपरो नपुंसकनिर्देशः, भूतानीत्यध्याहारो वा । ☞ — °) Ds. 1 चर्म- (for कर्म-). K1 Ds -विशेषाश्च; K1 Ds 'पांस्तु; T G1-3 'षाच्च (for 'षांश्च). M1. 5. 6 यथा कर्मगुणैर्जीवाः. — °) M1. 5. 6 संभवन्ति (for प्राप्नु). Ms यथा (for तथा).

18 Ds om. 18^a (cf. v. l. 16). Ds. 6 om. (hapl.)

तत्तेऽनुपूर्व्या व्याख्यास्ये तदिहैकमनाः शृणु ॥ १८
 अनादिनिधनः श्रीमान्हरिर्नारायणः प्रभुः ।
 स वै सृजति भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ १९
 एष सर्वेषु भूतेषु क्षरश्चाक्षर एव च ।
 एकादशविकारात्मा जगत्पिबति रश्मिभिः ॥ २०
 पादौ तस्य महीं विद्धि मूर्धानं दिवमेव च ।
 बाहवस्तु दिशो दैत्य श्रोत्रमाकाशमेव च ॥ २१

तस्य तेजोमयः सूर्यो मनश्चन्द्रमसि स्थितम् ।
 बुद्धिर्ज्ञानगता नित्यं रसस्त्वप्सु प्रवर्तते ॥ २२
 भ्रुवोरनन्तरास्तस्य ग्रहा दानवसत्तम ।
 नक्षत्रचक्रं नेत्राभ्यां पादयोर्भूश्च दानव ॥ २३
 रजस्तमश्च सत्त्वं च विद्धि नारायणात्मकम् ।
 सोऽऽश्रमाणां मुखं तात कर्मणस्तत्फलं विदुः ॥ २४
 अकर्मणः फलं चैव स एव परमव्ययः ।

C. 12. 10049
B. 12. 281[50]. 25
K. 12. 285. 25

18. — ^a) K₆. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das Dn₁. n₄
Ds D₂-4 यथावत्; T₁ G₁. 2 तथा च (for यथा च).
D₁ मे (for सं-). — ^b) D₁ G₂ तस्मिन् (for यं). K₄
Bs. 9 Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 T₁ G₂. 3 तिष्ठति (for तिष्ठ-
न्ति). K₁. 4 चाभिभोः (K₄ 'भो'); K₂ Ds चाविभो;
K₇ D₄. 9 तानि भो; T₁ G₁-3 वानिशं; T₂ M₁. 5-7
चानिशं (for वा विभो). — Ds reads 18^a-19^d twice.
— ^c) K₁. 2. 4 T₂ तथा; D₁ यत्ते; T₁ G₁-3 तदा
(for तत्ते). K₇ Das Ds₁. s₂ (before corr.)-पूर्वा;
T G₁-3 -पूर्वादि (for -पूर्व्या). K₁ व्याख्यासे; G₁
'स्यै. — ^d) K₄ [ए]कमनः.

19 For the repetition in Ds, cf. v. l. 18.
— ^a) Dn₄ अनादिः (for 'दि-). K₇ -निधनं (for
'नः). — ^b) M₁ (sup. lin.) मुनिर् (for हरिर्).
— D₄ reads 19^c-20^d twice. — ^c) Dn₁ D₂ देवः
(for स वै). — ^d) T G₁-3 चराणि स्थावराणि च.

20 For the repetition in D₄, cf. v. l. 19. — ^a)
Dn₁ स वै; Ds एषु; M₁. 5. 6 एवं (for एष). — ^b)
K₁ क्षराश्च. ☞ Cs: क्षरांशः प्रकृतिः, अक्षरांशः पर-
मात्मा । ☞ — ^c) K₆ एकदेशः (for एकादश). K₁.
2. 4. 7 D₄ (both times). 9 -विशु (K₁ om. शु)द्धात्मा
(for -विकारात्मा). — ^d) ☞ Cp: रश्मिभिः, इन्द्रियवृ-
त्तिभिः । ☞

21 ^a) D₂ ददौ; G₁ पदौ (for पादौ). M₁. 5. 6
अस्य (for तस्य). — ^b) K₆ Bo. 6. 7. 9 Das. a₄ Dn₁.
n₄ Ds D₂. 3. 8. 8 M₁ इत्युत; V₁ अप्युत (for एव च).
— V₁ reads 21^c-23^b on marg. — ^c) K₁. 2. 4 बाहू
यस्य; V₁ Bs बाहवश्च. B₁ दैत्यः.

22 V₁ reads 22 on marg. — ^a) G₁. 8 तेजोमयं;
G₂ तेजोमयः. D₆. 7 तस्य देवस्य कृत्स्नश्च. — ^b) T₂
स्थितः. — ^c) K₁. 3 G₁ बुद्धि- (for बुद्धिर्). V₁ ज्ञान-
गतः; Ds G₂ 'वता; T₁ G₁. 8 'वतां (for 'गता).
V₁ श्रीमान् (for नित्यं). — ^d) D₆. 7 रजसः; G₂ रसं

(for रसस्). K₁. 2 चाप्सु; G₂ ह्यप्सु (for स्वप्सु).
Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8. 8 प्रतिष्ठितः (Ds₁
'तं) (for प्रवर्तते). K₆ वसंस्त्वं सुप्रतिष्ठितः (sic).

23 V₁ reads 23^{ab} on marg. — ^a) Ds₁ D₁. 8
भ्रुवोर (for भ्रुवोर). K₁ V₁ अंतरतस्; K₂ अंतर्गतस्;
K₄ Das. a₄ अनंतरस्; Bs (marg.) निरंतरास्; T
G₁-3 एवांतरं (T₁ 'रे; G₁. 8 'रा); M₁. 5. 6 अंतरगास्;
M₁ अंतगतस् (for अनन्तरास्). Bs त्वस्य (for तस्य).
— ^b) D₄ ग्रह- (for ग्रहा). K₁. 2. 4 V₁ ग्रहाद्या (K₄
'भ्या-) वसवस्तथा. — ^c) K₁ -चक्रे; K₂ -चंद्रं; G₂
-चक्र- (for -चक्रं). T G₁-3 M₁ नेत्रं च; M₅-1 नेत्रा-
स्यम् (for नेत्राभ्यां). — ^d) Das दानवः. K₆ पाण-
योर्भूश्च दानव (sic); T G₁-3 आस्यमग्निश्च (G₁ 'ग्नि
च) दानव; M₁ आस्यं चाग्निं च दा; M₅-1 अग्निर्दानव-
सत्तम. — After 23, T G₁-3 Kumbh. ed. ins.:

725* तं विश्वभूतं विश्वादि परमं विद्धि चेश्वरम् ।

[G₂ विश्वरूपं (for 'भूतं).]

On the other hand, M₁. 5-1 ins. after 23:

726* पादयोर्भूः सपाताळा हृतसूर्यस्यैव मण्डलम् ।

24 ^a) T G₁-3 M₁ सत्त्वं रजस्तमश्चैव. — ^b) K₁. 4
Bs (marg.) D₄. 5. 7. 9 T G₁-3 M₁ सर्वं; K₄. 7 सर्व- (for
विद्धि). ☞ Cv: नारायणात्मकं, नारायणेन व्यासम् । ☞
— ^c) K₁. 2. 4. 6 Ds₁ Cs आ (K₆ Ds₁ Cs सा)श्रमाणां
(for सोऽऽश्रं). K₁ B₆ Ca मुखं; K₂. 7 Bo. 7. 8
(marg.) Das Dn₁. n₄ Ds₂ D₂-9 फलं; B₆ D₄ बलं
(for मुखं). ☞ Cs: मुखम्, उत्पत्तिस्थानम् । ☞ — ^d)
D₄ M₁ कर्मणा; D₆. 7 'णां (for 'णस्). T G₂. 3 तं
(for तत्).

25 ^a) T₁ G₂. 8 अकर्मिणः. K₁. 2. 4 मोक्षः; Bs
(marg. as in text) तात (for चैव). ☞ Cp: अकर्मणः,
ज्ञानस्य । ☞ — ^b) T₁ एष (for एव). K₁. 2. 6 V₁
Bs T₂ परमोव्ययः; K₇ D₆. 9 'मान्ययः; T₁ G₁-3

G. 12. 10050
B. 12. 281[00]. 25
K. 12. 285. 25

छन्दांसि तस्य रोमाणि अक्षरं च सरस्वती ॥ २५
ब्रह्मश्रयो बहुमुखो धर्मो हृदि समाश्रितः ।
स ब्रह्मपरमो धर्मस्तपश्च सदसच्च सः ॥ २६
श्रुतिशास्त्रग्रहोपेतः षोडशत्विक्क्रतुश्च सः ।
पितामहश्च विष्णुश्च सोऽश्विनौ स पुरंदरः ॥ २७
मित्रश्च वरुणश्चैव यमोऽथ धनदस्तथा ।
ते पृथग्दर्शनास्तस्य संविदन्ति तथैकताम् ।
एकस्य विद्धि देवस्य सर्वं जगदिदं वशे ॥ २८

पुरुषोऽन्यः (G₂ 'यं'); M₇ परमन्ययं. K₄ सर्वं एव
परोऽन्यः. — °) K₁. 2. 4 यथास्ति (for छन्दांसि). K₁.
2. 4 चास्य; V₁ Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn₁. n4 Ds D₂. 8. 6. 8
G₁-8 यस्य (for तस्य). B₉ पर्णानि (for रोमाणि). K₆
तथा छन्दांसि रोमाणि. — °) K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 6-9
Das. a4 Dn₁. n4 Ds D₂-9 द्वाक्षरं; T₂ अक्षरश्च (for 'रं').
❧ Ca. n. p: अक्षरं प्रणवो (Ca. p वेदो वा) । ❧

26 °) K₁. 7 D₅ बहुमुखो (for 'मुखो'). — °)
Dn₄ धर्मा. K₆ बहु (for हृदि). K₁. 2. 4 Das. a4 D₅
T₂ M₇ समाश्रितः; K₇ B₈ (marg.) D₄. 7. 9 सदाश्रितः
(for समाश्रितः). — °) K₁. 2. 4 V₁ तद्; K₇ D₄. 9
सद् (for स). K₆ धर्म (for धर्मस्य). B₈ (marg. as
in text) एतद्ब्रह्मपरमो धर्मस्य. — °) K₁. 2. 4 तत्तपः; K₇
D₄. 9 सत्तपः; V₁ B₇. 9 Das. a4 तपः स; D₅. 7 T G₁. 8
M₁. 5-7 स तपः (for तपश्च). K₁. 2. 4. 7 D₉ तत्; B₈
यत्; D₈ यः (for सः). B₈ (marg.) तपः स सदसत्तु
सः; G₂ स तपस्वी तपश्च सः.

27 °) B₈ (marg. as in text) स्तुतिशास्त्रः; Ds₁
श्रुतिस्तोत्रः; Ds₂ Cs (gloss: स्तोत्रं साम प्रगीतमन्त्रकं,
शस्त्रं, अप्रगीतमन्त्रकम्) शस्त्रस्तोत्रः; T G₁-8 M₁. 5-7
स्तोत्रशस्त्र- (G₂ 'वद'; M₇ 'स्त्रं') (for श्रुतिशास्त्र-). K₆
ग्रहोपेतः; Bo 'पेयः; Da₄ Dn₄ ग्रहोपेतः (for 'ग्रहो').
— °) Das चतुश्च; T₂ क्रमश्च (for 'क्रतुश्च'). — °) D₈
(marg. as in text) सोमश्च; D₈ T G₁-8 रुद्रश्च (for
विष्णुश्च). — °) K₁ अश्विनौ; K₂ द्वौ; M₇ सोमिना.
K₁. 2 B₇ Das. a4 G₂ च (for स).

28 °) K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a4 Dn₁. n4 Ds D₂. 8.
6. 8 [s] य; K₇ B₈ (marg.) D₄. 5. 7. 9 T G₁. 2 M₅-7
स (for च). — °) K₂ च; D₅. 7 [s] पि (for स्य).
G₁ तदा (for तथा). — °) D₅. 7 G₂ ये (G₂ ते)
पृथग्दर्शनास्तस्य. — °) K₁ Bo. 8 स विदन्ति; K₂. 4. 6 B₉
Da₄ T₂ G₁. 2 M₁. 5-7 स (G₂ न) विदन्ति; K₇ D₄. 9

नानाभूतस्य दैत्येन्द्र तस्यैकत्वं वदत्ययम् ।
जन्तुः पश्यति ज्ञानेन ततः सत्त्वं प्रकाशते ॥ २९
संहारविक्षेपसहस्रकोटी-
स्तिष्ठन्ति जीवाः प्रचरन्ति चान्ये ।
प्रजाविसर्गस्य च पारिमाण्यं
वापीसहस्राणि बहूनि दैत्य ॥ ३०
वाप्यः पुनर्योजनविस्तृतास्ताः
क्रोशं च गम्भीरतयावगाढाः ।

संविशन्ति; Cp संवदन्ति (for संविदन्ति). K₁. 2. 4 V₁
G₂ तदे (V₁ 'दै') कतां; B₉ तथैकतः; D₅. 7 M₁ तु (D₇
य) यैव तां. — °) M₅ एतस्य (for एकस्य). — °) K₇
सर्व- (for सर्व). K₂ वश्ये; M₁. 6 वशेत् (for वशे).
B₈ (marg.) सर्वं स्थावरजंगमं.

29 °) Das -भूतेस्य (for -भूतस्य). B₉ दैत्यस्य (for
दैत्येन्द्र). — °) K₁. 7 D₈ त (K₁ य) दस्ययं; K₂ D₄
वदत्ययं; Das. a4 वदस्व यं; D₅. 7 तदाव्ययं; T G₁-8
M₁. 5-7 वदन्ति हि (M₁. 5-7 'त्यपि') (for वदत्ययम्).
— °) B₈ (marg.) यं तु; D₇ यन्तु (for जन्तुः). K₆
V₁ B₆. 7. 8 (marg. as in text) Das. a4 वै ज्ञानात्;
Bo. 9 Dn₁. n4 Ds D₂. 8. 6. 8 विज्ञानात् (for ज्ञानेन).
— °) K₆ V₁ Bo. 6. 7. 8 (orig.) 9 Das. a4 Dn₁. n4 Ds
D₂. 8. 6. 8 Cpp ब्रह्म; K₇ D₉ M₁. 5-7 सर्व (for सत्त्वं).

30 °) K₆ -कोटी; Das. a4 Ds -कोटिस्; G₂
-कोट्यास् (for -कोटीस्). ❧ Cn: संहारविक्षेपसहस्रकोट्यां
जगल्लयोदयकालः कल्पसंज्ञक उच्यते ॥ C₉: संहारो मरणम्,
विक्षेपो जन्म ॥ C₇: संहारे सति विक्षेपः स्फोदरनिक्षेपः । ❧
— °) K₆ G₂ चैव; G₁ देवाः (for जीवाः). K₆ B₆.
7. 9 Das. a4 प्रवदन्ति (for प्रचरन्ति). V₁ चान्ये; Das
चान्यं; D₄ चान्ये (for चान्ये). ❧ C₇: प्रचरन्ति,
प्रकृष्टकर्माण्याचरन्ति । ❧ — °) T G₁-8 -निसर्गस्य (for
-विसर्गस्य). G₂ om. च. K₁. 2 पारिमाणं (K₂ 'णे');
G₂ परिमाण्यस्य. ❧ Cn. p: पारिमाण्यं, स्वार्थे तद्धितः
(Pāṇini 5. 1. 124) । ❧ — °) Das. a4 वापि-; G₂
तथा (for वापी). M₁. 5-7 शतान्यशीति (M₇ 'ति') (for
बहूनि दैत्य). Dn₄ दैत्यः.

31 °) K₄ वाप्या; D₄ वाप्याः. K₆ योजन- (for
योजन-). K₁. 2. 4 -संभृतास्; Das Dn₄ -विस्तृतास् (for
-विस्तृतास्). T₁ G₁-8 च (for ताः). K₁ (also)
वाप्यः पुनर्योजनतः समृद्धाः. — After 31°, K₁ reads
32°. — °) K₄ क्लेशं; B₈ (marg. as in text). 8

आयामतः पञ्चशताश्च सर्वाः
 प्रत्येकशो योजनतः प्रवृद्धाः ॥ ३१
 वाप्या जलं क्षिप्यति बालकोऽप्य
 त्वह्ना सकृच्चाप्यथ न द्वितीयम् ।
 तासां क्षये विद्धि कृतं विसर्गं
 संहारमेकं च तथा प्रजानाम् ॥ ३२
 षड्जीववर्णाः परमं प्रमाणं
 कृष्णो धूम्रो नीलमथास्य मध्यम् ।
 रक्तं पुनः सद्यतरं सुखं तु

हारिद्रवणं सुसुखं च शुक्लम् ॥ ३३
 परं तु शुक्लं विमलं विशोकं
 गतक्लमं सिध्यति दानवेन्द्र ।
 गत्वा तु योनिप्रभवानि दैत्य
 सहस्रशः सिद्धिमुपैति जीवः ॥ ३४
 गतिं च यां दर्शनमाह देवो
 गत्वा शुभं दर्शनमेव चाह ।
 गतिः पुनर्वर्णकृता प्रजानां
 वर्णस्तथा कालकृतोऽसुरेन्द्र ॥ ३५

G. 12. 10060
 B. 12. 281[80].35
 K. 12. 283. 35

(marg.).⁹ Das. a1 क्रोशाच्च (for क्रोशं). G1 गांभीर-
 तथा. D1 च गाढाः; G1 [अ]विगाढाः. —⁶) T G1. 2
 पञ्चशतैश्च (for 'शताश्च'). K1 सर्वाः; D8 (marg. as in
 text) सर्वे. ❧ Cn: पञ्चशताः इति लिङ्गन्यत्यय आर्षः। ❧
 —^d) D81 प्रत्येकतो. K1 योजनता; G2 वा जगतः.
 K1. 2. 1 D4. 9 समृद्धाः; D5. 1 प्रवृद्धा (for 'द्धा:'). T1
 G1. 8 प्रत्येकशो योजनविस्तृताश्च (G3 'स्ता:').

32 K1 reads 32^a after 31^a. —^a) K1 D4. 9
 वाप्यं; Dn1 M1. 5-1 वाप्यां; D5. 1 वाप्यो (for वाप्या).
 K1. 2 क्षिप्यते; K1 B8 D4. 5. 1. 9 M1. 5-1 क्षीयति; T2
 क्षिप्यतु (for 'ति). K6 T1 G1. 8 वा (G1 बा) बालकोऽप्यस्य;
 D4 बालकोऽप्य; G3 बालको हि; Ca (gloss: बालाग्रेण)
 बालकोऽप्य (as in text). ❧ Cv: बालकोऽप्य, शिशुमार-
 देवस्य बालाग्रेण जलं क्षिप्यते। शिशुमारबालकोऽप्य ज्योतिश्च-
 क्रस्य पौनःपुन्येनावर्तने सति स्वविहितायुषोऽवसाने ततोऽन्यत्रापि
 गच्छति। यथा वापीजलस्थशिशुमारेण तज्जलं कस्मिंश्चित्काले
 उच्चलद्बालकोऽप्य अन्यत्र क्षिप्यते तद्वत्। ❧ —^b) K1 दृष्ट्वा;
 K1 D9 [अ]प्यह्ना; Das त्वह्ना; D82 त्वह्ना; T1 G3 महा;
 G1 स हा; G3 स हा (for त्वह्ना). K1. 9 सकृच्च; K6
 सकृच्च (for सकृच्च). K2 om. न. D1-1 वाप्यथ न; T1
 चाप्यविनि-; G1 चाप्यथिनं; G2 चास्य दिन- (for चाप्यथ
 न). D5. 1 G3 द्वितीया (G3 'यां). — G3 repeats 32^a
 after 33^{ab}. —^c) K1. 9 ता संक्षये; D84 आसां क्षये; Dn4
 तासां क्षयं. K6 बुद्धि-; B5. 9 D84 बुद्धि- (for विद्धि).
 K4 कृतविसर्गं; Bo. 1. 8 Dn1. n4 D5 D2. 8. 5-8 T1 G1. 2
 (both times). 8 परं विसर्गं; T2 तमेव सर्गं; M1. 5-1
 विसर्गमेकं (for कृतं विसर्गं). —^d) D5. 1 संचारम् (for
 संहारम्). K1. 2. 4 T G2. 8 एवं (for एकं).

33 ^a) D5. 1 तद् (for षड्). K1 -वर्णः (for -वर्णाः).
 K1 B8 (marg. as in text) प्रमाणं; D1 प्रमाणं (for

प्रमाणं). G2 षड्जीववर्णाविरमप्रमाणं (sic). ❧ Cv:
 षड्जीववर्णाः ईषत्तामस-अतितामस-ईषद्राजस-अतिराजस-
 ईषत्सार्विक-अतिसार्विकभेदेन। ❧ —^b) D81 धूपो
 (for धूम्रो). B8 अथापि; D5. 1 अप्यस्य; M1. 5-1
 अथापि (for 'स्य). T1 G1-8 कृष्णं नीलं धूम्रमसद्यः (G2
 'थाप्य-; G3 'थास्य) वर्णः; T2 कृष्णं नीलं धूम्रमथान्य-
 मध्यं. —^c) G2 कलं (for रक्तं). K1. 2 पुरः (for
 पुनः). B8 (marg.) षड्तरं; Das. a1 सद्य' (for
 सद्य'). K1 सुखं; T1 G1. 8 परं (for सुखं). K1.
 2. 4. 1 D4. 5. 1. 9 च (for तु). — After 33^{ab}, G3
 repeats 32^a. —^d) K1 -कर्णैः; D81 -वर्णैः; T2 -वर्णा
 (for -वर्णं). K6 B8 स्वसुखं; B1 प्रसुखं; B9 D5. 1
 सुसुखं; G1 ससुखं (for सु'). B8 T G1. 8 M1. 5-1 तु
 (for च).

34 ^a) K4 परे (for परं). K4 तु मुक्तं; K1 D4. 8
 पराणां; B8 च शुक्लाद् (for तु शुक्लं). D8 विफलं;
 D2 lacuna (for विमलं). —^b) D5 M1 गतक्लमं (for
 'क्लमं). D84 सिध्यति; G2 सिध्यति. K4 दानवेन्द्रं;
 D84 'विन्द्र. —^c) K2 lacuna for गत्वा तु योनि. D4. 9
 तु; T2 कु- (for तु). D5 योगि- (for योनि). V1
 Bo. 1-8 Dn1. n4 D82 D2. 8 -प्रभवानि दैत्य; D1 T G1-8
 'वानती (G2 'दी) त्य (for 'वानि दैत्य). —^d) M1
 जीवं (for जीवः).

35 ^a) D81 G2 गतिश्च (for गतिं). K1. 2. 4 चार्थः;
 G2 च या (for च यां). K1. 2. 4 V1 D5 एव; K1
 D4. 9 एव; D5 D1 T G1-8 आप (for आह). K2
 वेद; K4 देव; K1 D4. 5. 1. 9 T G1-8 जीवो (for देवो).
 —^b) K6 पुनर् (for शुभं). K6 वापि; Bo. 6. 1. 8
 (marg. as in text).⁹ Das. a1 Dn1. n4 D5 D2. 8. 5. 8
 चापि; D1 T G1. 8 चाप; G2 चापं (for चाह). ❧ Cv:

C. 12. 10061
B. 12. 281[80].36
K. 12. 286. 36

शतं सहस्राणि चतुर्दशेह
परा गतिर्जीवगुणस्य दैत्य ।
आरोहणं तत्कृतमेव विद्धि
स्थानं तथा निःसरणं च तेषाम् ॥ ३६
कृष्णस्य वर्णस्य गतिर्निकृष्टा
स मज्जते नरके पच्यमानः ।
स्थानं तथा दुर्गतिभिस्तु तस्य
प्रजाविसर्गान्सुबहून्वदन्ति ॥ ३७
शतं सहस्राणि ततश्चरित्वा

प्राप्नोति वर्णं हरितं तु पश्चात् ।
स चैव तस्मिन्निवसत्यनीशो
युगक्षये तमसा संबृतात्मा ॥ ३८
स वै यदा सत्त्वगुणेन युक्त-
स्तमो व्यपोहन्घटते सुबुद्ध्या ।
स लोहितं वर्णमुपैति नीलो
मनुष्यलोके परिवर्तते च ॥ ३९
स तत्र संहारविसर्गमेव
स्वकर्मजैर्बन्धनैः क्लिश्यमानः ।

शुभं दर्शनम्, वैष्णवसिद्धान्तम् । ॐ — °) K₄ G₂ M₁
गतिं पुनर्; V₁ पुनर्गतिर् (by transp.). D_{5.1} धर्म-;
G₁ सर्व- (for वर्ण-). K₄ कृत्वा; G₁ M_{1.6} कृता-;
G₂ कृत- (for कृता). — °) D_{5.1} वर्णस्य. K₄ [s]
सुरेन्द्रा; D_{2.2} a₁ D₅₁ 'रेन्द्र-.

36 D₄ om. (hapl.) 36-37. — °) K_{1.2.4} चतु-
र्दशाथ; G₂ 'र्दशास्य (for 'र्दशेह). — °) K₆ D_{2.3}
D₅₁ गति- (for गतिर्). K_{1.2.4.7} V₁ B₈ D₉ T G₁₋₃
गणस्य (for गुणस्य). — °) G₁ अहोरोणं (for आरोहणं).
K₁ तत्रमसैव (sic); K_{2.4} तस्य ममेव; K₆ B₆₋₉ D_{2.4}
D₅₋₇ तत्कृतमेव; K₁ D₉ तच्च (D₉ 'व) ममेव (for
तत्कृतमेव). K₂ बुद्धि; T₁ G₁ सिद्धि (for विद्धि).
ॐ G₂: आरोहणं, पूर्वसाधारिद्रवर्णात् शुक्लवर्णप्राप्तिः । ॐ
— °) D₅ स्थितिस्य (for स्थानं). D₅ om. (hapl.)
from निःसरणं up to स्थानं (in 37°). K₂ निःसरणं
(for निःस). ॐ Cp: येन क्रमेणारोहणं स्थानं च, तत्कृत-
मेव तेषां निःसरणम् । ॐ — After 36, D_{5.1} T₁ G₁₋₃
Kumbh. ed. read 44^{ab} (D_{5.1} Kumbh. ed. repeat-
ing it in its proper place). — After the first
occurrence of 44^{ab}, Kumbh. ed. ins.:

727* अतिप्रसक्तो निरयाच्च दैत्य
ततस्ततः संपरिवर्तते च ।

37 D₄ om. 37; D₅ om. up to स्थानं (for both,
of. v. l. 36). — °) K₁ कर्णस्य (for वर्णस्य). D_{2.3}
[अ]गतिर्; G₂ गतिं (for गतिर्). K₁ न कृष्णा;
K₄ न कृष्टा (for निकृष्टा). — °) K_{4.6} B₁ D_{2.1.2.4}
D₅ D_{2.3.6} सज्जते; D₅ मज्जते; G₂ माजिते (for
मज्जते). K_{1.2} पच्यमानः; D₂ पच' (for पच्य').
— °) K_{1.2} B₀ D₉ M_{1.5-7} यथा (for तथा). M₁
om. from तिभि up to वर्ण (in 39°). K₁ D₉ दुर्म-

तिभि (D₉ 'क)स् (for दुर्गति'). G₂ स्थानं तथा धूम्-
गतिर्गतिस्तु. — °) K₁ D₉ T G₁₋₃ M₁ -निसर्गान्; D_{5.1}
-विसर्ग (for 'र्गान्). D₅ स- (for सु-). K₁ corrupt.
K₂ प्रवदन्ति सुबहून् (for सुबहून्वदन्ति).

38 M₁ om. 38 (of. v. l. 37). — °) D₅ reads
from शतं up to क्षये (in 38^d) twice. M_{5.6} तथा
(for ततश्च). D₅ स्वरित्वा (for च'). — °) V₁ B₈
च; D₅ (both times) lacuna (for तु). — °) K₁.
2.4 सदैव; D_{2.4} स स्तैव; G₂ न चैव (for स चैव).
K_{2.4} अनीचो; D_{2.3} 'सो (for 'शो). — °) T G₁₋₃
M_{5.1} युगक्षयं (for 'क्षये). K₆ B₆ (marg. as in
text). 1.9 D_{2.3} D_{2.1.2.4} D₅ D_{2.3.6.8} तपसा; V₁
lacuna (for तमसा). — After 38, T G₁₋₃ read 41^{ad}.

39 M₁ om. up to वर्ण (of. v. l. 37). — °) K₆
B₁ D_{2.1} सदा; B₆ (marg. as in text) तदा; T₂ यथा;
G₂ यावन् (for यदा). T G₁₋₃ धूम्- (for सत्त्व-). G₂
गणेन (for गुणेन). — °) G₂ ततो (for तमो). K₄
V₁ B₀ D_{5.1} व्यपोहं (for 'हन्). T₂ ह; M_{5.6} च
(for स्व-). K₁ तमो व्यपोहं घटते सुबुद्ध्या; K₁ D_{2.3}
तमो व्यपोहेत अतं द्वितौ वै. — T G₁₋₃ transp. 39^{ad}
and 40^{ab}. — °) K₁ लोहित- (for 'तं). K₁ D_{2.3}
उपै (K₁ 'पे)त्य (for उपैति). K₆ B_{0.6-8} (orig.). 9
D_{2.3} a₁ D_{2.1.2.4} D₅ D_{2.3.6.8} नीलान्; T G₁₋₃ M₁.
5-7 जीवो (for नीलो). — °) G₂ पथि (for परि-).
D_{2.3} -वर्ततेव (for 'ते च).

40 T G₁₋₃ transp. 39^{ad} and 40^{ab}. — °) K₁.
2.4 संधात- (for संहार-). K₁ D_{2.3} -विकल्पम् (for
-विसर्गम्). K₆ V₁ B_{0.6-8} एवं; B₆ D_{2.1.2.4} D₅
D_{2.3.6.8} T G₁₋₃ M_{1.5-7} एकं (for एव). — °) K₂
स्वकर्मणैर्; K₄ B₆ D_{2.3} D_{2.1.2.4} D₅ D_{2-4.6.8.9} स्वधर्म-

ततः स हारिद्रमुपैति वर्णं
 संहारविक्षेपशते व्यतीते ॥ ४०
 हारिद्रवर्णस्तु प्रजाविसर्गा-
 न्सहस्रशस्तिष्ठति संचरन्वै ।
 अविप्रमुक्तो निरये च दैत्य
 ततः सहस्राणि दशापराणि ॥ ४१
 गतीः सहस्राणि च पञ्च तस्य
 चत्वारि संवर्तकृतानि चैव ।
 विमुक्तमेनं निरयाच्च विद्धि

सर्वेषु चान्येषु च संभवेषु ॥ ४२
 स देवलोके विहरत्यभीक्ष्णं
 ततश्च्युतो मानुषतामुपैति ।
 संहारविक्षेपशतानि चाष्टौ
 मर्त्येषु तिष्ठन्मृतत्वमेति ॥ ४३
 सोऽस्मादथ भ्रश्यति कालयोगा-
 त्कृष्णे तले तिष्ठति सर्वकष्टे ।
 यथा त्वयं सिध्यति जीवलोक-
 स्तत्तेऽभिधास्याम्यसुरप्रवीर ॥ ४४

C. 12. 10069
 B. 12. 281 (80). 44
 K. 12. 286. 48

जैर्; Ds. 7 स कं (for स्वकं). Dn. 4 क्लिश्यमानं; D. 4 'मानाः. — °) Das. a. 1 स तत्र (for ततः स). B. 1 Ds संहारम्; G. 2 हानिद्राम् (sic) (for हारिद्रम्). — °) K. 6 -निक्षेपः; Ds. 7 -प्रक्षेपः (for -विक्षेपः). K. 1. 2. 4 -गती (K. 1 'तीर्'); T. 1 G. 1-3 -गतैर् (for -शते). K. 1 व्यतीत्य; K. 2. 4 व्यतीत्य (for 'ते'). ☞ Cn: व्यतीते, व्यतिगच्छति, कर्मव्यतिहारे तद्ध (Pāṇini 1. 3. 14) । गतिकान्त्यर्थस्य "वी"धातोः अन्तःप्रक्षिप्तस्य "ई"धातोर्न्यतिपूर्वस्येदं रूपम् (of. Kaumudī on Pāṇini 6. 4. 66) । ☞

41 °) Ds हरिद्रः; G. 2 हानिद्रः (sic) (for हारिद्रः). B. 8 (marg. as in text) -वर्णः; T. 1 G. 1-3 M. 1. 5-7 -वर्णं (for -वर्णम्). Das. a. 1 D. 9 सु (for तु). Bo तदा; Ds. 7 तथा (for प्रजा-). K. 1. 2. 4 -विसर्गे; K. 6 B. 8 Das. a. 1 Dn. 1. n. 4 Ds D. 2. 3. 6. 8 -विसर्गात्; V. 1 B. 8 (marg. as in text) -विसर्गा; Ds. 7 M. 1. 5-7 -विसर्ग (for 'र्गा'). — T. 1 G. 1-3 read 41^{ed} after 38. — °) K. 1. 6. 1 Bo. 7. 9 Das. a. 1 D. 9 T. 1 G. 1-3 अविप्रमुक्तो (for 'मुक्तो'). K. 1. 2. 7 Bo D. 4. 5. 7. 9 निरयेन (K. 1. 7 [orig.] 'येन'); T. 1 G. 1-3 नरकेण; M. 1. 5-7 निरयाच्च (for 'ये च'). Ds. 6 दैत्यस्य (for दैत्य). — °) K. 1. 2. 4 B. 8 Ds. 7 T. 2 M. 7 दशावराणि; Das दश पराणि.

42 °) K. 4 गतीः; K. 7 Ds जातीः; B. 8 (marg.) गताः; Ds. 2 गीताः; D. 4 जातीः; Ds. 7 ततः; T. 1 G. 1-3 M. 1. 6. 7 गतिः (for गतीः). M. 6 चरं च (for च पञ्च). — °) Ds. 1 चैवं (for चैव). ☞ Cn: संवर्तकृतानि, कल्पे कल्पे कृतानि ॥ Cs: संवर्तकृतानि । संवर्तः प्रलयः, कृतं सृष्टिः । जननमरणानीत्यर्थः ॥ Cv: संवर्तकृतानि, महाप्रलयकृतानि । ☞ — °) K. 6 निर्मुक्तम् (for विमुक्तं). K. 6 B. 8 (marg. as in text). 8 (marg.) एवं; M. 7 एतन् (for एनं). G. 2 निरयश्च (for 'याच्च'). ☞ Cp: निरयाच्च.

पापात् । ☞ — °) Das om. चान्ये. K. 7 om. च.

43 °) Ds. 1 G. 1. 2 दैवलोके (for देव). K. 1. 2. 4. 7 B. 8 (marg. as in text) D. 9 T. 2 G. 1-3 विचरति; B. 9 विहरति; T. 1 M. 7 विचरन्ति (for विहरति). B. 8 (orig.) अभीक्ष्णः; B. 8 (marg.) अतीक्ष्णः; B. 9 G. 2 अभीक्ष्णां (for 'क्ष्णं'). — °) K. 1. 2. 4 ततो (for च्युतो). — K. 2. 4 om. (hapl.) 43^{ed}. — °) G. 1 -ततानि (for -शतानि). D. 4 चाष्टौ (for चाष्टौ). — °) Bo. 9 Dn. 1. n. 4 Ds D. 2. 3. 6. 8 तिष्ठन्मृतत्वम् (for तिष्ठन्). K. 7 अमृतत्वे; T. 1 G. 1-3 अमलत्वम् (for 'अमृत').

44 Ds. 7 T. 1 G. 1-3 Kumbh. ed. read 44^{ab} (Ds. 7 Kumbh. ed. repeating it here) after 36. — °) T. 1 G. 1-3 यो (for सो). K. 6. 7 अपः; T. 2 अपि (for अथ). K. 2 अंशति; K. 6 D. 4 -भ्रश्यति (for भ्रश्यति). Ds. 7 (both first time) योऽस्मादथं भ्राम्यति कालयोगात्; G. 2 corrupt. — G. 2 om. 44^b. — °) K. 1. 2 V. 1 कृष्णे तरे; K. 6 कृष्णे जने; K. 7 D. 9 कृष्णे तले; Ds. 1 कृष्णं तले; Ds. 7 (both first time) T. 1 G. 1-3 M. 1. 5-7 कृष्णे वर्णे (for कृष्णे तले). K. 1. 2. 4. 7 D. 2 सर्वकष्टे; B. 9 Dn. 1. n. 4 Ds. 1 D. 8 'कष्टे; Das. a. 1 'कल्पे; Ds. 7 (both first time) 'कृच्छ्रे; Ds. 7 (both second time) 'कंठे (for 'कष्टे'). — °) K. 6 तथा (for यथा). T. 2 त्वया (for त्वयं). K. 1 D. 4 सिध्यति; B. 8 (marg. as in text) Ds D. 6 M. 1. 5. 6 तिष्ठति; G. 2 विध्यति (for सि). K. 2 (also as in text) काललोके; B. 7 Das. a. 1 Ds. 7 M. 1. 5-7 Cp जीवलोकः; Ds 'लोकः; Cpp देवलोके (for जीवलोकस्य). — °) Ds T. 1 G. 1-3 ततो (for तत्ते). K. 1 [s] तिधास्यामि; K. 2 [s] मिधास्यामि; K. 4 'धास्य मे; Dn. 4 'वास्यामि. Dn. 4 -प्रवीरः. Ds स तेभिधास्याम सुरप्रवीर.

45 °) Ds देवानि; T. 1 G. 1-3 Cv दैव्यानि (for

C. 12. 10070
B. 12. 281[80]. 45
K. 12. 288. 45

दैवानि स व्यूहशतानि सप्त
रक्तो हरिद्रोऽथ तथैव शुक्लः ।
संश्रित्य संधावति शुक्लमेत-
मष्टापरानर्च्यतमान्स लोकान् ॥ ४५
अष्टौ च षष्टिं च शतानि यानि
मनोविरुद्धानि महाद्युतीनाम् ।
शुक्लस्य वर्णस्य परा गतिर्या
त्रीण्येव रुद्धानि महानुभाव ॥ ४६
संहारविक्षेपमनिष्टमेकं

चत्वारि चान्यानि वसत्यनीशः ।
षष्ठस्य वर्णस्य परा गतिर्या
सिद्धा विशिष्टस्य गतकृमस्य ॥ ४७
सप्तोत्तरं तेषु वसत्यनीशः
संहारविक्षेपशतं सशेषम् ।
तस्मादुपावृत्य मनुष्यलोके
ततो महान्मानुषतामुपैति ॥ ४८
तस्मादुपावृत्य ततः क्रमेण
सोऽग्रे स संतिष्ठति भूतसर्गम् ।

दैवानि). K₁ संयूह- (for स व्यूह-). —^b) D₅. 1 हरिद्रश्च; G₂ 'द्वेति (for 'द्रोऽथ). K₁ कृष्णं; B₈ (marg.) D₄. 5. 1. 9 कृष्णः (for शुक्लः). — D₉ reads 45^a twice. —^c) K₁. 4 संभृत्य; K₂ संभृति-; K₁ D₉ (both times) संभृत्य; B₈ संभृत्य; B₇ D₅. 1 T G₁-3 संभृत्य; D₄. 24 संभृत्य; M₁. 5-1 Cpp (gloss: प्राप्य) संभृत्य; Cp संश्रित्य (as in text). D₅ T G₁-3 शुक्ल (for शुक्लम्). K₁ D₅ D₄. 9 (both times) T G₁-3 M₁ एव; V₁ B₀ D₅. 7 एतद् (for एतम्). —^d) K₁ D₅. 1 G₈ अष्टौ प (D₅ व) रान्; K₂ अष्टा-पदान्; K₄ B₀ D₄ D₁. 24 D₂. 8 M₁. 5-1 Cv (gloss: अष्टभ्यः अवरान्, सप्तर्षिलोकान्) अष्टावरान्; K₁ D₅ D₄. 9 त (D₅ य) धापरान्; T₁ यष्टावरान्; T₂ G₂ यष्टा (G₂ 'ष्टा) मरान्; G₁ यष्टावरान् (for अष्टापरान्). K₁ D₄ अर्च्य (K₁ 'न्य) तमात्म (D₄ 'न्स); B₈ D₅-1 T₂ M₁. 5-1 अर्च्यतमा (M₁ 'रा) न्स; T₁ G₁-3 अस्य स (G₈ त) मान्स (for अर्च्यत). K₁ सु- (for स).

46 ^a) K₁ om. the first च. K₁ शष्टौ; K₈ B₈ (marg. as in text) D₄. 24 G₂ M₁. 5. 8 षष्टिश्च; T₂ षष्टिश्च (for षष्टिं). K₂. 4 याति; D₄ चैव; D₈ (also as in text) तानि; D₅. 1 T₂ G₈ M₁. 6. 7 याति (for यानि). —^b) K₁. 2 V₁ D₅. 1 T G₁-3 निरुद्धानि; D₂ विरुद्धानि; Cv (gloss: मरणकाले मनसा ध्यातान्) मनोविरुद्धान् (for विरुद्धानि). B₈ (marg. as in text) मतीनां; T G₈ द्युतीनि (for 'नाम्). ☞ Cp: मनोविरुद्धानि, मनसः क्षोभकानि । ☞ — After 46^{ab}, T₂ reads 47^{ad}. T₂ G₁ om. 46^{ad}. —^c) G₂ कृष्णस्य (for वर्णस्य). D₅ D₂ (before corr.) तथा (for परा). D₂ गति (for गतिर्). — K₁. 2. 4. 1 D₅ om. (hapl.) 46^d-47^e. —^d) V₁ B₈ (marg. as in text). 1 D₄. 24 M₁ त्रीण्याव-; B₈ (marg. as in text) त्रीण्यत्र;

D₄. 5. 1. 9 त्रीण्या (D₁ 'ण्यां) वि-; T₁ G₂. 3 M₁ तृष्णावि- (G₂ 'नि-); M₁. 5 त्रीण्यापि (for त्रीण्येव). B₇. 8 D₄ D₅ D₁ M₁. 5. 8 महानुभावः; T₁ G₂. 3 'द्युतीनां (for 'नुभाव). ☞ Cv (reading तृष्णाविरुद्धा): तृष्णा-या अविरुद्धा, आकाङ्क्षितसकलफलदात्री । ☞

47 K₁. 2. 4. 1 D₅ om. 47^{ab} (cf. v. l. 46). D₄ om. (hapl.) 47^a-48^a. T G₁-3 read 47^{ab} after 48. —^a) V₁ B₈ D₄. 24 T G₈ विक्षेपनिविष्टम्; G₁ 'मनि-ष्टम् (for 'मनिष्टम्). D₄ एके (for एकं). — V₁ reads 47^b on marg. —^b) K₈ om. चान्यानि. D₅ D₂ वसन्ति. ☞ Cn: अनीशः, योगैश्वर्योपस्थापितान्दिन्या-न्मोगांस्यकुमसमर्थः । ☞ — D₅. 1 om. 47^c-48^d. T₂ reads 47^{cd} after 46^{ab}. —^d) K₁ सिद्धानि विशिष्टस्य; K₈ B₈. 8 (both marg.) D₄. 24 सिद्धा (D₄. 24 'द्धौ) च सिद्धस्य; K₁ B₈ (orig.). 1. 9 सिद्धावशि (B₇ 'सि) ष्टस्य; B₀. 9 D₁ D₅ D₂. 8. 8 सिद्धावसिद्धस्य; T G₂. 8 सिद्धा विशिष्टस्य; Cv सिद्धा विशिष्टस्य (for सिद्धा विशिष्टस्य). D₄. 24 क्रमस्य (for कृमस्य). ☞ Cn: सिद्धाव-सिद्धस्य, शुद्धब्रह्मसाक्षात्कारेण जीवमुक्ततामप्राप्तस्य । ☞

48 D₄ om. 48^a; D₅. 1 om. 48 (for both, cf. v. l. 47). —^a) K₁ सप्तो तु; K₂ ततोत्तरं; K₄ ततोत्तरे (for सप्तोत्तरं). K₈ V₁ B₀. 6-9 D₄. 24 D₁. 24 D₅ D₂. 8. 8 तत्र (for तेषु). K₁ वसन्ति; K₇ D₉ चरति. K₄ अनीशः; T₁ G₂ अनीशं. ☞ Cv: सप्तोत्तरं, सप्तपाताललोकेभ्य उत्तरम् । ☞ —^b) K₄ विशेषं; D₈ त्वशेषं; T G₁. 2 M₁ सशेषः. —^c) K₁ उपावृत्त; D₈ 'कृत्य; T₁ G₁. 8 अपावृत्य (for उपा). K₁ om. from मनुष्य up to मुपैति (in 48^d). V₁ B₀. 1. 9 D₁ D₅ D₂. 8. 8 G₂ लोके (for लोके). —^d) B₀ T₂ महा- (for महान्). — After 48, T G₁-3 read 47^{ab}.

स सप्तकृत्वश्च परैति लोका-
 नंहारविक्षेपकृतप्रवासः ॥ ४९
 सप्तैव संहारमुपप्लवानि
 संभाव्य संतिष्ठति सिद्धलोके ।
 ततोऽव्ययं स्थानमनन्तमेति
 देवस्य विष्णोरथ ब्रह्मणश्च ।
 शेषस्य चैवाथ नरस्य चैव
 देवस्य विष्णोः परमस्य चैव ॥ ५०
 संहारकाले परिदग्धकाया

ब्रह्माणमायान्ति सदा प्रजा हि ।
 चेष्टात्मनो देवगणाश्च सर्वे
 ये ब्रह्मलोकादमराः स्म तेऽपि ॥ ५१
 प्रजाविसर्गं तु सशेषकालं
 स्थानानि स्वान्येव सरन्ति जीवाः ।
 निःशेषाणां तत्पदं यान्ति चान्ते
 सर्वापदा ये सदृशा मनुष्याः ॥ ५२
 ये तु च्युताः सिद्धलोकात्क्रमेण
 तेषां गतिं यान्ति तथानुपूर्व्या ।

C. 12. 10078
 B. 12. 241 (80). 53
 K. 12. 286. 54

49 Das. a4 om. 49^{ab}. — ^a) Ds उपाकृत्य; T G1.8 अपाकृत्य (for उपा). — ^b) Ks संग्रेणसं- (sio); K1 D4.9 सोग्रेः समं; V1 Bo. 1.9 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 6. 8 संग्रेण सं-; T G8 स्वर्गे स्म सं-; G1 स्वर्गे समं; G2 संग्रेषु सं- (for संग्रे स्म सं-). B8 भूतसंगं; Ds. 7 M1 'सर्गं'; T1 G2 'वर्गं'; M1. 5. 6 'सर्गं' (for 'सर्गम्'). — ^c) K2 Das कृत्वाश् (for कृत्वश्). Ds. 4 च परैति; T1 G1-3 समुपैति; M1 च उपैति (for च परैति). — ^d) Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5-8 प्रभावः; D4 प्रवासाः (for 'सः').

50 ^a) K2 संहार (for 'रम्'). T1 उपप्लवांश्च (for 'प्लवानि'). K4 सप्तैव संहारतप्लवानि. ☞ Cn: संहारम् इति णमुलन्तम् । सप्त भूरादिसत्यलोकान्ताल्लोकान्, मनो- बुद्धिसहितानि ज्ञानेन्द्रियाणि वा संहृत्यैव, बोधेन बाधित्वा ॥ Cs: उपप्लवानि, मरणानि । संहारं यावत्कल्पं । ☞ — ^b) Ds. 1 संभाव्य यस् (for संभाव्य सं-). Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-8 M1. 5. 6 जीव (for सिद्ध-). K1 D4 लोकः (for लोके). ☞ Cs: संभाव्य, अनुभूय । ☞ — ^c) Dn4 [s]व्यय- (for 'यं'). G2 एव (for एति). — ^d) K2 देवश्च; B8 देवस्य (for दे). Ds ब्राह्मणश्च (for ब्र). — ^e) Ds. 1 चैकस्य; T G1-3 M1. 5-7 देवस्य (for चैवाथ). ☞ Ca: शेषस्य, संकर्षणाख्यस्य । ☞ — ^f) Ds2 चैवं (for चैव).

51 ^a) Das. a4 M8 कायो; T1 G1.8 देहा (for काया). ☞ Ca: परिदग्धकाया, क्षीणभौतिकलिङ्गैक- देहा । ☞ — ^b) D4 आयाति. T1 G1.8 तदा; G2 तथा (for सदा). — ^c) K2 चाष्टात्मनो; G1 द्वेष्टात्मनो; M1 चेष्टात्मनो (for 'त्मनो'). — ^d) Ds2 यं (for ये). T G1-3 M1. 5-7 लोके (for लोकाद्). K1. 2. 4 B1. 9 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 अपराः स्म (K1 स); T G1.8 M1.

5-7 अमराः स्म (M1. 5. 6 'राश्च'); G2 [s]स्मराः स्म (for अमराः स्म). D7 ते ते (for तेऽपि).

52 ^a) K1 V1 D4. 5. 7. 9 M1 -निसर्गं; Das. a4 Ds Cv -विसर्गं; T G1-3 -निसर्गं (for -विसर्गं). Ks Ds. 1 च; D4. 9 तु (for तु). K1. 2. 4 सदेशः; Ks V1 Ds. 1. 9 सदैव-; K1 lacuna; D4 सदैव- (for सशेष-). K4 काले; Ds T G1-3 M1 Cs. 7 कालाः (for कालं). ☞ Cp: प्रजाविसर्गं प्राप्य सशेषकालं, सशेषाः, कर्मशेषर- [स]हिताः । विभक्तिलोपः छान्दसः ॥ Cv: सशेषकालाः, संसारानुभावककालशेषसहिताः । ☞ — ^b) Ks तान्येव; K1 Ds चान्येव (Ds 'न्ये च'); B8 स्वान्येव; D4 वान्येव (for स्वां). K2 Ds (marg. as in text) चरन्ति; V1 Bo. 6 Ds T1 G1-3 M1. 5. 6 वसन्ति; D4 सरन्ति; Ds. 7 रमन्ति (for सरन्ति). Das. a4 जीवः. — Ks om. 52^a-61^d. — ^c) Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 Cs निःशेषतस्; T G1.8 M1. 5-7 निःशेषा वै; G2 निःशेषा वै (for निःशेषाणां). V1 B8 (marg.) चान्ये; Ds1 (also as in text) चारमे; G2 ते वै (for चान्ते). — ^d) K1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 D2-9 Cp सर्वे देवा ये; V1 सर्वाश्च चार्यं; Ds T G1-3 M1. 5-7 Cs (gloss: श्वेतद्वीपवासिभिः) सर्वाविदातैः (for सर्वापदा ये). B1 सदृशा न; Das. a4 D4 सदृशा (for सदृशा). K1 मनुष्यः.

53 Ks om. 53 (of. v. 1. 52). — ^a) K1 ये तु च्युताः; Ds T1 Cs ये न च्युताः; D4. 9 येनच्युताः; Ds येवच्युताः; T1 G1.8 ये च च्युताः; G2 यच्छंयुतान् (sio) (for ये तु च्युताः). K1. 2. 4 Bo. 7 Ds1 सिद्ध (Bo 'दि')लोकाः; V1 T1 G1.2 सिद्ध (G1 'दि')लोकान्; Ds (marg. as in text) स्वर्गलोकात्; M1 स्त्रिष्व (for सिद्ध). — ^b) V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8 T1 G8 यथा; M1 तदा (for तथा). K4 Ds

C. 12. 10079
B. 12. 28. [80]. 53
K. 12. 286. 54

जीवाः परे तद्वलवेषरूपा

विधिं स्वकं यान्ति विपर्ययेण ॥ ५३

स यावदेवास्ति सशेषशुक्ते

प्रजाश्च देव्यौ च तथैव शुक्ले ।

तावत्तदा तेषु विशुद्धभावः

संयम्य पञ्चेन्द्रियरूपमेतत् ॥ ५४

शुद्धां गतिं तां परमां परैति

शुद्धेन नित्यं मनसा विचिन्वन् ।

ततोऽव्ययं स्थानमुपैति ब्रह्म

दुष्प्रापमभ्येति स शाश्वतं वै ।

इत्येतदाख्यातमहीनसत्त्व

नारायणस्येह बलं मया ते ॥ ५५

वृत्र उवाच ।

एवं गते मे न विषादोऽस्ति कश्चि-

त्सम्यक्च पश्यामि वचस्तवैतत् ।

श्रुत्वा च ते वाचमदीनसत्त्व

विकल्मषोऽस्म्यद्य तथा विपाप्मा ॥ ५६

प्रवृत्तमेतद्भगवन्महर्षे

-पूर्व्याः; Da३ पूर्वा; D१ T१ G१.३ -पूर्व्यात् (for -पूर्व्या).
— °) K१ Da३ T१ जीवापरे; Da३ जीवापरे; Da३
जीवाप्यतरे; Dn१ जीवः परे; G३ जीवांबरे (for जीवाः
परे). K१.४ -बलवेषः; V१ Bo.६-९ Da३.२४ Dn१.२४
Ds D२.३.६.८ Cp -बलतुल्यः; G३ -फलवेषः; M१.६.८
-बलमेषः (for 'वेष'). — °) K१ T१ विधिं स्वयं; Bo.९
Dn१.२४ D२.३.६.८ स्वं स्वं (Bo D६ यं यं) विधिं; Ds
स्वकं विधिं (by transp.); G३ विधिं स्वका. K१
कांति- (for यान्ति). K१ विपर्ययेन.

54 K६ om. 54 (cf. v. l. 52). — °) G३ एवास्ति;
M१.६-१ एवास्ति (for 'स्ति'). K३ सुशेषः; B६ (marg.)
Da३-१.९ T G१-३ विशेषः (for स). K३ M१.६-१ -भक्ते;
K१ Da३ D२.६ -भुक्ते; Ds.१ -भक्ते; T G१-३ -भावः; Cv
-भुक्तिः (for -भुक्ते). K१ मयावदेवास्तिमशेषभक्ते (sic);
Da३.२४ मयावदेवास्ति विशेष उक्ते. ☞ Cs: सः, सिद्ध-
लोकप्रच्युतिराहित्याख्यविशेषभावो, वैशिष्ट्यप्राप्तिर्यावदस्ति । ☞
— °) K३ T१ G३ M६ देव्याश्च; V१ Ds Cs दिव्ये च;
B६ संभाव्य; B६ (also) देवौ च; Ds.६.१ दैव्यौ च;
T३ दिव्याश्च; G१ दैव्याश्च; G३ दैव्ये च (for दैव्यौ च).
• T१ G१-३ च (for [ए]व). D१ सूक्ते (for शुक्ले). — °)
K३.४ तथा तेषु; K१ B६ Ds.९ तदा (B६ 'था'स्वे सु-;
V१ Bo.१-९ Dn१.२४ Ds D२.३.६.८ तदंगे (B६ 'ते')षु;
T१ G१-३ तु नान्येषु; T३ M१.६-१ तरत्येष (for तदा
तेषु). G३ -भावं (for -भावः). — °) K१.३.४.१ Ds.
६.१.९ एव (for एतत्).

55 K६ om. 55 (cf. v. l. 52). — °) Ds.१ मतिं
(for गतिं). K१ Ds.९ transp. तां and परमां. K१ ता;
D१ मां (for तां). Ds T३ M१ प्रयाति; Ds.१ उपैति;
T१ G१.३ प्रयाति; G३ प्रयति (for परैति). — °) K३
शुद्धेव (for 'न'). G३ सत्त्वं (for नित्यं). Ds विचिन्वन्

(for 'न्वन्'). — °) K१.३ T३ M१ उपेत्य; M१.६.८
उपेत्य (for 'ति'). K१.३ Da३ Ds.१ ब्रह्मन् (for ब्रह्म).
☞ Cp: ततः, ज्ञानसमनन्तरमेव । ☞ — °) K१ M१.६.८
दुष्प्राप्यम् (for 'पम्'). K३ अन्येत्य; Da३ अन्येति;
T१ G१.३ अन्येन; T३ अन्येति; G३ अत्येति (for अन्येति).
— °) G१.३ M१.६-१ आख्यायनम् (for 'तम्'). B६ (marg.
as in text). १ Da३ Ds.१ T G१-३ M१.६-१ अदीन- (for
अहीन-). K१.१ V१ Ds.६.१.९ T१ G१-३ -सत्त्वं (for
-सत्त्व). — °) Ds.९ फलं (for बलं).

56 K६ om. 56 (cf. v. l. 52). G१ om. the ref.
— After the ref., Ds.१ ins.:

728* एवं स देवो भगवानुवाच

सनत्कुमारो मधुराभिभाषी ।

— °) B१ om. न. G१ om. स्ति. — °) Ds.१ T३ M१
प्र- (for च). Da३.२४ वरस्य (for वचस्य). Bo.६.९
Dn१ Ds D२-४.६.८ तथैतत्; B१ D४ (also) तथैव; Dn४
तथैते; Ds.१ तदैव तत्; T१ G१.३ M१ तवेदं; T३ G३
तदेवं (G३ 'व') (for तवैतत्). — °) K१ Bo.९ Dn१.
२४ Ds.३.६.८ तु (for च). K१.३.१ Ds.९ T G३.३ M१
वाक्यम्; Dn४ वाधम् (for वाचम्). K३ अहीन- (for
अदीन-). K१ सत्त्वा; Ds.१ T१ G१.३ -सत्त्वं (for -सत्त्व).
— °) K३ विकल्पदोषोऽस्म्यद्य; K४ विकल्मखोः सद्य (sic);
K१ Ds.९ विनष्टदोषोऽयं (K१ 'षोद्य'); Ds विकल्म-
षोऽस्म्यद्य (for 'षोऽस्म्यद्य').

57 K६ om. 57 (cf. v. l. 52). — °) K१ प्रवर्तम्;
Gs वृत्तं तम् (for प्रवृत्तम्). Da३ M१ भगवान्; Ds.१
गमनं (for भगवन्). T१ G१.३ महर्षेः (for 'र्षे'). — °)
Ds.१ महामतेः; G१ महद्गुतेः (for महाद्युतेः). K१.३.४
शुक्लम्; B६ (marg.) चित्रम्; Ds.१ चक्षुर् (for चक्रम्).

महाद्युतेश्चक्रमनन्तवीर्यम् ।

विष्णोरनन्तस्य सनातनं त-

त्स्थानं सर्गा यत्र सर्वे प्रवृत्ताः ।

स वै महात्मा पुरुषोत्तमो वै

तस्मिञ्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितम् ॥ ५७

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा स कौन्तेय वृत्रः प्राणान्वासृजत् ।

योजयित्वा तथात्मानं परं स्थानमवाप्तवान् ॥ ५८

युधिष्ठिर उवाच ।

अयं स भगवान्देवः पितामह जनार्दनः ।

सनत्कुमारो वृत्राय यत्तदाख्यातवान्पुरा ॥ ५९

भीष्म उवाच ।

मूलस्थायी स भगवान्स्वेनानन्तेन तेजसा ।

तस्यः सृजति तान्भावान्नानारूपान्महातपाः ॥ ६०

तुरीयार्धेन तस्येमं विद्धि केशवमच्युतम् ।

तुरीयार्धेन लोकांस्त्रीन्भावयत्येष बुद्धिमान् ॥ ६१

अर्वाक्स्थितस्तु यः स्थायी कल्पान्ते परिवर्तते ।

स शेते भगवानप्सु योऽसावतिबलः प्रभुः ।

तान्विधाता प्रसन्नात्मा लोकांश्चरति शाश्वतान् ॥ ६२

सर्वाण्यशून्यानि करोत्यनन्तः

C. 12. 10081
B. 12. 281[80]. 64
K. 12. 285. 64

Bo (marg.) अनुत्थ (for अनन्त-) . D1 -वीर्यं . — °)
K1. 2. 7 B8 D1. 9 अचिन्त्य (K1. 1 'त'स्य (for अनन्तस्य) .
B8 सनातनस्य (for 'नं तत्') . T1 G1-3 यत् (for तत्) .
— °) K1 सर्वे ; K2 सर्गे ; Bo Das Dn1. 4 D5-7 निसर्गा
(Das 'गर्ग') ; B8 विसर्गा ; Da4 सर्गाद् ; Ds2 ही-
सर्गा ; M1. 1 सर्ग (for सर्गा) . K1 सर्गा ; K2 सर्गः
(for सर्वे) . — °) K1 D4. 9 [s]च्युतो ; T1 G1-3
[s]सौ (for वै) . — °) Ds. 1 तस्यै (for तस्मिन्) .
K2 B8. 9 Ds2 प्रतिष्ठं (for 'ष्ठितम्') .

58 Ks om. 58 (cf. v. l. 52) . — °) M1 उक्तः
(for उक्त्वा) . T G1-3 तु (for स) . — °) K1
वृत्राः ; K7 वृत्रः ; T2 G1 वृत्रं (G1 'तं' (for वृत्रः) .
M1. 5. 8 अपासृजत् (for अवा') . — °) D3 (marg. as
in text) [आ]त्मना (for तथा) . — °) K2 पर- (for
परं) . Ds. 1 अवाप्त्यात् (for अवाप्तवान्) . — After
58, B8 ins. an addl. colophon [sub-parvan :
मोक्षधर्म] .

59 Ks om. 59 (cf. v. l. 52) . K7 reads 59 on
marg. K1 om. the ref. — °) Ds1 देवं ; M1 देव
(for देवः) . — °) D4. 9 T2 यं तम् ; Ds यं तद् (for
यत्तद्) . T1 G1-3 यदुवाच पुरा तव .

60 Ks om. 60 (cf. v. l. 52) . — °) Bo Dn1.
n4 Ds D2. 3. 6. 8 महादेवो (for स भगवान्) . K7 D1. 9
च (for स) . ☞ Ca : मूलस्थायी , सर्वप्रधानभूतः ईश्वरः ॥
Cp : मूलस्थायी व्यूहरूपः । ☞ — °) K2 Das. 81 स्वेना-
मन्तेन (sic) ; K4 स्वेनानन्तेन ; Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8
भगवान्स्वेन ; B8 D1 M1 स्वेनानन्त्येन ; Ds 'मल्पेन (for
'नन्तेन) . — °) K1. 2 तस्याः ; Ds (before corr. as

in text) ततः ; T1 तस्यो ; G1. 8 तस्युः (for तस्यः) .
V1 सर्वान् (for भावान्) . — °) K2 नानार्थपान् ;
Ds. 1 नानुरूपान् (for नाना') . K7 D1 महातपान् ;
V1 Bo. 6. 9 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T2 G1. 3 M1.
5-7 'मनाः ; B1 'बलाः ; Da1 'प्रजाः ; T1 G2 'त्मनः
(for 'तपाः) .

61 Ks om. 61 (cf. v. l. 52) . — °) Ds Cs. v
तुरीयांशेन ; T1 G1 तुरीयार्धेन तु ; T2 मदीयार्धेन ; G2
तुष्टे चार्धेन ; M1 तुरीयार्धेन (for तुरीया') . K7 D1. 9
तस्यैव ; Ds. 1 केशेन ; T1 G1-3 तस्ये (G2 'स्यै'मे (for
तस्येमं) . ☞ Ca. n : तुरीयार्धेन , अष्टमभागेन (Cn : अष्ट-
मांशेन) ॥ Cp : अर्धपदमंशपरम् । तुरीयांशेन ॥ Cs : तुरी-
यांशेन , विश्वतेजसप्राज्ञाख्यमवस्थान्त्रयमपेक्ष्य तुरीयब्रह्मरूपेण ।
यद्वा अनिरुद्धांशेनेत्यर्थः । ☞ — After 61^{ab} , T G1-3
M1. 5-7 Kumbh. ed. ins. :

729* तुरीयार्धेन ब्रह्माणं तस्य विद्धि महात्मनः ।

[G1. 8 M1. 5. 6 तुरीयार्धेन तु ; Kumbh. ed. तुरीयांशेन
(for 'यार्धेन') . T1 G1 M1. 5. 6 महात्मनाः (T1 'ना' (for
'त्मनः') .]

— °) K1. 2. 7 D1. 9 स तु (K7 त्) यार्धेन ; G1 तुरीयार्धेन
च (for तुरीयार्धेन) . — °) T G1-3 जयत्येष ; M1 जन-
यति (for भाव') . K1. 2. 4 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8
[ए] व ; T G1-3 हि (for [ए] व) .

62 °) K1 V1 Bo. 6. 8 (marg.) . 9 Das. 81 Ds1 D2.
3. 5-7 T G1-3 Cp अर्वाक्स्थि (Bs [orig.] 'वस्थि' तस्य ;
K7 D1. 9 अपामन्तस्य ; M1. 5-7 अपां तेषां (for अर्वाक्स्थि-
तस्य) . K2. 1 G1 यत् (for यः) . Ks शायी ; B8 कायी

C. 12. 10091
B. 12. 281[60].64
K. 12. 286.64

सनत्कुमारः संचरते च लोकान् ।
स चानिरुद्धः सृजते महात्मा
तत्स्थं जगत्सर्वमिदं विचित्रम् ॥ ६३
युधिष्ठिर उवाच ।
वृत्रेण परमार्थज्ञ दृष्टा मन्येऽऽत्मनो गतिः ।
शुभा तस्मात्स सुखितो न शोचति पितामह ॥ ६४
शुक्रः शुक्राभिजातीयः साध्यो नावर्ततेऽनघ ।
तिर्यग्गतेश्च निर्मुक्तो निरयाच्च पितामह ॥ ६५

हारिद्रवर्णे रक्ते वा वर्तमानस्तु पार्थिव ।
तिर्यगेवानुपश्येत कर्मभिस्तामसैर्वृतः ॥ ६६
वयं तु भृशमापन्ना रक्ताः कष्टमुखेऽसुखे ।
कां गतिं प्रतिपत्स्यामो नीलां कृष्णाधमामथ ॥ ६७
भीष्म उवाच ।
शुद्धाभिजनसंपन्नाः पाण्डवाः संशितव्रताः ।
विहृत्य देवलोकेषु पुनर्मानुष्यमेष्यथ ॥ ६८
प्रजाविसर्गं च सुखेन काले

(for स्थायी). — ^b) K₁ कल्पते; D₁ कलाते (for कल्पान्ते). — ^c) K₆ अश्वेते (for स श्वेते). K₁ बलवान् (for भग^o). K₁, B₆, 8 (marg.), ^o D₃, a₄ वत्स (for अत्सु). K₂ अश्वेते बालवद्वत्स. — ^d) D₅, 1 अतिबलं; M₁ 'बल' (for 'बल:'). — ^e) K₁ D₄, ^o T₁ G₁-3 तद्; D₅, 1 तं (for तान्). D₅, 1 प्रसन्नोन्यो (for 'ब्राह्मा'). K₆ तान्विधाय स सन्नात्मा. — ^f) K₁, 2, 4 D₄ लोकाश्च. K₁, 4 आश्रयतां.

63 ^a) T G₁-3 M₁, 5-1 शून्यानि (for [अ]शु^o). M₁ करोतु (for 'ति'). D₅, 1 अमत्तः (for अनन्तः). ❀ Cp: अशून्यानि, पुत्रपौत्रादिद्वारा पूर्णानि । ❀ — ^b) K₆ V₁ B₆, 6-9 D₃, a₄ D₁, n₄ D₅ D₂, 3, 5-8 सना-
तनः (for सनत्कुमारः). K₂ D₃, a₄ G₂ स चरते;
T₂ संचरत्ये. K₁, 2, 4 D₅, 1 स; D₄ वा (for च).
— ^c) K₂ B₆ D₃, a₄ D₅, 1 चानिरुद्धं (for 'रुद्ध:').
D₄ सृजति. — ^d) D₅ T₁ G₁, 3 तस्थौ; D₁ तस्थै
(for तत्स्थं). K₁, 2, 1 D₄ पवित्रं; D₅, 1 च चित्रं
(for विचित्रम्).

64 D₅ वृत्र (for युधिष्ठिर). — ^a) G₂ वृत्रे च
(for वृत्रेण). K₆ B₆ परमात्मज्ञ; K₁ G₂ 'र्थज्ञः;
D₅, 1 'र्थज्ञः; G₂ 'र्थज्ञे; M₁, 5-1 'र्थं च (for 'र्थज्ञ').
— ^b) K₄ G₂ दृष्टा; G₂ कृत्वा (for दृष्टा). K₁, 2, 4, 1
D₄, 6, ^o T₁ G₂, 3 M₁, 5-1 मनो- (for ऽऽत्मनो). T₁ G₂
गतिः; G₂ -गतं (for गतिः). D₅, 1 दृष्टा तत्र मनोगतिः.
— ^c) V₁ M₅, 6 शुद्धा (V₁ 'द्धात्'); B₆, 8 D₄ D₅
D₅, 1 शुभात्; M₁ शुभौ (for शुभा). B₆ (marg.
as in text) समुत्थितो; D₄ D₅-5, 1 स सुखिनो (D₅
'ता). T G₁-3 सुखादस्मादसुखि (G₁ 'हि')तो. — ^d)
M₅, 6 लोके न (hypermetric) (for न).

65 K₁ om. (hapl.) 65. — ^a) D₅, 1 T₂ G₁, 3 M₁
शुक्र (for शुक्रः). K₄ -पाती यः; G₁ -जातीय- (for
'यः'). K₂ शुक्रशुक्रतपातपातीयः (corrupt); D₅, 1

शुक्राशुक्रौ विजानीयात्. — ^b) K₆ संख्या; K₁ D₄, ^o
संख्या; B₆ D₃, a₄ D₄ D₅ D₅ साध्या; D₅ सांख्या;
T₂ सद्यो (for साध्यो). K₁ [s]नव; T₁ G₁, 3 [s]-
नघः. D₅, 1 ताभ्यामावर्तते जगत्. — ^c) D₁ तिर्यग्गतौ
(for 'तेश्'). T₂ निर्मुक्तो.

66 ^a) K₂ B₆ T₁ G₁ हरिद्र- (for ह्र^o). K₁, 2
-वर्णो (for -वर्णे). K₁, 2 रक्तो; K₆ वर्णे (for रक्ते).
— ^b) K₁ वर्तमानास्. B₆ यः पुमान्; D₄, ^o पार्थिवः.
— ^c) K₁, 2, 4 अनुपर्येति; D₅, 1 'वर्तते (for 'पश्येत').
— ^d) K₆ तापसैर् (for तामसैर्). B₆ (marg. as in
text) युतः; D₅, 1 वृताः; G₂ स्मृतः.

67 ^a) G₁ भवम् (for भृशम्). D₄ अत्यन्ना (for
आपन्ना). ❀ Cp: आपन्नाः, आपद्गस्ताः । ❀ — ^b)
D₃, a₄ रक्त- (for रक्ताः). K₁, 4 काष्टमुखे; K₆ V₁
B₆, 6, 7, ^o D₁, n₄ D₅ D₂, 3, 6, 8 M₁ Cp दुःखसु (B₆
D₅ Cp 'सु)खे; K₁ D₄, ^o कष्टे सुखा; D₅, 1 कृष्णं
सुखा; T G₂, 3 क(T₂ का)ष्टाः सुखे; G₁ कष्टा सुखे;
M₅-1 काष्टसुखे (for कष्टमुखे). M₅ न वै (for ऽसुखे).
— ^c) D₃ D₄ om. प्रति. — ^d) D₄, ^o नीलाः; G₂
समां (for नीलां). K₁, 2, 4 कृष्णामथाधमां; K₁ V₁
D₄, ^o कृष्णां तथाधमां; D₁ T G₁-3 कृष्णां समामथ (for
कृष्णाधमामथ). D₅ नीलां कृष्णाधमा यथा. ❀ Cn
(reading कृष्णामथाधमाम्): कृष्णया सहितामधमां कृष्णा-
धमाम् । ❀

68 ^a) T₁ G₁-3 शुद्धाभिजन- (for शुद्धा^o). — ^b)
K₁, 2 संशित-; D₃, a₄ ससिने (sic); D₅ D₂-4, ^o
संसित- (for संशित-). — ^c) D₅, 1 किं हृत्य (for विहृत्य).
— ^d) B₆, 6, 7 D₄ D₁, n₄ D₅ D₂, 3 T₂ मानुषम् (for
'व्यम्). K₁, 2, 1 D₄, 5, 1-9 आप्त्यथ (for पुष्यथ).

69 ^a) D₅, 1 प्रजाविसर्गं; D₅, 1 'विसर्गाच्च; T₁ G₁
'तिसर्गं; T₂ G₂, 3 M₁, 5-1 'निसर्गं (for 'विसर्गं). B₆

प्रत्येत्य देवेषु सुखानि भुक्त्वा ।
सुखेन संयासथ सिद्धसंख्यां

मा वो भयं भूद्विमलाः स्थ सर्वे ॥ ६९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकसप्तत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

२७२

युधिष्ठिर उवाच ।

अहो धर्मिष्ठता तात वृत्रस्यामिततेजसः ।
यस्य विज्ञानमतुलं विष्णोर्भक्तिश्च तादृशी ॥ १
दुर्विज्ञेयमिदं तात विष्णोरमिततेजसः ।

कथं वा राजशार्दूल पदं तज्ज्ञातवानसौ ॥ २
भवता कथितं ह्येतच्छ्रद्धे चाहमच्युत ।
भूयस्तु मे समुत्पन्ना बुद्धिरव्यक्तदर्शनात् ॥ ३
कथं विनिहतो वृत्रः शक्रेण भरतर्षभ ।

C. 12. 10101
B. 12. 282[1]. 4
K. 12. 287. 4

तु (for च). Ks. 4 मुखेन (for सु). Ds1 T G1-3
M1. 5-7 लोके (for काले). —^b) Ks Ds प्रत्येत्य देवेषु;
T G1-3 M1. 5-7 प्रेत्या (G2 'त्य')न्यदेहे (T2 'ज्ञे')पु (for
प्रत्येत्य देवेषु). G2 सुखेन (for सुखानि). Ks Das. 24
Ds1 भुक्त्वा; Ks D2. 8 भुक्त्वा; G2 गत्वा (for
भुक्त्वा). —^c) Ks Bo Ds Ds. 8 सिद्धसंख्या; Ks
Dn4 D4. 9 'संख्या; Das. 24 G2 'संघा; Ds. 7 'संघात्;
T1 G1 सिद्ध (T1 'द्धि')संख्यं (for 'संख्यां'). —^d) Gs न
(for मा). Ks यो; Ks Ds वा (for वो). Bs
(marg.) भूर (for भूद्). K1. 2. 4 विमलार्थसर्ग (sio)
(for 'लाः स्थ सर्वे'). T G1. 8 M1. 5-7 मा वो भयं भवतु
(M1. 5-7 'ति) न वोस्ति पापं (G1 वोस्तु पापं; Gs वोस्ति
पाप.); G2 मा वो भयं वास्तु न वास्तु पापं.

Colophon. Ś1 Gs missing: Ks. 5 B1-5 Da1. 22
Dn2. n8 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan:
K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-9 T
G1-8 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 2. 4. 6
Bo. 7. 8 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 वृत्रगीताः समाप्ताः;
Ks D4. 5. 7. 9 वृत्रगीतासु कर्मविपाकः; V1 Bo. 9 G2 वृत्र-
गीता; Ms-7 वृत्रगीतायां नारायणबलकथनं. — Adhy.
no. (figures, words or both): Ks 5; B1 104; Dn1
Ds2 D7 T1 G1. 8 Ms 106; Dn4 M1. 5. 7 105; Ds
G2 100; T2 119. — Śloka no.: Da4 72; Dn1
Ds 71; Dn4 69.

272

This adhy. is missing in Ś1 Gs (cf. v. l. 12.

263. 52; 259. 1).

1 ^a) Ks G1 धर्मिष्ठता. Bs (marg.) T G1. 8 तस्य
(for तात). —^b) Dn1 Ds यज्ञ- (for यस्य). M1.
5-7 अखिलं (for अतुलं). —^d) K1. 6 Bo. 6-9 Dn4 Ds
D4. 8. 6. 7 T2 G2 M1. 5. 6 विष्णौ (for विष्णोर्). Ks V1
Bs Das शाश्वती; Ds. 7 यादृशी; G2 तादृशे (for
'शी'). Da4 विष्णौ संभक्तिशाश्वती.

2 ^a) Ks. 1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8
पदं (for इदं). M1. 5. 7 तस्य (for तात). —^b) K1
अस्य (sup. lin. as in text) त- (for अमित-). — V1
reads 2^a-5^b on marg. —^c) K1. 2 तद्; Da4 च;
Ds तु (for वा). —^d) T1 G1. 8 वद (for पदं).
K1. 2 T1 G1. 8 वि-; K4. 6 V1 Dn1. n4 Ds D2. 8. 3
तु; Da4 lacuna; Ds M1 तं; D7 वा (for तज्).
K1 ज्ञान- (for ज्ञात-). M7 स्वसौ (for असौ).

3 V1 reads 3 on marg. —^a) G1 भवतां. K1. 2
एतत् (for ह्येतत्). —^b) Ds. 7 न (for च). K4. 6
Bo. 6 Dn1 Ds D2. 8. 5-8 अच्युतं; D4 'तः; T2 अप्युत
(for अच्युत). —^c) Bs T G1. 8 च (for तु). —^d)
Ks 'दशैः; D4. 9 T G1-3 M1. 5. 7 'दशैः; Ms 'नाः
(for 'नात्).

4 V1 reads 4 on marg. —^a) Ks D4. 9 कथं-
चिन्; G2 Ms कथं हि (for कथं वि-). —^b) Ks V1
Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds
D2. 8. 5-8 G2 M1. 5-7 पुरुषर्षभ (Da4 'भः') (for भरत').

C. 12. 10101
B. 12. 282[1]. 4
K. 12. 287. 4

धर्मिष्ठो विष्णुभक्तश्च तत्त्वज्ञश्च पदान्वये ॥ ४
एतन्मे संशयं ब्रूहि पृच्छतो भरतर्षभ ।
वृत्रस्तु राजशार्दूल यथा शक्रेण निर्जितः ॥ ५
यथा चैवामवद्युद्धं तच्चाचक्ष्व पितामह ।
विस्तरेण महाबाहो परं कौतूहलं हि मे ॥ ६
भीष्म उवाच ।
रथेनेन्द्रः प्रयातो वै सार्धं सुरगणैः पुरा ।
ददर्शाथाग्रतो वृत्रं विष्टितं पर्वतोपमम् ॥ ७
योजनानां शतान्यूर्ध्वं पञ्चोच्छ्रितमरिंदम ।
शतानि विस्तरेणाथ त्रीण्येवाभ्यधिकानि तु ॥ ८

— °) D₂. 8 धर्मिष्ठो; T G₁-3 धर्मज्ञो (for धर्मिष्ठो).
B₉ भक्तिश्च (for भक्तश्च). T₁ G₁. 8 स (for च).
— °) K₁ D₈ यदन्वये; K₇ D₁. 9 परा; D₂. 1 यदा;
D₇ T₁ G₁. 8 तद (for पदा).

5 V₁ reads 5^{ab} on marg. — °) K₁ G₂ एतं
(for एतन्). — °) K₁ पृथतो; B₇. 8 D₂. 1. 4 D₈.
D₂. 8. 5-8 M₇ पृच्छते; B₉ प्रच्छन्ने (for पृच्छतो). D₂
पुरुषर्षभ (for भरत). — °) K₁. 2. 4 V₁ T G₁. 8 M₇
स; M₁. 5 च (for तु). — °) K₁ चक्रेण (for श).

6 °) K₁. 2 V₁ D₂. 1 D₈ (marg.). 5. 7 T₂ तदाचक्ष्व;
K₇ B₉ D₁. 9 T₁ G₁ M₇ तथा; G₃ ममा (for तच्चा).
— °) K₁. 2 महाराज (for बाहो). — °) D₅. 7 मम
(for हि मे).

7 D₂. 1 om. the ref. — °) K₄. 8 V₁ B₉. 6. 7. 8
(marg.). 9 D₂. 3. 4 D₂. 1. 4 D₈ D₂. 3. 5. 8 देव- (for
सुर). D₅ सह (for पुरा). — °) K₁. 2 च (for [अ]-
थ). D₂. 3. 4 [अ]गतो (for [अ]ग्रतो). — °) K₄. 7
D₂. 1. 4 D₈ D₂-8. 3. 9 विष्टितं; G₂ विष्टितः (for तं).
D₂. 4 D₂. 1 D₂. 3 (marg.). 6. 8 पर्वतोत्तमं; M₇ पमः.

8 °) K₁. 2 शतान्येव; M₆ C₈ (C₈ as in text)
'दूर्ध्व' (for 'न्यूर्ध्व'). — °) T₂ अरिंदमं. — °) K₁. 2
तानि (for त्रीणि). K₆ B₉. 9 D₂. 3. 4 T G₁. 8 M₁. 5-7
च; G₂ [ए]क- (for [ए]व). K₆ V₁ B₉. 6. 7. 9 D₂.
3. 4 D₂. 1. 4 D₈ D₂. 3. 5. 8 G₂ वै; B₈ च; T₂ तं
(for तु).

9 °) K₁. 2. 4 उत्प्रेक्ष्य; D₂. 3 D₂. 4 तत्प्रेक्ष्य; M₇ तं
प्रेक्ष्य. — °) K₂ G₃ त्रै (G₃ त्रि) लोकेन; K₆ 'क्येण.

तत्प्रेक्ष्य तादृशं रूपं त्रैलोक्येनापि दुर्जयम् ।
वृत्रस्य देवाः संव्रस्ता न शान्तिमुपलेभिरे ॥ ९
शक्रस्य तु तदा राजन्नूरुस्तम्भो व्यजायत ।
भयाद्बृत्रस्य सहसा दृष्ट्वा तद्रूपमुत्तमम् ॥ १०
ततो नादः समभवद्वादित्राणां च निस्वनः ।
देवासुराणां सर्वेषां तस्मिन्पुद्ग उपस्थिते ॥ ११
अथ वृत्रस्य कौरव्य दृष्ट्वा शक्रमुपस्थितम् ।
न संभ्रमो न भीः काचिदास्था वा समजायत ॥ १२
ततः समभवद्युद्धं त्रैलोक्यस्य भयंकरम् ।
शक्रस्य च सुरेन्द्रस्य वृत्रस्य च महात्मनः ॥ १३

K₇ [अ]भि- (for [अ]पि). D₄ दुर्जयां. — °) G₂
संतुष्टा; M₁. 5-7 तं कायं (for संव्रस्ता).

10 °) T₁ G₁. 8 शतक्रतोस् (for शक्रस्य तु). K₁.
2. 4 तदा स्वेदो (K₁ 'दे'); B₃ (marg. as in text)
महाराज (for तदा राजन्). — °) D₂. 3 उहस्तंभो; D₄
ऊरुस्कंदं; G₁ मरुस्तंभो (for ऊहं). K₆ व्यराजत; T₁
G₈ [5]प्यजायत; G₁ प्रजा (for व्यजा). K₁. 2. 4
महान्कपोभ्यजायत. — °) D₇ T G₁. 8 तु (D₇ स)
तदा (for सहसा). — D₈ repeats 10^a-11^b after
12^a.

11 For the repetition in D₈, cf. v. l. 10. — °)
D₄ (also as in text) मदः (for नादः). — °) D₄. 9
तु (for च). K₁. 2. 6. 7 D₂. 3 D₂. 1. 4 D₂. 4. 5. 8 (both
times) T₂ M₁. 5. 8 निस्वनः (D₈ [second time] M₁
'नं'); T₁ G₈ निस्तुतः; G₁ निस्तुतः (for निस्वनः).
— °) K₆ V₁ B₉. 7. 8 (marg. as in text). 9 D₂. 3. 4
T₁ G₁. 8 M₇ युद्धे तस्मिन् (by transp.); D₅. 7 तस्मा-
द्युद्धम्. D₅. 7 उपस्थितं.

12 For the repetition in D₈, cf. v. l. 10. D₅
om. 12^{ab}. — °) D₆ अत्र (for अथ). T₂ वृत्रस्तु (for
'स्य). K₁. 2. 4 कौंतेय (for कौरव्य). — D₈ om. 12^{be}.
— °) K₂ चक्रम् (for शक्रम्). K₄ B₉. 6. 7. 9 D₂. 3. 4
D₂. 1. 4 D₈ D₂. 3. 5. 7 T₁ G₁. 8 अवस्थितं (for उप).
— °) M₁. 5-7 द्वीः (for भीः). — °) D₆ आस्था (for
आस्था). ❀ Ca: आस्था, दृढः प्रत्ययः जेतुमशक्योऽ-
यमिति । ❀

13 °) K₆ B₉. 7. 8 (marg. as in text). 9 D₂. 3 भया-
वहं (for भयंकरम्). — °) G₁ [अ]सुरेन्द्रस्य (for सुरे). ❀

असिभिः पट्टिशैः शूलैः शक्तितोमरमुद्गरैः ।
 शिलाभिर्विविधाभिश्च कार्मुकैश्च महाखनैः ॥ १४
 अस्त्रैश्च विविधैर्दिव्यैः पावकोल्काभिरेव च ।
 देवासुरैस्ततः सैन्यैः सर्वमासीत्समाकुलम् ॥ १५
 पितामहपुरोगाश्च सर्वे देवगणास्तथा ।
 ऋषयश्च महाभागास्तद्युद्धं द्रष्टुमागमन् ॥ १६
 विमानाग्र्यैर्महाराज सिद्धाश्च भरतर्षभ ।
 गन्धर्वाश्च विमानाग्र्यैरप्सरसोभिः समागमन् ॥ १७
 ततोऽन्तरिक्षमावृत्य वृत्रो धर्मभृतां वरः ।
 अश्मवर्षेण देवेन्द्रं पर्वतात्समवाकिरत् ॥ १८

ततो देवगणाः क्रुद्धाः सर्वतः शस्त्रवृष्टिभिः ।
 अश्मवर्षमपोहन्त वृत्रप्रेरितमाहवे ॥ १९
 वृत्रश्च कुरुशार्दूल महामायो महाबलः ।
 मोहयामास देवेन्द्रं मायायुद्धेन सर्वतः ॥ २०
 तस्य वृत्रादितस्याथ मोह आसीच्छतक्रतोः ।
 रथंतरेण तं तत्र वसिष्ठः समबोधयत् ॥ २१
 वसिष्ठ उवाच ।
 देवश्रेष्ठोऽसि देवेन्द्र सुरारिविनिवर्हण ।
 त्रैलोक्यबलसंयुक्तः कस्माच्छक्र विपीदसि ॥ २२
 एष ब्रह्मा च विष्णुश्च शिवश्चैव जगत्प्रभुः ।

C. 12. 10120
B. 12. 282[1]. 23
K. 12. 287. 23

14 ^a) K1. 2 पट्टिशैः; T G1-3 M7 पट्टिशैः; M1. 5. 6 पट्टिशैः (for पट्टिशैः). K1 शून्यैः (for शूलैः). — ^b) Dn4 -मुद्गरैः (for -मुद्गरैः). — ^c) G1 शिवाभिर् (for शिला).

15 D2 om. 15^a-16^b. — ^a) K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 5. 6-8 T1 G1. 3 शस्त्रैश्च (for अस्त्रैश्च). — ^b) K2 पावकोल्काभिरेव च (sic). — ^c) M1. 5-7 तथा (for ततः). T1 G1. 3 सर्वैः (for सैन्यैः). — ^d) D4 om. (hapl.) from समा up to गमन् (in 16¹).

16 D2 om. 16^a; D4 om. 16 (for both, cf. v. 1. 15). — ^a) K6 पितामहं पुरस्कृत्य. — ^b) K6 Ds2 सर्व- (for सर्वे). K4 G1. 3 तदा (for तथा). — ^d) K6 तं; Ds. 1 ते (for तद्). Das युद्धम् (for द्रष्टुम्). K1. 2. 4 आगताः (K4 'तः'); Das. a4 'मत्'; G1 'तान्' (for 'मन्'). B8 (marg. as in text) तथा द्रष्टुमथा-गताः.

17 K7 Ds T1 G1 om. (hapl.) 17. — ^a) V1 Bo Da4 T2 G2 M1. 5. 6 विमानाग्रैर्. — ^c) V1 Bo. 6-9 Da4 Dn4 Ds2 D2. 3. 5-7 T2 G2. 3 M1. 5. 6 विमानाग्रैर् (for 'ग्रैर्'). — ^d) K1. 2. 4. 6 B7. 8 (marg.). 9 Das. a4 सहागमन् (for समा).

18 ^a) K7 ततोऽन्तरिक्षे; V1 Bo. 6-9 'रीक्षम्'; Das Ds1 'रिक्ष्यम्' (for 'रिक्षम्'). — ^b) V1 Ds. 6 वर (for वरः). — ^c) K7 Ds. 9 महता; V1 देवेन्द्रः (for देवेन्द्रं). — ^d) K6 V1 Bo-9 Das. a4 Ds. 1 T G1-3 M1. 5-7 सर्वतः; K7 Ds. 9 देवेन्द्रं (for पर्वतात्). Da4 Ds. 9 M7 समवाकिरन् (for 'किरत्'). Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 समाकिरदतिद्रुतं.

19 ^a) Ds1 रुद्धाः (for क्रुद्धाः). — ^b) K2 शास्त्र-; K2 B7. 8 Dn1. n4 Ds Ds. 8 शस्त्र-; K7 Ds शक्ति- (for शस्त्र-). — D7 om. 19^a-20^d. — ^c) K6 अश्मवर्षेण मोहन्त; Da4 'वर्षाभयोहन्त (sic).

20 D7 om. 20 (cf. v. 1. 19). — ^a) K4 Ds वृत्रस्य; K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T G1-3 M7 'स्तु' (for 'श्च'). — ^b) D4 महामाया; M5. 6 'कायो'. Ds महाबलः. — ^d) Ds. 4. 9 -युद्धेन; G1 lacuna (for -युद्धेन). K4. 6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T G1. 3 M7 सर्वैः (for 'तः').

21 K1. 2. 4 om. 21^a. — ^a) B8 तत्र (for तस्य). — ^b) V1 Ds. 7 मोहम् (for मोह). — ^c) V1 B9 Ds. 7 T1 G1. 3 रथांतरेण; Ds M1. 5. 6 (inf. lin.) अथांतरेण; Ca (gloss: साम्ना) रथंतरेण (as in text). D7 T G1. 3 संत्रस्तं (for तं तत्र). — ^d) K7 B8-9 Ds वशिष्ठः.

22 K1. 2. 4 G1. 3 om. the ref. K6. 7 B8. 9 वशिष्ठ. — ^a) K4 -श्रेष्ठौ; B8 -सृष्टौ (for -श्रेष्ठौ). V1 देवेश (for देवेन्द्र). — ^b) Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 दैत्या-सुर-; T1 G1. 3 सुराराति- (for 'रिवि-'). K1. 2. 4 V1 B8 Das. a4 Ds. 1. 9 T1 G2. 3 M7 -निवर्हणः (for 'हण'). — ^c) K6 -संयुक्तः; Das -संयुक्तः; Dn1 -संपन्नः (for -संयुक्तः). — ^d) Das तस्मात् (for कं). K4 विवी-दसि; Bo विसी; B8 (marg. as in text) [अ]व-सीदसि.

23 ^a) T1 G1. 3 एवं (for एष). K4 ब्रह्मश्च (sic). — ^b) K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 जग-त्पतिः (for 'ह्यप्रभुः'). — ^c) G2 देव (for देवः). — ^d) Das lacuna for सर्वे च. — After 23, T G1-3

C. 12. 10120
B. 12. 26211.28
K. 12. 267. 23

सोमश्च भगवान्देवः सर्वे च परमर्षयः ॥ २३
मा कार्षीः कश्मलं शक्र कश्चिदेवेतरो यथा ।
आर्या युद्धे मतिं कृत्वा जहि शत्रुं सुरेश्वर ॥ २४
एष लोकगुरुमुखः सर्वलोकनमस्कृतः ।
निरीक्षते त्वां भगवांस्त्यज मोहं सुरेश्वर ॥ २५
एते ब्रह्मर्षयश्चैव बृहस्पतिपुरोगमाः ।
स्तवेन शक्र दिव्येन स्तुवन्ति त्वां जयाय वै ॥ २६
भीष्म उवाच ।

एवं संबोध्यमानस्य वसिष्ठेन महात्मना ।
अतीव वासवस्यासीद्वलमुत्तमतेजसः ॥ २७
ततो बुद्धिमुपागम्य भगवान्पाकशासनः ।

योगेन महता युक्तस्तां मायां व्यपकर्षत ॥ २८
ततोऽङ्गिरःसुतः श्रीमांस्ते चैव परमर्षयः ।
दृष्ट्वा वृत्रस्य विक्रान्तमुपगम्य महेश्वरम् ।
ऊचुर्वृत्रविनाशार्थं लोकानां हितकाम्यया ॥ २९
ततो भगवतस्तेजो ज्वरो भूत्वा जगत्पतेः ।
समाविशन्महारौद्रं वृत्रं दैत्यवरं तदा ॥ ३०
विष्णुश्च भगवान्देवः सर्वलोकाभिपूजितः ।
ऐन्द्रं समाविशद्वज्रं लोकसंरक्षणे रतः ॥ ३१
ततो बृहस्पतिर्धीमानुपागम्य शतक्रतुम् ।
वसिष्ठश्च महातेजाः सर्वे च परमर्षयः ॥ ३२
ते समासाद्य वरदं वासवं लोकपूजितम् ।

M1. 5-7 Kumbh. ed. ins. :

730* समुद्भिन्नं समीक्ष्य त्वां स्वस्तीत्युज्जयाय ते ।

[G2 समुद्भिन्नं (for 'दिशं'). M1. 5-7 त्वा (for त्वां).]

24 *) D5. 1 देवः; G2 शक्रः. — ^b) K1 एकतरो;
D2 एवोतरो; T2 देवे (for एवे). — ^c) D21 बुद्धिं;
M1 बुद्धो (for युद्धे). B8 मनः (for मतिं). — ^d)
G2 ऋषि- (for जहि). K2 शक्रं; K6 V1 Bo. 6-9
Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G2 M1. 5-7 शत्रून् (for
शत्रुं). K4 सुरेश्वरः; K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in
text) Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G2 सुराधिप.
T G1. 8 जहि शक्रासुरेश्वरं.

25 K1. 2. 4 Ds om. (hapl.) 25. — ^e) Das. a4
D21 D7 निरीक्षते. Das. a4 T2 M5. 6 त्वा; D4 वा
(for त्वां). M1. 5. 6 भगवंस्. — ^d) V1 विशां पते;
D24 सुरेश्वरः; Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सुराधिप (for
सुरेश्वर).

26 *) K2 सर्वे (for चैव). — ^e) K1 स्तवने; B9
G2 स्तव्येन. K1 दिवेन (sic). — ^d) G1. 8 जयति (for
स्तुवन्ति). K1. 2. 4 D9 G2 M7 त्वा (for त्वां).

27 G2 M1. 5. 6 om. the ref. — ^a) T G1. 8 M7
एवं संबोध्यमानस्तु (M7 [inf. lin.] as in text). — ^b)
K6. 1 V1 B9 Das D6 वशिष्ठेन.

28 *) T G1. 8 युद्धम् (for बुद्धिम्). K1 ततो
बुद्धिपुरागम्य (sic). — ^d) K6 व्यपकर्षति; K7 D4. 9
संयकषत; T2 अप (for व्यप). K1. 2. 4 मायाम-

(K2 'सु)पचकर्ष तां.

29 K1 om. 29^{abc}. — ^a) K6 Das. a4 D6 T2 G1
M1. 5. 6 ततोऽङ्गिरः (K6 D6 'रा. '); B8. 8 (both marg.)
बृहस्पतिः (B8 'ति-') (for ततोऽङ्गिरः). — ^b) V1 च
सर्वे (for ते चैव). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das.
a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सुमहर्षयः (for परमं). — ^c)
D6. 7 T1 G1. 8 वृत्तांतम्; T2 विश्रांतम् (for विक्रान्तम्).
— ^d) K4. 6. 7 Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 4-9 T2
उपागम्य (for उप). — ^e) K2. 4 विनाशार्थं (for 'र्थ').
— ^f) T G1-8 M1. 5-7 त्रैलोक्य- (for लोकानां).

30 *) V1 B6 (marg.) ततस्तु भगवान्स्थाणुर; G2
ततः स भगवान्देवो; M1. 6. 7 ततस्तु भगवत्तेजो. — D6
om. 30^{bc}. — ^b) K2. 4. 7 V1 Das. a4 D4. 7. 9 G1-8
जगत्पते; G2 'प्रभुः. — ^c) K1 D4. 9 तमाविशन्;
Das. a4 समाविश्य (for 'विशन्). K6 V1 Bo. 6. 7. 9
Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-8 M1. 5-7 तदा (M1. 5-7
'तो) रौद्रो; B8 महारौद्रो; T G8 ततो रौद्रं; G1 तदा
रौद्रं; G2 तदा रुद्रो (for महारौद्रं). — ^d) K1. 2 Da4
वृत्र- (for वृत्रं). Ds T2 G1. 8 दैत्यपति; Bom. ed.
लोकपति (for दैत्यवरं).

31 *) G2 चैव (for देवः).

32 *) G2 श्रीमान् (for धी). — ^b) V1 B8 G2
उपागम्य (for उपा). — ^c) K1 V1 B6. 9 Das T2
वशिष्ठश्च; D2 वसिष्ठस्य.

33 *) T2 समागम्य (for 'साद्य). — ^e) M1. 5-7

ऊचुरेकाग्रमनसो जहि वृत्रमिति प्रभो ॥ ३३

महेश्वर उवाच ।

एष वृत्रो महाञ्जक बलेन महता वृतः ।

विश्वात्मा सर्वगश्चैव बहुमायश्च विश्रुतः ॥ ३४

तदेनमसुरश्रेष्ठं त्रैलोक्येनापि दुर्जयम् ।

जहि त्वं योगमास्थाय मावमंस्थाः सुरेश्वर ॥ ३५

अनेन हि तपस्तप्तं बलार्थममराधिप ।

षष्टिं वर्षसहस्राणि ब्रह्मा चास्मै वरं ददौ ॥ ३६

महत्त्वं योगिनां चैव महामायत्वमेव च ।

महाबलत्वं च तथा तेजश्चायं सुरेश्वर ॥ ३७

एतद्वै मामकं तेजः समाविशति वासव ।

वृत्रमेनं त्वमप्येवं जहि वज्रेण दानवम् ॥ ३८

शक्र उवाच ।

भगवंस्त्वत्प्रसादेन दितिजं सुदुरासदम् ।

वज्रेण निहनिष्यामि पश्यतस्ते सुरर्षभ ॥ ३९

भीष्म उवाच ।

आविश्यमाने दैत्ये तु ज्वरेणाथ महासुरे ।

देवतानामृषीणां च हर्षान्नादो महानभूत् ॥ ४०

ततो दुन्दुभयश्चैव शङ्खाश्च सुमहास्रनाः ।

मुरजा डिण्डिमाश्चैव प्रावाद्यन्त सहस्रशः ॥ ४१

असुराणां तु सर्वेषां स्मृतिलोपोऽभवन्महान् ।

प्रज्ञानाश्च बलवान्क्षणेन समपद्यत ॥ ४२

C. 12. 10140
B. 12. 282(11.4)
K. 12. 287. 42

अव्यग्र- (for एकाग्र-). D4 -मनसा. —^a) B9 इदं (for इति).

34 G2 om. the ref. B7 शिव (for महेश्वर). —^a) Dn4 एवं (for एष). —^b) K1 वर्णेन (for बलेन). K1 D4. 5. 7. 9 T2 G2 [अ]न्वितः (for वृतः). —^d) K1 Das. a4 -मायाश्च; T1 G8 -मायासु; G1 -माया स (for -मायश्च). B8 वीर्यवान्; Das विश्रुताः.

35 ^a) T G1-8 M1. 5-7 तम् (for तद्). B8 एवम् (for एनम्). —^b) K2 त्रैलोक्येन. Das अभि- (for अपि). — K1 om. 35^a-36^b. —^c) V1 तं (for त्वं). —^d) B9 Das D4 सुरेश्वरः.

36 K1 om. 36^{ab} (cf. v. l. 35). D7 om. (hapl.) 36-37. —^a) D5 महत् (for तपस्). —^b) B8 (marg. as in text) वरार्थं च सुराधिप. —^c) K1. 4 Bo D2 षष्टिः; D4. 5 T G1-8 षष्टिर (for षष्टि). M1 -सहस्राणां (for 'णि). —^d) Bo G2 ब्रह्म. D4 om. from चास्मै up to सुरेश्वर (in 37^d). G2 चास्य (for चास्मै). K1 वरो.

37 D4. 7 om. 37 (cf. v. l. 36). —^a) D2 om. from योगिनां up to प्येवं (in 38^a). T G2. 8 M7 योगितां (for 'नां). —^b) D5. 6 -मायित्वम्; G1. 8 -मायात्वम् (for -मायत्वम्). —^c) D5 महाबलं चैव तथा. —^d) Das तेजसायं; G1 'श्चायं.

38 D2 om. 38^{ab} (cf. v. l. 37). —^a) K6 Das. a4 त्वं; V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds Ds. 6. 8 त्वां; D5. 7 त्वा (for वै). —^b) K1. 2 त्वामाविशति; B8 समा-

विशतु. K7 D4. 9 दानवं (for वासव). —^c) K4 Dn1. n4 Ds1 D4. 8. 9 व्यग्रम् (for वृत्रम्). K6 V1 B7 Das. a4 M5-7 एवं; G2 एव (for एनं). B8 (marg. as in text) त्वमद्यैव; Dn1. n4 Ds. 8 G2 'प्येनं; T1 G8 M1. 5-7 त्वमध्यं तु (T1 G8 हि); T2 त्वमध्यं हि; G1 अवध्यं हि (for त्वमप्येवं). —^d) K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 T G1-8 transp. जहि and वज्रेण. K1 चानवं; K4. 7 D4. 9 वासव; D5. 7 माचिरं (for दानवम्).

39 T G1. 8 इन्द्र (for शक्र). —^a) D4 om. from न up to माने (in 40^a). K7 भगवंस्त्वत्प्र *दाने. —^b) D5. 7 च (for सु). —^c) V1 हि (for नि-). —^d) K1. 2. 4. 7 D5. 7. 9 सुरेश्वर; M1 सुरर्षभं (for 'र्षभ).

40 D4 om. up to माने (cf. v. l. 39). —^a) K6 आविश्यमान-; G1 आदिश्यमाने (for आविश्यं). V1 G2 M1. 5-7 दैत्ये (G2 'द्र). K1 आविश्यमाने दैत्ये तु. —^b) K1. 2 वज्रेण; G8 वरेण (for ज्वरेण).

41 D6 om. (hapl.) 41^{ab}. —^b) K7 G1 शंखांश्च; Das. a4 शंखश्च. K6 B8. 9 Das. a4 T2 चैव; M7 च स (for च सु). Bo -स्वनः. —^c) K1. 2 मुरजा; B9 मुरजो; T1 G1. 8 मुरजा (for 'जा). K1. 2 दिण्डिमाश्च; B7 Das Dn1. n4 T2 दिण्डिमाश्च; D4. 9 दिण्डिमाश्च. —^d) M7 प्रावाद्यन्त (for प्रावां). K7 D4. 9 प्रावाद्यन्त सर्वशः; D5. 7 'द्यन्त च सर्वशः; G2 प्रापद्यन्त सहस्रशः.

42 ^a) V1 B8 D5. 7 T G1-8 च (for तु). —^b) T G1. 8 क्षति (for स्मृति). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.

C. 12. 10141
B. 12. 281(1). 48
K. 12. 287. 48

तमाविष्टमथो ज्ञात्वा ऋषयो देवतास्तथा ।
स्तुवन्तः शक्रमीशानं तथा प्राचोदयन्नपि ॥ ४३

रथस्थस्य हि शक्रस्य युद्धकाले महात्मनः ।
ऋषिभिः स्तूयमानस्य रूपमासीत्सुदुर्दृशम् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

२७३

भीष्म उवाच ।

वृत्रस्य तु महाराज ज्वराविष्टस्य सर्वशः ।
अभवन्यानि लिङ्गानि शरीरे तानि मे शृणु ॥ १
ज्वलितास्योऽभवद्दोरो वैवर्ण्यं चागमत्परम् ।

गात्रकम्पश्च सुमहाञ्श्वासश्चाप्यभवन्महान् ।
रोमहर्षश्च तीव्रोऽभून्निःश्वासश्च महान्नृप ॥ २
शिवा चाशिवसंकाशा तस्य वक्त्रात्सुदारुणा ।
निष्पपात महाघोरा स्मृतिः सा तस्य भारत ।

as in text). १ Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 T G1. 8
M1. 5-7 महानभूत् (for सभवन्महान्). — १) K4. 6. 7
V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). १ Das. a4 Dn1. n4
Ds D2-9 मायाः; G2 प्रजा- (for प्रज्ञा-). — २) G2
समपद्यते.

43 १) K6 Bo Da4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 तथावि-
(D6 दिष्टम्; Das समा; T1 ततो दिष्टम्; T2 G1. 8
M1. 5-7 तमोविष्टम् (for तमा). K2 ततो; K6 अथ (for
अथो). — २) T2 G1 M7 मुनयो (for ऋषयो). M7
देवतां. V1 D6 तदा (for तथा). — ३) K1. 2. 4 अस्तुवं
(K4 वन्) (for स्तुवन्तः). K6 आत्मानं; B8 आसीनं
(for ईशानं). D6. 7 स्तुवंतः सुखमासीनं. — ४) K1
प्राचोदयन्; K2 प्राचोदयान्; D4. 9 प्राचोदयन्; D6
प्रानो.

44 १) G1 रथस्तस्य. Das रथमास्थस्य शक्रस्य. — १)
Das. a4 corrupt. — २) T2 G1. 8 M1 वपुर् (for
रूपम्). K6 B8 (marg. as in text) M5 सुदुर्लभं;
K7 D4. 9 सुदर्शनं; Da4 D2. 5. 7 सुदुर्दृशं (for ईशम्).

Colophon. Ś1 G6 missing; K8. 5 B1-5 Da1. a2
Dn2. n8 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan:
K1. 2. 4. 6 V1 B6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-8 T G1-8
M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 2. 4. 6 V1 Bo.
6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5-8 वृत्रवधः; K7 D4. 9
वृत्रवधे ज्वरोत्पत्तिः; M5. 6 वृत्रसंमोहनं. — Adhy. no.
(figures, words or both): K6 6; B7 M1. 5-7 106;
Dn1 Ds2 D7 T1 G2. 8 107; T2 120; G2 122.

— Śloka no.: Da4 Ds 45; Dn1. n4 44.

273

— This adhy. is missing in G6 (cf. v. l. 12. 259. 1).

1 Ś1 is missing up to 26^{ab} (cf. v. l. 12. 263. 52). K2. 6 om. the ref. — १) D4 तु; D5. 7 च
(for तु). D7 T G1. 8 तदा राजन् (for महाराज).
— २) K1 Da4 D2 सर्वतः (for शः). K2 ज्ञानावृष्टस्य
सर्वतः. — ३) Da4 अभवद्.

2 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — १) K1. 2 Das
ज्वलित (Das क्तस्यो; Da4 ज्वलितस्यो; G2 M1. 5-7
जुंभितश्च (G2 तं च) (for ज्वलितास्यो). K4 Das. a4
घोरे; G2 M1. 5. 6 घोरं (for घोरो). — २) G1 वैवर्ण्यं;
G2 वैगुण्यं; M5 वैवर्ण्यंश्च (for ण्यं). Das. a4 Ds1
वागमत्; G2 M1. 5. 6 चाभवत् (for चागमत्). — ३)
D7 निश्वासश्च; G2 उच्छ्वासश्च (for श्वासश्च). K1. 2. 4. 7
Das D1. 9 M7 चास्य; B6 D5 चैव; Ds1 D6 चाथ
(for चापि). B8 (marg. as in text) T1 G1. 8 अग-
मन् (for अभवन्). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 तदा; B8
(marg.) सदा (for महान्). — ४) Some MSS. निश्वा-
सश्च. M1. 5-7 नरोत्तम (for महान्नृप). T1 श्वासश्चाप्य-
गमन्नृप.

3 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — १) T2 M5 शिवाश्च;
Ca (gloss: शृगाली) शिवा (as in text). D4. 6
चाशिव- (for चाशिव-). Dn4 Ds2 संकाशात्; T2 M5

उल्काश्च ज्वलितास्तस्य दीप्ताः पार्श्वे प्रपेदिरे ॥ ३
 गृध्रकङ्कवडाश्चैव वाचोऽमुश्चन्सुदारुणाः ।
 वृत्रस्योपरि संहृष्टाश्चक्रवत्परिवभ्रमुः ॥ ४
 ततस्तं रथमास्थाय देवाप्यायितमाहवे ।
 वज्रोद्यतकरः शक्रस्तं दैत्यं प्रत्यवैक्षत ॥ ५
 अमानुषमथो नादं स मुमोच महासुरः ।
 व्यजृम्भत च राजेन्द्र तीव्रज्वरसमन्वितः ।

अथास्य जृम्भतः शक्रस्ततो वज्रमवासृजत् ॥ ६
 स वज्रः सुमहातेजाः कालाग्निसदृशोपमः ।
 क्षिप्रमेव महाकायं वृत्रं दैत्यमपातयत् ॥ ७
 ततो नादः समभवत्पुनरेव समन्ततः ।
 वृत्रं विनिहतं दृष्ट्वा देवानां भरतर्षभ ॥ ८
 वृत्रं तु हत्वा भगवान्दानवारिर्महायशाः ।
 वज्रेण विष्णुयुक्तेन दिवमेव समाविशत् ॥ ९

C. 12. 10153
B. 12. 282[2]. 11
K. 12. 288. 11

-संकाशास (for 'शा'). Das. a4 शिवा च शिवमाकाशा.
 —^b) Ds तस्या (for तस्य). Das Ms वक्रा (for
 वक्रात्). K2 सुधारुणा; Dn1 सदारुणा; D1 T2 सुदा-
 रुणाः; Ds. 7 G2. 3 सुदारुणात् (for 'णा'). —^c) K7
 D4. 9 निपपात (for निष्प). —^d) K1 स्मृतिः (for
 स्मृतिः). Ds. 7 तस्य च; T G1. 3 नष्टास्य (for सा
 तस्य). —^e) K1 दीप्तः. K1. 2 Ds. 5. 7 पार्श्व; B1
 पार्श्वः (for पार्श्वे).

4 S1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Ds. 7 गृध्राः
 कंका (for गृध्रकङ्क). K2. 4 Ds. 7 -वडाश्च; Ds -षडाश्च;
 T G1-3 M1. 5-7 -वलाश्च (for -वडाश्च). K1 गृध्रवंकटा-
 श्चैव; Ks कंका गृध्रा बलाश्चैव; V1 Bo. 6-9 Das. a4
 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 गृध्राः कंका बलाकाश्च (Bs-9 Das.
 a4 बलाश्चैव). —^b) K2 वाचो (for वाचो). K1 M1. 7
 [s]मुंचत्. Das सुदारुणः. —^c) Da4 वृत्रश्च (for
 'स्य). K1. 6 Bo 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4
 Ds D2. 3. 6. 8 G1 संसृष्टाश्च; K1 D4. 9 संतुष्टाश्च; M1
 संवृष्टाश्च (for संहृष्टाश्च).

5 S1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K1 अतस् (for
 ततस्). Bs (marg.) Ds. 7 G1-3 तु (for तं). G2
 रंगम् (for रथम्). T1 त्वरितम् (for तं रथम्). —^b)
 K1. 2 देवाप्याय (K2 देवोप्याय)तम्; Bo. 6 (marg as
 in text). 8 Dn1 D2. 3. 6. 8 Ms-7 देवाप्यायि (Ms 'यी)त
 (for 'यितम्). —^d) K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as
 in text). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 समवै (Ds
 'मुदै)क्षत; K1 G1 प्रत्यवैक्ष्य (G1 'क्षि)त; G2 अभि-
 वीक्ष्यत (for प्रत्यवैक्षत).

6 S1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Ds महा-;
 D1 च यन् (for अथो). G1 दानं (for नादं). Ds
 अमानुषं च यन्नादं. —^b) K2. 6 Bs Das a4 मुमोच स
 (Das. a4 सु-) (by transp.). Bs महास्त्रनः; Das 'सुर.
 —^c) Ds reads 6^c-7^d twice. —^e) K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9
 Das. a4 Dn1. n4 Ds D3-4. 6 (both times). 6-9 व्यजृं-

भञ्जै (Dn4 'भाञ्जै)व (for 'जृम्भत च). T1 G1 व्य (G1
 वि)जृम्भत महाराज. —^d) B3 (marg.) समावृतः (for
 'समन्वितः). —^e) Ks. 7 B1. 8 (marg.). 9 Das. a4 Ds. 5
 (both times). 7 तथास्य (for अथा). Das चक्रस्;
 T1 G1. 3 तस्य (for शक्रस्). —^f) T1 G1. 3 शक्रो;
 G2 Ms तथा (for ततो). K1 om. (hapl.) from
 मवासृजत् up to दैत्य (in 7^d).

7 S1 missing (cf. v. l. 1). For the repetition
 in Ds, cf. v. l. 6. K1 om. up to दैत्य (cf. v. l. 6).
 Ds transp. 7^{ab} and 7^{cd}. —^a) T1 G1. 3 स (for
 सु). K1 Das -तेजा (for -तेजाः). —^b) K1 काला-
 ग्निसदृशोपमाः; T G1. 3 कालांतकयमोपमः; G2 काला-
 ग्निसमविग्रहः. —^c) Ds repeats 7^c after 7. —^e) Ds
 महाभाग; Ds (third time) महासुरो (for 'कायं).
 —^d) K2 D4. 5 (both times). 7. 9 M1 दैत्यं वृत्रम् (by
 transp.); Ks V1 Bs Dn1 वृत्रदैत्यम्; K1 दिव्यं
 वृत्रम्; G2 दैत्यवृत्रम्. K2 अपादयत्.

8 S1 missing (cf. v. l. 1). K1 D4. 7 9 transp.
 8^{ab} and 8^{cd}. Das. a4 om. 8^c-9^a. Ds om. (hapl.) 8^{cd}.
 —^c) K1 च; T1 G1 हि (for वि). — After 8,
 K1 reads 12^c for the first time, repeating it in its
 proper place.

9 S1 missing (cf. v. l. 1). Das. a4 om. 9^a (cf.
 v. l. 8). —^a) Ks. 7 Bs. 7 T1 G2 M1. 5. 6 हत्वा तु
 (Ks च) (by transp.); G1 निहत्वा. K1 भगवन्;
 Bo Dn1 D2. 3. 6. 8 मघवा; Bs-9 Dn1 Ds Ds मघवान्;
 G2 बल (for भग). —^b) K1 मानवारि; Da4 दान-
 वारि- (for 'वारिर्). —^c) Bs (marg.) युक्तेन (for
 'युक्तेन). —^d) K1 Ds1 Ds विशम्; Da4 Ds1 G1
 M1. 5-7 बिसम्; D4. 9 विशम् (for दिवम्). — After
 9, Bs ins. an addl. colophon [Adhy. name: वृत्रवध].

10 S1 missing (cf. v. l. 1). —^b) K1. 4 M1
 अभिनिस्सृता (for 'निःसृता). Das शरीरादिभिनिःसृता.

C. 12. 10153
B. 12. 283(2). 11
K. 12. 288. 11

अथ वृत्रस्य कौरव्य शरीरादभिनिःसृता ।
ब्रह्महत्या महाघोरा रौद्रा लोकभयावहा ॥ १०
करालदशना भीमा विकृता कृष्णपिङ्गला ।
प्रकीर्णमूर्धजा चैव घोरनेत्रा च भारत ॥ ११
कपालमालिनी चैव कृशा च भरतर्षभ ।
रुधिरार्द्रा च धर्मज्ञ चीरवस्त्रनिवासिनी ॥ १२
सामिनिष्क्रम्य राजेन्द्र तादृग्रूपा भयावहा ।
वज्रिणं मृगयामास तदा भरतसत्तम ॥ १३

— °) K4. 8 Bo. 8-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 G2 Ms-1 ब्रह्मवध्या (for 'हत्या'). K1 G2 महाघोर- (for 'घोरा'). — °) B8 (marg.). 8 (marg. as in text) D4 रौद्री. K7 B7 भयावहा; T1 G3 भयंकरा (for भयावहा). G1 रौद्रा घोरभयंकरा.

11 Ś1 missing (cf. v. 1. 1). K8 om. (hapl.) 11^a-13^b. K7 repeats 11 after 13^{ab}. — °) T G2. 8 M7 कराल- (for 'ल'). K1. 2 B8 (marg.). 8 G2 M1. 5. 6 चदना; K7 (both times) B8 (orig.) 9 Ds. 7 T G1. 8 दशना (for 'दशना'). Das घोरा (for भीमा). — °) K1 पिङ्गला; T G2. 8 पिङ्गला. — °) M8 विकीर्ण- (for प्र'). M1. 5-7 चापि (for चैव).

12 Ś1 missing (cf. v. 1. 1). K8 om. 12 (cf. v. 1. 11). — °) Ds1 पालिनी; G2 मालिका (for मालिनी). — °) Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 कृष्येव; B8 (marg.). 7 कृष्णा च (for कृशा च). — K7 reads 12^a for the first time after 8. — °) T1 G1. 8 रुधिराक्ता (for 'रार्द्रा'). — °) V1 Bo. 8-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8 5-8 चीर (Das. a4 चिर-; Dn4 Ds1 वीर)वल्कलवासिनी (B8 धारिणी); T G1. 8 M1. 5-7 चीरवस्त्रा वि(T1 खवि)भीषणा.

13 Ś1 missing (cf. v. 1. 1). K8 om. 13^{ab} (cf. v. 1. 11). — °) T G1. 8 तु वि(T2 नि:)स्वस्य; G2 M1. 5-7 सा हि निष्क्रम्य (for सामिनिष्क्रम्य). — °) D7 तादृग्रूपा (for 'ग्रूपा'). — After 13^{ab}, K7 repeats 11. — °) B7 वज्रेण (for वज्रिणं). — °) T2 तथा; M8 सदा (for तदा). K1 B9 भारत- (for भरत-).

14 Ś1 missing (cf. v. 1. 1). — °) D8 रघु- (for कुह-). — °) D7 T1 G1. 8 [अ]भिमुखं (for 'मुख:').

15 Ś1 missing (cf. v. 1. 1). — °) K8 B8. 9 D8

कस्यचित्त्वथ कालस्य वृत्रहा कुरुनन्दन ।
स्वर्गायामिमुखः प्रायाल्लोकानां हितकाम्यया ॥ १४
विसान्निःसरमाणं तु दृष्ट्वा शक्रं महौजसम् ।
कण्ठे जग्राह देवेन्द्रं सुलग्ना चामवत्तदा ॥ १५
स हि तस्मिन्समुत्पन्ने ब्रह्महत्याकृते भये ।
नलिन्यां विसमध्यस्थो बभूवाब्दगणान्वहून् ॥ १६
अनुसृत्य तु यत्नात्स तथा वै ब्रह्महत्यया ।
तदा गृहीतः कौरव्य निश्चेष्टः समपद्यत ॥ १७

(before corr.) विसान्; K7 V1 B8. 7 D8. 6. 9 विशान्; Bo Ds D2. 8 (by corr.) वेगान्; Das. a4 विशान्; Dn1. n4 सा वि-; D7 T G1. 8 सा तु (for विसान्). K8. 7 निःसरमाणं; B8 मानस; Das न स्सरमाणं (for निःसरं). T G1. 8 तं (for तु). — °) K1 D4 महौजसं. — °) G8 हत्या (for कण्ठे). K8 V1 Bo. 6. 7. 9 Das. a4 जग्राह कंठे (by transp.); Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 जग्राह वध्या. — °) K2 खलग्ना; Ds2 सुलग्ना (for सुलग्ना). G2 विमनाश्च अवत्तदा.

16 Ś1 missing (cf. v. 1. 1). — °) K2 स हि (for स हि). — °) K8 V1 Bo. 8-9 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 Ms-1 ब्रह्मवध्या (for 'हत्या'). K7 [s]नवे (for भये). — °) V1 Das Dn1. n4 Ds D2. 8. 5-8 T G1. 8 M1. 5. 6 नलि(M8 'लि)न्या (for 'न्यां). K8 V1 B8 Das. a4 D4. 6. 9 विश-; Ds1 विश- (for विस-). — °) K4. 8 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 6. 8 उवास (for बभूव). Das Dn4 गुगान् (for गणान्).

17 Ś1 missing (cf. v. 1. 1). — °) M1. 5. 6 अभि- (for अनु-). K7 B8 D4. 9 स यत्नात्तु; Ds. 7 सय- त्सु; T1 G1. 8 [अ]नुयत्नेन; T2 तु यत्नेन (for तु यत्नात्स). M7 तु (for स). — °) K7 D4. 9 तदा (for तथा). — °) K7 V1 Das. a4 Dn1 Ds (marg. as in text). 4. 9 M7 तथा; T G1. 8 कंठे (for तदा). — °) K4 निश्चेष्टः; K8 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 निस्तेजाः (for निश्चेष्टः). K7 D4. 9 निश्चेष्टोथा(D4 'ष्टाप्या)भवत्तु सः (K7 'त्तदा).

18 Ś1 missing (cf. v. 1. 1). — °) D4 व्यपोहनं; T1 G1 चापनये. — °) K8 B8. 7. 8 (marg.) Das. a4 च; G8 तु (for तां). T1 G1. 8 नाशकर्ता तु (G8 हि) देवेशो. — °) K8 V1 Bo. 8-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 Ms-1 'वध्या' (for 'हत्या'). B7 व्यपोहिता;

तस्या व्यपोहने शक्रः परं यत्नं चकार ह ।
 न चाशकत्तां देवेन्द्रो ब्रह्महत्यां व्यपोहितुम् ॥ १८
 गृहीत एव तु तया देवेन्द्रो भरतर्षभ ।
 पितामहमुपागम्य शिरसा प्रत्यपूजयत् ॥ १९
 ज्ञात्वा गृहीतं शक्रं तु द्विजप्रवरहृत्यया ।
 ब्रह्मा संचिन्तयामास तदा भरतसत्तम ॥ २०
 तामुवाच महाबाहो ब्रह्महत्यां पितामहः ।
 खरेण मधुरेणाथ सान्त्वयन्निव भारत ॥ २१
 मुच्यतां त्रिदशेन्द्रोऽयं मत्प्रियं कुरु भामिनि ।
 ब्रूहि किं ते करोम्यद्य कामं कं त्वमिहेच्छसि ॥ २२

ब्रह्महृत्योवाच ।

त्रिलोकपूजिते देवे प्रीते त्रैलोक्यकर्तरि ।
 कृतमेवेह मन्येऽहं निवासं तु विधत्स्व मे ॥ २३
 त्वया कृतेयं मर्यादा लोकसंरक्षणार्थिना ।
 स्थापना वै सुमहती त्वया देव प्रवर्तिता ॥ २४
 प्रीते तु त्वयि धर्मज्ञ सर्वलोकेश्वरे प्रभो ।
 शक्रादपगमिष्यामि निवासं तु विधत्स्व मे ॥ २५
 भीष्म उवाच ।

तथेति तां प्राह तदा ब्रह्महत्यां पितामहः ।
 उपायतः स शक्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहत ॥ २६

C. 12. 10170
B. 12. 283(2). 28
K. 12. 288. 28

Dn₄ °हितं.

19 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) D₂ om. from
 तया up to संचिन्त (in 20°). K_{1.4} तदा; K₇ lacuna;
 Da₁ त्वया; D_{5.1} तथा (for तया). M₇ गृहीतस्तु
 तया तत्र.

20 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). D₂ om. up to
 संचिन्त (cf. v. l. 19). —^a) Bo Da₃ Dn_{1.4} D₅
 D_{3.6.8} स (for तु). V₁ ज्ञात्वा शक्रं गृहीतं तं. —^b)
 K₆ V₁ Bo. 6-9 Da_{3.4} Dn_{1.3} D₅ D_{2.3.6.8} G₁₋₃
 M_{1.5-7} वधयया (for हृत्यया). —^c) K_{6.7} D₅ स
 (for सं). —^d) K₄ तदा भरतर्षभ (submetric).

21 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) K₂ D₅ (before
 corr.) तम् (for ताम्). K₇ D_{4.5.7.9} T G_{1.3} महा-
 तेजा (for 'बाहो'). —^b) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da_{3.4} Dn_{1.4}
 D₅ D_{2.3.6.8} G₂ M_{5.6} ब्रह्मवध्यां (for 'हृत्यां').
 K_{4.7} B₇ 9 Da₃ D₅ पितामह; G₁ 'महं (for 'महः').
 —^c) K₂ मधुरेण (for मधु). —^d) Bo. 6 शांत्वयन्.

22 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) K₆ त्रिदशेन्द्रो.
 —^b) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da_{3.4} Dn_{1.4} D₅ D_{2.3.6.8}
 भामिनि; D₇ G_{1.2} भामिनी (for 'नि'). —^c) B₇ अहं
 (for अद्य). —^d) K₁ D_{4.9} कामं त्वं कम्; B₇ Da₄
 Dn_{1.4} D_{2.3.8} कामं किं त्वम्; B₈ T₂ कामं त्वं किम्;
 M_{1.5.6} कं त्वं कामम्.

23 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). K₆ V₁ Bo. 6-9
 Da_{3.4} Dn_{1.4} D₅ D_{2.3.6.8} G₂ M₅₋₇ ब्रह्मवध्या (for
 'हृत्या'). —^a) D₄ om. (?hapl.) from त्रिलोक up to
 प्रीते (in 23°). K_{3.4} V₁ B_{7.3} (marg. as in text)

Da_{3.4} D₅ त्रैलोक्य- (for त्रिलोक-). Da₃ -पूज्यते (for
 -पूजिते). K₂ T₁ देव (for देवे). —^b) K₁ प्रीतं (for
 प्रीते). K₆ कर्मणि; D_{5.1} -कर्तरि (for -कर्तरि). —^c)
 Dn₁ D₅ हि (for [ह]ह). K₂ मन्योहं; K_{4.6} V₁ Bo. 6-9
 Da_{3.4} Dn_{1.4} D₅ D_{2.3.6.8} मन्यामि (Da₁ 'नि');
 T₁ G₃ मन्या ह (for 'न्येऽहं'). D_{5.1} कृतं मन्येहमे (D₇
 'न्ये ममे)वेह. —^d) G₁ सु- (for तु). K_{2.4} निध-
 त्व मे; B₉ विधत्सया; D_{5.1} वदस्व मे.

24 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) K₇ Da_{4.9}
 स्थापिता वै सु; B₈ (marg. as in text) स्थापनेयं सु;
 D₄ 'ना वै तु; T₂ G₁ 'नायै सु; G₂ 'नायेह; M_{1.5.6}
 'ना सा सु; M₇ 'ना साधु (for 'ना वै सु').
 —^d) K_{1.2} भुवि; T₂ G₁ देव (for त्वया). K_{1.2}
 Da₄ D_{5.1} T G₃ प्रकीर्तिता (for प्रव').

25 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) K₁ corrupt.
 D_{5.1} त्वयि (for त्वयि). K₂ देवेश; B₈ D_{5.1} धर्मज्ञे;
 G₂ धर्मज्ञः (for 'ज्ञ'). —^b) K₁ सर्वे (for सर्व-).
 K₂ देवेश्वरे; K₆ V₁ Bo. 6-9 Da_{3.4} Dn_{1.4} D₅ D_{2.3.6.8}
 T G_{2.3} लोकेश्वर; G₁ 'श्वरः (for 'श्वरे). K₁
 D_{4.1.9} G₁ M₇ प्रभौ (for प्रभो). —^c) K_{4.6.7} B₈
 (marg. as in text) Da_{3.4} D_{5.1} D₅ T₂ अपि; Dn₄
 अयं (for अप-). B₈ (marg.) क्रमिष्यामि (for 'गमि').
 —^d) K₆ V₁ Bo. 6.7.9 Da₃ Dn₁ D₅ D_{2.3.6.8} M_{1.5-7}
 सं-; Da₄ lacuna; Dn₄ स (for तु). K_{2.4}
 निधत्स्व; K₇ D_{4.5.7.9} वदस्व (for विधत्स्व).

26 Ś₁ missing up to 26^{ab} (cf. v. l. 1). G₁
 M_{1.5-7} om. the ref. Da_{3.4} om. 26^{ab}. —^a) K₄
 त्वां (for तां). K_{1.2.4} ब्रह्महत्यां; B₈ तदा प्राह (by

C. 12. 10171
D. 12. 283[2]. 29
K. 12. 288. 29

ततः स्वयंभुवा ध्यातस्तत्र वह्निर्महात्मना ।

ब्रह्माणमुपसंगम्य ततो वचनमब्रवीत् ॥ २७

प्राप्तोऽसि भगवन्देव त्वत्सकाशमरिंदम ।

यत्कर्तव्यं मया देव तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २८

ब्रह्मोवाच ।

बहुधा विभजिष्यामि ब्रह्महत्यामिमामहम् ।

शकस्याद्य विमोक्षार्थं चतुर्भागं प्रतीच्छ मे ॥ २९

अग्निरुवाच ।

मम मोक्षस्य कोऽन्तो वै ब्रह्मन्ध्यायस्व वै प्रभो ।

एतदिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वतो लोकपूजित ॥ ३०

ब्रह्मोवाच ।

यस्त्वां ज्वलन्तमासाद्य स्वयं वै मानवः कश्चित् ।

बीजौषधिरसैर्वहे न यक्ष्यति तमोवृतः ॥ ३१

तमेषा यास्यति क्षिप्रं तत्रैव च निवत्स्यति ।

ब्रह्महत्या हव्यवाह व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ३२

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः प्रतिजग्राह तद्वचो हव्यकव्यभुक् ।

पितामहस्य भगवांस्तथा च तदभूत्प्रभो ॥ ३३

transp.); T1 G1.8 प्राह ततो. — ^b) K1.2.4 तदा प्राह; K6 V1 Bo.6-9 Dn1.n4 Ds D2.8.8.8 T2 G2 M5-1 ब्रह्मवध्यां (for 'हत्यां'). B9 om. (hapl.) from पितामहः up to ब्रह्महत्यां (in 26^d). K7 Ds1 D2.6 पितामह. — ^c) K7 Das D4.9 तु (for स). M7 उपायात्तस्य शक्यस्य. — ^d) K6 V1 Bo.6 (marg. as in text). 7.8 Das. a4 Dn1.n4 Ds D2.8.8 T2 G1 M5-1 ब्रह्मवध्यां (Das 'ध्या'); K7 'वत्या (for 'हत्यां'). K1 व्यपोहतु; V1 Ds.7 T1 G1.8 M1.5-1 'हितुं; Bo Dn1 'हतः; Ba.8 (both marg.).9 'हयत्; T2 'हितु (for 'हत).

27 ^a) K1.2 ख्यातस्य; K7 [अ]ध्यास्ते (for ध्यातस्य). — ^b) K7 T1 G1.8 त्वग्निर्; G2 चाग्निर् (for वह्निर्). K1 D2 महात्मनः. D6 तत्र ब्रह्ममिहात्मना. — ^c) K2 D2 ब्रह्मणस्; Das ब्राह्मणस् (for ब्रह्मा). K7 D4.9 संगस्य (for 'स्य). — ^d) S1 K1.2.4 तदा (for ततो).

28 Before 28, K6 Br.8 Das. a4 ins. अग्निरुवाच. — ^a) K7 Bo Das. a4 D6 भगवान् (for 'वन्). S1 K1.2 अयं प्राप्तोऽसि भगवंस्. — ^b) K1 अरिंदमं; K6.7 V1 Bo.6.7.8 (marg.).9 Das. a4 Dn1.n4 Ds D2-9 T G1-8 M7 अनिदित (K6 Da4 D4.9 T1 G8 'तः); M1.6.6 अनिदितं (for अरिंदम). — ^c) K2 G1 तत् (for यत्). D6 महादेव; M7 तथा देव (for मया देव). — ^d) Ds.7 भवांस्तद् (by transp.). K4.7 Da4 Dn1.n4 Ds D2.4.6-9 G1 अर्हसि (for 'ति).

29 ^b) K6 V1 Bo.6-9 Das. a4 Dn1.n4 Ds D2.8.6.8 T2 M5-1 ब्रह्मवध्याम् (for 'हत्याम्). — ^c) D6 T2 M1.5.6 [अ]स्य (for [अ]द्य). — ^d) K7 प्रीच्छ; Da1.s2 (before corr.) Ds.7 प्रतीक्ष; M1 प्रयच्छ (for

प्रतीच्छ).

30 Ds om. the ref. — ^a) D6 मोक्षाय (for मोक्षस्य). K1 कौतो वै; K2.4 कौतेय; T1.2 (before corr. as in text) G1 कालो वै; G2 तातो वै (sic); G3 कालं वै (for कोऽन्तो वै). — ^b) Das. a4 त्रायस्व; Ds ध्यायसि (for ध्यायस्व). B8 T1 G1.8 तत्; T2 M1 5-1 मे (for वै). D6 विभो (for प्रभो). V1 ब्रह्महत्यास्व-तत्प्रभो (sic); B6 (marg.) ब्रह्मस्तव्याहर प्रभो; G2 ब्रह्मवध्यासु वै प्रभो. — ^c) S1 K1.2.4 [अ]हं (for वि-). Ds.7 विज्ञातुमिच्छामि (by transp.). — ^d) K1 पूजिता; K4 Bo.7 Da4 D4.9 पूजितः (for 'त). T G1.8 M7 त्वतो लोकप्रपूजित.

31 ^a) S1 K1.2 यस्त्वा; M7 यो वै (for यस्त्वां). G1 यस्त्वांजलिं समासाद्य. — ^c) M7 बीजौषधै (for 'षधि-). — ^d) K7 B8 Dn4 G1 यक्षति; D4 वक्ष्यति (for यक्ष्यति). Da4 ततो वृतः; Ds.7 तमोगतः; Ca 'वृतः (as in text).

32 ^a) K4 तमेषां; Da4 corrupt; D6 तमेषौ (for तमेषा). G3 तमेषास्यति क्षिप्रं (submetric). — ^b) T G1.8 वि-; G2 lacuna (for च). Ds.7 निवत्स्यते; G1 निवत्सति. — ^c) K6 V1 Bo.6-9 Das. a4 Dn1.n4 Ds D2.8.6.8 T G2 M5-1 ब्रह्मवध्या (for 'हत्या). V1 महाबाहो (for हव्यवाह). — ^d) M1.5-1 व्येतु. T मनसो (for मा). D1 व्यथः (for ज्वरः).

33 K2.6.7 Bo.7-9 Das. a4 Dn1.n4 Ds D2-9 T G1-8 M1.5-1 om. the ref. V1 reads it on marg. — ^a) K1 इत्युक्ताः; K7 D4.9 'क्ते; Da4 'क्तं (for 'क्तः). — ^b) D4 तद्वचा. D6 कस्यभाक्; G2 'वाद् (for 'भुक्). — ^d) M6.7 तदा (for तथा). K1 प्रभोः; T G1.8 M7 पुरा (for प्रभो).

ततो वृक्षौषधितृणं समाहूय पितामहः ।
 इममर्थं महाराज वक्तुं समुपचक्रमे ॥ ३४
 ततो वृक्षौषधितृणं तथैवोक्तं यथातथम् ।
 व्यथितं वह्निवद्राजन्ब्रह्माणमिदमब्रवीत् ॥ ३५
 अस्माकं ब्रह्महत्यातो कोऽन्तो लोकपितामह ।
 स्वभावनिहतानस्मान् पुनर्हन्तुमर्हसि ॥ ३६
 वयमग्निं तथा शीतं वर्षं च पवनेरितम् ।
 सहामः सततं देव तथा छेदनभेदनम् ॥ ३७
 ब्रह्महत्यामिमामद्य भवतः शासनाद्वयम् ।

ग्रहीष्यामस्त्रिलोकेश मोक्षं चिन्तयतां भवान् ॥ ३८

ब्रह्मोवाच ।

पर्वकाले तु संप्राप्ते यो वै छेदनभेदनम् ।

करिष्यति नरो मोहात्तमेषानुगमिष्यति ॥ ३९

भीष्म उवाच ।

ततो वृक्षौषधितृणमेवमुक्तं महात्मना ।

ब्रह्माणमभिसंपूज्य जगामाशु यथागतम् ॥ ४०

आहूयाप्सरसो देवस्ततो लोकपितामहः ।

वाचा मधुरया प्राह सान्त्वयन्निव भारत ॥ ४१

C. 12. 10185
B. 12. 283 (41. 43)
K. 12. 288. 44

34 Ś1 K1. 2. 4 D1. 5. 1 om. (hapl.) 34; K1 D8 read it on marg. — ^a) B9 तथा (for ततो). G1 वृक्षौषधि- (for वृक्षौ). D8 तृणां (for तृणं). — ^b) D4 D81 समाहूय; G1 भूय (for हूय). K1 D8 M1 पितामह. — ^c) M1. 5. 6 इदम् (for इमम्). — ^d) T G1. 8 एवोप- (for समुप-). — After 34, T G1. 8 Kumbh. ed. ins. (= 12. 273. 49):

731* ह्यं वृत्रादनुप्राप्ता ब्रह्महत्या महाभया ।

पुरुहूतं चतुर्थांशमस्या यूयं प्रतीच्छत ।

[(L. 1) Kumbh. ed. पुत्राद् (for वृ). T2 ब्रह्म-
 वध्या भयावहा (for the post. half). — (L. 2) T1 G8
 पुरुहूताच् (for हूतं). T1 प्रतीच्छ तं; T2 प्रयच्छथ (for
 प्रतीच्छत).]

35 ^a) G1 वृक्षौषधि- (for वृक्षौ). D8 तृणां (for
 तृणं). — ^b) Ś1 K1. 2 यथा तथा; M5. 6 यतस्यथ (for
 यथातथम्). — ^c) K1 व्यथितं; K1 व्यथितं (for व्य-
 थितं). T G1. 8 ह्यभवद् (for वह्निवद्).

36 ^a) K4. 6 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 D8 D2. 6. 8
 T G1-8 M5-7 वध्यायाः; K1 V1 D8-5. 7. 9 M1 हत्यायाः
 (for हत्यातो). — ^b) Ś1 K1. 2 भागो; B9 Dn4 D8
 कोते (for कोऽन्तो). — ^c) K1 D4. 9 स्वभावनिहितान्;
 K1 निहतो; T1 G2. 8 M1. 5-7 स्वभावामिहितान्; T2
 'वाञ्छि' (for 'वनिहितान्'). K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Das. 24
 Dn1. n4 D8 D2. 6. 8-9 दे (D5 दे) वेनाभिहता (B1 पि हता;
 Dn4 'भिमहा') नस्मान्. — ^d) D5. 7 त्वं (for न). D8
 हेतुम् (for हन्तुम्). D8 अर्हति.

37 ^a) Ś1 K1. 2 M8 अग्निस् (for अग्निं). D5. 7
 सदा दीप्तं (for तथा शीतं). M1 हितं (for शीतं).
 — ^b) K4 वर्षे च; D5. 7 वर्षतं (for वर्षं च). — ^c)

K8. 7 B1. 9 Das. 24 D4. 9 T G8 M1. 5-7 सहाम (for
 'मः'). K1 सतते (for 'तं'). D5. 7 G2 सहामहे सदा देव.
 — ^d) D81 छेदेन (for छेदनं). K8 V1 Bo Dn1. n4
 D82 D2. 6. 8-9 भेदने (for 'नम्'). T1 G1 तथा भेदं च
 (G1 'देन' छेदनं).

38 K4 om. (hapl.) 38^a-39^b. — ^a) K8 V1 Bo.
 6-9 Das. 24 Dn1. n4 D8 D2. 6. 8 T G1-8 M5-7 ब्रह्म-
 वध्याम् (for 'ह'याम्). — ^b) G2 भगवत् (for भवतः).
 Ś1 K1. 2 स्वयं (for वयम्). — ^c) K1. 7 B8-9 D4
 D8. 6. 7 T1 G8 गृहीष्यामस् (T1 G8 'म'); K8 V1 D8
 ग्रहीष्यामस् (K8 'म') (for ग्रही). — ^d) K1 मोक्षो
 (for मोक्षं). D5. 7 G2 चिन्तय नो (for 'यतां'). K1
 D4. 9 तथा छेदनभेदनं (= 37^d).

39 K4 om. 39^a (of. v. l. 38). — ^a) V1 ब्रह्म-
 काले; Das पूर्व (for पर्व). D4 तु (for तु). G8
 संप्राप्तो (for 'ते') — ^b) Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 वक्ष (for वै).
 K8. 7 V1 Dn4 D4. 5. 7. 9 भेदने; D4. 7 T2 'न' (for
 'नम्'). — ^c) T1 G1. 8 ततो (for नरो). — ^d) Ś1
 K1. 2. 6 B8 T G1. 8 एव (for एषा).

40 T2 om. the ref. — ^b) D8 एकम् (for एवम्).
 M1. 6. 7 उक्ते (for उक्तं). M1 6 महात्मनः. — ^d) K1
 D4 9 च; Das [आ]शुर्. D5. 7 यथासुखं (for 'गतम्').

41 ^b) G2 ब्रह्मा; M1. 5. 6 स्त्रियो (for ततो). D4
 लोकाः; D8 लोकं (for लोकं). D8 M1 पितामह.
 — ^c) K1 lacuna for मधुरया प्राह. — ^d) Bo D8 शांत्व-
 यन्.

42 ^a) D8 हृदम् (for हृयम्). T G1. 8 हृदम् (for
 हृन्नाद्). — ^b) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 D8

C. 12. 10185
B. 12. 223[2]. 44
K. 12. 228. 45

इयमिन्द्रादनुप्राप्ता ब्रह्महत्या वराङ्गनाः ।

चतुर्थमस्या भागं हि मयोक्ताः संप्रतीच्छत ॥ ४२

अप्सरस ऊचुः ।

ग्रहणे कृतबुद्धीनां देवेश तव शासनात् ।

मोक्षं समयतोऽस्माकं चिन्तयस्व पितामह ॥ ४३

ब्रह्मोवाच ।

रजस्वलासु नारीषु यो वै मैथुनमाचरेत् ।

तमेषा यास्यति क्षिप्रं व्येतु वो मानसो ज्वरः ॥ ४४

भीष्म उवाच ।

तथेति हृष्टमनस उक्त्वाथाप्सरसां गणाः ।

स्वानि स्थानानि संप्राप्य रेमिरे भरतर्षभ ॥ ४५

ततस्त्रिलोककृदेवः पुनरेव महातपाः ।

अपः संचिन्तयामास ध्यातास्ताश्चाप्यथागमन् ॥ ४६

तास्तु सर्वाः समागम्य ब्रह्माणममितौजसम् ।

इदमूर्चुर्वचो राजन्प्रणिपत्य पितामहम् ॥ ४७

इमाः स्म देव संप्राप्तास्त्वत्सकाशमरिंदम ।

शासनात्तव देवेश समाज्ञापय नो विभो ॥ ४८

ब्रह्मोवाच ।

इयं वृत्रादनुप्राप्ता पुरुहूतं महाभया ।

ब्रह्महत्या चतुर्थांशमस्या यूयं प्रतीच्छत ॥ ४९

आप ऊचुः ।

एवं भवतु लोकेश यथा वदसि नः प्रभो ।

D2. 8. 8. 8 T G2 M5-7 ब्रह्मवध्या (for 'हत्या'). K4 वराङ्गनां; B7 D81 D8. 4. 8 G1 'गना' (for 'गनाः'). — °) V1 D5. 7 तृतीयम् (for चतुर्थम्). Ś1 K1. 2. 4 अस्य; D8 अस्यां (for अस्या). K8 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg.) D8. 24 Dn1. n4 D8 D8. 6 M1. 5-7 भागांशं; D2. 8 भागार्थं; G2 भागं वै (for भागं हि). K7 D4. 9 चतुर्थभागमेवं हि; T1 G1 'र्थस्यास्य भागं हि'. — °) V1 मयोक्तं; B7 D44 D4 G1 'क्ता'; Dn4 G2 'क्तः' (for 'क्ताः'). V1 B6 (marg.). 8 Dn4 D8 D4. 5. 7. 9 T G2. 8 संप्रतीच्छत; D8 संप्रतीक्षती (for 'च्छत').

43 °) M1. 5. 6 संग्रहे (for ग्रहणे). — °) Ś1 K1. 2. 4 भगवं (K1. 4 'वां')स; D8 देवेंद्र (for देवेश). Bo कृत- (for तव). — °) K1 मोक्षे (for मोक्षं). K4 D41 समयते; Bo D82 D8 समयतो (for सम). — °) D44 पितामहः.

44 °) D44 रजस्वलास्तु. K7 D4. 9 नारीणां (for 'पु'). — °) K4 ये (for यो). T G1. 8 आचरेत् (for आचरेत्). — °) Ś1 K1. 6 तमेव (for 'वा'). K8 [आ]-यास्यति (for या). — °) K8 व्येतु; M1. 5-7 व्येतु (for व्येतु). D8. 24 D8 ते (for वो).

45 °) G2 तथेति. K1 D81 D8 मनसा (for मनस). — °) K2. 4 उक्ताश्च; K8. 7 V1 Bo. 6-9 D8. 24 Dn1. n4 D8 D8-9 T G1. 8 इत्युक्त्वा (for उक्त्वाथ). G2 M1. 5. 6 ऊचुरप्सरसां गणाः. — °) K8. 7 V1 B6-9 D8. 24 D4. 5. 7. 9 G2 M1. 5-7 पुरुषर्षभ (for भरत').

46 °) G1 तु (for त्रि). D81 देव (for देवः).

— °) Ś1 K1. 2. 4 पितामहः (K1. 4 'ह') (for महातपाः). — °) K4 आपः. Dn4 संचिन्तयामास (sic). — °) D5. 7 धातास् (for ध्यातास्). Ś1 K1. 2. 4 अपि च; K8 B7 D44 T1 चाप्युप- (for चाप्यय).

47 °) T1 च (for तु). Dn1 तथागम्य (for समागम्य). — °) M7 अमितौजसः. — °) D8 घोरं (for राजन्).

48 Before 48, B5 ins. आप ऊचुः. 48^{ab} is partly damaged in B6. — °) Ś1 K1. 2 स्मो; T G1. 8 तु (for स्म). D8. 24 देवं (for देव). — T1 om. (hapl.) 48^b-49^a. V1 reads 48^b-49^a on marg. — °) K7 D9 चतुर्मुखं (D9 'ख'); M1. 5-7 अनिन्दित (for अरिंदम). — °) K8 V1 Bo. 6. 7. 9 D8. 24 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 G2 M1. 5-7 लोकेश; D8 देवस्य (for देवेश). — °) K1 (before corr.) समाज्ञापय. V1 D81 D2 मे (for नो). Bo Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 T2 M1. 5-7 प्रभो; D8 प्रभोः.

49 T1 om. 49^a (cf. v. l. 48). V1 reads 49^a on marg. G1 om. the ref. — °) K1 (by corr.) वृषाद्; T2 तावद्; G1. 8 वधाद् (for वृत्राद्). — °) K2 G1 पुरुहूत- (for 'हूतं'). Ś1 K1. 2 भयावहा; D8 महाभया; G2 समाज्ञया (for महाभया). — °) Bo. 7. 8 D8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 G2 M1. 5-7 ब्रह्मवध्या (for 'हत्या'). — °) G1 अस्य यूयं (for अस्या यूयं). V1 Bo. 6. 8 D8 D4. 7. 9 T G2 M1. 6. 7 प्रतीच्छत; D81 D8 'क्षय'; D8 'च्छता'; D8 'क्षत' (for 'च्छत').

50 °) D8 T G1. 8 देवेश (for लोकेश). — °)

मोक्षं समयतोऽस्माकं संचिन्तयितुमर्हसि ॥ ५०
 त्वं हि देवेश सर्वस्य जगतः परमो गुरुः ।
 कोऽन्यः प्रसादो हि भवेद्यः कृच्छ्रान्नः समुद्धरेत् ॥ ५१
 ब्रह्मोवाच ।
 अल्पा इति मतिं कृत्वा यो नरो बुद्धिमोहितः ।
 श्लेष्ममूत्रपुरीषाणि युष्मासु प्रतिमोक्षयति ॥ ५२
 तमेषा यास्यति क्षिप्रं तत्रैव च निवत्स्यति ।
 तथा वो भविता मोक्ष इति सत्यं ब्रवीमि वः ॥ ५३
 भीष्म उवाच ।
 ततो विमुच्य देवेन्द्रं ब्रह्महत्या युधिष्ठिर ।

यथानिसृष्टं तं देशमगच्छदेवशासनात् ॥ ५४
 एवं शक्रेण संप्राप्ता ब्रह्महत्या जनाधिप ।
 पितामहमनुज्ञाप्य सोऽश्वमेधमकल्पयत् ॥ ५५
 श्रूयते हि महाराज संप्राप्ता वासवेन वै ।
 ब्रह्महत्या ततः शुद्धिं हयमेधेन लब्धवान् ॥ ५६
 समवाप्य श्रियं देवो हत्वारींश्च सहस्रशः ।
 प्रहर्षमतुलं लेभे वासवः पृथिवीपते ॥ ५७
 वृत्रस्य रुधिराच्चैव खुखुण्डाः पार्थ जज्ञिरे ।
 द्विजातिभिरभक्ष्यास्ते दीक्षितैश्च तपोधनैः ॥ ५८
 सर्वावस्थं त्वमप्येषां द्विजातीनां प्रियं कुरु ।

C. 12. 10203
B. 12. 2852. 61
K. 12. 288. 62

Ds1 मोक्षे (for मोक्षं). Bo समयतो; B1 काम' (for सम). —^a) Ds1 स (for सं). G1. संचितयितुम् (sic).

51 ^a) B8 (marg.) लोकेश (for देवेश). —^b) V1 Bo Dn1 Ds D2. 3. 6. 8 G2 M1. 5-7 जगतः परमा गतिः; Dn4 'तः कारणं प्रभो. —^c) K6. 7 V1 B8 Da3. 24 D2. 5. 7. 9 T1 G1. 8 M1. 5-7 प्रसादो (for 'दो). —^d) Dn1. n4 यन् (for यः). Dn1. n4 नः कृच्छ्रात् (by transp.); G1 कृच्छ्रं न.

52 ^a) K1. 2. 4 अल्प इति; T2 G1 अल्पायति. Dn1 मतं (for मतिं). —^d) K4. 6. 7 Da4 Dn4 D2. 6 -मोक्षति (for -मोक्षयति).

53 ^a) Ś1 K1. 2. 4 तमेव; K6 B1-9 Da3. 24 तत्रैषा; K7 तमेषां; Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तमियं (Dn4 'मं); G2 तमे* (for तमेषा). — Ds1 reads 53^b twice. —^b) Ś1 तत्र चैव; K6 सा तत्रैव (for तत्रैव च). B1 विवत्स्यति; Da4 विनश्यति (for निवत्स्यति). —^c) K2 यथा; Ds D1 T G1. 8 तदा (for तथा). —^d) K1 [अ]सत्यं; D6 सत्त्वं (for सत्यं). K4 G1 च (for वः). Dn4 इति सत्यं ब्रवीद्वचः.

54 Some MSS. om. the ref. —^a) G2 देवेन्द्रो (for 'वेन्द्रं). —^b) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T G1. 8 M1. 5-7 ब्रह्मवच्या; G2 'हत्यां (for 'हत्या). —^c) V1 Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G2 -विसृष्टं; Bo -विसृष्टम् (for -निसृष्टं). V1 आवासम्; Bo. 1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T G1. 8 M1. 5-7 तं वासम्; B8 संवासम्; G2 खं वासम् (for तं देशम्). —^d) K6 Bo. 6-9 Da3. 24

Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 अगमद्; K7 'च्छेद्; G2 'च्छन् (for 'च्छद्).

55 ^a) K2 D6. 7 क्रमेण (for शक्रेण). —^b) V1 Bo. 8 (marg. as in text) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T G1-8 M1. 5-7 ब्रह्मवच्या (for 'हत्या). G2 परंतप (for जनाधिप). —^c) K7 Da4 D2. 5. 9 अनुप्राप्य; G2 M1 त्वनुज्ञाप्य (for अनु). —^d) K1. 2 मोष (K2 'चु)मेधम् (sic) (for सोऽश्व').

56 ^a) V1 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-8 M1. 5-7 च (for हि). B8 महाभाग (for 'राज). —^b) K6 संप्राप्तो (for 'सा). D5. 7 च (for वै). —^c) K6 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T2 M5-7 ब्रह्मवच्या; G1 'वृध्या (for 'हत्या). T1 G1 वृत्तः; G3 गतः (for ततः). K2 सिद्धिं (for शुद्धिं). —^d) Ś1 K2. 4 सोश्व-मेधादवासवान्; K1 सोश्वमेधमकल्पयत्.

57 ^a) K1 श्रिये देहो (for श्रियं देवो). —^c) D6 अतुल्यं.

58 ^b) Ś1 (by corr.) K2 खखुण्डाः; Ś1 (sup. lin.) हि खंडाः; K1 हिडगांडाः (sic); K4. 7 Dn1 n4 D2-4. 8. 9 शिखंडाः; B1 खुखुण्डाः; D5. 7 शिखंडीः; T G1. 8 M1 बुहुदाः; M1 बुकुंडाः (for खुखुण्डाः). K7 Da4 यज्ञिरे (for जज्ञिरे). ☞ Ca: खुखुण्डाः, बहिस्थछत्राकाः (sic) ॥ Cs: खुखुण्डाः मयूराः—मयूरो मेचकः कुन्द. खुखुण्डः पलिकस्तथा—इति मधुमती । ☞ —^c) K7 D2. 9 सुरक्षया (K7 'क्षा)स; Bo Dn4 अभक्षास. —^d) D6 वीक्षितैश्च (for दी').

59 ^a) K1 सर्वावस्थे; B8 (marg.) T G1. 8 'वस्थः;

C. 12. 10203
B. 12. 283[2]. 61
K. 12. 288. 62

इमे हि भूतले देवाः प्रथिताः कुरुनन्दन ॥ ५९
एवं शक्रेण कौरव्य बुद्धिसौक्ष्म्यान्महासुरः ।
उपायपूर्वं निहतो वृत्रोऽस्थामिततेजसा ॥ ६०
एवं त्वमपि कौरव्य पृथिव्यामपराजितः ।
भविष्यसि यथा देवः शतक्रतुरमित्रहा ॥ ६१

ये तु शक्रकथां दिव्यामिमां पर्वसु पर्वसु ।
विप्रमध्ये पठिष्यन्ति न ते प्राप्स्यन्ति किल्बिषम् ॥ ६२
इत्येतद्वृत्रमाश्रित्य शक्रस्यात्यद्भुतं महत् ।
कथितं कर्म ते तात किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ६३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

२७४

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।

अस्ति वृत्रवधादेव विवक्षा मम जायते ॥ १

ज्वरेण मोहितो वृत्रः कथितस्ते जनाधिप ।

Dr 'वस्थां'. K4 तुमप्येषां (sic); K7 D4.9 त्वमेवेषां;
Da4 त्वमप्येषां. —^b) K6 श्रियं; G8 lacuna (for
मियं). —^c) K1 (before corr.) देहाः (for देवाः).
—^d) K6 प्रस्थिताः; K7 पृथिताः.

60 ^a) K7 एव (for एवं). K1 क्रमेण (for शक्रेण).
—^b) K2 सौक्ष्म्यान्; K7 D4.9 सौक्ष्म्यान्; Da4 Dn4
सौक्ष्म्यान्; D5.7 सूक्ष्म्यान्; G1 सौक्ष्मां; M1 सौक्ष्म्यान्
(for सौक्ष्म्यान्). T1 महासुराः. —^c) D6 पूर्व- (for
पूर्व). D5.7 उपायः पूर्वविहितो; T2 उपायाबिहितो
युद्धे. —^d) V1 वीर्येण (for वृत्रोऽथ). K6 Bo. 6.7.8
(marg.).9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6-8 T G2. 3
M1. 5-7 अमितः; V1 G1 अमितः; B8 (orig.) चामितः;
D6 [s]प्यमित (for स्थामित-). D6 तेजसः.

61 ^a) Ś1 K1 त्वाम् (for त्वम्). Bo Dn1. n4 D8
D2. 3. 6. 8 G1 कौतेय (for कौरव्य). —^b) G1 प्रथिताम्
(for पृथिव्याम्). K4 M1 अपराजित. —^c) D4 om.
(hapl.) from सि up to पठिष्य (in 62^a). G1 M1
भविष्यति (for 'सि). —^d) G1 अमित्रह.

62 D4 om. up to पठिष्य (cf. v. l. 61). —^c)
V1 Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 T G1-3 M1.
5-7 वदिष्यन्ति (for पठि). —^d) Da3. a4 प्राप्नोति;
Dn4 G1 प्राप्सन्ति; M7 प्राप्सन्ति. D8 किल्बिषः.

63 Before 63, T1 G8 ins. भीष्म उवाच. —^a)
G1 वृत्रम् (for वृत्रम्). T1 आलाय; G1 आश्रित्य (for
आश्रित्य). —^d) K7 D9 अन्यत् (for भूयः). G1
इच्छति (for 'सि).

Colophon, G6 missing : K3. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2.
n8 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan : Ś1 K1.
2. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5-8 T
G1-3 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name : Ś1 K1. 2. 4
वृत्रवधोपाख्यानं समाप्तं; K7 D4. 5. 7. 9 वृत्रवधे ब्रह्महत्यावि-
भागः; V1 M1. 5-7 वृत्रवधः; Bo Dn1. n4 D8 D2. 3.
6. 8 G1 वृत्रवधः समाप्तः; D4. 9 (both also) समाप्तं वृत्र-
वधोपाख्यानं. — Adhy. no. (figures, words or both) :
Br 106; Dn1 Ds2 D7 T1 G8 108; Dn4 M1. 6. 7
107; D8 102; T2 121; G1 100; G2 123; M6
109. — Śloka no. : Da4 Dn1. n4 65; D8 68.

274

☞ This adhy. is missing in G6 (cf. v. l. 12.
259. 1).

1 ^a) K4 Bo. 9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 T G1. 3
अस्मिन्; M7 अत्र (for अस्ति). D6 क्षत्र- (for वृत्र-).
K2 G2 वधे देव; T G8 वधे त्वेव; G1 वधे तात (for
वधादेव). —^d) K7 विवक्षा; Da4 विवक्षया. Da3.
a4 D5.7 समजायते (D5.7 'त' (for मम जा)). Ś1
K1. 2 विवक्षा मम भारत.

2 ^a) K1 स्वरेण (for ज्वरेण). Dn4 वृत्र; D6 विप्रः
(for वृत्रः). —^b) Dn4 Ds1 M1. 5. 6 कथितं (for
'तस'). —^c) Dn4 D7 निहते (for 'तो). Ś1 K1
वासवेण. G2 M1. 5. 6 [अ]थ; M7 [आ]ह (for [ह]ह).
—^d) B8 [ए]व (for [ह]ति). K6 Bo. 6-9 Da3. a4
Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 तदा; D5.7 सदा (for मम).

निहतो वासवेनेह वज्रेणेति ममानघ ॥ २
 कथमेष महाप्राज्ञ ज्वरः प्रादुरभूत्कुतः ।
 ज्वरोत्पत्तिं निपुणतः श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ ३
 भीष्म उवाच ।
 शृणु राजज्वरस्येह संभवं लोकविश्रुतम् ।
 विस्तरं चास्य वक्ष्यामि यादृशं चैव भारत ॥ ४
 पुरा मेरोर्महाराज शृङ्गं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 ज्योतिष्कं नाम सावित्रं सर्वरत्नविभूषितम् ।
 अप्रमेयमनाधृष्यं सर्वलोकेषु भारत ॥ ५

तत्र देवो गिरितटे हेमधातुविभूषिते ।
 पर्यङ्क इव विभ्राजन्नुपविष्टो बभूव ह ॥ ६
 शैलराजसुता चास्य नित्यं पार्श्वे स्थिता बभौ ।
 तथा देवा महात्मानो वसवश्च महौजसः ॥ ७
 तथैव च महात्मानावश्विनौ मिषजां वरौ ।
 तथा वैश्रवणो राजा गुह्यकैरभिसंवृतः ॥ ८
 यक्षाणामधिपः श्रीमान्कैलासनिलयः प्रभुः ।
 अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा देवर्षयोऽपरे ॥ ९
 विश्वावसुश्च गन्धर्वस्तथा नारदपर्वतौ ।

C. 12. 10218
B. 12. 224(2). 11
K. 12. 289. 11

3 °) G1 अथ (for कथम्). D2 महाप्राज्ञ. — °) K6 B6-9 D93. a4 D5. 7 T G1-3 M1. 5-7 ज्वरः प्रादुर्बभूव ह; K7 V1 Bo Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 'दुर्बभौ कुतः. — °) * Ca: निपुणतः, भावप्रधानो निर्देशः । नैपुण्यादित्यर्थः । * — °) K2. 7 B6-9 Das. a4 D4. 9 T1 G1 विभो (for प्रभो).

4 °) K4. 6 V1 Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 [इ]मं; B7 Das. a4 [ए]व (for [इ]ह). — D7 repeats 4°d after 5°b. — °) T G3 विस्तरं (for विस्तरं). S1 K1. 2. 4 चैव; Da4 वास्य (for चास्य). Dn4 वक्ष्यामि. — °) K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-8. 7 (both times). 8. 9 T2 G1. 2 M7 यादृशम् (for 'शं'). G2 M7 चैव (for चैव).

5 St. 5-17 = (var.) Vāyu P., I. 30. 81-93. K2 om. (hapl.) 5. — °) K4 मेरौ (for मेरोर्). K7 महाराजं; T G1. 8 'भाग (for 'राज). — °) Dn4 त्रैलोक्यं (for 'क्य). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.) Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 6. 8 M1. 5-7 'पूजितं (for 'विश्रुतम्). — After 5°b, D7 repeats 4°d. D7 om. (hapl.) 5°d. — °) D5 ज्योतिष्मान् (for 'स्कं). * Ca. p. 8: सावित्रं, सवित्राधिष्ठितम् । * — °) T2 सर्वं (for सर्वं). — °) K1 अनादृत्यं; D8 'ध्यत्यं. — °) G1 सिद्धं (for सर्वं). B8 'लोकेन (for 'लोकेषु). — After 5, T1 G3 ins.:

732* ख्यातमासीत्स्वतेजोभिराचार्यार्कप्रभं स्थितम् ।

[T1 अधिकार्क (for आचार्यार्क).]

6 °) K2 गिरितटे (for 'तटे). — °) Das. a4 'विभूषितं (for 'ते). — °) V1 पर्यङ्कम्. T1 विभ्राजन्; G2 विभ्राजति; M7 वै भ्राजन् (for विभ्रा). — °) G2 om. ह.

7 °) S1 K1. 2 [अ]प्यस्य; Da3 [अ]धास्य; T1 पश्यन्; G3 M7 तस्य (for चास्य). — °) D5. 7 M1 पार्श्वं (for पार्श्वं). S1 K1. 2 बभूव ह; T G1. 8 व्यवस्थिता (for स्थिता बभौ). — °) T1 G3 तत्र; G1 तदा (for तथा). Da4 देवो (for देवा). — °) K1 वासवश्च (for वं). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 G2 [अ]मितौजसः (for महौजसः).

8 °) K7 om. च. D5. 7 महाभागाव् (for 'स्मानाव्).

9 °) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 T G1-3 M1. 5-7 ईश्वरः (for अधिपः). — °) Bo Das. a4 D4. 6. 8. 9 कैलाश (for 'स-). — After 9°b, T G1. 3 M7 ins.:

733* शङ्खपद्मनिधी चोभौ ऋद्ध्या परमया सह ।

[T2 G1 M7 'निधिभ्यां च (for 'निधी चोभौ). T2 G1 M7 लक्ष्म्या (for ऋद्ध्या).]

— T G1. 3 M7 cont.: K6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 G2 M1. 5. 6 ins. after 9°b:

734* उपातन्त महात्मानमुशना च महाकविः ।

सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव च महर्षयः ।

[= (var.) Vāyu P. I. 30. 85. K7 D4. 9 उपासते; T2 G1-3 'सत (for 'सन्त). G3 उशनाश्च. K6 V1 Bo. 6-8 (6. 8 marg. as in text). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 5. 6. 8 T2 महामुनिः; D8 तथा मुनिः (for महाकविः). — (L. 2) M7 तथा चैव (for तथैव च).]

— °) K7 D4. 9 आंगिरः; Da4 अंगिरा; T2 M1. 5. 6 अंगिर (for 'र-). Das om. प्रमुखा. — °) K7 D4. 9 [5]पि च (for स्परे).

C. 12. 10219
B. 12. 284(2). 11
K. 12. 289. 11

अप्सरोगणसंघाश्च समाजगुरनेकशः ॥ १०
ववौ शिवः सुखो वायुर्नानागन्धवहः शुचिः ।
सर्वर्तुकुसुमोपेताः पुष्पवन्तो महाद्रुमाः ॥ ११
तथा विद्याधराश्चैव सिद्धाश्चैव तपोधनाः ।
महादेवं पशुपतिं पर्युपासन्त भारत ॥ १२
भूतानि च महाराज नानारूपधराण्यथ ।
राक्षसाश्च महारौद्राः पिशाचाश्च महाबलाः ॥ १३
बहुरूपधरा हृष्टा नानाप्रहरणोद्यताः ।
देवस्यानुचरास्तत्र तस्थिरे चानलोपमाः ॥ १४
नन्दी च भगवांस्तत्र देवस्यानुमते स्थितः ।

प्रगृह्य ज्वलितं शूलं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ १५
गङ्गा च सरितां श्रेष्ठा सर्वतीर्थजलोद्भवा ।
पर्युपासत तं देवं रूपिणी कुरुनन्दन ॥ १६
एवं स भगवांस्तत्र पूज्यमानः सुरर्षिभिः ।
देवैश्च सुमहाभागैर्महादेवो व्यतिष्ठत ॥ १७
कस्यचित्त्वथ कालस्य दक्षो नाम प्रजापतिः ।
पूर्वोक्तेन विधानेन यक्ष्यमाणोऽन्वपद्यत ॥ १८
ततस्तस्य मखं देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
गमनाय समागम्य बुद्धिमापेदिरे तदा ॥ १९
ते विमानैर्महात्मानो ज्वलितैर्ज्वलनप्रभाः ।

10 ") Das (before corr.) गंधर्वासि (for 'र्वस').

11 ") K7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9
T1 G1. 8 M1. 5-7 transp. शिवः and सुखः. G2 ववौ
वायुः सुखस्पर्शः. — ") K1 गंधवहाः. — ") K1 सर्वे
तु; Ds1 सर्वत्र (for सर्वर्तुः). V1 सुमनोपेताः (for
'कुसुमो'). — ") K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4
Dn1. n4 Ds D2. 2. 6. 8 G2 द्रुमास्तथा (for महाद्रुमाः).

12 ") D6 सिद्धाः (for चैव). — ") D6 साध्याश्च
(for सिद्धाश्च). Dn4 om. from तपोधनाः up to पिशा-
चाश्च (in 13^d). B6 तपोधनः; Da2 ततो धनाः. — ")
Da4 तद्वा देवः पशुपतिः. — ") Da4 T2 पर्युपासत. K4
सर्वदा; D5. 7 पांडव (for भारत).

13 Dn4 om. up to पिशाचाश्च (cf. v. l. 12). — ")
The portion from रूपधरा up to B. 12. 321. 76^d is
lost in S1 on missing fol. — ") D6 om. (hapl.)
from महा up to चाश्च (in 13^d). B6 (marg.) महा-
राज (for 'रौद्राः'). — ") K1. 2. 4 महोरगाः (for महा-
बलाः).

14 S1 missing (cf. v. l. 13). — ") G6 बंधुरूपः;
T2 बहुकूपः (for 'रूप'). K2 हृष्टा; B6 कृष्णा (for
हृष्टा). — ") Dn4 दैवस्य (for दे'). — ") K1. 2 D8
G1 M1. 5. 6 चानि (K2 'नु' लोपमाः; K4 चानलोपमा;
K7 D4. 9 G2 M1 चा (D4. 9 वा) चलोपमाः; V1 B6
(marg.) हानलो' (for चानलो').

15 S1 missing (cf. v. l. 13). — ") D6 नन्दीश्च
(for नन्दी). T1 G1. 8 M1. 5-7 तस्य (for तत्र).
— ") K1. 2. 4 गृहीत्वा (for प्रगृह्य). B6 विपुलं (for
ज्वलितं). K1 शून्यं (for शूलं). — ") K1 दीप्य-

मानाः; K2. 4 Bo. 6. 8 (marg.). 9 Das Dn1. n4 Ds1
D2. 8. 6. 8 'मानः (for 'मानं').

16 S1 missing (cf. v. l. 13). — ") K2 गंगां;
D4 lacuna. — ") K1 पर्युपासुश्च; K2 'पास्त च (for
'पासत). K7 D4. 5. 7. 9 देवेशं; T G1. 8 M1 तं देवी
(for तं देवं). — ") K1. 2. 4 सत्तम (for नन्दन).

17 S1 missing (cf. v. l. 13). — ") K6. 7 V1 Bo.
8. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 5-8 स एवं (by transp.);
B7 Ds1 D8 स एव. — ") K2 सुरर्षभिः. — ") K1.
2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 दे (K7 D5. 7. 9 दै) वतैश्च (for देवैश्च सु).
K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das. a4 Dn1. n4
Ds D2. 8. 6. 8 महातेजा (for 'भारौ'). — ") D5. 7
[s] व्यतिष्ठत; G3 [s] द्य' (for व्यति'). — After
17, B6 ins. an addl. colophon [Sub-parvan :
मोक्षधर्म. — Adhy. name : ज्वरोत्पत्तिः].

18 S1 missing (cf. v. l. 13). Before 18, B6
ins. भीष्म उवाच. — ") K4 कर्हिचित् (for कस्य').
— Da4 om. 18^d-19^e. — ") K7 यक्ष्यमानो; B6 Dn4
यक्षमाणो. K1. 2 [s] न्वबुध्यत; K6 [s] नुपद्यत; K7
D4 [s] म्य' (for सन्व').

19 St. 19-20 = Vāyu P. I. 30. 95-96. S1
missing (cf. v. l. 13). Da4 om. 19^{ab} (cf. v. l.
18). — ") K1. 2. 4. 7 Dn4 D4. 9 मखे; K6 समं (for
मखं). G1 श्रुत्वा दक्षस्य तु मखं. — ") G1 देवाः (for
सर्वे). — ") G1 M1. 5-7 गमने समुपागम्य. — ") K7
D4. 9 ततः (for तदा). D7 बुद्धिमेतामपेदिरे (sic).

20 S1 missing (cf. v. l. 13). — ") G1 देवैश्च
(hypermetric) (for ते). — ") B6 (marg. as in

देवस्यानुमतेऽगच्छन्गङ्गाद्वारमिति श्रुतिः ॥ २०
 प्रस्थिता देवता दृष्ट्वा शैलराजसुता तदा ।
 उवाच वचनं साध्वी देवं पशुपतिं पतिम् ॥ २१
 भगवन्क नु यान्त्येते देवाः शक्रपुरोगमाः ।
 ब्रूहि तत्त्वेन तत्त्वज्ञ संशयो मे महानयम् ॥ २२
 महेश्वर उवाच ।
 दक्षो नाम महाभागे प्रजानां पतिरुत्तमः ।
 हयमेधेन यजते तत्र यान्ति दिवौकसः ॥ २३
 उमा उवाच ।
 यज्ञमेतं महाभाग किमर्थं नाभिगच्छसि ।

केन वा प्रतिषेधेन गमनं ते न विद्यते ॥ २४
 महेश्वर उवाच ।
 सुरैरेव महाभागे सर्वमेतदनुष्ठितम् ।
 यज्ञेषु सर्वेषु मम न भाग उपकल्पितः ॥ २५
 पूर्वोपायोपपन्नेन मार्गेण वरवर्णिनि ।
 न मे सुराः प्रयच्छन्ति भागं यज्ञस्य धर्मतः ॥ २६
 उमा उवाच ।
 भगवन्सर्वभूतेषु प्रभावाभ्यधिको गुणैः ।
 अजेयश्चाप्रधृष्यश्च तेजसा यशसा श्रिया ॥ २७
 अनेन ते महाभाग प्रतिषेधेन भागतः ।

C. 12. 10227
 B. 12. 204(3). 29
 K. 12. 209. 29

text) ज्वलद्भिर् (for ज्वलितैर्). K₁ ज्वलिन- (for ज्वलन-). G₁ प्रभैः (for प्रभाः). K₆ V₁ Bo. 6. 7. 8 (orig.) Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 6. 8 G₂ ज्वलनाक- समप्रभैः. —^c) K₂ om. (hapl.) गच्छन्. —^d) D₅. 7 श्रुतं (for श्रुतिः).

21 Ś₁ missing (cf. v. l. 13). —^a) K₆ B₆-9 Das. a₄ G₁ प्रस्थितान्दै (G₁ 'न्दे') वतान्दृष्ट्वा.

22 Ś₁ missing (cf. v. l. 13). Before 22, B₆ ins. उमोवाच. —^a) K₇ D₆ भगवान्. D₅. 7 कुत्र (for क नु). B₈ यायेते; D₄ पात्येते. —^c) K₁. 2 G₂ धर्मज्ञ (for तत्त्वज्ञ). —^d) K₆ B₆. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das. a₄ D₅. 7 अभूत् (for अयम्).

23 Ś₁ missing (cf. v. l. 13). K₆ om. (hapl.) 23-24. G₁ om. the ref. T₁ देव; T₂ रुद्र; G₈ देवा; M₇ ईश्वर (for महेश्वर). —^a) D₅. 7 T₂ M₇ महाभागः (for 'भागे').

24 Ś₁ missing (cf. v. l. 13). K₆ om. 24 (cf. v. l. 23). K₄ om. the ref. —^a) B₈ T₂ एतन्; Dn₄ D₆ M₇ एनं (for एतं). K₇ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-9 T G₁-8 महादेव (for 'भाग'). K₄ उमा यज्ञे महाभाग (sic). —^b) K₄ V₁ Bo. 6-9 Da₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 6-8 T G₁-8 नाभि- (for नाभि-). B₈ (marg.) नन्दति; Dn₄ D₆ G₁ गच्छति (for 'सि'). —^d) D₅ D₂. 8 वा (for ते). B₈ (marg. as in text) रोचते (for विद्यते).

25 Ś₁ missing (cf. v. l. 13). D₅. 7 ईश्वर; T₁ G₁-8 देव; T₂ रुद्र (for महेश्वर). —^a) T₁ G₈ एवं

(for एव). —^b) K₄ B₇ Dn₁. n₄ Ds D₅. 5. 7. 8 पूर्वमेतद्; T₁ G₁. 8 यन्ममै; T₂ धर्ममे (for सर्वमे). —^c) K₁. 2. 4 G₂ M₇ यज्ञेषु मम सर्वेषु; D₅. 7 यज्ञेषु सर्वभूतेषु. —^d) Dn₄ M₁. 6 भागम् (for भाग). D₅. 7 मम भागे न कल्पितः.

26 Ś₁ missing (cf. v. l. 13). K₁ om. 26. —^a) B₈ (marg.) पूर्वोक्तोपपन्नेन; Dn₁ सर्वोपायोप; M₇ सर्वकालोप. —^d) K₂ T₂ धीमतः; Da₄ कर्मतः; T₁ G₈ धीर्मतः; G₁ धीमता (for धर्मतः).

27 Ś₁ missing (cf. v. l. 13). —^a) K₆ -वेदेषु; K₇ V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a₄ Ds₁ D₄. 6. 9 -देवेषु; D₅ -देवेभ्यः (for -भूतेषु). —^b) K₁. 2. 6 Bo Dn₁ G₂ प्रभावाभ्य (K₁ 'द') धिको गुणैः; K₄ Ds₁ D₅. 7 प्रभावाभ्य; T G₁. 8 M₁. 5. 6 प्रभुरभ्य (M₁. 5. 6 'स्य') धिको गुणैः. —^c) K₆ V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg.) Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds₂ D₂. 8. 6. 8 अजय्यश्; B₆ आयय्यश्; Ds₁ अयय्यश् (for अजेयश्). K₇ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₃. 6-8 T₁ G₈ चाप्यधृष्यश्; V₁ चाप्यदेयश् (for चाप्रधृष्यश्). V₁ reads from धृष्य up to दुःख (in 28^e) on marg.

28 Ś₁ missing (cf. v. l. 13). V₁ reads up to दुःख on marg. —^b) G₂ प्रतिषिद्धेन (for 'षेधेन'). —^c) K₆ B₆. 9 Da₄ आपन्नं; Dn₄ उत्पन्ने (for 'न्न'). —^d) K₁ कंपथुश् (for वेपथुश्). B₈ (marg. as in text) महानयं; Da₄ महानव (for ममा).

29 Ś₁ missing (cf. v. l. 13). T G₁. 8 om. the ref. —^a) Da₄ Ds₁ उक्ता (for उक्त्वा). K₆ च; D₄ नु (for तु). —^b) Ds₂ तदा (for देवं). —^c) K₁. 2. 1 Da₄ Dn₄ D₄ तूष्णी- (for तूष्णी-). —^d) K₉

C. 12. 10297
B. 12. 274(3). 29
K. 12. 279. 29

अतीव दुःखमुत्पन्नं वेपथुश्च ममानघ ॥ २८

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा तु सा देवी देवं पशुपतिं पतिम् ।

तूष्णींभूताभवद्राजन्दह्यमानेन चेतसा ॥ २९

अथ देव्या मतं ज्ञात्वा हृदतं यच्चिकीर्षितम् ।

स समाज्ञापयामास तिष्ठ त्वमिति नन्दिनम् ॥ ३०

ततो योगबलं कृत्वा सर्वयोगेश्वरेश्वरः ।

तं यज्ञं सुमहातेजा भीमैरनुचरैस्तदा ।

सहसा घातयामास देवदेवः पिनाकधृक् ॥ ३१

केचिन्नादानमुञ्चन्त केचिद्वासांश्च चक्रिरे ।

Bs (marg.). 9 Das. 24 दूयमानेन; Bs (marg.) जुंभ
(for दह्य). Dn4 D6 तेजसा (for चेतसा).

30 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) K1. 2 श्रुत्वा
(for ज्ञात्वा). —^b) K6 तच् (for यच्). D6 चिकी-
र्षिते. T1 हृदतं किंचिदूर्जितं. —^c) T1 तमाज्ञापयामास
(submetric). —^d) D6. 7 तिष्ठतम् (for तिष्ठ त्वम्).
D6-1 अपि (for इति). V1 नन्दिनि; G1 नन्दनं (for
नन्दिनम्). K1. 2 तिष्ठ त्वं वरवर्णिनि.

31 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) K1 योग-
बलाज्; K2 यज्ञबलाज्; K7 योगवरं; D6. 7 योगं बलं
(for योगबलं). K1. 2 Bs (marg.) M1. 5. 6 ज्ञात्वा
(for कृत्वा). —^b) K2 सर्वयोगीश्वरेश्वरः; T G1. 3
M1. 5-1 सर्वलोकमहेश्वरः (G1 'रं'); G2 सर्वयोगेश्वरो हरः.
—^c) Dn1. n4 D6. 8 T1 G1. 3 स (for सु). —^d)
V1 B1 तथा; D3 (before corr.) T1 सह (for तदा).
—^e) Ds1 सहसा (for 'सा'). K4 पातयामास; D6. 7
ज्ञापया; D6 वातया (for घातया). —^f) K1. 2. 4
पिनाकधृक् (for 'धृक्').

32 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) K1 अमुं-
चन्ति; K2. 1 न मुंचन्त; D4 अमुंचन्त; D6. 7 विमुंचन्त;
T G1. 3 M1. 5-1 अकुर्वन्त (for अमुञ्चन्त). —^b) K1.
2. 4 वादांश्च; D4. 4 कामांश्च; D4. 9 वासांश्च (for
हासांश्च). D6. 7 केचिद्वासांसि जह्निरे. —^c) T G1. 3
परे (for [अ]परे). —^d) D4. 4 G1 समवाकिरत्. K4
भीमैरनुचरैस्तदा (= 31^d).

33 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) D4. 4 Ds1
D1. 9 समुत्पाद्य; D2. 5. 1 समासाद्य; T G1. 3 समुत्क्षिप्य
(for 'स्याद्य'). K1. 2. 4 के (K2 किं) चिदुपाधमुत्पाद्य.

रुधिरेणापरे राजंस्तत्राग्निं समवाकिरन् ॥ ३२

केचिदुपाधमुत्पाद्य बभ्रमुर्विकृताननाः ।

आस्यैरन्ये चाग्रसन्त तथैव परिचारकान् ॥ ३३

ततः स यज्ञो नृपते वध्यमानः समन्ततः ।

आस्थाय मृगरूपं वै खमेवाभ्यपतत्तदा ॥ ३४

तं तु यज्ञं तथारूपं गच्छन्तमुपलभ्य सः ।

धनुरादाय बाणं च तदान्वसरत प्रभुः ॥ ३५

ततस्तस्य सुरेशस्य क्रोधादमिततेजसः ।

ललाटात्प्रसृतो घोरः स्वेदबिन्दुर्बभूव ह ॥ ३६

तस्मिन्पतितमात्रे तु स्वेदबिन्दौ तथा भुवि ।

—^b) K4 विभ्रमुर्; K6 बभ्रमुर्; K7 D4. 9 G2 व्यभ्र-
मन्; T G1. 3 M1. 5-1 व्याक्षिपन् (for बभ्रमुर्). K1
विकृता नराः; D6. 7 विकृतात्मनः (for 'नना:'). —^c)
G1 आस्यैरन्ये. T1 G1 चाग्रसन्त; G2 'सन्तत्र (hyper-
metric) (for 'सन्त). G8 आस्यैरन्यैरग्रसन्त. —^d)
K1 परिचारकान्; G1 'चारिकान्.

34 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) Dn4 Ds1
D6 G1 नृपतेर् (for 'ते). —^b) K1. 2. 4 ततस्ततः (for
समन्ततः). —^c) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in
text). 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 [अ]भ्यगमत्;
G2 M1. 5. 6 'द्वचत् (for 'पतत्).

35 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) K7 न (for
तं). — K1 reads 35^{ed} on marg. sec. m. —^c) K6
V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 बाणेन; G2
सशरं (for बाणं च). —^d) K7 D6 ततो (for तदा).
K2 [अ]नुसरत; K6 Bo Ds1 [अ]न्वसरत; Bs (marg.
as in text) चान्वसरत्; B6 [अ]नुसरत; Ds2 D6. 7
स्वन्वसरत (for [अ]न्व). K1. 2. 4 M7 प्रभो (for प्रभुः).
T1 G1 तमन्वसरत (G1 'तः) प्रभुः.

36 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^b) K1 क्रोधा-
दसिततेजसाः (sic). —^c) M7 प्रसृतो (for प्रसृतो).
—^d) Bs (marg. as in text) अजायत (for बभूव ह).

37 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) B6 अस्मिन्
(for तं). Ds2 पातित (for पं). K4 V1 Bo. 6-9
Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 8 T G1-3 M7 मात्रे च; K6
Das. 24 Ds2 मात्रेण; K7 D4 मात्रे तु (for मात्रे तु).
—^b) D6 श्वेत (for स्वेद). K1. 2. 4 V1 Bo. 8

प्रादुर्बभूव सुमहानग्निः कालानलोपमः ॥ ३७
 तत्र चाजायत तदा पुरुषः पुरुषर्षभ ।
 ह्रस्वोऽतिमात्ररक्ताक्षो हरिश्मश्रुर्विभीषणः ॥ ३८
 ऊर्ध्वकेशोऽतिलोमाङ्गः श्येनोलूकस्तथैव च ।
 करालः कृष्णवर्णश्च रक्तवासास्तथैव च ॥ ३९
 तं यज्ञं स महासत्त्वोऽदहत्कक्षमिवानलः ।
 देवाश्चाप्यद्रवन्सर्वे ततो भीता दिशो दश ॥ ४०
 तेन तस्मिन्विचरता पुरुषेण विशां पते ।

पृथिवी व्यचलद्राजन्तीव भरतर्षभ ॥ ४१
 हाहाभूते प्रवृत्ते तु नादे लोकभयंकरे ।
 पितामहो महादेवं दर्शयन्प्रत्यभापत ॥ ४२
 भवतोऽपि सुराः सर्वे भागं दास्यन्ति वै प्रभो ।
 क्रियतां प्रतिसंहारः सर्वदेवेश्वर त्वया ॥ ४३
 इमा हि देवताः सर्वा क्रपयश्च परंतप ।
 तव क्रोधान्महादेव न शान्तिमुपलेभिरे ॥ ४४
 यश्चैव पुरुषो जातः स्वेदात्ते विबुधोत्तम ।

C. 12. 10255
 B. 12. 284[3].47
 K. 12. 289. 47

(marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 G2 M1 तदा
 (for तथा). K1. 2. 4 विभी; G1 भुवः (for भुवि).

38 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) D5. 7 ततस्तु
 (for तत्र च). —^b) Da4 om. (hapl.) पुरुषः. —^c)
 K1. 4 V1 B8 Da4 D5. 7 T2 [s] तिमात्रो; K6 Bo. 6. 7. 9
 Das Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 M1 'मात्रं (for 'मात्र-).
 B8 (marg.) -पिंगाक्षो; G2 M1. 5-7 -रक्तांगो (for
 -रक्ताक्षो). T1 G1. 8 अतिमात्रोतिरक्ताक्षो. —^d) K1
 Da4 T1 G1. 8 M5 हरिश्मश्रु; K6 'इमश्चूर. T1 M1. 5. 6
 विभूषणः (for विभी).

39 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) K6 [s] तिरो-
 रांगः (sic); Ds1 'रोमांचः; T1 G1 'रिक्तांगः (G1 'ने);
 G2 'रोमा च (for 'लोमाङ्गः). —^b) K1. 2 Bo Das T
 M1. 5-7 श्येनानू (K1. 2 Bo 'लू) कस; K4 श्येनान्येकस;
 K7 D4. 9 स्वेदाजातस; B8 D5. 7 भी (D5 नी) षणांगस;
 Da4 श्येनातूकस; G1 श्येनोनूनस; G2 श्येनानूरुस; G8
 श्येनानीकस (for श्येनोलूकस). — Das. a4 D4 om.
 (hapl.) 39^{ad}; V1 reads the same on marg. —^c)
 K4 D2. 8 कराल; T G2. 8 M1. 5-7 कराल; M1 'लं
 (for 'लः). G1 -वक्त्रश्च (for -वर्णश्च).

40 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) K4. 6 V1
 Bo. 6. 7. 8 (marg.) 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8
 G2 सु (for स). B8 (marg. as in text) M1. 5. 6
 महातेजा; G2 'तत्त्वो (for 'सत्त्वो). T G1. 8 M1 स तं
 यज्ञं महातेजा. —^b) K6 V1 Bo. 6-9 Ds T G1 दहन्
 (for सद्दहत्). K1. 2. 4 कक्ष्यम् (for कक्षम्). B8
 Ds1 Ds. 5. 7 इह (for इव). — After 40^{ab}, K6 V1
 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 ins.:

735* व्यचरत्सर्वतो देवान्प्राद्ववत्स ऋषींस्तथा ।

[Bo विचरत्; B8 (marg.) Da4 Ds1 व्यचरन् (for
 'रत्).]

—^a) Da4 देवश्च. K6 B6-8 Da3. a4 प्राद्वचन्; K7
 D4. 5. 7. 9 M1. 5. 6 व्यद्र'; Dn1 D2. 8. 8 [अ]प्या'; Ds2
 T G1. 8 M1 [अ]भ्य' (for [अ]प्य'). —^d) G2 भीतो
 (for भीता).

41 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) T1 G1. 8
 ततस् (for तेन). M1 तस्मिन्विचरता तेन. —^c) K7
 च चलद्; K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.
 8. 8 ह्यचल (Dn1 'र) द् (for व्यच'). —^d) G2 अतीव
 त्वरितं विभी.

42 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) M1 देवलोकं
 (for नादे लोक). — For 42^{ab}, K6. 7 V1 Bo. 6-9
 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 G2 subst.:

736* हाहाभूतं जगत्सर्वमुपलक्ष्य तदा प्रभुः ।

[K7 Da4 Dn1 Ds1 D4. 6. 9 उपलभ्य; Dn4 'लक्ष;
 G2 'वीक्ष्य (for 'लक्ष्य). D4 सदा (for तदा).]

—^a) K6 Da4 देवदेवं; Ds1 महाबाहुं (for 'देवं).

43 Ś1 missing (cf. v. l. 13). Before 43, K6. 7
 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-8 M1 ins.
 ब्रह्मोवाच. —^a) K1. 2 भवते; D4 'ता (for 'तो).
 T1 G1 वै (for सपि). —^b) D4 भोगं; T1 G1. 8
 भागान् (for भागं). V1 D5. 7 च (for वै). K1
 प्रभोः. —^d) M1. 5. 6 -लोकेश्वर (for -देवं). D6 तथा
 (for त्वया). D5. 7 सर्वदेवेश्वरेश्वर.

44 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) M1 एतानि
 (for इमा हि). —^b) B8 परंतप; D5. 7 'तपाः.

45 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) T1 G1 एव;
 M1 चेह (for चैव). K2. 4 राजन् (for जातः). —^b)
 Ds1 स्वेदात् (for स्वे). K2. 4 B8 पुरुषोत्तम; B9 विबु-

C. 12. 10255
B. 12. 284(2). 47
K. 12. 259. 47

ज्वरो नामैष धर्मज्ञ लोकेषु प्रचरिष्यति ॥ ४५
एकीभूतस्य न ह्यस्य धारणे तेजसः प्रभो ।
समर्था सकला पृथ्वी बहुधा सृज्यतामयम् ॥ ४६
इत्युक्तो ब्रह्मणा देवो भागे चापि प्रकल्पिते ।
भगवन्तं तथेत्याह ब्रह्माणममितौजसम् ॥ ४७
परां च प्रीतिमगमदुत्सयंश्च पिनाकधृक् ।
अवाप च तदा भागं यथोक्तं ब्रह्मणा भवः ॥ ४८

वित्तम (sic); Da4 Da1 विबुधोत्तमः (Da1 'मं'); T2 G1 M1. 5-7 विबुधाधिपः; G2 'धोपमः' (for 'धोत्तम'). —^a) Da4 जरो; D4 ज्वरा; D5. 1 हरो (for ज्वरो). —^d) T G1. 8 M1. 5-7 वि- (for प्र-). Dn4 प्रचरिष्यथ.

46 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) Ds2 (before corr.; marg. as in text) करी-; T1 एष; G1 एकस्य (hypermetric); M1. 5. 6 एक- (for एकी-). Dn1 Da1 D8 त्वस्य; Dn4 स्वस्य; G1 कस्य; G2 तस्या (for ह्यस्य). M7 नास्य वै एकभूतस्य. —^b) K7 धारणा; Dn4 'जं' (for 'जे'). G1 चेतसः (for तेजसः). K7 D8 प्रभोः. —^c) K2 समर्था; K7 Da8. 24 G2 समर्था; D5. 1 सर्वस्य (for समर्था). —^d) K1. 2. 4 सृजताम् (for सृज्य-). K6 G2 इयं (for अयम्).

47 Ś1 missing (cf. v. l. 13). Before 47, B8 ins. भीष्म उवाच. —^a) K7 D4. 9 इत्युक्ते (for 'क्तो'). B8 ब्राह्मणा. —^b) D4 वापि; G2 M1. 5. 6 चैव (for चापि). —^c) T G1. 8 M7 भगवांस्तु (T2 'वांश्च'; M7 'वांस्तु' (for भगवन्तं). —^d) D2. 4 G2 अमितो- (G2 'ते')जसं.

48 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) G3 परं (for परां). —^b) K1. 2 वत्सयन्; K6 G1 विस्मयं; T1 G3 विस्मयंश्च; T2 उत्सयं (for 'यंश्च'). K1. 2. 4 वै (for च). K1. 2. 4 पिनाकधृत्; T2 'धृत्'. —^c) G2 स (for च). B8 M7 तथा; T G1-8 यथा (for तदा). —^d) K1. 4 बत; K2 तव; K7 M7 भव; D5. 1 वचः (for भवः).

49 With 49-55, cf. Vāyu Pur. (Bibl. Ind.) I. 30. 296-302. Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) D8 ज्वरश्च. D5. 1 T G1. 8 M7 तु (for च). K2. 6 Da8. 24 -धर्मज्ञ (for 'ज्ञो'). —^b) D5. 1 व्यभवत्; T2 व्यसृजत्; G3 'जन्'; M1. 5. 6 [अ]भ्यसृजत् (for व्यसृ-). T2 M7 तथा (for तदा). —^c) Da8. 24 सर्वधर्मज्ञ; M7 'सत्त्वानां' (for 'भूतानां'). —^d) Ds1 तं चापि (for

ज्वरं च सर्वधर्मज्ञो बहुधा व्यसृजत्तदा ।
शान्त्यर्थं सर्वभूतानां शृणु तच्चापि पुत्रक ॥ ४९
शीर्षाभितापो नागानां पर्वतानां शिलाजतुः ।
अपां तु नीलिकां विद्यान्निर्मोकं भुजगेषु च ॥ ५०
खोरकः सौरमेयाणामूषरं पृथिवीतले ।
पशूनामपि धर्मज्ञ दृष्टिप्रत्यवरोधनम् ॥ ५१
रन्ध्रागतमथाश्वानां शिखोद्भेदश्च बर्हिणाम् ।

तच्चापि). K4 पुत्रकः.

50 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) K1. 2. 4 शीर्षाभितापो (K2 'पं'); K7 B7 D4. 9 'तितापो; B8 'भिघातो; Da8 शीर्षाभिचापो. —^b) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da8. 24 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 G2. 8 शिलाजतु; T1 G1 Cv (gloss: शिखायां विद्यमानं जतुर्लक्षा) शिखा-जतु; T2 शिलाजितु; M7 'जतुं' (for 'जतुः'). —^c) K2 द्वि; G2 च (for तु). Da4 नीलीकां; Ca. n (gloss: Ca, जलमलम्; Cn, शैवालम्) नीलीकां (as in text). K2. 1 D4 विद्यान्; D8 विद्यां; T G1. 8 M1. 5-7 विद्धि (for विद्यान्). —^d) G1 भुजकेषु. ✽ Cs: निर्मोकं नाम दृष्टिप्रत्यवरोधनं कियता कालेन भुजग-शरीरात् पृथग्भवति । ✽

51 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) K1. 2. 4 खो- (K4 ख)रकं; K6 T1 G1 M7 खौरकः (T1 G1 'कं'); Dn4 कोरकः; Ds1 क्षौरकः; D6 घोरकः; D7 घोरकः; G2 औरसः; Cv क्षौरकं (for खोरकः). K2. 1 M1. 5. 6 सौरमेयानाम्; Ds1 सारमेयानां; D4 सोरनेयानाम्. ✽ Ca: सौरमेयाणां, गवाम् । खोरकः नीलिकापरपर्यायः ॥ Cn: खोरकः पशूनां पादरोगः ॥ Cs: खोरकः, खुररोगः । ✽ —^b) K7 उषरं; B7 मुखरं; B8 (marg.). 9 M1. 5. 6 ऊषरः; Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 ऊषरं; Ds1 मुखरं (for ऊषरं). —^c) K4 पश्यताम् (for पशूनाम्). D8 धर्मज्ञे (for 'ज्ञ'). —^d) M1. 5. 6 दृष्टिः (for दृष्टि-). V1 -प्रत्यवरोधकं; M1. 5. 6 प्रत्यवरोधनः.

52 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) K1. 2. 4. 7 D4. 9 रंध्रो (K2 'ध्रे')गतम्; K6 D5. 1 Ca (gloss: रन्ध्रा-ख्याप्रजघनभागावसादकृतम्) रंध्रोद् (K6 'द्र')तम्; B7 रंध्रगतम्; B8 रक्षा' (for रन्ध्रा'). D6 अपाश्वानां (for अथा'). T G1. 8 M1. 5-7 रंध्रोद्भूतम् (T2 'ग्रह')मनश्वानां; G2 रंध्रोद्भूतं तथाश्वानां; Cv रंध्रोद्भवश्च मध्यानां. ✽ Cn. p: रन्ध्रागतं, अश्वगलरन्ध्रागतं मांसखण्डम् । ✽ —^b) K1. 2 शिरोभेदश्च; M7 शिखोद्भेदः. —^c) K1. 2 V1 Bo. 6-9 Da8. 24 Ds1 D8. 4. 6. 9 नेत्ररागः (for रोगः). K4. 6. 7

नेत्ररोगः कोकिलानां ज्वरः प्रोक्तो महात्मना ॥ ५२
 अब्जानां पित्तमेदश्च सर्वेषामिति नः श्रुतम् ।
 शुक्रानामपि सर्वेषां हिकिका प्रोच्यते ज्वरः ॥ ५३
 शार्दूलेष्वथ धर्मज्ञ श्रमो ज्वर इहोच्यते ।
 मानुषेषु तु धर्मज्ञ ज्वरो नामैष विश्रुतः ।
 मरणे जन्मनि तथा मध्ये चाविशते नरम् ॥ ५४
 एतन्माहेश्वरं तेजो ज्वरो नाम सुदारुणः ।
 नमस्यश्चैव मान्यश्च सर्वप्राणिभिरीश्वरः ॥ ५५
 अनेन हि समाविष्टो वृत्रो धर्मभृतां वरः ।

V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 कोकिलस्य (for 'लानां'). —^d) V1 महात्मनः; Ds. 1 'त्मनां'.

53 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) Ds reads the portion from नां up to थ (in 54^a) twice. K1. 2.4 अरीणां; Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 5 (both times). 6-8 T Gs अवीनां; Ds अविनां; G1 अवीनां (for अब्जानां). K1. 2.4 मित्रः; V1 T G1. 3 M1 चित्रः; Ds. 3 पीतः; G2 पत्रः; M1 बीजः (for पित्तः). Ks. 1 Da4 D4. 9 तु (for च). —^b) K1 न (for नः). V1 श्रुतिः; Ds श्रुते. —^c) T2 शुक्रानाम् (for शुक्रां). M1. 5.6 इति (for अपि). Ds (both times). 1 धर्मज्ञ (for सर्वेषां). K1 D4. 9 शुनामपि च धर्मज्ञ. —^d) K1 ऊर्ध्विता; K2 तर्किका; Ks हिकिका; V1 हिकिका; Bs D1 हिकिका; Dn1 Ds हिकिका; Ds Ds हिकिका; T1 G1. 3 ईहि (T1 'ही') का; Ms एहिका (for हिकिका). K1 प्रोच्यते; Ds प्रोच्यते (for प्रोच्यते). G2 ईहिकाप्येषोच्यते ज्वरः. ✽ Cv: हिकिका, क्षणे क्षणे मलम् । ✽

54 Ś1 missing (cf. v. l. 13). For the repetition in Ds, cf. v. l. 53. —^a) Bs च; T1 G1. 3 [अ]पि (for [अ]थ). —^b) M1. 5-7 om. (hapl.) 54^b. —^c) Ds इहोच्यते. —^d) Ks [अ]नु; K1 Ds1 D4. 9 च (for तु). K1. 2.4 राजेंद्र; K1 D4. 9 सर्वेषु (for धर्मज्ञ). —^e) M1. 5-7 श्रमो (for ज्वरो). Ks V1 Bo. 6. 1. 8 (marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G2 M1. 5-7 भारत; T1 विज्वरः (for विश्रुतः). —^f) Ds मध्यं (for मध्ये). Ds T1 G1. 3 वा (for च). K1. 2.4 G2 सदा; T G1. 3 तथा; M1. 5-7 नृणां (for नरम्).

55 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) G1 एतं;

व्यजृम्भत ततः शक्रस्तस्यै वज्रमवासृजत् ॥ ५६
 प्रविश्य वज्रो वृत्रं तु दारयामास भारत ।
 दारितश्च स वज्रेण महायोगी महासुरः ।
 जगाम परमं स्थानं विष्णोरमिततेजसः ॥ ५७
 विष्णुभक्त्या हि तेनेदं जगद्रथाप्तमभूत्पुरा ।
 तस्माच्च निहतो युद्धे विष्णोः स्थानमवाप्तवान् ॥ ५८
 इत्येष वृत्रमाश्रित्य ज्वरस्य महतो मया ।
 विस्तरः कथितः पुत्र किमन्यत्प्रब्रवीमि ते ॥ ५९

इमां ज्वरोत्पत्तिमदीनमानसः

C. 12. 10271
B. 12. 284 (31. 63)
K. 12. 289. 63

Gs एवं (for एतन्). Gs महेश्वरं (for माहे'). —^b) K1 D4. 5. 1. 9 [ए]ष (for सु). K1. 2 Bs (marg. as in text) महासुरः; B1 सुदारणः. —^c) K4 नमस्तश्च (for 'स्यश्च'). K1 सर्वज्ञ; Ds. 5. 1. 9 धर्मज्ञ; G2 पूज्यश्च (for मान्यश्च).

56 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) Ks Ds वर. —^b) K4 व्यजंभत; Dn4 व्यजंभत; D4 व्यजंभत (for व्यजृम्भत). K2 Bs (marg. as in text) T2 तदा (for ततः). K2 Da4 D4 G1 शक्र. —^d) T G1. 3 M1 ततो (for तस्मै). K2 अयासृजत्; K1 T1 G1 समा'; Bs (marg.) Ds. 1 तथास्' (for अवास्').

57 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) K4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 वज्रं; Da4 वज्रे (for वज्रो). K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 च (for तु). T G1. 3 प्रविश्य वृत्रं तु तदा. —^b) G2 दारयामास (for दार'). —^c) K1. 2 स हि; M1. 5. 6 चैव (for च स). —^d) K1. 4 महासुराः (K4 'र'); T1 G1. 3 स दानवः. —^e) V1 अनुल (for अमित).

58 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) K4 विष्णोर (for विष्णु). T G1. 3 भक्तो (for भक्त्या). —^b) Ks महत् (for अभूत्). Ks Bo. 6. 1. 8 (marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तदा (for पुरा). —^c) K1. 2.4 स (for च). —^d) Ds अवाप्तवान् (for अवाप्तवान्).

59 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) Ks Bs. 1. 8 (marg. as in text). 9 एतद् (for एष). —^b) Dn1 भयात्; Ds. 1 तथा (for मया). —^c) K1. 2 Ds T1 G1. 3 विस्तरः (for विस्तरः). K1 (before corr.) कथिताः; G1 M1 'तं (for 'तः). —^d) Da4 अन्यत्र; Ds अन्यत्स (for अन्यत्प्र-). K1 प्रब्रवीसि.

C. 12. 10271
B. 12. 284 [3]. 63
K. 12. 289. 63

पठेत्सदा यः सुसमाहितो नरः ।
विमुक्तरोगः स सुखी मुदा युतो

लभेत कामान्स यथामनीषितान् ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

२७५

युधिष्ठिर उवाच ।

शोकादुःखाच्च मृत्योश्च त्रस्यन्ति प्राणिनः सदा ।
उभयं मे यथा न स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदस्य च संवादं समङ्गस्य च भारत ॥ २

60 = Vāyu Pur. (Bibl. Ind.) I. 30. 303. Ś1 missing (cf. v. l. 13). — ") D2.8 इमं (for इमां). D3 अहीन- (for अदीन-). K6 V1 B5.8 (marg. as in text) M1.5-7 चेतनः; Das. a4 चेतसः (for -मानसः). — ") T G1.8 तु (for सु-). D4 सुसमाहिता. — ") D4 विमुक्तरोगः. K6 Dn4 D5.7 सु-; T2 च (for स). G2 भवेन्; M1.5-7 लभेन् (for सुखी). — ") T2 G2 च (for स). K1.2 मनसा (for स यथा-). K1.2 यथेष्टितान्; K1 D4.9 समीक्षितान् (for मनीषितान्). — After 60, M1.5-7 ins.:

737* कथेयं कथिता पुण्या धर्म्या धर्मभृतां वर ।
किमन्यत्कथयामीह तद्भवान्वक्तुमर्हति ।

Colophon. Ś1 G6 missing: K8.5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n8 D1 G4.5 M2-4 absent. — Sub-parvan: K1.2.4.6.7 V1 Bo.6-9 Das. a4 Dn1. n4 D5 D2-9 T G1-8 M1.5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1.2.4.6.7 V1 Bo.6-9 Das. a4 Dn1. n4 D5 D2-9 M5.6 ज्वरोत्पत्तिः; G2 ज्वरोत्पत्तन्माहात्म्यश्रवणवशात्तच्छमनोपायनिरूपणं. — Adhy. no.: (figures, words or both): B1 107; Dn1 D52 D1 T1 G1.2 109; Dn4 M1.6.7 108; D5 103; T2 122; G2 124; M5 110. — Śloka no.: Da4 Dn1. n4 63; D5 64.

After this adhy., N (Ś1 missing) reads a passage [B 12. 285 [4] = C. 12. 10272-10345 and 10346-10484; = K. 12. 290] omitted in S (G6 missing), which is given as App. I, (No. 28).

— After App. I, (No. 28), N (Ś1 missing) reads a passage [B. 12. 286 [5] = C. 12. 10485-10531 = K. 12. 291] omitted in S (except G2; G6

missing), given in Appendix II (No. 1), which registers the v. l. of the repeating MSS. (along with the v. l. of Bṛhan-Nār. Pur. 44. 21-82) from the constituted text of 12. 187.

275

This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 259. 1).

1 ") K4.6 Das. a4 D4.9 (by corr. as in text) शोका; D2.8 (marg.) सुख-; D6 शोको; M1.5-7 शोक- (for शोकाद्). K1.2.4 G1 M1 दुःखाश्च; D6 दुःखाश्च (for दुःखाच्च). Dn1. n4 D5 D8 सु- (Dn1 सुख-). दुःखाच्च सुमृत्योश्च. — ") K6 Bo.6.7.9 Das. a4 Dn1. n4 D5 D2.3.6.8 त्रसंते; B8 (orig.) त्रस्यन्ति; B8 (marg.) G2 M1.5-7 त्रसन्ति; D5 त्रसन्ति (for त्रस्यन्ति). — ") K6.7 D4.9 भ- (K6 उभ-यं नोत्र; T G1.8 तद्भयं नो (for उभयं मे). K1.2.4 वै (for मे). G2 भयं (for यथा).

2 ") K6.7 V1 Bo.6-9 Das. a4 Dn1. n4 D5 D2-9 G2 अत्रापि (for अत्रैव). — ") K1.2.4 संगमस्य; D5.7 सुसंगस्य; T1 G1.8 स्व- (G1 स्वा-गमस्य; T2 संगमस्य (for समङ्गस्य). B8 (marg. as in text) युधिष्ठिर (for च भारत).

3 ") K2.4 तरसे (K2 'मे)व; D5 उरसीव; D7 G1 मनसैव; T1 G8 मनसीव (for उरसेव). K1 प्राणमसे; K2 प्रणमस्ये; G8 प्रणुदसे (for प्रणमसे). ✽ Cn: अन्ये शिरसा नमन्ति, त्वं तु उरसा प्रणमसे, अत्यन्तं विनीतोऽसीत्यर्थः ॥ Cp: उरसा प्रणमसे इव, सर्वदान्तर्दष्टिरित्यर्थः ॥ Cs: उरसि हृदये प्रणमसे, प्रकर्षेण नतो भवसि, गम्भीर

नारद उवाच ।

उरसेव प्रणमसे बाहुभ्यां तरसीव च ।
संप्रहृष्टमना नित्यं विशोक इव लक्ष्यसे ॥ ३
उद्वेगं नेह ते किञ्चित्सुखक्षममपि लक्ष्ये ।
नित्यतृप्त इव स्वस्थो बालवच्च विचेष्टसे ॥ ४

समङ्ग उवाच ।

भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं सत्त्वेषु मानद ।
तेषां तत्त्वानि जानामि ततो न विमना ह्यहम् ॥ ५
उपक्रमानहं वेद पुनरेव फलोदयान् ।

लोके फलानि चित्राणि ततो न विमना ह्यहम् ॥ ६
अगाधाश्चाप्रतिष्ठाश्च गतिमन्तश्च नारद ।

अन्धा जडाश्च जीवन्ति पश्यास्मानपि जीवतः ॥ ७
विहितेनैव जीवन्ति अरोगाङ्गा दिवौकसः ।
बलवन्तोऽबलाश्चैव तद्वदस्मान्सभाजय ॥ ८
सहस्रिणश्च जीवन्ति जीवन्ति शतिनस्तथा ।
शाकेन चान्ये जीवन्ति पश्यास्मानपि जीवतः ॥ ९

यदा न शोचेमहि किं नु न स्या-
द्धर्मेण वा नारद कर्मणा वा ।

C. 12. 10541
B. 12. 287[6]. 10
K. 12. 292. 10

इत्यर्थः । ॥ —^०) Ds Tz Cs चक्षुभ्यां (for बाहुभ्यां).
K1. 2. 4 उरसेव (for तरसीव). T1 G1. 3 चक्षुभ्यां धीर-
मीक्षसे. ॥ Cn: बाहुभ्यां तरसीव भवनदीम्, अत्यन्त-
संकटेऽपि निरपेक्षोऽसीत्यर्थः ॥ Cs (reading चक्षुभ्याम्):
यथा जलस्योपरि चरन् तदन्तर्गतं न वेद तथा चक्षुभ्यां विष-
यान्पश्यन् तेषां स्वरूपं विवेचयसीत्यर्थः । ॥ —^१) K1
लक्ष्यते; K2. 7 Dn4 Ds लक्ष्यसे (for लक्ष्यसे).

4^a) T2 उद्योगम् (for उद्वेगं). Ks V1 Bo. 6-9
Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 G2 M1. 5-7 न हि;
D1 T G1. 3 अपि (for नेह). —^०) K2. 7 सुखक्षमम्;
T2 सख् (for सुख्). Ds. 7 T1 G1 लक्ष्यते; Ds
(by corr. as in text) लक्ष्यये (for लक्ष्यये). —^०)
K2 Ds इवास्वस्थो. —^१) K4 बालकश्च; Ds. 7 बाल-
वत्सं (for वच्च). Ks विचेष्टसि; D4 विवेष्टसे; T2
विशोष्टसे (for विचेष्टसे). ॥ Cs: बालविवेष्टनं क्वचिदपि
विषयसङ्गराहित्यम् । ॥

5 V1 reads the ref. on marg. K1 मसंग; K2. 4
संगम; Bs समल; Ds सुमंग; D1 सुमंगल; T1 G1. 3
स्वगम; T2 संगल; G2 समंत (for समङ्ग). —^०)
V1 भव्यं भूतं (by transp.). K7 D4. 9 भवद् (for
भव्यं). Ks V1 Bo. 8 (marg.) Dn1 Ds D2. 5-8 T1
G1. 2 भविष्यं च (for 'व्यच्च'). Dn4 भूतं भविष्यं भव्यं च.
—^०) K2 सर्वं सत्त्वेषु; Ks Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds
D2. 3. 5. 7. 8 सर्वमेतत्तु; K7 D4. 9 T G1. 3 M1. 5-7 सर्व-
भूतेषु; V1 Bo. 8 (last two on marg.) सर्वसत्त्वेषु; Ds
सर्वमेव तु (for सर्वं सत्त्वेषु). K1. 2. 4 B8 मानतः; Ks. 7
Br. 8 (marg.) Ds D4. 5. 9 T G1. 3 नारद (for मानद).
G2 सर्वं वेत्तुमानत (sic). —^०) K7 D4. 9 एषां (for
तेषां). V1 तेषां जानामि तत्त्वानि. —^१) T1 G1. 3
ह्यविमना (for न वि). G1 [अ]स्म्यहं (for ह्यहम्).

6 K2 om. (hapl.) 6. —^०) K1 वेदं. —^०) K4

Ds1 D2. 3 फलोदयं; Das D4 'दयात् (for 'दयान्').
—^०) Dn4 लोके फनिविचित्राणि (sic).

7^a) K2. 4. 7 D2. 5. 7. 9 अ (K4 D1 अं) गाश्चैव; Ds
T G1-3 M1. 5-7 Cs अना (Ds1 'गा'याश्च (for अगा-
धाश्च). K1 अगाधात्र प्रतिष्ठाश्च (sic). ॥ Cs: अगाधा:
अनुद्यमाः, अप्रतिष्ठाः विद्याद्यभावादबद्धमूलाः ॥ Cn: अगाधा
निर्ग्रन्थाः मूर्खाः, गाध प्रतिष्ठालिप्तयोर्ग्रन्थे चेति स्मृतेः । अप्र-
तिष्ठाः धनदारादिग्रन्थाः । ॥ —^०) K1. 2. 4. 7 D4. 9 शक्ति-
मन्तश्च; M1. 5-7 गतिमन्दाश्च (for 'मन्तश्च'). Ks Bs
(marg. as in text). 9 भारत (for नारद). —^०) T
G1-3 M1. 5-7 जलाश्च.

8^a) D4 विहितेनैव; G2 इह केचन (for विहितेनैव).
— Das D2 om. (hapl.) 8^b-9^a; Ds om. (hapl.)
8^b-9^a. —^०) K1. 2. 4 चारोगांगा; Dn4 Ds आरोः;
Ds गतरोगा; D1 नरा रोगाद्; T1 निरोगांगाद् (for
अरोगाङ्गा). —^०) K7 D4 [s]बलश्च (for 'बलाश्च').
— G2 lacuna for 8^a-9^a. —^१) Ks V1 Bo. 6-9 Das
Dn1. n4 Ds. 6 तस्माद् (for तद्वद्). Bo Ds अस्मात्.

9 Das D2 om. 9^a; Ds om. 9^a; G2 lacuna
for 9 (for all, cf. v. l. 8). —^०) Ks V1 Bo. 6. 7. 8
(marg.). 9 Das Dn1. n4 Ds D3. 6 सहस्रिणोपि (for
'णश्च'). —^०) K1. 2 Dn1 M1. 5-7 शोकेन; K7 D4. 9
स्तोकेन (for शाकेन). K1. 2. 4 [अ]न्ये च (by transp.)
D4 वान्ये.

10^a) Das T2 Ms नु; G1. 3 Ms. 7 तु (for the
first न). K1. 2 Dn4 ननु; K4 न नः; Ks V1 Bo.
7. 9 Dn1 Ds2 D2. 3. 5 T1 G1. 3 M1. 5. 6 नु नः; Das Ds1
नु नः; Ds. 9 T2 तु नः; G2 तु मे (for तु न). Ds. 7
यदा न शोचेन्महता हृतिः सा (Ds स्याद्). ॥ Cn: न
शोचेमहि, शोकमूलस्याज्ञानस्याभावाद् । ॥ —^०) Ks Br. 8

G. 12. 10841
B. 12. 287(9). 10
K. 12. 292. 10

कृतान्तवश्यानि यदा सुखानि
दुःखानि वा यन्न विधर्षयन्ति ॥ १०
यस्मै प्रज्ञां कथयन्ते मनुष्याः
प्रज्ञामूलो हीन्द्रियाणां प्रसादः ।
मुह्यन्ति शोचन्ति यदेन्द्रियाणि
प्रज्ञालाभो नास्ति मूढेन्द्रियस्य ॥ ११
मूढस्य दर्पः स पुनर्मोह एव
मूढस्य नायं न परोऽस्ति लोकः ।
न ह्येव दुःखानि सदा भवन्ति
सुखस्य वा नित्यशो लाभ एव ॥ १२

Das. a4 Ds. 1 M1. 5-7 च (for the second वा). — K4 om. 10^a. — ^a) T1 G1. 8 यथा (for यदा). — ^a) K1 Dn4 Ds1 G2 वा यं न; B6 Ds. 1 यावन्न; T G1. 8 M1 चायाति (for वा यन्न). K1 D4. 9 विकर्षयन्ति; Ds Ms विह (for विध). B1 दुःखानि वा वियासयन्ति (sic).

11 ^a) K1 D4. 9 तस्मिन्; V1 Ds T G2. 8 M1. 5-7 यस्मिन्; B6 (marg.) D1 तस्मै (for यस्मै). K6 Bo. 1-9 Das. a4 Dn1. n4 D2. 8. 5-8 G2. 8 प्रज्ञाः; V1 B6 Ds2 प्रज्ञाः; Ds1 T Ms प्रज्ञानं; M1. 6. 7 प्रज्ञातं (for प्रज्ञा). G1 यत्प्रज्ञानं (for यस्मै प्रज्ञा). B6 कथयन्ति. M1. 5-7 मनुष्यं. — ^b) D2 T G1 प्रज्ञामूलं (for 'मूलो'). V1 T1 G1. 8 प्रसादः (for प्रसादः). — ^c) K6 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 तथेन्द्रियाणि; K1 D4. 9 G2 च हीं; Das. a4 यथे; Ds. 1 न हीं; T G1. 8 हि त्वे; M1. 5. 7 महीन्द्रियाणि (for यदेन्द्रि). — ^d) K1 D4. 5. 7. 9 नैव (for नास्ति). T1 G1. 8 मूढेन्द्रियाणां (for 'न्द्रियस्य').

12 ^a) Ds T G1. 8 मूढ (for मोह). K2 मूढस्य दर्पः पुनरेव मोहो. — ^b) T1 G2 चायं (for नायं). K1. 2. 4 प (K4 न प) रो नास्ति (for न परोऽस्ति). — ^c) Das. a4 यदा (for सदा). — ^d) K1 नो (for वा). Das. a4 G2 लाभ (for लाभ).

13 ^a) K1. 2. 4 तदात्मकं; K1 Ds1 D4. 9 G1. 8 Cn (Cnp as in text) भवात्मकं; Cp भावा (as in text). K1. 2. 4 संपरिवर्तमानो. — ^b) Das G2 मादशं (for मादशः). B6 T G1. 8 संज्वरं (for संज्वरं). G1 माद (for जातु). — ^c) Dn4 इष्टानुभोगान् (for 'भो-

भावात्मकं संपरिवर्तमानं
न मादशः संज्वरं जातु कुर्यात् ।
इष्टानुभोगान्नानुह्येत्यसुखं वा
न चिन्तयेद्दुःखमभ्यागतं वा ॥ १३
समाहितो न स्पृहयेत्परेषां
नानागतं नाभिनन्देत लाभम् ।
न चापि हृष्येद्विपुलेऽर्थलाभे
तथार्थनाशे च न वै विषीदेत् ॥ १४
न बान्धवा न च वित्तं न कौली
न च श्रुतं न च मन्त्रा न वीर्यम् ।

गान्). K1. 2. 4. 6 B6 Ds. 1 नानुह्ये (K6 'ह्ये); B6 (marg.) Das. a4 नानुह्ये; T1 न निरुह्ये; G2 नानुह्यन् (for 'रुह्येत्'). — ^a) K2 नो (for न). K1. 2. 4. 6 Das. a4 Ds1 D4. 9 G1. 8 M1 चिन्तये (for चिन्तयेद्).

14 ^a) K1. 2. 4 D1 समागतो; M1. 6 'हिते (for 'हितो). K1. 2. 4 Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Ds. 7. 9 T G1. 8 स्पृहये. G2 च नैषां (for परेषां). — ^b) T1 न नागतं; M1. 5-7 अना (for नाना). K1 B6 (marg.) नाभि- नन्दे च; K2 न स्पृहये च; K4 Ds नाभिनन्दे च; K6 B6. 7. 9 चाभिनन्दामि; V1 Bo. 8 चाभिनन्दे च; Das. a4 नापि नन्दामि; Dn1. n4 Ds2 D2. 6. 8 चाभिनन्दे च; Ds1 वाभिनन्दे च; D4 G2 वाभिनन्दे च; Ds. 7 नाभिनन्दे न; T2 नाभिनन्दे च (for नाभिनन्देत). T1 G1. 8 नाभिनन्दे किलाहं. — ^c) D4. 9 T1 G1. 8 चाति (for चापि). K1. 2 B6. 8 (marg.) Das. a4 Ds. 1 T G1. 8 हृष्ये (for हृष्येद्). K1 विपुले; K6 V1 Bo. 6 (marg.) Das विपुलार्थः; K1 D4 विपुलार्थः (for विपुलेऽर्थः). — ^d) K1 तथा नाशे; G3 न चार्थनाशे (for तथार्थ). Bo. 9 Das. a4 Ds. 1 T1 G1. 8 M1. 5-7 न च (by transp.). K1 विषेदे (corrupt); K2. 4 Bo. 6. 7 Das. a4 Ds. 1 T G1. 8 विषीदे; K6 D2. 6 विषीदेत् (for विषीदेत्).

15 ^a) G1 बान्धवान्. M1 चित्तं (for वित्तं). K4. 7 V1 Dn1. n4 Ds (before corr.). 4. 9 न कौ (D4 को) ल्यं; K6 Bo. 6-9 Das. a4 Ds D2. 6-8 T1 G1. 8 कुलीनं; Ds (by corr.) न कुलीन्यं; G2 न काली (for न कौली). — ^b) K1 मन्त्रार्थः; T G1-8 M1. 5-7 मन्त्रो न (for मन्त्रा न). — ^c) Das. a4 दुःखाद्भातं (for 'जातु'). — ^d) K2 om. न. Das D4 तु; Ds. 1 च (for तु). K1 T याति; B6 (marg. as in text) शास्ति (for यान्ति).

दुःखान्नातुं सर्व एवोत्सहन्ते

परत्र शीले न तु यान्ति शान्तिम् ॥ १५

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य नायोगाद्विद्यते सुखम् ।

धृतिश्च दुःखत्यागश्चाप्युभयं नः सुखोदयम् ॥ १६

प्रियं हि हर्षजननं हर्ष उत्सेकवर्धनः ।

उत्सेको नरकायैव तस्मात्तं संत्यजाम्यहम् ॥ १७

एताञ्शोकभयोत्सेकान्मोहनान्मुखदुःखयोः ।

पश्यामि साक्षिवल्लोके देहस्यास्य विचेष्टनात् ॥ १८

अर्थकामौ परित्यज्य विशोको विगतज्वरः ।

तृष्णामोहौ तु संत्यज्य चरामि पृथिवीमिमाम् ॥ १९

न मृत्युतो न चाधर्मान्न लोभान्न कुतश्चन ।

पीतामृतस्येवात्यन्तमिह चामुत्र वाभयम् ॥ २०

एतद्ब्रह्मन्विजानामि महत्कृत्वा तपोऽव्ययम् ।

तेन नारद संप्राप्तो न मां शोकः प्रबाधते ॥ २१

C. 12. 10532
B. 12. 287(6). 21
K. 12. 292. 31

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

V1 संतः (for शान्तिम्).

16 °) K1 D4.9 अयुक्तानां. — °) K1.2 M5.6 न योगाद्; T1 G1.3 नायोगो (G3 'गे') (for नायोगाद्). K6 V1 Bo.6-9 Das Dn1. n4 Ds D2.3.6.8 T1 G1.3 विदते; Da1 विदते (for विद्यते). — °) K6 बुद्धिः; T2 G1 सत्त्वः; G2 M1.5-7 सम- (for दुःख-). K1.2.6 B8 (marg. as in text).9 Das. a4 D5.7 T G1-8 M1.5-7 -योगश्च; B8 damaged (for -त्यागश्च). K1 D4.9 धृतिश्च योगदुःखस्या. ❀ Cn: धृतिः, मनःप्राणेन्द्रियक्रियाणां स्तम्भसामर्थ्यम् । ❀ — °) K6 V1 Bo.7-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.6.8 [ह]त्युभयं; B8 damaged; T2 [अ]प्युभया (for [अ]प्युभयं). K1 वः; K6 Bo.8 Dn1. n4 Ds D2.3.8 तु; K1 D4.9 हि; V1 B6.7.8 (marg.).9 Das. a4 D5.7 T2 G2 M1.5-7 न; T1 G1.3 तत् (for नः). Bo.8.9 Dn1. n4 Ds D2.3.8 सुखं (D3 समं) नृप; T1 G1.3 सुखावहं (for सुखोदयम्).

17 °) Dn1 Ds D2.5.8 T2 G3 M1.5.7 वर्धनं. — °) K2 वर्धनाय (for नरकाय). D4 [ह]व (for [ए]व). — °) K6 Bo.6.7.9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.3 (by corr. as in text).6.8 Cn तान्; D5.7 T G1.8 M5.6 तत् (for तं). K1.2.4 तस्मात्तं परिवर्जयेत्.

18 °) D2 येतां (sic); D5.7 एतत्; G3 हतात्; M1 (sup. lin.) हितान् (for एतान्). K1.2 V1 -भयो-द्वेगान्; K1 B8 (marg.) D4.9 'द्विमान्; B6 (marg.) Da1 -तमोत्सेकान्; D5.7 -भवो' (for -भयो'). — °) K4 V1 Dn4 मोहनात्; D5 मोहयन् (for मोहनात्). — °) B7 लोको. — °) K1 D4.9 विचेष्टितं; B8 (marg. as in text) विचेष्टनात्; D5.7 विपर्ययात्; M1.5-7 [अ]-

विचेष्टनात् (for विचे'). ❀ Ca: देहस्यास्येति निर्देशो नाहं देह इति निश्चयपूर्वकज्ञानविभावनाय ॥ Cn: देहस्यास्य, आ अस्तेति छेदः । अस्य देहस्य आ विचेष्टनादिति संबन्धः । ❀

19 °) D5 अर्थकामौ; T1 G1.8 'मोहं (for 'मोहौ'). K1 च संत्यज्य; K2 B8 (marg.) परि'; B8 lacuna; D4 तु सं' (for तु सं'). — G1 om. 19⁴.

20 °) Bo.7 Dn1. n4 Ds D2.6.8 न च मृत्योर (for न मृत्युतो). K1 तदा; K1 D4.5.7 न वा (for न च). Das. a4 D4 G1 [अ]धर्मो (for [अ]धर्मान्). — °) K1 न लोभश्च; K2 नालोभाच्च; K4 न लोभाच्च (for 'भाच्च). — °) B7 पीतामृतास्य; T2 G1 पितामृतस्य (for पीता'). D3 [ए]व; D5 च (for [ह]व). K1 D4.9 पीतामृतमिवात्यन्तम्. — °) K1.2.4.7 Da4 D5.9 वामुत्र (for चा'). K6 V1 Bo.6-9 Das. a4 Ds D2.3.5.7.8 T1 G1-8 च भयं; K1 Ds1 D4 (before corr.).9 चोभयं; M1.5-7 मेभयं (for वाभयम्).

21 °) K1 Ds1 D4.7.9 T G1-8 ब्रह्म; D5 ब्रह्मा (for ब्रह्मन्). K1.2.4 D5 विजानाति. M1.5-7 एतद्ब्रह्मं विजानीहि (M1 'ह'). — °) G2 नाक्रुद्ध- (for नारद). T G1.8 M1.5-7 संहर्षो (for 'प्राप्तो). — °) K1.2 M1.5.6 मा (for मां). Ds1 प्रधावते (for 'बाधते). D5 न मां कः प्रतिबाधते.

Colophon. Ś1 G6 missing: K2.5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G2.5 M2-4 absent. — Sub-parvan: K1.2.4.6.7 V1 Bo.6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-8 M1.5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1.2.4

२७६

C. 12. 10553
B. 12. 281 (71.1)
K 12. 298

युधिष्ठिर उवाच ।

अतच्चञ्जस्य शास्त्राणां सततं संशयात्मनः ।
अकृतन्यवसायस्य श्रेयो ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

गुरुपूजा च सततं वृद्धानां पर्युपासनम् ।
श्रवणं चैव विद्यानां कूटस्थं श्रेय उच्यते ॥ २
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गालवस्य च संवादं देवर्षेर्नारदस्य च ॥ ३

नारदसंलग (K₁ 'संग-; K₂ 'संगम)संवादः; K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-9 Ms. 6 स (D₁ सु) संगनारदसंवादः (Bo adds समाप्तः). — Adhy. no. (figures, words or both): K₆ 11; Dn₁ 112; Dn₄ Da₂ Ms 111; Ds 106; T₁ G₃ 110; T₂ 123; G₂ 126; M₁. 6. 7 109. — *Sloka no.*: Da₄ 19; Dn₁. n₄ 21.

276

 This adhy. is missing in Ś₁ G₆ (cf. v. l. 12. 274. 13; 259. 1).

1 D₂ om. 1. — ^b) K₆. 7 Da₄ Dn₁ Ds₁ D₆ G₁ संततं. D₁ संशयात्मनां. — ^c) ☞ Cn: न्यवसायः, आत्मदर्शनार्थं शमदमाद्यनुष्ठानम् । ☞ — ^d) Da₁ corrupt. G₂ M₁. 5-7 तन्मे (for श्रेयो).

2 D₂ om. the ref. — ^a) Ds₁ D₆ गुरुपूजां. ☞ Cn: गुरुपूजा, ईश्वरे चेतःप्रणिधानम् । ☞ — ^b) ☞ Ca: वृद्धानां, ज्ञानवृद्धानाम् । ☞ — ^c) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 6. 8 शास्त्राणां (for विद्यानां). — ^d) K₁ कटस्तं; K₂ कुर्यास्तं; K₄ कटस्थं (for कूटस्थं). ☞ Ca: कूटस्थं, सनातनं, सर्वाश्रमस्य साधारण्यात् ॥ G₃: कूटस्थं, प्रधानम् । ☞

3 ^a) K₁ गालकस्य; Da₄ 'लस्य. — ^d) K₁. 2 B₈ (marg.) Dn₁ G₁ महर्षेर् (for देव'). — After 3, G₂ ins.:

738* स्वाश्रमं समनुप्राप्तं नारदं देववर्चसम् ।

4 ^a) M₁ पीत- (for वीत-). D₂ क्रमं (for 'क्रमं'). K₁ D₄. 5 7 9 नित्यं (for विप्रं). — ^b) K₄ Da₄ Ds₁

वीतमोहकृमं विप्रं ज्ञानतृप्तं जितेन्द्रियम् ।
श्रेयस्कामं जितात्मानं नारदं गालवोऽब्रवीत् ॥ ४
यैः कैश्चित्संमतो लोके गुणैस्तु पुरुषो नृषु ।
भवत्यनपगान्सर्वास्तान्गुणाल्लक्षयाम्यहम् ॥ ५
भवानेवंविधोऽस्माकं संशयं छेत्तुमर्हति ।
अमूढश्चिरमूढानां लोकतत्त्वमजानताम् ॥ ६
ज्ञाने ह्येवं प्रवृत्तिः स्यात्कार्याकार्ये विजानतः ।
यत्कार्यं न व्यवस्थामस्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ७

D₈ जितेन्द्रियः. — ^a) K₁ Da₄ Ds₁ D₄. 9 T G₁ श्रेयस्कामो. Dn₁ मतात्मानं; D₆ नारदं च (for जितात्मानं). — ^d) D₆ गालवो वाक्यमब्रवीत्.

5 Before 5, B₈. 9 T G₁. 8 ins. गालव उवाच. — ^a) K₄. 7 Bo. 6-8 Da₃. a₄ Dn₁ Ds₂ D₂. 8 G₂. 8 कश्चित्. Dn₁. n₄ समतो; D₆ समता; G₂ पुरुषो (for संमतो). — ^b) Dn₁. n₄ D₂. 6 च (for तु). K₁ D₆ परमो (for पुरुषो). K₁ नृप; K₆ Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 6. 8 मुने; B₈ (orig.) T G₁. 8 M₁. 5-7 भवेत् (for नृषु). — ^c) K₂ अनपगैः; Da₄ Dn₄ 'यगान्; D₄ G₂ 'प (G₂ 'व) गाल्; T₁ G₃ उपगतान् (for अनपगान्). — ^d) V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 6. 8 लक्षयामहे. T₁ G₁. 8 गुणान्संलक्षयाम्यहं.

6 ^a) G₂ चैवंविधो. — ^b) Ds₂ D₄. 5. 7 अर्हसि. — ^c) G₂ अमूढं. K₂ सर्वमूढानां; K₆ चिरमूढानां. — ^d) B₈ (orig.) T₁ G₁. 8 लोके तत्त्वम्; B₈ (marg.) लोकतत्त्वम्. D₆. 7 विजानतां (for अजा). ☞ Cn: लोकतत्त्वम्, आत्मयाथात्म्यम् । ☞

7 ^a) K₁. 2. 4 ज्ञानं (for ज्ञाने). Dn₄ D₄ G₁. 2 ह्येव; M₁. 5-7 [5] ज्येवं (for ह्येवं). — ^b) K₂ T₁ विजानतां; K₁ D₄ [5] वजानतः; D₆ च जानतः (for विजा). K₆ Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 6. 8 कार्याणामविशेषतः. — ^c) K₂. 6 V₁ B₁ Da₃ T₁ G₁ M₁. 5-7 तत् (for यत्). T₁ G₁. 8 M₁. 5-7 व्यवस्थामि; G₂ व्यपास्यामो; Cp (gloss: निश्चिनुमः) व्यवस्थामस्य (as in text). — ^d) G₂ भवान्नो (for तद्भवान्). K₁ T₂ अर्हसि.

मोक्षधर्मपर्व]

भगवन्नाश्रमाः सर्वे पृथगाचारदर्शिनः ।
 इदं श्रेय इदं श्रेय इति नानाप्रधाविताः ॥ ८
 तांस्तु विप्रस्थितान्दृष्ट्वा शास्त्रैः शास्त्राभिनन्दिनः ।
 स्वशास्त्रैः परितुष्टांश्च श्रेयो नोपलभामहे ॥ ९
 शास्त्रं यदि भवेदेकं व्यक्तं श्रेयो भवेत्तदा ।
 शास्त्रैश्च बहुभिर्भूयः श्रेयो गुह्यं प्रवेशितम् ॥ १०
 एतस्मात्कारणाच्छ्रेयः कलिलं प्रतिभाति माम् ।

ब्रवीतु भगवांस्तन्मे उपसन्नोऽस्म्यधीहि भोः ॥ ११

नारद उवाच ।

आश्रमास्तात चत्वारो यथासंकल्पिताः पृथक् ।
 तान्सर्वाननुपश्य त्वं समाश्रित्यैव गालव ॥ १२
 तेषां तेषां तथा हि त्वमाश्रमाणां ततस्ततः ।
 नानारूपगुणोद्देशं पश्य विप्रस्थितं पृथक् ।
 नयन्ति चैव ते सम्यगभिप्रेतमसंशयम् ॥ १३

C. 12. 10566
 B. 12. 28671. 14
 K. 12. 293. 14

8 ^a) Dn₄ G₂ भगवान्. ❧ Cn: आश्रमाः । नास्ति
 श्रमोऽनुष्ठानजो यस्मिन्नित्याश्रमं ज्ञानम् । तस्मिन् साधका
 आश्रमाः, शास्त्राणि । ❧ — ^b) K_{1.2} T G_{1.3} -दर्श-
 (G₃ 'शि'नाः; K₄ G₂ -दर्शनां. — ^c) K₁ इदंश्रेया
 इदंश्रेया. — ^d) K₆ V₁ B₆₋₉ सर्वे (for नाना). K₁.
 2.4 -प्रधाविताः (K₄ 'तः); K₇ -प्रधाविताः; B₀
 -प्रधारिताः; D_{5.7} G₂ -प्रधाविनः (G₂ 'तः); T G_{1.3}
 M_{1.5-7} विधा गिरः (for -प्रधाविताः). D_{as. a4} Dn₁.
 n₄ D₈ D_{2.3.6.8} इति सर्वे प्रधाविताः (D₈ 'तां').

9 ^a) D₈₁ तां (for तांस्). K_{1.2.4} स विप्रस्थितान्;
 K₇ अतिप्र^a; D_{4.9} G₂ अभिप्र^a; T₁ G₃ तु विप्रदु-
 तान्; G₁ तु विप्रमृ^a (for तु विप्रस्थि^a). ❧ C₈: विप्र-
 स्थितान्, विविधमार्गप्रस्थितान् । ❧ — ^b) K_{1.4} शास्त्रैः.
 K₇ D_{4.5.7.9} M_{1.5-7} शास्त्रैः शास्त्राणि निर्दिताः; V₁
 'भिर्निदिनः; B₆ (marg. as in text). 7 'भिर्न (B₆ 'ना)-
 दितान्; B₉ शास्त्रैः शास्त्रमनिदितान्. ❧ Cn: शास्त्राभिन-
 न्दिनः, स्वे स्वे शास्त्रे अभिनन्दितुं शीलं येषां तान् । ❧
 — ^c) K₄ V₁ B₆ D_{as. a4} D₈ D_{2.5.7.8} G₂ परितुष्टाश्च.
 — ^d) Dn₄ यः श्रेयो नोपलभामहे (sic).

10 ^a) D₆ शस्त्रं. G₁ न वैदेकं (sic) (for भवेदेकं).
 — ^b) K₆ V₁ B_{6.7.9} D_{as. a4} Dn_{1. n4} D₈ D_{2.3.6.8}
 T₂ G₂ M₅₋₇ श्रेयो व्यक्तं (by transp.); T₁ G_{1.3} श्रेयो-
 वृत्तं. T G_{1.3} M₅₋₇ तदा (T₂ 'था') भवेत् (by transp.).
 M₁ श्रेयोप्येकतरं तदा. — ^c) T₁ G₃ M₅₋₇ तु (for
 च). T G₂ श्रेयो; G₁ गुह्यो (for भूयः). M₁ भवे-
 च्छास्त्रैस्तु बहुभिः. — ^d) K_{1.2.4} श्रेयो गुह्यं; D₄ गुह्यं
 श्रेयः (by transp.); T G_{1.3} भूयो गुह्यं. T₁ प्रवे-
 शितः.

11 ^a) G₁ कारणश्रेयो. — ^b) K₆ केन मां; D_{4.5.9}
 कतमत्; T G_{1.3} M_{1.5-7} गहनं (for कलिलं). K₆
 तत्; K₇ V₁ B₆₋₉ D_{as. a4} Dn_{1. n4} D₈ D_{2-4.6-9}
 मे; D₆ ते; T G₁₋₃ मा (for माम्). ❧ Cn:
 कलिलं, नानाशङ्काकुलम् । ❧ — ^c) D_{4.9} ब्र (D₆ ब्र)-

वीतः; G₃ ब्रवीहि. G₃ M₇ भगवंस्. T₂ तस्यै (for
 तन्मे). — ^d) K_{1.2} V₁ B₈ D_{as. a4} T₂ G_{1.2} M₇
 उ (K₂ ह्यु)पपन्नो (for 'सन्नो). K_{1.2.4} अधीष्ट (for
 'हि). K_{4.6.7} B₃ Dn_{1. n4} D_{4.6.8.9} T₂ C₂ M_{1.7} भो.

12 ^a) D_{as} आश्रमं; G₂ आश्रमस्. — ^b) K₁
 -संकल्पितः; G₁ 'ल्पितं; G₂ -संप्रस्थिताः. — K₆ om.
 (hapl.) 12^c-13^d. — ^c) D₈ om. from तान्स up to
 श्रमाणां (in 13^b). — ^d) D_{5.7} समाश्रुत्य; G₁ 'श्रुत्य.
 K₆ B_{0.3} (marg.). 9 Dn_{1. n4} D_{as} D_{2.3.6} [इ]ति;
 B_{6.7} D_{as. a4} D₈₁ [इ]ह; D_{5.7} [इ]व (for [ए]व).
 Dn₄ D₈ गालवः.

13 K₆ om. 13^{abed}; D₈ om. up to श्रमाणां (in
 13^b) (for both, cf. v. l. 12). — ^a) D₈ om. (hapl.)
 one तेषां. K_{1.2.4} Dn₁ D_{4.7.9} G₂ M_{1.5-7} यथा (for
 तथा). K₁ D_{5.7} G₂ हि त्वाम्; K₇ D₉ तत्त्वम् (for
 हि त्वम्). B₇ तेषां तेषां समाहित्य. — ^b) D₂ om.
 from ततस्ततः up to श्रमाणां (in 14^b); while D₈
 reads the same portion after श्रमाणां (in 14^b).
 G₂ M₇ यतस्ततः (for तत^a). — ^c) K_{1.6} V₁ B₀.
 7-9 Dn_{1. n4} D_{8.6.8.9} T G₁₋₃ नानारूपं. D₅ गुणो-
 द्देशः; G₂ गुणोद्देशा (sic); M_{1.5-7} न (M₅ -गु)नै-
 र्देहं; D₇ नानारूपा गुणोद्देशा. — ^d) K₄ विप्रस्थिते;
 G₂ 'स्थितान्. ❧ Cn: विप्रस्थितं, पृथग्विरुद्धेन प्रकारेण
 प्रस्थितम् । ❧ — ^e) K_{6.7} V₁ B_{6.8-9} D_{as. a4} Dn₁.
 n₄ D₈ D₃ (by corr.). 4.5.7-9 Cn न यांति; D₈
 नायंति; G₂ नयंती (for नयन्ति). — ^f) K₁ (before
 corr.) अभिप्रीतिम्; B₃ (marg.) 'प्रेत्यम्. K₁ om.
 (hapl.) from संशयम् up to चैवा (in 14^d). K₇
 D_{4.9} गर्ति प्रेत्य न संशयः.

14 For the sequence in D₈, cf. v. l. 13. K₁
 om. up to चैवा; D₂ om. up to श्रमाणां (for both,
 cf. v. l. 13). — ^a) K₄ ऋग्वपश्यस्; K₆ V₁ B₀.
 7.8 (marg.). 9 D_{as. a4} Dn_{1. n4} D_{as} D₈ अनुप^a;

C. 12. 10566
B. 12. 288(7).14
K. 12. 293. 14

ऋजु पश्यंस्तथा सम्यगाश्रमाणां परां गतिम् ।
यत्तु निःश्रेयसं सम्यक्तच्चैवासंशयात्मकम् ॥ १४
अनुग्रहं च मित्राणाममित्राणां च निग्रहम् ।
संग्रहं च त्रिवर्गस्य श्रेय आहुर्मनीषिणः ॥ १५
निवृत्तिः कर्मणः पापात्सततं पुण्यशीलता ।
सद्भिश्च समुदाचारः श्रेय एतदसंशयम् ॥ १६
मार्दवं सर्वभूतेषु व्यवहारेषु चार्जवम् ।
वाक्चैव मधुरा प्रोक्ता श्रेय एतदसंशयम् ॥ १७
देवताभ्यः पितृभ्यश्च संविभागोऽतिथिष्वपि ।

असंत्यागश्च भृत्यानां श्रेय एतदसंशयम् ॥ १८
सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यज्ञानं तु दुष्करम् ।
यद्भूतहितमत्यन्तमेतत्सत्यं ब्रवीम्यहम् ॥ १९
अहंकारस्य च त्यागः प्रणयस्य च निग्रहः ।
संतोषश्चैकचर्या च कूटस्थं श्रेय उच्यते ॥ २०
धर्मेण वेदाध्ययनं वेदाज्ञानां तथैव च ।
विद्यार्थानां च जिज्ञासा श्रेय एतदसंशयम् ॥ २१
शब्दरूपरसस्पर्शान्सह गन्धेन केवलान् ।
नात्यर्थमुपसेवेत श्रेयसोऽर्थी परंतप ॥ २२

K₁ D₄. 5. 7. 9 T G₈ अपश्यत्सु; B₈ अन्वपश्यत्सु;
D₈₁ अजपश्यत्सु (sic); D₈ C_n अन्वेपश्यत्सु; G₁ अन-
पश्यत्; G₂ ऋजु पश्यात् (for ऋजु पश्यत्). M₁. 5-7
पश्यति ये (for पश्यंस्तथा). K₁ D₈ तदा (for तथा).
— ^b) D₈ परा (D₈₂ 'रां') गतिः. — ^c) K₂ D₈ यं तु;
D₅. 7 अत्र (for यत्तु). Some MSS. निश्रेयसं. — ^d)
K₈ Bo. 8 (marg.). 9 D_{n1}. n₄ D₂. 8. 8. 8 तथैव; K₁
D₄. 9 यच्चैव; V₁ तदेव (for तच्चैव).

15 ^a) D₈₃. a₄ om. (hapl.) मित्राणाम्. V₁ शत्रूणां
चैव (for अमित्राणां च). K₁ D₄. 9 विनिग्रहं (for
च नि'). — ^c) K₄ त्रिवर्गश्च; D₈ 'र्गास्य'. — ^d)
K₁ D₄. 9 प्रादुर (for आदुर).

16 ^a) K₁ कर्मणा. — ^b) D₈₄ पुण्यशीलया; D₈
M₁ 'शीलतः'. — ^c) D₈₁ D₅. 7 समुदाचारं.

17 K₁ om. (hapl.) 17. D₈ om. (hapl.) 17-18.
— ^a) G₂ lacuna for मार्दवं. K₈ सर्वभूतेषु. — ^b)
G₂ om. व्यवहारेषु. — ^c) K₄ त्वक् (for वाक्).
D₅. 7 सत्या (for प्रोक्ता).

18 D₈ om. 18 (cf. v. l. 17). Bo om. (hapl.)
18-21. D₅. 7 om. (hapl.) 18. — ^a) K₄ देवताश्च; K₈
V₁ B₈. 7. 8 (marg.). 9 D₈₃. a₄ D_{n1}. n₄ D₈₂ D₂. 8. 8 T₂
G₁. 2 M₁ 5-7 C_n दै (D_{n4} दे) वतेभ्यः; T₁ G₈ दैवताभ्यः.
K₁ च पितृभ्यः (by transp.). — ^c) B₈ (marg.)
अनुयोगश्च; D₈₂. a₄ अनभ्यासश्च; G₂ अनत्याशत्यं (sic);
G₈ अन्नत्यागश्च; Ca (gloss: तानतिक्रम्य भोजनाभावः)
अनभ्यासश्च (for असंत्यागश्च). G₂ om. भृत्यानां. K₁
D₄. 9 अवित्रासश्च भूतानां.

19 = (var.) 3. 203. 42; B 12. 329. 13. Bo om.

19 (cf. v. l. 18). — ^a) K₁ सत्येभ्यो; D_{n4} सत्य-
(for सत्यस्य). T₁ चार्जवं (for वचनं). — After 19^a,
D₈₄ erroneously reads सत्यज्ञानं श्रेयः. — ^b) G₁. 2
सत्यं (for सत्य-). K₁ सु; V₁ B₈ D₅. 7 G₂ च (for
तु). T₁ G₁. 8 पुष्कलं (for दुष्करम्). — ^c) K₄
भूताहितम्. — ^d) D₈₃. a₄ सर्वं (for सत्यं). G₂ M₁. 5. 7
ते (for [अ]हम्).

20 Bo om. 20 (cf. v. l. 18). — ^a) T₁ G₂. 8
त्यागं. — ^b) K₂ प्रणयस्य; K₁ B₈ D_{n1}. n₄ D₈₂ D₂
(marg. as in text). 4. 9 M₈ प्रमादस्य. K₈ संग्रहं;
G₁ M₁. 7 निग्रहं. — ^c) K₁ D₈₃. a₄ D_{n4} D₈₁ G₁
चैव (for चैक-). ☞ Cp: एकचर्या, एकाकित्वेनाव-
स्थानम् । ☞

21 Bo om. 21 (cf. v. l. 18). — ^b) D_{n1}. n₄
वेदांतानां (for वेदाज्ञानां). — ^c) K₂. 7 B₈ (marg.)
D₂. 4. 9 वेदार्थानां; K₈ V₁ B₈. 7. 9 D₈₃. a₄ D_{n1}. n₄
D₈ D₅. 8-8 ज्ञाना (V₁ D₈₁ D₈ 'ता') र्थानां (for विद्या).
T₁ G₁. 8 विद्यानामर्थजिज्ञासा. — ^d) T₂ अनुत्तमं (for
असंशयम्). D_{n4} श्रेय एव तदंशय (sic).

22 ^a) K₄ शब्दरूपरसस्पर्शान्. — ^b) K₂. 4 B₈
(marg.) केवलं. — ^c) K₄ अपसेवेत. — ^d) D₈₁
श्रेयः सोर्था; T G₁-3 श्रेयसोर्थ. K₈ V₁ Bo. 6-9 D₈₃.
a₄ D_{n1}. n₄ D₈ D₂. 8. 8. 6. 8 T₁ G₂ M₁. 5-7 कथंचन; T₂
G₁. 8 परंतपः.

23 ^a) K₈ D_{n4} D₈. 8 G₂ नक्तंचर्या; D₈₄ D_{n1} D₈₁
नक्तंचर्या; D₈ नक्तंचय (sic); D₁ T. G₁. 8 नक्तंचर्या
(for नक्तंचर्या). — ^b) K₂ परं; K₄ पदं; T G₁. 8
महत् (for मदम्). — ^c) D₂ om. (hapl.) योगम्.
K₁. 2. 4 V₁ D₈₃. a₄ D₅. 7 अभियोगम् (for अति). D_{n1}

नक्तंचर्या दिवास्वप्नमालस्यं पैशुनं मदम् ।
 अतियोगमयोगं च श्रेयसोऽर्थी परित्यजेत् ॥ २३
 कर्मोत्कर्षं न मार्गेत परेषां परिनिन्दया ।
 स्वगुणैरेव मार्गेत विप्रकर्षं पृथग्जनात् ॥ २४
 निर्गुणास्त्वेव भूयिष्ठमात्मसंभाविनो नराः ।
 दोषैरन्यान्गुणवतः क्षिपन्त्यात्मगुणक्षयात् ॥ २५
 अनुच्यमानाश्च पुनस्ते मन्यन्ते महाजनात् ।
 गुणवत्तरमात्मानं स्वेन मानेन दर्पिताः ॥ २६
 अब्रुवन्कस्यचिन्निन्दा मात्मपूजामवर्णयन् ।
 विपश्चिद्रुणसंपन्नः प्राप्नोत्येव महद्यशः ॥ २७

अब्रुवन्वाति सुरभिर्गन्धः सुमनसां शुचिः ।
 तथैवाव्याहरन्भाति विमलो भानुरम्बरे ॥ २८
 एवमादीनि चान्यानि परित्यक्तानि मेधया ।
 ज्वलन्ति यशसा लोके यानि न व्याहरन्ति च ॥ २९
 न लोके दीप्यते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया ।
 अपि चापिहितः श्वश्रे कृतविद्यः प्रकाशते ॥ ३०
 असञ्चुच्चैरपि प्रोक्तः शब्दः समुपशम्यति ।
 दीप्यते त्वेव लोकेषु शनैरपि सुभाषितम् ॥ ३१
 मूढानामवलिप्तानामसारं भाषितं बहु ।
 दर्शयत्यन्तरात्मानं दिवा रूपमिवांशुमान् ॥ ३२

C. 12. 10585
 B. 12. 289(7). 33
 K. 12. 293. 33

अयोगश्च. ✽ Ca: अतियोगम् । अतिशयेन योगः प्राणा-
 यामादिर्वातगुल्ममेहादिव्याधिद्वारा योगः विग्रहरूप एव ॥
 Cp: अतियोगं, प्राणायामादेरत्यन्तसेवनम्, विषये वात्यन्ता-
 सक्तिम् ॥ Cs: अतियोगं, कर्मस्वतिप्रसक्तिः । अयोगं, कर्म-
 करणभ्यो निवृत्तिः । ✽ —^d) T₁ G_{1.3} श्रेयोर्थी परि-
 वर्जयेत्.

24 ^a) K₄ कर्मोत्कर्षे; K₆ V₁ Bo. 6-8 Dn_{1. n4} Ds
 D_{2.3.6.8} Cs आत्मोत्कर्ष; T G_{2.8} धर्मो (for कर्मो).
 T₁ G_{2.8} तु (for न). Da_{3. a4} आत्मोत्कर्षणमार्गेत (sic).
 —^b) K_{2.4} Bo. 9 D₆ परनिन्दया; G₁ अप्यनि. —^d)
 K₄ विप्रकर्षात्; Da₄ D₄ 'कर्ष'; T₂ 'कष्ट'; Ca. p
 (gloss: भेदं [Cp: अत्यन्तभेदं]) 'कर्ष' (as in text).
 Ds₁ D_{4.7} पृथग्जनात्.

25 ^a) K_{1.2.4} निर्गुणेष्वेषु; K₆ B₈ (marg.) 'नैस्ते
 च; Da₁ 'णस्त्वेव; G₂ 'णांश्चैव. —^b) K₇ Bo Dn_{1.}
 n₄ Ds D_{2-4.6.8.9} T G₁₋₃ आत्मसंभाविता नराः (G₂ 'तो
 नरः); D_{5.7} आत्मानं भाविता नृणां. —^d) D_{5.7}
 'क्षयान्. K_{1.2.4} क्षिपन्त्याक्रन्दनेच्छया. ✽ Cn: आत्मनो
 गुणाः, क्षयः ऐश्वर्यम्, तदुभयात् । गुणक्षयादिति समाहारः । ✽

26 ^a) B_{6.8} Da_{3. a4} Dn₄ Ds D_{2.6.8} तु (for च).
 K_{1.2.4} B₈ (marg.).⁹ D_{5.7} अनुच्य (B₈ [marg.].⁹
 'मुच्य)मानाश्च (K₁ 'नश्च; B₉ 'नास्तु) पुनस; V₁
 Bo. 7 Dn₁ Ds G₁ M₅ Cn (gloss: शिक्षमाणाः) Cv
 (gloss: अनुकूलतया उच्यमानाः) अनूच्यमानाश्च (Bo 'नस्तु;
 Dn₁ Ds Cn 'नास्तु) पुनस; G₂ अनाच्यमानास्तु पुनस.
 —^b) G₁ तं (for ते). D_{5.7} नुदंतु (D₇ 'ति); Bom.
 ed. मन्यंतु. K₁ V₁ Dn₄ Ds D_{2.3.5.7} महाजनान्;
 B₉ 'जनाः; T G_{1.8} पृथग्जनाः; G₂ M_{5.6} महाजने;

M_{1.7} 'मुने (for 'जनात्). —^d) G₂ तेन (for स्वेन).
 G₁ दर्पितः.

27 = (var.) 3. 198. 47. —^a) Da₄ Dn₄ D₇
 अब्रु (Da₄ 'ब्र)वत्. —^b) D_{5.7} अवर्तयन् (for अवर्ण).
 —^c) G₂ गुणसंपन्नं. —^d) K_{1.2.4} कर्षत्ये (K₂ 'ते)व;
 K₇ D_{4.9} G₂ पश्यत्येव; G₃ प्राप्नोत्येवं.

28 ^a) Da₃ G₂ नाति. (for वाति). —^b) D_{5.7}
 गंधं. —^c) Ds₁ यथैव. D₅ [अ]भ्याहरन् (for [अ]-
 व्या). G₂ तथैवाभ्याहरज्जाति (sic). —^d) K_{1.2.4}
 विमले. Dn₄ एव च (for अम्बरे).

29 ^a) D₄ वा (for च). —^b) K₂ [अ]परित्य-
 क्तानि (for परि). —^d) D₂ याति (for यानि). D₅
 च; D₉ (orig.) मे; D₉ (marg.) ते (for न).

30 = (var.) 3. 198. 46. K₄ om. 30-34. —^b)
 K_{6.7} D₄ प्रसंशया. —^c) K₇ अति (for अपि). B₈
 D₄ G₂ वा (for च). G₁ [अ]विहितः (for [अ]पि).
 K₁ शुभे (sic); K₂ लोके; Bo D₅ स्वश्रे (for श्वश्रे).
 ✽ Cs: अपिहितः श्वश्रे, गर्ते तिरस्कृतः । ✽ —^d) D₄
 कृतविद्या; G₂ कृतः सद्यः.

31 K₄ om. 31 (cf. v. l. 30). K₂ om. 31^{ab}.
 —^a) Dn_{1. n4} Ds D_{2.3.5-8} असद्; M₇ हसन्; Ca
 (gloss: अयोग्यः) असन् (as in text). K₆ हव (for
 अपि). Dn₄ प्रोक्ता. —^c) T G_{1.8} M_{1.5-7} ह्येव (for
 त्वेव). —^d) K₂ स्वभाषितं.

32 K₄ om. 32 (cf. v. l. 30). K₂ om. 32^{ab}.
 —^a) B₈ (marg. as in text) T G_{1.8} M_{1.5-7} मूर्ख-
 नाम् (for मूढा). K₇ D_{4.6.9} अविलु (D₅ 'लि)प्तानाम्;

C. 12. 10508
B. 12. 288(7). 34
K. 12. 293. 34

एतस्मात्कारणात्प्रज्ञां मृगयन्ते पृथग्विधाम् ।
प्रज्ञालाभो हि भूतानामुत्तमः प्रतिभाति माम् ॥ ३३
नापृष्टः कस्यचिद्भूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।
ज्ञानवानपि मेधावी जडवल्लोकमाचरेत् ॥ ३४
ततो वासं परीक्षेत धर्मनित्येषु साधुषु ।
मनुष्येषु वदान्येषु स्वधर्मनिरतेषु च ॥ ३५
चतुर्णां यत्र वर्णानां धर्मव्यतिकरो भवेत् ।

Dn₁ Ds₁ अबलि'. —^b) T₁ G₁ आसुरं (for असारं).
K₁ बहु भाषितं (by transp.). —^c) K₁ Das Dn₄
दर्शयन्ति. T₂ अंतरात्मानो. Da₄ दर्शयंतं तदात्मानम्;
Ds₁ १ 'यत्नवरात्मानम्'. —^d) K₁ २. ६ V₁ Bo. ६. १. ९.
(orig.). ९ Das. a₄ Dn₁ n₄ Ds D₂ ३. ६-९ Cn. p अग्नि-;
Bs (marg.) वह्नि-; G₂ अग्नि-; G₃ दिव्यं (for दिवा).
❧ Cn (reading अग्निरूपम्): यथा सूर्यः सूर्यकान्तयोगा-
त्स्वस्याग्निरूपं दर्शयति, एवं क्षुद्रोऽपि कुशब्दयोगात्क्षुद्रमन्तरा-
त्मानं दर्शयतीत्यर्थः । ❧

33 K₄ om. 33 (cf. v. l. 30). —^a) D₂ ये
तस्मात् (for एतं). K₁ २ Ms प्राज्ञां; Ds₁ D₂ ३
(before corr.). ३ विद्यां; T G₁-३ प्रा(G₂ प्र)ज्ञा.
—^b) K₂ D₂ ४ पृथग्विधा (K₂ 'धान्'); Bs. ९ Das T
G₁ ३ 'विधाः'. —^c) Bs (marg. as in text) लाभा-
नाम् (for भूतां). —^d) T₂ उत्तमं. K₆ १ Bo. ६. १. ९
Das. a₄ Dn₁ Ds D₂-९ मे; Dn₄ ते; T G₁-३ मा
(for माम्).

34 = (var.) Manu. 2. 110. K₄ om. 34 (cf.
v. l. 30). —^a) G₃ न पृष्टः. Dn₄ रूपान् (for
भूयान्). —^b) K₆ Bo. ६. ९ Das. a₄ Dn₁ Ds₁ D₂ ३. ६-९
G₂ [अ]पि (for च). Dn₄ नापद्यायेन; Ds₂ नाप्यन्यो
येन (for न चान्यायेन). —^c) K₁ २ Bs (marg. as in
text) T G₁ ३ ज्ञानन्नपि हि (T G₁ ३ च) मेधावी. —^d)
Dn₄ जडवान्; T G₁-३ M₁ ६-७ जडवल्ल (for जडवल्ल).
K₆ Bs. १. ९ (marg.). ९ Das. a₄ समुपाचरेत्; V₁ Bo
Dn₁ n₄ Ds D₂ ३. ६. ९ G₂ M₁ ६-७ समुपाविशेत्; Bs
मौनमाचरेत् (for लोकमा').

35 ^a) D₄ ज्ञसो (for ततो). K₄ चासं; Cn वासं
(as in text). V₁ परीक्षेत; Dn₁ परीक्षेत. T G₁ ३
सदा वासं परीक्षेत; Cal. ed. ततो वा संपरीक्षेत. —^b)
Ds₁ धर्मनित्येषु; G₁ 'नित्येव. G₁ om. (hapl.) साधुषु.
—^c) K₂ धर्मज्ञेषु (for मनुष्येषु). K₁ २. ४ वदान्येषु.
—^d) K₁ २. ४ सर्वभूतानुकंपिषु; Bs (marg. as in

न तत्र वासं कुर्वति श्रेयोर्था वै कथंचन ॥ ३६
निरारम्भोऽप्ययमिह यथालब्धोपजीवनः ।
पुण्यं पुण्येषु विमलं पापं पापेषु चाप्नुयात् ॥ ३७
अपामग्नेस्तथेन्द्रोश्च स्पर्शं वेदयते यथा ।
तथा पश्यामहे स्पर्शमुभयोः पापपुण्ययोः ॥ ३८
अपश्यन्तोऽन्नविषयं भुञ्जते विघसाशिनः ।
भुञ्जानं चान्नविषयान्विषयं विद्धि कर्मणाम् ॥ ३९

text) साधवाचारेषु नित्यज्ञः.

36 ^b) K₆ धर्मव्यतिकरे; Bo. ६. १. ९ Das. a₄ Ds D₂.
३. ६. १. ९ T G₁ ३ कर्मव्यतिकरो. —^c) K₆ कुर्वति; Ds₁
कुर्वति. —^d) K₁ २. ४ श्रेयसोर्था; K₆ १ श्रेयोर्था वै;
D₄ ९ 'र्थं वै. V₁ च (for वै). Bs कदाचन (for
कथं').

37 With 37, cf. 3. 1. 26. —^a) D₆ निरारंभे;
D₆ 'लंभो; T₁ G₁ २ 'लंभो; Cp (gloss: यतिः) 'रम्भो
(as in text). K₁ २. ४ ह्यहम्; M₁ ६-७ ह्ययम् (for
स्प्ययम्). K₁ २. ४ D₄ ६. १. ९ इति (for इह). —^b)
Das. a₄ लुब्धोप. Bs Ds. ६. १ T G₁ ३ M₁ ६-७ जीविनः.
—^c) Das. a₄ पुण्ये; Dn₄ पुण्य- (for पुण्यं). Bs
G₂ विपुलं (for विमलं). —^d) Dn₄ om. पापं. Da₄
वा (for च).

38 ^a) D₆ १ T G₁-३ M₁ ६-७ तथैवेन्द्रोः (for तथे-
न्द्रोश्च). —^b) Das. a₄ D₆ १ G₁ २ तथा (for यथा).
—^c) K₁ २. १ D₄ ९ मन्यामहे (for पश्यां). D₆ १
स्पर्शान्.

39 ^a) K₁ २. ४. १ Bs (marg.). ९ D₄ ९ अपश्यंश्च;
D₆ १ अपथ(D₁ 'थं)श्च; T G₁ २ अपश्यतो; G₃ 'श्यामो
(for 'श्यन्तो). K₆ V₁ Bo. १. ९ Das. a₄ Dn₁ n₄ Ds₂
D₂ ३. ६. ९ Cn. p. ९ [s]नु; K₁ D₆ (before corr.) [अ]-
न्य-; Bs [अ]नु; Ds₁ D₆ १ [अ]त्र; T G₁ २ Cv (gloss:
विषयविरोधि दुर्विषयम् ।) न-; G₃ [s]त्य; Ca [मा]त्म-
(for सन्न-). ❧ Cn (reading अनुविषयं): विषयं विषय-
मनुवर्तत इत्यनुविषयो रसः । तमपश्यन्तः, इदं मधुरमिदं
तिक्तमित्यनालोचयन्तः ॥ Cp: अनुविषयं प्रतिविषयम् — अस्म
विषयस्यायं रसः, अस्म विषयस्यायं रसः, इति व्यक्तिभेदमना-
लोचयन्तः । ❧ —^b) K₁ २. ४. १ D₄ ६. १. ९ भुञ्जानो; K₆
Bs भुञ्जाना; T G₁ ३ भुञ्जानान् (for भुञ्जते). K₁ विघ-
साशयः; K₂ D₄ ९ Cs 'ज्ञास(D₄ 'माश-; D₆ Cs 'साश-
न-; K₁ विघशासनः; Bs विघशासनः (for 'साशिनः).

यत्रागमयमानानामसत्कारेण पृच्छताम् ।
 प्रब्रूयाद्ब्रह्मणो धर्मं त्यजेत्तं देशमात्मवान् ॥ ४०
 शिष्योपाध्यायिका वृत्तिर्यत्र स्यात्सुसमाहिता ।
 यथावच्छास्त्रसंपन्ना कस्तं देशं परित्यजेत् ॥ ४१
 आकाशस्था ध्रुवं यत्र दोषं ब्रूयुर्विपश्चिताम् ।
 आत्मपूजामिकामा वै को वसेत्तत्र पण्डितः ॥ ४२

यत्र संलोडिता लुब्धैः प्रायशो धर्मसेतवः ।
 प्रदीप्तमिव शैलान्तं कस्तं देशं न संत्यजेत् ॥ ४३
 यत्र धर्ममनाशङ्काश्चरेयुर्वीतमत्सराः ।
 चरेत्तत्र वसेच्चैव पुण्यशीलेषु साधुषु ॥ ४४
 धर्ममर्थनिमित्तं तु चरेयुर्यत्र मानवाः ।
 न ताननुवसेज्जातु ते हि पापकृतो जनाः ॥ ४५

C. 12. 10598
 B. 12. 289[7]. 46
 K. 12. 293. 46

— °) K₁ V₁ B₀ G₂ भुञ्जानश्च; B₀ D₃. 24 'नाश्च'.
 D₅. 7 चांतः; C₂ चार्थः (for चान्न). K₀ B₀. 7 D₁.
 n₄ D₅ D₇. 3. 6. 8 G₁. 8 भुञ्जानाश्चात्म (B₀ 'नु'; D₅ G₁
 'न्य')विषयान्; B₀ 'नाश्चात्रविषयं'; T₁ 'नन्यांश्च विष-
 यान्'; T₂ 'नांश्चान्यवि'. — °) K₄. 6 V₁ B₀. 6. 7. 9
 D₃ D₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5-8 T₂ विषयान्; D₄ lacuna;
 T₁ G₁. 8 विषयान् (for विषयं). B₀ (marg.) D₅ C₂
 कर्मणा. ❀ C₂: अन्नविषयं रसाद्यपश्यन्नानादरादनालोचयन्
 यो भुञ्जानः स विषयाशि[?] 'श'न इव श्रेष्ठः । अर्थविष-
 यांस्तु निरूप्य भुञ्जानो विषयानिव कर्मणा वागादीनामोतीति
 विद्धि । ❀

40 °) G₁. 3 अत्र (for यत्र). K₁. 2. 4 यत्रागमम-
 (K₄ 'स')मानानाम्; K₀ 'गमयमज्ञानाम्'; D₅. 7 'गम-
 मानानाम्'. ❀ C₂: आगमं प्रमाणजं ज्ञानमात्मन इच्छताम्,
 आगमयमानानाम् । कथजन्तस्य रूपम् ॥ C₃: आगमयमानानां,
 सुबाह्यमेव प्रमाणीकुर्वताम् ॥ C₅: आगमयमानानां, अवगमं
 कुर्वताम्, ज्ञातुमिच्छताम् ॥ C₇: अगमयमानानाम्, अजान-
 ताम् । ❀ — °) G₁ corrupt; G₂ असंस्कारेण (for
 असत्का). K₁ पृच्छतं. — °) D₁. 4 ब्रूया यद्; T₁ G₁. 8
 न ब्रूयाद् (for प्रब्रू). K₀ B₀. 7. 8 (marg.). 9 D₃. 24 D₅. 7
 आत्मनो; V₁ B₀. 8 D₁. 4. 6. 9 T₁ G₁ M₁. 5. 6 ब्राह्मणो.
 — °) B₀ D₅. 7 जेतुं तं (for त्यजेत्तं). — After 40,
 D₅. 7 ins.:

739* दुर्वृत्तोऽपि वरो विप्रो न च शूद्रो जितेन्द्रियः ।
 कः परित्यज्य गां दुष्टां दुह्येच्छीलवर्ती खरीम् ।
 पण्डितस्यापि शूद्रस्य सर्वशास्त्रतस्य च ।
 वचनं तस्य न ग्राह्यं शुनोच्छिष्टं हविर्यथा ।

41 °) K₂ शिष्योपाध्यायिका; M₁. 5-7 'ध्यायिकी'.
 — °) G₂ यस्य (for यत्र). K₁ B₀ D₁. M₁. 5 सु (K₁
 स)समाहितः; B₁ M₀ 'हिताः'. — °) K₁ D₁. 4. 9 G₃
 संपन्नः (G₁ 'न्न'); M₁. 5-7 संपन्नाः.

42 G₁ om. (hapl.) 42-43. — °) B₀ वरं; G₂
 बु[धु]वा (for ध्रुवं). K₀ अकोशस्था बुधा यत्र; D₄.
 5. 7. 9 आकाशस्थो बुधो (D₅. 7 ध्रुवो) यत्र; T₁ G₁ M₁. 5-7

आकाशं (T₁ G₃ 'रं') गूढमाना ये. ❀ C₂: आकाशस्थाः
 देवताः ॥ C₂: आकाशस्थाः, निरालम्बनाः । ❀ — °) D₅
 T₁ G₂. 3 M₁. 5-7 दोषान्. D₄. 5. 7. 9 ब्रूयाद् (for ब्रूयुर).
 B₀ विपश्चितं; D₅. 7 G₂ 'श्चितः'; M₁. 7 'श्चितान्'. — °)
 K₁. 2. 4 कामेन; K₁ V₁ B₀. 6. 7. 9 D₃. 24 D₁ D₂.
 3. 5. 7-9 G₂ कामो वै; B₀ (marg. as in text) माना
 वै (for कामा वै). T₁ G₂. 3 M₁. 5-7 ये (for वै).
 — °) K₂. 4 पंडिताः.

43 G₁ om. 43 (cf. v. l. 42). — °) K₂ संलो-
 कता; K₄ 'मिता; T₁ G₂. 3 M₁. 5-7 संलो (M₁. 5-7 'लु-
 लिता; C₂ (gloss: लङ्किता); C₂ (gloss: आकुलीकृताः)
 संलोडिता (as in text). — °) K₄ B₀ M₁ धर्मसेवतः;
 D₁. 4 'संतवः'; C₂ (gloss: मर्यादाः) 'सेतवः' (as in text).
 — °) G₂ प्रदीप्त. K₄ D₁. n₄ D₅. 3. 9 चैलांतं; K₁
 V₁ B₀. 6-9 D₃. 24 D₅. 7 T₁ G₂. 3 M₁ चैलांतं; D₄
 corrupt; M₁. 5. 6 चैलांतं (for शैलान्तं). — °) B₀. 9
 परित्यजेत् (for न संत्य').

44 °) K₁. 2. 4 धर्मपराशंका (K₁ 'क)श्च; G₂ 'मनिः-
 शंकाश्च. — °) K₂ चारीयुर (sic) (for चरे). K₂. 4
 om. (hapl.) from वीत up to चरेयुर (in 45°).
 K₁ वीतमत्सराः. — °) K₁ D₄. 9 समं तत्र; V₁ चरेच्चैव;
 D₄ वरेत्तत्र; D₁ D₅ D₂. 3 भवेत्तत्र; D₁. 4 त्वरेत्तत्र
 (for चरे). — °) T₁ G₁. 3 M₁. 5-7 धर्म (for
 पुण्य).

45 K₂. 4 om. up to चरेयुर (cf. v. l. 44). — °)
 K₁ B₀ D₄ D₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 8 G₃ (before corr.)
 च (for तु). — °) T₁ G₁ यदि; G₁ विधि (sic)
 (for यत्र). — °) K₂ उदवसेज्; K₁ D₀ G₂ उप°;
 B₀ अनुवसेज् (for वसेज्). — °) B₀ ये (for ते).
 G₂ तु (for हि). D₃. 24 पापकृता; G₁ 'कृते. K₁. 2. 4
 B₀ T₁ G₁. 3 नराः (for जनाः).

46 °) K₀ पापेण. — °) K₁. 2 D₄ M₁. 5. 6 वर्तते.
 — °) B₀ C₂ (gloss: अपसरेत्) व्यवधायेत्; D₅. 1 व्यप-
 धावेत्; D₀ व्यवधाने; M₁. 7 विधावेत्. K₂ तूलं;

C. 12. 10598
B. 12. 288[7]. 47
K. 12. 293. 47

कर्मणा यत्र पापेन वर्तन्ते जीवितेप्सवः ।
व्यवधावेत्तस्तूर्णं ससर्पाञ्छरणादिव ॥ ४६
येन खट्वां समारूढः कर्मणानुशयी भवेत् ।
आदितस्तन्न कर्तव्यमिच्छता भवमात्मनः ॥ ४७
यत्र राजा च राज्ञश्च पुरुषाः प्रत्यनन्तराः ।
कुटुम्बिनामग्रभुजस्त्यजेत्तद्राष्ट्रमात्मवान् ॥ ४८
श्रोत्रियास्त्वग्रभोक्तारो धर्मनित्याः सनातनाः ।
याजनाध्यापने युक्ता यत्र तद्राष्ट्रमावसेत् ॥ ४९
खाहाखधावषट्कारा यत्र सम्यगनुष्ठिताः ।

D₄ तूर्णे. — ^a) D₈ समर्थात्; G₈ ससर्प- (for सस-
र्पात्). D₈₁ ससर्पाञ्छरणानिव; T₁ G₁ सर्पः श (G₁ स)-
रवणादिव.

47 = (var.) 5. 39. 27. — ^a) C_v खट्वां (for
खट्वां). K₁ समारूढाः; C_v 'रूढं (for 'रूढः). ☞ Ca:
खट्वां समारूढः, जरसा विकलः ॥ C_n: तीव्रदुःखग्रस्तः ॥ C_p:
प्रमत्तः ॥ C₈: निद्रितः । ☞ — ^b) K₈ कर्मणानुशयीत वै.
☞ Ca: अनुशयी, पश्चात्तापान्वितः । ☞ — ^c) K₄ आदि-
त्यस्य; K₈ अर्हत्तस्य. K₄ Da₄ Dn₁. n₄ D₄ तत्र (for तन्न).
☞ C_v: येन पुरुषेण आदितः खट्वां, खट्वावस्थितं वैरं समारूढं,
मनसि निद्रितम् । कर्मणा अनुशयी, अनुकूलः । तदीदृशं
गूढकपटं न कर्तव्यम् । ☞ — ^d) D₈₁ (before corr.)
D₈ T₁ G₈ भावम्; M₁. १ भुवम्; Ca (gloss: कल्याणं)
भवम् (as in text). K₄ आत्मजा (for 'नः).

48 ^a) K₁ partly damaged. Da₈ राज्यं च; Da₄
राज्यस्य (for राज्ञश्च). K₂. 4 यत्र यत्र नरा राज्ञः (K₂
'जीः). — ^b) ☞ Ca: प्रत्यनन्तराः, सदृशाः ॥ C_v: प्रति-
गृहं अन्तरं, अन्तर्गृहमिति शङ्का नास्ति येषां ते प्रत्यन-
न्तराः । ☞ — ^c) T₁ G₈ M₁ कुटुम्बिनाम्. T₁ G₁ अग्र-
भुजां. — ^d) T₁ G₁. 3 देशम्; M₁. 5-१ राज्यम् (for
राष्ट्रम्).

49 ^a) K₈ त्वग्रं. T₁ त्वगृहीतारो; G₁. 2 त्व (G₂ तु) ग्र-
हीतारो (for 'भोक्तारो). — ^b) K₄ धर्मनित्यः; D₈₁
'निष्ठाः. G₂ M₁. 5-१ तपस्विनः (for सनातनाः). — ^c)
K₈ Da₄ G₁ याजनाध्य (Da₄ 'ध्या) यने; D₈ 'ध्यापना.
— ^d) D₈. १ राज्यम् (for राष्ट्रम्). Bo आविशेत्; D₁
आचरेत् (for आवसेत्).

50 ^b) D₄ सत्यम् (for सम्यग्). K₄ B₁ Da₈. a₄
अवस्थिताः (for अनुष्ठिताः). — ^c) K₄ वर्तव्यं (for

अजस्रं चैव वर्तन्ते वसेत्तत्राविचारयन् ॥ ५०

अशुचीन्यत्र पश्येत ब्राह्मणान्वृत्तिकर्षितान् ।

त्यजेत्तद्राष्ट्रमासनमुपसृष्टमिवामिषम् ॥ ५१

प्रीयमाणा नरा यत्र प्रयच्छेयुरयाचिताः ।

स्वस्थचित्तो वसेत्तत्र कृतकृत्य इवात्मवान् ॥ ५२

दण्डो यत्राविनीतेषु सत्कारश्च कृतात्मसु ।

चरेत्तत्र वसेच्चैव पुण्यशीलेषु साधुषु ॥ ५३

उपसृष्टेष्वदान्तेषु दुराचारेष्वसाधुषु ।

अविनीतेषु लुब्धेषु सुमहदण्डधारणम् ॥ ५४

वर्तन्ते). — ^a) D₈ [अ]पि चारयन्; G₁ विचां.

51 G₂ om. (hapl.) 51-55. — ^a) K₁. 2. 4 आनु-
रान्; D₈ अशुचीर्. D₂ एव (for यत्र). — ^b)
Some MSS. वृत्तिकर्षितान्; K₂ 'कर्षितान्; T₁ 'गर्हि-
तान्. — ^c) T₁ G₁. 8 M₁. 5-१ तस्यजेत् (by transp.).
K₁ B₈ D₄. 5. १. १ T₁ आपन्नम् (for आसं). — ^d) K₂
उपमिष्टम्; B₈ अपकृं; B₉ Da₄ Dn₁ उपसृष्टं (Da₄
'स्प'); Dn₄ D₈ 'सन्नम् (for 'सृष्टम्). K₂ [आ]-
मिशं. ☞ Ca: उपसृष्टम्, चण्डालादिस्पृशदूषितम् ॥ C_n:
सविषम् । ☞

52 G₂ om. 52 (cf. v. l. 51). — ^a) Some MSS.
प्रीयमाना; K₄ 'माणो. — ^b) D₄ om. from प्रय up
to कृ (in 53^b). D₁ प्रपद्येयुर् (for प्रयच्छे). D₈
अयाजिताः. — ^c) K₈ B₈ सुस्थचित्तो. Bo ग्रसेत्; B₈
(marg. as in text) भवेत् (for वसेत्). T₁ G₈ अत्र
(for तत्र). — ^d) D₈ कृतकृत्यम्; D₁ 'कृत्या.

53 G₂ om. 53 (cf. v. l. 51). D₄ om. up to कृ
(cf. v. l. 52). — ^a) D₈. १ दंडी. Dn₄ दंडोपजा-
विनीतेषु. — ^b) D₈ D₂ सत्कारसु- (for सत्कारश्च).
— ^c) Da₈ चरतात्र (for चरेत्तत्र). — ^d) Da₈. a₄ पुण्ये
(for पुण्य-).

54 G₂ om. 54 (cf. v. l. 51). — ^a) Da₄ corrupt.
K₂ T₁ G₈ Ca उपसृष्टेषु; K₁ 'सृष्टेषु (for 'सृष्टेषु).
K₁. 4. 5. १ Bo. १. १ Da₈ Dn₁. n₄ D₂. 8. १ G₁ दत्तेषु;
D₈ दीप्तेषु (for [अ]दान्तेषु). ☞ Ca: उपसृष्टेषु,
उपहतबुद्धिषु । ☞ — ^b) G₁ दुराचरेषु. K₁. 4. 6 V₁
B₁ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. १. 8 M₁ साधुषु. — ^c) K₄
अविनीतेषु (for 'नीतेषु). Da₄ लुब्धेषु. — ^d) D₈₁
corrupt.

यत्र राजा धर्मनित्यो राज्यं वै पर्युपासिता ।
अपास्य कामान्कामेशो वसेत्तत्राविचारयन् ॥ ५५
तथाशीला हि राजानः सर्वान्विषयवासिनः ।
श्रेयसा योजयन्त्याशु श्रेयसि प्रत्युपस्थिते ॥ ५६

पृच्छतस्ते मया तात श्रेय एतदुदाहृतम् ।
न हि शक्यं प्रधानेन श्रेयः संख्यातुमात्मनः ॥ ५७
एवं प्रवर्तमानस्य वृत्तिं प्रणिहितात्मनः ।
तपसैवेह बहुलं श्रेयो व्यक्तं भविष्यति ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

२७७

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं नु मुक्तः पृथिवीं चरेदस्मद्विधो नृपः ।
नित्यं कैश्च गुणैर्युक्तः सङ्गपाशादिमुच्यते ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
अरिष्टनेमिना प्रोक्तं सगरायानुपृच्छते ॥ २

C. 12. 10813
B. 12. 289[8]. 2
K. 12. 294. 2

55 G₂ om. 55 (cf. v. 1. 51). — ^a) Dn₄ यश्च (for यत्र). D₈ धर्मनिष्ठो (for 'नित्यो). — ^b) K₁ D₉ परिपालयेत्; D₄ T G_{1.3} M_{1.5-7} पर्युपासते (for 'सिता). K₆ V₁ Bo. 6-9 Da_{3.24} Dn_{1.24} D₈ D_{2.3} 5-8 राज्यं धर्मेण पालयेत्. — ^c) K_{2.4} कामेशो; V₁ B₈ (orig.) 'च्छो; B₈ (marg.) 'पु; T₁ G_{1.3} क्रमशो; Ca (gloss: जितकामः) Cn (gloss: सर्वसंपत्तिमान्) कामेशो (as in text). — ^d) Dn₄ [s]वसत्; D₈₁ वंशेत् (for वसेत्).

56 ^a) Da₃ D₈₁ यथाशीला; D_{5.7} तथास्थिता. — ^b) M_{1.5-7} सर्वा. — ^c) G₂ Bom. ed. योजयति.

57 ^a) D₈₁ D₈ गच्छतस् (for पृ). T₁ G_{1.3} तत्र (for तात). — ^b) B₉ शक्यते; Da_{3.24} हि सत्यं (for हि शक्यं). D₈ प्रधानेन; Ca (gloss: प्रतिव्यक्तिदर्शनेन) प्रधा (as in text). — ^d) M_{1.5-7} आत्मना.

58 B₉ Da₄ om. (hapl.) 58^{ab}. — ^a) K_{1.2.4} प्रवदमानस्य (for प्रवर्त). — ^b) K_{1.2.4} D₈₁ D_{2.3} (before corr. as in text). 8 T₂ वृत्ति; V₁ T₁ G_{1.3} वृत्ति; B₈ (marg.) बुद्धि (for वृत्ति). K₁ V₁ Dn₄ D₈ D₈ Cn (Cnp as in text) प्राणिहितात्मनः; B₇ T₁ प्राण; M_{1.5-7} प्रणिहितात्मना (M₁ 'नां). — ^c) D₈₂ तपसैवेह; T G_{1.3} 'सा चैव. K₂ बाहुलं. — ^d) D₈ [s]व्यक्तं.

Colophon. Ś₁ G₆ missing: K_{3.5} B₁₋₅ Da_{1.24} Dn_{2.28} D₁ G_{4.5} M₃₋₄ absent. — Sub-parvan:

K_{1.2.4.6.7} V₁ Bo. 6-9 Da_{3.24} Dn_{1.24} D₈ D₂₋₃ T G₁₋₃ M_{1.5-7} मोक्षधर्म. — Adhy. name: K_{1.2.4} नारदगालवसंवादः; K₆ V₁ Bo. 6.8.9 Dn_{1.24} D₈ D₂₋₃ M_{5.6} श्रेयोवाचिकः (Bo. 8.9 D₈ D_{4.5.7} 'चिकं; D₈ 'चकः); K₁ श्रेयोवाचिकं; Da_{3.24} D₉ श्रेयोवाचिको नारदगालवसंवादः; G₁ श्रेयोनुवाचकं. — Adhy. no. (figures, words or both): B₇ T₁ G_{1.3} 111; Dn₄ M₅ 112; D₈ 107; T₂ 124; G₂ 127; M_{1.6.7} 110. — Śloka no.: Da₁ Dn₃ D₈ 58; Dn₁ 59.

277

☞ This adhy. is missing in Ś₁ G₆ (cf. v. 1. 12. 274. 13; 259. 1).

1 K₂ om. the ref. — ^a) B_{6.9} Da_{3.24} D_{5.8} नु; T G_{1.3} वि- (for नु). K₁ मुक्तं; V₁ Bo. 6.7.8 (marg.)₉ Da_{3.24} Dn_{1.24} D_{2.3.5.7.8} युक्तः; D₄ मुक्ता (for मुक्तः). — ^b) B_{7.8} (marg.) D_{4.9} G₂ नृप; B₈ (orig.) T₂ G₃ नरः (for नृपः). K₁ चरेदः स द्विजो नृपः (sic); T₁ G₁ चरेदेवंविधो नरः. — ^c) K_{1.2} च कैर (by transp.); Dn₄ G₁ कैश्चिद्. B₈ (marg. as in text) मुक्तः; D_{5.7} युक्तं (for युक्तः). — ^d) K₄ हि (for वि-).

2 G₁ om. (hapl.) from the ref. of 2 up to वेदितुम् (in 3^d). — ^a) K_{1.2.4} वर्णयिष्येहम् (K₂ 'स्यामि); V₁ B₈ (marg.)₉ कीर्तयिष्यामि; Bo. 8 (orig.) Dn_{1.24} D₈ D_{2.3.6.8} T₂ M_{1.5-7} वर्तयिष्येहम्

C. 12. 10814
B. 12. 289[8]. 3
K. 12. 294. 2

सगर उवाच ।

किं श्रेयः परमं ब्रह्मन्कृत्वेह सुखमश्रुते ।

कथं न शोचेन क्षुभ्येदेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ३

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तस्तदा तार्क्ष्यः सर्वशास्त्रविशारदः ।

विबुध्य संपदं चाग्र्यां सद्वाक्यमिदमब्रवीत् ॥ ४

सुखं मोक्षसुखं लोके न च लोकोऽवगच्छति ।

प्रसक्तः पुत्रपशुषु धनधान्यसमाकुलः ॥ ५

(for 'यिष्यामि). —^b) B₁ पुरा कृतं (for पुरातनम्).
—^c) ❧ Ca: तार्क्ष्यनाम्नो मुनेरपत्यं, स एवारिष्टनेमिस्तार्क्ष्यः ॥
Cs: तार्क्ष्य इति कश्यपस्य नामान्तरम् ॥ Cv: अरिष्टनेमि-
र्गण्डः—अरिष्टनेमिं पृतनाजमाश्रुं स्वस्थये तार्क्ष्यमिहा हुवेम
(Rv. 10. 178. 1) इति श्रुतेः । ❧

3 G₁ om. 3 (cf. v. 1. 2). G₂ om. the ref. —^b)
B₈ (marg.) एधते (for अश्रुते). —^c) T₁ नु (for
न). D₄ शोचन् (for शोचेन्). K_{1.2} क्षोभ्येद्; M_{1.5-7}
कुध्येद् (for क्षुभ्येद्).

4 D_{5.7} अरिष्टनेमिर् (for भीष्म). —^a) D₈ एतद्
(for एवम्). D₉ उक्ते (for उक्तम्). K₁ B_{8.8} D₈₁
D_{4.7} तार्क्ष्यः; T₁ [आ]कर्ष्य (for तार्क्ष्यः). —^b)
D₈ सर्वशास्त्र (for 'शास्त्र'). K₈ V₁ Bo. 6. 8 (marg.). 9
Dn_{1.4} D₈ D_{2.8.8} विदां वरः; D₈ भृतां वर (for
विशारदः). —^c) K₁ D_{4.9} विबुद्धि (sic); T₂ 'दुः;
G₁ 'ध्यः (for 'ध्य). D₄ संपदां. K_{1.7} D₉ चाग्र्यं;
D₄ वाग्र्यां; G₂ चाग्र्यां (hypermetric) (for चाग्र्यां).
❧ Ca: अग्र्यां, मोक्षावस्थालभ्याम् ॥ Cs: मोक्षजन्य-
सुखम् । ❧ —^d) K₁ D₄ सद्वाक्यम्; K₈ D_{8.8} स
तद्वा; G₂ M_{1.5-7} स वाक्यम् (for सद्वा).

5 Before 5, B₈ (orig.) ins. तार्क्ष्य उवाच; B₈
(marg.). 9 T₁ G_{1.8} M₁ अरिष्टनेमिर्; D₈ तार्क्ष्य.
—^a) D₉ सुखे (for सुखं). —^b) K₁ लोके; K₄
Dn_{1.4} D₈ D_{2.8} मूढो; D_{4.5} लोका (for लोको).
V₁ B₈ (marg. as in text) [s] धिगच्छति (for स्व).
D₄₄ न च लोका गमिष्यति (sic). — K_{1.2.4} D₂ om.
5^{ad}. —^c) Dn₄ प्रयुक्तः (for प्रसक्तः). K₁ शत्रु-
(for पुत्र). D₈ पशुसु (for 'पु). —^d) D₈ om.
धन-. D₄ समाकुलः; D_{5.7} 'कुलं.

6 ^a) D₄₄ corrupt. K₄ शक्तः; G₁ सक्तः (for
सक्तः). —^b) B₇₋₉ om. स. K₄ स शक्यैश्च; B₈
D_{5.7} च शक्यश्च; Dn_{1.4} D₈ D_{2.8.8} Cn (Cnp as

सक्तबुद्धिरशान्तात्मा न स शक्यश्चिकित्सितुम् ।

स्नेहपाशसितो मूढो न स मोक्षाय कल्पते ॥ ६

स्नेहजानिह ते पाशान्वक्ष्यामि शृणु तान्मम ।

सकर्णकेन शिरसा शक्याश्छेतुं विजानता ॥ ७

संभाव्य पुत्रान्कालेन यौवनस्थान्निवेश्य च ।

समर्थाञ्जीवने ज्ञात्वा मुक्तश्च यथासुखम् ॥ ८

भार्या पुत्रवतीं वृद्धां लालितां पुत्रवत्सलाम् ।

ज्ञात्वा प्रजहि काले त्वं परार्थमनुदृश्य च ॥ ९

in text) शक्यं तच् (for स शक्यश्च). B₈ चिकित्सुकं
(for 'सितुम्). —^c) K_{1.7} पाशमितो; K₈ 'स्थितो;
D₈ पाशासितो; D₈ पाशाशितो; D_{5.7} पाशान्वितो;
T₁ पाशौर्द्धतो (for पाशसितो). —^d) K_{1.2} च (for स).

7 ^a) D₄₄ G₁ पश्यान् (for पाशान्). —^b) K₄
तन्; Dn₄ यान् (for तान्). K_{1.2.4} नृप; B₈
(marg.) अपि (for मम). —^c) K_{1.2.4} M_{1.7} (sup.
lin.) नाक (M_{1.7} न क) णकेन; T₁ G₈ सकंटकेन; G₁
सकुंदकेन (for सकर्ण). G₂ रजसा (for शिरसा).
❧ Ca. p: सकर्णकेन, अवधानपूर्वकं शुश्रूषुणा शिरसा ॥
Cn: सावधानेन जीवता ॥ Cs: उपदेशश्रवणयुक्तश्रोत्रसहितेन
शिरसा । ❧ —^d) K_{2.7} B₁ D₈ D_{4.5.7} T G_{2.8} शक्या;
K₈ B₈ D_{8.8} शक्यं; M_{1.5-7} शक्यश्च (for शक्याश्च).
Dn_{1.4} D₈ D_{2.8.8} श्रोतुं; G₂ जेतुं (for छेतुं). B₈
(marg. as in text) श्रोतुं शक्यं (for शक्याश्छेतुं).

8 ^a) D₈ संप्राप्य; G₂ संभाव्य (for 'व्य). D_{5.7}
वा स्नेह; G₂ काले तु (for कालेन). ❧ Ca: संभाव्य,
अर्थविद्यादिना योजयित्वा । ❧ —^b) ❧ Ca. p: निवेश्य,
विवाह ॥ Cn: दारैः संयोज्य । ❧ —^c) D₄ समर्था; T₁
G₁ M_{1.7} 'र्थ (for 'थान्). K₄ जीवने (for जीवने).
—^d) B₈ युक्तश्चर; G₂ मुक्ता शक्तिर.

9 ^b) K_{4.6} ललितां; G₂ M_{1.5-7} लालितां. —^c)
K_{1.2} प्रजह्यात्; K₁ Bo D_{8.8} D_{4.9} G₂ M_{1.5-7}
प्रजह; B₈ (marg.) प्रहर (for प्रजहि). B₁ Dn_{1.4}
D₈ D_{2.8.8} कालेन; M_{1.5-7} काले तां (for
काले त्वं). —^d) D_{2.6} परात्मम् (for 'र्थम्). K₈
B_{1.9} D_{8.8} D_{5.7} अनुसृज्य च; V₁ 'दृश्यत; B₁
'सृज्य च (for 'दृश्य च). T₁ न परार्थमनुदृ च (sic);
G₂ परमार्थमदृश्य च. ❧ Cn: परार्थं, अन्तिमं पुरुषार्थं,
मोक्षम् । ❧

10 ^b) D_{5.7} सक्तश्च; G₂ मुक्ताश्च. — D₈ om.

सापत्यो निरपत्यो वा मुक्तश्च यथासुखम् ।
इन्द्रियैरिन्द्रियार्थास्त्वमनुभूय यथाविधि ॥ १०
कृतकौतूहलस्तेषु मुक्तश्च यथासुखम् ।
उपपत्त्योपलब्धेषु लाभेषु च समो भव ॥ ११
एष तावत्समासेन तव संकीर्तितो मया ।
मोक्षार्थो विस्तरेणापि भूयो वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ १२
मुक्ता वीतभया लोके चरन्ति सुखिनो नराः ।
सक्तभावा विनश्यन्ति नरास्तत्र न संशयः ॥ १३
आहारसंचयाश्चैव तथा कीटपिपीलिकाः ।
असक्ताः सुखिनो लोके सक्ताश्चैव विनाशिनः ॥ १४

स्वजने न च ते चिन्ता कर्तव्या मोक्षबुद्धिना ।
इमे मया विनाभूता भविष्यन्ति कथं त्विति ॥ १५
स्वयमुत्पद्यते जन्तुः स्वयमेव विवर्धते ।
सुखदुःखे तथा मृत्युं स्वयमेवाधिगच्छति ॥ १६
भोजनाच्छादने चैव मात्रा पित्रा च संग्रहम् ।
स्वकृतेनाधिगच्छन्ति लोके नास्त्यकृतं पुरा ॥ १७
धात्रा विहितभक्ष्याणि सर्वभूतानि मेदिनीम् ।
लोके विपरिधावन्ति रक्षितानि स्वकर्मभिः ॥ १८
स्वयं मृत्पिण्डभूतस्य परतत्रस्य सर्वदा ।
को हेतुः स्वजनं पोष्टुं रक्षितुं बाह्वात्मनः ॥ १९

C. 12. 10630
B. 12. 285[6]-19
K. 12. 294. 19

(hapl.) 10^a-11^b. — ^c) K₁ त्वाम्; D_{6.7} वा (for त्वम्). — ^d) T G_{1.3} यथासुखं (for 'विधि').

11 D₆ om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — ^a) K₄ कृतं; M_{1.5-7} गत (for कृत). ✽ C₈: कृतकौतूहलः, मुक्त-भोगः ॥ C₉: छिन्नौत्सुक्यः । कृ हिंसायां भवादिस्य निष्ठायां कृतमिति रूपम् ॥ C₉: कृतकौतूहलः, अकृतान्वेषणः । यथा भुक्तेषु कुतूहलाभावः कर्तुं शक्यः, नाभुक्तेषु तथा । तस्मान्भुक्तेषु भुक्त्वा कुतूहलं मुञ्च । ✽ — ^c) K_{1.2.7} D_{4.9} उपपत्त्यु-पलब्धेषु; C_p त्युपपत्तेषु. ✽ C₈: उपपत्त्योपलब्धेषु, यद-च्छया प्राप्तेषु । ✽ — ^d) B₈ (marg.) लाभालाभे; D_{n1} D₈ D_{2.8} लोकेषु च; D₈ (before corr.) लोभेषु च (for ला'). K₆ समा (for समो). D₄₄ G₂ भवेत् (for भव).

12 ^b) K₇ D₄ संकीर्तिता. — ^c) K₇ मोक्षार्थो; D_{43.44} मोक्षार्थो. K_{4.6} V₁ Bo. 6-9 D_{43.44} D_{n1.44} D₈ D_{8.8} M₁ [अ]थ; D₆ [अ]र्थ (for [अ]पि). D₂ मोक्षार्थो विस्तरे वापि. — ^d) D₄₃ वक्ष्यामि. B₈ (marg.) 8 (marg. as in text) तं; T G_{1.3} मे (for तत्).

13 ^a) K_{1.2.4} युक्ता; K₇ D_{43.44} D_{4.7.9} T G_{1.3} मुक्तः; G₂ रक्ता (for मुक्ता). D₇ T₁ G_{1.3} लोभ- (for वीत-). — ^b) B₈ (marg. as in text) T₁ G_{1.3} जनाः (for नराः). — ^c) K₂ सक्तभार्या; K₄ सकुमार्या (for सक्तभावा). — ^d) T₂ जनास् (for नरास्).

14 ^a) T G₁₋₃ M_{1.5-7} आहारसंचये स (G₁ श)क्ता. — ^b) D_{4.5.7.9} T G_{2.8} M_{1.5-7} यथा (for तथा). D₄₄ -पिपीलिका; D_{n4} 'लकाः. — D₂ om. 14^a-15^d. — ^d) D₈₂ [अ]विनाशिनः (for वि').

15 D₂ om. 15 (cf. v. l. 14). — ^a) K₇ संयमे (for स्वजने). K₇ D_{4.5.7.9} बुद्धिः (for चिन्ता). — ^b) K₇ कर्तव्यो (for 'व्या'). D₆ बुद्धिजा; G₁ बुद्ध्या (for बुद्धिना). — ^c) D₆ माया- (for मया). V₁ D₈₁ इमे विना मया भूता. — ^d) K_{1.2} V₁ Bo. 7.8 (marg.) 9 D₄ T₂ G_{1.3} तु (for तु).

16 ^b) D_{6.7} विपद्यते (for विवर्धते). — ^c) B₈ सुखं दुःखं (for सुखदुःखे). D₄₄ G₂ [अ]मृत्यु; D_{6.7} वृद्धि. — ^d) T₁ G_{1.3} [अ]भि- (for [अ]धि-). G₂ om. from धिगच्छति up to पित्रा (in 17^b).

17 G₂ om. up to पित्रा (cf. v. l. 16). — ^b) M_{1.5-7} मात्रास्वपि (for मात्रा पित्रा). V₁ संगतिः; T₁ G₈ संग्रहः (for 'हम्'). — ^c) K_{4.6} V₁ Bo. 7.8 D_{43.44} D₈₁ D₈ (before corr. as in text) M₇ सुकृतेन (for स्व'). T₁ G_{1.3} [अ]भि- (for [अ]धि-). — ^d) K_{1.4.7} D_{4.9} कृतं पुरा; K₂ B₈ (marg.) पुरा कृतं (for [अ]-कृतं पुरा). D_{6.7} लोके नान्यत्कृतं पुनः; G₂ लोका नास्व-कृतं पुरा (sic).

18 ^a) M_{1.7} धात्र्या (for धात्रा). M_{1.7} [अ]भिहित- (for विहित). K₇ Bo D_{n4} D₄ G₂ -भक्ष्याणि; D₆ -भक्ष्यानि; D₇ वक्ष्यामि (sic) (for -भक्ष्याणि). — ^c) D₇ M₇ [s]पि (for वि-).

19 ^a) ✽ C₈: मृत्पिण्डभूतस्य, मृत्पिण्डवत्स्वयम- किंचित्करस्य । ✽ — ^b) B₈ (marg.) सर्वथा (for 'दा'). — ^d) G₁ रक्षितं (for 'तु'). D₈₂ D₈ च (for वा). K₁ [अ]हदात्मना; G₂ [अ]कृतात्मनः. D_{n4} रक्षितं बाह्वात्मनः. ✽ C₈: अहदात्मनः, अस्थिरहारीरस्य । ✽

G. 12. 10634
B. 12. 289[6]. 20
K. 12. 194. 29

स्वजनं हि यदा मृत्युर्हन्त्येव तव पश्यतः ।

कृतेऽपि यत्ने महति तत्र बोद्धव्यमात्मना ॥ २०

जीवन्तमपि चैवैनं भरणे रक्षणे तथा ।

असमाप्ते परित्यज्य पश्चादपि मरिष्यसि ॥ २१

यदा मृतश्च स्वजनं न ज्ञास्यसि कथंचन ।

सुखितं दुःखितं वापि ननु बोद्धव्यमात्मना ॥ २२

मृते वा त्वयि जीवे वा यदि भोक्ष्यति वै जनः ।

स्वकृतं ननु बुद्धैवं कर्तव्यं हितमात्मनः ॥ २३

20 K₁ om. (hapl.) 20. — ^a) K₂ 4. 1 B₈ (marg.) D₁ 5. 1. 9 T G₁ 8 च (for हि). K₂ 4 D₈ 1 T₁ G₁ यथा; M₁ 5-1 यतो (for यदा). K₄ मृत्युं (for मृत्युर). — ^b) K₂ हते च; D₈ 8. 4 हन्येत; T₁ हत्येवम्. K₂ च वि-; K₇ B₈ D₈ 8. 4 D₄ 5. 1. 9 G₂ सुवि; V₁ परि-; T₁ अमि-; T₂ इति; G₈ [इ]ति वि- (for तव). G₁ हत्येवेति विचक्षणः; M₁ 5-1 हरत्येवाय पश्यतः. — ^d) K₂ नानु-; K₇ D₄ 9 तनु; D₅ 1 T G₁ 8 M₁ 5-1 ननु (for तत्र). K₂ बद्धव्यम्; D₄ 1 G₁ बोध-; D₅ 1 बोधयम्; T₂ योद्धव्यम् (for बो-). B₀ D₄ D₅ 1 T₁ G₈ आत्मनः.

21 K₇ D₈ om. (hapl.) 21-22. — ^a) K₂ जीव-मुम् (for 'न्तम्'). K₄ चैनैनं (for चैवैनं). — ^b) K₂ रक्षणे; D₂ lacuna (for रक्षणे). D₄ न रणे रक्षणे नय (sic). — ^c) D₅ 1 असमाप्तौ (for 'माप्ते'). — ^d) D₄ D₈ D₄-1 G₈ M₁ 5. 9 मरिष्यति (for 'सि').

22 K₇ D₈ om. 22 (cf. v. l. 21). — ^a) M₁ 5-1 यथा (for यदा). B₀ D₈ D₂ 5. 1. 8 G₂ मृतं (for मृतश्च). D₈ D₂ 8 हि; T₁ G₁ 8 तं; T₂ स्व-; M₁ 5-1 सन् (for च). D₈ 8. 4 D₄ 1 मृतस्य (for मृतश्च). K₂ सुजनं; T₂ जनं (for स्वजनं). — ^b) K₂ ज्ञास्यति; D₈ D₄ 5. 1 G₈ M₁ 5-1 ज्ञास्यति (for ज्ञास्यसि). B₀ D₄ 1. 4 D₂ 8. 6. 8 कदाचन (for कथं). — ^c) D₄ 1 च (for वा). K₁ 2. 4 दुःखितं सुखितं चैव (K₄ वापि); D₅-1 M₁ 5-1 सुखिनं दुःखिनं वापि (D₅ 1 चापि). — ^d) K₂ नानु-; B₈ (marg.) तत्र; D₈ 8. 4 तेन; D₄ तनु; G₂ न तु (for ननु). D₄ 1 D₄ 1 बोधव्यम्. B₈ T₁ G₁ आत्मनः.

23 ^a) K₅ वापि (for वा). K₁ 2. 4. 1 B₈ (marg. as in text) D₄ 5. 1. 9 यदि; D₈ 1 त्वपि; T₁ त्वयि; G₂ त्वति- (for त्वयि). K₁ 2. 1 D₄ 5. 1. 9 वा जीवे (by transp.); B₈ (marg. as in text) वा जाते; T₁

एवं विजानल्लोकेऽसिन्कः कस्येत्यभिनिश्चितः ।

मोक्षे निवेशय मनो भूयश्चाप्युपधारय ॥ २४

क्षुत्पिपासादयो भावा जिता यस्येह देहिनः ।

क्रोधो लोभस्तथा मोहः सत्त्ववान्मुक्त एव सः ॥ २५

धूते पाने तथा स्त्रीषु मृगयायां च यो नरः ।

न प्रमाद्यति संमोहात्सततं मुक्त एव सः ॥ २६

दिवसे दिवसे नाम रात्रौ रात्रौ सदा सदा ।

भोक्तव्यमिति यः खिन्नो दोषबुद्धिः स उच्यते ॥ २७

जीवेद्वा. — ^b) K₅ V₁ B₀ 6-9 D₈ 8. 4 D₄ 1. 4 D₈ D₂ 8. 5-8 यदा (for यदि). D₄ 1 मोक्षति; D₂ मोक्ष्यति (for मो-). D₈ D₂ मनः (for जनः). — ^c) K₅ सु- (for स्व-). G₁ न तु (for ननु). K₁ 2. 4 M₁ 6. 1 बुद्धैव; D₈ 1 [अ]बुद्धैव; T₂ M₅ बुद्धैव; G₁ बोद्धैव (for बुद्धैवं). — ^d) K₄ आत्मना; M₅ 'ना'.

24 ^a) K₄ विजाने; D₈ विज्ञात-; G₁ विजानाल्ल (for 'नल्ल'). — ^b) D₄ 1 कश्च (for कस्य). K₂ विनिश्चितः; B₇ 8 (marg. as in text) D₈ D₄ [अ]ति-; D₈ [अ]भिनिश्चयः; T G₁ 3 M₁ 5-1 'संज्ञि (M₅ 'ज्ञ)-तः. — ^c) D₅ 1 संवेशय (for नि-). G₂ [आ]त्मानं (for मनो). — ^d) G₂ भूताश्च (for भूयश्च).

25 ^b) D₅ 1 तस्य (for यस्य). — ^c) K₁ मोहात्; K₄ मोह- (for मोहः). K₇ B₈ लोभमोहस्तथा क्रोधः. — ^d) K₁ सततं (for सत्त्ववान्). K₅ युक्त (for मुक्त). D₅ 1 च (for स-).

26 K₇ D₈ 9 om. (hapl.) 26. — ^a) G₂ पाते (for पाने). — ^b) D₄ reads from च यो up to सदा (in 27^b) twice. G₂ तु (for च). — ^c) D₁ (first time) प्रमज्जति; D₄ (second time) प्रसज्जति (for प्रमाद्यति). K₁ 2. 4 यो (for सं-).

27 For the repetition in D₄, cf. v. l. 26. — ^b) D₄ 1 om. one रात्रौ. K₅ V₁ B₀ 6. 1. 8 (marg.) 9 D₈ 8. 4 D₄ 1 D₈ D₂ 8. 6. 8 पुमान्; K₇ B₈ (orig.) D₄ (both times) 5. 1. 9 T G₁ 8 M₁ 5-1 तथा (for the first सदा). — ^c) K₁ 2 यत् (for यः). — ^d) K₁ 2. 1 D₄ 9 G₁ मुच्यते; G₂ चाप्यते (for उच्यते).

28 ^a) B₈ (marg.) M₇ आत्मभावसु; D₈ 8. 4 Ca. p (Cap Cpp as in text) 'भावे (for 'भावं'). — ^b) K₁ 2 D₈ 1 M₁ 6. 1 मुक्त; K₅ V₁ B₀ 6-9 D₈ 8. 4 D₈

आत्मभावं तथा स्त्रीषु मुक्तमेव पुनः पुनः ।
 यः पश्यति सदा युक्तो यथावन्मुक्त एव सः ॥ २८
 संभवं च विनाशं च भूतानां चेष्टितं तथा ।
 यस्तत्त्वतो विजानाति लोकेऽस्मिन्मुक्त एव सः ॥ २९
 प्रस्थं वाहसहस्रेषु यात्रार्थं चैव कोटिषु ।
 प्रासादे मञ्चकस्थानं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ३०
 मृत्युनाभ्याहतं लोकं व्याधिभिश्चोपपीडितम् ।

अवृत्तिकर्षितं चैव यः पश्यति स मुच्यते ॥ ३१
 यः पश्यति सुखी तुष्टो नपश्यंश्च विहन्यते ।
 यश्चाप्यल्पेन संतुष्टो लोकेऽस्मिन्मुक्त एव सः ॥ ३२
 अग्नीषोमाविदं सर्वमिति यश्चानुपश्यति ।
 न च संस्पृश्यते भावैरद्भुतैर्मुक्त एव सः ॥ ३३
 पर्यङ्कशय्या भूमिश्च समाने यस्य देहिनः ।
 शालयश्च कदन्नं च यस्य स्यान्मुक्त एव सः ॥ ३४

C. 12. 10645
 B. 12. 289[6]. 34
 K. 12. 294. 34

T₁ G₁. 2 Cnp (gloss : सङ्गं, भावे निष्ठा) Cp सक्तम्;
 Ds₁ M₅ सक्त; D₅ युक्तम् (for मुक्तम्). B₅. 2. 9 Das.
 a₁ Dn₁ D₅. 7 G₂ एवं (for एव). —^c) T₁ यं (for
 यः). D₅ तदा (for सदा). Dn₅ मुक्तो (for युक्तो).
 —^d) D₅. 7 यथावत्सुखमेव च; T₁ G₁. 8 मुक्त एव न
 संशयः.

29 K₄ om. (hapl.) 29-34. D₅. 8 om. (hapl.)
 29. Ds₁ reads 29 on marg. K₁ repeats 29^a
 after 29^a. —^b) K₅. 7 यथा (for तथा). —^c).
 D₅. 7 [s]भि- (for वि-).

30 K₄ om. 30 (cf. v. l. 29). —^a) B₅ वात्र;
 Dn₄ वाह- (sic); G₃ आर- (for वाह-). G₁ प्रस्थानं वा
 सहस्रेषु. ☞ Cn : वाहः, धान्यपूर्णशकटः । प्रस्थं, पुरुषाद्वार-
 परिमितं धान्यम् ॥ Cv : वाहसहस्रेषु प्रेक्ष्यमाणेषु सत्सु पतित-
 तण्डुलादिना स्वस्य प्रस्थं यः पश्येत् । ☞ —^b) K₁ यथार्थं;
 K₅ B₅ (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9
 Das. a₁ D₅. 6. 7 Cv वस्त्रार्थं (D₅. 6 'ध'); Dn₄ पात्रार्थं
 (for या). V₁ वापि (for चैव). ☞ C₅ : अश्वादि-
 यानकोटिषु स्वस्य यात्रार्थं गमनमात्रप्रयोजनमेकयानं च यः
 पश्यति ॥ Cv : कोटिषु जीर्णपटखण्डेषु वस्त्रार्थं वस्त्रप्रयोजनं यः
 पश्येत् । ☞ —^c) K₁. 2 प्रमा (K₂ 'सा'दे; K₇ D₄. 9
 प्रा (D₄ प्र)सादान्; T₁ G₁ 'द' (for 'दे'). K₅ V₁
 B₅. 6-8 Das. a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₅. 5-8 T₁ मंचकं; D₂
 'के (for 'क-). D₂ G₂ स्थाने (for -स्थानं). ☞ C₅ :
 शतहस्तचतुरस्ते प्रासादे चतुर्हस्तमात्रमेव ममोपयोगि । ☞
 —^d) B₅ (marg.) पश्यति (for मुच्यते).

31 K₄ om. 31 (cf. v. l. 29). K₁. 2 om. (hapl.)
 31. —^a) D₂ [अ]भ्याहितं; G₁ 'गतं (for 'हृतं). —^b)
 B₅ M₁. 5-7 चापि (for चोप-). —^c) T₁ G₁. 8 प्रवृत्ति-
 (for अ). K₅ V₁ B₅. 6-8 Dn₁. n₄ Ds₁ D₂. 6. 8
 'कर्षितं; D₅ 'कर्षितश् (for 'तं). —^d) K₇ D₄. 9
 पश्यति (for मुच्यते).

32 K₄ om. 32 (cf. v. l. 29). —^a) K₅. 7 B₅

(orig.). 7. 9 Da₃. a₁ D₄. 9 Cv सुखं; B₅ (marg.) स
 वै; Ds₁ समं; G₂ M₁. 5-7 सुखे (for सुखी). K₅
 B₅ (orig.). 8 (marg.). 9 मुक्तो; V₁ B₇ Da₃. a₁ युक्तो;
 D₂ तुष्टां; T₂ कष्टो (for तुष्टो). B₅. 8 Dn₁. n₄ Ds₁
 D₂. 3. 6. 8 यः पश्यति स (B₅ स्व-; D₅ सु-) संतुष्टो; D₅
 'ति स तुष्टो हि. —^b) K₁ D₄. 9 वा (K₁ चा) पश्यंश्च;
 D₇ ह्यपश्यंश्च; Cv नापश्यति (for नपश्यंश्च). ☞ Cn :
 नपश्यन् इत्येकं पदम् । ☞ —^c) K₁. 2 D₅ यथा; D₇
 तथा (for यश्च). D₅ (marg. as in text) [अ]ल्पेन (for
 [अ]ल्पेन). Da₄ संतुष्टो (for संतुष्टो). K₇ D₄. 9 यथा-
 ल्पेन सुसंतुष्टो.

33 K₄ om. 33 (cf. v. l. 29). G₂ om. (hapl.)
 33-34. —^a) K₂ Da₄ अग्निषोमाविदं; B₅ अग्नीसो;
 D₅. 7 G₃ 'षोमात्मकं. D₅ D₂. 8 (marg.) विश्वम् (for
 सर्वम्). ☞ C₅ : यच्छरीरधारणदिकारणं तदग्निषोमावेव,
 क्षुधादिबोधे पुष्ट्यादिहेतुत्वात् ॥ Cn : अग्निर्जाठरो भोक्ता,
 सोमोऽन्नं भोज्यम् । ☞ —^b) D₅ ऐन्द्रियं वा (for इति
 यश्च). D₅ (marg. as in text) यश्चानुशासति; C₅
 यश्चानुपश्यति (for यश्चानुपश्यति). D₅. 7 इति वा (D₇
 चा)नु प्रपश्यति. ☞ C₅ : अग्निशब्दो जीववचनः, नानाविधा
 योनीर्गच्छतीति कृत्वा । सोमशब्दः प्रकृतिवचनः, सर्वं सुयत
 इति कृत्वा । तथा चानुगीतासु-यत्र तद्ब्रह्म निर्द्वंद्वं यत्र सोमः
 सहाग्निना । व्यवायं कुरुते नित्यं धीरो भूत्वा नि [भूतानि] धा-
 रयन् ॥ (B. 14. 20. 10) इति । यत्रेति हृदयं परामृश्यते ।
 इदं सर्वं प्राणिजातमाग्निषोमाविति यः पश्यति, प्रकृतिपुरुषमयं
 यः पश्यति । ☞ —^c) Ds₁ om. च. K₂ D₅ G₁ संस्पृ-
 शते. —^d) T₁ अमुक्तैर्; G₁. 8 अमुक्तैर् (for अद्भुतैर्).
 ☞ Cp : अद्भुतैर्भावैः सुखदुःखादिभिरुक्तर्षापकर्षलक्षणैः ॥ C₅ :
 आश्चर्यरूपपदार्थदर्शने यो न विक्रियते । ☞

34 K₄ G₂ om. 34 (cf. v. l. 29; 33). D₅. 7 om.
 (hapl.) 34-36. —^b) K₁. 2. 7 D₄. 9 T G₁. 8 समाना
 (for 'ने). Dn₄ पश्य (for यस्य). —^c) K₁ शाल-
 वश्च; B₇ शालेयश्च; T₁ G₁. 8 शाल्यन्नं (for शालयश्च).

C. 12. 10646
B. 12. 289(3). 35
K. 12. 294. 35

क्षौमं च कुशचीरं च कौशेयं वल्कलानि च ।

आविकं चर्म च समं यस्य स्यान्मुक्त एव सः ॥ ३५

पञ्चभूतसमुद्भूतं लोकं यश्चानुपश्यति ।

तथा च वर्तते दृष्ट्वा लोकेऽस्मिन्मुक्त एव सः ॥ ३६

मुखदुःखे समे यस्य लाभालाभौ जयाजयौ ।

इच्छाद्वेषौ भयोद्वेगौ सर्वथा मुक्त एव सः ॥ ३७

रक्तमूत्रपुरीषाणां दोषाणां संचयं तथा ।

शरीरं दोषबहुलं दृष्ट्वा चेदं विमुच्यते ॥ ३८

वलीपलितसंयोगं कार्यं वैवर्ण्यमेव च ।

35 Ds. 1 om. 36 (cf. v. l. 34). Ds om. (hapl.)
35. — ") Da1 D4 कुशवीरं; T1 शरचीरं (for कुश).
— ") K1. 2. 4. 7 D4. 9 G2 कौशिकं; Da3 कौशेयं; D2
कौशेयं. — ") K1 अविकं. Ds Cv (gloss: कार्पासवस्त्रम्)
-वसनं; G2 च समा (for च समं).

36 Ks Ds. 1 om. 36 (for Ds. 1, cf. v. l. 34).
— ") G2 पंचभूतं (for 'भूत-'). Ds -समायुक्तं; T
G1. 8 -समुत्पन्नं (for 'समुद्भूतं'). — ") G2 Cp: सर्वस्य
भौतिकत्वाविशेषादुत्कर्षापकर्षौ कुतस्त्याविति यः पश्यति । G2
— ") Ds स्यान् (for ऽस्मिन्).

37 ") K1 Da3. a4 लाभालाभे (for 'लाभौ'). Da3.
a4 जयाजये; M1. 5-7 प्रियाप्रियौ (for जयाजयौ). — ")
G1. 8 इच्छाद्वेषे. G2 भयोद्वेगौ. — ") K1. 2 सर्वदा;
G1 'वा' (for 'या').

38 ") T G1. 8 छर्दि; G2 M1. 5-7 श्लेष्म- (for
रक्त-). K1 -मूल; K1 Da1 Dn4 -मुत्र- (for -मूत्र-).
— ") Da4 om. दोषाणां. Ks Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9
Da3. a4 Dn1. n4 D2. 8. 8 संचयां (Da3. a4 D2. 8 'या')स;
Ds. 1 संशयं (for संचयं). G2 Cs: दोषाणां, वातपित्त-
श्लेष्मणाम् । G2 — ") T2 -बहुलं; G2 -बाहुल्यं (for
-बहुलं). — ") Ks V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds
D2. 8. 6. 8 चैव (for चेदं). Ds विमुच्यते.

39 ") K1 कली; K4 Da4 बली; G1 विली-
(for वली-). K1 -पलित-; Da4 -पलीत-; Ds -संसर्ग-;
D1 -संयोग-; G1 -संगंगं (for -संयोगं). — ") B8
कार्यं; D2. 6 कार्यं; G2 काय- (for कार्यं). K1 वैक-
ल्पम्; K2 वैकल्पम्; Da4 वैचर्ण्यम् (sic); G1 वैवर्ण्यम्.
— ") K1 कुञ्जं; K2 दुःख-; K1 D4. 9 कुट्ट-; Dn4
ककु-; G1 कुञ्ज- (for कुञ्ज-). M1 -भावश्च (for -भावं).

कुञ्जभावं च जरया यः पश्यति स मुच्यते ॥ ३९

पुंस्त्वोपघातं कालेन दर्शनोपरमं तथा ।

बाधिर्यं प्राणमन्दत्वं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ४०

गतानृषींस्तथा देवानसुरांश्च तथा गतान् ।

लोकादस्मात्परं लोकं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ४१

प्रभावैरन्वितास्तैस्तैः पार्थिवेन्द्राः सहस्रशः ।

ये गताः पृथिवीं त्यक्त्वा इति ज्ञात्वा विमुच्यते ॥ ४२

अर्थाश्च दुर्लभाँल्लोके क्लेशांश्च सुलभांस्तथा ।

दुःखं चैव कुटुम्बार्थं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ४३

T1 जायाया (for जरया). Ks B9 Da3. a4 कुञ्जतां चैव
जरया (Da4 रजया). — ") T1 G1. 8 वि- (for स).
— After 39, G1 reads 42 for the first time, repeat-
ing it in its proper place.

40 Ds. 1 om. (hapl.) 40-41. G1 om. (hapl.)
40. — ") Da4 Ds पुंस्त्वोपघातं; G2 पुंस्त्वोपकालं.
— ") Dn4 दर्शनोपरमम्. — ") K1. 2 बाधिर्यं (sic); Da4
बाधिर्यं; Dn4 बाधिर्य- (for 'र्य'). K1. 2. 4 B8 (marg.
as in text) T1 Gs प्राण-; Da3. a4 प्राणि- (for प्राण-).
— ") T1 Gs यः पश्यन्स विमुच्यते.

41 Ds. 1 om. 41 (cf. v. l. 40). K1. 2. 4 om.
(hapl.) 41. — ") B1 Da3. a4 D4 एतान् (for गतान्).
— ") G1 वि- (for स).

42 T1 om. (hapl.) 42-43. G1 reads 42 for the
first time after 39. — ") T1 Gs प्रतापैर् (for प्रभा-
वैर्). B8 (marg.) ते तु; Dn4 तैश्च; Ds lacuna
(for तैस्तैः). — ") K1 पार्थिवेन्द्राः (for 'वेन्द्राः'). — ")
Ks यो गता; G2 ये गतः. G1 (both times). 8 मुक्त्वा
(for त्यक्त्वा). — ") K1. 2 चेति ज्ञात्वा; Dn1 [इ]ति
तत्त्वज्ञो; M1. 5-7 तां ज्ञात्वापि (for इति ज्ञात्वा). B1. 9
Da4 प्र- (for वि-).

43 T1 om. 43 (cf. v. l. 42). D4. 5 om. (hapl.)
43. V1 reads 43 on marg. — ") D1 विविधाँल्ल-
(for दुर्लभाँल्ल-). — ") G2 om. (hapl.) 43^b-44^a. — ")
K1 Da4 सुलभास; D1 विविधाँस. — ") Dn1 सुखं;
M1 दुःखश्च. B8 (marg.) कुटुम्बार्थं; M1. 5. 6 कुटुम्बार्थं.
— ") G1 वि- (for स).

44 G2 om. 44^{ab} (cf. v. l. 43). — ") K2 तु (for
च). — ") K1 D4. 5. 7. 9 T G1. 8 M1. 5-7 जन(Gs जन्तु-;

अपत्यानां च वैगुण्यं जनं विगुणमेव च ।
पश्यन्भूयिष्ठशो लोके को मोक्षं नाभिपूजयेत् ॥ ४४
शास्त्राल्लोकाच्च यो बुद्धः सर्वं पश्यति मानवः ।
असारमिव मानुष्यं सर्वथा मुक्त एव सः ॥ ४५

एतच्छ्रुत्वा मम वचो भवांश्चरतु मुक्तवत् ।
गार्हस्थ्ये यदि ते मोक्षे कृता बुद्धिरविकृता ॥ ४६
तत्तस्य वचनं श्रुत्वा सम्यक्स पृथिवीपतिः ।
मोक्षजैश्च गुणैर्युक्तः पालयामास च प्रजाः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

२७८

युधिष्ठिर उवाच ।
तिष्ठते मे सदा तात कौतूहलमिदं हृदि ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तः कुरुपितामह ॥ १

कथं देवर्षिरुशना सदा काव्यो महामतिः ।
असुराणां प्रियकरः सुराणामप्रिये रतः ॥ २
वर्धयामास तेजश्च किमर्थममितौजसाम् ।

C. 12. 10661
B. 12. 280(89). 3
K. 12. 293. 3

M1. 5-7 धन) वैगुण्यमेव च. — ^a) B8 (marg. as in text) नाभिनंदति; G8 चाभिपूजयेत् (for नाभि).

45 ^a) K3 शास्त्राल्लोकाच्च; D2 शास्त्र- (for शास्त्राल्लोकाच्च). Da1 D6 G2 शास्त्राल्लोकाच्च. K6 T2 बुद्धा; D8 D8 बुद्धा (for बुद्धः); K2 शास्त्राश्च लोकाव्यो बुद्धः (sic); T1 G1.3 शास्त्राल्लोकक्षयं बुद्धा. — ^b) K1 सर्वे; K2 स वै (for सर्व). M1. 5-7 मानुषः (for मानवः). — ^c) Dn1. n4 आसारम्; D8 M1. 5. 6 अपारम् (for असारम्). T G1.3 इति (for इव). K1. 2. 4 इदं ह्यसारं मानुष्यं. — ^d) G1 सर्वथा (for 'था).

46 ^a) G2 वशो (for वचो). — ^b) K4 मुक्तये (for मुक्तवत्). D4. 9 भवांश्चर विमुक्तवत्. — ^c) K1 गार्हस्थ्यं; K2. 1 Da4 'स्थे; Dn4 'स्थो; D4 गार्ह-स्था; D6. 1 M1. 5-7 गार्हस्थ्यं; D8 'स्थो (for 'स्थे). G2 न तु (for यदि). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 G2 वा (for ते). D81 मोक्ष- (for मोक्षे). — ^d) Dn4 कृत्वा; G1 कृत- (for कृता).

47 Before 47, B8. 8. 9 T2 ins. भीष्म उवाच. — ^a) K6 ततस्तद्; D8 तं तस्य; M6 तत्तस्या (for तत्तस्य). G8 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). — ^b) K6 Da3. a4 सम्यक्स; T1 G1 स सम्यक् (by transp.). — ^c) K1. 2. 4 मोक्षप्रदैर; K7 D4. 9 मोक्षदैस्तद्- (for 'जैश्च). K1 युक्ताः. — ^d) Da4 पाचयामास (for पाल). K2. 1 D4. 5. 7. 9 वै (for च). K7 D5 प्रजा.

Colophon. Ś1 G6 missing: K2. 5 B1-5 Da1. a2

Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan: K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-9 T G1-3 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5-8 स (K1 सा)गरारिष्ट (Da3 'रेरिष्ट; Da4 'रादिष्ट) नेमिसंवादः; D4. 9 M5. 6 सगरारिष्टसंवादः; G2 अरिष्टनेमिसगरसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): K6 13; B7 T1 G1.3 112; Dn1 114; Dn4 M5 113; T2 125; G2 128; M1. 6. 7 111. — Śloka no.: K4 46; Da4 Dn1 47; Dn4 48.

278

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. 1. 12. 274. 13; 259. 1).

1 ^a) K6 तिष्ठतो (for तिष्ठते). K2 तत्र; T1 G1.3 नाथ (for तात). — ^b) K4 B6 M7 इमं (for इदं).

2 G1 om. (hapl.) 2-3. — ^a) D5. 1 अथ (for कथं). K1. 2. 4 B7 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 G8 उशनाः. — ^b) T1 [आ]कार्यो (for काव्यो). K1. 2. 4 D8 महामुनिः; K7 B8 D4. 5. 7. 9 'द्युतिः; T2 महीपते (for महामतिः). — ^c) G8 हितकरः (for प्रिय). — ^d) K7 D4. 9 T G8 चाप्रिये (for अप्रिये). T1 G8 स्थितः (for रतः).

3 G1 om. 3 (cf. v. 1. 2). — ^a) Da3. a4 तेजस्वी (for तेजश्च). ☞ G2 वर्धयामास, चिच्छेद । ☞ — ^b)

C. 12. 10881
B. 12. 290[29].3
K. 12. 295. 3

नित्यं वैरनिबद्धाश्च दानवाः सुरसत्तमैः ॥ ३

कथं चाप्युशना प्राप शुक्रत्वममरद्युतिः ।

ऋद्धिं च स कथं प्राप्तः सर्वमेतद्वीहि मे ॥ ४

न याति च स तेजस्वी मध्येन नभसः कथम् ।

एतदिच्छामि विज्ञातुं निखिलेन पितामह ॥ ५

भीष्म उवाच ।

शृणु राजन्वहितः सर्वमेतद्यथातथम् ।

यथामति यथा चैतच्छ्रुतपूर्वं मयानघ ॥ ६

G₂ lacuna for किमर्थम्. K_{1.2} अतितेजसां; K₄ इति तेजसं; K₆ B_{6.1.9} Da_{3.24} T₁ G_{2.3} M_{1.5-7} अमित-
द्युतिः (B₆ Da₄ 'ति'); D₆ T₂ 'तौजसं' (for 'तौज-
साम्'). — °) K_{1.2} G₃ नित्य- (for नित्यं). K₁ वैर-
निरुद्धाश्च; Da₄ वैरनिबद्धाश्च; T₁ G₃ वैरानुबद्धा (T₁
'बंधा'श्च (for वैरनि)).

4 °) D₄ अथ (for कथं). Dn₄ D₄ वापि; G₂
अपि (for चापि). K₁ उशनः; K₇ उशनः; B₆ Dn₄
D₈ D_{8.6.7} G_{1.3} उशनाः (for उशना). K₆ T₁ G_{1.3}
प्राप्तः; Da_{3.24} पापः; D₄ प्रवि (sic); D_{5.7} प्राप्य
(for प्राप). — °) T₂ शक्रत्वम्. K₆ B₆ Da_{3.24}
M_{1.5-7} अमि (Da₄ 'सि') त- (for अमर-). — °) G₁
M₁ ऋद्धिं (for ऋद्धिं). K₆ B₈ (marg. as in text)
सकलां (K₆ 'लं') (for स कथं). D_{6.7} T₂ G_{1.3} प्राप;
T₁ प्राप्त (for प्राप्तः). — °) K_{1.2.4.7} D_{4.5.7.9} वदस्व
(for ब्रवीहि).

5 °) K_{1.2} V₁ D_{5.7} T₁ स च (by transp.). K₆
न यातवसतेजस्वी (sic); K₇ न याचितसते (sic). ☞
Cs: न याति चेति । सायं प्रातश्च नभसोन्तर्भागयोर्दृश्यते न
कदाचिदपि मध्ये । तच्च कस्मादित्यर्थः । ☞ — °) V₁ D_{5.7.9}
(marg.) मध्ये च (for मध्येन). G₂ तुनसं (sic) (for
नभसः). ☞ Ca: नभोऽत्र मूर्धाकाशं ब्रह्मरन्ध्रम् । ☞
— °) K₂ विज्ञातुं (for विज्ञातुं). — °) K₁ D₂ G₁
पितामहः.

6 V₁ पितामह (for भीष्म). — °) M_{1.5-7} त्वव-
हितः (for अव-). — °) D₈ एव (for एतद्). K_{1.2.4}
यथा तथा (for यथातथम्). — °) Da₄ कथामति- (sic)
(for यथामति). B₆ D₆ तथा (for यथा). K₇ D₆
T₂ चैव; D₁ देव (for चैतत्). — °) B₈ T₂ G₁
श्रुते (for श्रुत-). Dn₄ यथा (for मया).

7 °) B_{6.8} (marg. as in text) Da₃ Dn_{1.24} D₈

एष भार्गवदायादो मुनिः सत्यो दृढव्रतः ।

असुराणां प्रियकरो निमित्ते करुणात्मके ॥ ७

इन्द्रोऽथ धनदो राजा यक्षरक्षोधिपः स च ।

प्रभविष्णुश्च कोशस्थ जगतश्च तथा प्रभुः ॥ ८

तस्यात्मानमथाविश्य योगसिद्धो महामुनिः ।

रुद्धा धनपतिं देवं योगेन हृतवान्वसु ॥ ९

हृते धने ततः शर्म न लेभे धनदस्तथा ।

आपन्नमन्युः संविघ्नः सोऽभ्यगात्सुरसत्तमम् ॥ १०

D_{2.3.6.8} मान्यो (for सत्यो). — °) K_{4.6} Bo. 6. 7. 9
Da_{3.24} Dn_{1.24} D₈ D_{2.3.6.8} सुराणां वि- (for असु-
राणां). — °) K₁ नङ्गात्मके (sic); K₆ V₁ Bo. 6
(orig.). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da_{3.24} Dn_{1.24} D₈
D_{2.3.6.8} G₂ Cn. Gpp (gloss: ईश्वरेच्छा कारणं तदात्मके)
Cs (gloss: प्रयोजनविशेषे) का (Da₃ क) रणात्मके; B₆
(marg.) कुरुणा; T₁ G_{1.3} M_{1.5-7} कारणांतरे; Cp
(gloss: आराधनवशात्) करणात्मके (for कुरुणात्मके).
☞ Cn: कारणात्मके, कारणा क्रिया तदात्मके । ☞

8 °) K₇ D_{4.9} वरुणो; B₈ (marg. as in text)
वरदो (for धनदो). T₁ G_{1.3} राजां (for राजा). ☞ Ca:
इन्द्र इति धनदविशेषणम्, पारमैश्वर्ययोगात् । ☞ — °) Da₃ om. रक्षो. K₇ रक्षाधिपः (for 'रक्षो'). K_{1.2} तथा;
K_{4.6} Bo. 6-9 Da_{3.24} Dn_{1.24} D₈ D_{2.3.6.8} T₂ सदा;
V₁ प्रभुः; D_{5.7} शुचिः (for स च). — °) K_{1.2.4}
लोकस्य; K₆ Bo. 6-8 Da_{3.24} Dn₁ D₈₁ D_{2.3.6.8}
कोषस्य; G₁ कोशश्च (for कोशस्य). — °) K₇ G₂ यथा
प्रभुः; T₁ G_{1.3} M_{1.5-7} प्रभुस्तथा (by transp.).

9 °) T₂ corrupt. K_{1.2.4} Da_{3.24} तथा (for
तस्य). K₇ [आ]विश्यं. — °) K₁ (by corr. as in
text) योगसिद्धिमहामुनेः. — °) K_{1.7} D_{4.9} (by corr.
as in text) रुद्धा; B₆ वद्धा; D₈₁ नुद्धा (sic);
G₂ कुद्धं (for रुद्धा). K₁ D₄ धनपति- — °) K₁
हृतवान् (sic); K₆ कृतवान्; K₇ B₈ D_{4.9} T₂ [आ]-
हृत. B₈ M_{1.6} वसुः.

10 °) K₇ D₄ हृत-; Da₄ हृते (for हृते). K_{1.4}
तदा; K₂ तंथा (for ततः). — °) K₂ ततः; K_{6.7}
V₁ Bo. 6. 9 D₈ D₈ (by corr. sec. m. as in text). 5. 6. 9
G_{1.2} तदा; D₁ सदा (for तथा). — °) K₇ D_{4.9}
-मृत्युः (for -मन्युः). G₂ संविघ्नः. — °) K₁ Da₄ सोत्य-
नात्; T₂ G_{1.3} सोन्व (for सोऽभ्य). K_{1.2} सुरसत्तमं;

निवेदयामास तदा शिवायामिततेजसे ।

देवश्रेष्ठाय रुद्राय सौम्याय बहुरूपिणे ॥ ११

कुबेर उवाच ।

योगात्मकेनोशनसा रुद्धा मम हतं वसु ।

योगेनात्मगतिं कृत्वा निःसृतश्च महातपाः ॥ १२

भीष्म उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा ततः क्रुद्धो महायोगी महेश्वरः ।

संरक्तनयनो राजञ्छूलमादाय तस्थिवान् ॥ १३

क्वासौ क्वासाविति ग्राह गृहीत्वा परमायुधम् ।

उशना दूरतस्तस्य बभौ ज्ञात्वा चिकीर्षितम् ॥ १४

स महायोगिनो बुद्धा तं रोषं वै महात्मनः ।

गतिमागमनं वेत्ति स्थानं वेत्ति ततः प्रभुः ॥ १५

संचिन्त्योग्रेण तपसा महात्मानं महेश्वरम् ।

उशना योगसिद्धात्मा शूलाग्रे प्रत्यदृश्यत ॥ १६

विज्ञातरूपः स तदा तपःसिद्धेन धन्विना ।

ज्ञात्वा शूलं च देवेशः पाणिना समनामयत् ॥ १७

आनतेनाथ शूलेन पाणिनामिततेजसा ।

पिनाकमिति चोवाच शूलमुग्रायुधः प्रभुः ॥ १८

पाणिमध्यगतं दृष्ट्वा भार्गवं तमुमापतिः ।

आस्यं विवृत्य ककुदी पाणिं संप्राक्षिपच्छनैः ॥ १९

C. 12. 10877
B. 12. 290 (69). 19
K. 12. 295. 19

K₄ Das सुरसत्तम; D₅ पुरसत्तम (for सुर^a). D₄ सोभ्य-
गाससुरसत्त (corrupt).

11 ^a) K₇ B₈ (marg.). ⁹ D₄. 5. 7. ⁹ T G₁-3 M₁. 5-7
ततः; D_{n4} तथा (for तदा). — ^b) D_{n4} तेजसा (for
तेजसे). — ^d) K₁. 2 सोम्याय. Das (by corr. as in
text) बल- (for बहु-).

12 K₁. 2. 4. 5. 7 V₁ Bo. 7. 8 Das. a₄ D_{n1}. n₄ D₅
D₂-7. ⁹ G₁. 2 M₁. 5-7 om. the ref. — ^a) K₁ योगा-
त्मको न; D₄ यागात्मकेन (for योगा^a). — ^b) K₄. 7
Da₄ रुद्धा (for रुद्धा). K₇ Das कृतं (for हतं).
— ^c) K₂ योगे नाम (for योगेनात्म-). K₆ Bo. 6. 7. 8
(marg. as in text) Das. a₄ D_{n1}. n₄ D₅. 5-8 M₁. 6. 7
-गतं; G₂ M₅ -कृतं (for -गतिं). ☞ C₅: आत्मगतिं,
निःसरणमार्गं रोमकूपादिकम् । ☞ — ^d) Das. a₄ निर्गतश्च
(for निःसृतश्च). B₈ (marg.) सु- (for च).

13 MSS. om. the ref. — ^a) G₂ reads from
ततः क्रुद्धो up to बभौ ज्ञात्वा (in 14^d) twice. B₈ वचः
(for ततः). D₅ शुद्धो (for क्रुद्धो). — ^b) K₁. 4 मया
(sic) (for महा-). — ^c) M₁ -नयने (for -नयनो).
G₂ (both times) M₁. 5-7 रोषात्; G₃ (by corr. as in
text) राजा (for राजन्).

14 For the repetition in G₂, cf. v. l. 13. — ^a)
G₂ (both times) [अ]याद् (for [अ]साव्). — ^b)
K₆ B₈ (by corr.) Das. a₄ वरमायुधं; B₆ (before
corr.) वरमांबरं (for परमायुधम्). — ^c) K₁. 2. 7 D₄. ⁹
T₂ G₂ (both times) दूरगस्. — ^d) K₁. 2 ततो; K₇
D₄. ⁹ गतो; T G₁. 3 M₁. 5-7 ह्यभूज् (for बभौ). K₁
चिकीर्षितां. ☞ C_n: बभौ, आत्मानं दर्शितवान् । ☞

15 ^a) K₆ -योगिनं (for -योगिनो). K₁ बुद्ध्या;
D₇ ज्ञात्वा (for बुद्ध्या). — ^b) D₅. 7 रोषं चैव (for
तं रोषं वै). — ^c) D₅ (marg. as in text) मतिम्
(for गतिम्). K₁. 2 D₅ D₄. 5. 7. ⁹ चेति (for वेत्ति).
— ^d) K₁. 2. 4 D₄. 5. 7. ⁹ T G₁-3 चेति; D_{n1}. n₄ D₅
चैव (for वेत्ति).

16 M₁. 5-7 om. 16-17. — ^a) K₁. 2 D_{n4} संचित्य;
D₄ संवित्य (for संचित्य). K₆ B₆. 8 (marg.). ⁹ Das.
a₄ D₅. 1 मनसा (for तपसा). — ^c) K₇ D₄. ⁹ -युक्तात्मा
(for -सिद्धात्मा).

17 M₁. 5-7 om. 17 (cf. v. l. 16). — ^a) B₇ D₅
D₃. 5. 7 T₁ G₁. 3 विज्ञान- (for विज्ञात-). — ^b) K₇
Bo. 8 (marg. as in text). ⁹ D_{n1}. n₄ D₅ D₂. 3. 6. 8
-सिद्धोय (for -सिद्धेन). K₁. 2. 4 V₁ हेतुना; T G₁. 3
चक्षुषा (for धन्विना). — ^c) K₁ देवेश-; Das. a₄
देवेन; G₂ देवेशं (for देवेशः). — ^d) K₇ B₈ (marg.)
सममानयत्; Das समनानयत्.

18 ^a) D₆ आगतेन (for आन^a). — ^b) V₁ B₆. 7. ⁹
Das. a₄ पाणिना (Das. a₄ 'न'मितेन च; T G₁. 3 'मापा-
मितौजसः (sic). ☞ C₇: अमिततेजसा पाणिना इति तृतीया
सप्तम्यर्थे । ☞ — ^d) T₁ G₁ उग्रायुधं; M₁. 5 उग्रायुधः;
M₅. 7 उग्रायुध- (for 'युधः'). — After 18, T G₅
ins.:

740* स तु प्रविष्ट उशना पाणिं माहेश्वरं प्रभुः ।

[T₁ ततः (for स तु).]

19 G₁ om. (hapl.) 19^a-20^b. — ^a) D₅₁ प्राणि-
(for पाणि-). D₅. 7 पाणिमभ्यागतं दृष्ट्वा. — ^c) Da₄

C. 12. 10678
B. 12. 190[89]. 20
K. 12. 295. 20

स तु प्रविष्ट उशना कोष्ठं माहेश्वरं प्रभुः ।
व्यचरन्नापि तत्रासौ महात्मा भृगुनन्दनः ॥ २०

युधिष्ठिर उवाच ।

किमर्थं व्यचरद्राजजुशना तस्य धीमतः ।
जठरे देवदेवस्य किं चाकार्षीन्महाद्युतिः ॥ २१

भीष्म उवाच ।

पुरा सोऽन्तर्जलगतः स्थाणुभूतो महाव्रतः ।
वर्षाणामभवद्राजन्प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥ २२
उदतिष्ठत्तपस्तप्त्वा दुश्चरं स महाहृदात् ।

अस्य; T Gs आस्ये (for आस्यं). V1 ककुदि; T1 Gs Ms
भुकुटी; T2 भुकुटि; Ms कुकटी; Csp (gloss: सूकणी)
कुकरी (for ककुदी). G2 आस्ये विवृत्त्याकुटि; M1.7
आस्ये विवृत्त्याकु (M1 'कू) कटी. ❧ Ca: ककुदी, ककुदा-
ख्यग्रीवानिकटपृष्ठवंशोन्नतप्रदेशरूपलक्षणवान् ॥ Cn: देवानां
पट्टाधिपतिः । ❧ —^d) Ks स (for सं). K4 V1 Bo.
6.1.8 (marg. as in text).⁹ Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8
पाणिना (V1 'म्यां) प्रा (D1 प्र) क्षिपच्छनैः.

20 G1 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). —^a) Ds.7
प्रविश्य (for प्रविष्ट). K1.2 Das. a4 Ds.7 Gs उशनाः.
—^b) T1 om. प्रभुः. —^c) K1.2.4 व्यचरन्नापि (for
'न्नापि). — After 20, Bs.8 ins. an addl. colophon
[Sub-parvan: Bs.8 मौक्षधर्म. — Adhy. name: Bs
भवभार्गवसमागमः].

21 ^a) K2 विचरद्; Ds अच (Ds1 'व) रद् (for
व्यच). —^b) K1.2 Ds1 D2.4.1 उशनास् (for उशना).
—^d) K1 V1 D4.5.1 M1.5.6 वा (for च). Bs
(marg.) T1 G1 महामतिः; D2 'कृतिः; Ds.7 'त्मनः
(for 'द्युतिः).

22 T1 om. the ref. —^a) T1 G1.8 च (for सो).
G1 -गतजलः (for -जलगतः). —^c) K1.2 अयुतं (for
अभवद्). —^d) K1 अन्वधानि (sic) (for अर्बुदानि).

23 ^b) K1 B1 दुस्तरं; V1 Ds.7 दुष्करं; M1 दुश्च-
रश्च (for दुश्चरं). Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds
D2.3.6.8 G2 Ms-7 च; Bs (marg.) तु (for स).
Da4 G2 महाहृदान्; T2 'तपाः (for 'हृदात्). —^c)
K1 Ds Ds.9 देवाधिः; D1 T G1-3 M1.5-7 देवादि-
(for देवाति-). K1.2.7 D4.9 -देवं (for -देवस्). G2
तु (for तं). —^d) Ks.7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4

ततो देवातिदेवस्तं ब्रह्मा समुपसर्पत ॥ २३

तपोवृद्धिमपृच्छच्च कुशलं चैनमव्ययम् ।

तपः सुचीर्णमिति च प्रोवाच वृषभध्वजः ॥ २४

तत्संयोगेन वृद्धिं चाप्यपश्यत्स तु शंकरः ।

महामतिरचिन्त्यात्मा सत्यधर्मरतः सदा ॥ २५

स तेनाढ्यो महायोगी तपसा च धनेन च ।

व्यराजत महाराज त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ २६

ततः पिनाकी योगात्मा ध्यानयोगं समाविशत् ।

उशना तु समुद्विग्नो निलिल्ये जठरे ततः ॥ २७

D2-9 ब्रह्मा वै समसर्पत (Ds 'सर्प्यत; D1 'तप्यत);
Ds T G1.8 ब्रह्मा चैनं समर्चत (Ds 'चैयत्); G2 तद्वी-
त्समुपसर्पत; M1 ब्रह्माणमुपसर्पत.

24 ^a) K2 Ds Gs ततो (for तपो). K1.2 G2
वृद्धम् (for 'वृद्धिम्). K1.2.4 अपृच्छ (K1 'च्छं)श्च;
Ds.7 'च्छत्तं; G2 'च्छत्स (for 'च्छत्). —^b) Da4
शलभं (for कुशलं). K1 चैतम्; Ks चैव; V1 Dn1.
n4 D2.3.5.7.9 (by corr. as in text) चैवम्; D4 चैनम्
(for चैनम्). Ks नव्ययः; K1 Bo.6.1 (marg. as in
text).⁹ Das. a4 Ds D2-9 अव्ययः (for अव्ययम्). —^c)
Dn1 ततः (for तपः). K1 Bs (marg.). 7-9 Das. a4
संचीर्णम् (for सुची'). Ms एवेति (for इति च). M1.
6.7 स तपः सुचीर्णमिति. —^d) K1.2.4 V1 Bo.7 Das
T2 M1.5-7 वृषभध्वजं; D4.6 'ध्वज.

25 ^a) Ks G2 तं (for तत्). Ks Bs (marg. as
in text) Das. a4 G2 M1.5-7 बुद्धिः; K1 वृद्धं; Cs
(gloss: अणिमादिप्राप्तिं) वृद्धि (as in text). Ks.7
D4 वा (for च). —^b) K1.2.4 V1 Bs D4.9 T G1.8
[अ]प्यपश्यत् स शंकरः (Bs [marg.] महेश्वरः). —^c)
Da4 अतिचात्मा (sic) (for अचिन्त्यात्मा). —^d) Ds
T1 Gs -रतिः; M1.5-7 -तपाः (for -रतः). G1 तदा
(for सदा).

26 ^a) Ks.7 Das. a4 Dn4 Ds1 D4.6.8.9 तेनाढ्यो
(Dn4 D4 'द्या); T G1.8 'नाभाष्य (for तेनाढ्यो).
—^b) K1.7 V1 Ds च दमेन; K2 चरमेन (for च
धनेन). —^c) K1 (also as in text) महाभाग (for
'राज).

27 ^b) K1 Dn4 Ds.7 -योग- (for -योगं). B1 Gs
समाविशेत्; Ds.7 -समाधिना (for समाविशत्). —^c)

तुष्टाव च महायोगी देवं तत्रस्थ एव च ।
 निःसारं काङ्क्षमाणस्तु तेजसा प्रत्यहन्यत ॥ २८
 उशना तु तदोवाच जठरस्थो महामुनिः ।
 प्रसादं मे कुरुष्वेति पुनः पुनररिंदम ॥ २९
 तमुवाच महादेवो गच्छ शिश्रेण मोक्षणम् ।
 इति स्रोतांसि सर्वाणि रुद्धा त्रिदशपुंगवः ॥ ३०
 अपश्यमानः स द्वारं सर्वतःपिहितो मुनिः ।
 पर्यक्रामद्दह्यमान इतश्चेतश्च तेजसा ॥ ३१

स विनिष्क्रम्य शिश्रेण शुक्रत्वमभिपेदिवान् ।
 कार्येण तेन नभसो नागच्छत च मध्यतः ॥ ३२
 निष्क्रान्तमथ तं दृष्ट्वा ज्वलन्तमिव तेजसा ।
 भवो रोषसमाविष्टः शूलोद्यतकरः स्थितः ॥ ३३
 न्यवारयत तं देवी क्रुद्धं पशुपतिं पतिम् ।
 पुत्रत्वमगमद्देव्या वारिते शंकरे च सः ॥ ३४

देव्युवाच ।

हिंसनीयस्त्वया नैष मम पुत्रत्वमागतः ।

C. 12. 10593
B. 12. 290[29].35
K. 12. 295. 36

K1. 2 Da3. a4 उशनास् (for उशना). K6 च; D4 तु (for तु). —^a) K4 Da3 Dn1. n4 Ds1 D6 विलिन्ये; D2 G2 M7 नि (M7 न) लिप्ये (for निलिन्ये). K1. 2 जठरे तथा; K7 D4. 9 'रांतरे; V1 'रे रतः; B6 (marg.) 'रे पुनः (for 'रे ततः).

28 ^a) K7 D4. 9 तदा (for महा-). —^b) T1 G1. 3 रुद्धं (for देवं). T1 G1. 3 कुक्षिस्थ (for तत्र). K7 D4. 5. 7. 9 सः; B6 हि; G2 ह (for च). —^c) K7 D4. 9 निःसारं; Ds1 निसारं; T G1. 3 निःसरं (for निःसारं). K1. 4 काङ्क्षमाण (K1 'न) स; K7 काङ्क्षमानस् (for 'माणस्). K6 B6. 8 च; Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 स (for तु). B6 निःसारं काङ्क्षमाणस्य; Da3. a4 'रणं काङ्क्षमाणस्. ☞ Ca. p: निःसारं, ऊर्ध्वमार्गेण निःसरणम् । ☞ —^d) B6-9 Da3. a4 तेनासौ (for तेजसा). Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M6 तेन स प्रतिहन्यते.

29 ^a) K1. 2. 4 उशनास्. K6 B6. 8 (marg.) Da3. a4 Dn4 तं; K7 B6 T G1. 3 च; D6 [अ]थ (for तु). K2 Da3. a4 T1 G1. 2 M1. 5-7 ततः; Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 तथा (for तदा). G2 M1. 5-7 प्राह (for उवाच). —^d) D4. 9 G2 अरिंदमः.

30 ^a) D7 T1 G1. 3 महातेजा (for 'देवो). —^b) G1 गच्छन् (for गच्छ). D5. 7 छिद्रेण (for शिश्रेण). —^c) K6. 7 D4. 9 श्रोतांसि (for स्रोतांसि). Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 सर्वाणि स्रो (Bo Dn4 Ds1 D6 श्रो)-तांसि (by transp.). —^d) K2 दृष्ट्वा; K6. 7 रुद्धा (for रुद्धा).

31 ^a) D4. 9 अपश्यन्नथ; D5 'श्यमानं (for 'श्यमानः). K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 तद् (for स). —^b) K7 D4. 5. 7. 9 'पिहितं; M1. 7 [-s] पिहितं; M6. 6 विहितं (for 'पिहितो). —^c)

K1. 2. 4 अपाक्रामद्; Da4 पर्या'; D5. 7 पर्यक्रमद्; M1 परिक्रामद् (for पर्य'). D7 बाह्यमान (for दह्य'). —^d) K1. 2. 4 भारत; Ds2 चेतसा (for तेजसा).

32 ^a) Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 वै; T1 तु (for वि). —^b) K7 प्रति; Bo इति; D7 अपि; T1 उप- (for अभि-). K7 D4 'पादिवान् (for 'पेदि'). —^c) G2 न हि सा (sic) (for नभसो). ☞ Cs: कार्येण तेन, धनेश्वरधनापहारेण महेश्वरकोपेनाधःस्रोतोनिःसरणेनेत्यर्थः । ☞ —^d) V1 D5. 7 G2 M1. 5-7 न गच्छति (for नागच्छत). K6 V1 Bo. 7-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 स (for च). K6 G2 मध्यतः (for मध्यतः). Ds T G1. 3 Cn नाद्यगच्छत मध्यतः. — After 32, T2 ins.:

741* तत एव च देवेषु सप्रतिष्ठो महामुनिः ।

पौरोहित्यं च दैत्यानां चक्रे तेजोविबुद्धये ।

33 ^a) K7 D4. 9 इव (for अथ). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 विनिष्क्रान्तं तु (K6 B6 Da3. a4 च) तं दृष्ट्वा. —^b) K6 ज्वलन्त (for 'तम्). D5. 7 अथ (for इव). —^c) G2 रोषः (for रोष-). —^d) Ds1 स्मृतः (for स्थितः).

34 Ds2 reads 34^{ab} on marg. (sec. m.). —^a) K1 निवारयत; K4 व्यापारयत; Bo. 8 (marg.) Ds D2. 3. 5 अवारयत; Dn4 आवा' (for न्यवा'). K6 न्यवारयत्ततो देवी. —^b) Da4 तथा; Ds lacuna; G2 पतिः (for पतिम्). —^c) D5 आगमद्. —^d) D7 सति; T1 G1. 3 स च; M1. 5-7 तु सः (for च सः).

35 Da3. a4 om. the ref. —^a) K1 D4 हिंस (D4 'म) नीयस्; Da4 सिंहनीयस्; G1 हिंसनीयास् (for 'नीयस्). Da4 त्वनैषध्य; Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 त्वया नैव (for त्वया नैष). —^b) Ds1 आगतिः; D4 आगताः. —^c) T1 G8 किञ्चिन् (for कश्चिन्). —^d) The portion from छति up to विद्वांश्चाशीलो (in 12. 279. 24^a)

C. 12. 10: 93
B. 12. 290(19). 35
K. 12. 295 36

न हि देवोदरात्कश्चिन्निःसृतो नाशमर्हति ॥ ३५

भीष्म उवाच ।

ततः प्रीतोऽभवद्देव्याः प्रहसंश्चेदमब्रवीत् ।

गच्छत्वेष यथाकाममिति राजन्पुनः पुनः ॥ ३६

ततः प्रणम्य वरदं देवं देवीमुमां तथा ।

उशना प्राप तद्धीमान्गतिमिष्टां महामुनिः ॥ ३७

एतत्ते कथितं तात भार्गवस्य महात्मनः ।

चरितं भरतश्रेष्ठ यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

२७९

युधिष्ठिर उवाच ।

अतः परं महाबाहो यच्छ्रेयस्तद्वदस्व मे ।

न तृप्याम्यमृतस्येव वचसस्ते पितामह ॥ १

किं कर्म पुरुषः कृत्वा शुभं पुरुषसत्तम ।

श्रेयः परमवाप्नोति प्रेत्य चेह च तद्वद ॥ २

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि यथा पूर्वं महायशाः ।

पराशरं महात्मानं पप्रच्छ जनको नृपः ॥ ३

is lost in Ds on missing fol. K1 उहति (sic); K2, 4, 7 B3, 9 D4, 6, 7, 9 T G1-8 M1, 5-7 अर्हति; D3 D8 ऋच्छति; D4 अहति (sic); D2 ऋहति (for अर्हति).

36 Ds missing (cf. v. l. 35). MSS. om. the ref. — ^a) K1 भवेद्; K4, 6 V1 Bo. 6-9 D4 Dn1, n4 Ds, 6, 8 T2 भवो; G2 महा (for सभवद्). K4 D4 D2, 7, 8 T2 M1, 5-7 देव्या; K6 देव्यां (for देव्याः). K7 D4, 9 देव्याः प्रीतस्ततो देवः. — ^c) K1 D4 गच्छत्वेष (for गच्छ°).

37 Ds missing (cf. v. l. 35). — ^b) B8 देवं (marg. 'वी) रुद्रम्; T1 G1 देवदेवम् (for देवं देवीम्). D4 उमा (for उमां). V1 D6 T1 G1, 8 तदा (for तथा). — ^c) K1, 2, 4 Ds D7 G1, 8 उशनाः. T1 G8 तां (for तद्). — ^d) D7 महामतिः.

38 Ds missing (cf. v. l. 35). — ^a) K4 तत्र (for तात). — ^d) D4 M1, 5-7 मा (for मां). K7 D6 परिपृष्टवान् (for 'पृच्छसि).

Colophon. Ś1 Ds G6 missing: K3, 5 B1-5 D4, 2 Dn2, n8 D1 G4, 5 M2-4 absent. — Sub-parvan: K1, 2, 4, 6, 7 V1 Bo. 6-9 D4, 2 Dn1, n4 Ds D2-4, 6-9 T G1-8 M1, 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1, 2, 4 शुक्रोत्पत्तिः; K6 V1 Bo-9 D4 Ds M5, 6 भवभार्गव.

संवादः; K7 D4, 7, 9 काव्योपाख्यानं; Bo Dn1, n4 D2, 8, 6, 8 भवभार्गवसमागमः (Ds adds समाप्तः); D4 भार्गव-संवादः; G2 भार्गवचरितं. — Adhy. no. (figures, words or both): K6 14; B7 T1 G1, 8 113; Dn1 115; Dn4 Ds2 (marg. sec. m.) M5 114; Ds 109; T2 126; G2 129; M1, 6, 7 112. — Śloka no.: D4 Dn1, n4 Ds 38.

279

This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. 12. 274. 13; 259. 1).

1 Ds is missing up to विद्वांश्चाशीलो (in 12. 279. 24^c) (cf. v. l. 12. 278. 35). — ^a) K6 ततः (for अतः). — ^b) K6 V1 Bo. 6, 7, 9 D4, 2 Dn1, n4 Ds D2, 8, 6, 8 G2 ब्रवीहि (for वदस्व). M1, 5-7 नः (for मे). — ^c) K1 तृप्यामि (for तृप्यामि). G1 अत्र तस्यैव (for अमृतस्यैव). M1, 5-7 [ह]ह (for [ह]व).

2 Ds missing (cf. v. l. 1). — ^a) K6 किंकर्मः (for किं कर्म). K7 पुरुषं. — ^b) D6 कर्म च (for पुरुषं). — ^c) G2 शुभं (for श्रेयः). — ^d) D4 M7 वेह (for चेह).

3 Ds missing (cf. v. l. 1). Gs om. the ref. — ^a) K1, 4 Dn4 (marg.) वर्णयिष्यामि. Gs अनैव

किं श्रेयः सर्वभूतानामसिल्लोके परत्र च ।
 यद्भवेत्प्रतिपत्तव्यं तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ४
 ततः स तपसा युक्तः सर्वधर्मविधानवित् ।
 नृपायानुग्रहमना मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ५
 धर्म एव कृतः श्रेयानिहलोके परत्र च ।
 तस्माद्धि परमं नास्ति यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ ६
 प्रतिपद्य नरो धर्मं स्वर्गलोके महीयते ।
 धर्मात्मकः कर्मविधिर्देहिनां नृपसत्तम ।
 तस्मिन्नाश्रमिणः सन्तः स्वकर्माणीह कुर्वते ॥ ७

चतुर्विधा हि लोकस्य यात्रा तात विधीयते ।
 मर्त्या यत्रावतिष्ठन्ते सा च कामात्प्रवर्तते ॥ ८
 सुकृतासुकृतं कर्म निषेव्य विविधैः क्रमैः ।
 दशार्धप्रविभक्तानां भूतानां बहुधा गतिः ॥ ९
 सौवर्णं राजतं वापि यथा भाण्डं निषिच्यते ।
 तथा निषिच्यते जन्तुः पूर्वकर्मवशानुगः ॥ १०
 नावीजाज्जायते किञ्चिन्नाकृत्वा सुखमेधते ।
 सुकृती विन्दति सुखं प्राप्य देहक्षयं नरः ॥ ११
 दैवं तात न पश्यामि नास्ति दैवस्य साधनम् ।

C. 12. 10708
B. 12. 291[90]. 13
K. 12. 296. 13

कथयिष्यामि. — ^b) G₁ महा- (for यथा). — ^d) K₁ पप्रच्छे; Dn₄ पपृच्छ. K₆ नृप.

4 D₅ missing (cf. v. l. 1). Before 4, K₆ V₁ Br-9 Das. a₄ T G_{1.3} ins. जनक उवाच. — ^a) T G₁₋₃ -लोकानाम् (for -भूता). — V₁ reads 4^b-5^c on marg. — ^b) T G_{1.3} इह (for असिल्ले). — K_{2.4} om. (hapl.) 4^c-6^b. — ^c) K_{1.6.7} V₁ Bo. 6 (marg.) 8 D_{4.9} G₂ प्रतिकर्तव्यं; M₅ वक्तव्यं (for पत्तव्यं). — ^d) K₁ तद्भवान्; G₁ भगवान् (for तद्भवान्).

5 D₅ missing (cf. v. l. 1). K_{1.2.4} om. 5 (for K_{2.4}, cf. v. l. 4). Before 5, B_{8.9} T G₁ ins. भीष्मः. V₁ reads 5^{abc} on marg. — ^b) Dn₄ -धर्मे (for -धर्म). G₁ -विनाशवित् (for -विधान). — ^d) Da₄ वचनम् (for वाक्यमथ).

6 D₅ missing (cf. v. l. 1). K_{2.4} om. 6^{ab} (cf. v. l. 4). Before 6, MSS. ins. पराशर उवाच. — ^a) K₁ M_{1.6} परं; D₅ M₅ परः (for कृतः). K₁ M₁ श्रेय (for श्रेयान्). — ^c) K₆ V₁ Br. 8 (marg. as in text).⁹ Da₄ Dr T₁ G₁ धर्माद् (for तस्माद्). T₁ G₁ अभ्यधिकं; G₃ धर्मात्परं (for हि परमं). — ^d) G₂ तथा (for यथा).

7 D₅ missing (cf. v. l. 1). — ^a) D₄ नरा (for नरो). K₁ धर्मे; K₁ धर्मः (for धर्म). — ^c) K₆ -निधिर् (for -विधिर्). Dr T G_{1.3} धर्मात्मकं कर्म विद्धि (T₁ 'मविधिर्'). — ^d) T₁ देहानां (for देहि). — ^e) T G₁₋₃ M_{1.5-7} स्वधर्मानिह (G₂ 'णि ह') कुर्वते.

8 D₅ missing (cf. v. l. 1). — ^a) V₁ Bo. 7. 3 Dn_{1.4} D₅ D_{2.3.6.8} लोकेस्मिन् (for लोकस्य). — ^b) Dn₄ विधीयते (for विधी). — ^c) M₅ एव (for

यत्र). K₁ M_{1.5-7} -तिष्ठन्ति (for -तिष्ठन्ते). — ^d) K_{1.6.7} G₂ कामान् (for कामात्).

9 D₅ missing (cf. v. l. 1). — ^a) K₁ स्वकृतासुकृतं; K₂ सुकृतास्वकृतं; B₈ स्वकर्मानुकृतं; Dr G_{1.3} सुकृता हि कृतं; G₂ सुकृतासुकृतं; M_{1.6.7} सुकृतं सुकृतं (for सुकृतासुकृतं). — ^b) K₆ V₁ B₆₋₉ Das. a₄ D₅ G₃ निषेव्य. D₄ क्रमे (for क्रमैः). — ^c) D₄ दशार्ध- (for दशार्ध-). K₁ -विप्रभक्तानां; K₆ B₈ (marg.) -प्रविभक्तानां; G₃ -प्रविभक्तानां (for 'भक्तानां'). — ^d) D₅ T₁ G_{1.3} M_{1.5-7} विविधा (for बहुधा). K₆ Br. 9 Das. a₄ मतिः (for गतिः).

10 D₅ missing (cf. v. l. 1). — ^a) Da₄ सौवर्णं. K₂ Dr T₁ G₃ रजतं (for राजतं). K_{6.7} Br-9 Das. a₄ Dn_{1.4} D₅ D_{2.4.6.8.9} चापि; G₂ चैव (for वापि). — ^b) Dn₄ तथा (for यथा). K₁ निषद्यते; V₁ Bo. 7-9 Das. a₄ निषेव्यते; Dr निहन्यते (for निषिच्यते). — ^c) K₁ निषिच्यते; V₁ Bo. 7-9 Das. a₄ निषेव्यते; G₂ निषिच्यते (for 'च्यते').

11 D₅ missing (cf. v. l. 1). — ^a) Dr T₁ G_{1.3} नावीजं (for 'जाज्'). G_{2.3} जंतुर् (for किञ्चिन्). — ^b) K₆ नाकृता (sic); G₃ न कृत्वा (for नाकृत्वा). — ^c) K_{6.7} V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn_{1.4} D₅ D_{2.3.6.8} G₂ M_{1.5-7} सुकृतैर् (for सुकृती). K₁ निंदति; K_{6.7} V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn_{1.4} D₅ D_{2-4.3} विंदते; D₅ विदिते (for विन्दति). K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn_{1.4} D₅ D_{2-4.6.8} सौख्यं (for सुखं). — ^d) Dr T₁ -क्षयान्; D₅ -क्षये (for -क्षयं).

12 D₅ missing (cf. v. l. 1). — ^a) K_{1.2.4} दैवं; K₁ दैवात्; D₄ देवात् (for दैवं). D₅ D_{2.3} दैवतं तात पश्यामि; T₁ G_{1.3} दैवतानिव (G₁ 'नीव'; G₃ 'नि ह')

C. 12. 10709
B. 12. 291[90]. 13
K. 12. 296. 19

स्वभावतो हि संसिद्धा देवगन्धर्वदानवाः ॥ १२
प्रेत्य जातिकृतं कर्म न स्मरन्ति सदा जनाः ।
ते वै तस्य फलप्राप्तौ कर्म चापि चतुर्विधम् ॥ १३
लोकयात्राश्रयश्चैव शब्दो वेदाश्रयः कृतः ।
शान्त्यर्थं मनसस्तात नैतद्बुद्धानुशासनम् ॥ १४
चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।
कुरुते यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते ॥ १५
निरन्तरं च मिश्रं च फलते कर्म पार्थिव ।
कल्याणं यदि वा पापं न तु नाशोऽस्य विद्यते ॥ १६
कदाचित्सुकृतं तात कूटस्थमिव तिष्ठति ।

पश्यामि. — ^b) K1. 2. 4 Da4 D1 T1 G1-3 देवस्य (for दैवस्य). T1 G1-3 मानुषं (for साधनम्). — ^c) T1 G1-3 [s]पि (for हि). — ^d) Ds -मानवाः (for -दानवाः).

13 Ds missing (cf. v. l. 1). — ^a) K1. 2 ये स्वः; K4 प्रेत्य (for प्रेत्य). Dn1 यात्यकृतं; Ds (marg.) याति कृतं (for जातिकृतं). — ^b) G2 गताः (for जनाः). — ^c) K2 तैर्; Dn4 D1. 9 न (for ते). Ds1 तस्याः; T G1. 8 तस्यां (for तस्य). Bs (marg.) तेनैतस्य (for ते वै तस्य). V1 फलप्राप्ताः; D1. 8 प्राप्ताः; G1 बलप्राप्तौ; G2 फलं प्राप्ताः; M8 फलं प्राप्तौ. — ^d) Ks D1. 9 T1 G1 वा (for च).

14 Ds missing (cf. v. l. 1). K1 om. (hapl.) 14^a-15^b. — ^a) T G1-3 सुखस्य (for -श्रयश्च). B1 Das. a4 T G1. 8 M1. 5-7 [ए]ष; Bs (marg.) [अ]सि; G2 [ए]षा (for [ए]व). — ^b) Bs सर्व- (for शब्दो). K1 M1. 6 देवाश्रयः; K2 V1 Bs (marg. as in text) G1 M1. 7 देवाः; D1 यात्राः; G2 वासंशयः (for वेदाश्रयः). — ^c) K4 शान्त्यर्थं. K1. 6 मनसा (for मनसस्). T2 तावन् (for तात).

15 Ds missing (cf. v. l. 1). K1 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14).

16 Ds missing (cf. v. l. 1). K2. 4 om. (hapl.) 16-21. — ^a) Ds निरन्तरे. V1 विश्रब्धं (for मिश्रं च). — ^b) K1 M1. 5-7 फलं ते; Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 D2. 8. 6. 8 लभते (for फलते).

17 Quoted in Śaṅkara's Vedāntasūtra-bhāṣya

मज्जमानस्य संसारे यावदुःखाद्विमुच्यते ॥ १७
ततो दुःखक्षयं कृत्वा सुकृतं कर्म सेवते ।
सुकृतक्षयादुष्कृतं च तद्विद्धि मनुजाधिप ॥ १८
दमः क्षमा धृतिस्तेजः संतोषः सत्यवादिता ।
हीरर्हिसान्वयसनिता दाक्ष्यं चेति सुखावहाः ॥ १९
दुष्कृते सुकृते वापि न जन्तुरयतो भवेत् ।
नित्यं मनःसमाधाने प्रयतेत विचक्षणः ॥ २०
नायं परस्य सुकृतं दुष्कृतं वापि सेवते ।
करोति यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते ॥ २१
सुखदुःखे समाधाय पुमानन्येन गच्छति ।

on III. i. 8. Ds missing (cf. v. l. 1). K2. 4 om. 17 (cf. v. l. 16). — ^b) G1. 8 करस्थम् (for कूट). K1 V1 D1 इति (for इव). Ks तिष्ठते; Bs (marg. as in text) पश्यति (for तिष्ठति).

18 Ds missing (cf. v. l. 1) K2. 4 om. 18 (cf. v. l. 16). — ^a) Hypermetrio. Ds सुकृतः; G1 कृत- (for सुकृत-). Ds -भयाच् (for -क्षयाद्). Dn1. n4 Ds च दुष्कृतं (by transp.); Ds दुष्कृतश्च. Da4 सुकृतक्षयदुष्कृतं. — ^d) Da4 तं (for तद्).

19 Ds missing (cf. v. l. 1). K2. 4 om. 19 (cf. v. l. 16). — ^a) Gs दमं. — ^b) K1 संतोषाः; Ds संतोषं. — Da4 om. 19^{ad}. — ^c) D4 Gs व्यवसिता; G2 [अ]वनतृता (sic) (for [अ]व्यसनिता). — ^d) K1 G1 दाक्षं; Dn4 दाक्षे (for दाक्ष्यं). G2 चैतत् (for चेति). K1 Bs G2 सुखावहं; D4 'वहा (for 'वहाः).

20 Ds missing (cf. v. l. 1). K2. 4 om. 20 (cf. v. l. 16). — ^a) K1 D1. 9 सुकृते दुष्कृते (by transp.); D1 सुकृतं दुष्कृतं; T G1. 8 M1. 5-7 दुःखितः सुखितो. V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6-8 च (for वा). — ^b) K1 जंतुर्न (by transp.); D1 न जंतोर्. K1. 7 V1 Bo. 6 (marg.). 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 T G1. 8 नि (G1 नी)यतो; D1 अपरो (for अयतो). — ^c) Ds समाधाय; G1 -समाधेन (for 'धाने).

21 Ds missing (cf. v. l. 1). K2. 4 om. 21 (cf. v. l. 16). — ^a) D1 परं च (for परस्य). Da4 सततं (for सुकृतं). — ^b) Ks Bs. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds1 Ds. 6-8 T1 Gs च (for वा). V1 दुष्कृतं कर्ममेव च.

22 Ds missing (cf. v. l. 1). — ^a) T2 G1. 8.

अन्येनैव जनः सर्वः संगतो यश्च पार्थिव ॥ २२
 परेषां यदस्येत न तत्कुर्यात्स्वयं नरः ।
 यो ह्यस्युस्तथायुक्तः सोऽवहासं नियच्छति ॥ २३
 भीरु राजन्यो ब्राह्मणः सर्वभक्षो
 वैश्योऽनीहावान्हीनवर्णोऽलसश्च ।
 विद्वांश्चाशीलो वृत्तहीनः कुलीनः

सत्याद्भ्यो ब्राह्मणः स्त्री च दुष्टा ॥ २४
 रागी मुक्तः पचमानोऽऽत्महेतो-
 र्मुखो वक्ता नृपहीनं च राष्ट्रम् ।
 एते सर्वे शोच्यतां यान्ति राज-
 न्यश्चायुक्तः स्नेहहीनः प्रजासु ॥ २५

C. 12. 10722
 B. 12. 291[90].26
 K. 12. 298. 26

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

समादाय; G₂ 'नीय (for 'धाय). — ^b) K₄ अप्येन (sic); T₁ G₁ अर्थेन (for अन्येन). — ^c) K₇ D_{4.9} सत्येन (for अन्येन). K₁ सर्वाः; K₇ सर्व. — ^d) D₄₃ D₄ संगता (for 'गतो). K₁ D_{4.9} यः स; D₄₄ यस्य (for यश्च). K_{4.6.7} Bo. 6. 8. 9 Dn₁ D_{2-4.6.8.9} G₁ पार्थिवः.

23 D₅ missing (cf. v. l. 1). — ^b) K₆ V₁ Bo. 6. 8 (marg. as in text). 9 D₄₃ D₆ तन्न (by transp.); D₄₄ D₅₁ तन्न; D₈ तं न. Bo. 8 D₈ D_{8.6} जनेश्वर; G₂ स्वयं नरं (for स्वयं नरः). — ^c) K₇ D_{43.44} ह्यसूयस; T₁ G_{1.8} [s]भ्यसूयु (T₁ 'य)स (for ह्यसू). K_{1.2.4} तथासक्तः; M_{1.5-7} 'युक्तं (for 'युक्तः). Dn₁ यो ह्यसूय-तया युक्तः. — G₂ lacuna for 23^d-24^b. — ^d) T G_{1.8} [s]पहासं; M_{5.7} [s]व (M₇ 'प)हास्यं (for स्वहासं). K₇ D_{4.9} T G_{1.8} M_{1.5-7} निगच्छति.

24 D₅ missing up to विद्वांश्चाशीलो in 24^c (cf. v. l. 1). G₂ lacuna for 24^{ab} (cf. v. l. 23). Before 24, Dn₄ D₈ D_{2.3} (marg. sec. m.). 8 ins. भीष्म उवाच. — ^a) V₁ भीतो (for भीरु). K_{1.2.4} B₆ Dn₁ D₈ D_{2-4.6} -भक्ष्यो; D₈ -भैक्ष्यो (for -भक्षो). — ^b) T₁ G₁ [s]नीहो (for सनीहावान्). — ^c) K₆ B₆₋₉ D_{43.44} दुःशीलो (for चाशीलो). D_{6.7} T₂ हीन-वृत्तः (for वृत्तहीनः). D₄₄ G₁ om. कुलीनः. — ^d) B₈ D_{4.5.7.9} सत्यः; G_{1.8} सत्वाद् (for सत्याद्). K_{4.7} Bo. 7. 9 Dn₁ D₅₁ D_{2.3.6.8} G₂ M₅ विद्वांश्चो; Dn₁ विद्वांश्चो (for अद्वांश्चो). K_{4.6} Dn₄ D_{2.6.8} T₂ G_{1.2} M_{1.5-7} ब्रा (M₁ ब्र)ह्मणः; K₇ D₈ धार्मिकः (for

ब्राह्मणः).

25 ^a) Bo. 6. 9 D_{43.44} Dn_{1.44} D₅₁ (by corr. as in text) युक्तः; D₇ दुष्टः; M_{1.5.6} मत्तः (for मुक्तः). K_{1.4} पाचमानः; K₂ D_{43.44} D_{51.52} (by corr. as in text) पंचमानः; K₆ पचमानो (for पच). K_{1.2} स्वहेतोर्; K₆ [ss]त्मार्यहेतोर्; V₁ Bo. 6 (marg. as in text) [s]र्थहेतोर् (for ssrm). G_{1.2} पच (G₂ 'व)-मानात्महेतोर्. — ^b) T₁ G₁ M₇ मूढो (for मुखो). D₈ lacuna; D₇ युक्ता (for वक्ता). K₆ -हीनश्च; D₅₁ -मानं (for -हीनं). — ^c) G₂ येते (for एते). K_{2.7} D₄₄ याति (for यान्ति). T₁ (also as in text) येते सर्वे संशोच्यतां यांति राजन्. — ^d) K_{1.2.4} G₂ च मुक्तः; D_{4.9} G_{1.8} M_{1.5-7} चामुक्तः (for चायुक्तः). B₇ प्रजायुः; D₆ प्रजावान् (for प्रजासु).

Colophon om. in D₆; Ś₁ G₆ missing; K_{2.5} D_{41.42} Dn_{2.43} D₁ G_{4.5} M₂₋₄ absent. — Sub-
 parvan: K_{1.2.4.6.7} V₁ Bo. 6-9 D_{43.44} Dn_{1.44} D₈
 D_{2-5.7-9} T G₁₋₃ M_{1.5-7} मोक्षधर्म. — Adhy. name:
 K_{1.2.4.6.7} V₁ Bo. 6-9 D_{43.44} Dn_{1.44} D₈ D_{2.3.8}
 G₂ M_{5.6} पराशर (K₇ 'शरी; B₆ 'सर)गीता; D_{4.5}
 7. 9 पराश (D₄ 'स)रगीतासु (D₇ 'यां) धर्मप्रशंसा; M_{5.6}
 पराशरगीतासु श्रेयःसाधनकथनं. — Adhy. no. (figures,
 words or both): K₆ 15; B₇ T₁ G_{1.8} 114; B₉
 D₈ 110; Dn₁ 116; Dn₄ D₈ M₅ 115; T₂ 127;
 G₂ 130; M_{1.6.7} 113. — Śloka no.: D₄₄ Dn_{1.44}
 26; D₈ 22.

२८०

पराशर उवाच ।

मनोरथरथं प्राप्य इन्द्रियार्थहयं नरः ।
रश्मिभिर्ज्ञानसंभूतैर्यो गच्छति स बुद्धिमान् ॥ १
सेवाश्रितेन मनसा वृत्तिहीनस्य शस्यते ।
द्विजातिहस्तानिर्वृत्ता न तु तुल्यात्परस्परम् ॥ २

280

☞ This adhy. is missing in S1 G6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 259. 1)

1 Ds om. from the ref. up to सेवा in (2^a). Ms om. the ref. — ^a) Ms om. मनोरथ. K2 lacuna; D4.9 M1.5-7 प्राप्तं (for प्राप्य). — ^b) K2.4 चेंद्रि-यार्थ-; Das. a4 इन्द्रियार्थ-; D1 'यार्थ-; T G1.8 'याख्य-; M1 'यार्थो; Ms 'यात्म- (for 'यार्थ-). T G2.8 हयान्; G1 -हरं (for -हयं). K1 युतः (for नरः). — ^c) Ds.1 संयुक्तैर्; T G1.8 संपातैर् (for संभूतैर्). — ^d) K1 गच्छति; K7 Ds D4.9 G2 M7 Cs (gloss: नियच्छति) यच्छति (for गच्छति). ☞ Cn: रश्मिभिर्ज्ञानसंभूतैः सारासारविवे-चकरूपैः । ☞

2 Ds om. up to सेवा (cf. v. l. 1). — ^a) K1 सेव्याश्रितेन; Da4 सेवाश्रितेन; Ds.1 'मृतेन; G1 'श्रितेन (for 'श्रितेन). ☞ Cn: सेवा, भक्तिध्यानरूपेश्वरप्रणि-धानम् । [अ]श्रितेन, यत्किंचिदालम्बनमनाश्रितेन मनसा । ☞ — ^b) K1.2 G1 वृत्त-; B9 Ds.1 M7 Cp वृत्तिर् (for वृत्ति-). K1.2.4 V1 T2 G3 हीनेन; T1 G1 हीनः स (for -हीनस्य). K1 शस्यते; K2 शाम्यति; K4 शास्यते (for शस्यते). ☞ Cp: हीनस्य शूद्रस्य । ☞ — ^c) K2 corrupt; K6 द्विजाते; G2 सजाति (for द्विजाति-). K1.2.4 Dn4 T G1.8 हीनान् (for -हस्तान्). K1 न वृत्ता; K2 निवृत्ता; K6 निवृत्तान्; Da4 निवृत्ता; Dn4 Ds.1 T2 G2 M1.5-7 निवृत्तान्; Ds त्रैवृत्तात् (for निवृत्ता). ☞ Cn: हे द्विज । अतिहस्तः, अतिक्रान्तकर्मा ब्रह्मवित् । तं प्राप्य निवृत्ता निष्पन्ना । ☞ — ^d) D4 om. from न तु up to पुण्ये in (3^d). K1 न वै; K2 न च; Da4 G1.8 न तु; Dn4 न*; Ds तं तु (for न तु). K1 तुल्य-; K2.4 V1 तुल्याः; K6 तुल्यान्; G2 Cp (Cpp as in text) तुल्या (for तुल्यात्). K6 V1 Bo.6.8.9 Dn1 Ds1 D2.8.8.8 M1.7 Cpp परस्परात्;

आयुर्नसुलभं लब्ध्वा नावकर्षेद्विशां पते ।
उत्कर्षार्थं प्रयतते नरः पुण्येन कर्मणा ॥ ३
वर्णेभ्योऽपि परिभ्रष्टः स वै संमानमर्हति ।
न तु यः सत्क्रियां प्राप्य राजसं कर्म सेवते ॥ ४
वर्णोत्कर्षमवाप्नोति नरः पुण्येन कर्मणा ।

B7 Das. a4 परंपरात्; G2 परस्परात् (for 'रम्). ☞ Cn: परोक्षज्ञानिनां न परस्परोपदेशेऽधिकारः, किं त्वपरोक्षज्ञान्येव उपदेष्टा युक्त इत्यर्थः ॥ Cp: ते द्विजातयः परस्परं तुल्या न भवन्ति । अतः ब्राह्मणसेवायां संभवत्यां नान्यौ सेव-नीयौ । ☞

3 D4 om. up to पुण्ये (cf. v. l. 2). — ^a) K1 -सुसुलं (sic) (for -सुलभं). K1.2.4 त्यक्त्वा (for लब्ध्वा). — ^b) K1 यो वः कर्षेद्; K2.4 योवकर्षेद्; K6 नावकर्षेद्; B8 T G2.8 M1.5-7 नापकर्षेद्; Da3 नावकर्षेद्; Da4 corrupt; Ds.1 नोपकर्षेद्; D9 योप-; G1 नापकर्षे (for नावकर्षेद्). ☞ Cn: न अवकर्षेत्, विषयसेवनैर् न शस्येत् ॥ Cp: पापाचरणेन क्षीणं न कुर्यात् । ☞ — ^c) B8 (marg.) Das. a4 उत्कर्षार्थ-; Ds.1 'र्षाय (for 'र्षार्थ-). Ds1 Bom. Cal. ed. प्रयतते (for 'तते). — ^d) K1 पुनः (for नरः). Das (also as in text) कर्म च (for कर्मणा). — After 3, D1 reads 5^{ed}.

4 Ds om. (hapl.) 4^a-5^b. V1 reads 4^a-5^b on marg. — ^a) Bo.6.7.8 (marg.) D2.8.8 Das. a4 Dn1. n4 Ds हि; T2 G2 वि- (for ऽपि). ☞ Ca: वर्णे-भ्योऽपि परिभ्रष्टः, वर्णसंकरजो वेत्यर्थः ॥ Cn: वर्णेभ्यो, वृत्र-गीतासुक्तेभ्यः षड्भ्यः, कृष्णधूमनीलरक्तहारिद्रशुक्लेभ्यः, सत्स्व-रजस्तमसां हासवृद्धितारतम्यात्कल्पितेभ्यः (cf. 12. 271. 33ff.) । ☞ — ^b) K4.6.7 Bo.6-9 Dn1. n4 Ds D2.8. 5.7.8 न (for स). Ds.1 हि (for वै). K6 सन्मानम्; K7 समानम् (for संमानम्). Das न वै स मानमर्हति; Da4 नावसंमानमर्हति. — ^c) Das D4 G1 न तु; T1 नित्यं (for न तु). G2 यत् (for यः). K1 सत्क्रिया; Das. a4 स क्रियां (for सत्क्रियां). ☞ Cp: सत्क्रियां, ब्राह्मणसंस्का-रम् ॥ Cs: उपनयनादिसंस्कारः सत्क्रिया, ताम् । ☞ — ^d) T1 राजस्वं (for राजसं). B8.7.8 (marg. as in text).⁹ Das. a4 लोके सत्कर्म सेवते.

5 Ds om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). V1 reads 5^{ab} on marg. K1.2.4.7 D4.9 T1 om. (hapl.) 5^{ed}. D1

दुर्लभं तमलब्धा हि हन्यात्पापेन कर्मणा ॥ ५
 अज्ञानाद्धि कृतं पापं तपसैवाभिनिर्णुदेत् ।
 पापं हि कर्म फलति पापमेव स्वयं कृतम् ।
 तस्मात्पापं न सेवेत कर्म दुःखफलोदयम् ॥ ६
 पापानुबन्धं यत्कर्म यद्यपि स्यान्महाफलम् ।
 न तत्सेवेत मेधावी शुचिः कुसलिलं यथा ॥ ७
 किंकष्टमनुपश्यामि फलं पापस्य कर्मणः ।

प्रत्यापन्नस्य हि सतो नात्मा तावद्विरोचते ॥ ८
 प्रत्यापत्तिश्च यस्येह बालिशस्य न जायते ।
 तस्यापि सुमहांस्तापः प्रस्थितस्योपजायते ॥ ९
 विरक्तं शोध्यते वस्त्रं न तु कृष्णोपसंहितम् ।
 प्रयत्नेन मनुष्येन्द्र पापमेवं निबोध मे ॥ १०
 स्वयं कृत्वा तु यः पापं शुभमेवानुतिष्ठति ।
 प्रायश्चित्तं नरः कर्तुमुभयं सोऽश्रुते पृथक् ॥ ११

C. 12. 10734
 B. 12. 292[1]. 11
 K. 12. 297. 11

reads 5^{cd} after 3. Da₁ G₂ read 5^{cd} twice. — °)
 V₁ Bo. 6-9 Dn₁ Ds G₂ (both times) तमलब्धा (Dn₁
 'ब्धा); T₂ G_{1.3} M_{1.5-7} जन्म लब्धा (M_{1.5.6} 'ब्धा)
 (for तमलब्धा). Ds. 7 दुर्लभं तु पुनर्लब्धा; Ds दुर्लभं
 तमलं लब्धा. — °) B₁ पुण्यात् (for हन्यात्). Ks V₁
 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 G₂ (both times) पुण्येन (for
 पापेन). Ds. 7 हन्यपुण्येन कर्मणा; T₂ G_{1.3} M_{1.5.6} न
 हन्यात्पापकर्मणा. ☞ Ca: हन्यात्, गच्छेत् प्राप्नुयात् । ☞

6 °) Ds. 7 अज्ञानाधिः; G_{1.3} अथ बुद्धि- (for अज्ञा-
 नाद्धि). — °) M_{1.5-7} अहिंसा (for तपसा). Das. a4
 D₄ [ह]व (for [ए]व). Ks. 7 [अ]पि निर्णुदेत्; B₃
 (marg. as in text) Ds. 7 T₁ G_{1.3} [अ]भि (T₁ G₁
 [अ]पि) निर्णुदेत्; Das. a4 Dn₄ Ds₁ D_{4.9} T₂ G₂ M₇
 [अ]भि (Das. a4 'ति; G₂ 'हि) निर्णुदे (D₄ 'द) त्; Ds
 'निर्णुदेत् (for 'निर्णुदेत्). ☞ Cs: तपसा, प्रायश्चित्त-
 रूपेण । ☞ — °) T पाप- (for दुःख). K₁ फलोदयः;
 B₃ (marg.) फलप्रदं (for फलोदयम्).

7 °) K₁ D_{4.9} पापानुबन्धि; Ds. 7 G₈ 'बन्धं (for
 'बन्धं). Ds सर्वं च (for यत्कर्म). G₂ M_{1.5-7} पापानु-
 बन्धनं कर्म. — °) K₂ फलोदयं (for महाफलम्). — °)
 K₄ Bo. 7-9 Das Dn₁ n₁ Ds D_{2.3.5-8} तप्त (by
 transp.). — °) K₇ D₄ (also as in text). 9 हंसः
 (for शुचिः). K₄ V₁ Bo. 6-9 Das. a4 Dn₁ n₁ Ds
 D_{2.3} Cn (gloss: कारुकं चण्डालविशेषम्) कुसलिलं (for
 कुसलिलं). K₁ तथा (for यथा).

8 °) K₁ D_{4.9} धिक् (for किं). ☞ Cn: कुत्सितं
 च तत् कष्टं च किंकष्टम् ॥ Cs (reading: किं कष्टमनु
 पश्यामि): कष्टमनु किं पश्यामि, कष्टमनुकृत्य वर्तमान-
 पापस्य कर्मणः फलं किं पश्यामि, न किमपीत्यर्थः । ☞ — °)
 K_{1.2.4.7} Bo. 9 Dn₄ Ds D_{4.5.7.9} G₂ प्रत्यासन्नस्य; G₈
 'नष्टस्य (sic) (for 'पन्नस्य). K₁ सतो; Bo. 6-8 Das.
 a4 Dn₁ n₁ Ds D_{2.3.5-8} G₂ सतो; G₁ यत्ततो (hyper-
 metrip); G₈ M_{1.5-7} यतो (for सत्ते). ☞ Ca:

प्रत्यापन्नस्य, तत्त्वज्ञानात्संयोगहेतुतो निवृत्तस्य ॥ Cp: प्रत्या-
 पन्नस्य, सर्वतो विरक्तस्य ॥ Cs: प्रत्यापन्नस्य, अनुतापेन पापा-
 निवृत्तस्य ॥ Cv: प्रत्यापन्नस्य, प्रत्यापत्तिमतः, ज्ञानिन
 इत्यर्थः । ☞ — °) T₂ नात्मा (for नात्मा). K₂ तावद्वि-
 रोचते (sic); Ks Ds₂ D₃ T G₁₋₃ तावद्वि रो'; V₁
 तावद्विमुच्यते; Da₁ जाचद्विरोचते (sic); D₄ तावद्वि-
 रावते.

9 °) Ks Ds Cp प्रत्याज्ञं (Ds Cp [gloss: संसारात्प्रा-
 तिकूल्येन निवृत्तिः, वैराग्यम्] 'स' तिश्च (for 'पत्तिश्च).
 Ds प्रत्यापन्नस्य चात्मापि. ☞ Cn: प्रत्यापत्तिः, वैराग्यम् । ☞
 — °) D₄ बालिशश्च (for 'ज्ञस्य). Ds. 7 तु (for न).
 Ds रोचते (for जायते). — °) ☞ Ca: प्रस्थितस्य, मर-
 णदशापन्नस्य ॥ Cn: प्रस्थितस्य, योगे प्रवृत्तस्य, उत्तरभूम्य-
 लाभात्तापो जायते । प्रस्थितस्य, मृतस्य वा तापो नरकजः ॥
 Cs: प्रस्थितस्य, परलोकं गतस्य । ☞

10 °) K₁ D_{4.9} विरागं (for विरक्तं). Bo सोध्यते
 (sic); D₇ साध्यते (for शो'). ☞ Cn: विरक्तं, स्वतः-
 शुद्धं सद्भिपरीतेन रागेणाक्रान्तम् ॥ Cp: विरक्तं किंचिन्मलि-
 नम् । कृष्णेन अत्यन्तमालिन्येनोपसंहितम् ॥ Cv: विरक्तं,
 विशेषेण रजसा युक्तम् । ☞ — °) D₄ न तु (for न तु).
 Ks कष्टोप-; G₈ Cn कृष्णेन (for कृष्णोप-). K_{2.4}
 'बुद्धितं; Ks G₂ सेवितं (for संहितम्). ☞ Cn: कृष्णेन,
 भल्लतकेन उपसंहितं रक्तं न शोध्यते । ☞ — °) Ds₁ प्रयत्नेन
 (for प्रयत्नेन). K_{1.2.7} D_{4.9} G₂ मनुष्येन (for मनु-
 ष्येन्द्र). — °) Ks B₉ Das. a4 T₂ G_{1.2} M_{1.5.6} एव
 (for एवं). T₁ निबोधत (for 'ध मे).

11 °) G₂ यं (for यः). — °) G₈ शुभमेव निबोध
 मे. — °) G₂ कृतुम् (for कर्तुम्). — °) K_{1.7} V₁
 D_{4.5.7.9} M₆ अभयं (for उभयं). K_{1.2.4} V₁ B₈ फलं
 (for पृथक्).

12 °) Das. a4 अज्ञानत्वे; Ds. 7 'नारु-; G₁ अहिं-
 सानु (for अज्ञानानु). K_{2.6} Das. a4 Dn₄ Ds₁ कृता
 (for कृता). — °) Ds₁ अहिंसा. K_{1.2.4.7} D_{4.8}

C. 12. 10724
B. 12. 292[11, 12
K. 12. 297. 12

अज्ञानात् कृतां हिंसामहिंसा व्यपकर्षति ।
ब्राह्मणाः शास्त्रनिर्देशादित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥ १२
तथा कामकृतं चास्य विहिंसैवापकर्षति ।
इत्याहुर्धर्मशास्त्रज्ञा ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ १३
अहं तु तावत्पश्यामि कर्म यद्वर्तते कृतम् ।
गुणयुक्तं प्रकाशं च पापेमानुपसंहितम् ॥ १४
यथा सूक्ष्माणि कर्माणि फलन्तीह यथातथम् ।
बुद्धियुक्तानि तानीह कृतानि मनसा सह ॥ १५

[अ]प्यपकर्षति (for व्यप^१). Ds व्यपकर्षति ब्राह्मणः; G2 तपः कृत्वापकर्षति. ☞ Cn: अहिंसा, अहिंसया । तृतीया-लोप आर्षः । ☞ — K7 om. (hapl.) 12^a-13^b. —^a) Ks ब्राह्मणा; V1 Bo. 6 Ds1 Ds. 1 G2 ब्राह्मणः; B7-9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds2 Ds M1, 5-7 Cn (gloss: वेदसं-न्धिनः) ब्राह्मणः. Ds शास्त्र (for शास्त्र). Da1 निर्देशो (for निर्देशाद्).

13 K7 om. 13^{ab} (cf. v. 1. 12). —^a) Ks B7. 8 (marg.) Da1 Cp यथा; Ds2 तथा; M1, 5-7 कथा (for तथा). Da1 अपकर्षति; D2 Cn कर्म कृतं; Ds. 1 G1. 8 कामकृतां; T1 कर्मकृतां; Cv कामकृता (for कामकृतं). K4 Bo Dn1, n4 D2. 8. 6. 8 Cn नास्य; D4 वास्य; T1 चापि; G1. 8 चैव; Cnp चास्य (as in text). —^b) G1. 8 अहिंसा (for विहिंसा). Da1 D4 [ह]व (for [ए]व). Bo. 8 (marg.). 9 Dn1, n4 Ds D2. 8. 6. 8 [अ]नुकर्षति; Ds [उ]प^१; D7 [उ]पपद्यति (for [अ]पकर्षति). ☞ Cp: अपकर्षति, फलतो अंशयति । ☞ —^a) Bo Dn1, n4 Ds D2. 8. 6. 8 ब्रह्मशास्त्रज्ञा (for धर्म^१).

14 ^a) B8 ताव (for तावत्). —^b) Da1 कथं (for कर्म). K1 यन्निवदते; K2 यद्विदते; Ks. 1 Ds यद्वर्तते; Da3 Da. 9 यद्वर्तते (Da. 9 'ते'ते; T1 द्वय-कृतं (for यद्वर्तते). K7 Ds. 1. 9 शुभं; Da3, a4 पृथक् (for कृतम्). —^c) G1 गुणयुक्तं; Cs (gloss: गुणो यथाविध्यनुष्ठानं, तेन युक्तम्) युक्तं (as in text). Ks V1 Bo. 6. 1. 9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds (marg. as in text). 6 G2 वा (for च). ☞ Cn: प्रकाशं, बुद्धिपूर्वकं प्रकाशय, ज्ञात्वा । णमुलन्तमिदम् । ☞ —^d) T2 पाशेन (for पापेन). Ds पापमेवानुसंहितं.

15 ^a) Ds T G1. 8 Cs तथा (for यथा). K7 Ds सूक्ष्माणि. —^b) G2 फलवन्ति (for फलन्तीह). K1.

भवत्यल्पफलं कर्म सेवितं नित्यमुल्बणम् ।
अबुद्धिपूर्वं धर्मज्ञ कृतमुप्रेण कर्मणा ॥ १६
कृतानि यानि कर्माणि दैवतैर्मुनिभिस्तथा ।
नाचरेत्तानि धर्मात्मा श्रुत्वा चापि न कुत्सयेत् ॥ १७
संचिन्त्य मनसा राजन्विदित्वा शक्तिमात्मनः ।
करोति यः शुभं कर्म स वै भद्राणि पश्यति ॥ १८
नवे कपाले सलिलं संन्यस्तं हीयते यथा ।
नवेतरे तथाभावं प्राप्नोति सुखभावितम् ॥ १९

2. 4 Da4 D4 यथातथा; B8 (marg.) यथासुखं; Ds1 Cs तथातथं; T1 तथा सुखं (for यथातथम्). —^c) K7 D4. 5. 1. 9 बुद्धिपूर्वाणि; T तानि बुद्धानि (T1 'ज्ञाति') (for बुद्धियुक्तानि). Ds D2 T2 G1. 8 यानि (for तानि).

16 ^a) K4 Da3 न भवत्यल्पं कर्म; B8 (marg. as in text) भवत्यल्पं कर्म; Da1 Ds2 न भवत्यल्पफलं कर्म (hypermetric); Ds भवत्यल्प फ^१; G2 फलत्यल्प फ^१. —^b) K1 सेवतो; K2 सेवते; G1-8 सेवितुं (for सेवितं). K1 अज्वलं; T1 G1. 3 उद्वणं (for उद्वणम्). ☞ Cn: नित्यम्, अव्यभिचारिफलम् । उद्वणं, नरकावहम् । ☞

17 ^a) G2 तानि (for यानि). —^b) K2 देवतैर् (for दैवतैर्). —^c) Da1 Dn1 न चरेत्; Dn4 नाचरेत् (for नाचरेत्). —^d) K2 कृत्वा (for श्रुत्वा). D7 वा (for च). Dn4 कुत्सहेत्; G1 कुत्सये (sic) (for कुत्सयेत्).

18 ^a) D4 संचित्य (sic); T1 पूर्व तु (for संचिन्त्य). Ds तं च संचित्य मनसा. —^b) Dn1, n4 वाक्यम्; G1. 8 शांतिम् (for शक्तिम्). —^c) G1. 8 यत् (for यः). —^d) Da1 सर्वे; Ds सदा (for स वै). K1. 2 कर्माणि (for भद्राणि). Da1 पश्यत.

19 ^{ab}) K4 न वै; Da3, a4 Ds नरे; D4 नव (for नवे). T2 कपाले (for कपाले). K1. 2. 4 संन्यस्तं सलिलं (by transp.). Ks सदा; T1 G1. 8 तथा (for यथा). —^c) Dn4 Ds1 Ds. 5. 1 G1-3 Cs न चेतरे (for नवेतरे). Ks B8 (marg. as in text) Ds2 Ds. 1 Cs यथाभावं; G2 M1, 5-7 तथाभावान् (for 'भावं'). ☞ Cn: तथाभावम्, यथा पूर्वैरूपं स्थितं तथारूपत्वमेव ॥ Cs: इतरे पुराणे संन्यस्तं सलिलं यथा अभावं, हीनत्वं नाप्नोति । ☞ —^d) K1. 2. 4 करोति; V1 Da. 9 T G1. 8 नाप्नोति; B8. 9 Da3, a4

सतोयेऽन्यत्तु यत्तोयं तस्मिन्नेव प्रसिच्यते ।
 वृद्धे वृद्धिमवाप्नोति सलिले सलिलं यथा ॥ २०
 एवं कर्माणि यानीह बुद्धियुक्तानि भूपते ।
 नसमानीह हीनानि तानि पुण्यतमान्यपि ॥ २१
 राज्ञा जेतव्याः सायुधाश्चोन्नताश्च
 सम्यकर्तव्यं पालनं च प्रजानाम् ।

अग्निश्चेयो बहुमिश्रापि यज्ञै-
 रन्ते मध्ये वा वनमाश्रित्य स्थेयम् ॥ २२
 दमान्वितः पुरुषो धर्मशीलो
 भूतानि चात्मानमिवानुपश्येत् ।
 गरीयसः पूजयेदात्मशक्त्या
 सत्येन शीलेन सुखं नरेन्द्र ॥ २३

C. 12. 10746
B. 12. 292[1]. 23
K. 12. 297. 23

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥

G₂ (marg.) M₁. 5-7 आप्नोति (for प्राप्नोति). K₁
 सुखभाविनं; D₅. 7 'भाविते; G₂ 'भागिति; M₁. 5-7
 'भाविनः (for 'भावितम्).

20 K₁. 2. 4 V₁ Bo. 6-9 D₂. 3. 6. 8 Da₃. a₄ om.
 (? hapl.) 20^a-21^b. K₆ om. 20. — ^a) K₇ D₄. 9
 सत्तोये (for सतोये). G₁ तोयेन (for यत्तोयं). — ^b)
 K₇ D₄. 9 T G₁. 3 प्रसिच्यति (T₂ 'ते) (for प्रसिच्यते).
 — ^c) Dn₄ वृद्ध-; D₅ वृद्धि-; D₇ T₂ G₁. 2 M₁. 5-7
 तद्धि-; T₁ G₈ तद्धद् (for वृद्धे). D₈ वृद्धम् (for
 वृद्धिम्). — ^d) K₇ शलिले शलिलं यथा; D₄. 5. 7 सलिलं
 सलिले यथा; T G₁-3 M₁. 5-7 सलिलं पुरुषर्षभ.

21 K₁. 2. 4 V₁ Bo. 6-9 D₂. 3. 6. 8 Da₃. a₄ om. 21^{ab}
 (cf. v. l. 20). — ^a) G₁. 3 जानीहि (for यानीह).
 — ^b) T₂ G₁. 2 M₁. 5. 6 वृद्धि (M₁ 'द्ध) युक्तानि (for
 बुद्धि). K₆. 7 Dn₁. n₄ D₈ D₄. 5. 7. 9 पार्थिव (D₈
 'वः) (for भूपते). — ^c) K₄ न समानो ह हीनाति
 (sic); K₆ न समानि महीपाल; K₇ V₁ Bo. 6. 8. 9
 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 6. 8 स (D₈ सा) मानि (Da₄
 'नी) चैव यानीह; B₇ समा हि चैव जानीह; D₄. 5. 7. 9 न
 समानि न हीनानि; T₁ G₁. 3 समानानीह (G₁ 'नि वि-)
 हीनानि. — ^d) K₁. 2. 4 नाति-; G₂ बहु- (for तानि).
 K₂ V₁ च (for [अ]पि).

22 ^a) K₂. 7 राजा (for राज्ञा). K₆ Bo. 6-9 Da₃.
 a₄ Dn₁. n₄ D₂. 3. 6-8 शत्रवश्च (for सायुधाश्च). ☞ Cs:
 सायुधाः, हिंसापराः । उन्नताः, उत्पथगामिनः । ☞ — ^b)
 B₈ हि (for च). G₂ द्विजानां (for प्रजानाम्). — ^c)

K₆ Da₄ अग्नि (for अग्निश्च). K₇ चेज्यो; Da₃ चेज्यो;
 D₇ T G₁. 3 M₁. 5-7 चेतज्यो (for चेत्यो). D₄ यज्ञे.
 — ^d) Da₃ Dn₁. n₄ D₂. 3. 6. 8 अन्ते (for अन्ते). K₇
 Da₁ D₄. 9 वाचम् (for वा वनम्). K₇ D₄. 5. 7. 9
 आस्थाय (for आश्रित्य). K₁. 2. 4 आसेवितव्यं; Da₁
 आश्रितस्थे (for आश्रित्य स्थेयम्). B₇ स्तेयं; D₅. 7
 तिष्ठेत्; T₁ सेव्यं (for स्थेयम्).

23 ^a) Da₄ यदन्वितः; Dn₄ D₅. 7 G₁ दया^a; G₈
 यदा^a (for दमा^a). D₇ दानशीलो (for धर्म^a). — ^b)
 K₁. 2 V₁ D₅. 7 M₁ [अ]नुपश्येत्; D₈ [अ]नुपश्येत्;
 T₂ [अ]भिपश्येत् (for [अ]नु^a). — ^c) K₆ गरीयसः;
 Da₃ 'यस्यः (sic); D₈ गरीयः (for गरीयसः). K₁. 2
 पूजयन् (for 'येद्). K₇ V₁ Bo. 7 Da₃. a₄ D₄. 5. 7. 9
 T G₁. 3 M₁. 5-7 चात्मशक्त्या; B₈ (marg.) चापि
 शक्त्या (for आत्मशक्त्या). — ^d) B₉ सुखान्; M₆
 सुखे (for सुखं). Da₃. a₄ D₄. 5. 7. 9 G₁ नरेन्द्रः; Da₃
 नरेन्द्रं.

Colophon. Ś₁ G₈ missing; K₃. 5 B₁-5 Da₁. a₃
 Dn₂. n₃ D₁ G₁. 5 M₁-4 absent. — Sub-parvan:
 K₁. 2. 4 Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂-9 T G₁-8
 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K₁. 2. 4. 6. 7 V₁
 Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂-9 पराशरगीता; T₁
 पापक्षयलक्षणं; M₅. 6 पराशरगीतासु शुभकर्मप्रशंसनं.
 — Adhy. no. (figures, words or both): B₇ T₁ G₁. 3
 115; Dn₁ 117; Dn₄ D₈ M₅. 6 116; D₈ 1011
 (sic); T₂ 128; G₂ 131; M₁. 7 114. — Śloka
 no.: Dn₄ 23

२८९

C. 12. 10747
B. 12. 293[2]. 1
K. 12. 298. 1

पराशर उवाच ।

कः कस्य चोपकुरुते कश्च कस्मै प्रयच्छति ।
प्राणी करोत्ययं कर्म सर्वमात्मार्थमात्मना ॥ १
गौरवेण परित्यक्तं निःस्नेहं परिवर्जयेत् ।
सौदर्यं भ्रातरमपि किमुतान्यं पृथग्जनम् ॥ २
विशिष्टस्य विशिष्टाच्च तुल्यौ दानप्रतिग्रहौ ।
तयोः पुण्यतरं दानं तद्विजस्य प्रयच्छतः ॥ ३
न्यायागतं धनं वर्णैर्न्यायेनैव विवर्धितम् ।

संरक्ष्यं यत्नमास्थाय धर्मार्थमिति निश्चयः ॥ ४
न धर्मार्थी नृशंसेन कर्मणा धनमर्जयेत् ।
शक्तितः सर्वकार्याणि कुर्यान्नर्द्धिमनुस्मरेत् ॥ ५
अपो हि प्रयतः शीतास्तापिता ज्वलनेन वा ।
शक्तितोऽतिथये दत्त्वा क्षुधार्तायाश्चुते फलम् ॥ ६
रन्तिदेवेन लोकेष्टा सिद्धिः प्राप्ता महात्मना ।
फलपत्रैरथो मूलैर्मुनीनर्चितवानसौ ॥ ७
तैरेव फलपत्रैश्च स माठरमतोषयत् ।

281

 This adhy. is missing in S₁ G₈ (cf. v. l. 12. 274. 13; 259. 1).

1 D₈₁ om. the ref. — ^a) D_{8.1} कस्यै (for कस्य). D₈₁ वा (for च). — ^b) G₂ किल (for कश्च). G₁ तस्यै (for कस्यै). — ^d) K_{1.2.4} B_{8.9} D₈₂ D₂ C₈ (C₈ as in text) आत्मानम् (for 'र्थम्'). D_{8.1} T G_{1.8} आत्मनः (for 'ना').

2 ^a) K₂ गौरवेण. — ^b) K₇ B₈₋₉ D_{8-5.1.9} T₁ G₈ निस्नेहं. — ^c) K₈ D_{8.9} सौदर्यं (for स्ने'). T G_{1.8} वा सुतम् (for भ्रातरम्).

3 ^a) D₈₁ विसिष्टस्य; C_p विशिष्टाय. K_{1.2.4} M₁ विशिष्टाश्च; D₈₄ D₇ 'ष्टश्च; D₈₁ विसिष्टाच्च (for विशिष्टाच्च). — ^b) G_{1.8} तुल्यः; G₂ तुल्ये (for तुल्यौ). B₉ परिग्रहौ; D_{85.24} प्रतिश्रयौ; G₂ प्रतिग्रहे. — ^c) D_{8.1} ततः; G₈ तस्य (for तयोः). K₇ पुण्यतरं. D₈₄ गृहौ तयोः पुण्यतरं. — ^d) K_{1.2} त (K₂ य) द्विजस्य; M_{1.5.1} सद्भिजस्य (for तद्वि). K₈ प्रयच्छतः; B₇ 'च्छति; D₈ T G_{1.8} M_{1.1-1} प्रतीच्छतः (for प्रय').

4 ^a) K_{1.2.4} न्यायागतं; K₈ न्यायायुतं (for 'गतं'). D₈₃ धने (for धनं). K₈ B_{8.1.8} (marg.) D_{83.24} D_{2.8} G₁ वर्णैः; D_{81.24} चैव; D₈₁ lacuna; D₈ वर्णैर् (for वर्णैर्). — ^b) G₂ विवर्धनं (for 'धितम्'). — ^c) K₇ संरक्ष्य; D₈₄ D₈₄ D_{2.4.1} 'क्षन् (for 'क्ष्य'). K₇ D_{8.5.1.9} धर्मम्; G₁ यज्ञम् (for यत्नम्). — ^d) D₇ निश्चितः; T₁ निश्चयः; G₂ निश्चितं (for निश्चयः).

5 ^a) D₈₄ corrupt. K₇ D₈ G₂ धर्मार्थं; T धर्मार्थः;

C_p 'थौ (for 'र्थी). K₈ नृशंसेन. — ^b) D₇ धर्मणा (for क'). D₈ अर्जति; T₂ G_{1.2} M₁ अर्जयेत्. — ^d) D_{8.1} कुर्वन् (for कुर्यान्). V₁ D₇ बुद्धिम्; D₈ बुद्धिम्; T₁ G_{1.8} सिद्धिम् (for नर्द्धिम्). K_{1.2.4} अनुस्मरन्.

6 ^a) K₁ अहो; K₇ D₈₃ D₈₄ D₈₁ D₈ आपो (for अपो). K_{1.1} B₈ (marg.) D_{4.9} T G₈ M₁ [s]पि; G_{1.2} M₈ वि- (for हि). K_{1.2.4} पूयतः; V₁ B₈ D₈ D_{8.1} T₂ G_{1.8} प्रयताः; D₈ प्रथितः (for प्रयतः). — ^b) K₄ तापित्वा; D₄ तोषिता (for तापिता). V₁ D_{8.1} च (for वा). — ^c) G₁ शक्तितोतिथियो दद्यात् (sic). — ^d) K₇ श्रुते (for [अ]श्रुते).

7 For the incident, cf. 12. 226. 17: B. 13. 137. 6: B. 14. 90. 97-98. — ^a) K₇ B₈ D_{83.24} D_{4.5.9} लोकेषु (for 'ष्टा). D₇ चरन्ति देवलोकेषु. — ^b) D₈₁ गतिः (for सिद्धिः). — ^c) K_{1.2.1} B₈ D₈₄ फलैः (for फल-). G₁ पुत्रैर् (for पत्रैर्). — ^d) K₈ B_{8.1.9} D_{83.24} G₂ तु सः; V₁ B₈ D_{81.24} D₈ D_{2.8} 8.8 M_{1.5-1} च सः (for असौ). D₇ मुनिमर्चितमानसौ (sic).

8 ^b) K_{1.2.4} D_{8.8} G₂ स मातरम्; V₁ B₈ D₇ स मातरम्; B₈ समां परम्; D₈₄ समावरम्; T G₈ सम्यग्देवान् (for स मातरम्). K₁ B₇ अतोषयत्; D₈₁ अतोषयेत्. K₇ D_{4.9} स साधून्स (K₇ 'धु स)मतोषयत्; G₁ मनुष्यत्वमनुस्मरेत्. ☞ C_n (reading समाठरम्): समाठरं, माठरेण पारिपार्थिकेण सहितं समाठरं सूर्यम् । माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्थिकाः इत्यमरः (1. 31) ॥ C₈: माठरो नाम कश्चिद्विधः । ☞ — ^c) K₇ लामे; D₈₃ लोमे; D₈ लोक- (for लेमे). K₂ D₄ पर-; D₈₄ परि- (for

तस्माच्छेमे परं स्थानं शैव्योऽपि पृथिवीपतिः ॥ ८
 देवतातिथिभृत्येभ्यः पितृभ्योऽथात्मनस्तथा ।
 ऋणवाञ्छायते मर्त्यस्तस्मादनृणतां व्रजेत् ॥ ९
 स्वाध्यायेन महर्षिभ्यो देवेभ्यो यज्ञकर्मणा ।
 पितृभ्यः श्राद्धदानेन नृणामभ्यर्चनेन च ॥ १०
 वाचः शेषावहार्येण पालनेनात्मनोऽपि च ।
 यथावद्भृत्यवर्गस्य चिकीर्षेद्धर्ममादितः ॥ ११
 प्रयत्नेन च संसिद्धा धनैरपि विवर्जिताः ।

सम्यग्धुत्वा हुतवहं मुनयः सिद्धिमागताः ॥ १२
 विश्वामित्रस्य पुत्रत्वमृचीकतनयोऽगमत् ।
 ऋग्भिः स्तुत्वा महाभागो देवान्वै यज्ञभागिनः ॥ १३
 गतः शुक्रत्वमुशना देवदेवप्रसादनात् ।
 देवीं स्तुत्वा तु गगने मोदते तेजसा वृतः ॥ १४
 असितो देवलश्चैव तथा नारदपर्वतौ ।
 कक्षीवाञ्छामदम्यश्च रामस्ताण्ड्यस्तथांशुमान् ॥ १५
 वसिष्ठो जमदग्निश्च विश्वामित्रोऽत्रिरेव च ।

C. 12. 10778
B. 12. 293(2). 16
K. 12. 298. 16

परं). — ^a) K₁ शैव्या; V₁ सैव्यो; Da₁ शैव्या;
D₁ सैव्यो (for शैव्यो). Da₁ G₁ पृथिवीपते.

9 ^a) T G₁. 3 देवर्ष्यतिथि- (for देवता'). K₁ -पित्रे-
भ्यः; B₆. 9 D₈ -भृत्येभ्यः; T₁ -मर्त्येभ्यः (for -भृत्येभ्यः).
— ^b) Bo. 7. 8 (marg. as in text) Dn₁. n₄ D₂. 3. 6. 8
च (for सथ). D₈ पितृभ्यश्च तथात्मनः. — K₁ om.
9^c-10^b. — ^c) Da₁ मर्त्ये (for मर्त्यस्). — ^d) G₁
corrupt.

10 K₁ om. 10^{ab} (cf. v. 1. 9). — ^a) D₈. 1 मनु-
ष्येभ्यो; G₁. 3 मनीषिभ्यो (for महर्षिभ्यो). — ^c) K₁
श्राद्धदानेन; Dn₁ श्रद्धदानेन. — ^d) K₁ अभ्यर्चनेन;
K₆ B₆. 9 Da₈. a₁ 'चित्तेन; G₂ अध्ययनेन (for अभ्यर्च').

11 ^a) B₆ (marg.). 7. 9 Dn₁. n₄ M₁. 5-7 Cs वाचा;
T₁ पाकः (for वाचः). K₁ corrupt; K₂. 4 वाचः
शेषावहार्येण; K₇ D₁. 9 वाचा शय्यासनाद्येन; Da₁ वाचः
शेषावहार्येण; D₈. 7 Ca (gloss: शेषावहारेण, प्रतिज्ञातार्थ-
निर्वाहकत्वेन) वाचा (D₇ Ca 'चो') शेषावहारेण; D₈ वाचः
शेषावहार्येण; T₂ पाकशेषाप (sup. lin. 'न्वा) हार्येण;
G₁ पाकशेषावहार्येण; G₂ वाचः शेषावहार्येण (sic); G₃
पाकशेषान्वहार्येण. ☞ Cn: वाचा, वेदशास्त्रमठया, श्रवण-
मननादिना । शेषावहार्येण, पञ्चयज्ञशेषेणाज्ञेन ॥ Cp: वाचा,
प्रियवचनेन । शेषावहार्येण, देवतादिशेषभोजनेन । ☞ — ^b)
K₆ पाणिनेन; M₁. 5-7 पाव' (for पाल'). D₈ आत्मने.
K₇ D₂. 4 वा (for च). ☞ Ca: पालनेन, शरीरधार-
णेन ॥ Cp: शरीररक्षया । ☞ — ^c) V₁ तथावद् (for
यथा'). — ^d) K₄ D₉ धर्म; K₆ Bo. 6 (orig.). 7. 8
(orig.). 9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 6. 8 कर्म; D₈
कर्मम् (for धर्मम्). Bo कर्मतः; B₆. 7. 9 Da₃. a₁ D₉
चो (D₉ नो) दितः; D₇ आहतः; T G₁. 3 M₁. 5-7
आत्मनः; G₂ आश्रितः (for आदितः).

12 ^a) K₇ D₁. 9 तु; D₈. 1 सु; M₁. 5-7 [ए]व

(for च). Dn₁ मे सिद्धा; T₁ संसिद्धा. — ^b)
K₁. 4 G₂ च (for वि.). D₇ विवर्जितः. — ^c) G₁
ध्यात्वा (for हुत्वा). D₈ सम्यग्धुतवहं हुत्वा.

13 For the incident, cf. B. 13. 3. 6. — ^a)
G₈ विश्वामित्रस्य. — ^b) V₁ reads from गमत् up to
भागो (in 13^c) on marg. ☞ Ca: ऋचीकतनयो गालवः ॥
Cn: ऋचीकतनयोऽगमदित्यत्र अजीगर्तमुतोऽगमदिति पठनी-
यम् । ☞ — ^c) K₁. 2. 1 V₁ D₁. 9 T G₁. 3 वाग्भिः;
Dn₁ D₈ अग्नि (for ऋग्भिः). D₈ तत्र (for स्तुत्वा).
G₁ om. महा. K₆ Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da₃. a₁ Dn₁.
n₄ D₈ D₂. 3. 6. 8 महाबाहो; B₆ (orig.) 'भागान् (for
'भागो). — ^d) D₁ om. from वान्वै up to मोद (in
14^d). Bo देवार्थे (for 'न्वै).

14 For the incident, cf. 12. 278. 37. D₁ om.
up to मोद (cf. v. 1. 13). — ^a) K₆ G₈ ततः (for
गतः). Dn₁ चक्रत्वम् (for शुक्रत्वम्). — ^b) B₆
(marg.) महादेव- (for देव'). B₇ प्रसाधनात्; T G₁. 3
M₁. 5-7 'दतः (for 'दनात्). — B₇ reads 14^c-18^d
on marg. — ^c) K₆. 7 V₁ B₆ (marg.) D₈. 7. 9 T
G₂. 3 M₁. 5-7 च (for तु). K₇ गमने (for गगने).
— ^d) Bo Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 6. 8. 9 यशसा (for तेजसा).
K₄ स्मृतः (for वृतः). G₁. 3 मोदते स्वेन तेजसा.

15 B₇ reads 15 on marg. — ^a) Dn₁ आसितो
दैव***. — ^c) K₁. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄
D₈ D₂-3. 6. 8 काक्षीवान्; G₁ कुक्षी' (for कक्षी').
— ^d) K₁. 2 तंडिस्; K₄ तुंडिस्; D₈ तांश्च; D₂. 5. 7
तंड्यस्; G₁ ताण्वस् (for ताण्ड्यस्). K₄. 6 Bo Dn₁.
n₄ D₈ D₂. 3. 6. 8 [आ]त्मवान् (for [अं]शुमान्).

16 B₇ reads 16 on marg. — ^a) K₆. 7 V₁ B₆-8
वशिष्ठो. K₂ जामदग्निश्च; K₇ Bo य (K₇ sup. lin. as in
text) म'; T G₁. 3 वामदेवश्च. — ^c) Dn₁ D₈. 6 T₂ भार-

C. 12. 10778
B. 12. 293(2). 16
K. 12. 295. 16

भरद्वाजो हरिश्मश्रुः कुण्डधारः श्रुतश्रवाः ॥ १६
एते महर्षयः स्तुत्वा विष्णुमृग्भिः समाहिताः ।
लेभिरे तपसा सिद्धिं प्रसादात्तस्य धीमतः ॥ १७
अनर्हाश्चार्हतां प्राप्ताः सन्तः स्तुत्वा तमेव ह ।
न तु वृद्धिमिहान्विच्छेत्कर्म कृत्वा जुगुप्सितम् ॥ १८
येऽर्था धर्मेण ते सत्या येऽधर्मेण धिगस्तु तान् ।
धर्मं वै शाश्वतं लोके न जह्याद्जनकाङ्क्षया ॥ १९
आहिताग्निर्हि धर्मात्मा यः स पुण्यकृदुत्तमः ।
वेदा हि सर्वे राजेन्द्र स्थितास्त्रिष्वग्निषु प्रभो ॥ २०

स चाप्यग्न्याहितो विप्रः क्रिया यस्य न हीयते ।
श्रेयो ह्यनाहिताग्नित्वमग्निहोत्रं न निष्क्रियम् ॥ २१
अग्निरात्मा च माता च पिता जनयिता तथा ।
गुरुश्च नरशार्दूल परिचर्या यथातथम् ॥ २२
मानं त्यक्त्वा यो नरो वृद्धसेवी
विद्वान्क्लीबः पश्यति प्रीतियोगात् ।
दाक्ष्येणाहीनो धर्मयुक्तो नदान्तो
लोकेऽस्मिन्वै पूज्यते सद्भिरार्यः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

द्वाजो. K1 हरिश्मश्रुः (sic); K7 'सश्रुः. —^d) K4 Da4
Dn4 Da कुण्डधारा (Da4 Dn4 'र-); D6 दंडधीरः. K2
श्रुतश्रवाः; K4 श्रुतश्रुता; K7 शुचिश्रवाः; D4.9 शुचि-
श्रवाः; M1. 5-7 श्रुतव्रतः (for 'श्रवाः).

17 Br reads 17 on marg. —^a) D8 ससर्वयः
(for मह^o). —^b) Da4 Ds2 अग्निः; D5.7 अग्निः; T1
वाग्भिः; G1 वृद्धिः (for ऋग्भिः). Ds1 समाहितः.
—^c) D4. 5. 7. 9 तपसो; T2 'सां (for 'सा). K7 D4.
5. 7. 9 वृद्धि (K7 'द्धि) (for सिद्धि). —^d) Da4 G1
प्रसादात् (for प्रसा^o). G1 तव धीमता.

18 Br reads 18 on marg. —^a) M1.7 अनार्हशि.
—^b) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 T1 G1-3 हि; B8 (marg.) च
(for ह). —^c) G1 ननु (for न तु). B0 बुद्धिम्;
T1 G1 Ca (gloss: स्वर्गपोषणम्) वृत्तिम् (for वृद्धिम्).
D5.7 [अ]न्विच्छन्; D8 [अ]गच्छेत् (for [अ]न्वि^o).
—^d) D8 सुगार्हितं (for जुगुप्सितम्).

19 ^a) Da4 Ds2 (by corr.) M1 यथा (for येऽर्था).
G1 ये (for ते). K8.7 D4.9 सेव्या; T1 सार्धो (for
सत्या). —^b) K8 lacuna; Ds1 वि- (for ये). D8
धिगस्ति (for धिगस्तु). — K2 reads 19^a-20^b twice.
—^c) D8 शाश्वते. —^d) D4.9 वनः; T G1.8 M1.
5-7 वित्त- (for धन-).

20 For the repetition in K2, cf. v. l. 19. —^a)
Da4 अहिताग्निः. K1.2 (both times).4 च; G2 तु
(for हि). —^b) K1 याः स; K2 (both times) वः
स; Br Dn4 यः सु; D8 सदा; D5.7 यथा; T G8

यश्च; G1 यच्च (for यः स). D5.7 उत्तमं. —^a)
K7 D4. 5. 7. 9 T1 G1.8 देवा (for वेदा).

21 ^a) K3 न (for स). K6 Da3. a1 अग्न्याधिको;
K7 B8 (marg. as in text) D8 अग्न्याधिको (for
अग्न्याहितो). —^b) Da3. a4 क्रियतेत्य; D8 क्रियाप्यत्सा
(sic) (for क्रिया यस्य). B8 (marg.) तस्य (for यस्य).
—^c) K2 यो यो (for श्रेयो). Da4 om. (hapl.)
स्वमग्नि. G2 अनाहिताग्नित्वम् (for ह्यना^o). T G1.3
अग्निहोत्री (for 'होत्रं). K2 नष्क्रियं; Dn4 निष्क्रियं;
Ds2 विष्क्रियं; T G8 निष्क्रियः (for 'यम्).

22 D5.7 om. 22. —^a) Da4 om. the first च
—^d) K1.2 परिचर्यो; Da3. a4 'चार्या (for 'चर्या).
K1. 2. 4 D4 G2 यथातथा (for 'यम्).

23 ^a) K6 वृद्धसेवि. —^b) D1 विद्यात् (for
विद्वान्). K1 Dn4 T1 G2 M1 अक्लीबः; K7 D4.9
प्रतीतः; T2 क्लीबं (for क्लीबः). K1 पतितः; Da3. a4
G2 पश्यते (for 'ति). D4 om. प्रीति. K6 V1 B8.
7. 9 Da3. a4 T G1-3 M1. 5-7 -योगं (for -योगात्).
❧ Cn: क्लीबः, कामहीनः ॥ C8: मृदुः । ❧ —^c) K1
दाक्ष्येन; K6 दोषेण; V1 B7.8 Dn4 दाक्षेण (for
दाक्ष्येण). K6 B0.7 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5-8 Cn. p हीनो;
B8 (orig.) युक्तो (for [अ]हीनो). K1 धर्मे युक्ते;
K4.6 V1 B0.6-9 Da3. a4 D5-7 T G2 M1 धर्मयुक्ते
(for 'युक्तो). D8 तु; G8 [स]थ (for न-). G2
दांते. K7 D4.9 दोषैर्विहीनो धर्मयुक्तश्च दांतो; Cp Cpp
दाक्ष्येण हीनोऽधर्म (Cpp: दाक्षेण हीनो धर्म) युक्तेन दांतः.

२८२

पराशर उवाच ।

वृत्तिः सकाशाद्गर्भेभ्यस्त्रिभ्यो हीनस्य शोभना ।
 प्रीत्योपनीता निर्दिष्टा धर्मिष्ठान्कुरुते सदा ॥ १
 वृत्तिश्चेन्नास्ति शूद्रस्य पितृपैतामही ध्रुवा ।
 न वृत्तिं परतो मार्गेच्छुश्रूषां तु प्रयोजयेत् ॥ २
 सद्भिस्तु सह संसर्गः शोभते धर्मदर्शिभिः ।

❧ Cn: दाक्ष्येण स्पन्देन हीनः, आयासशून्यः सन् । नदान्त इत्येकं पदम् । दान आर्जवच्छेदनयोरित्यस्मात् कर्तरि क्तः । तदन्यो नदान्तः, हिंसाशून्य इत्यर्थः ॥ Cv: दाक्ष्येण हीन इत्यत्र दाक्ष्यं कलासु कौशल्यम् । ❧ —^a) Ds लोके ह्यस्मिन्; Ds. 7 स वै (Ds om. वै) लोकेस्मिन् (for लोकेऽस्मिन्वै). K1 आर्यते; Das. a1 G1 आर्याः; T1 आर्यैः (for आर्यः).

Colophon. Ś1 G6 missing; K2. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Sub parvan*: K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6. 8. 9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2-9 पराशर (Bo D4 'स'; B9 'सु') रगीता; T1 क्रियाकांक्षेनशोहनं; M5. 6 पराशरगीतासु दानप्रशंसा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 17; B1 G1. 3 116; Dn1 118; Dn4 Ds M6 117; Ds 101; T1 16; T2 129; G2 132; M1. 6. 7 115. — *Śloka no.*: Da1 Dn1. n4 23; Ds1 14.

282

❧ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. 1. 12. 274. 13; 259. 1).

1 ^a) G2 वृत्ति (for वृत्तिः). K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. a1 Ds1. s2 (also as in text) Ds (marg. sec. m.). 6 G2 वर्णे (G2 'र्णो') वै (for वर्णेभ्यस्). T1 पर-वृत्तिः स्वकाङ्क्षार्णम्. ❧ Ca: अत्र वृत्तिर्वर्तनयोग्यं धनम् ॥ Cn: वृत्तिः जीविका । ❧ —^b) T1 नित्या; G1. 3 M1. 5-7 Cv नित्यं (for त्रिभ्यो). K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. a1 Ds1. s2 (also as in text) Ds (marg. sec. m.). 6 G2 हीने वा शोभनेपि (K1 'तेथ; K2. 4 'नेथ) वा (G2 च). —^c) K2 प्रीत्योपनेता; Dn1 T1 प्रीतोपनीता (for प्रीत्योप^c). ❧ Cp: निर्दिष्टा, शास्त्रा-

नित्यं सर्वास्ववस्थासु नासद्भिरिति मे मतिः ॥ ३
 यथोदयगिरौ द्रव्यं संनिकर्षेण दीप्यते ।
 तथा सत्संनिकर्षेण हीनवर्णोऽपि दीप्यते ॥ ४
 यादृशेन हि वर्णेन भाव्यते शुक्लमम्बरम् ।
 तादृशं कुरुते रूपमेतदेवमवैहि मे ॥ ५
 तस्माद्गुणेषु रज्येथा मा दोषेषु कदाचन ।

C. 12. 10775
B. 12. 284(3). 6
K. 12. 299 6

देशिता । ❧ —^a) K1 D1. 5. 7. 9 G2 धर्मिष्ठं; B3 (marg. as in text) Ds1 D2. 3 धर्मिष्ठा; Ds2 धर्मिष्ठात् (for धर्मिष्ठान्). B3 (marg. as in text) श्रयते (for कुरुते). Das. a1 यथा (for सदा). T G1. 3 M1. 5-7 भूयिष्ठं कर्म कुर्वतः.

2 ^a) K1 D6 नैवास्ति (for चेन्नास्ति). —^b) T M1. 5-7 शुभा (for ध्रुवा). —^c) Ds. 7 G1 न वृत्तिः; G2 अवृत्ति (for न वृत्तिः). K4 Ds. 7. 8 T2 G1 मार्गे; Ds2 (by corr. as in text) मार्गः (for मार्गेत्). ❧ Cn: परतः, त्रैवर्णिकसेवाव्यतिरेकेण । ❧ —^d) K1 D2 शुश्रूषां; Dn1 शुश्रूषा. K1 D4 जु; G2 तत् (for तु). D2 प्रयोजयत्.

3 ^a) G1. 3 सह तु (by transp.). K1 संमार्गः; G1 संसर्ग (for संसर्गः). —^b) Dn4 ब्रह्म (for धर्म-). —^c) T1 नित्यः; G2 वृत्ति (for नित्यं).

4 = (var.) Hitopadeśa, Prastāvanā, st. 31. —^a) K6 यथोदयः; D2 यथोदयो (for यथोदय-). K6 द्रव्यः; G1. 3 द्रव्यं (for द्रव्यं). ❧ Cv: द्रव्यं, स्फटिकादि । ❧ —^b) Ds. 7 om. (hapl.) 4^{ad}. —^c) K2 [आ]त्मः; V1 तत् (for सत्). K1. 2. 4 संनिधानेन (for 'कर्षेण). T2 यथा सद्भिर्निकर्षेण. ❧ Cv: संनिकर्षेण, सूर्यादिसंनिकर्षेण । ❧ —^d) G2 -वर्णेन (for -वर्णोऽपि). K6 दीप्यते.

5 ^a) B3 (marg. as in text) [ह]ह (for हि). —^b) K1 D4. 9 एवमेतद् (by transp.); T G1. 3 एतमेवम्; M1 एतद्देहम्. B9 D4 6. 9 G2 अवैहि मे; G1 अमैवहि (sic) (for अवैहि मे).

6 V1 reads 6^a-7^b on marg. —^a) T1 रज्येषु; G1. 3 रमथा (G3 'थ); M1 राज्येथा (for रज्येथा). —^b) K6 बलाबलं; Ds. 7 बलाबलं; G1 च लोचनं (for चलाचलम्). ❧ Cv: चलाचलम्, शरीरं चलम्.

C. 12. 10775
B. 12. 294 (s). 6
K. 12. 299. 6

अनित्यमिह मर्त्यानां जीवितं हि चलाचलम् ॥ ६
सुखे वा यदि वा दुःखे वर्तमानो विचक्षणः ।
यश्चिनोति शुभान्येव स भद्राणीह पश्यति ॥ ७
धर्मादपेतं यत्कर्म यद्यपि स्यान्महाफलम् ।
न तत्सेवेत मेधावी न तद्धितमिहोच्यते ॥ ८
यो हत्वा गोसहस्राणि नृपो दद्यादरक्षिता ।
स शब्दमात्रफलमाग्राजा भवति तत्करः ॥ ९
स्वयंभूरसृजचाग्रे धातारं लोकपूजितम् ।
धातासृजत्पुत्रमेकं प्रजानां धारणे रतम् ॥ १०

चैतन्यमचलम् । ॐ

7 V1 reads 7^{ab} on marg. —^a) G1.3 आचिनोति (for यश्चि). —^d) Das. a4 न; G2 सु- (for स). Dn1 Ds1 तत्राणीह; T2 G3 हि भद्राणि (for भद्राणीह). G1 सहस्राणीह पश्यति. ॐ Cn (reading तत्राणि): तत्राणि, शास्त्राणि । ॐ

8 ^a) Ds यः (for यत्). —^b) K2 बलं (for फलम्). —^c) D4 तं (for तत्). —^d) T न हि तद्धितमुच्यते; G1.3 न तद्धि तप उच्यते. — After 8, T G1.3 M1.5-1 ins.:

742* धर्मेण सहितं यत्तु भवेदल्पफलोदयम् ।

तत्कार्यमविशङ्केन कर्मात्यन्तसुखावहम् ।

[(L. 2) G1 कर्माण्यन्यं (for 'त्यन्त-').]

9 Gs om. 9. —^a) K1 हित्वा; Ks कृत्वा; Ds.7 G2 Cv हत्वा; T G1 नित्यं; M1.5-1 दद्याद् (for हत्वा). ॐ Cv: हत्वा, प्रजापीडनं कृत्वा । ॐ —^b) M1 हत्वा; Ms.6 हित्वा; M7 हत्वा (for दद्याद्). Da4 अरक्षिताः; Ds च दक्षिणा; M1.5-1 हारक्षितः (for अरक्षिता). —^d) K2 भास्करः (for तत्करः).

10 ^a) T G1.3 स्वयंभूर (for 'भूर'). K1 Bs Das. a4 व्यग्रे; K2.4 अग्रे; K7 Ds.9 G1.3 स्वग्रे; Bs (marg.). 3 (marg. as in text) D1 T G2 M1.5-1 ह्यग्रे (for चाग्रे). —^b) Ks V1 Bo.6.7.9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds.2.3.5.8 G2 -सत्कृतं (for -पूजितम्). —^c) K4 धात्रा (for धाता). Ds2 सृजन्; Ds सृजति (hyper-metric) (for [अ]सृजत्). G2 योसृजत्पुत्रमेकं वै. ॐ Cn: पुत्रं, पर्जन्यदेवताम् ॥ Cv: पुत्रं, पर्जन्यं धर्मं वा । ॐ —^d) Ks V1 Bo.6.7.9 (marg. as in text). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds1 Ds.2.3.5-8 G2 M1.5-1 लोकानां (for

तमर्चयित्वा वैश्यस्तु कुर्यादत्यर्थमृद्धिमत् ।

रक्षितव्यं तु राजन्यैरुपयोज्यं द्विजातिभिः ॥ ११

अजिह्वैरशठक्रोधैर्हव्यकव्यप्रयोक्तृभिः ।

शूद्रैर्निर्माजनं कार्यमेवं धर्मो न नश्यति ॥ १२

अप्रनष्टे ततो धर्मे भवन्ति सुखिताः प्रजाः ।

सुखेन तासां राजेन्द्र मोदन्ते दिवि देवताः ॥ १३

तस्माद्यो रक्षति नृपः स धर्मेणाभिपूज्यते ।

अधीते चापि यो विप्रो वैश्यो यश्चार्जने रतः ॥ १४

यश्च शुश्रूषते शूद्रः सततं नियतेन्द्रियः ।

प्रजानां). Ds नुतं (for रतम्). Ds1 लोकानां धारणोत्तरं.

11 ^a) G2 वैश्यास्तु. —^b) K1 अभ्यंतम्; K2 अत्यंतम् (for अत्यर्थम्). Ds.7 ऋद्धिमान् (for 'मत्'). K7 कुर्यादत्यर्थमृद्धिमत्; Ds 'त्यर्थमृद्धिमत्. —^c) Ks Bs (marg.) T2 च; Ds2 सु- (for तु). K7 राजन्यो; D4 राजन्ये. —^d) K7 Ds.9 उपयो (D4 'या')यं; Ds1 'योक्ष्य; T1 M1.7 'योज्य; T2 'योज्या (for 'ज्यं).

12 K7 om. (? hapl.) 12^{ab}. —^a) Ks अजिह्वैर (for अजिह्वैर). Ks असठैः क्रोधैर; Da1 अशठक्रोधैर; Ds T G1.3 Cs अजितप्रव्यै (Ds1 'क्षै-; T2 Cs 'ज्ञै')र; Ds.7 विगतक्रोधैर (for अशठ). ॐ Cn: अशठक्रोधैः, वित्तशास्त्रक्रोधहीनैः । ॐ —^c) G1 शूरैर; M7 शूदे (for शूद्रैर). K7 निर्माजनं; T1 धर्माजनं (for निर्मा'). ॐ Ca: निर्माजनं, माण्डादीनां प्रक्षालनं तदर्थजलाद्याहारणं वा ॥ Cs: निर्माजनमिति शुश्रूषोपलक्षणम् । ॐ —^d) T1 दुष्यति (for नश्यति).

13 ^a) K2 G2 अप्रनष्टे. K1 धर्मो; G2 धर्म (for धर्मे). —^b) K4 सुखितः; Ks Bo.8 (marg. as in text) Ca सुखिनः; D1 सुखतः (for सुखिताः). —^d) K2 D1 मोदते. K1 (int. lin.; sec. m.) दिव्य- (for दिवि).

14 ^a) K1 रक्षति. K4.6 G1.2 M1 नृप (for नृपः). —^b) Ds.7 तद्; T G1-3 स्व- (for स). Ks [अ]ति-; Bs Dn1. n4 Ds Ds.2.3.5.8 [ह]ति; Bs (marg. as in text) T2 G1.3 ह (for [अ]भि-). K1.2.4 V1 Bs.8 (orig.). 9 Das. a4 -युज्यते; B1 -युध्यते; Bs (marg.) -रज्यते (for -पूज्यते). K7 Ds.9 प्रजाधर्मेण संयुतः. —^c) K2 अधीये (for अधीते).

15 ^a) K7 Ds.9 तु (for च). K1.7 शुश्रूषते. Da1 शूरः (for शूद्रः). —^c) K7 Bs.8 (marg. as

अतोऽन्यथा मनुष्येन्द्र खधर्मात्परिहीयते ॥ १५
 प्राणसंतापनिर्दिष्टाः काकिन्योऽपि महाफलाः ।
 न्यायेनोपार्जिता दत्ताः किमुतान्याः सहस्रशः ॥ १६
 सत्कृत्य तु द्विजातिभ्यो यो ददाति नराधिप ।
 यादृशं तादृशं नित्यमश्नाति फलमूर्जितम् ॥ १७
 अभिगम्य दत्तं तुष्ट्या यद्वन्यमाहुरभिष्टुतम् ।
 याचितेन तु यद्वत् तदाहुर्मध्यमं बुधाः ॥ १८

अवज्ञया दीयते यत्तथैवाश्रद्धयापि च ।
 तदाहुरधमं दानं मुनयः सत्यवादिनः ॥ १९
 अतिक्रमे मज्जमानो विविधेन नरः सदा ।
 तथा प्रयत्नं कुर्वीत यथा मुच्येत संशयात् ॥ २०
 दमेन शोभते विप्रः क्षत्रियो विजयेन तु ।
 धनेन वैश्यः शूद्रस्तु नित्यं दाक्ष्येण शोभते ॥ २१

C. 12. 10791
 B. 12. 294(31). 21
 K. 12. 299. 22

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

in text). १ Da3. a4 G1. 3 ततो (for अतो). Da4 मनु-
 ष्येन्द्रः. — ^a) Ds1 परिभूयते.

16 ^a) Dn1 प्राणसंताप (for प्राण). Ks Da4 G3
 -निर्दिष्टा; G1 -निर्दिष्टः; M1. 5. 6 -निष्कृष्टा; M7 -निर्विष्टा;
 (for -निर्दिष्टा). ॥ Cs: प्राणसंतापनिर्दिष्टा; क्षुत्संभवे
 प्राणसंतापे देहीति याचिताः । यद्वा, प्राणसंतापं सोढ्यापि निर्दि-
 ष्टः, दत्ताः ॥ Cv: कस्यचित्प्राणसंतापे सति निर्दिष्टा; दत्ताः । ॥
 — ^b) K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 Ds Ds. 5-8
 Ca काकिन्योपि; T2 कारुण्योपि; G1 काकण्यापि; G2
 कारुण्योपि; G3 काक (for काकि). K2 T2 महाफलः;
 K4 G1 'बलः (for 'फलाः). M1. 5-7 काकण्यपि महा-
 फला. ॥ Ca: काकिनी माषकचतुर्थांशः, पणचतुर्थांशो
 वा ॥ Cn. 8: विंशतिवराटिकाः । ॥ — ^c) K1 न्याय्येन.
 K4 T2 [उ]पार्जितं (for 'जिता). K4 दत्त्वा; Ds1 दातां
 (for दत्ताः). Ds. 7 अस्यायोपार्जिता दाता. — ^d) K1.
 2. 4 D4. 5. 7. 9 न परार्थाः (K1 'भूः; Ds. 1 'धर्माः); G1. 2
 किमुतान्ये (for 'तान्याः). D4. 9 सहस्रधा.

17 ^a) Ds सत्कृत्वा. Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8
 द्वि (for तु). — ^b) Bo. 6. 7 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1. 3
 नराधिपः. — ^c) Ks तादृशं यादृशं (by transp.).
 — ^d) K2 फलमूर्जितं; Ds. 7 'पूजितं; G2 'निर्जितं (for
 'मूर्जितम्).

18 ^a) Hypermetrie. K1 तुष्ट्या (for तुष्ट्या). T2
 M1. 5-7 च (for यद्). Ks V1 Bo. 8-9 Da3. a4 Dn1 Ds
 D2. 8 (by corr.). 8 अभिगम्य च (Bs तु) तत्तुष्ट्या; K1
 Dn1 Ds (before corr.). 4. 5. 7. 9 'स्य च तुष्ट्या यद्
 (Dn1 D1 तं; Ds. 5 च); Bo T1 'स्य ददत्तुष्ट्या;
 Bs. 8 (both marg.). 9 Ds 'स्य च तं तुष्ट्या; G1. 3
 'स्य तु यद्वत्तं; G2 'स्य दत्ता संतुष्ट्या. — ^b) K4 धने-
 नम्; Ks V1 Bo. 8. 9 Da3. a4 Dn1 Ds T G1. 3 M1. 1

धर्मम्; K1 Bs. 7 Dn1 D2-5. 7. 8 दत्तम्; G2 यत्तद्;
 Ms. 6 धर्मम् (for धन्यम्). D4 om. (hapl.) from
 मिष्टुतम् up to तदाहुर (in 19^c). — ^c) K1 Ds1 Ds
 याचितेन च; Ds. 7 तेषु च (for 'तेन तु). — ^d) Bs
 Ds1 Ds तम् (for तद्). K1. 2. 4 पदं; T G1-3 M1.
 5-7 फलं (for बुधाः).

19 D4 om. up to तदाहुर (cf. v. 1. 18). — ^a)
 K2 Das (by corr. as in text) अवज्ञया (for 'ज्ञया).
 — ^b) Ks V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 6. 8
 वा (for च). — ^c) K4 Dn1. n4 Ds D2. 6. 8 तम्
 (for तद्). G1 आह (for आहुर). K2 मध्यमं;
 Da3 अधर्म (for अधमं). K1 दत्तं (for दानं).

20 ^a) K1. 2 Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4
 D2. 3 (by corr. as in text). 8 अतिक्रमे (K1 Dn4
 'न)नृ; K4 अतिक्रमः; K1 B1 Ds Ds Cv 'क्रमेन् (for
 'क्रमे). — ^b) K1 विविधैस्तु; V1 Bo. 6. 8 (marg.). 9
 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T 'धे तु; Ds 'धे च (for 'धेन). K1
 रतः (for नरः). G1. 3 ह्य (Gs वि)विधौ मा (Gs 'धैर्मा).
 नरः सदा. ॥ Cv: विविधेन नानोपायेन व्यसनार्णवे मज्ज-
 मानः यथा अतिक्रमेत् । ॥ — ^c) V1 तदा. — ^d) K1
 संशयः; Bo Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 (marg. sec.
 m.). 6. 8 Cn (gloss: गृहपाशात्) संशयात्; T G1. 3
 M1. 5-7 किल्बिषात् (for संशयात्).

21 ^a) K1. 2. 4 दानेन (for दमेन). Ks दमेनाशो-
 भते विप्रः. — ^b) K1. 2 Bs Ds G2 M1. 5. 7 च; Da4
 तु (for तु). — ^c) Bs (marg. as in text) च (for
 तु). K1 धनेन शोभते वैश्यः. — ^d) K1 शूद्रो (for
 नित्यं). K1 Ds T2 दाक्षेन; Bs Dn1 दाक्षेण (for
 दाक्ष्येण). ॥ Cs: दाक्ष्येण, वर्णत्रयश्रुषायामनालयेन । ॥

२८३

C. 12. 10791
B. 12. 293[4]. 1
K. 12. 300. 1

पराशर उवाच ।

प्रतिग्रहागता विप्रे क्षत्रिये शुद्धनिर्जिताः ।
वैश्ये न्यायार्जिताश्चैव शूद्रे शुश्रूषयार्जिताः ।
स्वल्पाप्यर्थाः प्रशस्यन्ते धर्मस्यार्थे महाफलाः ॥ १
नित्यं त्रयाणां वर्णानां शूद्रः शुश्रूषुरुच्यते ।
क्षत्रधर्मा वैश्यधर्मा नावृत्तिः पतति द्विजः ।

Colophon. Ś1 Gs missing: Ks. 5 B1-5 Da1. a2
Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan:
K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5-9 T
G1-3 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 2. 4. 6
V1 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1 Ds Ds. 6-8 पराशरगीता; K1
D4. 9 पराशर (K1 'स') रगीतायां स्वकर्मप्रशंसा; Ds पराशर-
गीताधर्मप्रशंसा; M5. 6 पराशरगीतासु चातुर्वर्ण्यवृत्तिकथनं.
— Adhy. no. (figures, words or both): Ks Ds1 18;
B1 T1 G1. 3 117; Dn1 119; Dn1 Ds2 M5 118;
Ds G2 113; T2 130; M1. 6. 7 116. — Śloka no.:
Da4 Dn1. n4 Ds 21.

283

This adhy. is missing in Ś1 Gs (of. v. l. 12.
274. 13; 259. 1).

1 D4 om. the ref. —^a) B8 D7 विप्राः; D2 विप्र
(for विप्रे). K1. 2. 7 V1 Bo (marg. in as text) D4-6. 9
G2 प्रतिग्रह (K1 'गा') हार्जिता (D6 'हरता; G2 'हार्जितो')
विप्रे (D6 'प्राः; G2 'प्रः'); Da4 Ds2 'ग्रहागता विप्रे;
D2 M5 'ग्रहागतं (M5 'तो') विप्रे; M1 'ग्रहाग्रहा विप्रे.
—^b) D2 क्षत्रियं; D5. 7 'याः. V1 Bo. 6. 7. 8 (orig.). 9
Da3. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 6. 8 T1 Gs युधि; T2 G1 M1.
5-7 युद्ध (for शस्त्र). G2 क्षत्रियो युद्धनिर्जितः. — K1.
2. 4 om. (hapl.) 1st. D1 om. 1st ed. —^c) K1
Da4 G2 वैश्यो. B8 (marg. as in text) न्यायगताश्च;
D6 न्यायगताश्च; G2 'र्जितश्च. ❀ Cs: न्यायार्जिताः;
कथयिक्रयादिषु कूटमानादिराहित्येनार्जिताः । ❀ —^d) M1.
5-7 शुश्रूषणार्जिताः. G2 शूद्रः शुश्रूषयार्जितः. —^e) K1.
2. 4 अल्पे इत्यादि; B8 अन्वेष्यर्थाः; Da3. a4 अल्पा; D2
G2 स्वल्पा अ (G2 'ह') र्थाः; D4 T2 स्वल्पेप्यर्थाः; D6
स्वल्पे येर्थाः; G1 स्वल्पे व्यर्थाः (for स्वल्पाप्यर्थाः). Ds1
D2 G2 प्रशंसन्ते; D6 प्रशस्यन्ति; T2 'इयन्ते. —^f) K1

शूद्रकर्मा यदा तु स्यात्तदा पतति वै द्विजः ॥ २
वाणिज्यं पाशुपाल्यं च तथा शिल्पोपजीवनम् ।
शूद्रस्यापि विधीयन्ते यदा वृत्तिर्न जायते ॥ ३
रङ्गावतरणं चैव तथा रूपोपजीवनम् ।
मद्यमांसोपजीव्यं च विक्रयो लोहचर्मणोः ॥ ४
अपूर्विणा न कर्तव्यं कर्म लोके विगर्हितम् ।

महाफलः. Ds धर्मस्याख्यसीफलाः (sic).

2^b) V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8
Cs शुश्रूषुः शूद्र उच्यते. ❀ Cs: त्रयाणां शुश्रूषुर्द्विजो यो
नित्यं नियतं शूद्र उच्यते, शूद्रो भवतीत्यर्थः । ❀ —^c)
Ds1 (erroneously) reads वैश्यधर्मा twice. G2 क्षत्र-
धर्मो वैश्यधर्मो. —^d) K1 D4. 9 ना (K1 नौ; D6 नो)-
वृत्तात्; T G1. 3 आपत्तौ; G2 M1. 5-7 नाप (G2 'वृ') त्तौ
(for नावृत्तिः). Bo. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8
G2 M1. 5-7 पतते; T G1. 3 यतते (for पतति). — B6
om. (hapl.) 2nd. —^e) K4. 6 Bo. 8 (marg.) Da3. a4
Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 शूद्रधर्मा (for 'कर्मा'). T G1. 3
च (for तु). —^f) K1. 2 हि पतति (for पतति वै).

3^a) M1 वाणिज्य. G2 M5-7 पशुपाल्यं. —^b)
V1 M1. 7 जीविनं; G1 जीवितं. ❀ Cn: शिल्पं, चित्र-
लेखनादि । ❀ — G2 M1. 5-7 om. (hapl.) 3rd-4th; V1
reads the same on marg. K1 repeats 3rd after
4th. —^d) K1. 2. 4 यथा; D1 तदा (for यदा). K1
G1 वृत्तिः; Cn (gloss: सेवारूपा) वृत्तिर (as in text).
D1 अवाप्यते (for न जायते).

4 G2 M1. 5-7 om. 4th (cf. v. l. 3). V1 reads
4th on marg. —^a) K1. 2 रङ्गावतरणं; K1 रंगावत-
रणं; Dn4 'वतरसां; Ds2 'नुतरणं. ❀ Ca: रङ्गावत-
रणं, नृत्यादिरूपोपजीवनम् ॥ Cn: रङ्गे कथादिरूपेणावतरणम् ॥
Cv: नाट्यरङ्गावतरणम् । वस्त्रभित्त्यादिषु रङ्गकरणं वा । ❀
—^b) D6 जीविनं. G1 तथा जीवोपजीवितं. ❀ Cn: रूपो-
पजीवनम्, जलमण्डपिकेति दाक्षिणात्येषु प्रसिद्धं, यत्र सूक्ष्म-
वस्त्रं व्यवधाय चर्ममयैराकारैः राजामात्यादीनां चर्चा प्रदर्श्यते ॥
Cs: रूपवर्ती भार्या परेभ्यो दत्त्वा जीवनं रूपोपजीवनम् ।
यद्वा, रामकृष्णादीनां रूपं गृहीत्वा जीवनं रूपोपजीवनम् । ❀
— After 4th, K1 repeats 3rd. —^c) K1. 2. 4 मद्य-;
Ds G1. 3 मस्य (for मद्य). B1 जीवं (for जीव्यं).

कृतपूर्विणस्तु त्यजतो महान्धर्म इति श्रुतिः ॥ ५
संसिद्धः पुरुषो लोके यदाचरति पापकम् ।
मदेनाभिप्लुतमनास्तच्च नग्राह्यमुच्यते ॥ ६
श्रूयन्ते हि पुराणे वै प्रजा विगदण्डशासनाः ।
दान्ता धर्मप्रधानाश्च न्यायधर्मानुवर्तकाः ॥ ७
धर्म एव सदा नृणामिह राजन्प्रशस्यते ।
धर्मवृद्धा गुणानेव सेवन्ते हि नरा शुवि ॥ ८

तं धर्ममसुरास्तात नामृष्यन्त जनाधिप ।
विवर्धमानाः क्रमशस्तत्र तेऽन्वाविशन्प्रजाः ॥ ९
तेषां दर्पः समभवत्प्रजानां धर्मनाशनः ।
दर्पात्मनां ततः क्रोधः पुनस्तेषामजायत ॥ १०
ततः क्रोधाभिभूतानां वृत्तं लज्जासमन्वितम् ।
हीश्चैवाप्यनशद्राजंस्ततो मोहो व्यजायत ॥ ११
ततो मोहपरीतास्ते नापश्यन्त यथा पुरा ।

C. 12. 10808
B. 12. 295[4]. 13
K. 12. 300. 13

—^d) K₂ G₁ विक्रियो; K₄. 6 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 5-8 T₂ विक्रयं; K₇ विकपो (sic); Da₄ विक्रमं (for 'यो'). Da₃. a₁ लौह. K₇ D₄. 9 चर्मणां.

5 B₇ damaged. —^a) K₂ अपूर्विता; K₈ V₁ B₈. 8 (marg.). 9 Da₃. a₁ Dn₄ D₈ (by corr.) D₈ T₂ Ca (gloss: पूर्वपुरुषासेवितस्वधर्महीनेन) अपूर्वेण; D₈. 7 शूद्रेणापि; T₁ अपूर्विकं; Cp (gloss: पूर्वपुरुषसेवाहीनेन) अपूर्विणा (as in text). ☞ C₃: यस्य वर्णस्य रङ्गावतरणादिकं पूर्वं न विद्यते सोऽपूर्वः । ☞ —^b) K₈ सर्व- (for कर्म). K₇ D₈ D₄. 9 T G₁-3 M₁. 5-7 लोक- (for लोक). —^c) Hypermetric. K₈. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 5-8 C₃ कृत (D₈. 7 'तं') पूर्व; T कृतकर्मणस्; M₁ 'पूर्वणस्'. V₁ च; G₁ lacuna; C₃ हि (for तु). T₁ द्विजतो (for त्य). K₁. 4 कृतपूर्वेणस्तु त्यजतां (K₁ 'ज्यता') (sic). ☞ Ca: कृतपूर्विणः, पित्रादिभिरापदि सेवितपरधर्मस्य । ☞ —^d) K₇ D₈. 7. 9 महा- (for महान्).

6 ^a) K₇ T₁ G₃ स सिद्धः; Da₄ D₈ C₃ (gloss: दुष्कर्मत्वेन प्रसिद्धं) संसिद्धं; Dn₄ D₈ समृद्धः; D₈ (marg.) स शुद्धः. ☞ Cn: संसिद्धः, लब्धधानवस्त्रादिः । ☞ —^b) K₁. 2. 4 यदा भवति; G₁. 3 यो वै चरति (for यदाचरति). K₁. 7 D₄. 5. 7. 9 पातकं; K₂. 4 पातकात् (K₄ 'कृत्') (for पापकम्). —^c) B₈ (marg.) च (for [अ]भि-). K₂ G₁ 'भुतमना' (for 'मनास्'). —^d) B₃ (marg.) तत्तु; Da₃. a₁ तस्य (for तच्च). D₄ उच्यते (for उच्यते).

7 ^a) D₈ D₇ T G₁-3 M₇ श्रूयते. K₇ D₄. 7 (marg. sec. m.) च; B₈ (marg.) वै (for हि). K₄ पुराणे वै; V₁ B₈. 9 Da₂. a₁ G₂ M₁. 5. 6 'जेपि; Bo. 1. 8 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 6. 8 T₂ 'जेपु; B₈ (marg.) 'जे हि (for 'जे वै'). —^b) K₁. 2. 4 'शासिताः; D₄. 9 'साधनाः; T G₁ 'शासनात्; G₂ M₇ 'शासनः. —^c) K₂. 4 M₁ शांता; G₁ दांत- (for दान्ता). K₇ धर्मप्रधानश;

B₈ 'धानाच्. —^d) D₄ न्यायधर्मे. K₁ 'धर्मानुवर्तिकाः; K₂ Da₁ Dn₁ D₃ 'नुवृत्तिकाः; K₄ D₇ 'नुवर्तिकाः.

8 ^a) K₄. 7 Da₃ D₄. 9 नृणाम्. —^b) D₈ इति (for इह). D₇ एव (for राजन्). K₇ प्रपश्यते; G₂ प्रदस्यते (for प्रश). —^c) K₇ D₄. 9 धर्मवृत्ता; B₈ (orig.) 'वृत्त्या; B₈ (marg.). 9 Da₃. a₁ D₈. 7 'बुद्ध्या; Dn₄ 'वृद्धान्; T G₁. 2 M₁. 5-7 'बुद्ध्या (for 'वृद्धा). K₈ एवम्. —^d) K₈ एवं ते हि नरा युधि.

9 ^a) K₈ V₁ B₈. 7 Da₃. a₁ G₁ तद्धर्मः; K₇ धर्म तम् (by transp.). —^b) K₈ B₈ (marg. as in text). 9 Da₃. a₁ नाद्रियंत (K₈ 'ते'); D₈. 8 (marg. by corr.) नामृश्यंत; G₃ मृश्यंते न. T G₁-3 M₁. 5-7 मराधिप (for जना). —^c) D₈ विवृद्धमानाः; G₂ विवर्धमानं. —^d) K₂ D₈ T₁ G₁-3 ते स्वाविशन्; K₈ ते हावि; B₈ (marg. as in text) तेनावि; Da₃. a₁ तेऽववि; D₈. 7 तत्रावि; D₈ तेधावि; T₂ ते न्यवि (for तेऽन्वावि).

10 ^a) K₈ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 5-8 T₁ G₃ तासां (for तेषां). K₂ धर्पः[र्मः]. —^b) B₈ D₈ D₈. 6 T₁ G₁. 2 M₇ धर्मशासनः (G₁ 'नात्'); G₃ 'नाशनात्. —^c) K₁ धर्मात्मानां; K₈ द्वात्मानां; B₈. 8. 9 Da₃. a₁ दर्पान्मानस्; D₇ G₂ 'त्मना; T G₁. 3 दर्पो मानस् (for दर्पात्मनां). T G₁. 3 यथा; G₂ तदा (for ततः). Bo. 7 Da₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 6. 8 पश्चात्; Da₈ lacuna (for क्रोधः). —^d) K₁. 4 पुनरेषाम्; K₈ B₈. 8. 9 तत (B₈ पुन) स्तासाम्; Bo. 7 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 6. 8 क्रोधस्तासाम्; G₂ M₁. 5-7 तदा तेषाम् (for पुनस्ते).

11 ^a) G₁ 'तप्तानां (for 'भूतानां). —^b) G₂ वृत्ति. T₁ G₁. 3 च नश्यति; G₂ 'समन्वितां. —^c) K₁ [अ]भ्यानशद्; K₂ [अ]भि; K₄ [अ]म्य (for [अ]प्य). D₈. 7 श्रीश्चैतान्य (D₇ 'ज्ज्ञ) नशद्राजंस्; D₈ corrupt; T G₁. 3 M₁. 5-7 ही (T G₈ श्री)श्चापि व्यनशद्रा. —^d)

C. 12. 16803
B. 12. 293[4].13
K. 12. 300. 13

परस्परवमर्देन वर्तयन्ति यथासुखम् ॥ १२

तान्प्राप्य तु स धिग्दण्डो नंकारणमतोऽभवत् ।

ततोऽभ्यगच्छन्देवांश्च ब्राह्मणांश्चावमन्य ह ॥ १३

एतस्मिन्नेव काले तु देवा देववरं शिवम् ।

अगच्छञ्छरणं वीरं बहुरूपं गणाधिपम् ॥ १४

तेन स्म ते गगनगाः सपुराः पातिताः क्षितौ ।

तिस्रोऽप्येकेन बाणेन देवाप्यायिततेजसा ॥ १५

K1. 2. 4 लोमो (for मोहो). K2. 4 विजायत (for व्य).

12 ^a) K1. 4 D2 तमो- (for ततो). K2 -परेतास्ता; K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 8. 8 -परी- (Dn4 'रि)तास्ता; Ds2 'तास्ता (for 'तास्ते). — ^b) Ds2 (by corr.) नापश्यत; T1 'इयंति. Ds1 -पुरां; T G1-3 M1. 5-7 -पुरं. — ^c) K2 परंपरावमर्देन; T1 G1. 8 परस्पर (T1 'रं)विमं. — ^d) K1. 2 वर्तयंतो; K4. 1 V1 Ds D4. 5. 7. 9 G2 वर्धयंतो; K6 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 D2. 8. 8 वर्धयंतो. T G1. 8 M1. 5-7 विमोहिताः (for यथासुखम्).

13 B6 partly damaged. — ^a) K1 तां; K6 lacuna; V1 ते; Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 ताः (for तान्). K1 तान्प्राप्य तु संधिग्यो (sic); D5. 1 ततः प्राप्य तु धिग्दण्डो. — ^b) K1 D6 अथो (for अतो). K1. 1 B6 Das. a4 Ds1 D4 भवेत्; K2 भयं (sic) (for सभवत्). — ^c) K1. 2. 6 V1 Dn4 Ds2 D6 G2. 3 [s]भ्यगच्छद्; T1 [s]भ्यगच्छद्. T1 G1. 8 वेदां- (G1 'दा)श्च (for देवांश्च). — ^d) D5. 1 [अ]वमन्यते; T 'मत्य तान्; G1 व्यतिक्रमात्; G2. 8 M1. 5-7 [अ]वमन्य ह (G6 च) (for 'मन्य ह). K2 ब्राह्मणानवमन्य च.

14 ^a) G1 कालेन (for काले तु). — ^b) B3 (marg. as in text) देवपरं (for 'वरं). K1 D4. 9 G2 देव (G2 'वा)देवं परं शिवं. — ^c) K6 अगमत्; K1 'च्छत्. K4 B7 Da1 D2. 5-8 M1. 5 धीरं; B6 (marg.) T G1. 8 M6. 7 देवं; Dn1 D3 धीर; Ds1 वीर (for वीरं). — ^d) K6 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5-8 T G3 M1. 7 गुणाधिकं (T1 'पं); B6 (marg. as in text) गुणात्मकं; G2 (also as in text) पिनाकिनं (for गणाधिपम्).

15 ^a) K1. 2. 4 V1 तेन स्म ते च (V1 तेन) गगनाद्. — ^b) K1. 2. 4 असुराः; K6 D6 सपुरा; Dn1 T1 सपुरः. K1. 4. 7 D5. 7. 8 T G1-8 पतिताः. — ^c) K1. 2. 4 V1 B3 तदैव; K6. 7 B6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 D4. 5. 7. 9

तेषामधिपतिस्त्वासीद्भीमो भीमपराक्रमः ।

देवतानां भयकरः स हतः शूलपाणिना ॥ १६

तस्मिन्हतेऽथ स्वं भावं प्रत्यपद्यन्त मानवाः ।

प्रावर्तन्त च वेदा वै शास्त्राणि च यथा पुरा ॥ १७

ततोऽभ्यविश्वन्नाज्येन देवानां दिवि वासवम् ।

सप्तर्षयश्चान्वयुञ्जन्मराणां दण्डधारणे ॥ १८

सप्तर्षीणामथोर्ध्वं च विपृथुर्नाम पार्थिवः ।

त्रिधैव (for तिस्रोऽपि). In D6, the portion from केन बाणेन up to the end of the Mokṣadharmaparvan is lost on missing folios. T G2. 8 M1. 5-7 त्रिदे (T G3 'दै)वत्येन बाणेन; G1 त्रिदशेऽप्येन वा. — ^a) Ds2 (by corr.) [अ]प्यमित-; G2 [अ]प्यमित- (for [आ]प्यायित-). T1 G1 देवस्यामिततेजसः. ❀ Cn: देवैरिन्द्र-यैराप्यायितेन तेजसा संस्कारशेषेण । ❀

16 D6 missing (cf. v. l. 15). V1 reads 16^a-17^b on marg. — ^a) T2 G1. 8 अपि (for अधि-). Das. a4 तेषामधिपतिस्त्वामी. — ^b) Ds1 भीतो; Cs (gloss: भीमनामा) Cv (gloss: महादेवः) भीमो (as in text). B3 (marg.) G2 M1. 5-7 भीमको भीमविक्रमः. — ^c) K7 D4. 9 (before corr.) सहितः (for स हतः).

17 D6 missing (cf. v. l. 15). V1 reads 17^a^b on marg. — ^a) D4 हतो. K2 तु तं; K4 स्थितं; G1 कथं; G2 [s]अ सद्-; G3 तु स्वं (for सव स्वं). G1 पापं (for भावं). — ^b) K2 मानवः; Ds1 दानवाः; D3 मामकाः. — ^c) K2 प्रवर्तन्त; K4. 8 प्रावर्त (K6 'तं)ते; Bo Das Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 प्रापद्यन्त (Ds1 'ते). D5. 1 [अ]थ (for च). K6 Bo. 7. 8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 वेदान्वै; D5. 7 वेदाश्च; T1 M7 वै देवाः; T2 G1 M1. 5. 6 वै वेदाः (by transp.). — ^d) D5. 7 यथासुखं; G2 M1. 5-7 यथापुरं.

18 D6 missing (cf. v. l. 15). — ^a) K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 [s]भिविच्य; K1 D5. 7 T2 G1 M6 [s]भ्यविचद् (for 'विच्यन्). K1. 4. 7 V1 D4. 9 राज्ये च; K2 राज्ये*; D5 राजेंद्र; D7 राजा तु; M1. 5-7 राज्ये तु (for राज्येन). — ^b) K2 देवानां-धिच (sic); G2 देवा दिवि च (for देवानां दिवि). M1 वासवः. — ^c) K6 B6 Das. a4 चायुज्यन्त; K7 D4. 9 चान्वयुज्यन्; B8 [s]न्वयुज्यन्; B9 [s]नुयुज्यन्ते; M1. 5-7 चाभ्ययुज्यन् (for चान्व). — ^d) K2 B8 (marg.) दंडधारणं; G1 'धारणैः.

राजानः क्षत्रियाश्चैव मण्डलेषु पृथक्पृथक् ॥ १९
महाकुलेषु ये जाता वृत्ताः पूर्वतराश्च ये ।
तेषामथासुरो भावो हृदयान्नापसर्पति ॥ २०
तस्मात्तेनैव भावेन सानुपङ्गेन पार्थिवाः ।
आसुराण्येव कर्माणि न्यषेवन्मीमविक्रमाः ॥ २१
प्रत्यतिष्ठंश्च तेष्वेव तान्येव स्थापयन्ति च ।
भजन्ते तानि चाद्यापि ये बालिशतमा नराः ॥ २२
तस्मादहं ब्रवीमि त्वां राजन्संचिन्त्य शास्त्रतः ।

संसिद्धाधिममं कुर्यात्कर्म हिंसात्मकं त्यजेत् ॥ २३
न संकरेण द्रविणं विचिन्वीत विचक्षणः ।
धर्मार्थं न्यायमुत्सृज्य न तत्कल्याणमुच्यते ॥ २४
स त्वमेवंविधो दान्तः क्षत्रियः प्रियवान्धवः ।
प्रजा भृत्यांश्च पुत्रांश्च स्वधर्मेणानुपालय ॥ २५
इष्टानिष्टसमायोगो वैरं सौहार्दमेव च ।
अथ जातिसहस्राणि बहूनि परिवर्तते ॥ २६
तस्मादुणेषु रज्येथा मा दोषेषु कदाचन ।

C. 12. 10818
B. 12. 295(4). 28
K. 12. 300. 28

19 Ds missing (cf. v. l. 15). —^a) Ks. 7 Ds
अथोद्ध; G1 अथोद्ध. —^b) Bo. 9 विप्रथुर; T2 G1
Ms. 7 विप्रथु; G8 स पृथुर (for विप्रथुर). T G1
पार्थिव. Ks. 7 Ds. 5. 7. 9 पृथुर्नाम च पार्थिवः. ☞ Ca:
विप्रथुः, पृथुरेव विशिष्टो गुणैरित्यर्थः ॥ Cn: विप्रथुः, विगतं
पृथु प्रथनादवयवोपचयात्पृथु शरीरम्, तद्द्रष्टोऽशरीरः पर-
मात्मा । ☞ —^c) K4 क्षत्रियश्च; K1 Ds. 7 रक्षिणश्च.
G1 राजानमभ्यर्षिचन्वै. ☞ Cn: राजन्त इति राजानः षट्-
चक्राधिपाः गणेशाद्याः क्षत्रिया योगविघ्नविनाशिनः । ☞

20 Ds missing (cf. v. l. 15). —^a) Das संजाता;
G2 ये जाता (for ये जाता). —^b) Ks B8 (marg.)
Dn1. n4 Ds Ds. 3. 8 वृत्ताः; Ds. 7 वृत्तं (for वृत्ताः). K1
पूर्वतरश्च; K7 Bo. 7. 9 Ds. 9 'तरं; Ds. 7 पूर्व चरंश्च (for
पूर्वतरश्च). Da4 ते (for ये). —^c) Das. a4 Dn1.
n4 Ds Ds. 4. 9 अपि (for अथ). —^d) Bo. 7. 8 (marg.
as in text) [अ]वसर्पति; Dn4 Ds1 G1 [उ]प; G2
M1. 5-7 [अ]वसर्पत.

21 Ds missing (cf. v. l. 15). —^a) K1 च (for
[ए]व). —^b) K1. 2. 7 Ds. 7 G2 पार्थिव; Das. a4
पार्थिवः. —^c) K2 न्यषेवन्; Ks. 7 Bo. 6-8 Das. a4
Dn1. n4 Ds Ds. 3. 5-8 Ms 'सेवन्; M1. 5. 7 'षेवन्
(for 'षेवन्).

22 Ds missing (cf. v. l. 15). —^a) K7 V1 Ds.
5. 7. 9 T G8 प्रत्यतिष्ठं; B8 (marg. as in text) प्रति-
तिष्ठति; G1 प्रत्यतिष्ठं (for 'तिष्ठंश्च). M1 तान्येव (for
तेष्वेव). Ks प्रत्यतिष्ठं तेष्वेव (sic). —^b) Ks V1
Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 3. 8 [अ]-
पि (for च). —^c) K7 Ds. 7 भजन्ति; T भवन्ति; G2
Ms. 6 भुजन्ते. K1. 2. 4 तेन; B8 चापि; T [ए]तानि
(for तानि). V1 चान्यानि (for चाद्यापि). —^d) Ks
V1 Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 3. 8 G2 M1. 5-7

बालिशतरा. Dn4 जनाः (for नराः).

23 Ds missing (cf. v. l. 15). —^a) V1 हृदं
(for अहं). K2 T2 M1. 5-7 त्वा (for त्वां). —^b)
T G1. 8 राज्यं (for राजन्). —^c) V1 Bo. 6. 7. 9 Das.
a4 Ds. 7. 9 T G1-3 M1. 5-7 संसिद्धावा (Ds 'द्वोधिः; M1
'विद्धावा)गमं कुर्यात्. ☞ Cn: संसिद्धो नित्यसिद्ध आत्मा,
तदधिगमं आत्मज्ञानं, आसुरभावनिवृत्तये संपादनीय-
मित्यर्थः । ☞ —^d) Ds1 Ds सिद्धात्मकं (by metathesis).

24 Ds missing (cf. v. l. 15). —^a) K1. 2 नास-
त्कारेण; Ks V1 न संकरेण; Dn4 निसं; Ds तत्सं
(for न सं). —^b) Ks V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9
Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 3. 8 प्र (B8 [marg.] also प्रा)-
चिन्वी (Das. a4 'न्वि)याद्; Ds. 7 विचिन्वीति; T G1-3
M1. 5-7 'न्वीयाद् (for 'न्वीत). —^c) V1 B8 Dn4
Ds. 5. 7. 9 धर्मार्थः; G2 धर्मज्ञः. —^d) Ds कर्मार्थम्; D1
कामार्थम् (for कल्याणम्). D4 उद्यते (for उच्यते).

25 Ds missing (cf. v. l. 15). —^a) K7 Ds. 9
तत्त्वम्; T2 सत्यम्; G1 सांत्वम्; G2 स तम् (for स
त्वम्). —^b) K1. 6 क्षत्रियः. Ds1 प्रियवान्धवः; G1
'बान्धवाः. —^c) K2 धर्माश्च (for पुत्रांश्च). K1 प्रजा-
भ्यर्थांश्च पुत्रांश्च (sic); Dn1 G1 प्रजाः पुत्रांश्च भृत्यांश्च.
—^d) K1 सु- (for स्व-). Ds. 7 [अ]नुपालयन्.

26 Ds missing (cf. v. l. 15). —^a) K2 समा-
योः; V1 Da4 Dn1. n4 Ds. 8 T2 G1 'योगे; T2 -तमो-
योगे (for -समायोगो). —^b) T2 वैरसौहार्दमेव च.
—^c) K4 अजाति च (sic); K7 Ds. 7 अपि जाति- (for
अथ जाति-).

27 Ds missing (cf. v. l. 15). Ds2 reads 27^a-28^b
'on marg. —^b) Ds Ds दुःखेषु (for दोषेषु). Ks
कथं च नः; V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Das.
a4 Dn1. n4 Ds Ds. 3. 8 कथंचन (for कदाचन). —^c)

C. 12. 10818
B. 12. 295(4). 28
V. 12. 300. 28

निर्गुणो यो हि दुर्बुद्धिरात्मनः सोऽरिरुच्यते ॥ २७
मानुषेषु महाराज धर्माधर्मौ प्रवर्ततः ।
न तथान्येषु भूतेषु मनुष्यरहितेष्विह ॥ २८
धर्मशीलो नरो विद्वानीहकोऽनीहकोऽपि वा ।

आत्मभूतः सदा लोके चरेद्भूतान्यर्हिसयन् ॥ २९
यदा व्यपेतहृल्लेखं मनो भवति तस्य वै ।
नानृतं चैव भवति तदा कल्याणमृच्छति ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्र्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

२८४

पराशर उवाच ।

एष धर्मविधिस्तात गृहस्थस्य प्रकीर्तितः ।

तपोविधिं तु वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ १
प्रायेण हि गृहस्थस्य ममत्वं नाम जायते ।

G₂ निर्गुणेन (for 'णो यो). K₄ ये; Bo. 7. 9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 [s]पि; B₈ स (for यो). Dn₄ च (for हि). —^d) T₁ G₁. 8 आत्मना (for 'नः). K₁. 2. 4 स निवर्तते; K₈ V₁ B₇. 9 Da₃. a₄ Ds. 7 T G₁. 8 सो- (V₁ शो)तिरिच्यते; Bo. 8 Ds D₂. 3 (marg.). 9 सोनि- (Ds₂ 'नु)रुच्यते; B₈ [s]प्यभि (marg. स नि)रुच्यते; B₈ (marg.) स विरुच्यते; Dn₁. n₄ Ds Cn (gloss: अतीव तुष्टो भवति) सोतिर (Dn₄ 'रि)ज्यते (for सोऽरि- रुच्यते).

28 D₈ missing (cf. v. l. 15). Ds₂ reads 28^{ab} on marg. —^a) K₁. 2. 4 Ds मानुष्येषु. —^b) Da₄ om. धर्मा. K₁. 2 धर्मा (K₂ 'र्म)धर्म-. K₁. 2. 4 -प्रव- र्तकः; K₈. 7 प्रवर्तत; G₁. 8 'र्तितः. —^c) D₈. 7 धर्मेषु (for भूतेषु). —^d) K₁. 2 T G₁ मानुष्य-. K₂ इव (for इह).

29 D₈ missing (cf. v. l. 15). —^b) K₁ इहको; M₁ इहतो (for इहको). D₂ इहकालीहकोपि वा (sic). —^c) ☞ C₇: आत्मभूतः, आत्मनि परमात्मनि भूतः जातः । ☞ —^d) D₄ [s]चरद्; G₁ चर (for चरेद्). Da₄ भूयानि (for भूतानि). K₂. 4. 7 Bo. 8 (marg. as in text) Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 T₂ G₁. 8 अर्हिसया (for 'यन्).

30 D₈ missing (cf. v. l. 15). K₂ om. 30^a. —^a) Ds₂ यया (for यदा). V₁ [अ]व्यपेतः; B₈ (marg. as in text). 7 Da₃. a₄ चापेत- (for व्यपेत-). D₈ (by corr. sec. m.) हृल्लासं (for हृल्लेखं). ☞ Cn: हृदि लिख्यत इवेति हृल्लेखा वासना ॥ C₇: हरतीति हृत्, दुःखं, तस्य लेखा कला व्यपेता यस्मात् तत्तथोक्तम् । हृदयं लिखति विदारयतीति हृल्लेखः कामो वा । ☞ —^b) K₂ om.

(hapl.) from तस्य वै up to भवति (in 30°). G₁. 8 तत्सुखं (for तस्य वै). —^c) K₁. 5. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₄ D₃-5. 7. 9 G₁. 2 नानृत (K₁ 'ता)श्. G₁ चेह (for चैव). ☞ Cn: नानृतम्, अनृतमहंकारोऽज्ञानं वा, तद्रहितम् । ☞ —^d) K₇ V₁ Bo. 7-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₁-4. 8. 9 (by corr.) अर्हति; D₁ इच्छति (for ऋ').

Colophon. Ś₁ D₈ G₈ missing; K₃. 5 B₁-5 Da₁. a₂ Dn₂. n₃ D₁ G₁. 5 M₁-4 absent. — Sub-parvan: K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-5. 7-9 T G₁-8 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K₁. 2. 4. 6 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 M₅ पराशर- गीता; K₁ D₄. 5. 9 पराशरगीतासु धर्मप्रसिद्धिः. — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ Ds₁ T₁ G₁. 8 118; Dn₁ M₅ 120; Dn₄ Ds₂ 119; D₈ 1014 (sic); T₂ 131; G₂ 130; M₁. 6. 7 117. — Śloka no.: Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ 31.

284

☞ This adhy. is missing in Ś₁ D₈ G₈ (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15; 259. 1).

1 ^a) D₈. 7 धर्म एवंविधस्तात. —^b) G₂ गृहस्तस्य. —^c) D₁ ततो (for तपो). K₈ विधिस; G₁ विधीश् (for विधिं). K₁ तु; T G₁. 8 च (for तु). Dn₄ वक्षामि. —^d) K₁. 2 तं (for तन्). K₇ Dn₄ निग- दितः (for 'दतः).

2 ^a) K₇ Bo Da₄ Dn₁. n₄ D₂. 3. 8 च; B₈ (marg. as in text) D₄. 5. 9 M₁. 5-7 [इ]ह (for हि). G₂

सङ्गागतं नरश्रेष्ठ भावैस्तामसराजसैः ॥ २
 गृहाण्याश्रित्य गावश्च क्षेत्राणि च धनानि च ।
 दाराः पुत्राश्च भृत्याश्च भवन्तीह नरस्य वै ॥ ३
 एवं तस्य प्रवृत्तस्य नित्यमेवानुपश्यतः ।
 रागद्वेषौ विवर्धेते ह्यनित्यत्वमपश्यतः ॥ ४
 रागद्वेषाभिभूतं च नरं द्रव्यवशानुगम् ।
 मोहजाता रतिर्नाम समुपैति नराधिप ॥ ५
 कृतार्थो भोगतो भूत्वा स वै रतिपरायणः ।

लाभं ग्राम्यसुखादन्यं रतितो नानुपश्यति ॥ ६
 ततो लोभाभिभूतात्मा सङ्गाद्वर्धयते जनम् ।
 पुण्यर्थं चैव तस्येह जनस्यार्थं चिकीर्षति ॥ ७
 स जानन्नपि चाकार्यमर्थार्थं सेवते नरः ।
 बालस्नेहपरीतात्मा तत्क्षयाच्चानुतप्यते ॥ ८
 ततो मानेन संपन्नो रक्षन्नात्मपराजयम् ।
 करोति येन भोगी स्यामिति तस्माद्विनश्यति ॥ ९
 तपो हि बुद्धियुक्तानां शाश्वतं ब्रह्मदर्शनम् ।

C. 12. 10981
 B. 12. 298[5].10
 K. 12. 301. 10

गृहस्तस्य. — ^b) D4. 9 समत्वं (for ममत्वं). K1 D4. 9
 G1 नाभिजायते (for नाम जा). — ^c) K6 Ds1. s2 (by
 corr. as in text, sec. m.) Dn4 D3 समागतं; D5
 समागतं (for सङ्गा). D9 om. (hapl.) from श्रेष्ठ up
 to नर (in 3^d). — ^d) K1. 2. 4. 6 B0 Dn1. n4 Ds
 D2. 3. 8 भावै राजसतामसैः.

3 D9 om. up to नर (cf. v. 1. 2). — ^a) K1. 2. 4
 B8 Ds3 D4. 5. 7 T1 गृहानाश्रित्य. G1 भावश्च (for
 गावश्च). — ^b) Ds3 विविधानि (for च धनानि). — ^c)
 G1. 8 प्रजाश्च (for पुत्राश्च). D6 दारा भृत्याश्च पुत्राश्च;
 T1 दारान्भृत्याश्च पुत्राश्च. — ^d) B8 (marg.) हि (for
 [हि]). K2 न तस्य (for नरस्य).

4 ^a) B8 (marg.) -भूत- (for तस्य). — ^b) K6
 -पश्यत (for -पश्यतः). — K1. 2. 4 T2 G1 om. (hapl.)
 4^{ad}. — ^c) D5. 7 -द्वेषे; G2 -द्वेषेण (hypermetric)
 (for -द्वेषौ). Dn1 विवर्धेते; D4 -वर्धेत; D5. 7 T1
 G8 M1. 5-7 प्रवर्धेते (for विव). — ^d) K6 अपश्यत
 (for -इयतः). B8. 8 ह्यनित्यमनुपश्यतः; B9 -त्यत्वमनु-
 पश्यतः (hypermetric).

5 ^a) T2 -भूतश्च; G1 -भूतस्य (for -भूतं च). — ^b)
 Da4 -वशानुगः (for -वशानुगम्). T2 नरेन्द्रे ह्यवशानुगं.
 — ^c) Dn4 -जात- (for -जाता).

6 ^a) K4 भोगिनो. K6 B0. 6-9 कृ (B0. 6. 8 [marg.]. 9
 र)त्यर्थं भोगिनां (B0. 6 'नं) त्यक्त्वा; K7 Ds1 D2. 3
 (marg.). 8 रत्यर्थं भोगिनस्त्य (K7 'नोस्त्य)क्त्वा; V1 Dn1.
 n4 Ds2 D3. 5. 7 Cn कृता (V1 'त्य)र्थं भोगिनं मत्वा
 (D5. 7 त्यक्त्वा); Ds3. a4 D4. 9 G2 M1. 5-7 Ca रत्यर्थं
 (Ds3 ह्यत्यर्थं [sic]; D4. 9 कृत्यार्थं; Ca ह्यत्यर्थं) भोगिनो-
 त्यक्त्वा; T G1 कृतार्थभागितां (G1 'तं) त्यक्त्वा; G8
 रत्यर्थं च धनं त्यक्त्वा. ❀ Ca: भोगिनोत्यक्त्वा, ईश्वरान्
 अत्यक्त्वा, सेवित्वा । ❀ — ^c) K1. 2. 4 V1 B8 (marg.
 as in text) लोभाद्; T2 लाभ- (for लाभं). K1

D4. 9 प्राप्य; G2 ग्राम- (for ग्राम्य-). K1 V1 B8
 (marg. as in text) अन्यद् (for अन्यं). — ^d) D5. 7
 रं (D6 र)जितो (for रतितो). Ds3. a4 नात्र; D1 जानु
 (for नानु-).

7 ^b) K2 संघाद् (for सङ्गाद्). K1 D4. 9 संगान्धा-
 रयते घ (D4 ज)नं; D5. 7 संगान्धा जायते नरः. — ^c)
 K1. 2 V1 चापि; B8 चेद् (for चैव). K1. 2. 6 B6.
 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 D5. 7 तस्यैव; Dn4
 तस्येव (for तस्येह). K1 D1. 9 पुण्यर्थं तु ततस्तस्य; Ds
 'र्थं तस्य चैवेह. — ^d) Cn (gloss: विक्षिपति, वृक्ष्यार्थं
 कुसीदव्यापारं करोति) विकीर्षति (for चिकी').

8 ^a) D5. 7 T1 G1. 3 संजानन् (for स जानन्). B8
 (marg.) चाल्पार्थम्; Ds2 D5. 7 चाकार्यम् (for चाका').
 — ^b) K4 अर्थार्थ; B8 D5. 7 अर्थार्थी; B8 (marg.)
 अकार्य (for अर्थार्थ). G2 M1. 5-7 पुनः (for नरः).
 — ^c) B8 Dn1. n4 Ds बालः; M1. 5-7 बाले (for बाल-).
 — ^d) D4. 9 -तप्यति (for -तप्यते). K1. 2. 4 तत्क्षयांश्चा-
 नुपश्यति.

9 ^a) K1. 4 संसक्तो; K2 'युक्तो; K1 D4. 9 T
 G1-8 M1. 5-7 'मतो (for 'पन्नो). — ^b) D5. 7 रक्षत्यात्म-
 (for रक्षन्नात्म-). B8 (marg.) पराभवं (for 'जयम्).
 — ^c) K6 B0. 8 (marg.). 9 Ds3. a4 D5. 7 मुच्येयम्;
 K1 मुच्येरन्न (hypermetric); V1 T भोगी स्याद्;
 D4. 9 मुच्येन्न (sic) (for भोगी स्याम्).

10 T1 reads 10 after 12^{ad}; T2 after 12^{ad}.
 — ^a) Dn1 यथा हि; Dn4 D4 तथा हि; D5. 7 ततो
 हि; T G1 M1. 5-7 तपसा; G2 तेजो हि; Cp तपो-
 भिर (for तपो हि). K4 बुद्धिः; T1 G1 सिद्धि-;
 Cp वृद्धि- (for बुद्धि-). B0. 9 Ds D2. 3 (marg.
 sec. m.). 8 तपोवृ (B0 'पोवृ; B9 'तो वृ)दिप्रयुक्तानां;
 B6. 7 Ds3. a4 तपोभिर्वृद्धियु'; G8 तपःसंसिद्धियु'. — ^b)

C. 12. 10631
B. 12. 296[5].10
K. 12. 301. 10

अन्विच्छतां शुभं कर्म नराणां त्यजतां सुखम् ॥ १०
स्नेहायतननाशाच्च धननाशाच्च पार्थिव ।
आधिव्याधिप्रतापाच्च निर्वेदमुपगच्छति ॥ ११
निर्वेदादात्मसंबोधः संबोधाच्छास्त्रदर्शनम् ।
शास्त्रार्थदर्शनाद्राजंस्तप एवानुपश्यति ॥ १२
दुर्लभो हि मनुष्येन्द्र नरः प्रत्यक्षमर्शवान् ।
यो वै प्रियसुखे क्षीणे तपः कर्तुं व्यवस्यति ॥ १३
तपः सर्वगतं तात हीमस्यापि विधीयते ।
जितेन्द्रियस्य दान्तस्य स्वर्गमार्गप्रदेशकम् ॥ १४

Bs (marg. as in text) धर्म- (for ब्रह्म-). Ks V1 Bo. 6. 1. 8 (marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 -वादिनां; K1 D4. 9 -दर्शकं; D1 -दर्पणं (for -दर्शनम्). —^a) D4. om. from मं up to वेदम् (in 11^d). —^a) K1 D9 गुणानां (for नराणां). K1 M1. 5-7 नृ (K1 नृ-णामभ्य (K1 sup. lin. 'त्य)सतां (M1 'ता) सुखं; K2 नृणां संत्यज; V1 G2 नृणां स त्यजतां सुखं (G2 शुभं); Bs (marg. as in text) नराणां व्रजतां शुभं.

11 D4 om. up to वेदम् (cf. v. 1. 10). —^a) Ds. 1 -नाशाय (for -नाशाच्च). —^b) Ds. 1 -नाशाय (for -नाशाच्च). Dn1 पार्थिवः. — K2 lacuna for 11^d.

12 ^a) Ds1 -संमोहः; G1. 2 -संबोधः; M1. 1 -संबोधाः (for -संबोधः). —^b) K1 संबोधाः; K2 सततं (for संबोधात्). K2 G1. 8 आत्म (for शास्त्र-). — After 12^{ab}, T1 reads 10. T1 G1. 8 om. 12^{cd}. —^a) K4 Ds. 1 तत (for तप). K4 [अ]न्वपश्यति; M1 [अ]नुत्पश्यते (for 'पश्यति). — After 12, T2 reads 10.

13 ^a) K4 मनुष्येह (for 'मनुष्येन्द्र). —^b) K1. 2 V1 Bo. 6. 8. 9 Das. a4 Dn1. n4 D2. 8. 8 Cp प्रत्यक्षमर्शवान्; K4 'मर्शनात्; K6 'दर्शवान्; B1 'सर्गवान्; M1. 1 'मर्श-वाक् (for 'मर्शवान्) ❧ Ca: प्रत्यक्षमर्शः, अनुसंधानादि, तद्वान् ॥ Cn: सारास्तरविवेकवान् । ❧ —^c) Ds. 1 वाधीय; Cp वा प्रिय- (for वै प्रिय-). K1. 2. 4 Bs. 1 प्रिये; G1 M1 प्रियं (for प्रिय-). Bo स्त्रिजस्य; Da3 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 क्षीणस् (for क्षीणे). —^d) D1 ततः (for तपः).

14 ^a) Da4 ततः (for तपः). D1 T G1. 8 स्वर्ग- (for सर्व-). T1 G1. 8 -फलं (for -गतं). —^d) D1 फलं स्वर्ग- (for स्वर्गमार्ग-). K4. 1 Bo. 8 (marg. as

प्रजापतिः प्रजाः पूर्वमसृजत्तपसा विभुः ।
क्वचित्क्वचिद्रतपरो व्रतान्यास्थाय पार्थिव ॥ १५
आदित्या वसवो रुद्रास्तथैवाभ्यश्चिमारुताः ।
विश्वेदेवास्तथा साध्याः पितरोऽथ मरुद्गणाः ॥ १६
यक्षराक्षसगन्धर्वाः सिद्धाश्चान्ये दिवौकसः ।
संसिद्धास्तपसा तात ये चान्ये स्वर्गवासिनः ॥ १७
ये चादौ ब्रह्मणा सृष्टा ब्राह्मणास्तपसा पुरा ।
ते भावयन्तः पृथिवीं विचरन्ति दिवं तथा ॥ १८
मर्त्यलोके च राजानो ये चान्ये गृहमेधिनः ।

in text) Ds D2. 4. 5. 1-9 T G1. 8 -प्रदर्शकं (T G1 'कः); V1 -प्रवेशकं; B6 -प्रदेशकः; B9 G2 M1. 5-7 -प्रदेशिकं; Dn1. n4 Ds -प्रवर्तकं (for -प्रदेशकम्).

15 ^b) K1 तपसः; K6 B1 तु तथा (for तपसा). K1. 2 Das. a4 M1 प्रभुः; K6 (marg.) विधिः (for विभुः). —^c) K1 व्रतपरे; K2 चाप्यपरे; Da3 Dn1 Ds1 Ds ब्रह्मपरो (for व्रत-). —^d) G1 व्रतान्यास्थाय (for व्रतान्या-). Da4 T1 पार्थिवः.

16 ^a) K1 आदित्यवसो[सवो] रुद्रास्. —^b) B9 M1. 5-7 [अ]भ्यश्चि-; Dn1 [अ]भ्यश्चि-; Ds1 [अ]भ्यश्चि-; Ds. 1 [अ]भ्ये (D1 'न्य)श्चि-; Ds [अ]भ्यपि; T G3 [अ]भ्यश्चि-; G1 *भिश्व (for [अ]भ्यश्चि-). K6 Ds. 1 G1 -मारुतः; K1 D4. 9 -वासवाः; T G3 -मारुतौ (for -मारुताः). —^c) K2. 4 संख्याः (for साध्याः).

17 ^a) G2 -राक्षस- (sic) (for -राक्षस-). —^b) K2 Ds1 D2 तथा; Ds2 (by corr. as in text) साध्याश्च (for सिद्धाश्च). D4 दिवौकसः; G2 दिवौकजः (for 'कसः). K4 ये चान्ये च दिवौकसः. —^c) K6 तपसास्; Da3. a4 तपसां (for तपसा). D9 ये ते (for तात). T G1. 8 M1. 5-7 संसिद्धास्तात तपसा.

18 ^a) G2 om. ये चादौ. K1. 2. 4 T2 ब्राह्मणा; K1 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ब्राह्मणाः (for ब्रह्मणा). K1 सृष्टा (for सृष्टा). —^b) K1 ब्रह्मणास्; K2 Da4 ब्राह्मणा; K6 V1 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ब्रह्मणा; K1 ब्राह्मणस् (for 'णास्). K2 परा. —^c) Da3. a4 भावयन्तः; Dn4 Ds. 1 G3 भावयन्ति; G1 'यन्ती (for 'यन्तः). —^d) K4 विचरन्तः; G1 संचरन्ति (for विच-). V1 तथा दिवं (by transp.); Ds. 1 गृहमेध्याः; G2 दिवं यथा.

महाकुलेषु दृश्यन्ते तत्सर्वं तपसः फलम् ॥ १९
 कौशिकानि च वस्त्राणि शुभान्याभरणानि च ।
 वाहनासनयानानि सर्वं तत्तपसः फलम् ॥ २०
 मनोनुकूलाः प्रमदा रूपवत्यः सहस्रशः ।
 वासः प्रासादपृष्ठे च तत्सर्वं तपसः फलम् ॥ २१
 शयनानि च मुख्यानि भोज्यानि विविधानि च ।
 अभिप्रेतानि सर्वाणि भवन्ति कृतकर्मणाम् ॥ २२
 नाप्राप्यं तपसा किञ्चित्तैलोक्येऽस्मिन्परंतप ।

उपभोगपरित्यागः फलान्यकृतकर्मणाम् ॥ २३
 सुखितो दुःखितो वापि नरो लोभं परित्यजेत् ।
 अवेक्ष्य मनसा शास्त्रं बुद्ध्या च नृपसत्तम ॥ २४
 असंतोषोऽसुखायैव लोभादिन्द्रियविभ्रमः ।
 ततोऽस्य नश्यति प्रज्ञा विद्येवाभ्यासवर्जिता ॥ २५
 नष्टप्रज्ञो यदा भवति तदा न्यायं न पश्यति ।
 तस्मात्सुखक्षये प्राप्ते पुमानुग्रं तपश्चरेत् ॥ २६
 यदिष्टं तत्सुखं प्राहुर्द्वेष्यं दुःखमिहोच्यते ।

C. 12. 10848
 B. 12. 196[5]. 27
 K. 12. 301. 27

19 °) G1 ग्रहमेधिनः. — °) K1 D1.9 -कुले च (for -कुलेषु).

20 °) Ds2 (before corr. as in text) D1 T G1.3 M1.5-7 कौशिकानि (for कौशिकानि). G2 तु (for च). T G1.3 वासांसि (for वस्त्राणि). — °) K2 शुभानि (for शुभानि). — °) K1.2 Da3. a1 Ds2 T G1.3 वाहनानि च (Ds2 स.); K1 विमानानि च; B3 (marg.) वाहनाशन- (for 'सन-). Bo D2.8 पानानि; Da3. a1 सर्वाणि (for -यानानि). D5 7 वाहनं शयनं यानं (D5 om. यानं). — °) K1.2.4 Bo Dn1. n4 Ds D2.3.5.7 T1 G3 तत्सर्वं (by transp.). D1 तपः फलं (submetric). — After 20, B3 reads 22.

21 Bo om. (hapl.) 21. — °) G1 (by corr. as in text) मनोनुकूलाः. — °) K2 lacuna; K1 D8.9 रूपवंसः (K1 'साः) (for 'वस्यः). K1 D4.9 स्वलंकृताः (for सहस्रशः). — °) G1 वासं (for वासः). K1.6 M1.6 प्रासाद- (for प्रासाद-). K1.2.7 B3 D4.9 G1 पृष्ठेषु (for -पृष्ठे च). — °) K1 V1 B3 D4.9 T2 G1.2 M1.5-7 सर्वं तत् (by transp.). K1 तपसा. Da3 om. (hapl.) from फलम् up to तपसा (in 23°).

22 Da3 om. 22 (cf. v. l. 21); B3 reads 22 after 20. B3 reads 22^a twice. — °) B3 (first time) कामिकानि च वस्त्राणि. — °) D1 आग्यानि (for भोज्यानि). D5 वा (for च). — °) D5 अतिप्रेतानि. G2 कर्माणि (for सर्वाणि). — °) K6 V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text) Da1 Dn1. n4 Ds D2.3.5.7.8 T1 G3 शुभ- (for कृत-). Bo Dn1. n4 Ds D2.3.8 -कर्मिणां (for -कर्मणाम्).

23 Da3 om. up to तपसा (cf. v. l. 21). — °) B1 G1 न प्राप्यं (for नाप्राप्यं). K6 V1 Bo.6-9 Da1 Dn1. n4 Ds D2.3.8 तपसः (for 'ता). — °) K6

त्रैलोक्ये (for त्रैलोक्ये). K4 Bo Da1 Dn1 Ds D2.3.8 G1.3 [s]पि; T च (for sस्मिन्). K2 त्रैलोक्ये-प्यभवन्नृपः; Dn4 त्रैलोक्यं पितरं तप (sic). — °) T G1.3 (also as in text) -परित्यक्तः (for 'त्यागः). — °) Ds D3 -कर्मिणां (for -कर्मणाम्). K6 Ds T G1.3 फलानां कृतकर्मणां. ☞ Gn: अकृतकर्मणां, कृतकृत्यत्वहीना-नामनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानां तपसः फलानि. उपभोगपरित्यागो, वैराग्यम् । ☞

24 °) B1 प्रवेक्ष्य; Da1 अवेक्ष्यं; Dn1 अवेक्ष (for अवेक्ष्य). B3 अवेक्ष्य मनशास्त्रार्थं (sic). — °) T2 G1 M1.5-7 बुद्ध्या (for बुद्ध्या). T1 नरसत्तम.

25 25^{ab} is damaged in K2. — °) K4.6.7 V1 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2-4.7-9 [s]-सुखायेति; D5 'खी चेति (for sसुखायैव). — °) Dn1. n4 Ds D2.3.8 -संभ्रमः; Cp (gloss: निरङ्कुशतया सर्वतो धावनम्) -विभ्रमः (as in text). — °) K2 नरस्य; T1 अतोस्य; G1.3 ततो हि (for ततोऽस्य). — °) Dn1 विविधाभ्यासः; D5.7 विद्या चाभ्यास- (for विद्येवा'). K1 -वर्जिताः. Ds1 विद्याभ्यासविवर्जिता.

26 °) Hypermetric. K1.2 यदा भाति; K4.7 V1 B3 D4.5.7.9 G1 यदा च स्यात्; Bo Dn1. n4 Ds D2.3.3 यदा तु स्यात्; Da1 lacuna; T1 G3 यद्भवति (for यदा भवति). — °) K1 न्याये; K1 D4 न्याय्यं (for न्यायं). G2 अपश्यति (for न प'). — °) K4 Da3 उग्र- (for उग्रं).

27 27^{ab} is damaged in K2. — °) T1 दृष्टे; T2 उग्रं (for दृष्टे). — °) K1 G1 द्वेष्यो; Da1 द्वेष्य-; Dn1 द्वेष्य- (for द्वेष्यं). Bo Dn1. n4 Ds D2.3.8 [ह]-इत्येते (for [उ]इत्येते). — °) K1.2.4.7 V1 D4.5.7.9 पश्य (D5 'इथे.त; T G1.3 पश्य (T2 'इथं)ति (for पश्यस्व). M1.5-7 यादृशः.

C. 12. 10848
B. 12. 296[5]. 27
K. 12. 301. 27

कृताकृतस्य तपसः फलं पश्यस्व यादृशम् ॥ २७
नित्यं भद्राणि पश्यन्ति विषयांश्चोपभुञ्जते ।
प्राकाश्यं चैव गच्छन्ति कृत्वा निष्कलमपं तपः ॥ २८
अप्रियाण्यवमानांश्च दुःखं बहुविधात्मकम् ।
फलार्थी सत्पथत्यक्तः प्राप्नोति विषयात्मकम् ॥ २९
धर्मे तपसि दाने च विचिकित्सास्य जायते ।
स कृत्वा पापकान्येव निरयं प्रतिपद्यते ॥ ३०
सुखे तु वर्तमानो वै दुःखे वापि नरोत्तम ।
स्ववृत्ताद्यो न चलति शास्त्रचक्षुः स मानवः ॥ ३१

28 ^a) K₁ पश्यंत. — ^b) Ds₁ -मुज्यते (for -मुञ्जते).
— G₁ om. 28^c-30^d. — ^e) K₁ प्राकाश्यं; K₂ प्राकाश्यं;
D₁ T₁ प्राकाश्यं; G₂ प्राकाशं; Cn (gloss: विख्याततां)
प्राकाश्यं (as in text).

29 G₁ om. 29 (cf. v. l. 28). — ^a) T₁ अप्रियं
हि (for 'याणि). K₂ अवसानांश्च; K₇ D₁. 9 T G₃
अवमानं च; Dn₄ 'मानाश्च (for 'मानांश्च). K₁ अप्रि-
यान्यद्वमानाश्च (sic). — Da₃. a₄ D₁ om. (hapl.) 29^{ed}.
— ^e) G₂ फलानि (for फलार्थी). K₆ सत्पथे; B₈ M₁
सत्पथं; D₈ सत्पथा; T₁ सत्फल- (for सत्पथ-). Dn₁.
n₄ D₈ T₂ फलार्थी तत्फलं (Dn₄ T₂ सत्फलं; D₈ सत्पथं)
त्यक्त्वा. — ^d) K₁. 2. 4. 6. 7 D₃. 4 G₂ विषयात्मकः; T₁
'स्मभिः (for 'त्मकम्).

30 ^b) K₆ B₈. 7. 8 (marg.). 9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈
D₃. 8 Cn (gloss: अविहितकार्यचिकीर्षा) Cpp विधित्सा
च; V₁ विधित्सा (sic); D₂ विधिधित्सा च (hyper-
metric) (for विचिकित्सा). — ^e) K₄. 6 Bo. 6. 9 Da₃.
a₄ Dn₁. n₄ Ds₁ D₂. 3. 8 एवं (for एव).

31 ^a) B₈ (marg.) सुखे वा; Ds₂ सुखेति; D₃ T₁
G₁. 8 सुखेपि; D₆. 7 सुखेन (for सुखे तु). K₂ D₆. 7
[s]पि; G₂ वा (for वै). — ^b) V₁ B₈ Da₃. a₄ G₂
चापि; D₆. 7 न च; T G₁. 8 [s]पि च (for वापि).
K₇ D₉ T₁ नरोत्तमः. — ^e) K₄ Bo. 6 Dn₁. n₄ D₈
D₂. 3 G₁. 2 सु; G₃ स (for स्व-). K₆ V₁ Bo. 6-9
Da₃. a₄ G₃ -वृत्त्या (for -वृत्ताद्). K₆ V₁ Bo. 6 Da₃.
a₄ Dn₁. n₄ Ds₁ D₂. 3. 8 G₂ M₁. 5-7 चलते.

32 ^a) G₁ इक्षुः; M₁ इक्षु- (sic) (for इषु-). B₈
(marg.). 9 -प्रस्थान-; Da₄ -प्रताप- (for -प्रपात-). K₁. 6
B₈ (marg.) Da₃. a₄ Ca -मात्रे; K₂ D₆. 7 G₂ -मात्रा
(for -मात्रं). ❀ Ca: इषुप्रपातमात्रे, अत्यल्पशाले । ❀

इषुप्रपातमात्रं हि स्पर्शयोगे रतिः स्मृता ।
रसने दर्शने घ्राणे श्रवणे च विशां पते ॥ ३२
ततोऽस्य जायते तीव्रा वेदना तत्क्षयात्पुनः ।
बुधा येन प्रशंसन्ति मोक्षं सुखमनुत्तमम् ॥ ३३
ततः फलार्थं चरति भवन्ति ज्यायसो गुणाः ।
धर्मवृत्त्या च सततं कामार्थाभ्यां न हीयते ॥ ३४
अप्रयत्नागताः सेव्या गृहस्थैर्विषयाः सदा ।
प्रयत्नेनोपगम्यश्च स्वधर्म इति मे मतिः ॥ ३५
मानिनां कुलजातानां नित्यं शास्त्रार्थचक्षुषाम् ।

— ^b) K₁. 2. 4 B₈ -योग- (for -योगे). K₆ G₁ स्मृताः;
Da₄ स्मृताः; Ds₁ D₂. 8 स्पृहा; M₁. 5-7 स्मृतः (for
स्मृता). — ^d) M₆. 7 [s]पि (for च).

33 ^b) Bo तत्प्रियात् (for तत्क्ष-). D₄ om. from
पुनः up to ज्याय (in 34^b). — ^e) Bo. 8 (marg. as
in text) Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 8 Cn (Cnp as in text)
अबुधा न (for बुधा येन). K₇ D₉ तं न; D₆. 7 तेन
(for येन). — ^d) K₇ भोक्तुं (for मोक्षं).

34 D₄ om. up to ज्याय (cf. v. l. 33). — ^a)
K₂. 6. 7 D₉ T₂ G₃ M₁ तपः (for ततः). K₇ D₉
फलानु; T₁ फलोत्थाः; T₂ G₁ फलार्थी; G₃ फलार्थः
(for फलार्थ). K₆ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds₁ D₂. 3. 5.
1. 9 T₂ G₁-8 सर्वस्य; T₁ सर्वस्यो; Ca चरतः (for चरति).
— ^b) B₈. 9 Da₃. a₄ G₂ M₁. 5-7 भवन्ति (for भवन्ति).
K₄ ज्यायसा; V₁ M₁. 5-7 Ca. p (both, gloss: अध-
मस्य) [अ]ज्यायसो; Bo. 7 Dn₁. n₄ Ds₁ s₂ (before
corr. as in text) D₂. 3. 8 ज्यायसे; Da₄ ज्यायसो;
D₆. 7 [अ]तिशया (D₇ 'यो) (for ज्यायसो). K₁. 7
B₈. 9 Da₃. a₄ D₈ G₂ M₁. 6. 7 गुणः (for गुणाः). — ^e)
T₁ G₁ M₁ -वृत्त्या (for -वृत्त्या). K₁. 2. 4. 7 V₁ B₈
(marg.) D₄. 5. 7. 9 G₂ हि (for च).

35 ^a) K₆ सर्वा (for सेव्या). ❀ Cn: अप्रयत्ना-
गताः, प्रारब्धकर्मोपस्थापिताः । ❀ — ^b) K₆ G₁ ग्रहस्थैर्.
V₁ तथा (for सदा). — ^e) K₁. 2. 4. 7 D₈ D₄. 9
-संगम्य (for -गम्यश्च). Dn₄ प्रयत्नेनोपनीयश्च; T₁ G₃
प्रयत्ने नापि कर्तव्यः; G₁ अप्रयत्नोपगम्याश्च. — ^d) Dn₄
ह्यधर्मः; D₈ स्वभावः; D₆. 7 धर्मश्च; G₁ स्वधर्मा (for
स्वधर्म). D₆. 7 नो (for से).

36 ^b) K₇ निश्च- (for निश्च-). K₁. 2. 4 -सेविनां;

धर्मक्रियावियुक्तानामशक्या संवृतात्मनाम् ॥ ३६
क्रियमाणं यदा कर्म नाशं गच्छति मानुषम् ।
तेषां नान्यद्वृत्ते लोके तपसः कर्म विद्यते ॥ ३७
सर्वात्मना तु कुर्वीत गृहस्थः कर्मनिश्चयम् ।

दाक्ष्येण हव्यकव्यार्थं स्वधर्मं विचरेन्नृप ॥ ३८
यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वेणि चतुरशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

२८५

जनक उवाच ।

वर्णो विशेषवर्णानां महर्षे केन जायते ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ १

यदेतज्जायतेऽपत्यं स एवायमिति श्रुतिः ।

C. 12. 10862
B. 12. 297(6). 2
K. 12. 302. 2

Da4 मानुषां (for चक्षुषाम्). — °) K6 V1 Bo. 6. 7. 9
Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 क्रियाधर्मविमु (V1 B6 Dn1. n4 Ds
यु) क्तानाम्; B6 Da3. a4 D5. 7 G2. 8 M7 धर्मक्रियाविमु-
(D5. 7 M7 'भियु'; G2. 8 'नियु) क्तानाम्. — °) K1
अशक्त्यां; Dn1 T2 अशक्त्या; Dn4 अशक्ता; G1
शक्त्यानां; G2 अशक्त्यं; G3 शक्त्यानां; M1. 5. 7 नाशक्यं;
M6 नाशक्यं; Cv असत्यं (for अशक्त्या). ❀ Cn:
संवृतात्मनाम्, मूढमनसाम् ॥ Cv: सम्यग्वृत्तः वशीकृतः
आत्मा चित्तं येषां ते । ❀

37 °) K1. 2. 4. 7 Ds1 क्रियमाणं; Da3. a4 ह्रियमाणं
(for क्रियं). B6 (marg.) यथा (for यदा). — °)
Da3. a4 T2 गच्छति. — °) Da4 नान्यकृते; D5 नान्य-
द्वृत्तं; D7 नान्यकृतं (for नान्यद्वृत्ते). — °) G3 दृश्यते
(for विद्यते).

38 °) D6 स्वत्वात्मना (for सर्वा). Dn4 Ds2 D4. 7
G3 [अ]नु; Ds1 न (for तु). K6 कुर्वति (for कुर्वीत).
— Ds om. (hapl.) 38^b-39°. — °) K1 गृहस्थाः (for
'स्थः). M1. 5-7 धर्मं (for कर्म). Ds1 om. from
निश्चयम् up to श्रमिणः (in 39°). — °) V1 B7. 8
Dn4 दाक्षेण. — °) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1.
n4 D2-5. 7. 9 T G1. 8 स्वधर्मे. K4 विविचेन्; V1 Bo.
6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7 G2 M1. 5-7 विच-
रन्; T2 हि चरेन् (for विचरेन्).

39 = Manu. 6. 90; (var.) Vasistha Smṛti 8.
15. Ds1 om. up to श्रमिणः; Ds om. 39^{ab} (for
both, cf. v. l. 38). — °) K6 सर्वं (for सर्वे). — °)
K1. 4. 6 Da4 T2 M1. 7 संस्थितं. — B6 om. (hapl.)

39^{ed}. — °) T1 G1. 8 तथैवाश्रमिणः सर्वे. — °) K1
T2 M1. 7 संस्थितं; B7 संस्थितिः (for संस्थितिम्).

Colophon. Ś1 D6 G6 missing; K3. 5 B1-5 Da1. a2
Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan:
K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 T
G1-3 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 2. 4. 6
V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 3. 9 M1. 6
पराश्र (K6 Da4 'स) रगीता; K7 D4. 5. 9 M5. 7 पराश्र-
(D4 'स) रगीतासु तपःप्रशंसा (M5. 7 'शंसनं). — Adhy.
no. (figures, words or both): B7 116; Dn1 121;
Dn4 Ds2 (marg. sec. m.) M5 120; Ds 1015 (sic);
T1 G1. 8 119; T2 132; G2 135; M1. 6. 7 118
(M7 18). — Śloka no.: Da4 39; Dn4 40.

285

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 G6 (cf. v. l.
12. 274. 13; 283. 15; 259. 1.).

1 °) Da4 G2 M1. 5-7 वर्णे; Ds (by corr.). 7
वर्णा (for वर्णो). Ds2 (by corr.) T G1-3 M1. 5-7
विशेषो (for विशेष). K6 B6. 7. 8 (marg.) Da3. a4
धर्मणां (B7 'नां). (for वर्णानां). — °) K6 V1 Bo.
6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2
3. 8 ज्ञातुं (for श्रोतुं). — °) Da4 वरं (for वर).

2 °) K1. 2. 4 यदस्य; G2 य एतज् (for यदेतज्).
Ds ज्ञायते (for जायते). K6. 7 V1 B6 (marg. as in
text). 7 D4. 5. 7. 9 सत्यं (for सपत्यं). — °) Dn4

C. 12. 10862
B. 12. 29761. 2
K. 12. 307. 2

कथं ब्राह्मणतो जातो विशेषग्रहणं गतः ॥ २

पराशर उवाच ।

एवमेतन्महाराज येन जातः स एव सः ।

तपसस्त्वपकर्षेण जातिग्रहणतां गतः ॥ ३

सुक्षेत्राच्च सुबीजाच्च पुण्यो भवति संभवः ।

अतोऽन्यतरतो हीनादवरो नाम जायते ॥ ४

वक्त्राद्बुजाभ्यामूरुभ्यां पद्भ्यां चैवाथ जज्ञिरे ।

सृजतः प्रजापतेर्लोकानिति धर्मविदो विदुः ॥ ५

मुखजा ब्राह्मणास्तात बाहुजाः क्षत्रबन्धवः ।

[अ]हम् (for [अ]यम्). — °) K1.2 कथं हि (K2 वा) ब्राह्मणो जातो.

3 °) M1.5-7 तपसस्तु प्रकर्षेण.

4 °) K1 स्वक्षेत्रश्च; K2 D5.7 सुक्षेत्रश्च; K8 स्वक्षेत्राच्च; D51 D8 स्वक्षेत्रं (for सुक्षेत्रं). K1.2.4 D6.7 सुबीजश्च; D51 D8 स्वबीजाच्च (for सुबीजं). — °) T2 पुंसो; G8 पुण्ये (for पुण्यो). — °) K6 V1 G2.3 ततो (for अतो). — °) B6-9 Da3.24 G1 अधरो; G2 अपरो (for अदरो). G2 न स्त (for नाम).

5 °) M1 [अ]भिजज्ञिरे (for [अ]थ जं). — °) Hypermetric. T2 सृष्टिः (for सृजतः). K1 D9 ब्राह्मणो (for प्रजापतेर्). B6.8 (marg. as in text). Da3.24 लोका; T G1.3 अंगाद् (for लोकान्).

6 °) K1.2 मुखतो (for मुखजा). K2 ब्राह्मणो. K1 जातौ; K2 जाता; D6.7 तत्र; T1 G1.3 तावद् (for तात). — °) K1.2.4 बाहुभ्यां (for बाहुजाः). T G8 M1.5-7 क्षत्रबांधवाः (for बन्धवः). K6 B1 Da3.24 Dn1.24 D8 D2.8.8 G2 बाहुजाः क्षत्रियाः स्मृताः; B8 क्षत्रिया बाहुजाः स्मृताः. — °) K1 तरुजा; K5.7 Da4 Dn4 उरुजा; D51 उरुजा (for उरुजा). B6 च विशो; T2 G1 M1.5-7 वणिजो (for धनिनो). — °) M1.5.7 पादकाः (M6 'तः') (for पादजाः). K2 Bo.6.8 D51 D8 T G8 परिचारिकाः; D4 'वारकाः; D6.7 शूद्रयोनयः (for परिचारकाः).

7 °) K1.2.4 इति; B8 (marg.) अपि (for एव). — °) ☞ Cs: आगमः, उत्पत्तिः । ☞ — °) D4 corrupt. K1 G1.3 व्यतिरिक्ता; T1 चाति (for त्वति). — °) K2 G2 संकरजाः; T1 G1.3 संकीर्णजाः (for संकरजाः). G1.8 मताः (for स्मृताः).

ऊरुजा धनिनो राजन्पादजाः परिचारकाः ॥ ६

चतुर्णामेव वर्णानामागमः पुरुषर्षभ ।

अतोऽन्ये त्वतिरिक्ता ये ते वै संकरजाः स्मृताः ॥ ७

क्षत्रजातिरथाम्बष्टा उग्रा वैदेहकास्तथा ।

श्रपाकाः पुल्कसाः स्तेना निपादाः स्रुतमागधाः ॥ ८

आयोगाः करणा व्रात्याश्चण्डालाश्च नराधिप ।

एते चतुर्भ्यो वर्णेभ्यो जायन्ते वै परस्परम् ॥ ९

जनक उवाच ।

ब्रह्मणैकेन जातानां नानात्वं गोत्रतः कथम् ।

8 °) Da1 Dn1.24 D2.8 क्षत्रियातिर; G1 क्षेत्रजातिर (for क्षेत्रं). Da3.24 अथोवष्टा (for अथाम्बष्टा). K2.4 क्षत्रजातिरथाः सृष्टा. ☞ Cs: क्षत्रजातिरिति मूर्धाभिषिक्तः, ब्राह्मणस्य राज्यामुत्पन्नः । तथा च वैजयन्ती (Oppert, pp. 72-76) — सवर्णं ब्राह्मणाद्राज्यं सूते मूर्धाभिषिक्तकम् । वैश्याम्बष्टं निषादं तु शूद्रा पारशवश्च सः ॥ वैश्याद्वैदेहकं विप्रा क्षत्रकन्या तु मागधम् । सूतं विप्रा नृपाद्वैश्या माहिष्यं जवनश्च सः ॥ चण्डालं ब्राह्मणी शूद्राक्षत्रियात्पारधेनुकम् । वैणवं सैव चौर्येण वैश्याच्चायोगवं तथा ॥ विप्रा नापितमम्बष्टादस्मिन्कापि श्रपाकाक् । श्रपचश्चैव चण्डालाच्चर्मकञ्चुकजीवनम् । रथकारं तु माहिष्यात्करणो माहिष्यकम् । पुल्कराश्चैव चण्डालारिकरातं पलगण्डकम् ॥ इत्यादि द्रष्टव्यम् । ☞ — °) T1 G1.3 इति; Cs (gloss: परशवः) उग्रा (as in text). K1 V1 D51 D1.9 G2 वैदेहिकास. K1.2 स्मृताः (for तथा). — °) K1 श्रपाकाः; K2 श्रपाकाः (for श्रपाकाः). K2 पुल्कसाः; K6 पुल्कसाः; K7 D4.5 पुल्कसाः; V1 पुल्कसाः; B6.6.7.9 D51 पुल्कसाः; B8 पुल्कसाः; D9 पुल्कसाः (for पुल्कसाः). K6 स्तेनः (for स्तेना). — °) G1 निषधाः (for निषादाः).

9 °) K4.6 V1 B6.6-9 Da3.24 Dn1.24 D8 D2.8.7.8 T2 अयोगाः; D4 अयोगाः; D6 अयोप (for आयोगाः). K1.2 T1 M1.7 कारणा; D7 G1.3 केरला; M6 कर्मणा (for करणा). — °) K6.7 V1 B6.7.9 Da3.24 D8 D2-5.7.8 चाण्डालाश्च. K1.2.4 नराधमाः; Da4 D4 'धिपः (for 'धिप). — °) K6 V1 B6.6-8 Da3.24 Dn1 D8 D2.8.8 परस्परात् (D2 'राः).

10 °) D51 D5 T2 G2 Cnp ब्राह्मणा (for ब्र°). K1.2.4 M1.5-7 ब्राह्मणैः केन जातानां. — °) K1.2.4 B9 गोत्रता (for गोत्रतः). D6 स्मृतः; D9 स्मृतं; G2 पथः (for कथम्). — °) K1 B8 D4 T G1.3 बहूनीमानि; B8 (marg.) Dn4 'निह हि; D52 'नीहेह; D6.7 'नि

बहूनीह हि लोके वै गोत्राणि मुनिसत्तम ॥ १०

यत्र तत्र कथं जाताः स्वयोनिं मुनयो गताः ।

शूद्रयोनौ समुत्पन्ना वियोनौ च तथापरे ॥ ११

पराशर उवाच ।

राजनैतद्भवेद्ब्राह्मणपक्षेन जन्मना ।

महात्मनां समुत्पत्तिस्तपसा भावितात्मनाम् ॥ १२

उत्पाद्य पुत्रान्मुनयो नृपते यत्र तत्र ह ।

स्वेनैव तपसा तेषामृषित्वं विदधुः पुनः ॥ १३

पितामहश्च मे पूर्वमृश्यशृङ्गश्च काश्यपः ।

वटस्ताण्ड्यः कृपश्चैव कक्षीवान्कमठादयः ॥ १४

यवक्रीतश्च नृपते द्रोणश्च वदतां वरः ।

आयुर्मतङ्गो दत्तश्च द्रुपदो मत्स्य एव च ॥ १५

एते स्वां प्रकृतिं प्राप्ता वैदेह तपसोऽऽश्रयात् ।

प्रतिष्ठिता वेदविदो दमे तपसि चैव हि ॥ १६

मूलगोत्राणि चत्वारि समुत्पन्नानि पार्थिव ।

अङ्गिराः कश्यपश्चैव वसिष्ठो भृगुरेव च ॥ १७

कर्मतोऽन्यानि गोत्राणि समुत्पन्नानि पार्थिव ।

नामधेयानि तपसा तानि च ग्रहणं सताम् ॥ १८

C. 12. 10878
B. 12. 29761. 18
K. 12. 302. 18

नाम; D० बहुनामानि; G२ बहूनि खलु (for 'नीह हि'). K१. २. ४ transp. लोके वै and गोत्राणि. B८ (marg. as in text) T१ G१. ३ [s]स्मिन् (for वै). Da१ D८ मुनिसत्तमः.

11 ^a) D१ lacuna; D६. १ यत्र (for तत्र). ☞ Ca. p: यत्र तत्रेति, अनियतयोनौ । ☞ — ^b) K१. २. ४ सुगोत्रं; K६ स्वयोनिं (sic); Da१ स्वयोनिः; G२ सुयोनिं (for स्व). K१ यथा; B९ गतः (for गताः). — ^c) Bo. ६-९ Da८ Dn१. n१ D८ D२. ३. ३ शूद्रयोनौ; Da१ शूद्रं योनौ (for शूद्रयोनौ). K१ समुत्पन्नान्; M१ 'तपन्नौ'. — ^d) K१ नियोनौ (for वि). Dn१ वा (for च). ☞ Cs: वियोनौ, योन्यभावे कलशादौ । ☞

12 ^a) K१. २. ६ Bo. ६-८ Da. ४ T१ G१. २ M१ एतद् (for नै). K६. १ Da. ९ गुह्यम् (for ग्राह्यम्). — ^b) K१. २. ४ अनिकृष्टेन; K१ Da. ९ अव (for अप). V१ कर्मणा (for जन्मना). — ^c) K१. ६ महात्मानं (for 'त्मानं'). D६. १ समुत्पत्तिः. — ^d) G१ भावितात्मनः.

13 ^a) K१. २. ४ transp. मुनयो and नृपते. Ds२ D८ जायते (for नृपते). K१ हि; T१ वा; G१. ३ ते (for ह). — ^c) Dn१ त्वेनैव; Ds१ स्वे स्वेनैव (hypermetrio); T२ तेनैव (for स्वेनैव).

14 ^a) G२ corrupt. Ds D८ च वै; D२ चैव (for च मे). ☞ Cs: पितामहः वसिष्ठो वरुणरेतसा कुम्भे जातः । ☞ — ^b) K१. २. ४. ६. १ Bo. ६-८ Da८ Dn१. n१ Ds१ D२. ४. ३ ऋष्यशृङ्गश्च; D९ ऋक्ष (sic); G१ ऋष्या (sic) (for ऋष्य). K६ D६. १ कश्यपः; G१ कश्यपः. — ^c) K१ वरस; K६ वटुः; K१ B१ वटस; Bo. ६. ३ (marg.). ९ Ds D८ वटस; B८ (also marg.) पटस; Da८. २ वट; Dn१ वेदस; Dn१ बहुस; D२. ३ वटस; D१ वचश्च; T१ G१ वसुस; T२ मनुस; G२ पटस;

G८ वस्तुस; M१. ६-१ वटुर् (for वटस). K१ तड्यः; K२ तुड्यः; K४ तड्यः; Dn१ तांघः; Ds१ तांघ्यः; D१ तांघ्यः; D६ चाघः; D१ चाघाः; G२ तड्यः; M१. ६-१ यास्काः (for ताण्ड्यः). — ^d) K१ V१ कांक्षीवत्; K२ काषीवत्; K४ Bo. ६-८ Da८. २ Dn१. n१ D२. ३. ३ काक्षीवत्; K१ कांक्षीवान्; B९ D१. ९ काक्षीवान्; D६ कश्यपः; G२ M१. ६-१ कक्षीवत् (for कक्षीवान्). K१. २. ४ कवचादयः; Dn१ कर्मवा; T G१-३ M१. ६-१ कवपा (for कमठा).

15 D६. १ om. 15^{ab}. — ^a) D९ ऋीवश्च (for ऋीतश्च). — ^b) K१. २. ४ ददतां (for वदतां). T१ M१. ६-१ वर (for वरः). — ^c) D२ मतेगो (sic); D१ मतंगा (for मतङ्गो). K६ मत्तश्च; K१ Ds१ D२. ४. ३. ९ दक्षश्च; V१ दांतश्च; D६. १ मंतुश्च (for दत्तश्च). — ^d) K२ द्रुषदो; Dn१. n१ D३. ३ द्रुमदो; D४ द्रुपदा (for द्रुपदो). K१ दक्ष; V१ Bo. ९ Dn१. n१ D८ D२. ३. ३ मात्स्य (for मत्स्य).

16 ^a) K६ B१ D६ एतेषां (for एते स्वां). — ^b) K२ D४ वेदेह (sic); B१ विदेह (for वैदेह). Ds१ D२. ३ (by corr.) तपसा (for तपसो). B९ T२ [ss]श्रमात्; T१ [s]ग्रहात्; M१. ६-१ बलात् (for ssश्रयात्). — ^d) K१ V१ B८ D४. ६. १. ९ G१ M१. ६-१ ह; G८ च (for हि). K६ Bo. ६. १. ३ (marg.). ९ Da८. २ Dn१. n१ D८ D२. ३. ३ दमेन तपसैव ह (Bo. ६ Dn१. n१ D८ D२. ३. ३ हि).

17 ^b) T२ G१ भारत (for पार्थिव). — K२ D४. १ G२. ३ om. (hapl.) 17^c-18^b. — ^c) K६ V१ Bo Dn१ D८. ३ T G१ M१. ६-१ काश्यपश्च. — ^d) K६. १ B६. ३ वसिष्ठो (for वसिष्ठो).

18 K२ D४. १ G२. ३ om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). — ^d) B८ (marg.) यानि; G१. ३ नाम (for तानि). K२

जनक उवाच ।
विशेषधर्मान्वर्णानां प्रब्रूहि भगवन्मम ।
तथा सामान्यधर्माश्च सर्वत्र कुशलो ह्यसि ॥ १९
पराशर उवाच ।
प्रतिग्रहो याजनं च तथैवाध्यापनं नृप ।
विशेषधर्मो विप्राणां रक्षा क्षत्रस्य शोभना ॥ २०
कृषिश्च पाशुपाल्यं च वाणिज्यं च विशामपि ।
द्विजानां परिचर्या च शूद्रकर्म नराधिप ॥ २१
विशेषधर्मा नृपते वर्णानां परिकीर्तिताः ।

धर्मान्साधारणांस्तात विस्तरैण शृणुष्व मे ॥ २२
आनृशंस्यमर्हिसा चाप्रमादः संविभागिता ।
श्राद्धकर्मातिथेयं च सत्यमक्रोध एव च ॥ २३
स्वेषु दारेषु संतोषः शौचं नित्यानसूयता ।
आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्माः साधारणा नृप ॥ २४
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यास्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
अत्र तेषामधीकारो धर्मेषु द्विपदां वर ॥ २५
विकर्मावस्थिता वर्णाः पतन्ति नृपते त्रयः ।
उन्नमन्ति यथासन्तमाश्रित्येह स्वकर्मसु ॥ २६

नियग्रहणं (for च ग्रं). G₂ सूतम (hypermetric) (for सताम्). ॐ C₁: ग्रहणे सतां, प्राप्तानीत्यर्थः । ॐ

19 G₂ om. the ref. — ^a) D_{5.1} विशेषधर्म (for 'धर्मान्). — ^b) D_{5.1} प्रजा ब्रूहि (hypermetric) (for प्रब्रूहि). B₃ (marg.) वदतां वर (for भगवन्मम). — ^c) B_{0.8} D_{1.1} D₅ D_{2.8.8} ततः; B₃ damaged (for तथा). D_{5.1} धर्मश्च; D₉ धर्माश्च (for धर्माश्च). B₃ तु (for च). — ^d) G₁ प्रब्रूहि (for सर्वत्र). D_{4.1} शमलो (for कुशलो).

20 K₁ पराशरा (for पराशर). — ^a) D₁ पालनं (for याजनं). K₁ om. च. V₁ B_{0.8} (marg.) D_{4.8} a₁ G₂ प्रतिग्रहोय य (D_{4.8} या)जनं. — ^b) K₀ V₁ D_{1.7} [अ]ध्ययनं (for [अ]ध्यापनं). — ^c) K_{1.4.6} V₁ B_{0.6-9} D_{4.8} a₁ D_{1.1} D₅ D_{2.8.8} विशेषधर्मा; D_{5.1} धर्म (for 'धर्मो).

21 ^a) K₄ D_{1.1} D₅ G₂ M_{1.5-7} पशुपाल्यं; K₁ पाशुपाल्यश्च; D₁ **पाल्यं. D₁ om. च. — ^b) K₂ वाणिज्यं; D₄ वणिजा; D_{7.9} M_{1.5.6} वणिज्या (for वाणिज्यं). K_{1.2.4} विशां प्रभो (K₁ 'भोः) (for विशामपि).

22 ^a) D₂ om. from धर्मा up to संवि (in 23^b). — ^b) D₅ वर्णानां परिकीर्तितः; G₂ 'नां च प्रकीर्तिताः. — ^c) D_{5.1} साधारणं; D₄ 'णास् (for 'णास्). — ^d) K₀ तत् (for मे).

23 D₂ om. up to संवि (cf. v. l. 22). — ^b) K₀ G₁ M_{1.5-7} प्रमादः; K₁ D_{4.5.7} प्रशमः; B₃ (marg.) प्रसादः; D₉ प्रथमः (for [अ]प्रमादः). K₁ T₂ G₁ M_{1.5-7} संविभागता (K₁ 'गिताः); D_{1.1} सविभागिता (for संविभागिता). K_{1.2} [अ]न्यप्रमादः स्व-

कर्मसु; K₄ प्रमादः स्वकर्मसु (submetric). — ^c) K_{1.2.4} श्राद्धं कर्म; K₀ श्राद्धधर्मः; G₁ श्राद्धकर्म (for श्राद्धकर्म). T G_{1.8} M₁ [आ]तिथेयत्वं (M₁ 'श्र) (for 'यं च). — ^d) B₀ वा (for च).

24 ^b) K₄ M₅ शौचः; K_{0.7} D_{4.8} शौचं (for शौचं). K₁ D_{4.9} नित्यानसूयिता; D_{1.1} D_{5.1} D_{2.8} 'नुसूयता. — ^c) D_{4.8} a₁ आत्मा ज्ञानं (for आत्मज्ञानं). — ^d) M_{1.6} साधारणो (for 'णा). D_{5.1} D₂ स्मृताः (D₂ 'ता) (for नृप). K_{1.2} D_{5.1} D_{5.7.8} T₂ G₁₋₈ धर्मः साधारणो (G₁ 'णे) नृप (D_{5.1} D₈ स्मृतः; D_{5.7} मतः).

25 ^a) K_{1.2.4} ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यसः. — ^b) D₄ reads from तयः up to द्विजा (in 28^b) twice. — ^c) K₀ यत्र (for अत्र). K₀ आधिकारो (for अधी). ॐ C₁: अधीकारः, उपसर्गो घञ्यमनुष्ये बहुलम् (Pāṇini 6. 3. 22) इति दीर्घः । ॐ — ^d) K₁ D_{5.1} वरः.

26 For the repetition in D₄, cf. v. l. 25. — ^a) K_{1.2} D₁ विकर्मा चास्थिता; K₄ B_{0.7} D_{4.1} D₉ विकर्म चास्थिः; K₀ विकर्म वास्थिः; K₁ विकर्मा च स्थिः; B₃ (marg. as in text) विकर्मसु स्थिः; D_{4.8} D₄ (both times) विकर्म वास्थिः; D₅ विकर्मा वा स्थिः; T G_{1.8} M_{1.5-7} विकर्मणि स्थिः; G₂ विकर्मे च स्थिः (for विकर्मा वस्थिता). — ^b) K₀ B_{0.6-8} D_{4.8} a₁ D_{1.1} D₅ D_{2.8.8} पतन्ते (for पतन्ति). T₁ G₃ निरये (for नृपते). — ^c) K_{1.2} यथा वृत्तम्; B_{0.8} D_{5.7} यथासत्त्वम्; B_{0.9} T G_{1.8} M_{1.5-7} Ca यथासन्नम्; B₃ (marg.) यथान्यायम्; D₄ (both times) 8.9 यथा सत्यम्; G₂ यथायत्नम् (for यथासन्तम्). ॐ C₃: यथासन्तं, यथाविहितम् । ॐ — ^d) D_{5.7} आवृत्य (for आश्रित्य). D_{5.1} [इ]व (for [इ]ह). K₁ सुकर्मसु; G₂ M_{1.5-7} स्वकर्म

न चापि शूद्रः पततीति निश्चयो

न चापि संस्कारमिहार्हतीति वा ।

श्रुतिप्रवृत्तं न च धर्ममाप्नुते

न चास्य धर्मे प्रतिषेधनं कृतम् ॥ २७

वैदेहकं शूद्रमुदाहरन्ति

द्विजा महाराज श्रुतोपपन्नाः ।

अहं हि पश्यामि नरेन्द्र देवं

विश्वस्य विष्णुं जगतः प्रधानम् ॥ २८

सतां वृत्तमनुष्ठाय निहीना उज्जिहीर्षवः ।

मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति कुर्वाणाः पौष्टिकीः क्रियाः ॥ २९

यथा यथा हि सद्रुत्तमालम्बन्तीतरे जनाः ।

तथा तथा सुखं प्राप्य प्रेत्य चेह च शेरते ॥ ३०

जनक उवाच ।

किं कर्म दूषयत्येनमथ जातिर्महामुने ।

संदेहो मे समुत्पन्नस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३१

पराशर उवाच ।

असंशयं महाराज उभयं दोषकारकम् ।

कर्म चैव हि जातिश्च विशेषं तु निशमय ॥ ३२

C. 12. 10892
B. 12. 297(e). 31
K. 12. 30.. 32

च (for स्वकर्मसु). K₂ आश्रित्य स्वेषु कर्मसु. ☞ C_n: आश्रित्य, अन्तरावरवर्णवृत्त्याश्रयणेन । ☞

27 For the repetition in D₁, cf. v. l. 25. — ^a) K₁ वा (for च). G₂ [अ]ति (for [अ]पि). D₂ शूद्राः. G₈ पतितश्च (for पतति). K₁ न; D₄ G₂ ह; G₈ च (for [ह]ति). — ^b) D₁ (both times) वा (for च). K_{1.2} V₁ B₆₋₉ D_{3.2} D_{2.4} (both times). G₂ च; D₄ D_{5.7} T G_{1.8} M₁ lacuna (for वा). — ^c) D₈ T G₁ M_{1.5-7} श्रुतिप्रयुक्तं; D₇ श्रुतप्रवृत्तं; G₈ श्रुतिश्च प्रयुक्तं (for श्रुतिप्रवृत्तं). D₁ (both times) नवः; D₅ च न (by transp.). D_{5.7} वृत्तम्; T G_{1.8} कर्म (for धर्मम्). D₅ अश्रुते; T G_{1.8} सोश्रुते (for आश्रुते). — ^d) D₁ (both times) तवास्य धर्मे; G₂ न ह्यधर्मे (for न चास्य धर्मे). K₆ धर्म; K₇ धर्मे; D₄ धर्म (for धर्मे). K₁ प्रतिसाधनं (for 'बेधनं'). ☞ C_n: धर्मे, आनुशंखादि (st. 23-24) त्रयोदशकरूपे । ☞

28 For the repetition in D₁, cf. v. l. 25. — ^a) K₁ D_{3.9} T₂ वैदेहिकं; G₃ 'ह तं (for 'हकं). D_{5.7} वेदं हि शूद्राः समुदाहरन्ति. ☞ C_n: वैदेहकं, विदेहेषु विदितम् । ये स्थूलं शरीरं त्यक्त्वा लिङ्गमेवात्मत्वेन प्रतिपन्नास्ते विदेहाः । [तेषां] मुक्तिर्जन्मद्वयेन व्यवहिता ॥ C₈: वैदेहेति संबुद्धिः । कश्चिद्दः प्रजापतिवचनः । द्विजाः कं, प्रजापतिं, तत्सदृशब्राह्मणमुदाहरन्ति ॥ C₇: वैदेहकं, वैदेहकः ब्राह्मण्यं वैद्याजातः (Amara 2. 10. 3) । ☞ — ^b) K₁ D_{4.9} गुणोपपन्नाः; D_{5.7} गुणप्र' (for श्रुतोप'). — ^c) G_{1.8} दैवतं (for देवं). — ^d) T G_{1.8} M_{1.5-7} C₈ प्रतिष्ठां (for प्रधानम्).

29 ^a) B₉ D_{3.2} G₂ वृत्तिम् (for वृत्तम्). K_{6.7} B_{9.7.8} D_{1.2} D_{5.7.8} G₁ अङ्घ्रिहाय; D_{3.2} अङ्घ्रिहाय; G₈ lacuna (for अनुष्ठाय). — ^b) K₁ D₁

T₂ विहीना; K_{2.4} D₁ D_{2.5.8} G₁ निहीनान्; K₆ V₁ B_{9.8-8} D_{3.2} नि (B₈ marg. वि) हीनानि; K₁ D_{4.9} निहीनम्; D₇ हीनानपि; G₁ विहीनाश्च; G₂ *हीनापि; G₃ निहीनश्च; M_{1.5-7} निहीनापि; C_n (gloss: शूद्राः) निहीना (as in text). B_{9.7.9} D_{3.2} उज्जिहीर्षयेत्; D_{1.2} C_n (gloss: आत्मानमुद्धर्तुमिच्छवः) उज्जिहीर्षवः (D₄ 'याः'); G_{1.8} च जिगीषवः; C_{np} (gloss: कामादीन्दोषानुच्छेत्तुमिच्छवः); C₈ (gloss: शूद्रत्वादात्मानमुद्धर्तुमिच्छवः) उज्जिहीर्षवः (as in text). — ^c) K₁ D₇ G₈ मन्त्रवर्जा; B₁ D₃ 'वद्धा; D₄ 'वद्धा; M_{1.5-7} 'वर्ज्य (for 'वर्ज). K₂ दुहन्ति; K₇ दूषयन्ति (for दुष्यन्ति). — ^d) D₂ कुर्वाणाः. K_{6.7} B_{9.7.9} पौष्टिकी; B₈ D₁ 'की; D₂ 'का; G₁ 'क (for 'की). B₈ D₁ क्रियां.

30 ^a) B₁ om. the first यथा. K₁ सद्रुत्ताम्; V₁ यद्रुत्तम्; G₂ सद्रुत्तिम् (for सद्रुत्तम्). — ^b) D_{5.7} आवर्तति (for आलम्बन्ति). B_{9.8} D_{3.2} आलम्बेदितरो जनः; G₃ आलम्बन्तीतरे जनाः. — ^c) K₁ प्राप (for प्राप्य). — ^d) K₆ V₁ B_{9.8-9} D_{3.2} D_{1.2} D_{5.7.8} C_n मोदते; M_{1.5-7} शोभते (for शेरते). T G_{1.8} नन्दति प्रेत्य चेह च.

31 ^a) K₆ G₂ [ए]तम् (for [ए]नम्). — M_{1.5-7} om. (hapl.) 31^b-34^a. — ^b) K₆ V₁ B_{9.8-9} D_{3.2} D_{1.2} D_{5.7.8} T₁ अथो; T₂ G_{1.8} उक्त (for अय). T₂ जाति. — ^d) K₆ B₈ (marg. as in text). G₂ ततो (for तन्मे). K₁ D₄ D_{5.1} अर्हति (for अर्हसि).

32 M_{1.5-7} om. 32 (cf. v. l. 31). V₁ reads 32-37 on marg. — ^b) K₂ ह्यभयं (for उभयं). K₁ s. 6 V₁ B₉ D₃ D_{5.7} दोषकारणं (for 'कारकम्). — ^c) K₁ कर्मे (for कर्म). D₁ [ह]व; G₂ [अ]पि (for [ए]व).

जात्या च कर्मणा चैव दुष्टं कर्म निषेवते ।
 जात्या दुष्टश्च यः पापं न करोति स पूरुषः ॥ ३३
 जात्या प्रधानं पुरुषं कुर्वाणं कर्म धिक्कृतम् ।
 कर्म तद्दूषयत्येनं तस्मात्कर्म नशोभनम् ॥ ३४
 जनक उवाच ।
 कानि कर्माणि धर्म्याणि लोकेऽस्मिन्निद्वजसत्तम ।
 न हिंसन्तीह भूतानि क्रियमाणानि सर्वदा ॥ ३५
 पराशर उवाच ।
 शृणु मेऽत्र महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

यानि कर्माण्यहिंसाणि नरं त्रायन्ति सर्वदा ॥ ३६
 संन्यस्याग्नीनुपासीनाः पश्यन्ति विगतज्वराः ।
 नैःश्रेयसं धर्मपथं समारुह्य यथाक्रमम् ॥ ३७
 प्रश्रिता विनयोपेता दमनित्याः सुसंशिताः ।
 प्रयान्ति स्थानमजरं सर्वकर्मविवर्जिताः ॥ ३८
 सर्वे वर्णा धर्मकार्याणि सम्य-
 कृत्वा राजन्सत्यवाक्यानि चोक्त्वा ।
 त्यक्त्वाधर्मं दारुणं जीवलोके
 यान्ति स्वर्गं नात्र कार्यो विचारः ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

K₁ ह; K₂ V₁ [ह]ह (for हि). K₆ B₆. 9 Das. a₄ विजानीहि (for हि जातिश्च). —^a) T₂ विशेषश्च. D₄. 9 तु; D₅ T₂ च; D₁ मे (for तु). D_n निशामयः; G₃ निरामया (for निशामय).

33 M₁. 5-7 om. 33 (cf. v. l. 31). V₁ reads 33 on marg. —^b) K₂. 7 D₅. 7 G₃ दुष्ट-; B₆ दुष्टः (for दुष्टं). K₆ B₇ दुष्टः (B₇ 'ष्ट-') कर्मा (B₇ 'र्म') गि सेवते; D_n. n₄ D₂. 3. 8 दुष्टं कर्म न सेवते (D_n 'से'). — G₂ om. (hapl.) 33^{ad}. —^c) G₁ यत् (for यः). —^d) K₂ न करोषं निशामय (sic).

34 M₁. 5-7 om. 34^{ad} (cf. v. l. 31). V₁ reads 34 on marg. —^a) D₃ (by corr.) प्रधान (for 'नं'). K₄ कुर्वाणं (for पुरुषं). —^b) V₁ निष्ठतं; D₅. 7 T₁ G₃ धिष्टितं; T₂ G₁ दुष्कृतं (for धिक्कृतम्). K₄ कर्म धिक्कृतं परं (submetric). —^c) D₅. 7 सं-; T₁ तं; T₂ G₁. 3 कं (for तद्). —^d) K₁ कर्मैव; K₂ कश्चैव; K₇ D₄. 5. 7. 9 कर्म च; G₂ कर्मैव (for कर्म न).

35 M₁. 5-7 om. the ref. V₁ reads 35 on marg. —^a) G₁ यानि (for कानि). K₆. 7 D₃. a₄ D₅. 7 T₂ धर्माणि; M₁. 5-7 [अ]हिंसाणि (for धर्म्याणि). —^c) D₁ हिंसति. K₇ D₄. 5. 7. 9 हि; T₂ ह (for [ह]ह). —^d) K₁. 2. 6. 7 क्रियमाणानि. D₅ सर्वशः (for सर्वदा).

36 V₁ reads 36 on marg. —^a) K₆ B₆. 7. 9 Das D₅. 7 G₃ तन् (for सत्र). B₃ (marg. as in text) शृणुष्वैतन्महाराज. —^b) M₁. 6. 7 मा (for मां). M₆ [अ]र्थ (for एवं). D₅ परिपृच्छसि; G₁ पर्थपृच्छसि (for परि). —^d) T₂ नरान्. D₄ त्राशयति (sic)

(for त्रायन्ति).

37 V₁ reads 37 on marg. —^a) D₃. a₄ D_n D₅ T₂ G₂ संन्यस्य (for सं). T₂ G₃ [अ]ग्निम् (for [अ]ग्नीन्). K₁ corrupt; K₂ उपासीनान्; K₆. 7 V₁ B₆. 6-9 D_n. n₄ D₅ D₂-4. 8. 9 उदासीनाः (D₄ 'नो'); D₃. a₄ उदासीनां; D₅. 7 उपासीत; M₁. 7 'सीता (for 'सीनाः). G₁ अन्येस्माग्निमुपासीनास् (sic). ✽ C_n: संन्य-स्याग्नीन्, पारिव्राज्यं कृत्वेत्यर्थः । ✽ —^b) K₁. 2. 4 मनसि (K₁ 'सा') विगतज्वरः (K₄ 'रा'); V₁ B₇-9 न पश्यन्ति गतज्वराः; B₆ न पश्यन्ति विगतज्वराः (hypermetric); D₃. a₄ T G₁. 3 C_a तपस्यन्ति गतं; D₄. 5. 7. 9 G₂ M₁. 5-7 नमस्व (D₅ G₂ M₁. 5-7 नमस्या; D₁ मनस्या) विगत-ज्वराः (D₅ 'रः'). —^c) K₆ V₁ B₆. 6-9 D_n. n₄ D₅ D₂. 3. 8 C_n (gloss: योगम्) कर्मपथं (for धर्मं). —^d) ✽ C_n: यथाक्रमम्, वितर्कविचारानन्दास्मिताख्यासु योग-भूमिषु पूर्वपूर्वभूमिकां त्यक्त्वा उत्तरोत्तरभूमिकामारुह्य । ✽

38 ^a) D₅. 7 प्रश्रिता; C_n (gloss: श्रद्धावन्तः) प्रश्रिता (as in text). K₂ विनयोपेता; K₄ विनियो; G₂ विनयोपेत. K₇ D₄. 9 प्रकृत्या क्षमयोपेता. —^b) D₅ दमनिष्ठाः (for 'नित्याः). K₁. 2. 4 D₅. 7 M₆ सुसंश्रिताः; K₇ D₄. 9 'वृताः; V₁ D₂. 8 सुसंश्रिताः; B₇ सुसंश्रितः; C_n (gloss: अतिसूक्ष्मबुद्धयः) 'ताः (as in text). —^c) D₂ om. from प्रयान्ति up to दारुणं जी in (39^a). K₇ प्रयाति. D₁ अजरं (by metathesis); G₁ (before corr.) अचिरं (for अजरं). —^d) K₂ स्वर्गकर्म-; D₅ सर्वकर्म- (for 'कर्म'). K₇ समारुह्य यथाक्रमं (= 37^d). ✽ C_p: सर्वकर्मविवर्जिताः, संन्यासिनः । ✽

२८६

पराशर उवाच ।

पिता सखायो गुरवः स्त्रियश्च

न निर्गुणा नाम भवन्ति लोके ।

अनन्यभक्ताः प्रियवादिनश्च

हिताश्च वश्याश्च तथैव राजन् ॥ १

पिता परं दैवतं मानवानां

मातुर्विशिष्टं पितरं वदन्ति ।

ज्ञानस्य लाभं परमं वदन्ति

जितेन्द्रियार्थाः परमाप्नुवन्ति ॥ २

रणाजिरे यत्र शराग्निसंस्तरे

नृपात्मजो घातमवाप्य दह्यते ।

प्रयाति लोकानमरैः सुदुर्लभा-

न्निषेवते स्वर्गफलं यथासुखम् ॥ ३

श्रान्तं भीतं भ्रष्टशस्त्रं रुदन्तं

पराञ्छुलं परिवर्हेत्स्व हीनम् ।

अनुद्यतं रोगिणं याचमानं

C. 12. 10503
B. 12. 298[7]. 4
K. 12. 303. 4

39 D₂ om. up to दारुणं जी (cf. v. l. 38). — ^a) D₄ om. (hapl.) from याणि up to नात्र का in (39^d). — ^b) K₂ कृत्या (sic); D₅₁ कृता (for कृत्वा). — ^c) K₆ V₁ Bo. 7. 8 Cpp कर्म (Cp धर्म) (for [अ]धर्म). — ^d) K₇ D₇ याति (for यान्ति). D₅₄ स्वर्गे.

Colophon. Ś₁ D₆ G₆ missing: K₈ s B₁₋₅ D₅₁. a₁ D₅₂. n₃ D₁ G₄. s M₂₋₄ absent. — Sub-parvan: K₁. 2. 4. 5. 7 V₁ Bo. 6. 7. 9 D₅₃. a₁ D₅₁. n₄ D₅ D₂₋₄. 7-9 T G₁₋₃ M₁ 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K₁. 2. 4. 6 V₁ Bo. 6. 8. 9 D₅₃. a₁ D₅₁. n₄ D₅ D₃₋₅. 8 पराशर-गीता; K₇ D₉ पराशरगीतासु वर्णधर्मः; D₂ परा**गीता. — Adhy. no. (figures, words or both): K₆ 21; B₇ T₁ G₁. 3 120; D₅₁ 122; D₅₁ D₅₂ M₅ 121; D₈ 1016 (sic); T₂ 133; G₂ 136; M₁. 6. 7 119. — Śloka no.: D₅₄ D₅₁. n₄ D₈ 39.

286

☞ This adhy. is missing in Ś₁ D₆ (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 G₆ resumes. D₄ पराशर (for 'शर'). — ^a) K₁. 2. 4. 7 D₄. 9 पितामहा (K₇ 'हो') ये; V₁ T G₁. 3. 6 पिता सहाया (V₁ 'यो') (for पिता सखायो). — ^b) K₁ निर्गुणं नाम; K₆ Bo. 7 D₅₃. a₁ 'णानां तु; D₅₁ D₅ D₈ 'णानां प्र; T G₁₋₃. 6 M₁. 5-7 'णानां हि (for 'णा नाम). ☞ Cn: निर्गुणानाम्, भक्त्यादिहीनानाम् । ☞ — ^c) K₂ अनन्यभक्त्या (for 'भक्ता:'). — ^d) D₅. 7 वश्याश्च (for हिताश्च). K₁ कश्याश्च; K₄ G₆ वश्याश्च; D₅. 7

गम्याश्च (for वश्याश्च). K₁. 2. 4 B₈ (marg.) भवन्ति (for तथैव).

2 ^a) D₅₃. a₁ पितामहं (for पिता परं). K₇ दैवत- (for 'तं'). K₁ नामवानां; G₂ lacuna (for मानवानां). — ^b) K₂ विदांतं (for विशिष्टं). D₄. 5. 7 T G₁. 3. 6 परमं (for पितरं). B₇ वदन्ते. — D₄. 9 T₁ transp. 2° and 2^d. — ^c) T₂ परमाप्नुवन्ति; G₂. 6 परमं स्तुवंति (for 'मं वदन्ति). — G₂ reads 2^d twice. — ^d) K₁ जितेन्द्रियार्थाः. K₆ परमा वदन्ति; G₂ (first time) परमं * वन्ति (for 'माप्नुवन्ति).

3 ^a) G₂ M₁. 7 यस्तु; M₅ यनु (for यत्र). K₂ शराय; G₁ नराग्नि- (for श'). B₈ संमरे (for -संस्तरे). — ^b) D₅₄ दधमनं (sic); D₄ दह्यते; T₂ दह्यते (for द'). — ^c) G₆ M₇ प्रयाति. K₁ असुरैः; T₁ G₁₋₃ अपरैः (for अमरैः). — ^d) D₅₂ तथा सुखं; D₄ यथा-सुखं; T₁ G₁. 3 सुदुष्करं; T₂ G₆ M₁. 5-7 सुपुष्कलं (for यथासुखम्).

4 ^a) D₅₃. a₁ D₅₁ D₂. 3 शान्तं (for श्रान्तं). K₂ भीरुं; D₅₁ भीष्टं; D₅ भीमं (for भीतं). B₈ (marg. as in text) D₅₁ नष्ट; T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 व्यस्त- (for भ्रष्ट). D₅₁ नुदंतं; D₈ तु' (for रु'). — ^b) D₅₁ D₅ D₈ Cn पारिवर्हेत्स्व (for परि'). G₂ विहीनः (for च हीनम्). ☞ Ca. p: परिवर्हेत्स्व, वाहनादिभिः परिकरैः ॥ Cn: पारिवर्हेत्स्व, रथाश्वकवचादिभिः । ☞ — ^c) D₅₁ D₅₂ D₈. 8 अनुद्यतं; D₅₄ अविद्यतं; G₆ अनुद्युक्तं (for 'द्यतं). K₂ D₅₄ रोगिनं; K₇ रोगिनां; M₇ रोहिणं (for रोगिणं). K₆ पावमानं (for याच'). — ^d) D₅₃. a₁ नरो (for न वै). K₁. 2 हिंसेद्; D₅₃ D₄ हि स्याद्

C. 12. 10903
B. 12. 291(7). 4
K. 12. 303. 4

न वै हिंस्याद्बालवृद्धौ च राजन् ॥ ४
परिवर्हेः सुसंपन्नमुद्यतं तुल्यतां गतम् ।
अतिक्रमेत नृपतिः संग्रामे क्षत्रियात्मजम् ॥ ५
तुल्यादिह वधः श्रेयान्विशिष्टाच्चेति निश्चयः ।
निहीनात्कातराच्चैव नृपाणां गर्हितो वधः ॥ ६
पापात्पापसमाचारान्निहीनाच्च नराधिप ।
पाप एव वधः प्रोक्तो नरकायेति निश्चयः ॥ ७
न कश्चिन्नाति वै राजन्दिष्टान्तवशमागतम् ।

(for हिंस्याद्). M1. 5-7 बालवृद्धे (for 'वृद्धौ').

5 °) K2 परिवर्हेः; B8 Dn1 n1 D3; D3. 5 पारि-
वर्हेः (for परि). K2 समुत्पन्नम्; K4 Bo. 7 Dn1. n4
Ds D2. 8. 8 सुसंयुक्तम्; G2 M1. 5-7 'यत्तम्' (for 'प-
न्नम्'). — °) K1 अस्पतं (sic); K2 Ds2 D4. 5. 7 G1
उद्यतं; Da4 उद्यतं (for उद्यतं). G8 उद्यतं तुल्यमा-
गतं. — °) T G1. 8. 8 M5. 7 Cp अभि- (for अति).
K6. 7 Das D4. 9 -क्रमेत; Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8
-क्रमेत्तं; Da4 -कामेत्तं; D5. 7 -क्रामेत्तं; Cp (gloss:
तेन सह युद्धमीहेत) -कामेत् (for -क्रमेत्). — °) B9
Da4 क्षत्रियात्मजम्.

6 °) K1. 2 श्रीमा (K2 'या'न् (for श्रेयात्). — °) K6 B8 Das. a1 वेति; Ds नेति; D5 चैव (for चेति).
K1. 2 न श्रुतं (for निश्चयः). K1 विशिष्टाच्च नराधिप.
— V1 reads 6^e-7^d on marg. — °) K1 विहीनां;
K2 Ds1 T G1. 8. 8 M1. 5-7 विहीनात् (for नि). B8
(marg. as in text) G1 कारणाच्च; T2 ग्रहीताश्च (for
कातराच्च). — °) K6. 7 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds
D2. 8. 8 कृपणाद् (for नृपाणां). Bo गर्हिणो (for 'तो').

7 V1 reads 7 on marg. — °) K1 : G1. 8. 8 M1.
5-7 विहीनाच्च; Da4 निहिनाच्च (for निही). — °) D5 वाच (sic); D7 वाम (for पाप). K4 B9 Dn1.
n4 Ds. 8 एष; G2 येव (for एव). K2 बुधः; G1
[अ]धमः; G6 विधि- (for वधः).

8 °) K1. 2 D4. 5. 7. 9 G2 त्रायते; Da4 त्राहि वै;
Dn4 नाति वै (for त्राति वै). — °) K1 दिष्टांतं; Ds1
दिष्टंतं; Cn (gloss: मृत्युः) दिष्टान्त- (as in text).
Da4 -वधम् (for -वशम्). V1 आगमत् (for 'तम्').
B8 दिष्टांतवशवर्तितं. — °) K6 Bo. 6. 7. 9 Dn1 Ds वापि
(for चापि). D4 सावशेषायुधं चापि; D5. 7 सविशेषा-
युधं वापि; G2 सावशेषायुधं वापि (sic). — °) K1. 2. 4

सावशेषायुधं चापि कश्चिदेवापकर्षति ॥ ८
स्निग्धैश्च क्रियमाणानि कर्माणीह निवर्तयेत् ।
हिंसात्मकानि कर्माणि नायुरिच्छेत्परायुषा ॥ ९
गृहस्थानां तु सर्वेषां विनाशमभिकाङ्क्षताम् ।
निधनं शोभनं तात पुलिनेषु क्रियावताम् ॥ १०
आयुषि क्षयमापन्ने पञ्चत्वमुपगच्छति ।
नाकारणात्तद्भवति कारणैरुपपादितम् ॥ ११
तथा शरीरं भवति देहाद्येनोपपादितम् ।

न कश्चिद्; K6 कश्चिदैव; Dn1. n4 Ds2 Ds T G1. 8. 8
M1. 5-7 कश्चिन्नैव; D5. 7 'ज्ञेह' (for 'देव'). K7 B8
(marg. as in text) [अ]व-; B8 (marg.) प्र-; Dn4
[अ]थ (for [अ]प-). K1 -कर्षति.

9 °) G1 समर्द्धः (for स्निग्धैश्च). K2. 4. 7 क्रिय-
मानानि; K6 ह्रियमाणानि (for क्रिय). — G2 om.
(hapl.) 9°. — °) D2 कर्मानि. T G1. 8. 8 त्रि-; M7
ह (for [इ]ह). D6. 7 निवर्तयन्; M1. 7 'तये. — °)
V1 हिंसात्मकानि (for हिंसा). K4. 7 Bo. 8 (marg. as
in text) Dn1. n4 Ds D2-3. 8. 9 T G1. 8. 8 सर्वाणि;
D5. 7 तान्सर्वा (for कर्माणि). — °) K7 D4. 9 पुरा-
युषः; T2 परायुषः (for 'युषा'). ☞ Cp: परायुषा, परं
प्राप्य मांसंभक्षणेन न स्वजीवनमिच्छेत् ॥ Cv: परायुर्नाश-
यित्वा स्वयं न जीवेदित्यर्थः । ☞

10 °) K7 Ds T G1. 8. 8 च (for तु). — °) K2
-कांक्षितां. ☞ Cn: विनाशं, बन्धक्षयम् । यद्वा, वि: पक्षिः
परमात्मा, तेन (इत्थंभावे तृतीया [Pāṇini 2. 3. 21])
परमात्मभावेन, शं परमात्मनन्दमभिकाङ्क्षतामित्यर्थः ॥ Cp:
विनाशं, स्वजीवनार्थं परनाशमाकाङ्क्षताम् । ☞ — Das. a4
om. (hapl.) 10°. — °) T2 G2 M1. 5-7 पुलिनेषु.

11 °) G2 आयुषी क्षयमापन्नः. — °) D5. 7 अपि
(for उप-). — After 11^{ab}, T G1. 8. 8 read 13^{ab}.
— °) K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8
तथा अकारणाद्भवति (hypermetric); K7 D4. 9 तच्चास्या-
(D9 न चास्या)कारणाद्भवति (hypermetric); D6. 7 अका-
रणाद्भवति; T G1. 8 M1. 5-7 यथा अगारं भवति; G2
तथा अकरुणं हंति. ☞ Ca. p [न]आकारणात् (Cp: अकार-
णात्), प्रयत्नादिविना । ☞ — °) G1 M1. 6 करणैर्; G2
करणैर् (for कारणैर्). K2 उपसादितं; K6 Bo. 6-9
Das. a4 Ds1 D2. 8 (before corr. as in text). 5. 7 'पादितः
(for 'पादितम्). ☞ Ca: कारणैः, ईश्वरादृष्टकालादिभिः,

अध्वानं गतकथायं प्राप्तथायं गृहाद्गृहम् ॥ १२
 द्वितीयं कारणं तत्र नान्यत्किञ्चन विद्यते ।
 तदेहं देहिनां युक्तं मोक्षभूतेषु वर्तते ॥ १३
 सिरास्त्रायवस्थिसंघातं बीभत्सामेध्यसंकुलम् ।
 भूतानामिन्द्रियाणां च गुणानां च समागमम् ॥ १४
 त्वगन्तं देहमित्याहुर्विद्वांसोऽध्यात्मचिन्तकाः ।
 गुणैरपि परिक्षीणं शरीरं मर्त्यतां गतम् ॥ १५

शरीरिणा परित्यक्तं निश्चेष्टं गतचेतनम् ।
 भूतैः प्रकृतिमापन्नैस्ततो भूमौ निमज्जति ॥ १६
 भावितं कर्मयोगेन जायते तत्र तत्र ह ।
 इदं शरीरं वैदेह म्रियते यत्र तत्र ह ।
 तत्स्वभावोऽपरो दृष्टो विसर्गः कर्मणस्तथा ॥ १७
 न जायते तु नृपते कंचित्कालमयं पुनः ।
 परिभ्रमति भूतात्मा यामिवाम्बुधरो महान् ॥ १८

C. 12. 10918
 B. 12. 298[7]. 18
 K. 12. 302. 18

उपपादितं, अर्जितम् ॥ Cn: उपपादितं, दृढेन जलप्रवेशादिना
 संपादितम् । ❀

12 Ds. 7 G1 om. (hapl.) 12^{ab}. V1 reads 12^{ab}
 on marg. — ^a) B8 (marg.) यथा (for तथा).
 Dn4 शरीरे (for 'इ'). — ^b) K1 देहादयो न (sic);
 K4 'भ्येन (sic); K6 'थेन; K7 Ds1 D4. 9 'देव;
 Das. a4 देहातेन (for देहाद्येन). Da4 उपपादिकं (for
 'पादितम्'). M1. 5-7 करणैरुपपादितं. ❀ Cn: देहात्
 (दृढलोपे पञ्चमी [Vārttika on Pāṇini 2. 3. 28])
 देहं प्राप्य । ❀ — D9 reads 12^a on marg. — ^c) B0
 Das a4 M1. 5-7 अध्वानः; G2 अध्वनः (for अध्वानं).
 K2 पतकश्च; K7 D4 गतवांश्च; D5. 7 मृतकश्च; T1
 G1. 6 च गतश्च; M1. 5-7 गतिकश्च (for गतकश्च). D4
 वाथ (for चायं). D9 अध्वानं च तथाध्वानं. ❀ Cs:
 गतकः, कप्रत्ययः कुत्सायाम् । ❀

13 T G1. 3. 6 read 13^{ab} after 11^{ab}. — ^a) K7
 D4. 9 चात्र; T1 G6 तात (for तत्र). — ^b) K7 D4. 9
 किञ्चित्तु (for किञ्चन). K6 B0. 6-9 Das. a4 Ds D2
 G2 नान्यद्विद्यति (Ds2 'द्येत) किञ्चन; T G1. 3. 6 M1.
 5-7 किञ्चिदन्यं न विद्यते. — ^c) K7 D4. 5. 7 तं देहं;
 D9 दंडेहं (sic) (for तदेहं). Das. a4 योगिनां (for
 देहिनां). Cp (gloss: योगेन नियमितं) युक्तं (as in
 text). B8 T G2. 3 M1. 5-7 तदेहं देहिना युक्तं. ❀ Cn:
 तदेहम्, क्लीबस्वमार्षम् । ❀ — ^d) K1. 2. 4 मुख्यं; T
 G1-3. 6 M1. 5-7 पंच (for मोक्ष). ❀ Cp: मोक्षभूतेषु
 जीवन्मुक्तेषु यथा अपेक्षां विनैव शरीरं तिष्ठति, तद्वदन्यस्या-
 पीति भावः । ❀

14 ^a) K1. 4. 6. 7 V1 B0. 6. 7 Das. a4 Dn1. n4 Ds
 D2. 3. 5. 7-9 T1 G6 शिराः; B8 (marg. as in text). 9
 शिरः; G1 सिरः; G3 शिरः (for सिराः). K1
 स्नायवस्ति; K7 स्नायवास्थि; B0 Da4 स्नायूस्थि (for
 'स्नायवस्थि'). B0 संघातं (for संघातं). D4 शिरास्ना-
 यस्थितं घातं. — ^b) D6 बीभत्सामेध्यः. D8 G2 M1.

5-7 संयुतं (for संकुलम्). — ^c) K7 D4. 9 तु (for
 च). — ^d) K1. 2. 4 भूतानां वशमागतं; D4 गुणा न तु
 समागमं. ❀ Cp: समागमं, समाहारम् । ❀

15 ^a) T1 स्वगतं; G2 अटतं (for स्वगन्तं). — ^b)
 Das. a4 ध्यानचित्ताः. — ^c) K2 परीक्षीणं. — ^d)
 K7 D4. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मंदतां (for मर्त्यतां).

16 ^a) Dn4 शरीरिणां; G1 'रिणः (for 'रिणा).
 — ^b) Ds1 निश्चेष्टः (for 'ष्टं). D5. 7 निःश्रेयो गतजी-
 वितं. — ^c) K7 प्राकृतिम् (for प्र'). B9 D4 आपन्ने;
 D5. 7 'ज्ञं (for 'ज्ञैस्). ❀ Cs: प्रकृतिमापन्नैः, महाभूतैः
 स्वां योनिं प्राप्तेः । ❀ — ^d) D5. 7 तथा (for ततो).

17 ^a) D4 corrupt. M1. 7 तापितं (for भावितं).
 — ^b) B1. 3 (marg.) Dn1 M1. 5-7 यत्र (for the first
 तत्र). K1. 2. 4 च; T G1 हि (for ह). — K1. 2. 4
 B0 Das. a4 T1 om. (hapl.) 17^{ad}. — ^c) K7 शरीर-
 (for 'इ'). M1 वैदेहं. — ^d) Ds1 T2 G1. 3. 6 M6. 7
 म्रियते (for म्रियते). K6 T2 G1 तत्र (for यत्र). K6. 7
 V1 B6-8 Dn1 Ds D4. 5. 7. 9 G3 यत्र (for तत्र). K7
 D4. 5. 7. 9 च; G2 वः (for ह). — ^e) K1 तत्र (for
 तत्स्व). K6. 7 Da4 D4. 9 G3 प्रभावो (K6 'व-); V1
 प्रवादो; T G1. 6 M1. 5-7 प्रयाते (M6 'तो) (for
 'स्वभावो). K6 Das. a4 दृष्ट्वा (for दृष्टो). B0. 7. 9 तत्पुरा-
 (B7 तत्परा; B9 तत्परा)दपरो दृष्ट्वा; D5. 7 तत्र भावः
 परो दिष्टो. — ^f) Ds1 D2. 3 (marg.). 8 विसर्गः; G2
 विसर्गः (for वि').

18 ^a) K6. 7 B0. 8. 9 D4. 9 न त्रि (K6 मृ)यते (for
 तु नृपते). — ^b) K2. 6. 7 B9 D4 G2. 3. 6 किञ्चित् (for
 कं). K2 पुनः (for अयं). — ^c) B8 (marg. as
 in text) नद्याम्; T1 G6 दिवीव (for यामिव). B6-9
 Das. a4 D1 यथा (for महान्). K6 यामिवाजधरो यथा
 (sic).

19 ^b) K2. 4. 6 प्राप्येव (for 'ह'). G2 तनयं (for

C. 12. 10918
B. 12. 298[7].19
K. 12. 303. 19

स पुनर्जायते राजन्प्राप्येहायतनं नृप ।
मनसः परमो ह्यात्मा इन्द्रियेभ्यः परं मनः ॥ १९
द्विविधानां च भूतानां जङ्गमाः परमा नृप ।
जङ्गमानामपि तथा द्विपदाः परमा मताः ।
द्विपदानामपि तथा द्विजा वै परमाः स्मृताः ॥ २०
द्विजानामपि राजेन्द्र प्रज्ञावन्तः परा मताः ।
प्राज्ञानामात्मसंबुद्धाः संबुद्धानाममानिनः ॥ २१
जातमन्वेति मरणं नृणामिति विनिश्चयः ।
अन्तवन्ति हि कर्माणि सेवन्ते गुणतः प्रजाः ॥ २२
आपन्ने तूत्तरां काष्ठां सूर्ये यो निधनं व्रजेत् ।

नक्षत्रे च मुहूर्ते च पुण्ये राजन्स पुण्यकृत् ॥ २३
अयोजयित्वा क्लेशेन जनं प्लाव्य च दुष्कृतम् ।
मृत्युनाप्राकृतेनेह कर्म कृत्वात्मशक्तितः ॥ २४
विषमुद्धन्धनं दाहो दस्युहस्तात्तथा वधः ।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च प्राकृतो वध उच्यते ॥ २५
न चैभिः पुण्यकर्माणो युज्यन्ते नाभिसंधिजैः ।
एवंविधैश्च बहुभिरपरैः प्राकृतैरपि ॥ २६
ऊर्ध्वं हित्वा प्रतिष्ठन्ते प्राणाः पुण्यकृतां नृप ।
मध्यतो मध्यपुण्यानामधो दुष्कृतकर्मणाम् ॥ २७
एकः शत्रुर्न द्वितीयोऽस्ति शत्रु-

[आ]यतनं). K1.8 नृपः; B3 (marg. as in text) यथा; T G1.8.8 पुनः (for नृप). — °) ❧ Cp: मनसः परम इति, मनोद्वष्टा इत्यर्थः । ❧

20 °) K6 V1 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8 T1 G1. 8 M1 Cp. 8 (gloss: जङ्गमाजङ्गमभेदेन द्विप्रकाराणाम्) विविधानां (for द्विवि). — °) K1 D1. 9 मताः (for नृप). — V1 reads 20^{der} on marg. — °) D4 सदा (for तथा). — °) K1 द्विपदाः; K2 T1 G1. 8. 8 M1 द्विपदाः; D4 द्विपदा (for 'दा:'). K4 परमं. K1. 2. 4 नृप; B8 तथा (for मताः). — B9 om. (hapl.) 20^{der}. D5. 7 om. (hapl.) 20^{der}-21^b. — °) K1. 2 T1 G3 M1. 6. 7 द्विपदानाम् (for द्विप). V1 द्विपदामेव च तथा. — °) G2 तु (for वै). K1. 2 गताः; K4. 6. 7 D4 8 G2 मताः (for स्मृताः).

21 K1. 2. 4 D5. 7 om. (hapl.) 21^{ab} (for D5. 7, of. v. l. 20). — °) Da4 G2 प्रजावन्तः (for प्रज्ञा). — °) K1. 6. 7 Dn1 T1 G1 M1. 6. 7 प्रज्ञानाम् (for प्रा). Da4 om. (hapl.) संबुद्धाः. D5 'संबुद्धः; D7 'क्षे: (for 'द्धा:'). — °) D5. 7 अमायिनः (for 'निनः).

22 °) K1 अन्येति (for अन्वेति). — °) T2 प्रतप्यति (for अन्तवन्ति). K6 B9 वि (for हि). — °) D5 सेवते. D8 (marg. as in text) गुणिनः (for गुणतः). K4 प्रजा. ❧ Cp: गुणतः विषयलोभात्, रजस्तमोगुणविशेषाद्वा । ❧

23 °) K1 भूतरां (for तूत्तरां). K2 आपन्नार्थतुराकाष्ठां (sic); Das. a4 'समुत्तरां काष्ठां. — °) T G1 8 गतः (for व्रजेत्). D4 सूर्ये याति धनं व्रजेत्. — °) Da9. a4 प्राप्य; T1 G6 पूज्यो (for पुण्ये). Da8 सु

(for स).

24 °) K1 D1. 7. 9 G8 सं (G3 आ) योजयित्वा (for सं). — °) K1. 2 विप्लाव्य; K6. 7 Ds2 (by corr.) D1. 5. 7. 9 T G2. 8. 8 M1. 6. 7 प्राप्य च; G1 प्राप्य च (for प्लाव्य च). — °) K1 Dn1. n4 Ds Kumbh. ed. Cs (gloss: भृगुपतनाभिप्रवेशादिना) [आ]त्मकृतेन; K6 D2. 8 (marg.). 8 G2 [अ]प्र; C7 (gloss: पूर्वकर्मस्वभावादागतेन) प्राकृतेन (for [अ]प्रा). B8 [इ]ति (for [इ]ह). — °) Da4 मृत्युं (for कर्म). B8 T1 G6 तु (for [आ]म). K4 Da3 Dn1. n4 Ds D3. 8 शक्तिभिः (for 'तः).

25 °) G1 उद्धणनं (for उद्धन्धनं). K1 चाहो (for दाहो). — °) K1 हस्तास् (sic) (for हस्तात्). K2 बुधः (for वधः). — °) D9 T2 दंष्ट्रेभ्यश्च. K1 पशुभ्यश्च; G2 नखिभ्यश्च. Ds1 om. च. — °) T1 G6 मृत्युर (for वधः).

26 °) Dn4 D4 वा (for च). — °) K4. 6 V1 Bo. 7. 8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 M1. 6-7 चाभिः; T G1. 8. 8 त्वभिः (for नाभिः). K4 संनिजैः; D5. 7 संधितैः (for 'जैः). ❧ Ca: अभिसंधिजैः, बुद्धिपूर्वकृतैः ॥ Cs: अभिसंधिकृतैः । ❧ — °) Ds2 अपत्यैः (for अपरैः). Dn4 प्रकृतैर्.

27 °) K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 8. 5. 7. 8 T2 G6 M1 भित्त्वा; B8 (orig.) कृत्वा; G1 गत्वा (for हित्वा). Da3 प्रतिष्ठते; D5. 7 प्रपद्यते. — °) Ds1 पुण्याः (for प्राणाः). K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 G1 पुण्यवर्ता; T2 'कृतो (for 'कृतां). — °) K6 पुण्यानाम् (for 'पुण्यानाम्).

रज्ञानतुल्यः पुरुषस्य राजन् ।
 येनावृतः कुरुते संप्रयुक्तो
 घोराणि कर्माणि सुदारुणानि ॥ २८
 प्रबोधनार्थं श्रुतिधर्मयुक्तं
 बृद्धानुपास्यं च भवेत् यस्य ।
 प्रयत्नसाध्यो हि स राजपुत्र
 प्रज्ञाशरेणोन्मथितः परैति ॥ २९
 अधीत्य वेदांस्तपसा ब्रह्मचारी
 यज्ञाञ्चकत्या संनिसृज्येह पञ्च ।
 वनं गच्छेत्पुरुषो धर्मकामः

श्रेयश्चित्वा स्थापयित्वा स्ववंशम् ॥ ३०
 उपभोगैरपि त्यक्तं नात्मानमवसादयेत् ।
 चण्डालत्वेऽपि मानुष्यं सर्वथा तात दुर्लभम् ॥ ३१
 इयं हि योनिः प्रथमा यां प्राप्य जगतीपते ।
 आत्मा वै शक्यते त्रातुं कर्मभिः शुभलक्षणैः ॥ ३२
 कथं न विप्रणश्येम योनितोऽस्या इति प्रभो ।
 कुर्वन्ति धर्मं मनुजाः श्रुतिप्रामाण्यदर्शनात् ॥ ३३
 यो दुर्लभतरं प्राप्य मानुष्यमिह वै नरः ।
 धर्मावमन्ता कामात्मा भवेत्स खलु वञ्च्यते ॥ ३४
 यस्तु प्रीतिपुरोगेण चक्षुषा तात पश्यति ।

C. 12. 10955
 B. 12. 298[7]. 35
 K. 12. 303. 35

28 °) V1 Bo om. न. — °) B3 (marg.) अज्ञान-; D4 अज्ञान- (for अज्ञान-). — °) M1. 8. 7 [अ]र्थवत् (for [आ]वृतः). T2 G6 घोररूपो (for संप्रयुक्तो).

29 °) D3 प्रबोधनार्थं (for प्रबो). T G1-3. 6 M1 श्रुत- (for श्रुति-). K6 -कर्म- (for -धर्म-). T G1. 8. 6 युक्तान् (for युक्तं). — °) K1 V1 Bo. 8 Da3 a1 Dn1. n4 D5 D2-5. 7. 8 T G1. 8. 6 M5 उपास्य (for उपास्यं). K6 V1 Bo. 8 Da3. a1 Dn1. n4 D5 D2. 3. 8 M5 प्र-; D4. 5. 7 [ए]व; T G1. 8. 6 [ह]ह (for च). K1 D4. 5. 7. 9 भवेच्च; Dn4 भवेन; T G1. 8. 6 भजेत; G2 M1. 5-7 भवेत्तु (for भवेत्). D3 यश्च; T1 G1 बुद्धं; T2 G3. 6 बुद्धि (for यस्य). ☞ Ca. p: बृद्धानुपास्य क्रियते यत्कर्म तद्बृद्धानुपास्यमिति तद्वितान्तम् । ☞ — °) K1 D4. 9 -साध्योपि; T G1. 8. 6 -साध्येन (for साध्यो हि). D6 om. हि. K6. 7 V1 Br. 3 (marg.). 9 Da3. a1 D5 D1. 5. 7 राजपुत्रः (for पुत्र). — °) K2 प्राज्ञा-; D5. 7 प्रज्ञां (for प्रज्ञा-). K1 प्रज्ञाशरैरोन्मथितः. K1 D4. 9 परैति; Cp (gloss: अत्यन्ततुल्यं मोक्षं गच्छति) परैति (as in text). ☞ Ca: उन्मथितः, ताडितः । ☞

30 °) Bom. ed. वेदं (for वेदांस्). — °) V1 यज्ञाश्च; Bo प्रज्ञान-; G6 यज्ञं च (for यज्ञाञ्). K6. 7 V1 Bo. 7. 9 Da3. a1 Dn1. n4 D5 D2. 3. 8 संनिगृह्य; D6 °सृष्ट्वा; D1 °सृष्टा (for °सृज्य). Da4 च (for [ह]ह). D5. 7 एव (for पञ्च). — °) K1 D4. 9 वने (for वनं). — °) G2 lacuna for श्रेयश्. K1. 6. 7 Bo. 6 (marg.) Da4 Dn1 D5 D2. 3. 7. 8 स्थित्वा; Dn4 स्थिता; T G1. 8. 6 M1. 5-7 कृत्वा; G2 lacuna (for चित्वा). D6 स्ववंशे. ☞ Cn (reading श्रेयःस्थित्वा) श्रेयोऽस्यर्थं तिष्ठति संनद्धो भवतीति श्रेयःस्थित्वा, मोक्षकामः ।

आतो मनिन्कनिबनिपश्चेति कनिबन्तोऽयं शब्दः (Pāṇini 3. 2. 74) । ☞

31 °) K1 2. 4 अभि-; D5. 7. 9 परि- (for अपि). — °) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a1 Dn1. n4 D5 D2. 3. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 ना (Da1 मा) रमानं साद (Da1 °ध) येन्नरः. — °) K6 V1 चाण्डालत्वे; T1 G2 3. 6 चण्डालत्वे. — °) D5 सर्वतस्. K6 Bo. 6 (orig.). 7 Da3. a1 Dn4 D5 D2. 3. 8 शोभते; V1 Bo (marg.) Dn1 T2 G1. 2 M1. 5-7 शोभनं (for दुर्लभम्). T1 G3. 6 सर्वथा तच्च (G3 तात) शोभनं.

32 °) G1 योनिं (for योनिः). — °) D4 यं (for यां). K1 पृथिवी- (for जगती-). K1 -पते; D51 -तले (for -पते). — °) K1 B3 (marg. as in text) D4. 9 M1. 6. 7 ज्ञातुं (for त्रातुं).

33 °) Da3 T2 जु (for न). K1. 2 V1 D5. 7 T1 G1. 6 विप्रण (K1. 2 °न) इयेत; K6 D9 °स्येम; K1 °स्येम; M1 °इयेन्म (for °इयेम). ☞ Cp: विप्रणश्येम, विप्रणाशो वृथाभोगेन निष्फलीकरणम् । ☞ — °) B1 योनि-मस्या; D4 यानिचोस्या (sic); D5. 7 योनेस्तस्या (for योनितोऽस्या). — °) Dn4 मनुष्याः (for जाः). — °) Da3. a1 श्रुतिः; T G1. 8. 6 वेद- (for श्रुति-). G6 -वेदनात् (for -दर्शनात्).

34 °) G2 मानुष्ये; G3 मनुष्यं. K6 Bo. 6. 8. 9 Da3. a1 Dn1. n4 D5 D2. 3. 8 T G1. 8. 6 द्विषते; K1 D4. 5. 7 9 सततं; B1 लभते; G2 M1. 2-7 प्रभवं (for हह वै). — °) D5. 7 धर्मात्मा न च कामात्मा. — °) K1 D5. 7 G6 transp. स and खलु. K1. 2. 4 वञ्च्यते; D1 वंचते; T G1-3. 6 M1. 5-7 वंचितः (for वञ्च्यते).

C. 12. 10935
B. 12. 292[7]. 35
K. 12. 303. 35

दीपोपमानि भूतानि यावदर्चिर्न नश्यति ॥ ३५

सान्त्वेनानुप्रदानेन प्रियवादेन चाप्युत ।

समदुःखसुखो भूत्वा स परत्र महीयते ॥ ३६

दानं त्यागः शोभना मूर्तिरञ्चो

भूयः प्लाव्यं तपसा वै शरीरम् ।

सरस्वतीनैमिषपुष्करेषु

ये चाप्यन्ये पुण्यदेशाः पृथिव्याम् ॥ ३७

गृहेषु येषामसवः पतन्ति

35 ^a) D₁ यत्स; G₂ स तु; G₃ यस्तं (for यस्तु). D₈ प्रीतं (for प्रीति-). K_{2.4} -पुरोगेन; D_{n1} D₈₁ D_{2.8} C_n (C_{np} as in text) -पुराणेन (D₈₁ 'गेति' (for -पुरोगेन). ❀ C_n: प्रीतिपुराणेन, प्रीत्या चिरंतनेन। पुरोगेनेति पाठः स्वच्छः। ❀ — ^b) K_{1.2.4} चक्षुषा पाव-यिष्यति; C_p चक्षुषा पारयिष्यति. — ^c) ❀ C₃: दीपोपमानि, दीपवत्स्नेहाधीनजीवनानि। ❀ — ^d) D₁ यत्तद् (for यावद्). K_{1.2} B₈ (marg.) अवाङ्ग; K_{4.6.7} V₁ B_{o.7} D₈₄ D_{n1.4} D₈ D_{2-4.8.9} अर्थान्न; B_{8.9} अध्वान; B₈ (orig.) अवाङ्ग; D₈₃ अर्थो न (for अर्थिर्न). K_{4.6.7} V₁ B₈ D_{n1.4} D₈ D_{2.8.8.9} M_{1.5-7} पश्यति (M_{1.7} 'सि' (for नश्यति). ❀ C_p (reading यावदर्थो-नुपश्यति) [C_{pp} न पश्यति]: यावन्मुक्तिस्तावत्पर्यन्तं तदनन्तरसेन न पश्यतीति केचिद्वाचक्षते। वस्तुतस्तु, तेन प्रीतिपुरोगेन चक्षुषा सर्वाणि भूतानि योऽनुपश्यति। ❀

36 ^a) K₂ सत्त्वेन; V₁ B_{o.8} शांत्वेन (for सान्त्वेन). K_{1.4} V₁ B_{o.7.8} D_{n1.4} D_{8.7.8} [अ]न्न-; K₆ B_{8.9} D_{83.44} D₈ D₂ [अ]न्म-; D₅ [अ]न्न (for [अ]नु-). K₆ D₈ -प्रसादेन (for -प्रदानेन). — ^b) D₈₁ -दानेन; D₈₂ -दानैर्न; G₂ -वाक्येन (for -वादेन). K₆ V₁ D₈ वा (for च). — ^c) K₇ सुखे (for -सुखो). — ^d) K_{1.2.4} C_{pp} (C_p as in text) न हीयते (for महीयते).

37 ^a) K_{1.2.4} C_{pp} दाने (for दानं). D_{6.7} त्यागं (for त्यागः). C_p (gloss: द्रव्यार्जनस्य त्यागः) त्यागोऽऽदानस्य (for दानं त्यागः). K_{1.2} G₂ M₇ शोभनो; T G_{1.6} शोभनं; G₃ स्वमन् (sic) (for शोभना). K₁ B₈ (marg. as in text) D_{83.44} G_{1.8} M₅₋₇ मूर्तिमञ्चो; K₇ D_{4.9} प्रीतिरञ्चो; D_{n1} मूर्तिभाय (sic); T₁ G₆ स्वस्तिमञ्चो (for मूर्तिरञ्चो). — ^b) B₈ (marg. as in text). ⁷ D_{83.44} नृप; B₈ D_{n1.4} D₈ D_{2.8.8} C_n भूय (for भूयः). B₈ (marg.) प्राप्य; B₈ (marg. as in text) पाप्य; D₈₃ प्लाव्य; D₁ प्राव्य; D_{6.7} ताप्य;

तेषामथो निर्हरणं प्रशस्तम् ।

यानेन वै प्रापणं च श्मशाने

शौचेन नूनं विधिना चैव दाहः ॥ ३८

इष्टिः पुष्टिर्यजनं याजनं च

दानं पुण्यानां कर्मणां च प्रयोगः ।

शक्त्या पित्र्यं यच्च किञ्चित्प्रशस्तं

सर्वाण्यात्मार्ये मानवो यः करोति ॥ ३९

धर्मशास्त्राणि वेदाश्च षडङ्गानि नराधिप ।

G₂ प्राप्यं (for प्लाव्यं). — ^a) D₈₃ -नैमिषं; T G_{1-3.6} M_{1.5-7} -नैमिष- (for -नैमिष-). — ^d) K₇ चान्ये; D₄ चाप्यन्ये; D_{6.7} चान्ये वा; G_{1.8} वै चान्ये (for चाप्यन्ये). D₄ पुण्यं; D₅ गुण- (for पुण्य-). G₁ पृथिव्याः.

38 ^a) G₁ ये वा; G₂ पृषाम् (for येषाम्). G₁ व्यसवः; G₂ अवसं. — D₈ om. 38^b-39^c. — ^b) K₆ B₈ (marg. as in text). ^{7.8} (marg. as in text). ⁹ D_{83.44} T G₃ अतो; D₂ यथा; D₄ अर्थे (for अथो). Bom. ed. अथानिर्हरणं. D₄ प्रशस्ते; G₁ अप्रशस्तं (for प्र-). — ^c) V₁ यातेन; D₁ याने च; D₆ यौनेन (for यातेन). K_{1.2.4} पावनं (K₄ 'ने' च; T G_{1.8.6} वाहनं च (G₁ 'नत्वं' (for प्रापणं च). K₆ श्मशाने. — ^d) K_{1.2} शौचैर्नूनं; K₆ B_{8.7.9} D_{83.44} श्रौ (B₇ श्रो) तेन नूनं; K₇ D₄ प्राज्ञैर्हितैर; B₈ D_{6.7} शौचेन (B₈ 'शै' नं; T G_{1.8.6} शुचौ (G₆ 'शौ' देशे; G₂ M_{1.6.7} शौचैर्धनं; M₅ शौचं दानं (for शौचेन नूनं). D_{6.7} विहिताच् (for विधिना). D₈₄ दाहाः; G₁ वाहः (for दाहः).

39 D₈ om. 39^{abc} (cf. v. l. 38). — ^a) K₂ इष्टिः; D₈₄ दृष्टिः (sic); G₆ दृष्टं (for इष्टिः). K₇ पूतिर (for पुष्टिर्). — ^b) K_{1.2} D_{6.7} पुण्यानां (D_{6.7} 'नि' वै (for दानं पुण्यानां). K₇ om. च. D_{6.7} प्रयोगाः; G₆ 'गं' (for 'नः'). — ^c) G₂ शक्त्या (for शक्त्या). K_{1.2} यश्च (for यच्च). D_{6.7} शक्त्या किञ्चित्च पित्रोः प्रशस्तं. — ^d) G_{1.8} सर्वं हि (for सर्वाणि). K_{1.2.4} D_{n1} D₄ आत्मार्यं (for 'र्थे'). K₆ V₁ B_{o.6.7.9} D_{83.44} यत्; K₇ B₈ D_{n1.4} D₈ D_{2-5.7-9} यं (for यः).

40 ^a) K_{2.7} D₁ G₆ वेदांश्च. — ^b) D₈₄ नराधिपः. — ^c) K₂ [s]र्थी; K₇ D_{4.9} [s]र्थ (for सर्थे). — ^d) D₈₁ क्लृष्ट- (for [अ]क्लिष्ट-).

41 ^a) D_{6.7} च (for वै). — ^b) G₁ अमुना (for

श्रेयसोऽर्थे विधीयन्ते नरस्याह्निष्टकर्मणः ॥ ४०

भीष्म उवाच ।

एतद्वै सर्वमाख्यातं मुनिना सुमहात्मना ।

विदेहराजाय पुरा श्रेयसोऽर्थे नराधिप ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

२८७

भीष्म उवाच ।

पुनरेव तु पप्रच्छ जनको मिथिलाधिपः ।

पराशरं महात्मानं धर्मे परमनिश्चयम् ॥ १

किं श्रेयः का गतिर्ब्रह्मन्किं कृतं न विनश्यति ।

क गतो न निवर्तते तन्मे ब्रूहि महामुने ॥ २

पराशर उवाच ।

असङ्गः श्रेयसो मूलं ज्ञानं ज्ञानगतिः परा ।

चीर्णं तपो न प्रणश्येद्वापः क्षेत्रे न नश्यति ॥ ३

छित्त्वाधर्ममयं पाशं यदा धर्मेऽभिरज्यते ।

दत्त्वाभयकृतं दानं तदा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ४

C. 12. 10945
B. 12. 299[6]. 4
K. 12. 304. 4

मुनिना). K₁ B₉ स (for सु). K₇ B₈ (marg. as in text) D_{1.9} मुनिना धर्म (D₁ 'र्य' दर्शना. — °) K₂ विदेह (for विदेह). — °) K₁ [S]र्थो; K₇ D_{1.9} [S]र्थ (for सर्थ). K₈ V₁ B_{9.7} D_{3.41} जनाधिप (D_{3.41} 'पः') (for नरा).

Colophon. Ś₁ D₈ missing: K_{3.5} B₁₋₅ D_{1.21} D_{2.18} D₁ G_{1.5} M₂₋₄ absent. — Sub-parvan: K_{1.2.4.6.7} B_{9.7.9} D_{3.41} D_{1.14} D₈ D_{2-5.7-9} T G_{1-3.6} M_{1.5-7} मोक्षधर्म. — Adhy. name: K_{1.2.4.6} V₁ B_{9.6-9} D_{3.41} D₁ D₈ D_{2.3.7.8} M_{5.6} पराशरगीता; K₇ D_{1.5.9} पराशरगीतासु वैराग्योपदेशः; G₆ पराशरजनकसंवादे कर्मप्रशंसा. — Adhy. no.: (figures, words or both): B₇ D_{1.4} D_{5.2} M₅ 122; D₁ 123; D_{8.1} T₁ G_{1.3.6} 121; D₈ 1017; T₂ 134; G₂ 137; M_{1.6.7} 120. — Śloka no.: D_{3.41} D_{1.41}; D₁ D₈ 42.

287

☞ This adhy. is missing in Ś₁ D₈ (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 °) K₇ D_{1.9} च (for तु). — °) K₈ मिथिलाधिप; D_{5.7} 'पतिः' (for 'धिपः'). — °) K₁ पराशर.

2 Before 2, MSS. ins. जनक उवाच. — °) ☞ C₈: गतिः परमगतिसाधनम् । ☞ — °) D_{1.4} कृते;

G₂ गतिर् (for कृतं). — °) T G_{1.3.6} गत्वा; M₇ गते (for गतो). K₁ विवर्तते; K₂ विवर्तते; K₈ T G_{1.3.6} निवर्तते (for 'तेत'). — °) K₈ B_{9.6.7.8} (marg.) D_{3.41} D₁ D₈ D_{2.8} महामते; D_{3.41} पितामह; D₃ पराशर; T G_{1-3.6} M_{1.5.6} द्विजोत्तम (for महामुने).

3 D₁ पराशर (for 'शर'). — °) D_{3.41} om. (hapl.) ज्ञानं. K_{1.4} ज्ञानाज्ञान; K₇ D_{1.9} ज्ञानं नाम; M₆ ज्ञानं ज्ञानं (for ज्ञानं ज्ञानं). K₈ परः; D_{3.41} पराः; D_{5.7} परं; M_{1.5-7} वरा (for परा). K₂ ज्ञाज्ञा वयोगतिः पुरा (sic); T G_{1.3.6} ज्ञानं चैव परा गतिः; G₂ ज्ञानं का न गतिं परा. — °) D_{3.41} चीर्णं; D₂ चीर्णे (for चीर्णं). D_{3.41} om. न. K₁ प्रणश्येद्; K₂ नश्येद्वा (for प्रणश्येद्). — °) K_{1.4} वासः; K_{2.7} B_{9.8} (marg. as in text) D_{1.4} D_{8.1} D₂ Cnp बीजः; V₁ D_{5.7} वासः; M_{1.6} वाचः (for वापः). K₂ D_{8.2} क्षेत्रेण (for क्षेत्रे न). T G_{1.3.6} संसिद्धो न निवर्तते. ☞ C₈: क्षेत्रे तीर्थादौ, वापो दानम् ॥ Cn.p: वापः दानम्, क्षेत्रे सत्पात्रे (Cn: बीजमिति पाठे बीजमिव न्युत्तम्) । ☞

4 °) T G_{1.3.6} संग्रहकं (for [अ]धर्ममयं). — °) D_{5.7} T G_{1.3.6} यथा (for यदा). D₈ धर्मेण; D_{5.7} G₈ धर्मोभिः; G₁ धर्मे हि (for धर्मेऽभिः). M_{1.5-7} न सज्जते (for ऽभिरज्यते). — °) G₂ दत्ता- (for दत्त्वा). G₈ दत्त्वा भूताभयं दानं; C₇ दत्त्वाभयं कृतं ज्ञानं. — °) G_{1.3.6} तथा (for तदा). K₈ V₁ B_{9.6.7.9} D_{3.41} D₁

C. 12. 10948
B. 12. 299(a). 5
K. 12. 304. 5

यो ददाति सहस्राणि गवामश्वशतानि च ।
अभयं सर्वभूतेभ्यस्तद्दानमतिवर्तते ॥ ५
वसन्विषयमध्येऽपि न वसत्येव बुद्धिमान् ।
संवसत्येव दुर्बुद्धिरसत्सु विषयेष्वपि ॥ ६
नाधर्मः श्लिष्यते प्राज्ञमापः पुष्करपर्णवत् ।
अप्राज्ञमधिकं पापं श्लिष्यते जतु काष्ठवत् ॥ ७
नाधर्मः कारणापेक्षी कर्तारमभिमुञ्चति ।
कर्ता खलु यथाकालं तत्सर्वमभिपद्यते ।

न भिद्यन्ते कृतात्मान आत्मप्रत्ययदर्शिनः ॥ ८
बुद्धिकर्मेन्द्रियाणां हि प्रमत्तो यो न बुध्यते ।
शुभाशुभेषु सक्तात्मा प्राप्नोति सुमहद्भयम् ॥ ९
वीतरागो जितक्रोधः सम्यग्भवति यः सदा ।
विषये वर्तमानोऽपि न स पापेन युज्यते ॥ १०
मर्यादायां धर्मसेतुर्निबद्धो नैव सीदति ।
पुष्टस्रोत इवायत्तः स्फीतो भवति संचयः ॥ ११
यथा भानुगतं तेजो मणिः शुद्धः समाधिना ।

Da D2. 8. 8 G2 M1 5-7 अवाप्नुते (for 'मुयात्'). Da4 Dn4 ततः समभिपद्यते. ☞ Cn: सिद्धिम्, अनिवर्तनं स्थानम् । ☞

5 ^b) B9 यश्च; Da3. a1 अथ (for अश्च). — V1 reads 5^b-6^d on marg. — ^c) K1. 2. 1 D1. 9 M7 यश्च; Da4 स च (for सर्व-). ☞ Cp: अभयदानं संन्यासः । ☞ — ^d) K4 तं दानम्; K6 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1 Ds1 D2. 8 T G1 सदा तम्; G2. 3 स दानम् (for तद्दानम्). K6 Bo. 6. 1. 9 Dn1 D2. 8 G2 अभिः T1 G1 अनुः; M6 इति (for अति-).

6 V1 reads 6 on marg. — ^c) Ds. 7 स (for सं-). — ^d) Ds अवसन् (for असत्सु). T1 च (for [अ]पि).

7 ^a) K1 न धर्मः; Ds1 नाधर्मा (for 'र्मः'). K1. 7 B6 Da. 5. 1. 9 श्लि (Ds [also] क्लि)ष्यति; K2. 4 क्लिष्यति; B1 श्लिष्यति; Da3 Ds क्लिष्यते; T1 G1 इष्यते (for श्लि). Da4 प्राज्ञः; M1. 6. 1 प्राज्ञे; M6 प्राज्ञैर् (for प्राज्ञम्). — ^b) Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 पयः; M1. 6-7 ह्यापः (for आपः). K1. 2 पत्रवत्; K4 पत्रवान् (for पणवत्). — ^c) Da3. a4 राजन् (for पापं). — ^d) K4 क्लिष्यते; Da4 श्लिष्यते; G1 श्लिष्यते (for श्लि). ☞ Ca: जतु लाक्षा, काष्ठे एव सज्जते । ☞

8 ^a) K6 Ds. 7 नाधर्मः; M7 न धर्मः. K1. 2. 4. 1 D4. 9 कारणावेक्षी; B8 कारणात्पक्षी; Ds1 Ds. 7 करणापेक्षी; G2 कारणप्रेक्षी; G6 'णापेक्षः (for 'णापेक्षी). ☞ Cn: कारणा, फलदानात्मिका क्रिया, तन्निवृत्त्यपेक्षी ॥ Cs: फलानुभवाख्यं कारणापेक्षित्वम् । ☞ — ^b) K1. 2. 1 D4. 1. 9 अव-; Ds2 अधि-; Ds अनु- (for अभि-). T1 G1 विचि-; G3 गच्छति (for मुञ्चति). — ^c) Ds. 7 यथाकाले; G2 'कामं (for 'कालं). — ^d) Bo.

6-9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 ततः समभिपद्य (B6 Ds 'वर्त'ते; G2 तत्तत्समभिपद्यते. — ^c) Da3 भिद्यते; Da4 भिद्यति; Ds. 7 विद्यते; G2 हि द्वंद्व- (for भिद्यन्ते). K1. 2 कृतात्मानम्; Ds1 'त्मन (for 'त्मान). ☞ Cn: भिद्यन्ते, कर्मफलैर्न क्लिष्यन्ति ॥ Cp: तेषां भेद-बुद्धिर्न जायते ॥ Cs: भिद्यन्ते, आत्मस्वरूपतः पृथग्भवन्ति । ☞ — ^d) Da4 -दर्शिनः; G1 -दर्शनः (for -दर्शिनः). K2 आत्मप्रत्ययदर्शिनः.

9 ^a) K1. 2 बुद्धिकर्मक्रियाणां हि; B1 Da3. a4 बुद्धि-रा (B1 'दिका)यैन्द्रियाणां हि; Dn1 'कर्मैन्द्रियाणीह. — ^b) K4 G1 ये (for यो). K1. 2 [S]नुरुध्यते; K4 न रुध्यते; K1 D4. 9 न बुध्यति; G2 [S]वबुध्यते (for न बु). ☞ Cn: बुध्यते; दुश्चेष्टितमिति शेषः ॥ ☞ — ^c) K4 शुभाशुभेषु. K1. 2. 1 V1 B8 D4. 9 G2 Ca सक्तानां; K4 Dn1. n4 [अ]सक्तात्मा; K6 Bo शक्तात्मा; Ds. 7 युक्तानां; G3 सर्वात्मा (for सक्तात्मा). Da3. a1 Ds शुभाशुभे प्रसक्तात्मा. — ^d) D6 स (for सु).

10 ^a) K6 वीतराजो; D4 'रागे (for 'रागो). B8 (marg.) मयक्रोधः (for जित). — ^c) B9 विषयैर् (for 'ये). — ^d) K1. 2 V1 लिष्यते (for युज्यते). B1 न स पापैः स मुच्यते.

11 ^a) K2 B9 मर्यादाया. K1. 2 यथा (for धर्म-). K6 -सेतुं (for -सेतुर). — ^b) K6 निर्वद्धो; Da3. a4 निरुद्धो; Dn1 निर्वद्धो (for निबद्धो). K2. 1 D4. 5. 1. 9 T G1. 3. 6 नाव-; B1 lacuna (for नैव). ☞ Cp: मर्यादायां निबद्धो वर्धत एव ॥ Cv: मर्यादायां रक्षितायाम् । ☞ — 11^d is damaged in B1. — ^c) K6 पुष्टस्रोतः; K1 Bo पुष्टस्रोतः; B9 पुष्टः स्रोतः; Da4 पुष्टः स्रोतः; D4. 9 पुष्टं स्रोतः; Ds. 7 पुष्टं स्रोतः; G1 ब्रह्मस्रोतः; G6 पिष्टस्रोत (for पुष्ट). K6 V1 Bo. 6. 3. 9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2. 8 T G1-3. 6 इवासक्तः; K1 D4. 8. 9 इवायातः; Ds. 7 इवाजातः; Cv (gloss: पुष्टः) इवायत्तः (as in

आदत्ते राजशार्दूल तथा योगः प्रवर्तते ॥ १२
 यथा तिलानामिह पुष्पसंश्रया-
 त्पृथक्पृथग्याति गुणोऽतिसौम्यताम् ।
 तथा नराणां भुवि भावितात्मनां
 यथाश्रयं सत्त्वगुणः प्रवर्तते ॥ १३
 जहाति दारानिहते न संपदः
 सदश्रयानं विविधाश्च याः क्रियाः ।
 त्रिविष्टपे जातमतिर्यदा नर-

स्तदास्य बुद्धिर्विषयेषु भिद्यते ॥ १४
 प्रसक्तबुद्धिर्विषयेषु यो नरो
 यो बुध्यते ह्यात्महितं कदाचन ।
 स सर्वभावानुगतेन चेतसा
 नृपामिषेणेव ज्ञपो विकृष्यते ॥ १५
 संघातवान्मर्त्यलोकः परस्परमपाश्रितः ।
 कदलीगर्भनिःसारो नौरिवाप्सु निमज्जति ॥ १६
 न धर्मकालः पुरुषस्य निश्चितो

C. 12. 19958
 B. 12. 293 [a]. 17
 K. 12. 304. 17

text). — ^a) K1. 2. 7 B3. 9 Da3 D4. 9 M1. 5-7 स्फीती-
 Da4 G2 स्फितिर्; T G1. 3. 6 स्थिरी (for स्फीती).

12 ^a) M7 यदा (for यथा). K1 भानुगते (for
 'गतं'). — ^b) K6 मणि; D2 G1 मुनिः (for मणिः).
 K7 Da4 D5 D4. 9 G2. 6 शुद्ध-; D5. 7 शुद्धं (for शुद्धः).
 T1 G1 समाधिगः (for 'धिना'). ❀ Cn: समाधिना,
 नियमेन दृष्टान्ते । दार्ष्टान्तिके तु समाधिना, ध्यानेन ॥ Cp:
 समाधिना विरजीकरणेन । ❀ — ^c) K6 सार्दूल (for
 'शार्दूल'). — ^d) K6 D5 यथा (for तथा).

13 G2 om. (hapl.) 13. — ^a) T1 G1. 3. 6 [अ]नि-
 लानाम् (for तिला). K1. 2 V1 इव (for इह). Bom.
 ed. पुष्प- (for पुष्प-). Dn4 D5. 7 T1 -संश्रयः; M7
 -संचयात् (for -संश्र-). — ^b) D5. 7 यथा (for पृथग्).
 M1. 7 भाति (for याति). K6. 7 V1 Bo. 3. 9 Da3 a4
 D5 D4. 9 T G8 M1. 5-7 गुणोपि; D5. 7 गुणैश्च; G1
 गुणोप- (for गुणोऽति-). K6 D2 सौम्यता; K7 शास्त्रतां;
 Ds1 D4. 9 T2 G8 C8 (gloss: पुष्पगन्धसमत्वम्) C7
 (gloss: एकप्रकारताम्) साम्यतां; Ds2 साम्यं (for
 -सौम्यताम्). ❀ Cn: सौम्यतां, रम्यताम् । ❀ — ^c)
 V1 Bo. 7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2-4. 8 G8 तु वि-
 (for भुवि). — ^d) B6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 सर्व-;
 D5. 7 सत्त्व- (for सत्त्व-). ❀ Cn: यथाश्रयं, पुनः पुनर्वा-
 सनाभ्यासाद्बहुलं, तदभावेऽल्पः । ❀

14 Ds2 reads 14^{ab} on marg. — ^a) Da4 हाराश्च;
 G2 राजन् (for दारान्). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9
 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 8 च जहाति; K7 D4. 9
 विजहाति; V1 B8 (orig.) इह याश्च; D5. 7 इहतेपि;
 T G1. 3. 6 विविधां (T2 G1 'धा')श्च; G2 M1. 5-7 विहि-
 तेन (for इहते न). D5. 7 संपदां; G2 M1. 5-7 'दा (for
 'दः'). — ^b) K1 सदोश्च-; K2 B8 D4. 9 T2 G1 M7
 सत्त्वश्च; K4 B1 Dn1. n4 D5 पदं च; Bo. 6. 9 Da3.

a4 Ds1 D2. 3 सदा च; Ds2 सत्त्वश्च (for सदश्च-). Bo.
 6. 7. 9 Da3. a4 D5 D2. 3 दानं (for -दानं). K1. 2. 4 Bo.
 3. 9 Dn1. n4 D5 D2. 3. 8 सत्-; Da3. a4 lacuna (for
 याः). K6 सदावदानं विविधाश्च सत्क्रियाः. — ^c) K1
 V1 B6-9 त्रिविष्टपे; G1 M6 त्रिविष्टपो (M6 'पौ') (for
 'ष्टपे'). K1. 2. 4 G1 यथा (for यदा). Dn4 om. नर.
 — ^d) K1 T1 G1 तथा (for तदा). T1 G1 सर्पिर् (for
 बुद्धिर्). K1 G2 बध्यते; Da4 विद्यते (for भि').
 K2. 4 तदास्य बुद्धिर्विषयेभिपद्यते. ❀ Cn: भिद्यते, शब्दा-
 दिभ्यो व्यावृत्ता भवति । ❀

15 T1 om. 15-16. V1 reads 15^{ab} on marg.
 — ^a) K4 प्रसक्तः; D5 प्रसन्न- (for प्रसक्त-). — ^b)
 T2 G1-3. 6 M1. 5-7 विंदते (for बुध्यते). G1 ह्यात्मपदं;
 G2 'पदा (for 'हितं). K6 कदा च नः; Da4 Dn4
 कथंचन (for कदाचन). — ^c) K1. 2. 4 पूर्व- (for सर्व-).
 — ^d) K2 नृपामिषेणेव; D5. 7 यथामिषेणैव; T2 नृपासि-
 षेणैव (for नृपामिषेणेव). K1. 2. 4 ज्ञपो विकृष्यते; G2
 सदोपकृ' (for ज्ञपो वि').

16 T1 om. 16 (cf. v. l. 15). — ^a) Bo संघात-
 वान्; Dn1. n4 D5 T2 G8 Cn संघातवन् (for 'वान्').
 G1 संघातयन्मर्त्यलोकं. ❀ Cn: संघातवन्, देहेन्द्रियादिसमु-
 दायवत् ॥ C5: काष्ठादिसमूहवत् ॥ C7: पुनर्मित्रादिसमूह-
 वान् । ❀ — ^b) K7 Ds2 D4. 9 M5 उपाश्रितः; Da3. a4
 अथा'; D5. 7 उपाकृ (D7 'वृ')त्त (for अपाश्रितः). K2
 परस्परसमाश्रितः. ❀ Cn: अपाश्रितः, उपकारकः । ❀
 — ^c) T2 G2 M7 कदली- (for 'ल्ली-). K1 -गर्त- (for
 -गर्भ-). G2 -निःसारे (for 'रो). — ^d) K1. 2 गौरिव;
 T2 नारीव (for नौरिव). K2 निमज्जते; V1 स मज्जति.

17 ^a) T1 G1. 3 कर्म- (for धर्म-). K2. 4 Ds2 -कामः
 (for -कालः). D7 पुरुषश्च (for 'स्य). D4 निश्चिता;
 G2 'ते (for 'तो). — ^b) K1. 2. 4 चाप-; Ds2 चापि
 (for चापि). Bo प्रतीक्ष्यते. — ^c) K6 V1 Bo. 6. 7. 8

C. 12. 10959
B. 12. 296[8]. 17
K. 12. 304. 17

न चापि मृत्युः पुरुषं प्रतीक्षते ।

क्रिया हि धर्मस्य सदैव शोभना

यदा नरो मृत्युमुखेऽभिवर्तते ॥ १७

यथान्धः खगृहे युक्तो ह्यभ्यासादेव गच्छति ।

तथा युक्तेन मनसा प्राज्ञो गच्छति तां गतिम् ॥ १८

मरणं जन्मनि प्रोक्तं जन्म वै मरणाश्रितम् ।

अविद्वान्मोक्षधर्मेषु बद्धो भ्रमति चक्रवत् ॥ १९

यथा मृणालोऽनुगतमाशु मुञ्चति कर्दमम् ।

तथात्मा पुरुषस्येह मनसा परिमुच्यते ।

मनः प्रणयतेऽऽत्मानं स एनमभियुञ्जति ॥ २०

परार्थे वर्तमानस्तु स्वकार्यं योऽभिमन्यते ।

इन्द्रियार्थेषु सक्तः सन्स्वकार्यात्परिहीयते ॥ २१

अधस्तिर्यग्गतिं चैव स्वर्गे चैव परां गतिम् ।

प्राप्नोति स्वकृतैरात्मा प्राज्ञस्येहेतरस्य च ॥ २२

(marg.). १ Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 सदा; T1 G1. 3 यदा (for क्रिया). V1 [ए]व (for हि). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). १ Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 G1. 3 क्रियैव; G2 क्रिया हि (for सदैव). T2 G6 M1. 5-1 स (T2 G6 य) दा हि धर्मक्रियैव शोभना (T2 G6 नः). — ^d) K6 Ds सदा; V1 यथा; T G1. 3. 6 तदा (for यदा). K4 मुखे नि; K7 D4 मुखेव; Dn4 मुखेधि; Ds. 7 मुखोभि; Ds मुखे वि; T G1. 3. 6 मुखान्नि; G2 मुखेति (for मुखेभि).

18 ^a) M1 यदाधः (for यथान्धः). K7 D4. 5. 7. 9 नित्यम् (for युक्तो). — ^b) K7 D4. 5. 7. 9 T2 अभ्यासाद्; G1 न्यत्ता (for ह्यभ्या). — ^c) Ds2 D2 यथा (for तथा). G1 मृता (for मनसा). — ^d) Ds. 7 धर्मतां (for तां गतिम्).

19 ^a) K2 T1 G2. 6 M7 प्रोक्तं (for प्रोक्तं). G2 मरणाज्यंमनिप्रोक्तं (sic). ☞ Cn: जन्मनि, जन्मनिमित्तम् । ☞ — ^b) K1. 2 जन्म वा मरणाश्रयं; G2 जन्म वै मरणं श्रितं. — ^c) D2 सुविद्वान् (for ज्ञं). G1 बंधेषु; G6 धर्मे च (for धर्मेषु). — ^d) G1 बंधो; G2 अंधो (for बद्धो). — After 19, K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn. p read 34^c-35^d for the first time, repeating the same in the proper place.

20 ^a) K2. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1 Cn यथा मृणाला (K2 मृणाला; T2 मृणाला; G1 मृणाला)नुगतम्; G2 M1. 5-1 'लोनुगतम्. ☞ Cn (reading मृणालानुगतम्): मृणालेति लुप्तविभक्तिकम् । ☞ — ^b) ☞ Cp: मुञ्चति, अतिविक्लवत्वात् । ☞ — ^c) T1 तदा (for तथा). — ^d) M7 मनसः (for सा). B8 प्रति (for परि). — ^e) K2. 4 पुनः (for मनः). K1 प्रणयेत; K6 B8 (marg.) D2 प्राणयते; T2 G1 M1. 5-1 प्रयतते (for प्रणयते). Da3. a4 स्थानं; Ds. 7 त्रानं (sic) (for ऽऽत्मानं). ☞ Cn: प्रणयते,

योगोन्मुखं करोति ॥ Cp: मृत्युबुद्धिद्वयेनोपतिष्ठते । ☞ — ^f) K2 V1 B6 (marg. as in text) Dn4 Ds. 7 G2 स एवम्; Ds1 T G1. 3. 6 सदा तम् (for स एनम्). K2. 6. 7 V1 B8 (marg. as in text) D4. 9 Ca अनु; Ds1 अधि (for अभि). B8 मुञ्चति; Dn4 प्रेक्षति; Ds गच्छति; Ds. 7 मुञ्जति (sic) (for युञ्जति). K1 स एवानुमयुञ्जति (sic). ☞ Ca (reading अनुयुञ्जति): पश्चात्प्रेरयति ॥ Cn: अभियुञ्जति, परस्यां काष्ठयां प्रविलापयति । ☞ — After 20, K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ins. :

743* युक्तो यदा स भवति तदा तत्पश्यते परम् ।

[Dn4 सदा (for यदा). Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तं (for तत्). K6 पश्यतं (for ते).]

21 ^a) K1. 2. 4 परार्थं (for र्थे). Ds G8 वर्तमानं (for मानस). — ^b) Bo. 6. 7 Da4 D2. 3. 8 स्वं; G1 स्वे (for स्व). Ds. 7 कार्ये (for कार्य). Dn4 D8 (marg. as in text) न (for यो). T1 G6 [s]तिमन्यते; T2 G2 M1. 5-1 [s]तिवर्तते; G1 निवर्तते (for अभिमन्यते). G8 स्वकार्याद्यो निवर्तते. — K2. 4 om. (hapl.) 21^d. — ^c) T2 G2. 6 परकार्येषु (for इन्द्रियार्थेषु). K1 B8. 9 G2 M7 सक्तः स; K6 Da3. a4 [अ]सक्तः स; V1 B7 Dn4 D8 संयुक्तः; Bo संशक्तः; B8 Dn1 Ds D2. 3 संसक्तः; Ds. 7 युक्तः स; G1 सक्ता सन् (for सक्तः सन्). — ^d) Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 मुच्यते (for हीयते).

22 ^a) V1 T1 G6 अथ; Ds आद्यस; D7 आद्यास; G1. 3 अथस (sic) (for अधस). K2 नतं; Ds T1 G6 गतिश्च; Ds. 7 गतश्च; G2 गतं (for गति). — ^b) K1. 4. 6 V1 Bo. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G2. 6 सु (for स्व). K7 D4. 5. 7. 9 प्राप्नोति सु (D4. 9 स्व)कृतेनात्मा; G1 'ति सुकृतारामा. — ^d) K1. 2 परस्य (for प्राज्ञस्य). T2 G1. 6 [इ]व (for [इ]ह).

23 ^a) K4. 6 Ds1 T2 मृणमये (for मृन्मये). Da4

मृन्मये भाजने पक्के यथा वै न्यस्यते द्रवः ।
 तथा शरीरं तपसा तप्तं विषयमश्नुते ॥ २३
 विषयानश्नुते यस्तु न स भोक्ष्यत्यसंशयम् ।
 यस्तु भोगास्त्यजेदात्मा स वै भोक्तुं व्यवस्यति ॥ २४
 नीहारेण हि संवीतः शिश्रोदरपरायणः ।
 जाल्यन्ध इव पन्थानमावृतात्मा न बुध्यते ॥ २५
 वणिग्यथा समुद्राद्वै यथार्थं लभते धनम् ।
 तथा मर्त्यार्णवे जन्तोः कर्मविज्ञानतो गतिः ॥ २६

अहोरात्रमये लोके जरारूपेण संचरन् ।
 मृत्युर्ग्रसति भूतानि पवनं पन्नगो यथा ॥ २७
 स्वयं कृतानि कर्माणि जातो जन्तुः प्रपद्यते ।
 नाकृतं लभते कश्चित्किंचिदत्र प्रियाप्रियम् ॥ २८
 शयानं यान्तमासीनं प्रवृत्तं विषयेषु च ।
 शुभाशुभानि कर्माणि प्रपद्यन्ते नरं सदा ॥ २९
 न ह्यन्यत्तीरमासाद्य पुनस्तर्तुं व्यवस्यति ।
 दुर्लभो दृश्यते ह्यस्य विनिपातो महार्णवे ॥ ३०

C. 12. 10975
B. 12. 299. 81. 32
K. 12. 304. 32

पक्के; T1 G1 वहौ (for पक्के). —^b) K8 B8.7 Das.
a1 वि- (for वै). K1 दृश्यते; Bo. 8.9 Dn1. n4 Ds
D2. 8.8 Cn न इयति; B8 D4.9 G2 Ms. 8 नश्यते; T1
G1.8 श्रुष्यते; M1.7 पश्यते (for न्यस्यते). K1 D4.9
G1 द्रवं (for द्रवः). ❀ Cn: न इयति, न क्षीयते न
क्षरति इत्यर्थः । इयतीति शो तनूकरणे इत्यस्य रूपम् । ❀
—^a) K8 B8 Das. a1 Ds. 7 तत्तद्; Dn4 समं (for
तप्तं). ❀ Cv: अतस्तं चेद्विषयमश्नुते, तप्तं चेद्विषयद्रवं मुञ्च-
तीति दृष्टान्तानुसारी दार्ष्टान्तो द्रष्टव्यः । ❀ ❀ Cn: विष-
यम्, ब्रह्मलोकम् ॥ Cs: स्वर्गाख्यमपवर्गाख्यं वा सुखम् । ❀

24 ^a) G8 यत्तु (for यस्तु). ❀ Cn: अश्नुते,
आलोक इव व्याप्नोति, प्रकाशयति, साक्षी । ❀ —^b) Das.
a1 सं- (for स). K8 भोक्षति; D1 G8 भोक्षयति (for
भो^०). G2.8 असंशयः. ❀ Cv: न भोक्षयति, परत्र
भोगान्न भोक्षयति । ❀ —^c) K1.2.7 V1 B8 (marg. as
in text) Das D4. 5.7.9 यस्य (for यस्तु). Ds. 7 भोगं;
T1 G1.8 भोग्यं (for भोगांस). —^d) Ds1 सर्वे; G2
तस्य (for स वै). V1 भोगं (for भोक्तुं). Cnp विन-
श्यति (for व्यवस्यति). ❀ Cn: विनश्यतीति पाठे,
भोगार्थं जन्मान्तरलाभायैव त्रियते । ❀

25 ^a) Das. a1 [अ]द्रिः; T G1. 8.8 M1. 5-7 [ह]व;
G2 [अ]भि- (for हि). ❀ Ca: नीहारेण, अत्यन्तद्वारिणा
मोहेन । ❀ —^b) Ds1 शिश्रोदय- (for 'दर-'). —^c)
G1 जाल्यन्त (for जाल्यन्ध). K1 पन्थानाम्. —^d) K1
D4.9 अंतरात्मा; Ds. 7 संवृतात्मा (for आवृ^०).

26 ^a) Ds om. (hapl.) from यथा up to कर्षति
(in 31^d). B8 D1 समुद्रे (for 'द्राद्'). ❀ Cs: समु-
द्रात्, समुद्रं प्राप्य । त्यद्वलोपे पन्नमी । ❀ —^b) K2
यथार्थं; Cn (gloss: मूलधनानुसारेण) Cs (gloss:
स्वमूलधनमनतिक्रम्य) यथार्थं (as in text). B8 (marg.)
फलं (for धनम्). —^c) Das. a1 यथा (for तथा).
T G1-8.8 M1. 5-7 मर्त्यार्णवाज् (for 'र्णवे'). K2 lacuna;

T G1. 8.8 जंतुः (for जन्तोः). —^d) D1 विज्ञानको
(for 'नतो'). K1 D4. 7.9 T G1. 8.8 गतिं (for गतिः).
❀ Ca: कर्मविज्ञानतः, कर्मविज्ञानाभ्यां मिलिताभ्याम् । न
तु अकर्मेणा अशुद्धसत्त्वेन ज्ञानमपीति भावः । ❀

27 Ds om. 27 (cf. v. l. 26). —^a) K1 V1 Bo.
6.8 Das. a1 Ds1 D2-4. 7.9 रात्रमयो; Ds2 रात्रमयं
(for 'मये'). —^b) K4.6 V1 Bo. 6.9 Das. a1 Dn1. n4
Ds. 8 संसरन् (for संच^०). —^c) K2 वसति (for
ग्रसति). —^d) Ds2 प्लवनं; T G1. 8.8 प्लवंगं (for
पवनं).

28 Ds om. 28 (cf. v. l. 26). —^b) K8 प्रपद्यन्ते
नरः सदा. —^c) K4.7 V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. a4
Ds2 D2. 8.8 G2 M1. 5-7 नाकृत्वा; K8 नाकृतिः; Ds1 न
कृत्वा (for नाकृतं). K2.8 D4. 7.9 किंचित्; G2 केचित्
(for कश्चित्). —^d) K1 कश्चिद्; Bo कंचिद्; D4. 7.9
क^० (for किं^०). Dn1. n4 Ds अस्ति (for अत्र). K1
प्रियाप्रिये; B8 (marg.) क्रियाफलं.

29 K8 Ds om. 29 (for Ds, cf. v. l. 26). —^a)
K2 शयनं (for शयानं). K1 शान्तम्; K4 यातिम्;
K1 यातम् (for यान्तम्). D1 संधानं पावमानं च. —^b)
G1 प्रवृत्त- (for 'त्तं'). —^c) T G1. 8.8 यथा (T2 'दा')
कृतानि कर्माणि. —^d) G1 रसं (for नरं).

30 V1 Ds om. 30 (for Ds, cf. v. l. 26). Bo
om. (hapl.) 30-32. —^a) K1 न ह्यंतत्; D1 न
ह्ययं; G2 स ह्यन्यत् (for न ह्य^०). ❀ Cs: वेदान्त-
सांख्ययोगेभ्योऽन्यत्तीरम् । ❀ —^b) Dn4 व्यवस्य च (for
'स्यति'). ❀ Cs: न व्यवस्यति, नाहति । ❀ —^c) K8
D4.9 T G1. 8.8 दुर्बलो; Cs दुर्लभो (as in text).
G1.8 ह्यत्र; Ms यस्य (for ह्यस्य). K1 दुर्बलो ह्यस्य
दृश्यते.

31 Bo Ds om. 31 (cf. v. l. 30, 26). —^a) T2

G. 12. 10875
B. 12. 299(a). 33
K. 12. 304. 33

यथा भारावसक्ता हि नौर्महाम्भसि तन्तुना ।
तथा मनोऽभियोगाद्वै शरीरं प्रतिकर्षति ॥ ३१
यथा समुद्रमभिदः संस्यूताः सरितोऽपराः ।
तथाद्या प्रकृतिर्योगादभिसंस्यूयते सदा ॥ ३२
स्नेहपाशैर्बहुविधैरासक्तमनसो नराः ।

यदा (for यथा). Ks Bs Dn1. n4 Ds D2-4. 3. 9 Cs
भारा (Bs Dn1 'वा'वसक्ता; Bs. 1. 8 (marg.) भावा-
वसक्ता; D1 वातावसक्ता; G1. 6 M1 भारावसक्ता; Cp
भारावसक्ता (as in text). Gs यथा भारावसक्तानि.
—^b) D1 गच्छति (for तन्तुना). —^c) K1 यथा; D4
ततो (for तथा). K2 मनोति; D4 मनोनि; D1
मानाभि (for मनोऽभि-). K1. 2 वा (for वै). ☞ Cv:
मनः अभियोगात्, स्नेहात् । ☞ —^d) Dn4 G1 शरीरे (G1
'री') (for 'र'). Ks Bs (marg. as in text) परिकर्षति;
Bs (marg. as in text) Dn1 Ds D2. 3. 8 Cn प्रचि-
कीर्षति; Br. 9 विप्रकर्षति; Das Dn4 D1 प्र (D1 प्रा)-
विकर्षति; T Gs. 6 प्रतिकर्ष्यते; G1 विप्रकर्ष्यते (for प्रति-
कर्षति). ☞ Cn (reading प्रचिकीर्षति): अन्तर्भावित-
प्यर्थोऽयम् । कारयितुमिच्छतीत्यर्थः । ☞

32 Bo om. 32 (cf. v. l. 30). —^a) K1 यदा;
K2. 6 तथा (for यथा). T1 आभिप्लुत् (for अभितः).
—^b) K1. 2 सुस्यूताः; K4 सस्यूताः; Ks Dn4 D2. 3
Cn सं (Dn4 स) श्रिताः; K1 Ds2 Ds T2 G1. 2 संस्यूताः;
V1 Bs-9. Dn1 Ds संस्यूताः; Ds1 संस्यूताः; D4 संस्यूताः;
T1 अस्यूताः; Gs संस्यूताः; Gs संस्यूताः; Cp (gloss:
संतन्यमानाः) संस्यूताः (as in text). Da4 परितो (for
स'). G2 पराः; M1 [s]वराः (for सपराः). —^c)
K1. 2 V1 Ds1 Ds. 1 T Gs Cs. 7 तथान्या; Ks Dn4
तथा या; K1 तथा*; Bs. 8 (both marg.) तथास्य;
D4. 9 G1. 6 तथात्मा; M1. 6. 1 तथा स्यात्; M5 तथाद्य
(for 'द्या'). K2 G1. 6 प्रकृतेर; D4. 5. 1. 9 'तीर्' (for
'तिर्'). —^d) K2 अपि; Dn4 M1 अति- (for अभि-).
K2 G2 M1. 5-1 Ca (gloss: जनयति) संस्यूयते; Ks
'संस्तू'; K1 D4. 9 'संश्र'; Dn1 'संश्री'; Dn4 Ds
'संस्पृहते'; Ds1 Cs 'संबध्यते'; Ds2 'संपद्यते'; D2. 8 Cn
(gloss: मनसेति शेषः) 'संश्रियते'; D1 'संश्रू'; T1 Gs
'संसिध्यते'; T2 'संसिद्यते' (sic); G1 'संसिध्यते'; Gs
'संसेन्यते'; Cp (gloss: संतन्यमाना कार्याकारेण परिणमते)
'संस्यूयते' (as in text). D1 परा; T2 तदा (for सदा).

33 ^a) G1 स्नेहपातैर् (for 'पाशैर्'). —^b) K2
आसंत; Br Ds असक्त; Dn4 आसक्तैर् (for 'क्त').
—^c) G1 (before corr. as in text) कृतप्रस्था; Cn

प्रकृतिस्था विधीदन्ति जले सैकतवेश्मवत् ॥ ३३
शरीरगृहसंस्थस्य शौचतीर्थस्य देहिनः ।
बुद्धिमार्गप्रयातस्य सुखं त्विह परत्र च ॥ ३४
विस्तराः क्लेशसंयुक्ताः संक्षेपास्तु सुखावहाः ।
परार्थं विस्तराः सर्वे त्यागमात्महितं विदुः ॥ ३५

(gloss: अज्ञानवशाः) प्रकृतिस्था (as in text). K1 D4.
5. 1. 9 T1 G1-2. 6 M1. 5-7 [अ]वसीदन्ति; Dn4 विशी';
Ds1 [अ]वधीदन्ति (for विधी'). —^d) K2. 1 D4. 9 जलैः
(for जले). Br Dn4 शैकत- (for सै'). K1. 2 'सेतु-
वत्'; Das. a4 'रदिम' (for 'वेश्म').

34 ^a) Ds1 D4 T Gs. 6 'ग्रह' (for 'गृह'). K4. 7
V1 Bs (marg.) 1 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 G1. 2 M1. 5-7
'संज्ञस्य'; Gs 'संस्थास्य' (for 'संस्थस्य'). —^b) ☞ Cn:
शौचमान्तरं भावबुद्धिः, बाह्यं तु प्रसिद्धम् । ☞ —^c) Ks V1
Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn. p read
34^d-35^d for the first time after 19. —^e) G1
बुद्धिर्; Cn (gloss: आत्मज्ञानं देवताद्युपासनं वा) बुद्धि-
(as in text). Ks (first time) Bo. 8 (both second
time). 9 (first time) Das. a4 (both both times) Ds
(first time) मार्ग; K1 'मार्गे' (for 'मार्ग-'). K1. 2
'प्रवृत्तस्य' (for 'प्रयातस्य'). Ds. 7 बुद्धिमार्गानुजातस्य.
—^d) Gs om. 34^d-36^e. —^e) Bs (second time) सुखं
चेद्; T1 सुखित्वे च (for सुखं त्विह). M5 परत्र ह.
K1. 2 परत्रेह च (K2 ह) वै सुखं.

35 For the repetition in Ks V1 Bo. 6-9 Das.
a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn p, cf. v. l. 34. Gs om.
35 (cf. v. l. 34). —^a) K1 Dn1 (both times) Ds
T G2. 6 M1. 5-7 विस्तराः (for विस्तराः). ☞ Cn:
विस्तराः, वैतानिकान्यमिदोत्रादीनि । ☞ —^b) K2 संक्षेपस्य;
Ds. 1 संक्षेपास्य (for संक्षे'). K1. 2 सुखावहाः. ☞ Cn:
संक्षेपाः, त्यागादयः ॥ Cp: संक्षेपाः, निर्वाहमात्रप्रयोजक-
परिग्रहाः ॥ Cs संक्षेपाः, कर्मत्यागः । ☞ —^c) Bs (marg.
as in text). 9 (both second time) Ds. 1 T2 G1. 6
परार्था; Da4 (first time) Ds 'र्थ'; Ds1 (second
time) 'र्थ'; Cp (first time) सर्वार्थ (for परार्थ). —^d)
Bo. 9 Ds1 (all second time) योगम् (for त्यागम्).
K1. 2 आत्मसुखं. G1 ता गतात्महितं विदुः (sic).

36 Gs om. 36^{ab} (cf. v. l. 34). —^a) Ds. 1
संकल्पतो (D1 'नो'); Ds 'जा' (for 'जो'). —^b)
K1. 2 कारणात्मकः; Das. a4 'स्मिका'; Ds D2. 8 Cs
(gloss: पितृसंबन्धवर्जिताः) क (D2. 8 श) रणात्मकाः; Ca. p

संकल्पजो मित्रवर्गो ज्ञातयः कारणात्मकाः ।
 भार्या दासाश्च पुत्राश्च स्वमर्थमनुयुञ्जते ॥ ३६
 न माता न पिता किञ्चित्कस्यचित्प्रतिपद्यते ।
 दानपथ्योदनो जन्तुः स्वकर्मफलमश्नुते ॥ ३७
 माता पुत्रः पिता भ्राता भार्या मित्रजनस्तथा ।
 अष्टापदपदस्थाने त्वक्षमुदेव न्यस्यते ॥ ३८
 सर्वाणि कर्माणि पुरा कृतानि

(gloss: जन्मोपाधिजनितबन्धुभावाः) कारणात्मकाः (as in text). — ^a) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₂. 3. 8 G₂ पुत्रश्च; K₇ D₄. 5. 7. 9 M₁. 5-7 दासश्च (for दासाश्च). K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₂. 3. 8 G₂ दासश्च; D₄. 5. 7. 9 M₁. 5-7 पुत्रश्च (for पुत्राश्च). — ^d) K₆ B₉ Da₃ T₁ G₁. 3 M₁ समर्थम्; K₇ D₄. 9 T₂ स्वधर्मम् (for स्वमर्थम्). K₄ अनुयुञ्जते; K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₂. 3. 8 G₃ Cn उपभुं- (B₇. 8 [marg.]. 9 Da₃. a₄ 'युं) जते; M₁. 5-7 अनुपज्यते (for 'युञ्जते). D₆. 7 अकार्यमनुयुञ्जते.

37 G₁ om. (hapl.) 37-38. — ^a) Cn. p as in text. K₁. 2. 4 दानपथ्याशनो जंतुः; B₆. 8 Da₃. a₄ Dn₁ D₂. 8 Ca दानपथ्योदनो जंतुः (B₆ [marg. as in text] यस्तु); B₉ D₅ D₄ G₂ M₁. 5-7 'ध्यदो (D₅ 'ने) जंतुः; D₆. 7 'मात्रादनो जंतुः; T G₃. 6 'पथ्याशनो जंतुः.

38 G₁ om. 38 (cf. v. l. 37). — ^a) K₆ Da₃. a₄ Dn₁ D₅ पुत्र- (for पुत्रः). — ^b) K₁. 2. 4 बंधु- (for मित्र-). K₇ D₄. 9 -जनास् (for -जनस्). — ^c) K₁ अष्टापद- (for 'पद-). M₁. 5-7 -स्थानेषु. — G₂ om. 38^d. — ^d) B₆ Dn₁. n₄ D₂. 3. 8 दक्षः; D₅ अक्षः; D₆. 7 स्वक्षः; T₁ लाक्षा- (for त्वक्ष-). K₂ -मुदेव; K₆ सूत्रेव; Dn₁ D₂. 8 -सूत्रेन (D₃ 'ण) (for -मुदेव). K₄ नक्ष्यते; K₆ Da₃. a₄ लक्ष्यते; K₇ D₄. 5. 7. 9 T G₃. 6 दृश्यते; V₁ Bo. 6-9 Dn₁. n₄ D₂. 3. 8 लक्ष्यते (for न्यस्यते). Cnp दक्षसूत्रेण लक्ष्यते. ❧ Ca: अष्टापदः सारिफलस्तस्य पदस्थाने षड्वा पञ्चकत्रिके स्वक्षत्रिके स्वक्षसूत्रेव चिह्नभूता रेखा ॥ Cn: अष्टापदपदं सुवर्णकार्षापणस्तस्य स्थाने, हे दक्ष (v. l. in Cn for त्वक्ष-), यथा मुद्रा रेखाविशेषास्तद्वत् । स्वर्णवत्स्वादृमेव स्वाभ्युदयहेतुः, रेखावद्वाधवादयो नाम- मात्रम् । स्वर्परे रेखैव निदैवे मात्रादयो निष्फला इत्यर्थः । दक्ष सूत्रेण लक्ष्यते इति पाठे, सूत्रेण सूचकेन मुद्रयेति यावत् । यथा मुद्रया कार्षापणविशेषो लक्ष्यते, एवं मात्रादिना जाति- विशेषः इत्यर्थः ॥ Cp: अष्टापदं सारिफलं, तस्य पदस्थाने

शुभाशुभान्यात्मनो यान्ति जन्तोः ।
 उपस्थितं कर्मफलं विदित्वा

बुद्धिं तथा चोदयतेऽन्तरात्मा ॥ ३९
 व्यवसायं समाश्रित्य सहायान्योऽधिगच्छति ।
 न तस्य कश्चिदारम्भः कदाचिदवसीदति ॥ ४०
 अद्वैधमनसं युक्तं रं धीरं विपश्चितम् ।
 न श्रीः संत्यजते नित्यमादित्यमिव रश्मयः ॥ ४१

C. 12. 10986
 B. 12. 299[6]. 43
 K. 12. 204. 43

चिह्नस्थाने अष्टमुदेव चिह्नरेखेव मात्रादयो लक्ष्यन्ते । न तु हिताय केऽपि समर्था इति भावः ॥ C₆: अष्टापदः शरभः, तस्य पदस्थाने, पदन्यासे । अक्षमुदेव, द्यूतसाधनविधानकाष्ठ- वत्, आन्त्या गण्यत इत्यर्थः ॥ C_v: अष्टापदपदस्थाने, सुवर्ण- श्रयग्रन्थिस्थाने । ❧

39 ^a) V₁ T₁ (also as in text) कार्याणि (for कर्माणि). K₁. 2. 4 D₅. 7. 9 T G₁. 3. 6 पुरस्कृतानि (for पुरा कृतानि). — ^b) D₅ om. शुभा. K₆ M₁. 5. 6 आत्मना (for 'नो). K₁ यानि; K₂. 7 T₂ G₃ याति; D₆ [s]पीति (for यान्ति). T₁ जंतुं; G₃ जंतुः (for जन्तोः). D₇ शुभानि सर्वाण्यात्मनोप्रीतिजंतोः (sic). — ^c) K₂ तपस्थितं; Da₁ उपस्थितं; D₅ 'स्थितं (for 'स्थितं). — ^d) Da₃ बुद्धिस् (for बुद्धिं). K₁. 2 यथा; K₇ D₄. 9 T G₁-3. 6 तदा (for तथा). K₆ Cp (gloss: जनयति) वेदयते; D₅ नोदयते; D₇ चोदयते (for 'यते). T₁ रतात्मा (for सन्तरात्मा). Da₁ बुद्धिस्थिता वेदयते नरात्मा.

40 ^a) T₂ G₃ व्यवसायान्; Cn (gloss: उद्योगः) 'सायं (as in text). — ^b) K₂ साहायान्; T₂ सहायं (for 'यान्). D₅ योतिः; T₁ नोधि- (for योऽधि-). D₆. 7 सहायानुपपृच्छति; G₂ स भावोन्योधिगं. — ^c) D₅ T₁ G₃ कस्य (for तस्य). D₆ om. (hapl.) from दारम्भः up to विपश्चि (in 41^b). D₅. 7 G₂ आरंभं.

41 D₆ om. up to विपश्चि (cf. v. l. 40). — ^a) K₇ D₄ G₃ M₁. 5-7 Cp अद्वैतः; D₅ आद्वैधः; T₁ अद्वैर- (for अद्वैध-). G₃ मनसा (for 'सं). M₁. 7 युक्तः (for युक्तं). — ^b) K₆ सूरं; Da₃ शूरे (for शूरं). Bo D₅. 7 धीरं (for धीरं). — ^c) K₂. 6 श्री. K₁ Da₃ संत्यज्यते; T₂ 'जिते (for 'जते). G₁ नीतम् (for नि- त्यम्). D₅. 7 न च श्रीः संत्यजेन्नित्यं.

42 ^a) D₅ आस्तिकाः; G₂ आस्थिक्य- (for आ- स्तिक्य-). G₂ -व्यवसायाद्याम् (for 'याभ्याम्). — ^b) D₅

C. 12. 10987
B. 12. 299[8]. 44
K. 12. 304. 44

आस्तिक्यव्यवसायाभ्यामुपायाद्विस्मयाद्विया ।

यमारभत्यनिन्द्यात्मा न सोऽर्थः परिसीदति ॥ ४२
सर्वः स्वानि शुभाशुभानि नियतं कर्माणि जन्तुः स्वयं
गर्भात्संप्रतिपद्यते तदुभयं यत्तेन पूर्वं कृतम् ।

मृत्युश्चापरिहारवान्समगतिः कालेन विच्छेदिता
दारोश्चूर्णमित्राश्मसारविहितं कर्मान्तिकं प्रापयेत् ॥ ४३
स्वरूपतामात्मकृतं च विस्तरं

कुलान्वयं द्रव्यसमृद्धिसंचयम् ।

नरो हि सर्वो लभते यथाकृतं

शुभाशुभेनात्मकृतेन कर्मणा ॥ ४४

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तो जनको राजन्यथातथ्यं मनीषिणा ।

श्रुत्वा धर्मविदां श्रेष्ठः परां मुदमवाप ह ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

धियः; Ds धितः; D1 द्विजः (for धिया). T G1-8.6
M1.5-7 उपायान्वि (G2 'याति') तया धिया. ॥ Cn:
विस्मयात्, स्वयो गर्वः, तदभावात् । ॥ — °) Bs T
G1.8.6 समारमति (for यमा'). K1.2.4 नित्यात्मा;
Da3.24 T G8.6 अनिदात्मा (for 'द्यात्मा'). K1 Dn1.
n4 Ds D2-5.7-9 समारभे (K1 D4.9 'रभे'; Ds.7 'रभ्ये')-
दनिद्यात्मा. — °) Ds.7 न सोथ; T G8 न सोर्थे (for
न सोऽर्थः). V1 B9 परिषीदति (for 'सीदति').

43 °) K1 सर्वाः स्वानि; B1 Ds1 सर्वस्वानि; Ds.7
सर्वस्थानि (for सर्वः स्वानि). V1 G1.6 नियतः; G2
सततं (for नियतं). K6 जंतुस्वजं (sic); Dn1 तंतुः स्वयं.
— °) T G1.8.6 गर्भस्थः (T1 'स्थं') (for गर्भात्सं-).
K1.2.6 B6.6 (marg. as in text). 7.8 (marg. as in
text). 9 Dn4 Ds Ds.7 G8 Ms (inf. lin.) यत्तेन (for
यत्तेन). — °) M1.7 चापरिहारवान् (for 'हारवान्').
K1.2.4 सगतिकः; Da3.24 समगतिः; Cp सममतिः;
Cn (gloss: समा गतिर्यस्य सः, वायुः) समगतिः (as in
text). K1.4 कालो न (for कालेन). K6.7 B6.6-9
Da3.24 Dn1. n4 Ds D2-5.7-9 T G1.8.6 Cn (gloss:
जीवननाशकेन) विच्छेदिना (G1 'तो') (for 'दिता'). — °)
K1.4 G8.6 दारोचूर्णम्; Da4 'श्चूर्णम्'; Ds1 D4 G2 दारा-
श्चूर्णम् (G2 'र्ण-'); T2 दारोच्छूर्णम्; G1 दारोः पूर्णम्; Ms
(inf. lin.) दारुश्चूर्णम् (for दारोश्चूर्णम्). D4 इयाश्म-
सार- (sic); G1 इव ससार-; G2 समानसार-; G6 इवा-
त्मसार- (for 'श्मसार-'). Ds निहतं; D1 नियतं (for
'विहितं'). K2 कर्मातिथत्; G1 कर्मतिकं; M7 कर्मातिगं;
Cn (gloss: दिष्टान्तं विनाशाख्यं) 'न्तिकं' (as in text).
Br.9 पातयेत् (for प्राप'). ॥ Ca: यथा दारोश्मसारेण
लोहमयेन क्रकचेन पाटने कर्मान्तिकं कर्माध्यक्षं प्रति काष्ठचूर्णं
याति, एवं कर्मणा विहितो मृत्युः काले प्राप्ते कर्मकारिणं यायेत् ॥

Cn: दारोः काष्ठस्य चूर्णं अश्मसारविहितक्रकचकृतं, समा शीतो-
ष्णसाम्यवती गतिर्यस्य स समगतिर्वायुः दारुचूर्णमिव मृत्युर्नरं
कालेनान्तं प्रापयेदित्यर्थः ॥ Cp: अश्मसारविहितं क्रकचवि-
दारणजनितं दारोः काष्ठस्य चूर्णं यथाध्यक्षं प्रति वायुर्नयति एवं
मृत्युरपि ॥ Cs: अश्मसारविहितं, लोहयन्त्रकृतं, कर्मान्तिकं
कर्मकारं प्रति तत्संमुखं यथा गच्छति तद्वत् ॥ Cv: अश्म-
सारेण अयसा, विहितं जलकाकारेण द्विमुखतया कृतं, दारौ
फलकद्वये, [उ]च्छूर्णं निबद्धं यन्नमिव । ॥

44 °) K1 B8 D4.9 T1 M1.5.6 स्वरूपताम्; G1
सरुं (for स्वरुं). G1 आमिकृतं; G2 आत्मा (for
आत्म). K1 विस्तरं; Cn (gloss: पुत्रसंतत्यादिपौष्क-
ल्यम्) विस्तरं (as in text). — °) K1 कुलान्वयौ; K6
B6.8.9 Da4 'न्वितं'; G8 'न्वय- (for 'न्वयं'). K1.2.4
धर्म-; G1.6 सर्व- (for द्रव्य-). T1 G1.8 समृद्ध- (for
समृद्धि-). — °) D4 नरा; G2 नरे (for नरो). K2
om. हि. K6.7 B6 (marg. as in text). 7.9 Da3.24
Ds.7 सर्व-; G1 सर्वे (for सर्वो). Da3 यथाकृता (for
'कृतं'). — °) Da4 शुभाशुभेन (for 'शुभेन'). D4
आत्मकृतेव (for 'कृतेन').

45 K1.2.7 D4.9 M1.5-7 om. the ref. — °) V1
इत्युक्तं; D4 'क्ता' (for 'क्तो'). K6.7 D4.5.7.9 राजा
(for राजन्). — °) K4.7 V1 B6.8 Da3.24 Dn1
Ds1.22 (before corr. as in text) D2-5.7-9 T1 G1.6
Ms.7 यथातथ्यं (for यथा'). B6 (marg. as in text)
M1.5-7 महर्षिणा; D4.5.9 मनीषिणः (for 'षिणा').
— °) K1.2 V1 G2 M1.5-7 धर्मभृतां (K1 'ता') (for
'विदां'). K6 G1 श्रेष्ठः. — °) K1 पुरां (for परां).
B8 अवाप्तवान्; T1 G1.8.6 M1.5-7 'प च' (for 'प ह').

Colophon. Ś1 D6 missing; K8.5 B1-5 Da1.2 Dn2.

२८८

युधिष्ठिर उवाच ।

सत्यं क्षमां दमं प्रज्ञां प्रशंसन्ति पितामह ।

विद्वांसो मनुजा लोके कथमेतन्मतं तव ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।

साध्यानामिह संवादं हंसस्य च युधिष्ठिर ॥ २

हंसो भूत्वाथ सौवर्णस्त्वजो नित्यः प्रजापतिः ।

स वै पर्येति लोकांस्त्रीनथ साध्यानुपागमत् ॥ ३

साध्या ऊचुः ।

शकुने वयं स देवा वै साध्यास्त्वामनुयुज्महे ।

पृच्छामस्त्वां मोक्षधर्मं भवांश्च किल मोक्षवित् ॥ ४

श्रुतोऽसि नः पण्डितो धीरवादी

साधुशब्दः पतते ते पतत्रिन् ।

किं मन्यसे श्रेष्ठतमं द्विज त्वं

C.12.1(996)
B.12.103[259].5
K.12.305.5

n3 D1 G1.5 M2-4 absent. — *Sub-parvan*: K1.2.1. 6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a1 Dn1.n1 Ds D2-5.1-9 T G1. 2.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1.2.4 V1 Bo. 6-8 Dn1 Ds2 D2.3.8 T1 G2 M1 पराशरगीता (K1 ताः; Bo.6-8 Ds 'तः) समाप्ता (K1 Bo.6-8 Ds 'साः; G2 'सः); K6 B9 Da3.a1 Dn4 Ds1 पराशरगीता; K7 D4.5.9 पराशरगीतासु ज्ञानोपदेशः समाप्तः (K1 om. समाप्तः); G1.6 पराशरजनकसंवादे कर्मफलनि (G6 om. नि)वेदनं; M1.5.6.7 (also) कर्मप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 23; B1 T1 G1.8 6 122; B8 125; Dn1 124; Dn4 Ds2 M5 123; Ds1 112; D8 118; T2 135; G2 138; M1.6.7 121. — *Śloka no.*: Da1 Dn1 D8 49; Dn4 48.

288

 This adhy. is missing in S1 D6 (cf. v. 1. 12. 274. 13; 283. 15).

1 ^a) K6 V1 Bo.6-9 Da3.a1 Dn1.n1 Ds D2.8 T G1-8.6 M1.5-7 दमं क्षमां (Da3.a1 'यां) (by transp.); K7 क्षमा दमः; D8 दमः क्षमां. — ^b) K6 Da4 प्रशंसन्ति; K7 प्रशंसन्ति. — ^d) K1 कथमेतं; K7 कथमेतन् (for कथं). K1.2.4 मतं मम; T1 G1-8.6 परं तप; T2 G2 (also) M1.5-7 पितामह (for मतं तव).

2 ^a) K1.4 वर्तयिष्येहम्; K2 V1 D5.7 G1 वर्त- (K2 'र्ण)यिष्यामि; Dn4 कथयिष्यामि (for वर्तयिष्येऽहम्). — ^c) K1 (*sup. lin.*) सख्यानाम्; K2 साध्यानाम् (for साध्या).

3 ^a) K1.2 द्वि (for [म]थ). K1 सौवर्णस; B6 सौवर्णस (for सौव). — ^b) G2 स्वजो (for स्वजो).

D5.7 भूप; T G3 नित्यं (for नित्यः). — ^c) K1 M1 सयैः (for स वै). K6 पर्यति; D9 पर्यत (for पर्येति). D9 om. स्त्रीन्. D4.5.7 स वै पर्यपतल्लोकान्. — ^d) G3 स तु (for अथ). D2 om. from मत् up to धीरवा (in 5^a).

4 D2 om. 4 (cf. v. 1. 3). G1 om. the ref. — ^a) Hypermetric. K7 G2 स वयं (by transp.). K6 V1 B8 (marg.).9 Da3.a1 द्वि; B6 lacuna (for स). K7 Da3.a1 देवा; B6 देवाश्च; B8 (marg.) साध्या वै; G2 साध्या (for देवा वै). K1.2.4 वयं स देवाः शकुने. — ^b) B8 (marg.) G2 देवास् (for साध्यास्). K7 रवा; Dn4 त्वम् (for त्वाम्). K4 युज्महे; K6 D7 युज्महे; V1 Bo.7.8 Dn1 Ds.8.9 Ms.6 युज्महे; B6 Da3.a1 युज्महे; B9 युजते; Dn4 युज्महे; Ds T2 G2.6 Cs (gloss: शिष्या भवामः) यामहे; M1.7 युज्महे (for युज्महे). T1 सत्वामनुनयामहे (sic); G1 साध्याः साम नयामहे. — ^c) G1.8 पृच्छामि (for पृच्छामस्). K1.2 D4 M1.7 त्वा (for त्वां). — ^d) Bo शुभांश्च; T1 स भवान् (for भवांश्च). M1.5-7 स (for च). K1.2.4 खलु (for किल). Dn4 मोक्षवत्.

5 D2 om. up to धीरवा (cf. v. 1. 3). — ^a) D5.7 धीरवान्हि (for 'वादी). — ^b) K1.2 V1 B8 Ds2 (by corr.) T2 साधुः (for साधु-). G1 शब्द- (for शब्दः). K6 V1 Bo.6-9 Da3.a1 Dn1.n1 Ds2 D2.3.8 चरते; Ds1 पतति; G1 पंक्तते (sic); G2 पतसे; G3 प्रथिते (for पतते). T2 प्रपतते (for पतते ते). Da3.a1 Ds1 G1.2 lacuna; M1.5-7 वै (for ते). K7 साधुः स शब्दः पतते; D4.9 साधुः सशब्दः पतसे; D5.7 द्वीसाधु दातः पत (D5 तप)से. — ^c) B6.

C. 12. 10996
B. 12. 300(299).5
K. 12. 305. 5

कस्मिन्मनस्ते रमते महात्मन् ॥ ५

तन्नः कार्यं पक्षिवर प्रशाधि
यत्कार्याणां मन्यसे श्रेष्ठमेकम् ।

यत्कृत्वा वै पुरुषः सर्वबन्धै-
विमुच्यते विहगेन्द्रेह शीघ्रम् ॥ ६

हंस उवाच ।

इदं कार्यममृताशाः शृणोमि

तपो दमः सत्यमात्माभिगुप्तिः ।

ग्रन्थीन्विमुच्य हृदयस्य सर्वा-

न्प्रियाप्रिये स्वं वशमानयीत ॥ ७

नारुतुदः स्थान नृशंसवादी

न हीनतः परमभ्याददीत ।

ययास्य वाचा पर उद्विजेत

न तां वदेदुशर्ती पापलोक्याम् ॥ ८

वाकसायका वदनान्निष्पतन्ति

यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।

परस्य नामर्मसु ते पतन्ति

तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ९

परश्रेदेनमतिवादबाणै-

र्भृशं विध्येच्छम एवेह कार्यः ।

संरोष्यमाणः प्रतिमृष्यते यः

स आदत्ते सुकृतं वै परस्य ॥ १०

१. ३ (marg.). १ Da3. a4 D5. 1 G8 श्रेष्ठतरं. — ^a) Da4 यदात्मन् (for महा').

6 ^a) K2 तनुः; K4 ततः; Ds1 सन्नः (for तन्नः). D4. 9 कार्ये (for कार्य). D4 पक्षिवरः; G8 पक्षिराज (for 'वर'). V1 -प्रवरादिते (for -वर प्रशाधि). — ^b) M1. 1 यं (for यत्). — ^d) Dn4 विमुढा ते; D5. 1 प्रमुच्यते (for विमु'). K2 विहगेन्द्रो ह; Da4 'गेन्द्र (for 'गेन्द्रेह).

7 ^a) Da4 कार्यो (for कार्यम्). K8 Da4 अमृताशाः; D4 अमृतादयः; T1 अमृतातं; G2 अमृतकार्या; G8 मृतातं (for अमृताशाः). D8 सुमुखवसः; T G2. 6 M1. 5-1 शृणुष्वं (for शृणोमि). G1 अमृतं शाश्वतं. D5. 1 इदं कार्याशाममृताशाः शृणोमि. ❀ Cn: अमृताशाः, अमृत-भुजः । ❀ — ^b) K2 दमं; G2 शमो (for तपो). K1. 4 T G1. 6 दमं; K2 तपः (for दमः). K1. 2. 4 T1 G1. 6 -गुप्तं; V1 B8 -गुप्ति (for -गुप्तिः). — ^c) K1 गंतीन्; D1 T1 ग्रंथीन्; G8 ग्रंथि (for ग्रन्थीन्). K8 विमुच्यते; G1 आनुच्य (for विमुच्य). K1. 2. 4 हृदय-स्येह (for 'यस्य). K1 सर्वा; Dn1 सर्वा; G8 सर्व (for सर्वान्). ❀ Ca. n. p: ग्रन्थीन्, रागादीन् । ❀ — ^d) D4. 5. 1 प्रियाप्रियं (for 'प्रिये). D5. 1 G8 स्व- (for स्वं). K1 आनयते; K2 'येति; K4 'येत; D1 मानयीत (for आन').

8 With 8, cf. Manu. 2. 161. — ^a) K4 Dn8 नारुतुदः; Ds2 अहं (for नारु'). G1 नृशंस- (for नृशंस-). ❀ Cn: अरुतुदः, मर्मच्छिन् ॥ Cs: अतिदुर्जन-वचनः । ❀ — ^b) K2. 2. 4 अभ्याददीत. ❀ Cn: परम्,

शास्त्रहस्यम् । ❀ — ^c) K1. 4 Da4 यथा (for यया). K4 परमः; D5 परम् (for पर). Ds1 उद्विजेति; D8 'जेच्च (for 'जेत). — ^d) K1. 2. 4 Ds1 रूपर्ती; K8 V1 Bo. 1-9 Dn1. n4 D2. 3. 5. 1. 8 Cn. 8 (gloss: अकल्याणी, क्लृप्तकरीम्) उपर्ती; B8 Da3 Ds2 (by corr. as in text) T1 G1. 8. 6 उशर्ती; Da4 उशीर्ति; D4 दुमही (sic); G2 उशर्ती (for रुशर्ती). D4. 9 -लौक्यां (for -लोक्याम्). ❀ Cn: पापलोक्यां, नरकप्रदाम् ॥ Cs: नरकलोकनिमित्त-भूताम् । ❀

9 ^a) K1 वचनान् (for वद'). M1. 5-1 निष्पतन्तो. — ^b) G2 आहरतः (for आहतः). B8 शोचते. — ^c) K1. 2. 4 ते मर्मसु; V1 नो म'; T G2. 6 वै म'; G1 वै क'; G2 हा म' (for नाम'). K1. 2. 4 वै (for ते). K1 वदन्ति (for पतन्ति). M1. 5-1 परस्वानां मर्मसु ते पतन्ति. — ^d) M1. 5-1 परस्मै (for परेषु).

10 ^a) K2 G2 परस्मै; Dn4 परं चेद्; Ds1 पर-स्मै (for परस्मै). Ds2 D8 (marg. as in text) M5-7 अतिविध्येत बाणैर्. — ^b) K1 विध्येत् (for विध्येत्). G1 शमम् (for शम). K7 om. इह. — ^c) K1. 2 D5. 1 G8 संरोषमाणः; Ds1 D4 संरोष्य'; G8 संरोष्यमाणं (for 'माणः). D4. 5. 1. 9 G2 M1. 5-1 परि- (for प्रति-). K2 -मिश्रिते; K4. 6 B1-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 -हस्यते; Bo. 6 -कृष्यते; Ds2 -दुष्यते (for -मृष्यते). Da3. a4 च; G2 ह्यः (for यः). — ^d) K8 आदत्ते स (by transp.); D5. 1 सोप्यादत्ते. K2 स्वकृतं वै; D4 वै सुकृतं (by transp.). K1. 2. 4 परेभ्यः; V1 B8. 9 D8-5 परेषां (for परस्य).

क्षेपाभिमानादभिषङ्गव्यलीकं

निगृह्णाति ज्वलितं यश्च मन्युम् ।

अदुष्टचेता मुदितोऽनसूयुः

स आदत्ते सुकृतं वै परेषाम् ॥ ११

आक्रुश्यमानो न वदामि किञ्चि-

त्क्षमाम्यहं ताड्यमानश्च नित्यम् ।

श्रेष्ठं ह्येतत्क्षममप्याहुरार्याः

सत्यं तथैवार्जवमानृशंस्यम् ॥ १२

वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषद्मः ।

दमस्योपनिषन्मोक्ष एतत्सर्वानुशासनम् ॥ १३

11 D1.5 om. (hapl.) 11. V1 reads 11 on marg. — ^a) K1 क्षेपाभिमानाद्; K6 V1 B8.9 G2 क्षेपावमाण (K6 G2 'न)म्; K7 D9 M5.1 'वमानाव्; Bo.6 (marg.) 'पमान (Bo 'ण)म्; B8.1 Da3.24 Dn1. n4 D8 D2.8.8 Cn (gloss: अधिक्षेपकारिणम्) 'यमाणम् (Dn1. n4 Ds1 'नम्); T G1.6 'वमानाद् (for 'भिमानाद्). B1 अभिसंग; Ds1 T G1.3.6 Cs (gloss: पराभवम्) 'षंगं (for 'षङ्ग-). K1.2.4 V1 T1 -व्यली- (T1 'ला)कान्; K7 D9 -व्यलीके; T2 G1-3 M5-1 -व्यलीकं (for -व्यलीकं). D1 क्षिप्ताभिमानाभिषङ्गी व्यलीकं; M1 क्षेपावमानाभिषङ्गी व्यलीकं. ☞ Cn: अभिषङ्गव्यलीकम्, अभिनिवेशवशादप्रियम् । ☞ — ^b) K6.7 निगृह्णाति. M1 मन्युः. — ^c) B1 Dn1 D8 T1 अदुष्टः; G1 अदिष्ट- (for अदुष्ट-). B9 Ds2 मुदितोनसूयुः; Ds1 D8 'नुसूयुः; G2 मुदितानुसूयुः. — ^d) B9 न (for स). K2 सुकृतं वै; K7 Da3.24 वै सुकृतं (by transp.). K6 B1 Da3.24 परस्य (for परेषाम्).

12 ^a) K1 आक्रुश्यमाना; Bo आक्रुश्यमानो; Da3.24 D1.9 आक्रुश्यमाणो; Ds1 D2.8 आक्रुश्य (Ds1 'व्य-मानो; Ds1 (by corr. as in text) आक्रुश्यमाणो (for आक्रुश्यमानो). — ^b) T2 क्षिपामि (for क्षमामि). K7 ताड्यमानश्च; D5.1 ताड्य (for ताड्य). — ^c) T G1.8.6 श्रेष्ठं (for श्रेष्ठं). K6 Da3 Dn4 Ds1 D2.8 (by corr.).8 यत्क्षमाम्; K7 D4.9 क्षमिणम्; B8 क्षेमम्; Da4 corrupt; D8 (before corr.) यत्क्षमाम्; D5.1 क्षमणम्; T G2.8.6 M1 क्षमम्; G1 M1.5.6 क्षमाम् (for क्षममपि). K7 D4.5.7.9 प्राहुर्. — ^d) G1 तथैव (for तथैव).

13 ^a) G2 त्याग (for मोक्ष). — ^d) K1.2.4 सत्या-

वाचो वेगं मनसः क्रोधवेगं

विवित्सावेगमुदरोपस्थवेगम् ।

एतान्वेगान्यो विषहत्युदीर्णा-

स्तं मन्येऽहं ब्राह्मणं वै मुनिं च ॥ १४

अक्रोधनः क्रुध्यतां वै विशिष्ट-

स्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ।

अमानुषान्मानुषो वै विशिष्ट-

स्तथाज्ञानाज्ज्ञानवान्वै प्रधानः ॥ १५

आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः ।

आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ १६

नुशासनं; G2 M5.1 सत्त्वा (for सर्वा).

14 ^a) Bo वाच्य-; D5 वचो- (for वाचो). K7 G2 मनसा. — ^b) K4.6 Bo.6 (marg.).1-9 Da3.24 Dn1. n4 D8 D2.8.8 Cn (gloss: विशिष्टा पिपासा, धेद् पाने अस्य रूपम्, तृष्णावेगमित्यर्थः) विधित्सा; G3 विवित्सा; Ca (gloss: विदेर्लभार्थरूपम्, लिप्सा) Cv (gloss: विचारः) विवित्सा (as in text). — ^c) K7 om. यो. K6 V1 B8 Da3.24 Dn1 D2.8 G2 विषहेद्; Bo विहसेद्; B7 विषयेद्; Dn4 Ds1 D8 विसहेद्; Ds2 विहसेद्; G6 विषहति (for 'हति). — ^d) G3 मुनिश्च (for मुनिं).

15 ^a) K7 B1 अक्रोधनः; M1 'धनं (for 'धनः). K1.1 B1 क्रुध्यता; Bo क्रोध्यतां; Da1 T G1.8.6 क्रुध्यतो (for क्रुध्यतां). — K6 D5 om. (hapl.) 15^b. — ^c) D1 G2 अमानुषाणां (for 'नुषान्). K7 मानुषो वै विशिष्टः; G2 मानुषाश्च प्रधानास्. — ^d) Da3 Dn4 Ds1 [अ]ज्ञाना; D4 lacuna; D5.1 G2 M1.5-1 [अ]ज्ञानां (for [अ]ज्ञानाज्). V1 Bo.8 (marg.) Dn1. n4 D8 D2.8.8 G1.2 M1.5-1 ज्ञानविद् (for 'वान्). K1.4 V1 वै प्रधानं; K2 Bo.8 Da3.24 Dn1. n4 D8 D2.8.8 G1.8.6 M5 (before corr.) वै (G1 यो) विशिष्टः; D5.1 संप्रधानः (for वै प्रधानः).

16 ^a) K2 आक्रुच्यमानो; K4 आक्रुध्य-; B9 Da1 आक्रुच्यमाणो (B9 'नो); D4.9 आक्रुच्यमाणो; Cs आक्रो-इयमानो (for आक्रुच्य). K2 नाक्रुच्येन्; K4 Bo.6.9 Dn1. n4 Ds2 D2.8.5.7.8 T1 G3.6 'क्रुच्येन्; Ds1 'क्रुच्येन्; G1.2 'क्रोशे (for 'क्रोशेन्). — ^b) Bo Dn1. n4 Ds1 D2.8.8 एनं; V1 Ds1 (by corr. as in text) एवं (for एव). V1 B8 (marg.) तितिक्षति; T2 तिती-

C. 12. 11608
B. 12. 300[299]. 17
K. 12. 305. 17

यो नात्युक्तः प्राह रुक्षं प्रियं वा

यो वा हतो न प्रतिहन्ति धैर्यात् ।

पापं च यो नेच्छति तस्य हन्तु-

स्तस्मै देवाः स्पृहयन्ते सदैव ॥ १७

पापीयसः क्षमेतैव श्रेयसः सदृशस्य च ।

विमानितो हतोऽऽकुष्ट एवं सिद्धिं गमिष्यति ॥ १८

सदाहमार्यानिभृतोऽप्युपासे

न मे विविस्ता न च मेऽस्ति रोषः ।

क्षतः (for तिति). G₂ मृत्युरावन्तितिक्षति (sic). — °) K₁ Da₃ अक्रोष्टारं (for आक्रो). — °) K₄ चापः; D₄ ३ वास्य (for चास्य).

17 °) K₄ यो नित्युक्तः (sic); K₇ Da₄ यो नान्युक्तः; D₅ १ T₁ येनात्युक्तः; G₁ २ एनात्युक्तः (G₂ °क्त) (for यो ना). D₅ १ तृष्णीं (for रुक्षं). Da₃ २४ हितं (for प्रियं). D₄ ९ रुक्षाप्रियं वा; T₁ G₁ ६ रुक्षास्तु वाचो; G₃ रुक्षां तु वाचं (for रुक्षं प्रियं वा). — °) B₈ (marg. as in text) यश्चाहतो; D₅ *हतो; M₁ ६ १ यो हतो (for यो वा हतो). G₂ वैरात् (for धैर्यात्). — °) D₄ ९ तु (for च). K₇ प्रति (for तस्य). T₂ G₃ हंतुं (for हन्तुस्). — °) K₂ स चैव (for सदैव). K₄ ६ V₁ Bo. ६. १. ३ (marg.). ९ Da₃ २४ Dn₁ १४ D₅ D₂ ३. ३ तस्येह (K₆ Bo. ६. ९ Da₂ २४ °स्यैव; B₈ °स्यै) देवाः स्पृहयन्ति (K₆ B₈ ३. ९ °तीह) नित्यं.

18 °) G₂ पापीयसं (for 'यसः'). G₁ किमेतैवैः; M₁ ६ क्षमेतैव (for क्षमे). K₄ पापसंक्षयमेतैव. — °) K₇ Dn₄ D₄ विमानितो (for 'नितो'). K₁ २ हतः क्लिष्टः; K₆ B₈ १ हताकुष्टः; V₁ Bo. ६. ३ D₃ १. १ हतोऽकुष्टः; B₈ ३ (both marg.) [s]थ वा कुष्टः; B₉ हताकुष्टः; Dn₁ हतोऽकुष्ट (sic); D₅ हतोऽकुष्टः; T G₃ ६ हतः कुष्टः; G₁ हताः कुष्ट (for हतोऽऽकुष्ट). — °) V₁ संधिं (for सिद्धिं). K₇ B₈ D₄ ९ गमिष्यसि.

19 °) G₃ आर्यं (for आर्यान्). Dn₄ निस्तो; M₇ निभृत्य; C₅ (gloss: निश्चलबुद्धिः) निभृतो (as in text). K₇ B₈ D₄ ९ [s]म्युपासे; Da₃ २४ T₂ M₁ ६-१ ह्युपासे (for ऽप्युपासे). — °) K₆ Bo. ६-९ Da₃ २४ Dn₁ १४ D₅ D₂ ३. ३ Cn (gloss: तृष्णा) विधि (Da₄ °धी)त्सा (for विविस्ता). K₆ महते; K₇ D₄ ९ महतो; V₁ Bo सद्यते; B₆-९ Da₃ २४ Dn₁ १४ D₅ D₂ ३. ३ Cn (gloss: उल्लसति) [उ]त्सद्यते (for न च मे). D₅ १ न मे विधि-

न चाप्यहं लिप्समानः परैमि

न चैव किंचिद्विषमेण यामि ॥ १९

नाहं शप्तः प्रतिशपामि किंचि-

दमं द्वारं ह्यमृतस्येह वेक्षि ।

गुह्यं ब्रह्म तदिदं वो ब्रवीमि

न मानुषाच्छ्रेष्ठतरं हि किंचित् ॥ २०

विमुच्यमानः पापेभ्यो घनेभ्य इव चन्द्रमाः ।

विरजाः कालमाकाङ्क्षन्धीरो धैर्येण सिध्यति ॥ २१

धर्महेतोर्न रोषः; T G₁-३. ६ M₁ ६-१ न मे वि (M₆ नि)-विस्ता संगतो (T₁ °नते; G₂ M₁ ६-१ °हतो) नोत (G₃ नेह) बाधः. ° C₄: विविस्ता व्यधेः रूपम्, ताडनेच्छे-त्यर्थः. °) K₄ Dn₁ १४ D₅ D₂ ३. ६. ३ वा (for च). Da₄ [अ]स्यहं (sic); G₂ [अ]प्यन्यं; M₁ [अ]-व्यंगं (for [अ]प्यहं). G₁ परैर्वा (for परैमि). D₄ नावाप्यहं लिप्समानाः परैमि (corrupt.). — °) K₇ B₈ D₄ ९ T G₁-३. ६ M₁ ६-१ चापि (for चैव). K₂ Da₃ D₇ T G₁ ३. ६ विषमे नयामि; K₇ B₈ Dn₁ १४ D₅ D₂ ३ M₇ विषयेण यामि; Da₄ विषये मे नयामि; D₅ १ D₆ विषयेन यामि (for विषमेण यामि).

20 °) K₁ शप्तः; D₂ सप्तः (for शप्तः). Dn₄ -यायामि; D₅ २ शप्तामि (for -शपामि). K₁ ४. १ Bo. ६-९ Da₃ Dn₁ १४ D₅ D₂ ३. ६. १. ३ कंचिद् (for किंचिद्). — °) K₄ D₆ १ धर्मः; K₆ १ D₄ ९ शप्तः; B₈ शप्तः; T₁ इमं; G₃ दमो; G₆ इदं (for दमं). K₁ २. १ D₄ ९ T₁ G₆ M₁ १ अमृतस्य (for ह्यमृत). K₁ २. ४ [अ]पि; K₆ D₃ [इ]व; D₅ [ए]व; D₄ [अ]हं (for [इ]ह). Dn₄ D₅ १ वेक्षि; D₄ वसि (sic) (for वेक्षि). — °) D₅ १ ब्राह्मं (for ब्रह्म). K₁ ४ B₈ D₂ ३ lacuna; K₂ वा; T₁ वै; T₂ यो (for वो). T₂ ब्रवीति (for ब्रवीमि). — °) T G₃ ६ मानुष्यात्; G₂ मानुषं (for मानुषात्). K₆ D₄ ९ श्रेष्ठतरं (for 'तरं'). M₆ कश्चित्.

21 °) K₇ V₁ Bo. ६. १. ३ (marg.). ९ Da₃ २४ Dn₁ १४ D₅ D₂ ३. ६. १. ३ निमुच्यमानः. — °) K₇ D₄ ९ मेघेभ्य (for घनेभ्य). K₄ Da₄ M₇ चन्द्रमा. — °) M₁ विरजः (for विरजाः).

22 Before 22, T₁ ins. हंसः. — °) D₅ १ ब्रह्म-चारी (for ह्यर्चनीय). — °) K₆ B₈ ९ उत्सेधवान्; K₇ D₄ ९ G₁ उत्सेधने; V₁ Bo. १ Dn₁ १४ D₅ D₂ ३. ३ 'घनः; B₈ 'दनः; D₅ उत्सेधः; D₇ उत्सेधश्च;

यः सर्वेषां भवति ह्यर्चनीय

उत्सेचने स्तम्भ इवाभिजातः ।

यस्मै वाचं सुप्रशस्तां वदन्ति

स वै देवान्गच्छति संयतात्मा ॥ २२

न तथा वक्तुमिच्छन्ति कल्याणान्पुरुषे गुणान् ।

यथैषां वक्तुमिच्छन्ति नैर्गुण्यमनुयुज्जकाः ॥ २३

यस्य वाङ्मनसी गुप्ते सम्यक्प्रणिहिते सदा ।

वेदास्तपश्च त्यागश्च स इदं सर्वमाप्नुयात् ॥ २४

आक्रोशनावमानाभ्यामनुधाद्वर्धते बुधः ।

तस्मान्न वर्धयेदन्यं न चात्मानं विहिंसयेत् ॥ २५

अमृतस्येव संतृप्येदवमानस्य वै द्विजः ।

सुखं ह्यवमतः शेते योऽवमन्ता स मश्यति ॥ २६

यत्क्रोधनो यजते यद्ददाति

यद्वा तपस्तप्यति यज्जुहोति ।

वैवस्वतस्तद्वरतेऽस्य सर्व

मोघः श्रमो भवति क्रोधनस्य ॥ २७

चत्वारि यस्य द्वाराणि सुगुप्तान्यमरोत्तमाः ।

उपस्थमुदरं हस्तौ वाक्चतुर्थी स धर्मवित् ॥ २८

सत्यं दमं ह्यार्जवमानृशंसं

धृतिं तितिक्षामभिसेवमानः ।

C. 12. 11020
B. 12. 300[209] 28
K. 12. 305. 29

T1 G3.6 'वने; T2 'धनैः; Cn (gloss: उत्स्तम्भन-
करः, ब्रह्माण्डमण्डपस्तम्भभूतः) 'धनः (for उत्सेचने).
K1 उत्सेचने: त(sup. lin. स्त)स्व इवाभिजातः (sic).
❧ Ca: उत्सेचने, जलसारणीसमीपे स्तम्भो, वृक्षः । सति
सेके संवर्धते शाखादिमत्त्वात् । ❧ — °) M5-7 तस्मै (for
यस्मै). Dn4 वाचं; D6 वाचः (for वाचं). K6 V1
Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 सुप्रसन्ना (for
'शस्तां). — °) K2 वेदान् (for देवान्). K2 G1 संश-
यात्मा (for संयतात्मा).

23 °) K2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 कल्याणं (for कल्याणान्).
K1. 2. 4 पुरुषेतरान्; D4. 9 'वे गुणं; D5 'वो जनः; D7
'वे जनाः (for 'वे गुणान्). — °) D4 तथैषां; T G6
यथैवं; G1 यथैव (for यथैषां). — °) V1 नैर्गुण्यं पाप-
चेतसः. ❧ Cn: अनुयुज्जकाः, स्पर्धावन्तः । ❧

24 With 24, cf. Manu. 2. 160. — °) K1 तस्य
(for यस्य). D5. 7 युक्ते (for गुप्ते). — °) K1 B6
(marg. as in text). 7 Da3. a4 सम्यक्शुद्धे च सर्वदा.
— °) D5. 7 धर्मम् (for सर्वम्). T1 G1. 6 इदं सर्वमाप्नु-
यात्.

25 °) K1. 2. 4 अक्रोधः (K4 'श)नावमानाभ्याम्; B7. 8
Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 8 आक्रोशनाविमा'; Dn1 आरुत्रा-
क्रोशविमा'; M1. 5-7 इहाक्रोशविमा'. — °) K2. 4
अवधाद्; T2 अनुद्धाद्; M5 अनुद्धा (for अनुधाद्).
M1 धर्मते (sic) (for वर्धते). K1 युधः (sic); K4
वधः (for बुधः). K6 V1 Bo. 6-9 Da3 ना(Da3 मा)-
बुधान्वर्धयेद्बुधः; K1 D4. 9 अनुद्धो वर्धयेद्बुधान्; Da4
Dn1 Ds D2. 3 (before corr.). 8 ना(Da4 मा)बुधान्वो-
धयेद्बुधः; Dn4 Ds नाबुधान् (Dn4 'ना)र्धयेद्बुधः; D5. 7

अनुद्धो गर्हयेत्परान्; T1 G1. 3. 6 अ(G3 [before corr.]
मा)बुद्धो व(G1 'द्धाद्; G3 'धो व)र्तेते बुधः (G1 'द्धाः).
— °) Dn4 Ds2 (marg. sec. m.) Ds (marg. sec. m.
as in text). 5. 7 गर्हयेद् (for वर्ध'). M1. 5-7 अन्यान्
(for अन्यं). G1 तस्मान्न वध्यते यद्यन्. — °) K6 वा
(for च). G1 न हिंसयेत् (for विहिंसयेत्).

26 °) B6 transp. अमृतस्येव and अवमानस्य. B6
अमृतस्येव (for 'स्येव). D4 संपश्येद् (for 'तृप्येद्).
K1. 2. 4 वै बुधः; K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds
D2. 3. 8 पंडितः (for वै द्विजः). — °) K4 अवमतः;
G1 अवमितः (for 'मतः). — °) K1. 2 योवसन्ता (for
'मन्ता). — After 26, G3 ins. an addl. colophon
[Adhy. no. : 123].

27 °) B7. 9 Da3. a4 Ds यः (for यत्). K6
क्रोशनो (for क्रोधनो). K4 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M5
यजति; D7 ददते (for यजते). K1 ददाति; Dn4
ददामि (for ददाति). M1 यत्क्रोधनो यजयेद्ददाति. — °)
D5. 7 यद्यत्तपसः; G1 यद्वात' (for यद्वा त'). D5. 7
तपते (for तप्यति). — °) K1. 2 हरेत (for हरेते).
K6 चास्य; D5. 7 G1 तस्य (for सस्य). — °) Da3
Dn4 Ds1 M7 मोघश्रमो. K4 V1 Bo. 6-9 Da4 Dn1. n4
Ds D2-5. 7-9 G2 M7 भवति हि; K7 हि भवति (for
भवति).

28 = (var.) 12. 261. 27. — °) K1. 4 सुगुप्तानि
महारमनः; D5. 7 'न्युत्तरोत्तरं. — °) M1. 5-7 उपस्थ (for
उपस्थम्). B6 (marg. as in text) जिह्वा (for हस्तौ).
— °) T1 च (for स).

29 °) V1 T G1. 6 दमम् (for दमं). K2. 7 B6

C. 12. 11C20
B. 12. 30C[289]. 29
K. 12. 305. 19

स्वाध्यायनित्योऽस्पृहयन्परेषा-

मेकान्तशील्यूर्ध्वगतिर्भवेत्सः ॥ २९

सर्वानेताननुचरन्वत्सवच्चतुरः स्तनान् ।

न पावनतमं किञ्चित्सत्यादध्यगमं क्वचित् ॥ ३०

आचक्षेऽहं मनुष्येभ्यो देवेभ्यः प्रतिसंचरन् ।

सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ ३१

यादृशैः संनिवसति यादृशांश्चोपसेवते ।

यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति पूरुषः ॥ ३२

यदि सन्तं सेवते यद्यसन्तं

(marg. as in text) G: Ms. 7 चार्जवम्; K: Das. a4 T1 G1.8 त्वार्जं (for ह्यार्जं). K: आनृशस्यं; K: G1 'शंस्य' (for 'शंस्यं'). —^b) K7 G1 धृतिस् (for धृति). K: V1 Bo. 1.8 (marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 1. 8 अति-; G: M1. 5-7 इति (for अभि-). Ds. 1 -सेव(D7 'व्य)मानं (for 'मान:). —^c) G1 स्वाध्या- निषिद्धो (sic) (for 'यनिलो). Ds om. from स्पृहयन् up to स्तनान् (in 30^b). D7 न स्पृहयेत्; G2 [s]स्वहरः (for ऽस्पृहयन्). —^d) K1. 2 -शीलो; T2 -शय्यो (for -शीली). K1. 2 ह्यूर्ध्व- (for ऊर्ध्व-). B8 Ds -भतिर् (for -गतिर्). K: Bo. 1. 9 Das. a4 T2 M1. 5-7 भवेत् (for भवेत्सः).

30 Before 30, T1 G1.8 ins. साध्याः. Ds om. 30^b (of. v. l. 29). —^a) K1 त्वेनान्; K4 V1 B8 त्वेतान्; K: Das. a4 Dn1. n4 D2. 8. 8 चैनान्; B8. 1. 9 D7 चैतान्; T G1. 8. 8 वेदान्; M1. 1 लोकान्; M5. 6 देशान् (for एतान्). K7 B8 परि- (for अनु-). K: -धरन्; K7 D4. 7. 9 -च(D4 -च)रेद्; T2 -भवन् (for -चरन्). B8 सर्वास्वेतन्ननुचरेन्; G2 सर्वं स्वेताननुचरन्. —^c) K1. 8 corrupt; M1. 6. 1 न पावनमतः किञ्चित्. —^d) K1 अध्यगतं; K2 अन्यगमं (for अध्य').

31 Before 31, T1 G1.8 ins. हंसः. —^a) K7 G1 आचक्षे; G2 'चक्षे (for 'चक्षे). K: मानवेभ्यो; V1 Bo. 8. 9 Dn1 Ds1 मानुषे(B8 Dn1 'व्ये)भ्यो (for मनु- व्येभ्यो). —^b) T2 M1. 5-7 प्रहितश्चरन्; G1 परिसंचरन् (for प्रति'). —^c) K: B8 (marg. as in text) Das. a4 संयानं; T2 सौपानं (for सोपानं).

32 ^a) K1. 2. 4 यादृशः (for यादृशैः). K1 स विव- सते; K2. 4 संनिवहते; K7 D4. 9 संविवसते; Ds. 1 संनिवसते; T1 G8 वा संवदते; G1. 8 M1. 5-7 संवि-

तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव ।

वासो यथा रङ्गवशं प्रयाति

तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥ ३३

सदा देवाः साधुभिः संवदन्ते

न मानुषं विषयं यान्ति द्रष्टुम् ।

नेन्दुः समः स्यादसमो हि वायु-

रुचावचं विषयं यः स वेद ॥ ३४

अदुष्टं वर्तमाने तु हृदयान्तरपूरुषे ।

तेनैव देवाः प्रीयन्ते सतां मार्गस्थितेन वै ॥ ३५

वदते; G2 स विवहते (for संनिवसति). T2 यो यादृशैः संवदते. —^b) K1. 2. 4 चैव (for चोप-). —^c) K1. 2 इच्छेच्च; K: Ds. 1 इच्छेत (for इच्छेच्च). —^d) B8 Da4 पुरुषः.

33 ^a) K: V1 Bo. 1-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 8. 5. 1. 8 G2 M1. 5-7 सेवति (for 'ते). —^b) T1 G1. 8 वा यदि वा (for यदि वा). T1 स्तेयम् (for स्तेनम्). Ds एव च (for एव). —^c) V1 Bo रंगं; T G1-8. 8 M1. 5-7 राग- (for रङ्ग-). K1 -वसं; T1 -वशः (for -वशं). —^d) G1 वयम् (for वशम्).

34 ^a) K1. 2. 4 V1 यदि; B8 (marg. as in text) यदा; Ds. 1 यथा (for सदा). K2 सेवाः (sic); G1. 8 देवः (for देवाः). K1 संवदन्ति; K2 संवदन्ति; K4 संव- हन्ति; K7 V1 D4. 9 संवसन्ति; B8-8 Da4 'सन्ते; B8 संनमन्तः; Dn4 संवदन्तः; T1 G8 'सन्तो; G1. 8 'दन्तो (for संवदन्ते). —^b) Da4 मानुषां (for 'वं). Ds याति (for यान्ति). K1. 8. 1 B8 (marg. as in text) D4. 1. 9 दुष्टं; Ds G8 इष्टं (for द्रष्टुम्). K2 न मानुषो विशति **दुष्टं. —^c) K1. 2. 4 इन्द्रः; V1 Bo. 8-9 Das. a4 T G1-8. 8 M1. 5-7 नेन्द्रः; Ds. 1 नरेन्द्र- (for नेन्दुः). K1 समाः. K7 D4. 9 असमा हि तस्य; Ds. 1 'मो हितः स्याद् (for 'मो हि वायुर). ☞ Cn: इन्दुर- मृतमयोऽपि न समः किं तु उपचयापचयधर्मा । तथा वायु- रप्यसम एव, मन्दमध्यमतीव्रमेदात् । ☞ —^d) K2. 8. 1 Ds यश्च; Ds. 1 G2 M1. 5-7 यस्य; Ca यः स (as in text). K7 वेदाः; M1. 5. 1 वेदः (for वेद).

35 ^a) K4 अनुष्टं; B8 Ds1 G8 अदुष्टं (for अदुष्टं). B8 वर्तमानं; T1 G1. 8. 8 M7 'ते यस्य (for 'माने). K7 नु (for तु). K2 अदुष्टवर्तो माने तु; Ds1 'ष्टं वर्तमानेषु. —^b) K7 D4. 9 -पौरुषे; B8 -पुरुषे; Ds1 -पूरुषः (for

शिशोदरे येऽभिरताः सदैव
 स्तेना नरा वाक्पुरुषाश्च नित्यम् ।
 अपेतदोषानिति तान्विदित्वा
 दूरादेवाः संपरिवर्जयन्ति ॥ ३६
 न वै देवा हीनसत्त्वेन तोष्याः
 सर्वाशिना दुष्कृतकर्मणा वा ।
 सत्यव्रता ये तु नराः कृतज्ञा
 धर्मे रतास्तैः सह संभजन्ते ॥ ३७
 अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः
 सत्यं वदेद्व्याहृतं तद्वितीयम् ।
 धर्मं वदेद्व्याहृतं तच्चृतीयं

प्रियं वदेद्व्याहृतं तच्चतुर्थम् ॥ ३८

साध्या ऊचुः ।

केनायमावृतो लोकः केन वा न प्रकाशते ।
 केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति ॥ ३९
 हंस उवाच ।

अज्ञानेनावृतो लोको मात्सर्यान्न प्रकाशते ।
 लोभान्यजति मित्राणि सङ्गात्स्वर्गं न गच्छति ॥ ४०
 साध्या ऊचुः ।

कः स्वित्को रमते ब्राह्मणानां
 कः स्वित्को बहुभिर्जोषमास्ते ।
 कः स्वित्को बलवान्दुर्बलोऽपि

C. 12. 11032
 B. 12. 200(299).41
 K. 12. 303. 41

‘वे’). — ^c) G₁ प्रीणन्ते (for प्रीयन्ते). — ^d) K₁ D₅. 1 मार्गे; D₅₁ मार्ग (for मार्गः). D₅₃. 24 सतां मार्गति तेन वै.

36 ^a) Bo. 8 [s] पि (for ये). K₅. 7 V₁ Bo. 6-9 D₅₃. 24 D₅₁. 24 D₅ D₂-5. 7-9 निरताः (for स्मि^o). — ^b) K₁. 2 B₅ D₅₄ T₂ -पु (K₂ -पू)रुषाश्च; D₅₁ -पुरुषश्च (for ‘षाश्च’). — ^c) K₂ -देवान्; T G₁-3. 6 M₁. 5-1 -धर्मा (for -दोषान्). ❀ Cn: अपेतदोषान्, प्रायश्चित्तेनेति शेषः । ❀ — ^d) D₅₃. 24 D₅₄ दूरा (for दूराद्).

37 ^a) T₂ G₅ -सत्त्वेन (for -सत्त्वेन). T₁ om. न तो. D₅. 1 न वै देवा हीनसत्त्वे मनुष्याः. — ^b) G₁ सर्वाशिना-दुष्कृतं कर्मणा वा. — ^c) K₁ सत्यं (for सत्यः). K₁ नरः. — ^d) K₅ G₅ ते (for तैः). K₂ सहस्रं (for सह सं). K₁ D₁. 9 संवसन्ति; D₅₄ D₅ संभजन्ति (D₅₄ ‘तं’ (for ‘जन्ते’).

38 ^a) D₅ om. (hapl.) from व्याहृता up to हृतं (in 38^d). K₅ व्याहृतान्; D₅₄ ‘दात्’ (for ‘तात्’). G₁ अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेयमाहुः. — ^b) D₅₁ वेदे; G₁ वदे (for वदेद्). K₁. 4 om. (hapl.) from तद्वि up to व्याहृतं (in 38^d). G₂ om. from तद्वि up to चतुर्थम् (in 38^d). — K₂ om. 38^d. V₁ reads 38^d on marg. — ^c) D₅₂ T₁ G₁. 6 धर्म्यं (for धर्मं). B₅ वेदेद् (for वदेद्). D₅₄ तृतीये. — ^d) D₅₄ तं (for (for तच्च).

39 ^a) K₁ corrupt. D₄ आवृता (for ‘तो’). — ^b) K₁ om. केन वा न. — D₅ om. (hapl.) 39^d-40^e.

40 D₅ om. 40^{ab} (cf. v. l. 39). K₁ om. 40^e. V₁ reads 40 on marg. — ^a) K₂ लोके (for लोको). — ^b) B₁ मात्सर्यान्निःप्रकाशते. — ^c) D₁ त्यजति. — ^d) D₅₃ केन (for सङ्गात्).

41 The sequence of 41-42 in D₄ is: 41^a, 42^b, 41^c, and 42^d. V₁ reads the ref. on marg. — ^a) K₁ का स्विद्; K₁ D₅₄ D₄. 5. 7. 9 कश्चिद्; T G₁. 3. 6 किं स्विद् (for कः स्विद्). V₁ न रमते (for रमते). — D₄ om. (hapl.) 41^b. — ^b) K₄ T G₁. 3. 6 किं स्विद्; K₁ D₅₄ D₅. 7. 9 कश्चिद् (for कः स्विद्). B₁ D₅. 7 जोषम्; G₁ दोषम् (for जोषम्). — G₁ om. (hapl.) 41^c-42^b. — ^c) K₁ D₅₄ D₄. 5. 7. 9 कश्चिद्; T G₁. 3. 6 किं स्विद् (for कः स्विद्). K₅ Bo D₅₃. 24 T G₁. 3. 6 M₁. 5-1 एषां (for एको). T G₁. 6 वा (for ऽपि). — After 41^c, D₅₁ reads 42^d for the first time, repeating it in its proper place. D₅₁ om. 41^d. D₄ om. 41^d-42^a. — ^d) K₁ का स्विद्; K₁ D₅₄ D₅. 7. 9 कश्चिद्; B₅ कः स्विद्; D₅₁ कं स्विद्; T G₁. 3. 6 किं स्विद् (for कः स्विद्). K₁ D₅ हुक् (for एषां). K₂ D₅₄ नानुवै (D₅₄ ‘वै’ति; K₁ D₅. 7. 9 नानुवैति; D₅₃. 24 D₅₂ नान्ववेति (for ‘वैति’).

42 For the sequence in D₄, cf. v. l. 41. D₄ om. 42^a; G₁ om. 42^{ab} (for both, cf. v. l. 41). G₂ om. (hapl.) 42. — ^a) D₅₄ प्राज्ञम् (for प्राज्ञ). B₁ om. ब्राह्मणानां. — ^b) K₅. 7 V₁ Bo. 6-9 D₅₃. 24 D₅₁. 24 D₅ D₂. 3. 3 चैको (for एको). B₁ D₅. 7 जोषम् (for जोषम्). — ^c) D₅₄ प्राज्ञम्. K₁ V₁ B₅. 9 D₅₃. 24

C. 12. 1. 032
B. 12. 305. 41
K. 12. 305. 41

कः स्विदेषां कलहं नान्ववैति ॥ ४१

हंस उवाच ।

प्राज्ञ एको रमते ब्राह्मणानां

प्राज्ञ एको बहुभिर्जोषमास्ते ।

प्राज्ञ एको बलवान्दुर्बलोऽपि

प्राज्ञ एषां कलहं नान्ववैति ॥ ४२

साध्या ऊचुः ।

किं ब्राह्मणानां देवत्वं किं च साधुत्वमुच्यते ।

असाधुत्वं च किं तेषां किमेषां मानुषं मतम् ॥ ४३

हंस उवाच ।

साध्याय एषां देवत्वं व्रतं साधुत्वमुच्यते ।

असाधुत्वं परीवादो मृत्युर्मानुषमुच्यते ॥ ४४

भीष्म उवाच ।

संवाद इत्ययं श्रेष्ठः साध्यानां परिकीर्तितः ।

क्षेत्रं वै कर्मणां योनिः सद्भावः सत्यमुच्यते ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

Ds. 7. 9 G1 M1. 5-7 एषां (for एको). — D4 om. (hapl.) 42°. Dn1 reads 42° for the first time after 41°. — ^a) K1 प्राज्ञा. Dn4 येषां (for एषां). K1 नान्ववैति; K1 D4. 5. 1. 9 नान्ववैति; Das. a4 Dn4 नान्ववैति (for 'वैति).

43 G1 om. the ref. — ^a) K1 ब्राह्मणानां. K6 देवत्वं; Dn4 देवत्वं; G1 देवत्वं (for देवत्वं). — ^b) K6. 1 किंचित्; Ds1 किं तु; Ds2 किं तु (for किं च). G1 [अ]साधुत्वम् (for साधु). B1 किं च साधु प्रमुच्यते. — Ds1 om. (hapl.) 43°-44°. Ds reads 43°-44° twice. — ^c) B1 Dn1. n4 असाधुत्वे (for 'त्वं'). K2 transp. च and किं. — ^d) M1. 7 तेषां (for एषां). K1 मानुष्यं; G1 'र्षी' (for 'र्ष'). T1 G6 व्रतं (for मतम्).

44 For the repetition in Ds, cf. v. l. 43. Ds1 om. 44 (cf. v. l. 43). — ^a) K1 एषा; Dn4 येषां (for एषां). — ^b) B1 D2 एव च (for उच्यते). — ^c) Ds4 D4 परीवादे; D6 'वाहो' (for 'वादो'). — ^d) K1. 4. 6 V1 B1. 6-8 Das. a4 D2. 3. 8 T G1. 3. 6 मानुष्यम्; Ds. 1 मानुष; M1 'व्य' (for 'षम्').

45 After the ref., T G1. 3. 6 M1. 5-7 ins.:

744* इत्युक्त्वा वरदो देवो भगवान्नित्यं अव्ययः ।
साध्यैर्देवगणैः सार्धं दिवमेवारोह सः ।

एतद्यज्ञस्यमायुष्यं पुत्र्यं स्वर्गाय तु ध्रुवम् ।

दर्शितं देवदेवेन परमेष्ठाव्ययेन च ।

[(L. 1) G6 इत्युक्त्वा (for 'क्त्वा). T2 G1. 3 परमो (for वरदो). — (L. 3) T2 M1. 5-7 च (for तु).]

— ^a) Ds1 अहं (for अयं). K6 Ds1 श्रेष्ठः; B1 lacuna (for श्रेष्ठः). T G1. 3. 6 संवादोयमयं (T2 G1 'दोयं नर-') श्रेष्ठः (T2 'ष्ट'). — ^b) D4 परिकीर्तितः. — ^c) Ds. 1 कर्मणो (for 'णां'). K2 भूमिः; Das योनीः; Ds. 1 G1 योनिं (for योनिः). ☞ Ca: क्षेत्रं, शरीरम् ॥ Cn: स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधम् । ☞ — ^d) K1 संभावः; T2 सद्भावः; G1 सद्भावाः. K6 B1 Das. a4 D1 सत्यम् (for सत्यम्).

Colophon. S1 Ds missing; Ks. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n8 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan: K1. 2. 4. 6. 7 V1 B1. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 2. 4. 6. 7 V1 B1. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 G1 M1. 5-7 हंसगीता (B8 adds समाप्ता); T1 साध्यहंस-संवादः; G6 हंससाध्यसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): K6 24; B1 T1 G1. 6 123; B8 126; Dn1 125; Dn4 Ds2 G3 M5 124; T2 136; G2 139; M1. 6. 7 122. — Sloka no.: Da4 Dn1. n4 D8 45.

२८९

युधिष्ठिर उवाच ।

सांख्ये योगे च मे तात विशेषं वक्तुमर्हसि ।

तव सर्वज्ञ सर्वं हि विदितं कुरुसत्तम ॥ १

भीष्म उवाच ।

सांख्याः सांख्यं प्रशंसन्ति योगा योगं द्विजातयः ।

वदन्ति कारणैः श्रेष्ठं स्वपक्षोद्भावनाय वै ॥ २

अनीश्वरः कथं मुच्येदित्येवं शत्रुकर्शन ।

वदन्ति कारणैः श्रेष्ठं योगाः सम्यङ्गानीषिणः ॥ ३

वदन्ति कारणं चेदं सांख्याः सम्यग्द्विजातयः ।

विज्ञायेह गतीः सर्वा विरक्तो विषयेषु यः ॥ ४

ऊर्ध्वं स देहात्सुव्यक्तं विमुच्येदिति नान्यथा ।

एतदाहुर्महाप्राज्ञाः सांख्यं वै मोक्षदर्शनम् ॥ ५

स्वपक्षे कारणं ग्राह्यं समर्थं वचनं हितम् ।

शिष्टानां हि मतं ग्राह्यं त्वद्विधैः शिष्टसंमतैः ॥ ६

प्रत्यक्षहेतवो योगाः सांख्याः शास्त्रविनिश्चयाः ।

उभे चैते मते तत्त्वे मम तात युधिष्ठिर ॥ ७

C. 12. 11041
B. 12. 301[300].7
K. 12. 306. 7

289

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. 1. 12. 274. 13; 283. 15).

1 After the ref., G3 reads 12. 290. 1 for the first time, repeating the same in its proper place. Gs om. 1. —^a) K1.6 Da1 सांख्य (for सांख्ये). —^b) Da1 D8 अर्हति (for 'सि). —^c) K1.6.7 V1 Bo.6-9 Da3.24 Dn1.24 Ds D2-5.7-9 धर्मज्ञ (for सर्वज्ञ). —^d) B9 वेदितं; M1.7 विदितं (for विदितं).

2 ^b) D6.7 योगं (D7 योगं) योगि; T1 G1-3.6 योगं योगा (by transp.). —^c) K4 B7 Dn1.24 Ds D2.5.7.8 कारणं; D8 'ण- (for 'णै:). K1.2.4 V1 B8 (orig.) Dn1.24 Ds2 D2.8.9 श्रेष्ठं; Bo.8 (marg.).9 Da8 श्रेष्ठं; B7 lacuna; Da1 श्रेष्ठः; D4 श्रेष्ठः; D6.7 सर्वं (for श्रेष्ठं). —^d) B7 lacuna for स्वपक्षो. K7 D4.9 स्वपक्षोद्भावनाय; Ds1 स्वयज्ञोद्भावनाय; D6 स्वपक्षोद्भवः; G1 स्वपक्षोद्भावि. ☞ C7 (reading भावनाद्भावनाय वै): भावनात्, इहलोकभावनात् ध्यानात् । भावनाय, परलोकभावनाय । ☞

3 ^a) K1 अनीश्वरे:; Da4 G8 'श्वरं (for 'श्वर:). —^b) K7 एव; B6 एतत् (for एवं). K1.2 V1 Bc.6.9 Ds1 कर्षणं (K1 'ण:); K4 B7 -कर्षणं; D2 कर्षणं; D4.9 -कर्शनं; T2 -कर्शनं; G1 -सूदन (for -कर्शनं). — D4 om. (hapl.) 3^c-5^d. V1 reads 3^cd on marg. —^c) K4 B6 Dn1 Ds D2.8.8 कारण-; Bo.8 (marg. as in text) Dn4 D6.7 कारणं (for 'णै:). K1 B8 श्रेष्ठं; K2.6 Da4 श्रेष्ठं; B8 (marg) श्रेष्ठान्; Dn1

श्रेष्ठं; D6.7 सांख्यं (for श्रेष्ठं). —^d) K1.2.6 B7 योगात्; B6 (marg.) योगान्; D6.7 T1 G3.6 योगं; D9 योगे (for योगा:).

4 D4 om. 4 (cf. v. 1. 3). M1.5 om. (hapl.) 4^{ab}. —^a) K6.7 वेदं; Da4 देवं; G1 ते तु (for चेदं). —^b) K1 सांख्यः; M6.7 सांख्यं (for सांख्या:). M6 मनीषिणः (for द्विजातय:). —^c) T1 G6 विज्ञा-यैव (for 'येह). K1 गते; K6 Da4 G1 गतिः (for गती:). G2 विज्ञायांतवतीः सर्वा. —^d) Ds1 विरक्ते; D6.7 विमुक्तो; M7 विरक्ता (for 'क्तो). K6 (before corr. as in text) विषये तु (for 'येषु). K4 च (for य:).

5 D4 om. 5 (cf. v. 1. 3). —^a) K6 B7 9 स्व-; K7 D6 सु-; T2 सं- (for स). K2 सुव्यक्तो; Da4 lacuna (for 'क्तं). G2 M1.5-7 ऊर्ध्वं स्वदे (G2 स दे)-हमुत्सृज्य. —^b) K1.2 विमुच्येतेति नान्यथा; D6.7 मुच्येदिति मतिर्मम. — D6 om. (hapl.) 5^d-7^a. —^d) K1 G1 सांख्यो; K2.4 V1 Bo D9 T2 G2.6 M1.5-7 सांख्या (for सांख्यं). G1 योग- (for मोक्ष-). Dn4 -नाशनं; G3 -दर्शिनः (for -दर्शनम्).

6 D6 om. 6 (cf. v. 1. 5). —^a) K1.2.4.7 D4.7.9 स्वपक्ष- (for 'क्षे). K4 D2 -करणं (for का'). — D7 om. (hapl.) 6^{bc}. —^b) K1.4.7 D4.9 समर्थ-; B8 सपक्ष-; Dn1 Ds1 D8 समर्थे; Dn4 समत्वे (for (for 'र्थ). K1 हितां; K4 हिते (for हितम्). —^d) D7 G2 तद्विधैः. G1 -संहितैः (for -संमतै:).

7 D6 om. 7^a (cf. v. 1. 5). —^a) T2 -हेतुतो

C 12.11049
B. 12 301[300].8
K. 12. 303. 8

उमे चैते मते ज्ञाने नृपते शिष्टसंमते ।

अनुष्ठिते यथाशास्त्रं नयेतां परमां गतिम् ॥ ८

तुल्यं शौचं तयोर्युक्तं दया भूतेषु चानघ ।

व्रतानां धारणं तुल्यं दर्शनं न समं तयोः ॥ ९

युधिष्ठिर उवाच ।

यदि तुल्यं व्रतं शौचं दया चात्र पितामह ।

तुल्यं न दर्शनं कस्मात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १०

भीष्म उवाच ।

रागं मोहं तथा स्नेहं कामं क्रोधं च केवलम् ।

योगाच्छिच्चादितो दोषान्पञ्चैतान्प्राप्नुवन्ति तत् ॥ ११

यथा चानिमिषाः स्थूला जालं छित्त्वा पुनर्जलम् ।

प्राप्नुवन्ति तथा योगास्तत्पदं वीतकल्मषाः ॥ १२

तथैव वागुरां छित्त्वा बलवन्तो यथा मृगाः ।

प्राप्नुयुर्विमलं मार्गं विमुक्ताः सर्वबन्धनैः ॥ १३

लोभजानि तथा राजन्बन्धनानि बलान्विताः ।

छित्त्वा योगाः परं मार्गं गच्छन्ति विमलाः शिवम् ॥ १४

अबलाश्च मृगा राजन्वागुरासु तथापरे ।

विनश्यन्ति न संदेहस्तद्वद्योगबलादृते ॥ १५

(for -हेतवो). — ^b) Gs सांख्य- (for सांख्याः).
— B₉ D_{as}. a4 D₈ om. (hapl.) 7^{ed}; V₁ reads the
same on marg. — ^c) B₀ त्वेते; G₂ युक्ते (for तत्वे).
— D₈₁ D₅. 7. 8 om. (? hapl.) 7^d-8^a. — ^d) G₂ om.
तात. K₁ G₂ युधिष्ठिरः.

8 D₈₁ D₅. 7. 8 om. 8^a (cf. v. 1. 7). D₂ om.
(hapl.) 8^{ab}. — ^a) B₈ (marg. as in text) उमे चैवं;
M₁ उभावेते. K₄. 6 B₁-9 D₈₂ D₈. 9 ज्ञाते (for ज्ञाने).
— ^b) M₁. 5-7 युक्ते वै (for नृपते). — ^c) K₁ D₅. 7
अनुष्ठिते; K₂. 4 'शिष्टे' (for 'ष्ठिते'). G₁ यथा शास्त्रे.

9 ^a) D₅. 7 सत्यं (for तुल्यं). K₁ D_{n1} D₈₁ D₂. 5.
1. 8 तपो (K₁ 'थो' युक्तं; K₂. 4 तयोर्युक्तं; K₁ D₄. 9
तयोर्युक्तं; B₈. 9 तयोर्द्युक्तं; B₈ (marg.) त्वयोर्युक्तं;
T G₁. 8. 6 तयोरैका; G₂ तयोर्द्वैकं; M₁. 5-7 द्वयोरैकं
(for तयोर्युक्तं). — ^b) K₁ यदा (for दया). D_{n4}
वा (for च). — ^c) G₁ भूतानां (for व्र'). — ^d)
K₂ यः (for न). D₈₁ दर्शनं तत्समं तयोः; G₁ 'नं
नाम संतयोः. — After 9, T G₁. 8. 6 ins. :

745* तयोस्तु दर्शनं सम्यक्सूक्ष्मे भावे प्रसज्यते ।

[T₂ G₈ सूक्ष्मभावे; G₁ सूक्ष्माभावो (for सूक्ष्मे भावे).]

— After 9, B₈ ins. an addl. colophon [Sub-parvan:
मोक्षधर्म. — Adhy. name : योगविधि].

10 G₈ om. the ref. — ^a) D₄ G₂ तुल्य- (for
तुल्यं). — ^b) G₂ यथा (for दया). K₄ D_{n1}. n4 D₈
फलं तथा (for पितामह). — K₂ B₉ om. (hapl.)
10^{ed}. D₁ reads 10^{ed} twice. — ^c) K₄. 6 D_{n1}. n4 D₈
D₂. 8. 8 T₁ G₁. 8. 6 न तुल्यं (by transp.); T₂ न
तुल्य-. — ^d) D₈ तयोर् (for तन्मे). T₂ महामते (for
पितामह).

11 ^b) D₈. a4 कामं (for कामं). — ^c) G₁. 2 योगं

(for योगाच्). K₁. 2. 4 [अ] हितान्; K₆. 7 V₁ B₁. 9
D₈₁ D_{n1}. n4 D₈₂ D₂. 8 (marg. as in text), 4. 5. 7-9
T₁ ततो (for [अ] दितो). — ^d) K₆ यश्च (for पञ्च).
K₁. 4 तां; V₁ T G₁. 8. 6 M₁. 5-7 ते; B₆. 7. 9 D₈
तान् (for तत्).

12 ^a) D₁ तथा (for यथा). K₁. 2. 6 D₄. 5. 7 वा;
K₄. 7 B₀ D_{n1}. n4 D₈ D₂. 8. 8 [ए] व (for च). K₁. 2
V₁ B₆-8 D₈. a4 D₄. 5. 7. 9 M₁. 5. 6 स्थूलं; T₂ स्थूलो
(for स्थूला). ☞ Ca. n. 8. : अनिमिषाः, मत्स्याः । ☞ — ^b)
B₉ स्थित्वा (for छित्त्वा). — ^c) B₆. 8 T₁ G₈. 6 तथा
योगात्; G₁ तपोयोगात् (for तथा योगात्). ☞ Cn:
योगशब्दोऽत्र प्रायेण मत्तर्थीयोऽच्छप्रत्ययान्तः (Pāṇini 5. 2.
127) योगिपरः प्रकरणाज्ज्ञेयः । ☞ — ^d) D₅. 7 श्वसंतं;
G₁ पदवीं (for तत्पदं). K₄ D₈₁ कल्मषः; K₁ D₄. 5
1. 9 कल्मषं (for कल्मषाः). G₈ पदवीं यांत्यकल्मषाः.

13 ^a) D₅. 7 यथैव (for त'). K₁ वागुरौ; B₈
M₆ 'राश्च; D₈₁ 'रं; M₁ 'रा (for 'रां). ☞ Ca. n. :
वागुरां, पाशवर्ती स्नायुरज्जुम् । ☞ — ^b) G₂ पलायंते
(for बलवन्तो). D₅. 7 महा- (for यथा). — ^c) G₂
प्राप्नुवन् (for 'युर्). K₁ D₄. 9 G₂ निर्मलं; T₂ G₁
विमला (for 'लं). — ^d) K₁ गच्छन्ति; K₁ D₄. 9
निर्मुक्ताः; M₁ विमुक्ताः (for 'क्ताः).

14 ^a) T₂ G₁ लोहजानि; M₁. 5-7 योग' (for
लोभ'). — ^c) K₁. 2 V₁ T₁ G₃. 6 योगात् (for योगाः).
— ^d) K₆. 7 B₆. 7. 8 (marg.). 9 D₈. a4 D_{n1}. n4 D₈
D₂. 8. 8 T G₁. 2. 6 M₁. 5-7 विमलं; G₈ परमं (for
विमलाः). V₁ भृशं (for शिवम्).

15 ^a) G₁ यथा (for मृगा). — ^b) K₁ B₈ D₈
D₄. 9 T G₁. 8. 6 यथापरे (for तथा'). D₅. 7 वागुरासु
तथाः परे. — ^c) K₆. 7 G₂ विनश्य (K₆ 'स्य') ति; D₅. 7

बलहीनाश्च कौन्तेय यथा जालगता झपाः ।
 अन्तं गच्छन्ति राजेन्द्र तथा योगाः सुदुर्बलाः ॥ १६
 यथा च शकुनाः सूक्ष्मं प्राप्य जालमरिंदम ।
 तत्र सक्ता विपद्यन्ते मुच्यन्ते च बलान्विताः ॥ १७
 कर्मजैर्बन्धनैर्बद्धास्तद्वद्योगाः परंतप ।
 अबला वै विनश्यन्ति मुच्यन्ते च बलान्विताः ॥ १८
 अल्पकश्च यथा राजन्वह्निः शाम्यति दुर्बलः ।
 आक्रान्त इन्धनैः स्थूलैस्तद्वद्योगोऽबलः प्रभो ॥ १९

स एव च यदा राजन्वह्निर्जातबलः पुनः ।
 समीरणयुतः कृत्स्नां दहेत्क्षिप्रं महीमपि ॥ २०
 तद्वजातबलो योगी दीप्ततेजा महाबलः ।
 अन्तकाल इवादित्यः कृत्स्नं संशोषयेज्जगत् ॥ २१
 दुर्बलश्च यथा राजन्स्रोतसा ह्रियते नरः ।
 बलहीनस्तथा योगो विषयैर्ह्रियतेऽवशः ॥ २२
 तदेव च यथा स्रोतो विष्टम्भयति वारणः ।
 तद्वद्योगबलं लब्ध्वा व्यूहते विषयान्बहून् ॥ २३

C. 12. 11079
B. 12. 201(300). 23
K. 12. 308. 23

निबध्यन्ति. — ^d) M1. 1-7 यथा (for तद्वद्).

16 Da3. a1 om. 16^{ab}. — ^b) K4. 7 Dn1. n4 D2. 4. 8 Ms जाळं; M1. 7 बाल (for जाल). — ^c) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1 Ds D2. 3. 8 वधं; K7 अंतर; Dn1 पृष्ठं (for अन्तं). D3. 4 गच्छति; D5 गच्छन्ते. D6 om. from राजेन्द्र up to विपद्यन्ते (in 17^e). — ^d) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 G2 M1. 1-7 योगास्तद्वत् (for तथा योगाः). Ds सुदुर्बलाः; T1 'बलात् (for 'बलाः). V1 योगहीनास्तथा जनाः; D1 तथा योगस्य दुर्बलाः.

17 Ds om. 17^{ae} (cf. v. l. 16). K1 om. (hapl.) 17. — ^a) K2. 4 D1 T G1. 3. 6 सूक्ष्माः; K7 Da3 सूक्ष्मं; D9 सूक्ष्माः (for सूक्ष्मं). — ^b) B3 transp. प्राप्य and जालम्. Da3. a1 अरिंदमं. — ^c) K6 Da1 शक्ता (for सक्ता). K2 विमध्यन्ते; K4 विपश्यति; K7 'द्यते; Ds2 विपीदन्ते (for विपद्यन्ते). — ^d) K2. 4 T2 G1 विमुच्यन्ते; Ds. 7 विपद्यन्ते (for मुच्यन्ते च).

18 K2. 4 om. (hapl.) 18. — ^a) K7 T1 G1. 3. 6 बद्धा (for बद्धास्). — ^b) K1 B3 (marg.) तद्वद्योगाः; K7 B3 (orig.) Ds. 7 'गात् (for 'गाः). K7 Da4 G2 परंतपः. — ^c) K6 B6 Da3 अबला हि; Dn4 'लायै (for 'ला वै). — ^d) K7 मुच्यते च; B3 T G1-3. 6 M1. 5-7 विमुच्यन्ते.

19 ^b) Da4 त्वह्निः (for वह्निः). K1. 2 चाप्यति (for शाम्यति). Ds2 दुर्बलाः; G1 दुर्बला. — ^c) T G6 आक्रान्तम् (for आक्रान्त). T2 G1 बन्धनैः; G3 चैधनैः (for इन्धनैः). — ^d) K1 योगो छला (sic); K2. 6 V1 B3-9 Ds. 7 G2. 8 M1. 6. 7 योगबलः; K7 G1 योगोबल (sic); T G6 योगबलं (for योगोऽबलः). K1. 2. 4. 6 B6. 7. 9 Da3. a1 प्रभुः; K7 प्रभोः (for प्रभो).

20 ^a) B3 एवं (for एव). K1. 2 हि; K7 तु;

D1 तु (for च). K2 V1 T G1. 3. 6 M1. 5-7 यथा (for यदा). — ^b) K7 ज्ञानः; D1 ज्ञातः; G1 ज्यातिर् (for जातः). T2 बलं (for बलः). K6 प्रभुः (for पुनः). — ^c) D4 समीरणे (for 'रणः). V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3 a1 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 गतः (for युतः). K6 T2 M1. 5-7 कृत्स्नं; Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 क्षिप्रं; B6. 9 Da3 G2 कृत्स्नान्; Da4 G1 कृत्स्ना (for कृत्स्नां). K4 समीरण यथा क्षिप्रं (sic). — ^d) Bo. 3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 कृत्स्नां; Ds. 7 दीप्तो (for क्षिप्रं). K1. 2. 4 V1 B6. 8. 9 Da3. a1 महीमिमां; K6 महीपतिः; D7 'पते (for 'मपि).

21 ^a) Bo जातिः (for जातः). D2 तद्वजातो बलयोग (corrupt). — ^b) M1. 7 दीप्ततेजो (for 'तेजा). K2 महाबलाः. — ^c) K1 इवादित्याः. — ^d) K1 कृत्स्नां. K2 संशोचयेज्; B6 शोषयते; G1 संशोचयेज् (for 'षयेज्).

22 ^b) K6. 7 Bo Da3. a1 D4. 9 स्रोतसा (for स्रो). K2 नेयते; K6 V1 Bo. 7 क्रियते; T G1 ह्रीयते (for हि). — ^c) K1 योगी; B3 योगाद्; G2 योगे (for योगो). — ^d) D7 T G3 ह्रीयते; G1 स्तूयते; G2 स्मृयते (for ह्रियते). Dn1 D1 M6 यशः (for स्वशः). K7 ह्रियते विषयैर्वशः.

23 ^a) T1 G1. 6 तथैव; G3 तदैव (for तदेव). K1. 2. 4 B3 (marg.) तु; K7 D1. 9 हि (for च). Dn1. n4 Ds2 D2. 5. 7. 8 T1 G2. 6 सहा (for यथा). K6. 7 Da3. a1 Ds1 D2. 4. 9 स्रोतो (for स्रोतो). — ^b) K2 विष्टम्भयति; V1 Bo. 6. 8. 9 विष्टम्भयति (for विष्टम्भ). G1 शिष्टं भवति वारणः. — ^c) K2 B6 Ds. 7 योगी; Da3 D1 T1 G1 योगो (for योग). G2 बद्धा (for लब्ध्वा). — ^d) K6 Ds. 4. 9 गूहते; K7 Ds1 गूहते; B3 व्यूहते; G1 ह्रूयते (for व्यूहते). ❀ G2 व्यूहते;

C. 12. 11060

B. 12. 30 [300]. 24

K. 12. 305. 24

विशन्ति चावशाः पार्थ योगा योगबलान्विताः ।

प्रजापतीनृषीन्देवान्महाभूतानि चेश्वराः ॥ २४

न यमो नान्तकः क्रुद्धो न मृत्युर्भीमविक्रमः ।

ईशते नृपते सर्वे योगस्यामिततेजसः ॥ २५

आत्मनां च सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ ।

योगः कुर्याद्वलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत् ॥ २६

प्राप्नुयाद्विषयांश्चैव पुनश्चोग्रं तपश्चरेत् ।

संक्षिपेच्च पुनः पार्थ सूर्यस्तेजोगुणानिव ॥ २७

विक्षिपति तुच्छीकरोति ॥ Cv: व्यूहते, विरोधितया तर्क-
यति । ❀

24 ^a) K1. 2. 4 Da4 T G1. 3. 6 Ca चावशान्; D4
चावशाः (for चा^a). ❀ Cn: अवशाः, स्वतन्त्राः ॥ Cv:
अवशाः विष्णुवशाः, मृत्योरवशा वा । ❀ — ^b) Br. 8
Dn1. n4 Ds2 Ds. 5. 7 योगाद्; Da3. a4 G1 योगो; G2
योगं; G3 योगान् (for योगा). D5 बलान्विताः. — ^c)
D5. 7 प्रजापतिर्नृषिर्देवा. — ^d) K7 चेश्वरः (for 'रा').

25 ^a) Da3. a4 धर्मो (for यमो). T G1. 3. 6 क्रूरो;
G2 कालो (for क्रुद्धो). — ^b) K2 Da3. a4 Ds1 D4. 9
मृत्युः; Dn4 मृत्युं (for मृत्युर्). K4 विक्रम. — ^c)
K2. 4 एष ते; K7 Ds1 ईशते (for ईशते). K7 नृपतेः.
K1 D5 सर्वो; K2. 4 सर्गो; V1 सर्व; T1 सत्त्वे (for
सर्वे).

26 26-27 quoted in Śāṅkara's Br. Sū. Bhāṣya
on 1. 3. 27. — ^a) K1. 2. 7 Ds2 D5. 7 आत्मानं (for
आत्मनां). Br. Sū. Bhāṣya आत्मनो वै शरीराणि. — ^c)
K7 B9 Dn4 Ds D4. 9 T G1. 3. 6 M1. 5-7 योगी; D5
योगे; D7 योगं (for योगः). K1. 2. 4 महीं (for बलं).
— ^d) K6 D4 सर्वे (for सर्वैर्). T2 M1. 5-7 transp.
महीं and चरेत्.

27 27^{ab} is damaged in B6. — ^a) B6 विषयं.
K4 V1 B7-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M5 कश्चित्;
K6 lacuna; B6 किञ्चित्; G2 तैश्च; Śāṅkarabhāṣya
कैश्चित् (for चैव). — ^b) T G1. 3. 6 तपश्चोग्रं पुनश्चरेत्;
Cn Śāṅkarabhāṣya कै (Cn क)श्चिदुग्रं तपश्चरेत्. — ^c)
K4 संक्षिपेच्च; K6 Da3 संहियेच्च; Dn4 संक्षिपे च; G1
संक्षिपेच्च (for संक्षि^c). B6. 7. 8 (marg. as in text)
Dn1. n4 Ds2 Ds. 5. 7. 8 तात; Ds1 तानि; M1. 7 प्राप्तः
(for पार्थ). — ^d) K4 B6 Dn4 Ds. 8. 9 गुणानि च
(for गुणानिव). Śāṅkarabhāṣya सूर्यो रश्मिगुणानिव.

बलस्य हि योगस्य बन्धनेशस्य पार्थिव ।

विमोक्षप्रभविष्णुत्वमुपपन्नमसंशयम् ॥ २८

बलानि योगे प्रोक्तानि मयैतानि विशां पते ।

निदर्शनार्थं सूक्ष्माणि वक्ष्यामि च पुनस्तव ॥ २९

आत्मनश्च समाधाने धारणां प्रति चाभिभो ।

निदर्शनानि सूक्ष्माणि शृणु मे भरतर्षभ ॥ ३०

अप्रमत्तो यथा धन्वी लक्ष्यं हन्ति समाहितः ।

युक्तः सम्यक्तथा योगी मोक्षं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ ३१

28 ^a) K2 lacuna; K7 D5. 7 तु; D4 तु; G1
च (for हि). — ^b) D5 lacuna; D8 बन्धनेशस्य; T1
G6 बन्धने तस्य (for 'नेशस्य). D4 पार्थिवः. ❀ Cs:
बन्धनेशस्य, कामादिनियमनसमर्थस्य ॥ Cv: बन्धने करणानां
विग्रहे, ईशस्य समर्थस्य । ❀ — ^c) K7 B6. 7 Dn1. n4
Ds D2. 3. 8 T1 G2. 6 विमोक्षे; G1 विमोक्षं (for 'क्ष').
— ^d) K1. 2 D4. 9 न संशयः; K7 असंशयः.

29 ^a) G1 बलस्य (for बलानि). K6 V1 B6. 6. 7. 9
Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 G3 योगः (for योगे).
B7 Dn1 Ds D2. 3. 8 प्राप्तानि (for प्रोक्तानि). — ^b)
K6 मयोक्तानि (for मयैतानि). — ^c) D5 निदर्शनार्थं;
T G1. 6 निदर्शितानि; G8 'ज्ञानानि (for 'ज्ञानार्थं). D4. 9
सूक्ष्माणि. — D5. 7 om. (hapl.) 29^d-30^e; V1 reads
the same on marg. — ^d) K6 वक्ष्यामि. K7 D4. 9
[ह]ि (for च). K1. 2. 4 D5 तथा (for तव).

30 D5. 7 om. 30^{ab} (cf. v. 1. 29). V1 reads
30^{ab} on marg. — ^b) K1 V1 B7. 8 (marg.) Da4 Cn
धारणा; K2 धारणा; K6 धारणां; K7 Ds1. s2
(before corr.) G2. 6 M1. 5-7 धारणं; B9 धारणा (for
धारणां). K1. 7 D4. 9 चाभिभो; K2 शाभिभो; K4
या विभो; K6 नादितां; V1 B6. 7. 9 Da3 a4 भाविता
(Da4 'ना); B6. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 वा विभो (for
चाभिभो). ❀ Cn: धारणा, नाभ्याद्यन्यतमदेशे चित्तस्य
स्थिरीकरणम् । ❀ — ^c) K1. 2. 4 निदर्शनार्थं (for 'नानि).
K2 सूक्ष्मानि; D4. 9 सूक्ष्माणि. — ^d) T2 शृणु. B6
भरतर्षभा; B6. 7. 9 Da3. a4 मनुजर्षभ (Da4 'भः).

31 ^a) K1 om. (hapl.) from धन्वी up to यथा
(in 32^a). — ^b) K7 V1 B6. 6. 8. 9 Ds1 D2. 4. 7. 9 T1
G1. 2. 6 M1. 5-7 लक्ष्यं; Da3 वक्ष्यं (for लक्ष्यं). — T1
om. (hapl.) 31^c-37^b. — ^c) Ds1 युक्ता (for युक्तः).
K6 Da4 तथा (for तथा). — ^d) K6 आप्नोति (for
प्रा^a). K2 संशयं; K7 अशंशयः.

सोहपूर्णं यथा पात्रे मन आधाय निश्चलम् ।
 पुरुषो यत्त आरोहेत्सोपानं युक्तमानसः ॥ ३२
 युक्त्वा तथायमात्मानं योगः पार्थिव निश्चलम् ।
 करोत्यमलमात्मानं भास्करोपमदर्शनम् ॥ ३३
 यथा च नावं कौन्तेय कर्णधारः समाहितः ।
 महार्णवगतां शीघ्रं नयेत्पार्थिव पत्तनम् ॥ ३४
 तद्वदात्मसमाधानं युक्त्वा योगेन तत्त्ववित् ।

दुर्गमं स्थानमाप्नोति हित्वा देहमिमं नृप ॥ ३५
 सारथिश्च यथा युक्त्वा सदश्वान्सुसमाहितः ।
 देशमिष्टं नयत्याशु धन्विनं पुरुषर्षभ ॥ ३६
 तथैव नृपते योगी धारणासु समाहितः ।
 प्राप्नोत्याशु परं स्थानं लक्षं मुक्त इवाशुगः ॥ ३७
 आवेश्यात्मनि चात्मानं योगी तिष्ठति योऽचलः ।
 पापं हन्तेव मीनानां पदमाप्नोति सोऽजरम् ॥ ३८

C. 12. 11074
 B. 12. 301[300]. 38
 K. 12. 303. 38

32 With 32, cf. 12. 304. 22-23. K1 om. up to यथा; T1 om. 32 (for both, cf. v. l. 31). —^a) Da1 पूर्व (for -पूर्णे). Cn: पात्रे, शिरसि धृते । Cn —^b) B9 निश्चला; G8 लः (for 'लम्'). —^c) K4 V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1 Ds D2. 8. 5. 7. 8 T2 युक्त; K6 मुक्त; Dn1 लुक्त; D9 यत्त (for यत्त). —^d) M1 सोपाना (for 'नं'). K2 मुक्त (for युक्त).

33 T1 om. 33 (cf. v. l. 31). —^a) K4.7 युक्ता; V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8 युक्तस् (for युक्त्वा). D2 om. from यमात्मानं up to शीघ्रं (in 34^a). B8 परात्मानं (for [अ]यमात्मानं). K6 मुक्तस्थयायमात्मानं. —^b) K6 Da3. a1 योगं; K7 D1. 9 T2 G1. 6 योगी; B8 (marg. as in text) योगात् (for योगः). K1 निश्चला; K2 निश्चलः; B3 (marg. as in text) निश्चयं (for 'लम्'). —^c) K1 अमूलम् (for अमलम्). —^d) Da4 दर्शन.

34 T1 om. 34 (cf. v. l. 31). D2 om. 34^a (cf. v. l. 33). —^a) K2 om. च. K7 D4 कौन्तेय. —^b) K2 समन्वितः (for समाहितः). —^c) K1. 2. 4 महार्णवगतं शीघ्रं. —^d) K2 निश्चलः; Dn1. n4 Ds D2-4. 8 सत्तम; D5. 7 यत्ततः (for पत्तनम्).

35 T1 om. 35 (cf. v. l. 31). —^a) K4 समाधारं; M1. 6-7 समाधानाद् (for 'धानं'). —^b) K4 Da4 युक्ता; K6 मुक्ता; Da3 मुक्त्वा; Ds1 M1. 5-7 युक्ता; Ds2 युक्त्वा (for युक्त्वा). Da4 योगो न (for योगेन). K1. 2. 6. 7 V1 Bo. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 D4. 5. 7. 9 G2 योगवित् (for तत्त्व). —^c) Dn4 दुर्गम (for 'मं'). Da4 आप्स्येति (for आप्नोति). K1 दुर्गसंख्यानमाप्नोति; B8 (marg.) दुर्गस्थानमवाप्नोति. —^d) K2 मुक्त्वा; M1. 7 भित्त्वा (for हित्वा). Ds1 नृपः.

36 T1 om. 36 (cf. v. l. 31). —^a) G1 यदा (for यथा). K4 लुक्ता; K6 युक्ता; K7 Ds2 युक्त्वा; D2 मुक्त्वा; G1 युक्तान्; G8 युक्तः (for युक्त्वा).

— After 36^{ab}, K7 D4. 9 read 37^{cd}. K2 om. (hapl.) 36^c-37^b. G3 om. 36^c-39^d. —^d) V1 धनिनं; B8. 8 (marg.) रथिनं; D5. 7 वेगेन (for धन्विनं). K1. 4 भरतर्षभ (K4 'भः'); B7 Dn4 Ds1 D2. 8 पुरुषर्षभं; D5. 7 'र्षभः' (for 'र्षभ').

37 K2 T1 om. 37^{ab} (cf. v. l. 36, 31). G3 om. 37 (cf. v. l. 36). —^a) D2 तथैव. —^b) K1 दारुणासु; M6 धारणं सु- (for 'णासु'). — K7 D4. 9 read 37^{cd} after 36^{ab}. —^c) T G1. 6 परमं (for [आ]शु परं). —^d) K1. 2. 4 चापः; K6 जालान्; V1 Bo. 6. 9 Da4 Dn1 Ds D5. 7. 8 लक्ष्यं; D4 T1 G1. 6 लक्षः; T2 G2 लक्ष्य- (for लक्षं). K6 B8 (marg. as in text) युक्त; Da4 मुक्तम्; D5. 7 शर (for मुक्त).

38 G3 om. 38 (cf. v. l. 36). —^a) V1 B8. 7 Da3. a1 आविश्य; B8 G1 अवेश्य; Dn1. n4 Ds. 5. 7 अवेश्य; Ds D2. 8 Cn प्रवेश्य (for आ'). Da4 om. स्मनि चा. Cn: आत्मनि आत्मानं प्रवेश्य, वृत्तिसारूप्यं त्यक्त्वेत्यर्थः । Cn —^b) K6 B8 (marg. as in text) Da3. a1 M5. 6 योगसु; M7 योयं (for योगी). M6 तिष्ठति. K6 B8 (marg. as in text) योवलः; T1 योवलः (for योऽचलः). —^c) B8 (marg. as in text) D5. 7 पाशं; T1 जालं; T2 G1. 6 जलं; Ca पापो (for पापं). K1 हंतीव; K4 Bo Ds D2. 8 हंति च; K6 V1 B7 Da3. a1 D4. 9 हंलेव; T1 भित्त्वेव; G1 फेनैव (for हन्तेव). Ds भीतानां; T2 G2 M7 मानानां (for मीनानां). K7 Dn1. n4 Ds Cn (gloss: पुनीतानां, पवित्राणां सांख्यानामित्यर्थः) पापं हंति पुनीतानां. Ds सौतरं; T2 सोजिरं. Cn: पापो हन्तेव मीनानामिति । यथा पापः पापाचारो हिंसारुचिर्मनानां पदं स्थानं प्राप्नोत्येकचित्तः । Cn

39 G3 om. 39 (cf. v. l. 36). —^a) Da3. a1 पद्यां (for नास्यां). K6 V1 B8. 7 Da3. a1 transp. कण्ठे and शीर्षे. T1 कर्णे (for कण्ठे). —^b) K1 M1 वक्षसि; B9 Da3. a1 चक्षुषि (for वक्षसि). D5. 7

C. 12. 11075
B 12. 3011300119
K. 12. 305. 39

नाभ्यां कण्ठे च शीर्षे च हृदि वक्षसि पार्श्वयोः ।

दर्शने स्पर्शने चापि घ्राणे चामितविक्रम ॥ ३९

स्थानेष्वेतेषु यो योगी महाव्रतसमाहितः ।

आत्मना सूक्ष्ममात्मानं युक्ते सम्यग्विशां पते ॥ ४०

स शीघ्रममलप्रज्ञः कर्म दग्ध्वा शुभाशुभम् ।

उत्तमं योगमास्थाय यदीच्छति विमुच्यते ॥ ४१

युधिष्ठिर उवाच ।

आहारान्कीदृशान्कृत्वा कानि जित्वा च भारत ।

योगी बलमवाप्नोति तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ४२

भीष्म उवाच ।

कणानां भक्षणे युक्तः पिण्याकस्य च भक्षणे ।

स्नेहानां वर्जने युक्तो योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ४३

भुञ्जानो यावकं रूक्षं दीर्घकालमरिंदम ।

एकारामो विशुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ४४

पक्षान्मासानृतूंश्चित्रान्संचरंश्च गुहास्तथा ।

अपः पीत्वा पयोमिश्रा योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ४५

अखण्डमपि वा मांसं सततं मनुजेश्वर ।

उपोष्य सम्यक्शुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ४६

पार्श्वतः (for 'योः'). — °) K6.7 V1 Bo 6-9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8. 9 श्रवणे; Cap स्पर्शने (as in text). D2 वापि; T G1. 2. 6 M1. 5-7 चैव; Cap स्नाने (for चापि). K1 दर्शने चक्षुषि घ्राणे; D4 दर्शन-श्रवणे वापि. — °) Ds (marg. as in text) घ्राणे (for घ्राणे). K1 Da4 विक्रमं; K7 V1 Dn1 Ds1 Ds T1 M1. 5-7 विक्रमः (for 'म').

40 °) Da3 om. (hapl.) one यो. Ds योगी च (for यो योगी). — °) B9 (marg. as in text) परायणः (for समाहितः). ❀ Cs: महाव्रतं, ब्रह्मचर्यम् । यद्वा, महाव्रतानि सनसुजातोक्तानि (5. 43. 12), ज्ञानं च सत्यं च तपः श्रुतं चेत्यादीनि। ❀ — °) D5.7 आत्मनं (for 'ना'). K6 Da3. a1 G1 सूक्ष्मः; D4. 9 सूक्ष्मम्. — °) K7 Da1 G8 युक्ते; D9 युक्तं; T1 G2 0 युक्त्वा; G1 युते; M1. 5-7 युक्तैः (for युक्ते).

41 °) K1. 2. 4 शीलम् (for शीघ्रम्). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 7. 8 अचलप्रस्थं (Ds1 'स्थं'); T G1. 3. 6 M1. 5-7 अनल (G1 'लः') प्रस्थः (M1. 7 'स्थं'); G2 अमलप्रस्थं (for 'प्रज्ञः'). — °) K4. 6 D9 दग्धा; K7 दिग्धो; G3 कृत्वा (for दग्ध्वा). — °) K7 B7 T G6 यदीच्छति; Dn4 यदीच्छति; Ds1 'च्छसि (for 'च्छति). ❀ Cn: यदीच्छतीति योगिनः स्वेच्छया ब्रह्मलोकादौ गमनं, विदेहकैवल्यम्, देहधारणं चेति दर्शितम् ॥ Cp: यदीच्छति तदा विमुच्यते, नोचेत्तान्येव भुङ्क्ते, इति भावः ॥ Cs: कल्पावसानं तस्य जीवितुं शक्तिरस्तीति सूचितम् । ❀ — After 41, K4 B6 ins. an addl. colophon [Sub parvan: K4 B6 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K4 B6 योगविधिः. — Adhy. no.: K4 120].

42 °) T G6 यादृशान् (for कीं). K1 आकारां कीदृशां कृत्वा (corrupt). — °) G1 कर्म (for कानि).

K2. 4 जिह्वा (for जित्वा). D5 कक्षित्वा चैव भारत (sic); D7 काक्षित्वा चैव भारत. — °) T1 योगो (for योगी). G2 चाप्नोति (for [अ]वा°). G6 यो योगबलमाप्नोति. — °) K1 (sup. lin. as in text). 7 D4. 9 अर्हसि (for 'ति).

43 D6 om. the ref. — °) K1 2. 4 कर्मणां (for कणानां). K2. 4 रक्षणे (for भक्षणे). G1 युक्तं (for युक्तः). — °) K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 M1. 5-7 भारत (for भक्षणे). — °) B8 भक्षणे; Da4 वर्जने (for वर्जने).

44 K2. 4 cm. (hapl.) 44-46. G1 reads 44-45 on marg. — °) D4 भुञ्जाना (for 'नो'). K6 पावकं (for या°). K1 तूक्ष्णं (for रूक्षं). ❀ Cs: यावकं, यवाक्षं, रूक्षं तैलघृतादिरहितम् । ❀ — °) Da4 अरिंदमं. — °) K6 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n4 D2. 3. 8 एकाहारो; V1 Ds 'वासो (for 'रामो).

45 K2. 4 om. 45 (cf. v. l. 44). K1 om. (hapl.) 45. G1 reads 45 on marg. — °) V1 B6 (marg.). 9 Ds T G1. 3. 6 चैव; Bo Da3. a1 Dn1. n4 D2. 3. 8 चैतान् (for चित्रान्). K7 D4. 5. 7. 9 पक्षं (D4. 9 'क्ष') मासमृतुं चैव. — °) Da3. a1 वत्सरांश्च (for संचरंश्च). K6 गुहां; K7 D4. 5. 7. 9 T G2. 6 गुहांस; B6. 8 अहस्; B9 Da3. a1 गुहांस; G1 ग्रहं; G3 शुभास् (for गुहास्). Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 संवत्सरानहस्तथा. — °) Da3 पयोमिश्रो (for 'मिश्रा). — °) Da4 om. योगी.

46 K2. 4 om. 46 (cf. v. l. 44). — °) G8 यो (for वा). V1 Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 Ds2 Ds. 5. 7 T1 G1. 8 M1. 7 मांसं (for मांसं). — °) B9 तत्र तं; G2 संततं (for सततं). K7 मनुजेश्वरः; Ds1 'श्वरे. — 46^{ad} is

क्रामं जित्वा तथा क्रोधं शीतोष्णे वर्षमेव च ।
भयं निद्रां तथा श्वासं पौरुषं विषयांस्तथा ॥ ४७
अरतिं दुर्जयां चैव घोरां तृष्णां च पार्थिव ।
स्पर्शान्सर्वास्तथा तन्द्रीं दुर्जयां नृपसत्तम ॥ ४८
दीपयन्ति महात्मानः सूक्ष्ममात्मानमात्मना ।
वीतरागा महाप्राज्ञा ध्यानाध्ययनसंपदा ॥ ४९
दुर्गस्त्वेष मतः पन्था ब्राह्मणानां विपश्चिताम् ।

न कश्चिद्व्रजति ह्यस्मिन्क्षेमेण भरतर्षभ ॥ ५०
यथा कश्चिद्वनं घोरं बहुसर्पसरीसृपम् ।
श्वभ्रवत्तोयहीनं च दुर्गमं बहुकण्टकम् ॥ ५१
अभक्तमटवीप्रायं दावदग्धमहीरुहम् ।
पन्थानं तस्कराकीर्णं क्षेमेणाभिपतेद्युवा ॥ ५२
योगमार्गं तथासाद्य यः कश्चिद्व्रजते द्विजः ।
क्षेमेणोपरमेन्मार्गाद्बहुदोषो हि स स्मृतः ॥ ५३

C. 12. 11029
B. 12. 301 (200), 53
K. 12. 303. 53

partly damaged in B₅. — ^a) C₁: उपोष्य,
त्यक्त्वा । C₂ — ^d) K₁ फलम् (for बलम्).

47 ^a) K₁ जिह्वा (for जित्वा). G₃ यथा (for
तथा). — ^b) D₅₁ D₆. 7 T G₁. 3. 6 शीतोष्णं (for 'ष्णे').
D₁ वर्ष. M₁. 6-7 वा (for च). — ^c) G₁ इयं (for
भयं). K₆ V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg.). ^d) D₃. a₁ D₁. n₁
D₅ D₁. 3. 8 शोकं (for निद्रां). D₄ M₁ श्वासं (for
श्वासं). — ^d) Bo. 6. 7. 8 (marg.). ^e) D₃. a₁ D₁. n₁
D₅ D₂. 3. 8 G₂ M₅-1 C₁. s पौरुषान् (for 'षं'). K₁.
2. 4 विजयं; B₃ (marg. as in text) T G₁. 3. 6 विषयं;
D₅ विनयांस; D₁ निचयांस (for विष').

48 ^a) D₅₁ अरतिर्; D₅. 7 निर्जित्य; C₁ (gloss:
स्वस्मिन् स्वीयेषु वा रतिं) स्वरति (for अरतिं). K₁ दुर्जयं;
D₄ 'यांश्च. C₁ Cp: अरतिम्, आलस्यम् । C₂ — ^b)
B₁ कृष्णां; D₄ तृष्णा. T G₁-3. 6 M₁. 6-7 भारत (for
पार्थिव). — ^c) K₆ V₁ Bo. 6-9 D₃. a₁ D₁. n₁ D₅
D₂. 3. 8. 7. 8 G₃. 6 स्पर्शं निद्रां; G₂ M₁. 6. 7 स्पर्शाः सर्वे
(for स्पर्शान्सर्वांस). K₄. 6 तन्त्री; K₁ D₅₁ M₁. 7 तन्त्री;
D₅. 7 G₃. 6 तन्त्रां (for तन्त्रां). — ^d) D₄ G₃. 6 M₁
दुर्जया (for 'यां').

49 ^a) D₅. 7 महात्मानं (for 'त्मानः'). — ^b) K₆
D₉ सूक्ष्मम्. — ^c) K₁ 4 वीतराग- (for 'रागा'). K₂.
6. 7 Bo. 7-9 D₁. n₁ D₅ D₂. 4. 8. 9 G₁ महाप्राज्ञा; B₃
'प्रज्ञां; D₁ 'त्मानो (for 'प्राज्ञा). D₄ वीतरागान्महा-
न्प्राज्ञा. — ^d) K₁. 2. 4 दाना (K₁ 'न' ध्ययन-; K₆
ध्याया'; D₅₁ धाता'; D₉ ध्यानाध्ययन- (for 'ध्ययन-').
K₁ D₄. 9 -संगताः; B₃ -संपदः; D₅ C₅ -संस्कृतः (D₅₂
C₅ 'ताः); T G₁. 3. 6 -संमताः (for -संपदा).

50 ^a) D₅ दुर्गांस. D₅ त्वेष (for त्वेष). K₁
स यः; K₂. 4 मयः; D₁. n₁ D₅₂ D₅ महा-; D₅₁
D₄ (also as in text) यतः (for मतः). — D₃. a₁
om. 50^d. — ^c) K₄. 6 V₁ Bo. 7. 8 (marg. as in
text) D₁. n₁ D₅ D₂. 3. 8. 7. 8 यः कश्चिद् (for न कश्चिद्).

K₆ B₃. 8 (marg. as in text). ^e क्षिप्रं (for ह्यस्मिन्).
— ^d) D₁ क्षेत्रेण (for क्षेमेण). B₅ lacuna for भरत-
र्षभ. G₃ शुभे क्षेमेण भारत.

51 K₂ om. 51^a. — ^b) B₃ (marg.) -हिंस्र-; D₅
-सर्प- (for -सर्प-). D₉ -सतीसृपं (for -सरी-). — ^c)
K₂ श्वभ्रवत्; K₆ स्वभ्र-; B₃ श्वभ्र-; G₁ अभ्र- (for
श्वभ्र-). D₃ तोयहीनश्च. K₄ श्वभ्रवक्षोपहीनं च. — ^d)
K₁ दुस्तरं; K₂ दुर्लभं; K₄ दुर्बलं (for दुर्गमं). K₂. 4
बल- (for बहु-). T₂ कर्णकं (for -कण्टकम्).

52 ^a) K₁ अभक्ष्यम्; B₅ अन्यक्तम्; D₁. n₁ D₅
D₂. 4. 8. 9 M₁ 6-7 अभक्ष्यम्; D₃ अभीक्ष्णम् (for अभ-
क्तम्). G₂ अटवि- (for 'दी-). — ^b) D₃. a₁ दारु-
दग्ध- (for दाव-). D₅ om. मही. — ^c) K₂ corrupt.
T₁ G₆ पन्थानं तं दुराकीर्ण. — ^d) B₁ अभिपते (sic);
G₂ M₁. 6. 7 अतिपतेद् (for अभि-). K₁. 2. 4 नरः (for
युवा). K₆ क्षेमेणाभिपते च (submetric); D₃. a₁
'णाभिप (D₃ 'ग') तेषु वा; D₅. 7 'णाभिद्यते यथा; G₁
क्षेमेण हि पतेद्युवा; G₆ क्षेमेणाभिपतेत वा.

53 Before 53, T₂ ins. भीष्मः. — ^a) K₂. 4 तथा-
साध्य; V₁ B₃ (marg.) समासाद्य; D₅₁ D₂ 3 तथा
सोद्य; T₂ तथासाध्या (for तथासाद्य). — ^b) M₁. 6-7
न (for यः). K₆ Bo. 6-9 D₃. a₁ D₁. n₁ D₅ D₂.
3. 8 व्रजते; V₁ व्रजति; G₂ रुजति (for भजते). K₄
M₁ द्विज (for द्विजः). K₁ D₄. 5. 7. 9 कश्चिदेव व्रजे-
द्विजः. — ^c) K₁ क्षणेन (for क्षेमेण). K₂ [ओ]परमेन्;
D₄ [उ]परमान्; D₉ 'रामा; T₁ 'रमे (for 'रमेन्-).
K₁. 2 B₃ G₂. 8 M₁ मार्गः; D₄ T G₁. 6 मार्गो (for
मार्गाद्). — ^d) K₁ स स्मृतां; D₃. a₁ संभृताः; D₁
T₂ संस्मृतः (for स स्मृतः). G₁ बहुदोषाभिसंस्कृतं.

54 54^a is damaged in B₅. — ^a) K₁ स्वस्थेयं;
K₆. 7 B₁-9 D₃. a₁ D₄. 9 आ- (for सु-). K₁ क्षर-;
G₁ सुर- (for क्षुर-). — ^b) D₃. a₁ निश्चितासु; D₅
निश्चितं सु-; D₁ 'तं स (for 'तासु). — ^c) T₁ धार-

C. 12. 11080
B. 12. 301[360].54
K. 12. 306. 6

सुस्थेयं क्षुरधारासु निशितासु महीपते ।

धारणासु तु योगस्य दुःस्थेयमकृतात्मभिः ॥ ५४

विपन्ना धारणास्तात नयन्ति नशुभां गतिम् ।

नेतृहीना यथा नावः पुरुषानर्णवे नृप ॥ ५५

यस्तु तिष्ठति कौन्तेय धारणासु यथाविधि ।

मरणं जन्म दुःखं च सुखं च स विमुञ्चति ॥ ५६

नानाशास्त्रेषु निष्पन्नं योगेष्विदमुदाहृतम् ।

परं योगं तु यत्कृत्स्नं निश्चितं तद्विजातिषु ॥ ५७

परं हि तद्ब्रह्म महन्महात्म-

न्ब्रह्माणमीशं वरदं च विष्णुम् ।

णस्य (for 'णासु'). K₁ D₁. 5. 7. 9 च (for तु). D_{n4} यागस्य (for यो'). — ^a) Some MSS. दुःस्थेयम्; T₂ सुस्थेयम् (for दुःस्थेयम्).

55 ^a) G₁ M₁. 6. 7 विपन्न-; G₈ विभिन्न- (for विपन्ना). G₁ धारणा (for धारणासु). — ^b) G₈ न यांति (for नयन्ति). D₅. 7 G₈ च (for न-). K₂ नयनभरतर्षभ (sic). — ^c) K₁. 7 D_{as} D₈₂ D₁. 5. 7. 9 G₁. 2. 6 नेत्र-हीना; D_{as} नैत्र-; M₁. 6. 7 नेत्रहीना (for नेतृहीना). G₁ om. (hapl.) यथा ना. K₁. 2 V₁ नावं. — ^d) K₁ पुरुषा (for 'षान्'). D₅. 7 पुरुषांतर्भवेन्नृप.

56 ^a) G₁ तिष्ठ तिष्ठेति कौन्तेय. — ^b) D₈ G₁ यथा विधिः. — ^{cd}) K₂ दुःखे (for दुःखं). D₅ वा (for च). G₂ M₁. 6-7 मरणाज्जन्म दुःखाच्च सुखं हि (M₈ च) स विमुच्यते.

57 ^a) D₅. 7 शास्त्रेषु (for 'शा'). K₂ निष्पन्नो; D_{n4} निध्यंतं (for निष्पन्नं). — ^b) G₂ लोकेषु (for योगेषु). K₁. 2 T₂ G₂ एवम् (for इदम्). — ^c) K₁. 2. 4 योगं च; K₆ V₁ Bo. 6. 7 D_{as}. 24 D_{n1}. n4 D₈ D₂. 3. 8 योगस्य; B₈ योगेषु (for योगं तु). K₆ V₁ Bo. 6-9 D_{as}. 24 D_{n1}. n4 D₈ D₂. 3. 8 कृत्स्नं; K₁ D₄. 9 शूक्ष्मं (for कृत्स्नं). — ^d) B₁ स (for तद्).

58 ^a) K₁ G₁ यद्; D₄ ते; M₁. 7 तं (for तद्). Bo. 8 D_{n1}. n4 D₈ D₂. 3. 8 G₁ ब्रह्ममयं; D₅ M₁. 6. 7 ब्रह्म महान्; G₈ ब्रह्म** (for ब्रह्म महन्). K₂ महात्म; D_{as} M₅-7 महात्मा; D₅ lacuna (for 'त्मन्'). ❧ C₇ (reading परं महद्ब्रह्म महन्महात्मन्): हे महात्मन् युधिष्ठिर, परम् उत्तमम्, तत् योगकौशलारूपं ब्रह्म वेदः। योगस्य वेदसारत्वाद्देदत्वम् । ❧ — ^b) D₅. 7 ब्रह्मण्यम् (for ब्रह्मा-

भवं च धर्मं च षडाननं च

षड्ब्रह्मपुत्रांश्च महानुभावान् ॥ ५८

तमश्च कष्टं सुमहद्रजश्च

सत्त्वं च शुद्धं प्रकृतिं परां च ।

सिद्धिं च देवीं वरुणस्य पत्नीं

तेजश्च कृत्स्नं सुमहच्च धैर्यम् ॥ ५९

नराधिपं वै विमलं सतारं

विश्वांश्च देवानुरगान्पितृंश्च ।

शैलांश्च कृत्स्नानुदधींश्च घोरा-

नदींश्च सर्वाः सवनान्घनांश्च ॥ ६०

णम्). — ^c) K₂ भवे; G₁ वरं; G₆ भयं (for भवं). G₂ cm. (hapl.) धर्मं च. K₁ V₁ D₁. 5. 7. 9 सनातनं (for षडाननं). K₄ भवेदधर्मं च सुताडनं च. — ^d) V₁ B₁ D_{as} D_{n1}. n4 D₂. 3. 5. 7. 8 यद्; G₁ तद् (for षड्). V₁ महानुभावाः; D_{as} D₈₁ T₂ भावात्; D₅. 7 भावं (for भावान्). K₁ षडाननं यच्च महानुभावान्. ❧ C₈: षड्ब्रह्मपुत्राः, मरीच्यज्यङ्गिरसपुलस्तपुलहकतुरिति संभवपर्व-ण्युक्ताः (1. 59. 10) । ❧ ❧ C_n: महानुभावान्, ऋषभक-पिलादीन् । ❧

59 ^a) D₂ तमस्व-; D₁ तमस्व- (for 'श्च'). D₅. 7 रजस्व (for रजश्च). — ^b) K₁ शुद्धिश्च; K₂ च शुद्धिः; D_{as} D_{n1}. n4 D₈₂ D₈ C_n विशुद्धं; D₅ G₃. 6 M₁. 6. 7 च शुद्धिः; D₁ *शुद्धिः; G₁ विशुद्धिं (for च शुद्धं). K₁ T₂ परांश्च (for परां). — ^c) D₅ देवी (for देवीं). K₁ पत्नी. ❧ C_p: वरुणस्य पत्नीम्, वरुणायत्तां सिद्धिम् । ❧ — ^d) K₁. 2. 4 D₈₁ G₁ सु (K₁ स्व) महश्च (for 'श्च'). K₁. 2. 4 D₅. 7 शौर्यं; D₄ धैर्यं; T G₈. 6 सूर्यं; G₁ वीर्यं (for धैर्यम्).

60 ^a) K₆ V₁ Bo. 6-9 D_{as}. 24 D_{n1}. n4 D₈ D₂. 3. 8 खे (for वै). K₂ B₈ (marg.) सुतारं; G₈ वै सतारं (for सतारं). — ^b) K₁ विश्वोश्च; D₄ G₁ विश्वाश्च; M₁. 7 विश्वे च (for विश्वांश्च). G₂ असुरान् (for उरगान्). B₁ च पितृन् (by transp.). — ^c) K₁. 2 सर्वान्; D_{as} कृत्स्नान् (for कृत्स्नान्). K₁. 2 उदधीश्च. K₆ घोरां. — ^d) K₂ G₁. 2 नदींश्च (for नदीश्च). K₁. 2. 4 सवरान्; D₈₂ सनदान्; D₄. 9 सनदा; T G₁-8 सवना (for 'नान्'). V₁ लयाश्च; D₄ घनाश्च; D₈ घनांश्च (for घनांश्च). K₆ नदी सपर्वा सबलान्घनांश्च; K₁ नदींश्च घोरान्सदा घनांश्च; D₅. 7 नदीश्च सर्वोपवनान्घनांश्च.

नागान्नगान्यक्षगणान्दिशश्च

गन्धर्वसंघान्पुरुषान्स्त्रियश्च ।

परस्परं प्राप्य महान्महात्मा

विशेत योगी नचिराद्विमुक्तः ॥ ६१

कथा च येयं नृपते प्रसक्ता

देवे महावीर्यमतौ शुभेयम् ।

योगान्स सर्वानभिभूय मर्त्या-

न्नारायणात्मा कुरुते महात्मा ॥ ६२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोननवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

२९०

युधिष्ठिर उवाच ।

सम्यक्त्वयायं नृपते वर्णितः शिष्टसंमतः ।

योगमार्गो यथान्यायं शिष्यायेह हितैषिणा ॥ १

सांख्ये त्विदानीं कात्स्न्येन विधिं प्रब्रूहि पृच्छते ।

C. 12. 11099
B. 12. 30: [1]. 2
K. 12. 307. 2

61 ^a) K1.6 नागान्नगान्; Da3.24 'नुगान् (for 'न्नगान्). K2 G2 यक्षगणा; K7 D1.9 पक्षिगणान्; Da1 पक्ष (for यक्ष). — ^b) K7 -यक्षान्; G1 -सर्वान् (for -संघान्). K2 पुरुषांस्त्रियश्च (sic); K7 पुरुषं स्त्रियं च. — ^c) K1.4 V1 B9 परं परं; K7 D1.9 पारं परं; T1 G1.8.6 परावरं; T2 G2 Cv परात्परं (for परस्परं). K7 V1 Da3 D1.9 M1.5-7 महन् (for महान्). T1 G2.6 महामन् (for 'त्मा). K2 परां परां प्राप्य महात्मनात्मा. — ^d) T2 विजेत; G2 विशेत्तु (for 'त). K2 योगे; Ds1 योगान् (for योगी).

62 ^a) K1 D5.7 यथा (for कथा). K1.2 मयेयं; K7 D1.9 चेयं; D5.7 च येयां; T G1.8.6 M1.5.7 च सेयं; M6 स चेयं (for च येयं). Da4 नृपतेः. K6 B6.9 Da4 प्रयुक्ता; K7 सुप्रसक्ता; D5.7 प्रसक्तो (for 'क्ता). ☞ Cn: कथा, जगत्कर्तृकादिनिरूपणात्मिका । ☞ — ^b) Ds1 देवैर् (for देवे). T G1.8.6 -वीर्यतमे; G2 वीर्यमता; M1.5-7 'मते (for 'मतौ). T G1.6 त्विमां यः (for शुभेयम्). K1.2.4 दैवी नृपे वीर्यपतौ शुभेयं; K7 D1.9 देवैर्मता वीर्यमतः (D5 'तौ) शु'. — T G1.8.6 transp. 62^a and 62^d. — ^c) K1.2 योगाश्च; K4.6 Bo.6-9 Da3.24 Dn1.24 Ds2 D2.8.8 योगी; G1 M1.5-7 लोकान्; G8 योगात् (for योगान्). K1.2.7 D1.5.7.9 च; K6 G2 lacuna (for स). K6 V1 Bo.6-9 Da3.24 अभिभूयेह; T1 G1.8.6 अतिभाति; G2 अद्वि-न्येह (for अभिभूय). K1.2 D5.7 T G1.8.6 M6 मर्त्यो; K4 मर्त्यो (for मर्त्यान्). — ^d) K7 D1.9 स भवेत् (for कुरुते). ☞ Cv: नारायणात्मा, नारायणः आत्मा

चित्तं यस्य सः, योगं कुरुते इति योजना । ☞

Colophon. Ś1 Ds missing: K3.5 B1-5 Da1.24 Dn1.24 D1 G1.5 M2-4 absent. — Sub-parvan: K1.2.4.6.7 V1 Bo.6-9 Da1 Dn1.24 Ds D2-5.7-9 T G1-2.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1.2.4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3.24 Dn1.24 Ds D2-5.7-9 M5.6 योगविधिः; G8 योगकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K6 25; B7 T1 G1.6 124; B8 127; Dn1 126; Dn1 Ds2 G3 M5 125; Ds1 114; D8 121; T2 137; G2 140; M1.6.7 123. — Śloka no.: Da1 Dn1 62; Dn1 Ds 61.

290

☞ This adhy. is missing in Ś1 Ds (cf. v. l. 12. 274 13; 283. 15).

1 Ds1 reads 1-3 twice. — ^a) K6 [अ]यं नृपतिर्; G1 यज्ञपतेर्. — ^b) K2 संपदः; Bo संमितः; Da1 संमताः (for -संमतः). — ^c) K1 योगमार्गः; Da4 'मार्ग (for 'मार्गो). — ^d) G1 शिष्यायेह; G8 शिष्या-यैह. G2 हितैषिणः.

2 For the repetition in Ds1, cf. v. l. 1. — ^a) B6 (marg. as in text). 8 T2 G1 सांख्यं (for सांख्ये). — ^b) G1 ब्रूहि (for विधिं). B1 तद् (for प्र). K6 प्रच्छते. — ^c) K1 om. य. G2 विज्ञानं (for यज्ञानं).

C. 12. 11099
B. 12. 2011. 2
K. 12. 307. 2

त्रिषु लोकेषु यज्ज्ञानं सर्वं तद्विदितं हि ते ॥ २

भीष्म उवाच ।

शृणु मे त्वमिदं शुद्धं सांख्यानां विदितात्मनाम् ।

विहितं यतिभिर्बुद्धैः कपिलादिभिरीश्वरैः ॥ ३

यस्मिन् विभ्रमाः केचिद्दृश्यन्ते मनुजर्षभ ।

गुणाश्च यस्मिन्बहवो दोषहानिश्च केवला ॥ ४

ज्ञानेन परिसंख्याय सदोषान्विषयान्नृप ।

मानुषान्दुर्जयान्कृत्स्नान्पैशाचान्विषयांस्तथा ॥ ५

राक्षसान्विषयाञ्ज्ञात्वा यक्षाणां विषयांस्तथा ।

विषयानौरगाञ्ज्ञात्वा गान्धर्वविषयांस्तथा ॥ ६

पितृणां विषयाञ्ज्ञात्वा तिर्यक्षु चरतां नृप ।

सुपर्णविषयाञ्ज्ञात्वा मरुतां विषयांस्तथा ॥ ७

राजर्षिविषयाञ्ज्ञात्वा ब्रह्मर्षिविषयांस्तथा ।

आसुरान्विषयाञ्ज्ञात्वा वैश्वदेवांस्तथैव च ॥ ८

देवर्षिविषयाञ्ज्ञात्वा योगानामपि चेश्वरान् ।

विषयांश्च प्रजेशानां ब्रह्मणो विषयांस्तथा ॥ ९

आयुषश्च परं कालं लोके विज्ञाय तत्त्वतः ।

सुखस्य च परं तत्त्वं विज्ञाय वदतां वर ॥ १०

— ^a) Ds. 7 तु (for तद्).

3 For the repetition in Ds1, cf. v. l. 1. Gs om. the ref. — ^a) M1 त्वद् (for त्वम्). K1. 7 D4. 9 T Gs इमं (for इदं). Dn1. n4 Ds1 (both times). s2 D2. 3. 8 सूक्ष्मं; T G1-3. 6 M1 5-7 कृत्स्नं (for शुद्धं). — ^e) Ks Ds2 Ds. 7 T G1. 3. 6 विदितं (for विहितं). Ds यातिभिः; Ds. 7 विहितैः; G2 यदिदं (for यतिभिः). K2 त्वद्धैः (sic); K4 बुद्धैः; Ks B9 Da3. 24 बुद्धैः; B9 पूर्व; Dn1 Ds सर्वैः; Dn4 Ds1 (both times). s2 D2. 3 सर्व; T G1. 3. 6 मुक्तैः (for बुद्धैः).

4 K7 reads 4 on marg. — ^a) K2. 4 सविभ्रमाः (for न विभ्रमाः). — ^b) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 मनुजाधिप; T1 Gs मरुतर्षभ (for मनुज). — ^e) D4 om. from गुणाश्च up to विष (in 5^b). T1 तस्मिन् (for य). Ds. 7 गुणाश्च बहवो यस्मिन्. — ^d) Ds2 केवलं; G1 'लाः. ❀ Cs: केवला, कृत्स्ना । ❀

5 D4 om. up to विष (cf. v. l. 4). — ^a) K2 सांख्यानां; G1 संख्याये (for 'य). — ^b) K2 स्वदोषान्. T G1. 3. 6 दोषान्विषयजान्नृप. — Ds. 7 om. (hapl.) 5^e-7^b. — ^e) G1. 3 मानुष्यान् (for 'षान्). G1. 3 M1. 5-7 विषयान् (for दुर्जयान्).

6 Ds. 7 om. 6 (cf. v. l. 5). T1 om. (hapl.) 6^a-8^b. — ^a) Dn4 राजसान् (for राक्ष). — G1 om. 6^b. — ^b) Ks यज्ज्ञानां (for यक्षाणां). — K1. 2. 4 om. (hapl.) 6^e-7^b. K7 B9 Da3. 24 D2. 4. 9 om. (hapl.) 6^a. G2 om. (hapl.) 6^e-7^d. Gs om. (hapl.) 6^a-8^b. — ^e) T2 चौरगाञ् (for और). — Ds reads 6^a-8^a on marg. — ^d) Ks T2 Gs M1. 7 नां (Gs गं) धर्मान्; B9 गंधर्व; G1 ब्रह्मर्षि (for गान्धर्व).

7 K1. 2. 4 Ds. 7 om 7^{ab} (cf. v. l. 6, 5). T1 G2. 6 om. 7 (cf. v. l. 6). Ds reads 7 on marg. — ^a) Ks D4. 9 पितृणां; Da3. 24 देवर्षि- (for पितृणां). — ^b) K7 D4. 9 T2 M1. 5-7 तिर्यक्षु; G1 'क्षु- (for 'क्षु). Ks चरतां; Ds1 चरतो. Da4 नृपः. — B8 transp. 7^{ed} and 8^{ab}. — ^e) Da4 D7 सुपर्ण- (for सुपर्ण). — K2. 4 om. (hapl.) 7^d-8^e. — ^d) K7 D4. 9 मरुतान् (for मरुतां). Ds om. विषयां.

8 K2. 4 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). T1 Gs om. 8^{ab} (cf. v. l. 6). Ds. 7 om. (hapl.) 8-9. B8 transp. 7^{ed} and 8^{ab}. — ^a) T2 Gs आसुरान् (for राजर्षि-). — ^e) T2 Gs देवर्षि- (for आसुरान्). — Ks om. (hapl.) 8^d-9^a. — ^d) G1 तिर्यक्षुचरतां नृप (cf. 7^{ab}).

9 Ks om. 9^a; Ds. 7 om. 9 (for both, cf. v. l. 8). — ^a) T2 Gs राजर्षि-; G1 सुपर्ण- (for देवर्षि-). — ^b) D4 यागानाम्; T1 G1. 3. 6 योगि- (for योगा). — ^e) K1. 2 V1 B8. 7. 9 G2 M1. 5-7 प्रणाशान्; Ks T2 प्रणाशानां; Da3. 24 प्रणाशात्मा; G1 प्रसक्तानां; G3. 6 प्रसक्तानां (for प्रजेशानां). B9. 3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 3 प्रजापतीनां विषयान्. — ^d) Gs ब्राह्मणो (for ब्र).

10 ^a) D7 आयुषं. M7 कायं (for कालं). ❀ Cs: परं कालं, अवसानकालम् । ❀ — ^b) T1 Gs योगी (for लोके). K2 विज्ञात- (for विज्ञाय). — ^e) G1 सुखं तस्य (for सुखस्य च). ❀ Cs: सुखस्य परं तत्त्वं, मोक्षस्य परमानन्दरूपत्वम् । ❀ — ^d) V1 वरः (for वर). — After 10, K7 reads 12^e-13^b.

11 Da4 om. (hapl.) 11^{be}. — ^b) B9. 7-9 Dn1. n4 Ds D2-4. 8 सततं; Ds. 7 Gs यततां (for य). ❀ Cs: यततां, विषयान्वेषणाय तत्र तत्र धावताम् । ❀ — ^e) Ks

प्राप्ते काले च यदुःखं पततां विषयैषिणाम् ।
तिर्यक्च पततां दुःखं पततां नरके च यत् ॥ ११
स्वर्गस्य च गुणान्कृत्स्नान्दोषान्सर्वाश्च भारत ।
वेदवादे च ये दोषा गुणा ये चापि वैदिकाः ॥ १२

ज्ञानयोगे च ये दोषा गुणा योगे च ये नृप ।
सांख्यज्ञाने च ये दोषास्तथैव च गुणा नृप ॥ १३
सत्त्वं दशगुणं ज्ञात्वा रजो नवगुणं तथा ।
तमश्चाष्टगुणं ज्ञात्वा बुद्धिं सप्तगुणं तथा ॥ १४

C. 12. 1111
B. 12. 302[1]. 14
K. 12. 307. 14

V1 B3. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 तिर्यक्चु; G2 तिर्यक्चु (for तिर्यक्च). — ^a) B9 Ds1 D5. 7 नरकेषु (for 'के च). Da4 यः; D5. 7 च (for यत्).

12 For the sequence in K7, cf. v. l. 10. Ds1 om. 12^{ab}. — ^a) K1 सुगंस्व (for स्व). K1. 2. 4. 7 D9 T G1. 3. 6 तु; D4 तु (for च). — ^b) M1. 5-7 पार्थिव (for भारत). K1. 2. 4 दोषांश्च भरतर्षभ. — After 12^{ab}, Kumbh. ed. ins. (with var.) the second line of 746*. K7 reads 12^{ab} twice. — ^c) K2. 4 वेदवादे (for 'वादे). B9 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 8 येषि (for च ये). B9 Ds Cs वेदवादेषु ये दोषा. ❀ Cs: दोषाः, बहुव्ययायाससाध्यकर्मविधानादयो. ❀ — ^a) K2. 4 वैदिकः. ❀ Cs: गुणाः, अधीतमात्रेण सकलप्रदत्तादयो. ❀

13 For the sequence in K7, cf. v. l. 10. K1. 2. 4 D1. 9 transp. 13^{ab} and 13^{cd}. — ^a) K4 ज्ञाने (for ज्ञान). Ds2 वेदे च; M1. 5-7 योगेन (for योगे च). ❀ Cs: ज्ञानोपायभूतवेदान्ते द्वैताद्वैतसाधारणत्वादयो दोषाः. ❀ — K7 repeats 13^b after 13^c. — ^b) K7 (both times) D9 ज्ञानः; V1 ज्ञाने (for गुणा). M1. 5-7 योगेन (for योगे च). D1 यो (for ये). K7 (both times) V1 B3 (marg.) D1. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 गुणाः (for नृप). K1. 2. 4 तथैव च गुणा नृप. ❀ Cn: गुणाः अद्वैतत्वादयो. ❀ Cs: आत्मस्वरूपपदेशादयो गुणाः. ❀ — Da3. a1 om. (hapl.) 13^{cd}. — ^c) G1. 2 सांख्यो; M1. 7 सांख्या (for सांख्य). M1. 5. 6 ज्ञानेन (for ज्ञाने च). ❀ Cn: सांख्यज्ञाने दोषाः विद्वत्त्वाभिमानादयो. ❀ Cs कर्मत्यागविधानादयो दोषाः. ❀ — K7 reads 13^d on marg. — After 13, T G1. 3. 6 Cs Kumbh. ed. ins.:

746* इतरेषु च ये दोषा गुणास्तेषु च भारत ।

परिसंख्याय संख्यानं मत्वा सांख्यं गुणाधिकम् ।

[(L. 1) T1 G3. 6 गुणांस्व. — Kumbh. ed. ins. line 2 after 12^{ab}. — (L. 2) Kumbh. ed. परिसंख्यानः (for 'य). Kumbh. ed. सत्त्वं सांख्यगुणात्मकम् (for the post. half).]

14 ^a) K1 सत्त्वे (for सत्त्वं). Ds2 दशगुणैर् (for 'गुणं). ❀ Ca. p: सत्त्वस्य दश गुणाः—प्रसादलाघवप्रकाशानभिष्वङ्गप्रीतिकरुणाधृतिशौचसत्यसंतोषाः । यद्वा, मार्द-

वार्जवसद्बुद्धयमनियमधृतिसत्यज्ञानसुखवैराग्याणि दश । यद्वा, सेश्वरसांख्यप्रक्रियायां, सिद्धयोऽष्टौ प्रकाशश्च चैतन्यं च गुणा दश । यद्वा, ज्ञानवैराग्यमैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः । स्वच्छत्वमात्मसंबोधो (Cp: 'सद्बोधो) ह्यधिष्ठातृत्वमेव च । एतान्सत्त्वाश्रितानाहुर्गुणान्दश मनीषिणः ॥ Cn. p (also): आनन्दः प्रीतिरुद्वेगः (Cp: 'रुद्वेकः) प्राकाशं पुण्य (Cp: गुण) शीलता । संतोषः श्रद्धाधनत्वमार्जवं त्यागशीलता । ऐश्वर्यं चेति सत्त्वस्य गुणा दश निसर्गजाः ॥ Cs: प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः सुखं संशान्तचित्तता । ज्ञानवैराग्यसत्यानि क्षमा च धृतिरेव च । इति दश ॥ Cv: सत्त्वगुणस्य तत्त्वज्ञानमेकः साधारणगुणः, तदुपयुक्ताः शमदमविषयोपरमद्वंद्वसहिष्णुताः चित्तसमाधानं गुरूपसत्तिः श्रवणं मननं ध्यानं चेति नव । ❀ — ^b) K2 नवगुणस्य; B7 नवं गुणं. ❀ Ca. p: रजसो नव—मोद-नधारणध्वंसनवीभत्सादन्यगौरव (Cp: 'चाञ्चल्य) शान्तिक्रोध-भयानि । यद्वा, रागक्रोधलोभमानपरपरीवादनित्यासंतोष-निकृतिपरिरेष्या (Cp: 'पारुष्य) प्रवृत्तयो नव ॥ Cn (also in Ca. p): आस्तिकत्व (Ca: अनाशत्व; Cp: अनाशित्व)-मकार्षणं सुखदुःखोपसेवनम् । भेदः परुषता चैव कामक्रोधौ मदस्तथा । दर्पद्वेषातिवादाश्च नवैते राजसा गुणाः ॥ Cs: अनुष्टिः परितापश्च शोको लोभो क्षमा दमः । कामः क्रोधश्च मात्सर्यं रजो नवगुणं स्मृतम् ॥ Cv: रजसः संशयोऽसाधारणगुणः, तदुपयुक्ताः विशेषाज्ञानं कदाचित्सत्संगमः कदाचिदुःसंगमः, कदाचित्सच्छास्त्रश्रवणं कदाचिदुःशास्त्रश्रवणं, विषयाभिलाषः धनलौल्यं इरावत्यातिलौल्यं चेत्यष्टौ गुणाः । ❀ — K2 om. (hapl.) 14^{cd}. D7 om. (hapl.) 14^c-15^b. — ^c) ❀ Ca. p: भयविवाद (Cp: 'विषाद) नास्तिक्यस्त्रीव्यसननिन्दा- (Cp: 'निद्रा) लस्यनैर्घृण्यशौचवर्जनान्यष्टौ तामसा गुणाः ॥ Cn (also in Ca. p): तमो मोहो महामोहस्तामिस्रश्चाध-पञ्चमः । निद्रा प्रमाद आलस्यमित्यष्टौ तमसो गुणाः ॥ Cs: अविवेकस्तथा मोहः प्रमादः स्वप्नतन्द्रिता । अभिमानो विषाद-श्चाप्यरतिश्च तमोगुणाः ॥ Cv: तमसो मिथ्याज्ञानमसाधारण-गुणः । तदुपयुक्ताः विष्णुद्वेषः असत्सेवा दुःशास्त्रश्रवणं क्रोधः प्रमादः निद्रा आलस्यं चेति सप्त ॥ ❀ — ^a) M1. 6. 7 नभः (for बुद्धि). G2 सत्यं (for सत्). K7 B9 गुणांस्य; Da4 Ds1 G2 M1. 5-7 -गुणं (for -गुणां). K1 ततः (for तथा). ❀ Ca. p: इष्टानिष्टसंकल्पोऽध्यवसायसमाहितत्व-संशयप्रतिपत्तिरभिमान इति सप्त गुणाः बुद्धेः । Ca (also): सुखदुःखेवा[हा] द्वेषप्रयत्नाद[इ]ष्टसंस्कारा इति बुद्धिगुणाः ॥ Cn: बुद्धिं सप्तगुणां, महदहंकारपञ्चतन्मात्ररूपाम् ॥ Cs: सप्त-

C. 12. 11112
B. 12. 302[1]. 15
K. 12. 307. 15

षड्गुणं च नमो ज्ञात्वा मनः पञ्चगुणं तथा ।

बुद्धिं चतुर्गुणां ज्ञात्वा तमश्च त्रिगुणं महत् ॥ १५

द्विगुणं च रजो ज्ञात्वा सत्त्वमेकगुणं पुनः ।

मार्गं विज्ञाय तत्त्वेन प्रलये प्रेक्षणं तथा ॥ १६

गुणां, स्वरूपेण मनोरूपेण पञ्चेन्द्रियरूपैश्च । ज्ञानं चैतन्यं संकल्पाध्यवसायसत्त्वरजस्तमोभिरिति केचित् ॥ C_v : बुद्धेश्च निश्चयोऽसाधारणगुणः षडिन्द्रियजन्यं षड्विधं ज्ञानं साधारणगुणाः । ॐ

15 D₁ om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^a) B₁ यद्गुणं (for षड्गुणं). D₁ n₄ D₈ D₈ T G₁ s. 8 C_v मनो (for नमो). M₁ s-1 बुद्धिं च (M₈ [inf. lin.] मनश्च) षड्गुणं ज्ञात्वा. ॐ C_a p : व्यापित्वसुषिरप्रकृतित्वशब्दाश्रयत्वानालम्बनत्वाप्रतिघाताः षडाकाशगुणाः [(also) नमोऽत्राहंकारः । तस्य पञ्चेन्द्रियाणि मनश्चेति षड्गुणाः] ॥ C_n : मनः श्रोत्रादिपञ्चकेन षड्गुणं । नमः वियदादिपञ्चकरूपम् ॥ C_s (reading मनः in both pādas) : आचार्यमतान्तरेण गुणसंख्यानमाह—दूरं बहुधागामि प्रार्थनासंशयात्मकम् । क्षणिकं च मनो ... । ॐ — ^b) D₈ D₁ n₄ D₈ नमः (for मनः). K₂ पंचगुणम्. ॐ C_a p : शब्दादिप्रकाशनं बहिरन्तः सुखादिवेदनमध्यवसायः संकल्पो देहान्तःसंचरणमिति मनसः [C_a (also) : अहंकारत्वादिन्द्रियाणां मनः पञ्चगुणम् । पञ्चेन्द्रियाण्येव गुणाः । तेषां मनःसंबन्धेनैव विषयोपनायकत्वात्] ॥ C_n : मनः श्रोत्रादिपञ्चकेन सह षड्गुणम् ॥ C_s : मनः पाञ्चगुणं स्वरूपेण पञ्चेन्द्रियरूपैश्च । दूरगमनबहुधागमनप्रार्थनासंशयक्षणिकत्वदुर्ग्रहत्वादिभिरित्येके ॥ C_v : मनसः स्सरणमसाधारणगुणः पञ्चेन्द्रियजन्यं पञ्चविधं ज्ञानं साधारणगुणाः । ॐ — K₂ s. 4 om. 15^a-16^b. — ^c) K₁ D₈ (before corr.) T₂ G₁ चतुर्गुणं (for 'गुणां). K₁ कृत्वा (for ज्ञात्वा). ॐ C_a : बुद्धिरूपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इति चित्ररूपात्मरूपविषयोपगतत्वाध्यवसायरूपमेवाह चतुर्धा [also : विषयबोधाहंकारधर्माधर्मा इति] ॥ C_n : संशयनिश्चयगर्वस्सरणरूपा ॥ C_p : बुद्धिं चतुर्गुणां, संकल्पाध्यवसायाभिमानस्मृतिगुणाम् ॥ C_s : सत्त्वरजस्तमोध्यवसायैश्च । धर्मज्ञानवैराग्यैश्चैरिति केचित् । ॐ — K₈ om. (hapl.) 15^a-16^a. — ^d) D₈ 7 रजश्च (for तमश्च). B₈ D₁ n₄ D₈ D₂ s. 8 T G₁ s. 8 M₁ s-1 तथा; D₈ 7 पुनः (for महत्). ॐ C_a : दुःखावरणगौरवैस्त्रिभिः कायैर्युक्तं तमः [also कायसंकल्पाहंकारास्त्रयः] ॥ C_n : त्रिगुणं, अप्रतिपत्तिप्रतिपत्तिविपरीतप्रतिपत्तिरूपम् ॥ C_p : तमस्त्रिगुणं, निद्रालसप्रमादगुणम् ॥ C_s : अविद्यामोहाज्ञानैस्त्रिगुणं तमः । ॐ

16 K₂ s. 4 om. 16^{ab}; K₈ om. 16^a (for both, cf. v. l. 15). — ^a) G₂ M₁ त्रिगुणं (for द्वि). D₈ 7

ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः कारणैर्भाविताः शुभैः ।

प्राप्नुवन्ति शुभं मोक्षं सूक्ष्मा इव नमः परम् ॥ १७

रूपेण दृष्टिं संयुक्तां घ्राणं गन्धगुणेन च ।

शब्दे सक्तं तथा श्रोत्रं जिह्वां रसगुणेषु च ॥ १८

तमो (for रजो). ॐ C_a : द्विगुणम् । रागद्वेषौ ॥ C_n : प्रवृत्तिदुःखरूपम् ॥ C_p : दुःखासङ्गौ रजसो गुणौ ॥ C_s : रागप्रवृत्तिभ्यां द्विगुणं रजः । ॐ — ^b) K₁ स्मृतं (for पुनः). ॐ C_a : प्रकृतिविवेकात्मप्रकाश एवैकः सत्त्वगुणः ॥ C_n : सत्त्वं प्रकाशरूपम् ॥ C_p : एकगुणं, ज्ञानगुणम् ॥ C_s : एकगुणं च सत्त्वं ज्ञानेन । पुनःशब्देन मतान्तरमेतदिति सूचितम् । ॐ — ^c) K₁ 2, 4 B₈ C_a सर्वः; K₁ D₄ सर्गः; D₈ 7, 9 T G₁ s. 8 M₁ s-1 सर्गः; G₂ सर्गा; C_n p (gloss : निःसरणपथम्, येन मार्गेण यत्तत्त्वं कारणास्त्रिक्रामतीत्यर्थः) मार्गं (as in text). K₄ तत्त्वं न (for तत्त्वेन). — ^d) K₁ 2 D₄ 9 प्रलयः; K₈ B₈ s. 7 प्रलयः; G₂ प्रलयः; M₁ s-1 प्रलयं (for प्रलये). K₁ 2, 4 G₂ M₁ s-1 प्रेक्षणा (K₄ 'मा'त्मना; K₁ D₄ 9 प्रेक्षणात्मनः; C_p (gloss : तदैक्षतेति श्रुत्युक्तं प्रेक्षणं) प्रेक्षणं तथा (as in text). B₈ 9 D₈ s. 1 प्रलयक्षेपः (B₈ [marg.] 9) णं तथा; D₁ n₄ D₈ D₂ s. 8 प्रलये प्रेक्षणे तथा; T G₁ s. 8 प्रलये प्रे (T₂ 'लयं प्रे-; G₁ 'लयान्प्रे) क्ष्य चात्मनः (T₁ 'नां).

17 ^a) K₂ G₂ संपन्नाः; K₁ 'ज्ञा (for 'ज्ञाः). ॐ C_a : ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः, ग्रन्थतोऽनुभवतश्च । C_p : शास्त्रोक्तं परोक्षरूपं ज्ञानम्, विज्ञानमनुभवः । ॐ — ^b) K₂ करणैर्; M₈ कर्मभिर; C_n (gloss : मोक्षोपयोगिभिः सात्त्विकैर्भावैः) कारणैर् (as in text). K₂ भावितैः; K₈ G₂ भावितैः; K₁ D₈ 1 तां; C_p (gloss : शोधिताः) ताः (as in text). K₈ शुभैः; B₈ D₁ n₄ D₈ D₂ s. 8 शुभाः (for शुभैः). D₁ कारणैर्भावितात्मनः. ॐ C_s : ज्ञानकारणभूतैरमानित्वादिभिरात्मगुणैर्भाविताः । — ^c) B₈ (marg. as in text) परं (for शुभं). — ^d) D₈ s. 1 ततः (for नमः). D₈ 7 सूक्ष्माते नमसः परं. ॐ C_n : सूक्ष्माः, रविरदमयो वायवो वा ॥ C_p : सूक्ष्माः, लघवः ॥ C_s 7 : सूक्ष्माः त्रसरेणवः (C_v : वायवो वा) । ॐ

18 ^a) K₁ दृष्टिं; K₄ वृष्टिं; D₈ 1 G₁ दृष्टि- (for दृष्टिं). K₁ 2, 4 संपन्नाः; D₈ 7 संसक्तां (for संयुक्तां). K₁ रूपे च दृष्टिसंशक्ता; D₄ 9 रूपे च दृष्टिः संसक्ता; C_p रूपेणोत्पादितां दृष्टिं. ॐ C_s : रूपेण संयुक्तां, रूपतन्मात्राश्रयां दृष्टिमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि न्यायः । ॐ — ^b) K₁ D₄ s. 7, 9 गुणेषु (for गुणेन). — ^c) K₁ शब्दः; V₁ B₈ शब्द- (for शब्दे). V₁ शक्तं; T₁ G₈ व्यक्तं (for सक्तं). B₈ यथा (for तथा). — ^d) K₂ s. 4, 7 B₈ D₈

तनुं स्पर्शे तथा सक्तां वायुं नभसि चाश्रितम् ।
 मोहं तमसि संसक्तं लोभमर्थेषु संश्रितम् ॥ १९
 विष्णुं क्रान्ते बले शक्रं कोष्ठे सक्तं तथानलम् ।
 अप्सु देवीं तथा सक्तामपस्तेजसि चाश्रिताः ॥ २०
 तेजो वायौ तु संसक्तं वायुं नभसि चाश्रितम् ।

नमो महति संयुक्तं महद्बुद्धौ च संश्रितम् ॥ २१
 बुद्धिं तमसि संसक्तां तमो रजसि चाश्रितम् ।
 रजः सत्त्वे तथा सक्तं सत्त्वं सक्तं तथात्मनि ॥ २२
 सक्तमात्मानमीशे च देवे नारायणे तथा ।
 देवं मोक्षे च संसक्तं मोक्षं सक्तं तु न कश्चित् ॥ २३

C. 12. 11120
 B. 12. 2021. 23
 K. 12. 307. 23

Dn1. n4 Ds D2-4. 8 जिह्वा (for जिह्वां). B0 Dn1 T
 G1. 3. 8 गुणेन (for गुणेषु).

19 ^a) K4 Ds1 D7 तनु-; K7 D4. 9 T G1. 3. 8 M1.
 5-7 Cp त्वचं (for तनुं). G1 सपे (for स्पर्शे). B8
 (marg. as in text) [s]थ सं. (for तथा). K1 Ds1
 सक्तं (for सक्तां). — ^b) G1 M1. 6 वायुर् (for वायुं).
 K1. 2. 4 संश्रितं; B0 चाश्रितः; B7 चान्वितं; Da4
 वाश्रितं; Ds. 7 संसृतं; G1 चाश्रुतं (for चाश्रितम्).
 K7 V1 D4. 9 कामं (K7 'म' रजसि संसृ V1 'श्रि') तं.
 ❀ Cs: वायुं प्राणापानादिकम्, नभसि उदराकाशे । ❀
 — After 19^{ab}, B7 reads 22^{ad} for the first time,
 repeating it in its proper place. Ds2 Ds G2 om.
 (hapl.) 19^{ad}. — ^c) G3 मोक्षं (for मोहं). K1 तपसि;
 K6 नभसि; Cs (gloss: अज्ञाने) तमसि (as in text).
 K6 V1 B0. 6. 7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 7. 8 T G1. 3. 8
 संयुक्तं (for संसक्तं). — K2. 4 om. (hapl.) 19^d-21^a.
 — ^d) K1 भयम् (for लोभम्). K7 Da3. a4 D7 सर्वेषु;
 Cs (gloss: विषयेषु) अर्थेषु (as in text). K7 D4. 7. 8
 संसृतं; B7 चाश्रितं; G1 संश्रुतं (for संश्रितम्).

20 K2. 4 om. 20 (cf. v. l. 19). — ^a) Da4 D2. 3
 (by corr.) विष्णु- (for विष्णुं). K6 चले (for बले).
 K7 Ds D4. 9 T G1-3. 8 M1. 5-7 Cs विष्णौ (K7 T1 G1.
 3. 8 'ष्णोः) क्रांतं बलं शक्रे (Ds1 शक्रं; G1 चक्रे); Ds. 7
 विष्णुं (D7 'ष्णु- क्रांतबले स (D7 श) क्तं. ❀ Cn. p:
 क्रान्ते, पादविक्षेपे । बले, हस्तेन्द्रिये (Cp: सामर्थ्ये वा) । ❀
 — ^b) K1 काष्ठे (for कोष्ठे). D2. 7 शक्तं; G2 सर्वं
 (for सक्तं). K1 तथानिलं; Da3 तथामलं; Da4 तथा
 हं*; Ds तथा नभं (for तथानलम्). — ^c) K1. 7
 T1 देवी; K6 B3 (marg. as in text). 7. 9 देवान्; Dn4
 देवा; Cn. p (gloss: पृथ्वीम्) देवीं (as in text). K1. 6
 V1 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3
 (before corr.). 5. 7. 8 T2 G1-3. 8 समासकाम् (K6 B6
 [orig.] 7 'क्तान्); B6 समायुक्तान्; T1 समासक्ता;
 Ca तथा सक्ताम् (as in text). — ^d) K1. 7 V1 B0. 6
 Da4 Dn4 Ds1 Ds. 7 T2 G6 M7 Ca आपस्; T1
 आपस्; G1 तपस् (for अपस्). K6 V1 B0. 6-9 Da3.
 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 संश्रिताः; Ds वाश्रिताः (for

चा'). G3 आपस्तेजःसमाश्रिताः.

21 K2. 4 om. 21^a (cf. v. l. 19). — ^a) Dn1 तेजौ;
 G1 ते च (for तेजो). K1 T G1. 2 M5-7 सूक्ष्मे च;
 K7 सूर्येषु; B3 वायौ च; D4. 7. 9 G3. 6 M1 सूर्ये च
 (for वायौ तु). T G1-3. 8 M1. 5-7 संयुक्तं (for
 संसक्तं). — ^b) B0 Dn1 Ds D3 T1 G1. 6 M7 वायुर्
 (for वायुं). K1. 4 संश्रितं; K7 D4. 9 चासृतं; B0
 Dn1. n4 Ds D3. 8 T1 G6 चाश्रितः; Da4 वाश्रितं (for
 चा'). — K1 om. (hapl.) 21^a-22^b. K2 G1 om.
 (hapl.) 21^{ad}. V1 reads 21^{ad} on marg. — ^c) D7
 नभसि; T G3. 6 मनसि; Cn. p (gloss: महति, मह-
 त्तत्त्वकार्ये अहंकारे) महति (as in text). K6 V1 B3
 M6 संसक्तं (for संयुक्तं). — ^d) T G3. 6 मनो (for
 महद्). M6 बुद्ध्या; Cn. p (gloss: बुद्धौ महत्तरत्वे [Cp
 adds अहंकारे]) बुद्धौ (as in text). K6 संश्रितां;
 K7 D4. 9 संसृतं; T G3. 6 संस्थितं (for संश्रितम्).

22 K1 om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). G2 om. (hapl.)
 22^{ab}. — ^a) K6 Da3. a4 Ca. p रजसि (for तमसि).
 K1. 6 V1 B0. 7. 9 Da3. a4 T1 G1. 3. 8 संयुक्तां; Ds. 7
 संलीनां (for संसक्तां). ❀ Cp: बुद्धिं रजसि, तत्कृतत्वा-
 त्परिणामस्य । ❀ — ^b) D2 om. from चाश्रितम् up to
 मो (in 23^d). Cp रजस्तमसि (for तमो रजसि). K4. 6
 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5. 7. 8 संश्रितं; K7
 D4. 9 संसृतं (for चाश्रितम्). ❀ Cp: रजस्तमसि, तत्कृ-
 तत्वाद्ब्रह्मस्य । अन्यथा रजःस्थैर्यमेव न स्यात् । ❀ — B7
 reads 22^{ad} for the first time after 19^{ab}. — ^c)
 K2 तथा सक्तां; K6 B6. 9 Da3. a4 Ds. 7 समासक्तं; T
 G6 तथा सत्त्वं (for तथा सक्तं). ❀ Cp (reading तमः
 सत्त्वे): तत्कृतत्वात्प्रकाशस्य । बुद्धिं तमसि संयुक्तां, तमो
 रजसि संश्रितम् । रजः सत्त्वे सक्तमिति पाठे, तामसत्त्वं बुद्धेर्यद-
 विवेचनत्वं तमसः परिणामः । ❀ — ^d) Ds. 7 सर्वं सत्त्वे;
 G3 M1. 5-7 सक्तं सत्त्वं (by transp.). T G3. 6 अथ
 (for तथा). ❀ Cn: आत्मनि, जीवे त्वंपदार्थे । ❀

23 Ds om. up to मो (cf. v. l. 22). — ^a) K6
 शक्तम् (for सक्तम्). K2 ईशं (for ईशे). — ^b) Da4
 नारायणम् (for 'यणे). K6 यथा (for तथा). — ^c)

C. 12. 11121
B. 12. 20211. 24
K 12. 207. 24

ज्ञात्वा सत्त्वयुतं देहं वृत्तं षोडशभिर्गुणैः ।

स्वभावं चेतनां चैव ज्ञात्वा वै देहमाश्रिते ॥ २४

मध्यस्थमेकमात्मानं पापं यस्मिन् विद्यते ।

द्वितीयं कर्म विज्ञाय नृपते विषयैषिणाम् ॥ २५

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च सर्वानात्मनि संश्रितान् ।

प्राणापानौ समानं च व्यानोदानौ च तत्त्वतः ॥ २६

K1 देवे; Ds2 Ds. 7 दैवं (for देवं). V1 Bo Ds मोक्षं; Dn4 क्षेत्रं (for मोक्षे). T2 G1-3 संयुक्तं (for संसक्तं). Cn: मोक्षे, तत्पदार्थे कैवल्ये निर्विकल्पे वस्तुनि ॥ Cp: मोक्षे, निरुपाधिस्वरूपे । C —^a) K1 मोक्षं संतं; Ds मोक्षसक्तं; M1. 5-7 सक्तं मोक्षं (by transp.). K2 कुत्र; Ks Bs. 8 Da3. a1 D4. 5. 7. 9 न च; V1 Bo 7. 9 च न; T G1. 8. 6 न तु (by transp.).

24 ^a) K7 सत्त्वं; Da1 सक्तं; Ds सत्- (for सत्त्व-). K1-युते; Ks Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg.). 9 Da3. a1 Dn1. n1 Ds D2. 3. 5. 7. 8 G2 M1 Cn (gloss: देहबुद्धिसत्त्वमयं स्वाप्तं शरीरम्) गुणं (for -युतं). —^b) K1 Da1 वृत्ते; T1 वृत्तं (for वृत्तं). Cn: षोडशभिर्गुणैः, पञ्चभूताकाशेन्द्रियरूपैः । C —^a) K1 D4 G1. 2 स्वभाव- (for 'वं'). Ds स्वभावं चैव च ज्ञात्वा. Cn: स्वभावं, प्राक्कर्म । C —^a) Ds om. (hapl.) ज्ञात्वा. Ds. 7 देहं समाश्रिते (for वै देहमाश्रिते). Ks V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n1 Ds D2. 3 ज्ञात्वा देहसमाश्रिते; K7 Bs (marg.) D4. 9 विज्ञात्वा देहमाश्रितः (Bs 'ते'); T G1. 8. 6 ज्ञात्वा देहं समाश्रितौ. Cn: देहसमाश्रिते, लिङ्गदेहसमाश्रिते । C

25 ^a) K2 मध्यस्थे (for 'स्थम्'). Ds. 7 एवम् (for एकम्). Ks V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a1 मध्यस्थमेव चात्मानं. Cn: मध्यस्थं, रागद्वेषास्पृष्टम् ॥ Cp. 8 उदासीनम् । C —^b) G2 यस्मै (for यस्मिन्). K7 D4. 9 परं यस्मान्न विद्यते. —^a) K1 द्वितीयां (for 'यं'). Cn: द्वितीयमात्मानं विषयैषिणां कर्म विज्ञाय, कर्मिणं ज्ञात्वा । C —^a) K1. 4 Dn1 नृपते विजयैषिणां; K7 D4. 9 'ते विषयैषिणा.

26 ^a) K1 इन्द्रियाणि. Ks. 7 D4. 9 G1 [इं] द्वियार्थाश्च. —^b) Ds. 7 एतान्; G1 सर्वम् (for सर्वान्). K1 संश्रितं; Ds 'तात्. Cn: संश्रितान्, अविद्याध्यारोपितान् । C — After 26^{ab}, Ks V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n1 Ds D2. 3. 5. 7. 8 editions ins.;

747* दुर्लभत्वं च मोक्षस्य विज्ञाय श्रुतिपूर्वकम् ।

[Da1 सप्तधा; Ds. 7 ज्ञात्वा च (for विज्ञाय). Da4

अवाक्चैवानिलं ज्ञात्वा प्रवहं चानिलं पुनः ।

सप्त वातांस्तथा शेषान्सप्तधा विधिवत्पुनः ॥ २७

प्रजापतीनृषींश्चैव मार्गाश्च सुबहून्वरान् ।

सप्तर्षींश्च बहूञ्ज्ञात्वा राजर्षींश्च परंतप ॥ २८

सुरर्षीन्महत्तत्त्वान्यान्महर्षीन्सूर्यसंनिभान् ।

ऐश्वर्याक्ष्याविताञ्ज्ञात्वा कालेन महता नृप ॥ २९

विज्ञात्वा विधिवत्पुनः (for the post. half).]

—^a) Da1 समानां (for 'नं'). —^a) K4 Ds G3 व्यानोदानं; Ds. 7 'दाने (for 'दानौ'). D7 सत्त्वतः (for तं).

27 ^a) K4 Bo. 7 Dn1. n1 D2. 3. 8 Cn. 8 अधश्चैव; K7 V1 Bs Ds D4. 9 Cs आ(Bs अ)वहं च (for अवाक्चैव). T G1. 8. 6 मत्वा (for ज्ञात्वा). Cn: अधश्चैव, यः प्राणादीन्पञ्च एकीकृत्याधो नयति सोऽधोऽनिलः पट्टः ॥ Cs: सप्तानां वायुमार्गाणामधश्चरति स आवहः । C —^b) Ds1 Gs प्रवाहं; Ds प्रवरं; D7 प्रवरं; Cn (gloss: ऊर्ध्वनेता सप्तमः) प्रवहं (as in text). K1. 2. 4. 7 D4. 9 तथा (for पुनः). Da3. a1 सप्तधा विधिवत्पुनः. Cn: उपरितनमार्गाचारी प्रवहः । C —^a) Da3. a1 वाहांसु; Ds1 वातासु. K1 श्रेष्ठान्; Ks Bo. 6. 7. 9 Da3. a1 Dn1. n1 Ds D2. 3. 5. 7. 8 ज्ञात्वा (for शेषान्). Cn: उद्ग्रह-आवह-निवह-परिवह-परावह-नामानोऽन्ये पञ्च वायवः । C —^a) M7 सप्तधा (for 'धा'). K1. 7 D4. 9 विविधं; B7. 8 Dn1. n1 Ds D2. 3. 8 विहितान् (for विधिवत्). Bo सप्तधा विहितान्मनः; Ds ज्ञात्वा सप्तविधान्पुनः; D7 सप्तधा वितथात्पुनः.

28 ^a) Ds प्रजापतीन् (for प्रजा). B7 Da3 Dn1. n1 Ds. 8 M1. 5. 6 चैव (for चैव). Cn: प्रजापतीन्, दक्षादीन्मन्त्रद्रष्टृन् । C —^b) K7 मार्गाश्च; Dn1 lacuna (for मार्गाश्च). K4 V1 Bs. 9 Da3 Dn1 Ds D2. 3. 8 चैव; Dn1 lacuna (for च सु). K2 बहून्; Ds. 7 वसन् (for वरान्). Cn: मार्गान्, लोकसेतुप्रवर्तकान् श्वेतकेतुप्रभृतीन् । C —^a) Ds. 7 सु- (for च). — Ds. 7 om. (hapl.) 28^a-29^a. —^a) Ks राजर्षींश्च. Da1 परंतपः.

29 Ds. 7 om. 29^{ab} (cf. v. 1. 28). —^a) K2 सप्तर्षीन् (for सुरं). —^b) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n1 Ds D2. 3. 8 Cs ब्रह्मर्षीन् (for महं). —^a) K1 व्याविष्टान्; K2 चावितां; G2 चापितान् (for व्याविष्टान्). Ks V1 Bo. 6-9. Da3. a1 Dn1. n1 Ds D2. 3. 8 दृष्ट्वा; T1 G1-8. 6 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). T2 ऐश्वर्याक्ष्यायितान्श्रुत्वा. —^a) Ks Ds. 7 पुनः (for नृप).

महतां भूतसंघानां श्रुत्वा नाशं च पार्थिव ।
 गतिं चाप्यशुभां ज्ञात्वा नृपते पापकर्मणाम् ॥ ३०
 वैतरण्यां च यद्दुःखं पतितानां यमक्षये ।
 योनीषु च विचित्रासु संसारानशुभांस्तथा ॥ ३१
 जठरे चाशुभे वासं शोणितोदकभाजने ।
 श्लेष्ममूत्रपुरीषे च तीव्रगन्धसमन्विते ॥ ३२
 शुक्रशोणितसंघाते मज्जास्नायुपरिग्रहे ।
 सिराशतसमाक्रीर्णे नवद्वारे पुरेऽशुचौ ॥ ३३

विज्ञायाहितमात्मानं योगांश्च विविधानृप ।
 तामसानां च जन्तूनां रमणीयावृतात्मनाम् ॥ ३४
 सात्त्विकानां च जन्तूनां कुत्सितं भरतर्षभ ।
 गर्हितं महतामर्थे सांख्यानां विदितात्मनाम् ॥ ३५
 उपप्लवांस्तथा घोराञ्जशिनस्तेजसस्तथा ।
 ताराणां पतनं दृष्ट्वा नक्षत्राणां च पर्ययम् ॥ ३६
 द्वंद्वानां विप्रयोगं च विज्ञाय कृपणं नृप ।
 अन्योन्यभक्षणं दृष्ट्वा भूतानामपि चाशुभम् ॥ ३७

C. 12. 11135
 B. 12. 302[1]. 37
 K 11. 307. 37

30 ^a) K₂ -संपन्नां; D_{5.7} संघातं (for संघानां).
 — ^b) K_{2.4} नाशे (for नाशं). — ^c) K_{1.2.4} अपि;
 K₈ चैव; D_{5.7} चाथ (for चापि). K₂ शुभं; D_{5.7}
 शुभां (for [अ]शुभां). — ^d) B_{0.7} D_{n1} D₅ D_{2.3.5.7.8}
 कर्मिणां (for कर्मणाम्).

31 ^a) K₂ वैतरण्यां; D₅₁ D₄ वैतरण्यां. — ^b)
 K₈ धनक्षये (for यमं). — ^c) K₂ corrupt. K₈
 D₅₁ D₅₁ योनिषु (D₅₁ 'सु') (for योनीषु). — ^d) D₅₁
 संभारान् (for संसां). G₁ आशुभांस्. D₅ तदा (for
 तथा).

32 ^a) D₄ T G_{1.3.6} वा (for च). V₁ T G_{1-3.6}
 M_{1.5-7} [अ]शुभं (for 'भे'). — ^b) K_{1.4} G₁ भोजने; K₂
 भोजने (for भोजने). — ^d) D_{5.7} तीव्रगन्धि- (for
 'गन्ध-').

33 ^a) D_{4.9} श्लेष्म-; T G_{1-3.6} M₇ शुक्र- (for
 शुक्र-). B₀ -संघाते (for संघाते). — ^b) K_{1.6} मज्ज-
 (for मज्जा-). K₂ परिगृहे. — ^c) K_{1.2.4.6.7} V₁ B₀.
 6-9 D_{52.24} D_{n1.24} D₅ D_{2.3.5.8} सिराशत-; D_{4.9}
 शरा-; M₆ सिराशित- (for 'शत-'). — ^d) D_{n1} D₅₁ T₂
 G₁ नवद्वार- (for 'द्वारे'). D₅₁ om. (hapl.) पुरे. K₁
 परं शुचौ; D_{4.7} पुरेषु वै; M₇ [5]शुचौ पुरे (by transp.).
 G₃ नवद्वारे नवद्वारे शुचौ (sic).

34 ^a) K_{1.2.4.6} V₁ B_{0.7-9} D_{52.24} D_{n1.24} D₅
 D_{2.3.8} हितम् (for [अ]हितम्). — ^b) K₇ D_{4.9}
 भोगांश्च; D₅ योनिश्च; D₇ योनीश्च; T G_{1.3.6} रोगांश्च
 (for योगांश्च). D₅ M_{1.6.7} विहितान् (for विविधान्).
 — ^c) K₂ M₆ तमसानां; T₂ ताप- (for ताम-).
 B_{0.9} D₅₁ हि; M_{1.7} तु (for च). — K_{1.2.4} V₁
 D_{5.5} G₂ transp. 34^d and 35^b. — ^d) D_{5.5} रमणीयाद्-
 (D₅ 'सु')तात्मनां; G₂ 'यं' वृतात्मनां. ❀ C₃: रमणी-
 यावृतात्मनाम्, रमणीयो विषयो, विषयभोगः। ❀

35 ^a) M_{1.5-7} भूतानां (for जन्तूनां). — K_{1.2.4}
 V₁ D_{5.5} G₂ transp. 34^d and 35^b. ❀ C_p: सात्त्विका-
 नामपि कुत्सितं फलं, दुःखमिति यावत् ॥ C₃: सात्त्विकानां
 देवादीनां कुत्सितं जननमरणादिमत्त्वं विज्ञाय । ❀ — K₈
 repeats, and B_{0.3.9} D₅₁ read, 35^d after 48. — ^c)
 D₄ गर्हितं. D₃ (marg.; before corr. as in text)
 मिहितम् (for महताम्). D_{5.7} सांख्यानां च महात्मनां.
 ❀ C₃: अर्थे, विषये गर्हितं, गर्हणम् । ❀

36 ^a) K₇ D_{4.9} शश्वत् (for घोराञ्च). K₈ उपस्पर्वा-
 क्तथा घोराञ्च (sic); D_{5.7} उपप्लवात्तथा घोराञ्च. ❀ C₄:
 स्वरूपान्यथाहेतुं राहुप्रभृतीन्वा ॥ C_n: उपरागान् । ❀
 — ^b) K₇ D_{4.5.7.9} तेजसां (for 'सस्'). K₇ शिवा
 (for तथा). — D_{n1} lacuna for 36^c-37^b. — ^c) K₄
 ताराणां; G₁ नराणां (for तां). T₁ G₁ पतितं (for
 पतनं). — After 36^{ab}, K₈ B₀ D₅₁ read 37^d for
 the first time, repeating it in its proper place.
 K₁ om. (hapl.) 36^d-37^c. K₈ B₀ D₅₁ om. 36^d.
 — ^d) D_{n1} स्व-; D_{5.7} G₁ वि- (for च). D₅ पर्ययान्
 (for 'यम्'). ❀ C₃: पर्ययं, युगान्तेषु नाशः। ❀

37 K₁ om. 37^{ab}; D_{n1} lacuna for 37^{ab} (for
 both, cf. v. 1. 36). — ^a) K₂ तत्त्वानां; T G_{1.3.6}
 बंधूनां; C_n (gloss: दम्पतीनाम्) द्वंद्वानां (as in text).
 K₈ विप्रयोगं. — ^b) K₂ कृपणं; V₁ कर्णं; D_{n1}
 कृपणान्; C₃ (gloss: कार्पण्यं) 'णं' (as in text). B_{0.3}
 तथा (for नृप). — ^c) D₅₁ अन्यथायं (for अन्योन्य-).
 D₅ -लक्षणं (for -भ-). — K₈ B₀ D₅₁ read 37^d,
 for the first time, after 36^c. — ^d) D₅₁ (first
 time) वा (for च).

38 D₅₂ reads 38^{ab} on marg. — ^a) K₁ बाल्य-;
 D₅₁ बालो; D_{5.7} बाल्यं; G₂ बाले (for बाल्ये). T₁
 अविज्ञाय (for च वि-). — ^b) K₂ क्षये; K₇ क्षेत्रं;

C. 12. 11135
B. 12. 307[1].38
K. 12. 307. 38

बाल्ये मोहं च विज्ञाय क्षयं देहस्य चाशुभम् ।
रागे मोहे च संग्राप्ते कचित्सत्त्वं समाश्रितम् ॥ ३८
सहस्रेषु नरः कश्चिन्मोक्षबुद्धिं समाश्रितः ।
दुर्लभत्वं च मोक्षस्य विज्ञाय श्रुतिपूर्वकम् ॥ ३९
बहुमानमलब्धेषु लब्धे मध्यस्थतां पुनः ।
विषयाणां च दौरात्म्यं विज्ञाय नृपते पुनः ॥ ४०
गतासूनां च कौन्तेय देहान्दृष्ट्वा तथाशुभान् ।
वासं कुलेषु जन्तूनां दुःखं विज्ञाय भारत ॥ ४१
ब्रह्मज्ञानां गतिं ज्ञात्वा पतितानां सुदारुणाम् ।
सुरापाने च सक्तानां ब्राह्मणानां दुरात्मनाम् ।

गुरुदारप्रसक्तानां गतिं विज्ञाय चाशुभाम् ॥ ४२
जननीषु च वर्तन्ते ये न सम्यग्बुधिमिर ।
सदेवकेषु लोकेषु ये न वर्तन्ति मानवाः ॥ ४३
तेन ज्ञानेन विज्ञाय गतिं चाशुभकर्मणाम् ।
तिर्यग्योनिगतानां च विज्ञाय गतयः पृथक् ॥ ४४
वेदवादांस्तथा चित्रानृतूनां पर्ययांस्तथा ।
क्षयं संवत्सराणां च मासानां प्रक्षयं तथा ॥ ४५
पक्षक्षयं तथा दृष्ट्वा दिवसानां च संक्षयम् ।
क्षयं वृद्धिं च चन्द्रस्य दृष्ट्वा प्रत्यक्षतस्तथा ॥ ४६
वृद्धिं दृष्ट्वा समुद्राणां क्षयं तेषां तथा पुनः ।

G1 lacuna (for क्षयं). D4 G1 (also as in text) वा (for च). D5.1 क्षयं देह (D7 'हे') शुभाशुभं; G3 देहस्य च शुभाशुभं. —^a) B8 G3 राग (for रागे). K2 रागे मोहं च संग्राप्ता. —^d) K1.2 उपाश्रितं; K6 प्रतिष्ठितं; B6.9 Da4 समाहितं (for 'श्रितम्').

39 ^a) T2 G1 3 नरं कं (G1 किं) चिन्; G2 नराः केचिन् (for नरः कश्चिन्). —^b) B9 मोक्षे; G1 मोक्षं (for मोक्ष). K7 D4 G1 -बुद्धि- (for -बुद्धि). K6 समाहितः; T2 G1.8 'श्रितं; G2 'श्रितां (for 'श्रितः). —^d) M7 विज्ञान- (for 'य). K1 D4 om. (hapl.) from श्रुति up to विज्ञाय (in 40²).

40 K1 D4 om up to विज्ञाय (cf. v. l. 39). B9 om. (hapl.) 40^{ab}. —^a) K2 अलब्धे च; K7 D9 अलब्धेषु; Da3 lacuna (for अल). —^b) Da4 lacuna; D81 M7 लब्ध-; D9 लब्धे (for लब्धे). G1 मध्यस्थतां. —^c) K6 दौरात्म्यं; Cp (gloss: बन्धकत्वम्) Cs (gloss: दुर्लभत्वं मोहनत्वादिकम्) दौरात्म्यं (as in text).

41 ^c) K6 कुले च (for कुलेषु). K1.2.4 विज्ञाय (for जन्तूनां). —^d) B6 (marg.) तत्त्वतः (for भारत). K1.2.4 जन्तूनां भरतर्षभ.

42 ^a) K1.2 Da1 ब्रह्मज्ञानां (for 'ज्ञानां). K2 गत्वा; K7 D4.5.7.9 दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा). —^b) K1.2.1 D4.9 च (for सु). K2 B8 Da1 G1 -दारुणं (for 'णाम्). —^c) G2 -पानेषु (for -पाने च). B8 (marg.) प्र- (for च). —^d) K1.2 ब्रह्मणानां (for ब्रा). —^e) K3 G1 चाशुभं.

43 ^a) K1 lacuna; K7 D4.9 [उ]प-; D5.1

प्र- (for च). —^b) K1 om. ये. B9 T1 च (for न). Da1 G2 युधिष्ठिरः. —^c) G2 तदेवकेषु (for सदे). K2 लोके ये (for लोकेषु). K1.4.7 B8 (marg. as in text) D4.5.7.9 T G1.8.6 सदे (G6 'दै') वके देवलोके. —^d) K7 D4.5.7.9 वर्तन्ते ते न मानवाः.

44 ^a) K1.2.4 V1 T G1.8.6 तेषां; K7 D4.9 ते वै (for तेन). G2 om. ज्ञानेन. —^d) K1.2.4 तु गतीः; T2 G3 च गतिं (for गतयः). T1 G6 प्रभो (for पृथक्). K7 D4.5.7.9 विज्ञाय विपरीततां; Da1 विज्ञया स पृथक्पृथक्.

45 ^a) K2 -वादस्य; Da1 -वेदांस (for -वादांस). D5.7 विप्रान् (for चित्रान्). —^b) K1 (sup. lin. as in text) ऋतूनां; D6.7 जन्तूनां; D9 ऋतूनां. K1 पवयांस (sic); Da1 पर्ययांस. —^c) K6 B9.6-9 Da3.84 Dn1.84 Ds D2.8.8 T G1.8.6 M6 च (for प्र-). K1 -क्षयान् (for -क्षयं). ☞ Cn: संवत्सरक्षयो बृहस्पतेर्मध्यमराशिभोगयोरन्तराले सूर्यस्य द्विरेकराशिसंक्रमे भवति । मासक्षयो दर्शयोरन्तराले सूर्यसंक्रान्तिद्वयम् । ☞

46 K7 D4.9 om. (hapl.) 46^{ab}. —^a) K4 G1 पक्षद्वयं (for 'क्षयं). T2 तदा (for तथा). K1.2.4 ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा). ☞ Cn: पक्षक्षयः सार्धचतुर्दशदिन-मध्ये पर्वद्वयं, यदा त्रयोदशभिर्दिनैः पक्षो भवति । ☞ —^b) ☞ Cn: दिवसक्षयः सूर्योदययोरन्तराले तिथित्रयस्पर्शः । ☞ —^c) K7 क्षय- (for क्षयं). K2 तत्रस्य (for चन्द्रस्य).

47 ^a) K4 वृद्धिः; G1 वृष्टि (for वृद्धि). —^b) K7 पुनः (for तथा). B8 [ए]व च (for पुनः). —^c) K1.4 T G1.8.6 वनानां; K2 वसूनां (for धनानां).

क्षयं धनानां च तथा पुनर्वृद्धिं तथैव च ॥ ४७
 संयोगानां क्षयं दृष्ट्वा युगानां च विशेषतः ।
 क्षयं च दृष्ट्वा शैलानां क्षयं च सरितां तथा ॥ ४८
 वर्णानां च क्षयं दृष्ट्वा क्षयान्तं च पुनः पुनः ।
 जरामृत्युं तथा जन्म दृष्ट्वा दुःखानि चैव ह ॥ ४९
 देहदोषांस्तथा ज्ञात्वा तेषां दुःखं च तत्त्वतः ।
 देहविकृवतां चैव सम्यग्विज्ञाय भारत ॥ ५०
 आत्मदोषांश्च विज्ञाय सर्वानात्मनि संश्रितान् ।
 स्वदेहादुत्थितान्गन्धांस्तथा विज्ञाय चाशुमान् ॥ ५१

Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 दृष्ट्वा च
 (for च तथा). K1 D1. 5. 7. 9 क्षयं धनानि गच्छन्ति.
 —^a) B8 (marg.) च भारत (for तथैव च). K1 D1.
 5. 7. 9 वृद्धिं चा(D4 वा)पि पुनः पुनः.

48 K1 om. 48. V1 reads 48^b-49^a on marg.
 —^b) K1 D4. 9 वियोगानां (for युगानां च). T G1. 3. 8
 क्षयं पुनः (for विशेषतः). —^c) K2. 7 V1 D1. 5. 7. 9 T
 G1. 3. 8 transp. च and दृष्ट्वा. —^d) D5. 7 सरितां च
 क्षयं तथा. —After 48, Ks repeats and B8. 8. 9 Da4
 read 35^{ad}.

49 V1 reads 49^a on marg. —^a) K2 वर्णानां
 (for वर्णानां). K4 अक्षयं (for च क्षयं). M1. 5-7
 बलानां च (for क्षयं दृष्ट्वा). —^b) K1 D4. 9 क्षयान्ताश्च;
 B8 (marg.) संक्षयं (for क्षयान्तं). —^c) K1. 6 V1
 Bo. 6. 7. 9 Das D5. 7. 9 जरां मृत्युं; B8 Dn1. n4 Ds
 D2. 3. 8 जरामृत्युस; Da4 जरां मृत्युस; T G2. 3. 8
 M1. 5-7 जरामृत्यु (for जरामृत्युं). —^d) B8 Ds T1
 G2 हि (for ह).

50 Ds1 reads 50^{ab} twice. —^a) K2 देहदोषं;
 Ds1 (first time) D5. 7 आयुस्तेषां. —^b) K1 D4. 9
 दोषं; Ds1 (first time) दुःखश्च (for दुःखं). —^c)
 V1 B8 Das. a4 G2 M1. 5-7 वैकुण्ठ्य (M6 'स्य)तां; T2
 G1 -विकृवतां (for 'वतां). —^d) K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8
 (marg. as in text). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8
 तत्त्वतः (for भारत).

51 D4 reads 51 twice. —^a) K1 आत्मदोषश्च (for
 'दोषांश्च). —^b) M1. 5-7 सत्त्वान् (for सर्वान्). K1
 संश्रितं; K1 D2 (both times). 7. 9 सं(K1 स)सृतान्
 (for संश्रि'). —^c) K6 स्वदेहान् (for स्वदेहाद्). Das.

युधिष्ठिर उवाच ।

कान्स्वगात्रोद्भवान्दोषान्पश्यस्यमितविक्रम ।

एतन्मे संशयं कृत्स्नं वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ ५२

भीष्म उवाच ।

पञ्च दोषान्प्रभो देहे प्रवदन्ति मनीषिणः ।

मार्गज्ञाः कापिलाः सांख्याः शृणु तानरिसूदन ॥ ५३

कामक्रोधौ भयं निद्रा पञ्चमः श्वास उच्यते ।

एते दोषाः शरीरेषु दृश्यन्ते सर्वदेहिनाम् ॥ ५४

छिन्दन्ति क्षमया क्रोधं कामं संकल्पवर्जनात् ।

C. 12. 11153
B. 12. 302(1). 56
K. 12. 307. 56

a4 दुःस्थितान् (for उत्थितान्). Das. a4 दोषांश्च (for
 गन्धांश्च). —^a) K1 चाशुभं; K6 D4 (second time)
 वाशुमान्; D4 (first time) G2 भारत (for चाशुमान्).
 — After 51, T G1. 3. 8 M1. 5-7 Kumbh. ed. ins.:

748* मूत्रश्लेष्मपुरीषादीन्स्वेदजांश्च सुकुसितान् ।

[T G6 श्लेष्ममूत्र (for मूत्रश्लेष्म).]

while B8. 8 ins. an addl. colophon after 51 [Sub-
 parvan: B8. 8 मोक्षधर्म].

52 ^a) D5. 7 च (for स्व). K2 Ds2 (before
 corr.) गोत्रोद्भवान् (for -गात्रो). —^b) Das. a4
 पश्यामि; D5. 7 गां(D1 गां)नेय (for पश्यसि). K2
 मित; K1 अमिति- (for अमित-). K1 Ds1 -विक्रमः.
 —^c) K1 एतां; K2 G2 एतं; K1 एतान् (for एतन्).
 K1 स- (for मे). K6 संक्षयं. T G1. 3. 8 सर्वे (for
 कृत्स्नं). —^d) Bo अर्हति (for 'सि).

53 ^a) D5. 7 यथा चैते (for प्रभो देहे). T2 पञ्च
 देहोद्भवान्दोषान्. —^b) K1 स्वर्गज्ञः; Ds D2. 3 (marg.). 8
 योगज्ञाः (for मार्गज्ञाः). K2. 6. 7 Das Ds2 (before
 corr.) D5 T2 M1 कपिलाः (for का').

54 ^a) T2 कामः (for काम-). T2 G8 क्रोधो; G1
 -क्रोध- (for -क्रोधौ). Da4 Dn1 Ds T निद्रां (for निद्रा).
 —^b) M1. 7 पञ्चमं (for 'मः). —^c) K1. 2 वर्तते (for
 दृश्यन्ते).

55 ^a) K4 Da4 छिन्देति; K1 Ds1 D4 छिन्दन्ति
 (for छिन्दन्ति). K1. 2. 4 क्रोधं (for क्रोधं). —^b)
 G2 -सर्जनान् (for -वर्जनात्). —^c) Ds1 सत्त्वं (for
 सत्त्व-). K1. 2. 4 Bo. 7-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1. 3. 8
 -संसेवनान् (for -संशील-). D4 निद्रा (for निद्राम्).

C. 12. 11153
B. 12. 302[1]. 57
K. 12. 307. 57

सत्त्वसंशीलनाभिद्रामप्रमादाद्भयं तथा ।

छिन्दन्ति पञ्चमं श्वासं लघ्वाहारतया नृप ॥ ५५

गुणान्गुणशतैर्ज्ञात्वा दोषान्दोषशतैरपि ।

हेतून्हेतुशतैश्चित्रैश्चित्रान्विज्ञाय तत्त्वतः ॥ ५६

अपां फेनोपमं लोकं विष्णोर्मायाशतैर्वृतम् ।

चित्तमिच्छिप्रतीकाशं नलसारमनर्थकम् ॥ ५७

तमः श्वभ्रनिभं दृष्ट्वा वर्षबुद्बुदसंनिभम् ।

नाशप्रायं सुखाद्धीनं नाशोत्तरमभावगम् ।

—^a) K₂ B₈ अप्रसादाद् (for 'मादाद्'). K₁ भये (for भयं). —^e) K_{1.2} D₄ छिदन्ति. K₂ परमाश्वासं; K₆ परमं श्वासं; K₇ पञ्चमाश्वासं (for 'मं श्वासं'). —^f) K₆ V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text).^g Da₈. a₁ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 8 G₂ अल्पाहारतया; D₇ लघ्वा' (for लघ्वा'). K_{1.2} लघ्वाहारस्तथा नृप.

56 ^a) Da₈. a₁ -गताम् (for 'शतैर्'). T₂ G₁. 3. 6 गुणैर्गुणशतान्ज्ञात्वा (T₂ G₆ 'तं ज्ञा'त्वा. —^b) Da₁ दोषात्. K₇ गुण-; Da₈. a₁ क्रोध- (for दोष-). K₆ -गुणैर्; (for 'शतैर्'). K_{1.2.4} B₈ (marg.) T₂ G₁. 3. 6 तथा (for अपि). —^c) K_{1.2} तत्त्व- (for हेतु-). K₂ छिद्रेषु; K₆ lacuna (for चित्रैश्). —^d) D_{5.7} विद्वान्; G₁ चिरान् (for चित्रान्).

57 ^a) K₁ D₈₁ फेनोपमं; D₈₂ फेनोपमां (for 'पमं'). K_{3.4} लोके (for लोकं). —^b) K₇ घृतं; B₈ (marg.) Da₁ D_{5.7} G₂ C₇ कृतं; T₂ G₁. 3. 6 M₁. 5-7 चितं (for वृतम्). ☞ C₇: माया, माङ्गमाने इति धातोः, रचनाकौशल्यम्, अन्यथा चित्रदृष्टान्तायोगात् । ☞ —^c) K₁ छित्तिचित्र- (sic); K₂ Bo. 8. 9 भित्तिचित्र-; K₆ Da₁ चित्रमिच्छ- (for चित्तमिच्छि). —^d) K_{1.2} न तु; K₆ तमः-; K₇ D_{4.9} तम-; Bo नव-; D₈₁ मल-; D_{5.7} तूल-; T₂ G₁-3. 6 M₁. 5-7 नल- (for नल-). K₆ अनर्थकम् (for 'कम्'). ☞ C₂: नलसारं, नलतृणवदन्तसारहीनम् । ☞

58 ^a) K₁ शुभ्रनिभं; K₂ श्वत्रं; K₆ श्वभ्रमितं; B₈ 'विष्टं; D_{5.7} स्वप्ननिभं; T₂ च भूनिभं; G₁ च भूमिपं; G₂ श्वनिभं; G₆ च भूतिहं (for श्वभ्रनिभं). B₈ ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा). —^c) T₂ G₂. 3. 6 M₁. 5-7 क्लेशप्रायं; G₁ कोश' (for नाश'). K₁ G₁ सु (G₁ 'सु)-खाद्धीनां; K_{6.7} D_{4.9} सुखाधानं; Da₁ G₂ 'धीनं; D_{5.7} 'सीनं (for 'द्धीनं). —^d) Da₈. a₁ नाशांतरम्; G₂ नामंतरम् (for नाशोत्तरम्). K₄ अभागशं; B₈

रजस्तमसि संमग्नं पङ्के द्विपमिवावशम् ॥ ५८

सांख्या राजन्महाप्राज्ञास्त्यक्त्वा देहं प्रजाकृतम् ।

ज्ञानज्ञेयेन सांख्येन व्यापिना महता नृप ॥ ५९

राजसानशुभान्गन्धान्स्तामसांश्च तथाविधान् ।

पुण्यांश्च सात्त्विकान्गन्धान्स्पर्शजान्देहसंश्रितान् ।

छित्त्वाशु ज्ञानशस्त्रेण तपोदण्डेन भारत ॥ ६०

ततो दुःखोदकं घोरं चिन्ताशोकमहाहृदम् ।

व्याधिमृत्युमहाग्राहं महाभयमहोरगम् ॥ ६१

(marg. as in text) Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 8 G₁ इहावशं; D_{5.7} अभावनं (for 'वगम्'). —^e) K_{1.2} B₈ (marg. as in text) संलग्नं; K_{6.7} D_{4.5.7.9} संस (D₇ 'सि') क्तं; Da₁ सं***; T₂ संपन्नं; G₁ संविग्नं (for संमग्नं). —^f) B₈ (marg. as in text) आवृतं (for अवशम्). G₁ पङ्के द्वीप इवावहं.

59 ^a) T₁ G₆ सांख्यं (for सांख्या). D₄ om. from महा up to शुभान् (in 60^a). K₆ B₈ Dn₁. n₄ महाप्राज्ञासु; T₁ 'प्राज्ञसु (for 'प्राज्ञासु). —^b) K₆ Da₄ D₉ त्यक्त्वा (for त्यक्त्वा). K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₈. a₁ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 8 स्नेहं (for देहं). —^c) G₂ ज्ञानं (for ज्ञान-). K_{1.2.4.6} V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text).^g Da₈. a₁ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 8 -योगेन; T₂ -ज्ञायेन (for -ज्ञेयेन). D₂ संख्येन; G₂ सांख्यानां (for सांख्येन). D_{5.7} ज्ञानाद्विज्ञाय सांख्येन. —^d) K₇ D₉ T₂ G₁ व्यापिता (D₉ 'तो'); Bo व्यापिना; B₈ ज्ञानिना; D₁ T₁ व्यापिनां; G₂ 'नं (for 'ना). B₈ (marg. as in text) सहसा; D_{5.7} G₂ M₇ महतां (for 'ता). Da₁ नृपः; D_{5.7} अपि.

60 ^a) Da₈. a₁ सत्त्वांसु; T₂ बद्धांसु; G₁. 3. 6 बंधांसु (for गन्धांसु). — M₁. 5-7 om. (hapl.) 60^b. —^b) G₂ तथैव च (for तथाविधान्). —^c) T₂ G₂. 3. 6 बंधान् (for गन्धान्). —^d) K₁ -संश्रितं; V₁ D₅ -सांश्रितान्; G₁ -संश्रितान् (for -संश्रि'). G₈ स्पर्शजान्देहसांश्रितान्. —^e) K₇ D_{4.9} छित्त्वात्म-; Da₁ D₇ छित्त्वा सु- (for छित्त्वाशु). K_{1.2} -शास्त्रेण (for -शस्त्रेण). —^f) K_{1.2} तमोदण्डेन (for तपो').

61 ^a) D₈ T₂ G₁. 3. 6 दुःखोदधि (for 'दकं'). —^b) D₅ चिन्ताशोकं (for 'शोक-). K₆ -महागदं (for 'हृदम्'). —^d) D₈ महाभूत- (for 'भय-). K₇ D_{4.9} -महार्णवं (for -महोरगम्). D_{5.7} मोहसत्त्वसमाकुलं; G₂ M₁. 5-7 महाभयमनार्णवं (G₂ M₇ 'कं').

तमःकूर्मं रजोमीनं प्रज्ञया संतरन्त्युत ।
 स्नेहपङ्कं जरादुर्गं स्पर्शद्वीपमरिंदम ॥ ६२
 कर्मगाधं सत्यतीरं स्थितव्रतमिदं नृप ।
 हिंसाशीघ्रमहावेगं नानारसमहाकरं ॥ ६३
 नानाप्रीतिमहारत्नं दुःखज्वरसमीरणम् ।
 शोकतृष्णामहावर्तं तीक्ष्णव्याधिमहागजम् ॥ ६४
 अस्थिसंघातसंघाटं श्लेष्मफेनमरिंदम ।

दानमुक्ताकरं भीमं शोणितहृदविद्रुमम् ॥ ६५
 हसितोत्कुष्टनिर्घोषं नानाज्ञानसुदुस्तरम् ।
 रोदनाश्रुमलक्षारं सङ्गत्यागपरायणम् ॥ ६६
 पुनराजन्मलोकौघं पुत्रवान्धवपत्तनम् ।
 अहिंसासत्यमर्यादं प्राणत्यागमहोर्मिणम् ॥ ६७
 वेदान्तगमनद्वीपं सर्वभूतदयोदधिम् ।
 मोक्षदुष्प्रापविषयं वडवामुखसागरम् ॥ ६८

C.12. 11168
B.12. 30211. 71
K.12 307. 71

62 ^a) K1 ततः (for तमः-). ❀ Cs: तमःकूर्मं, कृष्णवर्णत्वसाम्यात् । रजोमीनं, चञ्चलत्वसाम्यात् । ❀ — ^b) K1. 2. 7 Ds2 D4. 9 T G1. 2 संतरति; Ds संभवन्ति. — ^c) Ds1 G1. 2 M7 पङ्क- (for -पङ्कं). K2 जरादुःखं (for 'दुर्गं'). — ^d) Ks स्पर्श; K1 B1 Dn1. n4 Ds2 D2-5. 7-9 ज्ञान- (for स्पर्श-). Ds. 7 द्वीपम्; T2 G1 M1. 5-7 द्विपम् (for 'द्वीपम्'). ❀ Cs: स्पर्श-द्वीपम्, विभ्रमस्थानत्वात् । ❀

63 V1 reads 63^{ab} on marg. — ^a) B9 Da4 G2 कर्मगाधं; G1 कर्मग्रसं; M7 कर्मगारं (for 'गाधं'). Ds. 7 सत्यतीर्थं (for 'तीरं'). — 63^b is damaged in B9. — ^b) K1. 2. 4. 7 B8 Ds1 D4. 9 T1 G1. 3. 6 स्थिर-; B9 स्थितं (for स्थित-). K2 T1 G3. 6 वृत्तम् (for 'व्रतम्'). Ks Bo. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 T1 G3. 6 अरिंदम; K7 D4. 9 इमं नृप; Ds इदं तथा (for इदं नृप). — ^c) K2 सिंहाशीघ्र-; Ds2 हिंसा; D2. 3 G2 M1. 5. 6 हिंसाशीघ्र-; T2 हिंसा शीघ्रा (for हिंसाशीघ्र-). K1 महावेग-; K2 वेगो (for 'वेगं'). — ^d) K4 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1 Cs समाकरं; Ds. 7 महारवं; Gs महोरगं; M1 महारसं (for 'करम्').

64 ^a) M1. 6. 7 नानाप्रीत- (for 'प्रीति-'). B8 (marg. as in text) समारत्नं; T2 G1 महारत्नं (for 'रत्नं'). — ^b) T G1. 3. 6 M1. 5-7 दुःखद्वार- (for 'ज्वर-'). — K1 om. 64^c-65^c. — ^c) Das om. शोक. V1 समावर्तं; G1 महावर्तं (for 'वर्तं'). — ^d) Ds1 D8 तीव्र-; G1 तृष्णा- (for तीक्ष्ण-). K2. 4 महार्णवं; K7 D4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5. 7 महारुजं (D7 'ज-'); V1 महातरं; B8 (marg. as in text) महोरगं; Ds1 Cs महाहिंसं; M6 सकारुजं (for 'महागजम्').

65 K1 om. 65^a (cf. v. l. 64). Gs om. 65-66. — ^a) Bo संहार-; D9 संघाटं; G1 संघाट- (for 'त-'). K2 संघातं; K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 Cs संघट्टं; D9 च तथा; G1 lacuna

(for 'संघाटं'). — K1 reads 65^b, followed by the repetition of 65^c-66^c, after 66^c. — ^b) Ks इमश्रु- (for श्लेष्म-). B8 (marg. as in text) -फेनसमन्वितं (for 'मरिंदम'). — ^c) K1 (both times). 2 मेदो- (for दान-). B8 मुक्ताफलं (for 'करं'). Ks V1 Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Ds D2. 3. 8 घोरं (for भीमं). — ^d) Ds G1 शोणितं (for 'त-'). K2 रद-; G1 हृत् (for 'हृद-'). B1 विक्रमं (for 'विद्रुमम्').

66 For the repetition in K1, cf. v. l. 65. Gs om. 66 (cf. v. l. 65). — ^a) T1 Gs हसितोद्घोष-; T2 'दुष्ट-; G1 सहितोत्कुष्ट- (for हसितो-). — ^b) B1 विद्रु- स्तरं (for 'सुद्रु-'). — 66^c is damaged in B8. — ^c) K1. 2 T G1. 6 M1. 5. 7 रोदनाश्र- (K1. 2 'श्रु-') (for 'श्रु-'). D4. 9 मदक्षारं; T1 G1. 6 जल- (for 'मल-'). B9 Das. a4 Dn1 रोदनाश्रुमलंकारं; Ds. 7 'श्र- (D7 'स)मलं घोरं.

67 ^a) Ks -तोयौघं; V1 Bo Ds. 7 Gs नौकौघं; G1 लोकोयं; G2 लोकाधं (for 'लोकौघं'). K7 D4. 9 पुनर्जन्ममलाधौघं; Das. a4 पुनर्दारजलौकौघं. — ^b) Das. a4 D2. 8 मित्र- (for पुत्र-). K2 बंधव-; K7 मित्रं च (for 'वान्धव-'). K1. 2. 4 बंधनं; K7 D4. 3. 9 पन्नगं (for 'पत्तनम्'). — ^d) M1. 7 प्राणत्यागं (for 'त्याग-').

68 ^a) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 वेदांत (K2. 1 D4. 9 'ता-') गमनक्षीरं (K4 'नं क्षीरं'); T G1-3. 6 M1. 5-7 नोत्तारं. — ^b) B8 G1. 2 M5. 7 सर्वभूतो (for 'भूत-'). K7 Das D4. 9 पयोनि (Das 'द')धि; Ds दयानिधि; T G1. 3. 6 दयोदकं (for 'दधिम्'). — ^c) Da4 मोह-; D7 मोक्षं (for मोक्ष-). Ks Das. a4 दुर्लभ-; V1 Ds. 7 दुष्प्राप-; Bo Ds दुर्लभ-; B8-9 Dn1. n4 D2. 3. 8 T G1. 3. 6 दुर्लभ-; G2 दुर्लभ्य-; M1. 5-7 दौर्लभ्य- (for 'दुष्प्राप-'). K7 D4. 9 समयं (D4 'य-'); Gs M1. 6 विषय- (for 'विषयं'). — ^d) Some MSS. वडवामुख- ❀ Cs: सर्व-भूतभक्षकत्वात्संसारो वडवामुखमुच्यते । ❀

C-12. 11168
B-12. 30211. 72
K-12. 307. 72

तरन्ति सुनयः सिद्धा ज्ञानयोगेन भारत ।

तीर्त्वा च दुस्तरं जन्म विशन्ति विमलं नभः ॥ ६९

ततस्तान्सुकृतीन्सांख्यान्सूर्यो वहति रश्मिभिः ।

पद्मतन्तुवदाविश्य प्रवहन्विषयानृप ॥ ७०

तत्र तान्प्रवहो वायुः प्रतिगृह्णाति भारत ।

वीतरागान्यतीन्सिद्धान्वीर्ययुक्तांस्तपोधनान् ॥ ७१

सूक्ष्मः शीतः सुगन्धी च सुखस्पर्शश्च भारत ।

सप्तानां मरुतां श्रेष्ठो लोकान्गच्छति यः शुभान् ।

69 °) K1 चरन्ति (for तरन्ति). Ks V1 Bo. 6. 7. 9 Das Dn1. n4 Ds2 D2. 8. 5. 7. 8 यतयः; K1 D4. 9 च तपः; Da4 Ds1 पतयः (for सुनयः). — °) Ks V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 G2 -यानेन; K1 D4. 5. 7. 9 -योतेन (for -योगेन). — K2 om. (hapl.) 69°-71°. — °) G2 M1 तीर्था (for तीर्त्वा). K1 B8 T G1-3. 6 M1. 5-7 सु-; Das Dn4 D2 [अ]ति-; D6. 7 तु (for च). G2 M1. 5-7 राजन् (for जन्म).

70 K2 om. 70 (cf. v. 1. 69). — °) B1. 8 Dn1 Ds तत्र (for ततस्). K1 Ds2 D4. 9 सुकृतान्; Da4 'ति (for 'तीन्) K1 संख्यां; Ks B6. 8 (marg. as in text). 9 Ds. 1 ज्ञात्वा; B1 Das. a4 कृत्वा (for सांख्यान्). ✽ Ca: सुकृतीन्, शोभना कृतियेषां तानमल-प्रज्ञान् । ✽ — °) Ks सूर्ये वहति रश्मिभिः. — °) G2 पदं (for पद्म-). Ks आश्रित्य; V1 Bo. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 Ds. 1 आश्रित्य (for आविश्य). ✽ Cs: पद्मतन्तुवदिति, सूक्ष्मनिर्मलैः सुषुम्णादिरश्मिभिरा-विश्य । ✽ — °) T G1. 8. 6 M1. 5-7 प्रसह्य; G2 प्रवाहं (for प्रवहन्). K1 D4. 9 प्रवातविषयं नृप.

71 K2 om. 71° (cf. v. 1. 69). — °) B6. 7 Das. a4 तद्रथान्; Ds. 1 तत्र स्वान्; T G1. 8. 6 Ca ततस्तान् (for तत्र तान्). K1 G2 Ms प्रावहो; Ks प्रभवो; G1 प्रसहो (for प्रवहो). ✽ Cn: तत्र, तस्मिन्हादौ व्योम्नि । ✽ — V1 reads 71°-72° on marg. — °) K1 corrupt. Das om. यतीन्. B6 वीतरागमतीन्सिद्धान्. — °) K1 तपोधनं; G2 'न्वितान्.

72 V1 reads 72° on marg. — °) Ks B6. 7. 9 Das. a4 Ds. 1 G2 सुगन्धश्च; T1 Gs 'धिश्च (for 'गन्धी). — °) K1 om. सुख. — °) G1 Ms गच्छन्ति. — K4 om. 72°-92°. — °) K1 सप्तान्; K1 D4. 9 स तां (for स तान्). G1 अतीत्य (for वहती). — °) Ks. 1

स तान्वहति कौन्तेय नभसः परमां गतिम् ॥ ७२

नभो वहति लोकेश रजसः परमां गतिम् ।

रजो वहति राजेन्द्र सत्त्वस्य परमां गतिम् ॥ ७३

सत्त्वं वहति शुद्धात्मन्परं नारायणं प्रभुम् ।

प्रभुर्वहति शुद्धात्मा परमात्मानमात्मना ॥ ७४

परमात्मानमासाद्य तद्धृतायतनामलाः ।

अमृतत्वाय कल्पन्ते न निवर्तन्ति चाभिभो ।

परमा सा गतिः पार्थ निर्द्वन्द्वानां महात्मनाम् ॥ ७५

D4. 7. 9 तमसः; T G1. 8. 6 मनसः; G2 रजसः (for नभसः). K2 परमा.

73 K4 om. 73 (cf. v. 1. 72). K1 G2 om. (hapl.) 73. Ms om. (hapl.) 73°b. — °) Ks. 1 D4. 8. 9 ततो; Ds T G1. 8. 6 Cs मनो (for नभो). Ms वहति. K1 D4. 9 लोकेषु (for 'ज्ञ). — °) K1 T G3. 6 तमसः; G1 तपसः (for रजसः). K2 परमा. — After 73°b, T G1. 8. 6 Kumbh. ed. ins.:

749*. तमो वहति राजेन्द्र रजसः परमां गतिम् ।

[G1 महति (for व'). Gs कौतेय; Kumbh. ed. लोकेश (for राजेन्द्र).]

— K2 Dn4 Ds. 1 om. (hapl.) 73°c. — °) D4 om. (hapl.) from राजेन्द्र up to वहति (in 74°).

74 K4 om. 74 (cf. v. 1. 72). D4 om. up to the second वहति (cf. v. 1. 73). — °) K1 T2 G1-3 M1. 5. 7 शुद्धात्मा; Ds. 1 तान्शुद्धान् (for शुद्धात्मन्). — °) K2 परो; B8 (marg. as in text) T1 G1. 6 हरिं (for परं). Da1 G1 प्रभुः (for प्रभुम्).

75 K4 om. 75 (cf. v. 1. 72). — °) B8 (marg.) यद्- (for तद्-). K2 अमला. K1 D4. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 Cv (gloss: तस्मिन्, परमात्माभिधे नारायणे) तद्धृता यतयो (G1. 2 'तो)मलाः. — °) K1 कल्पते; M1 कल्पन्ते (for कल्पन्ते). K2 अस्य तत्त्वाय कल्पन्ते. — °) K1. 2. 7 D4. 9 निवर्तते न; Dn1 न विवर्तन्ति; T G1. 8. 6 न चावर्तन्ति (for न निवर्तन्ति). K1. 7 Ds चाभिभोः; Ks वा प्रभो; Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8 वा विभो; G2 चाहिभो (for चाभिभो). — °) T G1. 6 परमात्मा (for 'मा सा). Gs om. सा. Ds मतिः; M1 गतिं (for गतिः). — After 75, Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8 editions ins.:

युधिष्ठिर उवाच ।

स्थानमुत्तममासाद्य भगवन्तं स्थिरव्रताः ।

आजन्ममरणं वा ते स्मरन्त्युत न वानघ ॥ ७६

यदत्र तथ्यं तन्मे त्वं यथावद्वक्तुमर्हसि ।

त्वद्वृत्ते मानवं नान्यं प्रष्टुमर्हामि कौरव ॥ ७७

मोक्षदोषो महानेष प्राप्य सिद्धिं गतानृषीन् ।

यदि तत्रैव विज्ञाने वर्तन्ते यतयः परे ॥ ७८

प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं पश्यामि परमं नृप ।

ममस्य हि परे ज्ञाने किं नु दुःखतरं भवेत् ॥ ७९

भीष्म उवाच ।

यथान्यायं त्वया तात प्रश्नः पृष्टः सुसंकटः ।

बुद्धानामपि संमोहः प्रश्नेऽस्मिन्मरतर्पणम् ।

अत्रापि तत्त्वं परमं शृणु सम्यङ्गयेरितम् ॥ ८०

बुद्धिश्च परमा यत्र कापिलानां महात्मनाम् ।

इन्द्रियाण्यपि बुध्यन्ते स्वदेहं देहिनो नृप ।

कारणान्यात्मनस्तानि सूक्ष्मः पश्यति तैस्तु सः ॥ ८१

C. 12. 11163
B. 12. 302[1]. 86
K. 12. 107. 86

750* सत्यार्जवरतानां वै सर्वभूतदयावताम् ।

[Bo समाज्व- (for सत्या°). Ks Da4 च (for वै). V1 सत्य- (for सर्व-).]

— After the above, B6 ins. an addl. colophon [Sub-parvan : मोक्षधर्म].

76 K4 om. 76 (cf. v. l. 72). — °) Das. a1 ज्ञानम् (for स्थानम्). — °) K1. 2. 7 V1 B6. 8 Da4 Ds D4. 9 भगवन्तः (for 'वन्तं'). K2 स्थिरव्रतां (for 'व्रताः'). ☞ Cn : भगवन्तं, षड्गुणैश्वर्यसंपन्नं परमात्मानमेव परं मोक्षाख्यं स्थानम् । ☞ — °) K1 D4. 9 किं ते; V1 वा न; B6 (marg. as in text) चापि (for का ते). ☞ Ca : आजन्ममरणम्, अनेकजन्ममरणान्ते । ☞ — °) G2 स्मरति. K1 B6 तव; Bo मम; T1 नरा (for न वा). V1 स्मरन्त्युत न चानघ; Ds. 7 संस्मरन्त्यथ वानघ.

77 K4 om. 77 (cf. v. l. 72). — °) K1. 2 Ds. 5. 7. 9 T G1. 8. 6 तत्त्वं; K1 वृत्तं; B6 (marg. as in text) पथ्यं (for तथ्यं). K1 तत्त्वं त्वं; T G1. 8. 6 तत्सर्वं (for तन्मे त्वं). — °) Bo अर्हति. K1 तन्मे वक्तुमर्हसि. — °) K1. 2. 6 V1 B6. 9 Da3. a1 T G1. 8. 6 त्वाम् (for त्वद्). B1 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 पुरुषं (for मानवं). — K2 om. (hapl.) 77^d-80^a. — °) G2 कौरवा.

78 K2. 4 om. 78 (cf. v. l. 77, 72). K1 om. 78^{ab}. — °) K6 B7-9 Da3 Dn1 T G3. 6 मोक्षे; Ds. 7 मोक्षो; G1 मोक्षं (for मोक्ष-). K1 -योगो; D1 -दोषा; G2 -दोषे (for 'दोषो'). — °) M1. 5-7 प्रति- (for प्राप्य). B6 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 3 G1 M1. 5-7 सिद्धि- (for सिद्धिं). B6 -गताम् (for गताम्). V1 गता नृपाः. — °) K6 विज्ञातुं (for 'ने'). Ds1 पुरे (for परे). ☞ Cs : विज्ञाने वर्तन्ते, दुःखात्मकजन्ममरणस्मरणे वर्तन्ते । ☞

79 K2. 4 om. 79 (cf. v. l. 77, 72). — °) K1

मात्रस्य; Ds मरन्त्यस्य; Ca (gloss : तत्रैव व्यसनवत्प्रसक्तस्य) ममस्य (as in text). K1 वि-; G3 च (for हि). Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 परं ज्ञानं (for परे ज्ञाने). — °) K6 तद्; K1 B7-9 D2. 8. 7 न; Bo Da4 Dn1 Ds1 T G6 तु (for नु). Ds. 7 दुःखं परं (for दुःखतरं). K1 D4. 9 महत् (for भवेत्). ☞ Ca : किं नु दुःखतरं ततोऽन्यत्, अपि तु तदेव दुःखतरं रागादिशयेन सेष्यमानकर्मत्वादित्याशयः । ☞ — After 79, K1 ins. an addl. colophon [Sub-parvan : मोक्षधर्म. — Adhy. name : सांख्ययोग-विधिः].

80 K2 om. 80^a (cf. v. l. 77). K4 om. 80 (cf. v. l. 72). — °) K1 यथा न्याय्यं. T G1. 8. 6 transp. तात प्रश्नः and पृष्टः. Ds तावत् (for तात). K1. 2 सुसंकटं. — °) Bo. 6-8 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8 T G1. 8. 6 बुद्धानाम् (for बुद्धा°). Ds om. from संमोहः up to कापि (in 81^b). G2 M1. 5-7 संदेहः (for संमोहः). — °) K2. 7 D4. 9 तत्र; T G1. 8. 6 M1. 5-7 तथा (for अत्र). K1 सर्वं परमं; Da4 D1 T G1. 8. 6 परमं तत्त्वं (by transp.).

81 K4 om. 81 (cf. v. l. 72). Ds om. up to कापि (cf. v. l. 80). — °) K2 परस्मा; K1 'मा (for 'मा). D1 तत्र (for यत्र). — °) Da3. a1 कपिलानां. — °) K6 Ds1 D3 एव; V1 Bo. 6-8 Da3. a1 Dn1. n4 Ds1 D2 अव-; Ds अत्र; T G1-3. 6 न (for अपि). K1 बुध्यते (for बुध्यन्ते). — °) K6 V1 B1 Da4 D5 स्वं देहं; K1 Bo. 8. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2-4. 8. 9 G2 M1. 5-7 स्वदेहे (for 'हं'). K6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 देहिनां (for 'नो'). — K2 om. 81^a. — °) K1 B6 (marg.) Ds. 9 M1. 5. 6 Cs करणानि (for का°). T M1. 7 आत्मन (M1 'सं) स्थानि (for 'स्थानि). K1 तात (for तानि). — °) K1. 2 सूक्ष्मं; K1 D4. 9 सूक्ष्मं (for सूक्ष्मः). Da4 पश्यति

C. 12. 11184
B. 12. 302[1]. 87
K. 12. 307. 87

आत्मना विप्रहीणानि काष्ठकुड्यसमानि तु ।

विनश्यन्ति न संदेहः फेना इव महार्णवे ॥ ८२

इन्द्रियैः सह सुप्तस्य देहिनः शत्रुतापन ।

सूक्ष्मश्चरति सर्वत्र नभसीव समीरणः ॥ ८३

स पश्यति यथान्यायं स्पर्शान्स्पृशति चाभिभो ।

बुध्यमानो यथापूर्वमखिलेनेह भारत ॥ ८४

इन्द्रियाणीह सर्वाणि स्वे स्वे स्थाने यथाविधि ।

अनीशत्वात्प्रलीयन्ते सर्पा हतविषा इव ॥ ८५

82 K4 om. 82 (cf. v. l. 72). — ^a) K1. 2. 8. 7 Ds D4. 5. 7. 9 G2 विप्रहीणानि. — ^b) K7 D4. 9 ह (for तु). — ^c) K6 (before corr.) 7 (sup. lin. as in text) Ds1 G1 फेना; B7. 9 वेला (for फेना). ✽ Cn: यथा फेनो जलेन विना स्वयं निरात्मैव, सात्मत्वेन दृष्टोऽपि तेन विना न तिष्ठतीति । ✽

83 K4 om. 83 (cf. v. l. 72). — ^b) K6. 7 V1 B7 Das Dn4 Ds2 D2 G2 M7 तापनः (for न). — ^c) G2 सूर्यश्च (for सूक्ष्मश्च). K7 D4. 9 सूक्ष्मश्चरति भूतात्मा. — D5. 7 om. 83^d-84^e. — ^d) G2 नभसी च समीरणः.

84 K4 om. 84 (cf. v. l. 72). D5. 7 om. 84^ab^c (cf. v. l. 83). — ^a) M1. 5-7 सं- (for स). K1. 2 यथा न्याय्यं. — ^b) K2 स्पृश्यान्; D9 स्पृशन्; G2. 8 स्पर्श; G3 (gloss: विषयान्) स्पर्शान् (as in text). K1. 2 पश्यति (for स्पृशति). K1 D9 चाभिभोः; K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 वा विभो; T G1. 8. 6 च प्रभो (for चाभिभो). — 84^e is partly damaged in B6. — ^c) K2 बुद्धिमानो (for बुध्य). K7 D4. 9 यथा सूक्ष्मम्; M5 यथान्यायम्; Cn (gloss: जाग्रद्वत्) पूर्वम् (as in text). — ^d) D5. 7 निखिलेन (for अ). K2 अखिलेन महारत.

85 K4 om. 85 (cf. v. l. 72). — ^a) V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da1 Ds1 D3 G2 हि; G1 च (for [ह]. ह). — ^b) K7 यथा विधिः. — ^c) K2 corrupt; G1 अनिशत्वात्. D5. 7 प्रणा (D7 णी)यन्ते; T1 G8 प्रली. — ^d) M7 हुतविषा (for हत).

86 K4 om. 86 (cf. v. l. 72). — ^a) K7 D4. 9 हि; D7 च (for तु). — ^b) K2 स्वस्थानेस्वेव; K6 B5. 7. 9 D5. 7 'ने द्वेव (for 'नेस्वेव). V1 reads from सर्वशः up to सर्वान् (in 87^e) on marg. — ^c) K1 अक्रम्य; K6 अक्रम्ये (for आक्रम्य). K1. 2 V1 तु

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां स्वस्थानेस्वेव सर्वशः ।

आक्रम्य गतयः सूक्ष्माश्चरत्यात्मा न संशयः ॥ ८६

सत्त्वस्य च गुणान्कृत्स्नात्रजसश्च गुणान्पुनः ।

गुणांश्च तमसः सर्वान्गुणान्बुद्धेश्च भारत ॥ ८७

गुणांश्च मनसस्तद्वन्नभसश्च गुणांस्तथा ।

गुणान्वायोश्च धर्मात्मस्तेजसश्च गुणान्पुनः ॥ ८८

अपां गुणांस्तथा पार्थ पार्थिवांश्च गुणानपि ।

सर्वात्मना गुणैर्व्याप्य क्षेत्रज्ञः स युधिष्ठिर ॥ ८९

गतीः; K7 D4. 5. 7. 9 [ह] गतीः; Ds1 यतयः (for ग). K6 Ds2 T G1. 6 सूक्ष्मश्च; K7 D4. 9 सूक्ष्माश्च; Das. a4 सर्वाश्च; G3 सूक्ष्मं (for सूक्ष्माश्च). — ^d) K7 चरन्ति. B9 आत्मनि (for आत्मा न). D5. 7 विचरन्मानः शेषयः.

87 K4 om. 87 (cf. v. l. 72). V1 reads up to सर्वान् on marg. — ^a) T2 सत्त्वस्य (for सत्त्वस्य). K7 कृच्छ्रान्; Ds सूक्ष्मान् (for कृच्छ्रान्). — 87^b is damaged in B6. — ^b) K7 तेजसश्च (for र). — Ds2 reads 87^e-88^d on marg. — ^c) Ds2 चैव (for सर्वान्). — ^d) K2 बंधेश्च (sic); Das बुद्धिश्च; Da4 बद्धश्च; D4. 9 बुद्धाश्च; D5. 7 बुध्येत (for बुद्धेश्च). G1 नरर्षभ (for च भारत).

88 K4 om. 88 (cf. v. l. 72). Ds2 reads 88 on marg. — ^a) K6 D7 गुणाश्च; Da1 गुणाद्. B3 D5. 7 G1 नभसश्च (for मनसश्च). K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 चापि; Ds2 चैव; G1 सत्त्वं (for तद्वत्). — ^b) D5. 7 मनसश्च (for नभसश्च). K7 D4. 9 G3 पुनः; Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 च सः (for तथा). K1. 2 गुणांश्च नभसस्तथा. — G3 om. (hapl.) 88^d. — ^c) K2 बाहोश्च (for वायोश्च). B3 धर्मज्ञः; Da4 Ds2 धर्मात्मा; D5 lacuna (for धर्मात्मस्य). — ^d) K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 स्नेह-जंश्च; T G1. 2. 6 M1. 5-7 ते (M1. 5-7 तै) जसां च (for तेजसश्च). K1. 2 V1 तथा (for पुनः). K7 D4. 9 गुणां-स्तेजोभवांस्तथा.

89 K4 om. 89 (cf. v. l. 72). — ^a) G2 अपान् (for अपां). K7 गुणस्य; Da4 गुणास्. — ^c) K6 B5. 9 Da4 D5. 7 सर्वानेव; K7 D9 सर्वात्मनो; Bo धर्मानेव; B7. 8 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सर्वाण्येव (for 'त्मना). K2 वापि; T G1. 8. 6 व्याप्तः; G2 व्यापः; M1. 5-7 वाच्यः (for व्याप्य). — ^d) K6 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds

आत्मा च याति क्षेत्रज्ञं कर्मणी च शुभाशुभे ।
 शिष्या इव महात्मानमिन्द्रियाणि च तं विभो ॥ ९०
 प्रकृतिं चाप्यतिक्रम्य गच्छत्यात्मानमव्ययम् ।
 परं नारायणात्मानं निर्द्वंद्वं प्रकृतेः परम् ॥ ९१
 विमुक्तः पुण्यपापेभ्यः प्रविष्टस्तमनामयम् ।
 परमात्मानमगुणं न निवर्तति भारत ॥ ९२
 शिष्टं त्वत्र मनस्तात इन्द्रियाणि च भारत ।
 आगच्छन्ति यथाकालं गुरोः संदेशकारिणः ॥ ९३

शक्यं चाल्पेन कालेन शान्तिं प्राप्तुं गुणार्थिना ।
 एवं युक्तेन कौन्तेय युक्तज्ञानेन मोक्षिणा ॥ ९४
 सांख्या राजन्महाप्राज्ञा गच्छन्ति परमां गतिम् ।
 ज्ञानेनानेन कौन्तेय तुल्यं ज्ञानं न विद्यते ॥ ९५
 अत्र ते संशयो मा भूज्ज्ञानं सांख्यं परं मतम् ।
 अक्षरं ध्रुवमव्यक्तं पूर्वं ब्रह्म सनातनम् ॥ ९६
 अनादिमध्यनिधनं निर्द्वंद्वं कर्तुं शाश्वतम् ।
 कूटस्थं चैव नित्यं च यद्वदन्ति शमात्मकाः ॥ ९७

C. 12. 11199
B. 12. 302 (1). 102
K. 12. 307. 102

D2. 3. 8 क्षेत्रज्ञेषु (for 'ज्ञः स). T2 च (for स). D6 युधिष्ठिरः.

90 K4 om. 90 (cf. v. l. 72). T G1. 3. 6 read 90 after 92. — ^a) T G1. 3. 6 मनोनु (G1 मनो न); M1. 5-7 आत्मानु- (for आत्मा च). Dn1. n4 D8 Bom. Cal. ed. Cn (gloss: व्याप्नोति) व्याप्ति; Ca याति (as in text). — ^b) V1 Bo Ds2 कर्मणीव; D6 'णा च; T2 G1 कर्माणि च. D4 om. (hapl.) शुभा. — Da4 om. 90^d. — ^d) K1. 2 विभुं; K6 V1 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 प्रभो (for विभो).

91 K4 om. 91 (cf. v. l. 72). — ^a) D4 वा; Cn (gloss: चात् इन्द्रियाणि, कार्योपाधिं प्रकृतिं कारणोपाधिं च (as in text). G1 अनुक्रम्य (for अति). D6. 7 प्रवृ (D7 'कृ) ति च व्यतिक्रम्य. — ^b) K7 D4. 9 गच्छन्ति. — K7 om. (hapl.) 91^a-92^b. — ^c) D6. 7 यस्तं (for परं). K6 परं नराणामात्मानं; T G1. 3. 6 परं नारायणं देवं. — ^d) Da4 प्रकृतैः.

92 K4. 7 om. 92^{ab} (cf. v. l. 72, 91). — ^a) B6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. 24 सर्व- (for पुण्य-). — ^b) M1. 5-7 प्रवेष्टा (for प्रविष्टस्य). K2 प्रविष्टस्य ममन्मयं (corrupt); K6 'ष्टस्तमसामयं. — ^d) K1. 2 निवर्तत; D6. 7 T2 'र्तति; G2 'र्तत; M1. 7 'र्तति (for 'र्तति). G1 अनिवर्तति भारत. — After 92, T G1. 3. 6 read 90.

93 Ds1 om. (hapl.) 93^{ab}. — ^a) Ds2 शिष्टस्य; D6. 7 सृष्टास्य; G2 शिष्टास्य (for शिष्टं). K6. 7 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds2 D1-5. 7-9 M1 editions तत्र; T Gs. 6 चात्र (for त्वत्र). Ms (inf. lin.) मनःकर्म (for मनस्तात). ❀ Cv: शिष्टं स्वस्वरूपचिन्मात्रदेहेनावशिष्टम् । अतः शिष्टं, विशिष्टमुत्तमम् । तत्र, मुक्तौ । ❀ — ^c) K2 Da4 D8 आगच्छन्ति; Ms (inf. lin.) Cv अनुयांति. K2 यथाकाले; G1. 8 'काल्यं; Ms (inf. lin.) 'कानं (for

'कालं). ❀ Cv: अनुयान्ति, अनुकूलतयैव यान्ति, न तु कदापि दुःखं प्रापयन्ति । ❀ — ^d) K2 गुरु- (for गुरोः). Da3 संदेह- (for संदेश-). ❀ Cn: गुरोः संदेशकारिणः । प्रारब्धकर्मानुसारिणी ईश्वरप्रेरणा, तां कर्तुं शीलं येषां ते । ❀

94 ^a) K1 शक्रं; K6 शक्याशः; Bo. 6. 9 शक्या; D6. 7 शक्या (for शक्यं). G1 om. चाल्पेन. — ^b) K1 शान्ति; B6. 9 Da3. 24 D8 G2 Ms शान्तिः; G1 शान्ति (for शान्ति). K7 D4. 9 आमुं; G2 प्राप्य; M1. 7 प्राप्तं (for प्राप्तुं). G2 M1. 6. 7 गुणाधिकाः (G2 'का) (for 'र्थिना). ❀ Cp: गुणार्थिना, आत्मविवेचनमेव गुणस्तदर्थिना । ❀ — ^c) K4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G1 युक्तेन (for युक्तेन). — D4. 5 om. (hapl.) 94^d-95^e. — ^d) K6 युक्तो; Da3. 24 युक्त- (for युक्त). K2 मोक्षणा.

95 D4. 5 om. 95^{ab} (cf. v. l. 94). — ^a) D7 सांख्या; G2 सांख्ये (for सांख्या). K1 T2 G1 महाप्राज्ञ; K6 'प्रज्ञा (for 'प्राज्ञा). — V1 reads 95^e-96^b on marg. — ^c) G2 तेन (for [ज्ञानेन). T1 G1. 3. 6 सांख्यज्ञानेन कौन्तेय. — ^d) K4 G2 तुल्य- (for तुल्यं). D6. 7 ज्ञाने (for ज्ञानं).

96 D4 om. 96. V1 reads 96^{ab} on marg. — ^a) K1 तु (for भूज्). — ^b) B6 (marg. as in text) एतत् (for सांख्यं). — Da4 om. (hapl.) 96^d. — ^c) G2 परम् (for ध्रुवम्). K6 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 7. 8 एवोक्तं (for अव्यक्तं). K4 अक्षरांकवमव्यक्तं (sic). — ^d) K7 D6 शूद्रमं; B6-9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T1 Gs. 6 पूर्णं; M1. 7 पूर्व- (for पूर्व).

97 ^a) Ds1 रहितं (for -निधनं). — ^b) T2 ब्रह्म (for कर्तुं). K4 शाश्वतं. K1 निर्द्वंद्वो कर्तुं शाश्वतं (sic); D7 'द्वं कीर्तिताश्च तं. — ^d) Da3 repeats from शमा up to विक्रियाः (in 98^b) after तथा (in 99^b).

C. 12. 11200
B. 12. 302. 11. 103
K. 12. 307. 103

यतः सर्वाः प्रवर्तन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः ।

यच्च संसन्ति शास्त्रेषु वदन्ति परमर्षयः ॥ ९८

सर्वे विप्राश्च देवाश्च तथागमविदो जनाः ।

ब्रह्मण्यं परमं देवमनन्तं परतोऽच्युतम् ॥ ९९

प्रार्थयन्तश्च तं विप्रा वदन्ति गुणबुद्धयः ।

सम्यग्युक्तास्तथा योगाः सांख्याश्चामितदर्शनाः १००

अमूर्तेस्तस्य कौन्तेय सांख्यं मूर्तिरिति श्रुतिः ।

अभिज्ञानानि तस्याहुर्मतं हि भरतर्षभ ॥ १०१

K₂ शमात्मकः; V₁ Bo. 6. 7. 9 G₃ समात्मकाः; Dn₁. n₄
Ds D₂. 8. 8 मनीषिणः; D₅. 7 शमात्मनः (for 'समात्मकाः').

98 For the repetition in Das, cf. v. l. 97. V₁
reads 98^b on marg. — ^b) D₅ सर्गाः (for सर्गः). D₇
T G₁-3. 6 प्रलय- (for प्रलय-). K₁ विक्रियाः. — ^c)
K₁ ये च; K₂. 6 V₁ Bo. 8. 9 Da₁ यं च; K₄ D₅. 7
पंच (for यच्च). K₁. 6 संसन्ति; K₂ D₇ संसति; K₇
संशति; Bo D₅ T₂ संशति (for संसन्ति). G₂ M₁. 5. 7
शास्त्राणि; M₆ मार्गाणि (for शास्त्रेषु). — ^d) K₆
वर्तत; Bo. 8 (marg.) वर्तते (for वदन्ति).

99 For the repetition in Das, cf. v. l. 97.
— ^a) K₁. 2. 4. 7 B₈ D₄. 9 देवाश्च विप्राश्च (by transp.);
K₆ B₆ D₅. 7 G₂ M₆-7 विप्राश्च वेदाश्च. T G₁. 8. 6 सर्वे
वेदाश्च देवा (T₁ वेदा)श्च. — ^b) Das om from गम
up to मन (in 99^d). K₄. 6. 7 B₆-8 Da₁ Dn₁. n₄
Ds D₂-4. 8. 9 तथा शम-; Bo. 9 तथा सम-; T G₁-3. 6
M₁. 5-7 तथा शास्त्र- (for तथागम-). — ^c) K₂ ब्राह्मण्यं;
K₄ ब्राह्मण्यं; M₇ ब्रह्मण्य-; Cn (gloss: ब्रह्मजाति-
हितम्); Cp (gloss: ब्रह्मणि वेदे प्रतिपादितम्) ब्रह्मण्यं
(as in text). — ^d) K₁ D₅. 7 अनन्त- (for अनन्तं).
K₁ परमोच्युतं; K₆ Bo. 6-8 Das. a₁ Dn₁. n₄ D₂. 8. 5.
7. 8 M₆ 'मच्युतं; V₁ B₆ D₅ 'मच्ययं (for 'तोऽच्युतम्).

100 ^a) G₁ ये (for तं). D₅. 7 प्रार्थयन्तीश्वरं विप्रा.
— ^b) T G₁. 8. 6 M₁. 5-7 शुभ- (for गुण-). — ^c) K₇
B₈ D₄. 5. 7. 9 T₂ उक्तास् (for युक्तास्). K₂ यथा; T₂
सदा (for तथा). — ^d) K₂ सांख्यश्च; G₁ सांख्याश्च.
K₁ चासित- (for चामित-). K₂. 4 दर्शनः; V₁ D₅. 7
विक्रमाः.

101 ^a) B₇. 9 Das अमूर्तं (for अमूर्तेषु). — ^b)
K₂ Bo D₅ D₅. 7 G₆ M₁. 7 सांख्य-; B₆. 7. 9 Das. a₁
T₁ Cpp सांख्या; Cp ज्ञानं (for सांख्यं). K₂. 4 श्रुतेः;

द्विविधानीह भूतानि पृथिव्यां पृथिवीपते ।

जङ्गमागमसंज्ञानि जङ्गमं तु विशिष्यते ॥ १०२

ज्ञानं महद्यद्वि महत्सु राज-

न्वेदेषु सांख्येषु तथैव योगे ।

यच्चापि दृष्टं विविधं पुराणं

सांख्यागतं तन्निखिलं नरेन्द्र ॥ १०३

यच्चेतिहासेषु महत्सु दृष्टं

यच्चाथशास्त्रे नृप शिष्टजुष्टे ।

K₇ lacuna; G₁ श्रुति. — ^c) K₂ अवि-; D₅. 7
अपि; T G₁-3. 6 M₆. 7 अति- (for अभि-). D₈ -जा-
नामि; D₄. 5. 7. 9 ज्ञानेन (for ज्ञानानि). — ^d) K₁.
2. 6 D₅. 7 G₂ मतिर्हि; K₇ D₄. 9 मतिभिर्; D₅. 1 मतिं
हि; T₂ मतं वा (for मतं हि). Das. a₁ पुरुषर्षभ (for
भरत). ☞ Ca (reading मतीर्): दूरश्रवणदर्शनाद्या-
हितमतयो, ब्रह्मणि ज्ञाते, ज्ञापकानि ॥ Cn: मतं, ज्ञानम् ।
मनज्ञाने अस्माद्भावे निष्ठा (Pāṇini 3. 2. 188 and 3. 3.
114) । निविषयघटादिज्ञानमेव परं ब्रह्मेत्यर्थः । ☞

102 ^a) G₁. 2 विविधानि (for द्विवि-). K₂ हि
(for [इ]ह). — ^b) D₄ om. पृथिव्यां. — ^c) B₈
(marg. as in text) जंगमाजंगमानीह; T G₁. 8. 6 'मा-
ख्यानि; G₂ 'जंगसंज्ञानि (sic). — ^d) B₈ (marg. as
in text) जंगमस्. K₁. 2. 4 विशां पते; D₇ (marg. as
in text) विधीयते (for विशिष्यते).

103 ^a) T₂ G₂ विद्धि (for यद्धि). B₈ (marg. as
in text) जातं (for राजन्). — ^b) G₃ देवेषु (for
वेदेषु). K₇ D₄. 9 सांख्ये च; Da₁ lacuna (for सां-
ख्येषु). — ^c) K₁ T₂ यश्चापि. Bo विविधः; Dn₁
विबुधं (for त्रिविधं). K₄. 6 Bo. 6-9 Das. a₁ Dn₄ D₅
D₂. 8. 8 T G₁-3. 6 पुराणे (for 'जं'). — ^d) D₇ om.
(hapl.) from तन्निखिलं up to सांख्यागतं (in 104^d).
G₃ तं च खिलं (for तन्निखिलं).

104 D₇ om. up to सांख्यागतं (cf. v. l. 103).
— ^a) G₂ यच्चैषु भावेषु (for यच्चेतिहासेषु). B₈ महद्य
(for 'त्सु). D₅ यच्चेतिहासोपनिषत्सु दृष्टं. — ^b) K₁
यच्चाथ-; K₂ यश्चाथ-; D₅ यत्त्वर्थ- (for यच्चाथ-). K₇
-शास्त्रं (for -शास्त्रे). Da₁ जुष्ट- (for शिष्ट-). — ^c)
K₇ D₄. 9 विज्ञानतो वै (for ज्ञानं च लोके). M₁. 5-7
योगे (for लोके). K₁. 2 तद् (for यद्). K₇ अस्ति
(for अस्ति). D₅ ज्ञानं च लोकेषु यदस्ति किञ्चित्. — ^d)
K₁. 2 G₁ तश्च; D₅. 7 तत्त्व-; G₃ तं च (for तच्च).

ज्ञानं च लोके यदिहास्ति किञ्चि-

त्सांख्यागतं तच्च महन्महात्मन् ॥ १०४

शमश्च दृष्टः परमं बलं च

ज्ञानं च सूक्ष्मं च यथावदुक्तम् ।

तपांसि सूक्ष्माणि सुखानि चैव

सांख्ये यथावद्विहितानि राजन् ॥ १०५

विपर्यये तस्य हि पार्थ देवा-

न्गच्छन्ति सांख्याः सततं सुखेन ।

तांश्चानुसंचार्य ततः कृतार्थाः

पतन्ति विप्रेषु यतेषु भूयः ॥ १०६

हित्वा च देहं प्रविशन्ति मोक्षं

दिवौकसो द्यामिव पार्थ सांख्याः ।

ततोऽधिकं तेऽभिरता महार्हे

सांख्ये द्विजाः पार्थिव शिष्टजुष्टे ॥ १०७

तेषां न तिर्यग्गमनं हि दृष्टं

नावाग्गतिः पापकृतां निवासः ।

न चाबुधानामपि ते द्विजातयो

ये ज्ञानमेतच्चपतेऽनुरक्ताः ॥ १०८

सांख्यं विशालं परमं पुराणं

महार्णवं विमलमुदारकान्तम् ।

C. 12. 11211
B. 12. 30211. 114
K. 12. 307. 114

K₁ D₁. 9 मतं; D₅ महान् (for महन्). K₂. 4 महा-
त्मना (K₄ 'नां'); B₈ (marg. as in text) महार्थं (for
'त्मन्').

105 ^a) B₀. 9 समश्च; T₁ G₁. 6 शमं (for शमश्च).
D₅ lacuna; D₇ स (for च). B₈ (marg. as in
text) जुष्टः (for दृष्टः). — ^b) M₁. 5-7 ज्ञानस्य (for
ज्ञानं च). K₁ T G₁. 6 सांख्यं; K₂ सांख्यश्च; K₈ V₁
B₈. 9 सौख्यं; K₇ D₁. 9 सूक्ष्मं; B₀. 6. 7 G₂ M₁. 5-7
सौक्ष्म्यं; D₃. 24 सौक्ष्मं; D₅ सूक्ष्मे; G₈ संख्यं (for
सूक्ष्मं). — ^c) G₁ तपांसि (for तपांसि). K₈ सूक्ष्माणि;
K₇ D₁. 9 सूक्ष्माणि; M₇ सौक्ष्म्याणि (for सूक्ष्माणि).
D₅ चैवं (for चैव).

106 ^a) T₁ G₈ यस्य (for तस्य). D₄ हितार्थ-
(for हि पार्थ). K₁ देवा (for देवान्). ☞ C₂: विप-
र्यये, किञ्चित्साधनवैकल्यात् ज्ञानानुत्पत्तौ ॥ C₇: विपर्यये,
विद्वेनाभिभवे ॥ C₇: विपर्यये, मोक्षविपरीते प्रवृत्तिकर्मणि
सति । ☞ — ^b) G₁ तस्याः (for सांख्याः). D₈ reads
from सततं up to सांख्याः (in 107^b) on marg.
— 106^d is damaged in B₈. — ^c) K₈ -संचार्य;
D₄ -सांचार्य; D₅ -संधार्य; G₂ -संचर्य (for -संचार्य).
— ^d) K₂ D₃. 24 गतेषु; K₇ D₁. 9 च तेषु; D₅
यतेत (for यतेषु). K₈ जितेषु विप्रेषु पतन्ति भूयः.

107 D₈ reads 107^{ab} on marg. — ^a) K₁ om.
च. K₁ प्रविशन्ति; K₂ D₁ 'शति. D₅. 14 D₈ D₂.
3. 8 देवं; D₅. 7 दैवीं (for मोक्षं). — ^b) K₁ दिवौ-
कस्यो; D₄ 'कसौ (for 'कसो). K₄ संख्या; D₄
संख्याः; D₇ सारैः (for सांख्याः). — ^c) K₈ V₁ B₀.
9. 7. 8 (marg.). 9 D₃ D₅. 14 D₈ D₂. 3. 5. 7. 8 T G₈. 6

अतो (for ततो). K₁ D₁. 5. 7. 9 M₁. 5-7 ये (for ते).
K₈ रमता (sic); D₄ निरता; G₂ हि रता (for
ऽभिरता). K₁. 2 महर्षे; K₈ B₀. 7. 9 D₃. 24 महात्मन्;
K₇ D₁. 5. 7 9 'र्ही; T G₂. 3. 6 M₁. 5-7 'र्थे (for 'र्हे).
— ^d) D₃. 24 सांख्या; M₇ सांख्य- (for सांख्ये). K₁
द्विजः; D₄ द्विजा; M₁. 5-7 स्थिताः (for द्विजाः). K₈
शिष्टजुष्टे (for 'जुष्टे).

108 ^a) K₁ च; D₈ M₁. 5. 6 हि (for न). K₇
मननं; D₇ दमनं; T₁ जननं; G₈ जननं (for गमनं).
K₈ lacuna; D₅. 1 न (for हि). — ^b) K₁ नावं; K₂
D₈ D₉ G₈ न वाग्; K₄ B₈. 9 D₃ D₅. 14 D₂. 3. 5.
7. 8 T₂ नावाग्; G₂ नापां (for नावाग्). K₂ -कृतं
निवासः; K₄ G₁ -कृता नि; B₀ D₃. 24 D₅. 14 D₈
D₂. 3. 8 -कृताधिवासः; D₅. 7 -कृतां निवासं (for -कृतां
निवासः). — ^c) K₄. 6 B₀ D₃. 24 D₅. 14 D₈ D₂. 3.
5. 7. 8 वाप्रधाना; V₁ B₀ 6-8 T₁ चाप्रधाना (T₁ 'नाम्);
D₁ G₈ वाबुधानाम्; G₂ वायुधाराम्; G₂ चाबुधानो
(for चाबुधानाम्). K₁ अहितो; K₂ T G₈. 6 अहिते
(G₈ 'ता); G₁ अहिते (for अपि ते). K₂ द्विजातये;
G₂ न सिद्धा. — 108^d-109^a is damaged in B₈.
— ^d) K₁. 2 D₁ यज् (for ये). D₈ एकं; D₅. 1 एवं;
T₂ एव (for एतन्). K₁ [s]नुरक्तः; B₇ न रक्ताः;
T₁ G₈ तु जाताः; T₂ [s]नुजाताः (for 'रक्ताः).

109 109^{ab} is damaged in B₈. — ^a) V₁ B₀.
7. 9 G₁ सांख्या (for सांख्यं). — ^b) K₁. 2. 4 B₇. 9 D₄. 9
T G₁-3. 6 M₇ विपुलम्; D₅. 7 विष्णुम् (for विमलम्).
T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 उदाहरन्ति (for उदारकान्तम्). — ^c)
K₈ नृपतेर् (for 'ते). K₂ महात्मना; D₅. 1 'त्मन्
(for 'त्मा). — ^d) K₁ नारायणं. D₅ T G₈. 6 M₁. 5-7

C. 12. 11211
B. 12. 302(1). 114
K. 12. 307. 114

कृत्स्नं च सांख्यं नृपते महात्मा
नारायणो धारयतेऽप्रमेयम् ॥ १०९
एतन्मयोक्तं नरदेव तत्त्वं

नारायणो विश्वमिदं पुराणम् ।
स सर्गकाले च करोति सर्गं
संहारकाले च तदत्ति भूयः ॥ ११०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९० ॥

२९१

युधिष्ठिर उवाच ।

किं तदक्षरमित्युक्तं यस्मान्नावर्तते पुनः ।
किं च तदक्षरमित्युक्तं यस्मादावर्तते पुनः ॥ १
अक्षरक्षरयोर्व्यक्तिमिच्छाम्यरिनिषूदन ।
उपलब्धुं महाबाहो तत्त्वेन कुरुनन्दन ॥ २

त्वं हि ज्ञाननिधिर्विप्रैरुच्यसे वेदपारगैः ।
ऋषिभिश्च महाभागैर्यतिभिश्च महात्मभिः ॥ ३
शेषमल्पं दिनानां ते दक्षिणायनभास्करे ।
आवृत्ते भगवत्सर्के गन्तासि परमां गतिम् ॥ ४
त्वयि प्रतिगते श्रेयः कुतः श्रोष्यामहे वयम् ।

[s] प्रमेयः (for 'मेयम्').

110 K1. 2. 4 om. 110^{ab}. — ^b) K6 B8. 8. 9 नारा-
यणाद्; Dn4 Ds1 G6 'यणे (for 'यणो). M1. 1-7 इमं
(for इदं). — ^c) K7 D4. 9 G1 सं; Ds1 lacuna
(for स). G2 सर्गकाले (for सर्ग). — ^d) K2
संसार- (for संहार-). K1. 2. 4 तमेति; K7 D4. 9 तमेव;
Bo तदेव; G1 चदति (for तदत्ति). — After 110,
Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 editions ins.:

751* संहत्य सर्वं निजदेहसंस्थं
कृत्वाप्सु शेते जगदन्तरात्मा ।

Colophon. Ś1 D6 missing: K8. 5 B1-5 Da1. a2
Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan:
K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9
T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 4. 6
सांख्यप्रज्ञासा (K1. 4 add समाप्ता); K2 सांख्यप्रज्ञा; K7
D4. 5. 9 सांख्याध्यायः; V1 D1 सांख्ययोगः; Bo. 6. 9
Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 8 सांख्यं; B8 सांख्यवर्णनं; T1
G6 सांख्यज्ञानं; G2 सांख्यरीतिकथनं; M6. 6 सांख्यज्ञान-
विधिः. — Adhy. no. (figures, words or both): K6
26; B7 T1 G1. 6 125; B8 128; Dn1 127; Dn4
Ds2 G8 M5 126; D8 122; T1 138; G2 141;
M1. 6. 7 124. — Śloka no.: Da1 Dn4 113; Dn1
D8 116.

291

This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12.
274. 13; 283. 15).

1 Ds2 reads 1-2 on marg. — ^a) G1 किंचिद्
(for किं तद्). — ^b) G1 तस्मान् (for य). — K1. 2. 4
Da3 Dn1 Ds1 D4 G1. 2 M6 om. (hapl.) 1^{ad}. — ^c)
K6 किंचित् (for किं च).

2 Ds2 reads 2 on marg. — ^a) K4 व्यक्ति; Bo. 6
व्यक्तं (for व्यक्तिम्). — ^b) K4. 6 Bo. 6-9 Da3. a4
Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 पृच्छामि (for इ). B8 रिपु-
(for अरि-). K1. 2. 4. 7 Bo. 8. 9 D2 M5-7 निषूदन
(for निषू). — ^c) K6 Da4 D5. 7 उपलब्धं; G1
'लुब्धं (for 'लुब्धुं). B7 repeats from बाहो up to
नन्दन (in 2^d) after भागैः (in 3^d). — ^d) K1. 2. 4
तत्त्वेन भरतर्षभ.

3 For the repetition in B7, cf. v. l. 2. — ^a)
G2 स (for त्वं). — ^b) K7 D4. 9 प्रोच्यसे; G2 उच्यते
(for 'से). M1. 7 देव- (for वेद-). B7 -पारगैः (for
'गैः).

4 ^a) V1 Ds2 अल्प- (for अल्पं). Bo T G6 दिनांते
तु (Bo च) (for दिनानां ते). — ^b) K6 दक्षिणायन-
(for दक्षिणा). Da4 -भास्करैः (for 'रे). — G1 om.

कुरुवंशप्रदीपस्त्वं ज्ञानद्रव्येण दीप्यसे ॥ ५

तदेतच्छ्रोतुमिच्छामि त्वत्तः कुरुकुलोद्बह ।

न तृप्यामीह राजेन्द्र शृण्वन्नमृतमीदृशम् ॥ ६

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।

वसिष्ठस्य च संवादं करालजनकस्य च ॥ ७

वसिष्ठं श्रेष्ठमासीनमृषीणां भास्करद्युतिम् ।

पप्रच्छ जनको राजा ज्ञानं नैःश्रेयसं परम् ॥ ८

परमध्यात्मकुशलमध्यात्मगतिनिश्चयम् ।

मैत्रावरुणिमासीनमभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ ९

स्वक्षरं प्रश्रितं वाक्यं मधुरं चाप्यनुत्वनम् ।

पप्रच्छर्षिवरं राजा करालजनकः पुरा ॥ १०

भगवञ्श्रोतुमिच्छामि परं ब्रह्म सनातनम् ।

यस्मान्न पुनरावृत्तिमाप्नुवन्ति मनीषिणः ॥ ११

यच्च तत्क्षरमित्युक्तं यत्रेदं क्षरते जगत् ।

यच्चाक्षरमिति प्रोक्तं शिवं क्षेम्यमनामयम् ॥ १२

C. 12. 11225
B. 12. 303[2]. 12
K. 12. 308. 12

4^a-6^b. — ^a) K₂. 4. 6 D_{as} D_{n1}. n₄ D_{s1} D₂. 8 M₅
आवृत्ते; K₁ आगते; B₉ आवर्ते (for आवृत्ते). K₄
अर्थे (for अर्के).

5 G₁ om. 5 (cf. v. l. 4). — ^b) D₁ om.
(? hapl.) from श्रोत्र्यामहे up to त्वत्तः (in 6^b). K₂
श्रेष्ठामहे (for श्रोत्र्या). — ^c) K₂ D_{as} T₂ -प्रदीप स्वं
(for 'प्रस्त्वं'). — ^d) K₆ V₁ B₉. 6-9 D_{as} a₄ D_{n1}. n₄
D_{s2} D₂. 8. 5. 8 -दीपेन; D_{s1} -दीपेन (sic) (for -द्रव्येण).
K₄ T₂ दीप्यते; D_{s1} दिप्यसे.

6 G₁ om. 6^{ab} (cf. v. l. 4). D₁ om. up to त्वत्तः
(cf. v. l. 5). — ^a) D₅ अतस्त्वत्तः (for तदेतत्). M₁.
5-7 ज्ञातुम् (for श्रोतुम्). — ^b) K₁. 2. 4 -पितामह;
B₉ -कुलोद्भव (for 'द्बह'). — ^c) K₂ न तृप्यसि हि
राजेन्द्र; K₁ B₈ (marg.) D₄. 5. 7. 9 न हि तृप्यामि रा¹;
B₈ (orig.) न तृप्यामि महाराज. — ^d) G₆ पिबन् (for
शृण्वन्). G₃ ईश्वरं (for ईदृशम्). K₆ शृण्वतोमृत-
मीदृशं. — After 6, K₂. 4 ins an addl. colophon
[sub-parvan: K₂ मोक्षधर्म].

7 ^a) T G₁. 8. 6 एतत् (for अत्र). K₁ वर्णयिष्ये-
हम्; K₂. 6 V₁ B₉. 6. 7. 9 D_{as}. a₄ D_{n1}. n₄ D_s D₂. 8. 8
G₂ वर्त (K₂ 'र्ण')यिष्यामि (for 'यिष्येऽहम्'). — ^c)
K₆. 7 B₉ वशिष्ठस्य. — ^d) K₂ कलालः; D₁ T G₁-8. 6
M₁. 5-7 करालः (for करालः). D₉ ह (for च).
❧ Ca. n. p: करालनामा जनकः, करालजनकः । ❧

8 ^a) K₆. 7 B₈. 8. 9 वशिष्ठः. — G₂ om. (hapl.)
8^b-9^c. — ^b) K₁. 2. 4. 7 B₈ (marg.) D₄. 9 मुनीनां
(for ऋषीणां). D_{as}. a₄ -द्युतिः (for -द्युतिम्). — ^c)
K₁ पप्रच्छ. K₁ D₄. 9 राजा (for राजा). — G₁ om.
(hapl.) 8^d-10^e. — ^d) K₄ ज्ञाने; D₄ lacuna (for
ज्ञानं). K₂. 1. D_{as} D_{s1} D₄. 9 T₂ M₁ नैःश्रेयसं. K₁
पदं (for परम्).

9 G₁ om. 9; G₂ om. 9^{ab} (for both, cf. v. l. 8).
— ^a) K₁ आद्यात्मः; K₂ आध्यात्मः (for अ¹). — ^b)
K₁. 2. 4 -निश्चितं; D₅. 7 -चितकं; G₆ (before corr.)
-निश्चलं (for -निश्चयम्). — ^c) K₁. 7 D_{as} D₄. 9 T₂
मैत्रावरुण (D_{as} 'णी')म् (for 'वरुणिम्'). ❧ Ca: मैत्रा-
वरुणि, मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोरुर्वशीमप्यवरमं दृष्ट्वा वामतीवरे
कुम्भे रेतोऽपतत्ततोऽगस्त्यवसिष्ठावजायेतामिति बहुचानामनु-
क्रमणिकायां तस्य मैत्रावरुणित्वमुक्तम् । ❧ — ^d) D₅. 7
कृताञ्जलिः.

10 G₁ om. 10^{ab} (cf. v. l. 8). — ^a) K₁ V₁
B₉. 7. 8 D₄. 5. 7. 9 प्रस्त्वं; D_{as} प्रतिमं; D_s प्रथितं (for
प्रश्रितं). K₆ B₉ D_{as} G₂ चैव (for वाक्यं). M₁. 5-7
स्वक्षरं प्रश्रितवचो (M₁ 'यो'). — ^b) D_{as} D₄ वा (for
च). K₁ D₄. 9 अनु (K₁ 'न'ल्लगं; B₁ अनुदंशं; T₁
G₃. 6 अनुद्वणं (for 'ल्वणम्'). ❧ Ca: अनुद्वणं, कुतर्क-
हीनम् । ❧ — ^c) K₂. 7 पप्रच्छ (for पप्रच्छ). G₂
पप्रच्छ ऋषिपं राजा. — ^d) T₂ G₁. 2 M₁. 5-7 कराल-
(for करालः).

11 Before 11, B₉ ins. भीष्म उवाच; B₈. 7 T
G₂. 6 जनक उवाच; B₈ करालजनक उवाच. — ^a) M₁.
5. 6 ज्ञातुम् (for श्रोतुम्). — ^d) K₁ D₄. 5. 7. 9 प्राप्नु-
वन्ति (for आप्नु). — After 11, K₁ ins. an addl.
colophon [Sub-parvan: मोक्षधर्म].

12 V₁ reads 12^a on marg. — ^a) K₁. 2. 4 यच्च
(for यच्च). — ^b) K₁. 2. 4 तत्रेदं; B₉ यच्चेदं; T₁
G₆ यथैतत्; T₂ G₈ यथे (G₈ 'यै')दं; G₁ यथैतं (for
यत्रेदं). K₂. 4 जरते (for क्ष¹). D₄ om. (hapl.)
from ते जगत् up to क्षर (in 13^b). — ^c) K₁. 2. 4
यच्च; D_{as} यत्र (for यच्च). — ^d) D_{as} T G₁. 8. 6
क्षेमम् (for क्षेम्यम्).

13 D₄ om. up to क्षर (cf. v. l. 12). K₆. 7 V₁

C. 12. 1'223
B. 12. 1C3(2).13
K. 12 208. 13

वसिष्ठ उवाच ।

श्रूयतां पृथिवीपाल क्षरतीदं यथा जगत् ।
यन्न क्षरति पूर्वेण यावत्कालेन चाप्यथ ॥ १३
युगं द्वादशसाहस्रं कल्पं विद्धि चतुर्गुणम् ।
दशकल्पशतावृत्तं तदहर्ब्राह्ममुच्यते ।
रात्रिश्चैतावती राजन्यस्यान्ते प्रतिबुध्यते ॥ १४
सृजत्यनन्तकर्माणं महान्तं भूतमग्रजम् ।
मूर्तिमन्तममूर्तात्मा विश्वं शंभुः स्वयंभुवः ।

Bs. 7. 9 वसिष्ठ (for वसिष्ठ). — ^b) K1 क्षरते यं; K7 Das. a4 क्षरं ही (K7 क्षरंती)दं (for क्षरतीदं). — ^c) K1. 2 V1 Bs. 7 Da4 G2 यत्तत्; Ds. 7 एतत् (for यत्त).
❧ Cs: पूर्वेण, अतीतेन कालेन । ❧ — ^d) K1 2. 4 भारत;
Ks Bo Das Dn1. n4 Ds1 D2-4. 8 G2 वाप्यथ; Da4 चाप्यथ; G1 च न्यथ: (for चाप्यथ). ❧ Cn: यावत्कालेन, कृत्स्नेनापि कालेन ॥ Cs: यावत्कालेन, भविष्यत्कालेन च । ❧

14 ^a) G1-2. 8 युग- (for युगं). Da4 साहस्रे (for 'सं'). — ^b) K1 V1 Bo. 8 Das Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 G1 Ms (inf. lin.) Cv चतुर्गुणं (for 'गुणम्'). — ^c) M1. 7 दशाकल्प- (for दश). K1 शतावृत्तं; K2. 4. 1 V1 D4. 9 वृत्तं (for 'वृत्तं'). — ^d) K1. 4. 7 Bs (orig.) तदहन्; Ks V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 अहस्तद् (by transp.); G2 तदहो. K7 ब्राह्मम् (for ब्राह्मम्). — Gs om. (hapl.) 14^{ef}. — ^e) Bo रात्रीश्. K7 D4. 5. 7. 9 T G1. 6 M1. 5-7 तावता (for एतावती). — ^f) Ds Cs तस्यान्ते (for यस्यान्ते).

15 ^a) K1. 2. 7 D4. 9 G2 सृजन्नन्त- (for सृजत्य). Bs (marg. as in text) -कर्माणं (for 'णं'). ❧ Cs: अनन्तकर्माणम्, असंख्येयानां सृज्यानां कर्तारम् । ❧ — ^b) K1 अग्रणं; K2. 4. 6 अव्ययं (for अग्रजम्). — K2. 4 om. (hapl.) 15^{ef}. — ^c) B9 तस्य मूर्तिम्; Da4 D4 मूर्तिमतम्. K1 Ds1 T2 G1. 8 M1 5-7 अमूर्तात्मा; Bs (marg.) 'तीयो (for 'र्तात्मा). — ^d) K1 विश-; Ks V1 Bs D4. 9 G2 विश्वः; Ds. 7 विष्णुः; Cs. 7 विश्वं (as in text). B9 Ds T Gs. 6 Cs शंभुः; Cv शंभुः (as in text). Ks Ds D4. 9 T Gs. 6 Cs. 7 स्वयंभुवं (for 'भुवः). G1 विश्वेशं विश्वशंभवं. ❧ Cs: स्वयंभुवं, अव्यक्तास्वयमेवाव्यवधानेन जातम् ॥ Cv (reading विश्वं शंभुः स्वयंभुवं): शंभुः नारायणः ॥ ❧ — B9 reads 15^{ef} twice. — ^e) K1. 7 Bs (second time) अनिमा;

अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानं ज्योतिरव्ययम् ॥ १५
सर्वतःपाणिपादान्तं सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १६
हिरण्यगर्भो भगवानेष बुद्धिरिति स्मृतः ।
महानिति च योगेषु विरिञ्च इति चाप्युत ॥ १७
सांख्ये च पच्यते शास्त्रे नामभिर्बहुधात्मकः ।
विचित्ररूपो विश्वात्मा एकाक्षर इति स्मृतः ॥ १८
वृत्तं नैकात्मकं येन कृत्स्नं त्रैलोक्यमात्मना ।

D4. 9 अणिमां (for 'मा). D9 लघिमां; T2 महिमा (for लघिमा). K7 D4. 9 G2 प्राप्तिम् (for प्राप्तिर्).
❧ Cn: अणिमाद्या यत्र स्वयंभुवः, नित्यं स्वतःसिद्धाः, न तु हिरण्यगर्भादिष्विव तपसा आविर्भूताः । ❧ — ^f) K1 ईषाणं;
K7 D4. 9 Gs Cp (Cp as in text) ईशानो; D7 'न-;
M1 'ना; M7 'नां (for 'नं). M7 ज्योतिम्. K7 D4. 9 अव्ययः.

16 = (var.) 6. 35. 13: 12. 231. 29; B. 12. 285 [4]. 75^e-76^e; 12. 300. 14: B. 13. 14. 418^e-419^b; B. 14. 19. 49; 40. 4; Śvetāśvatara Up 3. 16. — ^a) K2 पादांते; Ks D7 पादं तं; K7 D4. 9 पादांतः; Bs Dn1. n4 T G1-2. 8 M1. 5-7 पादं तत् (for -पादान्तं). — ^b) K7 D4. 9 मुखः (for -मुखम्). — ^c) K7 D4. 9 श्रुतिमालं (for 'मल). K1 लोकः; Ks M1. 6 लोकं (for लोके). — ^d) K1 विष्टितं; Da4 वृष्टति (for तिष्ठति). K2 सर्वमावृत्य विष्टितं; M7 सर्वामाहृत्य तिष्ठति.

17 ^b) G1 एक- (for एष). Ks श्रुतिः; B9 स्मृतिः (for स्मृतः). — G1 om. 17^{ed}. — ^c) G2 महाशिवो चायोगेषु. — ^d) K4. 7 Bo. 6 (marg.). 7-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 विरिंचिर्; V1 विरिंचिर्; Ds. 7 विरिंचम् (for विरिञ्च). K7 Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 चाप्यजः; V1 चाप्ययः; D4. 5. 7. 9 T Gs. 6 M1. 5-7 चाप्यथ (for चाप्युत).

18 ^a) G1 सांख्यैश्च (for सांख्ये). Ds1 पच्यते (for पच्यते). T2 शास्त्रं (for शास्त्रे). — ^b) M1. 5-7 बहुलात्मकः (for 'धात्मकः). — ^c) K2 -रूपे (for -रूपे). — ^d) D3 एकोक्षरः; D7 एकाक्षरम्. ❧ Cs: एकाक्षरः, अभिज्ञाक्षरः आत्मसमान इत्यर्थः । ❧

19 K1 Da4 Ds om. (hapl.) 19. — ^a) Ks. 7 Bs-8 Das D4. 9 Cp वृत्तम्; Ds2 वृत्तं; G2 M1. 5. 7 कृतं (for वृत्तं). K7 D4. 9 एकात्मकं; G2 एवां (for

तथैव बहुरूपत्वाद्विश्वरूप इति स्मृतः ॥ १९
एष वै विक्रियापन्नः सृजत्यात्मानमात्मना ।
अहंकारं महातेजाः प्रजापतिमहंकृतम् ॥ २०
अव्यक्ताद्व्यक्तमुत्पन्नं विद्यासर्गं वदन्ति तम् ।
महान्तं चाप्यहंकारमविद्यासर्गमेव च ॥ २१
अविधिश्च विधिश्चैव समुत्पन्नौ तथैकतः ।
विद्याविद्येति विख्याते श्रुतिशास्त्रार्थचिन्तकैः ॥ २२
भूतसर्गमहंकारात्तृतीयं विद्धि पार्थिव ।

अहंकारेषु भूतेषु चतुर्थं विद्धि वैकृतम् ॥ २३
वायुर्ज्योतिरथाकाशमापोऽथ पृथिवी तथा ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ॥ २४
एवं युगपदुत्पन्नं दशवर्गमसंशयम् ।
पञ्चमं विद्धि राजेन्द्र भौतिकं सर्गमर्थवत् ॥ २५
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणमेव च पञ्चमम् ।
वाक्च हस्तौ च पादौ च पायुर्मेढ्रं तथैव च ॥ २६
बुद्धीन्द्रियाणि चैतानि तथा कर्मेन्द्रियाणि च ।

C. 12. 11241
B. 12. 20321. 28
K. 12. 208. 28

नैका). — 19^{ba} is partly damaged in B₆. — ^b) K_{2.4} B₈ Dn_{1. n4} D₈ D_{2.8} T G_{8.8} कृतं; G₁ कृतस्; G₂ M_{5.6} वृत्तं; M_{1.7} हृतं (for कृतस्नं). G_{1.8} आत्मनः. — V₁ reads 19^a-20^b on marg. — ^d) D₇ विश्वरूपम्. K_{2.4} V₁ च स (for इति). B_{0.9} Dn₁ D₈ D_{2.8} M₅₋₇ श्रुतः; T₂ स्मृतं; G₂ (also as in text) M₁ श्रुतिः (for स्मृतः).

20 V₁ reads 20^{ab} on marg. — ^a) D_{5.7} विक्रियापन्नं (for 'पन्नः'). — ^b) K_{1.2} सृजता (K₂ 'त्वा')-त्मानम्. — ^c) K₇ D_{4.9} प्रजापतिर् (for अहंकारं). K_{8.7} D₈₁ महातेजा. — ^d) T₁ G_{1.8.8} प्रजापतिर् (for 'पतिम्'). K₁ अहंगतं (for 'कृतम्'). K₄ प्रजापतिमहा-क्रतो. ☞ C₈: अहंकृतम्, यः प्राणिनां हृदये स्थित्वा अह-मित्यभिमन्य संसारे पुरुषं प्रवर्तयति तमहंकारम् । ☞

21 K_{2.4} om. (hapl.) 21^{ab}. — ^a) K₇ D_{4.9} अव्यक्तं (for 'क्ताद्'). K₈ B_{0.8-9} D_{8.8} Dn_{1. n4} D₈ D_{2.8.8} आपन्नं (for उत्पन्नं). — ^b) K₇ D_{4.9} विद्यासर्गं; B₇ Dn₁ D_{8.5.7} 'संगं' (for 'सर्गं'). D₈ lacuna; G₁ मे (for तम्). — ^c) T G₁ M_{1.5.7} महत्तश्; G₂ महत्तं; Cn (gloss: समष्टि, चात् व्यष्ट्यहंकारं) महान्तं (as in text). K_{1.2.4} अपि; D₉ वापि (for चापि). — ^d) K₈ स्वर्गम्; B₇ Dn₁ D₈ -संगम्; D_{5.7} G₁ -सर्गं; G₂ -सर्वं (for 'सर्गम्'). G₂ lacuna for मेव च.

22 ^a) K_{1.2.4} B₈ D_{8.8} a₄ C₈ अचिरि (Da₁ 'र')श्च चिरि (Da₁ 'र')श्चैव; Dn₁ अविधिं च विधिं चैव; T G_{1.8.8} C₇ अप (T₂ 'क्ष')रश्च प (T₂ 'क्ष')रश्चैव; G₂ M_{1.5-7} अविद्धि (G₂ 'रि')श्च विद्धि (G₂ 'रि')श्चैव. ☞ C₈: अचिरि-चिरिस्थायीति छान्दसम् । चिरिश्चिरिस्थायीति ॥ Cn (reading as in text): तत्तदुपास्तिविधानमविद्या, सिद्धवत्कथनं विद्या ॥ C₇: परः महत्तत्त्वाभिमानी ब्रह्मा, अपरः अहंकारतत्त्वाभिमानी रुद्रः, एकस्मान्नारायणात् ॥ ☞ — ^b) K₂ समुत्पन्नस्; K₇ D₉ 'स्पन्ना' (for 'स्पन्नौ'). D₄ T G_{1-8.8} M_{1.5-7} अथ

(for तथा). ☞ C₈: एकतः, ज्ञानस्वरूपत्वात् । ☞ — ^a) K₈ चाख्यातौ; B_{8.9} Da₁ चाख्याते; Dn₁ विख्यातं (for 'ते'). — ^d) K_{1.2} D_{4.9} T₂ G₁ M_{1.5-7} श्रुतिश्; K₄ श्रुतश्; T₁ G_{8.8} श्रुती; G₂ श्रुत्या (for श्रुति-). K_{1.2.4} D_{4.9} T G_{1.8.8} M_{1.5-7} चाध्यात्मः; G₂ चैवात्म- (for 'शास्त्रार्थ-').

23 ^a) K_{1.2.8.7} V₁ D_{4.9} G₈ अहंकारं; Cpp अहं-कारात् (as in text). — ^c) T G_{1.8.8} अहंकारं च; M₅ (inf. lin. as in text) 'काराच्च' (for 'कारेषु'). K₄ 7 B_{0.7.8} Dn_{1. n4} D₈ D_{2.8.8} M₅ (inf. lin.) Cn (gloss: सार्विकराजसतामसेषु) C₈ C₇ (gloss: वैहारिक-तैजसतामसाहंकारेषु) सर्वेषु (for भूतेषु). M_{1.8.7} अहं-कारात्मभूतेषु. — ^d) ☞ C₇: वैकारिकतैजसाभ्यां यत्कृतं तच्चतुर्थं विद्धि । ☞

24 ^a) K₇ B₉ वायु- (for वायुर). K₂ V₁ तथा (for अथ). — ^b) K₁ आपश्च; B_{0.7.9} पयोथ; Da₄ यथोथ; G₁ अपोत (for आपोऽथ). — ^c) K_{1.8.7} B₇ Da₄ D₈₁ T₂ G₁ M₅ शब्द- (for शब्दः). K₁ स्पशाश्; K₇ B₇ D_{5.7} T₁ G₁ स्पर्श (for स्पर्शश्). Da₄ M_{1.7} रूपश् (for रूपं).

25 ^a) T₂ G_{1.8.8} M_{1.5-7} एतद् (for एवं). G₂ उत्पन्न- (for 'न्नं'). T₁ एतद्युगसमुत्पन्नं. — ^b) M_{1.7} दश- (for दश-). — ^c) T₁ पंचविंशति राजेन्द्र. — ^d) B₇ संगम्; G₁ सर्वम् (for सर्गम्). K₂ अर्थवित् (for 'वत्').

26 K₇ om. 26^{ab}. — ^a) D₄ G₁ श्रोत्र- (for श्रोत्रं). D₇ च (for त्वक्). — ^b) D₈ घ्राणम् (fo घ्राणम्). K_{1.2.4} G₂ M_{1.5-7} घ्राण एव च पंचमः. — ^c) D₈ बाहू (for वाक्च). — ^d) K₄ पायान्; D₈₂ G₁ पायु- (for पायुर). K₇ D₄ मेढ्रस्; D₉ मेढ्रास् (for मेढ्रं).

27 ^a) K₇ D_{4.9} सर्वाणि (for चैतानि). — ^c) D₈₁

C. 12. 11241
B. 12. 303[2]. 28
K. 12. 308. 28

संभूतानीह युगपन्मनसा सह पार्थिव ॥ २७

एषा तत्त्वचतुर्विंशा सर्वाकृतिषु वर्तते ।

यां ज्ञात्वा नाभिश्चोचन्ति ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ॥ २८

एतदेहं समाख्यातं त्रैलोक्ये सर्वदेहिषु ।

वेदितव्यं नरश्रेष्ठ सदेवनरदानवे ॥ २९

सयक्षभूतगन्धर्वे सकिंनरमहोरगे ।

सचारणपिशाचे वै सदेवर्षिनिशाचरे ॥ ३०

सदंशकीटमशके सपूतिकृमिमूषके ।

ह (for [ह]ह).

28 ^a) M1. 6. 7 त्वेव (for तत्त्व-). B8 (marg.) Das. 24 T2 G1. 8. 6 -चतुर्विंशत्; B8 Cnp 'विंशी; Cn. p 'विंशा (as in text). K1. 2. 4 एष तंतु (K1 तत्त्व)श्चतुर्विंशत्; K7 D4. 5. 7. 9 चतुर्विंशतिरेवैषा (D8 'ति चैतेषां; D7 'ति चैतेषां). — ^b) K1. 2 विद्यते; K4 बुध्यते (for वर्तते). — ^c) K1. 2. 4 Da4 यं; M6 तां (for यां). D4 गत्वा (for ज्ञात्वा). G2 M1. 5-7 नानु- (for नाभि-). — ^d) G1 ब्राह्मणाः सत्त्वदर्शनाः.

29 ^a) K7 D4. 9 G2 M1. 5-7 देहे; B8 (marg. as in text) देव; Cn (gloss: क्लीबत्वमाषं) देहं (as in text). Das D8 समाख्यानं (for 'ख्यातं). — ^b) K1 2 त्रैलोक्य-; Ds1 'के (for 'क्ये). K1. 2 -देहिनां; D5 lacuna (for -देहिषु). — ^c) K1 सुदेव; K6 सदेवे; Ds2 T2 G8 सदैव (for सदेव-). K4. 7 V1 Dn1 D5. 7 T1 G1-3. 6 M1. 6. 7 दानवैः (for 'वै).

30 ^a) K7 Das. 24 -गंधर्व-; D5. 7 T1 G1. 2. 6 M7 -गंधर्वैः (for 'वै). — ^b) D5. 7 T1 G1. 2. 6 -महोरगैः (for 'रगे). — ^c) K7 सकिंनर- (for सचारण-). Da4 T2 पिशाचे च; D5. 7 'चैर्वा; T1 G1. 8. 6 'चैश्च; M1. 5-7 -पिशाचौघे (for 'चे वै). — ^d) D5. 7 T1 G1. 6 -निशाचरैः (for 'चरे).

31 ^a) K2. 4 -मषके; Da4 -मटके (sic); D5. 7 T1 G1. 6 -मशकैः (for -मशके). — ^b) K1 सपूति; D5. 7 समूमि; T1 G1. 8 सलुति; G6 सलुता; M5 सवृत्ति; M7 सपुत्ति (for सपूति-). K1. 2. 4 B7 -क्रिमि-; Da4 G1 -क्रम- (for -कृमि-). V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 D2-4. 8 -मूषिके; D5. 7 T1 G6 -मूषिकैः; G1 -मूलिकैः (for -मूषके). — ^c) K1. 2 शनि; K7 शुने; T2 G1. 8 सह (for शुनि). K1. 2. 4 वैनेये; K6 Bo. 6-8 Das Dn1. n4 D2. 3 7. 8 चैणेये; K7 D4. 9 वैदेहे; Ds1 जेवैये; T2 G1. 8 सशुनि; G2 वैणे च; M1. 5-7 वैणे च (for

शुनि श्रपाके वैणेये सचण्डाले सपुल्कसे ॥ ३१

हस्त्यश्वखरशार्दूले सवृक्षे गवि चैव ह ।

यच्च मूर्तिमयं किञ्चित्सर्वत्रैतन्निदर्शनम् ॥ ३२

जले भुवि तथाकाशे नान्यत्रेति विनिश्चयः ।

स्थानं देहवतामस्ति इत्येवमनुशुश्रुम् ॥ ३३

कृत्स्नमेतावतस्तात क्षरते व्यक्तसंज्ञकम् ।

अहन्यहनि भूतात्मा ततः क्षर इति स्मृतः ॥ ३४

एतदक्षरमित्युक्तं क्षरतीदं यथा जगत् ।

वैणेये). T1 G6 सह श्रपाकैः सशुनैः. — ^d) K1 om. स. K6 Bo. 6-9 Das 24 Dn1 Ds D2-5. 7. 9 G1 सचण्डाले (D8 'ल-). K1 सहकसे; K2. 4 सपल्कसे; K6. 7 Ds1 सपुल्कसे; V1 Bo. 6. 7. 9 स(V1 च)पुल्कसे; Das. 24 पुल्कसे; D4. 5. 7-9 सपुल्कसे (for 'ल्कसे). T1 G6 सचण्डालैः सपुल्कसैः.

32 ^b) Kumbh. ed. सवृक्षे (for सवृक्षे). K1 G2 हि (for ह). — For 32^{ab}, T G1. 3. 6 subst.:

752* सहस्त्यश्च सशार्दूले सक्षरगवि चैव हि ।

[T1 G8 सहरत्यथैः सशार्दूलेः (for the prior half). G1 सभक्षा (for सक्षर-). T1 G8 गव्यैश्च हि (for -गवि चैव हि).]

— ^c) K1. 2 यश्च (for यच्च). T2 पूर्तिमयं (for मूर्ति-). — ^d) K7 सर्वत्रैव; D9 सर्वं वैतन्; T G6 सर्वमेतन् (for 'त्रैतन्).

33 ^a) K1 जलौ (for जले). — ^b) T G1-3. 6 M1. 5-7 नान्यथेति (for 'त्रेति). K1. 2. 4 V1 B9 नान्यतैः (K4 'त्रै)द्वियनिश्चयः (K4 'य). — ^c) G1 दानं (for स्थानं). K4. 6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 G6 आसीद् (for अस्ति). — ^d) Ds1 अनुशुश्रुमः. K1. 2. 7 D4. 5. 7. 9 T2 G1-3 M1. 5-7 [ह]त्येवं समनुशुश्रुमः (K1. 2 M5 'म).

34 ^a) K2 एतावता; B7 वतं (for 'वतस्). D5. 7 कृत्स्नमेतदयं सूते. — ^b) K6 क्षरति; K7 B6-9 Das. 24 D5. 7. 9 क्षरति; G1 रक्षसे (for क्षरते). K7 D4. 5. 7. 9 [अ]व्यक्त- (for व्यक्त-). K1 T2 G2 -संज्ञिकं; Bo. 8 (marg.) Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -संज्ञितं (for -संज्ञकम्). — ^c) Das महाश्रैवाग्रजो नित्यं. — ^d) Da4 स्मृताः; D4. 9 स्मृतिः. ☞ Ca: देहस्य क्षरणादात्मन्यौपाधिकोऽयं क्षरशब्दः, अत एव भूतामेत्युक्तम् । भूतोपहित आत्मा भूतात्मा । ☞

जगन्मोहात्मकं प्राहुरव्यक्तं व्यक्तसंज्ञकम् ॥ ३५
महांश्चैवाग्रजो नित्यमेतत्क्षरनिदर्शनम् ।
कथितं ते महाराज यस्मान्नावर्तते पुनः ॥ ३६
पञ्चविंशतिमो विष्णुर्निस्तत्त्वस्तत्त्वसंज्ञकः ।
तत्त्वसंश्रयणादेतत्त्वमाहुर्मनीषिणः ॥ ३७

यदमूर्त्यसृजद्वयत्तं तत्तन्मूर्त्यधितिष्ठति ।
चतुर्विंशतिमो व्यक्तो ह्यमूर्तः पञ्चविंशकः ॥ ३८
स एव हृदि सर्वासु मूर्तिष्वातिष्ठतेऽऽत्मवान् ।
चेतयंश्चेतनो नित्यः सर्वमूर्तिरमूर्तिमान् ॥ ३९
सर्गप्रलयधर्मिण्या असर्गप्रलयात्मकः ।

C. 12. 11254
B. 12. 3C3[?]41
K. 12. 308. 41

35 ^a) K₁ D_{1.9} T₂ G₁ 3.8 क्षरम्; D_{5.7} च क्षरम्;
T₁ क्षणम् (for अक्षरम्). — ^b) B₈ 9 Das. a₄ क्षरं चेदं;
D₈ क्षरतीति; G₁ तीतं (for तीदं). K₆ B₉ Das
तथा (for यथा). — ^c) K₂ मोहात्मके (for रमके).
— ^d) K_{2.4} अव्यक्तः; Bo. 6.8 (marg.) Dn_{1.14} D₈
D_{2.3.8} M_{1.5-7} 'क्ताद् (for 'क्तं). K_{1.4} B₈ (marg.)
D₈ संज्ञितं; T₂ G₂ संज्ञिकं (for संज्ञकम्). V₁ अ
व्यक्तं व्यक्तमेव च.

36 ^a) D_{5.7} महीं; M_{1.7} मोहांश्च (for महांश्च).
K₂ चैवाग्रजे; B₉ चैवाग्रजो; Da₁ D_{5.7} T₁ G_{1.8} चैवा-
ग्रजो (for 'ग्रजो). — ^b) K₁ D_{4.9} T₂ G_{2.3.8} क्षेत्र-;
G₁ क्षेत्र- (for क्षर-). — ^c) D₇ च (for ते). — ^d)
M₆ सर्वान् (for यस्मान्). K₁ यः सा न वर्तते पुनः; K₁
Bo. 8 Dn_{1.14} D₈ D_{2-5.7-9} यन्मां त्वं परि (B₈ त्वमनु)-
पृच्छसि (D₉ 'ति).

37 ^a) K₄ T₁ G_{1-8.8} विंशतमो; K₆ B₈ Das. a₄
M₇ (inf. lin.) विंशतिको (for 'तिमो). B₉ विष्णो;
Da₁ विष्णुं; D_{5.7} जीवो (for विष्णुर्). ❀ Cn: पञ्च-
विंशतिमः, तकारलोप आर्षः । ❀ — ^b) K_{2.4} निस्तत्त्वास्;
K₁ D_{4.9} निर्द्वैदस्; B₉ निस्तत्त्वं; D_{5.7} निस्तत्त्वः; T₁
G_{1.8.8} विततस्; Ca (gloss: गुणातीतत्वात्) निस्तत्त्वस्
(as in text). D_{5.7} सत्त्वं (for तत्त्व-). K₁ 2.4 Bo. 8
Dn_{1.14} D₈ D_{2.3.8} संज्ञितः; T₂ संज्ञिकः (for संज्ञकः).
❀ C₈: ननु पञ्चविंशो जीवः षड्विंशः परमात्मेति सर्वशास्त्रप्र-
सिद्धिः । अत उक्तं निस्तत्त्वः, तत्त्वेभ्यो निष्क्रान्तः, तत्त्वसंज्ञितः
अंशेन चतुर्विंशतितत्त्वानुप्रसिद्धः । ❀ — ^c) K_{1.2.6.7} V₁
Bo. 6.7.8 (also as in text). D_{5.7} M₁ सत्त्वं (for
तत्त्व-). K₂ संश्रयणाद् (for 'यणाद्). K₁ (also as
in text). 4.7 D_{4.5.7.9} एष; T₁ G_{1.3.8} M_{1.5-7} पुनं
(for एतत्).

38 ^a) K_{1.2.4} Das. a₄ यदमूर्त्या; K₆ यन्मूर्त्यं च;
K₁ Bo यन्मूर्त्यम्; B₈ (marg. as in text) यन्मूर्तिर;
Dn_{1.14} D₈ D_{2.3.8} यन्मूर्त्यम्; T₁ G_{1.8.8} इदं मूर्ति;
G₂ यद्यमूर्त्यम् (for यदमूर्ति). — ^b) K₆ [अ]धितिष्ठितं;
B₇ अवतिष्ठति (for अधि). K_{1.2} तत्त्वं मू (K₂ 'तन्मू).
र्थाधितिष्ठति; K₁ D_{4.5.7.9} तन्मूर्ति (K₁ D₄ तन्मूर्त;
D₇ स मूर्ति)मधि; Da₁ तत्त्वमूर्त्याव; G₂ corrupt;

M₇ तर्कमूर्त्यधि. — ^c) K_{1.2.4} तथोर्विंशतिमो; Das.
a₄ पंचविंशति; T₁ G_{1.3.8} M_{1.5-7} पंचविंशतिको (T₂ 'गो);
G₂ 'तमो (for 'तिमो). — ^d) D_{5.7} T₂ ह्यमूर्तिः; T₁
G_{1.8} ह्यव्यक्तः (for ह्यमूर्तः). D₇ पंचविंशतिः (for
'विंशकः).

39 ^a) K₁ D_{4.9} T₁ G_{2.6} M_{1.5-7} एष (for एव).
Bo सर्व- (for हृदि). — ^b) C₈ as in text. Dn₄
वृत्ति वा (for मूर्तिषु). K_{1.2} V₁ महान्; K₆ [S]थ-
वान्; Das. a₄ पुमान् (for ऽऽत्मवान्). D_{4.5.7.9} T
G_{1.3.8} मूर्तिष्वात्मावतिष्ठते. — K₂ om. (hapl.) 39^a.
— ^c) Bo चेतनश्च; Das. a₄ चेतया (Da₁ 'यां)श्च;
Dn_{1.14} D₈ D_{2.5.7.8} केवलश्च; D₈ D₈ चेतना (for
चेतयंश्च). G₂ M₇ चेतना; M₆ 'नं (for 'नो). K₆
Bo. 6.8 (marg.) 9 Das. a₄ नित्यं (for नित्यः). K₁.
4.7 V₁ B₈ (orig.) D_{4.9} चेतयंश्चे (K₁ 'नं चे; B₈ 'नश्चे)-
तनायुक्तः; T₁ G_{1.3.8} चेतनोचेतनो नित्यं (T₂ G₈ 'त्यः).
— ^d) K_{6.7} D_{4.9} सर्वमूर्तिष्वमूर्तिमान्; D₈ 'मूर्तिषु मूर्ति-
मान्; T₁ G_{1.6} सर्वज्ञत्वादमूर्ति (T₂ 'बुद्धि)मान्; G₈
सर्वमूर्तावमूर्तिमान्.

40 ^a) K₄ G₁ प्रत्ययः; D_{5.7} प्रणय- (for प्रलय-).
D_{4.9} Cp धर्मिण्याम् (D₄ 'ण्यम्) (for 'ण्या). K₁ T
G_{2.3.8} M_{1.5-7} सर्गप्रत्ययधर्मिण्याम्; K₂ सर्गप्रतिषध-
मौणम् (sic). — ^b) K_{4.6.7} V₁ B₆₋₉ Das. a₄ Dn_{1.14}
D₈ D_{2.8} G₂ स सर्गः; Bo D_{8.5.7} संसर्गः; M₇ असर्गः
(for 'नं). K_{1.2.4} B_{7.9} D_{5.7} T₁ G_{1.3.8} M_{1.5-7}
प्रत्ययात्मकः (K_{1.2} 'कं); K₁ D_{4.9} प्रलयात्मकं (for
'त्मकः). — ^c) Das गोचरो (for 'रे). D₈ नित्य-;
D₅ नित्ये (for नित्यं). ❀ Cp: सर्गप्रत्ययात्मकः, सर्गस्य
सृज्यमानपदार्थस्य, प्रत्ययो भासक एव सर्गप्रलयधर्मिण्यां मूर्तौ
प्रविश्य गोचरे विषयवर्गे वर्तते, विषयाभिमुखो भवति । गोचरे,
अहमित्यादिप्रत्यक्षादिगोचरे वा । ❀ — ^d) Bo. 8 Das Dn₁
D₈ D_{2.8} निर्गुणः; Dn₄ D₈ D₂ G₁ M₇ निर्गुणे (for
'गो). M₇ गणि- (for गुण-). K_{2.4} संज्ञिकः; K₆
Bo. 7.9 Das. a₄ संज्ञितः; Dn_{1.14} D₈ D_{2.8.8} संज्ञि-
(Dn₄ 'ज्ञ)तं; T₁ G_{2.6} संज्ञके; T₂ G₁ संज्ञिके (for
-संज्ञकः).

C. 12 11254
B. 12. 303(1) 41
K. 12. 308. 41

गोचरे वर्तते नित्यं निर्गुणो गुणसंज्ञकः ॥ ४०
एवमेष महानात्मा सर्गप्रलयकोविदः ।
विकुर्वाणः प्रकृतिमानभिमन्यत्यबुद्धिमान् ॥ ४१
तमःसत्त्वरजोयुक्तस्तासु तास्विह योनिषु ।
लीयतेऽप्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात् ॥ ४२
सहवासो निवासात्मा नान्योऽहमिति मन्यते ।
योऽहं सोहमिति ह्युक्त्वा गुणाननु निवर्तते ॥ ४३
तमसा तामसान्भावान्विविधान्प्रतिपद्यते ।
रजसा राजसांश्चैव सात्त्विकान्सत्त्वसंश्रयात् ॥ ४४

शुक्लोद्दितकृष्णानि रूपाण्येतानि त्रीणि तु ।
सर्वाण्येतानि रूपाणि जानीहि प्राकृतानि वै ॥ ४५
तामसा निरयं यान्ति राजसा मानुषांस्तथा ।
सात्त्विका देवलोकाय गच्छन्ति सुखभागिनः ॥ ४६
निष्कैवल्येन पापेन तिर्यग्योनिमवाप्नुयात् ।
पुण्यपापेन मानुष्यं पुण्येनैकेन देवताः ॥ ४७
एवमव्यक्तविषयं क्षरमाहुर्मनीषिणः ।
पञ्चविंशतिमो योऽयं ज्ञानादेव प्रवर्तते ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥

41 ^a) K₁ B₃ (marg. as in text) D₄. 5. 7. 9 एव
एव; D_{as} a₁ D_{s1} G₂ 3 M₁. 5-7 एवमेव (for 'व').
— ^b) K₁. 2. 4 V₁ T G₁-3. 6 M₁. 5-7 -प्रत्यय- (for
-प्रलय-). K₂ -कौविदः; B₈. 9 D₅. 7 G₂ M₁. 5-7 Cp
-कोटिशः (for -कोविदः). — ^c) T₁ G₁ 6 अक्षरक्षरमा-
त्मानम्. — ^d) G₁ -मज्जति (for -मन्यति). K₁. 2 बुद्धि-
मान् (for [अ]बु^०). K₁ V₁ D_{a4} D_{n4} D₅. 7 अभि-
मन्यत (V₁ D_{n4} 'न्य च; D₅. 7 'न्य स) बुद्धिमान्; D_{s1}
'मन्य**मान्.

42 ^a) K₂. 4 T G₁ 6 ततः; G₈ अथ (for तमः-).
K₁ -रजोयुक्तस्य. — ^b) G₈ तासां (for तासु). — ^c)
K₆ C_a नीयते; G₁ स्थी^० (for ली^०). D_{s1} G₁ -बुद्धि-
त्वाद् (for -बुद्ध^०). — ^d) K₆ G₂ अबुद्धि- (for -बुद्ध-).
D_{a4} अबुद्धिद्विजसेवनात् (sic).

43 ^a) T G₁-3. 6 Cv सहवासान् (for 'वासो'). K₆
सहवासविवासार्था; K₁ D₄. 9 'वासे वसन्नात्मा; V₁ B₈
(marg.) D_{a4} D_s 'वासनिवास (D_s 'सि) त्वान्; B₈. 6
(orig.). 7-9 D_{as} D_{n1}. n₄ D₂. 3. 8 'वास (D_{n1} 'सं) विना-
शि (B₈. 6. 7 'श) त्वान्. — ^b) K₂ नान्ये (for नान्यो).
K₆ मन्यसे (for 'ते). — ^c) K₂ यं हं; K₆ सोहं;
T₂ M₁. 5. 7 योयं (for योऽहं). D₂ योहम्; M₁ योगम्
(for सोऽहम्). K₂. 4 D₅. 7 त्यक्त्वा; K₁ D₄. 9 T G₁.
3. 6 M₁. 5-7 [ह] त्यक्त्वा; D_{a4} ह्युक्त्वा (for ह्युक्त्वा).
— ^d) K₆ V₁ B₈. 6. 7. 8 (marg.). 9 D_{as}. a₁ D_{n1}. n₄
D_s D₂. 3. 5. 7. 8 Cv एवानु- (D₁ 'ति-); K₁ एव तु (for
अनु नि-). B₈ G₂ विवर्तते (for नि^०).

44 ^a) K₁. 2. 4 तमसस्य (for 'सा). — ^c) K₁. 2
D_{s2} D₄ रजसो (for 'सा). D_{a4} राजसाश्च. — ^d)
K₁. 6. 7 M₁. 5. 6 -संश्रयान् (for 'यात्).

45 ^a) K₆ -कल्पानि; D_{n4} -कृष्णाभि- (for 'नि).
C_s शुक्लोद्दितकृष्णानि. — ^b) K₆ रूपाणि (for 'णि).
K₁ D₄. 9 च; D₅. 1 [उ]त; M₁ षट् (for तु). — ^c)
K₆ B₈. 9 D_{as} T G₁-3. 6 M₁. 6. 7 अन्यानि (for एतानि).
— ^d) K₁. 2. 4 B₈. 8 D_{n1}. n₄ D_s D₂. 8 यागीह; T
G₁-3. 6 जातानि (for जानीहि). K₁ प्रवृत्तानि; K₂. 4
G₈ M₆ प्रकृ^० (for प्राकृ^०). K₁. 2. 4 तु (for वै).

46 ^a) D_{a3} तमसा; D_{a4} तपसा (for तामसा).
V₁ B₈. 6 D₂ याति. — ^b) D_{as} D₅. 7 T₁ रजसा (for
रा^०). K₄. 6. 7 B₈ T G₁-3. 6 M₁ मानुषास् (for 'षांस्').
V₁ B₈. 6. 7 8 (marg.). 9 D_{as}. a₁ D_{n1}. n₄ D_s D₂. 2. 3
अथ (for तथा). — ^d) K₁ गच्छति. D_{s1} -भागिनः
(for 'नः).

47 G₈ om. (? hapl.) 47^a-48^b. — ^a) K₂ निष्कै-
वल्ये तु; B₁ 'वलेन; G₂ निष्कैवल्येन. ❀ Cv निष्कै-
वल्येन, नितरां केवलभावो यस्य । केवलपापेनेत्यर्थः ॥ ❀
— ^d) K₁ M₁ पुण्येनैकेन; K₄ पुण्येनैकं न. K₁. 2. 4. 7
T₂ देवतां; K₆ देवता; T₁ G₁. 2. 6 दैवतं (for
देवताः).

48 G₈ om. 48^a (cf. v. l. 47). — ^c) K₄ T₂
-विंशतितमो; M₁. 1 'तिको; Cv 'तिगो (for 'तिमो)
K₁. 2. 4 योसौ; G₁ यूयं (for योऽयं).

२९२

वसिष्ठ उवाच ।

एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धमनुवर्तते ।

देहादेहसहस्राणि तथा समभिपद्यते ॥ १

तिर्यग्योनिःसहस्रेषु कदाचिदेवतास्यपि ।

उपपद्यति संयोगाद्गुणैः सह गुणक्षयात् ॥ २

मानुषत्वादिवं याति दिवो मानुष्यमेव च ।

मानुष्यान्निरयस्थानमानन्त्यं प्रतिपद्यते ॥ ३

कोशकारो यथात्मानं कीटः समनुरुन्धति ।

सूत्रतन्तुगुणैर्नित्यं तथायमगुणो गुणैः ॥ ४

द्वंद्वमेति च निर्द्वंद्वस्तासु तासिह योनिषु ।

शीर्षरोगेऽक्षिरोगे च दन्तशूले गलग्रहे ॥ ५

जलोदरेऽर्शसां रोगे ज्वरगण्डविषूचिके ।

G. 12. 11268
B 12. 204[3]. 6
K 12. 303. 6

Colophon. Ś1 D6 missing: K2.5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan*: K1. 4. 6. 7 V1 B6. 7. 9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1. 4 करालजनकवसिष्ठसंवादः; K2 D2. 3. 8 करालजनकसंवादः; K6 B6. 8. 9 Da3. a1 Dn1 वसिष्ठ (B8 Da3. a1 Dn1 'सि)ष्टकरालजनकसंवादः; K7 D4. 9 करालवसिष्ठ (K7 'शि)ष्टसंवादे सं (D6 स्व)भावानुवर्गः; V1 B6. 7 वसिष्ठ (V1 'शि)ष्टजनकसंवादः; Dn4 G2 वसिष्ठकराल (G2 'ळ)संवादः; D8 करालजनकवाक्यं; D5. 7 करालजनकसंवादे अक्षरप्रभाववर्णनं; G1. 6 करालजनकवसिष्ठसंवादे क्षराक्षरविभागयोगः (G1 om. योगः); M6 वसिष्ठकरालजनकसंवादे क्षरमार्गकथनं; M6 वसिष्ठजगसंवादे (sic) क्षरमार्गकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 27; B7 M1. 6. 7 125; B8 T1 G1. 6 126; Dn1 128; Dn4 Ds G8 M5 127; Ds1 116; D8 123; T2 139; G2 142. — *Sloka no.*: Da4 D8 48; Dn1 49; Dn4 47.

292

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 K6 युधिष्ठिर; K7 V1 B1. 9 वसिष्ठ (for वसिष्ठ). — ^a) K6 एव सुप्रतिबुद्धत्वाद्. — ^b) G1 अबुद्धिम्. K1 corrupt; B8 Da3. a1 T2 G1. 2 M1. 5-7 अनुवर्तनात्. T1 G3. 6 अबुद्धजनवर्तनात्. — ^c) T G1. 3. 6 देही (for देहाद्). — ^d) T G1 3. 6 सदा; M1. 5-7 देही (for तथा). K1 D4 corrupt; B7 (marg. as in text) समभिपद्यते; D5. 7 'वर्तते (for 'पद्यते).

2 ^a) D5. 7 सहस्राणि (for सहस्रेषु). T G1. 3. 6 M1. 5-7 तिर्यग्योनि (T G1. 3. 6 'नौ)मनुष्यत्वे. — ^b) D5. 7 देवतामपि; G2 दैवतेष्वपि. — ^c) K7 D4. 9 उत्पद्यते हि; V1 उपपद्यते (for 'द्यति). K6 V1 Bo

[अ]संयोगाद्; K7 संयोगो; G2 [अ]संवाधाद् (for संयोगाद्). D5 7 उपपत्त्या (D6 'स्य)भिसंयोगा. — ^d) K1 गुणक्षयं (for 'यात्). ☞ Ca. p: गुणक्षयात्, गुणगृहात्, प्रकृतेरित्यर्थः (Cp: पञ्चर्थे पञ्चमीयत्) ॥ Cn: गुणक्षयात्, गुणसामर्थ्यात् । क्षिप्रयैश्चर्ययोरित्यैश्चर्यार्थस्य क्षिप्रघातोः रूपम् ॥ C9: गुणक्षयात्, ज्ञानवैराग्यादिस्वाभाविकगुणतिरस्कारात् । ☞

3 ^a) Ds2 मानुष्यत्वाद्; G8 मनुष्य' (for मानुष'). K2. 6 7 V1 B6. 8. 9 Da3. a1 Dn1 Ds D2. 3 G2 यांति (for याति). — ^b) K6. 7 V1 Da3. a1 D4. 9 M1. 5-7 देवो; D5 दिवा (for दिवो). D7 दिवो तु. K1. 2 B6 मानुषम् (for 'द्वयम्). K1. 7 V1 B8 D4. 5. 7. 9 M1. 6. 7 एति (for एव). — ^c) D4. 9 निरयं स्थानम्; G1 M7 निरयस्थान (M7 'नाम्). — ^d) Da1 आनंतं; D5. 7 अन्यत्तत्; G1 मानवं; M1. 5-7 अनंतं (for आनन्त्यं). B8 (marg. as in text) आनंत्याचोपपद्यते.

4 ^a) V1 B6. 8-9 Da3. a1 Dn4 D2. 3 Ca कोषकारो. T2 यदा (for यथा). ☞ Ca: कोषकारः कृमिविशेषः, स्वनिर्मिततन्तुभिरात्मवेष्टकः । ☞ — ^b) K6 कीटः. K6 B6. 6. 7. 9 Da3. a1 Dn1. n4 D2. 3. 8 G2 समम् (K6 B9 'मि)-रुन्धति (Da4 'ते); D5. 7 'नुबुध्यते; T1 G1. 3. 6 'व (G1. 6 'नु)रुध्यति (for 'नुरुन्धति). — ^c) K1. 2. 4. 7 D4. 9 तत्र; K6 सूत्रं; D5. 7 यत्र; T1 G6 स्यूतः; T2 G1. 8 सूक्ष्म (for सूत्र). K4 G1 -तंतुर; K7 D4. 5. 7. 9 तत्र (for तन्तु). Da3. a1 नित्यत्; D3 युक्तं (for नित्यं). — ^d) K6 यथा (for तथा). B9 अगुणा; Da1 अगुरो; Ds2 अगुणौ (for अगुणो). K1. 2. 4 तथासमगुणो गुणैः.

5 ^a) K2 त्वं त्वम् (for द्वंद्वम्). V1 आयाति (for एति च). G2 निर्द्वंद्वं. ☞ Cn: निर्द्वंद्वः, सुखदुःखादिहीनः ॥ ☞ — ^c) K1 corrupt; B9 शीर्षरोगा. — ^d) K6 दंतशूलः; D5. 7 दंदशूले (sic) (for दन्त'). V1

C. 12. 11268
B. 12. 20431. 6
K. 12. 309. 6

श्वित्रे कुष्ठेऽग्निदाहे च सिध्मापस्मारयोरपि ॥ ६
यानि चान्यानि द्वंद्वानि प्राकृतानि शरीरिषु ।
उत्पद्यन्ते विचित्राणि तान्येषोऽप्यभिमन्यते ।
अभिमन्यत्यभीमानात्तथैव सुकृतान्यपि ॥ ७
एकवासाश्च दुर्वासाः शायी नित्यमधस्तथा ।
मण्डूकशायी च तथा वीरासनगतस्तथा ॥ ८

Ds: Ds गलेग्रहे (for गलग्रहे).

6 °) K1 मलोदरे; K2 जलोदरस्; Da3. a4 जलोदर-
G2 M1 गलोदरे (for जलो). K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6-9
Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 तृषा(Ds2 °ण)रोगे; Da3.
a4 तृषावर्ते; T G2. 3. 6 प्लीहरोगे; G1 पीतरोगे (for
Sर्शां रोगे). — °) K2 ज्वरगंडविषेचके; K4 Ds1
D2. 4. 8 °सूचिके; K6 B5. 9 Da3. a4 D9 °सूचिके; V1
°चर्षिके; Bo °षूचिते; Br Dn1. n4 Ds2 Ds. 5. 7 ज्वर-
(D5. 7 °रे)गंडे विपूचि(Br °सूचि; Dn1 °षूच; Dn4
°सूचि)के; G1 ज्वरगंडविभूषिके; G2 °गंधविषूचिके.
— °) K4 V1 चित्रे; K6 श्रिते; Bo. 8 Da3 Dn4 श्वित्र-
Br श्वित्रि-; Da4 Ds श्वित्रे (sic); Ds1 श्वेत्रे; D5. 7
चित्र (for श्वित्रे). K2 कोष्ठे; Ds2 कूटे (for कुष्ठे).
K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 T
G1-8. 6 [S]ग्निदग्धे (for Sग्निदाहे). — °) M1 हिध्मा-
(for सिध्मा). G1 सिध्मापस्माररोपि च (sic). Cn:
सिध्मा, कासश्वासः । C

7 °) G1 चारुमानि (for चान्यानि). Ds1 om.
(hapl.) द्वंद्वानि. K7 D4. 9 द्वंद्वानि यानि चान्यानि. — °)
K2. 7 D4. 9 G2 प्रकृतानि; T G1 (by corr.). 3. 6 स्त्री-
(T2 सु-; G3 स्व)कृतानि (for प्राकृ). — °) K1. 2. 4
अप्येषो; K6 एव यो; D5. 7 T2 एषाम्; M1. 5-7
एवेषो (for एषोऽपि). K1. 2. 4. 7 D4. 9 T2 अभिपद्यते;
B9 अतिमन्यते (for अभि). Cn: अभिमन्यते, अह-
मेव दुःखी रोगी चेति । C — After 7°d, K6 V1 Bo.
6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 ins.:

753* तिर्यग्योनिसहस्रेषु कदाचिद्देवतास्वपि ।

[K6 च (for [अ]पि).]

— K2. 4 D1 om. 7°. — °) K7 D4. 9 अभिपद्यति (for
°मन्यति). K1 [अ]भीमानं (for °नात्). — °) D5
स्वकृतानि (for सुकृ).

8 °) K1. 2. 4. 6 V1 Bo Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8
G2 शुक्रासश्च (for एकवासाश्च). K6. 7 Dn1 Ds1 च
दुर्वासा; Bo. 7-9 Da4 Ds1 D4. 5. 7 चतुर्वासाः (Ds1 Ds

चीरधारणमाकाशे शयनं स्थानमेव च ।

इष्टकाप्रस्तरे चैव कण्टकप्रस्तरे तथा ॥ ९

भस्मप्रस्तरशायी च भूमिशय्यानुलेपनः ।

वीरस्थानाम्बुपङ्के च शयनं फलकेषु च ॥ १०

विविधासु च शय्यासु फलगृह्यान्वितोऽफलः ।

मुञ्जमेखलनग्रत्वं क्षौमकृष्णाजिनानि च ॥ ११

°सा); T G1. 3. 6 च दिग्वासाः; M1. 5-7 चीरवासाः (for
च दुर्वासाः). — °) G1 अथस् (sic) (for अधस्). M1.
5-7 अधःस्थंडिलशायिकः. — V1 reads 8°d on marg.
— °) T G1. 3. 6 M1. 5-7 तथामंडूकशायी च. Cn:
मण्डूकवत्पाणिपादं संकोच्य न्युज्जः शेते इति मण्डूकशायी ॥
Cp: मण्डूकवद्बुद्धाशयः ॥ Cs: मण्डूकवरसदा जलशायी । C
— °) K1. 2 वीरासनन (K2 °त)रस्थायी; K7 D4. 9 G2
°रतस्तथा; B9 °गतास्तथा C. p: वीरासनं, चिरमुप-
विष्टेन स्थानम् । C

9 K1. 2. 4 om. (hapl.) 9. — °) K7 Br वीरधा-
रणम्; Ds1 T2 G1 चिर°; D7 वीरा° (for चीर°).
M1. 5-7 जलस्थितिरथाकाशे. Cn: आकाशे, निरावरण-
स्थाने ॥ Cs: अनावृतदेशे । C — Ds1 om. 9°d. — °)
K7 Ds2 D4. 9 इष्टिका- (for इष्टका). B8 चस्तरे (for
°प्रस्तरे). — °) Br कंटकाप्रस्तरे; B8 कंटकचस्तरे; Da4
कटकप्र°; G1 कंडक° (for कण्टक°). B9 मंडूरप्रस्तरेषु च.

10 °) Br °प्रस्तार; B8 °चस्तार. — °) K6 Bo.
6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 भूमिशय्यातलेषु च
(K6 B6. 7 °ले पुनः); G1 चंद्र°°नुलेपनः. — °) Br
°पंके तु; D5. 7 °पंकेषु (for °पङ्के च). K6 वीरस्थानां
तु पंके च; T G3. 6 M5. 7 °ने (M5. 7 °नो)बुपंके च.
C. p: वीरस्थानं, चिरमूर्ध्वतोऽवस्थानम् । C — °)
K1. 2. 4 शयानः; M1. 5. 7 शयानं. D5. 7 फलके तु (for
°केषु).

11 Ds reads 11 on marg. — °) K2 फलगृह्या-
न्वितेफलः; K4 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8
°गृह्यान्वितस्तथा (K4 °तोफलैः); K6 °गृह्यान्वितस्य च;
D4. 9 T1 G1. 3. 6 M1 5-7 °गृह्या (T1 G1. 6 °गृह्य-; G8
°गृह्या; M1. 5-7 °ग्रंथ्या)न्वितोफलः (T1 [before corr.]
°पि सः; G1 °बलः). C. p: फलगृह्या, फलभोगेन ॥
Cn: फलाद्या मुञ्जमेखलेति कौपीनवरत्वं लक्ष्यते । C — °)
T2 मुंजि; G2 मुंच; M1 मुंज (for मुञ्ज). K7
°नम्रश्च; D4 °मम्रत्वं; D5. 7 °भम्रत्वक् (for °नम्रत्वं).
— °) K7 D1 क्षौम (for क्षौम). K6 °कृष्णाजिनस्य
(for °नानि).

शाणीवालपरीधानो व्याघ्रचर्मपरिच्छदः ।

सिंहचर्मपरीधानः पट्टवासास्तथैव च ॥ १२

कीटकावसनश्चैव चीरवासास्तथैव च ।

वस्त्राणि चान्यानि बहून्यभिमन्यत्यबुद्धिमान् ॥ १३

भोजनानि विचित्राणि रत्नानि विविधानि च ।

एकवस्त्रान्तराशित्वमेककालिकभोजनम् ॥ १४

चतुर्थाष्टमकालश्च षष्ठकालिक एव च ।

पट्टात्रभोजनश्चैव तथैवाष्टाहभोजनः ॥ १५

सप्तरात्रदशाहारो द्वादशाहार एव च ।

मासोपवासी मूलाशी फलाहारस्तथैव च ॥ १६

वायुभक्षोऽम्बुपिण्याकगोमयादन एव च ।

गोमूत्रभोजनश्चैव शाकपुष्पाद एव च ॥ १७

शैवालभोजनश्चैव तथाचामेन वर्तयन् ।

वर्तयञ्शीर्णपर्णैश्च प्रकीर्णफलभोजनः ॥ १८

C. 12. 11282
B. 12. 30437. 20
K. 12. 309. 20

12 ^a) K₆ B₉ Da₃. a₄ शाणीवालः; K₇ D₄. 9 साणी; D₅. 7 G₁ शण; T₁ G₆ शा (G₆ श)णफाल- (for शाणीवाल-). Da₄ परिधानो; D₄ परा; M₆ पराधीनो (for परीधानो). ☞ Cn: वालेत्याविकम्बलो लक्ष्यते ॥ Cv: शाणी 'सण्डु' इत्यपभ्रंशभाषा । बालः, बाला- ख्यतृणगुल्मम् । ☞ — ^b) K₁ व्याघ्रचर्मपरिच्छदाः; T₁ G₁. 8. 6 M₁. 5-7 'मोत्तरच्छदः'. — After 12, K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 8 Ca. n editions ins.:

754* फलकं परिधानश्च तथा कण्टकवस्त्रधृक् ।

[K₆ V₁ Bo. 7 Da₃. a₄ Dn₁ Ds₁ D₂. 8 फलक- (B₇ 'कः); B₉ कटकं (for फलकं). K₆ B₁ (marg.) परिधानं. ☞ Cn: फलकं, भूर्जवगादि निपिटकाष्ठं वा । ☞ B₉ फलकः; Da₄ Cnp कटक- (for कण्टक-). ☞ Cn: कण्टकवस्त्रं शास्त्रम्- ल्यादितूलजम् । कटकेति पाठे, तृणमयः कटः । ☞]

13 K₄ om. (hapl.) 13^{ab}; Dn₁ reads it on marg. — ^a) K₆ कीटकीवसनश्च; K₁ B₈ D₄. 9 G₂ कीटिका; D₇ कटका (for कीटका). Dn₁ तथा पाठ- जवासाश्च; T₁ G₁. 8. 6 कीटकार्पावसनश्च. ☞ Ca: कीट- कावसनः, कौशेयवस्त्रः ॥ Cn: पट्टसूत्रजवस्त्रः । ☞ — ^b) Dn₁ कीटकावसनस्तथा (= 13^a); M₁. 5-7 दर्भचरीत्र- (M₆ 'रावृ'तस्तथा. — ^d) K₁ Ds₂ D₄. 5. 7. 9 [अ]भिम- न्येत (for 'न्यति). K₁. 2. 7 Ds₂ D₄. 5. 7. 9 (marg. as in text) बुद्धिमान् (for [अ]बु). — After 13, M₁. 5-7 read 25^{ab} for the first time, repeating the same in its proper place.

14 M₁. 5-7 om. 14^{ab}. — ^b) G₁. 2 व्रतानि (for रत्नानि). — ^c) K₆. 7 V₁ Bo. 6. 8. 9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds₁ D₂. 4. 8. 9 एकरात्रांतराशित्वम्; B₁ D₅. 7 एकरात्रांत- राशी च (B₁ वाशित्वम्). ☞ Cs: एकवस्त्रं अन्तरं मध्यं यथा भवति तथा योऽश्नाति, एकाहान्तरिताशित्वमित्यर्थः । ☞ — ^d) K₁. 2. 4. 7 D₄. 9 एकमेकांत (K₁ D₄. 9 'न्न'भोजनं (K₁. 2. 4 'नः'); D₅. 7 तथैकांतरभो; D₆ (by corr.)

एकमेकसभो; T₁ G₁-3. 6 M₁. 5-7 एकमेकाहभो'.

15 ^a) Da₄ काले; D₅. 7 कालं; G₈ कालाश्च (for कालश्च). K₆ B₉ चतुर्थाष्टककालश्च. — ^b) D₅. 7 काल- कम्; G₁ कालक (for कालिक). — ^c) D₅. 7 भोजनं. — ^d) K₁ D₄. 9 तथा सप्ताहभोजनः (K₁ 'नाः'); D₅. 7 तथा चाष्टाह (D₁ 'ष्टम'भोजनः).

16 ^a) D₅. 7 G₁ सप्तरात्रं. ☞ Cn: दशाहारो, दशा- हाहारः । एको द्वाकरो लुप्तः । दशाहेन आहारो यस्येत्यर्थः । ☞ — ^b) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds₂. 3. 8 द्वादशाहिकभोजनः; D₅. 7 'द्विक एव च. — After 16^{ab}, K₁ reads 17^c. K₂. 4 G₂ om. (hapl.) 16^{cd}. D₅. 7 om (hapl.) 16^c-17^b. T₁ G₆ om. 16^c-24^d. — ^d) D₂ फलहारस्; T₂ G₁ M₁. 5-7 जला (for फला).

17 D₅. 7 om. 17^{ab}; T₁ G₆ om. 17 (for both, cf. v. l. 16). — ^a) G₁ वात- (for वायु-). K₁ D₄. 9 भक्षश्च; B₉ Da₃ a₄ पिण्याकी (for पिण्याक-). — ^b) K₂ गोमयादश (sic); K₁ योदनम्; T₁ याज्ञाद; G₁ यादय; G₂ यादान; G₃ याहार (for यादन). K₆ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds₂. 3. 8 दधिगोमय (K₆ 'पम)भोजनः; V₁ दधिगोमयाद एव च (hypermetric); M₁. 5-7 गोमयं दारुपेषणं. — D₂ om. (hapl.) 17^{cd}. K₁ reads 17^c after 16^{ab}. — ^c) M₁ भोजनं (for 'नश्). — ^d) K₁. 2. 4 शाकपुष्पाद (K₂ 'क); K₆ शाकं पुष्पाद; B₆. 9 Da₃. a₄ D₅. 7 G₁ काशपुष्पाद (for शाक).

18 T₁ G₆ om. 18 (cf. v. l. 16). G₁ cm. (hapl.) 18-20. V₁ reads 18 on marg. — ^a) K₁. 2. 4 B₉ D₄. 9 शैवाल- K₂ भोजनाश्च; M₁ भोजनं. — ^b) K₁ Da₄ Ds₁ वर्तयेत् (for 'यन्). ☞ Cn. p: आचामेन, भक्तमण्डेन (Amara: 2. 9. 49) । ☞ — ^c) K₂. 4. 6 Da₄ शीलपर्णैश्च; T₂ G₂. 3 M₁ जीर्ण (for शीर्ण). — ^d) K₆ प्रकीर्ण; M₁. 5-7 प्रशीर्ण- (for प्रकीर्ण). D₅. 7 भोजनैः.

C. 12. 11282
B. 12. 304(3) 20
K. 12. 309. 20

विविधानि च कृच्छ्राणि सेवते सुखकाङ्क्षया ।
चान्द्रायणानि विधिवल्लिङ्गानि विविधानि च ॥ १९
चातुराश्रम्यपन्थानमाश्रयत्याश्रमानपि ।
उपासीनश्च पाषण्डान्गुहाः शैलांस्तथैव च ॥ २०
विविक्ताश्च शिलाछायास्तथा प्रस्रवणानि च ।
विविधानि च जप्यानि विविधानि व्रतानि च ॥ २१
नियमान्सुविचित्रांश्च विविधानि तपांसि च ।

19 T₁ G₈ om. 19 (cf. v. l. 16). G₁ om. 19 (cf. v. l. 18). —^a) D₄ corrupt. D_{5.7} विचित्राणि (for च कृच्छ्राणि). —^b) D_{8.1} D₈ सेवते. K₆ V₁ Bo. 6-9 Da_{3.24} Dn_{1.24} D₈ D_{2.3.8} T₁ सिद्धि (T₂ फल) कांक्षया (for सुख). —^c) K₂ चन्द्रायणानि. —^d) C₈: लिङ्गानि, आश्रमलिङ्गानि कषायधारणादीनि । ❀

20 T₁ G₈ om. 20 (cf. v. l. 16). G₁ om. 20 (cf. v. l. 18). —^a) K_{2.4} G₈ चतुराश्रम (K₂ 'म्य' पंथानम्. —^b) D_{5.7} आश्रयेत (for 'यति'). K_{1.6.7} D_{4.9} G₂ आश्रयानपि (K₁ 'णि च; K₆ 'ण्यपि); K_{2.4} 'मांस्तथा; Da_{3.24} 'मादपि; Dn_{1.24} D₈ D_{2.3.8} अपथानमपि; T₂ G₈ आश्रमाणि च (for 'नपि'). —^c) D_{5.7} उपासतश्च (for 'सीनश्च'). K_{1.2} पाषाणान्; T₂ G_{2.8} पाषाणान् (for पाषण्डान्). K₆ V₁ Bo. 6-9 Da_{3.24} Dn_{1.24} D₈ D_{2.3.8} उपाश्रमानप्यपरान्; D_{8.1} युपपातक* परान् (sic). ❀ C_n (reading उपाश्रमान्): पाशुपतपाञ्चरात्राद्युक्तदीक्षायोगान् । ❀ —^d) K₇ D_{4.9} गुहाशीलांस; D_{5.7} G₈ M₇ गुहाशैलास् (for गुहाः शैलांस). K₂ शैलस्; K₄ शैलास् (for शैलांस). K₆ V₁ Bo. 6-9 Da_{3.24} Dn_{1.24} D₈ D_{2.3.8} पाषण्डान्विविधान (K₆ 'न्य' पि).

21 T₁ G₈ om. 21 (cf. v. l. 16). —^a) K₇ D₈ शिलाछायास्; G₁ 'स्थायास् (for 'छायास्). —^b) K_{4.6.7} V₁ B₈ D_{2.4.5.8} प्रस्रवणानि (for प्रस्र). — After 21^{ab}, K₆ Bo. 6-9 Da_{3.24} Dn_{1.24} D₈ D_{2.3.5.7.8} ins.:

755* पुलिनानि विविक्तानि विविक्तानि वनानि च ।
देवस्थानानि पुण्यानि विविक्तानि सरांसि च ।
विविक्ताश्चापि शैलानां गुहा गृहनिभोपमाः ।

[D_{8.2} om. lines 1-2. — (L. 1) D_{5.7} विचित्राणि (for the first विविक्तानि). B₈ om. (hapl.) the second विविक्तानि. — (L. 3) B₈ (marg.) विविधाश्चैव (for 'क्ताश्चापि). K₆ Da₄ गृहा (for गुहा). ❀ C_n: गृहेषु ये निभाः, नितरां भान्ति ते, दिव्यगृहोपमा इत्यर्थः । ❀]

यज्ञांश्च विविधाकारान्विधींश्च विविधांस्तथा ॥ २२
वणिकपथं द्विजक्षत्रं वैश्यशूद्रं तथैव च ।
दानं च विविधाकारं दीनान्धकृपणेष्वपि ॥ २३
अभिमन्यत्यसंबोधात्तथैव त्रिविधान्गुणान् ।
सत्त्वं रजस्तमश्चैव धर्माथौ काम एव च ।
प्रकृत्यात्मानमेवात्मा एवं प्रविभजत्युत ॥ २४
स्वधाकारवषट्कारौ स्वाहाकारनमस्क्रियाः ।

— V₁ reads 21^{cd} on marg. —^a) Da_{3.24} Dn_{1.24} D₈ D_{2.3.8} M_{1.5.6} विविक्तानि (for 'धानि). —^d) K₆ Bo. 6-9 Da_{3.24} Dn_{1.24} D₈ D_{2.3.8} G₂ व्रतानि विविधानि (by transp.).

22 T₁ G₈ om. 22 (cf. v. l. 16). —^a) K₆ V₁ Bo. 7.9 Da_{3.24} Dn_{1.24} D₈ D_{2.3.8} विविधांश्चापि; K₇ D_{4.5.7.9} च विचित्रांश्च; Bo विषयांश्चापि; B₈ (marg.) विविधांश्चैव (for सुविचित्रांश्च). —^b) V₁ तपांसि विविधान्यपि. —^c) T₂ यज्ञांश्च विविधान्कृत्स्नांश्च; G₁ यज्ञांश्च विविधाकाराश्च. —^d) K₁ D_{8.1} विधींश्च; T₂ G_{1.3} चिकीर्षन् (for विधींश्च). Da₁ D₄ M₇ विविधास्. B₈ (marg. as in text) अपि (for तथा). V₁ B₈ विविधाश्च विधींस्तथा.

23 T₁ G₈ om. 23 (cf. v. l. 16). —^a) K_{6.7} Bo. 7-9 M_{1.5.6} द्विजक्षेत्रं; Da₃ Dn_{1.24} D_{5.7} द्विजं क्षेत्रं; T₂ G₂ द्विजक्षत्र- (for 'क्षत्रं). —^b) K₇ D_{4.9} वैश्यशूद्रौ; Dn_{1.24} G₂ 'शूद्रांस; D₈ D_{2.3.8} 'शूद्रास्; D_{5.7} T₂ G_{1.3} M₆ वैश्यं शूद्रं. —^c) K₂ Da₄ G₁ विविधाकारां (G₁ 'रान्). —^d) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da_{3.24} Dn_{1.24} D₈ D_{2.3.8} कृपणादिषु; T₂ G₂ 'णेषु च (for 'णेष्वपि).

24 T₁ G₈ om. 24^{abc1} (cf. v. l. 16). —^a) K_{1.7} अभिमन्यभ्य (K₇ 'त' संबोधात्; Da₁ 'त' संरोधात्. —^b) Bo तत्र (for तथा). D₇ त्रिगुणान् (for त्रिविधान्). —^c) K₇ D_{4.9} M₅ काममेव (for काम एव). — T G_{1.3.6} read 24^{cd} after 26. —^d) K_{1.2.4} प्रकृत्यात्मैव चारत्मानं; G₂ 'त्मान एवात्मा. —^e) D_{5.7} G₂ प्रविभजत्युत.

25 ^a) K_{1.2} V₁ स्वाहाकार- (for स्वधा^a). K_{1.2} वषट्कार-; D₄ 'कार-; T G_{1.3.6} 'कारान् (for 'कारौ). —^b) K_{1.2} स्वधाकार-; T G_{1.3.6} स्वाहाकारान् (for 'कार-). K_{6.7} V₁ Bo Dn₁ D_{8.2} D_{2.3.5.8} G₈ नमस्क्रिया; B_{6.7.9} Da_{3.24} 'स्क्रिये; D₇ 'स्कृतान्; T₁ G_{1.6} 'स्क्रियां

याजनाध्यापनं दानं तथैवाहुः प्रतिग्रहम् ।
 यजनाध्ययने चैव यच्चान्यदपि किञ्चन ॥ २५
 जन्ममृत्युविवादे च तथा विशसनेऽपि च ।
 शुभाशुभमयं सर्वमेतदाहुः क्रियापथम् ॥ २६
 प्रकृतिः कुरुते देवी महाप्रलयमेव च ।
 दिवसान्ते गुणानेतानभ्येत्यैकोवतिष्ठति ॥ २७

रश्मिजालमिवादित्यस्तत्कालेन नियच्छति ।
 एवमेवोऽसकृत्सर्वं क्रीडार्थमभिमन्यते ॥ २८
 आत्मरूपगुणानेतान्विविधान्हृदयप्रियान् ।
 एवमेव विकुर्वाणः सर्गप्रलयकर्मणी ॥ २९
 क्रियाक्रियापथे रक्तस्त्रिगुणस्त्रिगुणातिगः ।
 क्रियाक्रियापथोपेतस्तथा तदिति मन्यते ॥ ३०

C. 12. 11296
 B. 12. 304[3]. 34
 K. 12. 309. 34

(for 'क्रियाः'). — °) D₄ om. from याजना up to मृत्यु (in 26^a). K₁. 2. 4 G₂ M₇ या (K₂ य) जनाध्यापने; K₆ B₆. 7 D₃. 24 य (K₆ या) जनाध्ययने; V₁ T G₃. 6 यजनाध्ययनं; D₅. 7 G₁ यजनाध्यापनं. — °) T₂ G₈ [अ]र्ह-; G₁ हि (for [अ]हुः). D₄ प्रदक्षिणं (for प्रतिग्रहम्). — M₁. 5-7 read 25^a for the first time after 13. — °) K₁ 6 D₃ D₅ D₅. 7 याजनाध्ययने; V₁ B₆. 7 D₁ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 (last four first time) या (D₁ G₁ य) जनाध्यापने. — 25^a-26^b is damaged in B₇. — °) K₁ 2 तथा (for यच्च). K₆ किञ्च नः. G₁ यच्चादपि कथञ्चन (sic); M₁. 5-7 (all first time) यच्चान्यदुपजीवति.

26 D₄ om. up to मृत्यु (cf. v. 1. 25). 26^a is damaged in B₇. T G₁. 3. 6 transp. 26^a and 26^a. — °) B₆. 8 (marg.) D₃. 24 -विवादौ; D₅. 7 G₂ M₁. 5-7 -विवादे (for -विवादे). — °) C₁: विशसने, संग्रामे । C₁ — °) G₁ शुभाशुभमिदं; M₁. 5-7 'मृतं (for 'मयं). K₁ सर्वे (for सर्वम्). — °) K₁. 2 एतम् (for एतद्). T G₁. 3. 6 क्रियाफलं (for 'पथम्). — After 26, T G₁. 3. 6 read 24^a.

27 °) T G₁-3. 6 प्रकृतौ (G₂ 'ति). K₄ corrupt; D₅. 7. 9 देवी; T₁ G₆ देहे; T₂ G₃ देहो; G₁ देवो (for देवी). — °) K₆. 7 V₁ B₆. 6-9 D₃. 24 D₁. 24 D₁ D₂. 3. 8 भवं; D₃ D₅. 7 भयं; T G₁. 3. 6 महत् (for महा-). D₁. 9 -प्रलय (for -प्रलयम्). — °) K₁ corrupt; K₂ अद्येत्यैकेव तिष्ठति; K₆ B₆ D₅. 7 अभ्येत्यैकोवतिष्ठते; K₇ 'त्यैकैवतिष्ठते; D₅ 'त्यैको न तिष्ठते; D₄. 9 अभ्येत्यैके (D₆ 'भ्येत्यैकै) वतिष्ठति; T G₁. 3. 6 M₇ आद्येत्यैको (G₃. 6 'त्यैको; M₇ 'त्यैका) वतिष्ठते (M₇ 'ति); G₂ अभ्येत्यैकावतिष्ठते; M₁. 5. 6 'त्यैकावतिष्ठति.

28 B₇ om. (? hapl.) 28^a. — °) K₆ तत्काले; V₁ B₆. 8. 9 D₃. 24 D₁. 24 D₃ D₂. 3. 8 G₂ M₁. 5-7 तत्काले (for तत्कालेन). — D₃ om. 28^a. — °) K₆ G₂ एषा; T₁ G₁. 2. 6 M₁. 5-7 एव (for एषो). K₄ B₆ D₁. 24 D₃ D₂. 3. 8 पूर्व; K₇ D₄. 5. 7. 9 कृत्स्नं;

G₁ सर्वान् (for सर्वं). — °) T₂ G₂ M₁. 5-7 क्रियार्थम् (for क्रीडार्थम्). K₇ D₄. 9 अभिगम्यते; D₁ इति मन्यते (for अभिम').

29 °) K₆ T₂ M₇ आत्मा रूपः; D₃ दिवसंति (for आत्मरूपः). — °) G₈ एष (for एवम्). K₁. 2 एते; K₄. 6 V₁ B₆-9 D₃. 24 D₁. 24 D₃ D₂. 3. 8 एतां; K₇ B₆ D₄. 9 T G₁. 6 एषो; D₅. 7 एतैर् (for एव). K₁. 2. 4 D₁ विकुर्वाणाः; V₁ B₆. 8 'र्वाणां; B₇ (marg) 'र्वाणान्. — °) B₆ सर्गः (for सर्गं). K₄ -कर्मणे; K₆ V₁ B₆. 6-9 D₁ D₃ (before corr) -धर्मिणीं; D₄ D₃ D₂. 8 (by corr.) -धर्मिणां (D₄ 'जी; D₃ 'जः); D₃. 24 D₅. 7 -कर्मणा; T G₁. 3. 6 M₅-7 'णि (for 'णी).

30 G₂ reads 30^a twice. — °) K₆ B₆. 6-9 D₃. 24 D₁. 24 D₃ D₂. 3. 8 क्रियां क्रिया- (for क्रियाक्रिया-). G₂ (first time) -फले; G₂ (second time) -पथो (for -पथे). K₂. 4 सकृत्; K₆ B₆. 7 D₃. 24 रक्तां; B₆ (marg.) रक्तं; D₄ कर्म; G₂ (second time) [उ]-पेतस्; M₅ युक्तस् (for रक्तस्). — °) K₂ D₁ D₂ G₂ (first time) त्रिगुणास्; K₆ V₁ B₇. 8 D₃. 24 D₃ D₈ 'णास्; D₁ 'णां (for 'णस्). K₆ V₁ B₆. 6-9 D₃ D₁. 24 D₃ D₂. 3. 5. 7. 8 त्रिगुणाधिपः (B₆ 'प); D₄ 'धिकाः; T₁ G₁. 3. 6 'धिकः; T₂ 'गतिः (for 'तिगः). — °) K₄. 6 V₁ B₆. 6-9 D₃. 24 D₁. 24 D₃ D₂. 3. 8 क्रियां (for the first क्रिया-). K₁. 2. 4 -पथोपेतं; K₆ -पथोपेतस् (for -पथोपेतस्). — °) K₂ [अ]मन्यते. T G₃. 6 तदा तमभिमन्यते; G₁. 2 M₇ तदा (M₇ 'था) तदभि'. — After 30, K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ B₆. 6-9 D₃. 24 D₁. 24 D₃ D₂-5. 7-9 editions ins.:

756* प्रकृत्या सर्वमेवेदं जगदन्धीकृतं विभो ।
 रजसा तमसा चैव व्याप्तं सर्वमनेकधा ।

[(L. 1) K₁. 2. 4 [ए]तज् (for [इ]दं). K₁ अन्वीकृतं; D₈ वंची (for अन्धी). K₆ D₅. 7 प्रभो; B₇ विभोः (for विभो). — (L. 2) K₆ प्राप्तं (for व्याप्तं). K₂ अनेकदा (for 'कथा).]

C. 12. 11297
B. 12. 304(3). 36
K. 12. 309 36

एवं द्रुद्वान्यथैतानि वर्तन्ते मम नित्यशः ।
ममैवैतानि जायन्ते बाधन्ते तानि मामिति ॥ ३१
निस्तर्तव्यान्यथैतानि सर्वाणीति नराधिप ।
मन्यतेऽयं ह्यबुद्धित्वात्तथैव सुकृतान्यपि ॥ ३२
भोक्तव्यानि मयैतानि देवलोकगतेन वै ।
इहैव चैनं भोक्ष्यामि शुभाशुभफलोदयम् ॥ ३३
सुखमेव च कर्तव्यं सकृत्कृत्वा सुखं मम ।

31 °) T1 G1-3. 6 M1. 5-7 मम; T2 मह- (for एवं).
K6 B6. 7. 8 (marg.). 9 Da1 D5. 7 अतीतानि (for अथै°).
— G1 om. (hapl.) 31^b-32^a. — °) T1 G3. 6 वर्तते.
T G3. 6 M1. 5. 6 मयि (for मम). K6 B6 D5. 7 G2
समं (G2 मम) वर्तति नित्यशः; V1 Bo. 1-9 Da3 a4 Dn1.
n4 D5 D2. 3. 8 समा (V1 B9 'म') वर्तति नि°. — T G3. 6
om. 31^a. — °) K1 समैवैतानि; K2. 6 B6 ममैव तानि;
K7 समैवैतानि; D4 मम वै तानि; D5. 7 ममैतानि च;
D6 मम चैतानि (for ममैवैतानि). V1 om. from यन्ते
up to सेवनात् (in 12. 293. 11^d). K6 जायते; K7
D4 जायते (for जायन्ते). — °) K1. 7 B6 Dn1. n4
D5 D2. 3. 8. 9 धावन्ते; B7 वायन्ते (sic); Da3 lacuna;
G2 बाधान्ये (sic) (for बाधन्ते). K1. 2. 4. 7 अपि (for
इति). K6 D4 9 धावन्तेतानि मामपि (K6 'मिति').

32 V1 om. 32; G1 om. 32^a (for both, cf. v. l. 31).
— °) K1 निस्तर्तव्यानि; Da3. a4 निव°; G3
निवर्तव्यानि (for निस्तर्तव्यानि). T2 [अ]धीतानि (for
[अ]थै°). K2. 4 विस्तीर्णवान्यथैतानि. — °) G3 सर्वाणि
च (for 'णीति'). — °) K6 Da1 मन्यते; B6 (marg.)
D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 मन्यति. Instead of ह्यबुद्धित्वा-
त्तथैव सु, Dn4 reads 34^a, repeating the same in its
proper place. K7 B6. 7 Da3. a4 Dn1 D52 D2-5. 8. 9
M1. 5-7 ह्य (K7 D4. 5. 9 अ) बुद्धित्वात्.

33 V1 om. 33 (cf. v. l. 31). — °) Dn4
**व्यानि; D7 गोप्तव्यानि (for भोक्त°). K6 तथैतानि
(for मयै°). — °) D7 G3 चैव; G2 चैतद्; M5
चैवं (for चैनं). — °) D5 -फलोदये.

34 V1 om. 34 (cf. v. l. 31). For the first
occurrence of 34^a in Dn4, cf. v. l. 32. — °) D7 T G1.
3. 6 M1. 5-7 पुण्यम् (for सुखम्). D51 D2 एवं (for एव).
K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 (both times) D5 D2.
3. 8 G2 तु (for च). — °) B6 (orig.) महत्कृत्वा; B6
(marg.) सुकृ°; D7 यत्कृत्वा च; T G1. 3. 6 तत्कृत्वा सु;

यावदन्तं च मे सौख्यं जात्यां जात्यां भविष्यति ॥ ३४
भविष्यति च मे दुःखं कृतेनेहाप्यनन्तकम् ।
महदुःखं हि मानुष्यं निरये चापि मज्जनम् ॥ ३५
निरयाच्चापि मानुष्यं कालेनैष्याम्यहं पुनः ।
मनुष्यत्वाच्च देवत्वं देवत्वात्पौरुषं पुनः ।
मनुष्यत्वाच्च निरयं पर्यायेणोपगच्छति ॥ ३६
य एवं वेत्ति वै नित्यं निरात्मात्मगुणैर्वृतः ।

M1. 5-7 तत्कृत्वा च (for सकृत्कृत्वा). D5 समं (for
मम). G2 नाकृत्वा सुखमेधते. — After 34^a, K7
D3. 9 ins :

757* सुखार्थं च त्यजेदुःखं सुखदुःखविपर्ययम् ।

[K7 लज्यते (for च त्यजेद्).]

— °) D6 यच्चेद् (for यावद्). K4 -अन्ते च; K7 D4. 9
-अन्तस्य; D51 -दत्तं च; T1 G1. 3. 6 दानस्य; T2 आर्तस्य
(for -अन्तं च). K1. 2. 4 वै (for मे). — °) K2 जात्या
जात्यं; Da4 जात्यां **; T1 G1. 6 जात्यां (G1 'त्या') मम
(for जात्यां जात्यां).

35 V1 om. 35 (cf. v. l. 31). — °) K7 Bo. 6. 8
(marg.) Da3. a4 D5 न (for च). D5 दुःखे (for
दुःखं). — °) K1. 2. 4 G1 [अ]नन्तरं (for [अ]नन्तकम्).
D5 कृते मे वाप्यनन्तकं. — °) K6 Bo. 6. 7 Da3. a4 D52
D5 सुखदुःखे (D52 'खं'); B6 (marg.) सुखे दुःखे; G2
M1. 5-7 मम दुःखं (for महदुःखं). B6 (marg. as in text)
G2. 3 च (for हि). G2 मनुष्यं; M1. 5-7 मानुष्ये.
— K1 om. 35^d-36^c. D51 om. (hapl.) 35^d-36^c.

36 V1 om. 36 (cf. v. l. 31). K1 om. 36^a 10;
D52 om. 36^a (for both, cf. v. l. 35). — °) K2. 4
निरयश्च (for 'याच्'). — °) K2. 4 कालेनेहामि (sic);
B7 D3. 7 T G2. 6 काले नेष्यामि; G1 कालयेष्यामि (sic);
G3 काले नेच्छामि (for कालेनेष्यामि). — °) K2 D7
T G1. 3 मानुष्य (G1 'ष' स्वाच्). — K7 D4. 9 om. 36^d.
— °) K1 M7 देवतात् (for 'स्वात्'). D5 मानुषं (for
पौरुषं). — °) K1. 2. 4 G3 मानुष्यत्वाच् (K1 'श्');
D5. 7 T G1. 6 मानुषत्वाच्. — °) K2 परयेन (sic);
K6 पर्यायेन; Da4 पर्ययेण (for पर्या°). K7 D3. 9 [ए]व
गच्छति; D5 [अ]भिग° (for [उ]पग°). — After 36,
K7 D4. 9 ins. :

758* एवं पर्यायशो दुःखं पुनरेष्याम्यहं सुखम् ।

37 V1 om. 37 (cf. v. l. 31). — °) K1. 4 T1

तेन देवमनुष्येषु निरये चोपपद्यते ॥ ३७
ममत्वेनावृतो नित्यं तत्रैव परिवर्तते ।
सर्गकोटिसहस्राणि भरणान्तासु मूर्तिषु ॥ ३८
य एवं कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकम् ।
स एव फलमश्नाति त्रिषु लोकेषु मूर्तिमान् ॥ ३९
प्रकृतिः कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकम् ।
प्रकृतिश्च तदश्नाति त्रिषु लोकेषु कामगा ॥ ४०
तिर्यग्योनौ मनुष्यत्वे देवलोके तथैव च ।

त्रीणि स्थानानि चैतानि जानीयात्प्राकृतानि ह ॥ ४१
अलिङ्गां प्रकृतिं त्वाहुर्लिङ्गैरनुमिमीमहे ।
तथैव पौरुषं लिङ्गमनुमानाद्वि पश्यति ॥ ४२
स लिङ्गान्तरमासाद्य प्राकृतं लिङ्गमव्रणम् ।
व्रणद्वाराण्यधिष्ठाय कर्माण्यात्मनि मन्यते ॥ ४३
श्रोत्रादीनि तु सर्वाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।
वागादीनि प्रवर्तन्ते गुणेष्वेव गुणैः सह ।
अहमेतानि वै कुर्वन्ममैतानीन्द्रियाणि च ॥ ४४

C. 12. 11312
B. 12. 204[3]. 59
K. 12. 309. 50

G1. 6 यदेवं; K2 ये देवं; K7 य एनं; D1 यदैव;
T2 G2 यदेव (for य एवं). K6 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1.
n4 Ds D2. 8. 8 G2 नित्यं वै (by transp.). —^b) G1
नरात्मा (for निरात्मा). G2 न गुणैर्; C2 (gloss:
रजःप्रभृत्यात्मोपधायकैः) Cn (gloss: चेतनस्त्वसत्यस्वसुखत्वैः)
[आ]त्मगुणैर् (as in text). D1 T1 G6 M1 वृत्तं (for
वृत्तः). ❀ Cn: निरात्मा, निःस्वरूपश्चिदाभासविशिष्टो देहे-
न्द्रियादिसंघातः ॥ Cs: निर्गतः आत्मा नियामको यस्य स
निरात्मा । ❀ —^c) D5 न च (for तेन). —^d) K1
D2. 4. 9 निरयं (for निरये). K7 D4. 9 न; Ds1 वा
(for च).

38 V1 om. 38 (cf. v. l. 31). —^a) K1 Das. a1
ममत्वं न (for 'त्वेन'). —^b) D5 तत्रैव प्रतिपद्यते. —^c)
K1. 2. 4. 7 D2. 9 सर्गकोटो. K6 om. टिमःस्राणि. —^d)
K1 मरणार्तासु; K6 रमणांतासु (for मरणान्तासु). T
G1. 8. 6 M1. 6-7 योनिषु (for मूर्तिषु).

39 V1 om. 39 (cf. v. l. 31). —^a) K1. 2 एव
(for एवं). —^b) D5 -फलात्मिकं. —^c) D1 om (hapl.)
39^a-40^b. —^d) B7 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 T1 M1. 6 7
एवं (for एव). K1 आश्रित्य; Das. a1 Dn1. n4 Ds
D2. 8. 8 आप्नोति (for अश्नाति). —^e) G2 om.
(hapl.) लोकेषु. D5 om. (hapl.) from मूर्ति up to
लोकेषु in (40^d).

40 V1 om. 40 (cf. v. l. 31). D5 om. up to मूर्ति;
D1 om. 40^{ab} (for both, cf. v. l. 39). K1 T2 om
(hapl.) 40^{ab}. —^a) K2. 4 प्रकृतेः (for प्रकृतिः). Ds1
पुरुषे; Ds क्रियते (for कुरुते). G1 धर्म (for कर्म).
—^b) K2. 4 -फलोदयं (for -फलात्मकम्). —^c) K1 स
प्रकृतिश्च (hypermetrio). G1 तदाश्नाति; M1. 6-7 तथा
(for तद). —^d) K1 मूर्तिमान्; D2. 7 8 G2 कामगं
(D1 'न:'); G1 कामगां (for कामगा).

41 41^{ab} = 12. 293. 2^{ad}. V1 om. 41 (cf. v. l.

31). —^a) K6 Bo. 6. 7 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 8.
5. 8 G2 M1 6-7 -योनिः; K7 D1 -योनिर; D9 -योनिं
(for -योनौ). K4 Das. Dn5 D2. 8 G2 -मनुष्यत्वं; Ds1
-मनुष्येषु (for मनुष्यत्वे). —^c) G6 वा (for च).
—^d) K1 प्रकृतानि; K2 प्रकृत्यानि (for प्राकृतानि).
K1. 2 B5 हि; B5 D1 T2 G2. 6 च; D5 तु (for ह).

42 V1 om. 42 (cf. v. l. 31). G1 om 42^a-43^b.
—^a) G2 आलिङ्गं (for अलिङ्गां). K1. 2. 4 B5 (marg.
as in text) Ds1 प्राहुर; Ds1 T G2. 8. 6 M1. 6-7
चाहुर (for त्वाहुर). D5. 7 अलिङ्गात्प्रकृतित्वानु. ❀ Cn:
अलिङ्गां, नित्यानुमेयां, न तु वह्निवत्कदाचित्प्रत्यक्षाम् ॥ Cp:
अलिङ्गां, व्यक्तधर्मरहिताम् ॥ Cs: प्रत्यक्षेण नोपलभामहे अत
आह अलिङ्गामिति ॥ Cv: अलिङ्गां, अतीन्द्रियत्वात् दृश्य-
चिह्नरहिताम् । ❀ —^b) B5 अनुमिमीयते (for 'महे').
K7 D1. 8. 9 लिङ्गैरेवानुमीयते. —^c) Das om. from 42^a
up to the end of this adhy. —^d) K6 पुरुषं (for
पौरुषं). ❀ Cv: पौरुषं, जीवसंबन्धि, अचातक्याख्यं
लिङ्गम् । ❀ —^e) K6 Bo. 6. 7. 9 Ds1 Dn1. n4 Ds
D2. 8. 8 G2 M1. 6-7 मन्यते; D5 लक्ष्यते; D1 T G2. 6
गम्यते (for पश्यति).

43 V1 om. 43 (cf. v. l. 31). Das om. 43;
G1 om. 43^{ab} (for both, cf. v. l. 42). —^a) ❀ Cn:
लिङ्गान्तरं, पुर्यष्टकम् । ❀ —^b) K2. 6 प्रकृतं; G2
प्रकृतिं (for प्राकृतं). K1 D4 9 M1 6-7 अव्रणः. —^c)
K2 Ds T1 G2. 6 प्राणद्वाराणि (for व्रण). K1 G1
व्रणद्वारान्यधिष्ठाय. —^d) K1. 2. 4. 6 Bo. 6-9 Ds1 Dn1.
n4 Ds D2. 8. 8 G2 कर्माण्यात्मनि (for कर्माण्या). D1 T
G1. 8. 6 M1. 6-7 पश्यति (for मन्यते).

44 V1 Das om. 44 (cf. v. l. 31, 42). —^a)
K1. 2. 1 D1. 5 9 च (for तु). —^b) K6 Bo. 6-9 Dn1. n4
Ds D2. 8. 8 G2 [अ]थ (for च). —^c) D5 om. (hapl.)
44^{ad}. —^d) Ds1 युगेषु (for गुणेषु). K1. 2 M1. 6-7

C. 12. 11313
B. 12. 304[3].50
K. 12. 309. 50

निरिन्द्रियोऽभिमन्येत व्रणवानसि निर्व्रणः ।

अलिङ्गो लिङ्गमात्मानमकालः कालमात्मनः ॥ ४५

असत्त्वं सत्त्वमात्मानमतत्त्वं तत्त्वमात्मनः ।

अमृत्युर्मृत्युमात्मानमचरश्चरमात्मनः ॥ ४६

अक्षेत्रः क्षेत्रमात्मानमसर्गः सर्गमात्मनः ।

अतपास्तप आत्मानमगतिर्गतिमात्मनः ॥ ४७

अभवो भवमात्मानमभयो भयमात्मनः ।

अक्षरः क्षरमात्मानमबुद्धिस्त्वभिमन्यते ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥

[अ]यं; Ks Bo 6-9 Da4 Dn1 D2.8.8 [इ]ह; Dn1 [इ]व (for [ए]व). —^a) K2.4 अप्रमेतानि (sic) (for अहं). K7 D1.9 कुवे; Dn1. n4 Ds D2.8.8 सर्व; M1.7 कर्म; M5.6 कुर्मि (for कुर्वन्). —^r) K1 समेतानि; Dn1. n4 Ds2 D2.8.8 मयैतान्; Ds1 मयैतान् (for समेतानि). Ks.7 Bs.8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2-4.8.9 T2 ह; B7 [अ]पि; M1.5-7 तु (for च).

45 V1 Das om. 45 (cf. v. l. 31, 42). —^a) K1 निरिन्द्रियो. Ks [s]सि मन्येत; K7 Bo.6-9 Da4 Dn1. n4 Ds D2-5.8.9 हि मन्येत (for अभिमं). —^b) Ds1 ब्रह्मणवान् (hypermetric); G2 प्राणवान् (for व्रणं). K1 निर्व्रणः; Ds2 नव्रणः; G2 निर्घ्रणः (for निर्व्रणः). —^c) Cn: अलिङ्गः, लिङ्गादन्यः । C — G2 om. (hapl.) 45^a-48^a. —^d) T1 अकालं (for अकालः). K7 Bs (marg. as in text) D4.9 अगतिर्गतिमात्मनः; Ds अनुद्धिमोभिमन्यते.

46 V1 Das G2 om. 46 (cf. v. l. 31, 42, 45). K1 G1 om. (hapl.) 46^a-48^b. —^a) B7-9 Da1 T1 (by corr.). 2 Gs.6 M1 असत्त्वं; T1 (before corr.) अतस्त्वं (for असत्त्वं). T1 (before corr.) तत्त्वम् (for सत्त्वम्). K2 असत्त्वासत्त्वमात्मानम्; Ds अतस्त्वासत्त्वं; D7 अभवो भव आत्मानम्. — Ds1 reads 46^b-47^a twice. —^b) Ks Bs.9 Da1 T Gs.6 अतस्त्वं; M1.5-7 तथ्यम् (for अतत्त्वं). M1 तथ्यम् (for तत्त्वम्). K2 असर्गः सर्गमात्मनः; K7 Bs D1.7.9 अभयोभयं; Ds अमृत्यु* मात्मनः. — K2.4 Ds om. (hapl.) 46^a-47^b. Bs om. (hapl.) 46^a. —^c) Ks मृत्युर् (for मृत्युम्). —^d) Da4 आत्मानश्चरमात्मनः; D7 T Gs.6 M1.5-7 Cs (gloss: तमः, ग्लानिम्) अतम (Cs 'मा') लम आत्मनः.

47 For the repetition in Ds1, cf. v. l. 46. V1 Das G2 om. 47 (cf. v. l. 31, 42, 45). K1 G1 om. 47 (cf. v. l. 46). K2.4 Ds om. 47^a (cf. v. l. 46). —^a) D4 अक्षेत्रं; Ds अक्षेत्रं (for अक्षेत्रः). —^b) Ds असर्गं (for असर्गः). —^c) K7 D1.7.9 अतपस् (for 'पास्'). K7 Bo तपस् (for तप). Ds

अतस्त्वासत्त्वमात्मानम्. —^d) K2 अन्नयोन्नयमात्मनः; K7 D4.9 अकालः कालं; Ds अतपास्तपमात्मनः; T2 अम-तिर्मतिं.

48 V1 Das om. 48 (cf. v. l. 31, 42). K1 G1 om. 48^a (cf. v. l. 46). G2 om. 48^a (cf. v. l. 45). K2.4.7 D7.9 om. (hapl.) 48^a. —^a) Ks अभावा; D1 T1 Gs अभावो (for अभवो). T1 Gs भावम् (for भवम्). Da1 आत्मानः (for 'नम्'). Ds अकालः काल-मात्मानम्. —^b) Bs (marg. as in text) D4 अतस्त्वा-स्त्वमात्मनः. — After 48^a, D7 T G1.8.6 M1.5.7 Kumbh. ed. (G1, after 45^a) ins.:

759* अकर्ता कर्तुं चात्मानमबीजो बीजमात्मनः ।

[D7 कर्तुं आत्मानम्; M1.5.7 चैव कर्तुं त्वम् (for कर्तुं चात्मानम्). D7 बीज आत्मनः (for बीजमा). T1 बीजो बीजमिवात्मनः (for the post. half).]

—^c) B7 अक्षरः (for अक्षरः). Da1 आत्मानः. Ds अतस्त्वास्त्वमात्मानम्; G1 अक्षरः रक्षः. —^d) K1.2.4 अभिमन्यते (for त्वमि). Ds अक्षरं क्षरमात्मनः; D7 अनुद्धिं स्वभिमन्यते; M1.5-7 अनुद्धिस्त्विति मं.

Colophon om. in V1 Das.; S1 Ds missing: Ks.5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n8 D1 G1.5 M2-4 absent. — Sub-*parvan*: K1.2.4.6.7 Bo.6-9 Da1 Dn1. n4 Ds D2.4.5.7 8 T G1-3.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1 Ds करालजनकसंवादः; K2.4.6 Bs-9 Da1 Dn1. n4 Ds2 वसिष्ठकरालजनकसंवादः; K7 D1.9 करालजनकवसिष्ठ- (D4 om. वसिष्ठ) संवादे अनित्यतोपदेशः; Bo D2.8 G2 वसिष्ठकरालसंवादः; Ds1 वसिष्ठकरालां (sic); Ds.7 वसिष्ठकरालजनकसंवादे अनित्यतोपदेशः; T1 बुद्धिलक्षणं; G1.6 करालजनकवसिष्ठसंवादे बुद्धिलक्षणं; M5.6 वसिष्ठ-जनकसंवादे देहाभिगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 M1.6.7 126; B8 130; Dn1 129; Dn4 Ds2 Gs M5 128; Ds1 117; Ds 124; T1 G1.6 127; T2 140; G2 143. — *Sloka no.*: Da1 Dn1 Ds 54; Dn4 56.

२९३

वसिष्ठ उवाच ।

एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात् ।

सर्गकोटिसहस्राणि पतनान्तानि गच्छति ॥ १

धाम्ना धामसहस्राणि मरणान्तानि गच्छति ।

तिर्यग्योनौ मनुष्यत्वे देवलोके तथैव च ॥ २

चन्द्रमा इव कोशानां पुनस्तत्र सहस्रशः ।

लीयतेऽप्रतिबुद्धत्वादेवमेष ह्यबुद्धिमान् ॥ ३

कलाः पञ्चदशा योनिस्तद्धाम इति पठ्यते ।

नित्यमेतद्विजानीहि सोमः षोडशमी कला ॥ ४

कलायां जायतेऽजस्रं पुनः पुनरबुद्धिमान् ।

धाम तस्योपयुञ्जन्ति भूय एव तु जायते ॥ ५

षोडशी तु कला सूक्ष्मा स सोम उपधार्यताम् ।

C. 12. 11322
B. 12. 305(4). 6
K. 12. 310. 6

293

☞ This adhy. is missing in S₁ D₆ (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 V₁ om. up to सेवनात् (in 11^d) (cf. v. l. 12. 292. 31). D₅₁ om. the ref. K₆. 7 Br. 9 D₄ वसिष्ठ (for वसिष्ठ). — ^a) D₄₁ बहुत्वाद्; G₁ बुद्धित्वाद् (for बुद्धत्वाद्). — ^b) D₇ अबुद्धिर्; G₁ अबुद्धिः (for अबुद्ध). — D₄₁ reads 1st twice. — ^c) K₁. 2. 4. 7 B₈. 9 D₄. 5. 9 सर्गकोटी- (for 'कोटि-'). — ^d) T G₁. 3. 6 मरणांतानि गच्छति.

2 V₁ om. 2 (cf. v. l. 1). K₇ D₉ om. (hapl.) 2^{ab}. — ^a) K₂ corrupt; K₆ Bo. 8. 8. 9 D₄₃. a₁ D₄₁ Ca. p (gloss: धामस्य इत्यर्थे) धाम्ना; D₈ D₇ T G₁-3. 6 M₁. 5-7 Cs धाम्नो; Cn (gloss: षोडशी कलेति श्रुति-प्रसिद्धया प्रकाशरूपया चित्कलया) धाम्ना (as in text). K₆ धामः; T₂ धाम्नः (for धाम-). ☞ Cs: धामशब्देन गुह्यस्थानीयं शरीरमुच्यते ॥ Cv: धाम्ना, एकैकदेहेन । धाम, धामत्वेन मन्यमानं कलापञ्चदशकम् । ☞ — ^b) ☞ Ca: मरणान्तानि, न मोक्षफलानि । ☞ — 2^{cd} = 12. 292. 41^{ab}. — ^c) K₆. 7 D₄₃. a₁ D₄₁. n₄ D₈ D₂. 8 G₂ M₁. 5-7 तिर्यग्योनि- (for 'योनी').

3 V₁ om. 3 (cf. v. l. 1). — ^a) K₂ शोकानां; K₆ Bo. 8. 8 कोषाणां; K₇ D₄. 5. 9 G₈ कोशेषु; D₄₁. n₄ D₈ D₂. 8. 8 M₁ Cv (also) भूतानां; Cv (gloss: दिने दिने जातानाम्) हुतानां (for कोशानां). — ^b) G₁ पुरस् (for पुनस्). — ^c) K₇ Bo D₄₃ D₄₁ D₈ नीयते (for लीयते). D₄₃ om. from सप्रतिबुद्धत्वाद् up to ह्यबुद्धिमान् (in 3^d). ☞ Cv: अप्रतिबुद्धत्वाद्, नश्वरपञ्चदशकला मदीया नेति बोधरहितत्वात् । ☞ — ^d) D₄. 9 एवमेव; D₇ G₈ एष एव (for एवमेष). D₈ देवादेवाच्च बुद्धिमान्; G₂ एवं मानुष्यबुद्धिमान् (sio).

4 V₁ om. 4 (cf. v. l. 1). D₄ om. (hapl.) 4^a-5^b. — ^a) K₁. 2. 4 G₁ कालाः; Cs (gloss: कला-शब्दो महाभूतज्ञानकर्मेन्द्रियवचनपरः) कलाः (as in text). K₁ यामा; K₂. 4 या वै (for योनिस्). K₆. 7 D₆. 9 कलाः पंचदशायामस्; Bo. 8 D₄₁. n₄ D₈ D₂. 8. 8 कला पंचदशी (D₅₁ 'शां') योनिस्; B₈. 7. 9 D₄₃. a₁ योनिः पंचदश कलास्. ☞ Cp: पञ्चदश कला आयामे विस्तारे यस्य । ☞ — ^b) K₁ बुद्धाम (for तद्धाम). K₁ इति पश्य (sup lin. as in text) ते; K₇ D₈ D₉ प्रतिपद्यते; Bo D₄₃ D₄₁ n₄ D₂. 3. 8 प्रतिबुध्यते; Br इति पच्यते; B₉ परिपच्यते; D₄₁ परिपच्यते (sio); D₆ परिपच्यते; D₇ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 इति मन्यते (for इति पच्यते). — ^c) T G₁. 6 एतं; G₈ एवं (for एतद्). G₂ विजातीयः (for विजानीहि). — ^d) M₁. 6. 7 सोमं (for सोमः). K₁. 2. 4 कलां; G₂ कलाः (for कला). K₆ Bo. 8-9 D₄₃ a₁ D₄₁. n₄ D₈ D₂. 3. 5. 8 सोमं वै षोडशी कलां; D₇ T G₁. 3. 6 सोमं षोडशमी (D₇ 'मं') कलां. ☞ Cp: षोडशी कला, मूलप्रकृतिरूपा । ☞

5 V₁ om. 5 (cf. v. l. 1). D₄ om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). — ^a) B₈ D₅₁ D₈. 9 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 कलाया; B₉ D₅₁ कलाया (for कलायां). K₁. 2. 4 तस्यां; T G₂. 3. 6 जन्यः (for सजस्रं). — ^b) M₁. 5. 6 अबुद्धिमान् (for अबुद्धिः). — ^c) B₈ यस्य (for तस्य). K₁. 2. 4. 6 युञ्जानो; K₇ D₄. 9 युञ्जीत; G₁. 6 Cp -युञ्जन्ति (for युञ्जन्ति). T₁ तामसस्योपयुञ्जन्ति. ☞ Cp: धाम, कोषं स्थूलदेहं च, उपयुञ्जन्ति, जनयन्ति । ☞ — ^d) K₁. 2. 4. 6 एव न; Bo. 7. 8 D₄₁. n₄ D₈ D₂. 3. 8 Cn एवोप- (for एव तु). G₂ दिवौकसः (for तु जायते). M₁. 7 पितृदेवगणाः पुनः. ☞ Cn: उपजायते, एकवचनमार्थम् । ☞

6 V₁ om. 6 (cf. v. l. 1). — ^a) D₄₁ षोडशी (for 'शी'). B₈ D₉ T₁ [इति (for तु). K₇ D₄. 9 सूक्ष्मा; D₇ सूक्ष्माः (for सूक्ष्मा). — ^b) D₄₁ सोमम्; D₉ सौम्य (for सोम). D₄₁ -धार्यते; D₅₁ -धार्यती

C. 12. 11322
B. 12. 30514. 6
K. 12. 310. 6

न तूपयुज्यते देवैर्देवानुपयुनक्ति सा ॥ ६
एवं तां क्षपयित्वा हि जायते नृपसत्तम ।
सा ह्यस्य प्रकृतिर्दृष्टा तत्क्षयान्मोक्ष उच्यते ॥ ७
तदेवं षोडशकलं देहमव्यक्तसंज्ञकम् ।
ममायमिति मन्वानस्तत्रैव परिवर्तते ॥ ८
पञ्चविंशस्तथैवात्मा तस्यैवा प्रतिबोधनात् ।
विमलस्य विशुद्धस्य शुद्धानिलनिषेवणात् ॥ ९

(for धार्यताम्). — °) K1 न भूप; K1 D4 ननूप-
(for न तूप). D4 देवैः; Cn. s (gloss: इन्द्रियैः) देवैर्
(as in text). ✽ Cp: प्रकृतिरक्षे, देवैरिन्द्रियैः । ✽
— °) K1. 2 सः; Da1 या (for सा). ✽ Cv: भक्षित-
कलारूपेण स्थितांस्तान्देवान् शुक्लरक्षे उपयुनक्ति । ✽

7 V1 om. 7 (cf. v. 1. 1). — °) K1. 4 एवं सं-
B3 (marg. as in text) एवं तत्; D1 T1 G1. 3. 6 नैव
तां (D1 तान्); T2 दैवतां (for एवं तां). K6 Da1 तु
(for हि). K2 एवं संक्षेपयित्वा हि; K1 Dn1. n4 D2-4.
3. 9 एता (K1 D4 9 'व') मक्षपयित्वा हि (K1 'त्वापि');
Cnp (described as गौडपाठ) (as in text). — °) Dn4
जायते (for जायते). B9 Ds2 नृपसत्तमः (for
'त्तम). M1. 5-7 भूय एव न जायते. — °) Da1 त्वस्य;
D1 G1. 6 तस्य (for ह्यस्य). K1 दृष्टा; K6 B3. 9 Da3
Dn4 G6 दुष्टा; D9 दिष्टा (for दृष्टा). T1 समा हि
यस्य प्रकृतिस्.

8 V1 om. 8 (cf. v. 1. 1). — °) K6 Bo. 6-9
Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 6 तदेव; T2 तदेतं
(for तदेवं). K2 B1 -कलां; T1 -कले (for -कलं).
D5 तदेव वै षोडशकलं; G6 तं देवं षोडशकले. — °) D5
देवम् (for देहम्). — °) D1 तत्रैव; D6 तथैव (for
तत्रैव).

9 V1 om. 9 (cf. v. 1. 1). — °) Bo. 6. 7. 8
(marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 महानात्मा (for
तथैवात्मा). — °) K2. 4 B3 तथैव; D6 तत्रैव (for
तस्यैव). B6 Ds D3. 7 T1 G1-3. 6 M1. 5-7 प्रतिबो (D1
T G1-3. 6 'सा') धनात् (for आ प्रति). — °) D1 G1
इमं वक्ष्यसि (G1 'ति') शुद्धस्य. — °) K4 Bo. 6-9 Da3.
a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 शुद्धाशुद्ध-; Ds D1 T G1-3. 6
M1. 5-7 शुद्धामल-. Some MSS. -निषेवणात्; D1 M1.
5-7 'वणं'. ✽ Cp: शुद्धानिलनिषेवणात्, प्राणायामपरी-
पाकात् । ✽

10 V1 om. 10 (cf. v. 1. 1). — °) M1. 5-7 विशुद्ध

अशुद्ध एव शुद्धात्मा तादृग्भवति पार्थिव ।
अबुद्धसेवनाच्चापि बुद्धोऽप्यबुधतां व्रजेत् ॥ १०
तथैवाप्रतिबुद्धोऽपि ज्ञेयो नृपतिसत्तम ।
प्रकृतस्त्रिगुणायास्तु सेवनात्प्राकृतो भवेत् ॥ ११
करालजनक उवाच ।
अक्षरक्षरयोरेष द्वयोः संबन्ध इष्यते ।
स्त्रीपुंसोर्वापि भगवन्संबन्धस्तद्वदुच्यते ॥ १२

(for अशुद्ध). T1 इव (for एव). — °) K1 D4. 5. 9
पुरुषः; T1 G6 सत्तम (for पार्थिव). D1 G1 तादृक्पा-
थिवसत्तम. — °) D1 T G1. 3. 6 M1. 5-7 चैव (for
चापि). — °) K2 बुद्धेऽपि; K1 B3 D4. 9 G2 M1. 5-7
बुद्धोऽपि; Ds1 शुद्धोऽपि (for बुद्धोऽपि). K2 अबुध्यतां;
K4 Bo Dn1. n4 Ds1 Ds. 8 T G1 अबुद्धतां (for अबुधतां).

11 V1 om. up to सेवनात् (cf. v. 1. 1). — °) D1 G1
अथैव (for तथैव). T1 G3. 6 प्रतिबुद्धो (for
[अ]प्रति). ✽ Cn: अप्रतिबुद्धः, प्रतीपो बोधः प्रति-
बोधः, तद्वहितो विपर्ययहीनः । ✽ — °) D6 भरत-
(for नृपति). G2 सत्तमः (for -सत्तम). K6 Bo. 6-9
Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T2 G2 M1. 5-7 विज्ञेयो
नृपसत्तम. — °) K6 प्रकृतिस्; D4 प्रकृत- (for प्रकृतेस्).
— °) K2 प्रकृतो; K4 प्रकृतिर्; K6 Bo 6. 7. 8 (marg.). 9
Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 G2 M1. 5-7 त्रिगुणो (for
प्राकृतो). — After 11, K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4
Dn1. n4 D2. 3. 8 Ca n. p ins. an addl. colophon
[Sub-parvan.: K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3
मोक्षधर्म. — Adhy name: V1 B6 D3 करालजनकसंवादः;
Bo 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3 वसिष्ठकरालजनकसंवादः.
— Adhy. no. (figures, words or both): B1 127;
B3 131; Dn1 130; Dn4 129; Ds 125. — Śloka
no: Da1 12; Dn1. n4 Ds 11.]

12 B3 om. the ref. K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4
Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 T G1. 3. 6 M1. 5-7 जनक (for
करालजनक). — °) D1 T1 G1. 6 एव (for एष).
— °) T G1. 3. 6 M1. 5-7 उच्यते (for दृश्यते). — After
12^{ab}, Ds reads 14^{ab} for the first time, repeating
it in its proper place. — °) K1 D4. 9 चापि; G2
वाथ (for चापि). K1 Da1 G1. 3 भगवान् (for भग-
वन्). K2. 4 B3 T1 G2. 6 स्त्रीपुंसयोर्वा भगवन्. ✽ Cp:
वाशब्द उपमायाम् । ✽ — °) Da3 संपन्नस् (for संब-
न्धस्). Da4 संपन्नस्त उच्यते; G2 तयोः संबन्ध उच्यते.

support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he. . . . In every respect, therefore, this monumental work will reflect the utmost credit on its editor and his assistants, and on the great Indian people who may justly regard it as a matter of national pride. . . . When completed, this edition of the Mahābhārata will occupy a place in the history of Sanskrit scholarship with which only one other work—the lexicon of Boehtlingk and Roth—can hope to vie in magnitude and importance.” —Professor Dr. FRANKLIN EDGERTON (Yale University, New Haven).

His Excellency Sir ROGER LUMLEY, Late Governor of Bombay: “Since its foundation more than a quarter of a century ago, the Bhandarkar Oriental Research Institute has rendered great service to the cause of Oriental learning, and deeply enriched the tradition of Indian Scholarship. As President of the Institute, I am proud of the noteworthy contributions which have been made to the study of India’s literary heritage under its auspices. . . . I give my best wishes to the Institute for the future, and I shall look forward in particular to the day when its great work for the Mahābhārata has been successfully completed.”

His Excellency LORD WILLINGTON, Late Viceroy of India: “With the recollection of the close association which I had with the early fortunes of the Bhandarkar Institute in years gone by and of my personal friendship with that great scholar and gentleman Sir Ramkrishna Bhandarkar during the years I was Governor of Bombay, I am grateful for this opportunity of sending my warmest greetings to all those who have laboured so well to bring it to its present state of efficiency.

As its first president, I am proud to feel that it is fully justifying the hopes and aspirations of its founder, and is proving a worthy memorial to a great citizen, a great student of Oriental Research and above all to one who spent his life working for the educational advancement of his fellow countrymen.

I much hope before long to come and see for myself the practical evidence of its progress, and the meantime wish the Bhandarkar Oriental Research Institute all possible success in the coming years”.

Sir JOHN FORSDYKE K. C. B., Director and Principal Librarian, BRITISH MUSEUM, London: “The British Museum sends its warmest congratulations to the Bhandarkar Oriental Research Institute. The founding of the Institute was a landmark in the development of Oriental studies in India, and during these 25 years great enterprises have been planned and rapidly carried towards completion. First among these is the monumental edition of the Mahābhārata, without doubt the most important advance in Sanskrit scholarship in this period, and a model for the critical treatment for which the bulk of Sanskrit literature still waits.”

Resolutions of the Indian Section of the 17th International Congress of Orientalists at Oxford (1928): 1. “That this Congress is gratified to find that the preparation of a critical edition of the Mahābhārata, a work of such tremendous importance for the future of Sanskrit research, has been undertaken by the Bhandarkar Oriental Research Institute, and congratulates the Institute on the first fruits of its labours, the first fascicule of the critical edition, which was published in July 1927.”

2. “That in view of the eminently satisfactory manner in which the work is being done by the Institute, this Congress is of opinion that the MS. collations made and the funds collected for the critical edition of the epic planned by the Association of Academies be now utilized for purposes of the critical edition being prepared in India, without prejudice to the original project of the Association of Academies.”

3. “That this Congress therefore recommends that: (a) such collations of the Mahābhārata text as have already been prepared by the Association of Academies be placed, on loan, at the disposal of the Bhandarkar Oriental Research Institute, and (b) such funds as were collected by the Association of Academies for Mahābhārata work be now utilized for doing further collation from the Mahābhārata MSS. preserved in the European libraries, these collations being in due course likewise made available for the purposes of the work of the critical edition undertaken by the Bhandarkar Oriental Research Institute.”

✍ It is in the spirit of this resolution that the Trustees of the Mahābhārata Fund in Great Britain have made from the Fund donations of £ 2,490.

The Critical and Illustrated Edition of THE MAHĀBHĀRATA

Deferred Prices †

VOLUMES ALREADY PUBLISHED

	Non-members	Members
	Rs.	Rs.
Vol. I-ĀDIPARVAN (1), Ed. V. S. Sukthankar; Fasc. 1-7; pp. cxviii + 996	36-8	33-0
Vol. II-SABHĀPARVAN (2), Ed. F. Edgerton; Fasc. 13-14; pp. lxvii + 517	14-8	12-0
Vol. III & IV-ĀRANYAKAPARVAN (3), Ed. V. S. Sukthankar; Fasc. 11-12; pp. xlii + 1117	20-8	18-0
Vol. V-VIRĀṬAPARVAN (4), Ed. Raghu Vira; Fasc. 8; pp. lx + 362	13-0	11-0
Vol. VI-UDYOGAPARVAN (5), Ed. S. K. De; Fasc. 9-10; pp. liv + 739	22-0	19-4
Vol. VII-BHĪṢMAPARVAN (6), Ed. S. K. Belvalkar; Fasc. 15-16; pp. cxcv + 802	20-8	18-0

VOLUMES IN PRESS OR IN PREPARATION

Vol. X-KARṆAPARVAN (8), Ed. P. L. Vaidya; pt. 1, Fasc. 20, out	20-8	18-0
Vol. XIII-ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar; Rājadharmā, Fasc. 18, 19 out	42-0	37-0
Vol. XIV-ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar; Āpaddharma, Fasc. 21 out	14-0	11-0
Vol. XV-ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar; Mokṣadharmā, Fasc. 22, 23 out	36-8	33-0
Vol. XVI-SĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar	24-0	22-0
Vol. XII-SAUPTIKAPARVAN (10), Ed. H. D. Velankar and STRĪPARVAN (11), Ed. V. G. Paranjpe	10-0	9-0
Vol. VIII & IX-DRṢṬAPARVAN (7), Ed. S. K. De	36-0	32-0
Vol. XI-ŚĀLYAPARVAN (9), Ed. R. N. Dandekar	17-8	15-0
Vol. XVIII-ĀŚVAMEDHIKAPARVAN (14), Ed. R. D. Karmarkar	16-8	14-0
Vol. XVII-ANUŚĀSANAPARVAN (13)	32-0	28-0
Vol. XIX-ĀŚRAMAVĀSAPARVAN (15), MAUSALAPARVAN (16), MAHĀPRASTHĀNIKAPARVAN (17), and SVARGAPARVAN (18)	13-0	11-0
Vol. XX and XXI-PRATĪKA INDEX	23-8	20-12
* * *	* * *	* * *
§ Vol. XXII and XXIII-HARIVAMŚA	48-0	42-0
§ Vol. XXIV-EPILOGUE	40-0	36-0

† Bound Volumes at Rs. 3 to 6 extra each.

RATES OF SUBSCRIPTION*

Kind of Binding	For Non-members		For Permanent Members	
	Advance Payment (i)	Deferred Payment (ii)	Advance Payment (iii)	Deferred Payment (iv)
Cloth	Rs. 425	Rs. 475	Rs. 375	Rs. 425
Paper	Rs. 350	Rs. 400	Rs. 300	Rs. 350

N. B.—Subscribers on the Deferred Payment Plan have to deposit Rs. 25/- out of the price for registration of the order. — *Postage extra in all cases.*

* Parts not sold singly, except the Bhagavadgītā portions from Vol. VII: Price (Paper) Rs. 7-8.

† Concessions to trade at 20% on the deferred price charged to non-members (but at 12½% on the advance price charged to permanent members).

§ The two Harivamśa Volumes and the Volume of Epilogue fall outside the above set.

☞ *This current price-list cancels all previous lists.*

Printed and Published by The Bhandarkar Institute Press, Poona 4.